

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

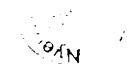
XCVI.

ÉVFOLYAM

2000.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Gósy Mária: Állandóság és változás a beszédben</i>	1
<i>Kertész András: A szabálykövetés mint tudásszociológiai probléma</i>	14
<i>Békési Imre: Az érvelés okozati—oki láncolódása</i>	27
<i>Bañcerowski Janusz: A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben</i>	35
<i>Juhász Dezső—Radványi Péter—Vékás Domokos: Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése</i>	47
<i>Király Péter: Gondolatok a kalandozásokról</i>	59
<i>Szathmári István: Németh László költői nyelvéről</i>	68
<i>Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor művészi névhasználatáról</i>	74
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Borzsák István: Nyelvi energia?</i>	81
N y e l v m ű v e l é s. <i>H. Tóth Tibor: Észrevehető/észrevehetőek avagy „nem vehetőek észre”?</i>	82
S z e m l e. <i>Lőrinczi Réka: Jakó Zsigmond, Erdélyi okmánytár. — Bakró-Nagy Marianne: D. Abondolo (ed.), The Uralic Languages. — Fehértői Katalin: Ördög Ferenc, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). — Máti Mária: Szombathelyi tudós tanárok</i>	89
K ü l ö n f é l é k. <i>Szabó József: Nyelvek és nyelvjárások Svájcban</i>	109
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 95. közgyűlése. — Róna-Tas András: Búcsú Schütz Ödöntől. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság közleménye</i>	120
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Terbe Erika: A Batthyány család levelesládájából</i>	126

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELIP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152 • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

F 8462 / 2000

Állandóság és változás a beszédben*

1. Kiindulás. — Minden, ami él, az változik, de ebben a változásban mindig fellelhető az állandóság is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy csak az élő, amiben vagy akiben az állandóság és a folyamatos változás egysége fellelhető. Egy dél-karolinai hegyvidéki közmondás szerint: „Nem vagyunk azok, akikké lenni akarunk, nem vagyunk azok, akikké leszünk, de azok sem vagyunk, akik voltunk.” Ez a közmondás ugyan az emberre vonatkozik, de vonatkozhatna akár a nyelvre, a beszédre is, hiszen a nyelvet használók révén a nyelv és annak hangzó formája is folyamatosan módosul, változik megtartva annak alapvető állandó jegyeit. Az a nyelv, amelyet nem beszélnek, nem használnak, megmerevedik, nem változik, „állandóvá” válik. Ez a nyelv azonban halálra van ítélve.

A nyelv változásáról rendszerint történeti megközelítésben folynak az elemzések, bár a naív nyelvhasználó számára is nyilvánvaló, hogy a nyelv a jelenben, napjainkban is változik. Ezeknek a változásoknak a felismerése és a folyamatuk megismerése azonban másféle nehézségeket jelent a kutató számára, mint azok, amelyekkel a nyelvtörténész találja szembe magát (vö. KISS JENŐ, Gondolatok a nyelvi újításról. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA, LENGYEL KLÁRA. ELTE BTK, Bp., 1999. 188—92). Csupán néhány az alapvető kérdések közül. Azonosak, hasonlóak avagy egészen különbözőek a nyelvi változások diakrón és szinkrón megközelítésben? A nyelvtörténetben alkalmazott módszerek alkalmasak-e a jelen nyelvállapot változásainak (vagy állandó tényezőinek) definiálására és leírására? A nyelv hangzó formájának, a beszédnek a változásai miként függenek össze a 'nyelv' változásaival?

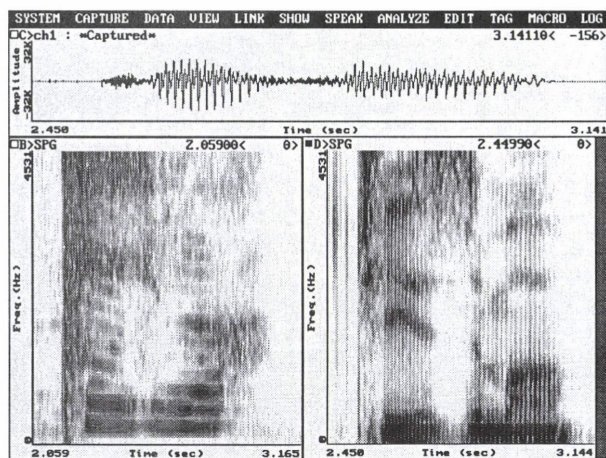
E tanulmánynak nem célja ezeknek és a hasonló kérdéseknek a megválaszolása. A bemutatandó tényekkel, folyamatokkal, elemzésekkel, hipotézisekkel és magyarázatokkal azonban igyekszik kijelölni azokat az utakat, amelyeket rendszeresen bejárva, választ remélhetünk a szinkrón változás és az állandóság kérdéseire. A jelen munka célja a változás és állandóság viszonyának, e viszony paradoxonának és e paradoxon feloldhatóságának az elemzése a napjainkban hangzó beszéd teljes folyamatának vizsgálatával. Tárgyaljuk a beszédprodukció és a beszédmegértés különböző részfolyamatait, valamint az ún. átviteli közeget (amelyben a beszédjelet tartalmazó akusztikai rezgéssorozat továbbbitódik).

2. Állandóság és változás a beszédprodukcióban. — A beszélő személyt tekintve a legszembevetőbb változások az életkor előrehaladtával tapasztalhatók. Nyilvánvalóak a különbségek a gyermek és a felnőtt ejtése között, amelyek részben fiziológias okokra, részben az artikulációs gesztusok összerendezettségének fejlődésére vezethetők

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. December 7-i közgyűlésén.

vissza. Már egyetlen szó ejtésében is óriási különbségeket tapasztalunk, ha összevetjük a gyermek és a felnőtt artikulációjáról készült hangszíneképeket (1. ábra). A hangzás egyértelmű különbsége ellenére azonban a szó (az ábrán a *csizma*) mégis azonosítható, érthető marad, vagyis a konstans tényezők jelentősebbek az eltéréseknél. Az ábrán szereplő két ejtésről készült hangszíneképek a teljes frekvenciatartományban eltéréseket mutatnak, ha azonban az egyes beszédhangokra jellemző akusztikai adatokat vetjük össze, már jóval nagyobb mértékű hasonlóságokat, illetőleg azonosságokat látunk. Az [i] magánhangzóra kapott első két formáns értéke a hároméves kisfiú ejtésében 400 Hz és 2700 Hz, a felnőtt férfi ejtésében pedig 300 Hz és 2400 Hz. A szóvégi [ɔ] magánhangzó formánsértékei a gyermeknél 650 Hz és 1200 Hz, a felnőtt ejtésében pedig 580 Hz és 980 Hz. Ha a formánsértékek egymáshoz való viszonyát is elemezzük, a hasonlóság még nagyobb, vagyis az ún. invariáns tényezők — amelyek az észlelést és a megértést biztosítják — egyértelműen kimutathatók.

1. ábra

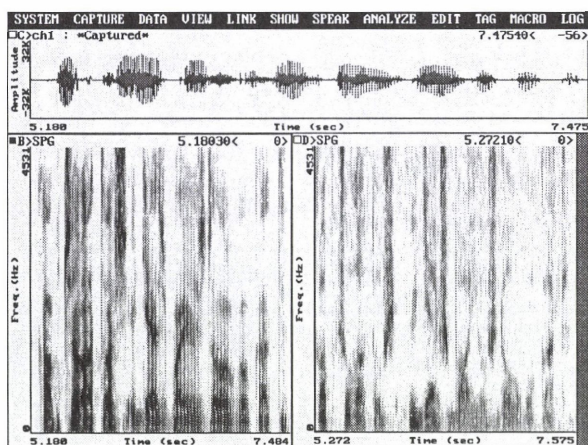

Hároméves gyermek (bal oldal) és felnőtt férfi (jobb oldal) ejtéséről készült hangszínekép (a *csizma* szóról)

Az anyanyelv-elsajátítás befejeződésével hosszú évtizedeken át az artikulációs mozgások állandósulni látszanak. A felnőttek artikulációs mozgásaiban (ugyanazon személy esetében) lényeges eltéréseket általában nem tapasztalunk. A beszédprodukción — a hangzás alapján — látszólag változatlan. A kísérleti adatok azonban arra utalnak, hogy a kommunikációban domináló beszédmegértés elfedi az időben lassan változó artikulációs különbségek akusztikai következményeit. Ez azt jelenti, hogy hosszú éveken át nem „halljuk” a beszéd hangzásának módosulását, változását sem ugyanazon beszélő, sem mások ejtésében. Ennek hasonló okai vannak, mint a gyermek és a felnőtt ejtésében szemléltetett változás és állandóság egysége. Noha a felsőbb frekvenciatartomány bizonyos elemei egyértelműen különböznek az évtizedek elteltével, csökken az elemek intenzitása; a beszédhangokra, azok kapcsolataira jellemző akusztikai szerkezet azonban változatlan (vö. részletesebben GÓSY MÁRIA, A beszéd akusztikai szerkezetének állandóságáról. In: Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. II. Keraban Könyvkiadó, JPTE, Pécs, 1996. 66—75).

A fiatal, illetve középkorú felnőtt és az idős ember hangja, beszéde azonban általában elkülöníthető; sőt az életkor is többé-kevésbé jól megítélhető. A beszélőszervek, valamint az ember teljes fizikai, fiziológiai és egészségi állapota hatással van a beszéd hangzására (BALÁZS BOGLÁRKA, Az időskori hangképzés jellemzői. In: Beszédkutatás '93. Szerk. GÓSY MÁRIA, SIPTÁR PÉTER. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1993. 156—66). A változások a korábbiaknál erőteljesebben érintik a felső frekvenciatartományt, csökken a hangokat felépítő elemek száma, az intenzitás; de jellegzetesek a különbségek az alsó frekvenciatartományban is. A megváltozott fiziológiai állapot következményeként módosulnak az artikulációs mozgások, a bizonytalanabb ejtés pedig ismét sajátos akusztikai következménnyel jár (2. ábra). Mindeme változásokat növelik a prozódiai eltérések: a beszédtempó jellegzetes lassulása, az alaphangmagasság értékének csökkenése nőknél, magasodása férfiaknál, valamint a szünetek számának növekedése, tartamának hosszabbodása. Közel negyven év elteltével vizsgáltuk két színész beszédét. Azt találtuk, hogy a beszédük sebessége 12—20 szóval lett lassabb percenként, a férfi alaphangmagassága átlagosan 15 Hz-cel nőtt, míg a nőé több mint 100 Hz-et csökkent, és időskorukban ötször-nyolcszor annyi szünetet tartottak, mint fiatalon. Kétséget kizáró tény ugyanakkor, hogy az idős ember beszéde jól érthető, az egyes hangsorok, szavak azonosítása a hallgatónak semmiféle nehézséget nem jelent. A változások tehát bármennyire is szembetűnőek, a beszédhangok jellegzetes elemei oly mértékben állandóak maradnak, hogy ezek a mért értékek alig térnek el a fiatal beszélő azonos közlésének adataitól.

2. ábra

Fiatal felnőtt (bal oldal) és idős ember (jobb oldal) ejtéséről („...kapcsolatos ügyes-bajos dolgokat...”) készült hangszínekép

A továbbiakban az általános tendenciájú, viszonylag gyakori, illetőleg ismétlődő artikulációs sajátosságokat tekintjük át.

Ma már nem szükséges fonetikusknak lenni ahhoz, hogy megállapítsuk: az emberek beszédtempója gyorsult (vö. GÓSY MÁRIA, A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés: Nyr. 1997: 129—39). A szemléletesség kedvéért a percenként ejtett szavak számával jellemezzük a több mint száz év alatt bekövetkezett változást (természetesen a régebbi korok adatai becslést értékel). 1869-ben mintegy 26 szót ejtettek egy perc alatt, 1889-ben

már 44-et, az 1960-as években több mint 50-et, napjainkban pedig a 60 szót is meghalad(hat)juk. Természetesen minden korban voltak, ma is vannak lassabban, közepesen és gyorsabban beszélők. A beszédtempó változik az életkorral, a beszélő lakhelye szerint (pl. falu vagy város), sőt számos további tényező (pl. szex, iskolázottság, foglalkozás, beosztás, szociális helyzet) is módosíthatja az adott beszédsebességet. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a hangzó beszéd tempója szerte a világon gyorsuló tendenciát mutat. A dél-tengeri szigeteken több mint harminc évvel ezelőtt csupán 20 szót (!) ejtettek percenként (MARIO PEI, Szabálytalan nyelvtörténet. Gondolat, Bp., 1966.); feltételezhető, hogy azóta ez az érték is megnövekedett...

Milyen változásokat eredményez a gyorsulás a beszédben? Jól észlelhetően rövidül a beszédhangok időtartama, különösen érinti ez a nyelvileg hosszú magán- és mássalhangzókat. A magánhangzók rövidülése részben együtt jár jellegzetes hangminőségük „elvesztésével”, a beszédhang semlegessé válásával (GÓSY MÁRIA, A magánhangzók minőségváltozásai a spontán beszédben: Nyr. 1997: 45—56). A rövidülést adott helyzetben a törlődés, vagyis a beszédhang(ok) kiesése követi. Jellegzetes koartikulációs folyamatok mennek végbe, elsősorban hasonulások, amelyek azonban nem nyelvspecifikusak. A beszédsebesség gyorsulása mintegy kényszeríti a beszélőt az artikulációs gazdaságosság feltétlen betartására. A felsorolt változások érvényesülését az adott fonetikai kontextus és az érthetőség kritériuma korlátozza (korlátozhatja).

A spontán beszédben jóval nagyobb mértékben tapasztalható az artikulációs gesztusok pontatlanabb megvalósítása, mint például olvasáskor. Ez egyértelműen a beszédtervezési sajátosságok következménye, másfelől azonban alkalmat ad a beszéd módosulásainak, változásainak kialakulásához. A spontán beszédben még az akaratlagosan aligha tervezhető artikulációs részmozzanatok is különbséget mutatnak például az izolált ejtéshez képest. A zöngelkedési idő (VOT) például meghatározó a zöngétlen felpattanó zármássalhangzók képzéshely szerinti megkülönböztetésében. Nők és férfiak szöjejtésében és spontán beszédében elemeztük a zöngelkedési idő értékeit. A VOT értékei szignifikánsan különböztek spontán beszédben és szöjejtéskor (1. táblázat).

1. táblázat

Zárhangok	A zöngelkedési idő értékei (ms)			
	átlag		szórás	
	spontán beszéd	szavak	spontán beszéd	szavak
p	18,51	24,64	9,1—28,8	13,2—34,8
t	26,59	23,3	14,3—38,4	15,4—37,6
k	35,31	50,17	22,2—68,6	32,6—65,8

A zöngelkedési idő változása izolált ejtésben és spontán beszédben

A változás szembetűnő és jellegzetes. Az átfedések és a szórás ellenére állandó mégis az eltérő képzéshelyű zármássalhangzók zöngelkedési idejének egymáshoz viszonyított aránya. Ezek az értékek nagymértékben nyelvspecifikusak, a magyar ejtésben mért értékek 17 vizsgált nyelv közül mindössze eggyel, a yapese nyelv adataival mutatnak hasonlóságot.

Az érzelmek közismerten hatással vannak a beszéd hangzására nemcsak az előadói, színpadi beszédben, de a mindennapi kommunikációban is. A fonetikai elemzések kétséget kizáróan igazolták, hogy — nyelvtől függetlenül — a prozódiai sajátságok je-

lentősebbek az érzelmek kifejezése szempontjából, mint a szegmentális szerkezet. Elsősorban az alaphangmagasság változása, módosulása a meghatározó, de hasonlóképpen fontosak a többi szupraszegmentális tényezők, így a tempó, az intenzitás, a szünetstruktúra és a ritmus. Bizonyos érzelmek következtében változik az artikulációs pontosság is, főként a magánhangzókat illetően. A percepciós kísérletek eredményei szerint a hallgatók az érzelemmentességet, valamint az örömet (boldogságot) és a bánatot (szomorúságot) ismerik fel a legbiztosabban.

Az alkoholnak a beszédre gyakorolt hatása nemcsak a kísérleti fonetika szempontjából érdekes, az alkalmazott fonetikának a beszéd- és beszélőazonosítással foglalkozó területei nem nélkülözhetik ezeket az ismereteket. A kísérletek eredményei szerint a 0,03% és 0,08% közötti alkoholszintnek nincs hatása a beszéd hangzására. A 0,08% fölötti értékek azonban elsősorban a beszéd szupraszegmentális szerveződését, majd pedig fokozatosan a szegmentális megvalósítást is befolyásolják (KÜNZEL, H. J.—BRAUN, A.—EYSHOLDT, V., *Einfluss von Alkohol auf Sprache und Stimme. Kriminalistik-Verlag, Heidelberg, 1992.*). A változások a következőkben foglalhatók össze: emelkedik az alaphangmagasság értéke, csökken a beszéd tempója, gyakoribbá és hosszabbakká válnak a szünetek, ugyanakkor növekszik a beszéd hangossága és fokozatosan elnagyoltabbá válnak az artikulációs mozgások, egybemosódnak a szóhatárok. Bár a felsoroltak — úgy tűnik — nyelvtől független jelenségek, azonban nem függetlenek az adott beszélőtől. Az alkoholos állapot egyes szintjei nem egyformán hatnak az egyes személyek beszédére. Újabban akusztikai-fonetikai szempontból is vizsgálják a dohányzás hatását a beszédre. Az eredmények szerint (25 éve dohányzó tanárnők és nem dohányzó kollégáik beszédének elemzése alapján) a sok éven át tartó dohányzás a hangszalagok oly mértékű fiziológiai változásához vezet, hogy a két kísérleti csoport alaphangmagasságának átlaga közel 40 Hz különbséget mutatott. A nem dohányzó tanárnők alaphangja átlagosan 191 Hz, míg a dohányosoké 152 Hz volt (HEDEVER, M.—KOVAČIĆ, G.—BARIŠIĆ, V., *Utjecaj pušenja i radnog staža na osnovni laringalni ton nastavnica: Govor XVI. 1999: 33—45*).

A hangszalagok bénulása, működésképtelensége a zönge (részleges vagy teljes) elvesztéséhez vezet. Azok a betegek, akiknek műtéti úton eltávolítják a gégejüket (laryngectomy), a megszokott módon többé nem tudnak beszélni. Kétharmaduk azonban képes megtanulni a nyelöcsőbeszédet (ún. özofágusz beszéd). Az özofágusz beszéd az ún. póthangrésen formálódott nyelöcsőhang artikulációjával jön létre (vö. GÓSY MÁRIA, *Pszicholingvisztika. Corvina, Bp., 1999.*). Nyilvánvaló, hogy így a megszokottól lényegesen eltérő hangzású beszéd keletkezik. A funkcióját azonban teljesíti, ez pedig az állandó paraméterek megőrződésének köszönhető. A nyelöcsőbeszédből hiányzik a zönge; a „zöngés” beszédhangok periodikussága erősen változó, a beszédet a sűrűlődségből adódó zörejelemek tartítják; a tempó rendszerint lassú, gyakoriak a szünetek. A jól beszélő laryngectomizált beteg artikulációjának következtében ugyanakkor az invariáns elemek kétértelmű kizáróan azonosíthatók: a magánhangzók első és második formánsai (bár intenzitásuk erősen változó), a zörejes mássalhangzókra jellemző intenzív gócok a normál ejtésnek megfelelő frekvenciasávban jelennek meg. Bár az így beszélőket néha nem könnyű megérteni, az adott kontextus és a beszédhelyzet — mint szintén invariáns tényezők — tökéletesen biztosíthatják a megértést.

Számtalanszor fordulnak elő beszédünkben nyelvbottlások, vagyis olyan, elsősorban a szegmentális szerkezetet érintő tévesztések, amelyek a beszélő szándéka ellenére jönnek létre. A nyelvbottlásoknak különféle típusai vannak, amelyek jól szemléltetik a spontán beszédet létrehozó, illetőleg azt megelőző beszédprodukciós folyamatokat (GÓSY i. m. 1999.). Az artikulációs mozgások szintjén jelentkező nyelvbottlások az önkéntelen artikulációs gazdaságosságra törekvés következményei. Nemegyszer nem egyetlen szón

belül érvényesülnek, hanem a fonetikai kontextus hatására jönnek létre. Ezeket a nyelvbottlásokat a beszélők többször nem javítják, mint javítják, néhányukról nincs is tudomásuk. Példák: „*Megköszönöm az érdeklődésüket...*” vagy „*Lekatar...letakarta a papagájt*” vagy „*az ors...országos választmány*” ... ” vagy „*a huradó*” ('híradó'). A kontextushatás következtében létrejövő tévesztéseket általában egy szomszédos szó eredményezi. Példák: „*Hacsek és hajó...*” vagy „*transzformációs, generációs grammatika*”. A nyelvbottlások tanulmányozása a hallgató szempontjából is fontos, mivel rávilágít azokra a predikciós és újraelemző, újraértelmező folyamatokra, amelyek az elhangzó beszéd feldolgozása közben történnek, és biztosítják az észlelést és a megértést a beszélő esetleges hibázásai esetén is. Éppen ezeknek az előjelző és korrigáló működéseknek az eredménye az, hogy a nyelvbottlások egy részét a hallgató észre sem veszi. A beszédfeldolgozás e működéseinek és stratégiáinak jelentős a szerepe a beszéd hangzásának változásaiban.

3. Az átviteli közeg szerepe a beszéd állandóságában és változásában. — A mindennapi kommunikáció legnagyobb része (háttér)zajban történik. A jelátvitel szempontjából nem lényegtelen, hogy ez a háttérzaj milyen frekvenciákon jelentkezik, milyen az időszerkezete, a minősége és mekkora az intenzitása, azaz az erőssége. Mind a beszédprodukció, mind a beszédmegértés szempontjából döntő azonban az, hogy a zajnak hatása van a beszéd folyamatok működésére.

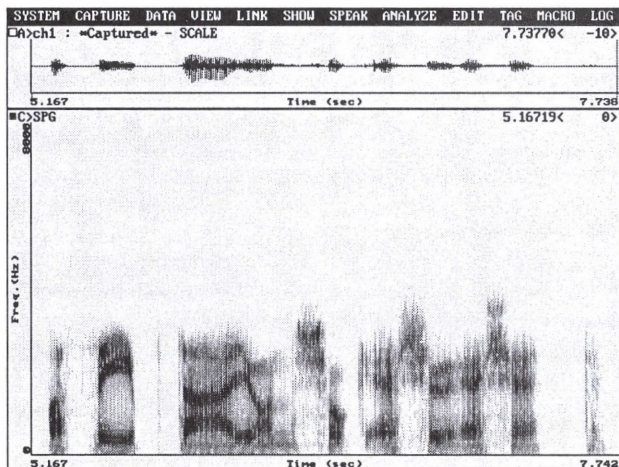
A kísérleti eredmények igazolták, hogy — zaj hatására — a beszédprodukció során gyorsul a tempó, emelkedik az alaphangmagasság, ugyanakkor a modulációja csökken, vagyis a dallam monotonná válik. Növekszik az intenzitás, azaz a beszélő a zaj típusától és erősségétől függően egyre hangosabban beszél (erről legtöbbször nincs is tudomása). A beszédet különféle tévesztések „tarkítják”, megnövekszik a nyelvbottlások száma, jellegzetes ejtészhibákat tapasztalunk (pl. hanghelyettesítések, metatézisek, hang/ok/ kiesése, pongyola hangképzés, magánhangzók redukált ejtése). Gyakoriakká válnak a hangsúly- és a ritmushibák. Jellegzetes továbbá a beszédet kísérő furcsa mimika, a funkciótlan fejmozgás, izzadás, gyakori torokköszörülés, ritkábban a kézremegés is.

A beszédmegértésben az észlelési szintek működése bizonytalanra válik, így a félreértéseknek és a téves dekódolásnak nagy a lehetősége. A kísérletek szerint — a zaj típusától, intenzitásától, valamint az elhangzó beszéd információsűrűségétől függően — a hallottak 30—50%-a is elveszhet, vagyis a megértés erősen sérül (GÓSY MÁRIA, *Psychoacoustic consequences of noises for communication*. In: *Proc. of the 5th International Congress on Noise as a Public Health Problem*. Stockholm, 1988. 235—40). A tapasztalatok azt mutatják, hogy a gyermekek anyanyelv-elsajátítására fokozott, nemkívánatos hatást gyakorol a környezeti zaj. Az ebben felnövekvő gyermekeknél szignifikánsan nagyobb arányban fordulnak elő a beszédhibák, a gyermekkori diszfónia, valamint a beszédészlelési és beszédmegértési zavarok.

Csendes körülmények között, optimális átviteli közeget feltételezve a beszéd akusztikailag mintegy 8000 Hz-es tartományban valósul meg. A fentiekben említett zajos háttér következtében, a hallgató szempontjából ez a legmegfelelőbb frekvenciatartomány ritkán áll rendelkezésre, a beszéd több-kevesebb torzítással jut el a feldolgozó mechanizmushoz. Meglehetősen nagyfokú a „torzulás” a beszéd akusztikai szerkezetét tekintve, ha az átviteli közeg a telefonvonal. Ebben az esetben ugyanis a hasznos akusztikai-fonetikai információt tartalmazó frekvenciatartománynak több mint 50%-a vész el. A telefonvonal átvitele mintegy 3500 Hz-es sáv szélesség, ami azt jelenti, hogy a beszéd jellegzetes invariáns elemei megjelen(het)nek, azonban az észlelést és a megértést jól biztosító többletinformációk feldolgozására nincs lehetőség. A 3. ábra a telefonvonalon ájtuttatott mondat akusztikai szerkezetét mutatja. Ez az erősen „szűkített” átviteli közeg

nyújtja a magyarázatot arra, hogy bár a kommunikációnk tökéletes is lehet telefonon keresztül, vagyis megértjük egymást, az észlelésünk azonban rendkívül bizonytalan. Gondoljunk csak arra, hogy például nevet milyen nehéz a telefonban pontosan azonosítani.

3. ábra

Telefonon át rögzített beszéd hangszíne (mintegy 3500 Hz-től hiányoznak a jelek)

4. Állandóság és változás a beszédészlelésben és a beszédmegértésben. — A beszédtempó magától értetődően befolyásolja az elhangzó beszéd észlelési és megértési biztonságát. Általánosságban kimondható, hogy minél gyorsabb a beszéd sebessége, annál nagyobb az észlelési és megértési problémák kialakulásának a lehetősége. A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás összhangját ugyanakkor jól mutatja, hogy képesek vagyunk gyorsabb beszéd megértésére, mint a magunk által létrehozott leggyorsabb artikuláció (vö. GÓSY MÁRIA, *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1989.). Ez azt jelenti, hogy az ember sohasem tud olyan gyorsan beszélni, hogy azt a hallgató — kizárólag az elhangzási sebesség miatt — ne értse meg. Ez a fiziológiai biztosítéka a kommunikáció sikeres megtörténtének.

A beszédfeldolgozás során a kontextushatás ellensúlyozhatja a gyorsabb beszédtempót. Ennek a következménye az, hogy minél hosszabb az elhangzó közlés, általában annál biztosabb a megértés. A közepes és gyors tempóban közölt szókapcsolatok pontos felismerése 10—20%-kal, az izolált szavaké 40—60%-kal is csökkenhet felnőtt kísérleti személyek esetében. Még nagyobbak a percepciósi nehézségek a gyermekek beszédfeldolgozásában; gyors tempó esetén a 6 éves óvodások gyakorlatilag nem ismerik fel az elhangzottakat.

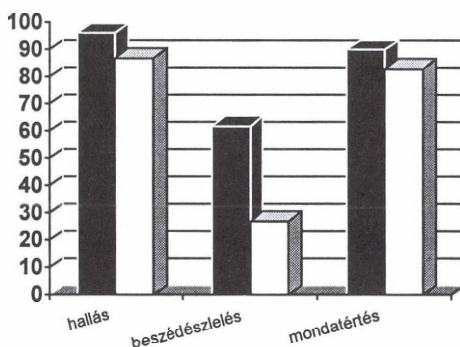
A beszédhangok, hangsorok artikulációs gesztusai több-kevesebb különbséggel avagy azonossággal realizálódnak a mindenkor beszéd során. Miként határozható meg ebben az állandóság, avagy mit tekinthetünk változásnak? Több nyelv magánhangzóira meghatározták a koartikulációs mezőt, vagyis akusztikailag azt a területet, amelyet az adott beszédhang első és második formánsának értékei meghatároznak (behatárolnak) a különböző fonetikai kontextusokban. A magyar [u:] magánhangzóra kapott határértékek a következők: F1 = 250—430 Hz, F2 = 610—830 Hz. Az ezen határokon belül jellemzett

F1/F2-értékek egyértelműen meghatározzák az [u:] magánhangzót, vagyis biztosítják az akusztikai állandóságot. Az ezen értékeken kívül eső F1/F2-konfiguráció nem a magyar [u:]-ra jellemző, tehát ismét biztosíték az állandóságra. S mi akkor a változás? Az a sokféle F1/F2-adatpár, amelyek — bár értékben különböznek egymástól — mégis valamennyien a felső nyelvvállású, hátul képzett, labiális, hosszú magánhangzónk azonosítására szolgálnak. Valamennyi beszédhangunkra meghatározhatók ezek az állandó értékek, amelyeket akusztikai invariáns jegyeknek nevezünk, s elsődlegesen a beszéd mindenkori észlelésében.

A beszédtempó gyorsulásának tárgyalásakor említettük a magánhangzók rövidülési tendenciáját a sebesség növekedésének hatására, amely számos fonetikai helyzetben az ún. semleges magánhangzók (svak) létrejöttéhez is vezet. A beszédpercepció kísérletek megerősítették ezeknek a semleges hangminőségeknek a jelenlétét a spontán beszédben; előfordulási arányuk azonban a feltételezettnél jóval nagyobbnak bizonyult (GÓSY MÁRIA i. m. 1997.). Ha csupán a gyakori [a:, ɔ, o, e] magánhangzókat tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy a kísérleti személyek az eredeti hangminőséget átlagosan 50,6%-ban ismerték fel, míg semleges hangot azonosítottak 49,3%-ban. Anyagunkban legnagyobb mértékben az [e] jelentkezett svaként (57,4%-ban), legkisebb mértékben az [o] (32,5%-ban). Ez a semlegesítődési folyamat a hangsúlyos helyzetű beszédhangokat is érinti.

A mindennapi kommunikáció egy része a beszélő/hallgató egyéb cselekvései következtében nem tökéletes körülmények között megy végbe. Evés közben beszélünk és hallgatjuk mások beszédét, vagyis észlelünk és megértünk. Természetes, hogy az artikuláció bizonyos fokig érintett, de különösen a beszédfeldolgozás tekintetében tapasztalunk változásokat. Kísérletsorozatban vizsgáltuk meg azt, hogy vajon evés közben változik-e a hallásunk, az észlelésünk és a megértésünk; s ha igen, milyen mértékű ez a feltételezett eltérés. A kísérleti személyek először tejbegrízt, majd zöld almát ettek, miközben klinikai audiométerrel mértük a hallásukban bekövetkező változást, valamint tesztekkel vizsgáltuk a beszédészlelésük és a mondatértésük alakulását (4. ábra).

4. ábra

Tejbegríz (fekete oszlopok) és zöld alma (fehér oszlopok) evésekor mért változások a hallásban, a beszédészlelésben és a megértésben

A mindennapi tapasztalatunkat — azt, hogy evés közben mintha nem jól „hallanánk”: felhangosítjuk a rádiót, a televíziót, illetőleg nehezebben értjük az ismert idegen

nyelvet — az eredményeink alátámasztották. A résztvevők hallása a tejbegríz hatására csak igen kis mértékben változott, a zöld alma evésekor azonban jelentősen csökkent, átlagosan 25 dB-nyit. Drámai mértékben változott a kísérleti személyek beszédészlelése, a zöld alma evésekor gyakorlatilag nem tudták a közölt szavakat azonosítani. A mondatértés biztonsága is csökkent, mintegy húsz százalékkal romlott a pontos dekódolás. A kérdés az, hogy vajon mi okozta a kísérleti személyek beszédfeldolgozásában tapasztalt változásokat. Az evés következtében létrejövő zaj (a kísérletben különösen a zöld alma esetében), valamint a rágás fiziológiai következményei feltehetően együttesen eredményezik a hallás és a beszédfeldolgozás átmeneti változásait.

A beszédprodukción pillanatnyi változásainak, a nyelvbottlásoknak a beszédfeldolgozás folyamatában a félrehallások, félreértések „felelnek meg”. Ezek a hallgató szándékától függetlenül létrejövő jelenségek a beszédészlelési, beszédmegértési mechanizmus sajátosságai. A félreértések leggyakrabban három okra vezethetők vissza: az adott beszédhang vagy beszédhangok téves észlelésére, a hibás szegmentálásra, valamint a téves predikcióra (ezek együttesen is felléphetnek). A nyelvbottlásokhoz hasonlóan többségük észrevétlen marad, illetőleg a korrekció olyan gyors és kézenfekvő, hogy a hallgató nincs tudatában az elvégzett javító műveleteknek. Ha a korrekciós folyamat hosszabb időt vesz igénybe, vagy az elhangzott közlés pillanatnyi megértési nehézséghez vezet, akkor a félreértés ténye nyilvánvalóvá válik, s a hallgató igyekszik, most már szándékosan javítani. Példák a téves beszédhang-észlelésre: az eredeti közlés az volt, hogy „*ne menj a házához*”, a félreértett változat pedig az, hogy „*ne menj a vázához*” vagy az eredeti közlés: „*Jó ez az illat.*”, a félreértett változat pedig: „*Jó ez az élet.*” A téves szegmentálás eredményezte az eredeti „*Tegnap óta itt áll?*” mondat „*Tegnap óta ittál?*” változatát, vagy az eredeti közlés az volt, hogy „*Nézd, leszedték az árakat!*”, amit a hallgató úgy azonosított, hogy „*Nézd, leszedték a zárapokat!*”. Több ok egyidejű hatására jött létre a „*két ember hazudik*” eredeti közlés „*képembe hazudik?*” azonosítása vagy a „*kérlek, ne gyedeld!*” felszólítás „*kérlek, ne egyed!*” közlésként történő felismerése.

A téves észlelés és a mindenkori humán beszédmegértési „kényszer” feloldása gyakorta az, hogy a hallgató a mentális lexikonából egy „kézenfekvő” szót aktivál, amely mintegy helyettesíti az eredeti hangsort. Ez egyfajta értelmezés, az aktivált szó szinte minden esetben másként magyarázható. A „nem érthető” érthetővé tételének jól ismert folyamata az ún. népetimológia. Legismertebb példái a *peronoszpóra* ’fene rosz póra’ értelmezése avagy a *tuberosa* ’tubarózsa’ alakítása. Hasonló elv alapján hozták létre a nyelvújításkor a *Koppenhága* helyett a *Kappanhágó* vagy a *Stockholm* helyett az *Istókhalm* neveket (nem terjedtek el). Ösztönösen ugyanezt a stratégiát követi a kisgyermek, amikor az anyanyelv-elsajátítás során értelmezi a hallottakat, például *müezzin* helyett *müszellem*-et vagy a számára ismeretlen *cserge* helyett a számára ismert *zergé*-t alkalmazza. A népetimológia a mindennapokban is jelen van, ha figyelünk rá. Egy idős hölgy — mentális lexikonának teljes jogú tagjaként — használta a *nőgrófterápia* szót ’mammográfia’ jelentésben. Egy gyógyszerész közölte velem az alábbiakat, amelyeket a betegek használtak egy-egy latin nevű orvosság azonosítására: *szuper panzió terpentin* ’suspensio terpin hydrat’, *fene buzeron* ’phenilbutazon’, *síró lúd* ’sirdalud’ és *esti tulok* ’estulic’. Több orvossal és gyógyszerésszel tesztelven a fenti kifejezéseket, mindenki kivétel nélkül felismerte, hogy melyik gyógyszerről van szó. Az a stratégia tehát, amelyik létrehozta ezeket a formákat, az azonos nyelvközösség tagjai számára megfejthető, egyértelmű.

5. Változások a beszédben (szegmentális és szupraszegmentális szinten). — A beszéd az időtengely minden lehetséges pontján módosul, változik. Ezek a változások azonban bizonytalanul érzékelhetők a jelenben; felismerésük kétséges, lefolyá-

suk rendszerint hosszabb időt vesz igénybe, elterjedtségük megítélése erősen szubjektív, ezért a pillanatnyi állapot elemzése az esetleges változás vagy állandóság szempontjából nem könnyű. A beszéd két nagy folyamatrendszerében tapasztalható változások és állandó jegyek tárgyalása után most összegezzük azokat a lehetséges okokat, amelyek a szegmentális és szupraszegmentális szintű változásokhoz vezetnek.

1. Ejtési gazdaságosság. Más megfogalmazásban: egyszerűsítési szándék, függetlenül attól, hogy egy adott beszédhelyzetben milyen tényezők indukálták a törekvést és eredményezték a megvalósítást. A változásban azonban mindig jelen kell, hogy legyen az artikulációs gazdaságosság és az érthetőség egysége.

2. A beszédtempó gyorsulása. A beszéd sebességének a változása összefügg az ejtési gazdaságosság tényével, illetőleg az egyszerűsítési szándékkal.

3. Az átviteli közeg hatása. Minden kommunikáció valamiféle közegben zajlik, amelynek átviteli paraméterei meghatározóak a beszédészlelés és a beszédmegértés számára; ezen a módon pedig a közeg maga a legkülönbözőbb változások okozója, forrása lehet.

4. Környezeti tényezők. Más szavakkal: a mindenkori beszédhelyzet; számos összetevője van, amelyek külön-külön vagy akár együttesen is kiválthatnak módosulást, változást. Ilyen például az írás (írott nyelv) hatása a beszédre, például a hiperkorrekt ejtés esete. Idesorolandó a régi írógépek klaviatúrájának esetleges hatása (az *í, ú, ű* betűk hiánya, vö. már az egri kiejtési konferencia kötetében: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ, SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.) Itt kell megemlítenünk a divat tényezőjét és a szógyakoriságot is. Utóbbiról kísérletekkel igazolták, hogy másképpen ejti a beszélő a gyakrabban használt szavakat, mint a ritkábbakat (kétségtől másrészt is észleli azokat). Noha objektíven nehezen igazolható, a módszertani hátrány nem kérdőjelezheti meg a napi beszédélmény ejtémódosító hatását, amelynek tényével ugyancsak számolnunk kell.

5. Érzelmi magatartás („felfokozott idegállapot”). Láttuk, hogy az érzelmek változásokat idéznek elő az artikulációban, s ezek a változások nyomot hagy(hat)nak a kommunikáció minden résztvevőjében.

Elemzéseink szerint a hangváltozások valamennyi feltételezett oka (függetlenül attól, hogy történeti vagy leíró szempontból vizsgálódunk) a fenti öt kategória valamelyikébe besorolható, illetőleg azon belül tárgyalható. Hangsúlyozzuk azonban, hogy valamennyi tényező a beszédészlelés folyamatában fog vagy nem fog érvényesülni. Ez azt jelenti, hogy a hangváltozások csak akkor mennek valóban végbe, ha a „nélkülözhetetlen partner”, a hallgató beszédfeldolgozásán keresztüljutnak. Itt dől ugyanis el, hogy például egy produkciós jelenség változás lesz-e avagy megmarad a nyelvbtlés elszigetelt szintjén. Másfelől, ugyancsak a beszédészlelési, megértési folyamat eredményeképpen válhat egy produkciós nyelvbtlés a változási folyamat kiindulásává.

Lássuk a köznyelvi *mert* → *mer* napjainkban tapasztalható hangváltozás példáját (ti. a kötőszó szóvégi zárhangjának lekopásával létrejött alternatív hangzásforma) a fenti osztályozás lehetséges okai szerint! A [t] mássalhangzó törölődhet az ejtési gazdaságosság okánál fogva, hiszen a szó — nagy gyakoriságát is tekintetbe véve — csonkult formájában is érthető marad. Az érthetőség kritériumának biztosításához az is hozzájárul, hogy nincs a nyelvben más jelentéssel bíró *mer* hangsor. Példák: *mert rohannak* → *merrohannak*, *mert csináltak* → *mercsináltak*, *mer[d] beszéltek* → *merbeszéltek*. A zárhang törölődését a gyors ejtés is előidézheti (ez ismételten összefügg az egyszerűsítésre törekvéssel), például: *mert senki se* → *mersenkise*. Egyéni artikulációs gesztus, pillanatnyi „nyelvbtlés”, az adott beszédhelyzet kiváltó hatása avagy érzelmi állapot is eredményezheti a *mer* alak létrejöttét. A kötőszó csonkult formája megjelenhet a hallgató észle-

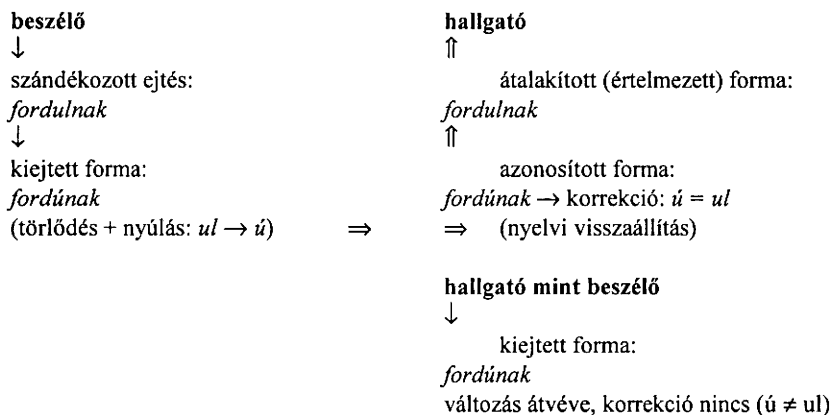
lésében, dacára annak, hogy a beszélő a teljes, *mert* szót ejtette. Ha az átviteli közeg nem optimális (például zaj van), akkor az optimálisnak tekinthető ejtés ellenére is változás következik be: *mert azok* → (észlelés) *merazok*. Megfelelő átviteli közegben is előfordulhat téves észlelés, amelynek eredményeképpen a hallgató nem észleli a szóhatáron a zármássalhangzót.

6. A beszéd változásainak folyamata. — A beszéd formai változásai közül a szegmentális szintűek (a hangváltozások) általában szembetűnőbbek, mint a szupraszegmentálisak. Létrejöttükben két szakaszt tételezhetünk fel a beszélő/hallgató viszonyában. Az első szakasz a hangváltozás megjelenése, a második a változás elfogadása és elterjedése. Az első szakasz szemléltetésére a *-ban/-ben*, *-ba/-be* ragpár használatát hozzuk példának. Közismert, hogy a spontán beszédben gyakran jelenik meg az illatívszói rag az inesszívuszi toldalék helyén, még olyan beszélők ejtésében is, akik ezt a „helyettesítést” hibásnak minősítik (vö. KONTRA MIKLÓS, Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Nyelvi változó — nyelvi változás. Szerk. SÁNDOR KLÁRA. JGYTF Kiadó, Szeged, 1998. 9—21). A beszélő — szándéka szerint — azt akarja mondani például, hogy *A gyerek ma nem volt iskolában*. A megvalósításban azonban az *iskolában* ragos főnév szóvégi nazális mássalhangzója törlődik, vagyis a beszélő ezt nem ejti, így létrejön az *iskolába* alak. A hallgató azonosítja ez utóbbi formát, a beszédfeldolgozás folyamán azonban korrigál, és az *iskolába* észlelés ellenére az *iskolában* szót fogja érteni. Ebben az első szakaszban tehát a későbbi hangváltozás lehetősége már adott; a példában az egyszerűsítésre törekvést tételezhetjük fel a beszélő oldaláról, amely a kontextushatás következtében a hallgatónak megértési nehézséget nem jelent.

A példaként hozott ragpár formájának alakulása történetileg is rendkívül érdekes. A XIV. században a *hol?* kérdésre felelő ragunk már megvolt, de a hova? kérdésre felelő még névutóként funkcionált. A század végére már kialakul a *-ba/-be* ragpárunk is, névutói funkciójának elvesztésével, vö. pl. Jókk. 42: *cellaba* 'cellába'. Az inesszívuszi és az illatívszói funkciók teljes formai elkülönülése azonban csak látszólagos. A *-ban/-ben* ragot a *hol?* kérdésre 77,71%-ban használják, míg 33,29%-ban az illatívszói *-ba/-be* is betölti az inesszívuszi funkciót! Talán még meglepőbb, hogy a mai norma szempontjából hiperkorrekt *-ban/-ben* forma megjelenik illatívszói funkcióban, ennek az aránya 25,94%, az elvárt alakok előfordulása ekkor 74,06% (vö. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I., II/1. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 1992. különösen II/1: 367, 397—8). A formai keveredésre további szórványos adatokat találunk. A XVIII. század végén — a hosszú szótagok elterjedésével egyidőben — meghosszabbodik a *-ban/-ben* ragpárunk nazális mássalhangzójának ejtése. VÉRTES O. ANDRÁS írja ugyanis (A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.), hogy Dayka Gábor, Batsányi és Verseghy is felemelték szavukat az igen hosszan ejtett *-bann/-benn* (!) ragok ellen (véltetőleg az időmértékes verselés miatt). Napjainkban az alternatív formák — mind a kissé stigmatizált, mind a hiperkorrekt ejtészváltozat — előfordulnak, arányukról pontos adataink nincsenek. A tendencia a spontán közlésekben a *-ba/-be* formák elterjedését mutatja inesszívuszi funkcióban, míg az igényes beszédben egyre gyakrabban tapasztaljuk a hiperkorrekt változatot. Utóbbira példák: „...törekedett arra, hogy külföldi hírességeket hívjon ide, a stúdióban.”, vagy „...a Külügyminisztérium kötelékében tartozik”.

A hangváltozások második szakasza akkor következik be, amikor a hallgató a saját beszédprodukciójában a nem átalakított formát használja, vagyis átveszi és használni kezdi a hallott alakot (5. ábra).

5. ábra

A hangváltozások második szakaszának sémája

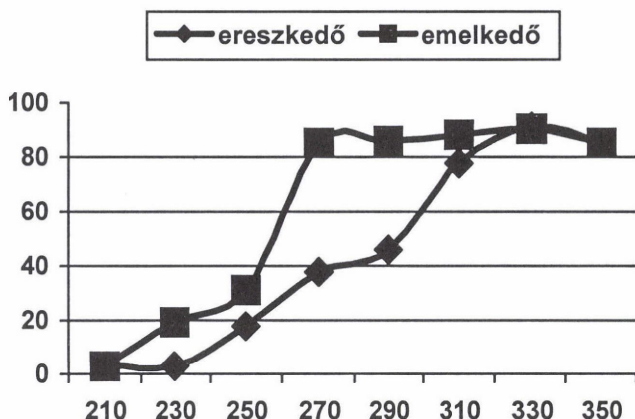
A hangváltozások akkor válnak nyilvánvalóvá és elemezhetővé, ha mód nyílik a korábbi és az új forma összevetésére. Számos hangváltozás azonban nem jut el odáig, hogy elterjedjen, mert valamilyen (külső vagy belső) körülmény nem engedi vagy nem teszi lehetővé az elterjedését. Ha a hangváltozás már a második szakaszban van, azaz létrejött az „új” fonetikai forma, akkor következik a megítélés, amelynek eredményeképpen eldől, hogy valóban változás történik-e, avagy csupán szórványosan előforduló jelenségekkel állunk szemben. A megítélés lehet artikulációs, percpációs, szociális, társadalmi és/vagy rendszer szerinti (LINDBLOM, B., On phonetic variation. In: Evolution of spoken language. Szerk. LINDBLOM, B., MACNEILAGE, P., STUDDERT-KENNEDY, M., Cambridge University Press, Cambridge, 1993.). Ha a megítélés pozitív, akkor az új formát a nyelvet beszélők közössége elfogadja: megtörtént a hangváltozás.

A hangváltozások megítélése, az elfogadás és elterjedés folyamata meglehetősen öntörvényű. LOTZ JÁNOS írja, hogy a Comédie Française színpadán megkövetelték a pergetett nyelvhegyi [r] ejtését, amikor már egész Párizs uvuláris [r]-t használt (Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat, Bp., 1976.). A változás nemigen állítható meg, és kevésbé befolyásolható tudatosan. Az elmúlt évtizedekben például több ízben felmerült a zárt [e] magánhangzónk megőrzési kísérlete. BÁRCZI GÉZA az 1965-ös kiejtési konferencián azt mondta, hogy e magánhangzónk elterjedéséhez 20–30 évre van szükség (i. m. 1967.). A beszéd változásainak behatóbb tanulmányozása alapján állíthatom, hogy a zárt [e] „felélesztési” kísérlete csak kudarchoz vezethet, mivel a fiatalabb generációk nem tudják azonosítani ezt a magánhangzót, s ha nem észlelik pontosan, és nem képesek más [e]-féle hangoktól megkülönböztetni, akkor ez kizárja az elterjedést.

A beszéddallam területén lehetünk tanúi egy olyan változásnak, amely a norma szerint ugyan nem elfogadható, mégis egyre nagyobb mértékben terjed. Mind a beszédprodukció, mind a beszédészlelés tekintetében bizonyítható a változás jelenléte. A kiegészítendő kérdő mondatok dallammenete a norma szerint a közlés elején frekvenciacsúccsal, majd ereszkedő hanglejtéssel jellemezhető. A mindennapi kommunikációban ez a kérdés azonban szólamvégi emelkedéssel zárul. Az észlelési kísérletsorozat eredményei is igazolták a változás tényét: sokkal hamarabb azonosítják a kísérleti személyek kérdésnek azokat a dallamokat, amelyek szólamvégi emelkedéssel zárulnak, mint azokat, ame-

lyek ereszkedők (6. ábra). Ha a szólemeleji csúcs értéke 270 Hz, akkor ereszkedő dallammenetnél alig 40%, emelkedő szólamvég esetében pedig több, mint 80% a kérdés azonosítása.

6. ábra

A kiegészítendő kérdés felismerése ereszkedő és emelkedő végű dallammenet esetén
(a vízszintes tengelyen a szólemeleji csúcs értéke látható Hz-ben)

Az elmondottak során mindig kitértünk a változás, módosulás tárgyalása mellett az állandó jegyek bemutatására is. Most összegezzük az 'állandó' sajátosságait és megjelenési formáit.

1. Akusztikus invariancia. A beszédhangokban, a hangkapcsolatokban, a szótagokban megjelenő nyelvspecifikus állandó, amely az idő, a frekvencia és az intenzitás összefüggésrendszerében definiálható.

2. Invariancia a kontextusban. A szavak, mondatok, hosszabb közlések szemantikai és szerkezeti jellegzetességei számos különféle állandó jegyet tartalmaznak, amelyek akár mint elsődleges invariáns tényezők, akár mint redundáns jelenségek biztosítják az állandóságot.

3. Invariancia a beszédhelyzetben. Bizonyos esetekben a beszédsszituáció átmenetileg biztosíthatja a közlések létrehozásának és feldolgozásának állandóságát, ha valamilyen oknál fogva az elsődleges invariáns jegyek bizonytalanok vagy teljesen nem felhasználhatók.

4. Az ismeret, a tudás mint állandó kapcsolat a beszélő és a hallgató között. A beszélő minden pillanatban megpróbál a hallgató elvárásainak megfelelően beszélni. Ez azt jelenti, hogy igyekszik biztosítani a közlései eljutását a hallgatóhoz, valamint szem előtt tartja a feldolgozhatóságukat. A hallgató feltételezett igényeinek megfelelően változtatja az ismert és új információk közlését, és az azoknak mindig legmegfelelőbb forma megválasztására törekszik. A hallgató pedig igyekszik minden körülmények között a legjobb beszédértési teljesítményre, a leggyorsabb asszociációs működésekre; „ráhangolódik” az elhangzott közlésekre. Mindez a közös nyelvi, kulturális, tárgyi (ismeret szintű) és egyéb kommunikációs tudás alapján történik.

7. Záró gondolatok. — A változás és az állandóság a beszédben dinamikus egy-ségben van. A változások csak úgy és annyira jöhetnek létre, hogy a beszéd funkciója ne sérüljön; az állandó jegyeknek pedig oly mértékben kell rugalmasaknak lenniük, hogy — bár paradoxonnak tűnhet — biztosítsák a változások kialakulásának lehetőségét, a változások terjedését és pozitív megítélés esetén a lefolyásukat.

Fogalmazhatunk úgy, hogy a szinkrón változások időbeli lefolyása olyan „lassú”, hogy ez okozza az állandóságról alkotott benyomásunkat. A beszédben bekövetkező változási tendenciákat sokkal jobban (és gyorsabban) érzékeljük a szókincs, illetőleg a szóhasználat területén, mint például a hangváltozások vagy a prozódiai módosulások tekintetében. Minden, ami él, az valamiféle mozgásban van, változik. A beszéd változása, módosulása időről időre az élet jele. A nyelv tudatos használóinak fontos feladata, hogy ezekre a tendenciákra odafigyeljenek, s joguk legyen elsődlegesen megítélni azokat (DEME LÁSZLÓ, Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai. In: A magyar nyelv az informatika korában. Szerk. GLATZ FERENC. Bp., 1999. 49—56). Mindehhez pedig a beszéd teljes mechanizmusának megismerése, valamint a beszélő és a hallgató nyelvhasználati folyamatainak objektív tanulmányozása és leírása szükséges.

GÓSY MÁRIA

Invariance and change in speech

The paper gives an overview on various types of change and invariance of speech production and speech perception. The factors of age, speech tempo, emotions, alcohol, eating, tip of the tongue, slip of the ear and some disorders are discussed by means of acoustic, phonetic and experimental psycholinguistic data. Transmission of the speech signal is also considered (e.g. the effect of noise). The reasons that responsible for 'sound changes' are defined, and the two phases of the process of the 'sound changes' are discussed.

MÁRIA GÓSY

A szabálykövetés mint tudásszociológiai probléma

Wittgenstein szkeptikus paradoxona és az elméleti nyelvészet

1. Bevezetés. — A huszadik század legtöbb vitát kiváltó, vitathatatlanul legnagyobb hatású nyelvészeti elmélete a generatív grammatika. Kétségtelen az is, hogy századunk legjelentősebb nyelvfilozófiája, mely a nyelvészetet szintén meghatározó mértékben termékenyítette meg, Ludwig Wittgenstein késői munkássága. Éppen ezért különös súlya van annak, hogy e két gondolatrendszer — a chomskyánus nyelvelmélet és a késői Wittgenstein nyelvfilozófiája — között az elfogadott felfogás szerint kibékíthetetlen ellentét feszül. Az a nézet, hogy a század legjelentősebb nyelvészeti elmélete és legjelentősebb nyelvfilozófiája egymást kizáró premisszákra, értékekre, preferenciákra épül és a nyelv mibenlétét gyökeresen eltérő módon láttatja, sok természetlen polémiára adhat alkalmat, és végeredményét tekintve nem csupán egyes problémák és megoldási lehetőségeik téves megítéléséhez, hanem mind az elméleti nyelvészet generativista vonulata, mind a wittgensteini nyelvfilozófia torz értékeléséhez vezethet. Joggal vetődik fel ezért a kérdés, hogy valóban indokolt-e a késői Wittgenstein és a generatív nyelvészet nyelvfelfogása közötti áthidalhatatlan szakadékról beszélni.

Jelen írás mégsem vállalkozhat arra, hogy e kérdésre határozott, általános érvényű választ adjon. Mindenekelőtt azért nem, mert Wittgenstein nyelvfilozófiájának tartalma nehezen vizsgálható per se, a filológiai elemzés nem elegendő; értékelésének sokkal inkább egymástól gyakran lényegesen különböző interpretációi valamelyikének fényében kell történnie. Feladatunk ezért jóval szerényebb lesz: a két nézetrendszer összeegyeztethetőségének igazolása vagy cáfolása helyett mindössze annak bemutatására törekszünk, hogy a közismerten igen sok interpretációs lehetőséggel rendelkező wittgensteini nyelvfilozófia egyik jelenlegi értelmezése nem zárja ki a generatív nyelvészet nyelvszemléletét. Ez az értelmezés a tudásszociológia ún. „Erős Programja” lesz, mely az edinburghi tudásszociológiai iskolát megalapító David Bloor nevéhez fűződik. Az „Erős Program” a nyolcvanas évek minden kétséget kizáróan egyik legmerészebb, legtöbb tabut és dogmát megkérdőjelező Wittgenstein-értelmezése, mely — eredetisége és újszerűsége következtében — alkalmas lehet arra, hogy Wittgenstein nézeteinek lényeges aspektusait helyezze új megvilágításba (vö. D. BLOOR, Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge. London, 1983.). E tudásszociológiai program lényege, mint látni fogjuk, az, hogy a — legszélesebb értelemben vett — emberi megismerést, mely magában foglalja a tudományos megismerést csakúgy, mint a nyelvtudást vagy általában véve a szabálykövető magatartást, olyan szociológiai tényezőkkel kívánja magyarázni, mint például a társadalmi érdekek, szükségletek, konvenciók.

2. Wittgenstein szkeptikus paradoxona és következményei. — Ahhoz, hogy a probléma valódi súlyát érzékeltethessük, abban a formában kell felvetnünk, amely lényegét a legvilágosabban felszínre hozza és következményeinek jelentőségét kendőzetlenül elénk tárja. Ezért a problémát arra az évrre szűkítjük, amely S. KRIPKE szerint „Wittgenstein szkeptikus paradoxonához” vezetett, és amely a generatív nyelvészet és Wittgenstein nézeteinek viszonyát különösen sarkítottan értelmezi (vö. KRIPKE, S., Wittgenstein on Rules and Private Language. Oxford, 1982.). Ezt a döntést kellőképpen motiválja az a heves reakció, amelyet Kripke Wittgenstein-értelmezése Chomskyból kiváltott (vö. CHOMSKY, N., Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use. New York, 1986.).

Kripke értelmezése szerint Wittgenstein a „Filozófiai vizsgálódások” 201—202. §-ában a következő paradoxont fogalmazza meg (vö. WITTGENSTEIN, L., Filozófiai vizsgálódások. Bp., 1998. 124—5): Egy *R* szabály esetében nincsenek olyan tények, amelyek alapján eldönthető lenne, hogy a következő alkalmazás során *R*-t vagy egy másik, *R'* szabályt alkalmazunk-e, ahol *R'* a múltbeli alkalmazások során azonos volt *R*-rel, de a jövőbeli alkalmazásoknál különbözik tőle. Hogyan dönthetjük el, hogy egy *S* beszélő az *R* vagy az *R'* szabályt alkalmazza-e? Kripke szerint Wittgenstein azt a megoldást javasolta, hogy *S*-ről csupán akkor tehetjük fel az *R* szabály követését, ha *S* pontosan úgy viselkedik, ahogy más nyelvhasználók azonos helyzetben viselkednének, azaz ha *S* egy adott közösség gyakorlatával összhangban, egy konvenciónak megfelelően cselekszik. Ennek a — Kripke jellemzésével élve: „szkeptikus” — megoldásnak a lényege tehát az, hogy a szabálykövetéshez meg kell követelnünk egy adott nyelvhasználó közösség jelenlétét. (A megoldás „szkeptikus” jellegét részletesen tárgyalja pl. STEGMÜLLER, W., Kripkes Deutung der Philosophie Wittgensteins. Stuttgart, 1986. és BAKER, G. P. & HACKER, P. M. S., Scepticism, Rules and Language. Oxford, 1984.) Érdemes megjegyezni, hogy a szkeptikus paradoxon nem csupán szintaktikai szabályokra vonatkozik, hanem „jelenlésekre” és „fogalmakra” is, bármit értsünk is ez utóbbiakon. (L. ehhez többek között STEGMÜLLER i. m.) Ebből következően a paradoxon implikációi nem korlátozódnak

a generatív szintaxisra, hanem a generatív nyelvészettel kompatibilis elméleti nyelvészet egészét érintik.

A paradoxon e szkeptikus megoldása súlyos következményekkel jár. Először is kétségre vonja a generatív nyelvészet azon stratégiáját, melynek lényege, hogy a beszélő/befogadó kompetenciáját — mint mentális képességet — a beszélőközösségtől elvonatkoztatva, individuális képességként vizsgálja: „[...] amennyiben elfogadjuk Wittgenstein álláspontját, a 'kompetencia' fogalmát egészen másképp kell értelmeznünk, mint ahogy az a nyelvészeti irodalom nagy részében impliciten megjelenik. Ha ugyanis azok a kijelentések, amelyekben szabálykövetésről van szó, nem értelmezhetők sem tényekre vonatkozó állításokként, sem pedig magatartásunk magyarázataiként [...], arra kell következtetnünk, hogy a szabály és a kompetencia fogalmának használatát a nyelvészetben — még ha ez utóbbiak nem is válnak 'értelmetlenné' — jelentős mértékben át kell értékelni.” (KRIPKE i. m. 31; kiemelés az eredetiben.)

Másodszor, Chomsky azt állítja, hogy a generatív grammatika a természettudományos elméletek mintáját követi (amiből azonban természetesen nem következik, hogy a generatív grammatika természettudomány, vö. ehhez KERTÉSZ A., *Die Modularität der Wissenschaft*. Braunschweig, 1991.), és ezért célja az, hogy tényeket fedezzen fel, írjon le és kísérleljen meg általános törvényszerűségek feltárása révén tudományosan magyarázni: „A grammatika állításai [...] elvben nem különböznek a természettudományos elméletek állításaitól; tényszerűek, bármit értsünk is a vegyérték vagy a vizuális feldolgozó folyamatok tényszerűségén, és olyan állításokat is magukba foglalnak, amelyek valaminek az igazságára vonatkoznak.” (CHOMSKY i. m. 224.)

A szkeptikus paradoxon fényében azonban ez a törekvés alapvetően elhibázottnak látszik, mivel azok a tények, amelyekről szó van, eleve nem létezhetnek, következésképpen nincs remény olyan tudományos magyarázatok megfogalmazására, amelyek megfelelnek a generatív elmélet célkitűzéseinek: „A modern transzformációs nyelvészet [...] a magyarázatok olyan típusát nyújtja, amelyet Wittgenstein nem engedne meg.” (KRIPKE i. m. 97.) Következésképpen (Kripke szerint) Chomsky és Wittgenstein nézetei kölcsönösen kizárják egymást: „[...] azt a feszültséget, amelyet itt a modern nyelvészet és Wittgenstein szkeptikus bírálata között feltártunk, úgy értelmezhetjük, mint ami kétségbevonja vagy a nyelvészetet, vagy Wittgenstein szkeptikus érvelését, vagy mindkettőt.” (Uo. 31.) Maga Chomsky is úgy véli, hogy amennyiben feltesszük Wittgenstein felfogásának helyességét, a generatív nyelvészet tartalmatlanságára kell következtetnünk: „[...] a generatív grammatika állításainak [...] nincs lényegi tartalma.” (CHOMSKY i. m. 226.)

E következtetés jelentőségét a generatív grammatika történetének utóbbi két évtizede tovább sarkítja. A nyolcvanas évek elejétől, a „kormányzás és kötés elméletének” nevezett fejlődési stádium kialakulásától kezdve ugyanis a generatív nyelvészet érdeklődése egyre inkább az egyes nyelvek eltérő sajátosságainak gazdag empirikus adatgyűjtésen alapuló feltárása felé fordult: egyre több, az elmélet korai, sztenderd változatának alapjául szolgáló angoltól eltérő szerkezetű nyelvet kísérelt meg hatókörébe vonni. E tendencia mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy — ellentétben a generatív nyelvészet korábbi variánsaival — a nyolcvanas években lezajlott fejlődés eredményeképpen a grammatika elméleti apparátusa immár nem csupán arra alkalmas, hogy ismert tényeket újraértelmezzen, hanem arra is, hogy új tényeket tárjon fel, és magyarázatot találjon a nyelvek sokféleségére csakis úgy, mint egyes nyelvek egymástól lényegesen eltérő specifikumaira. Mivel az ilyen jellegű kutatások erősen adatorientáltak, és a gyakorló nyelvész mindennapos elemző tevékenységében nyilvánulnak meg, Kripke Wittgenstein-értelmezésének következményei minden generatív nyelvész minden részelemzésére vonatkoznak: amennyiben helytállóak, azt jelentik, hogy nem csupán az elmélet általános, magas abszt-

rakciós szinten lokalizált háttérfeltevéseinek rendszere, hanem minden, e háttérfeltevésekkel összhangban álló, a napi gyakorlati kutatómunkában feltárt empirikus részhipotézis tartalmatlan — még akkor is, ha nem kapcsolódik közvetlenül filozófiai problémákhoz. A kérdés mindezek után természetesen az, hogy milyen módon kerülhetők el a paradoxon és a szkeptikus megoldás e destruktív következményei.

Kripke következtetései két látens premisszára épülnek. Az első azt mondja ki, hogy Wittgenstein antimentalizmusa a mentalizmus minden formáját kétségbe vonja. Amennyiben ugyanis az az állítás, hogy az *S* beszélőnek csupán akkor tulajdonítható az *R* szabály követése, ha *S* egy adott közösség gyakorlatával összhangban, a közösség konvencióinak engedelmeskedve cselekszik, nem zárja ki azt az állítást, amely szerint a szabálykövetés diszpozicionálisan megalapozott lehet, úgy a fent említett következmény, mely megkérdőjelezi a generatív nyelvészet stratégiáját, nem lenne levezethető. Igaz, ebben az esetben is kiderülhetne, hogy a generatív nyelvészet egyes tételei hamisak és elemzési módszerei hibásak, mert például a wittgensteini nyelvszemlélet a mentalizmus más változatát engedi meg, mint amelyet Chomsky elfogad, azonban ez nem tenné kérdéssé az egész vállalkozás értelmét, hanem csupán arra engedne következtetni, hogy a felvetett problémák másféle megoldást követelnek meg; eközben pedig érintetlenül maradhatna az az alapvető célkitűzés, mely azt mondja ki, hogy a nyelvtudás mibenlétének megismerését a beszélő/befogadó egyéni mentális képességének vizsgálatára kell alapozni. — A második látens premissza az a feltevés, hogy a „gyakorlat” (Wittgensteinnál: „Praxis”) fogalma a konvenciók (Wittgensteinnél: „Übereinstimmung”, „Konvention”) önkényességén nyugszik: ha ugyanis a konvenciók nem lennének önkényesek, hanem például biológiai vagy pszichológiai törvényszerűségekre épülnének, akkor ezen törvényszerűségek tudományos vizsgálata mindenképpen legitim lenne, és ezért Kripke megoldási javaslatából nem következne a generatív nyelvészeti kutatások terméketlensége. Ha tehát sikerülne kimutatnunk, hogy Bloor Wittgenstein-értelmezése alapján Kripke e két látens premisszája cáfolható, akkor bizonyíthatnánk, hogy egy tudásszociológiai keretben a Chomsky és Wittgenstein nézetei közötti ellentét feloldható. Így a következőképpen érvelünk majd:

Mindenekelőtt azt kívánjuk igazolni, hogy Wittgenstein a mentalizmus több változatát tárgyalja, ugyanakkor saját álláspontja nem zárja ki a mentalizmus azon felfogását, amelyet Chomsky képvisel. Ezt az említett tudásszociológiai értelmezéstől függetlenül bizonyítjuk, mivel csupán ily módon lesz legitimálható a második lépés, melynek során amellet érvelünk majd, hogy a tudásszociológiai keretben Wittgenstein szabályfogalma a szabálykövetés diszpozicionális aspektusait nem csupán nem zárja ki, hanem épenséggel feltételezi: azért feltételezi, mert úgy véli, hogy a „természet” korlátozza a konvenciók önkényességét. A harmadik lépésben megmutatjuk, hogy a konvenciók önkényességét nem kizárólag diszpozicionális, hanem társadalmi tényezők is korlátozzák, és ebből a „gyakorlat” fogalmának olyan értelmezése következik, amely egyfelől nem tagadja ugyan a Kripke szerint Wittgensteinnek tulajdonítható paradoxon létét, másfelől azonban egy nem-szkeptikus megoldást tesz lehetővé. Ebből a nem-szkeptikus megoldásból viszont nem vezethetők le azok a destruktív következtetések, amelyek látszólag cáfolják a generatív nyelvészet központi hipotéziseit. Végül, a negyedik lépésben a Chomsky- és Wittgenstein-féle nyelvszemlélet ily módon kimutatott összeegyeztethetőségéből az elméleti nyelvészet egyes jelenlegi irányzatainak nyelvfilozófiai értékelésére következtethetünk.

3. A mentalizmus kérdése. — A Chomsky és Kripke közötti vitában nem kapott kellő figyelmet az a tény, hogy Wittgenstein nem általában érvel a mentalizmus el-

len, hanem annak különböző megnyilvánulásait alapos vizsgálatnak veti alá. Ennek érzékeltetésére hasznos lehet egy hármas megkülönböztetés bevezetése. Wittgensteinnek a nyelv és gondolkodás viszonyára vonatkozó megjegyzéseiből ugyanis arra lehet következtetni, hogy valójában a mentalizmus három változatáról van szó (vö. még GREWENDORF, G., *Sprache als Organ und Sprache als Lebensform: Zu Chomskys Wittgenstein-Kritik*. In: BIRNBACHER, D.—BURKHARDT, A. (szerk.), *Sprachspiel und Methode. Zum Stand der Wittgenstein-Diskussion*. Berlin—New York, 1985. 89—129; Uő., *Sprache als Organ — Sprache als Lebensform*. Frankfurt am Main, 1995.).

A mentalizmus első változata azt mondja ki, hogy a „jelentések” olyan mentális képek, amelyek egy szó minden egyes említésekor megjelennek az elmében. Wittgenstein e felfogással a „Kék könyv” első oldalain száll szembe. Azt az egyszerű módszert javasolja, „amellyel legalább részben elkerülhető a gondolkodási folyamatok titokzatos nimbusza, oly módon, hogy e folyamatokban minden egyes képzeleti tevékenységet a valós tárgyakra való nézéssel helyettesítünk.” (WITTGENSTEIN, L., *Das Blaue Buch*. Frankfurt am Main, 1970. 19.) Ha a mentális képeket úgy kezeljük, mint a ténylegesen létező tárgyakat, azok elvesztik mágikus hatalmukat és világossá teszik, hogy nem a kép teszi a mondatokat vagy a szavakat élővé: „Mihelyt arra gondolsz, hogy egy elmebeli képet, mondjuk, egy festett képpel helyettesítünk, és mihelyt ily módon a kép elveszti titokzatos jellegét, már valóban nem látszik olyasminnek, ami egy mondatot bármilyen értelemben életre kelthetne.” (Uo. 20.)

Azt a hibát, amelyet elkövettünk, akkor korrigálhatjuk, ha felismerjük, hogy a mondatok és a szavak a nyelv egységétől kapják jelentésüket: „egy mondatot érteni annyit tesz, mint egy nyelvet érteni” (uo. 21).

A mentalizmus második formája azt állítja, hogy a „jelentések” az elme olyan tevékenységi formáinak eredményei, mint például a vélekedés, az akarás, a kívánság stb. Wittgenstein ezt a felfogást is elutasítja: „Tehát félrevezető a gondolkodásról mint 'elmebeli tevékenységről' beszélni” (uo. 23). Annak oka, hogy a jelentések nem az elme aktivitásából származnak, egy kísérlettel világítható meg. Először is tulajdonítsunk jelentést („meinen”) egy kijelentésnek és mondjuk ki a mondatot; majd gondoljuk el („denken”) és tulajdonítsunk jelentést neki („meinen”), de ne mondjuk ki. Ha a gondolkodás elmebeli tevékenysége és a beszéd között fennállna valamiféle megfelelés, akkor le is mondhatnánk arról, hogy beszéljünk. Mivel azonban ez nem lehetséges, a beszédnek nem lehet előfeltétele egy ilyen jellegű elmebeli tevékenység (uo. 72).

Wittgenstein a mentalizmus harmadik típusának lehetőségét is felveti: utal az elme biológiai, pszichológiai, fiziológiai aspektusaira. Wittgenstein az ebben az értelemben felfogott elmét egy amőbához hasonlítja és arra a következtetésre jut, hogy mindkét esetben olyan bonyolult magatartással van dolgunk, amelyre a fizikai folyamatokra való hivatkozás alapján nem találhatunk magyarázatot. Megállapítja azonban, hogy ez a következtetés hibás, mert a feladat félreértelmezéséből származik: a kiindulópont ugyanis nem egy természettudományos probléma, hanem egy nyelvhasználati zavar. A tulajdonképpeni probléma megvilágítására Wittgenstein egy igen plauzibilis példát mutat be, melyet — tekintettel az érvelésben játszott szerepére — érdemes hosszabban idézni: „Tegyük fel, hogy pszichológiai vizsgálatok alapján előállítjuk az elme modelljét, tehát egy olyan modellt, amely, mondhatnánk, megmagyarázza az elme tevékenységét. Ez a modell ugyanúgy egy pszichológiai elmélet része lehet, mint ahogy az éter egy mechanikai modellje az elektromosság elmélete lehet [...]. Azt látjuk majd, hogy egy ilyen modellnek nagyon bonyolultnak és szövevényesnek kell lennie, ha arra akarjuk használni, hogy megmagyarázzuk vele a megfigyelt tevékenységeket; és ezen az alapon az elmét egy különös fajta médiumnak nevezhetnénk. De az elme ezen aspektusa nem érdekel bennün-

ket. Azok a problémák, amelyeket az elme számunkra felvet, pszichológiai problémák, és e problémák megoldásának módszere a természettudományos módszer.” (Uo. 21—2; kiemelés: K. A.) Wittgenstein tehát nem állítja azt, hogy az elme pszichológiai aspektusa nem létezik, és azt sem vitatja, hogy ennek az aspektusnak — megfelelő összefüggésben — fontos szerep juthat. Azt azonban hangsúlyozza, hogy nem ezt a területet tekinti saját megfontolásai tárgyának, és hogy azok a problémák, amelyeket e terület felvet, nem azonosak azokkal a problémákkal, amelyek megoldását önmaga számára célul tűzte ki (vö. még GREWENDORF 1985 i. m. és 1995 i. m.).

E differenciálás fényében tisztán láthatjuk, hogy a generatív grammatika a mentalizmus harmadik változatát testesíti meg. A generativizmus azon feltevése, hogy az elme egymással bonyolult viszonyban álló modulok (azaz, relatíve autonóm rendszerek) együttműködésére épül, felöleli a nyelvi magatartás fiziológiai, pszichológiai, biológiai feltételeit is, és éppen ezért természettudományos módszerekkel is kutatható, semmiképpen sem azonosítható a mentalizmus két, elsőként említett változatával. Mivel Wittgenstein antimentalizmusa ezekre vonatkozik és — mint láttuk — nem a harmadik változatra, a mentalizmus azon válfaját, amelyet a generatív nyelvészet is elfogad, Wittgenstein nem utasítja el. Végeredményben tehát arról van szó, hogy Wittgenstein és Chomsky vizsgálatának tárgya különböző, és ezért indokolatlan, hogy olyan kijelentéseket, amelyek az egyik vizsgálati tárgyra vonatkoznak, a másikra vetítsünk. Ennek igazolásával megtettük a jelen tanulmány 2. szakaszában vázolt argumentáció első lépését.

Ezek a megfontolások mindössze azon tétel mellett érvelnek, hogy Wittgenstein antimentalizmusam nem zárja ki a mentalizmusnak azt a típusát, amely a generatív nyelvészemlélet alapját jelenti. Amennyiben ezt a tételt elfogadjuk, megfogalmazhatjuk azt a jóval erősebb hipotézist is, hogy Wittgenstein szabályfogalma nem csupán nem zárja ki, hanem egyenesen feltételezi a diszpozicionális tényezőket. Mivel azt, hogy Wittgenstein antimentalizmusa nem zárja ki Chomsky mentalizmusát, filológiaiailag kíséreltük meg bemutatni, ez az utóbbi hipotézis nem lesz eleve elvethető arra az érvre hivatkozva, hogy a késői Wittgenstein nyelvfilozófiájának egy önkényes és szélsőséges interpretációjára épül. Ahhoz, hogy ezt a hipotézist igazolhassuk, azt a problémát kell megvizsgálnunk, hogy a konvenciók mennyiben tekinthetők önkényesnek (vö. a 2. szakasz végén összefoglalt argumentációt). Azok a tényezők, amelyek a konvenciók önkényességének korlátokat szabhatnak, két forrásból táplálkoznak: az egyik a természet, a másik a társadalom. Vizsgáljuk meg tehát mindkettőt — tudásszociológiai keretben.

4. „A természet hozzájárulása a konvencióhoz”. — Bloor tudásszociológiájával szemben többek között azt a kifogást szokás említeni, hogy a megismerés mibenlétét és ezzel együtt a szabálykövetést is kizárólag ún. „külső”, azaz társadalmi folyamatok alapján kívánja magyarázni, anélkül, hogy az ún. „belső” — azaz kognitív, pszichológiai, diszpozicionális — tényezőknek szerepet tulajdonítana. Ezzel szemben Bloor a következőképpen jellemzi M. Hesse ún. háló-modelljét, melyet átvesz, és mely tudásszociológiai programjának egyik tartópillére: „[...] Világos, hogy a modell minden pontja egy pszichológiai (diszpozicionális) és egy szociológiai (konvencionális) tényező együttműködésén nyugszik; és hogy közös működésüknek csupán akkor van értelme, ha a tudást a környezetünkkel való működőképes viszonyként fogjuk fel. A modell későbbi kidolgozása folyamán semmi sem korlátozhatja ezt a materialista álláspontot.” (BLOOR, D., Durkheim and Mauss Revisited: Classification and the Sociology of Knowledge. In: *Studies in the History and Philosophy of Science* 13. 1982. 271.)

Milyen következményekkel jár ez az álláspont Bloor Wittgenstein-értelmezésére nézve? Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Bloor, csakúgy, mint Wittgenstein, kizáró-

lag a szabálykövetés nem-diszpozicionális aspektusainak szenteli figyelmét. Ugyanakkor a fenti idézet arra utal, hogy Bloor semmiképpen sem azt a dogmatikus nézetet képviseli, amelyet egyes bírálói szemére vetnek, és amely azt mondja ki, hogy a szabálykövetést kizárólag társadalmi tényezők alapján magyarázhatjuk meg, hanem elismeri a diszpozicionális tényezők szerepét is. Ebből az következik, hogy Bloornak Wittgensteint is hasonló felfogásban kell értelmeznie. Viszont ez a következtetés csupán akkor körvonalazhat egy legitim Wittgenstein-értelmezést, ha Wittgenstein írásai nem zárják ki, azaz ha a Wittgenstein-szövegek alapján is kellőképpen motiválható. Következtetésünk filológiai alátámasztásához kiindulópontul szolgálhat például a következő Wittgenstein-idézet: „A mondat egy technikán alapul. És, ha úgy akard, azokon a fizikai és pszichológiai tényezőkhöz, amelyek ezt a technikát lehetővé teszik. De ebből még nem következik, hogy a kijelentés értelme e feltételek kimondása; [...] A mondat a szabály tipikus (de nem egyszerű) szerepét játssza.” (WITTGENSTEIN, L., *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*. Frankfurt am Main, 1974. 355; kiemelés az eredetiben).

Tehát a szabálykövetésben két tényezőnek van jelentősége: a technikának és a technika diszpozicionális bázisának. Így mindenekelőtt azt kell rögzítenünk, hogy Wittgenstein mindenképpen tisztában volt a szabálykövetés biológiai, pszichológiai, fiziológiai feltételeivel, jóllehet újra és újra hangsúlyozta, hogy ezeket saját problémafelvetése szempontjából nem tekinti relevánsnak. Nem vitatja, hogy a szabálykövetéshez rendelkezniünk kell bizonyos diszpozicionális adottságokkal, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy primitív általánosításokat fogalmazzunk meg és hasonlóságokra bukkanjunk. A Wittgenstein-féle „családi hasonlóságok” fogalmával kapcsolatban R. Bambrough kiemelte: ahhoz, hogy egy listát példák és ellenpéldák alapján folytatni tudjunk és ily módon megtanulhassuk szavak egységes használatát, objektumok interszubjektíve érvényes osztályozását, olyan diszpozícióval kell rendelkezniünk, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a listát analóg módon folytathassuk (BAMBROUGH, R., *Universals and Family Resemblances*. In: PITCHER, G. (szerk.), *Wittgenstein: The „Philosophical Investigations”*. New York, 1966. 186—204). Jóllehet ugyanazon objektumok számos különböző módon sorolhatók osztályokba, nem tanulható meg minden, elvben lehetséges klasszifikáció, nem folytatható példák minden lehetséges listája interszubjektíve egységesen. Ez a megfontolás teszi lehetővé az egységes klasszifikációk megtanulását: ha minden osztályba sorolás megtanulható lenne, akkor minden listát végtelenül sok klasszifikációval összhangban lehetne folytatni, és ezért e listákat nem tudnánk egymástól megkülönböztetni (vö. még SAVIGNY, E. VON, *Das normative Fundament der Sprache: Ja und aber*. In: *Grazer Philosophische Studien* 1977. 141—58, valamint GREWENDORF 1985. i. m. és 1995. i. m.). Következésképpen egyetlen olyan lista sem lenne, amelyet minden beszélő egységesen folytathatna. Ebben az értelemben beszél E. VON SAVIGNY „a természet hozzájárulásáról a konvencióhoz”: „A természet nyitva hagyja a klasszifikációk közötti választást, és minden klasszifikációhoz vannak alternatívák; de a természet korlátozza a megtanulható klasszifikációk számát, és csupán ennek a ténynek köszönhető az, hogy megtanuljuk a közös klasszifikációkat.” (SAVIGNY i. m. 158.)

A tanulság először is az, hogy bár Wittgenstein a szabálykövetés mércéjének a „meg egyezést” (konvenciót) tartotta, de a természet hozzájárulását a konvencióhoz nem vitatta; ily módon a „meg egyezést” olyan, a természet által önkényességében korlátozott konvencióként kell interpretálnunk, amely e korlátozás nélkül nem működhetne. Másodszor, Bloor idézett felfogásából az következik, hogy Wittgenstein-interpretációja csupán akkor lesz koherens, ha Wittgenstein konvencionalizmusát ebben az értelemben fogja fel és elismeri a konvenciók diszpozicionális meghatározottságát. Így tehát a tudásszociológiai

keretben a diszpozicionális tényezőknek egyértelműen korlátozniuk kell a konvenciók önkényességét.

A 2. fejezetben vázolt argumentációs stratégiának megfelelően érvelésünk következő lépése annak igazolása lesz, hogy a konvenciók önkényességét a diszpozicionális feltételeken túl társadalmi folyamatok is korlátozzák.

5. A társadalom hozzájárulása a konvencióhoz. — Bloor központi gondolata az, hogy a késői Wittgenstein nyelvfilozófiája alapján véve egy tudásszociológiai szemléletmódot képvisel. Ezt a feltevést a wittgensteini világkép azon komponenseinek feltárásával támasztja alá, amelyeket a legfontosabbnak ítélt, amelyek közül azonban itt mindössze egyet emelünk ki: Wittgenstein „finitizmusát”. Ugyanis az, amit Bloor Wittgenstein finitizmusának nevez, pontosan a Kripke-féle szkeptikus paradoxonnal fémjelzett problémát veti fel.

A „finitizmus” kifejezés Wittgenstein azon nézetét jelöli, amely szerint egy szabály érvényessége mindenkorai használatára korlátozódik, és a beszélőt nem képes arra készíteni, hogy a következő alkalommal változatlan módon alkalmazza. Bár Bloor fejtegetései nem tartalmaznak explicit utalást a szkeptikus paradoxonra, nem nehéz arra következtetnünk, hogy a szabálykövetés problémáját Kripkéhez nagyon hasonlóan ítéli meg: „Amit nem tudunk megmagyarázni [...], az nem csupán az, hogy honnan származnak a szabályok, hanem az is, hogy mi számít a szóban forgó szabályok követésének. »A szabály nem tudja megszabni, miképpen cselekedjünk«, mondta Wittgenstein, »hiszen minden cselekvésmódot összhangba lehet hozni a szabállyal« [Filozófiai vizsgálódások, 201. §]. Ebben áll a finitizmusra vonatkozó doktrínájának és a konvencionalizmus azon nemverbális formájának valódi jelentősége, amely munkásságát áthatja. A lényeg az, hogy a szabálykövetés gyakorlat.” (Bloor 1983. i. m. 183.) Ugyanakkor — és ezt kíséreljük meg az alábbiakban igazolni — Bloor elméletéből a probléma egészen más megoldása következik: egy olyan megoldás, amely nem kérdőjelezi meg a modern elméleti nyelvészet alapvető hipotéziseit. A megoldás szükségképpen a tudásszociológiai interpretáció gyakorlat-fogalmának meghatározásából következik majd.

Wittgenstein finitizmusa szorosan összefügg antiplatonizmusával: ha például egy szabály már egy nyelvjátékban való alkalmazása előtt is létezne, akkor hatóköre szükségképpen túllépne aktuális alkalmazásán. Következésképpen a válaszuk, amelyet arra a kérdésre adunk, hogy honnan tudjuk, hogy például hogyan kell egy adott számsort folytatni, vagy hogy egy szó következő alkalmazásakor ugyanazt a szabályt vesszük-e igénybe, mint a korábbi szituációkban, összefügg azzal a válasszal, amelyet Wittgenstein arra a kérdésre ad, hogy milyen szemléletmódnak kell a platonizmus helyére lépnie. Vegyük tehát szemügyre a megoldást tudásszociológiai szempontból.

Mindenekelőtt lényeges összefüggés figyelhető meg Wittgenstein válasza és J. S. Mill antiplatonista matematikafilozófiája között. Mill arra tett kísérletet, hogy a matematikai műveleteket az egyszerű fizikai tárgyak — pl. kavicsok, almák stb. — manuális kezelésére vezesse vissza: arra, ahogy ezeket a tárgyakat a mindennapokban kézbe vesszük, rendezzük, használjuk. Ugyanakkor Mill kísérlete sikertelen volt, mivel Frege és Russell ellenérvei elég meggyőzőnek látszottak ahhoz, hogy Mill felfogását cáfolják. Azok a példák, amelyeket gondolatai szemléltetésére Wittgenstein felsorol, arra engednek következtetni, hogy antiplatonista szemlélete rokonságot mutat Millnek a pszichologizmus jegyeit magán viselő empirizmusával: Wittgenstein utal arra, hogy matematikai és nyelvi technikáink a fizikai tárgyak viselkedésére vonatkozó közvetlen tapasztalatainkból származnak (vö. pl. WITTGENSTEIN 1974. 51 kk.). Azonban, ahogy azt Bloor kimutatja, Wittgenstein egy döntő lépéssel tovább megy, mint Mill, és ezért Frege ellenérvei az ő esz-

megfuttatásait érintetlenül hagyják. Wittgenstein ugyanis Mill pszichologista-empirista kiindulópontját egy szociológiai komponenssel bővíti ki. Ily módon egyértelműen megválaszolható az a kérdés, hogy a fent jellemzett primitív tapasztalatok milyen módon járulhatnak hozzá új, bonyolult és a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlen struktúrák kialakításához. Az előbbiek ugyanis, azáltal, hogy használatuk konvencionalizálódik, modellként vagy metaforaként működnek, paradigmákká válnak és analógiás következtetések révén új szituációkra is alkalmazhatók lesznek: „A bizonyítás valójában lépésről lépésre, analógia révén épül fel — egy paradigma segítségével [...]. A matematikai meggyőződés a következőképpen fejezhető ki: »Ezt annak az analogonjának tekintem«[...]». Ezzel azt jelezzük, hogy elismerünk egy konvenciót.” (DIAMOND, C. (szerk.), Wittgensteins Vorlesungen über die Grundlagen der Mathematik Cambridge 1930. Frankfurt am Main, 1978. 72.)

Bár Wittgenstein a szabálykövetés számos aspektusát szemlélteti matematikai példákkal, ez ne tévesszen meg bennünket: következtetései a szabályok minden fajtájára, így a nyelvi szabályokra is vonatkoznak: „És természetesen nem csupán egy valós szám megalkotásának esetéről vagy egyáltalán a matematikai jelek létrehozásáról van szó, hanem minden analóg folyamatról, legyen az egy játék, egy tánc stb. stb.” (WITTGENSTEIN 1970. 268.) Így például egy gyerek a környezetében konvencionálisan kiválasztott tárgyakat talál, és megtanulja, hogy milyen neveket asszociáljon velük és tulajdonságaikkal. Ezek az elemi asszociációk a jelzett módon modellként működnek, és analogikus kiterjesztések révén új klasszifikációk előállítására használhatók, mégpedig úgy, hogy az utóbbiak a már ismert elemi modellek megnyilvánulásainak bizonyulnak. A nevek, a klasszifikációk stb. szabályokba épülnek be, e szabályok pedig magasabb szintű rendszerek, például nyelvjátékok részeivé válnak.

Ezen a ponton egy fontos következtetés kínálkozik. Wittgenstein finitista tétele szerint — és összhangban a szkeptikus paradoxonnal, melyet Kripke Wittgensteinnek tulajdonít — valóban az a helyzet, hogy egy szabály érvényessége nem terjed túl aktuális használatán; egy adott alkalmazás során a szavak jelentése, vagy adott klasszifikációk, vagy pillanatnyilag érvényes szórendi konstellációk a beszélőt semmiképpen sem készíthetik arra, hogy ezeket a jövőben is ugyanúgy használja. Azonban valamilyen kényszer mégis van, mégpedig az, hogy bizonyos modelleket és analógiákat kell alkalmaznunk és nem másokat. De milyen módon választjuk ki azokat az analógiákat és modelleket, amelyek aztán konvencionalizálódnak és „technikává” fejlődnek? Wittgenstein ezt a kérdést sem hagyja nyitva, mert különböző helyeken utal arra, hogy a klasszifikációk és jelölések változásai többek között attól függenek, hogy bizonyos hasonlóságok mennyire fontosak egy közösség számára (vö. pl. WITTGENSTEIN, L., Zettel. Frankfurt am Main, 1970. 361, 365 és UÖ., Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie. Frankfurt am Main, 1982. 338—9). Azt pedig, hogy egy hasonlóság, egy klasszifikáció, egy kifejezés használata, egy modell, analógia vagy metafora fontos-e vagy sem, a közösség mindenkori szükségletei döntenek el: „Mindennapi nyelvünk — mely az összes lehetséges jelölőrendszer közül az, ami egész életünket áthatja — egyúttal elménket mereven egyetlen pozícióban tartja, és az ebben a pozícióban néha korlátozva érzi magát és más pozíciók után vágyik. Ezért néha olyan jelölőrendszert kívánunk magunknak, amely egy különbséget erősebben kiemel vagy világosabban megmutat, mint ahogy azt mindennapi nyelvünk teszi, vagy egy olyat kívánunk, amely egy bizonyos esetben egymásra jobban hasonlító kifejezésformákat használ, mint a mindennapi nyelvünkben használatosak. Szellemi harcunk akkor oldódik meg, ha olyan jelölőrendszerekre bukkanunk, amelyek ezeket a szükségleteket kielégítik. Ezek a szükségletek rendkívül változatosak lehetnek.” (WITTGENSTEIN, L. i. m. 1970. 95.) — De mik is ezek a szükségletek? Ezzel a kérdéssel Wittgen-

stein nem foglalkozik, de a tudásszociológusnak van rá válasza: Wittgenstein a „szűkséglet” fogalmán pontosan azt értette, amit a modern szociológia a „társadalmi érdek” kifejezéssel jelöl (BLOOR 1983. i. m. 48). Ily módon a konvenciók önkényességét társadalmi tényezők is korlátozzák.

6. A szkeptikus paradoxon tudásszociológiai megoldása. — Mint látuk, Wittgenstein paradoxonának Kripke-féle szkeptikus megoldása a Filozófiai vizsgáldások 201—202. §-ában előforduló „gyakorlat” fogalmának egy olyan interpretációján nyugszik, amely megköveteli egy közösség jelenlétét, és a konvenciókat önkényesnek fogja fel. Iménti eszmefuttatásunk kiindulópontját ugyancsak a „Filozófiai vizsgáldások” idézett paragrafusai alkotják. Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a konvenciók önkényességének határt szabnak diszpozicionális (vö. a 4. szakaszt) és társadalmi tényezők (l. az 5. szakaszt), akkor egy ennek megfelelő tudásszociológiai keretben a gyakorlat fogalmát egészen másképp kell értelmeznünk, mint ahogy azt Kripke tette. A gyakorlatnak egy olyan technikára kell vonatkoznia, amely nem önkényes megállapodáson nyugszik, hanem egyrészt az ember pszichológiai, fiziológiai, biológiai adottságai révén válik lehetővé, másrészt az anyagi tárgyakkal való mindennapi érintkezésből származik, és olyan társadalmi tényezők irányítása alatt áll, mint például a társadalmi érdekek. Ily módon a paradoxon új megoldásához jutunk: Bár továbbra is azt kell állítanunk, hogy a beszélő csupán akkor követhet egy szabályt, ha egy közösség gyakorlatával összhangban cselekszik, de ebből nem vezethetők le a generatív nyelvészetre vonatkozó destruktív következtetések. Amennyiben ugyanis a gyakorlat fogalmát úgy értelmezzük, ahogy azt felvázoltuk, akkor nem kell Wittgensteinnek azt a feltevést tulajdonítanunk, hogy a szabálykövetés individuálpeszichológiai aspektusai nem léteznek. Ezért tudásszociológiai értelmezésünk szerint Wittgenstein nem vitathatja azt, hogy e szempontnak adott összefüggésben a nyelvi szabályok magyarázatánál fontos szerepe lehet. Ugyanakkor abból, hogy a konvenciók önkényességét társadalmi tényezők is korlátozzák, mindenképpen az következik, hogy a diszpozicionális sajátosságok vizsgálata önmagában nem elegendő: A szabálykövetést csakis akkor érthetjük meg, ha tisztázzuk a diszpozicionális és a társadalmi tényezők viszonyát. A Wittgenstein-féle paradoxonnak ez a tudásszociológiai megoldása nem utasítja el a generatív nyelvszemléletet, de világossá teszi kiegészítésének szükségességét.

Ez a végeredmény azonban csupán akkor válhat valóban termékennyé, ha az itt bemutatott megoldási javaslat hatóköre nem korlátozódik azon következtetések cáfolatára, amelyeket Kripke Wittgensteinre hivatkozva a generatív nyelvészettel kapcsolatban levon, hanem kézzelfogható, előremutató, konstruktív támpontokkal szolgál a jelenlegi elméleti nyelvészet számára. A tanulmány utolsó lépésében ezért azt kell megmutatnunk, hogy azok az érvek, amelyek eddig Kripke következtetései ellen szóltak, milyen megfontolások alapján értelmezhetők az elméleti nyelvészet bizonyos fejlődési tendenciái melletti állásfoglalásként (vö. a 2. szakasz végén vázolt gondolatmenet utolsó pontját).

7. A moduláris elméleti nyelvészet nyelvfilozófiai igazolása. — Ha egy pillantást vetünk az elméleti nyelvészetre az utóbbi évtizedekben elért eredményeire, láthatjuk, hogy azok a nyelvtudomány központi problémáinak megoldására valóban eredeti és új perspektívákat nyitó kísérleteket tesznek. Ezen eredmények mögött az a — nyelvfilozófiai szempontból eddig nem igazolt — alapgondolat húzódik meg, hogy a nyelv társadalmi meghatározottságának tétele nem mond ellent a mentalista felfogásnak.

E fejlődés okát két, a nyelvészetben egyidejűleg lejátszódó, egymással látszólag ellentétes irányú, de egymást nem kizáró folyamatban találhatjuk meg. Egyrészt ugyan továbbra is az a helyzet, hogy egy erőteljes dezintegrációs folyamat érvényesül, melynek

eredményeképpen nincs olyan átfogó paradigma, amely az elméleti nyelvészet részterületeit (a fonológiát, a morfológiát, a szemantikát, a szintaxist, a pragmatikát) egységes keretbe ágyazva magában foglalná; továbbra sincs például olyan egységes elmélet, amely a nyelv pragmatikai és szintaktikai aspektusait egyaránt kezelni tudná. Másrészt azonban egy integrációs folyamat is megfigyelhető, mely azzal a következménnyel jár, hogy világosan lokalizált kapcsolódási pontok jönnek létre nagyon eltérő eredetű, eltérő empirikus hipotézisekre épülő, eltérő metodológiát alkalmazó nyelvészeti elméletek között, és éppen e kapcsolódási pontok révén nyílik lehetőség olyan problémák felvetésére és részleges megoldására is, amelyek egyetlen, egységes elmélet keretében nem lennének megfogalmazhatók és megoldhatók. A dezintegrációs és az integrációs folyamat között nincs ellentmondás, ellenkezőleg: az elméletek dezintegrációjának tendenciája szükséges feltétele annak, hogy autonóm, egymástól függetlenül motivált, speciális problémák megoldására célzottan kifejlesztett elméletek jöjjenek létre, melyek azután jól definiált problémák megoldása érdekében bizonyos feltételek fennállása esetén részlegesen integrálhatók egymással. E két folyamat megértésének kulcsa a modularitás hipotézise, mely számos változatban létezik, és melynek legáltalánosabb megfogalmazása a következő: „Az emberi magatartás egésze alapvetően moduláris szerveződésű. A minden konkrét viselkedés alapját jelentő szerkezetek kialakulása relatíve autonóm, egymással funkcionálisan meghatározott módon együttműködő rendszerek és részrendszerek [...] integrációján nyugszik.” (LANG, E., *Semantik der Dimensionsauszeichnung räumlicher Objekte*. In: BIERWISCH, M.—LANG, E. (szerk.), *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*. Berlin, 1987. 291.) Az a feladatmeghatározás, amely ebből a hipotézisből az elméleti nyelvészet számára következik, „a különböző rendszerek, belső szerveződésük és interakciójuk azonosítása és elemzése” (BIERWISCH, M., *Dimensionsadjektive als strukturierender Ausschnitt des Sprachverhaltens*. In: *uo.* 2).

Anélkül, hogy kitérnénk a modulfogalom elemzésére, a modularitás hipotézisének egy igen fontos következményére kell utalnunk. A modularitás hipotézisével összhangban ugyanis fel kell tennünk, hogy a jelen kontextusban alapvetően két különböző modullal, azaz relatíve autonóm rendszerrel van dolgunk, amelyek mindegyike specifikus, csak az adott rendszerre jellemző törvényszerűségekre épül: az egyik a mentális reprezentációk rendszere a Chomsky-féle felfogásnak megfelelően, a másik pedig a legszélesebb értelemben vett nyelvhasználaté. Ebből viszont az következik, hogy a magatartást — így a szabálykövető magatartást is — e két modul interakciója alapján, két önálló részelmélet segítségével írhatjuk le és magyarázhatjuk. Ha viszont így járunk el, azaz a szabálykövető magatartást két vagy több autonóm rendszer interakciójára hivatkozva kíséreljük meg ábrázolni, differenciáltabb és magasabb szinten általánosító magyarázatok megfogalmazására leszünk képesek, mintha egy olyan egységes elméletet választanánk, amely a magatartás egyes megnyilvánulásait egyetlen egységes rendszerből kívánja levezetni — és pontosan ez a moduláris elméleti nyelvészet sikerének titka: „[...] egy olyan elmélet, amely [a magatartás megnyilvánulásai] mögött meghúzódó szerkezetek létrejöttét két független [...] rendszer eredményeként írja le, magasabb szintű általánosítási lehetőségekkel rendelkezik, mint egy olyan elmélet, amely [a magatartás adott megnyilvánulásának] szerkezetét egyetlen egységes rendszer produktumaként írja le.” (LANG i. m. 292.)

Hangsúlyozni kell, hogy a moduláris elméletalkotásnál nem különböző elméletek egyesítéséről van szó, hanem arról, hogy különböző jelenségek kezelésére alkalmas, különböző módszertani elveket követő és egymástól részben eltérő empirikus hipotéziseket megfogalmazó elméletek egy adott probléma kezelése érdekében szigorúan lokálisan, jól definiált pontokon érintkezésbe léphetnek egymással, „interfészt” alkothatnak, anélkül, hogy relatív autonómiájukat feladnák és pontosan relatív autonómiájuk megőrzése révén

vezethetnek el egyes problémák újfajta megoldásához. Ezért a modularitás hipotézise arra is lehetőséget nyújt, hogy olyan nyelvészeti részelméleteket is konzisztensen — de szigorúan lokálisan, kizárólag jól definiált kapcsolódási pontokon — integráljunk egy-egy probléma megoldása érdekében, amelyek egyébként nem lennének konzisztens módon egyesíthetők (vö. pl.: MEIBAUER, J. (szerk.), *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*. Tübingen, 1987.; REIS, M., *L'articulation du sémantique et du conceptuel*. In: *DRLAV Revue de linguistique XXXIII*. 1985: 25—44). Következésképpen a moduláris elméleti nyelvészetben nem kizárólag azokra az elméletekre kell figyelnünk, amelyek explicit módon kompatibilisak a generatív nyelvészettel — mint például a modellelméleti szemantika bizonyos változatai (vö. pl. HEIM, I. & KRATZER, A., *Semantics in Generative Grammar*. Oxford, 1998.) —, hanem azokra is, amelyek eredetileg a generatív nyelvészet ellenlábasaként léptek fel, de amelyek a modularitás hipotézise következtében integrálhatókká váltak vele: ez mindenekelőtt olyan pragmatikai irányzatokra vonatkozik, amelyek a késői Wittgenstein nyelvfilozófiájának szaktudományos alkalmazási lehetőségeiből táplálkoznak. (A generatív szintaxis és a wittgensteini alapokon nyugvó pragmatikai megközelítések integrálhatóságára a mai elméleti nyelvészetben talán a legmeggyőzőbb példát az a rendkívül gazdag szakirodalom és több mint tíz éve zajló diszkusszió nyújtja, amely a német nyelvben a mondatmód sajátosságainak feltárásával kapcsolatos.) Az a tény, hogy a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatában nyelvészeti problémák konzisztens megoldásánál egyidejűleg hasznosíthatók olyan, látszólag ellentétes gondolkodásmódok, mint Chomsky nyelvmélete és Wittgenstein nyelvfilozófiája, azt jelzi, hogy mindannyiunknak, akik nyelvésznek vagy nyelvfilozófusnak valljuk magunkat, radikálisan újra kell értékelnünk eddigi előítéleteink egy részét. Egy ilyen újraértékelés kiindulópontja lehet Wittgenstein paradoxonának itt bemutatott tudásszociológiai megoldása.

Amennyiben ugyanis egyfelől elfogadjuk azt, hogy a jelenlegi elméleti nyelvészet egyik (de természetesen nem az egyetlen) meghatározó tendenciája a modularizmus hipotéziséhez kapcsolódik, úgy meglehetősen plauzibilisnek látszik Bloor azon javaslata, hogy a szabálykövetés vizsgálatát három területre tagoljuk. Az első terület azokat a pszichológiai és fiziológiai feltételeket foglalja magában, amelyek lehetővé teszik azt, hogy a materiális valóság tárgyaival való mindennapi érintkezéseink során modelleket, metaforákat és analógiákat alkalmazzunk. A harmadik terület a nyelvjátékok tereuma. A kettő között közvetít a második terület, mely nem más, mint társadalmi tényezőknek a szükségleteket és társadalmi érdekeket is felölelő rendszere. Bár Bloor elsősorban arra törekszik, hogy a második terület relevanciáját bizonyítsa, a tudásszociológia tereumának e kulcsszerepéből semmiképpen sem következtethetünk arra, hogy a késői Wittgenstein filozófiájának tudásszociológiai interpretációja a szabálykövetés sajátosságait kizárólag társadalmi folyamatokra kívánja redukálni. Magatartásunk, ismereteink, intuíciónk bizonyos aspektusai megmagyarázhatók szociológiai eszközökkel, mások pedig nem. Ennek kiemelése azért fontos, mert mi sem állna távolabb Wittgenstein gondolatainak szellemétől, mint feltételezni, hogy kész lett volna az általa vizsgált jelenségeket egyetlen kiűntetett okra visszavezetni.

Ezek után az ily módon körvonalazott három terület és az elméleti nyelvészet közötti analógia kézenfekvő. A generatív nyelvészet tárgya minden további nélkül azonosítható az első terület bizonyos részével, mely megfelel a generatív nyelvészet szintaktikai moduljához kapcsolódó mentális reprezentációknak. Wittgenstein elemzései a harmadik területre vonatkoznak: ez az a terület, amelyet Wittgenstein késői filozófiájának szaktudományos adaptációi „pragmatikai kompetenciának” (vö. pl. GREWENDORF, G., HAMM, F. & STERNEFELD, W., *Sprachliches Wissen*. Frankfurt am Main, 1987.), „társadalmi interakciónak” (vö. pl. BIERWISCH & LANG i. m.) vagy egyszerűen „pragmatikának” (vö.

pl. KASHER, A., *Pragmatics and Chomsky's Research Program*. In: Uő. (szerk.), *The Chomskyan Turn*. Oxford, 1993.) neveznek. Abból, hogy a tudásszociológia tárgya e két terület között közvetít, az következik, hogy Wittgenstein munkásságának tudásszociológiai interpretációja képes megragadni azt a szubtilis és differenciált viszonyt, amely a modern elméleti nyelvészet és Wittgenstein nyelvszemlélete között fennáll, és képes arra, hogy látszólagos ellentétüket tudásszociológiai folyamatok feltárása révén feloldja (vö. ehhez bővebben pl. KERTÉSZ A. 1991. i. m.; Uő., *Artificial Intelligence and the Philosophy of Knowledge*. Frankfurt am Main, 1993; Uő., *Die Ferse und der Schild*. Frankfurt am Main, 1995.). Konklúzióink tehát a következő: egyrészt kimutattuk, hogy a tudásszociológiai elemzés áthidalja a század legsikeresebb nyelvészeti elmélete és leghatásosabb nyelvfilozófiai kísérlete közötti látszólagos ellentétet; másrészt az ellentét áthidalása lehetővé teszi a jelenlegi elméleti nyelvészet egyik alaptételének, a modularitás hipotézisének nyelvfilozófiai igazolását.

8. Befejezés. — Ez a végeredmény mindössze azt jelzi, hogy — amennyiben Bloor kiindulópontját elfogadjuk — egy tudásszociológiai keretben Wittgensteinnek a szabálykövetésre vonatkozó nézetei alátámasztják az elméleti nyelvészetben jelenleg érvényesülő, a generativizmussal kompatibilis progresszív fejlődési tendenciák létjogosultságát; ugyanakkor nem elegendő annak bizonyítására, hogy Bloor Wittgenstein-interpretációjának egésze helyes. Nem vitás ugyanis, hogy a wittgensteini életműből kiemelt idézetekre hivatkozva bármely tetszőleges tétel motiválható. Annak eldöntésében, hogy egy adott interpretáció legitim-e vagy sem, a filológiai elemzések csupán a lehetséges szempontok egyikét alkotják. Filológiai elemzések alapján bizonyára könnyen kimutatható lenne, hogy mind Kripke, mind Bloor Wittgenstein-értelmezése meglehetősen problematikus (vö. pl. BAKER & HACKER i. m.). Egy másik megfontolás azonban ennél jóval fontosabb: az, hogy mindkét, a jelen tanulmányban egymással szembeállított értelmezés, azaz Kripke és Bloor Wittgensteinje önmagában véve koherens és eredeti, átfogó ismeret- és tudományelméleti rendszert körvonalazó megoldást javasol egy olyan problémára, amelynek megfogalmazására Wittgenstein életműve kétségkívül alapot nyújt, mely az emberi megismerés mibenlétének megértése szempontjából vitathatatlanul jelentős, messzire vezető ismeret- és tudományelméleti konzekvenciákkal jár, és melynek kezelésére a filológiai eszközök semmiképpen sem elégségesek. Századunkban az elméleti nyelvészet egyik jellemzője kezdettől fogva az volt, hogy noha szigorúan empirikus szaktudományként kívánja önmagát definiálni, fejlődését — és ezen belül empirikus hipotéziseit csakúgy, mint módszereit — nem elhanyagolható mértékben meghatározták nyelvfilozófiai, tudományfilozófiai, ismeretelméleti megfontolások. Ezért a Kripke- és a Bloor-féle Wittgenstein-interpretáció valódi jelentősége az elméleti nyelvészet számára az, hogy mindkét megközelítés olyan, ismeret- és tudományfilozófiai kihatásokkal járó, átfogó nyelvfilozófiai koncepciót vázol fel, amely ehhez a tendenciához bonyolult és differenciált módon illeszkedik.

Ez két következményhez vezet. Először: bármennyire szigorúan szaktudományosnak, empirikusnak tekinti is egy nyelvész saját tevékenységét, nem teheti meg, hogy nem gondolja át döntéseinek, hipotéziseinek, módszereinek nyelvfilozófiai, tudományfilozófiai, ismeretelméleti implikációit. Másodszor viszont nyelvfilozófiai, tudományfilozófiai, ismeretelméleti koncepciók sem engedhetik meg maguknak azt, hogy figyelmen kívül hagyják annak a tudománynak a tényleges gyakorlatát, amelyhez valamilyen szinten és valamilyen formában közvetlenül kapcsolódnak. E kettős következmény fényében a generatív nyelvészet megalapozottságát megkérdőjelező Kripke-féle Wittgenstein-értelmezés és a szkeptikus paradoxon tudásszociológiai megoldásával a generatív nyelvszemlé-

letet legitimáló bloori elmélet közötti döntés nem történhet sem tisztán filológiai, sem tisztán ismeret-, tudomány- vagy nyelvfilozófiai alapon: csakis a nyelvtudomány jelenlegi világképének szubtilis és differenciált elemzése alapján indokolható meg, bármily heterogén, változatos és sokféle is ez a világkép. Ily módon azonban az a kérdés, hogy ezek az összefüggések tudományos gyakorlat és filozófiai kérdésfelvetések között a szabályskepticismus mellett vagy ellen szólhatnak-e, túlságosan összetett problémákat vet fel ahhoz, semhogy a jelen tanulmány keretében megkísérelhetnénk választ kapni rá.

KERTÉSZ ANDRÁS

Rule-following as a problem in the sociology of knowledge

One of the deepest dichotomies of contemporary linguistic thought is the alleged incompatibility of generative grammar with Wittgenstein's later philosophy. The aim of this paper is to show that Chomsky's arguments which support this dichotomy are *wrong*.

First of all, the problem is reduced to what Kripke calls "Wittgenstein's sceptical paradox" which radically implies the incompatibility of Chomsky's and Wittgenstein's views on rule-following. Secondly, recent developments in the sociology of knowledge are used to show that a non-sceptical solution to "Wittgenstein's sceptical paradox" is possible which implies the compatibility of Chomsky's and Wittgenstein's tenets. Consequently, the sociological framework facilitates the reconciliation of the most successful linguistic theory and the most influential approach to the philosophy of language that the twentieth century has seen.

ANDRÁS KERTÉSZ

Az érvelés okozati—oki láncolódása

1. A láncolódás mint láncszerű témafejlődés a szöveg mondatainak/tagmondatainak/szövegegységeinek közismert kapcsolástípusa (DANEŠ, FRANTIŠEK szerk., *Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text*. 1974. 106—29); vagyis az a szövegépítkezési mód, amelyben egy előző szövegmondat stb. újságoló részéből (ez DEME LÁSZLÓ szóhasználata), vagyis a rémából a következő szövegmondat stb. ismert része: téma lesz. Egy szövegegység egymást követő két szövegmondatában elvileg úgy, ahogy az [I] séma ábrázolja.

[I] T + R
 ↓
 T + R...

Ilyesmit láthatunk a költészetből vett (1) példán. (Antonio Machado: *Románc*. Kosztolányi Dezső fordítása.)

- (1) *A téren egy torony van,
a tornyon van egy erkély,
az erkélyen egy asszony
s az asszonyon virág van.*

Az (1) példában négy tagmondat alkotja a réma–téma-láncot (ahol az F a főhangsúly, fókusz jele):

[_T A téren]	[_R egy [_F torony van]]		
	[_T a tornyon]	[_R van egy [_F erkély]]	
		[_T az erkélyen]	[_R egy [_F asszony]]
			[_T az asszonyon] [_R [_F virág van]]

Megjegyzés: A retorika az (1) példában a gondolatalakzatok egyik gyakori formáját, a gradatio-t ismerné fel, melynek képletét — H. LAUSBERG eljárását követve — FÓNAGY IVÁN is alkalmazza: *ab bc cd ...* (FÓNAGY, Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtud. Int. 1990. 15—7).

A láncszerű témafejlődés nem csupán a költői, hanem más szövegtípusokban is érvényesül; KABÁN ANNAMÁRIA magyar tudományos szövegekben tárta fel ezt a szövegépítkezési módot (KABÁN, A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. MTA Nyelvtud. Int., 1993.).

Megjegyzés: A szöveg mondatai tematikus fejlődésének leírásában E. R. LONGACRE a témát Groundnak, a rémát Figure-nek nevezi (vö. LONGACRE, Discourse, Paragraph and Sentence Structure. 1970. Lásd róla BÉKÉSI, Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. 1982. 33—5).

2. A szövegépítkezés módja szempontjából láncszerű témafejlődésnek tekintem a jelen cikk tárgyát is, vagyis az érvelésben szereplő szövegmondatok/tagmondatok/szövegsegységek okozati–oki láncolódását. Ebben az esetben az okozat mint egy szillogisztikus érvelés konklúziója (jele: *q*) egy öt követő újabb érvelésben okként, vagyis a kis premissza (jele: *p*) szerepében halad tovább. A [II] séma e feltevés alapján követi az [I] séma szerkezetét.

[II] ... *q*
 ↓
p...

A konklúzió szerepű kijelentés tehát felveszi a kis premissza szerepét. Ezt láthatjuk a (2) példa 3. és 4. szövegmondatainak kapcsolódásában.

(2) „Mialatt ő [Szabó Lőrinc] a nagyvárossal küzdött, barátai megcsinálták a népi irodalmat. 2Semmi sem lett volna könnyebb, mint a mozdonyvezető fiának szerepet követelni benne. 3*De ez, úgy érezte, nem lenne igaz. 4Ő rég levált, lemorzsolódott arról a köztéről; magában hányódó egyén, a város atomja lett; nem írhatott hát mást, csak ennek az atomnak a fájdalmát, gyönyörét.*” (Németh László: Sajkodi esték. 1961. 326.)

Elemzésünk anyaga csupán a dőlt betűvel szedett 3. és 4. mondat. Az okozati–oki viszony elemzése feltárja, hogy a *hát*-tal jelölt következtetésnek (*nem írhatott hát mást*) a szövegben nincs nyelvtileg kifejezett, explicit következtetési alapja: kis és nagy premisszája. Az érvelési műveletnek ezt a két — itt — implicit tételét a partnernek kell rekonstruálnia. Rá kell jönnie, akár kutató, akár spontán olvasó a partner, hogy a nyelvtileg ki nem fejezett kis premissza azonos azzal a kijelentéssel, amely az előző érvelésben a konklúzió szerepét töltötte be (Már *nem igaz* a régi szerep). A konklúzió továbblépését a kis premissza szerepébe a [III] séma jeleníti meg. A séma tartalmazza — a (*pr**)-gal jelölt — implicit általános tudáselemeket is.

[III]

- (pr*) Ha valaki rég kivált
eredeti családi közegéből,
akkor most nem lenne
igaz a régi szerep.
ET
- (p) [Szabó Lőrinc]
rég levált arról a közetről,
TEHÁT
(q) ez ... *nem lenne igaz*
↓
(p*) Már *nem igaz* a régi szerep.
TEHÁT
(q) *nem írhatott hát mást*
HISZEN
(pr*) Ha már nem igaz a régi
szerep, akkor a költő csak
az újat írhatja.

Megjegyzés: Az ET egy elvi konnektívum, amely az általános és az egyedi, a konvencionális és az aktuális tudás között kapcsol. A * a komponens implicit jelenlétét jelöli.

A következőkben közelebből is megvizsgáljuk az eddig vázlatosan szemléltetett összefüggéseket.

A) Illyés Gyula Naplójegyzetek c. könyvsorozatának 1977/78. évi kötetében van egy szöveg, amelynek a gondolatmenete a (q) → (p) láncolódására, vagyis azonos kijelentés (q), majd (p) szerepére épül. Ezt jeleníti meg a (3) példa.

(3)

„— Ha Újvidéken magyarul keresnék egy utcát, hányadik járókelő válaszolna magyarul?

— Tán ötödik.

De aki magyar, az ragaszkodik a magyarságához. Bár az iskolából a gyerekek azt a véleményt hozzák haza, hogy a magyar másodrangú nép. Kisfiú, ebédnél, megtudván az iskolában, hogy Szent-Györgyi, a C-vitamin felfedezője magyar, ezt kérdezte:

— *Tudott szerbül?*

Hogy olyan művelt volt.” (I. m. 15.)

Az idézett szöveg utolsó előtti mondata konklúzió (jele: q), utolsó mondata e konklúzió indoklása (jele: p). Ezek az érvelés meghatározható lépései. E lépések szerint ki- mondatlan marad az az általános tudás (jele: pr*), amely az indoklással együtt alkotja a konklúzió alapját:

(p) A C-vitamint Szent-Györgyi (azaz egy magyar tudós) fedezte fel.

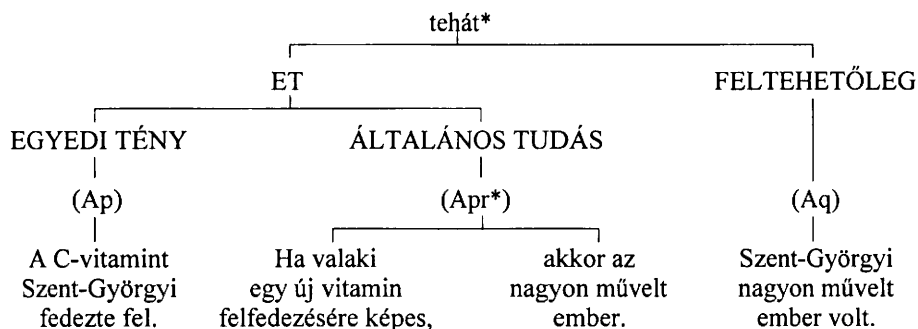
(pr*) Ha valaki egy új vitamin felfedezésére képes, akkor az nagyon művelt ember.

A konvencionális tudás (pr*) és az aktuális tény (p) közös eleme (*vitamin felfedezése*) egymáshoz rendeli a (p) (Szent-Györgyi) és a (pr*) (*nagyon művelt ember*) együtt ebben a szövegben eddig nem szereplő részleteit, s ezekből létrejön a konklúzió (jele: q):

(q) Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.

A fenti összefüggéseket ágrajzon a [IV] sémák szemléltetik.

[IVa]

A [IVa] séma csupán első részét ábrázolja a gondolatmenetnek, amelynek a második része hasonlóképpen tagolódik szét. E részlet konvencionális tudása (meggyőződése) hozzávetőlegesen így rekonstruálható:

(pr*) Ha valaki nagyon művelt ember, akkor — még ha magyar nemzetiségű is — tud szerbül.

A gondolatmenet indokló tétele (itt már tényként véve) az első részlet konklúziójából jön át, jele tehát (p):

(p) Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.

Az itteni (pr*) és (p) adja együtt az itteni — kérdésként megjelenő — konklúzió alapját

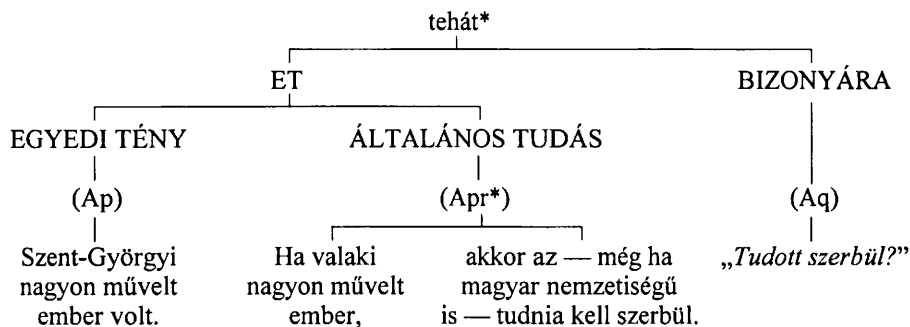
(q): — *Tudott szerbül?*

A (3 szöveg) utolsó mondata, mellyel a gondolatmenetet a szerző csattanóként zárja le, közös eleme a két következtetésnek. Jele ezért kettős; az első szillogizmusban (jele: A) konklúzió, vagyis (Aq), a második szillogizmusban (jele: B) már egyedi tény, jele ezért (Bp):

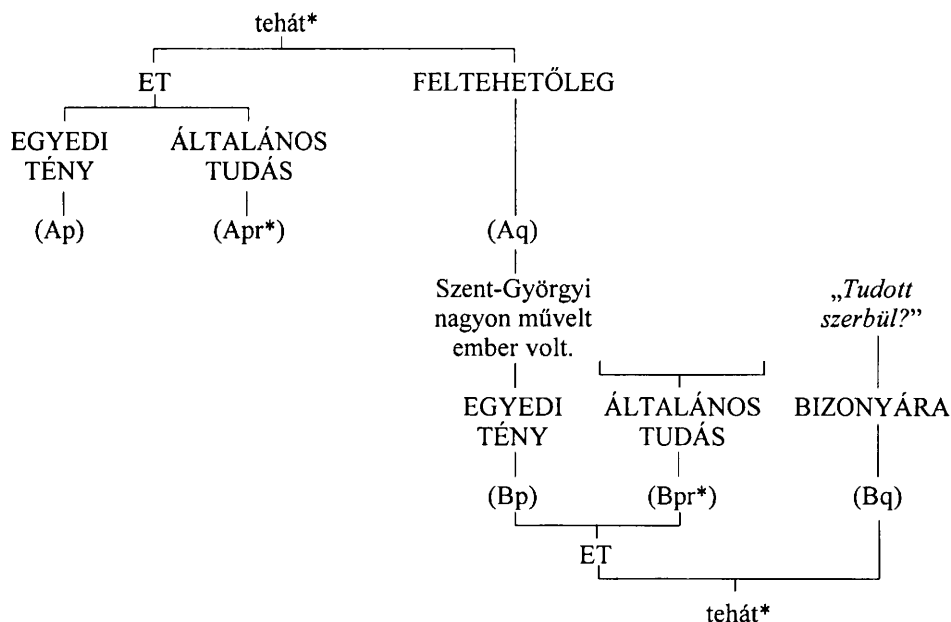
(Aq) Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.

(Bp) Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt. (Lásd a [IVb] sémát!) (A teljes gondolatmenet szerkezetét az [IVc] séma jeleníti meg.)

[IVb]

[IVc]

B) A (4) példa jelentésszerkezete — a megokoló szerepű utótag implicit volta miatt — bonyolultabb, mint amilyen a (3) példa volt. De a (4)-ben is ugyanaz a lényeg, ami a (3)-ban. Az a kijelentés (*fázol*), amely a *mégis*-sel viszonyított ellentétes szerkezet utótagjában konklúzió (Bq) volt, az a *de*-vel viszonyított ellentétes szerkezet előtagjában kis premissza (Cp).

- (4) „... felébredtél és nem tudsz elaludni,
felkapcsolod a lámpát és felkelsz (...)

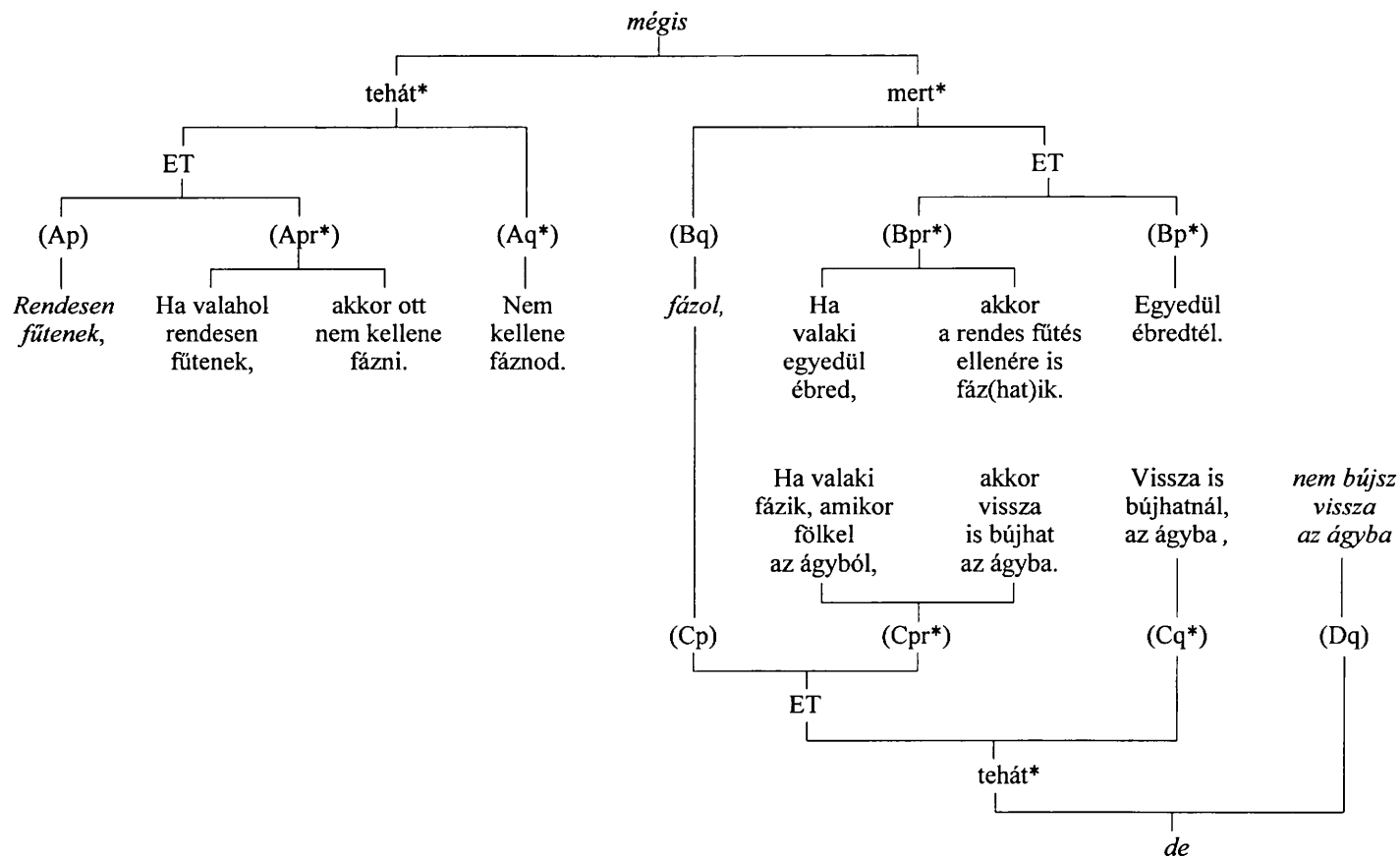
összébb húzod magadon a ruhát,
rendesen fűtenek, mégis fázol,
de nem bújsz vissza az ágyba.” (Oravecz Imre: Hűtlen kedveshez)

Elemzésünk anyaga itt is csupán a kurzivált két verssor. Az explicit és az implicit kijelentéseket az [V] sémán nagy betűk jelölik: (A), (B), (C), (D); a láncolódás a *fázol* kijelentés előbb konklúzió (q), majd kis premissza (p) szerepeiben valósul meg.

C) Az [V] séma alkalmas, hogy általa megjelenítsük azt a különbséget, amely a megszorító, valamint a megengedő ellentét között van. Ennek érdekében az (5a) példában csupán a kötőszót (*bár*) tesszük ki, az (5b)-ben viszont a két tagmondat sorrendjét is megváltoztatjuk.

- (5a) (...)
bár rendesen fűtenek, mégis fázol,
de nem bújsz vissza az ágyba.

[V] (4) *rendesen fűtenek, mégis fázol, / de nem bújsz vissza az ágyba*

(5b) (...)

*Fázol, pedig rendesen fűtenek,
de nem bújsz vissza az ágyba.*

Az (5a) jelentésszerkezetét — a kitett *bár* kötőszó ellenére — épp úgy az [V] séma reprezentálja, miként a kötőszó nélküli (4) példáét. A *bár* kötőszónak itt, vagyis az ellentétes viszony előtagjaként csupán pragmatikai szerepe van; felhívja a partner figyelmét az implicit konklúzióra: (Aq*) nem kellene fáznod. (Vö. BÁNRÉTI ZOLTÁN: NytudÉrt. 117. sz. 1983. 37.)

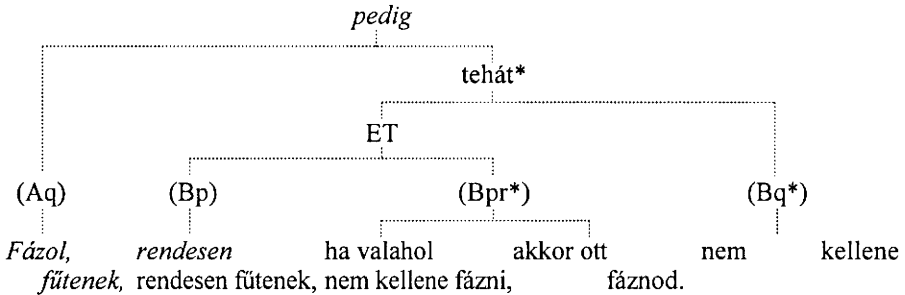
Az (5b)-féle jelentésszerkezet, vagyis ahol a megengedő tagmondat az ellentétes viszony utótagjaként szerepel, számottevően más. Itt nemcsak a tagmondat megengedő, hanem a viszony is az. A *Fázol, pedig rendesen fűtenek* kijelentés *fázol* előtagjának a *pedig* kötőszó épp úgy konklúzió, vagyis (Aq) szerepet ad, miként az [V] sémán a *mert** kötőszó tette. Ebből érthetjük meg, hogy az utótagként elhelyezett megengedő tagmondat szerepe itt szintén a megokolás, jele ezért (Bp):

	hiszen*	(Bp) <i>rendesen fűtenek</i>
(Aq) <i>fázol</i>	<i>pedig</i>	(Bq*) nem kellene fáznod.

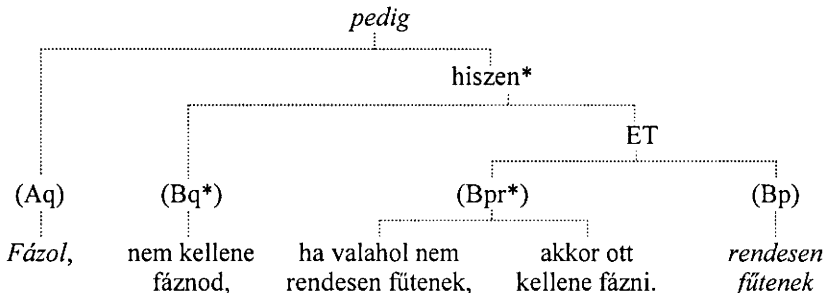
Ágrajzzal mindezt a [VIa], [VIb] és a [VIc] sémák részletezik.

A [VIa] és a [VIb] csupán sorrendi változatai egymásnak. A [VIa]-ban a *fázol*-nak ellentmondó tény, (*rendesen fűtenek*), vagyis a (Bp) jön előbb; a [VIb] az implicit konklúziót, vagyis (Bq*)-t helyezi előre: (Aq) *fázol*, pedig (Bq*) nem kellene fáznod.

[VIa]

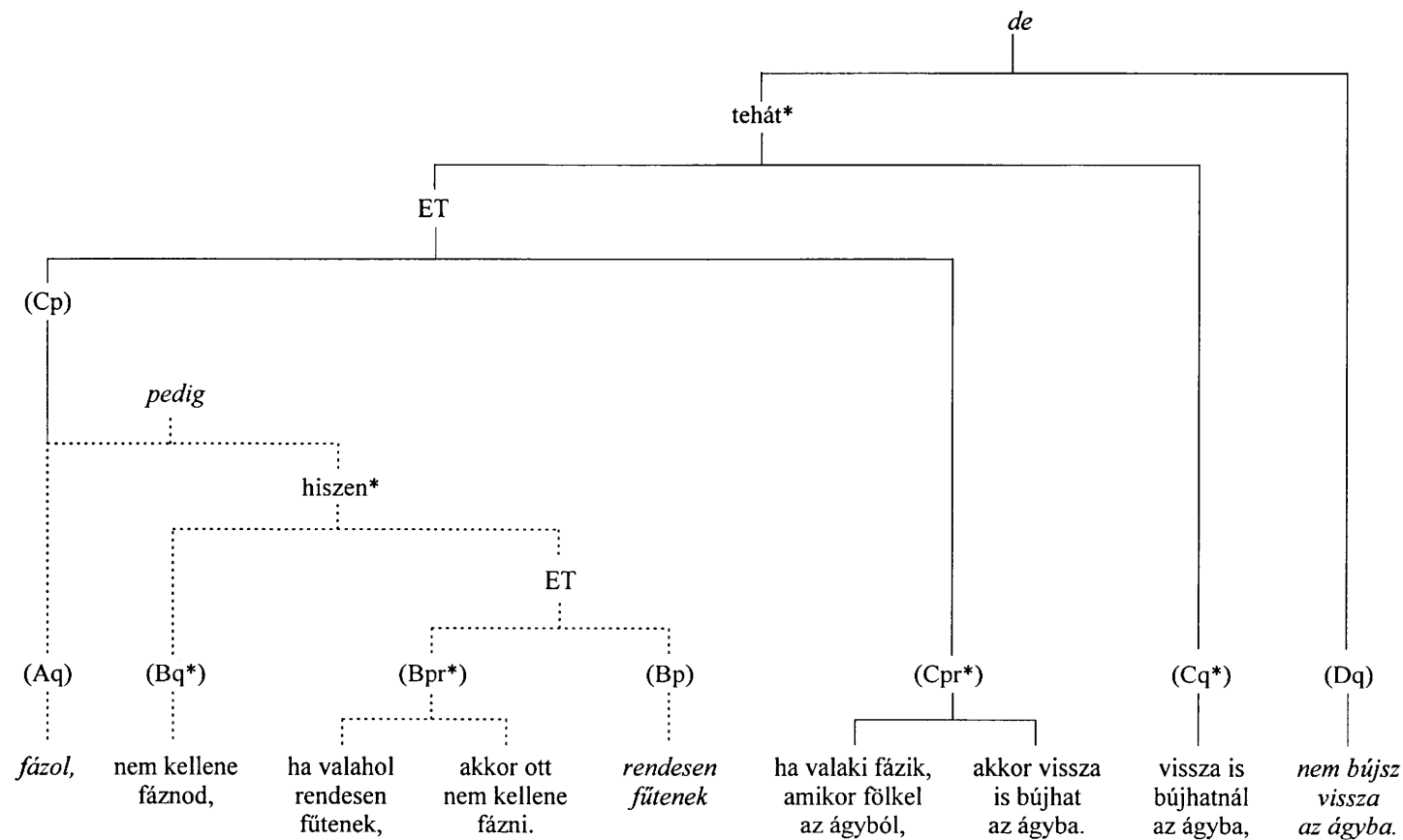

[VIb]

[VIc] (5b) *Fázol, pedig rendszeren fűtenek, / de nem bújsz vissza az ágyba.*

34

A [VIc] séma (C) — (D) része azonos az [V] séma alsó részével. Az (A) — (D) részbe itt a [VIb] sémát írtuk be (*fázo*l, pedig nem kellene fáznod, hiszen *rendesen fűtenek*).

A megengedő viszony itt felvázolt értelmezése egybevág BÁNRÉTI ZOLTÁN idézett felfogásával. A nyolcvanas évek elején azonban a megengedésben „csak két tagmondat kapcsolásának grammatikai szabályait” keresték (BÁNRÉTI i. m. 6), a jelen vizsgálat a megengedést egy összetett jelentésszerkezet belső viszonyának tekinti.

3. Az érvelés szillogisztikus módja, az inferencia jelensége egyáltalán nem ismeretlen a nyelvészeti szakirodalomban (VELDE, R. G.: *Interpretation, Kohärenz und Inferenz. Papiere zur Textlinguistik*, 31. Hamburg, 1981; WRIGHT, G. H.: *Practical Reason*. New York, 1983). Új a téma kezelésében az egyidejűleg (vagy közvetlenül egymás után) lefutó kettős szillogizmus feltevése (BÉKÉSI: Szemiotikai szövegtan 2. 1991), amelyre az ábrázolás szerkezeti apparátusa épül. Úgy tűnik, hogy ezzel az apparátussal az ellentétes viszony minden alosztályát ábrázolni lehet.

BÉKÉSI IMRE

Cause and effect chains in argumentation

In this paper the author describes the process of syllogistic progression, in a way analogous to thematic progression. In the latter, the rheme of a clause becomes the theme of the following clause: $R \rightarrow T$, whereas in the former the conclusion of a syllogistic argumentation turns into a minor premise: $\dots q \rightarrow p \dots$. The present paper is based on an earlier supposition suggested by the author, called ‘double syllogism’ (cf. *Der doppelte syllogismus*. In: *Budapester Beiträge zur Germanistik*, Band 17. 1994).

IMRE BÉKÉSI

A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben

„A kognitív nyelvészet alapelvei” című tanulmányomban (BAÑCZEROWSKI, J., *A kognitív nyelvészet alapelvei*: Nyr. 1999: 78—87) felvázoltam ennek az irányzatnak általános elméleti keretét. Jelen tanulmányomban viszont szeretném bemutatni a címben jelzett két fontos fogalomnak, nevezetesen a kategorizáció és a vele szorosan összefüggő jelentés fogalmának helyét és szerepét a természetes nyelv kognitív modelljében.

E tanulmány megírása során főként a következő szerzők munkáira támaszkodtam: BARTMIŃSKI, J., *O profilowaniu i profilach raz jeszcze*. In: *O definicjach i definiowaniu*. Szerk. JERZY BARTMIŃSKI—RYSZARD TOKARSKI. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin, 1993. 269—77; KALISZ, R., *Rola schematów wyobrażeniowych w wyjaśnianiu zjawisk językowych i psychologicznych*. In: *uo.*; KARDELA, H. szerk., *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Warszawa, 1994.; LAKOFF, G. and JOHNSON, M., *Metaphors We live By*. Chicago, University of Chicago Press, 1980.; LAKOFF, G., *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago, 1987.; LANGACKER, R. W., *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites*. Stanford, Stanford University Press, 1987. Vol. I.; LANGACKER, R. W., *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application*. Stanford, Stanford University Press, 1991. Vol. II.; LANGACKER, R. W., *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1995.; LANGACKER, R. W., ‘Cognitive Grammar’: The Symbolic Alterna-

tive. *Studies in the Linguistic Sciences* 1990/20: 2—30; NOWAKOWSKA-KEMPNA, I., Definiowanie znaczenia wyrażen w kognitywizmie. Wybrane zagadnienia. In: *O definiacjach i definiowaniu* (I. fentebb) 161—81; ROSCH, E.—LLOYD, B. B., *Cognition and Categorization*. Hillsdale, New Jersey, 1978.; ROSCH, E.—MERVIS, C. B., *Family Resemblances: Cognitive Psychology* 1975/7: 573—605.; RUDZKA-OSTYN, B. szerk., *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins. *Current Issues in Linguistic Theory*. 1988/50.; WIERZBICKA, A., *The Semantics of Grammar*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins. *Studies in Language Companion Series*. 1988/18.; WIERZBICKA, A., *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York—Oxford, Oxford University Press, 1992.; TABAKOWSKA, E., *Gramatyka i obrazowanie*. Polska Akademia Nauk, Kraków, 1995.

Az arisztotelészi időktől kezdve a kategorizációs folyamat meghatározása azon a meggyőződésen alapul, hogy az emberi ész által létrehozott kategóriák megfelelnek azoknak a kategóriáknak, amelyek a bennünket körülvevő világban léteznek. A klasszikus kategóriaelmélet feltételezi az egyes kategóriák közötti határok pontos megjelölését, a kategóriák belső definiálhatóságát, valamint a definíciós jegyek binaritását. Ez azt jelenti, hogy a már egyszer megállapított kategóriák változatlanok olyan értelemben, hogy olyan disztinktív jegyállomány rendelhető hozzájuk, amely e kategóriákat elkülöníti egymástól, és amely tartósan jellemzi az adott kategóriához tartozó elemeket. Így, a kategóriák belsőleg — azaz a kontextusra való tekintet nélkül — definiálhatók, mert a kontextusnak nincs hatása a kategóriák közötti határok kijelölésére. Az elemeknek szükséges és elégséges feltételeket kell teljesíteniük ahhoz, hogy az adott elem egyidejűleg hozzá is tartozik és nem is tartozik hozzá a kategóriához. Csak az egyik lehetőség állhat fenn: az adott elem vagy hozzátartozik az adott kategóriához, vagy nem. A kategóriák közötti kölcsönös viszonyokat a halmazelméleti relációk figyelembevételével szokták rendezni. A „*bútorok*” névvel jelölt összetett halmaz a *székek*, *szekrények*, *asztalok*, *ágyak* stb. részhalmazokból áll. A *székek* halmaza a „*bútorok*” halmazának az eleme, viszont a *fonott székek* halmaza azokat az elemeket és csakis azokat tartalmazza, amelyek egyidejűleg a *székek*, valamint azon összes objektumok halmazához tartoznak, amelyek a „*fonott*” jeggyel rendelkeznek. Az adott kategóriához tartozó elemeknek egyforma státuszuk van. A *fá*-nak minősített objektumot csak *fá*-nak és nem másnak (nem-fának) lehet tekinteni, mivel a kategorizáció folyamán hozzárendeltük az összes ehhez szükséges „fának lenni”-ben rejlő jegyet.

Az arisztotelészi kategóriaelmélet azt a hatalmas emberi törekvést tükrözi, amely az objektív valóság rendezésére és rendszerezésére irányul. Objektívizmusa megadja az embernek azt a megnyugtató bizonyosságot, hogy a kategorizáció segítségével rendezett világ tükrözi azokat a gondolati folyamatokat, amelyek a formális logika alaptételei és az axiómák által kijelölt út szerint mennek végbe. A tudományos kutatások azonban azt is kimutatták, hogy a valóság folytonos, a kategóriák közötti határok, valamint a kategóriákhoz tartozó elemek határai gyakran elmosódnak. A jelenségek többségének skaláris jellege van. Az emberi ész által létrehozott kognitív (megismerési) kategóriák nem azonosak az objektív valóságban megtalálható kategóriákkal, hanem olyan képét tükrözik a világnak, amilyennek látjuk, amelyben hiszünk, és nem olyat, amely a valóságban létezik. Ezt bizonyították a fejlődépszichológia területén végzett nagyszabású empirikus kutatások eredményei is (ROSCH i. m. 1978., 1975: 573—605). Ezért a kognitív nyelvészetben más kategorizációs megközelítést fogadtak el, nevezetesen a prototípus fogalmán alapuló kategorizációs elméletet. Ezen elmélet szerint a kategóriák a fogalomképzés folyamatának eredményeként jönnek létre. Tehát ezek megismerési (kognitív) kategóriák, és mint ilyenek nem az objektív valóság egyes fragmentumainak, hanem a róluk alkotott

szubjektív képnek felelnek meg (BAŃCZEROWSKI, J., A valóság nyelvi kategorizálásáról: Nyr. 1996: 64—70, A nyelvi jelentés és az emberi tudás: Nyr. 1999: 214—7, A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya: MNy. 1999: 188—95). Így a kategorizációs folyamat természeténél fogva szubjektív jellegű. Megmagyarázása az érzéki tapasztalatban, azaz a percepció folyamatban keresendő, mivel ez a tapasztalat megelőzi a fogalmi struktúrák képzését. A percepció folyamat kezdeti szakaszai magában foglalják az érzéki észlelést, és ebben a tekintetben ezek minden ember számára egyformák, tehát univerzálisnak tekinthetők. Azok a kultúr-, pszichológiai és szociológiai aspektusok viszont, amelyek a percepció és a fogalmi struktúrák közötti szakáson jelennek meg, nem univerzális jellegűek. A megismerési struktúrák létrejöttét sok tényező befolyásolhatja: a személyes tulajdonságok, egyéni tehetség, iskolázottság foka, meggyőződés, axiológiai és motivációs rendszer, társadalmi státusz, kultúrkontextus stb. Az univerzális, valamint a „nem univerzális” tényezők közösen azt a keretet adják meg, amelyben az objektív valóságról szerzett tapasztalatok feldolgozásuk során az ember szubjektív interpretációjává válnak. A megismerési folyamatban a hasonlóságokat és az eltéréseket egyaránt keressük. A kognitivisták nem vetik el azt a klasszikus arisztotelészi tézist, hogy az összehasonlítás minden kategorizációnak az alapja, de külön hangsúlyozzák azt, hogy a megismerési folyamatokra különböző mértékben ugyan, de hatást gyakorolnak a fent említett tényezők is. Így bármely percepció szükségszerűen szelektáló tevékenység, amelyet egyrészt az érzékszerveink fizikai lehetőségei korlátoznak, másrészt pszichikai beállítottságunk. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy leggyakrabban azt látjuk, amit látni akarunk. A környezetünket változó figyelemmel észleljük. Az érzékszervek által észlelt adatoknak csak egy részét vagyunk képesek feldolgozni.

A fogalmi kategóriák alakja a megfigyelési folyamat természetétől függ. Érdemes megjegyezni, hogy a pszichológiában kétfajta megfigyelésről esik szó: szinkretikus és szekvenciás megfigyelésről. A szinkretikus megfigyelés esetében a megfigyelt tárgy minden olyan elemét egyidejűleg regisztráljuk, amely a figyelmünket magára fordítja. Amikor például egy dinnyét látunk, egyidejűleg észleljük nagyságát, színét, alakját, helyét stb. A szekvenciás megfigyelés viszont olyan folyamat, amely során megfigyelési objektummá válnak a helyszín egyes aspektusai, de nem egyidejűleg, hanem egy meghatározott sorrendben. Általában ezt a sorrendet az idő- és a térbeli paraméterek szabják meg. Visszatérve az előző példához, a dinnyeévés — magától a dinnyétől eltérően — úgy fogható fel, mint időben zajló folyamat, amely során kronológiai sorrendben az állapotváltozások mennek végbe.

A percepció folyamatok elemzése adatokat szolgáltat a prototípuson alapuló kategorizációs folyamat megmagyarázására és megindoklására. A prototípus olyan megismerési struktúra, amely az objektív valóság valamelyik szegmentumához rendelhető hozzá és korrelációba hozható vele. A prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány töltheti be, amely egy adott kategóriát képvisel, de ezt a funkciót a séma is betöltheti, azaz bizonyos jegyállomány, amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit. Ahogy már említettük, a kategóriák közötti határok gyakran elmosódnak, egybefolynak, átfedik egymást és nem világosak. A prototípus fogalmán felépített kategória metaforikusan térbeli konfiguráció formájában ábrázolható, ahol az elemek a központi szerepet játszó prototípus körül helyezkednek el. Minél nagyobb mértékben nő a távolsága az adott elemnek a prototípustól, ez az elem annál inkább a periferiára kerül. Vegyünk egy példát! Biztosak lehetünk talán abban, hogy senki sem vonja kétségbe: a *nyárf*a a fák osztályához tartozik. Viszont kétségek merülhetnek fel azzal kapcsolatban, hogy milyen osztálynak az eleme a *törpefenyő*: a fák vagy a bokrok osztályának? Azért nehéz ezt eldönteni, mert olyan elemről van szó, amely nem prototipikus sem a fák, sem a bokrok kategóriája számára.

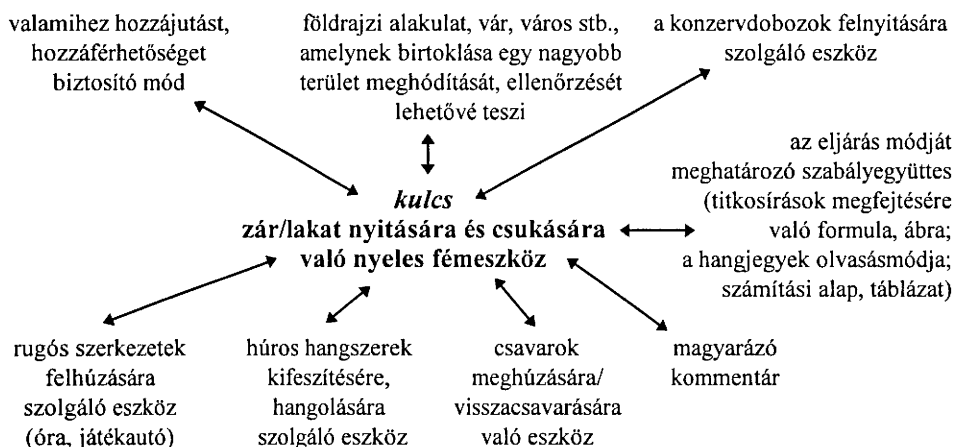
A klasszikus kategóriaelmélet főtételeinek ellenére ahhoz, hogy elvégezzük az osztályozást, egyáltalán nem kell tudni, hogy hol húzódnak meg a kategóriák közötti határok. A fenti példához visszatérve, nem kell tudnunk definiálni sem a *fát*, sem a *bokrot*. Elégséges az, hogy meg tudjuk különböztetni egymástól ezeket az objektumokat. Esetünkben megállapíthatjuk, hogy a *nyárfa* jobb képviselője a *fák* kategóriának, mint a *törpefenyő*. Az adott kategóriához tartozó prototipikusnak tartott elemeknek a tulajdonságai fogalmi struktúrákat alkotnak. Ezek a struktúrák a mindennapi tapasztalatnak az eredményei: nem írják le az objektív valóságot, hanem a róla alkotott részleges képzeteket tartalmazzák.

Ahogy már volt róla szó, a kategóriaképzés és az elemek hozzárendelése döntő módon az ember érzékszervi tapasztalatától függ, de hatással vannak rá a percepció és a megismerés folyamatát kísérő pszichikai paraméterek is. Minden tudás attól függ, hogy ki az a személy, aki a tudással rendelkezik.

A kategóriarendszert két fő dimenzió jellemzi: a függőleges és a vízszintes dimenzió. A függőleges dimenzió a kategóriarendszer hierarchikus felépítésére utal. A vízszintes dimenzió pedig azt jelenti, hogy az adott szintű kategóriákon belül létező prototípusok alapját képezik azoknak az alkategóriáknak, amelyek a struktúra alacsonyabb szintjén helyezkednek el. Például az *asztal*, a *szék*, a *szekrény* stb. alkategóriái a *bútorok* alapszintű kategóriának. Ugyanúgy, mint a függőleges kategóriák esetében, a vízszintes kategóriák száma is azoknak a személyeknek céljaitól és igényeitől függ, akik létrehozták ezeket a kategóriákat.

Elmondhatjuk, hogy a klasszikus értelemben vett kategóriarendszerek a világ tudományos képét tükrözik (ezek a tudomány kategóriái), viszont a prototípus segítségével definiált kategóriák azt a szubjektív világképet tartalmazzák, amely az átlagember agyában rögzült. A természetes nyelvekben mind a két fajta kategóriarendszer érvényesül. A tudományos fogalmakat kizárólag a metafizikai kategóriákban, más fogalmakat pedig a mindennapi tudás terminusaiban definiáljuk.

A kognitív kategóriák, a fogalmi struktúrák és a nyelv közötti kapcsolatok tanulmányozása két fő elméleti koncepció kidolgozásához vezetett, ezek: (1) a radiális (radial category), és (2) a hálózati kategóriamodell (network model). Az első koncepciót LAKOFF és munkatársai dolgozták ki (LAKOFF i. m. 1987.), a másik pedig LANGACKER nyelvelméleti gondolataiból született. A radiális kategória, LAKOFF felfogásában, összetett kategória, amely a központi (prototipikus) és a periferiális (nem prototipikus) elemekből áll. Ezt a *kulcs* lexéma segítségével illusztrálhatjuk:

A kategória központi eleme „a zár, lakat nyitására és csukására való nyeles fémeszköz”. Ez megfelel a *kulcs* lexéma mai prototipikus, azaz a szótári értelemben vett „alapvető” jelentésének. Ez a jelentés azonban nagymértékben határozatlan, ezért a megfelelő részletesség (elaboration, instantiation) elérése érdekében a szótár megadja a kiegészítő információkat is, pl. „az ajtó, a bőrönd, a ház, a kamra, a kapu, a kastély, a pince, a szekrény, ... kulcsa” (ÉrtSz. 4: 494). A többi jelentés távolodik a prototípustól, és ebbe a kategóriába a prototípushoz való hasonlóságuk alapján kerültek be. Ezt a jelenséget bővítésnek (szélesítésnek, extensions) nevezik. Ez a hasonlóság azonban nem jelenti azt, hogy minden elem rendelkezik a szükséges definíciós jeggyel. Jelenti viszont azt, hogy ezeket az elemeket az ún. családi hasonlóság (family resemblance) relációja köti össze. A „rugós szerkezetek felhúzására szolgáló eszköz”-nek (pl. kulcs a faliórához), valamint a „húros hangszerek kifeszítésére, hangolására való eszköz”-nek hasonló az alakja és hasonló műveletet hajt végre, de nem használható sem nyitásra, sem pedig csukásra. „A csavarok meghúzására/visszacsavarására való eszköz” (pl. a franciakulcs) már csak alakilag hasonlít a „prototipikus” kulcsra, ugyanúgy, mint a vele végrehajtott forgómozgás. „A konzervdobozok felnyitására való eszköz” forgó mozgással kinyitja a dobozt (de nem zárja le!), de ez a mozgás nem ugyanolyan, mint a zár esetében. A felsorolt esetek az ún. metonimikus bővítést (pars pro toto) illusztrálják, mivel a periférikus jelentés megjelenésének az alapját a prototípusnak az a része képezi, amely előtérbe kerül (pl. az alak, a funkció stb.). A többi bővítés metaforikus. A „nyitás” relációja a fizikai jelenségek szférájából áthelyeződik, áttolódik az absztrakt jelenségek síkjára.

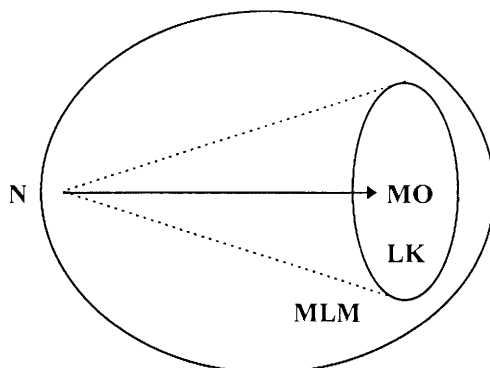
A természetes nyelv szemantikájának leírásában alkalmazott LANGACKER-féle hálózati modell a radiális kategória koncepciójának továbbfejlesztését jelenti. LANGACKER szerint a kategóriák többsége nem a radiális elvet követi, azaz nem egyközpontú, amelyből különféle irányba futnak a sugarak. Az egész struktúra sokkal bonyolultabb képet mutat: egy összetett csomórendszer alkot, amelyben a csomók (nodes) között kölcsönös összefüggések érvényesülnek. Ez azért van így, mert a kategorizációs folyamat kétféle módon történik: (1) a függőleges dimenzióban az alapszint alatti és feletti síkon kisebb, illetve nagyobb absztraktsági/konkrétági fokú kategóriák jönnek létre; (2) a kategória bővítési folyamatai (metaforikus és metonimikus) nagyobb kiterjedésű szemantikai hálót is képezhetnek, és a benne lévő fogalmak kiindulási pontként szolgálhatnak egy újabb bővítéshez, megszerezve ezzel az új prototípus státuszt. Ily módon bizonyos idő múlva az egyszerű kategória átalakul a radiális kategóriák egész hálózatává. A hálózati modell több nyelvi jelenséget is képes újszerűen értelmezni, például a nagyobb fokú határozatlansággal rendelkező fogalmakat, illetve a többértelműséget is. Az első eset akkor áll fenn, ha a nyelvhasználók olyan lényeges tulajdonságot (salient) vesznek figyelembe, amely a taxonimikus kategorizáció viszonylag magas szintjének felel meg. Például az angol nyelvben csak egy, azaz a *die* lexéma segítségével fejezik ki az ember elhalálózását és az állatok elpusztulását egyaránt. Tehát ez a fogalom az angolban absztraktabb, határozatlanabb, azaz magasabb kategorizációs síkról való, mint a magyarban, mivel a magyar nyelv különbséget tesz a *meghal* és a *megdöglik* lexémák között. A magyarban ez a két fogalom nagyobb konkrétsági, azaz kisebb absztraktsági fokkal rendelkezik, mint az angolban. Ennek ellenére a *die* az angolban nem tekinthető többértelmű lexémának. A többértelműség a nyelvi fejlődés diakronikus folyamatában figyelhető meg: két azonos hangzású lexéma jelentésében folyamatosan előtérbe kerülnek azok a tulajdonságok, amelyekkel ez a két lexéma különbözik a magasabb kategorizációs szinten meglévő közös jelentésüktől. Például a konzervdobozok felnyitására való kulcs és a kulcscsont között a mindennapi nyelvhasználatban nem érződik semmilyen közös vonás, bár kétségtelenül összekapcsolja őket a közös etimológia.

A kategória hálózati modelljének segítségével jobban látjuk azt a különbséget, amely a poliszémia és a homonímia között fennáll. A homonímia ebben a felfogásban a poliszémiának egy szélsőséges esete. Olyan szituációt jelent, amelyben a mai perspektívából kiindulva már nem érzékelhetjük az évszázadok folyamán feledésbe merült hasonlóságokat. A nyelvhasználók már nincsenek tudatában annak, hogy létezik egy magasabb kategorizációs szint. A magyar *kulcs* lexéma jelentésének egész sorozata jó példája annak, hogy a poliszémiától a homonimiáig történő átmenetnek igen széles skálája van.

A hálózati modell felhasználásával viszonylag precízen határozhatjuk meg a kognitív grammatikában nagy szerepet játszó kontextusnak a funkcióit, mivel ebben a felfogásban a nyelvi egységeket csak azon kontextus viszonylatában lehet helyesen definiálni, amelyben szerepelnek, és amelyben megállapítható, hogy helyesek-e vagy sem. Az adott nyelvi egység megértéséhez szükséges kontextus korlátozásának, azaz szűkítésének a kérdését a hálózati modell úgy oldja meg, hogy ennek az egységnek megfelelő deszignátumot a hálózathoz történő hozzáférési pontként (point of access to network) értelmezi. Visszatérve korábbi példánkhoz, a *konzervdobozokhoz való kulcs* két csomó összekapcsolását jelenti: az egyik a *kulcs* fogalomnak felel meg, a másik pedig a *konzervdoboz* fogalomnak. E csomók közül mindegyik egy meghatározott helyet foglal el a hálózatban. Tehát ahhoz, hogy a *kulcs* fogalmát megértsük, ebben az értelemben nem kell aktiválnunk a kulcsról szóló egész enciklopédikus tudásunkat.

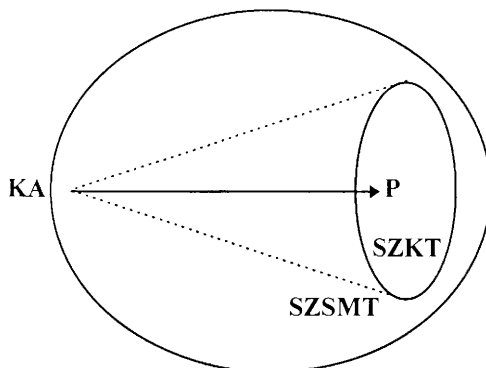
A LANGACKER-féle nyelvelméletnek alaptétele az, hogy minden nyelvi kifejezésnek a jelentése a fogalmi tartalom kívül az ún. konvencionális ábrázolásból (conventional imagery), másképpen: a helyszín-konstruálásból (scene construal) áll. A jelentés tehát nemcsak a fogalmi tartalom (hálózati hozzáférési pont), hanem a beszélő által megfogalmazott tartalomnak a meghatározott módja is. Minden nyelvi közlés egy konkrét helyen és időben jön létre, és kifejezi a kívánt kommunikációs igénynek a megvalósítását. Általános jellemzői döntő módon kontextusfüggőek. A közlés mindig kisebb vagy nagyobb mértékben egy absztrakt konfigurációt ír le, de maga a konfiguráció is többféle módon juthat kifejezésre. Ezt a kérdést a LANGACKER munkáiból vett, már klasszikusnak mondott példa alapján mutatjuk be. A három dimenziós térben képzeljünk el egy olyan elemi rendszert, amely egy álló asztalból és a felette függő lámpából áll. Ahhoz, hogy megértsük ennek az egyszerű helyszínnak a fogalmi tartalmát, elő kell hívni azt az információt, amely az asztalokra, lámpákra és a térbeli statikus relációkra vonatkozik. Ezt a relációt a magyar nyelvben az *alatt* és a *felett* névutók szimbolizálják. Tehát ezt a helyszínt kétféle módon írhatjuk le, két különböző kifejezésnek a felhasználásával: (1) *a lámpa az asztal felett van*, és (2) *az asztal a lámpa alatt van*. A fogalmi tartalom mind a két esetben ugyanaz, de a jelentés különböző. Első esetben a lámpa olyan objektum, amelynek a helyét az asztal viszonylatában határozhatjuk meg, a másik esetben pedig fordítva. Az első esetben a lámpa „fontosabb” az asztalnál, a másikban pedig fordítva. Tehát ugyanannak a helyszínnak mind a két „képe” különböző szemantikai értékekkel bír. Ez a példa is azt bizonyítja, hogy a természetes nyelv szemantikáját nem lehet a formális logika segítségével leírni, amely, mint köztudott, az objektív igazság kritériumán alapul. Arról, hogy milyen konstrukciót választ a nyelvhasználó, azaz a *felett*-tel vagy az *alatt*-tal operál, az alkalmassági kritérium dönti el, és a döntés ebben a kérdésben a beszélőé. Ez az elv nemcsak a grammatikai struktúrákra vonatkozik, hanem ugyanolyan mértékben a lexikonra is. Ezt a különbséget megfigyelhetjük a következő két mondatban felhasznált két alak, a *kiöntötte* és *kiöntött* között is: (1) *János kiöntötte a tejet*, és (2) *Láttam a kiöntött tejet*. Mind a két alaknak ugyanolyan fogalmi tartalma van, de különböző a jelentésük. Az első a folyamat dinamikájára utal, a másik pedig kiemeli ennek a folyamatnak az utolsó stádiumát, az eredményét. A nyelvhasználók választhatnak ezek között az alakok között az aktuális beszédaktus igényei szerint.

Az észlelés és a konceptualizáció között fennálló analógia a természetes nyelv szemantikájának több aspektusát is érinti. Ennek az analógiának a megértését LANGACKER grammatikájában az a fogalmi konstruktum hivatott segíteni, amelyet *észlelési (megfigyelési) metaforá*-nak (viewing metaphor) neveznek. Ez fogalmi metafora, amelynek a kiinduló pontját a legtipikusabb percepciófajta, azaz a vizuális észlelés képezi. Azt a szituációt, amelyben az észlelési folyamat végbemegy, a LANGACKER munkájából vett (LANGACKER i. m. 1995. 66) ábra segítségével mutathatjuk be:

N = néző, MO = megfigyelési objektum, → = észlelési reláció,
LK = látókeret (viewing frame), MLM = maximális látómező (maximal field of view)

A néző mint az észlelés (megfigyelés) alanya maximális látómezővel rendelkezik. Ez olyan tér, amelyet a néző látószervével képes felölelni. Ez a mező viszont a megfigyelési folyamat minden meghatározott momentumában folyamatosan szűkül, és egyre kisebb térre korlátozódik. Ezt a kisebb teret LANGACKER látókeretnek nevezi, amelyet a színház területéről vett metafora felhasználásával magyaráz: nevezetesen a színpadnak az a része, amelyben a néző figyelme olyan akciófragmentumra összpontosul, amely az adott pillanatban megy végbe. Egyéb elemek, mint például más színészek, dekoráció, színpad, nézőtér, bár a látómezőben szerepelnek, de az adott pillanatban a látókereten kívül esnek. Ezeknek az elemeknek a teljes konfigurációját *megfigyelési szituáció*-nak (viewing arrangement) nevezik. Az *észlelési metafora* a vizuális percepció folyamatának egyes aspektusait, azaz az érzéki tapasztalatot a konceptualizációs folyamat megfelelő aspektusaira, azaz a mentális tapasztalatra (mental experience) vonatkoztatja. A megfigyelő nem más, mint az adott megnyilatkozásnak az adója vagy a vevője. A maximális látómező annak a lehetséges tartalomnak a teljes terjedelmét foglalja magában, amelyet az adott megnyilatkozás tartalmaz, azaz minden olyan potenciális értelmezését, amely a teljes enciklopédikus tudáson alapul. Ezt az asztrakciós teret a *szemantikai struktúra maximális terjedelmé*-nek (maximal scope of predication) nevezik. E tér keretében egy kisebb terjedelmű tér is létezik, amely a szemantikai struktúrának csak azon elemeit tartalmazza, amelyek relevánsak az adott fogalom jellemzése szempontjából. Ezt a korlátozott látómezőt LANGACKER a *szemantikai struktúra közvetlen terjedelmé*-nek (immediate scope of predication) nevezi. A *korlátozott látómezőben* megtalálható az az objektum, amelyen az adott pillanatban összpontosul a konceptualizáció. Ezt az elemet LANGACKER elméletében *profil*-nak (profile) nevezik. Ezt illusztrálja a LANGACKER munkájában (LANGACKER i. m. 1995. 67) szereplő séma:

KA = a konceptualizáció alanya, **P** = profil = a konceptualizáció tárgya,
SZSKT = a szemantikai struktúra közvetlen terjedelme, \rightarrow = ábrázolási reláció,
SZSMT = a szemantikai struktúra maximális terjedelme

Minden nyelvi kifejezés mint a konvencionális jelentés része a profil státuszát hozzárendeli a fogalmi struktúra egy meghatározott eleméhez. Például a magyar *húga* szó előhívja azt a fogalmi struktúrát, amelyet úgy lehet meghatározni, mint „a rokonsági kapcsolatok rendszeré”-t, viszont az összetett szemantikai kategória kapcsolatainak a hálózatában azt az elemet profilírozza, amely azt a nőnemű egyént jelöli, akinek közös szülők révén egy vagy több rokona van. A *húga* szó azért és csak azért érthető, mert előhívja a családfa (szülők és gyerekei) fogalmi struktúrájának azt a fragmentumát, amely az adott szó jelentésének szempontjából releváns. Ennek a struktúrának a lényegi részét az adott kifejezés *fogalmi bázisá*-nak (base) nevezik. A profil és a bázis közötti különbség a nyelvi kifejezések minden szintjén fennáll, és fontos szerepe van a nyelvi leírásban.

Az ábrázolás első aspektusa, vagyis a részletesség (specificity) szintjét LANGACKER a precizitás fokának tartja, és a skálán ezzel ellenkező pólusra a leírás sematikus-ságát helyezi. Ennek a megkülönböztetésnek a legnyilvánvalóbb példája a taxonómikus kategóriák hierarchikussága: pl. a *vizsla* lexéma az ábrázolt objektumnak sokkal részletesebb képét tartalmazza, mint a *kutya* vagy az *emlős* kifejezés. Ez a különbség a nyelvi struktúrák minden szintjén megjelenik. Minden helyszínt kisebb vagy nagyobb részletességgel le lehet írni. Vegyünk egy példát:

János vett egy könyvet.

János vett egy könyvet a könyvesboltban.

János vett egy nagyon érdekes könyvet a Bojtár utcai könyvesboltban.

János vett egy magyar történelmi témájú, nagyon érdekes könyvet a Bojtár utcai könyvesboltban. Stb.

Az észlelési metafora kategóriáiban értelmezett skálának, amely a nagyon részletes képtől a sémáig vezető átmenetet tükrözi, nyilvánvaló kapcsolata van a néző és a helyszín között fennálló távolsággal. Minél közelebb vagyunk a megfigyelt objektumhoz, annál részletesebb és gazdagabb képet kapunk róla, és fordítva, a messziről látott általánosabb, kevésbé részletes. Más oldalról viszont minél jobban távolodik a néző az általa megfigyelt helyszíntől, annál szélesebb a látómező. A vizuális észlelés ezen aspektusa szintén tükröződik a nyelvi kifejezések struktúráiban. Ez már az ábrázolásnak egy másik aspektusát érinti, amelyet Langacker *terjedelem*-nek (scope) nevez.

A korábbi példánkhoz visszatérve a *húga* fogalmát szimbolizáló kifejezésnek a terjedelmét a fogalmi struktúrának az a része képezi, amely a „családi kapcsolatok rendszerével” kapcsolatos. Ebben az esetben a szükséges struktúrának az idevonatkozó részét az a konvencionális látókeret (szülők, gyerekek) határozza meg, amely korlátozza a maximális látómezőt (nagyszülők, ükszülők stb.). A vizuális észleléshez hasonlóan az ábrázolási folyamatban is fennáll a terjedelem és a részletesség foka közötti nyilvánvaló összefüggés. Képzeljük el, hogy egy magaslaton vagyunk, és a maximális látómezőből kiválasztottuk azt a látókeretet, amelyben a figyelmünket egy távoli gyümölcsösre összpontosítottuk. Ha közeledünk hozzá, egyre több részlet tárul elénk. Azt látjuk, hogy a gyümölcsös főként almafákból áll. Ha még közelebb megyünk hozzájuk, észre vesszük, hogy az almafákon sok alma van. Ha megnézzük közelebből az almát, megállapíthatjuk, hogy sárga a héja, tehát érett, és alkalmas a fogyasztásra. A Golden alma ilyen részletes megfigyelése azt jelenti, hogy a látómező jelentősen szűkült, és gyakorlatilag az alma felszínére korlátozódik. Így, a terjedelem alapvetően megváltozott. A leírt helyszínt, amely a megfelelő grammatikai struktúra megválasztásában tükröződik, értelmesen csak egy olyan mondatba lehet beépíteni, mint például:

Ez Golden alma, sárga a héja, tehát érett és fogyasztásra alkalmas.

Nem lehet azonban beépíteni olyan mondatba, mint:

**Ez a fa almafa, sárga a héja, tehát érett és fogyasztásra alkalmas,* illetve a **Ez gyümölcsös, sárga a héja, tehát érett és fogyasztásra alkalmas* mondatba.

Az ábrázolás következő aspektusa az előtér megválasztása (prominence). Az előtérben álló elem definíció szerint maga a profil, tehát az az elem, amelyre a beszélő figyelme összpontosul. Amikor kiejtjük a *húga* szót, előtérbe helyezzük ennek a kifejezésnek a deszignátumát. A jelentésének megértéséhez szükséges fogalmi struktúrafragmentum háttérben szerepel. Attól még távolabbi térben marad a családi kapcsolatok teljes hálózatának a struktúrája. Tehát a konceptualizációban fontos szerepet játszik a pszichológiában ismert figura (az előtérben álló objektum) és a háttér fogalmának az oppozíciója. A figurák lehetnek mozgó elemek is. Minden, ami nem figura, de a látómezőben szerepel, háttérnek számít. A figura — háttér oppozíciója szerinti helyszín elrendezése fontos szerepet játszik a természetes nyelv grammatikájának kognitív leírásában. LANGACKER elméletében megkülönbözteti az elsőrendű figurát (trajector) és a másodrendű figurát (landmark). Több nyelvi struktúra, amelyeket más nyelvi modellben (a transzformáció eredményeként) derivátumoknak vagy (pl. az ún. szimmetrikus mondatok esetében) szinonimikusnak tartanak, lényegében az első- és a másodrendű figuráknak a kölcsönös relációján alapul. Ily módon különböznek egymástól például *a lámpa az asztal felett* és *az asztal a lámpa alatt* kifejezések. Az első kifejezés a *lámpához* az elsőrendű figura státuszát rendeli hozzá, és meghatározza a helyét a másodrendű figura, azaz *az asztal* tekintetében. Hasonló a helyzet a következő két mondat esetében is: (1) *János fiútestvére Péternek*, és (2) *Péter fiútestvére Jánosnak*. A formális logika az ilyen típusú mondatokat egyenértékűnek tartja, de a természetes nyelv szemantikájának meg kell tudni magyaráznia ezt a nyilvánvaló különbséget. Ily módon magyarázható az *activum* és a *passivum* közötti különbség is: *János veri Pétert* és *Péter veretik János által*. Amikor az *activumot* *passivummá* változtatjuk, egyben döntöttünk az elsőrendű figura megválasztásáról is.

A figura és a háttér közötti reláció megmutatkozik a nyelvi struktúrák magasabb szintjein is. Az emberi ész olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely a fogalmi tartalmat oly módon rendezi, hogy az egyik szituáció háttérre képez a másik számára. Ez a képesség a nyelvi közlések organizációjában is tükröződik. Ez nem más, mint az ábrázolásnak az egyik aspektusa. Az egyik szituációt a másik háttérben látjuk, ugyanúgy, mint a fény-

képen. Mind a két szituáció egyidejűleg jelenik meg, de a státuszuk különböző. Egyéb-ként erre az aszimmetria-jelenségre a nyelvészek már sokkal korábban felfigyeltek. Példa erre a novum és a datum, azaz a réma és a téma kategória oppozíciójának a megkülönböztetése. Az aszimmetria segítségével magyarázták például a szórenddel kapcsolatos kérdéseket is (pl. *Nagyon tetszik nekem ez a kutya*, és *Ez a kutya nagyon tetszik nekem*), valamint az olyan speciális szerkezeteket, mint például a topikalizáció az angolban: *That picture, it's just marvellous!* (Szó szerint: *Ez a kép, ez egyszerűen csodálatos!*). A figura — háttér rendszerének az aszimmetriája különösen jól látható a diszkurzus síkján. Az a megfigyelés, hogy az új információ általában a mondat elejére kerül, az ismert információ pedig távolabbi helyet foglal el, a diszkurzus síkján is érvényesül. Például a következő beszélgetésben:

X: — *Mit mondott a tanár úr?*

Y: — *Hogy nem készültél fel a vizsgára.*

Y partnernek a közlése figurának számít a háttérre képező X partnernek a megnyilatkozásával szemben. A második közlés (Y) új információt tartalmaz, és ezért ráterelődik az interlokutorok figyelmére. Itt analógiát fedezhetünk fel a vizuális percepció aktusával: a helyszín konstrukciójában, ahogy ezt a néző látja, az előtér közelebb van, mint a háttér. Ezenkívül a figyelem azon az objektumon összpontosul, amely az előtérre alkotja. A néző szelektíven lát, azaz több figyelmet szentel a figurának, mint a háttérnek. Mind a két tulajdonságnak megfelelői vannak a diszkurzusban: az Y személynek a közlése nemcsak időben van közelebb, hanem az adott momentumban éppen ezen a közlésen összpontosul az interlokutorok figyelmére. A vizuális észlelés és a diszkurzus között fennálló hasonlóság a preszuppozíciók pragmatikai elméletének alapját képezi. Általánossá vált az a nézet, hogy a preszuppozíciók — mindazok, amelyeket a formális logika kategóriáiban definiáltak (semantic presuppositions) mint a mondatok igazságának a feltételeit, mind pedig azok, amelyeket a kontextusi helyesség kritériumainak a keretében tárgyaltak — a megnyilatkozásnak a szemantikai és pragmatikai háttérét alkotják. Hozzá kell tenni, hogy LANGACKER a metaforát a figura és a háttér között fennálló oppozíciónak a kategóriáiban tárgyalja. A kognitív értelemben vett metafora lényege abban rejlik, hogy az emberi ész képes észrevenni azokat a szemantikai megfeleléseket (megegyezéseket, correspondences), amelyek a különböző fogalmi struktúrák elemei között fennállnak (l. BAŃCZEROWSKI i. m. 1999.).

A kognitív szemantikai leírásban fontos szerepet játszik a perspektíva (perspective), amely olyan tényezőkre terjed ki, mint például az alanynak és a megfigyelés tárgyának a kölcsönös elhelyezése, az egész rendszer térbeli orientációja, a helyszín térbeli organizációja stb. Ez tükröződik a nyelvi struktúrákban is. A vizuális megfigyelés leírása számára fontos a megfigyelési pontnak (vantage point) a meghatározása. Ez a paraméter meghatározza a helyszín konceptualizációjának a kiválasztását. Ahhoz, hogy megértsük például *Az étterem három megállónyira van a templom után* megnyilatkozást, a helyszín térbeli lokalizációjára van szükségünk. Ebben az esetben ez a diszkurzus tere (discourse space) lesz. Az, hogy az étterem „három megállónyira van a templom után”, csak egy meghatározott nézőpont viszonylatában érvényes: ez az információadó-nak a nézőpontja. Természetesen más néző (megfigyelő) — leggyakrabban azonban a közlés vevőjének — a nézőpontja is érvényesülhet. A kognitív nyelvelméletben az ilyen áttételt (áthelyezést) mentális transzfernek (mental transfer) nevezik. A beszélőnek módjában áll a fenti közlés fogalmi tartalmát a közlés vevőjének a szempontjából is kifejezni. Ha az adó tudja, hogy a vevő nem a város azon a részén lakik, ahol ő, hanem a túlsó részén, akkor inkább azt fogja mondani, hogy: *Az étterem innen három megállónyira van a templom előtt*. Feltételezhető, hogy a szóban forgó elv ettől még

absztraktabb relációkra is vonatkozhat, azaz olyan relációkra, amelyek kevésbé közvetlen módon kapcsolódnak ahhoz a fogalmi struktúrához, amely a fizikai térrel függ össze. Például a következő megnyilatkozásban: *Megírom neki a levelet vasárnap*, a nézőpont időben meghatározott pontot jelent (most, a beszéd pillanata), amelytől az az absztrakciós „út” kezdődik, amely „a mától vasárnapig” tart.

Ahogy a fenti példák mutatják, a diszkurzus terének ugyanolyan jegyei vannak, mint a fizikai térnek: az adó és a vevő gondolatban hasonló módon „futja át” az absztrakciós teret, ugyanúgy, ahogy a szemével szemléli az adott helyszínt. Ugyanúgy, mint a fizikai mozgás esetében, az absztrakt mozgásnak is van kezdete, meghatározott irányú folyása és vége. Ezt nagyon jól illusztrálja az étteremmel és a templommal kapcsolatos fenti példa. Ezt bizonyítja a szakirodalomban már klasszikus példaként szereplő ún. „pesszimista és az optimista” esete is: *az üveg félig üres és az üveg félig megtelt* kifejezéseknek egyforma fogalmi tartalmuk van, de a jelentésük különbözik egymástól, mivel az adó „absztrakciós útjának” az iránya az absztrakciós fogalmi térben nem ugyanaz.

A perspektíva fogalmával annak a konceptualizációnak a módja is összefügg, amely az észlelt helyszín általános rendszerének az elemeire vonatkozik. A kanonikus rendszer olyan, amelyben a mozdulatlan néző figyeli a helyszínen zajló akciót. Ezt a rendszert például olyan kifejezések tükrözik mint:

A ló átment az úton.

A repülőgép átrepült a híd felett.

Az érzéki tapasztalat azt is mutatja, hogy más lehetőség is fennállhat, nevezetesen az, hogy maga a néző mozoghat a mozdulatlan helyszín viszonylatában. Ezt a megfigyelési módot szintén mozgásként képzeljük el, annak ellenére, hogy valóban optikai csalódásról van szó. Például a haladó vonat ablakából látott tájképfragmentumok azt a benyomást keltik bennünk, hogy azok mozognak. Ez tükröződik a nyelvi közlések struktúrájában is: *A vasúti kocsi ablaka mögött elvonultak a hegyek, az erdők és a kertekkel együtt a családi házak is*, annak ellenére, hogy a valóságban csak a vasúti kocsik „vonulnak el”.

Az észlelési folyamatban a perspektíva lényeges aspektusát képezi a két jellegzetes, alapvető szerep között végbemenő reláció. Ez a konceptualizáció alanyának és tárgyának a szerepe. Ezt a relációt LANGACKER terminológiájában *alanyosítás*-nak (subjectification) nevezik. Mint tudjuk, a több elemből álló általános észlelési rendszer a nézőt a teljes látómező szélén helyezi el. Így, ebben a rendszerben a néző inkább a saját jelenlétének van tudatában, és kevésbé a saját, pontosan körülhatárolt képének, tehát itt a néző a megfigyelés alanya és nem a tárgya. A helyszínt észlelő (ábrázoló) nyelvhasználó olyan eszközökkel is rendelkezik, hogy a konceptualizáció során — az észlelési (vizuális) metafora kategóriáin belül — a látókeretben saját magát tekintse tárgynak, amelyre a főfigyelem összpontosul. Ebben rejlik a különbség az alanyi (subjective) és a tárgyi (objective) konceptualizáció között. A tárgyasítási ábrázolást a következő példa illusztrálja: *Az egyetem előtt állok, és körülöttem sok galamb keres ennivalót az utcán*. Ebben a mondatban a beszélő az ábrázolt helyszínnek kifejezetten megjelölt elemét alkotja. Figyelemre méltó, hogy a nyelvhasználók ennél még finomabb módszerekkel is rendelkeznek ahhoz, hogy az általuk ábrázolt helyszíneken a saját maguk jelenlétét megjelöljék. Ezt a módszert LANGACKER *lehorgonyozás*-nak (grounding) nevezi. Ehhez a kérdéshez még visszatérünk.

A perspektíva utolsó aspektusa a helyszínelrendezés (setting) és a helyszín résztvevői (participants) közötti megkülönböztetés. Amikor kinézünk az ablakon az utcára, látjuk az épületeket, a házakat, a fákat, az úttestet, a járdát, a sétáló embereket és a haladó kocsikat. A látott képben az utca a helyszínt, az emberek és a kocsik pedig

a megfigyelés alatt álló helyszínnel a résztvevőit alkotják. Ez az oppozíció a konceptualizáció síkján is tükröződik, és hozzárendelhető a megfelelő mondatstruktúrákhoz. A legtipikusabb struktúrában a résztvevők szerepét olyan elemek játsszák, amelyek a mondatban az alanynak és a tárgynak felelnek meg. A helyszín szerepét viszont a határozók töltik be. Például a *Tegnap a Margitszigeten János találkozott Annával* mondatban János és Anna a helyszín résztvevői, viszont a *tegnap* és a *Margitszigeten* a helyszínelrendezés temporális és térbeli aspektusai. A beszélő összpontosíthatja a figyelmét a helyszínre is, figyelmen kívül hagyva a helyszín résztvevőit. Ilyen esetben a helyszín kiválasztott eleme megkapja a figura státuszát. Például *A Margitsziget már többször helyszíne volt nagy kulturális eseménynek*.

LANGACKER szerint a metaforikus alap (ground), azaz a pragmatikai kontextus azt a keretet biztosítja, amelyben az a nyelvi kifejezés helyezkedik el, amelyet a beszélő egy meghatározott szituációban egy meghatározott cél elérése érdekében hozott létre, és amely bizonyos körülmények között létrejött, bizonyos fajta eseményt (speech event) képvisel. A nyelvi kifejezésnek az így értelmezett pragmatikai „lehorgonyozása” a jelentés elemét képezi. Ezt a folyamatot nagyon világosan tükrözik az ún. okkasionális kifejezések (pl. *én, te, mi, ti, itt, most* stb.): az alap eleme profilstátuszt kap, azaz olyan objektummá válik, amelyre a konceptualizáció figyelme összpontosul. Hasonlítsunk össze két mondatot: (1) *Nehéz veled társalogni*, és (2) *Én nem társalgok veled*. A második mondat nagyobb mértékben „tárgyasított” mint az első: én mint megfigyelő egyidejűleg a saját megfigyelésemnek a tárgya vagyok. Ezzel ellentétes lehetőség az olyan konceptualizáció megválasztása, amelyre a legmagasabb fokú „tárgyasítás” jellemző. Ezt a nyelvben olyan kifejezések képviselik, amelyek nem rendelkeznek a deiktikus jelentésű elemekkel: pl. *íróasztal* (íróasztal általában és nem konkrét), *piros, kék, menni, járni* stb. Az a megfigyelő, aki az ábrázoláshoz ilyen jellegű elemeket használ, kizárólag csak a megfigyelő lehet.

A nyelvi kifejezések „lehorgonyozását” el lehet érni a deiktikus elemek segítségével is, például a névelő (határozott és határozatlan azokban a nyelvekben, amelyekben a névelő morfológiai kategóriával rendelkezik), a mutató névmás, a kvantorok (pl. *mindenki, egyes* stb.), a grammatikai idő és a modális igék segítségével. Például ebben a mondatban: *János ezt vette meg a feleségének* a múlt idő igazán közvetlenül nem tartozik a mondat pragmatikai alapjának egyik eleméhez sem, de a háttér és a konceptualizáció tárgyai közötti reláció kétségtávol a jelentés részét képezi: „a beszéd előtti momentum” teljes jogú időbeli reláció. Ebben a mondatban valóban nincs szó arról, hogy „hátranézünk”, de ezt az információt a múlt idejű jel továbbítja. Hasonló szerepet játszik a mutató névmás is, azaz ugyanolyan fogalmi tartalma van, mint annak a főnévnek, amelyet helyettesít.

A nyelvi kifejezések „lehorgonyozási” folyamata számára nagyon fontos a viszonyítási pont (reference point) meghatározása. Ez a helyszínnel olyan kiválasztott eleme, amelyre azért figyel a néző, hogy segítségével lokalizálni tudjon egy másik elemet. Például ha lokalizálni akarunk egy almát, akkor először szemmel keressük azt a gallyat, amelyen feltételezésünk szerint az alma megtalálható. Ugyanaz a reláció a konceptualizáció síkján különféle nyelvi struktúrákban is realizálódik. Például a *Tíz évvel ezelőtt elhagyta a falut* mondatban „a falu elhagyása” tíz évvel később történt valamilyen (időbeli) viszonyítási ponthoz képest, amely, bár nem lett közvetlenül kifejezve, de lokalizációja e mondat megértésének a feltétele.

Az ábrázolási folyamat utolsó aspektusa az ikonosság (iconicity), azaz a közvetlen hasonlóság a fogalmi struktúra és a nyelvi kifejezés formája között. A vizuális észlelés következtében létrejött képtől eltérően a helyszín nyelvi képének a nyelvi rendszer által meghatározott lineáris jellege van. Ettől függetlenül azonban találunk bizonyítékot

arra is, hogy a nyelvi struktúrák gyakran tükrözik az emberi ész által létrehozott fogalmi struktúrákat. Köztudott, hogy a nyelvi szövegben szereplő mondatok szekvenciáit úgy fogjuk fel, mint azoknak a közvetlenül tükrözött eseményeknek a kronológiáját, amelyekről ezekben a mondatokban szó esik. Ezt a jelenséget jól illusztrálja a már klasszikusnak mondható következő két mondat: (1) *Éva férjhez ment, és megszülte a gyereket*, és (2) *Éva megszülte a gyereket, és férjhez ment*.

Az ikonosság elve érvényesül például a melléknévi jelzők csoportjában is. Azt mondhatjuk például, hogy *finom, meleg krumplileves* és nem *finom, krumpli meleg leves*. Először lokalizáljuk a konceptualizáció tárgyát, azaz a „leves” kategóriát, és csak azután a „krumplileves” alkategóriát. Az ikonosság másképpen fogalmazva azt a hasonlóságot fejezi ki, amely a konceptualizációs folyamat és ennek a nyelvi kifejezése között fennáll. A *meleg* jelző sokkal objektívabb jelzője a levesnek, mint a *finom* jelző, amely mint minősítést tartalmazó jelző egyénileg változhat. Az az elem, amely szemantikailag közelebb áll egy másik elemhez, közelebb lesz hozzá a nyelvi struktúrán belül is.

A fentebb tárgyaltak bizonyítják a kognitív nyelvelmélet azon alaptézisét, amely szerint az ember gondolati és fogalmi világa közvetlenül tükröződik az általa létrehozott nyelvben.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Categorization and meaning in cognitive linguistics

This paper presents the author's views concerning the roles of two important and closely interrelated concepts, those of categorization and meaning, in a cognitive model of natural language. Taxonomical principles of categorization and those based on prototypicality are both discussed, as well as the analogy between human perception and categorization. In particular, the following issues are treated in detail: conventional imagery, viewing metaphor, viewing arrangement, viewing frame, maximal field of view, maximal scope of predication, profile, base, trajectory, landmark, perspective, discourse space, mental transfer, subjectification, grounding, setting, participation, and iconicity.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése*

1. Bevezető megjegyzések. — E tanulmány néhány szomszédos tudományág, elsősorban a dialektológia és fonetika érintkezési területének informatikai vonatkozásait tárgyalja, az elméleti lehetőségek feltárását tűzi ki célul (a 4. pontban konkrétan, majd elvontabban és szélesebb összefüggésekbe ágyazva az 5. pontban). Előbb azonban

* Tanulmányunk elkészítését a Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Pályázatok keretében elnyert FKFP 0574/1997. nyilvántartási számú pályázat (témavezető: Juhász Dezső, főmunkatársak: Radványi Péter, Vékás Domokos; a további közreműködőket l. a jelen tanulmány 2. pontjában), továbbá a „Multimédiás, interaktív nyelvészeti oktatás (alapozás)” (PFP 3022/1997, témavezető: Kiss Jenő, közreműködők: Radványi Péter, Vékás Domokos, Fodor Katalin) projektum támogatta.

röviden beszámol egy kapcsolódó pályázat indulásáról (2.) és néhány inspiráló körülményről (3.).

A nyelvtudomány különböző területein egyre elterjedtebbek az informatikai megoldások. A bambergi nemzetközi dialektológiai kongresszuson (1990.) már külön szekció foglalkozott a számítógépes adatfeldolgozással, sőt volt számítógép- és szoftverbemutató is (vö. MNy. 1991: 106). Az utóbbi évtizedek legrészletesebb, legalaposabb dialektológiai kézikönyve is, a „Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung” (Hrsg. WERNER BESCH, ULRICH KNOPP, WOLFGANG PUTSCHKE, HERBERT ERNST WIEGAND. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1982.) külön fejezetet szentel a számítógépes eljárások nyelvjárástudományi alkalmazási lehetőségeinek (Computative Arbeitsverfahren in der Dialektologie. In: Erster Halbband 724—806). KIEFER FERENC a napjainkban zajló információs és informatikai forradalom nyelvi hatásait elemezve megjegyzi: „Ez a változás a könyvnyomtatás felfedezésénél is komolyabb következményekkel jár. Az Európai Közösség szakembereinek véleménye szerint az új nyelvi technológiák olyan hatással lesznek a kultúra fejlődésére, mint amilyen szerepet játszott az írásbeliség a kultúra megőrzésében és terjesztésében. Jelentőségük a könyvnyomtatásénál is nagyobb.” (A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze: Magyar Tudomány XXXIX. 1994/6: 631—42, az idézett részlet: 635; a nyelvi technológiák kérdéséről l. újabban töle: Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: A magyar nyelv az informatika korában. Szerk. GLATZ FERENC. MTA, Bp., 1999. 129—33.)

2. Az indulásról. — 1996 folyamán a jelen tanulmány szerzői, Juhász Dezső (ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék¹), Vékás Domokos és Radványi Péter (ELTE Fonetikai Tanszék) szakmai jellegű magánbeszélgetések nyomán arra az elhatározásra jutottak, hogy e fontos területen új fejezetet nyitnak az ELTE Fonetikai Tanszéke, valamint Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke kapcsolatában. Az együttműködéshez a szaktudományos lehetőségeken túl alapot ad, hogy mindkét tanszék birtokában vannak olyan értékes nyelvjárási felvételek, amelyeknek megmentése, archiválása, a kutatás és oktatás szolgálatába állítása fontos tudományos érdek. A kezdeményezést örömmel és támogatólag fogadta Kiss Jenő, a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék vezetője, aki az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának irányítását is ellátta. (Támogatása nélkül e vállalkozás nem tartana ma ott, ahol tart.)

A vállalt feladat egyik technikai „kulcsszereplője” a személyi számítógép, amely a huszadik század kilencvenes éveinek közepére már félprofesszionális formában is komoly feladatok ellátására vált alkalmassá (hangtárolás, -elemzés, speciális szövegszerkesztés, adatbázis-építés, digitális kartográfia, multimédiás rendszerek stb., l. még az internet megjelenését is). Ugyanakkor a két egyetemi tanszék informatikai infrastruktúrája — mindenekelőtt a számítógépekkel való ellátottsága — igen kezdetleges volt: sem teljesítményben, sem az új feladatokra való alkalmazhatóságban nem lehetett rá számítani. Ismerve az egyetemek katasztrofális anyagi helyzetét, alulfinanszírozottságát, egyetlen reménységünk a külső pályázat volt. Pályázatot nyújtottunk be tehát az 1997—1999 közötti időszakra a Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Alaphoz „Dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer” címmel. Tervezetünkben hangsúlyoztuk az új nyelvészeti technológiák fejlesztésének a kutatásban és az oktatásban egyaránt kiemelkedő jelentőségét, és a hangarchívum alapgondolatának megtartása mellett megpróbáltuk tömören felvázolni a multimédiás eszközök alkalmazásának, a sokoldalú adatkezelésnek és megjelenítésnek a lehetőségeit, beleértve a videotechnikát és az elektronikus nyelvi

¹ 1999 óta Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.

kartográfiát is. Pályázatunk sikerrel járt, mód nyílt a munka megkezdésére és a kutatócsoport kibővítésére. (Egyes számítógép-alkatrészekhez a tanszékcsoport egyéb eszköz-pályázatának keretéből juthattunk hozzá.)

Szövegválogatás és -lejegyzés dolgában kapunk segítséget Fodor Katalin egyetemi docenstől, Mártonfi Attila, Dömötör Edit és Nagy Anita egyetemi hallgatóktól. A nyelvjárási atlaszok számítógépes egyesítésének lehetőségeit kutatja Hegedűs Andrea (jelenleg PhD továbbképzős, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa). Konzultációkat folytattunk külső szakemberekkel is, például Balogh Lajossal és Kiss Gáborral, akik a Nyelvtudományi Intézetben — többek között — A magyar nyelvjárások atlaszának anyagát vizsik számítógépre és fogják vállalóra (l. erről bővebben: BALOGH LAJOS — KISS G. GÁBOR, A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: KONTRA MIKLÓS szerk., Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 9. Bp., 1992. 5—17).

A kutatócsoport állandó tagjainak munkamegosztása a következőképpen alakult: Juhász Dezső vállalta a pályázat témavezetését, a dialektológiai szempontok és igények érvényesítését, a kutatás hagyományos területeinek és a most feltárt lehetőségeknek az összehangolását, a hangarchiválás menetének kijelölését és az informatikai szempontból is releváns elméleti és gyakorlati dialektológiai kérdések megoldását, mint amilyen például a nyelvjárások területi bontása és ennek számítógépes kartografikus vonatkozásai. Vékás Domokos vállalta a fonetikai szempontok érvényesítését, az informatizálási koncepció kulchoni példák tanulságait is figyelembe vevő kialakítását, egy interaktív nyelvjárási keretprogram tervezését korábbi fonetikai célú fejlesztések talaján, egy működő kísérleti változat folyamatos bővítését és oktatásban való kipróbálását. Radványi Péter fő kutatási és működési területe a számítógépes nyelvi archívum kiépítése és a hanganyagok digitalizálása lett, de számos más technikai feladat megoldása is rá hárult. A közös gondolkodás egy adott pontján, miután a főbb kérdések megítélésében egyetértés alakult ki, témavezetői felkérésre a projektum egy-egy területéről résztanulmányok születtek, amelyeket a szerzők — megvitatás után — többször átdolgoztak és néhány példányban elhelyeztek az ELTE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában, illetve az anyagot hozzáférhetővé tették az interneten is (lelőhelye: www.btk.elte.hu/fonetika/p/kozle.html vagy <http://157.181.18.200/fonetika/p/kozle.html>). Ezek a következők: RADVÁNYI PÉTER — VÉKÁS DOMOKOS, Informatikai lehetőségek a dialektológiában, különös tekintettel a hangzó anyagok kezelésére és a különböző jellegű adatok integrációjára; VÉKÁS DOMOKOS, Nyelvjárási hanganyagok archiválásáról: egy informatikai alapú koncepció és szellemi kontextusa; UŐ., Informatikai lehetőségek a dialektológiában, különös tekintettel a fonetikai szempontokra, RADVÁNYI PÉTER, Multimédiás Tároló Rendszer, gyűjtemények, archívumok kezelésére, UŐ., Hanganyagok digitalizálása és az archiválás szintjei: az ELTE (MNYFI) hanganyagkezelési módszerének részletes technikai ismertetése, UŐ., Hang-, kép-, videoanyagok digitalizálása és az archiválás szintjei: az ELTE (MNYFI) hang-, kép-, video-anyagkezelési módszerének részletes technikai ismertetése. — Néhány részterület előzetes kidolgozását — pl. a Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár megtervezését —, ill. a rendszer áttekintő tablójának (lásd 1. ábra) elkészítését a témavezető vállalta. A felsorolt dokumentumokban a jelen tanulmánynál jóval részletesebb tájékoztató olvasható.

3. Néhány inspiráló körülmény. — a) Egyes előremutató külföldi példák (elsősorban I. BRUCE, G., ELERT, C.-C., ENGSTRAND, O., WRETTLING, P., Phonetics and phonology of the Swedish dialects — a project presentation and a database demonstrator. Proceedings from the 14th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS 99), San

Francisco, August, 1999.) bizonyítják, hogy az eszközfonetika érdeklődése a legutóbbi időben a területileg kötött hangtani jelenségek felé is fordul. Az érintkező tudományágak egyre szorosabb együttműködésének korszakát éljük: az interdiszciplinárisként is ismert fonetika természettudományokat idéző eszköztára és informatikai szemlélete meghonosodik a dialektológiában is, ahol további módszertani megújulást inspirál. A nyelvjárási adattárak informatizálása pedig a hangtani jelenségek gazdag és rendszerezett tárházát nemcsak a dialektológiai, hanem az elméleti (egyetemes tipológiai szempontok szerinti) hangtani kutatás számára is biztosítja.

b) Jótékony hatást gyakorolt terveink fejlesztésére egy az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén párhuzamosan folyó munkát, az új egyetemi dialektológiai tankönyv készítése. (Ebben a programunkhoz szorosabban-lazábban kapcsolódó kollégák közül Juhász Dezső, Fodor Katalin, Kiss Jenő, illetve a Nyelvtudományi Intézetből Balogh Lajos kapott megírandó fejezeteket.) Itt mindenekelőtt azt a CD-sorozatot kell megemlítenünk, amely a tankönyv kiegészítéseként különböző szempontú válogatásban nyelvjárási hangfelvételeket tartalmaz. A CD-k egy része egyszerűbb, audiováltozatban, más részük multimédiás szerelésben, lejegyzett, képernyőn olvasható szövegekkel együtt jelenik majd meg. A sorozat címe „Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár”, szerkesztője Juhász Dezső. Az első válogatás címe: „Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint”. A későbbiekben külön CD-t kapnak az egyes régiók és nyelvjárás csoportok, a nyelvjárászigetek és átmeneti területek, de szükség szerint sor kerülhet egyes helyi nyelvjárások, illetőleg az óhazától távolabb (pl. Amerikába, Ausztráliába) elszármazott magyarok nyelvének reprezentálására is. Ez a sorozat tehát a működő dialektológiai archívum anyagából táplálkozik.

c) A digitális hangarchívum kiépítését nem pusztán a már birtokunkban levő hanganyagok megmentése, hanem azoknak a hasznosítása is motiválja, amelyek folyamatosan gyűlnek a magyar szakos egyetemi hallgatók nyelvjárási terepgyakorlatainak melléktermékeként. Archívumunk természetesen főleg az ELTE kutató- és oktatóhelyeinek kiszolgálására létesült, de szívesen lát és illeszt rendszerébe bármely helyről érkező, arra érdemes nyelvjárási hangfelvételt. Mindaddig, amíg létre nem jön egy nemzeti nyelvjárási hangarchívum, az ELTE olyan gyűjtőhely szerepét is betöltheti, amely a kallódó értékeket menti (l. alább a d) pontot).

d) Itt jegyezzük meg, hogy valószínűleg e kutatóhely technikai bázisára támaszkodva valósulhat meg a Nyelvtudományi Intézet tulajdonát képező, de a Zenetudományi Intézet raktárában tárolt, mintegy 400 tekercsből álló nyelvjárási hangfelvétel-gyűjtemény digitalizálása². A felvételek a 60-as években készültek A magyar nyelvjárások atlaszának ellenőrző útjain, de napjainkra egy részük hasznavehetetlenné vált, más részük pedig kritikus állapotba került. Feltehetőleg más intézmények (egyetemek, főiskolák, múzeumok stb.) birtokában is vannak ilyen veszélyeztetett magnótekercsek. Kérdés, hogy sorsuk jobbra fordulását a helyi vagy központi kezelésbe vétel segítené jobban. (A kettő persze nem zárja ki egymást.)

e) A magyar népnyelvi hangarchívum ügyét legutóbb SEBESTYÉN ÁRPÁD állította reflektorfénybe a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998-i közgyűlésén tartott előadásában „Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel” címmel (l. MNy. 1999: 1—9). Drámai hangú, ugyanakkor rendkívül szakszerű okfejtésében bizonyítja a tájnyelvi hangfelvételek megőrzésének és felhasználásának jelentőségét a hangtani,

² Az előkészítő munka megindítására szerény összeget biztosított a „Képi és hangzó emlékeink gyűjtése” c. pályázat (404/SZÖP /Szellemi Örökség Program/, témavezető: Kiss Jenő, közreműködő: Radványi Péter).

alakítani, mondattani, általános nyelvészeti kutatások számára. Konkrét javaslatokat is tesz a nemzeti hatókörű, határokon túlra is kiterjeszkedő hangarchívum (az ő elnevezésében „Magyar Népnyelvi Hangtár”) létrehozására, illetve az ehhez vezető lépésekre. Sebestyén Árpád ekkor még nem ismerte kutatócsoportunk terveit és kísérleteit, de sok tekintetben nagyon hasonló gondolatokat fogalmazott meg, mint amelyeneket pályázatunk tézisei tartalmaznak. A magyar népnyelvi hangarchívum kiindulópontjaként olyan dialektológiai munkaközösséget képzel el, amely az egyik egyetem kebelében alakulna, és létrehozója lehetne egy független intézménynek, amely kedvező esetben saját infrastruktúrával és költségvetéssel rendelkezne. „Egy ilyen munkaközösség kezdeményezője lehetne az MTA Magyar Nyelvészeti Munkabizottsága: ez az a testület, amelyben a hangtár létrehozásában érdekelt legtöbb intézmény, egyetemi, főiskolai magyar nyelvészeti tanszék képviselve van.” (MNY. i. h. 8—9.)

f) Nos, az MTA Magyar Nyelvészeti Munkabizottsága gyorsan reagált a kezdeményezésre, mert 1999 tavaszán napirendre tűzte a kérdést. A téma előadója ismét Sebestyén Árpád volt, de részben hivatalból (Juhász Dezső bizottsági titkárként), részben meghívottként (Vékás Domokos, Radványi Péter) az ELTE kutatócsoportja is képviseltethette magát és vázolhatta terveit, elért eredményeit. A tanácskozás végén a Munkabizottság úgy határozott, hogy amíg önálló bázisként a magyar népnyelvi hangarchívum létre nem jöhet, az ELTE kutatócsoportja foglalkozzon a rendszer kereteinek fejlesztésével, és a kidolgozott technológiát bocsássa rendelkezésre más helyi archívumok létrehozásához. Ezek hiányában vállalkozzon minél több külső helyen fellelhető hangfelvétel begyűjtésére, digitalizálására és archiválására.

g) Egyébként nem az említett akadémiai munkabizottsági ülés volt a kutatócsoport első szakmai bemutatkozása, hanem az a tanácskozás, amelyet a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke szervezett 1998 őszén a debreceni egyetem síkfőkúti kutatóházában „Számítógépes nyelvészeti adatbázisok” címmel. Munkacsoportunkat Juhász Dezső, Vékás Domokos és Hegedűs Andrea képviselte egy-egy előadással.

h) Végül, de nem utolsó sorban munkánk egyik katalizátora A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadási munkája, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából, szintén az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke bázisán folyik munkacsoporti keretben, Juhász Dezső témavezetésével. Ez az első magyar nyelvatlasz, amely számítógép segítségével készül, nagyszabású, A magyar nyelvjárások atlaszának méreteit megközelítő adatbázisra építve. Az 1994-ben induló vállalkozás lezárulása a XXI. század első évtizedében várható, és ennek eredményeképpen nemcsak egy 11 kötetes nyomtatott atlasz, illetve nyelvföldrajzi szótár születik meg, hanem olyan elektronikus nyelvi adatbázis is, amely a magyar nagyatlasz digitalizált változatával összekapcsolva páratlan forrása lesz a dialektológiának. Az eddigi öt kötet megjelentetése során számos olyan technológiai tapasztalat is összegyűlt, amely egy integrált, nyelvföldrajzi komponenst is tartalmazó adatbázis, illetve prezentációs rendszer számára is kamatoztatható. (Ezzel kapcsolatban l. JUHÁSZ DEZSŐ, A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból: MNY. 1997: 199—207.)

4. A dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer váza, főbb szerkezeti elemei. — A digitális nyelvjárási archívum lehetséges felépítését és közvetlen környezetét (kapcsolatát különböző adatforrásokkal, illetve a rá építhető operatív rendszerekkel) — a teljesség igénye nélkül — külön tablón szemléltetjük (lásd 1. ábra).

A) Mielőtt a részletekre térnénk, néhány alapvető megállapítást szükséges tennünk.

a) A számítógép nem öncélú játék: az ember — jelen esetben a nyelvész — munkájának megkönnyítését szolgálja azáltal, hogy kutatási tárgyáról, a nyelvről a korábbiaknál többet tud megmutatni, s teszi ezt a korábbi eszközöknél gyorsabban, kényelmesebben, megbízhatóbban. Szakterületfüggő technikákkal felszerelve felkínálja a lehetőséget, hogy például megszámol és táblázatban vagy grafikonon ábrázol kiválasztott jelenségeket, akár tíz- vagy százezres nagyságrendben is; meg tud keresni nagy, már rendszerezett adathalmazban rejtőző ritka, de egy hipotézis, elmélet számára kulcsfontosságú adatokat; lehetővé teszi, hogy hangzó alakban rögzített jelenségek rezgés-képét, hangképét megtekinthessük, elemezhessek, vagy magunk készíthessünk színes elterjedési térképeket nyelvjárási ejtésű (illetve morfológiai, lexikálisan variálódó) szavakról; szakirodalmi tájékoztatást nyújt egy megjelölt kérdéskörrel vagy vizsgálatra kiszemelt kutatópontról. És ez csak néhány kiragadott lehetőség.

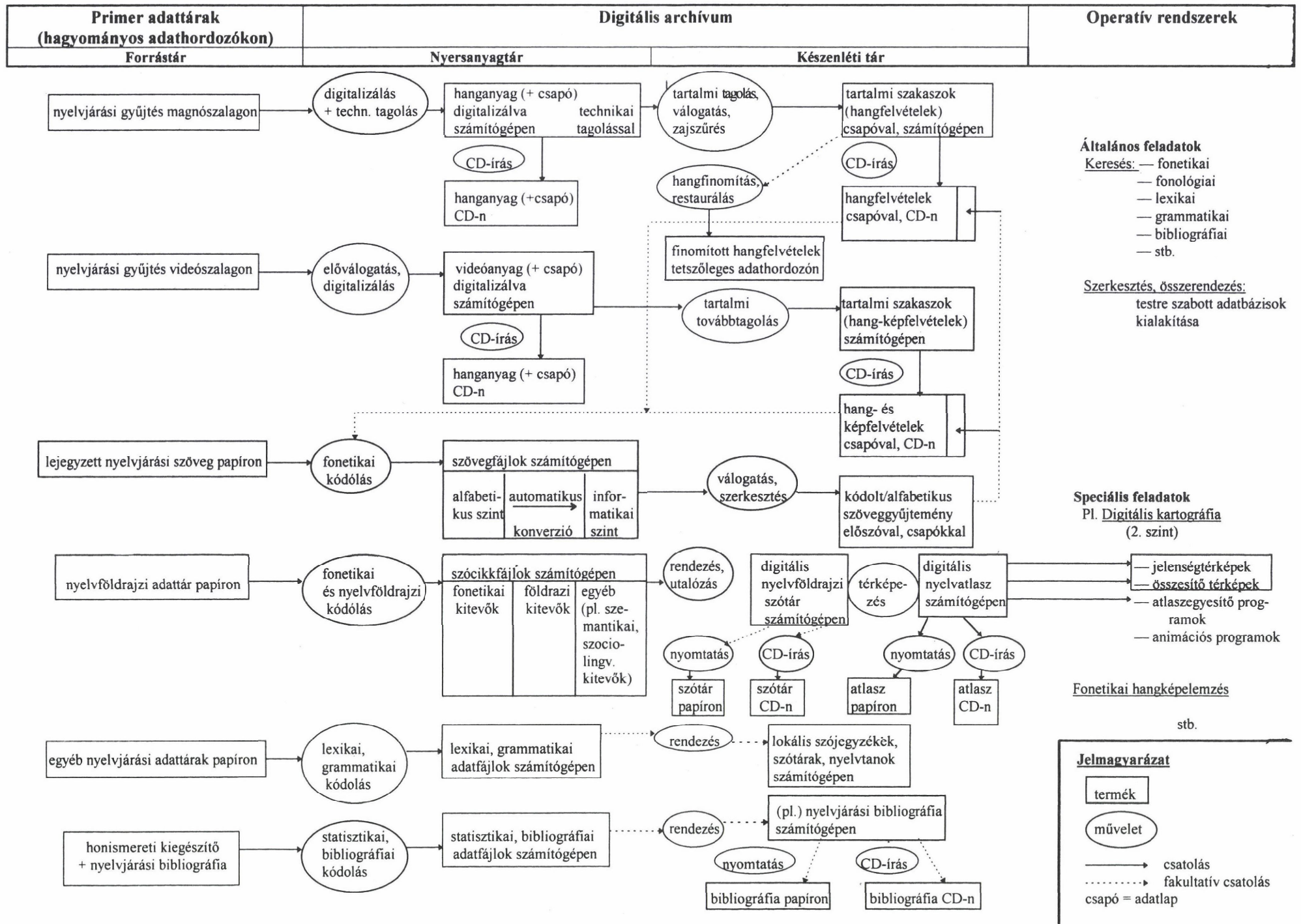
Most még talán kissé utópisztikusan hangzanak az elmondottak, de a lehetőségek belátható közelségben vannak. Ahhoz, hogy a megálmodott rendszerek működőképesek legyenek, sok kísérletezésre, komoly fejlesztő munkára van szükség. De minél hamarabb helyükre kerülnek a tartópillérek, vázelemek, annál kevesebb átszervezésre, átdolgozásra kényszerülünk. A nagyobb mennyiségű adattal való feltöltés csak ezek után célszerű.

b) A tablón ábrázolt rendszeregyüttes a maga egészében tehát egyelőre terv, de fontos elemei máris működőképesek és feltöltés alatt állnak. Ilyenek például a nyelvjárási adatbázis első lépcsőjét alkotó digitális hangarchívum és az azt hasznosító multimédiás elemek. A korábban vázolt tudománytörténeti tények és a közreműködő kutatók szakmai kompetenciája is azt kívánta, ide összpontosítsuk energiánk legnagyobb részét. Ugyancsak a szakmai kompetencia és a megfelelő előmunkálatok megléte motiválta a digitális kartográfia, a nyelvföldrajzi összetevő fejlesztését.

c) Az egyoldalú szemlélet, a szakmai elfogultság vagy a sznobizmus gyanúját elkerülendő kijelenthetjük: ha a megtervezett rendszer minden eleme működni fog és fel lesz töltve elégséges mennyiségű adattal — az adatbázisok frissítése, karbantartása egyébként folyamatos feladatot jelent — akkor sem kell félni attól, hogy bizonyos hagyományos adatforrások, például papírra nyomtatott szótárak vagy monográfiák teljesen kiszorulnának a tudományos kutatás színpadáról. Ezeknek a kézbevétele még sokaknak sokáig kényelmesebb, otthonosabb lesz, mint a virtualizált változatuké. Tervezetünk ezért több helyen számba veszi a kinyomtatás lehetőségét is. — Ugyanakkor körvonalazódik egy oktatási feladat is: a felhasználókat meg kell majd tanítani ezeknek a technikáknak a minél egyszerűbb, „fájdalommentesebb” kezelésére. (Az egyetemeken pl. a filológiai ismeretek mellé alighanem be kell majd vezetni a technológiai alapismereteket is.)

B) A tábló első oszlopára tekintve láthatjuk, hogy a digitális archívum feltöltésében egyelőre igen fontos szerepet játszanak a hagyományos adathordozókon elérhető adattárak, ezeket összefoglalóan *forrástár*-nak, az innen átemelendő anyagot *forrásanyag*-nak nevezzük. (Forrásanyag tehát minden, ami a rendszeren kívülről jön, még akkor is, ha egy idő után már nem hagyományos formában, hanem eleve pl. digitális hangként, képként vagy szöveggként rögzítik.) Legfontosabb forrásaink jelenleg a magnó- vagy videószalagra rögzített nyelvjárási gyűjtemények, a fonetikus lejegyzett szövegek, a nyomtatott vagy gépiratos lexikái, frazeológiai, grammatikai adattárak (szótárak, nyelvtanok, atlaszok stb.). A dialektológusok nagy hasznát vennék egy olyan honismereti adattárnak és bibliográfiának is, amely a települések nyelvi helyzetképének minél részletesebb társadalomtudományi — néprajzi, településtörténeti, szociológiai stb. — háttérrel ad. (Arról az

1. ábra

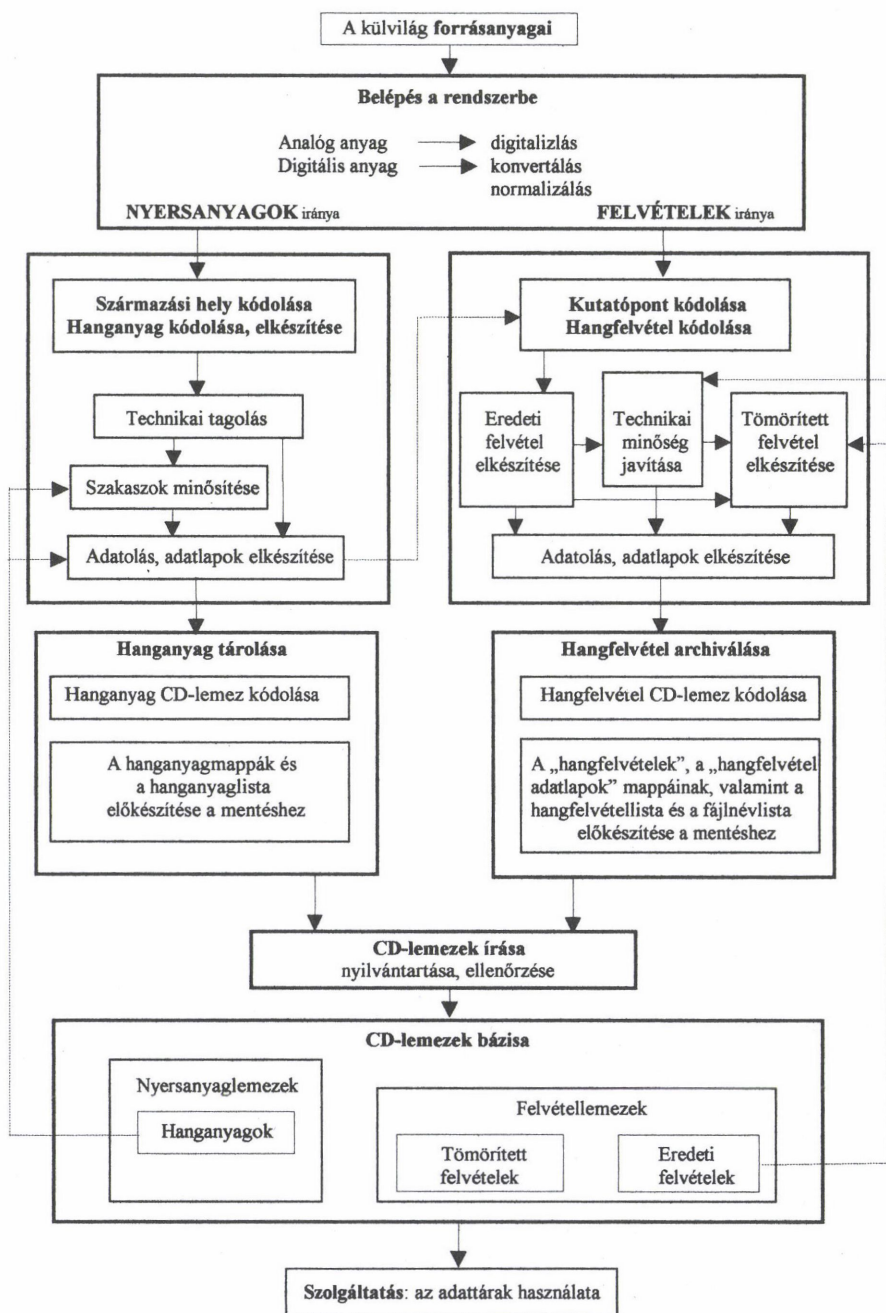
adósságunkról se feledkezzünk el, hogy a BENKŐ—LÖRINCZE-féle „Magyar nyelvjárási bibliográfia” fél évszázada jelent meg, folytatása több mint időszerű.)

A tábló második oszlopa az archívum „előszobája”, amit *nyersanyagtár*-nak nevezzük. Nyersanyagnak tekintünk minden forrásanyagot a rendszerbe lépéstől. A nyersanyagok legfontosabb fajtái a hanganyagok, képanyagok, videoanyagok, illetve alfabetikusan vagy egyéb módon kódolt nyelvi anyagok. Ezek a számítógépen az anyagok természetéhez igazodó (hang-, kép-, szöveg- stb.) *fájlok*ban öltenek testet. A fájlba öntéshez természetesen a nyersanyagot technikailag tagolni kell, majd a fájlokhoz olyan *adatlap*okat csatolni, amelyek a tárolt anyagot több szempontból azonosíthatóvá teszik. A hang- és képanyag beléptetése a nyilvántarási kódoláson túl első renden gépi digitalizálást jelent és ennek megfelelő technikát igényel, a nyelvjárási szövegek alfabetikus rögzítése, „beírása” pedig mindenekelőtt speciális szövegszerkesztést. Ez utóbbinak csak egyik kívánalma az, hogy bármikor egy fonetikai átírás köntösében megtekinthető, illetve kinyomtatható legyen. (Rendszerünk a magyar nyelvjárások tanulmányozására kidolgozott egyezményes átírást használja; ennek részletes indoklására l. VÉKÁS DOMOKOS, Informatikai lehetőségek a dialektológiában különös tekintettel a fonetikai szempontokra: a 2. pontban idézett webhelyen.) A másik, nem kevésbé fontos kíváncsi az, hogy az alfabetikus rögzítés informatikailag is hasznosítható legyen, tehát összetett hangtani keresésekre is alkalmas legyen. (A nyomdai célokra kifejlesztett szövegrögzítő programok nem vagy csak részben felelnek meg ilyen elvárásoknak.) A kódolás munkafázisa kiegészülhet sajátos igényeket kielégítő jelölésekkel (pl. rögzíthető az is, hogy egy nyelvjárási hang milyen köznyelvi hang helyén jelenik meg, vagy milyen asszociatív változás eredménye), de ezek az igények nehezen jósolhatók meg előre.

A tábló harmadik oszlopa az adatbázisnak azt a szintjét ábrázolja, amit *készenléti tár*-nak neveztünk el. (A nyersanyagtár és készenléti tár működését a hangzó anyagok feldolgozásában a 2. ábra szemlélteti.) A nyersanyagból itt válik könnyen mobilizálható, nyelviileg, tartalmilag jól tagolt informatikai anyag. Hang- és videoanyag esetében ezeket a tartalmilag tagolt egységeket (*archívum*)/*felvétel*-nek nevezzük. Nyelvjárási szövegekben általában egy tematikailag körülhatárolható részletről van szó, egyébként pedig lexicográfiai vagy grammatikailag felszerelt egységekről, amelyek szótári vagy nyelvtani elrendezettséget is ölthetnek. Itt is megjegyezhetjük: természetesen a készenléti tárban elhelyezett anyagok is a szervezethez és informatizáltság különböző fokain állhatnak; egy digitális nyelvföldrajzi szótárból például nyelvi térképek, a térképekből atlaszok állíthatók elő. — A nyersanyagtár és készenléti tár anyagainak legpraktikusabb tárolási módja jelenleg a CD-lemez (de később még korszerűbb, nagyobb kapacitású adathordozók is, pl. DVD, ill. szervergépek is alkalmazhatók). Az adatlapokon tárolt és egyéb archiválás jellegű információkat különböző gépi listák tartják nyilván. Bázislista készül például a CD-lemezekről, a tárhelyekről, a hanganyagokról, kutatópontokról, hang- és egyéb felvételekről. Egy hangfelvétel adatlapja a következő információkat rögzíti: a kutatópont neve, a megye/táj neve; az ország kódja, az eredet kódja, a felvétel kódja, a kutatópont kódja; a felvétel sorszáma, kiegészítő kódja, hossza, rögzítésének dátuma; az adatközlő(k) neve, kora, születési helye, foglalkozása, vallása; a gyűjtő neve, a lejegyző neve, a megjelenés helye (ha megjelent), a felvétel nyelvjárásiasságának foka, technikai minősége; a jogvédő intézmény neve, a hangtechnika kezelője, az archiválás dátuma, az adatlapot ellenőrző személy neve; a felvétel (szövegdarab) témája; egyéb megjegyzések.

A tábló negyedik oszlopában az archívumra építhető néhány jellegzetes *operatív rendszert* tüntettünk fel. A legáltalánosabb feladat a különböző szempontok szerinti keresés (lekérdezés). A keresési „képesség” elsősorban a kódoláskor rögzített információk mennyiségétől és jellegétől függ. A keresések révén, amelyek hierarchikusan egymásra

2. ábra

A dialektológiai archívum hangfájlkezelésének technikai bloksémája

épülhetnek, grafikusan is ábrázolható jelenségegyüttesek állhatnak elő, prezentálódhatnak. A prezentáció egyik látványos területe a nyelvjárási kartográfia. A készenléti tárbán tárolt egyedi térképlapok felhasználásával jelenségtérképek vagy összesítő térképek készíthetők. Az ábrázolásban mindazok a megoldások (pl. színek, szimbólumok, izoglosszavonalak stb.) alkalmazhatók, amelyekkel a hagyományos nyomdatechnika eddig élt, de előállításuk professzionális háttérrel és rengeteg pénzt igényelt. DEME LÁSZLÓ „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című könyvében (Bp., 1956. 335—8, 346—7) az opponenseknek adott válaszában többek közt megjegyzi, hogy a tőle elképzelt térképi szemléltető megoldások nem azért kaptak kritikát, mivel tévesek vagy rosszszak lennének, hanem jelentős részben a kivitelezés időigényessége és technikai bonyolalmai miatt. Nos, remélhetőleg nincs messze az az idő, amikor a nyelvész sajátkezüleg is színvonalas szemléltető térképeket készíthet, neki tetsző grafikai megoldásokkal, azaz szakmai elképzelését közvetlenül megvalósíthatja és tesztelheti. Ennek a vívmánynak az oktatásban is jól hasznosítható végermékai lesznek. — A magyar dialektológia több mint húsz kisebb-nagyobb nyelvjárási atlással dicsekedhet, és még közel fél tucat vár befejezésre, illetve kiadásra. Komplex hasznosításukat nemcsak az segítené, ha a bennük levő anyag könnyen elérhető lenne, hanem az is, ha az egyesítés kartográfiailag is megoldható lenne.

5. — A nyelvjárási hanganyagok archiválásának átfogó informatikai koncepciójához. — A már rögzített, illetve új gyűjtésekből származó hanganyagok digitalizálása és tárolása nem minősülhet önálló feladatnak. A hanganyagok kezelésének kérdését gyakorlati és elméleti vonatkozások határozzák meg a nyelvjárás-tan informatikai fejlesztésének tágabb keretében. A hagyományos hordozók pusztulása gyakorlati szempontból követeli meg, hogy a digitális feldolgozás folyamatában a sürgős értéktmentést, a tűzoltómunkát is el lehessen végezni. A dialektológia most kibontakozó informatikai lehetőségei pedig elméleti szempontból támasztanak igényeket az archívummal szemben, elsősorban az elérhetőség és más adatokhoz való integrálás tekintetében. Az archívum tervezése és építése során meg kell felelni e sokrétű kívánalmaknak.

Mit értettünk régebben archívumon? Az egy helyre összehordott, biztonságosan elzárt, esetleg valamilyen szempontból sorrendezett és minimálisan katalogizált anyagokat akár így is nevezhetjük. Ilyen gyűjtemények építése nem kecsegtetett tehát a széles körű hozzáférés biztosításával, mára viszont gyökeresen új helyzet állt elő: az értéktmentés régi kényszerűsége az informatika új lehetőségeivel, a dialektológia új igényeivel párosul. Az archívumokkal szemben támasztott mai elvárások a fentebb mondtak értelmében: rendezettség, feldolgozottság, könnyű kereshetőség, gyors elérhetőség, hozzáférhetőség távolról is, hivatkozhatóság, referenciaanyag-funkció, adatbázisok összekapcsolása. Figyelembe véve a más területeken megvalósult korszerű archiválási munkák tapasztalatait is, a nyelvjárás-tan speciális helyzetének is megfelelő elképzeléseket kell kidolgozni.

Noha az archiválás kapcsán állagmegőrzésről, értéktmentésről, digitalizálásról, CD-lemezek előállításáról is beszélünk, e fogalmak és munkafolyamatok kizárólag az archívum feltöltésével, nyelvészeti vonatkozásokkal nem feltétlenül bíró technikai kérdésekkel függenek össze. Egy nyelvjárási hangarchívum lényegét jobban megragadhatjuk, ha a felhasználó (a holnap nyelvésze vagy akár a ma érdeklődő egyetemistája) oldaláról közelítjük meg. Mire akarjuk használni az archívumot az ezredforduló tájékán és a következő évtizedekben?

a) A hanganyagokat — a szaktudományos feladatunk szempontjából releváns ismérvek alapján keresve — könnyedén meg akarjuk találni, és használatba akarjuk venni (tehát részletében vagy egészében meg akarjuk hallgatni, és esetleg akusztikailag elemezni).

b) A kiválasztott anyaghoz tartozó adatokat (lejegyzést, mérési eredményeket, illetve további kapcsolódó adatokat, amelyek például az adott kutatópont nyelvváltozatáról rendelkezésre állnak) azonnal el kívánjuk érni.

c) Vizsgálódásunk eredményeként ezen adatokat, tehát magát az archívumot gazdagítani szeretnénk, hogy munkánk azonnal hasznosuljon a tudományág számára.

d) Egy-egy vizsgált jelenség archívumbeli helyére a másodperc töredékének pontosságával kell tudnunk hivatkozni, hogy állításaink könnyen ellenőrizhetők, tehát nagyobb súlyúak legyenek.

e) Mindezt a legkorszerűbb felhasználói felületeket alkalmazó szoftverek segítségével kívánjuk megoldani.

Koncepciónk tehát feladatközpontú: a felhasználás során jelentkező és jól prognosztizálható igényekből indul ki.

Az archívumot — mint minden digitális adattárat — informatikai eszközök birtokában használhatjuk. Noha a CD-n tárolt, az archívumhoz tartozó hangfájlokat egy közös multimedias számítógépen is meghallgathatjuk, és a legfontosabb információkat a mellékelt adatlap-fájlokból megtudhatjuk, a magasabb szintű, hatékonyabb használatnak további feltétele van. A különböző fajtájú és jellegű adatok egymáshoz kapcsolása érdekében az archívum feltételez egy nyelvjárástani informatikai környezetet, amelynek szerves része.

Az archiválás megtervezése csak akkor lehet sikeres, ha elképzelést alakítunk ki a kutatói munka várható tendenciáiról, és ha figyelembe vesszük az újonnan jelentkező igényeket. Koncepciónkat arra alapozzuk, hogy a dialektológia, más rokon tudományágakat is valamelyest megelőzve, informatikai fejlesztések által a következő évtizedekben új fejlődési szakaszba léphet. Számítástechnikai ismeretekkel, amelyek egyre inkább az alapműveltség részévé is válnak, újszerű feladatmegközelítési és problémamegoldási lehetőségeket biztosíthatunk; az informatika a kutatási és oktatási környezet szervezésének egyetemes, infrastrukturális háttérrendszerévé válik. E felismerés következménye, hogy a magyar nyelvjáráskutatás és névtan több központjában már évek óta hatalmas mennyiségű adat számítógépre vitele folyik (az ELTE-n kívül pl. a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén), a hangzó és akár a képi anyag relevanciája folytán pedig szinte maguktól kínálkoznak a már sokak által megálmodott és mára lehetségesé váló multimedias megoldások: a digitális archívumok ideje tehát éppen most jött el. Feltételezzük, hogy az egyes műhelyekben szoftverek készülnek, a helyi (és minden bizonynyal egymástól eltérő) kutatási és oktatási célkitűzésekhez optimalizáltan; a különböző szoftvereknek kapcsolatba kell tudni lépni a nyelvjárási adatrendszerekkel, köztük a hangarchívummal. Az archívumot tehát világosan rögzített, alapjaiban minél egyszerűbb szabványokra építjük, hogy az azt kezelő szoftverek minél könnyebben használhassák. Koncepciónk értelmében tehát az archívum magas szintű kezelését nem egy szoftverre, hanem egy — természetesen nyelvészeti szempontú — szabványrendszerre bízunk, amelyet tetszőleges számú szoftver különböző mélységben alkalmazhat. A szabványoknak megfelelően előállított hangfájlokat és a vonatkozó adatokat az erre felkészített különböző szoftverek a (dialektológiai) rendszer elemeiként felismerik, és így használni tudják.

Az archívum nagyfokú nyelvészeti feldolgozottságot sugall, tehát óriási emberi munkával és a megvalósításra szánt évek hosszú sorával számolhatunk, az új gyűjtések

befogadása pedig állandó bővülést jelent. Mikor válik használhatóvá? Ha a kezelés valamelyik szintjének informatikai feltételei a felhasználónál biztosítva vannak, akkor az egyes hangfelvételek archívumba kerülésüktől, a regisztrálás pillanatától rendelkezésre állnak. A hangfelvételekre vonatkozó adatok is folyamatosan gyarapodnak, tehát a kezdetektől lehetséges felhasználás a későbbiekben egyre mélyebb lehet.

Az archívum egységei és a vonatkozó adatok tehát nem egy helyen készülnek és nem egyetlen helyen gyűlnek. Digitálisak lévén, korlátlan számú egyenértékű példányban sokszorosíthatók, és — gyakorlati megfontolások alapján — több helyen is tárolhatók. Mivel a hangfájlok képezik az alapegységeket, újracsoportosított formában való CD-re írásuk (tematikus adat-CD-k írása) is a rendszer lehetősége, a sokszorosítás speciális válfajaként. A sokszorosításnak persze technikai és pénzügyi korlátai vannak. Mivel modellünk szétválasztja az archívum elemeit (a nagy tárigényű hangfelvételeket) a hozzáférés eszközeitől (a jóval kisebb tárigényű vonatkozó adatoktól, digitális katalógusoktól), utóbbiak minél szélesebb körű elterjesztése (számítógépek merevlemezére telepítése és rendszeres frissítése az Interneten keresztül) a fő feladat, így az archívumbeli keresés minden nyelvjárástani célokra használt gépen (hálózati kapcsolat hiányában is) gyorsan elvégezhető. A keresés eredményeként megtalált hangfájlok konkrét elérése az adott technikai színvonal és a pénzügyi lehetőségek függvényében (helyi tárolókapacitás, hálózati kapcsolat stabilitása és sebessége, CD-sokszorosítás és terjesztés mértéke) lesz lassúbb vagy gyorsabb.

Az archívumnak több, egymással hierarchikus viszonyban nem álló központja is lehet, mint ahogyan a világhálónak sem egyetlen központja van. Az archívumot is több műhelyben építhetik egyszerre, az eredményeket pedig mindenki használhatja. Az egységes rendszer építésének azonban feltétele van: a különböző helyeken, de azonos formában létrehozott elemeket (hangfájlokat és vonatkozó adatokat) regisztrálni kell; az elnevezési sémáknak megfelelő, szabványos neveket csak egy információs és regisztrációs központ szolgáltatathatja. E központ fő megjelenési formája egy hálózati csomópont (egy tájékoztatási csomópont) lehet a legfontosabb információk nyilvánossá tételével. Bármelyik másik központ ide fordulhat a fájlformátumokra, az egyes kutatópontok kódolására stb. vonatkozó információkért, ha az adott központ a saját helyi hangarchívumát úgy kívánja építeni, hogy az egyúttal egy nagyobb, nemzeti keretet kitöltő rendszer részévé váljon. A regisztrációs központ feladata tehát mindössze annyi, hogy az építéshez kért információkat szolgáltatassa, és hogy a létrehozott rendszerelemekről az összes érintettet (a dialektológus közösséget) folyamatosan tájékoztassa a hálózati tartalom, alapinformációkat tároló adatbázis folyamatos frissítésével.

Mit tudunk kezdeni más eljárással létrehozott digitális hangtárakkal? Más gyűjtemények felvételseről fájljait pusztá névadással és adatlap kitöltésével regisztrálhatjuk (integrálhatjuk), ugyanakkor más archívumok számára anyagot szolgáltatathatunk. Amennyiben az egységes szabványrendszert a különböző műhelyek nem fogadják el, ha saját koncepciót dolgoznak ki, és saját munkafolyamatot határoznak meg, az archívumok közötti jó együttműködést feltételezve még így is, központi koordinálás nélkül is integrálódhatnak a különböző intézményekben nem azonos (de lehetőleg összeegyeztethető) módszerrel archivált hanganyagok. Az ELTE-n folyó előkészítés kezdetben az információs és regisztrációs központ nélküli helyzetből indult ki, a különböző központok közötti technikai együttműködés viszont a fejlesztési források összehangolt, hatékony kihasználását tenné/teszi lehetővé.

Végezetül néhány gyakorlati kérdés. A hanganyagok szabványos fájlformátuma csak közismert és egyszerű formátum lehet, hogy mindenhol elő lehessen állítani, és hogy a hangkezelő szoftverek — szinte platform-megszorítások nélkül — használni tudják. Az

adathordozók (CD-lemezek) formátuma is feleljen meg a minél nagyobb kompatibilitás elvárásának. A folyamat sikerét előmozdíthatja, ha az egyes műhelyek jól kiválasztott sorrendben látnak hozzá a hanganyagok digitalizálásához (előbb a nagyobb értéket képviselő vagy minőségében veszélyeztetettebb anyagok kerüljenek sorra). A digitalizálás előre nem látható nehézségeket is rejteget az eredeti hordozók sérülékenysége miatt, nagyobb mennyiségű tapasztalat még sehol nem áll rendelkezésre. A végeredményben nem kellőképpen érdekelt külső cégek bevonása még szerencsés pénzügyi körülmények között sem lenne tanácsos. Ez annál is kevésbé lenne kivitelezhető, mivel igen munkaidő-faló és szaktudásigényes a munkafolyamatok konkrét tervezése, az anyagok előkészítése digitalizálásra, az előrehaladás figyelése, a minőségellenőrzés. Vállalni kell, hogy a különböző színvonalú hangtechnikai körülményeket biztosító helyszíneken az egységes forma (például mintavételezési sebesség, fájlformátum) ellenére sem lesz teljesen egységes minőségű a digitalizálás. Külön kérdést vet fel a digitális másolat és az eredetileg rögzített, analóg hordozón tárolt forrásanyag viszonya: szabad-e a jobb hallhatóságra szűrővel, dinamikakorrekcióval stb. törekedni? Vagy írjuk elő az archívum szintjén az eredetiség megőrzését, a javításokat pedig bízzuk a felhasználóra? Milyen szerepe lehet az adatsűrítésnek (kompresszióknak)? Az ilyen technikai és gyakorlati kérdésekre is konkrét útmutatást kell kidolgozni, hiszen ez is feltétele a koncepció megvalósíthatóságának.

6. Záró megjegyzések. — Aki aratni akar, annak vetnie is kell. A magyar tudomány anyagi ellátottsága napjainkban is rendkívül szerény. Témánknál maradva: egyelőre az is nagy gondot okoz, hogy a végveszélybe került nagy értékű hangfelvételeket pusztán átjátszással megmentjük a megsemmisüléstől. Mégsem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy „ha majd lesz pénzünk, dolgozunk”. A tudománya iránt felelősséget érző kutatónak most a jövőbe vezető utakat is keresnie kell — talán még nagyobb erőfeszítéssel, mint eddig. A hagyományok, a kulturális és nyelvi értékek őrzésével egyetemben³.

JUHÁSZ DEZSŐ—RADVÁNYI PÉTER—VÉKÁS DOMOKOS

Prolegomena to a dialectological data base and electronic presentation system

The currency of personal computers, their fast-growing capacity, and the permanent development of software used in scientific research and data management marks the beginning of a new era in dialectology, as in many other areas. Three years ago, in the Institute of Hungarian and Finno-Ugric Linguistics of Eötvös Loránd University, a research team of dialectologists, phoneticians and information experts — supported by a Higher Education Support Program — was formed to investigate the possibilities of establishing an up-to-date multimedia language archive or data base for the interpretation of a large body of sound and video material, as well as encoded texts and language geographical data. The present paper summarises preliminary results of these attempts.

DEZSŐ JUHÁSZ — PÉTER RADVÁNYI — DOMOKOS VÉKÁS

³ A korrektúra javításakor kaptuk az FKFP kuratóriumának levelét: a források szűkösségére való hivatkozással a Felsőoktatási Kutatásfejlesztési Alap nem támogatja vállalkozásunk 2000-től kezdődő második szakaszát.

Gondolatok a kalandozásokról

M. G. Kellner „Ungarneinfälle...” könyve kapcsán

I. Új könyv a magyarok betöréseiről

1997-ben a müncheni Magyar Intézet kiadásában egy figyelemreméltó könyv jelent meg M. G. KELLNER tollából (MAXIMILIAN GEORG KELLNER, *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”*. München, 1997. Verlag Ungarisches Institut, 228 l., 2 térképvázlat, 7 tábla. *Studia Hungarica*. Nr. 46. *Schriften des Ungarischen Instituts München*. Hgb. HORST GLASSL — EKKEHARD VÖLKL — EDGAR HÖSCH). A szerző, Maximilian Georg Kellner, e munkájában keveset árul el önmagáról: munkáját 1996 nyári szemeszterében doktori értekezésésként nyújtotta be a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetem Bölcsészeti Karának Történelem és Művészettörténet szakán, és disszertációját eredményesen meg is védte. A téma kidolgozására Dr. Eduard Hlawitschka professzortól kapott ösztönzést, munkájának bírálója Dr. Horst Glassl volt, a müncheni Ungarisches Institut igazgatója, aki egyúttal lehetővé tette az értekezés megjelenését a „*Studia Hungarica*” sorozatban. M. G. Kellner a munka kéziratát 1996 decemberében zárta le Seehausenben (ilyen nevű helység Németországban öt található). A kiadvány szerkesztésében Dr. Lengyel Zsolt K. és Dr. Toth Adalbert (Ung. Inst.) végeztek gondos munkát. A szerző gazdag irodalmat közöl, de ebben saját tanulmánya nem szerepel. Eduard Hlawitschka professzor a IX—XI. századi német történelem jeles kutatója (az irodalomjegyzékben hat műve szerepel). A szerző megjegyzi, hogy a téma feldolgozását nem a magyar honfoglalás 1100 éves évfordulója alkalmára vállalta, hanem ez csupán a véletlen egybeesés műve.

Mielőtt a könyv ismertetéséhez hozzákezdenénk, először ismerkedjünk meg a tartalomjegyzékkel, mivel ez egyben a könyv felépítéséről és a feldolgozott témakörökről is felvilágosítást nyújt:

Előzetes megjegyzés (9). 1. A magyarok és betörései a források alapján (9). 1.1. Köznépi kép a magyarok betöréseiről. 1.2. A források. 1.2.1. A 900 előtti források. 1.2.2. A 900 és 955 (lechfeldi csata) közötti időszak forrásai. 1.2.3. A 955 és 1038 (I. István király halála) közötti évek forrásai. 1.2.4. A 11. század közepe és Freisingeni Ottó (1150) időszakának forrásai (61). — 2. A magyarok etnogenezise és őshazája a források tükrében (63). 2.1. A népnév változatai. 2.1.1. Más népek nevével való jelölés. 2.1.2. Az „Ungarn” népnév használata. 2.1.3. Absztrakt névmegjelölések. 2.2. Az eredet kérdése. 2.2.1. A magyarok őshazája. 2.2.2. Maeotisztól Pannóniáig. 2.2.3. Az új településterületek a források tükrében (90). — 3. A források néprajzi híradásai (91). 3.1. A magyarok életmódja. 3.2. A magyarok társadalmi rétegződésének struktúrái (95). — 4. A magyarok betörései katonai szemszögből (97). 4.1. A rablóhadjáratok indítékai és előkészítése. 4.1.1. A magyarok betöréseinek célja a források vallomása alapján. 4.1.2. A magyarok katonai hírszerzése és felderítése. 4.2. A magyar egységek ereje és felszereltsége. 4.2.1. Adatok az egységek erejéről. 4.2.2. A magyarok fegyverzete. 4.3. Stratégia, taktika és harcmodor. 4.3.1. Operatív alapirányzatok. 4.3.2. A magyarok harci taktikája. 4.3.3. Sajátos harcmodorok. 4.3.4. A magyarok ellenfelei. 4.3.5. A magyarok bánásmódja a foglyokkal. 4.3.6. A védelmi intézkedések. 4.3.7. Védelmi sikerek a magyarok ellen 955 előtt. 4.3.8. A lechfeldi csata (173). — 5. Magyarország útja az európai középkorba (175). 5.1. A magyarok keresztény hitre térése. 5.2. Az első politikai kapcsolatok a nyugattal (180). — 6. Összefoglalás (181). — 7. Függelék (183). 7.1. Térképek és ábrák (191).

7.2. A rövidítések jegyzéke (194). 7.3. A források és kiadásai (200). 7.4. Irodalomjegyzék (220). 7.5. Személy- és helynévmutató (225).

A felsorolt fejezetekből látható, hogy a szerző — elsőként — öt témakör köré és ezen belül időrendi egymásutánban csoportosította vizsgálódásait, ezek: 1. a források, 2. a magyarok őshazája, 3. a magyarok életmódja, 4. a magyarok betöréseinek hadászati vonatkozásai, 5. a magyarok útja a középkori Európába.

Mivel nyelvész-filológus vagyok, ezért a továbbiakban elsősorban a kutatásaim körébe tartozó kérdésekre fogok összpontosítani, míg a továbbiakat a történészek és a hadtörténészek figyelmébe ajánlom.

KELLNER gondosan összegyűjtötte és áttanulmányozta a témára vonatkozó forrásokat, de nemcsak a német területekről származókat, hanem külföldről (így például a Magyar Nemzeti Múzeumból és az OSzK-ból) is kért anyagot. A mintegy 160 tételt tartalmazó forrásjegyzékben 1945 után kiadott új és előttünk eddig ismeretlen forrás csak kevés található; ilyenek: Adelbold von Utrecht, *Vita Heinrici II imperatoris*, 1983.; Gerhard von Augsburg, *Vita Sancti Uodalrici*, 1993.; S. Hieronymi *Presbyteri comment. ... libri*. 1964; *Liber memorialis von Remiremont*. 1970/1981.; *Ruotgeri vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis*. 1958.; Uffing von Werden. 1979.

Ugyanakkor hiányolható, hogy néhány forrás (forrásgyűjtemény) nem szerepel a jegyzékben. Ilyenek: ALB. FRANC. GOMBOS, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae ... ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* 1—4. Bp., 1937—1938.; A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére... Szerk. PAULER GYULA és SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1900.; Gottfriedus Viterbiensis, *Memoria seculorum és Pantheon* (1185): MGH. XXII. 1872. — Hiányolhatók a későbbi keletkezésű, de a korábbi, régi és másutt nem közölt forrásokat is felhasználó történeti munkák, mint amilyen Johannes Aventinus (*Turmair*; 1477—1534) „*Annalium Boiorum libri VII*” (Bajor Évkönyvek), amelyben a magyar történelemre vonatkozóan is olyan hiteles történeti forrásokat felhasznált, amelyek nem őrződtek meg (GOMBOS 1: 341—87; MEH. 1975. 262—9; MMFH. 1: 338—76). — Ugyanígyen értékük lehet a később keletkezett német nyelvű forrásoknak is, vö.: *Chronik der Stadt Augsburg*, saec. 10. (GOMBOS 1: 695); *Rhythmus de s. Annone archiep. Coloniensi/Annolied*, scrpt. c.a. 1100 (GOMBOS 2: 1234); *Kaiserchronik*, scrpt. ante a. 1150; Johannes Enenkel *canonicus Viennensis*. *Fürstenbuch*, a. 1246. (GOMBOS 2: 1315); *Sächsische Weltchronik*, scrpt. ante a. 1260; Heinrich von Mügeln, *Chronicon* (1333 k.); *Oesterreichische Chronik*, 1398 k. (GOMBOS 2: 1370, 3: 1726, 2101); Jacob Twinger von Königshofen, obiit a. 1420 (GOMBOS 2: 1210—11); ezek a német nyelvű krónikák a „magyarok” névmegjelölése miatt is (*Heün, Hune, Unger, Ungerland, Ungiran, Vngarii, vngere*) tanulságosak (vö. KIRÁLY PÉTER: MNY. 1987: 314—5, 319).

Figyelmet érdemel KELLNER vallomása arról, hogy mi indította őt a téma feldolgozására: „Még ma is ... a tudománynpszerűsítő munkák, a lexikonok és a tankönyvek azt a benyomást keltik, mintha a magyarok a nevüket vérrel írták volna be a történelem nagy könyvébe. Az európai történelemben való bevonulásuk során a fenti irodalom következtében úgy szerepelnek, mint a templomok és kolostorok kíméletlen lerombolói, az asszonyok, férfiak és gyerekek gátlástalan gyilkosai; továbbá az arany, ezüst és a drágakövek kapzsi rablóiként vannak leírva. De ez a kép vajon megfelel a valóságnak, vagy egy csalfa képet varázsoltak eléln? Miben keresendők e rémlátomás okai? Miképpen érzékelték a kortársak a magyarok betöréseit? Ezekre a kérdésekre adandó válaszadást tűztem ki célomul. Egyben remélem, hogy soraimmal egy évszázadokon át ébren tartott előítélet helyesbitéséhez hozzájárulhatok... Hogy ez a kísérlet sikeresnek mondható-e, ezt az Olvasóknak kell eldönteniük. Emellett állandóan szem előtt kell tartani azt, hogy éppen a magyar népnek és politikusainak köszönhetően 1989-ben a pannoni síkság az európai és

különösen a német történelem egy új és talán döntő fázisának kiindulópontjává és katalizátorává vált” (Előzetes megjegyzés 7). Figyelemre méltó elhatározás, és ennek az ad különleges értéket, hogy a szerző vizsgálódásait nem üres elméletieskedésre, hanem konkrét forrásanyagra alapozza.

KELLNER fenti gondolatai az utolsó, Összefoglalás című fejezetben (181) kelnek életre. Véleménye szerint a magyar törzsszövetség belépése az európai történelembe a Nyugat számára kevésbé meglepetésszerűen következett be, mint ahogyan az feltételezhető lett volna. Már a hunok és az avarok népe is a messzi eurázsiai steppéről nyugat felé tört. Midőn aztán a magyarok 862-ben először a keresztény Európa keleti határainál feltűntek (Ann. Bertiniani), még semmilyen komoly fenyegetést nem sejtettek részükről. Először a IX. század utolsó évtizedeiben a Tisza menti síkságon megvalósított honfoglalás után és a következő években gyarapodó nyugati rablóhadjáratok hatására vált tudatossá a veszély. A magyarok a hunokkal és az avarokkal kerültek egyazon hagyománysorba.

Feltűnő, hogy az a kevés forrás, amely a magyarok portyázásainak korszakában keletkezett, az eseményeket túlynomóan józan stílusban hozza tudomásra. A steppe lovasai eszerint csak olyan fenyegetést jelentettek, mint amely a normannokéhoz és a szaracénokéhoz volt hasonlítható, miközben természetesen az események megítélése a források származáshelye szerint különböző volt.

A Lech-mezei ütközet után a „gens detestanda” (De conversatione et miraculis sce. Idae), az átkozott nép képét ültették el. Midőn a historiográfia érdeke az ezredforduló táján a magyarok negatív képének a megrajzolásában fokról fokra csökkent — végezetül időközben a magyarok „keresztény hitre tért nép”, „gens ad fidem Christi conversa” lett (Rodulfi Glabri, Historiarum libri) —, a hagiográfia e steppei népet befogadta. A fosztogató, gyűjtogató és gyilkoló pogányok ebben az irodalmi műfajban levetik magukról az idealizált színpadi ábrázolást, hogy helyébe a szentek életét és csodatételeit hozzák színre. Nevezetesen a hagiografikus írásoknak köszönhető az, hogy midőn később a X. század első felének európai történetét kezdték áttekinteni — sőt még ma is —, a magyarokat ez időszak fő bajának tekintik, noha a belső viszályok, a normannok és szaracénok nem kevesebb áldozatot követeltek. „Aliquid semper haeret” (181). [Plutarchos: A hízelgők, 24. fejt.: „Audacter calumniare, semper aliquid haeret” — ’Merészen gyalázkodj, valami mindig rátapad’ (K. P.).]

II. Néhány észrevétel

1. A magyarságkép. — A magyarságkép (avagy újabb divatos szóval „image”) a világ tudatában igen változatos. Természetes, hogy azok a népek s mindenekelőtt ezek egyházi és világi értelmiségi rétegei, amelyek a honfoglaló magyarokról több adat birtokába jutottak, s emellett fejlett írásbeliséggel is rendelkeztek, többnyire önös érdekeiktől vezérelve alakították ki sajátos magyarságképüket.

KELLNER a véleményformáló tényezők között megemlíti a lexikonokat is (8). Szélesebb körű kisugárzásuk nyilván a kisebb és olcsóbb egykötetes lexikonoknak lehetett. Ilyen például a megbízható adatokra épülő „Meyers Hand-Lexikon des allgemeinen Wissens in einem Band” (Hildburghausen, Bibliographisches Institut, 1873.), amely a magyar honfoglalásról így ír: „Ungarn (Pannonien) zur Zeit der Völkerwanderung und nachher Tummelplatz verschiedener Völker (Geten, Sarmaten, Jazygen, Avaren, Alanen, Hunnen, Quaden, Gepiden, Goten, etc.). 894 Festsetzung der *Magyaren* unter Almus und dessen Sohne *Árpád* daselbst. Raubzüge derselben nach Deutschland und in andere Nachbarländer bis zu ihren Niederlagen bei Merseburg (933) und auf dem Lechfelde (955). Dann Gestaltung friedlicher Verhältnisse im Innern und nach aussen. Verbreitung

des Christenthums durch Herzog Geysa (972 bis 997)...” (1632). — A honfoglaló magyarok nyugati hadakozásait „Raubzüge” (rablóhadjáratok) szóval jellemzi.

A népvándorlás kapcsán felsorolt népek további sorsáról a MeyersLex. egyes címszaiban olvashatunk (*Gothen* 709—10, *Gepiden* 688, *Hunnen* 807, *Avaren* 181 stb.), de e népek közös jellemzője, hogy eltűntek az idő forгатagában. Egyedül a magyar nép maradt fenn, azonban nyilván nem valamilyen véletlenség vagy csoda folytán, hanem az új haza megszerzéséért, megtartásáért és fejlesztéséért egy évszázadon át folytatott céltudatos és áldozatos munka és harc eredményeként. A honfoglaló magyaroknak az új haza birtokbavétele érdekében folytatott határon túli harcait a leegyszerűsített és egyoldalú „Raubzüge” szóval megjelölni az események összetettsége ismeretében nem tartom elfogadhatónak, és ezt az álláspontot árnyaltabban is meg kívánom okolni.

A magyarok nyugat-európai jelenlétének előtörténetét az orosz, bizánci görög és arab források világítják meg, egyben összehasonlítható anyagot kínálnak elődeink honfoglalás előtti és utáni cselekedeteinek egybevetéséhez. Az egybevetésből kitűnik, hogy magyar eleink későbbi nyugat-európai negatív megítélése ezekben a forrásokban lényegében nem lelhető fel. Ezzel kapcsolatosan — a „900 előtti források” kiegészítéseként — az alábbi események érdemének említést: 882., 898. Orosz Öskronika (Nestor-Kr./PVL.): a magyarok (*Ugri*) Kijev mellett vonulnak; 861. óbolgár Konstantin-Leg.: Konstantin (Cirill) imádságával megszelídíti Chersonnál, a Krím-félszigeten a magyar lovas csapatot (*Ugor-*); 811. óbolgár prolog, sinaksarion: I. Nikéforos bizánci császár és Krum bolgár fejedelem között a Haemus (Balkán) hegységben lezajlott ütközetben a magyarok (*Ęgre, Vęgre, Ugre*) a bolgárokat segítik; 834—836. bizánci görög források: a bizánci és a bolgár csapatok között az Al-Dunánál vívott ütközetben a magyarok (*Oľggroi, Oľnnoi, Toľrkoľ*) a bolgárokat segítik; 882. óbolgár Metód-Leg.: Metód pannóniai és moráviai érsek a Duna mellett találkozik a magyarok (*Ugor-*) fejedelmével, és méltóságteljesen elbeszélgetnek egymással; részletesebben lásd a 3. részben.

A szerző a magyarokat általában az *Ungarn*, ritkábban a *Magyaren* (9, 10...) névvel jelöli. Ezért is már a könyv legelején el kellene mondani, hogy a magyarok saját, önelnevezése a finnugor eredetű *magyar* név, míg a nyugati latin forrásokban legtöbbször szereplő *Ungri* a magyarok külső, ráértett neve, amely a török *onogur*-ból származik és a szláv *оугоръ, оугри/е* alakon keresztül terjedt el a bizánci görögben *Oľggroi* változatban, a latinban *Ungri* stb. formában (vö. KIRÁLY PÉTER, A magyarok népeve: Életünk [Szombathely] 1997/1: 101 kk.; I. ott a régebbi irodalmat).

KELLNER foglalkozik a Sankt Gallen-i Wiborada apáca mártíromságának — „Vita sanctae Wiboradae” — történeti hátterével és a szerző kérdésével (43—4). Ennek magyar vonatkozása is van, ugyanis az apáca 926-ban a Sankt Gallent ostromló magyaroktól szenvedett el mártírhalált. Wiborada életének és halálának latin nyelvű történetét I. Ekkehart Sankt Gallen-i szerzetes állította össze a X. század közepén (43). A latin nyelv azonban az egyházi és világi iskolázottak nyelve volt, s ezért a helyi germán, román stb. nyelvű köznép ezt nem értette. Más szóval, a latin nyelvű szövegek hatása szűk körű volt. Kedvező fordulat e téren akkor következett be, amikor 1451-ben megjelent Wiborada mártíromságának német nyelvű változata.

Az évkönyvek, a műfajjal összhangban, röviden tudósítanak. Vö. Alemannische Annalen, Anno 926: a magyarok (*Ungarii*) megtámadták Szent Gallus monostorát („monasterium sancti Galli”), minden emberi vigaszban megcsalatzozva („omni humano solatio destituto”). Miután azonban patrónusaink, Szent Gallus és Otmar maguk védtek tulajdonukat győzedelmesen, a helység és a tárgyak alig nagyobb és elviselhető sérelme nélkül visszavonultak („haud grandi et non intorelabili laesione loci rerumque recesere”); — Grössere Sanktgaller Annalen, Anno 925 (helyesen: 926): Az agarenusok (ma-

gyarok) benyomultak Szent Gallus kolostorába. Wiborada mártírhalt szenvedett („Agarenen monasterium sancti Galli invaserunt. Vuberat martyrizata est”). Vö. JOHANNES DUFT—TIBOR MISSURA-SIPOS, *Die Ungarn in Sankt Gallen. Magyarok Szent Gallenben*. St. Gallen, 1992. 11; kétnyelvű kiadás, a magyar fordítás Dr. Missura Tibor munkája.

A kolostorkrónikában a Sankt Gallen-i történetek leírásának — amit Ratpertus szerzetes kezdett megörökíteni 895 előtt, a 883. évig bezárólag —, csak a XI. században akadt folytatója I. Ekkehart személyében (meghalt 973-ban, l. KELLNER 43). A „Casus Monasterii Sancti Galli” az Annalesekkel ellentétben már részletesebb leírást nyújt az olvasó számára (latin szövege: MHK. 335—42; magyar fordítása: MEH. 1975. 234—43, 300—1).

A magyarok Sankt Gallen-i betörése 926. május 1-jén történt, és május 2-án este már eltávoztak. Wiborada/Viborada (németül: Wiberat) remeteként élt, és a Sankt Gallen-i kolostorhoz közeli templom egyik cellájába záratta magát (916—926), itt élt aszkétaságban és Istennel egyesülve. A külvilággal csak zárkájának ablakán át érintkezett. Wiborada a helyhezkööttség (stabilitas loci) fogadalmát tette, s nem lehetett őt menekülésre bírni. A szerzetesek a kolostor kincseit (kegyszereket, könyveket, kéziratokat) kimenekítették, de Wiboradát, aki a cellájában maradt, a zsákmányt kereső magyarok agyonütötték (DUFT i. m. 22).

Wiborada életének és halálának 1451. évi német nyelvű, képekkel illusztrált fordítása nyilván szélesebb körű olvasóközönséget vonzott magához. A művészek azonban az egyes jeleneteket úgy ábrázolták, mint ahogy azt az ő idejünkben, a XV. században elképzelték, nem pedig a 926. évet jellemző külsőségek között. Ennélfogva az épületeket, templomokat, Wiborada celláját nem a román, hanem a gót stílusban ábrázolták. Az emberek a XV. század egyházi és világi öltözkézeit viselik. Még a magyar harcosok is ebből a korból származó svájci katonákként szerepelnek (DUFT 48). A X. tábla a Sankt Gallen-i kolostort támadó magyarokat ábrázolja. A magyarok XV. századi katonákként vannak felöltöztetve és felfegyverezve. A gyalogosok hosszú kardokkal, alabárdokkal és buzogánnyal nyomulnak be egy kapun keresztül. Mögöttük lándzsás rabló („Räuber”) [helyesebben: hosszú, vasaltvégű bottal, ösztökével és csákánnyal felszerelt hajcsár — K. P.] disznókat és teheneket terel maga előtt. Őt egy lovascsapat követi, és az egyik lovas égő fáklyát csóvál. A fosztogatás és a felperzselés tehát nyomatékos kifejezést nyer (DUFT 68). Ehhez tegyük még hozzá: a várfalon belül három ház már lángol, a várfalon kívül álló házat az egyik katona éppen fáklyával felgyújtja; a katonák fején vassisak van, az egyik kezében lándzsa látható (68).

Nyilvánvaló, hogy a Sankt Gallen-i történeteknek a nép nyelvére, németre lefordított és színes képekkel illusztrált változata szélesebb olvasottságot eredményezett és nagyobb hatást váltott ki, mint ennek régebbi, latin nyelvű eredetije. De azt is tudatosítanunk kell, hogy mindez egyúttal a negatív magyarságkép megerősödéséhez is hozzájárult.

Sankt Gallen kapcsán megemlíthető lett volna, hogy HERMANN WARTMANN forrásgyűjteményében (*Urkundenbuch der Abtei Sanct Gallen*. I. Jahr 700—840. Zürich, 1863.) „Magyar” személynevek is előfordulnak, vö. 731, 736: „sig(num) *Ungari* test(is)”; 761: „ego *Hungaer*... signum + *Hungaero*”; 817: „(signum)... *Hungeri* cellerarii”; 820: „sig(num) *Hungarii* presbiteri”; 821: „sig(num) *Hungarii* cellerarii”; 827/828: „sig(num) *Hungeri*”. Ha ugyanis ezeket a személyneveket összehasonlítjuk a „Casus Sancti Galli” kézirat „magyarok” és „Magyar” adataival — vö. *Ungr-i* 3-szor, -os, -is, -orum és *Ungar* —, feltűnik ezek hasonlósága, illetőleg azonossága. A H. WARTMANN által összegyűjtött oklevelek fenti személynevei ugyanis szintén „magyarok”-ra vonatkoznak, azokra, akik a VIII. század eleje előtt Sankt Gallen környékére mint hadfiak jutottak el, de ott idővel beolvadtak a helyi lakosságra (vö. KIRÁLY PÉTER: MNy. 1987. i. h.).

KELLNER a magyarok betöréseire („Einfälle”) vonatkozó forrásokat a 900 előtti évektől 1150-ig bezárólag tekintette át. A „betörések” korszakának kitolása 1150-ig

meglepő, mivel ezek Géza nagyfejedelem korával (970—997) és I. István (1000—1038) trónra lépésével alapján megszűntek, s a „kalandozások”, „betörések” korát (862—973) az Európába való beilleszkedést elősegítő nemzetközi kapcsolatok fejlettebb formái váltják fel, így a dinasztikus kapcsolatok, a szövetségek és békekötések létrehozása, de ebbe a keretbe még a háborúk is beletartoztak. Vö. például: Miechowi Évkönyvek: „A^o 1300. Cumani dicti vulgariter Cunowe simul cum *Ungaris* venientes spoliaverunt ecclesiam Miechowiensem” (Krakkótól északra); Rocznik Małopolski (Kis-Lengyelországi Évkönyv): „1304. intrat dux Wladislaus dictus Lokhtek terram Cracoviensem cum *Ungaris* et obtinuit Vyslicziam/Wysliciam” (Wislica, Krakkótól északkeletre, a Piastok egyik fontos vára). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a kalandozások 862-ben nyugaton, a keleti frank birodalomban kezdődtek, e korszak intő végkifejlete a 933. évi merseburgi és a 955. évi augsburgi vereség; ezt még a délkelet-európai, a 958. évi konstantinápolyi és a 950—970. évi balkáni kalandozások követték. E korszakot I. Géza nagyfejedelem zárta le, aki 973-ban magyar főemberekkel megjelent I. Ottó német császár előtt Quedlinburgban, és ott Gézát Bruno, Sankt Gellen-i szerzetes, Magyarország püspöke (972) megkeresztelte (MEH. 1975. 305—6; GYÖRFFY GYÖRGY, A kalandozások kora. In: Magyarország története. I. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY—BARTHA ANTAL. Bp., 1984. 651—701).

2. A magyarok nyila. — A szerző a 123—9. lapon a magyarok fegyverzetével („Bewaffung”) foglalkozik, ezen belül is elsősorban a legjelentősebbel, az összetett-visszacsapó nyíllal („Reflexbogen”), aminek félelmetes voltára a „Carmina Mutinensia” alábbi sora is rámutat: „Nunc te rogamus — licet servi pessimi — ab *Ungerorum* — nos defendas iaculis” (126) (...ments meg a magyarok nyilaitól). Emellett a „Säbel” (kard, szablya) szerepét emeli ki a közelharcban.

A magyarok fegyverzetéről lássuk egy-két forrás híradását. Bölcs Leó/Léon Sofós (886—912): „Taktiká” (904 után): A türkök (magyarok)... Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja... Az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi... Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett... Málhájuk a csatasor mögött... egy vagy két mérföldnyire van... (MHK. 1900. XVIII. 46—76. fej., 34—44; MEH. 1975. 110—1); — Regino Évkönyve/Reginonis ... Chronicon (908): Az Úr 889. évében a magyarok ... népe („gens Hungarum”)... Először a pannonok és avarok pusztaságait („solitudines”) kóborolták be, ... majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják meg („incursionum”)...: karddal csak keveseket, de sok ezreket ölnek meg nyilaikkal („perpaucos gladio, multa milia sagittis interimunt...”), amelyeket olyan ügyesen lönek ki szaru-íjaikról („ex corneis arcubus”), hogy lövéseik ellen alig lehet védekezni. Arcvonalban közlelő harcolni avagy városokat ostrommal bevenni nem tudnak (MMFH. I. 1966. 132—3, 136—7; MEH. 1975. 204—6); — Liudprand: Antapodosis (958—962): II. 8. (A magyarok a Brenta folyó mellől) visszatérnek saját földjükre, és a kemény tél egészét fegyverek készítésével, nyílhegyek köszörülésével és az ifjúságnak a harcászat ismeretére való tanításával töltik el („ad propria revertuntur, totamque hiemis asperitatem in fabricandis armis, in acuendis spiculis, in docendis iuvenibus belli noticiam, ducunt”)... II. 31. (A merseburgi csata után) Eldobják íjaikat, szétszórják nyilaikat, sőt mellédszeiket is elvetik, hogy a lovak könnyebben futhassanak („Abiectis quippe arcubus, dimissis spiculis, faleribus etiam, quo expeditius equi currerent, proiectis, fugae solummodo operam dabant”) (GOMBOS, Catalogus 2: 1470—3; PERTZ: MG. SS. 3: 273—339).

A források olvasása közben gyakran felmerül bennem a kérdés, hogy a Nyugat-, Délkelet- és Dél-Európában, távol az anyaországtól harcoló magyarok mily módon tudták maguknak biztosítani a lovassági harcokhoz, valamint a városok, kolostorok, templomok ostromához szükséges fém alapanyagú fegyvereket. Ez iránti érdeklődésem

akkor erősödött fel bennem, amikor ismertetést írtam GREGOR FERENCnek a bányászterminológiával foglalkozó munkájáról (Die alte ungarische und slowakische Bergbauernologie mit ihren deutschen Bezügen. Lektor: HADROVICS LÁSZLÓ. Bp., 1985.), amelyben vitatom a szerzőnek azt az állítását, hogy a magyarok bányaművelési szakkifejezései a szlovákoktól származnának, magyar eleink ugyanis már a honfoglalás előtt ismerték az érceket, a fémmegmunkálást és a közhasználati tárgyak készítését. Vö. „...Die bergmännische Fachausdrücke ins Ungarische durch Vermittlung der Slowakischen oder mit Hilfe der Fachliteratur eingedrungen sind... Über die früheren, in die Zeit der Landnahme fallenden, Bergwerkskenntnisse der Ungarn ist im Buch wenig zu lesen. Der Ansicht nämlich, daß die Ungarn bloß durch Handel, Erbeutung und durch die zugewanderten Fremden zum Erz und zu Erzerzeugnissen gekommen sind..., widersprechen die vor der Landnahme gebrauchten Wörter der Ungarn von fundamentaler Wichtigkeit, die sich auf Erze und derer Verarbeitung beziehen, sowie die archäologischen Funde, die dieselben bekräftigen, vgl. *vas, arany, ezüst; ás, ásó, váj; szén, tűz, ég, fű, fűvő, tömlő; üllő, ver, verő, fog, fogó*; aus der Zeit vor der Landnahme sind folgende Geräte bekannt: *fék, kengyel, nyíl, kard, kés, balta, fejsze, sarló, gyűrű* usw. Aufgrund der Wörter der Glossarien von Beszterce (1380, 1410), von Schlágel (1400, 1410) und von Balázs Szikszai Fabricius (1590) ist der Schluß zu ziehen, daß die Ungarn — was die Kenntnis der Erze und ihrer Bearbeitung anbelangt — über eigene Wörter alter Herkunft verfügten. Es muß aber erwähnt werden: vom Bergbau selbst, von der Gewinnung der Erze sagen die zitierten Glossarien nichts. Es ist jedoch zu bemerken, daß der Bergbau im 9—11. Jahrhundert viel einfacher war als im 15—17. Jahrhundert. Damals wurde dieser Beruf nämlich nicht betriebsmäßig, sondern im familiären oder im Sippen-Rahmen ausgeübt. Denken wir zum Beispiel daran, welche Menge von Pfeilen zu den ständigen Kämpfen benötigt wurde, und daß die Eisenpfeilspitzen aus einer einzigen zentralen Werkstatt nicht zu sichern gewesen wären. Daß das wirklich so gewesen sein konnte, bekräftigt auch ein Stich orientalischen Charakters aus dem 18. Jahrhundert (in der Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, unter dem Material aus der Awarenzeit), wonach die Bearbeitung der Erze in der Jurte unternommen wurde... Die landnehmenden Ungarn waren nicht nur in der Bearbeitung von Silber sondern auch in der Bearbeitung von Eisen bewandert. Den Archäologen ist es gelungen die Schmelzöfen von Nemeskér und Tarjánpuszta, die die awarischen Traditionen behüten, freizulegen, wie auch die Grubenwerkstätte im Komitat Zala, die slawische Überlieferungen aufweisen, weiterhin die Hütten von Vasvár und Kőszegfalva, die westlichen (bayerischen?) Ursprungs sind und nicht in letzter Linie die Öfen „Imolaer Typs“ der ungarischen Eisenarbeiter, die in die Wände der Werkstattgruben eingebauten Eisenschmelzhütten, die im ganzen Land verbreitet waren” (GÖMÖRI JÁNOS, „Lovasnépek” vaskohászata Pannoniában. In: Az őshazától a Kárpátokig. Szerk. SZOMBATHY VIKTOR. Bp., 1985. 314 kk., 352 kk., 359); I. KIRÁLY PÉTER, Critica...: Annales Univ. Bp. Sectio Lingu. XVIII. Red. I. SZATHMÁRI. Bp., 1987. 397—403.

A nyílkészítés mesterségéről LÁSZLÓ GYULA tájékoztat (A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944.): A nyilakat nem az íjasmester, hanem a kovács készítette, a hozzávaló vesszőt s tollat pedig nyilván mindenki maga szerezte meg. A nyíltegez sem az íjasmester munkája volt, átlag 70—75 cm hosszú, fakéregből készített nyíltartó volt. A nyilak, nyíl-vessző-kötegek felfelé állottak benne (342—3). A kovácsmestereket régente vasverőnek hívták. Műhelyében rúdvasak várták a feldolgozást (348). A kovácsmester a nyílhegyeket készítette el, a vesszőre szerelés nem az ő gondja volt, ő vasalta a tegezeket is. A nyílcsúcsok súlyelosztása sem egyforma, ezek nemcsak a különböző vadakra, hanem a különböző távolságokra is szolgáltak. A nyíl messzibb röppen a kengyeles lovas íjából, mint azéből, aki kengyel nélkül üli a lovat, mert úgy rugaszkodhat benne, mintha földön

állna (351—2). A szemléltető anyagra vö. 37. kép: Szkíta íjas egy ezüst vázán, Kr. e. 500 táján (341), 38. kép: Belső-ázsiai harcos tegezettel kelet-turkesztáni falfestményen, Kr. u. 9. század (343), 44. kép: Hátrafelé nyilazó lovas a Szaján hegységben talált leleten (369); XXXV. tábla: A csernyigovi ivőkürt és a kisbényi pillérfő férfialakjai lövésre kifeszített íjjal (120, 411); XXV—XXXVI. tábla: csernyigovi ivőkürt egy másik íjábrázolása (412). — Herodotosz görög történetíró (Kr. e. 484—425) személyesen meg akart ismerkedni a Fekete-tenger — Don — Dnepr — Al-Duna mentén élő szkíták népével és történelmével, ezért 450 táján a Bug és Dnepr torkolatvidékén épült görög Olbia városba ment, ahol szavahihető adatközlői elbeszélése és személyes tapasztalatai alapján történeti művének első kötetében a szkítákról is ír, vö.: Nincsenek sem városaik, sem erődtímeik, hanem lakhelyüket magukkal viszik, ... a szekereik szolgálnak egyedül lakóhelyként... Mindegyikük gyakorlott abban, hogy lováról íjjal lőjön... A szkíták hordái a Duna és a Don közötti végtelen steppéket keresztül-kasul bejárják, az asszonyok és gyerekek fedett szekerekkel és a férfiak lovakon, készen arra, hogy rokonságukat és nyájaikat lándzsával, nyíllal és íjjal megvédjék (JAROSLAW V. DOMANSKI: *Unesco Kurier* 12. 1976. 17. Jg.: *Die Skythen*, 9—10). — A szkíta íjábrázolásokra l. a szkíta Targitaos király legendája, kezében íj, oldalán tegez — Kr. e. 4. sz., Gaimanowa, Ukrajna (DIMITRI S. RAEVSKIJ i. m. 14—6); szarvasra nyilazó lovas egy steppei ló homlokát borító aranylemezen — Kr. e. 4. sz., Gujunowka, Saporoschje, Ukrajna (VITALIJ OTROCHTSCHENKO i. m. 21—2, 26—7). — Homérosz görög epikus költő (VIII. század) *Odüsszeia* című költeményében az íjnak szintén fontos szerep jut, vö. 24. ének, „Az íjverseny”: „Föhlalmozva feküdt ott kincse urának, / réz meg arany meg mives gonddal megkalapált vas, / ott függött az a visszacsapó íj, és a nyilaknak / tegze, amelyben sóhaj-ütő sok vesszeje várt már. / ... Hallgassátok a szóm, ti nemes kérők,... / Rajta tehát, kérők, ha ilyen díj tűnik elétek. / Isteni hős Odüsszeusz íját versenyre bocsátom: / mert aki legkönnyebben tudja följazani íját, / s mind a tizenkét fejsze fokán átló a nyilával, / majd ahhoz megyek én, elhagyva e hitvesi házat, / ...” (Homérosz: *Odüsszeia*. II. Ford. Devecseri Gábor. Bp., 1963. 135, 137). — Tanulságos PECZ (Ókori lexikon. 2. Bp., 1904.) *Sagittarii*, *Toksótai* címszava: „íjászok, fegyverük a kézj és a nyíl volt. Az íjászcapatok feltalálhatók úgy az ázsiai népeknél mint a görög és a római hadseregben... Athenaeben a városi rendőrséget a rabszolgákból szervezett íjászcapat alkotta, s ezeket *Toksótai*, vagy hazájukról *Skúthai* néven szokták nevezni” (686; l. még: PECZ i. m. 1. 1902. 737—40).

A közölt adatok megerősítik azt a véleményt, hogy magyar eleink íjásztudományának gyökerei az Ural-vidéken, a keleti népek szomszédságában keresendők. Vö. még RADLOFF/RADLOW W. tudósítását az ázsiai kovácsokról: Az altaji kovácsok elsőrangú mesterek, különösen értenek a vas edzéséhez. Műhelyük a jurtban volt: a tűzhely köré agyagfalat emeltek mintegy 35 cm magasságban, az U alakú fal közepén kis rést hagytak, a rés mögött volt a fűtató, az agyagfal fenekét pedig faszén borította, itt hevítették a vasat. Felszerelésük mindössze két kalapács, két fogó s egy kis üllő (LÁSZLÓ GY. i. m. 350). — VAJAY SZABOLCS (Honfoglalók, kalandozók, vasverők: *História* XVIII. 1996/2: 13—18) a „vasverők” című részben az alábbiakat írja: „...A kalandozások korában egy-egy nyílhegy kb. 2—3 dekás lehetett, egy harcos általában 100—150-et vitt magával, húsz-ezer harcos esetében ez több tonna vas. A háborúban a nyilakat szétlővöldözték, és a nyílhegyeket nem keresték meg a csatamezőn. Szükség volt tehát tartalékokra. A nagyobb súlyú fémtárgyakat, mint a kötőfék, a patkó, a zabla vagy a kengyel, időnként szintén pótolni kellett. Tehát szükség volt vastermelésre. Az teljesen mindegy, hogy ki termelt Magyarországon vasat. Az itt lévő bolgár, szláv munkaerők vagy a nyugatról behurcolt, hozzáértő rabszolgák vagy a keletről, Perzsiából jövő szakemberek... De az is lehet, hogy kialakult egy magyar iparos-szolgáltató réteg, amely a vasat nemcsak bá-

nyászni és feldolgozni, hanem edzeni is tudta. Vas megye neve valószínűleg a felszíni vasfejtést őrzi. A Kemenes alján kemenezték, edzették a vasat...” (16). VAJAY egy eddig ismeretlen hátrafelé nyilazó magyar lovas ábrázolását közli az aquileai székesegyház falfestményéről (13). — Megjegyzem azonban, hogy ha magyar eleink csak idegen — helybeli vagy magukkal hozott — vastermelőkre alapozták volna a fegyverzetükhöz nélkülözhetetlen vastárgyak (nyílcsúcsok stb.) előállítását, sohasem — vagy csak araszolva és nem vágatva — jutottak volna el a Kárpát-medencébe és innen tovább nyugatra! E vonatkozásban fontos Liudprand idézett híradása: „A magyarok ... a kemény tél egészét fegyverek készítésével, nyílhegyek köszörülésével ... töltik el.”

A régészek újabb vasolvasztó kemencéket tártak fel (RÁDICS KÁROLY, A megszólított múlt. A somogyi Őskohászati Múzeum: Magyar Nemzet 1997. július 14.): Somogyfajszon főlavatták az Őskohászati Múzeumot, ennek lelkes szervezője Stamler Imre nyugdíjas iskolaigazgató volt. A honfoglaló őseink ezen a területen építhettek apró vasolvasztó kemencéket, ezek átmérője 30—40, magassága 70 cm lehetett. 1200—1250 fokon égették ki a vasgyártás kezdetleges fokán a gyeptvasércet (limonit), ebből még csak szivacsos vasat (bucavas) készítettek. Ezeket a két-három kilós izzó tömböket addig kalapálták, amíg nem érték el a kívánt formát. Somogyfajszon a régészek (Farkas Imre, Költő László, Gömöri János) segítségével 21 vaskohót tártak föl, amelyben egytonnányi vasat olvaszthattak. Ez fedezte egy ezrednyi lovasság fegyver- és egyéb készletét. Sopron és Kaposvár környékén, valamint Alsó- és Felsőbogat mellett is rábukkantak nagy kohókra. A tudomány fellegvárában ülőknek az az érdeke, hogy „igazságaik” változatlanok maradjanak. Lehet, hogy attól féltek, mit szól ahhoz Európa, különösen a szomszéd népek, ha méltó emlékmű készül a honfoglalóknak! A hivatalos mellőzés, a sajtó érdeklensége ellenére áll a múzeum...

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

Reflections on the era of incursions of the Hungarians

The author was prompted to summarise his thoughts on the incursions of the conquering Hungarians by M. G. KELLNER's *Die Ungarneinfälle ... bis 1150 ...*, München, 1997. The German author analyses the raids of the Hungarians, as well as the issue of their ethnogenesis and primeval homeland, ethnographic and military strategic aspects of their history, and their Christianisation and integration into medieval Europe, on the basis of a rich and authentic body of sources. Among other conclusions, M. G. KELLNER claims that the bad reputation of Hungarians was spread primarily by legends of saints who suffered martyrdom at the hands of Hungarians. This conclusion has to be supplemented by the following considerations: conquering Hungarians had no scriptures, and no contemporaneous Hungarian sources are available concerning their deeds in the 9th and 10th centuries, hence the picture we have of them is biased, fragmentary and distorted; the primary tasks of Hungarians in the Carpathian Basin were the safeguarding of their possession of the new homeland, the creation of the internal peace of society, and the establishment of external links via contracting alliances, but also by military force; the term 'ramblings' conventionally (and flippantly) used in Hungarian historiography for the military incursions of conquering Hungarians is unfair and insulting; and conquering Hungarians were the first people coming from the East to the Carpathian Basin who were able to create a strong and up-to-date state organisation and maintain their language and variegated culture to the present day.

PÉTER KIRÁLY

Németh László költői nyelvéről*

1. Németh László, a XX. századi magyar irodalom egyik legrokonszenvesebb, leg-sokoldalúbb és legnagyobb hatású alkotója, aki — mindenekelőtt *Iszony* című regényével — a világirodalomba is beírta nevét, mindig közel állt hozzám. Közel állt mondanivalójával; egy szebb, igazabb, erkölcsösebb és műveltebb életért küzdő egyéniségével; számomra a magyar próza csúcspontját jelentő sajátos stílusával. Közel állt azért is, mert két ízben kapcsolatba kerültem vele. A hatvanas évek végén ugyanis egyik kiváló tanítványom doktori disszertációt írt Németh László prózájának tömörítő eszközeiről, dolgozatát megküldte az írónak, és ő határozottan végiggondolt, valamint tudományosan megalapozott véleményt írt róla, kitérve az általam képviselt funkcionális stilisztika kérdéseire, illetve az én egyetemi oktatói gyakorlatomra (l. JÁNOSIK ZSUZSA, A tömörítés eszközei Németh László prózájában. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 4. sz. Bp., 1971. és Németh László válasza: uo. 79—88). Ezenkívül a hetvenes évek elején egy családi vendégségen találkoztam a tanár úrral — merthogy azt szerette, ha így szólítják —, és akkor is sok mindenről szó esett közöttünk: irodalomról, stílusról és stilisztikáról, egyetemről, kultúráról...

Érthető tehát, hogy amikor a múlt évben kezembe akadt Németh Lászlónak „A megölt költő” című 1969-es visszaemlékezése megmaradt verseinek a szövegével és a hozzájuk fűzött magyarázatokkal (Homályból homályba. Életrajzi írások II. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1977. 319—416; a továbbiakban: Homályból), azonnal tanulmányozni kezdtem, a költői nyelvre és stílusra helyezve a hangsúlyt. Ehhez igen jó támpontot szolgáltatott Németh Lászlónak osztálytársához és barátjához, Oszoly Kálmánhoz írt levelei (Németh László élete levelekben 1914—1948. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1993. 13—47; a továbbiakban: Levelezése). Ami pedig a szakirodalmat illeti, csupán FODOR ANDRÁSNAK, az oly hirtelen elvesztett, sajátos műveltségű költőnek a tanulmányára hagyatkozhattam (Németh László, a költő. *Árgus* 97/1: 33—6). Ez az értő és érző, filologikus írás egyszerre megkönnyítette és megnehezítette a dolgomat. Megkönnyítette, mert a szerzője érdemben nyilatkozott a Németh-filológiának ebben a sarkalatos kérdésében. De meg is nehezítette, tudniillik nagyon meg kell gondolni, ha az övétől valamelyest is eltérő véleményt akarunk nyilvánítani.

Máris előrebocsájtom: bármennyire is megvolt Németh Lászlóban a költői becsvágy, bármennyire is munkássága igen fontos részének tekintette költészetét, áttanulmányozva a csaknem száz verset, azt kell megállapítanunk, hogy ez a költői nyelv jóval elmarad prózája mögött, kevés kivétellel hiányzik belőle az a harmónia, az a kellemes hullámzás, a mondanivalónak és a formának az az egyensúlya, amely annyira jellemzi a Németh László-i prózát.

De haladjunk sorjában!

2. Első kérdésünk ez lehet: mi magyarázza Németh László költői becsvágyát, egyáltalán mi vitte a líra felé?

Röviden így válaszolhatunk: minden bizonnyal úgy vélte ifjúi elragadtatása idején (egyébként „lírai rohamok”-at emleget), de később is, hogy a lírával mint az életgyőzelem műfajával tudja a világról való gondolatait kifejezni, egyáltalán önmagát adni. Ezen

* Előadásként elhangzott a Németh László Társaság, a Vörösmarty Társaság, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Fejér Megyei Tagozata és a Szent István Művelődési Ház által megrendezett Németh László emlékülésen, Székesfehérvárott, 1999. május 21-én.

belül elsősorban a megfelelő forma: a verselés és ritmus izgatta; valójában igen korán a tagoló vers felé tekintett.

Már 1918. június elején ezt írja Oszoly Kálmánnak: „Én különösen sokat foglalkozom a nyelv zenéjével ... a magyar nyelvnek külön lüktetése van...” (Levelezése 23). Visszaemlékezésében az első versekkel, verstani kísérleteivel kapcsolatban meg ezt olvashatjuk: „Ezekben egy valódi ... igény jelentkezett...: a formával szabadítani fel ... a mondanivalót, ahogy a klasszikus forma szabadította fel a XVIII. század végén a rákapott ritmuscsinálókat... Ady verselése kíváncsiságom s versenyző kedvem egyaránt izgatta. Éreztem, hogy az iskolában tanított verstan elvetése itt egy mélyebb, magyarabb verset dobantott föl... Ha az Ady által kijelölt irány a mélység volt, Berzsenyi a magyar vers magasait mutatta meg... A klasszikus verset, mely a beszéd szabad áramlását nem akasztotta el rimmel, nem törte olcsó szimmetriákba, s mégis olyan hasonlíthatatlanul *magasan lebegett a közbeszéd fölött*, én is az európai civilizáció legmagasabb verstani vívmányának tekintettem...” (Homályból 323—4; a kiemelés tőlem).

Később pedig így nyilatkozott: „Az én lírámban verstani szárnybontása az időmértékben a magyar tagolást érvényesítő, szigorú sor- és szótagszámú görög forma volt. Ezt *kellett volna tökéletesíteni, mélyebbről magasabb egekbe emelni...*” (Homályból 395—6; az én kiemelésem).

3. Németh László költészetének hátterét illetően időszüke miatt csak néhány megjegyzést tehetek (egyébként részleteiben l.: Levelezése 723—5; Homályból 319—416, 579—87 és 587—600; FODOR ANDRÁS i. m.).

A 6—7 füzetnyi vers zöme 1926—1927-ben íródott, de 1918-tól már megszülettek az első lírai alkotások. Aztán 1928-ra — mint maga a szerző írja — a mindenfelől rá ömlő feladat a lírát is elnyomta (l. Homályból 394). Azért 1932-ben ismét következik némi folytatás, majd 1936-ban négy vers nyomtatásban is megjelenik, hogy aztán 1937-ben elérkezzen az új, immár végleges elnémulás.

A versek tárgyköre nem túlságosan széles. Megszólal bennük a természet, a táj; továbbá a szerelem, a házasság, a gyermekvárás és a kisgyermek élete az első mosolytól az első lépésekig; valamint a közösség, a nemzet, a haza problematikája és az író mindenkori foglalkozása.

Egyébként Németh László nem szűnő költői ambícióját mutatja két jellegzetes megjegyzése. A mondanivalónak, egyáltalán a költészetnek a forma által való említett felszabadítását nemcsak magának, hanem az egész magyar irodalom számára akarta megta-
lálni (l. Homályból 323). Továbbá így fejezi be visszaemlékezését: „Dokumentumul, egyik életszakom jobb megértésére adtuk ki ezt a köteg verset s a hozzájuk fűzött magyar-
rázatot. Ha 1926—27-ben írt novelláimmal, kritikáimmal egybevetem, úgy érzem, ebben a két sorsdöntő évben mint lírikus álltam a legmagasabban. Ezért olyan fájdalmas, hogy a folytatás ... kiesett munkásságomból.” (Homályból 416.)

4. Mi jellemzi — az eddig jelzettekén kívül — Németh László költői nyelvét, stílusát?

FODOR ANDRÁS jó érzékkel emelte ki a következőket — mintegy igazolni akarván Németh László lírikus voltát: „...különös, istenadta képessége volt az érzékletest és a metafizikait összefogó, a képet a gondolattal megkötő, új és új távlatba fordító, egyszerre tömörítő és kitágító metaforikus látásmódra... ez a metaforitisz a verseket is sziporkázóan szellemessé, egyénivé, mélyebb értelművé teszi...” (i. h. 34). Mindezt meggyőző példák-
kal igazolja, amelyeket magam is megtoldhatnék újabbakkal.

Mégis ugyanakkor úgy látom, hogy a költő Németh László a formával való — ál-
tala is emlegetett (l. pl. Levelezése 41) — küzdelemben többször „alulmaradt”. Köz-

lebből mintha nem tudta (vagy nem akarta?) volna megvalósítani a klasszikus versnek azt a sajátságát, amely szerint az — mint már utaltam rá — „hasonlíthatlanul magasan lebegett a közbeszéd fölött” (Homályból 324), illetve azt, hogy a görög formát „mélyebbről magasabb egekbe kell emelni” (Homályból 396).

Lássuk először két — egyébként költői ihletettségu — versének a releváns nyelvi-stilisztikai eszközeit. Az egyik a Menedék című (Homályból 348—9):

Jó a művész csönd. Kívül a Föld
Gondsalakos térhálózata
Pompás sziget-kultúra: Kréta-sziget.
Labirintot fundál, Dedaloszt nevel.

Szavak utvesztőibe buvok,
Megkísértem a szárnyas eget.
Mesterkedéseim ártalmatlanok.
Párás víz szigetel, béna magány takar.

Túl a tengeren háborúság.
A bösz száraz fajokat kavar.
Kő-Ninive téglá-Babilont, a düh
Milliókat ront el. Szent ma, aki sziget.

Ez a megbántottság miatti menekülésnek, a kiábrándultságnak, a „sziget”, az elszigetelődés után való vágyódásnak a verse. Jellegzetesek benne a tömörségnek, a (túlzott?) sűrítésnek, a gyakran sajátos képeknek az eszközei: „Kívül a Föld / *Gondsalakos térhálózata*”; „*Megkísértem a szárnyas eget*”; „*A bösz száraz fajokat kavar.*”; „*Kő-Ninive*”; „*tégla-Babilon*”. Relevánsak benne továbbá a provincializmusok, a népies vagy éppen nyelvjárási kifejezések: „*Labirintot fundál*” (a *fundál* a két értelmező szótárban nincs meg, csak az Új Magyar Tájszótárban, itteni jelentése minden bizonnyal: ’kitalál, kitervel’); „Szavak utvesztőibe *buvok*” (az értelmező szótár réginek, tájainak és irodalmi minősíti). Feltűnőek még az idegen szavakon, földrajzi neveken kívül a rövid, több esetben csak messzebből összefüggő, jobbára egyszerű mondatok.

A másik idézendő vers címe: *Eltökéltén* (Homályból 382—3):

Itt maradsz a parancsnokhídon
S meg se rebbensz, míg süllyed a hajó.
Eltökélés, hajóskapitány,
Rádbízom megfűrt életem.

Hány felől nyüzsdült szívre s agyra
Karmos érzés és céda gondolat;
Mind letisztult s csak egy íge maradt:
Állni, míg sorsom összezúz.

Nem élt nálam hívőbb hitetlen.
Elrendelés senkit így nem nyomott.
Mózes-tábla szív az én rossz szívem,
Rajt parancs: tarts ki és ne higgy!

Így üzent reám Sina bokra.
 Másígtattam volna a torz ígét
 Majd: „Bolond, ki kitart.” Majd: „Hinni kell!”
 Bús hazugság volt s áll a Szó.

Gonoszmágnese Isten-szózat,
 Kit Bál borja nem némít el s a szív
 Sulykolt mélye szünetlen feldadog.
 Ellentálltam, de ő a Sors.

S már nagycsahú álmok nélkül,
 De férfiasan, mint a lavinák,
 Rohanok végzetem mélységibe
 S vagyok, kinek az Úr akart.

Ez a költemény a Nyugattal való teljes szakítás és az íróvá válást jelentő Móricz-tanulmány megjelenése után, tehát — amint Németh László megjegyzi — az átalakulással együtt járó „gyanakvás, embergyűlölet” „fortyogása” közben született (l. Homályból 378—9), és a szerzőnek — ezúttal pesszimista — életfelfogását, továbbá talán az „ars poeticá”-ját is hirdeti: „Állni, míg sorsom összezúz”, illetőleg „Tarts ki és ne higgyj!”.

Ebben a versben is találunk sűrítettséget, tömörséget, sajátos képet rejtő kifejezéseket, jelzős szerkezeteket: „Rádbízom megfűrt életem”; „Hány felől nyüzsdült szívre s agyra / *Karmos érzés és céda gondolat*”; „...*hívőbb hitetlen*”; „*Mózes-tábla* szív az én rossz szívem”; „*Gonoszmágnese Isten-szózat*”; „... s a szív / *Sulykolt mélye szünetlen feldadog*”; „...*nagycsahú álmok nélkül*”. Találhatók aztán itt — mint már láttuk is — egyéni, gyakran furcsállható szóképzések, összetételek: *nyüzsdült, Mózes-tábla, gonoszmágnese, feldadog, nagycsahú* (az értelmező szótárban és az Új Magyar Tájszótárban csak *csahint, csahol, csahos* szerepel). Népies, nyelvjárási viszont a *Rajt* és a *mélységibe* szóalak (az -i-s harmadik személyű birtokos személyjellel); végül régies és irodalmi a *szünetlen* fosztóképzős forma.

FODOR ANDRÁS is utal arra (i. h. 34), hogy Berzsenyi és Ady hatására „egy ideig valamiféle archaizmus nyugözi Németh Lászlónak a mai témákhoz új motívumokat kívánó verseit”, majd hoz néhány — az ő találó kifejezésével — „szembe-, fülbe-ütköző” példát. Nos, én továbbmegyek, az archaizmusokon kívül ezekben a versekben még több más — bizonyos értelemben disszonáns — nyelvi-stilisztikai eszköz hat a költőiség ellenében vagy ellenében is. Mintha Németh László verseiben is úgy akart volna eljárni, mint ahogy novelláiban. A Jánosik Zsuzsának küldött levelében ugyanis ezt írja: „Novelláimból meglátja majd, hogy fiatalon ritkán használt ómagyar és népi szavakkal igyekeztem a nyelvet duzzasztani, s ha ezzel a gyűjtőmunkával csakhamar fölhagytam, *s csak a gondolkodás kényszeréből született kifejezésekkel, jelentésbővülésekkel gazdagítottam nyelvetemet...*” (i. h. 83; az én kiemelésem). Mivel az itt említett nyelvi-stilisztikai jelenségek és mások viszonylag nagy arányban fordulnak elő Németh László verseiben, idézek rájuk jellegzetes példákat:

a) Archaizmusok: „*Megstrázsálván* az egy nő trónusát” (Homályból 338); „*Két nagyanyák* így labdáznak” (uo. 343); „*Fároszára lelvén*” (uo. 345); „*Pheidiast*, ki örömm / *Kőbe heurékáztán*” (uo. 351); „*Eltestáztatott* a mi berkünk” (uo. 403).

b) Népi szavak, provincializmusok: „*Rabló tűzhelyek melegüül*” (uo. 349; a 3. személyű birtokos személyjel hasonló esetben szinte mindig így, -i-vel fordul elő); „*Mint telő pohár, a nősors tellik*” (uo. 370); „*Morc szemkumása / Egy poffal* is felért” (uo. 392);

„Okulát vett / S róttá a Bibliát” (uo. 392); „S meztelen ragyog a csír” (uo. 397); „Te lehelte a göccsös hüvelykre” (uo. 397); „A garád alól, rókamódra / Bandzsalt az a víg szőlőskertre” (uo. 408).

c) Köznapi szavak és kifejezések: „Én a Lélek közösségeit tisztetem / S lefitymálom a frissmázú sövényhatárt” (uo. 345); „... egy kövér lány ... Míg szerelmet kunyerál” (uo. 360); „Liszt voltam én, víz, krupmli, só, / Kész, de nyers anyag. Még hiányzott / Egy nem liszt s nem só másvalaki, / Ki mégis ízekre gerjeszt.” (uo. 363); „Itt bőgicsél majd, ez lesz a vacca” (uo. 370).

d) Tömörítő, sűrítő alakulatok (képzett szó, szóösszetétel, igeneves szerkezet, értelmező stb.): „Szobor-csönd az én bronzkritikám” (uo. 349); „S mi vándormadárboldogsággal / Csapkodunk föl s le, nyugtalan” (uo. 358); „De pálmás a csók-zugoly” (uo. 340); „Hogy megávézzam az Iramot” (uo. 344); „Láncszemek, reámkészülők” (uo. 349); „Avitt díszek, mai marcipánok. / Kisfiú, állok, s nyulkodok” (uo. 357); „Tájszomjas az én szín-spongya agyam” (uo. 359).

e) Szokatlan szóképek (az eddigieken kívül): „S szívem a nagy füleslabda / A vágy-pályán erre-arra / Nyugovástalan jár, repül” (uo. 343); „A rokonérzés az emberen át / Készül a kusza Föld csók-pántja lenni” (uo. 345); „Hány szép csöngettyűje van / A karácsonyfa ember-agynak” (uo. 357); „... a könnyű ihlet / Már dagasztotta sámliját...” (uo. 373).

f) Nagyon egyéni nyelvi-stilisztikai megoldások (már az eddig felsoroltak között is voltak hasonlóak): „... lázaszt vad nyugtalanság” (uo. 349); „Ó kamasz tantalusziság” (uo. 353); „Ravaszodó érettségem / Húsz esztendő arc lárvázgatja...” (uo. 353); „Ágybűvészet nem érdekel, / Vér-hejehuják undorítanak...” (uo. 399); „Vagyok magamhagyó bús eretnek” (uo. 407).

Mindehhez járul, hogy vagy „nagy táglengésű mondattal” él (l. Levelezése 42), vagy a gondolatot általában lezáró rövid mondat szerkezetekkel. A „különös”, sőt bizonyos értelemben a disszonáns felé mutatott természetesen a szabadverses forma és a rímtelenség is.

A felsorolt megoldások, nyelvi-stilisztikai eszközök érthetően képviselhetnek — képviseltek Németh László oeuvre-jében is — költői, esztétikai értékeket. Csak ha ezek nagyon az extremitás felé közelítenek (a stílusnak „écart”-ként való felfogását túlzottan képviselve), és igen nagy számban fordulnak elő, akkor már megkérdőjelezhetik a költőiséget, az emelkedettséget.

5. Nyilván nem véletlen tehát, hogy egyedül KERÉNYI KÁROLY dicsérte Németh László verseit, egyúttal 1935-ben közölve a „Platoni pillanat” című verset Sziget című sorozatában (l. Homályból 413). Mások — a költő-író barátai, kortársai —, ha szelídebb szavakkal is, valójában elmarasztalták. Maga Németh László számol be róluk visszaemlékezésében. Eszerint Förstner Dénes 1919 őszén „túlságosan adysagnak” minősítette Németh László verseit (Homályból 323). „Jánosi Béla ... nem ok nélkül óvott a költői becsvágy ... következményeitől — jegyzi meg Németh László (uo.) —: nyilván nem sok tehetséget látott a hozzá intézett ódában.” Aztán amikor 4—5 hónap eltelté után a költő-író a Nyugattól visszakérte verseit, feljegyzése szerint „Gellért felelt egy rövidke levélben, hogy a Mezőföldi táj már ki van szedve”. De az író „egyetlen bátorító, hívó szót sem kapott” (Homályból 347). Még tovább menve egy kortárs költő a rímeket kereste Németh László verseiben (Homályból 390). Harsányi Kálmán meg így nyilatkozott: „A versek fogtak meg legkevésbé” (uo.). Erdélyi József viszont olyasmit mondott, hogy Németh Lászlónak versírással nem szabadna foglalkoznia (uo.). Gulyás Pál és Juhász Géza sem vette Németh Lászlót mint versírót komolyan (uo.). Vargha Gyulának szintén voltak

kifogásai (Homályból 391). A „Meghalok én is” című verset Debrecenben szavalták — emlékezik vissza Németh László —, de Gulyásék túlírtak tartották (Homályból 408).

6. És mindjárt hadd teszem az eddigiekhez hozzá, hogy a költő Németh László, ha egészében nem is, egyes részleteiben nemegyszer hasonló módon látja és értékeli saját verseit. Az 1918 júniusában Oszoly Kálmánnak megküldött néhány új versről ezt jegyzi meg: „Szerények, egyáltalán nem titáncodók. Iskolaversek.” (Levelezése 27). Egy hónappal később is így nyilatkozott: „... nem olyanokat írok, amelyeket mutogatni lehetne” (Levelezése 33). Augusztusban pedig levelében arra utal, hogy néhány nap alatt költött „egy féltucat verset, beteg, semmitmondó verseket...” (Levelezése 35). Október közepe táján már így jellemzi az újabbakat: „erős küzdelem a formával és kifejezéssel”, továbbá: „Egy komoly formai célt iparkodtam megoldani benne, folyamatossá tenni a nyugat-európai versformát” (Levelezése 41—2). 1919 elején meg levelében így panaszkodik barátjának: „Amit írtam, elég silány... Legfeljebb a forma tökéletesedett... meg fogom fejteni a szabad ritmus törvényét...” (Levelezése 45—7). Egyébként ezeket az első verseit később dilettantizmusnak minősítette, amelyből — mint jelzi — a görög formákkal való verstani kísérletei emelték ki (Homályból 323—5).

De amikor az 1926—1927-es igazi költészetét jelentő termést rendezgette, akkor is így jellemezte ezen verseit: „... mintha egy rég csírázó s aztán gyorsan kibomló növényt látnék, amely a mostoha klímával találkozva, épp ilyen sietve fonnyad, zsugorodik össze, de teljes fejlődését azért végigcsinálja...” (Homályból 405). 1931—1932-ben írt verseit később dagálynak minősíti (Homályból 408). Az utolsó füzetbe sorolt öt verset az előzőekhez képest túl igénytelennek tartja (Homályból 348). Végül az 1929 elejéig, a líra elhalásáig íródott utolsó versekkel kapcsolatban már azt jegyzi meg, hogy ezeken „kezdték kiütközni a légszomj jelei, az ihlet kifulladásának a tünetei, közéjük számítom a rím viszsztatérését is.” (Homályból 394—5.)

7. Talán nem túlzok, ha összegezeként azt mondom: Németh László prózájának stílusa harmonikusabb, ennél fogva — mondhatnánk — költőibb, mint költészetének nyelve. Mindamellet ez a költészet szerves része a Németh László-i oeuvre-nek. Minden bizonynyal ennek köszönhető prózájának költőisége is: a metaforikus, képi látásmód; a nyelvi — szinonimikus — színesség; a nagyon gyakori, mégis a megértést szolgáló tömörség és a megfelelő lüktetést biztosító prózaritmus.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy e nélkül a költészet nélkül aligha születtek volna meg Németh László verstani nézetei. Egyébként talán éppen ő hangsúlyozta legjobban nyelvünknek a klasszikus verselésre való alkalmasságát (jellemző Németh László megjegyzése ezzel kapcsolatban: „...kívülről tudtam Csokonai jussformáló kijelentését: »Árpád nemzete, mikor fogod közönségesen érezni, hogy a te nyelved és egyedül a te nyelved alkalmas a görög műzsák hasonlíthatatlan harmóniájára.«” (Homályból 324). És — mint FODOR ANDRÁS kiemeli (i. h. 35) — ő írta meg a családi érzés legmelegebb hangú vallomásait.

Tartozásunk azonban van bőven Németh László költészetével kapcsolatban is. Meg kellene vizsgálni verstanilag pontosan a csaknem száz verset. És el kellene készíteni a Németh László-szótárt, akkor kiderülne, hogyan hatott a kezdeti költészet a későbbi és a már érett prózára.

Előadásom annak bemutatásával zárom, hogy Németh László már 1918 augusztusában milyen gördülékeny, harmonikus nyelven mutatja be levélben Nagybányát barátjának, Oszoly Kálmánnak (Levelezése 34—5): „Itt vagyok az én napsugaras szülővárosomban, künn egy nyaralóban, melyet almaillattal vesz körül a beláthatatlan gyümölcsök

koszorúja. Fölöttem és a messzeségben a hegyek hullámos vonala, lenn a város, amint fürdik az aranyban, és középkori hangulatát a távolban átadja a zöld termőföldek és mezők végtelen egyhangúságának. [Bekezdés.] Egy nagy üveges verandán írom ezt a levelet. Az ablakon zöld gallyak sandítanak be, sárgán mosolygó almáikat ügyesen rejtve el egy-egy levélpamacs mögé. Valóságos paradicsom van itt körülöttem! Aranypármének, ponyvik, kormos, ököl nagyságú ringló a fákon, alattuk sűrűn összefonódik nedves zöld palástta a fű. Följebb a bor érik egy meredek lankán, aranyosan forró szőlőszemekben. Van ebben a verőfényes polgári hangulatban valami forradalmi. Mintha egy késő, nyárutói szerelem zsongana, bizseregne a fonnyadó levelek közt. Egy haldokló, beteg poézis, melyet bearanyoz a nyári nap...”

SZATHMÁRI ISTVÁN

On the poetic language of László Németh

The author aims to demonstrate in this paper that, albeit László Németh had strong ambitions to be a poet, the language of his nearly a hundred poems is by far inferior to that of his prose writings; with very few exceptions, what is missing is the harmony, the pleasant undulation, the balance between message and form that is so characteristic of Németh's prose. Nevertheless, his poetic works are an organic part of the writer's oeuvre. Beyond all doubt, the poetic quality of his prose works: the figurativity, the vividness, the terseness and the pulsating prose rhythm are due to his underlying poetic aspirations.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Petőfi Sándor művészi névhasználatáról

1998-ban emlékeztünk születésének 175., 1999-ben halálának 150. évfordulójára. Mindezek mellett azonban igazolhatja a tárgy újbóli felvételét, hogy e téren az elmúlt két emberöltő alatt szinte semmi nem történt, és amíg életrajza született, költészetét többször is kisajátították, majd el- és visszaperelték, művészi névhasználatának kérdésében máig KOVALOVSKY MIKLÓS álláspontja a mérvadó: „Petőfi nem jelentős a névadás szempontjából, munkásságának lírikus iránya miatt.” (Az irodalmi névadás. Bp., 1934. MNyTK. 34. sz. 60). S valóban: a névtudományi konferenciák sora sem változtatott ezen az alapfelfogáson. Most, a kritikai kiadás újjászervezése után, munkálatainak előrehaladtával elsődleges tapasztalatainkat összegezzük.

Kezdjük a családnév kérdésével: Petőfi Sándor — és nyomán 1848-tól a család — névmagyarosításának aktáit, akár kutató-elődünk (KOVALOVSKY MIKLÓS, Petőfi nevérről: It. 1944: 62), hiába kerestük. Az apa, Petrovics István, 1845-ben még keményen ragaszkodott a családnévhez. Tanúnk rá kisebbik fia, István, aki ekkor költő-bátyja átütő népszerűségével viaskodott „Sokan kérdezték” c. versében, amelyben felidézte a neki-szegzett kérdést: „...hogya nevémet / Mért nem magyarosítom meg...” Választ is adott rá: „Nevem, ha megújítanám, / Haragudnék rám az apám...” (Petőfi-adattár III. Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta KISS JÓZSEF. Bp., 1992. 63). Valóban: a jász kun megváltás centenáriuma a kitűnő lovas még *Petrovics István* néven nyert díjat. (Vö. Petőfi-adattár I. Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta KISS JÓZSEF. Bp., 1987. 58.) 1848 nyarán azonban már *Petőfi* néven szerepel, akár apjuk, akit így nevezett néven a Marczius Tizenötök-

dike október 14-i száma, hírt adva „a vén zászlótartó” nagy meneteléséről Pákozdtól Parndorffig, és aki így írta alá december végi, unokája születésén örvendező levelét. A *Petőfi István*, illetve *Petőfi Maria született Hrus* név olvasható a szülők 1849 tavaszi halotti bizonyítványában is.

Az eredeti családnév, a *Petrovics* igen gyakori a szláv vagy szláv eredetű lakosság körében, és a választott név ennek az apai névből önállósult változatnak tükörfordítása: *Petrovics* = *Péterfi(a)* ~ *Petőfi*. A költő-fiú kezdeményezte névmagyarításnak tárgyi emléke a pápai diáktárs, Bárány Gusztáv Adolf „Literaturai zsebkönyve 1840.” c. kéziratának hátsó, üres lapja, amelyen a szokásos tollpróba („probatio calami”) keretében ötször írta le nevét: *Petrovics Sándor* (háromszor) és *Petőfi* [!] *Sándor* (kétszer). Mindez az 1841/42-es tanévben történt, feltehetően 1842. május 5. után. (KOVALOVSZKY 1944-ben közölt korábbi adatai a *Petőfi* név 1839-es és 1841-es felbukkanásáról azóta visszavetítettnek, illetve tévesnek bizonyultak.) Hogy az előtag miért nem *Péter*-, hanem *Pető*-, arra KOROMPAY BERTALAN feltételezését fogadjuk el érvényesnek. Vörösmarty Mihály „Eger” c. kiséposzában (1825) fiatal Pető hadnagya viselte mindazokat a külső és belső személyiségjegyeket, a férfias külsőt, a határozott fellépést, a bátorságot, az erővel párosult vitézséget, amelyekre a 19 éves Petrovics Sándor — már túl első kudarcain, csaknem rokkantsággal járó katonáskodása után — rendületlenül vágyakozott (Petőfi nevérol: ItK. 1987—1988: 60—1). A választott családnév a nyilvánosság előtt először 1842. november 3-án jelent meg, az Athenaeum hasábjain, az ott közölt „Hazámban” c. verse alatt.

Valamikor 1847 tavaszán, Szendrey Júlia megkérésére készülve, a költő névjegyet csináltatott. Hat betű áll rajta: PETŐFI. A nagykorú, addigi életművét összegező poéta ennyit tartott fontosnak közölni.

Önmagát a költő nem becézte. Utónevével egy korai, latin—magyar szójátékát ismerjük: a szokásos, possessori könyvbejegyzésben fordult elő az *Alexsander* névalak, Fogarasi János „Magyar—német zsebszótár”-ába bejegyezve Aszódon, valamikor 1836 és 1838 között. (Közölte MARTINKÓ ANDRÁS, *Petőfi életútja*. Bp., 1972. 25 — téves könyvazonosítással.) Egyébként leveleit vagy teljes névvel, vagy becézetlen utónévvel írta alá. Hasonló módon versben is, ha önmagáról, harmadik személyben írt: „— Hisz Petrarca és *Petőfi* / Félig-meddig már rokon...” (Merengés, 1843), „„*Petőfi* felesége!... erről / Csinál szép verseket.«” (Zsuzsikához [II.], 1844); „Hát a mi *Sándorunk* most mit csinál?” (István öcsémhez, 1844), „Mikor térsz már az eszedre, te *Sándor*?” (Javulási szándék, 1844), „Derék ember válik abbul a *Sándorbuk*!” (Fölszedtem sátorfám..., 1847). A ritka kivételek ezúttal valóban a szabályt erősítik, mivel játékos alkalmazások a levél címzettjéhez. Az *imaadó* [ejtsd: imádó] *Sángyid* (Szatmár, 1847. július 17.) aláírás a palóc költőtársnak, Lisznyai Kálmánnak szólt; az Aranynak küldött *lord Krumpfi Artúr* a szalontai barátot emlékeztette az 1847-ben tervezett, de meghiúsult nyugat-európai útra és a Shakespeare-ről folytatott beszélgetésekre (Pest, 1847. december 3.), Jókainak írva pedig kölcsönvette a címzett „Hétköznapi” c. regényének hőstől a *Dömsödi Góliáth Péter* nevet (Pest, 1847. december 12.).

A család körében ugyanez volt a helyzet, öccsét a hagyományos becenevekkel illette: *Pistikám* (István öcsémhez, 1844), *Pisti*, *Istók* (Szülőimhez, 1844). Házasságkötése után az egész familia átvette a *Juliska* becéző névalakot. Annál inkább eltért a hagyománytól, amikor 1848-ban fia született. Petőfi csatlakozott azokhoz a nála nemzedékkel idősebbekhez, akik már nem a barokk védőszent-kultusz szellemében, hanem az ősmagyar romantika hatása alatt adtak nevet. Horvát István történész kezdte meg a sort, amikor fiát *Árpád*-nak nevezte (ő lett Szendrey Júlia második férje), Egressy Gábor színész ugyanígy *Ákos*-nak és *Árpád*-nak kereszteltette fiait, leányát pedig — Dugonics András egyre divatosabb regény-hősnője nyomán — *Etelké*-nek. Petőfi nem volt felekezethez tartozóan

vallásos. Felesége kedvéért hajlandó volt a katolikus templomi esküvőre, reverzalist adott születendő gyermeke vallását illetően, sőt a kereszteleire is hajlandónak mutatkozott: „Gondoltam hát, hogy legalább a neve legyen pogány, s lett belőle Zoltán.” („Zoltán fiam életrajza hét hónapos koráig”) Az egyezés mindazonáltal felületi, Petőfi a „szabadság-imádó pogány emberek” közül való volt, ám nem a terjedő divat okán, hanem történetiszemlélete szerint: republikánus világlátása a vezérek korát részesítette előnyben a királyság évszázadaival szemben (l. „Mért nem születtem ezer év előtt?” c. versét, 1844), és nemcsak az irodalmi témaválasztásra vonatkozóan. Gyermeke így kapta Árpád fejedelem fiának és utódának nevét.

A harmadik körben, az ismerősök és barátok között a névhasználat ismét hagyományos: *Szami* (Sárkány Sámuel), *Lajcsi* (Csörföly Lajos), *Berti* (Pákh Albert), *Lexi* (Dömök Elek), *Tóni*, *Tonele* (Várady Antal), *Miska* (Tompai Mihály), *Gyuri* (Urházy György), *Pali* (Kovács Pál), *Rudi* (Kubinyi Rudolf) stb. Annál szívesebben játszott el a leghívebb barátnak és irodalmi eszmetársnak bizonyult Arany János nevével. „Ez a név magában is csupa festőiség és zeneiség! Tündöklő fény árad belőle s mennyei muzsika...” — írta elragadtatottan Kosztolányi Dezső (Arany János neve: Pesti Hírlap 1932. október 2.; idézte: KOVALOVSKY i. m. 1934. 12—3). Petőfi mind a család-, mind az utónévben rejlő lehetőségeket kihasználta: *Aranyom*, *aranyok Aranya*, *kedves aranyom*, *Barát János*, illetve *imádott Jankóm*, *fa-Jankóm*, *Jankó(fic)*, *my dear Dzszenko*.

Ami az irodalmi névadást illeti, fel kell figyelnünk mindenekelőtt arra, mennyire számos azoknak a Petőfi-műveknek a sora, amelyekben a névanyag fontos szerephez jut. Van, amikor szokatlanságával ragadja meg a figyelmet (*Okatootáia*, 1847); máskor reflexben helyezve egy életút összefoglalójává válik: „*Sári néni*, hej, mikor kendet még / *Sárikámnak*, húgomnak nevezték!” (Sári néni, 1847), ugyanígy már-már dramaturgiai jelentőséget kap a *Kukorica Jancsi* > *János vitéz* névváltoztatás (János vitéz, 1844). Arra is akad példa, hogy éppen a néven nevezés elmaradása teszi a közismert, Angyal Bandi-hoz kötődő betyártörténetet egyetemesebb érvényű jellemképpé (Pusztai találkozás, 1845). Érdekesebb a *Bolond Istók* (1847) esete. Petőfi, aki verses epikai művekkel szokta öszegezni pályaszakaszait, ezúttal legényéletét zárta elbeszélő költeménnyel, és ehhez kapóra jött a címadó „hős”, akinek neve mindössze egyetlen szóláshasonlatból volt már akkor is közismert („Bekukkant, mint *Bolond Istók* Debrecenbe.”), ám hasonló népszerűségű történet nem fűződött hozzá, és így a költői ábrázolás szabadságát, beleértve az ön-életrajzi ihletés mértékét, nem korlátozta, mint utóbb, bevallottan, Arany Jánosnál sem. (A Bolond Istók-témára l. BENEDEK RÓZSA és KARDOS LAJOS közleményeit: Ethn. 1911: 72—80 és 1912: 177—8.)

KOVALOVSKY már emlékeztetett a beszélő név felbukkanására a fiatal Petőfinél (i. m. 39), példának említve *Harangláb*-at, „a fondor lelkületű egyházfi”-t „A helység kalapácsa”-ból (1844). Mellé állítható *Bagarja* uram is, „a csizmacsinálás / Erdemkoszorúza művésze”, aki utóbb már csak díszítő megnevezésével szerepel, mint „a béke barátja”, foglalkozására ezentúl csupán beszélő neve utal. A beszélő nevek használata okkal-joggal idézi fel az eposztravesztia olvasójában a kollégiumi diákirodalom semmit nem tisztelő, mindent „lerántó” szabadszájúságát, amely itt Petőfinek is legfőbb előképe volt. A KOVALOVSKY említette másik módszerre, hogy tudniillik a név hangalakja keltette hangulat jellemez, ő is csak egyetlen példát hozott (i. m. 46), az „Orbán” c. verset (1845): „Komor, mogorva férfiú / Volt Orbán...”

A korai, népdalköltői korszakban Petőfi is úgy alkotott nevet, ahogyan a korszak betyárballadáinak névtelen alkotói. Családnév helyett a személyiség alaptulajdonságára közvetlenül vagy közkeletű szimbólummal utaló ragadványnév szerepelt, amelyet az utónév becézett formája követett: *Liliom Peti* (1844), *Szilaj Pista* (1845). Ebbe a sorba tar-

tozik, történetével együtt, *Kukorica Jancsi* is: „Kukorica között találtak engemet, / Ugy ruházták rám a *Kukorica* nevet.” Ide még két megjegyzés kívánczik:

a) A névalkotásnak ez a módja bevett volt az irodalmi népiességben; előfordult már Kisfaludy Károlynál (*Hős Fercsi*, 1828) és Vörösmarty Mihálynál is (*Mák Bandi*, 1842).

b) A *Kukorica Jancsi* ragadványnév volta alapján döntöttünk úgy a mostani kritikái kiadás során, hogy elhagyjuk belőle a *cz*-t, ellenkező esetben ugyanis szinte történelmi nevet formáltunk volna, hagyományörző írásmóddal — a költő eredeti szándékával bizony nem egyező módon.

Visszaigazolja a névadás e módjának mintáját és egyszersmind a gyakorlatot kifinomult formában mutatja Petőfi ritka balladáinak egyike, a *Panyó Panni* (1847). A TESz. szócikke szerint (3: 88—9) a *ponyva* ~ *panyó* kicsinyítőképzős alakja 1839-ből már adatolható ’neglizsé’, 1846-ból pedig ’rendetlen’ értelemben, 4. és 6. szótári jelentésként. Telitalálat: tulajdonképpen beszélő név, de olyan gazdag asszociatív lehetőségekkel, hogy nem érezzük annak. Egyszerre idézi fel a félvállról vett, rendetlen élet, az eldurvulás átvitt és persze a legösibb foglalkozáshoz tartozó hiányos öltözet, ziláltság közvetlenebb jelentéstartományait. A második felvidéki úton, Szerencsen írott vers esetleges élményalapját nem ismerjük, lehet akár szerepvers.

Ugyanez a kérdés *Pató Pál* (1847) ügyében nemrég vetődött fel, bár végleges válasz nincs rá. (Összefoglalása: VÉRCSE MIKLÓS, Melyik Pató Pál úr?: Irodalmi Szemle 1973: 42—5.) Akár az Esztergom vármegyei, akár a szatmári Patóházán élt *Pathó* ~ *Pató Pál* volt az élő minta, néhány tény mindenesetre elgondolkodtató. Miért érezte Petőfi szükségét annak, hogy „A magyar nemes” (1845) után ezúttal néven nevezze „hősét”? Ráadásul olyan családnévvel, amelyet már használt néhány hónappal korábban, „A fakó leány és a pej legény” c. elbeszélésében, *Pató Lőrinc gazda*, a címben szereplő „fakó leány” apja megnevezésére. Másfelől viszont igaza lehet a vitában megszólalt Dienes Andrásnak. Ő arra figyelmeztetett, hogy — szemben az előbbi kettővel — a „Pató Pál úr” nem jelent meg a költő életében, ami akár élő és néven nevezett modellre is utalhat. Továbbfűzve a gondolatot, Petőfi talán ezért is döntött úgy, hogy az 1847 őszi, töredékben maradt, ám mutatványként publikált elbeszélő költeményében, „A táblabíró”-ban a középutat választja: nevet adott szereplőjének, ám nem emelte be a címbe, és ráadásul fölöttébb hagyományos beszélő névvel élt: „*Felső-Kis-Kálnai és Szent-Demeteri / Fegyveres Tamás...*”

Az utolsó elbeszélő költemény, „Az apostol” (1848) főhőse a *Szilveszter* nevet viseli. Nemcsak saját, vélhető születésnapjára utalva ezzel, hanem arra a hiedelemre is, miszerint az újvőre világra jöttek nagy tettekre hivatottak. A névadás tökéletesen megfelel a költői ábrázolás szándékának: Petőfi önéletrajzi vagy eszmetársai életéből vett mozzanatokat is beépített művébe, ám hősével — természetesen — nem azonosítható. Ő az egyetlen szereplő, akinek neve van; a többiek családi helyzetükkel, életkorukkal, társadalmi rangjukkal elégséges módon jellemezhetők.

Petőfi, bár „A helység kalapácsa” nyelvi humorát nem folytatta, a groteszk hangzású, furcsa nevek iránti vonzalmát egész életében megőrizte — mind magánéletében, mind publikált írásaiban folyamatosan felhasználva ezeket. Nehezíti a filológia dolgát, hogy a költő ki is talált ilyeneket, és tudatosan-játékosan keverte ezeket. Az „Uti jegyzetek” (1845) egyik passzusában poétánk megdöbben azon, hogy a Baradla falára felírt neve a falubeli, aggteleki rektornak semmit sem jelent, „mintha ez állt volna ott, Kiribicza Istók, vagy Sujánszky vagy Badacsonyi vagy nem tudom, mi?” A három, mellérendelt név közül az utóbbi kettő élő személyt jelölt: *Sujánszky Antal* Petőfi kortársa volt, másodrangú lírai költő; a *Badacsonyi* pedig egyelemű álnév, amelyet Garay Alajos, Garay János költő és szerkesztő öccse használt. A *Kiribicza Istók* jelenlegi ismereteink szerint kitalált név.

Erre utalt, hogy a családi becsületében sértett Garay János az Életképek c. divatlap általa szerkesztett Hírlapi ör szemle-rovatában azonnal, 1845. július 26-án válaszolt a közép-szerű költőkre tett célzásra (Petőfi közleménye a Pesti Divatlap két nappal korábbi számában jelent meg), természetesen csak Sujánszky és Badacsonyi nevében. Petőfi folytatta a névvel üzőtt tréfát: a Pesti Divatlap július 7-én „Kiribicza Istók m.p.” levelét közölte, amelyben önmagát „szintolly pietást igénylő nagy férfiú”-nak nevezte, mint amilyen a két megvédett. (A két közlemény ENDRÖDI SÁNDORNÁL, Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. Bp., 1911. 102—3 és 108—9.)

„Kedves ecsém, *Trifunác!*” megszólítással illetve — a nála egyébiránt három évvel idősebb — Adorján Boldizsárt, a gortvakisfaludi birtokára gazdálkodni visszavonult eszmetárs-költőt Petőfi 1848. január 6-i levelében. A kritikai kiadás jegyzeteiből tudható Trifunác Pál kiléte. 1846 májusában nevezték ki kamarai tanácsnökká, és már a jegyzetírók, V. NYILASSY VILMA és KISS JÓZSEF feltételezték: „Talán ez a különös hangzású családnév tetszett meg Petőfinek.” Eredményre jutott a kutatás az *Okatootáia* ügyében. Korábban ezt fantázianévnek tartották, ám MARTINKÓ ANDRÁS bravúros forrásfeltárással bizonyította, hogy létező szigetet jelölt, amelyet James Cook 1777-ben keresett föl, és amelyről Petrovics Sándor még aszódi kisgimnazistaként olvasott egy német útleírás-gyűjteményben, 1837-ben (*Okatootáia* felfedezése gyümölcsöző tévutak után: ItK. 1982: 275—89).

Az évekig, sőt évtizedekig fejben megőrzött nevek gyűlö példái arra figyelmeztetnek, hogy az eddig kitaláltak hitt nevek azonosítását a továbbiakban a kritikai kiadás folyamatos feladatának tekintsük. (Talán Kiribicza Istók is létező személy volt.) Ilyen például az a kétes hitelűnek tartott, tréfás pénzkérő levél Jókainak (1847. december 12.), amelynek regényhőst imitáló aláírását már idéztük: *Dömsödi Góliáth Péter*. A levél hitelessége azért kérdéses, mert nem a költő kézírásában maradt fenn: elváltoztatta írását, vagy tollba mondta valakinek. A Petőfihez kötés egyik tartalmi érve az lehet, hogy a benne az érvelés részeként felsorolt művésznevek keverése pontosan olyan, mint amilyenre költőnknel láttunk példákat: *Pálfi*, *Truckka*, *Bús Aurél*, *Szathmáry Pál*, *Csöltényi*, *Kramarsik*, *Zolky*, *Pestallozzi*, *Milton*, *Klopstok* [...] Az utóbbi három nevet nem kell magyarázni, *Pálfi* ~ *Pálffy* Albert a Pilwax-kör beltagja, írótságuk volt a Tizek csoportjában. A kutatás a Jókai szerkesztette Életképek tollforgatói között azonosította *Trucka Pált*, *Szathmáry Pált*, a *Bús Aurél* álnevet használó *Vetési Szabó Richárdot*, valamint a kortárs szakíró *Kramarsik Károlyt*. Megfejtésre vár a *Csöltényi*, amely lehet akár álnév is. A *Zolky* egy korabeli német színdarab címe és címszerpe, szövegkönyvét a vándorszíniész Petőfi is lemásolta 1841-ben — mint ilyen, szintén rejthetett élő személyt.

Petőfi névhasználatának másik, folyamatos forrása a magyar irodalmi romantika, jelesen Vörösmarty Mihály névalkotási gyakorlata volt, amint azt a családnév-magyarást, majd fia kereszteleje kapcsán már tapasztalhattuk. Jól megfigyelhető mindez, ha végigtekintjük a költő 1839 és 1847 között rövidebb-hosszabb ideig használt vagy a nyilvánosság elé (is) szánt álneveit, szám szerint tizet (vö. KOVALOVSKY I. M. 1944. 60; ő ideszámította ezenfelül a magánlevelek említett két tréfás névaláírását is). Ezek sora a következő: *Örömfy Vidor* (1839, selmeci verskéziratokon), *Dalma* (1839, ostffy-asszonyfai versekben), *Rónai* (1841—1842, vándorszíniészként), *Sólyom Sándor* (1841, a „Lant” versei” c. versgyűjtemény címlapján), *Sió* (1842, tervezett színészi álnév), *Borostyán* (1842, székesfehérvári színészként), *Homonnai A. B.* (1842, a pápai önképző-körben és 1845-ben, a Tavaszc. pápai zsebkönyvben, e versekből válogatva a költő beleegezése nélkül), *Andor diák* (1843, Garay Jánosnak küldött kéziratokon), *Pönögei Kis Pál* (1843—1844, népdalok és bordalok alatt), *Lator György* (1847, „A magyar ifjakhoz” c. vers alatt). A beszélő nevek a romantikus tehetségkultusz sikeréhségét szemléltet-

tik; annak szellemében, ahogyan Petőfi maga elé tűzte a célt: „Művész és költő! barátom, mint hevülök. De már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek...” (Szeberényi Lajosnak írt levelében, 1842. november 2.) S mivel ekkor még az önmegvalósítás kétféle módja, a poétai és a színészi egyforma eséllyel vonzotta őt, a dicsőségre, szárnyalásra, sikerre utaló álnevek (*Sólyom Sándor*, *Borostyán*) mindkét területen találhatók. A színésznevek egyeleműek, a színlapok korabeli közlési gyakorlatának megfelelően. A *Rónai* alföldi születésére, a *Sió* pedig 1841. évi, első elszegődésének helyére utalt. A *Dalma* — amint arra a kritikai kiadás új folyamának jegyzetírói, KISS JÓZSEF és MARTINKÓ ANDRÁS utaltak — többszörösen is Vörösmartytól való: a „Zalán futása”-ban az egyik magyar seregvezért, a „Tündérvölgy”-ben Jeve apját hívták így, sőt a „Magyarvár”-ban egyenesen a fejedelem viselte ezt a nevet. (A többi álnévre elfogadható magyarázattal nem rendelkezünk; a vitatott *Nyesy Demeter táblabíró* álnévre — egyszer, 1845 nyarán — ezúttal nem térhetünk ki.)

A Vörösmarty-hatás a névadásban a legszembeesőbb módon Petőfi verses kisepikájában nyilvánul meg. A várromokért rajongó, azokról diákkorában listát is vezető, vándorlásain a romokat mindig felkereső Petőfi ezeket a regeszerű történeteket akárha Vörösmarty tollából származtatható nevű szereplőkkel bonyolította: *Barangó*, *Keve*, *Ildikó* (Szerelem átka, 1845); *Gedő Simon* (helynévből elvonva), *Kompolti Dávid* és *Jób* (létező családnévvel), *Perenna* (Salgó, 1846); vö. KOVALOVSKY I. M. 1934. 60.

A köznyelvi, a romantikus és a népköltészeti névadás mellől feltűnően hiányzik a biedermeier negédes, kicsinyítő-becéző névanyaga. Petőfi erre a stílusrétegre és irodalmi hordozójára, az almanachköltészetre folyamatosan tett gúnyos megjegyzéseket, nyilvánosság elé szánt műveiben és magánleveleiben egyaránt. Az utóbbiakban feltűnő, hogy noha a megszólításokban költőnktől sem idegen az érzelmi kapcsolat romantikus felfokozottsága (bizonyítják ezt az *édes*, *drága*, *szerelmes* jelzők), milyen mesterien tudta egyetlen divatos jelző alkalmazásával fonákjára fordítani a köznyelvi névhasználatot. További kutatásnak kell majd kiderítenie, miért „haragudott meg” éppen 1847 nyár végén a *bájdús* jelzőre; tény viszont, hogy menyegzőre váró jókedvében mind Várady Antalnak, mind Arany Jánosnak három napon belül ugyanígy kezdte levelét: *bájdús Tónelém*, illetve *bájdús Jankóm* (augusztus 26. és 29.) — pompás paradoxont teremtvé jelző és jelzett szó között.

Petőfi névhasználatáról mégoly változatosan szólva sem kerülhető meg a történelmi és a földrajzi nevek jelképpé emelése — saját világképének és történelemszemléletének kifejezésére. A földrajzi nevek használata számos finom megoldással fűszerezte tájköltészetét. Van olyan verse (Gyors a madár, gyors a szélvész..., 1845), ahol a hitelesítés a feladat: az alföldi betyár a *Kecskeméten* szerzett csikóval (Szalk) *Szentmártonmál* kel át a Dunán, másnap meg is szabadul tőle (Székes) *Fehérvárott*, azaz az állatkereskedők szokásos útvonalát járja, amelyet Petőfi apja mindennapos tevékenységéből ismert. Az utolsó versszak *Becskerek* helyneve alighanem játékos rímhívó, meg talán visszautalás Zöld Marci társára, a *Becskereki* nevű betyárra, akinek nevét a diák Petőfi is viselte az aszódi gimnazisták titkos társaságában. Pontos a tágabb szülőföld költői kijelölése: „...a Dunától / A Tiszáig nyúló róna képe.” (Az alföld, 1844). Más alkalommal — az egyetemes, erkölcsi mondanivaló érdekében — elégséges a *Szamos* folyónévvel történő, általánosabb helykijelölés (Falu végén kurta kocsmá..., 1847).

Az *alföld* és a *Tisza* Petőfi tájszemléletének, szabadságvallásának alapvető szimbóluma. A történelmi, már korábban nemzeti jelképpé vált helynevek rendszerét Petőfi készen kapta a romantikától. Egyéni hozzáadásai azonban szintén igen jellemzők. Az ártértékelés fontos mozzanata volt, hogy poétánk — félig tréfásan, félig azonban komolyan, a tehetség öntudatával — saját életélményeinek helyszíneivel helyettesítette be az elis

mert helyeket. 1839 tavaszán a *Rákoson* még ő is két disztichont faragott a régi dicsőségről és a korcsosult jelenről. 1847-ben, az „Üti levelek” (1847) II. darabjában már nemcsak a szabad királyválasztásra, Szilágyi Mihályra és Hunyadi Mátyásra utalt, hanem saját, nyolc évvel korábbi kirándulására és arra a tizennégy pengőforintra, amit útközben talált: „Oh Szilágyi, oh Hunyadi, oh tizennégy pengő forint... dicső emlékek!” Így került fel Petőfi jelkép-térképére *Aszód* (Üti jegyzetek, 1845), az első versek, az első szerelem és az első színészkaland helyszíne; *Gödöllő*, amely volt már a barokk pompa, majd, már a reformkorban — a Grassalkovich-kastély elhagyatottsága láttán — a külföldieskedés szomorú szimbóluma, neki viszont a többszöri átutazás és a Mednyánszky Berta-szerelem emléke lett a fontos (Üti levelek, 1847). Ugyanebben az évben emelte jelképpé *Munkácsot* (uo. és A munkácsi várban), *Széphalmot*, Kazinczy Ferenc egykori lakóhelyét (uo. és Széphalmon), *Majtényt* (uo. és A m...-i síkon — a címet a cenzúra miatt nem lehetett kiírni). Rákóczi és a magyar jakobinusok példázatát éppen az emelte tragikus nemzeti apostol-jelképpé, hogy sírjuk helyét a kortársak nem ismerték és így megnevezni sem tudták (Szent sír, 1847; Rákóczi, 1848).

A helynevekkel párhuzamosan és szinte elválaszthatatlan egységben épült a történelmi nevek egyéni Pantheonja. A históriából és az irodalomból *Dózsa*, *Zrínyi Ilona*, *Rákóczi*, illetve *Csokonai*, *Kazinczy* és *Kölcsey* játszott megkülönböztetett szerepet. A névsor 1848-ban kiegészült a királyellenesség és németellenesség előképének tekintett *Bánk bánnal*, *Hunyadi Lászlóval* és a magyar jakobinusokkal. A republikanizmus kialakulása jól nyomon követhető Mátyás király esetében, aki a „Visegrád táján” c. versben (1845), az első strófában még a romantikus várhoz kötődő dicsőséges képzetekkel szerepelt a folyóiratközlésben, a mihamar publikált kötetben (Versek 1844—1845) azonban már csak a második és a harmadik, Zách Felicián és Klára leánya tragikus történetére utaló versszak olvasható, végül az „Összes költemények”-ből (1847) az egész vers kimaradt. Egybehangzóan az Aranyknak írt, 1847. február 23-i levéllel: „Csak királyt ne végy hő-sődnek, még *Mátyást se*.” Petőfi kedvenc történelmi hőse (változatlanul a magyar példaként maradva) *Lehel* volt, akinek alakját 1841 és 1848 között öt ízben is felidézte, és akiben a vitézséget meg — elhíresült kürtje révén — a művészi tehetséget együtt csodálhatta.

Míg a tájköltészetnek Petőfi jelképpé emelt földrajzi nevei évtizedeken át meghatározó, sajátosan magyarnak érzett motívumai voltak, a történelmieket terén 1848/49-ben új szimbólumok születtek: a tavaszi hadjárat csatáinak, a fegyverletételnek és a megtorlásnak helynevei. Ugyanez áll a személynevekre is. Ezek sorában azonban akadt egy kortárs, a korán elhunyt és Petőfitől csodált színész, Megyeri Károly, akinek illékony művészete helyett megörökített személyisége vált jelképpé, a szállóigévé lett sorral: „Vándorszínész korában Megyeri / (Van-e, ki e nevet nem ismeri?)” (A tintás-tüveg, 1844).

Befejezésül, összegezés helyett két megjegyzésre szorítkozunk. Petőfi Sándor az irodalmi névadás és névhasználat minden, a korban ismeretes és népszerű formájával élt, a kutatási téma újbóli felvétele tehát indokolt. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy sok még a tennivalónk — Petőfi értésének ezen a részterületén is. (A költő műveit mindenkor az 1951 és 1964 között, hét kötetben megjelent kritikai kiadásból idéztük, amelynek versfolyama 1973-ban indult újra, és eddig három kötete jelent meg, az 1838—1845 közötti évek költeményeivel.)

KERÉNYI FERENC

On the artistic use of names in Sándor Petőfi's poems

Petőfi's private use of names reveals a lot about his personality: he never referred to himself by a nickname, he gave a name to his son in the spirit of ancient Hungarian romanticism, and the friend whose name he most liked to play with (both in personal letters and in poems) was his best friend, János Arany. In his early poems, he sparingly chose evocatives; rather, he followed folk lore traditions by using names like *Kukorica Jancsi*, *Szilaj Pista*, etc. A number of instances witness his bent for strange sounding, hence grotesque, names. The influence of Hungarian romanticism, especially that of Mihály Vörösmarty, can be seen not only in the Hungarianisation of his own surname and in the choice of his pen-names, but also in his short epic poems, whereas Biedermeier demureness is totally missing (and not only in this respect). The use of geographical and historical names as individual symbols is an important means of expression of his devotion to nature and freedom.

FERENC KERÉNYI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvi energia?

A latin nyelv szelleméről írott fiatalkori könyvecskémben (Parthenon tanulmányok 1942. 80) idéztem Nietzsche nyilatkozatát a horatiusi ódák utolérhetetlen tömörségéről, „wo jedes Wort als Klang, als Ort, als Begriff ... über das Ganze hin seine Kraft ausströmt; dies Minimum in Umfang und Zahl der Zeichen, das damit erreichte Maximum in der *Energie* der Zeichen ... ist römisch und vornehm *par excellence*.”

Évek múltával nagyot néztem, amikor a magyar Horatius leveleiben hasonlóra bukkantam: „A' míg hősi bíbor süveg jobb így: *Míg hērői bíbor süveg*. Mert aki tudja az ódai nyelvet, tudja, hogy egy szükségtelen A' mindent elront, s tudja, hogy az ódában inkább szabad a grammatica ellen százszor, mint az *energia* ellen egyszer vétteni.” Majd később: „S *édes örömlángokra* stb., jobb: *S dicső örömlángokra* stb. Ez jobban illik az égi örömhöz, mint az *édes*, s hogy kétszer fordul elő a *dicső*, itt nem hiba, hanem *energia*.” (Helmeczi Mihálynak, 1815. jún.; visszatér az illető sor elrontására a Takács Horváth Jánoshoz írott levelében is, 1816. nov. 10.) Ugyanígy egy Kazinczyhoz intézett levélben (1810. febr. 28.): a „nagy tekintetű barát” javasolt változtatása megfosztaná verseit „minden előbbi kelleméktől, *energiá*joktól.” Ugyanebben a levélben nem tetszik a széphalmi mester módosítása („engeszteld meg”): „Minek a *meg*, holott egy szóval ki tudat mondani, így: *engeszteljed*. Ez sokkal kényesebb és a metrumra nézve rövidebb hangzású. A *Nyert* pedig sokkal *energiásabb*, mint a *Győz*.” A Kölcsény elmarasztaló recenziójára szerkesztett észrevételeiben a magyar, mint költői nemzet szép ízlésének bizonyítékát fedezi fel „az ő *energiával teljes* táncában” is.

Az Istituto di Studi Romani kiadásában megjelenő „Enciclopedia Oraziana” *Esegesi antica* szócikkében (3: 20) külön foglalkoztam a Porphyrio-féle Horatius-kommentárban gyakorta olvasható *energia* (vagy *mira energia*) kérdésével. Jellemző, hogy ahol csak ez a kifejezés előfordul, szinte mindenütt szövegkritikai problémába ütközünk: ti. a megfelelő retorikai szakkifejezést (pl. Arist., Rhet. 1411 b 28, ahol *ἐνέργεια* a m. 'szemléletes stílus') már nem értették, vagy nem helyesen értették, azért (a szókezdő *ἐν*-t a latin *in* privativum megfelelőjének véelve) téves „etimológiával” *otiosum*-nak vagy *otiositas*-nak „magyarázták”. Az értelmezéssel mind a mai napig gondok vannak. Legújabbban a horatiusi ódák érdemes oxfordi magyarázóit (R. G. M. NISBET és M. HUBBARD)

az Asinius Pollióhoz intézett óda kérdéses helyén (C. II. 1,17) az *ἐνάργεια* követelményére való célzást gyanítanak. Csakhogy az *ἐνάργεια*-t aligha lehet *otiositas*-szal magyarázni.

Talán nem volna elvetendő az a sejtésünk, hogy a Horatius minden sorát oly alaposan ismerő Berzsenyi — aki magát „a nagy elme erőltlen tanítványának” vallja — a Porphyrio-kommentárt is forgatta, és az ódai *energia* mindennél fontosabb voltát Porphyrióra is támaszkodva hangsúlyozza. (Az akkori szakirodalomból tudunkkal csak Paul Fried. Nitsch „Vorlesungen über die Oden des Horaz” c. könyvére hivatkozik.)

Idáig jutottunk, amikor — alapos késéssel — kezünkbe került BALÁZS JÁNOS „Magyar deák-ság” c. tanulságos könyve (Bp., 1980.), amelyben — egyebek közt — a nyelv(ek)ben szunnyadó *energiáról* is nem akármilyen eligazítást talál az olvasó (72 s kk.). BALÁZS szerint azonban az antik retorikákban nem ez a műszó volt járatos, hanem az *enargeia*, aminek a latinban a ’szemléletesség’ jelentésű *evidentia* felelne meg (vö. Cic., Acad. II. 6,17; Quint. IV. 2,63; VI. 2,32 *evidentia et inlustratio*; IX 2,40), de a jóval későbbi Isidorus sevillai püspök Origines-ében *enargeia* helyett *energia* szerepel, „ami nem más, mint valóban megtörtént vagy elképzelt dolgok szemléletes előadása” (BALÁZS i. m. 72). A pontosság kedvéért: a kérdéses helyen (II. 20,4) a kerülendő hibák (a ’rosszhangzású’ *kakemphaton*, *tautologia*, *makrologia*, *perissologia*...) után kerül szóba az *energia*, mint ami *orationem extollit et exornat*. A baj ott van, hogy a kifejezést a „sötét” századokban még kevésbé értették, mint korábban, úgyhogy a kódexek többségében (BCK) a hybrid *inergia* díszleg, és az *emphasis*-szal magyarázott *energia* csak a VIII. századi Ambrosianusban maradt torzulatlanul.

Visszatérve BALÁZS JÁNOS fejtegetéseire: az ókori rétorok tanításai a XVIII. századi angol esztétikai és nyelvbölcséleti vitákban keltek új életre (J. HARRIS, The Treatises... 1744.; Hermes... 1751.). Amikor a berlini Tudományos Akadémia 1794-ben annak megvitatására tűzött ki pályadíjat, hogy mi a tökéletes nyelv ideálja, a pályázatot DANIEL JENISCH berlini ev. lelkész nyerte el „Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europas” (Berlin, 1796.) c. munkájával. JENISCH művére, amelyben a nyelv kifejezésbeli erejét „részint az ókori retorikák, részint ... Harris nyomán nevezi nyomatékoságnak, ill. energiának” (BALÁZS i. m. 75), nálunk is hamar felfigyeltek. KIS JÁNOS már 1806-ban közzétett pályaművében (A magyar nyelv mostani állapotjáról) hivatkozott rá; Kazinczy is lelkesen tanulmányozta, Kölcsey pedig 1814–15 táján magyar kivonatot szerkesztett belőle (Ö. M. 875 s kk.). „Reformkori nyelv-újítóink törekvéseinek nem kis mértékben a német pályamű adott eszmei tartalmat” — folytatja BALÁZS JÁNOS (69). Lehet, hogy a magyar Horatius verseiben — ilyen vagy olyan közvetítéssel — JENISCH nyelvi tökéletesség-követelményei is testet öltöttek. Tagadhatatlan, hogy gazdag Berzsenyink nyelve; jól hangzik mindnyájunk fülében; világos is annak, aki otthon van Pannoniában, és — hogy JENISCH második feltételét hagyjuk utoljára: — olyan *energia* rejlik benne, hogy „benső világunk minden gondolatát és érzelmét kellő tömörséggel és nyomatékkal tudja feltárni” (BALÁZS i. m. 70). De azért a Porphyrio-kommentárból kibányászott *mira energia*-t se feledjük.

BORZSÁK ISTVÁN

NYELVMŰVELÉS

Észrevehetők/észrevehetőek avagy „nem vehetőek észre”?

1. Az a jelenség, amely lábra kapott a mindennapi beszédben a *-ható/-hető* képzős igenevekben és melléknevekben, egyre több gondot okoz a nyelvhelyességi gyakorlatban, és arra sarkallja a nyelvészt, hogy az efféle formák terjedését megmagyarázza.

Egyre gyakrabban halljuk, hogy: a) (az eredmények) értékelhetőek, (a problémák) láthatóak, (az újságban efféle számítások is) olvashatóak, (ma már csak elszórt populációik) találhatóak, (ezek az emberek) nem büntethetőek stb.; illetve: b) (az érvei) nehezen elfogadhatók/elfogadhatóak, (az ellenfelek) nem kiszámíthatók/kiszámíthatóak, (ezek vagy azok a dolgok) nem elvárhatóak/elvárhatóak; (a csokor inkább modern) szobákban elképzelhető, (a következtetések) nem számonkérhetőek, (az étkezés hús nélkül) nem elképzelhető stb. — Ezeket a ma tipikusnak számító *-ható/-hető* képzős formákat nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatjuk, hiszen — ma még — egyértelműen az alábbiak a grammatikusabbak: *nem oldható meg, nehezen fogadható el, nem képzelhető(k) el*, illetőleg: *nem büntethető, látható, olvasható, alkalmazható* — és így tovább.

A nyelvművelő azonban a fenti példánál súlyosabb „nyelvi határsértést” — jelentősebb grammatikai határátlépést — is találhat: *a nem beszélhető meg/fogadható el helyett a nem fogadható el-féle szerkezet használatát*. Ez bizony olyan súlyú kérdés, mintha a **nem értő meg ember* kifejezést hallanánk. Egyre-másra gyarapodnak a példaim ebben a csoportban is. E típus enyhébb formája: *(arra törekszik, hogy bemutassa:) mennyiben alkalmazhatóak (a kutatások eredményei erre az esetre); vagy: (az a priori kategóriák) értelmező rendszerekként is tekinthetőek*; durvább esetek: *bárhová elhelyezhetőek, a késések itt nem engedhetőek meg, az okok sokszor arra vezethetőek vissza, hogy...*, illetve az *-andó/-endő* képzővel is: *(az igazi hitek) nem a szavakban keresendőek* stb. — (A példák egy része 3–4 évvel ezelőtti, zömük pedig a televízió hírműsoraiból és a napilapok írásából származik.) — A nyelvhelyesség szempontjából aggasztónak mondható jelenség a grammatikus szemével nézve inkább érdekes és izgalmas, mivel további kérdéseket vet föl. Az alábbiakban röviden összefoglalom a problémát (bővebb kifejtését és elméleti, történeti összefüggéseit lásd H. TÓTH TIBOR, Az állítmány—jelző tengelypozícióból kiváló elemtípusok, különös tekintettel a *-ható/-hető* képzőre. In: BÜKY L.—FORGÁCS T. szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Szeged, 1999. 163–74).

2. A *-ható/-hető* képzős igenévi alakok mondatbeli alkalmazásának mai bizonytalanságai, újabb fejleményei az állítmány—jelző transzform tengellyel, és e pozíciók viszonyával függnek össze: az igéi-igenévi és a melléknévi kategóriák közötti átmenetek és különbségek újabb megnyilvánulásairól van szó. A terjedő és a nyelvi helyesség szempontjából kétes formák/példák első megközelítésben két nyelvtani problémát mutatnak: a szórend, az igekötő elmozdulásának kérdését és a többesjel előtti előhangzó kérdését (vö. a fenti példák a) és b) csoportját).

A) 1. Mindkét kérdést vizsgálták már korábban is. RUZSICZKY ÉVA észleli először az *-ó/-ő* képzős igevelek előhangzós toldalékolásának terjedését (Az *-ó, -ő* végű igevelek kötőhangzós *(-ak, -ek)* többesének a kérdéséhez: Nyr. 1955: 289—98). Megállapítja, hogy főként az állítmányi szerepű és melléknévi szófajiságú elemek jelennek meg előhangzóval, illetve hogy a főnévi használatú elemek elő/(kötő)hangzó nélkül, a melléknéviak előhangzóval, az igenéviak pedig ingadozóan toldalékolódnak. — Az igekötő helyének és a szórendnek a kérdése felbukkan a „Nyelvművelő levelek” között is (FERENCZY GÉZA, Nem emelhető fel — fel nem emelhető — nem felemelhető. In: FERENCZY — RUZSICZKY szerk., Nyelvművelő levelek. Bp., 1964. 244). — A *-ható/-hető* képző önállóságát VELCSOV MÁRTONNÉ mutatja be újabb példákon (A HATÓ/HETŐ képző szerepe a mai magyar nyelvben: Népr. és Nytud. 1971–72: 109—17). — 1985-ben TÖRÖK GÁBOR is külön fejezetet szentel a témának a „Napjaink változó nyelvi jelenségeiből” c. írásában (Nyr. 1985: 402—7), és a változatok finom különbözőségét hangsúlyozza. — A „Nyelvművelő kézikönyv” (Tő- és kötőhangzó-változások, in GRÉTSY LÁSZLÓ — KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., Nyelvművelő kézikönyv II, Bp., 1985. 1047—88) csak a többesjel előtti előhangzó-használat kérdésénél foglalkozik az ide tartozó jelenségekkel, és csakis az *-i*, illetve az *-ó/-ő* igenévképző után előforduló esetekkel: „Mivel a kötőhangzós formák az utóbbi évtizedekben határozottan megsaporodtak, erre az aránylag gyors és feltűnő változásra sokan érzékenyek is. A beszélők egy része — főleg a fiatalabb nemzedék — érezhetően rokonszenvez vele, s akarva-akaratlan erősíti ezt

a tendenciát, másik részük ellenben — elsősorban az idősebb korosztály — idegenkedik tőle, a már jobban meggyökerezett ... *bántók, eltérők, fárasztók*-féle hagyományosabb formákkal él.” A tendencia erősödésével számol a kézikönyv. — Noha e megállapítások egyébként helyesek, és a további terjedést jósoló előrejelzés is igazolódott, a *-ható/-hető* képzőnél még nem tárgyalják a szerzők a problémát, és a többesjelnél való tárgyalás sem tér ki elméleti kérdésekre. — A „Nyelvművelő kézikötet” e tekintetben nem hoz újat (GRÉTSY LÁSZLÓ — KEMÉNY GÁBOR szerk., Bp., 1996.). — SZENDE TAMÁS tárgyalja először a kérdést a nagyobb nyelvrendszerbeli mozgások szerves részeként (Szerkezetek átrétegződése? Hajszáltrepedések egy rendszeren. In: Megérthetjük-e egymást? Bp., 1987. 22—35). — Magam is foglalkoztam a jelenséggel egy cikksorozatot részeként (H. TÓTH TIBOR, „Ingadozók” vagy „ingadozó”? I—IV. Nyelvészarsarok, Félégyházi Közlöny 4. évf. 17., 18., 20., 23. szám, Kiskunfélegyháza, 1995). Többek között a következőket írtam: „Ha az igéből alkalmilag képeztük az igenevet speciális jelentés nélkül, és az ige a bővítményét is megtartotta az igenévi formában, akkor csak az előhangzó nélküli változat a helyes és magyaros a többes szám -k eleme előtt. Például: *a két érték/pont között ingadozók, az alább következők, az egymást megelőzők, a kérdést megválaszolók, az órák óta itt tartózkodók* stb. Ha jelentésváltozás ment végbe az igenévi alakon — vagy melléknévi, tehát tulajdonságjelölő irányban, pl. *tartózkodó, megértő, bosszantó* stb., vagy főnévi irányban, pl.: *író, kereső, vonó, vakaró, köptető, égő, néző, étkező, vasaló, sütő* stb. —, akkor ismét egyértelmű szabályszerűséggel toldalékolunk: a melléknévi alakok után az előhangzós és az előhangzó nélküli változat egyaránt megfelelő (...) Főnevesült, tehát szófaját változtató szavak esetében kizárólag az előhangzó nélküli változat lehet helyes, mivel a főnevek is így toldalékolódnak magánhangzó után: *nézők, keresők, írók, égők* — akként, mint: *hajók, tetők, mezők, bírók*. Itt lehet igazán fölmérni ennek az egyetlen egy kis előhangzónak a hatalmas szerepét; ugyanis képes a szófajváltást egyértelműen jelölni.” Ez a gondolatmenet teljesen megfelel mostani fölfogásomnak. (A kérdéshez l. még: TOMPA JÓZSEF, A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. NytudÉrt. 14. sz. 1957.; KOVALOVSKY MIKLÓS, Legyünk-e elnézőek?. In: KOVALOVSKY szerk. Nyelvünk világa. Bp., 1978. 196—7) — Legújabbban a „Magyar ragozási szótár” (Bp., 1994.) elkészítésében és az alakmegoszlás vizsgálatában kiemelkedő szerepet játszó ELEKFI LÁSZLÓ vázolja a kérdés néhány részletét, és a következő megállapítást, illetőleg megjegyzést teszi (Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek: Nyr. 1998: 305—17): „A melléznevekre érvényes tendencia azonban nem terjed ki a melléknévi igenevekre, ezért ilyen hármasság alakult ki: *-ók* a főnevek, *-óak* v. *-ók* a melléznevek, *-ók* a melléknévi igenevek többes számú végződése. Az utóbbi évtizedekben az utóbbi különbségtétel kissé elmosódik, amikor néhányan az *-óak* típusú többes számot kezdik igenévi értelmű szavaknál is használni.” ELEKFI szerint a tárgyas igék csak *áthatók* lehetnek, továbbá: *beláthatók* v. *beláthatók* ’megértve elfogadhatók’, de a nagy távolságok például csak *beláthatók* stb.

2. A *-ható/-hető* képzős formák terjedése nem újkeletű, már a múlt század végén is megemlékeztek róla nyelvészeink, és azóta folyamatosan jelen van a nyelvművelő, tanácsadó könyvek lapjain (vö. áttekintés: RUZSICZKY i. m.). Az értelmező szótárban meglevő (l. PAPP FERENC, A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Bp., 1969.) *-ható/-hető* képzős szavaink közül néhány igen gyakran előfordulót a készülő akadémiai nagyszótár számítógépes anyagában is ellenőriztem: a *látható, érthető, található* igenév-melléznevek többes számú alakjaiban a következő megoszlást tapasztaljuk: a *láthatók, érthetők, találhatók*-féle előhangzó nélküli formák szinte egyeduralmúak. Az előhangzós változatok aránya igen csekély, a több száz előhangzótlannal szemben csupán hét (*láthatóak*), illetve négy (*érthetőek*) ilyen alak szerepel az anyagban, a *található* esetében pedig egyetlen példa sem akad az előhangzós többesre. További igen lényeges mozzanat: az említett néhány kivételesnek tűnő változat is csak a XX. század negyvenes éveiben jelenik meg. — Ezek az adatok megerősítik azt a vélekedést, hogy az előhangzós változatok igazi térhódítása századunk közepére tehető, a *-ható/-hető* képzős forma és előhangzós többes száma pedig az utóbbi egy-két évtizedben terjed — rohamosan.

B) A *-ható/-hető* képző az igei-igenévi elemcsoportozáshoz tartozik: általában tárgyas igei tőhöz kapcsolódik a lehetőség modalitásának kifejezésére szolgáló *-hat/-het* képzőnk, valamint a folyamatos melléknévi igenév képzője, az *-ó/-ő* (a tő fölfogására vö. KIEFER FERENC, Alaktan. In: Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 187—292). A *-ható/-hető* képzős szavak nyelvi viselkedése egyike a leggrammatikaiabb jellegű problémáknak. — A *-ható/-hető*-t az akadémiai nyelvtantól kezdve az „Új magyar nyelvtan” morfológiai fejezetéig mindenütt melléknévképzőként tartják számon. Én egyértelműen igenévi képzőnek tartom — természetesen az *-ó/-ő* vagy a *-t/-tt* képzős ige-nevek melléknévi lexikalizálódásával párhuzamosan a *-ható/-hető* esetében is tipikusnak tartva az igenévi—melléknévi értékváltást, kettősséget (potenciális és gyakran meg is valósuló melléknéviség). Ennek indoklása: ha csak a mai igenévképzőinket tekintjük grammatikai szempontból (az ige-nevek csoportosításához l. pl. KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NytudÉrt. 10. sz. 1956.), azt látjuk, hogy a *-ható/-hető* az igei tartalom megőrzése és a bővíthetőség, valamint az igekötő hátra kerülése alapján a legigeibb ige-ekkel tart: a határozói, a főnévi igenévvvel és a melléknévi-ek közül az *-andó/-endő*-vel. Igei szórendet és bővítményszerkezetet követő ige-ek: határozói igenév; a melléknévi típusból az *-andó/-endő* és a *-ható/-hető* egymást kiegészítő funkcióban; főnévi igenév. Melléknévi típusú (jelzői pozícióra alakult) ige-ek: befejezett melléknévi igenév; folyamatos melléknévi igenév. — Az utóbbiak alkalmi tapadásos főnevesülése mindennapos, egyébként viszont állítmányként nem szokásosak a magyarban. (Ezzel szorosan összefügg az igeidőjelektől való — történetileg korábbi — funkció-elkülönülésük; a mai igenévképzős alakok bezáródtak a jelzői szerepbe.)

A melléknévi értékű ige-ekben az igekötő nem kerülhet az ige mögé, míg a többiekben igen (semmilyen mondatrészi szerepben nincs *vevő észre, emelkedő fel, talált ki* stb. szórendű igenév). Az *-andó/-endő*-vel minden lényeges pontban párhuzamot mutat a *-ható/-hető*: passzív funkciójú, igekötője hátulra is kerülhet, jelentése pedig a lehetőség szemantikáját-pragmatikáját építi be az igenévbe. — A *-ható/-hető* igenévi—melléknévi kategóriaképző viszonya olyan, mint az *-ó/-ő* képzőé, viszont főnevesülést — még? — nem találhatunk. Másrészt: a *-ható/-hető* képzős alakok igeisége még erős, ez most van átalakulóban; szórendje szerint még igei, illetve határozói igenévi mintára viselkedik a vele képzett származék.

Mind a határozói, mind a főnévi, mind pedig a *-ható/-hető* képzős igenév kiemelkedő szerepet játszik a mindennapi beszéd személytelen szerkezeteinek, mediális típusú igei konstrukcióinak létrehozásában is (*a ruha ki lesz tisztítva, a sértés el lesz felejtve, a munka ki volt neki adva*; még pongyolább köznapi példákban: *Fénymásolva lesz?* 'Fénymásolást kér?'; *lehet enni, kellene már menni, jó volna abbahagyni; csak ez készítendő elő; csak ezek fogadhatók el* stb.).

C) A *-ható/-hető* képzős szavak további toldalékolásának ingadozása, az előhangzó megjelenése a kategóriákhoz kötött, szófajilag és szemantikailag megfogható különbségtétel megnyilvánulása. Viselkedéséhez jó támpontot ad a melléknévi és igenévi értékben egyaránt használt, *-ó/-ő* képzős deverbális származékok viselkedése: *bántó, sértő* stb. — Főnévi (szubsztanciális) jelentéstulajdonítás jelzésére az előhangzó nélküli többes szolgál, pl.: *Íme, itt vannak a bántók és a sértők*. Ilyenkor az igei tartalom az igenévi szerepben is érintetlenül megmarad, de alkalmilag főnevesül. Melléknévi (akcidentális) jelentéstulajdonítás jelzésére az előhangzós többes szolgál, pl.: *megjegyzéseik igen bántóak, sértőek*. Ekkor megszűnik az igei tartalommal való közvetlen kapcsolat, és grammatikailag a bővítés, a (vissza)konkretizálás is lehetetlen. Lehetséges azonban transzformációban az alapige visszahelyezése, de csak határozatlan értelmű (általánosítást kifejező) tárggyal: *ez sértő, bántó* = *ez sért, bánt valakit*, (sőt: lexikális szinten az felel meg a melléknévi tartalomnak leginkább, ha potencializált igévé alakítjuk a főigét: *ez bántó* = *ez bánthat valakit*). — Az előhangzókérdés tehát a folyamatos melléknévi igenévre és ennek melléknévi használatára nézve — a fentiek fényében — így foglalható össze: pontos és következetes grammatikalitással csak a bővítménytelen, melléknévként felfogott alakokat használhatjuk előhangzós többes számban, a bővítményüket megőrző, tehát szituációra konkretizált

igényvi alakokat viszont mindig előhangzó nélkül; tehát például: *a megjegyzéseket — a sértőeket — nem vette figyelembe* (tehát a megjegyzések a beszélő szerint a *sértő* melléknévvel minősíthetők), de: *a megjegyzéseket, az egyébként őt is sértőket, nem méltatta figyelemre*.

Az előhangzó melléknévi kategóriát és jelentést implikáló megjelenése a *-ható/-hető* képzős igeszárma-zékokban szintén következetesen érvényesül, már ami a grammatikai lehetőségeket és a választékos, igényes nyelvhasználatot illeti. Ha például azt halljuk, hogy ezek vagy azok az élelmiszerek és gyógyteák *reggel, délben, este, éjjel, tehát minden napszakban fogyaszthatók*, akkor ehhez olyan értelmezést rendelünk hozzá, amely így is kifejezhető: 'reggel, délben, este és éjjel is fogyaszthatjuk' stb. Ha azonban azt mondják nekünk, hogy ezek a készítmények *minden napszakban fogyaszthatók*, akkor valószínűleg tréfának fogjuk fel a mondottakat, hiszen természetes, hogy néhány óra alatt nem változik meg az élelmiszerek fogyaszthatósága, tehát frissessége, élvezeti értéke stb. Az első esetben tehát egy általános cselekvésvé, egy igei tartalom jelent meg, a másodikban viszont egy akcidentális fogalomra asszociáltunk. Ennek az oka a nyelvtani szerkezetben van: a vonzat számára az előhangzóval kapcsolt fő átjárhatatlanná válik.

Az előhangzók megjelenése, viselkedése egyébként a funkciós, kötött morfémaalternációhoz, a szerepelkülönülést jelölő alakváltozatok kérdéséhez is tartozik, és külön tárgyalást érdemel. Itt csupán utalok arra, hogy mind az előhangzó megjelenése (hiány-megjelenés oppozíció), mind annak minősége (minőségi oppozíció), mind pedig a tövégi mássalhangzó nyúlása használatos a melléknévi — főnévi értelem, használat következetes elhatárolására. Tipikus példa a *gonoszok — gonoszak, gonoszt — gonoszat* (*Akarsz hallani tőle valami gonoszat?*), *gonoszon — gonoszan* szembenállás; kevésbé ismert a nyelvjárási *sörösök — sörössek, sörösön — söröszen*, illetve *vizesek (~vizesék) — vizessek, vizesen (~vizesen) — vizeszen* oppozíció.

3. Kategoriális támasztékok, rendszertényezők és mögöttes hatóerők. — Melyek azok a kategoriális interferenciák, hatóerők és analógiák, melyek mégis segítik a mai nyelvhasználat kiindulásunkban említett határátlépéseit?

A) Különösen tanulságos ebben a tekintetben a teljesen melléknévi, tehát a főigei vonzatot át nem engedő értéket nyert fosztóképzős melléknevek (*-talan/-telen, -hatatlan/-hetetlen*) elemzése. Ezek ugyanis erősen lexikalizálódtak, sokszor régiek, és igényvi szerepet nem tudnak ellátni. Ezért a deverbális melléknévi típusú szavak részrendszerében erősítik a *-ható/-hető*-vel képződött alakulatok merevségét, rugalmatlanságát, melléknévi jellegét. Létrejön egy olyan skála, ahol szabadabban érvényesül a szabályos alkotás, a kreativitás: lexikális kötöttség nélkül képezhetünk ugyanis az igeből *-ható/-hető*-s alakokat és ennek tagadó változatát: *ez kimondható — emez nem kimondható*. Ismét döntő azonban a használók különböző nyelvi műveltsége és gondolati igényessége: tudniillik az így terjedő nyelvi megoldást másképp használják föl az egyes beszélők. Az igényesebb beszélő számára újabb differenciálási lehetőségek és egyben kényszerítő utak nyílnak meg, míg mások új divatot alakítanak ki, és a lexikalizált eszközöket elhagyják. Ennek következtében a) differenciált skála jelenik meg a választékos kifejezésben: *ez nem mondható ki ennyire rövid idő alatt — ez bizony kimondható — (nem kimondható?) — kimondhatatlan* — további jelentéskülönülésekkel; b) viszont alakcsökkenés jön létre, és fokozódik az uniformizálódás a műveletlenebb nyelvhasználatban: *kimondható — nem kimondható*, és csupán a lexikálisan erősen beágyazódott szavaknál marad meg mintegy „reliktumként” a *-hatatlan*: jelentése tovább specializálódik, a képző használatának köre leszűkül, elavul (*kimondhatatlan öröm*; de: *ez vagy az a szó nem kimondható, ehetetlen helyett nem ehető* stb.; viszont marad a *lehetetlen, kérlelhetetlen* stb., melyek így elszigetelődnek, és idővel demotiválódhatnak, rövidülhetnek is).

I. Döntő szerepe lehet a jelenség terjedésében egy másik kategóriabeli kérdésnek: a hagyományosan egybefoglaló szórendnek nevezett szintaktikai-szemantikai szabálynak is (É. KISS KATALIN, Mondattan. In: Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 17—187; 51). Az ún. pozitív értelmű kvantorok az egyenes, tehát igeikötő-ige(név) szórendet követelik meg, ezzel is gyarapítva az ál-

litényi szerepű *-ható/-hető* képzős igenevek mellékevesülését, panelesedését: pl. *jócskán/teljesen megkérdőjelezhető, könnyedén belátható, mindenképpen elfogadható* stb.

2. Erős a már különböző utakon lexikalizálódott formák asszimiláló hatása is (*beköltözhető, hozzáférhető, belátható, elfogadható, kézzelfogható, kifogásolható, megbízható, hasznavehető, szavahihető, közérthető*). A *-ható/-hető* automatikus grammatikai szabályának különböző okokból nem engedelmeskedő lexémák merevek, mozdulatlanok maradnak: például a tárgyi vonzatértelmezhetőség nem áll fenn a *hozzáférhető, a beköltözhető, a megbízható, illetőleg a hasznavehető, szavahihető, közérthető* szavakban. (A *megbízható* pl. egyszerre két grammatikai-szemantikai működésben is részt vesz: *nem bízható meg vmivel vki = nem bízhat meg valamivel vkit; de: nem megbízható = nem lehet vkiben megbízni, nem bízhat meg valakiben*.) A *kifogásol, befolyásol* már igeként is mereven köti az igekötőt, hiszen az alapigék maguk sem valódi igekötős igék. A *belátható* pedig annak a gyarapodó csoportnak a része, melynek tagjai ugyan nem vonzateltéréssel mérhető differenciálódást mutatnak (mint pl. a *megbízható*), de mégiscsak specializálódnak némileg, funkcióelkülönülést képviselnek. (Tipikus használati megoszlást mutat: *beláthatatlan következmények, be nem látható viselkedés/feladat, nem/rosszul/jól belátható útszakasz*, miképpen pl.: *csak így látható be (a megoldás helyessége) = csak így láthatjuk be (a megoldás helyességét)*, de: *csak nappal belátható ez az útszakasz*. Hasonló példa az *észrevehető* esetében: *ebben az vehető észre, hogy...*, de: *a különbség szinte alig-alig észrevehető* stb.) A mellékevesülés a morfológiai szerkezet egységeinek bezáródását eredményezi: az igekötő nem mozdulhat el a helyéről. — A melléknévi kategória előnyben részesítése, tehát a *-ható/-hető* előhangzós többesének és igekötő-megkötésének elterjedése a paneles, merevebb szerkesztésnek a terjedését is jelenti. A mellékevesülés és az igei viselkedés elvesztése szorosan következik a paneles szerkesztésből: a *nem elfogadható, nem kitalálható, nem elkészíthető, nem elérhető* stb. használati gyakorisága olyan falat kezdett fölépítenie az igekötő elmozdulása elé, melybe még akkor is beleütközünk, amikor a vonzat megőrzése révén az igeiség és az igei határ balra — a vonzat számára való átjárhatósága miatt — szinte parancsoló erővel lép fel. Az új paneles szerkesztések gyakorisága már eléri az a fokot, hogy a két hatóerőnek mérkőznie kell egymással; az eredmény a nyelvi képességektől és a nyelvi műveltségtől, végső soron pedig a személyiségtől függ.

B) Ez utóbbi panelesség több olyan, a nyelvi viselkedésben is megfogható divatos és társadalmilag kétségtelenül rendkívül erős hatású jelenséggel függ össze, amelynek felvázolása nélkül nem adhatnánk kielégítő magyarázatot a jelenség terjedésére.

1. Terjed a kívülálló szerkesztés; a személytelen sablonfogalmazás kényszere a nyilatkozókat az előregyártott általánosságokhoz juttatja el: *az megvitattott, eldöntött dolog, hogy...; ez nem megengedett, nem kerül megvitatásra, ez megvitatható, ez nem megvitatható — megvitathatóak* — stb. (vö. SZENDE i. m.).

2. A nyelvi sznobizmust az utóbbi évek politikai, társadalmi változásai csak fokozták (BENKŐ LORÁND, Sznobizmus a nyelvhasználatban: Nyr. 1994: 377—85). Egyre többen szeretnék a jóléretsültség, a bennfentesség, a választékosság, a műveltség látszatát és benyomását kelteni, és egyre többen hozzá is jutnak a mikrofonhoz, a szócsőhöz. Dívnak a terminus jellegű, formájú kifejezések, a kategorikus véleménynyilvánítás eszközei, a határozott, szubjektív és bátor véleménymondás látszatát keltő, nyilatkozó formulák (ez utóbbit l. bővebben: H. TÓTH TIBOR, Napjaink magyar nyelvének divatos-modoros kifejezőmódjairól. In: Pro Scientia aranyérmesek IV. konferenciája. Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Szeged, 1998. 55—9). A fontoskodó, nagyképu(skódó) közlésmód egyik legfőbb jellemzője a zsargonosítás, a terminologizálás, a különösségek kedvelése, mivel ezek képesek a berkeken belül levés látszatát, benyomását kelteni, szakmaiságot sugallni. Ez az attitűd végeredményében és „technikai” módszerében egybeesik az igénytelenebb vagy lustább és idegenmajmoló nyelvhasználat kedvelt nyelvi megoldásaival. Ezek közé tartozik a kollektív, kulturális előföltételeket hordozó — kollektív igazságdöntést implikáló (HORVÁTH RAJMUND, Az igazságdöntés szintjei. Bp., 1998. Kézirat) — melléknévi kategória használata, mivel

az többlettudást mutat, a társadalmi hierarchiában fontosabb és informáltabb közeghez való tartozásra képes burkoltan utalni. Így lesz azután a *nem fogadható el* helyett a hivalkodó nyelvhasználatban *nem elfogadható* stb.; az ilyen beszélő a *nem megfogható*, *nem megérthető*-féle formáknak ad öntudatlanul is elsőbbséget. — A divatos neológ formák kedveltsége igen nagy, mintaként pedig gyorsan képesek tovább is terjedni a piaci-fogyasztói társadalom szemléletét erőszakosan közvetítő média révén.

3. A *-ható/-hető* problematikája fölveti az angol nyelv erőteljes hatásának, közvetett terjeszkedésének a kérdését is: az analitikus, tagadószócskával formált kváziképzések/összetételek az angolban — a magyarral ellentétben — megszokottak, még olyan esetben is, amikor hagyományosabb fosztóképzős változat is van ugyanabban a jelentésben (pl. *irreversible* — *non reversible*, *irrational* — *non-rational*, *insensitive* — *non-sensitive* stb.).

4. A nyelvi gyakorlatlanság, műveletlenség: a szintetikus és egyéb hagyományos formák (l. pl. BENCÉDY JÓZSEF, Szintetikus és analitikus szerkesztési formák a mai magyar sajtóban. In: Kozoca Sándor Géza szerk., Emlékkönyv Fábian Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 36—40) másként is háttérbe szorulnak, pl. az *ez elképzelhetetlen* helyett könnyebben csúszik ki egyesek száján az *ez nem elképzelhető*. Ezzel ugyanis jó néhány lexikai szabály mellőzhető, és nem kevés grammatikai is (nem kell listázni az agyunknak az adott szó *-hatalan* képzős formáját, és eldönteni, azt alkalmazza-e, vagy mást, hanem a mindenhol alkalmazható és jellegtelen, sokszor helytelen tagadott *-ható/-hető* képzős alakot produkáljuk). A gondolkodás eltunyulását és uniformizáltságát érthetjük tetten ebben a manőverben. Hogy ez a tunyaság mennyire kézzelfogható és nagy hatóerejű a mai nyelvhasználatban, azt jól szemlélteti a szabálytalanul egyben tartott szerkezetekhez való ragaszkodás, a főnévi taxonomizáló címkézés, amit például a következő szerkezettypusok eluralkodása is bizonyít: *Magyarország rövid története* (ehelyett: *Magyarország története röviden* — nyelvhelyességi szempontból már az előbbi formát sem hibáztatjuk szemben a következő példakkal): *nyitva hagyott gázcsap esetén* (ehelyett: *a gázcsap nyitva hagyása/felejtése esetén/-kor*), *nem eléggé meggyőzőnek érzi* (ehelyett: *nem érzi eléggé meggyőzőnek*), *igen nehezen összeegyeztethető* (ehelyett: *igen nehezen egyeztethető össze*) stb. A tendencia már évek óta jelen van és erősödik a nyelvhasználatban (vö. SZENDE i. m.).

Úgy látom, hogy például a többszjel előtti előhangzó differenciált és következetes alkalmazása utalhat az egyén nyelvi funkciók iránti érzékenységre, gondolkodásának differenciáltságára. Ennek a személyiség egészében betöltött szerepéről, a mentális képességekkel való összefüggéséről azonban alig tudunk valamit. — Az anyanyelvhasználat bizonytalanságai már társadalmi, kulturális és politikai kérdések is egyben, ugyanis az említett jelenségeket „kitermelő” társadalmi-politikai közeg (a nyilatkozás művészete és retorikája) adja az impulzust a folyamatokhoz. A nyelvi viselkedés az önmegjelenítésünknek, és így az érdekérvényesítésünknek fontos eszköze, a mindennapi élet harcainak egyik fegyvere. A presztízsjelenségek és a divatok e területen is nagy hatással vannak ránk.

4. A *-ható/-hető* a nyelvhasználati tendenciák és társadalmi elvárások hatására egyre gyakoribb, kedveltebb kifejezőeszköz lett; ennek következtében azonban számtalan használati helyzet révén újabb differenciálódás, kihasználódás, funkcióelkülönülés is megkezdődött: újabb jelentésárnyalatok egyértelmű alaki azonosítása vált lehetővé, pl. *belátható* — *beláthatatlan* — *be nem látható* — *nem belátható*; *kitalálható* — *nem található ki* — *nem kitalálható*: az elváló igekötős igenévi konstrukciók aktualizálhatók, jelentésük ikekompatibilis, míg az egyben maradó igekötős igenevek melléknévi állandóságu tulajdonságot föltételeznek, nem aktualizálhatók, az igejelentéstől elszakadnak.

A jövőben valószínűleg megnövekszik az igekötő-elmaradások száma, és erősödik a *lebonnyolít*—*bonyolít*-féle rövidülések sora, pl. *gyorsan összeszerelhető* — *gyorsanszerelhető*, sőt *gyors-szerelhető* stb. Ez az inkorporáló jelleget fogja erősíteni a magyarban. — A többi igenév viselke-

dése is kategoriális föllazuláson mehet át, tehát további grammatikai változások elindítója lehet a folyamat. Erdemes lesz folyamatosan figyelemmel kísérnünk a jelenséget és hatásait.

H. TÓTH TIBOR

S Z E M L E

Jakó Zsigmond, Erdélyi okmánytár

Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023—1300.
Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND.

A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok. 26.
Sorozatfőszerkesztő: VARGA JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
481 l. + a kötetátlák belső felén Erdély (1023—1542) feliratú térkép
+ Erdély (1023—1301) feliratú, szétnyitható térkép.

1. A magyar és egyetemes tudományosságot (igen összeszedett életrendben és kemény munkában telt) pályája többedik szintézisével megajándékozó JAKÓ ZSIGMOND műveinek, a műveit tárgyaló, rendkívül elegáns szakirodalomnak a felsorolását a következő helyeken találjuk meg: 1. Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Herausgegeben von KÁLMÁN BENDA, THOMAS VON BOGYAY, HORST GLASSL, ZSOLT K. LENGYEL. I—II. Studia Hungarica 31—2. München, 1987. (332 + 326 l.); 2. JAKÓ ZSIGMOND műveinek bibliográfiája: Történelmi Szemle 31. 1989: 134—47; 3. Emlékkönyv JAKÓ ZSIGMOND nyolcvanadik születésnapjára. Szerkesztette KOVÁCS ANDRÁS, SIPOS GÁBOR és TONK SÁNDOR. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1996. — A második emlékkönyv után, 1997-ben jelent meg korábban publikált tanulmányai egy részét kiegészített jegyzetanyaggal újraközlő „Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez” című kötete. A METEM (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség) Könyvek 18. számaként, s még ugyanabban az évben a jelen ismertetés tárgyát képező alapműve.

Az évtizedek munkájának eredményeit összegző Erdélyi Okmánytár (a továbbiakban: EO.) első, eddig sehol meg nem jelent forrásokat is jelentős számban felvevő kötetének megjelenése a nyelvtudomány számára a benne foglaltak — mondhatni maradéktalan — tudományos megbízhatósága miatt is öröndetes esemény. Ez a fajta megbízhatósága közismert igényességének, meg hát több mint ötven éves forrástanulmányozói tevékenységgel megszerzett átfogó tudásának, a magyar és magyar vonatkozású levéltári anyagban csak kevesekéhez mérhető tájékozottságának gyümölcse. Hogy a történész JAKÓ ZSIGMOND munkásságának mit köszönhet a magyar nyelvtudomány, az a műveiből összeállított, témakörökön belül időrendet követő alábbi jegyzékből is kikövetkeztethető (az egyedi forráspublikációkról l. azonban a fenti összegző irodalmat is).

Paleográfia, írás-, írásbeliség- és intézménytörténet. — ENTZ GÉZÁVAL: Jelenítés Sütő-Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról: EM. XLIX/1—2. 1944: 268—78; Az oklevélírások fejlődése Erdélyben a XII—XV. században: LtHíradó 8/1—2. 1958: 123—62; Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie. Nouvelles études d'histoire. Présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques. Rome 1955. Kiadta a RNK Akadémiája, Bukarest, 1955. 209—23 [hazai ismertetése: BÉLAY VILMOS, KOMJÁTHY MIKLÓS, MEZEY LÁSZLÓ: LtKözl. 28. 1958: 206—7]; Hasonmásgyűjtemény a régi magyar írás emlékek olvasásához. (50 táblával). Kolozsvár, 1967.; A laikus írásbeliség kezdetei Erdélyben: LtHíradó. 6/2—3. 1956: 14—27; Az oklevélírások fejlődése Erdélyben a XII—XV. században. (52 hasonmással):

LtHíradó. 8/1—2. 1958: 123—62; A kolozsvári könyvtárak középkori latin kódexeiről: KtáriSzle. XI/2. 1967: 78—80; Az írás fejlődéséről. (8 hasonmással): Művelődés 23/12. 1970: 54—7; Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. (374 l. + 83 kép). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. Új kiadása: 1977; RADU MANOLESCU társszerzővel: A latin írás története. (321 l. + 52 hasonmástábla). Európa Kiadó, Bp., 1987.; Batthyany Ignác, a tudós és tudományszervező: Erdélyi Múzeum LIII. 1991: 76—99 és MKszle. 107. 1991: 353—75.

Főként ómagyar kori kiadatlan források névanyagát is jelentős mennyiségben felhasználó monográfiák: Bihar megye a török pusztítás előtt. Sylveszter nyomda. Bp., 1940.; A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944.

Forráskiadások. — a) Ó- és középmagyar szórványemlékeket tartalmazó források közzététele: VALENTIN ANTALL: A Thoroczkay család levéltára. Regesztákban. Kolozsvár, 1944.; 1980-ra készült el, de csak 1990-ben jelent meg: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I. (1289—1448), II. (1485—1556). Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta JAKÓ ZSIGMOND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990 [ismertetéseinek bibliográfiáját l. JakóEml. 593—4. Ennek az egységesség, folyamatosság és mennyiség tekintetében is páratlan szórványemlékcsoportnak a jelentőségéhez képest igen szerény nyelvész-fogadtatását l. Névtani Értesítő 14. 1991: 117—22].

b) Ó- és középmagyar kori (nagyobb részben maga feltárta) szövegemlékek közzététele (az erdélyi magyar szövegemlékekre vonatkozóan l. SZABÓ T. ATTILA: Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series Philologica. Fasciculus 2. 1968: 45. l. 2. lapalji jegyzet); Három XVI. századi magyar vers a Batthyaneumból: NyIrK. VI/1. (1962): 188—91; Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből. (2 hasonmással): NyIrK. VI/1. 1962: 184—7; Ismeretlen magyar drámai emlék a XVI. századból. (5 hasonmással): NyIrK. IX/1. 1965: 21—39; Nyomatott bibliai színjáték töredéke a XVII. századi Erdélyből. (10 hasonmással): MKszle LXXXI/4. 1965: 313—28; Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok. 1718—1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó szöveggel. (564 l. + 13 kép). Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1970 (ismertette többek között: SZABÓ T. ATTILA, TRÓCSÁNYI ZSOLT, S. SÁRDI MARGIT, vö. JakóEml. 587); Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel (547 l. + 36 + 3 kép). Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

A GYÖRFFY GYÖRGY vezette, már két kötetig eljutott nagy vállalkozástól, az 1131-ig, illetőleg 1196-ig terjedő forrásokat tartalmazó Diplomata Hungariae Antiquissima-tól és a Chartae Antiquissimae Hungariae-től (az előbbi ismertetése JAKÓTÓL: Magyar Tudomány 39. 1994: 115—8) való eltérések egyébként nem hosszú sorából kiemelendő, hogy az EO. a diplomatikai iratokon kívül felveszi „a missilis leveleket, a számadásokat, összeírásokat, általában az ügyintézés iratait (is), tehát a gyakorlati (nem irodalmi) íráshasználat minden termékét. Elbeszélő forrásokból vagy törvényekből nyerhető erdélyi adatok csak egészen indokolt esetekben kerülhetnek a regeszták közé” (31).

Az EO. 1997 végén megjelent I. kötete a következő, önálló műveknek is tekinthető egységekből áll: a) „Források és rövidítések”, valamint az „Oklevélkivonatok” című adattári rész. Az egyes tételekhez járuló, valamennyi okmánytani információt és teljes irodalmat is megadó, mindezt kritikailag értékelő apparátussal. E részhez forrásrövidítéseket feloldó, illetőleg a források őrzőhelyeit felsoroló jegyzék is tartozik. b) Román és német változatban is hozott bevezető tanulmány. c) Mutatók. d) Térképek.

2. Az adattári rész. — A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (KmJkv.) két kötetben és most az EO.-ban is alkalmazott közzétételi móddal kapcsolatban a következőkre hívja föl a figyelmet: „A középkori Magyarország százezres nagyságrendű okleveles anyagának feltárására legcélszerűbb regesztázási módszert Mályusz Elemér (...) dolgozta ki és alkalmazta a Zsigmondkor (...) okleveleinek közzétételében(...) Ez a bevált mód (...) némileg továbbfejlesztve (...) az utóbbi évtizedek tapasztalatainak, technikai vívmányainak és a helyi kíváncsoknak a figyelembe-

vétele alapján” (...) lehet a jövőben is célra vezető. „Meggyőződésünk szerint a középkori Magyarország múltjában érdekelt történettudományok krónikus forráshiánya csak a regesztás közlési mód és modern reprodukciós technika tudatos összekapcsolásával küzdhető le belátható időn belül” (30).

A JAKÓ készítette regesztákról mulasztás volna meg nem jegyezni, hogy ezek önmagukban sem mindennapi szellemi teljesítmények. E regeszták ugyanis gyakran eleve igen bonyolult ügyeket taglaló szövegek példamutató szabatsággal megfogalmazott, tehát jól követhető, tömör, mégis valamennyi fontos információt megadó összeglészei. A napjainkban divatos — olykor nemcsak elméleti, hanem tőrőképességet is próbára tevő (s ezért érdemeikkel talán nem mindig arányos tartalmú utóéletnek elébe néző) — szakszövegekkel bajlódó olvasó bizonyára hamar észreveszi, hogy a JAKÓ-kivonatokban a magyar tudományos próza milyen színvonalú miniatűrjeihez van szerencséje.

A regesztákhoz csatlakozó (a román és szász szakirodalomnak is egészét átfogó), megbízhatóság tekintetében is hiánytalan apparátusban (95—120) megtalálhatjuk „az erdélyi történet Árpád-kori összes oklevélközlésének pontos könyvészeti adatait (... melyek) megszerzése egyébként a különböző országokbeli történészek számára, tekintettel az erdélyi kutatásban különösen érdekelt három nemzet egyoldalú könyvtárfejlesztésére, szinte megoldhatatlan nehézségeket róna az egyes kutatókra” (95).

Az 1-től 603-ig számozott források (az elsőről magánbeszélgetés során említette a professzor úr, hogy a román szakirodalom nem ezt, hanem a negyediket szokta legrégebbiként idézni) adatainak nyelvészeti felhasználását igen megkönnyíti a szórványemlékek betűhív közlésmódja. Valamint az, hogy „A határjárások — már közölt oklevelek esetében is — teljes terjedelemben és eredeti latin szövegükben kerülnek a regesztába, természetesen az eredetivel történt összeolvasás után” (32).

A közzétételi mód további erénye, hogy a több verzióban fennmaradt források szórványainak írásváltozatait is mindig megadja. L. például: [1259?]/1390 és 1454, 1466 *Sumlow/Somlw*, *Sczeek/Seech*, *Perechen/Perechon* (230); 1299/XV. századi másolatok: *Fok/Fuuk*, *Seg/Seegh*, *Seg/Seeg*, *Orbow/Orbow*, *Thorozko/Twruczco*, *Gyog/Gyoog*, *Gyomal/Gyomaal*, *Berch/Beerch*, *Lapad/Lapaad*, *Vrbow/Orbow*, *Scadkw/Zaadkw* (589) stb. Az egykori oklevél-másolási, -átírási kérdésekhez is I. TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik” (...) 1984. 165. l. 76. jegyzet.

Mint a most idézett adatokból is észrevehető, a betűhív átiratban közölt magyar szórványanyag helyesírása egységesen kancelláriai. Meglehet, ezzel is összefüggésben: pusztá érdekesség-nél talán többről tanúskodhat a kötetben 471.-ként felvett oklevél hátlapján a XVI—XVII. század fordulójáról való, két szó írásmódját kivéve végig mellékljeltelen, s az elvárhatónál amúgy is archaikusabb hangjelölést képviselő feljegyzés: „Az Magiarorzaghi nemeseknek, Erdelieknek és Zaz nemeseknek sok haznos uolna ebben: hogy az nemessegre ne zallianak itt megh eskeut Andras kirali; hogy ha idegen orzagban megien az kirali uar uini, penz nelkül nem tartoznak ell menni. Az kirali zemelie kiuel semmi ur mellet fel ulni nem tartoznak penz nelkül. Az Andras kiraliera eskuznek hizen most is” (a kancelláriai helyesírásnak a domonkosok gyakorlatában való továbbélésével kapcsolatban is I. TARNAI i. m. 244).

Noha a pusztulásokat átvészelt darabok igen kevés kivétellel hivatali, jogi tárgyúak, íráskultúrájuk színvonalá (méltányolandó hangjelölésbeli következetességük stb.) alapján leíróiknak az egyéb műfajokba tartozó latin, de akár magyar nyelvű írásművek létrehozásában való jártassága aligha vonható kétségbe. Ennek jelentőségét talán az a körülmény is növelheti, hogy számos iratkiállító — mint az alkalmoszerűen kiragadott példák is jelezhetik — egyéb feladatkört is ellátó személy lehetett: 1204: Péter fehervári prépost, kancellár keze által kelt (30); 1270. [április]: (...) [monoszlói] Péter magister alkancellár, választott gyulafehervári püspök (284); 1270: Ambrus budai scolasticus (288); 1274: András örkanonok (333); 1279: Miklós magister, alkancellár (368); 1300: István magister [gyula]fehervári (Albe Jule) főesperes, alkancellár keze által kelt (602).

Az oklevélkészítők magyar nyelvi adatok lejegyzésében való jártasságára is vallhatnak például az olykor jelentős területi és időbeli távolságok ellenére is tapasztalható jelölésegyezések. Így

az egyéb nyelvemlékekben is érvényesülő „zártabbán írás” (most csak találmomra kiragadott) következő esetei is értékelhetők jelölésgegyezésként: a) eredetiekben és átirataikban: 1264/1413: *Polcholka/Pucholka*; *Cupud/Kapud* (252. sz. — Benedek magister Orod-i prépost, alkancellár keze által kelt ifjabb királyi oklevél); 1269/1270: terre *Balwanus* (286. sz.: Benedek magister Orod-i prépost, alkancellár keze által kelt királyi oklevél); 1278: Paulus filii *Janus* (363. sz.: a gyulafehérvári káptalan először itt közölt oklevele); külön is érdemes lehet idézni a következőt is: 1256/?XIV: *Paradanmonostura* (222. sz.: Smaragd magister fehérvári prépost és alkancellár keze által kelt eredeti királyi okl., GYÖRFFY szerint viszont XIV. századi hamisítvány). — A forrás további zárt jelölései közül még néhány: szó belsejében és végén is: *Borumlok*, *Kuzteluk*, *Zumbur*; *Orod* vm., *Oluelnuk*, *Potokto*, *Hudus*, *Molumzug*, *Bolugkereke*, szövégen: *Tymus*, *Feluelnuk*, *Orozlanus*(-monostor), *Bodugazunhaza*; — b) nem eredetiekben: 1292/1339: possessione *Zakalus* (513. sz.: említés az erdélyi káptalan 1339. február 19-én kelt oklevelében); 1298/1328: *Olnyrus/Alnyres* (572. sz. Tartalmi átirat Széchényi Tamás erdélyi vajda 1328. június 2-i (...) és Kaplai János országbíró 1394. május 3-i ítéletlevelében); [1299]: *Mortunus* fia: *Mortunus* (579. sz.: a váradi káptalan tartalmi átirata). További, azonos lexémához kötött zárt jelölések: [1222]: *Clus*-i (122. sz.: pápai okl.; továbbá 139. sz.); [1222]: *Clus* (123. sz.: eredeti pápai okl.). Illetőleg: [1232]: *Clusa*-i apát (167. sz.: pápai okl.); [1235]: *Clusa*-i monostor (181. sz.: pápai okl.); 1288: Péter *Kulus*-i ispán, a *Kulusmunustra*-i apát (437. sz.: eredeti alvajdai oklevél).

Hírértéke lehet a hamisítványok fentiekől eltérő írásmódjának is: 1283/1406—1414: *Colosmonostora* (398); 1283/1414/1406—1414: *Colosmonostora* (400); 1296/XIV. század közepe vagy második fele: *Colusmonustra*-i apát (551); 1297/1313/1370 k.: *Colosmonostora*-i apát, *Clus* vm. (561); 1299/1360—1370 k.: *Colusmonustra*-i apát, *Clus* (vm.) (586) stb. (A korszak hangjelölésében mutatkozó sajtósájakra vonatkozóan I. KNIEZSA, *HírTört.* 9—37).

Az EO. I. szórványemlékeinek magyar nyelvtudományi becsét az alább idézendő adatok önmagukban is példázhatják. (Ezeket persze nem módszeres számbavétel során írogattam ki, hanem elsősorban a források nyelv- és írásbeliség-történeti vallomására figyelő olvasgatás közben.)

A FNESz.-ben sem szereplő és a megfelelő GYÖRFFY-kötetben sem található név: 1235: *Bethlen* (a mutatóban: *Bellen* Beclean Fogarasföld/Brassó m.) (180—81. sz.).

A FNESz. által ugyan felvett, de az EO. I.-ből korábbi adatolható név (a FNESz.-adatok itt is, az alábbiakban is a nagyköltőjel után következnek): 1269/1270: possessionem *Balwanus* (275. sz.) — 1290: *Balwanus* (*Bálványosváralja* a.).

Olyan nevek, melyek FNESz. feltüntette első előfordulásának korábbira cserélése a soron következő GYÖRFFY-kötetek megjelenésével esetleg érvényét is veszti: 1213/16. sz. (VReg.): *Hotuon* (56. sz.) — 1235/15. sz. (*Hatvan* a.); [1220—1230]/1417: *Kelewa* (114. sz.) — 1368: *Kyrwa* (*Szilágykirva* a.); 1244/1319: *Chan* (197. sz.) — 1426: *Chan* (Csánki 5: 696) és 1293: *Chan* (Suciú 1: 129) (*Mezőcsán* a.); [1270—1272]/1292: *Pardan* (209. sz.) — 1351: *Pardan* (*Rábapodrány* a.); [1272—1290]/1336: *Mortunfolwa* (324. sz.) — 1319: *Mortonfalwa* (*Mártonfalva* a.).

Hasonló esetre a családnevek körében is bukkantam: 1283: *Opour* erdélyi vajda és *Zonuk*-i ispán (401. sz.) — CsalSz.: 1409: *Apor*.

3. A bevezető tanulmány. — Címe: „A középkori okleveles források kutatása Erdélyben.” A forrásközzétévő részhez és a mutatóhoz hasonlóan ez is opus rangú teljesítménye a kötetnek. Az alfejezetenként külön-külön megadott szakirodalom alapján ti. nem nehéz kikövetkeztetni, hogy itt is korábban hiányosabban ismert kérdésekre vonatkozó, részben épp saját maga feltárta adatokat foglal össze.

Az új eredmények mellett természetesen „alapismeretnek” vehető tudnivalók is szóba kerülnek. Így az utóbbi évtizedek szembeötlő „fogalomzavarai” miatt föltöltébb hasznos például az, hogy a történeti Erdélyen az az egykori fejlődési egység értendő, „mely a magyar királyságon belül

az erdélyi vajda joghatósága alatt állott”. Tehát a hét belső-erdélyi vármegye, a Székely- és Szászföld, a Partiumból Közép-Szolnok és Kraszna vm. Ezzel szemben „Zarándot (...) sorsa a magyar Alföldhöz kapcsolta.” Széles körű anyagismerete birtokában leírt következő megállapítása több szakterület számára is szükséges tudnivaló: „A fentebb meghatározott területnek történeti forrásviszonyai is egységet alkotnak” (30).

A kötet tartalmával kapcsolatban arról is tájékoztat, hogy milyen alapon tekintett egyes forrásokat a magyarországiaktól elkülönítendőeknek, hogy „külföldi kibocsátóktól való oklevelekből (...) eleve csak a nyomtatásban megjelent források feldolgozását tekinti feladatának” (ehhez l. például a 176. számú, a tatárjárás előtti könyvtörténetre vonatkozóan is hasznos adatokat tartalmazó premontrei forrást). Mindezek alapján a munka folytatására is gondolva szögezi le, hogy az „ismeretlen, de bizonyosan jelentős mennyiségű, külföldön és főként a Vatikánban őrzött levéltári anyag közzététele a jövőendő világosan elkülönülő teendője” (31).

„Az okleveles írásbeliség kezdetei Erdélyben” című alfejezet többek között az adatok sajátos területi megoszlása dolgában is, de Árpád-kori írásbeliségünk problémáiban való eligazodást is jól segítő tényeket mutat be. (Ez utóbbi kérdéshez is l. TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdi” (...): Az oklevelezés, a formai ismérvek, az oklevélkészítés tanulásának stb. dolgaihoz: l. 52—5, 62—9 és a vonatkozó jegyzetek.)

Egyes vidékeknek a kötet nagyobbik térképén is jól látható adattalansága miatt sem mellékes tudnivaló például az, hogy: „a szabadparaszti birtokviszonyok a Székelyföldön és a szász területen jóval kisebb mértékben tették szükségessé az íráshasználatot, mint a hét vármegye nemesi körében” (7). Nem csupán az adattalanság felvetette kérdések miatt jó tudnunk továbbá, hogy a kezdetet a királyi oklevelek jelentik. A nagyobb számú oklevél-keletkezést az 1270—1272 közti időszak hozta (amikor a későbbi V. István az ifjabb királyi méltóságra jutott).

Ha jól számoltam, a kötet adattári tételei közül 180-nál több királyi oklevél, kb. 30 ifjabb királyi, 4 királynéi (köztük az EO. 1-es sorszámú állatút, Gizella királynénak csak későbbi adatokból ismert tartalmú oklevele). Mindezekkel való összevetésül viszont: „II. András harmincesztendő uralkodása alatt a királyi udvar kb. 350 oklevelet állított ki, fia, IV. Béla harmincöt esztendejében valami 1150-et” (l. TARNAI i. m. 62—3, de l. a vonatkozó jegyzeteket is). A királyi oklevelezésre vonatkozóan állapítja meg JAKÓ, hogy a közfelfogástól eltérően III. Béla 1181-beli oklevelét „mégis túlzás lenne az írásos ügyintézés bevezetéseként értékelni” (8). (Ez utóbbról másként, illetőleg árengájáról, mely „a nagyon gyakori megörökítés-toposz” l. TARNAI i. m. 41. l. 27. jegyzet.)

A helyi oklevélkiadással kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy bár időben első emléke Vilmos erdélyi püspök 1213-ban kiállított oklevele a német lovagok javára (feltehetőleg külföldi kezdeményezésre), az „erdélyi oklevelezés legrégibb ismert bizonyítékának helyesebb a gyulafehérvári káptalan 1231. évi kiadványát minősíteni” (8). — A legrégebbi, biztosan Erdélyben lejegyzett szórványemlékeinket tehát ebből a forrásból idézhetjük: *Peech* (fia): *Jov*, (a) *Morus* (folyó mellett) *Gubas*; *Povsa* (vajda); (Mihály fia): *Obus* stb. (164. sz.).

A gyulafehérvári hiteleshelyi oklevelezéssel szemben a vajdairól azt állapítja meg, hogy ez az Árpád-kor végén sorakozik fel a királyi kancelláriai és a hiteleshelyi mellé (a mutató alapján kb. 20 ilyen számoltam össze, melyek közül a legkorábbi a tatárjárás évtizedéből való). Fontos lehet ezzel kapcsolatban tudnunk, hogy a többnyire „távol levő vajda hatáskörét (...) teljes egészében az alvajda látta el.” Különben a vajdák, akik „korábban más országos méltóságokat betöltő magyarországi nagyurak voltak, (...) otthoni familiárisaikat Erdélybe is magukkal hozták alvajdáként, vagy nótáriusoknak itteni kancelláriájukba” (9).

A vidék oklevelezéséhez kapcsolható a telegdi székelyek egy kétes hitelű 1280-as okmánya, majd egy 1299-es. A városi önkormányzatok rendszeres oklevéladása a XIV. század közepétől indul be (a kötetben szereplő két, XIII. sz. második feléből való városi oklevél Radnához kötődik). A magán-oklevelezést visszafogó tényező volt, hogy „a magyar jogfelfogás csak az autentikus

pecsét alatt kelt oklevelet tekintette közhitelűnek, ilyennel pedig csupán a hiteleshelyek és a kormányzati főtisztviselők viselői rendelkeztek” (10). A kötetben szereplő 9 erdélyi vonatkozású magánoklevél közül az [1271—1278] és 1278 keltezésű első kettőnek, valamint az [1288. március 27. után] keltezésűnek a közzétételére is épp ebben a JAKÓ-kötetben került sor.

Némely vidékek emlegetett adattalanságának értelmezése miatt is kell tudnunk az oklevélpusztulások dátumszerűen adatolható eseményeiről és kikövetkeztethető arányairól. Így arról, hogy a kezdeti pusztulások okozta veszteségek azért oly súlyosak, mert elszenvedőjük éppen az addigi egyetlen, megfelelő jogkörrel rendelkező helyi irattermelő fórumnak, a gyulafehérvári káptalannak az anyagát őrző levéltár volt. Az első nagy pusztulás a tatárjáráskor következett be (konkrét oklevelek akkori megsemmisülését a kötet több későbbi darabja tételesen is emlegeti), a következő a város százszok általi feldúlásakor.¹

A későbbiekben hasonló volt a kolozsmonostori konvent 1438 előtti anyagának pusztulása a Budai Nagy Antal-féle parasztfelkelés során. Nagy iratpusztulással járt Gyulafehérvár felprédálása 1601-ben és 1658-ban, a nagyenyedi gyűjtemény pusztulását hozta a város 1849 januári felégetése.²

A pusztulásokat túlélte anyagról JAKÓ a következő igen fontos megállapítást teszi: „Alapos tájékozódás után, a munka jelenlegi szakaszában már megkockáztatható olyan becslés, hogy a történeti Erdély 1542 előtti megmaradt középkori okleveles forrásanyaga kb. 30—35 000 szövegre tehető” (11). Így: „az erdélyi vajdaság középkori oklevélöröksége — nagyságát tekintve — az egykori országrészek között a középmagyarországi helyezkedik el és a középkori magyar írásbeliségnek jelentős egysége. Nem akkora, hogy közzétételével ne lehetne megbirkózni, de elég gazdag ahhoz, hogy feltárása a magyar középkor történetének egészének lendületet adhasson” (uo.).

A bevezető tanulmány (közvetlen és közvetett) eligazodás biztonságos eszköze lehet az egyes kutató számára aligha befogatható forrástömegben is. Efféle eszközzé az évszázadok óta folyó gyűjtő- és értelemszerűen forrásvédő, majd forráspublikáló tevékenység összefoglaló ismertetése és értékelése teszi.

Így a legkorábbiakkal kapcsolatban arra hívja föl a figyelmet, hogy nem csupán esetlegesek, de határozottan szelektív jellegűek is voltak. Tudniillik: az „államvezetésen nemzedékeken át osztozó főrangú családok tagjai a helyes tájékozódás és utódaiknak a közéletre való felkészítése érdekében valóságos okmánygyűjteményeket állítottak össze a fontosabb politikai kérdések előzményeit és alakulását megvilágító iratok másolataiból, sőt eredeti darabjaiból. Ezekhez befolyásos

¹ A kötetben szereplő források közül több is tartalmaz hivatkozásokat a két első pusztulás eseményeire. Ehhez l. a Név- és tárgymutató megfelelő tételeiben feltüntetett helyeket. A százszoktól elszenvedettek a tárgyai István kalocsai érsek 1277. május 30-án Budán kelt jelentésének, amelyben többek között ezeket írja XXI. János pápának: „kathedralem expugnavit et ea optenta seu occupata dispersis sanctuariis et reliquiis in plateis, calices, libros, cruces, vasa, sigilla capituli, indumenta sacerdotalia et omnia ornamenta ipsius ecclesie, proh dolor, in usus suorum inmundissimorum distribuit socrum et feritavit demum usus tartarica ipsam combustit, octo canonicos, quattuor archidiaconos et alios quamplures sacerdotes ac clericos de choro et circa duo millia Vngarorum utriusque sexus, qui causa defensionis in gremium ecclesie confugerant, in ipsa ecclesia flamme incendio concremavit” (351. sz.).

² A legújabb korból említendő a medgyesi szász anyag sorsának ismeretlenné válása a második világháború után. Veszteségeket okozott Sütő-Nagy Jenő csíkszentmártoni házának második világháborúbéli kirablása (ehhez l. a fentebb már hivatkozott szakirodalmat). És fájdalom, olykor frissebb keletű gondok is adódnak (ehhez l. a 354. számú, 1277-ben kelt forrásnak a jegyzetanyagát: „Eredeti, hártán, függőpecséttel, egykor az ENML-ban, amelynek a KvÁlt által kezelt anyagában 1994-ben már nem volt fellelhető, noha 1952-ben még hasonmását is közölni lehetett. Keltezésére l. Karácsonyi: Jegyzék 60—61. □ Közlés: CD V/1. 75—76 (1270-re keltezve), V/2, 417—419. — DIR C, veacul XIII, vol. II. 185—186, 519 (román fordításban is hasonmással). □ Regesztá: CD VII/3. 80—81”).

helyzetük folytán akár a fejedelmi levéltárból is hozzájuthattak. „Ez a gyűjtés azonban — teljesen érthetően — csak a fejedelmi korszak elejéig nyúlt vissza (... de) a családi levéltárak jogleveleinek és a két hiteleshelyi közlevéltár iratainak megőrzéséről való gondoskodásával felbecsülhetetlen értékű forrásanyagot mentett meg az enyészettől” (15).

Jeles akció volt az is, „melynek során a rendek az 1760-as évektől kezdődően lemásoltatták a káptalani és a konventi levéltár középkori anyagának legnagyobb részét, hogy az okleveleket megóvják a további pusztulástól” (16). A XVII—XVIII. században már beindult tudományos célú gyűjtések végzői SZAMOSKÖZI ISTVÁN, BETHLEN FARKAS, BOD PÉTER, HERMÁNYI DIENES JÓZSEF, BENKŐ JÓZSEF (1849 januárjában azonban a DIENES—BENKŐ-gyűjtemény is együtt pusztult a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárával) (16).

Az egykori szöveganyag mennyiségi arányaira következtethetünk a jezsuita gyűjtők megmentette részleg monumentalitásából is. Kiemelkedő minőségű gyűjtőtevékenységük jelentőségét JAKÓ így összegezi: „elsődleges célja a magyarországi egyháztörténet-írás felvirágoztatása volt, de hasznélvezője lett az egész magyar történetkutatás”. A HEVENESI GÁBOR, BZENSKY RUDOLF, KAPRINAI ISTVÁN, PRAY GYÖRGY gyűjtötte több száz kötetnyi anyag és a KATONA ISTVÁN által közzétett 42 kötetnyi nyomtatott forrás alkotja „mindmáig azt a szilárd alapot, ahonnan a magyarországi középkori oklevelek közlésére vállalkozó minden későbbi tudományos kezdeményezésnek el kell indulnia” (12—13).

Rátérve SZILÁGYI SÁMUEL, SZÉKELY ÁDÁM tevékenységére, ismét adatos pontossággal tudósít arról, hogy az utóbbi gyűjtéséből „503 Mohács előtti (ma a kolozsvári Állami Levéltárban található) szöveg hagyományozódott a későbbi kutatókra”. Pontos tájékoztatást nyújt CORNIDES DÁNIELLEL kapcsolatban is: „12 ívrét kötete összesen 1732 középkori oklevél szövegét tartotta fenn saját kezű vagy mások által készített másolatokban. Különös szerencse, hogy az erdélyi oklevelek zöme CORNIDES gondos másolatában maradt reánk” (16—7).

A következő nagy gyűjtő, KEMÉNY JÓZSEF munkáját így összegzi: a „kéziratosság korának nemcsak Erdélyben, hanem az egész magyar történettudományban a legeredményesebb forrás-gyűjtője volt, aki a jezsuita iskola eredményeit is túlszárnyalta. Ehhez hozzá kell vennünk, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum kezdeményezésével és nagy anyagi áldozattal létrehozott gyűjteményének közcélra adományozásával az erdélyi történetkutatásnak egyik legrégibb, máig élő műhelyét is létrehozta. (...) 12.000 eredetiből és 367 kötetnyi másolatból álló” gyűjteményének középkori anyaga „*Diplomatariuma* 47 kötetében összesen 3318 középkori oklevelet készített elő kiadásra, általában jegyzetekkel ellátva azokat” (19—20).

Az erdélyi szászok gyűjtőmunkája JAKÓ értékelése szerint kifejezetten szelektív volt ugyan [különben JAKÓ szakirodalmi tevékenységének nyitánya is épp a velük foglalkozó, „Az erdélyi szász levéltárügy két évtizede” című dolgozata volt: Ltközl. 18—19/41. 1940: 549—54], de szakmailag egyre megbízhatóbb. Ráadásul ők voltak az első alkalmazói a bécsi egyetemen 1854-ben létesített Institut kimunkálta módszereknek is. Ezek többek között arra irányultak, hogy „az edíciós munka az autodidaktáktól és amatőröktől sajátos kiképzésben részesült hivatásos szakemberek kezébe kerüljön át.” KARL WERNER bevonásával FRANZ ZIMMERMANN ilyen feltételek mellett indíthatta meg Erdély első korszerű és ma is folytatódó okmánytári kiadványsorozatát, az Urkundenbuch-ot. De az ő nevéhez fűződik az erdélyi oklevélanyag első hasonmásalbumának megjelentetése is 1880-ban (24).

A human tudományosság intézményesítéséért, s így a forráskiadás sorsának jobbrafordulásáért is küzdő BOD PÉTER, BATTHYÁNY IGNÁC, ARANKA GYÖRGY, KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY törekvéseinek hamvában holtuk ellenére is volt értelme. Ezek is hozzájárulhattak ti. a központi jelentőségűvé lett Verein für siebenbürgische Landeskunde születéséhez 1840-ben, s még inkább az 1841-ben kezdeményezett Erdélyi Nemzeti Múzeum valamivel későbbi beindulásához.

Azzal, hogy a BATTHYÁNY IGNÁC közelében működő SZEREDAI ANTAL történész prépost 1790-ben és 1791-ben nyomtatásban adott ki az erdélyi püspökökre majd a káptalanra vonatkozó

okmánytárat, megtörtént az első kísérlet az okirathagyatékek nyomtatásban való közzétételére (ismeretes persze, hogy abszolút első a VárReg. 1550-es kiadása volt). Érthető viszont, hogy leg-érdeamesebbnak e téren FEJÉR GYÖRGYÖT mondja, aki a kéziratos forrásgyűjtés középkori eredményeinek nyomtatásban való közzétételét 1825-ben kezdte el, s 1844-ig 42 kötetig jutott (19–22).

Továbbra is csak körültekintéssel használhatók fel a forráskiadás hozzánk már közelebb álló nagyjainak, JAKAB ELEKNEK, SZABÓ KÁROLYNAK, TELEKI JÓZSEFNEK, SZILÁGYI SÁNDORNAK már jóval korszerűbb módszerekkel megjelentetett anyagai. Egyébként az ő fáradozásaikkal is kapcsolatban van a ma is rendszeres forrásközlő fórum, az 1856-ban indult Magyar Történelmi Tár és az 1878-ban indult Történelmi Tár. A további eredmények címszerűen a következők: 1872-től: Székely Oklevéltár (Új folyam-a 1983-ban indult), 1860–1874: WENZEL GUSZTÁV, Árpád-kori új okmánytár, 1878–1920: Anjou-kori okmánytár, 1865–1891: Hazai okmánytár, 1879: Hazai oklevéltár. A háború utánra átnyúló munkálatok végzői a bécsi Institut végzettjei: BARABÁS SAMU és VERESS ENDRE. S nem maradhat említetlenül VARJÚ ELEMÉR és IVÁNYI BÉLA.

A lényegében két évszázada folyó publikációs tevékenység önmagában is minőségi elvárásokat indukált, amelyek viszont a korábban már megjelentetett források ismételt közzétételének szükségessé válásához vezettek (a forráskiadás nyelvtudományi vonatkozású kérdéseihöz l. PAPP LAJOS, A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásai: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 509–15).

A XIX. században GHEORGHE SINCAI tevékenységével elindult román kutatást JAKÓ így értékeli: „nem ismeretlen, új adatok feltárásában van tudománytörténeti szerepe, hanem az eddig feltárt okleveles anyagnak a román történetírásba való közvetítésében.” Később azonban már „a két román fejedelemség és Erdély közti kapcsolatok adatolásával, valamint a szász városok levéltáraiban fennmaradt cirill betűs ósláv és román nyelvű iratanyag közzétételével hézagpótló feladatot látott el” (26). Noha a román kutatók „1918-at követően sem országban, hanem — miként korábban — etnikumban” gondolkodtak (27). 1945 után indult forráskiadvány-sorozatok azonban „egyre gondosabban szerkesztett kötetei komoly nyereséget jelentenek az erdélyi medievisztikának is, jöllehet a közölt oklevelek tekintélyes része nem a történeti értelemben vett Erdélyre, hanem a magyarországi ún. Részekre vonatkozik. A vállalkozás anyaggyűjtése a kiadott okleveleket illetően teljesnek minősíthető, de ugyanez nem állítható az eddig közöletlenekkel kapcsolatban” (27).

4. A mutatók. — Az EO I. tekintélyes adattömegéről igen gyorsan megszerezhető és igen sokrétű tájékoztatást nyújtanak a KmJkv.-belivel azonos elveknek megfelelően szerkesztett mutatói. Ezek: a MOL-ban őrzött források DL és DF (Diplomatikai Levéltár, illetőleg Diplomatikai Fényképgyűjtemény) számainak mutatói, Név- és tárgymutató (szemben például az Anjou-kori oklevéltár csak névmutatót, tárgymutatót nem hozó köteteivel). Készítőjük joggal írhatta: e munkának a „mutató nem egyszerű járuléka, hanem alapvető fontosságú része, hiszen ez teszi a kiadványt a teljes forrásanyag minden információját feltáró segédesszé. Az 1301 utáni kötetek indexei tehát a még közöletlenül maradó levéltári anyag mutatójává is használhatók lesznek” (32). Igen nagy segítséget jelent az is, hogy az EO. mutatója a KmJkv. mutatóihoz hasonlóan a nevek írásváltozatain kívül felsorolja a helynevek jelölte településhez rendelő hivatalok, hivatalviselők nevét, a lakosok nevét, földrajzi neveket és szükség esetén egyéb tudnivalókat is. Kiemelten hasznos a gyors tájékozódást különösen is jól szolgáló, befelé is továbbtagolódó *oklevél* tétel. Megtalálható ebben ugyanis az először e kötetben közölt okmányok felsorolása, a különböző jellegű (olykor csak hivatkozott) források jelzőszámainak sora, az iratok hitelesség *(gyanús hitelességű, hamisított)* szerint, kibocsátók szerint elkülöníthető csoportjainak jegyzéke *[alországbírói, alvajdai, hiteleshelyi, ifjabb királyi, keresztes lovagrendi, királyi, királynéi, kolostori, legátusi (szentszéki), magán, pápai, püspöki, vajdai]*. A gyors tájékoztatást ugyancsak maradéktalanul megvalósító tétel a *pecsét* is (alegységei: *alvajdai, arany, befűggesztett (rányomott), érseki, függő, hiteleshelyi, keresztes lovagoké, királyi, (...) városi*).

5. A térképek. — A JAKÓ rajzolta térképek egyik fő értéke feltüntetett információinak magából az okmánytárból való adatolhatósága. Ehhez több szempontból is hasonlóak ugyan GYÖRFFYnek Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza megjelent kötetében található térképei, csak hogy azok — a legtermészetesebb módon — külön-külön megyetérképek. Az EO. I. *Erdély (1023–1301)* feliratú (az elpusztult településeket is feltüntető) térképe viszont országrésznyi területre vetíti ki az adatokat. Ráadásul méreteinek, a kötetből kivehető voltának köszönhetően: úgy, amint van, akár az oktatásban is nehézség nélkül használható fel.

6. Az elmúlt évtizedek főként Kelet-Közép-Európa élet- és munkakörülményeiben valamilyenre is tájékozottak számára biztosan nem kell magyarázgatni, hogy JAKÓ ZSIGMOND ezúttal sem „csupán” szakmai alpművel ajándékozta meg a tudományosságot, hanem „kézzel fogható” bizonyítékát adta szakmán túli/fölötti értékek létfontosságú voltának is. Az EO. I. meggyőzően tanúskodik ti. arról is, hogy a humaniorákban mindegyre tapasztalható hígulás ellenére is önáltatás azt képzelünk, hogy valóban nagy eredmények születéséhez — legalábbis mifelénk — valaha is elegendő léssen a szigorúan „szakmai” feltételek „megteremtése”. A valóban nagy művek „szakma előtti” tényezőiről és szakmán is túlmutató értékeiről JAKÓ különben nemcsak „közvetve”, de néhányszor szavasítottan is megnyilatkozott már. 1981-ben például épp azt a tudóstarsat köszöntve, akivel az emberi és szakmai „mértéksorban” is immár örökre egymás rangtársai maradnak. Értelmező és díszítő jelzők, halmozó mellérendelések nélküli egyszerűséggel, ám történészhez illően a mindenkori utókornak is meghagyva írta a 75 éves SZABÓ T. ATTILÁT üdvözlő cikkében [A Hét XII/3. (1981. január 16.): 5]: „Rendkívüli vállalkozáshoz mindig rendkívüli magatartás kellett.” S ezzel is szoros összefüggésben: „a tudós attól válik tudóssá, ahogyan dolgozik...”

LŐRINCZI RÉKA

D. Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*

Routledge Language Family Descriptions. London—New York, Routledge, 1998. XXIV + 619 l.

Az első nagy, az uráli nyelvcsaládot történeti és leíró szempontból bemutató, angol nyelvű kézikönyv 1988-ban jelent meg SINOR DÉNES szerkesztésében (D. SINOR (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistic 8/1*: Leiden, Brill). A maga nemében úttörő kompendiumot éppen egy évtizeddel később követi most az itt bemutatandó, ugyancsak angol nyelvű munka, mely célkitűzésében részben, tematikájában pedig nagyjában eltér az előbb említettől. Mindkét kötet célkitűzése az, hogy kézikönyvet adjon az uralista és nem uralista szakemberek kezébe. Míg azonban a Sinor-féle könyv azonos súlyt helyez az uráli nyelvek leíró és történeti bemutatására, külön fejezeteket szentel az uráli nyelvek tipológiai, összehasonlító fonológiai és morfoszintaktikai bemutatásának, s különös részletességgel tárgyalja az uráli nyelveknek más nyelvekkel, nyelvcsaládokkal való kapcsolatát, addig az ABONDOLO-féle kötetben a szinkrón grammatikai leírás játssza a főszerepet, s a diakrón és összehasonlító leírások inkább csak a leíró fejezetek háttérül szolgálnak.

A most ismertetendő kötet tematikáját az a sorozat szabja meg, amelynek nyolcadik kötete-ként jelent meg az uráli nyelveket bemutató; a sorozat (Routledge Language Family Descriptions) korábbi darabjai a román, a kelta, a szláv, a germán, az indoeurópai, a szemita és a dravida nyelvek ismertetését prezentálta. A kiadó rangos, így hát csak örvendhet a nemzetközi finnugrisztika, hogy kutatásának tárgya ilyen publikációs keretben válhatott ismertté. Amihez rögtön hozzáfűzendő még a következő: a kötet minden — egyes esetekben elkerülhetetlen — egyenlensége ellenére

törekszik arra, hogy az uráli nyelvek leírását a kutatás aktuális állása szerint végezze el. A Daniel Abondolo szerkesztette kötet megjelenése tehát mindenképpen örömteli esemény.

Jelen ismertetés keretei nem teszik lehetővé, hogy a tisztes terjedelmű könyvet beható tartalmi ismertetésnek vessem alá — a finnugrisztikai szakfolyóiratok ezt majd bizonyára megteszik. Itt csupán arra vállalkozhatom, hogy a munka tartalmi-szerkezeti bemutatásán túl megkíséreljem felmérni, vajon a reménybeli — s főként nem finnugrista — olvasó számára mennyire informatív a kötet, azaz az uráli nyelvek egymáshoz való viszonyáról, kisebb részben történetéről, s túlnyomórészt az egyes nyelvek szerkezetéről, tipológiaiul lényeges sajátosságairól mennyire kap releváns, további gondolkodásra vagy további olvasásra inspiráló tájékoztatást.

Kezdem a könyv szerkezeti beosztásával: az első 24 oldalon (I—XXIV) a tartalomjegyzéket, az ábrák és táblázatok jegyzékét, a szerzők névsorát a szerkesztői előszó, köszönetnyilvánítások, a rövidítésjegyzék követi, majd négy térkép kerül sorra. A Bevezetéssel együtt összesen tizenkilenc fejezetet számláló törzsszanyag majdhogynem kerekén 600 oldalt tesz ki (1—601), a terjedelmes és igen fontos mutató (602—19) pedig tizenhetet. A kötet szerkezeti beosztásáról, transzkripció és egyéb technikai kérdésekről az Előszó tudósít, amiként arról is, hogy voltaképpen a jelentős terjedelem ellenére a tíz számi nyelv (a könyv következetesen a nyelvek új vagy belső elnevezéseit használja) közül kilencet, a finnségi nyelvek közül pedig az észten és a finnen kívül az összes többi egy-egy összefoglaló fejezetben vagy fejezetrészben tárgyalják a szerzők. Ugyancsak terjedelmi megkötöttségek következtében a nagy nyelvjárási tagolódást mutató nyelvek esetében a szerzők csak egyetlen nyelvjárási leírására koncentrálhattak. A további nyelvjárásokra való rendszeres utalásoknak, a fejezetekhez csatlakozó bibliográfiáknak köszönhetően, a nem részletezett dialektusokról is nyerhet információt az olvasó.

A fejezetek elrendezése a nyelvek földrajzi elhelyezkedését követi nyugati irányból kelet felé haladva, így a sorrend az 1. Bevezetést (D. ABONDOLO) követően: 2. Számi (P. SAMMALLAHTI), 3. Finnségi (T.-R. VIITSO), 4. Észt (T.-R. VIITSO), 5. Finn (D. ABONDOLO), 6. Mordvin (G. ZAICZ), 7. Mari (E. KANGASMAA-MINN), 8. Permi (T. RIESE), 9. Udmurt (S. CSÜCS), 10. Komi (A.-R. HAUSENBERG), 11. Obi-ugor (L. HONTI), 12. Hanti (D. ABONDOLO), 13. Manysi (L. KERESZTES), 14. Magyar (D. Abondolo), 15. Szamojéd (J. JANHUNEN), 16. Nganaszan (E. HELIMSKI), 17. Nye-nyec (T. SALMINEN), 18. Szölkup (E. HELIMSKI), 19. Kamassz (P. SIMONCSICS). A genetikailag szorosabban összetartozó nyelveket egy-egy bevezető fejezet írja le (3. Finnségi, 8. Permi, 11. Obi-ugor, 15. Szamojéd); ezek tartalmazzák a nyelvtörténeti áttekintéseket.

Az imént azt mondtam, hogy jelen ismertetés kereteiben az egyes fejezetek tartalmi kritikájára nem vállalkozhatom. Egyetlen kivételt mégis teszek, ami — úgy vélem — nem indokolatlan: hosszabban szólok az 1. fejezetről, a Bevezetésről. Ennek a fejezetnek ugyanis — mivel magára vállalja az uráli nyelvcsaládról s nyelvekről való általános áttekintés feladatát — a kézikönyv szempontjából kiemelt a jelentősége: az olvasó az első, legátfogóbb információkat s benyomásokat itt kapja meg.

A fejezet néhány technikai megjegyzésen túl lényegében a következők tárgyalását nyújtja (a beosztás — úgy is mondhatnám: az alfejezetek — sorrendje lényegében már előrevetíti a további fejezetek tartalmi tagolódását is): az uráli nyelvcsalád, belső tagolódása és felbomlása (1—7), más nyelvcsaládokkal, nyelvekkel való kapcsolat (7—9), hangtan (9—18), alaktan (18—32), mondattan (32—4), szókészlet (34—8). Az uráli nyelvcsalád áttekintésekor Abondolo nem a hagyományos családfa-modellt veszi alapul, hanem VIITSO 1996-ban közreadott (T.-R. VIITSO, *On classifying the Finno-Ugric languages*. In: H. LESKINEN et al. eds., *Congressus Octavus Internationalis fenno-ugristarum*. 4. kötet. Jyväskylä, Gummerus, 1996. 261—6) felfogását követi, amikor az egyes nyelvek egymáshoz való viszonyát meghatározza, illetőleg a felbomlás egymást követő állomásait sorra veszi. E felfogás szerint az uráli nyelvcsalád magjaként (core) a szamojéd nyelvek, a számi és finnségi, a mordvin, a mari, majd a permi kiválása után — a felsorolás a kronológiát követi — az ugor maradt legvégül együtt. E modell a (relatív) volgai alapnyelvnek a valamikori meglétével nem számol, s a nyugati uráli nyelvek (számi—finnségi—mordvin—mari) hosszabb, közös múltját a közös balti

és germán kölcsönzésekkel, valamint nyelvsvetési jelenségekkel igazolja (8—9). A permi relatíve késői kiválását pedig hangváltozási meg gondolásokra építi. Az ugor együttélés periódusát viszonylag rövidnek gondolja el — kár, hogy nincs utalás HONTInak a kötetbéli fejezetéhez fűzött függelékére (352—5), amelyik pedig elismétli azokat az indokokat, amelyekre hivatkozva HONTI már régebben szükségszerűnek tartotta az ugor együttélés föltevését. Az idézett modellel tehát a kutatások legújabb eredményére épít, a hagyományosabb nézetekre pedig a megadott bibliográfiával utal.

A más nyelvekkel, nyelvcsaládokkal való kapcsolat szempontjából három lehetőséget említ föl, az indoeurópai, az altáji és a jukagír nyelvekkel való összevetés lehetőségét. Az indoeurópaiak alapján hangtani összevetési elégtelenségek miatt utasítja el, az altájit — mint már annyiszor leíratott — azzal az indokkal, hogy ebben az esetben nem 'nyelvcsaláddal' van dolgunk. A legvalószínűbbnek a jukagír kapcsolatot tartja, s a rokonság lehetőségét sem veti el.

A hangtani részben az uráli nyelvekre jellemző hangsúlyviszonyokra, a mássalhangzók tekintetében azok mennyiségi, zöngésségi, illetőleg palatalizáltsági tulajdonságaira tér rá, s magától értődően bemutatja a váltakozásokat is, ti. ami a finnt, a számit és a nganaszant illeti. Kár, hogy az észtt valamiképp kimaradt, holott meglehetősen sajátos típusú képvisel e tekintetben (is). A magánhangzókat illetően — ti. ami az első szótagi vokalizmust illeti — a vokálisok kvantitására mint fonológiai releváns jelenségre hívja fel a figyelmet, de az észttet a maga hármassal hosszúságával itt sem láttam említeni, pedig ha van olyan vállalkozó szellemű fonológia, amelyik foglalkozni próbál e kérdéssel, az az észttet biztosan nem hagyhatja ki. Ha valahol arányt tévesztett Abondolo, hát a vokalizmus-elméletekkel kapcsolatban biztosan: az egyáltalán nem ártott, hogy nem ismertette őket részletesen (sőt!), amiként az sem, hogy a TÁLOS—ABONDOLO-féle rotációs elgondolást részletezi (16—8). Ám egy fejezetben, amelyről érezhető, hogy szerzője válogatni kénytelen az akár futólag is megemlíthető jelenségek között — ami egyébként a kötet valamennyi szerzőjének gondot jelenthetett —, talán kicsivel kurtább kifejtés is megtette volna.

Az alaktani rész a főnevek és melléknevek (grammatikai és lokális) eseteit, a szám- és személyjelölést, a személyes névmásokat és a demonstratívumokat veszi sorra. Talán nem ártott volna egy rövid utalás a névutókra: nincs kézikönyv, amelyik ne a finnen vagy a magyaron példázná azokat a nyelvtaniasulási folyamatokat, amelyeknek eredményeként e nyelvekben a névutók előálltak (nem beszélve további sorsukról). Az igék kapcsán az időt, a módot, a tagadást, valamint a határozatlan és határozott ragozást veszi sorra, tovább — igen jó választásként — az esetösszevonások és a töcserelés eseteit.

A mondattani rész sajnos elnagyoltra sikerült — jószerivel a birtokos szerkezetről szól —, éppen ezért nem ártott volna erőteljesebben utalni COMRIE leírásaira.

A szókészletről írott rész — a finnugor hagyományok szerint itt az alapszókincsről való fejtegetés következne — nyolc lexéma ('név', 'kéz', 'hal', 'víz', 'fa', 'tűz', 'fehér', 'fekete') példáján, s részben a BUCK-féle indoeurópai szinonimaszótárt elirigylve, mutatja be a nomenek e kis csoportján disztribúciós eloszlásukat.

A Bevezetés átolvasása után természetesen egy sor olyan jelenség, sajátosság ötlík föl az emberben, amelyekről vélhetően még szívesen olvasott volna az érdeklődő, de akkor a terjedelem is a kétszeresére nőtt volna. A bőséges és jó szakirodalmi utalás révén azonban e hiányérzet csökkenthető. Okvetlenül szólnom kell még a fejezet (s általában az Abondolo-féle fejezetek) stílusáról: élvezetes s egy-egy hasonlata üdítően hat az adathalmaz közepette. Mint amikor például az uráli és az „altáji” genetikai egybevetésének adekvát voltát a firenzei szonett és a provanszál verselés összevetési kísérleteihez hasonlítja, vagy amikor a dialektus és a nyelv közötti különbséget — egybeként mellett — így válaszolja meg: a nyelv olyan dialektus, amelyiknek hadserege és tenge-részete van. Abondolo valójában nem négy fejezet megírásával vállalta magára a nagy feladatot, hanem a kötet megszerkesztésével. Az alábbiakban majd érveket próbálók fölhozni arra, miért vált volna előnyére e kézikönyvnek, ha fejezetei egységesebb tematikával készültek volna el. Kifogásaim ellenére azonban biztos vagyok benne, hogy értékes munkát végzett.

Az egyes nyelveket leíró fejezetek belső szerkezete logikus, beosztásuk nagyobb egységeiket tekintve mindegyikben majdhogynem azonos: a nyelvet beszélők földrajzi elhelyezkedését, a beszélők lélekszámát, más nyelvekkel való szomszédságát és dialektális felosztását képezik a rövid bevezető részek, amit a fonológiai, morfológiai, szintaktikai, lexikai leírások követnek, s végül rövid szövegmutatvány, illetőleg bibliográfia zárja a fejezeteket. Ezeken a nagyobb egységeken belül azonban már meglehetősen az eltérés abban az értelemben, hogy például a hangtani részen belül milyen sorrendben követik egymást a mássalhangzókat, magánhangzókat, hangsúlyt vagy a szótagokat leíró részek, morfofonemikus jelenségek kapnak-e figyelmet (akár külön alfejezetként) stb., de még abban is meglehetősen a tarkaság, hogy a fonémarendszereket milyen elrendezésben, milyen fonémaosztályokba sorolva prezentálják a fejezetek. A morfémák fonéma-, szótag-, illetőleg fonotaktikai szerkezetére vonatkozó leírások olykor a szókészleti részben kaptak helyet vagy éppen ott is (mari: 245, udmurt: 301, nganaszan: 512, szölkup: 577).

Az alaktani részek bosztása még ennél is tarkább képet mutat (a finn esetében egy Ragozás (156) alcímű rész jelzi a morfológiát), s első pillantásra az a benyomása támad az olvasónak, hogy szinte tetszőleges, a nomenek és verbumok nagyobb egységeit általában megtartva, ám azokon belül egyáltalán mit tárgyalnak s mit nem; arról nem is beszélve, hogy a szóképzés leírására — ha egyáltalán szóba kerül — hol az alaktani, hol pedig a lexikai részben, mint szóalkotási módra találhatunk rá (finn: 177—9, mordvin: 215—6, magyar: 452—3). Mindkét eljárás indokolható, ám ez a kétféleség nem kellemes az olvasó szempontjából. Az alaktani részek alaposabb átböngészése eredményeként azután kiviláglik, hogy a tetszőlegesség érzetét a legtöbb esetben a leírások nem egységes volta kelti, ami azonban egy kézikönyv esetében aligha szerencsés vonás. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy például a KERESZTES írta logikus beosztású és — egyébként az egész fejezetre jellemző — fegyelmezett tárgyalásmódú manysi alaktani résztől adott minta általános követése vajon nem tette volna-e kezelhetőbbé a bőséges anyagot.

Az alfejezetek közül a szintaktikaiak a legrövidebbek (a lehetséges magyarázatra alább még visszatérek), de az egyszerű meg összetett mondatokra vonatkozó ismeretek leírásán túlmenően kissé esetlegesnek tűnik, milyen sajátosságokra utalnak, s milyenekre nem. A szókészleti részek két kivételtől eltekintve a szókincs eredet szerinti tagolódásáról (is) tudósítanak; a nyenyec és a kamassz esetében azonban ilyen információkat nem kap az olvasó, mert az előbbit illetően e részt SALMINEN teljes egészében elhagyta, az utóbbi esetében pedig SIMONCSICS egy — egyébként igen élvezetes — Stilisztika résszel helyettesítette.

A fölhozott példákkal azt próbáltam illusztrálni, mit értek azon, hogy a fejezetek szerkezeti-leg nem egységesek. Ennek a ténynek persze megvannak a maga nem is indokolatlan okai (amelyekre az előszóban Abondolo is felhívja a figyelmet): a leírni kívánt nyelvek szerkezeti sajátosságai szabják meg nagy mértékben, hogy közülük mi, milyen részletességgel érdemes a tárgyalásra és mi nem, ha már a terjedelmi korlátok következtében valamennyi sajátosság nem tárgyalható; a fejezetek természetesen nagy mértékben magukon viselik szerzőik egyéniségét, kutatói attitűdjét és érdeklődését, amit „egységesíteni” bajos és nem is szabad. A szerkesztő szándékai szerint mindezen egyenetlenségekből adódó eltérések a mutató használatával — legalábbis részben — kiküszöbölhetők. S valóban: a mutató részletes, s sokban hozzásegít ahhoz, hogy ha például valaki egyetlen jelenségre kíváncsi, de arra az egyre valamennyi nyelvből, akkor a mutató segítségével eligazodjék. Sokban hozzásegít, de nem mindenben. Az illusztratív példát az alaktanból, illetőleg a mondatból veszem: a modalitás, illetőleg az igemódok kérdésére valamennyi fejezet kitér, s a mutató tanúsága szerint több mint húsz féle igemódról adnak számot az uráli nyelvek leírásakor. Azonban nem tartalmaz önálló igemód vagy modalitás címszót: ahányféle igemód, annyiszor jelenik meg a mutató ábécérendje szerint (szemben pl. az aspektussal, amelyik külön címszó), s így az olvasó „vadászhat”.

Korábban úgy fogalmaztam, hogy a kötet a kutatás aktuális állását tükrözi, ami már a különféle nyelvi szintek leírásának kidolgozottságát tekintve is lemérhető. Finnugrista pedig azon sem lepődik meg, hogy a mondattani részek aránytalanul rövid terjedelme ugyancsak az aktuális

állásról árulkodik. A kívülálló azonban akár azt is gondolhatja, hogy az uráli nyelvekben csak többrendűen fontos a szintaxis (már csak a Bevezetés mondattani részének kapcsán is), s bizonyos értelemben még igaza is lenne, hiszen az uráli nyelvekben s a hozzájuk hasonló típusúakban a szintaktikai viszonyokat túlnyomórészt morfológiai szerkezetek fejezik ki, s így az alaktan könnyen „bekebelezheti” a mondattant. Példaként a birtokos szerkezetet említem, amelynek mind a morfológiában, mind a szintaxisban megvan a maga helye. A fejezetek rendre tárgyalják is őket, azonban a számi, az észti, a permi, a komi, a nganaszan és a nyenyec leírások csak az alaktani részben szólnak róla. A mondattan relatív kidolgozatlanságára a szerkesztő maga is felhívja a figyelmet (33): a finnugrisztikában a mondattani kutatások relatíve csekélyek, az ilyen leírásokhoz szükséges morfofonológiai ismereteknek az uráli nyelvekre jellemzően hatalmas terjedelme miatt nehezen átláthatók, a modern szintaxis-elméletek angol- vagy Európa-centrikusak. Ez utóbbi magyarázat azonban kevésbé fogadható el: egyrészt mert az utóbbi évekre már csekélyebb mértékben igaz, másrészt pedig mert az uráli nyelvek mondattani leírásának nem (elő)feltétele az angolra vagy más európai nyelvekre megalkotott szintaxis-elméletek adaptálása. (Arról pedig, hogy az uráli nyelvek egyes mondattani kérdéseiről eddig megjelent leírások mennyire relevánsak valamely elméleti keret számára, nos arról az elméleti szintaktát kellene megkérdezni.) A kötet fejezeteinek mondattani szempontból legrelevánsabb részei a számi (84–90), a mordvin (206–11), a mari (236–43) és az udmurt (295–300) leírásokban találhatók. A négy szamojéd nyelv tekintetében inkább csak utalásokat kap az olvasó — a szamojéd nyelveket leíró általános fejezetben mondattani rész egyáltalán nincs — s meglehetősen kérdéses a finn, de különösképp a magyar mondattani szempontú vázlatos volta (hiszen akár történeti, akár leíró szempontból lett volna mire támaszkodni).

A kutatás aktuális állását firtatva felvetődhetik még egy kérdés: a kötet fejezeteiben mennyire találkozhatni olyan leírásokkal, amelyek valamely elméleti keretben adják elő mondandójukat. Nos, ilyenekkel nem találkoztam, de elméleti igényű megfontolásokkal már igen. Ilyen a Bevezetésben a már említett rotációs fonémaváltozási folyamat leírása, a számi fejezet fonológiai része, amelyik a szótagszerkezetre építve tárgyalja a fonémarendszert (52–62) vagy a finn (150–5) és a nganaszan (487–95) morfofonológiai leírása. Bizonyára nem véletlen, hogy mindezek az uralisztika legkidolgozottabb területén, a hangtanban jelentkeznek.

Végül egy ismertetésnek szólnia illenék a munka technikai szerkesztettségéről is. Kisebb hibákon kívül legfőljebb egyetlen kifogásolni valót találtam: jó lett volna egy egységes bibliográfia.

A köszönetnyilvánítások (XXI) utolsó bekezdésében a szerkesztő annak a tanárának mond köszönetet, aki őt ebbe a tudományba bevezette, s akinek hatására, áttételeken keresztül, e kézikönyv maga is megszületett. Úgy gondolom, D. ABONDOLO is, s a szerzői gárda is olyan munkát hozott létre, amelyik méltó Robert Austerlitz emlékéhez.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Ördög Ferenc, Zala megye népességszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)

II. kötet. Névtár II. (151–307. sz. települések) 880 lap; 1992. —

III. kötet. Függelék: a források. 786 lap; 1993. — IV. kötet. Mutatók. 639 lap + Mellékletek:

A Veszprémi püspöki egyházmegye lelkipásztorkodási helyei 1771. 30 lap és 3 térkép. 1998.

— A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete,
Zala megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest—Zalaegerszeg.

1. ÖRDÖG FERENC nagyszabású vállalkozásának első, azonban a további kutató és feldolgozó munkák alapjául szolgáló és azokat meghatározó része befejeződött, a XVIII. századi Zala megyei egyházlátogatási jegyzőkönyvek tervezett IV. kötete is megjelent. Az első kötet megjelenése után,

1993-ban e folyóirat hasábjain ismertettem a Canonica Visitatio lényegét, melyet Mária Terézia uralkodó rendelete értelmében Padányi Bíró Márton veszprémi püspök utasítására 1746-tól készített jegyzőkönyvekből ismerhettünk meg, és a Pázmány Péter által 1625-ben elrendelt időnkénti népszegírásszerűsítések: Conscriptio animarum-ok tartalmát. E két hatalmas forrás összesen 789 öszszegírásszerűsítéből, jegyzőkönyvből, az 1745—71. évekből 306 Zala megyei és 3 Somogy megyei település lakóinak név szerinti felsorolását, valamint a jegyzőkönyvek egyházi vonatkozású szövegeit dolgozta fel és tette közzé három kötetben Ördög Ferenc. A negyedik kötet az első háromban foglaltak eligazodásához elengedhetetlenül szükséges mutatókat tartalmazza. Az 1993. évi ismertetésben az első 150 település névanyagából válogattam ki néhány Zala megyében használatos — és számomra érdekesebb — magyar és nem magyar személynevet, és példákkal igazoltam azt, hogy a XVIII. századi zalai névanyagból számos az eddig ismerteknél korábbi, nyelvtörténeti adatként is felhasználható név található (MNy. 1993: 229—34).

Ez alkalommal az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiadott teljes anyagának, valamint a mutatónak, az I—IV. kötetben foglaltaknak bemutatására vállalkozom, kiemelve a hatalmas adattárból egy-két kidolgozásra váró szempontot és értékelve Ördög önfeláldozó, kitartó munkáinak eredményét.

Mindenekelőtt — mivel példaértékűnek tartom — megismétlem Ördög felismerését, kitűzött célját, melynek elérése érdekében a történeti Zala megye félévszázados írásos dokumentumainak feltáró munkálataihoz, a hatalmas névanyag közzétételének előkészítéséhez a 70-es években hozzáfogott: „Meggyőződése — írja Ördög — hogyha a nagymúltú és nemzetközi viszonylatban is jelentős névtudományunk területén eredményesen akarunk munkálkodni, az elvi jelentőségű tanulmányok mellett, elsősorban nagy mennyiségű, sok szempontot figyelembe vevő történeti és mai adattárakat kell egybeszerkesztenünk, olyanokat, amelyek majd a további kutatások alapjául szolgálnak, de nem befolyásolják a bármikori és bármilyen szempontú vizsgálatokat” (Személynév-vizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 10).

2. Az 1992-ben megjelent II. kötet 151—309. sorszám alatt 159 település lakóinak háztartások szerinti névsorát tartalmazza. Így az I—II. kötetben látott napvilágot a 789 népszegírásszerűsítés 309 településéből származó mintegy 220 000 személynévre tehető adattár, a nevek mellett feltüntetve a személy neve, kora, vallása, foglalkozása, gyónóképessége stb.

A „Függelék: a források” alcímet viselő, 1993-ban megjelent III. kötetbe kerültek a latin nyelvű egyházlátogatási jegyzőkönyvek. E szöveges fogalmazványok mellett számos, az egyházi életre és a népszegegre vonatkozó statisztikai adat gazdagítja ismereteinket. A céhpatronusokra, illetőleg templom- és kápolnatitulusokra vonatkozó feljegyzések az egyháztörténettel foglalkozók érdeklődésére tarthatnak számot. E kötetben a közölt forrásokban említett településekről jól sikerült térképvázlatok igazítanak el, és mellékletként kiváló minőségű képek: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1734—52) festményéről és négy Visitatio-ról készült másolat teszi színesebbé a kötetet.

1998-ban jelent meg a „Mutatók” alcímet viselő IV. kötet. Érzésem szerint Ördög vállalkozásának a mutatók elkészítése lehetett talán a legmunkaigényesebb, legtöbb energiát felemésztő, túlzás nélkül állíthatom, embert próbáló szakasza. (A mutatók kézi munkával, számítógép felhasználása nélkül készültek!) De így, vállalva e munka elvégzését is, vált szinte tökéletessé és valóban használhatóvá a mutatók, főleg nyelvészek, névtanók számára e XVIII. századi Zala megyei forrástömeg.

A 639 lapnyi IV. „Mutatók” kötet elején, bevezetéképpen Ördögötől megszokott pontos és részletes „Útbegazítás”-t kapunk a mutatók használatához. A 19. lapon kezdődik és a 339.-en végződik, azaz 320 lapnyi a családnevek mutatója. A ragadványnevek, a névszerű szók, a magyar -né asszonynévképzős, a német -in asszony- és nőnévképzős nevek is betűhíven kerültek be a családnevek mutatójába. A 180 lapnyi keresztnév-mutatóban betűrendi helyén a teljes névtár, vala-

mint a „Függelék”-ben, a III. kötetben előforduló latin és magyar keresztnév valamennyi írás- és alakváltozata megtalálható.

Az 523. laptól a helynevek mutatója tartalmazza a településneveket, a dülők, malmok, szőlőhegyek stb. nevét is, feltüntetve a helynév mai alakját. Kihalt nevek esetében jelölve, hogy a név ma már nem él. Ördög mindenre kiterjedő figyelmét dicséri „A szentek és ünnepeik mutatója”: „Ebből a mutatóból az kereshető vissza, hogy kiről vagy miről hol van valami (templom, harang, intézmény stb.) elnevezve, illetőleg hol található róla kép vagy szobor.”

A „Szó- és tárgymutató” című összeállítás a „népességösszeírásoknak és az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek a nemzetiségre, a társadalmi helyzetre, a foglalkozásra, a nem római katolikus felekezetre, a római katolikus hitélet egyes mozzanataira, a templom és sekrestye felszerelésére, a plébános, a tanító stb. járandóságára, a különböző egyházi és világi intézményekre, a testi és szellemi fogyatékosokra stb. utaló szavait, megjelöléseit tartalmazza, magyar és német fordításban is.” (i. m. 10).

A „IV. Mutatók” című kötetnek van egy „Mellékletek” alcímű füzet, amit tekinthetnénk a kiadvány V. kötetének is, hiszen ebben kap helyet három térkép: az 1792-ben Bécsben nyomott Tomasich János-féle Zala megye térkép másolata, egy ma készült „A kutatóterület Tomasich János 1792. évi Zala megye térképe alapján” című térképvázlat és a Rajczi Pál közreműködésével Ördög Ferenc-től tervezett és Nagy Bélától szerkesztett és rajzolt „A Veszprémi püspöki egyházmegye lelkipásztorkodási helyei 1771-ben” című igen szép kivitelezésű, korabeli megyecimerekkel díszített 1:400 000 méretarányú színes térkép. Ez utóbbi térképhez kiegészítésként kis pótfüzet tartalmazza a veszprémi püspöki egyházmegye 1771-i lelkipásztorkodási helyeinek betűrendbe szedett jegyzékét.

Ördög jó érzékkel a IV. kötet végén tette közzé a XVIII. század világi és egyházi viszonyait, a Canonica Visitatio létrejöttének körülményeit hűen tükröző két latin nyelvű forrás magyar és német fordítását. Így a latinul nem tudó érdeklődő is megismeri Mária Terézia 1745-ben a Canonica Visitatio-ra vonatkozó rendeletét, és a nagyműveltségű, széles látókörű Padányi Bíró Márton veszprémi püspöknek a plébánosok számára eligazításként készített kérdőív szerű, az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek összeírásához szükséges jegyzékét.

3. Nagy várakozás előzi meg e hatalmas vállalkozás betetőzéseként beígért V. kötet megjelenését. Ördög Ferenc szándéka szerint a történeti Zala megye XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyveiben fellelhető névanyag teljes körű, azaz helyesírás-történeti, névtani-nyelvjárástörténeti, névdivatra vonatkozó és etimológiai vonatkozású feldolgozását, értékelését foglalja magába az utolsó kötet. A Zala megyei egyházlátogatási jegyzőkönyvekben feljegyzett mintegy 9000-féle családnév mintegy fele nem magyar, hanem főleg német és valamilyen szláv eredetű. E hatalmas névanyag magyar eredetűnek tekintett családnévei között számtalan az érdekes, korábban nem adatolt, nyelvtörténeti vonatkozása miatt is figyelemre méltó név, és nagyon sok az olyan, melynél a biztos etimológiát vagy legalább a névadás indítékát csak családtörténeti kutatásokkal lehetne feltárni.

Vajon az Udvarnokon lakó 14 éves Istvánt miért Stephanus *Húszesztendő*s néven jegyezték fel? Kiket tekintettek *Gyütt*, *Gyüttment* személynek? Az ezekből és más szó szerkezetekből (*Tegla veto*, *Uj Keresztén* 'cigány', *Uj Polgár* 'cigány' stb. keletkezettek még nem valódi családnévek, hanem alkalminak tűnő névadások.

A készülő monográfia előmunkálatainak is felfogható családnévmutatót Ördög jól átgondolt tipográfiával rendkívül körültekintően és gondosan állította össze. Az alapnév minden alak- és írásváltozata külön szócikkben, lelőhely szerint is fel van tüntetve, ezenkívül az „összetartozó, illetőleg nagy valószínűséggel összetartozó és a szerkesztéskor felismert névvaltozatokra a ... legegyszerűbb-legáltalánosabb családnév locusa után” utal a mutató. Ez a megoldás is igen nagy segítséget nyújt az első pillantásra ismeretlennek tűnő név felismerésében. Pl. a *Pehm* alapnév (a *Böhm*

'cseh' bajor-osztrák változata, vö. BRECHENMACHER 1: 174) után a *Peheim, Pehem, Péhm, Pem, Pém, Pemh, Pemi, Pemin, Phém, Póhm* alak- és írásváltozatokat találjuk meg.

De a külső szemlélőt, a névanyaggal ismerkedőt néha zavarba ejti „a nagy valószínűséggel összetartozó családnevek” Ördög-féle utalozási eljárása. Az *Ola* családnevet Ördög az *Oláh* alá sorolta, ezzel azt a látszatot keltve, mintha minden *Ola* az *Oláh* népnév alakváltozata lenne. Mert egy kívülálló másnak, mint népnévnek nem tekintheti az *Oláh* nevet. Viszont Zala megyében az *Ola* családnév a Zala megyei *Ola, Olla* helynévvel függ össze, vagy úgy, hogy pusztai helynévi eredetű, vagy a helynév alapjául is szolgáló személynévből lett a családnév. Az tény, hogy már 1463-ban is volt *Oláh* változata az *Ola* helynévnek (CSÁNKI 3: 87), azért mégis az 1236-tól adatolható *Ola* alak az elsődleges. A III. kötet 538. lapján felkiáltójel hívja fel a figyelmet arra, hogy az „In filiali Oláh [!]” voltaképpen *Ola*. A helynévmutatóban helyesen „Ola, Oláh, Olla poss. com Zalad.” áll, mely ma Zalaegerszeg belterülete. A helynév eredetére I. FNESZ. Természetesen lehetséges, hogy egynémelyik *Oláh* családnév népnévi eredetű, de hogyan lehet ezt megállapítani? — Kérdés, hogy pl. a *Csör, Csör ~ Czör, Czör* családnévet lehet-e a német *Zörn, Zörner* 'mérgek' (BAHLOW, DtNam.² 570) alá sorolni, vagyis a német névből magyarázni?

A családnevek mutatója betűhíven tartalmazza a neveket, „ezáltal maga a mutató is alkalmas a helyesírás- és nyelvjárástörténeti vizsgálatokra” — írja Ördög (IV, 5). Az 1745—1771 között Zala megyében feljegyzett családnevek és helynevek helyesírásának tüzetes vizsgálata nemcsak szükségszerű, hanem hézagpótló is. FARKAS VILMOSnak a „Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története” című összefoglaló munkájából tudjuk, hogy az eddigi kutatásokban MOLNÁR JÓZSEF az 1527—1576, SZATMÁRI ISTVÁN a XVI—XVII. század helyesírás-történetét, FÁBIÁN PÁL az Akadémiai helyesírás 1832. évi kiadása előtti fél évszázad fontos szakaszát mutatta be. FARKAS szerint „mindössze a XVIII. század 1772-ig tartó része nincs feldolgozva”. Erre az időszakra azonban FARKAS nem végzett gyűjtést, mert úgy látta, hogy „1708-tól (ahol SZATMÁRI könyve időbelileg lezárul) — 1772-ig (ahol FÁBIÁNÉ időbelileg kezdődik) helyesírásunkban ... semmi jelentős esemény nem történik” (NyttudÉrt. 74. sz. Bp., 1971. 10). Most itt a kínáló alkalom arra, hogy Ördög alátámassza vagy megcáfolja FARKAS VILMOS állítását, vagyis megadja a választ a kérdésre: volt-e jelentős változás, esemény a magyar helyesírási rendszerben a XVIII. század közepén?

A családnevek mutatóját nézve és tudva azt, hogy a különböző végzettségű és nemzeti-ségű vizitátorok és plébánosok írták az egyházlátogatási jegyzőkönyveket, továbbá a mutatóba nemcsak az alaktani és helyesírási változatok, hanem „a rendszerkényszer folyamánként a nyilvánvaló tollhibákból származók is” bekerültek, nagy kérdés számomra, lehet-e egyáltalán valamilyen rendszert megfigyelni a tulajdonnevek írásmódjában, illetőleg összehasonlítva a korábbi, XVI—XVII. századi hangjelölésekkel a XVIII. századi adatokban bekövetkezett-e észrevehető változás? Továbbá kiszűrhetők-e a tollhibák? A *Pálfi* családnévben a jegyzőkönyvekben az *á* magánhangzó: *á, a, aa, áá, áá*, a *Tót* családnévben az *ó* magánhangzó: *ó, o, oo, oo, óó, óó* jelekkel van írva. A példákban melyik változat minősül tollhibának? A következtelen magán- és mássalhangzók jelölésére egyetlen példa az 1771-ben Pacsán összeírt családokról. A plébános az 55. számú házban a *Göcsei* családnévet *Göcsei, Götsei, Götsei* alakban, a 84. számú házban egyszer *Götsey*, kétszer *Götsey*, négyszer *Götsey* és egyszer *Götsey* alakban írta le. Vagyis a *Göcsei* családnév egy időpontban, egy helységben, ugyanazon plébános tolla által feljegyezve előfordul cs-vel és ts-sel, a név végén *i*-vel, egy pontos, két pontos és pont nélküli *y*-nal, rövid és hosszú magánhangzóval.

Egyáltalán, van-e jelentősége, helyesírás-történeti vonatkozása a *Tót* családnév 27-féle írásváltozata egyenkénti felsorolásának? A közismert és világos etimológiájú *Pálfi* családnévet a plébánosok meglehetősen következtelenül jegyezték fel. Eldönthetetlen, melyik írásváltozatot tekintünk tollhibának. A családnévmutatóban a *Pálfi* családnév 29-féle írásváltozata „úgy jött össze”, hogy külön-külön szócikkbe kerültek nemcsak a név *á, a, aa, áá, áá-s*, hanem a név végi *i, y*,

j, j̄-os névalakjai és ezek valamennyi variánsa. Amellett, hogy az effajta mutatózás sok helyet foglal el (320 lap a családnévmutató), túlhaladottnak vélem az *i* magánhangzó különféle: pont nélküli, egyponthoz, kétpontoz *y*-nal való megkülönböztetését. Nemcsak azért, mert például FARKAS VILMOS fent említett összefoglaló munkájában a XV—XVIII. század helyesírására vonatkozóan erre semmi utalást nem találtam, hanem leginkább azért, mert a korszerű kódexkiadásainkban „részint nyomdatechnikai okokból, részint következetességre törekedve” az egyértelműen nem értékelhető ékezetes *i*-k és *y*-ok ékezeteit egységesen pontnak írták át (Thewrewk-Kódex 1531. Közzéteszi és a bevezetést és jegyzeteket írta BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA. Bp., 1995. 35). Az 1999-ben megjelent Kulcsár-Kódex 1539. közzétévedői, HAADER LEA és PAPP ZSUZSA is megemlítik, hogy a „kézirat ... *y*, *i* és *j* sokszor egymástól nehezen megkülönböztethető pont- és vessző-ékezeteit ... pontban egységesítettük” (i. m. 50).

Noha az írásváltozatok az összeírók, illetőleg a bemondást végző személyek nyelvjárási hovatartozására engednek következtetni, a fent említett okok miatt ugyancsak nehéz feladatnak érzem a névanyag nyelvjárástörténeti feldolgozását. A komárvárosi *Péntek* családnévet csak 1771-ben jegyezték fel *Pintek* alakban, de ugyanakkor a *Pentek* is előfordul. A korábban ott megejtett összeírások kizárólag *Péntek*, *Pentek* névalakot rögzítettek. Kérdés, hogy az 1771-ben összeíró plébános beszélt-e az *i*-ző nyelvjárást, vagy Komárvárosban 1771 előtt nem *i*-tek? Nemcsak 1757-ben a 163. házban Georgius *Pintek*, a 164. sz. házban Franciscus *Péntek* lakott. A nyelvjárási adatoknak, például egy-egy *Salitromos*, *Igető* családnévnek térképre vetítése adalékkul szolgál a XVIII. századi nyelvjárástörténet megismeréséhez.

A nyelvjárástörténet és névdivat témaköréhez egyaránt tartozik egy Sármelléken felvett jegyzőkönyv neveinek, illetőleg az *Örse* és *Mancza* női nevek előfordulása. Mindkét becéző alak kizárólag Sármelléken az 1745/46. évi összeírásban tűnik fel. E jegyzőkönyv családnéveit és keresztnéveit teljes egészében magyarosan, azaz elől a családnévvel írták le. A férfi keresztnévek: *Mátyás*, *Miklós*, *Farkas*, *János*, *Joseph*, *Sebestén* stb., a női nevek: *Ilona*, *Katalin*, *Marinka*, *Julyi*, *Rusinka*, *Panna*, *Kata*, *Örse*, *Mancza*, *Borka* stb. Egy évvel később, 1746-ban egy másik összeíró a neveket latinos alakban, elől a latin keresztnévvel jegyezte fel. *János Johannes*, *Farkas Wolfgangus*, *Panna Anna*, *Marinka Maria*, *Ilona Helena* stb. lett. A 21 családban előforduló *Örse Elisabeth*-té, a 7 családban előforduló *Mancza* 6 esetben *Magdolná*-vá, egyszer *Marianná*-vá változott át. (A mutatóban tévesen a *Mancza* név a *Margita* alá vonódott.) Kérdés, hogy ezek után a XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek névanyaga alapján milyen tanulságot lehet levonni az *Örse* és *Mancza* nyelvjárási becéző nevekre. Azt aligha, hogy Zala megyében a XVIII. század közepén csak Sármelléken fordult elő az *Örse* és *Mancza* női név, mert például HAJDÚ MIHÁLY a *Magdolná*-ból képzett *Manca* történeti adatainak zömét Dunántúlról gyűjtötte (Magyar becézőnevek 1770—1970. Bp., 1974. 136). — Érdekes, egyben az összeírók helyismeretére is rávilágít a *Pakodi*, *Pákozdi*, *Bokodi* családnévek összekeverése. Sármelléken az 1745/46. évi összeírás szerint *Pakodiné*, *Pakodi* Rebeka és *Pakodi* Farkas élt, és Borbély Mihály felesége *Bokodi* Mancza volt. 1746-ban *Pákozdiána*, *Rebeca Pákozdi*, *Volfgangus Pákozdi* és Michael Borbély felesége *Magdalena Pakodi*.

Nyelvész és történész körökben évtizedek óta várnak arra, hogy valaki elkészítse CSÁNKI DEZSŐ Történelmi Földrajznak összesített mutatóját. Most mindnyájunk öröme és elismerése mellett Ördög Ferenc, a monumentális vállalkozások mestere „melléktermékként” a Zala megyei egyházlátogatási jegyzőkönyvek családnéveinek eredet szerinti feldolgozása érdekében, mintegy „segédletként” előállítja CSÁNKI 5 kötetében található összes földrajzi névnek (és alakváltozatainak) betűrendes mutatóját. Ha Ördög az elmúlt 30 évben semmit nem tett volna le a nyelvészek asztalára, CSÁNKI mutatójának elkészítésével is beírta volna magát az irodalomba. Meg lehet jósolni, a CSÁNKI-mutató lendületbe hozza majd a tulajdonnév-magyarázatokkal foglalkozó kutatásokat.

Éppen CSÁNKI adatai alapján hívom fel a figyelmet a Zala megyei XVIII. századi és mai *Billege* családnév lehetséges eredetére. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben 9 helységből 10

személynek különböző időpontokban 14 alkalommal írták le családnévét *Bilige*, *Billege*, *Billegü*, *Billige* alakban. A 9 helység egy körzetben fekszik a Balatontól nyugat, délnyugatra. Két *Billege* nevű helységet ismerünk. A Tótvázsony határában fekvő *Billege* adatai: 1233: *Byluga*, 1267: *Bylga*, 1270: *Bylegue*, 1293: *Byliga*, 1334: *Bylge*, *Bilke* (CSÁNKI 3: 223), 1629: *Büge*, 1641: *Billiche*, másként *Büghe*, 1712: „predium antiquo nomine *Bylga* sive *Billige*, iam vero communiter *Büge* cognominatum” (VeszprHtLex. 145). A Lesencetomajhoz tartozó *Billige* helynév 1543-ban tűnik fel (VeszprHtLex. 2: 170). Megemlítendő még, hogy Bars megyében *Belleg* helynévre van egy +1075-re hamisított oklevélben *Bilegi* adat, 1156: *Beleg*, 1299: *Byleg* (GYÖRFFY 1: 434). Ide tartozik még egy túróci jobbágyfiúnak 1255-ben feljegyzett neve: *Bylegen* (CDES. 2: 346). A *Billege* helynév CSÁNKIból idézett korai adatai, valamint a többi idetartozó névváltozat kizárja a Zala megyei *Billege* családnévnek a *billeg* szóból, illetőleg a (barázda)*billegető* madárnévből való magyarázatát. A családnév nyilván pusztai helynévi eredetű.

A keresztnévmutatót nézegetve, forgatva a mintegy 14 000 *Elisabetha*, 9 000 *Joseph*, *Josephus*, több mint 6 000 *Georgius* és *Juditha*, a több mint 5 000 *Maria* stb. keresztnév (és írásváltozatai) egyenkénti, lelőhely szerinti adatolásának látványa lenyűgöző. Mégis itt jegyzem meg, hogy mutatót nem könnyű készíteni; nehéz jó mutatót és lehetetlen mindenki igényét kielégítő mutatót előállítani. Mert minden egyes mutató nemcsak az alaplát egészére, hanem készítőjének érdeklődési körére, felkészültségére, a témában való jártasságára, nemkülönben az egyes részletkérdésekre is kiterjedő figyelmére rávilágít. Átnézve a keresztnévmutatót több kérdésre nem kaptam választ, mert Ördög ezt a családnévmutatótól eltérő felfogásban készítette el. Míg egy családnév valamennyi alak- és írásváltozatának lelőhelyét tartalmazza a családnévmutató (pl. a *Pálfi* név 29-féle írásváltozatát is), addig a latin és más idegen, például német keresztnévek írásváltozatainak lelőhelyére nem mutat rá, „mert nyelvjárástörténeti szempontból nincs jelentősége”. Ördögnek bizonyos mértékig igaza van, mert valóban közömbös, hogy *Wolfgangus*, *Wolfgangus* vagy *Wolfgangus*, *Taeresia* vagy *Theresia* alakú név fordul-e elő. De nem ártana különbséget tenni a *Godehardus*, *Gothardus* és *Godefridus*, *Gotfridus* nevek között, és jelölni kellene az írásváltozatok locusait.

A keresztnévmutató azonban egyszerre túlzottan precíz, aprólékos és ugyanakkor „nagyvonalú”. Ördög például fontosnak tartja a rövid és hosszú magánhangzós *György*, *György*, *Jakob*, *Jakób* nevek lelőhelyeinek elkülönített jelölését. A *Cunigunda* alaplát névre és *Chunegundis*, *Cunigunda*, *Gunegunda* három alak- és írásváltozatára összesen négy adat van. A *Cunigundis* alaplát írásváltozataira három helyen is találunk utalást, de azt nem tudom meg, hogy az összesen négy locus közül melyik tartozik például a *Gunegunde* alakhoz. Nagyvonalúnak azért minősítem a keresztnévmutatót, mert az azonos eredetű, de különböző alakú neveket összevonja és lelőhelyeiket külön nem tünteti fel. Eljárását a bevezetőben a következőképpen magyarázza, illetőleg okolja meg: „Az összeírók a héber keresztnévek egy részét latinosították (*Abrahamus*, *Adamus*, *Benjaminus*; *Elisabetha*, *Juditha* stb.). Ilyennek tekintem a *Maria* név összes itt előforduló alak- és írásváltozatát (*Mariana*, *Mariána*, *Marianna*, *Mariána*, *Marjana*, *Marjanna*) is” (7). Az kétségtelen, hogy az Ördög által felsorolt nevek héber eredetűek, de a magyar nyelvbe az egyházi latin közvetítésével kerültek. Így az *Adam*, *Benjamin*, *Joseph*, *Maria* stb. egyszerre latin és magyar nevek. Továbbá már a középkorban is volt az *Adam* mellett *Adamus* (vö. EtSz.), és volt 1233-ban *Beniaminus* sacerdos (PRT. 1: 715), 1265-ben *Abrahamus* (Sztp. 1: 445), 1270-ben: *Isac*, *Abram*, *Jacobus*, *Johannes* et *Josephus* fily Bud (ZichyOkm. 1: 25) stb. Másrészt pedig Sármelléken az 1745/46. évi jegyzőkönyvben a tiszta magyar nevek között volt 14 *Joseph* is, azaz a héber → latin *Joseph* egyenlő a magyar névvel. De ki tudja a 9000 *Joseph*, *Josephus* közül kiválogatni a *Joseph* neveket? Hihető-e, hogy csak Sármelléken volt a *Joseph* „magyar” névalak? Hasonlóan nem tudható meg, hogy hol, melyik vidéken használták a *Jonas*-t és a *Jonatus*-t, a *Thamas*-t és a *Thomas*-t.

A *Mária* névvel kapcsolatosan Ördög sajátos módon „latinositásnak” fogja fel azt, hogy a latinból (s nem a héberből!) hozzánk került *Mária* helyett az összeírók olykor más, de a *Maria*-

val etimológiailag összetartozó vagy olyannak vélt névalakot használtak. Ezekben az esetekben nem a *Maria* latinosításáról van szó, egy latin nevet nem lehet „latinosítani”. BERRÁR megfogalmazása szerint a *Maria* „már az Ótestamentumban előfordul, de az újtestamentumi szerepe révén (Szűz Mária, Krisztus anyja) terjedt el”. (MNYTK. 80. sz. 26).

Az 1745/46. évi sármelléki összeírásban a tiszta magyar nevek között nincs *Maria*, a 7 *Mancza*-ról már szóltam. A 31 *Marinka* nevűből egy évvel később 9 esetben lett *Maria* és 22 esetben *Marianna*. Vagyis az összeíró 1746-ban — valamely okból — szívesebben használta a *Marinka* becéző helyett *Marianna*-t mint a *Maria*-t. De eljárása nem jelentheti azt, hogy a *Maria*-t latinosította volna, hiszen nem a *Maria* helyett írt *Marianna*-t, hanem a *Marinka* becéző helyett, és 9 *Marinka* később *Maria* lett. Vagyis még ebben az egyetlen tiszta magyar névsorban sem lehet rálelni valamilye „latinosításra”. Az is lehet, hogy az összeírók tudomást szereztek egy a XVII. században szentté avatott *Marianna*-ról, és ezért részesítették előnyben a *Marianna*-t a *Maria*-val szemben (vö. O. WIMMER, Handbuch de Namen und Heiligen. 1966³. 371—2). Sajnos a mutatóban nincs különválasztva a *Maria*, *Marianna*, *Marina*, *Marjana* stb. Holott a *Marianna* név eredetéről megoszlanak a vélemények, alakulhatott a *Maria* + *Anna* összevonásából, de lehet a latin *Marianus* női változata is. BERRÁR a középkori *Mariana*, *Marynna* neveket délszláv (!) eredetűeknek tartja (i. m. 27). A mutatóból az sem derül ki, hogy az *Anna* mellett a *Hanna* hol fordul elő, a *Rosa* mellett a *Rosina*, az *Eva* mellett a *Heva* stb. A *Hanna* név rejtve maradása azért is sajnálatos, mert HAJDÚ MIHÁLY a XVIII—XIX. századi német eredetű és majdnem kizárólag a Dunántúlra korlátozódó nevek között említi a *Hanná*-t, és azt is lehetségesnek tartja, hogy a *Hanna* a *Johanna* név rövidült változata (i. m. 170, 184).

ÖRDÖGnek a keresztnévmutatóval kapcsolatos előbb vázolt eljárása bizonyára a magyar keresztneveknek a jegyzőkönyvekben százalékan ki sem fejezhető csekély arányával magyarázható. Úgy gondolta, ilyen kis számú magyar keresztnévből nemigen lehet értékelhető tanulságokat levonni a XVIII. századi Zala megyei személynévadásra. Az alak- és írásváltozatok részletesebb mutatózásába befektetett többletenergia nem hozta volna meg a kívánt eredményt. Talán igaza is van.

4. E hatalmas munka összegezésekképpen megismétlem az 1993-ban, az első kötet megjelenésekor leírt gondolataimat. A Zala megyei XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek közvételével, a feldolgozással, szerkesztéssel eltöltött több mint húsz kemény év, a befektetett óriási energia, a munkálatokra fordított nem kevés pénz bőségesen meghozza majd az eredményt. Nemcsak a történeti demográfusok, a néprajz és településtörténet kérdéseivel foglalkozók, hanem főleg a nyelvészek, névtanosok számára kincsesbánya a négy kötetes mű, melynek kitermelése a különféle nagyszerű mutatók segítségével könnyen megvalósítható.

FEHÉRTÓI KATALIN

Szombathelyi tudós tanárok

Szerk. KÖBÖLKUTI KATALIN. Kiadja a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár és Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata. Szombathely, 1998. 255 l.

Tudománytörténeti irodalmunk gazdagodott 1998-ban a most ismertetendő kötettel, mely nyolc „tudós tanár”, illetőleg „tanító tudós” munkásságát bemutató tanulmányokat tartalmaz.

A pályaképek időrendben követik egymást: a XVIII. század végétől, Kulcsár Istvántól (1760—1828) Ország Lászlóig (1907—1984), átfogva az egész XIX. és jórészt a XX. századot. E tudósok, paptanárok többsége kötődik valahogyan Szombathelyhez: ott született, mint Szenczy Imre (1798—1860), Fábíán István (1903—1961), Ország László, vagy ott (is) járt iskolába,

hosszabb-rövidebb ideig ott tanított, mint Kultsár István, Kresznerics Ferenc (1766—1832), Bitnicz Lajos (1790—1871). A „szombathelyiség” fogalmát tágabban értelmezve két olyan tudós is belekerült a kötetbe, akiknek élete, tevékenysége Vas megyéhez, illetőleg a régióhoz kötődik: Szilasy János (1795—1859) és Névy László (1841—1902).

Tudományos munkásságuk fő területét tekintve a könyvben szereplő tudós tanárok nyelvészek, illetőleg olyan irodalomtörténészek, pedagógusok, papok, akiknek gondolkodását és tevékenységét az anyanyelvért való tevőleges felelősség áthatotta. Én ezért tekintek különös tisztelettel a XIX. századi tudósokra, akiknek szemléletében és munkásságában komplexen volt jelen a nyelv- és az irodalomtudomány, a haza és haladás szolgálatától vezérelt törekvés a magyar nyelv és az egész magyar műveltség ápolására, fölemelésére.

Tanulságos gondolatokat fogalmaz meg LÁNG GUSZTÁV a kötet előszavában a tudomány és a vidékiség összefüggéséről. E kérdés ugyanis más értelmet kap a Magyar Tudós Társaság megalapítása előtt és annak utána. Amíg nem volt pesti-budapesti tudományos központ, addig a „magyar tudományosság »regionálisan« fejlődött, mecénásszerepre vállalkozó főurak és főpapok áldozatkészségének, egy-egy oktatási gócpont emelkedő igényeinek jóvoltából” (8). Aztán létrejött a Magyar Tudós Társaság. 1848 előtt az Akadémia még csak „elsősorban begyűjtötte, számon tartotta és (erkölcsileg) jutalmazta az e gócpontokból feléje áramló eredményeket. A régiók Pest-Budára címzett munkái teremtették meg fokozatosan azt a központot, amely egy korszakkal később vidéké fokozza le őket — vagy legalábbis számolnunk kell egy ilyen folyamattal is” (8). Ez a megállapítás legalábbis elgondolkodtató. Ennek fényében is fontos lenne a régiók tudománytörténetének az eddiginél részletesebb feldolgozása: a tudósok, tudományos műhelyek munkásságának bemutatása mellett a mecénások, iskolák, egyházi személyiségek tudományt művelő és tudományt támogató tevékenységére is gondolva. (A mai régió-kutatás egyes vonatkozásairól legutóbb PUSZTAY JÁNOS fejtette ki gondolatait: *Urbi et regioni. Savaria University Press, Szombathely, 1998. 102 lap.*)

A szűkebb és tágabb szülőföldért való tenni akarás érződik ki például Szenczy Imre mondatából, melyben „Berzsenyinkre” hivatkozik: ez a grammatikai forma a szerző megyebeli, de össznemzeti voltára is utalhat. Így válik kerekké a világ: az egyes régiókban dolgozó „tudományos emberföket” „helyi igények, szükségletek, becsvágyak sarkallták, s ha ezek kielégítése során nemzeti és európai mértékkel mérhető teljesítményig jutottak, az egyben a régió nemzet- és Európa-teremtő erejére vet fényt. Nem arról van tehát szó, hogy vidéken bár, de elcsíptek valamit a nagyvilág tudományából, s azt igyekeztek meghonosítani szülőföldjükön; az érdekes az, hogy mi tette lehetővé, a régió milyetén minősége ezt a »honosítást«” (LÁNG 9). Ha csak ez az egyetlen gondolat lel visszhangra az olvasóban e kötet jóvoltából, már nagy szolgálatot tett az előszóíró, a szerkesztő és a szerzőgárda a magyar tudományosságnak.

A kötet megjelenésének vannak előzményei: egyes tudós tanárokról jelentek már meg rész tanulmányok különféle folyóiratokban (pl. Vasi Szemle, Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, Édes Anyanyelvünk), vagy hangzottak el előadások, megemlékezések különböző évfordulókhoz kötődve a Megyei Könyvtárban vagy másutt.

Az egyes portrék szerzőinek többsége szombathelyi, illetőleg olyan kutató, aki ott dolgozik: TÓTH PÉTER, főiskolai adjunktus három tanulmányt is írt: Kultsár Istvánról (13—37), Kresznerics Ferencről (39—75) és Szenczy Imréről (113—35); DOBRI MÁRIA, könyvtáros Szilasy Jánosról (95—111), MOLNÁR MÓNKA, könyvtáros Névy Lászlóról (137—55). Bitnicz Lajos munkásságát (77—93) SZATHMÁRI ISTVÁN, budapesti egyetemi tanár, Fábián Istvánét (157—69) TÖSKÉS TIBOR, pécsi író, kritikus, szerkesztő, Országh Lászlóét (171—83) RUZSICZKY ÉVA, budapesti nyelvész mutatja be.

A portrék, tanulmányok nemcsak az illető tudós tanár életét és munkásságát mutatják be, hanem nagy ismeretanyag birtokában (sokféle forrásból, nagy türelemmel és szakmai igényességgel összegyűjtött adatok rendszerezése alapján) a korabeli tudományos-társadalmi életéről is képet kapunk, megelevenítve a kort, a mintegy kétszáz év történelmét. — Csak néhány mozzanatot emelek

ki az arcképcsarnokból: Kultsár István kapcsán ízelítőt kapunk a nyelvújítás körüli viták hangulatából, némi képet az Akadémia szervezésével kapcsolatos törekvésekről: „Kiváltképpen két dolgot tartott szükségesnek [ti. Kultsár], egy tudós társaság létrehozását és nyilvános könyvtárak alapítását” (TÓTH 30). Belelátunk Kresznerics magas és sokrétű műveltségébe, tudományos forrásaiba, szótárírói munkálkodásába. Bitnicz sokoldalú tevékenységének bemutatásából kiviláglik többek között, hogy „a funkcionális szemlélet alkalmazásával bizonyos mértékben előkészítője volt a funkcionális stilisztikának” (SZATHMÁRI 92). Szilasy egyházi és pedagógiai íróként a nyelvújítási vitákban nem vett részt, de munkáiban a „mesterszavakat” igyekezett magyarra fordítani (DOBRI 99). Érdekes és tanulságos Szenczy Imre kéziratos önéletrajza (114—5). Névy László tankönyveiről megtudjuk, hogy a múlt század végén azokból tanulták a magyar nyelvet és irodalmat a középiskolások (MOLNÁR 137). Fábián István elsősorban kiváló tanár, aki irodalomtörténészként is alkotott (tudós tanár), Ország László pedig elsősorban sokoldalú tudós, aki egyetemen is oktatott (tanító tudós).

A portrékhoz bőséges jegyzetanyag, hivatkozások, illetőleg irodalomjegyzék kapcsolódik (ezek nem egységesek; a szerzők saját hivatkozási gyakorlatukat követik, de ez nem zavaró). A tanulmányok után — KÖBÖLKUTI KATALIN összeállításában — válogatott bibliográfiát találunk a könyvben szereplő tanárok munkásságáról, valamint a róluk szóló irodalomról. Névmutató, rövidítésjegyzék, valamint a kötet megjelenését támogató szervezetek, személyek felsorolása zárja a könyvet. Illusztrációként könyvcímlapokkal, arcképekkel, kézírásokkal, iskolaépületekkel stb. találkozunk a kötet megfelelő helyein.

Tartalmának megfelel a könyv külleme (Sellyei Tamás Ottó munkája) — szép, izléses kiállítású. Nagyon jó ötlet a borító, a címlap: egy nyolc részre osztott kör cikkelyeiben megjelenik a nyolc tudós tanár, kézírástöredék, arcképtöredék, könyvcímlap-részlet formájában.

Érdemes lenne folytatni a megkezdett munkát. A szombathelyi tudós tanárok közül Szép János (1767—1834), a magyar nyelvű esztétikai irodalom korai művelője és Nagy Nep. János (1809—1885) szótáríró, nyelvész, akadémikus, paptanár is megérdemelné a figyelmet. Egy időben Czínke Ferenc (1761—1835) is a vasi megyeszékhelyen tanított. Más tudományterületek művelői közül például Géfin Gyula (1889—1973) és Hollán Ernő (1824—1900) is szerepelhetne egy leendő kiadványban. Ha a kör egész Vas megyére kiterjedhetne, mindenképpen portrét érdemelne Imre Samu, Klemm Antal és Végh József is.

D. MÁTAI MÁRIA

KÜLÖNFÉLÉK

Nyelvek és nyelvjárások Svájcban

I. Bevezetés. — Nyilvánvalóan sokféle (pl. földrajzi, gazdasági, kulturális, történelmi) oka lehet annak, hogy Nyugat-Európában két olyan kisebb államalakulat is létrejött, amelynek több, egymással egyenrangú hivatalos nyelve van. Az egyik ilyen kis ország Luxemburg, amelynek nyelvi-nyelvjárási helyzetével már korábban foglalkoztam (vö. MNy. 1995: 211—6), a másik pedig Svájc, amelynek többnyelvűségét és nyelvjárásait — főképpen a témakörbe tartozó szakirodalomból — 1998 októberében (egy tanulmányutam során) ismertem meg közelebbről.

Svájc többnyelvűségéből adódóan az ottani nyelvek és nyelvjárások egymáshoz való viszonyának az áttekintése, illetőleg a szomszédos országok hivatalos nyelvéhez és nyelvjárásaihoz való kapcsolódásának a megismerése még hosszabb ideig tartó ott-tartózkodással sem könnyű feladat. Különösen nehéz a svájci német nyelv helyét, szerepét és főleg a viszonyát meghatározni, körülhatárolni a német irodalmi nyelvvel és a határon túli (németországi és ausztriai német, illetőleg

a délkelet-franciaországi német) nyelvjárásokkal szemben. Meglehetősen szövevényes továbbá a svájci német országon belüli kisebb-nagyobb területi egységeinek (nyelvjárásainak) és regionális köznyelvi változatainak az egymástól való elkülönítése, mégpedig annak ellenére, hogy a svájci dialektológiában az egyes tájszólások és regionális köznyelvek megkülönböztetésének, kisebb egységekre való tagolásának viszonylag régi hagyományai és eredményei vannak. Így például a berni német (*Berndeutsche*) és a zürichi német (*Zürichdeutsche*) között is különbséget szoktak tenni; ezen regionális nyelvváltozatok néhány sajátosságára l. pl.: RUDOLF TRÜB, *Varietäten des zürich-deutschen Wortschatzes*. In: *Festgabe für Peter Dalcher*. Zürich, 1987. 25—31; PAUL ZINSLI, *Berndeutsche Mundart*. (Berner Staatsbuch, 1957.); stb. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Svájc egyes vidékein a német mellett a francia, az olasz és a rétoromán nyelvek és nyelvjárásaik egyaránt fontos szerepet töltenek be, s mindegyiknek különböző nyelvhasználati körülményei (lehetőségei és gondjai) vannak, kétségtelennek látszik, hogy Svájc többnyelvűségében (nyelveinek és azok nyelvjárásainak bonyolult viszonylataiban) korántsem könnyű eligazodni. Mindezek ellenére arra gondoltam, hogy elsősorban a svájci nyelvekkel és nyelvjárásokkal foglalkozó szakirodalom — főképpen egy Svájc négy nyelvűségét részletesen tárgyaló tanulmánykötet (ROBERT SCHLÄPFER szerk., *Die viersprachige Schweiz*. Zürich, 1982.) — alapján, kisebb részben pedig Svájcban szerzett tapasztalataimat is felhasználva, vázlatos képet nyújtok Svájc sajátos nyelvi-nyelvjárási helyzetéről. Abban, hogy tanulmányutam során a témakörbe tartozó legfontosabb szakirodalomhoz már érkezésem napjától kezdve hozzájuthattam, és a kollégákkal folytatott beszélgetésekből pedig közvetett ismereteket is szerezhettem Svájc többnyelvűségével kapcsolatos kérdésekben, elsősorban PETER OTT, a *Schweizerdeutsches Wörterbuch* vezetője volt segítségemre. Szívességeért ezúton is köszönetet mondok.

II. Svájc többnyelvűségének kialakulása. — Svájc többnyelvűsége történelmi múltjában gyökerezik, s igen régi időkre nyúlik vissza. A svájci nyelvtudományban — tudtommal — WALTER HAAS foglalta össze a legrészletesebben ezt a kérdést, melyet a továbbiakban az ő kutatásai nyomán tekintek át (vö. W. HAAS, *Sprachgeschichtliche Grundlagen* [= SpGr.]. In: SCHLÄPFER szerk. 1982. 21—70).

Svájc területén már az időszámítás előtti első évezredben volt település. Az ország történetében fontos szerepet játszottak a kelták, akiknek a terjeszkedése már az időszámítás előtti évszázadokban igen nagymérvű volt, s akik még Rómát is meghódították. Ebben az időben Felső-Itáliát is ők lakták, és egyes törzseik ekkortájt vették birtokukba a mai Svájc déli részét, Wallis területét, ahová az ország történetének első írásos nyomai is vezetnek. Az etimológiai kutatások szerint a *Sitten* településnév a *seduner* kelta törzs emlékét őrzi, és ugyancsak kelta eredetre vall a *Jura* hegység neve, s valószínűleg az *Eiger* és a *Tödi* hegy elnevezése is, valamint *Solothurn* város neve, amely a *Salodurum* korábbi hangalakra vezethető vissza, s amelynek utótagjában a 'kapu' jelentésű kelta *durum* szó rejlik (l. részletesebben HAAS, SpGr. 34—6).

A kelta törzsek terjeszkedését végül is a rómaiaknak sikerült megtörni, s így Svájc kelták lakta vidékei szintén római uralom alá kerültek. Egyes területeken a rómaiak által *Lepontii*-nek (németül *Lepontier*-nek) nevezett népcsoport lakott, amelynek népnéve pl. a *Lepontini-Alpok* földrajzi névben mindmáig megmaradt, Svájc más tájegységein pedig a talán etruszk vagy illír eredetű *raet* (németül *Räter*) néven ismert törzs települt le, s amely mint népnév a *Räti-Alpok* elnevezésben őrződött meg napjainkig (l. részletesebben KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1980. 378, 539). A *raet* néprészlegről kapta a nevét a lakóhelyük is, a *Raetia* (németül *Rätien*) néven ismert ókori provincia, amely egyébként a rómaiak korában jóval nagyobb volt, mint a mai *Graubünden* kanton, ahol a rétoromán nyelvet beszélő népesség jelentős része mindmáig él. — Svájc latin megnevezése, mint eléggé köztudott, *Helvétia*. Ezért érdekességként említem meg, mégpedig szintén W. HAAS idézett tanulmánya alapján, hogy Julius Caesartól származik az a hír-

adás, amely szerint *helvét*-nek nevezte magát az a népesség, amely akkoriban Svájc középső területe és a Boden-tó között élt.

Az ókori kelták nyelvéről egyébként rendkívül nehéz képet alkotni, mégpedig egyrészt azért, mert kelta nyelvű írás alig maradt fenn, másrészt amiatt is, hogy amikor a kelták római uralom alá kerültek, akkoriban már latinul írtak, saját beszélt nyelvüket pedig elhagyták. (A kelta nyelvnek mint szubsztrátnak a maradványai azért nyomokban napjainkig megőrződtek.) Ez történt a mai Svájc területén élt kelta törzsekkel is, melyek a több mint négy évszázados római uralom idején a latin nyelv és kultúra hatása alá kerültek, s így végbement a nyelvcserejük. Ez a nyelvváltás olyan nagymértékű volt, hogy már az V. század vége felé a kelták túlnyomó többségének nyelve a latin (természetesen a vulgáris latin) lett. Így sikerült a rómaiaknak — legalábbis két-három évszázadig — Svájcot lényegében egynyelvű országgá tenni. Ez a romanizálódott népesség került hamarosan szembe azokkal a hódítókkal, akik valamilyen germán nyelvet beszéltek, s akik a későbbiekben is helyben maradt újlatin népcsoportokkal együtt Svájc nyelvi arculatát napjainkig meghatározták.

A római császárság korának egyik fő törekvése az volt, hogy a birodalom határait megvédje azoktól a barbár népektől, akik a Rajnától keletre, a Dunától pedig északra éltek, s akiket a rómaiak germánoknak neveztek. A szóban forgó germán néprészlegek törzsszövetségben egyesültek, s magukat *alemann* elnevezéssel illették. A rómaiak a határok mentén hatalmas erődítményeket építettek, és jó ideig sikeresen védték meg birodalmukat az alemann betörésektől. A germán törzsek hódítási kísérletei végül is oda vezettek, hogy a Helvéciához közeli Rajna menti területeket is birtokba vették, az ott lakó újlatin nyelvű népesség nagy része pedig nyugatra és Felső-Itáliába vándorolt.

Az első germán betelepülés svájci földre a *burgund* törzshöz kapcsolódik. A burgundok, noha urai lettek a meghódított területnek, egy idő után átvették újlatin alattvalóik nyelvét, saját nyelvük pedig mint szupersztrátum maradt fenn — nyomokban legalábbis — bizonyos földrajzi nevekben (l. részletesebben HAAS, SpGr. 45—6). — Az alemann népcsoportok a VI. század elejétől egyre nagyobb tömegekben lépték át a Rajna vonalát, s mind többen lettek Helvécia lakói. Végül is az alemann néprészlegek mintegy két évszázad alatt Svájc északi, északnyugati vidékét (Schaffhausen-tól Bern környékéig) teljes mértékben meghódították. A germanizálódás folyamata Svájc délebbi területein azonban még nagyon hosszú ideig eltartott. Ilyen fokozatos, lassú germanizálódás ment végbe például az alsó Rajna-völgyben és az Alpok azon vidékein, ahol rétoromán nyelvű közösségek éltek. Az alemann terjeszkedés utolsó állomása az Alpok déli lejtőinek környéke, az ún. német *Wallis* (n. Deutschwallis) lett, ahol a *walser*-nek nevezett népcsoport lakott. PAUL ZINSLI, a berni egyetem nyugalmazott professzora több tanulmányt és könyvet írt a walser népességről (pl. *Südwalser Namengut. Die Orts- und Flurnamen der ennetbirgischen Walsersiedlungen in Piemont und in Bosco-Gurin*. Bern, 1984.; *Walser Volkstum in der Schweiz*, in Vorarlberg, Liechtenstein und Piemont. Chur, 1986.; stb.). Azzal, hogy különböző germán néprészlegek (főképpen alemannok) az Alpok egyes vidékeit is meghódították, a később önálló állammá szerveződött Svájc többnyelvűsége lényegében véve már a kései középkorban kialakult. Hogy azóta kisebb-nagyobb változások is lejátszódtak, az természetes, hiszen az egyes népek, népcsoportok élete, gazdasági, politikai, természeti stb. körülményei és velük összefüggésben a mindennapi nyelvhasználat is szakadatlan változásnak volt és van kitéve napjainkban is.

III. A négynyelvű Svájc

1. Bevezető megjegyzések. — Svájc szövetségi alkotmánya már évtizedekkel ezelőtt megállapította, hogy az országban négy nemzeti nyelv van: a francia, a német, az olasz és a rétoromán, s ezeknek mindegyike — a rétoromán kivételével — hivatalos nyelvnek számít. Mivel Svájcban az utóbbi évtizedekben nagyobb mértékű érdeklődés tapasztalható egy-egy régió különféle (kulturális, nyelvi stb.) sajátosságai, régi hagyományai iránt, a regionális nyelvhasználat régóta meglévő szerepe még inkább megnőtt, mégpedig az országon belüli nyelvi érintkezésben és — a francia, a német és az olasz esetében — az államhatáron túli nyelvi kapcsolatokban is, hiszen

Svájc szóban forgó három hivatalos nyelvét a szomszédos országokban nagy létszámú, Európában vezető szerepet betöltő nemzeti közösségek beszélik.

Annak ellenére, hogy Svájcban az emberi jogok gyakorlásának régóta meglévő (írott és íratlan) szabályai, régi hagyományai vannak, az egyes országrészek (régiónok, kantonok) között időnként mégis előfordultak olyan (többnyire kisebb) feszültségek, amelyek esetenként a lakosság mindennapi nyelvhasználatával kapcsolatosak. Ezeknek a súrlódásoknak az oka egyrészt a többnyelvűségben rejlik, másrészt pedig abban, hogy egy-egy nyelven belül a különböző változatok (a normatív szerepű regionális köznyelvek és a helyi nyelvjárások) között is kisebb-nagyobb fokú eltérések figyelhetők meg. A mindennapos nyelvi érintkezésben előforduló kommunikációs zavarok hátterében nemegyszer olyan okok is meghúzódnak, amelyekre az egyes néprészlegek történetében, nyelvének-nyelvjárásának kialakulásában lehet magyarázatot találni (vö. R. SCHLÄPFER, *Die Viersprachige Schweiz*. Zürich, 1982. 13—4). Ezért is látszik célszerűnek, ha a továbbiakban — a különböző anyanyelvű lakosság számarányának sorrendjében — külön-külön fejezetben — tekintem át Svájc nyelveit és nyelvjárásait.

2. A német nyelvű Svájc. — a) A svájci német nyelv és a nyelvjárások. — A múlt századi német dialektológiában jó ideig tartotta magát az a felfogás, hogy a régi germán törzsek letelepülési helyét a különböző nyelvjárások alapján viszonylag pontosan meg lehet állapítani. A Németországból elindult nyelvatlász-munkálatok és a XIX. század végén az ezekből kibontakozó nyelvöldrajzi kutatások viszont nem igazolták azt a föltevést, hogy a századokon át megőrzött tájnyelvi különbségek az egykori germán törzsek közötti nyelvjárási eltérésekre vezethetők vissza. Ez a megállapítás jórészt a Svájcban beszélt tájszólásokra is érvényes, noha az ottani nyelvjárások különösen gazdagok különféle archaikus jelenségekben.

A svájci német nyelvet, amely beszélt és írott változatként helyileg normatív jellegűnek számít, összefoglaló elnevezéssel *schwyzertütsch*-nek szokták emlegetni. HUTTERER MIKLÓS, a germán nyelvek kiváló szakértője, kutatója a svájci németet a következőképpen határozta meg: „A *schwyzertütsch* (n. *Schweizerdeutsch*, a. *Swiss*), azaz svájci német nyelv tulajdonképpen a svájci német lakosság alemann nyelvjárásainak, ill. az ezekből kialakult regionális köznyelvnek a neve. Írásbeliséggel rendelkezik, különösen a zürichi változata (*Züürütütsch*), és a legtöbb svájci napilap állandóan közöl *schwyzertütsch* nyelvű szövegeket. A II. világháború idején komoly mozgalom indult meg azzal a céllal, hogy az irodalmi német nyelv helyett ezt tegyék hivatalos államnnyelvvé, de erre végül is mégsem került sor. Svájc, Ausztriához hasonlóan, magáévá tette az 1901. évi össznémet ortográfiai és grammatikai határozatokat, de a német irodalmi nyelv Svájcban számos helyi sajátosságot őrzött meg, ami éppen a *schwyzertütsch* hatására vezethető vissza” (HUTTERER, A germán nyelvek. Bp., 1986. 327).

A „*schwyzertütsch*”-nek nevezett svájci német nyelv korántsem egységes, jó néhány, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő regionális köznyelvi változatra, illetőleg nyelvjárásra osztható föl. Maguk a svájciak általában kantonok szerint nevezik meg tájszólásukat, ugyanis — a korábbi kutatások szerint — a svájci német nyelvjárások hosszabb-rövidebb sávokban eléggé követik a különböző kantonok határait. Ez azzal függ össze, hogy német Svájc politikai határai — viszonylag szilárdan — már évszázadokkal ezelőtt kialakultak. Ugyanakkor régebb óta ismeretes, hogy bizonyos nyelvjárási jelenségek túllépik az egyes kantonok határait, vagy pedig bizonyos izoglosszák a kanton(ok)on belül húzódnak, s így kisebb nyelvjárási egységeket képeznek. WALTER HAAS a svájci német nyelvjárások jellegzetes vonásait elemezve azt állapította meg, hogy a vizsgált tájnyelvi sajátságok között egy sincs olyan, amely a svájci államhatárokat pontosan követné, és csupán német Svájc területén fordulna elő. Ezt a következőképpen fogalmazta meg: „...keine der für die Mundarteinteilung gewählten Merkmalgrenzen folgt genau der schweizerischen Staatsgrenze. Tatsächlich ist kein Mundartmerkmal auffindbar, das *allein* auf das Gebiet der Deutschschweiz

beschränkt wäre, dabei das *gesamte* Gebiet umfassen würde” (HAAS, Die deutschsprachige Schweiz [= DSW.]. In: SCHLÄPFER szerk. 75).

A svájci német nyelvjárások az irodalmi nyelvi némettől — más nyelvekhez hasonlóan — elsősorban hangtani szempontból térnek el, alaktani és főképpen mondattani téren kisebb különbségek vannak. A szókészletben viszont nemcsak a kisebb-nagyobb tájegységek között figyelhetők meg olykor jelentős eltérések, hanem bizonyos esetekben — jórészt településtörténeti okokból — még az egymással szomszédos nyelvjárások között is. A még befejezetlen „Svájci német szótár” mintegy százezer tájszót magában foglaló, nagy adatmennyisége abból adódik, hogy egy-egy fogalomra nemegyszer több tucatnyi elnevezés használatos. Így pl. a *katicabogár* megnevezésére 75 tájnyelvi lexémaváltozat fordul elő (vö. HAAS, DSW. 98). — A svájci német nyelvjárásokban viszonylag nagy számban találhatók olyan sajátos lexémák, szókapcsolatok is, melyeknek a német irodalmi nyelvben nincs pontos megfelelőjük. Ezeknek a kifejezéseknek nagy része a mezőgazdaság, a kézművesség és a ház körüli foglalatosságok fogalomkörébe tartozik. Származásukat tekintve egy részük ógermán eredetű vagy pedig idegen nyelvekből bekerült jövevényszó. Az utóbbiak között több mint ezer évvel ezelőtti szókölcsonzések is előfordul(hat)nak (ilyen pl. ’a folyadék szállítására használt puttonyféle’ jelentésű, kelta eredetű *Bränte* lexéma), de vannak közöttük néhány évtizeddel ezelőtti jövevényszók is (ilyen pl. a francia népnyelvi közvetítéssel átvett ’futballozik’ jelentésű *tshutte* tájszó, amely az angol *to shoot* ígére vezethető vissza). A sajátosan svájci német nyelvi lexémákat, szókapcsolatokat *helvétizmusok*-nak (n. *Helvetismen*) szokták nevezni, melyekre általában az jellemző, hogy a svájciak szóhasználatában szívósan tartják magukat a német irodalmi nyelv hatásával szemben is, mégpedig különösen akkor, ha nagyobb területen ismereteseek és a regionális változatokban is előfordulnak. Így például a svájci német nyelvjárásokban mintegy húsz tájszó használatos a ’domb, halom’ jelentésben, s közülük a legismertebb és legelterjedtebb *Höger* lexémát a német irodalmi nyelvi *Hügel* szó sem tudta igazán visszaszorítani (az előzőekben említett tájszókra l. HAAS, DSW. 100—1).

b) A svájci német nyelvjárások felosztása. — A Svájcban beszélt németet összefoglaló néven az alemann nyelvjáráscoporthoz sorolják. Ez azzal magyarázható, amint már szó esett róla, hogy ezen a vidéken nagyszámú alemann népcsoport települt le, melynek nyelvjárásait elég nehéz egymástól elkülöníteni. Az alemann nyelvjárások határait különösen északon és keleten nehéz megvonni, hiszen mindkét irányban a Svájccal szomszédos országokban különféle alemann és más eredetű tájszólások vannak.

Az alemann nyelvjáráscoportot általában két nagyobb egységre szokták felosztani: az északi és a déli nyelvjárástípusra. Az északi gyakran összefoglaló elnevezése az alsóalemann és a sváb tájszólásoknak, a déli pedig a felsőalemann és a walser nyelvjárás közös nevéként használatos. Az alsóalemann nyelvjárás nyugati felét általában felső-rajnainak szokták nevezni (a svájci német nyelvjárások felosztására, elnevezéseire vö. HAAS, DSW. 74—6).

Az alemann nyelvjáráscoportot általában az egyik legarchaikusabb német tájszólásnak tartják, közülük is különösen a déli alemann tekintik nagyon konzervatívnak. Az itteni (főként az alpesi területen lévő) nyelvjárásoknak a régies, archaikus jellege nyilvánvalóan összefügg az e tájszólást beszélő lakosság földrajzi helyzetével, az ország más vidékeitől való nagyfokú elzártságával. A nyelvjáráskutatók már régen fölismerték, hogy az Alpok vidéki népesség (főképpen a hegyi pásztorok) körében egyrészt igen nagy számú nyelvi reliktumot lehet összegyűjteni, másrészt föl lehet jegyezni olyan neologizmusokat is, amelyek a német nyelvterület más tájegységein nemigen fordulnak elő. A déli alemann nyelvjárások jó néhány (elsősorban hangtani és szókészleti) sajátossága a környező újlatin (főképpen a rétoromán) tájszólások több évszázados hatásával magyarázható.

A svájci dialektológiában hosszú ideig az a nézet uralkodott, hogy német Svájcban elsősorban az északi és déli területei között ragadhatók meg markáns tájnyelvi eltérések, s csak az utóbbi évtizedekben végzett kutatások derítették fényt arra, hogy a nyugati és keleti tájszólások is több sajátágban különböznek egymástól (l. részletesebben: RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, Zur Raumstruk-

tur des Schweizerdeutschen: Zeitschrift für Mundartforschung. 1961: 217—21; HAAS, DSW. 77—84). — A nyugati és keleti nyelvjárások közötti jelenséghatárok nagyjából Grimseltől Brünigen és Napfon át az Aare és a Reuß alsó folyásának vidékéig húzódnak. Aligha véletlen, hogy éppen az ottani izoglosszákat mentén a lakosság anyagi és szellemi kultúrájában is jól megragadható különbségek rajzolódnak ki, amelyek Nyugat-Svájcban ezen a tájegységen még a nyelvi-nyelvjárási eltéréseknél is markánsabb határt képeznek. WALTER HAAS mindezt a következőképpen fejtette ki: „Hier endet das westliche Gebiet, wo die »Weihnachtsbescherung« an Neujahr stattfand und das *Weihnachtskind*, nicht das Christkind, die Gaben bringt; hier stößt westliche Fasnachtstänze auf östliche Fasnachtbegeisterung; bis hierher jaßt man mit französischen Karten; bis hierher gebrauchte man den Viehkummet, während die Kühe im Osten unter dem Halsjoch gingen, usw., usw. Es scheint, daß die Brünig—Napf—Reuß-Linie die einzige wirklich einschneidende Kulturgrenze der Schweiz sei, viel bedeutender als die Sprachgrenze, da die »westlichen« Bräuche allesamt sowohl für die französische wie für die deutsche Westschweiz gelten” (HAAS, DSW. 83).

c) Az irodalmi német nyelv és a nyelvjárások használata. — A beszélt és az írott normatív nyelvváltozatok előretörésével és ennek következtében a nyelvjárások fokozatos háttérbe szorulásával — időben és lefolyásában országonként, nyelvenként egymástól eltérően — a modern nyelvek életében előbb-utóbb előtérbe kerül(t) a sztenderd és a nyelvjárások használatának kérdésköre, a mindennapi nyelvi érintkezésben betöltött szerepének a változása.

Ami német Svájcban az irodalmi német nyelv (a sztenderd) és a helyi nyelvjárás(ok) használatát, kapcsolatát illeti, ez a probléma csak az 1830-as évektől kezdve merült föl, mégpedig annak következtében, hogy akkoriban vezették be az általános tankötelezettséget. Korábban és még a múlt században is jó ideig a nyelvjárási beszéd uralkodott, hiszen beszélt nyelvi változatként még az ún. felsőbb rétegek képviselői sem az irodalmi németet használták. A Svájcba került idegenek nemegyszer meglepődve tapasztalták ezt a jelenséget, amint ezt 1791-ben egy dán utazó föl is jegyezte: „A (svájci) német nyelvjárás annyira kellemetlenül egyformán hangzik, annyira nehéz még a született németnek is megérteni, és (Svájcban) oly mértékben az általános egyenlőség és a republikánus büszkeség következményének tekintik, hogy a kormányzati köröktől a legalsóbb néprétegekig mindenki ezt a nyelvet beszéli” (HAAS, DSW. 102; saját fordítás).

Svájcban nagyjából a múlt század végéig az volt jellemző, hogy írásos formában az irodalmi német nyelv szolgált mintául, beszélt nyelvi változatként viszont a nyelvjárásoknak volt meghatározó szerepe. A „tisztá” nyelvjárás eszménye leginkább a Svájci Tájszótár (Schweizerisches Idiotikon) 1862-ben indult munkálataival körvonalazódott, amikor a szótár megalapítói, kezdeményezői a tájnyelvi szókincs visszaszorulásáról, a „tisztá” nyelvjárás értékeinek pusztulásáról és a tájszók összegyűjtésének, megmentésének fontosságáról beszéltek. Véleményük szerint a sztenderd német mellett a helyi nyelvjárások ismerete és használata is rendkívül fontos. Erre az időre tehető a különféle nyelvjárás(ok)ban íródott (tájnyelvies) szépirodalom felvirágzása. Ez is erősítette azt a felfogást, hogy a nyelvjárási beszéd és a sztenderd német egyenrangúak, mindegyiknek jelentős szerepe van a mindennapi nyelvhasználatban.

Századunk első évtizedeiben (különösen a nagyobb városokban) a nyelvjárásiasság a mindennapi érintkezésben kezdett visszaszorulni, mégpedig elsősorban amiatt, hogy akkoriban — főleg a különféle hivatalokban — több német került vezető beosztásba (vö. HAAS, DSW. 106). A húszas évektől viszont ez a helyzet megváltozott, és az lett ismét jellemző, hogy a szóbeli érintkezésben a nyelvjárás, írott nyelvként pedig az irodalmi német volt használatos. A nyelvjárások helyzete nagyrészt azóta sem igen módosult, beszélt nyelvi változatként ugyanis a svájci német tájszólások megközelítőleg sem kerültek annyira háttérbe, mint például nálunk Magyarországon vagy más, hozzánk hasonlóan (lényegében véve) egynyelvű országban. Svájcban még napjainkban is szerepet kaphat a nyelvjárási beszéd, akár politikai vitafórumon, közéleti összejöveteleken, egyházi szertartásokon, sőt még a rádió- és televízióműsorok egy része is tájnyelvies formában hangzik el. A svájci német tájszólások szerepét, helyzetét megerősítette a nyelvjárásban írott szépirodalom

időnkénti felvirágzása, amely — különböző okokból — századunkban három hullámban is (legutóbb az 1960-as években) nagyobb lendületet kapott. Ami a tájszólások helyét és szerepét illeti, német Svájcban a nyelvjárási beszédet ma sem tekintik kerülendő formának, a műveletlenség jelének, s így a mindennapi beszédhelyzetekben még napjainkban is gyakori nyelvváltozatként fordulhat elő bármelyik helyi nyelvjárás.

3. A francia nyelvű Svájc. — Svájc francia nyelvű területére — a három másik nyelvtől eltérően — az jellemző, hogy a helyi tájnyelvi hagyományok őrzését az ott élő lakosság általában nem tartotta igazán fontosnak. Ebben nyilvánvalóan az a körülmény játsz(hat)ott közre, hogy a francia irodalmi nyelv nagyon régóta mintának, követendő példának számított. Ez a felfogás pedig azzal a következménnyel járt, hogy az Île-de-France-i nyelvjárásból kialakult irodalmi nyelv, a párizsi nyelvi eszmény jegyében kerülendőnek, helytelennek tartották a helyi tájnyelvies formák használatát. Úgy vélem, célszerű és tanulságos minderről egy svájci kutató véleményét idézni: „Nirgendwo in der gesamten Romania hat man eine so negative Allgemeinbezeichnung für Mundarten geprägt wie im französischen Sprachraum: Das Wort *patois*, eine Ableitung von *patte* 'Pfote', symbolisiert das Verhalten des täppischen, ungelenken Bauern und damit, was für die französische Ideologie bezeichnend ist, seiner Sprache. ... Historisch hat sich die negative Bewertung der Dialekte in Frankreich zunächst aus ihrer Stellung als Provinzsprache ergeben. Das Prestige, das die Sprache von Paris und der umliegenden Île-de-France über sämtliche anderen nordfranzösischen Sprachformen stellt, ist schon seit dem 12. Jahrhundert belegt, denn dort, im ältesten Gebiet der Krondomäne, lag das erste politische Zentrum der französischen Monarchie. Dazu kommt in den folgenden Jahrhunderten eine langsame, bis zur Exklusivität getriebene Verengung der Pariser Norm: Der mündliche Sprachgebrauch des Hofes wurde zum einzig gültigen Vorbild” (PIERRE KNECHT, Die französischsprachige Schweiz. In: SCHLÄPFER szerk. 1982. 179—80).

A fentiekkel kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a nyugat-svájci francia nyelvjárások háttérbe szorulása természetesen spontán folyamat volt, nem pedig valamiféle szigorú előírások, különféle szabályozások révén ment végbe. Mindenképpen figyelmet érdemel az a tény, hogy a francia nyelvű lakosság olyan kantonokban él, amelyek csak a XIX. század elején lettek a Svájci Államszövetség tagjai. Francia Svájc (die welsche Schweiz) vezető rétegeire pedig általában jellemző volt, hogy mindenféle nyelvjárási beszédet lenéztek, és német nyelvű kantonokkal való szembenállásukat a francia irodalmi nyelv és általában a francia kultúra iránti vonzódással, elkötelezettséggel fejezték ki. Ugyanakkor az ottani lakosság egy részében mindig élt tájnyelvének szeretete, és időnként erőteljesebben is megfogalmazódott a saját nyelvjárás megőrzésének, továbbhagyományozásának gondolata. PIERRE KNECHT megemlíti a már idézett tanulmányában, hogy például 1857-ben Neuenburg kantonban egy olyan egyesületet szerveztek, amelynek tagjai a kihalóban lévő nyelvjárások megmentését tűzték ki célul, néhány évtizeddel ezelőtt pedig egy színjátszó csoport járta be Fribourg és Jura kantonok településeit egy olyan színdarabbal, amelynek a bemutatása a helyi tájszólások megőrzését, védelmét szolgálta.

Ami a Nyugat-Svájcban található nyelvjárásokat illeti, nagyobb részük (pl. a Wallis kantonbeli, a Fribourg, Genf, Neuenburg és a Waadt környéki tájszólás) nagyfokú rokonságot mutat a franciaországi frankoprovincal nyelvjárással, melyet például Lyon vidékén beszélnek. A Jura kantonbeli tájszólások viszont, melyek nagyjából a Neuchatel—Solothurn városok vonalától észak-északnyugatra esnek, a francia dialektológiában hagyományosan északfranciának nevezett nyelvjárásterülethez sorolhatók. Mivel a francia irodalmi nyelv presztízse több évszázad óta Nyugat-Svájcban igen nagy, az ottani nyelvjárások visszaszorulása, pusztulása is régi keletű. Egyes becslések szerint talán egy-két százalékot tesz ki azoknak a száma — főképpen az idősebb nemzedék körében —, akik őrzik és az egymás közötti érintkezésben még beszélnek eredeti francia tájszólásukat. Egy, a svájci nyelvatlashoz kapcsolódó, 1966-ban végzett kérdőíves gyűjtés során, amint ezt

PIERRE KNECHT említi tanulmányában (i. m. 178), arra az eredményre jutottak a munkálatban részt vevő kutatók, hogy a hagyományos nyelvjárást leginkább a többségében katolikus Wallis, Fribourg és Jura kantonokban őrzik. Ezzel szemben a református többségű kantonokban (pl. Bern, Genf és Neuenburg környékén) egykor beszélt francia tájszólások szinte teljesen kipusztultak. Aki ezekről a hajdan volt nyugat-svájci és természetesen a többi francia nyelvjárás különféle sajátosságairól szeretne tájékozódni, haszonnal forgathatja azt a több kötetes, igen gazdag anyaggyűjtésen alapuló kiadványt, amely „Glossaire des patois de la Suisse romande” címmel jelent meg századunk elejéig.

4. Az olasz nyelvű Svájc. — A Locarno és Lugano környékén elterjedt olasz nyelv, noha sokkal kevesebben beszélik, mint a németet és a franciát, a dél-svájci kisebbség életében fontos szerepet tölt be. Olasz nyelvű lakosság elsősorban Tessin kantonban és Graubünden déli részén él, mégpedig az 1980-as népszámlálási adatok szerint megközelítőleg háromszázszáz lészámban. A Tessin kantonbeliek nagy része városi közösségeket alkot, s részben ez a körülmény, részben pedig a sok ide látogató turista és az utóbbi időben egyre nagyobb számban (főleg Olaszországból) betelepülők nyelvileg és kulturálisan is hatással vannak a törzsközségi helyi lakosságra. A negatív tendenciákat (pl. a helyi nyelvi és kulturális hagyományok visszaszorulását) némiképpen ellensúlyozza az a körülmény, hogy Olaszországgal egyre intenzívebb kapcsolatok alakulnak ki, valamint az is, hogy Tessin kantonnak két saját rádióprogramja és egy önálló televíziós műsora is van (l. részletesebben OTTAVIO LURATI, *Die sprachliche Situation der Südschweiz*. In: SCHLÄPFER szerk. 1982. 211—5).

A nyelvhasználati formák tekintetében az olasz nyelv Tessin kantonban irodalmi nyelvként, regionális köznyelvként és nyelvjárási változatként egyaránt előfordul, s hogy mikor melyik használatos, azt különféle tényezők határozzák meg. Nagyban függ például a beszélő szociális körülményeitől (foglalkozásától, iskolai végzettségétől stb.), de a nyelvi szituáció is szerepet játszhat abban, hogy éppen melyik nyelvváltozat kerül előtérbe. Mivel az ottani lakosság mintegy negyötöd részének a nyelvjárás az anyanyelve, ezért az jellemző, hogy az idősebb nemzedék és a vidéken (a városoktól távolabb) lakók többsége még nyelvjárásban beszél.

Részben a Tessin kantonbeli lakossághoz viszonyítva, részben pedig saját kantonján belül is nagyon eltérő körülmények között él Graubünden olasz anyanyelvű népessége, amelynek általában rosszabb gazdasági és kulturális lehetőségei vannak. Más a nyelvi helyzet is Graubünden kanton olasz nyelvű térségeiben, ugyanis a német nyelv itt fontosabb szerepet tölt be, mint Tessinben. Aki például valamilyen szakmát szeretne tanulni, annak távoli városokba (pl. Churba) kell mennie, és ott németül kell folytatnia tanulmányait.

A dél-svájci olasz tájszólások a lombardiai nyelvjárás-területhez sorolhatók, ez utóbbi pedig a piemonti és a ligur nyelvjárásokkal együttesen az ún. gallo-itáliai nyelvjárás-csoportot alkotja. Maguk a Tessin kantonbeli nyelvjárások is igen tarka képet mutatnak, ugyanis számtalan tessini tájszólás alakult ki, mégpedig elsősorban földrajzi okok miatt. Dél-Svájcnak ez a területe ugyanis földrajzilag rendkívül tagolt, az egyes vidékek, völgyek lakossága között nemigen jöttek létre kapcsolatok, s így egységes nyelvjárásuk sem alakulhatott ki. Hasonló a helyzet Graubünden olasz nyelvű (déli) vidékein is. Az itteni nyelvjárások közül a legmarkánsabban a bergelli és a puslavi különíthető el egymástól. A bergelli — történelmi és földrajzi okokból — a lombardiai és a szomszédos rétoromán nyelvjárás egymásra hatása alakította ki, a puslavi tájszólás pedig archaikus jelenségeivel, sajátos szóképzési eltéréseivel hívta föl a kutatók figyelmét magára. A dél-svájci nyelvjárások helyzetét OTTAVIO LURATI a következőképpen jellemezte: „Die Stellung der Mundarten in der Südschweiz eine ganz andere als in der französischen und in der deutschen Schweiz. Im Gegensatz zur französischen Schweiz haben die Mundarten in Italien und in der Südschweiz eine starke Lebenskraft bewahrt. Sie haben aber — im Gegensatz zur Deutschschweiz — nie ein hohes Ansehen genossen” (LURATI i. m. 237).

5. A rétoromán nyelv helyzete Svájcban. — A rétoromán nyelv megítélése — több okból is — eltér a francia, német és olasz nyelvtől, ugyanis mai helyzetének kialakulásában fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy a rétorománt beszélő lakosság hosszú évszázadok óta nem egyetlen, jól körülhatárolható területen él, hanem kisebb-nagyobb tömbökben meglehetősen szétszórtnan. Ennek egyik következményeként — hozzászámítva egyes csoportjainak földrajzi okok miatti elzártságát, nehezen megközelíthetőségét — viszonylag sok helyi nyelvjárása keletkezett, s közülük egyikből sem alakult ki olyan nyelvváltozat, amely irodalmi nyelvi rangra emelkedett volna. Minden bizonnyal ezzel is összefügg az a terminológiai bizonytalanság és tarkaság, amely a rétoromán néprészlegnek és nyelvének a megnevezésében — a mindennapi nyelvhasználatban és a szakirodalomban egyaránt — tapasztalható. E népcsoportot és nyelvét ugyanis *román*-nak (n. *romanisch*), *rétoromán*-nak (n. *rätoromanisch*) és *ladin*-nak (n. *ladinisch*) egyaránt nevezik, ezek a lexémák tehát rokon értelmű szavakként használatosak, de van, aki e megnevezésekkel a rétoromán más-más területi változatát jelöli meg. FLORENTIN LUTZ például úgy vélekedik, hogy a *rétoromán* és a *ladin* szakkifejezések olyan szinonimák, amelyek összefoglaló néven a Graubünden kantonban beszélt *bündnerromant* (n. *Bündnerromanisch*), az olaszországi Trentotól északkeletre eső *dolomit* (n. *Dolomitisch*) vagy más megjelöléssel *dolomitaladin* (n. *Dolomitenladinisch*) tájszólásokat és az Udine környéki Friaul tartományban használt *friauli* (n. *Friaulisch*) nyelvjárást foglalják magukban. Ezeknek mindegyike kisebb tájszólásokra osztható (a rétoromán nyelv helyzetére, a különféle nyelvjárások megnevezésére l. részletesebben FLORENTIN LUTZ—JACHEN C. ARQUINT, *Die rätoromanische Schweiz*. In: SCHLÄFFER szerk. 1982. 255—6). Hogy mennyire nehéz eligazodni a különféle rétoromán nyelvjárásokban, arra elég csupán azt megemlíteni, hogy például az olasz dialektológusok közül néhányan a friaulit nem is rétoromán, hanem olasz nyelvjárásnak vélik, sőt van, aki a friaulit önálló nyelvnek tekinti (a friauli nyelvjárásokra vö. GIOVANNI FRAU, *I dialetti del Friuli*. Udine, 1984.).

A normatív irodalmi nyelv hiányával magyarázható, hogy a rétoromán használata részleges: a lakosság mindennapi érintkezésében ugyanis csupán mint beszélt nyelvi változat tudja (némileg korlátozott) szerepét betölteni. A rétorománok általában jól megértik egymást még akkor is, ha más-más az anyanyelvjárásuk. Ha a beszélgetés témájától függően mégis előfordul, hogy közvetítő nyelvre van szükségük, akkor a zavartalan kommunikáció érdekében leggyakrabban a németet (többnyire annak egyik helyi nyelvjárását) választják.

A rétorománok számára — különösen az utóbbi évtizedekben — rendkívül nehéznek látszik (hosszú távon legalábbis) az anyanyelv megtartása. Kisebb rétoromán néprészlegek Graubündenben és Vorarlbergben például már a XV—XVI. században nyelvcserén estek át, mégpedig oly módon, hogy a felső Rhone-völgyi Wallisból kiindult vándorlási hullám révén walseri nyelvjárást beszélő lakosság települt például Graubünden és Vorarlberg vidékére, s az ő tájszólásukat vették át mintegy két évszázad alatt az ottani rétoromán közösségek; vö.: KARL BOHNENBERGER, *Die Mundart der deutschen Walliser im Heimattal und in den Außenorten*. Frauenfeld, 1913. 46; PETER WIESINGER, *Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa*. (Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Herausgegeben von WERNER BESCH, ULRICH KNOOP, WOLFGANG PUTSCHKE, HERBERT ERNST WIEGAND. Zweiter Halbband. Walter de Gruyter, Berlin — New York, 1983. 902).

A rétorománok nyelvi helyzete, ami az anyanyelv megőrzésének lehetőségeit illeti, a középkortól napjainkig nem sokban változott. Ebben nyilvánvalóan nem jelentéktelen szerepet játszik az a körülmény is, hogy Svájc másik három nyelvtől eltérően a rétoromán mögött nem áll olyan erős, politikailag, gazdaságilag, kulturálisan és (nem utolsósorban) nyelviileg is önálló hátszország, mint a francia, a német és az olasz esetében. A rétorománok körében ezért terjedt és terjed ma is a kétnyelvűség, amely azzal a veszéllyel jár, mint mindenütt a világon, hogy a több okból is gyengébb státusú nyelv (jelen esetben a rétoromán) fokozatosan a magánélet különböző színtereire szorul vissza, és ezzel párhuzamosan a társadalmi élet fontos területeiről (például az iskolai oktatás,

hivatalos ügyintézés, színház stb.) egyre inkább eltűnik. Ezt a folyamatot legfőljebb lassítani tudják, de megállítani nem, azok a próbálkozások, erőfeszítések, melyeket néhány óvodában és iskolában tesznek meg azzal, hogy a gyerekek nevelése, oktatása rétoromán nyelven folyik. Ennek eredményes megvalósításában is óriási hátrányt jelent a rétoromán irodalmi nyelv hiánya.

IV. Összegzés, záró megjegyzések. — A mai Magyarország területének felét sem kivevő, 41288 km² nagyságú Svájc gazdasági, társadalmi rendszere Európában több szempontból is példaértékű, az ország szerepe földrajzi kiterjedését és lakóinak számát jóval meghaladó mértékben már régóta nagy jelentőségű öreg kontinensünkön. A múlt század eleje óta nemzetközileg elismert semleges ország, amelynek államformája szövetségi köztársaság. A szövetségi állam huszonöt kantonból áll, melyeknek mindegyike belsőleg olyannyira önálló, hogy saját kormánya és parlamentje van. Svájcot sokan a demokrácia mintaképének tekintik, ahol már 1848 óta alkotmány szabályozza a demokratikus együttélés követelményeit, s ahol minden alkotmányos döntés automatikusan népszavazással jár. Törvény írja elő, hogy minden javaslatot az ország három hivatalos nyelvén, francia, német és olasz nyelven kell megfogalmazni és a lakossággal ismertetni. Svájc negyedik nyelve a rétoromán, amely státusa szerint nemzeti nyelvnek számít, s melyet a helyi és az országos kormányzati szervek és különféle intézmények — fokozatos visszaszorulása miatt — támogatni igyekeznek.

A múlt század vége (pontosan 1880) óta Svájcban tízévenként tartanak népszámlálást, amelynek során a lakosság nyelvi hovatartozásáról is tudakozódnak. Az ország lakóinak száma az első adat óta, amely 2,9 millió volt, több mint a kétszeresére nőtt, 1970-ben pl. már 6,3 milliót tett ki. Már a múlt század végétől külön nyelvi statisztikák is készültek, mégpedig Svájc tényleges lakosságának, illetőleg a svájci állampolgároknak anyanyelvére vonatkozólag (a népszámlálás adataira, azok részletesebb elemzésére és az alábbi táblázatokra vö. ISO CAMARTIN, Die Beziehungen zwischen den schweizerischen Sprachgebieten. In: SCHLÄPFER szerk. 1982. 309—10).

Svájc népességének nyelvi hovatartozás szerinti adatait (az 1980-as népszámlálással bezárólag) az alábbi táblázat tartalmazza:

	német	francia	olasz	rétoromán	egyéb
1888 (%)	69,7	21,8	5,3	1,3	2
1910	69,1	21,1	8,1	1,1	6
1941	72,6	20,7	5,2	1,1	4
1960	69,3	18,9	9,5	0,9	1,4
1970	64,9	18,1	11,9	0,8	4,3
1980	65,0	18,4	9,8	0,8	6

A svájci állampolgárok nyelvi hovatartozás szerinti adatait (ugyancsak az 1980-as népszámlálással bezárólag) az alábbi táblázat tartalmazza:

	német	francia	olasz	rétoromán	egyéb
1910 (%)	72,7	22,1	3,9	1,2	0,1
1941	73,9	20,9	3,9	1,1	0,2
1960	74,4	20,2	4,1	1,0	0,3
1970	74,5	20,1	4,0	1,0	0,4
1980	73,6	20,0	4,5	0,9	1,0

A fenti táblázatokból jól kilálglik, amint azt CAMARTIN (i. m. 310) is megállapítja, hogy századunkban Svájc német nyelvű népessége az újlatin nyelvű lakossággal szemben valamelyest

csökkent, ugyanakkor a német anyanyelvűek aránya a más nyelvet beszélők számához viszonyítva a svájci állampolgárságú törzsökös lakosság körében százalékosan is némiképpen növekedett, mégpedig olyan mértékben, hogy négy svájci közül három vallja magát német anyanyelvűnek. Ha a korábbi népszámlálások adatait abszolút értékek szerint vesszük figyelembe, akkor 1910-ben kb. 2,3 millió, 1970-ben pedig 3,9 millió volt azoknak a svájci állampolgárságú lakosoknak a száma, akiknek az anyanyelve német. — Bár a francia nyelvűek számaránya az utóbbi évtizedekben egy-két százalékkal csökkent, a tősgyökeres francia lakosság száma folyamatosan nőtt, 1970-ben valamelyest meghaladta az 1 milliót. A francia és a német nyelvre egyaránt érvényes, hogy a svájciak körében mindkettőnek fontos szerepe, nagy tekintélye van. Ehhez hozzájárul az a körülmény is, hogy a gimnáziumi tanulóknak német Svájcban és Tessin kantonban a franciát, Nyugat-Svájcban pedig a németet heti 4 órában kell tanulniuk, második kötelező nyelvként az angolt vagy az olaszt lehet választani.

A svájciak többsége úgy tekint az olasz nyelvre, mint amelyet Dél-Svájcban (főképpen Tessin kantonban és Graubünden déli részén) beszélnek. Bár az olasz nyelvű népesség száma — abszolút értékben és százalékosan is — némileg emelkedett, és az olaszoknak a diplomások körében ma is fontos szerepe van, az utóbbi évtizedekben mégis kisebb lett a presztízse. Az egyetemen mindenütt van olasz nyelvi tanszék, a közép- és alsófokú oktatásban azonban — annak ellenére, hogy Svájc egyik hivatalos nyelve — némiképpen háttérbe szorult az olasz, mégpedig főleg amiatt, hogy több helyütt az angol nyelv tanítása került előtérbe.

A rétoromán nyelvűek száma az utóbbi évtizedekben folyamatosan csökkent, Svájc lakosságának már az 1%-át sem éri el. Ezen közösségek különféle problémáihoz, nehézségeihez nyilvánvalóan hozzájárul az a körülmény, hogy a rétoromán nyelvnek nincs összefüggő területe, csupán különálló nyelv(járás)szigetei léteznek, s egyre kevesebb az olyan település, ahol még többségben élnek. Már az 1970-es népszámlálási adatok azt mutatták, hogy a rétorománoknak csak mintegy a fele él saját, viszonylag zárt nyelvterületén, a másik fele — a német előretörése következtében — a kétnyelvűség helyzetébe jutott, mégpedig annak minden következményével együtt. (A rétoromán nyelv területi elhelyezkedését és Svájc többi nemzeti nyelvének földrajzi kiterjedését jól szemlélteti az a térképvázlat, melyet HUTTERER MIKLÓS közöl idézett könyvében, a 328. lapon.)

Svájcban az egyes nyelvek és nyelvjárások egymáshoz való viszonya és használata, amint arra a viszonylag részletes bemutatásukból remélhetőleg fény derült, korántsem egyszerű, hiszen a mindennapi nyelvhasználatban betöltött helyük és szerepük megítélésében olykor nyelvterületenként (esetleg kantononként) is különbségek lehetnek. A szakirodalom alapján az mégis elég egyértelműen megállapítható, hogy a huszonöt kanton közül a nyelvek és a nyelvjárások helyzete Graubündenben a legbonyolultabb. Egy 1980-as statisztikai fölmérés szerint az itteni lakosság 59,9%-a németnek, 21,9%-a rétorománnak, 13,5%-a olasz nyelvűnek vallotta magát, 4,7%-nak pedig más az anyanyelve. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy mindegyik nyelvnek nagyszámú, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető nyelvjárása van, rendkívül tarka nyelvi-nyelvjárási kép rajzolódik ki ebben a kantonban.

Az ilyen, gazdasági és társadalmi problémákat is fölvető, nehéz és bonyolult nyelvi-nyelvjárási helyzeten csak nagyon körültekintő, igazságosságra törekvő nyelvpolitika tud úrrá lenni. Svájc példaértékű nyelvpolitikája lehetővé teszi, hogy mindegyik nemzeti nyelv — legyen többségi vagy akár kisebbségi helyzetben — egyenlő és megfelelő támogatásban részesül. Ennek ellenére a németnek és a franciának — különböző, az előzőekben már részletesen kifejtett okokból — jóval nagyobb a presztízse, mint az olasz nyelvé, nem is szólva a rétorománról, amely mindegyikkel szemben hátrányban és ráadásul erősen visszaszorulóban van. Ezt a kantonbeli és az országos kormányzat már régebben fölismerte, és segíteni akarása különféle, a nyelv megőrzését támogató kezdeményezésben is megnyilvánul. A rétoromán nyelv helyzete mégis nehéz; továbbélési lehetőségéről, körülményeiről KISS JENŐ a következőket írta: „Svájcban a lakosság 1%-ától sem beszélt rétoromán megmentésére 1982 óta újabb próbálkozások születtek. A csak nyelvjárásokban élő ré-

toromán nyelvnek a beszélői kétnyelvűek, s anyanyelvük az ún. gyengébbik nyelv (a némettel, illetőleg a svájci némettel, valamint az olasszal szemben). A nyelvpolitika feladata az, hogy a rétoromán nyelvjárásokból kialakított, viszonylag egyszerű átlagrendszer funkcionálisan hasznosnak, kulturális szempontból pedig pozitívumnak fogadtassa el, hogy tehát igazolja a hétköznapiakban is a rétorománok kétnyelvűségének a gyakorlati értelmét. (A kétnyelvűség népszerűsítése ebben az esetben az — eredeti — anyanyelv megmentését, nem pedig burkolt asszimilációját célozza.) Gyakorlati hasznosság nélkül (iskolai oktatás, nyelvhasználati fórumok) hosszú távon egyetlen nyelv sem marad fenn ugyanis” (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 252—3). — Mindehhez csupán azt szeretném hozzátenni, hogy a népek és nyelvek békés egymás mellett élése érdekében — határon innen és túl (például a szomszédos országokban is) — hasznos és fontos volna Svájc nyelvpolitikáját példaértékű, követendő mintának tekinteni.

SZABÓ JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 95. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 95. közgyűlését 1999. december 7-én tartotta meg a Magyar Tudományos Akadémia székházában.

1. Benkő Loránd elnök megnyitó szavai után Gósy Mária tudományos osztályvezető tartott előadást „Állandóság és változás a beszédben” címmel.

2. Az előadás után Kiss Jenő terjesztette elő főtítkári jelentését a Társaság 1999. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim!

1. Az idő homokóráján lassan — vagy talán túlzottan is gyorsan — leperreg az idei esztendő is, Társaságunk életében a kilencvenötödik. Kiemelkedő események nélkül, de nem eseménytelenül. Következzék a rövid, összefoglaló krónika!

Két választmányi ülésünk volt idén is: az első június 8-án, a második egy hete, november 30-án. Az elsőn kiküldtük az idén kiosztandó emlékérmek és -díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat. Nevezetesen a következőket: Bárczi-emlékérem és -díj: E. Abaffy Erzsébet, tagok: Fábíán Pál, Grétsy László, B. Lőrinczy Éva, Sebestyén Árpád. Csűry-emlékérem és -díj: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balázs Géza, Balogh Lajos, Bíró Ferenc, Fodor Katalin, Hegedűs Attila, Kálnási Árpád, Raátz Judit, Szabó Géza, Szabó József. (A lista azért ilyen hosszú, mert a bizottságnak feladata lesz az önkéntes nyelvjárásgyűjtői pályázatok elbírálása is.) Gombocz-emlékérem és -díj: elnök: Gósy Mária, tagok: Juhász Dezső, Máté Jakab, Szűts László, Zoltán András. Pais-emlékérem és -díj: elnök: Ördög Ferenc, tagok: Gerstner Károly, Hoffmann István, Kázmér Miklós, Korompay Klára. Révai-emlékérem és -díj: elnök: Kiss Lajos, tagok: Kiefer Ferenc, Mező András, Péter Mihály, Pusztai Ferenc. Megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála és Nyomárkay István.

Tavalyi beszámolómban szóltam Társaságunk 8. díjának, a Zsirai-díjnak a megalapításáról. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy a Zsirai-díj alaptőkéje Keresztes Kálmán, Schütz Ödön és Vermes Stefánia segítő adományának köszönhetően számottevően, az alaptőke 3/4-ével gyarapodott. Júniusi választmányi ülésünkön fogadtuk el egy magát megnevezni nem kívánó tagtársunk nemes gesztusból tett alapítványát, Társaságunk 9. díját (az első nyolcra l. MNy. 1999: 114), a Magyar Nyelv-díjat. A fél millió forint kezdő összegű alapítvány kamataiból két évenként vagy rit-

kásban a Magyar Nyelv azon szerzői kaphatnak jutalmul díjat, akik fontos témában kiemelkedő színvonalú tanulmányt tettek közzé a Társaság folyóiratában. A kiemelt figyelemben részesítendő tudományágak a magyar nyelvtörténet, dialektológia, névtan, tudománytörténet és a nyelvészeti alapú őstörténet. Hajdú Mihály bizottsági elnök bejelentette, hogy a Néprajzi Múzeum a jövőben megszünteti az önkéntes nyelvjárásgyűjtők pályázatát. Ezért azt javasolta, hogy a Társaság hirdessen meg nyelvjárási, társadalomnyelvészeti és névtani pályázatot, s azt kapcsolja a Csűrű-éremhez és -díjhoz úgy, hogy három kategóriában adna ki díjakat abban bízva, hogy támogatók megnyerésével a díjak összege, sőt száma is emelkedhet majd. A választmány a javaslat mellé állt, s támogatta azt is, hogy a pályázati felhívást a közgyűlési meghívókhoz mellékelve kapják meg a társasági tagok is (így történt). A pályázatot egyébiránt olvashattuk már a Magyar Nyelv idei harmadik számában is (1999: 381–2).

Második választmányi ülésünkön meghallgattuk, megvitattuk, majd jóváhagytuk a bizottsági javaslatokat. Meghallgattuk V. Raisz Rózsa tájékoztatását a jövő évi, július 10-e és 13-a között tartandó egri anyanyelv-oktatási napok előkészületeiről. A szóban forgó napok szakmai előkészítését egy bizottság végzi, amelynek elnöke Szathmári István, társelnöke V. Raisz Rózsa, tagjai pedig Bencédy József, Fábián Pál, Jászó Anna és Zimányi Árpád. Megvitattuk a társasági díjak ügyét: az újabb pénzügyi rendelkezések értelmében díjaink is adókötelesek és tb-levonással járnak. Emiatt a mai viszonyok között egyébként sem krózsai összegek, amelyek a kitüntetendőket illetik, méltatlanul alacsonyok volnának (még a nem is az alacsony kategóriába tartozó — mondjuk negyvenezer forintos — díjtételeknél is). Úgy döntött a választmány, hogy idén a Társaság kiegészíti saját keretéből az összegeket, de fontolóra veszi a díjak kiadásának ritkítását. Tenné ezt egyrészt azért, hogy növekedjenek a kiosztható kamatösszegek. A másik ok úgyszintén racionális: a szakmailag kiemelkedő, de díjjal nem jutalmazott kutatók száma bizonyos kategóriákban nagyon csekély. A választmány helyénvalónak találta, hogy az emlékérmék és -díjak mellé a kitüntetendők megfelelő kiállítású emléklapot is kapjanak a jövőben. Federmayer István győri magyartanár kezdeményezésére tervbe vétetett egy emlékülés Révai Miklós születésének 250. évfordulója alkalmából. A választmány hozzájárult ahhoz, hogy a Társaság vállaljon tevéleges szerepet a Győrött jövő ősszel rendezendő emlékülésen, elsősorban azzal, hogy a szakmai előadások megtartásáról gondoskodik. Társaságunk támogatja Sátoraljaújhely város polgármesteri hivatalának Pásztor Emil ötletén alapuló javaslatát, hogy Széphalmon, a Kazinczy Emléksarnok mellett létesítsék magyar nyelvtörténeti múzeum.

2. Központi szervezésben idén 16 előadás hangzott el. A magyar szakosztály 7, az általános nyelvészeti 4, az idegennyelvi 2, a finnugor pedig 1 előadást szervezett. Közös előadások is voltak: 1 a magyar és az idegennyelvi, 1 pedig a magyar és a finnugor szakosztály szervezésében. Vidéki szakosztályaink közül a debreceni 7 előadást szervezett, a szombathelyi pedig magyar és finnugor-risztikai tárgyú konferenciák, szakmai értekezletek szervezésében és lebonyolításában — szám szerint hatban — vállalt tevéleges részt, s ez valóban dicséretes teljesítmény.

3. Ami kiadványainkat illeti: a Magyar Nyelv a szokott rendben és pontossággal, a szokott terjedelemben és változatos tematikájú és módszerű közlésekkel jelent meg. A főszerkesztő és a szerkesztő odaadó, lelkiismeretes munkája nélkül ez nem volna lehetséges. Jó folyóirathoz színvonalas cikkek is kellenek, sőt elsősorban éppen azok kellenek. Ezért nem veszít időszerűségéből a kérés: a szerzőtársak igyekezzenek minél kiérleltebb, minél színvonalasabb, új kutatási eredményeket felvonultató tanulmányokkal gazdagítani a folyóiratot, amely egyre közelebb van 100. születésnapjához. Arról a Magyar Nyelv idei 2. számának egyik közleménye alapján (1999: 241) bizonyára tudnak mindannyian, hogy az ezredzáró évtől, tehát 2000-től angol nyelvű összefoglalóval jelentjük meg a nagyobb terjedelmű cikkeket folyóiratunkban. Ezért helyt is kérem szerzőtársainkat, hogy tanulmányukat a szerkesztőségnek beküldve vagy benyújtva föltétlenül csatoljanak 10 soros magyar nyelvű rezümét dolgozatukhoz. Újdonságként emlitem azt is, hogy a jelen esztendőől folyóiratunk olvasható az interneten is, éspedig az 1999. évfolyam 2. és 3. száma (elérhető-

sége: www.c3.hu/~magyarnyelv/). Az újabb számokat automatikusan felvisszük majd, a korábbiak az 1996-os évfolyammal bezárólag vannak lemezen, tehát ezeknek a fölvitelével is számolhatunk.

A Társaság kiadványsorozata 212. számaként jelent meg V. RAISZ RÓZSA gondosságának köszönhetően, az ő és H. VARGA GYULA szerkesztésében a tavalyi egri anyanyelv-oktatási napok előadásait tartalmazó két gazdag kötet „Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában” címmel. Úgyszintén társasági kiadvány a JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztésében napvilágot látott „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak immáron 5. kötete. Valamennyi említett kiadvány (s a nem említettek is persze) megvásárolhatók Társaságunk titkárságán.

4. A Társaságunknak juttatott, a személyi jövedelemadó egy százalékából származó támogatásért köszönetet mondok mindazoknak, akik a Társaságot jelölték meg kedvezményezettnek. Tavaly a tavalyelőttinél valamivel több összeg jutott a Társaságnak: 264.485 forint. Ezt az összeget is, miként a korábbi támogatásokat, a Társaság égisze alatt megjelenő kiadványok megjelenítésére használjuk föl. Legyen szabad most is mondanom, hogy az 1998. évi elnöki körlevél nem vesztett semmit sem érvényéből, ezért idézek belőle: „Tisztelettel kérjük, ha lehetősége van, szíveskedjék a Társaságot személyi jövedelemadója 1%-ának a felajánlásával támogatni. Adószámunk: 19007665-1-41”.

A tagdíjakról szólván olyasmit mondhatok, amit eddig nem nagyon tehettem: idén 122-vel többen fizették be tagdíjukat, mint tavaly. Igaz, ez a tavalyi „mélyrepülés” után történt, s nyolccal még mindig el vagyunk maradva a három évvel ezelőtti állapottól, amely pedig a maga kétharmados befizetési arányával aligha nevezhető ideálisnak.

5. Mint minden évben, idén is volt alkalmunk több tagtársunkat is köszönteni abból az alkalmából, hogy betöltötte 80., illetőleg 70. életévét. 80. születésnapja alkalmából a finnugor szakosztály ülésén május 11-én köszöntöttük Vértés Edit tagtársunkat, a finnugrisztika nyugalmazott professzorasszonyát (Hajdú Péter köszöntője olvasható már folyóiratunkban: MNy. 1999: 376—81). Szegő Ferencnének levélben gratuláltunk. Jókívánásaink kifejezésére több tagtársunk 70. életévének a betöltése is alkalmat adott. Velcsov Mártonnét, a szegedi egyetem nyugalmazott tanszékvezetőjét szegedi csoportunk köszöntötte szeptember 22-én egy tudományos előadásokkal kísért ünnepi ülésen. Az előadásokat Forgács Tamás, M. Korchmáros Valéria és Szabó József tartotta. Sebestyén Árpádnak, a debreceni egyetem nyugalmazott tanszékvezető professzorának a köszöntése a magyar szakosztály egyik felolvasó ülésén, november 23-án volt. Debreceni csoportunk, illetőleg az egyetem december 10-én fogja köszönteni. Levélben köszöntöttük több tagtársunkat is: Ábrahám Imrét, Achs Károlynét, Bene Sándort, Kovács Ferencet, Könyves Tóth Kálmánt, Lányi Ildikót, Magyarfalvi Lajosnét, Máté Józsefet és Szórádi Zsigmondot. Itt, a köszöntésekről szólván tájékoztatam a közgyűlést arról, hogy november 18-án Pusztay János kezdeményezésére Szombathelyen, a főiskola Uralisztikai Tanszéke és Társaságunk közös rendezésében előadásokkal tisztelegtünk a tíz éve elhunyt Balázs János emléke előtt. Előadást Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Borzsák István, Éder Zoltán, Fábián Pál, Pusztay János, Szathmári István és jómagam tartottunk.

Megemlékezem halottainkról is. Tisztelettel emlékezem Zsilka Jánosra, az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének néhai tanszékvezető professzorára, aki munkásságának középpontjába a szintaxis és a szemantika alapkérdéseinek a következetes vizsgálatát helyezte, ahogy erről munkáinak sora vall. (A róla szóló nekrológot a MNy. idei második számában olvashatjuk: 1999: 250—1.) Tisztelettel emlékezünk Schütz Ödönre, az ELTE címzetes egyetemi tanárára, aki az Örmény Tudományos Akadémiának és az Amerikai Orientalisztikai Társaságnak tiszteleti, a Török Nyelvtudományi Társaságnak levelező tagja volt, s aki Társaságunkat többrendben is támogatta. Nem felejtjük Kovalovszky Miklóst sem, a szép tollú nyelvtudóst, a nyelvművelőt és Ady-kutatót, a Társaságot hálával emlegető s háláját nemes gesztusával is törlesztő kollégát. Sajnálattal említem, hogy elhunytáról csak megkésve értesültünk (1997. II. 23-án halt meg). Emlékezünk Mikó Pálnéra is, akit általános nyelvtudományi, tudománytörténeti és nyelvvoktatási kérdések egyaránt foglalkoztattak. Emlékezünk Szentgyörgyvári Artúrra és Tarján Jenő tanár úrra, aki Tár-

saságunk egyik legidősebb tagja volt. S Magyarfalvi Lajosnéra, akit 70 évesen ragadtott el a halál. Tisztelettel emlékezünk Wolfgang Schlachter göttingai professzorra, tiszteleti tagunkra, a finnugor nyelvészet doyenjére, aki 91. életévében ment el a minden halandók útján. Mindannyiuk emlékét kegyelettel őrizzük.

Idén 20 új tagot vettünk föl. Többségük fiatal doktorandusz, s reményeink szerint mindegyikük nyeresége lesz a Társaságnak. Taglétszámunkról pontos adatot közölni azért nem tudok, mert a címváltozásokról, sőt némelykor sajnos még az elhalálozásokról sincs tudomásunk az elvárható tájékoztatások hiányában. Úgy szólván minden alkalommal nem is kevés közgyűlésre invitáló levél jön vissza felbontatlanul azzal a borítékra pecsételt hivatalos megjegyzéssel, hogy a címzett ismeretlen. Legyen szabad éppen ezért kérem, hogy szíveskedjenek azok, akiket illet, lakcímük megváltozását egy lapon megírni vagy telefonon bejelenteni titkárságunkon. Kérjük továbbá az elhalálozások bejelentését, akár rokonról, akár ismerősről van szó.

6. Tisztelt Tagtársak! Ennyi volt, amit az idei esztendőre vonatkozóan Önök elé tárhattam. Jelentésem elfogadását kérve mindnyájuknak békés ünnepeket, az új esztendőre erőt, egészséget kívánok.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezt követően Balogh Lajos olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a Társaság 1999. évi pénzforgalma így alakult:

Kiadások:	
Főfoglalkozásuk bére	610.800,-
Társadalombiztosítási járulék	201.564,-
Szolidaritási alap	27.486,-
Alkalmi megbízások	158.200,-
Személyi kiadások összesen	998.050,-
Nyomdaköltség	1.783.853,-
Postaköltség, telefon	104.502,-
Irodaszer, nyomtatvány	117.501,-
Egyéb	453.030,-
Dologi kiadások összesen	2.458.885,-
Kiadások összesen	3.456.935,-
Bevételek:	
MTA-támogatás (évek óta változatlan)	339.000,-
Tagdíj (419 főtől)	127.600,-
Kiadványértékesítés	383.000,-
Adomány, egyéb, SZJA	2.750.000,-
Bevételek összesen	3.599.000,-

Bevételeink meghaladták idén kiadásainkat, az évet tehát pozitív egyenleggel sikerült zárnunk.

4. Ezután Bakró-Nagy Marianne ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését (a bizottság tagja még A. Molnár Ferenc és Máta Mária). A bizottság a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait rendben lévőnek találta.

5. Ismét Balogh Lajos emelkedett szólásra, s ismertette a 2000-re vonatkozó pénzforgalmi tervezetet:

Kiadások:

Főfoglalkozásúak bére	610.800,—
Társadalombiztosítási járulék	201.564,—
Szolidaritási alap	27.486,—
Alkalmi megbízások	200.000,—
Személyi kiadások összesen	1.039.850,—

Nyomdaköltség (áremelkedés várható)	1.900.000,—
Postaköltség, telefon	150.000,—
Irodaszer, nyomtatvány	130.000,—
Egyéb	500.000,—
Dologi kiadások összesen	2.680.000,—
Kiadások összesen	3.719.850,—

Bevételek:

MTA-támogatás	339.000,—
Tagdíj (400 tagtársunk befizetésével számolva)	120.000,—
Kiadványértékesítés	450.000,—
Adomány, egyéb, SZJA, maradvány 1999.	2.850.000,—
Bevételek összesen	3.759.000,—

Reméljük, hogy tervezett bevételeink megvalósulnak, s a kiadásokat és a bevételeket egyen-súlyban tudjuk tartani, azaz a 2000. évet sem zárjuk majd negatív eredménnyel.

6. A hagyományok szerint ünnepélyes napirenddel zárult a közgyűlés. Benkő Loránd elnök azoknak a munkásságát méltatta, s azoknak nyújtott át társasági emlékérmeket és díjakat, akiket a Társaság a választmány határozata alapján idén tüntetett ki. A következőkről van szó: Bárczi-emlékérem és -díj: S. Hámori Antónia, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyugalmazott munkatársa, Csűry-emlékérem és -díj: Zelliger Erzsébet, az ELTE egyetemi docense, Gombocz-emlékérem és -díj: Kugler Nóra, az ELTE egyetemi adjunktusa, Pais-díj: Pusztai Ferenc, az ELTE egyetemi docense, Révai-díj: Fábián Pál, az ELTE professor emeritusa.

Összeállította: KISS JENŐ

Búcsú Schütz Ödöntől*

1916—1999

Búcsúzom téled drága Ödön, búcsúzom téled a Magyar Tudományos Akadémia, a magyar orientalisták s a nemzetközi tudományos közélet nevében. Minden búcsú nehéz, az elválás és a halál kemény, nehezen kimondható szavak. Búcsúzom téled, mindenekelőtt mint baráttól és embertől. Mindannyian őrizünk téled baráti beszélgetéseket, személyes emlékeket, amelyekből a derű és a bölcsesség sugárzott. Te mindig komolyan vetted a tudományt, de a szigor mellett mindig volt a szemed sarkában valami vidám villanás, valami megértés, amellyel jelezted, a tények fürkészése mögött emberi alkat rejtezik. Sok szempontból rejtőzködő ember voltál, nem törekedtl az első

* Elhangzott 1999. november 16-án.

sorba, nem azért, mert nem lett volna ott a helyed, hanem azért, mert úgy gondoltad, másokat előre engedni nagyobb bölcsesség, mint másokat félrelökni. Sok dologgal maradtál adós. Nemcsak szinte a teljes századot élted végig, hanem együtt éltél a századdal. S milyen érdekes lehetne, ha elolvashatnánk: hogyan láttad a magyar keletkutatás, a magyar tudomány történetét.

1933-ban érettségiztél, abban a Fasori Gimnáziumban, amely, s ez nem lehet véletlen, annyi kiemelkedő tudóst, Nobel-díjasokat és világhírességeket adott a világnak. Az egyetemen a magyar és a német szak mellett jól válogattad ki azokat a tanárokat, akik már ekkor figyelmedet a magyarság keleti kapcsolataira irányították. Még hallgathattad az 1935-ben elhunyt Gombocz Zoltánt, jártál Zsirai Miklós és Németh Gyula óráira. Látókördöt gazdagította az Eötvös-kollégium tanári kara és közössége is. Nem tartoztál a szerencsés generációhoz. Mire az egyetemet elvégezted, nyakunkon volt a II. világháború. 1942 és 1945 között téged sem kímélt meg a katonaság, s a háború utáni lerombolt országban nem volt könnyű élelemhez, nem hogy megélhetéshez jutni annak, aki a tudományban kereste jövőjét. 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében húzhattad meg magad. Csak hallatlanul harmonikus és szeretetreméltó, szerény, mindig segítőkész egyéniségednek köszönheted, hogy az Intézet viharai közepette, megszakítás nélkül, közel harminc évig lehetél az Intézet munkatársa.

1969-ben hivatalosan is csatlakoztál az ELTE Belső-Ázsiai Tanszéke mellett működő Altajisztikai Kutatócsoporthoz, amely mindvégig keretet, támaszpontot adott, és lehetőséget, hogy ne csak kutathassál, hanem tovább is adhassad tudásodat. 1980-ban lettél a tudományok doktora, majd címzetes egyetemi tanár.

A hatvanas évektől kezdve jártad a nemzetközi tudományos élet fórumait. Részt vettél nemzetközi kongresszusokon, tanítottál amerikai és jereváni egyetemeken, leveleztél a szakma kiemelkedő képviselőivel. Bárhova ment az ember, mindenütt csak barátokkal találkozott, mindenki érdeklődött, min dolgozol. Nem véletlenül lettél az American Oriental Society, a Türk Dil Kurumu, az Örmény Tudományos Akadémia tagja, ajánlóid tudományos munkásságod és emberi kapcsolataid voltak. Gondoljunk csak bele egy pillanatra, milyen tudományos és emberi teljesítmény volt ahhoz szükséges, hogy mind az örmények, mind a törökök egyaránt elfogadjanak. Ez példamutató lehet a jövő tudós nemzedéke számára is.

Kitüntetéseidet nem sorolom el, hiszen soha nem tartottad ezeket különösen fontosnak. Anál, amit kaptál, sokkal fontosabb volt az, amit te adtál.

Első cikkedet 1957-ben jelentetted meg „Misztótfalusi Kis Miklós szolgálata az örményeknek” címmel a Magyar Könyvszemleiben. Azóta folyamatosan publikáltad kutatásaid eredményeit. — Kutatásaid közül két dolgot emelnék ki. Az egyik a turkológia egy sajátos ága, az örmény-kipcsak emlékek vizsgálata. Bármilyen hihetetlen is, az örmény diaszpóra egy része eltörökösödött, nyelvet váltott. Fő csoportjaik kipcsak nyelvet vettek fel, bár voltak más csoportok, akik más török nyelvre cserélték anyanyelvüket. Ezek a kipcsak török nyelvet beszélő örmények megőrizték örmény vallásukat, írásukat és nagyrészt kultúrájukat is. Ennek a sajátos népcsoportnak eredete és emlékei álltak kutatásaid központjában. Ez a kutatás nem csupán az örményírástörök nyelvemlékek kutatására korlátozódott, hanem vizsgálta ennek a közösségnek történetét, kultúráját, művelődését, vagyis azt az életet, amely a betűk holt világa mögött volt. Nemzetközi tudományos tekintélyedet nem kis mértékben ezeknek a kutatásoknak köszönheted.

Kutatásaid másik területe a korai magyar történelem örmény forrásaira terjedt ki. Érdekes, hogy bár ez a kérdés különösen foglalkoztatott, bibliográfiádban viszonylag kevés olyan munkát találunk, amely ebből a körből való volt. Ennek sok oka volt, de az mindenesetre feltűnő, hogy számos kollégád jelzi azt a segítséget, amelyet ezen a téren tőled kaptál. Magam is ezek közé tartozom. Nemrég kértem tőled segítséget és tanácsot egy VII. századi örmény szerző, Ananias Sira-keci nevezetes Földrajzának értékeléséhez. Nagy örömmel hívtál fel, amikor megtaláltad Marquart vonatkozó művét könyvtárad valamelyik eldugott polcán.

Nem említem meg most a magyarországi örmény diaszpóráról vagy a magyar nyelv török jövevényszavairól írott tanulmányaidat és számos más munkádat sem. Műveid bibliográfiája abban a kötetben található meg, amelyet 80. születésnapod alkalmából barátaid, kollégáid, a nemzetközi tudomány kiemelkedő képviselői állítottak össze, s amely az *Acta Orientalia* 50. köteteként 1997-ben jelent meg. Cikkgyűjteményed reprintjeit ugyancsak 1997-ben, Bloomingtonban adták ki.

Nem zárhatom le ezt a megemlékezést anélkül, hogy két olyan munkát ne említsek meg, amelyeken hosszú ideig dolgoztál, s amelyek szinte készen várják a megjelenést. Az egyik annak az örmény anyagnak közzététele, amely egy jemeni eredetű, soknyelvű, arabírásos kéziratban maradt fent. A Rasulid hexaglottnak is nevezett kéziratot egy tudós csapat kívánta kiadni, s sajnálatos, hogy Halasi-Kun Tibor és Ligeti Lajos után most a harmadik társszerző is itthagyt bennünket. A másik lényegében kész munka a mongol kori nevezetes örmény szerző, Hajton Korikos hercegének történeti munkája, amelynek tudományos kiadását régi, hűséges barátoddal, Sinor Dénessel együtt rendeztéték sajtó alá. Remélem, hogy jeles tanítványaid, kollégáid a még kiadatlan műveidet eljuttatják az olvasókhoz.

Drága Ödön, búcsúznunk kell, az idő könyörtelenül szigorú. Köszönjük neked, hogy velünk voltál, nemcsak tudományos munkásságod, hanem emberi és tudósi személyiséged is itt marad közöttünk; nyugodjál békében!

RÓNA-TAS ANDRÁS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság közleménye

Az 1999. évi személyi jövedelemadóból a társadalmi szervezetek részére felajánlható 1%-ból a Magyar Nyelvtudományi Társaság 264.485.– Ft-ot kapott, amit ezúton is szeretnénk a felajánlóknak megköszönni. Tájékoztatásul közöljük, hogy a részünkre kiutalt összeget kiadványaink megjelentetéséhez használtuk fel.

Kérünk mindenkit, hogy a lehetőségeikhez mérten az idén is támogassák Társaságunkat a személyi jövedelemadó 1%-ának a felajánlásával.

ADÓSZÁMUNK: 19007665—1—41

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Batthyány család levelesládájából

A közlésre kerülő levelek devecseri Csoron János (†1584) királyi kapitány életének egyik fontos mozzanatáról, jobb kezének elvesztéséről és élete későbbi alakulásáról szólnak. Az első iratban felesége nővére, Batthyányné Svetkovics Erzsébet magáról a szerencsétlenségről ad hírt férjének, a másodikból kiderül, hogyan boldogul Csoron a későbbiekben fél kézzel. (A közlés technikájára l. MNy. 1997: 508.)

Batthyány Kristófné levele Batthyány Kristófhoz

Németújvár, 1547. május 25.

A levél az Országos Levéltár P 1314. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Missiles. no. 4722 jelzet alatt található. Az irat első fele német nyelvű. A két rész nem egy kéztől származik, de egyiket sem lehet Batthyányné írásával azonosítani; mindkét írás különbözik sajátkezű leveleitől.

Towaba A3t Jrhatom: kegelmednek. hog Rerem | ch̄yrom Janus walam̄y tharazkbol¹ l̄y²
wolt | Az thar[a3k] Job kez̄et z̄ynth̄y Bokanal el zaka3totta | e6 orchwl A3 por Jgen Meg Jgeette,
e6 hog A3 | Rwhat Raȳta hamar el Nem zaka3hattak, | A3 Mellet̄ys A3 pw[ka por hog Jgen M̄ynd
| Meg Jgette, An̄yra hog A3t Monḡyak | hog Nehelȳen Meg Marad, holnap wram³ | Oda Megen
ho3a, en̄ys. A3t z̄attam hog | el Megek welek, Towaba, ha kegel: | Akarath̄ya⁴ hog en Ala Ne⁵
Me=| n̄yek Med̄yg .k., fel Nem Jw, | thehat .k. A3 | k̄y6 leankat e6 A3 mo[oo leanth e6⁶ eḡyeb |
Rwhak k̄yk ooth wannak fel k̄ylge Nekem | Jsten tharchon .k., w̄ywarat⁷ 25 May 1547

Elizabet de Batt̄yan̄y

[...]

Címzés:

Magnifico domino Cri[toforo de Batt̄yan | Pincernarum regalum Magi[tro | *etc domino et*
Marito [uo charissimo

Jegyzetek:

¹ Előtte a *zakalo* szót kihúzta a levélíró. — *Tarack* 'egy fajta löveg'; 'löveg, amelyet a sán-
con, a bástyán állítottak fel'.

² Előtte két betűt áthúzott.

³ Batthyány Ferenc.

⁴ Előtte talán a *N̄ynch* szót húzta át, főlé az *A3* szót írta.

⁵ Előtte a *Men̄y* szót áthúzta.

⁶ Előtte egy betűt kihúzott.

⁷ Németújvár, Vas megye, Szombathelytől nyugatra (ma Güssing, Ausztria).

Choron János levele Balinger Geriknek

Somló, 1554. szeptember 17.

A levél az Országos Levéltár P 1314. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Missiles.
no. 9315 jelzet alatt található. A levél valószínűleg diktált, erre a két irat tartalmából következtet-
hetünk. A levelet író kéz sajátos jele a leginkább egy fordított & jelre emlékeztető, funkciótlán dí-
szítés; előfordulásukat a [...] mutatja.

Kezenethemnek vttanna Jo baratom en erthem | a3 The leweledet a3 melybe Jr3e hoḡy m̄ynt
Jartal[...] | om karāythorral b̄y3on z̄ywm̄ 3erent bantam e6 | banomm̄y[de om karāytoral
en3embe walek e6 a3t | monda nekem hoḡy ewnek̄y amba [emm̄y b̄yne n̄ynchen hanem The waḡy
a3 oka e6 The kere[ted Th̄yle e3t a3 | nomorw[agot magadnak[...] Thowaba ker3 engem | hoḡy en
a3 wa[kez̄et oda k̄yldenem neked b̄y3on erre | me[̄t oda k̄yldenem de Jt n̄ynchen hanem dobraba |
waḡyon mert nekem nenkel [emm̄yre mert en | a3 en kez̄emmel meḡy b̄yrom a3 lowat e6 a3 |
ma[̄yk kez̄em zabadon 3olgal wḡy m̄ynt ennen | magam k̄ywanom a3ert ha dobrara¹ fel megek |
meḡy hozom en wḡyan neked adom mert nekem | nenkel [emm̄yre J[ten Tharchon meḡy e3 |
lewel kelt [omlobol² 3ent m̄yhal̄y howa | nak Th̄y3en hethed̄yk nap̄yan i554

Choron Jano6 dewecher̄y

k̄yral̄y ewfel[ege chap̄ytanna[...]

Címzés:

E3 lewel ada[[ek a3 w̄yte3 | lew bal̄ynger ger̄yknek | k̄y 3alonakba³ lako3̄yk[...] | nekem Jo
baratomnak[...]

Jegyzetek:

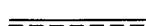
¹ Dobra Vas megyei várrom, Szentgotthárdtól délnyugatra (ma Neuhaus, Ausztria).

² Somló Veszprém megye, Veszprémtől nyugatra; ma várrom Somlyóvásárhely mellett.

³ Szalónak Vas megyei vár és uradalom Kőszegtől délnyugatra (ma Schlaining, Ausztria).

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450,— Ft.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998. 750,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,– Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,– Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,– Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,– Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,– Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,– Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,– Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,– Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700,– Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,– Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,– Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,– Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,– Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,– Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,– Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500,– Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,– Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,– Ft.
Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedüs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,– Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,– Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,– Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500,– Ft., V. kötet 3500,– Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000,– Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,– Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100,– Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Mária Gósy</i> : Invariance and change in speech	1
<i>András Kertész</i> : Rule-following as a problem in the sociology of knowledge	14
<i>Imre Békési</i> : Cause and effect chains in argumentation	27
<i>Janusz Bańcerowski</i> : Categorization and meaning in cognitive linguistics	35
<i>Dezső Juhász—Péter Radványi—Domokos Vékás</i> : Prolegomena to a dialectological data base and electronic presentation system	47
<i>Péter Király</i> : Reflections on the era of incursions of the Hungarians	59
<i>István Szathmári</i> : On the poetic language of László Németh	68
<i>Ferenc Kerényi</i> : On the artistic use of names in Sándor Petőfi's poems	74
Minor Contributions. <i>István Borzsák</i> : Linguistic energy	81
Language Cultivation. <i>Tibor H. Tóth</i> : Észrevehető/észrevehetőek or "nem vehetőek észre"?	82
Reviews. <i>Jakó, Zsigmond</i> : Erdélyi okmánytár. Documents from Transylvania (<i>Réka Lőrinczi</i>). — <i>D. Abondolo</i> (ed.): The Uralic Languages (<i>Marianne Bakró-Nagy</i>). — <i>Ördög, Ferenc</i> : Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). Censuses and Church Visitation Protocols from Zala County (1745—1771). (<i>Katalin Fehértóti</i>). — <i>Szombathelyi tudós tanárok</i> . Scholars from Szombathely (<i>Mária D. Márai</i>)	89
Miscellanea. <i>József Szabó</i> : Languages and dialects in Switzerland	109
Society News. <i>Jenő Kiss</i> : The 95 th General Assembly of the Hungarian Linguistic Society. — <i>András Róna-Tas</i> : Ödön Schütz: An obituary. — Communiqué of The Hungarian Linguistic Society	120
Data from the History of Hungarian. <i>Erika Terbe</i> : From the letters of the Batthyány family	126

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyar nyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI.

ÉVFOLYAM

2000.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Hegedűs József</i> : „Nyelvi világkép” — magyar nyelv — idegen nyelv	129
<i>Gecső Tamás</i> : Kvantorok, fókuszpozíció és kontrasztív topik a mai magyar nyelvben ...	139
<i>Kiss Jenő</i> : A grammatikai és a lexikológiai nyelvjárások kérdéséhez	155
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kell-e új magyar szinonimaszótár?	163
<i>Horváth László</i> : Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben	170
<i>Király Péter</i> : Gondolatok a kalandozásokról	181
<i>Dömötör Adrienne</i> : A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban	193
Kisebbségi nyelvek. <i>Nyomárkay István</i> : A magyar szlavisztika hagyományai. — <i>Juhász Dezső</i> : A hurok történetéhez, különös tekintettel a nyelvföldrajzra. — <i>Horváth Mária</i> : Anna örök	206
Szó- és szóhasználati tanulmányok. <i>Kun Péter</i> : A nagykunsági megkijecsedett szavunkról. — <i>Mező Krisztina</i> : Megfakult az elfakult? — <i>Mizser Lajos</i> : Égető	215
Nyelvművelés. <i>Bódi Zoltán</i> : Az informatika nyelvhasználatának hatásai és nyelvstratégiai háttere	218
Élő nyelv. <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Nyelvjárási szöveg Hosszúfaluból	223
Szemle. <i>Balázs Géza</i> : Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? — <i>Szathmári István</i> : Szabó Zoltán, A magyar szépprózai stílus történetének fő irányai. — <i>Fehértői Katalin</i> : A magyarországi középkori latinság szótára	228
Külföldi élet. <i>Dezsőné Zemplényi Vera</i> — <i>Dobó Attila</i> : A magyar nyelvtörténet és a finnugor összehasonlító nyelvészet oktatása Pécsen (1923—1998). — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Ország Lászlóról egy amerikai professzor — és egy volt Ország-diák	244
Társasági ügyek. <i>Szabó Zoltán</i> : <u>Vámszer Márta</u>	255

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. 11-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152 • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.e3.hu/~magarynyelv/>. E-mail címünk: magarynyelv@e3.hu.

Magyar Nyelvtudományi Akadémia

1053 Budapest,
Magyar utca 40.

F 8462 / 2000

MAGYAR NYELV

XCVI. ÉVF.

2000. JÚNIUS

2. SZÁM

„Nyelvi világgép” — magyar nyelv — idegen nyelv

I. Az 1980-as évek derekán a jőnevű, magyar származású amerikai nyelvész, V. HANZELI (University of Washington, Seattle), magánbeszélgetéseink során többször kifejtette, hogy az ún. Sapir—Whorf tézisek (hipotézisek), vagyis a nyelvi relativizmus (egyesek szerint nyelvi metafizika) köré fonódó nézetek még a XXI. században is — a legkülönbözőbb megközelítések, viták formájában — foglalkoztatni fogják a nyelvész (nyelvpszichológus) elméket. Valóban, mindaddig, amíg a nyelv és gondolkodás, a nyelv és az „objektív valóság” egyik központi témája marad a nyelvészeti, nyelveredeti és egyéb releváns kutatásoknak, a jelzett feltevés nem kerül le a viták napirendjéről.

A XX. század utolsó rezdüléseiben jó és időszerű példa minderre BAŇCZEROWSKI JANUSZ átgondolt írása: „A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya” (MNy. 1999: 188—95). A szerző már korábban is foglalkozott hasonló kérdésekkel (pl. A valóság nyelvi kategorizálásáról: Nyr. 1996: 64—70). Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy hazai talajon nem is olyan régen már történtek tapogatózások a fenti hipotézisek értelmezésére. Megemlíthető IMRE FARKAS (Nyelvi hatások világgépünkre — a Sapir—Whorf hipotézis: Kortárs 1964. 7—8. sz. 1651—5); HEGEDŰS JÓZSEF (Nyelvtan — tudat — kreativitás: FelsőoktSzle. 1985. febr. 86—92, A nyelvtanítás egyik központi kérdése: uo. 1987. 7—8. sz. 427—33). Mindezek ellenére azonban távolról sem állítható, hogy a „nyelvi világgép” bonyolult és szerteágazó kérdését hazánkban kimerítették volna. Sőt, az is említést érdemel, hogy az eredetileg humboldt-i „Weltanschauung” pusztá felemlítése is félreértést okoz: valami érthetetlen és ősi „világnézet” térdreflexe rándul meg.

Általánosságban egyetértve BAŇCZEROWSKI legutóbbi nézeteivel, úgy ítélem meg az általa felvetett kérdésköteget, hogy ha csak egyetlen nyelve lenne az emberiségnek, aligha merülne fel a „nyelvi világgép” eszméje, legfeljebb csak kozmikus, jelenleg még mindössze csírájában felmerülő kommunikációs távlatban („extraterrestrial communication”) foglalna helyet. Ebből logikusan következhet, hogy a „nyelvi világgép”, nyelvi világlátás eszméje a földi (nyelvi) viszonyokat tükröző elvonatkoztatás eredménye, vagyis végső fokon az „általános” nyelv hasonlítás függvénye, amolyan „általános” szemantikai összehasonlítás, amelyből még a történeti-összehasonlító vonatkozásokat sem lehet mellőzni. Ez utóbbi kiegészítés nyomán például — egyebek mellett — azért sem valószínűsíthető a sumér—magyar nyelvrokonság, mert a sumér olyan ősi nyelvi világgépet rejt magában, amely egyszerűen egybevetethetetlen, összemérhetetlen a magyar nyelvvel, de még a magyar nyelv elképzelhető legrégebbi állapotával sem hasonlítható össze.

Mint ismeretes, a „nyelvi világgép” mint — az úgynevezett nyelvi relativizmusból, a HUMBOLDT—WEISGERBER-féle elméletből, de főként a SAPIR—WHORF hipotézisből

kisarjadt — többször áthangszerelt fogalom nagyon leegyszerűsítetten mindössze ennyit mond: különböző nyelvek (és az azokat kísérő kultúrák) különböző (és sokszor igen eltérő) látásmóddal, szemantikai töltettel, konnotációkkal jelölik a környező világ tárgyi és mentális dolgait, jelenségeit, s így a jelölések tartalma más nyelvek és kultúrák vonatkozásában igen eltérő lehet. Szemléletes példa erre egyes pápua nyelvek rendkívül eltérő grammatikai, szemantikai sajátosságai (vö. WURM ISTVÁN, A csendes-óceáni világ nyelvei és nyelvészeti tünetényei: MNy. 1999: 106—10). E hipotézis úgynevezett „erős” (mondjuk, konzervatív) változata szerint a már kialakult nyelvi struktúra zsarnoki módon fogva tart bennünket a világban történő orientációnk során (E. SAPIR, Conceptual Categories in Primitive Languages. In: DELL HYMES ed., Language in Culture and Society. New York, etc. 1964. 128). B. L. WHORF pedig kijelenti: „... minden egyes nyelv grammatikája nem pusztán a gondolatok kifejezésének reprodukáló eszköze, hanem inkább »maga formálja a gondolatokat« (shaper of ideas), programozza és irányítja az egyén tevékenységét, elemzi benyomásait, szintetizálja tipikus viselkedését”. Ennek megfelelően — WHORF szerint — „a gondolkodás a különböző nyelvek függvénye” (thinking is a matter of different tongues). (B. L. WHORF, Language, Thought and Reality. Selected Writings. Ed. J. B. CARROL. MIT, 1956. 212, 239.)

Kifürkészhetetlen ma még, mikor indult hosszú útjára a nyelvi jelölés és a jelölt (a denotátum) közötti viszony értelmezése, kutatása, vitája. Véltetően két ősi forrásvidéke lehet: egyrészt a Szentírás, amely a névadás (a megnevezés) során elsősorban Istent jelöli meg az elsődlegesen fontos dolgok névadójaként, másodsorban Ádámot, aki, mondjuk, a kisebb jelentőségű dolgoknak (állatok, növények stb.) neveket adott. A XVI—XVII. század tudósainak többsége általában is úgy vélte, hogy a héber nyelv tükrözi leghebébben a látható és láthatatlan dolgok világát. Másrészt viszont a ködbe vesző ösvények a görög filozófusok (főként Platon) felé kanyarognak. A görög gondolkodók által kedvelt vitatéma az volt, vajon a természet (φύσις) maga inspirálta-e a szavak, fogalmak kialakulását, vagy az emberek közötti egyezményes „törvény” (νόμος), megállapodás szülője-e a nyelvnek, a nyelvi jelölésnek. Majdnem biztosra vehető, hogy homályos körvonalakban talán innen, ezekből a századokon átívelő, sok árnyalatra bomló vitákból (pl. az ún. modisták vitáiból) eredeztethető a jelenkori „nyelvi relativizmus” és az ellenzők táborának különböző alapállású állásfoglalása.

A nyelvtudomány első forradalmának, vagyis a nyelvhasználat kialakulásának folyamatában (XVI—XVII. század) a szóban forgó hipotézis nyomaira csak homályos utalások, sejtetések formájában bukkanunk. Így például továbbra is jellemző a héber nyelv mint a nyelvi előkép általánosan mondható elfogadása, a „lingua sancta”, „lingua primigenia” századokat átölelő uralma és a vele való nyelvhasználat. Az egyik kardinális bizonyíték — a héber nyelv ősiségének, teremtéskori keletkezésének igazolására — például főként ez a jellemző szópár: héb. *iš* 'férfi' > *iša* 'asszony', vagyis eszerint az asszony megnevezése — miként a bibliai hagyomány is sugallja — a férfiből keletkezett, így az 'asszony' a 'férfi' elsődleges valóságának egyfajta sajátos tükröződése, leképeződése. (Vö. I. J. COCCHEIUS, Lexicon et Commentarius Hebraici [Editio altera]. Francofurti ad Moenum, 1689. Praefatio.) Az idézett példában — áttételesen — csakugyan tetten érhető a valóság és a nyelv (a megnevezés) egyfajta korrelációja. Talán Calepinus fejtegetése Isten nevére is ide kívánczok. Ő azt állítja, hogy Isten nevének a valóság szerint négy betűből kell állnia, ugyanis ez az általánosan elfogadott norma, így a magyar *Isten* szó a görög *Ισεν* (négytagú) szóból keletkezett (vö. MELICH JÁNOS, Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Bp., 1912. 86—7). Ugyancsak ide kívánczok még MAX MÜLLER (XIX. sz. közepi) ama megjegyzése, hogy az ún. „turáni” nyelvekben a szófajok kontúrjai s így az általuk jelzett dolgok elmosódnak — szemben a műveltebb „árja” nyelv-

vekével. Így például — írja MAX MÜLLER — a magyar *fagy* szó egyaránt lehet főnév (frost) és ige (it freezes). (CHR. J. BUNSEN, *Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*. London, 1854. Vol. I. 296.)

A nyelvtudomány első forradalmának, a nyelvhasználatnak kialakulását és legyezőszerű elágazását, elméleti-gyakorlati kibomlását nagy mértékben elősegítette a földrajzi felfedezések (XVI—XVII—XVIII. század) csapásain kitáguló *nyelvi látóhatár* (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, *A felfedezések kora és a nyelvtudomány*: NyK. 1962: 329—40). Ez a hatalmas felfedezői láz voltaképpen a második összetevője a nyelvtudományi forradalomnak, s homályos nyomokban, csírákban itt keresendő az a XX. századi úgynevezett strukturalista felfogás centrális eleme, miszerint minden egyes nyelv zárt, megismételhetetlen egediséget képvisel. A régi felfedezők, utazók, de kiváltképpen a bibliafordítással kísérletező hittérítők hamar és kényszerűen belátták, hogy az európai nyelvi normáktól mélysegesen elütő „bennszülött” nyelvekkel kerültek közvetlen kapcsolatba, olyanokkal, amelyek másként szemlélték, másként tagolták az „objektív valóságot”, annak számos kitüntetett elemét. Elég, ha példaképpen H. BRUSCIOTTONak keservesen megélt tapasztalairól teszünk említést, aki a helyszínen, a Kongó-melléki egyik bantu nyelvet tanulta (*Regulae quaedam pro difficillimi Congensium idiomatis...* Romae, 1659.). Ebből a ritka könyvből világosan kitűnik, hogy lényegében már összeomlott a latin(—görög) alapmin-tázatú grammatika, amely korábban még úgy mutatkozott, mint amely az emberi nyelvet és a tárgyi-eszmei világot képviseli a maga zárt, meghatározott „világképével”. Ez különösen jelentős mozzanat az emberi nyelvről való eszmélkedések korábbi szakaszaiban; ezt különben jól érzékelteti (az előfutárokról nem szólva) a XIII. századi jeles angol filozófus, ROGER BACON, amikor kijelenti, hogy „a grammatika egy és ugyanaz minden nyelvben, még ha vannak is akcidentális változatok” (J. MOULTON—G. M. ROBINSON, *The Organization of Language*. Cambridge University Press, 1981. 250). BACON felfogása a kar-teziánus logika felé mutatott, amely hosszú fejlődés után a ma gyakran emlegetett nyelvi univerzálék kutatásában testesül meg, és amely lényegében a nyelvi relativizmus rejtjeles cáfolatának is tekinthető.

Hangsúlyozni szükséges, hogy a tárgyalta bonyolult elméleti szövedék történeti útja nem a DE SAUSSURE által pregnánsan kifejtett *jelölés motiválatlansága* felé tartott; ebben az esetben az út különösebb kanyargók, elágazók nélkül vezetett volna. Az elágazások és előzmények körébe tartozik a középkor elején az egyes egyházatyák által már hirdetett elv, miszerint — nagyon általánosan fogalmazva — Isten az embert nyelvi képességgel ruházta fel. A XVII. század vége felé J. LOCKE már határozottan képviselte ezt a nézetet. Nem is olyan meglepő, hogy ez a gondolat (vallási köntös nélkül) érlelődött ki újra, ámde élesebb átlátással S. PINKER tollából, az tudniillik, hogy az embert a *nyelvi ösztön* alapvetően, meghatározóan jellemzi. (*The Language Instinct*. New York, 1994. 334—69).

Az előzőekből talán elégségesen kitűnik, hogy az ún. nyelvi világkép értelmezése — egyáltalán megfogalmazása — távolról sem volt egyértelmű. Az is világos, hogy ez a homályos eszme nem egyszerűen az igenlők és tagadók homogén táborára oszlik.

Számos, nehezen megragadható eszmélkedési előzmények után LEIBNIZ néhány megjegyzésében bukkan fel egy kontúrosabb állásfoglalás, amelyből kitűnik, hogy a nagy gondolkodó a természet meghatározó szerepét tekinti a nyelvi jelölés alapjának. HERDER azonban már közel jár a „nyelvi világkép” kezdetleges alapvonalaihoz, jóllehet elkanyarodik az előbbieken érintett emberi mivolt és nyelv szimbiótikus talányához. Ahogy tudniillik írja: „Enfindung der Sprache ist ihm (ti. az embernek. — H. J.) also so natürlich, als er ein Mensch ist. (E. HEINTEL, *Johann Gotfried Herder: Sprachphilosophische Schriften...* Hamburg, 1960. 23—34). Még világosabban és pontosabban jelenti ki HUMBOLDT

ezt a megoldhatatlan talányt: „Der Mensch ist nur Mensch durch Sprache; um aber die Sprache zu erfinden, müsste er schon Mensch seyn.” (W. VON HUMBOLDT, Ueber das vergleichende Sprachstudium... [1820]. In: FLITNER, A. — GIEL, K. Hrsg., Wilhelm von Humboldt: Werke in fünf Bänden. III. Schriften zur Sprachphilosophie. Berlin, 1963. 11). Az idézett, paradoxonnak tűnő, de feltétlenül igazság (vö. a már idézett S. PINKER írását) többféle áttételen keresztül alakította ki a humboldt-i „nyelvi világnézet” (sprachliche Weltanschauung) fogalmát, amit később többen (pl. L. WEISGERBER) inkább a sokat emlegetett „nyelvi világkép” (sprachliches Weltbild), „nyelvi látásmód” (sprachliche Sehweise) stb. megjelöléssel helyettesítettek, illetve fejlesztettek tovább. Megítélésem szerint HUMBOLDT legteljesebben a kawi nyelvről írt munkájának grandiózus bevezetésében fejtí ki a szóban forgó nyelvi „Weltanschauung”-ot, egyebek mellett azt, hogy a nyelv nem befejezett mű (ergon), hanem tevékenység (energeia). Ennélfogva az embe-riség nyelvteremtő ereje még nem fogyatkozott meg, továbbá, minden egyes nyelv sajátos világnézetet hordoz (Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Java... Erster Band. Berlin, 1838. XXV, XXVI, LVII, LXXIV, CXCVI).

Nem volna szerencsés feltételezni, hogy a HUMBOLDT-t követő tábor (R. HAIM, H. STEINTHAL, H. PAUL, F. N. FINCK, W. WUNDT, majd később a XX. században L. WEISGERBER) végleges formába önti a humboldt-i „nyelvi világnézetet”. Legfeljebb egyfajta európai „iskolára” gondolhatunk, noha az amerikai E. SAPIR Humboldt-tanítvány hírében állt.

Nézetem szerint ugyanis az egész humboldt-i szellemi hagyaték bizonyos fokú vál-ságba került (kivéve talán L. Weisgerber hozzájárulását), amikor Amerikában a XX. szá-zad elejétől kezdve komolyan vallatóra fogták az őshonos indián nyelveket. F. BOAS ne-vezetes munkája, a „Handbook of American Indian Languages” (Washington, 1911.) indította el az újszerű viták lavináját, melyek végül is — többszörös átfogalmazásban — a már említett SAPIR—WHORF tézisek (hipotézisek) címen vonultak be a nyelvtudomány-történetbe a XX. század derekától kezdve. BOAS — sok egyéb mellett — kijelenti, hogy minden nyelv formája (vagyis nyelvtani rendszere) korlátozza az alkotható fo-gal-ma-k körét (On Geographical Names of the Kwakiutl Indians. In: DELL HYMES i. m. 171). Boas fellépésétől keltezhető a XX. században a nagymérvű terepkutatások be-indulása. Kezdetben az észak-amerikai indián nyelveket (navaho, hopi, delaware, dakota, cherokee stb. elemzésére, leírására) tárták fel, majd egyre tágult a vizsgálatba bevont nyelvek köre, s végül a XX. században (is) a „nyelvi világképtől” függetlenül újabb és újabb feltérképezések születtek a világ nyelveiről — még hazánkban is (FODOR ISTVÁN főszerk., A világ nyelvei. Bp., Akad. K., 1999.).

A nyelvi relativizmusnak manapság is vannak követői, továbbgondolói (pl. H. HOLJER, a „kaukázusi” iskola, mint Г. А. Брутян, Э. Б. Маркарян, továbbá Звегинцев, E. CASSI-RER és mások), valamint természetesen vannak, akik elvetik, mint például J. H. GREEN-BERG, P. HENLE, B. BLACK, D. CRYSTAL és sokan mások. B. М. Солнцев azt a meglepő megjegyzést teszi a vitatott elméletéről, hogy „nem a nyelv »strukturálja« a világot és ad a világnak kategóriákat, hanem fordítva: a világ kategóriái és struktúrája determinálja a nyelv jelentéseit és azok rendszerét” (Язык как системно-структурное отображе-ние. Издательство Наука, Москва, 1971. 124). Csak annyit fűzhetünk hozzá e kissé el-avult felfogáshoz, hogy természetesen a nyelv mint eszköz — önmagában véve — sem strukturálni, sem determinálni nem képes.

Talán a szóban forgó elmélet ellen felhozott egyik legfőbb érv a látszólag megcá-folthatatlan kölcsönös fordíthatóság elve. H. GIPPER szerint csak közelítő értékű fordítás lehetséges (Gibt es ein sprachliches Relativitätsprinzip? Frankfurt am Main, 1972. 88—100). Г. В. Колшанский viszont — részben R. JACOBSON-ra támaszkodva — a következőket fejtegeti: mivel az összes nyelvnek közös gnoszeológiai alapja van, ezt

éppen a kölcsönös fordíthatóság igazolja (Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. Издательство Наука, Москва, 1975. 228). Ez ugyan látszólag elfogadható érvnek tűnik, de nyilvánvaló, hogy a fordíthatóság nem mindig kétirányú, azaz nem kölcsönös. Ugyanis, míg egy, mondjuk, „törzsi” nyelvből úgyszólván bármit le lehet fordítani bármely ún. modern (angol, francia, német, magyar stb.) nyelvre, addig ez fordítva nem lehetséges — sokféle okból, háttérből eredően, amit most nem részletezhetünk. Még az olyan viszonylag egyszerű szövegnek a fordítása is, mint a Szentírás, igen sok — sokszor elképzelhetetlen — nehézségbe ütközik (kulturális háttér, eltérő földrajzi és klimatikus viszonyok stb.). A versfordításról, közmondásokról, szólásokról, szójátékokról stb. most ne is beszéljünk. Nem részletezhetjük a kultúra és a nyelv számos szalon keresztül összefonódó talányait (pl. civilizáció, „országismeret” stb.), továbbá azt sem, mennyiben, milyen mértékben változtak a történelem folyamán, mondjuk, az ember által készített tárgyak, létesítmények, miközben a jelölés (esetleg) változatlan maradt (pl. egyebek közt a ’ház’ fogalma).

A XX. század közepétől a „nyelvi világkép” korábbi eszméje számos eresztékében meglazult és vált ellentmondásokkal terhessé. Egyrészt nem kétséges, hogy például valamely pápua nyelvet beszélő ember aligha folytathatna termékeny eszmecserét (még kitűnő tolmács közreműködésével sem) a tőzsdei áringadozások elméletéről egy európai szakemberrel, éppen az eltérő „nyelvi világkép” (vagy más fogalmazásban: fogalmi rendszerük végletes eltérése miatt). Ugyanakkor a „nyelvi világképnek” van egy feltételekhez kötött alrendszere is: egy meghatározott közösség adott (földrajzi és kulturális) környezetben. Ez példaképpen azt jelentheti, hogy egy tízéves pápua gyerek véglegesen kilép anyanyelvi világképéből, ha — tegyük fel — történetesen Párizsban éli le életét, tökéletesen megtanulhat franciául.

Ha a nyelvet nem a „mindennapi” mivoltában értelmezzük, hanem emberi kommunikációs rendszernek, akkor jóval bonyolultabb összképet kapunk, mivel ebben az összképben foglalnak helyet a szimbólumok is, kezdve a közlekedésrendészeti jelrendszerrel, s befejezve talán a matematikai szimbólumrendszerrel.

Alighanem a fentiekből kiindulóan kezdődnek a sokat emlegetett „objektív valóság” fogalmi megpróbáltatásai. Vegyünk egy nem tudományos, köznapit. Tegyük fel, hogy az ember fejével neki akar rohanni a falnak. Mielőtt a fallal kapcsolatba kerülne, tudatában feldolgozza a fal mivoltát, továbbá a következményeket, így mindenekelőtt egy „mentális valóság”, vagy talán inkább egy „mentális előkép” áll össze az agystruktúrában. Viszont az ember nem e mentális valósággal ütközik, hanem a csakugyan létező objektív valósággal, a fallal, azaz nem a mentális valóság miatt esik össze. Természetesen megszámlálhatatlanul sok dolog történhet „mentális előkép” nélkül is, és kialakulhat az „objektív valóság” képzete a valóság híján és bizonyos körülmények között (delírium és egyebek). Mindamellett — úgy tűnik — az „objektív valóság” fogalma számos tekintetben revízióra szorulhat, hacsak nem kívánunk mindent, amiről nyelvi nyilatkozatokat tehetünk, az a g y s z e r k e z e t m ű k ö d é s é n e k tekinteni (beleértve magát az agyszerkezetet is). Ez nyilvánvalóan képtelen következtetésekhez vezetne.

Az „objektív valóság” voltaképpen egy félrevezető „usance”, amit röviden és elnagyoltan — távolról sem törekedve a teljességre — az alábbi pontokban érinthetünk:

1. Van egy sereg szó, fogalom, ami feltehetően minden nyelvben megtalálható, de az „objektivitása”, jobban mondva tudományos megalapozottsága teljességgel elfogadhatatlan. Ilyenek pl. a csillaghullás, napfogyatkozás, napkelte, naplemente stb. A nap ugyanis sohasem „megy le”, de a nyelvünk — az idők kikutathatatlan messzeségében kiérelve — a köznapit tapasztalás alapján megszokta, és így semmi gondunk vele, még ak-

kor sem, ha e jelenség objektív hátterét a tudomány már réges-régen pontosan és egészen másként rögzítette.

2. Bőségben vannak bizonyos „tudományosan” jegyzett spekulatív kozmikus események (pl. a Big Bang, az „ősrobbanás”, a Big Crunch, vagyis az univerzum végső kollapszusa) és feltételezett, rejtélyes, a galaxisokon belüli objektumok (pl. black hole, azaz „fekete lyuk”), nem is beszélve olyan konstruált, hipotétikus terekről, téridő elméletekről (különbféle dimenziókról), felfoghatatlan geometriákról, végtelen halmazokról (pl. a fraktál-geometria vagy Mandelbrot-halmaz); ezek részben a matematika és metamatematika, részben az asztrofizika vagy egyéb egzakt tudományok birodalmába tartoznak.

3. Pszichikai tünetmények, jelenségek, attribútumok, a képzelet alkotásai. Itt legalábbis három nagy (ha nem jóval több) — esetenként érintkező és kultúrától függő — tartományt lehet kijelölni:

a) A képzeletbeli világot (tündér, manó, habléány, mitológiai lények stb.). Egy korábbi filozófiai irányzat megkísérelte a „kentaur” is az „objektív valóság” keretei közé szorítani azon az alapon, hogy a „kentaur” valóságos ember és valóságos ló összevont képzele.

b) Az emocionális világot (harag, bánat, öröm, szeretet stb.), mely azonban kultúránként változik, változhat.

c) Az észlelő, beszélő viszonya a világ és társadalom jelenségeihez — az értékelések széles tartománya (kicsi, nagy, szörnyű: mennyiségek, minőségek).

4. A nyelv által teremtett „valóság”, például színesztézia, amellyel SZATHMÁRI ISTVÁN hangsúlyosan foglalkozott (Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 80—5). Különösen jellemző a színesztézia az impresszionista költészetre. „A kirakatban lila dalra kél egy nyakkendő” — írja Tóth Árpád (Körúti hajnal). A „lila dal”, a daloló nyakkendő egy sajátosan értékelt, más dimenzióba áthajló valóság képzetét kelti tudatunkban. Az ilyesféle „kitalált”, költött valóság hemzseget a költészetben. Még a határozottan nem költői célzatú Chomsky-féle „Colorless green ideas sleep furiously” (Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak) mondat sem különösen borzolja fel képzeletünket, noha nyilvánvaló, hogy élesen felsérti a logika szilárdnak tekintett kéréget. De ha mindent csak a logika szabályozna, meghalna a költészet, a mese, a vicc és sok minden más emberi nyelvi megnyilatkozás.

Általában véve a „nyelvi világgép” eszméjét is sok tekintetben revízió alá lehet vetni. E revíziót támogatták a korábban (főként az 50-es, 60-as években) végzett összevető kísérletek egyes indián nyelvek színnevezései, alakzatfelismerési képességek és egyebek kapcsán.

II. A nyelvi relativizmus, a „nyelvi világgép”, a nyelv és az „objektív valóság”, nyelv és gondolkodás és az ezekkel összefüggő egyéb kérdések — vitatható vagy elfogadható ernyő alatt — végső soron a nyelv hasonlítás folyamában egyesülnek. A nyelv hasonlítás e tekintetben azonban legalábbis négy minőségben idézhető meg:

1. Történeti nyelv hasonlítás, amely rendszerint valamely nyelv(ek) genetikai rokonságát faggatja.

2. Tipológiai nyelvösszevetés, nyelv hasonlítás.

3. Egybevető vagy összevető („kontrasztív”) nyelv hasonlítás, amely bármely nyelvet bármely (rendszerint élő) nyelvvel összehasonlíthat.

4. „Alkalmazott” nyelv hasonlítás, amely futólag átgondolva a kontrasztív nyelv hasonlítás illetékességi körébe illeszkedhet. Valójában e fogalom az idegen nyelvek tanulását és az anyanyelv kettős, különleges viszonyát öleli át — rendszerint a felnőttkorinak mondott nyelvtanulást (minimálisan már 10 évtől felfelé haladva). Az úgynevezett kont-

rasztív összevetés, hasonlítás hangsúlyozottan csak r é s z b e n érintkezik a nyelvtanulás/nyelvoktatás problémáival, melynek részletezésébe most nem mélyedhetünk el.

Senki sem gondolhatja komolyan, hogy a nyelvtanulás/nyelvoktatás nem érintkezik számos nyílt vagy rejtett csatornán át a nyelvhasználattal akár tudatos, akár tudatalatti módon. Évszázadok, sőt évezredek óta megszámlálhatatlanul sok milliónyi elme küzdött — és manapság egyre több küzd — valamely idegen nyelv meghódításával. Igazi küzdőtérrel van szó, ahol a már kifejeződött „anyanyelvi tudatállapot” viaskodik egy ismeretlen, az anyanyelvtől mélyen eltérő szemléletű nyelv meghódításáért. Korábban úgy hittük — főként a 60-as évek során —, hogy az idegen nyelv megtanulása annyi, mint elsajátítani egy új nyelvi szokásrendszert. Kiderült (ha ugyan ezt végleges biztonsággal állítani lehet), hogy távolról sem ilyen egyszerű az idegennyelv-elsajátítás titkos formulája.

Akár hiszünk a nyelvi relativizmusban, a „nyelvi világgépben”, akár nem, az idegen nyelvvel való szembesülés rádöbbenhet arra, hogy csakugyan létezik valami — korábban a nyelv meghatározatlan „szellemének” tekintett — ismeretlen birodalom, amelyben, noha jószívrrel ugyanolyan tárgyi és referenciális dolgok léteznek (keves vagy sok kivételtől eltekintve), mint az anyanyelvi tudatunk tartományaiban, ám mások az „elnevezések”; az elnevezések tartalma és meghatározott rendbe fűzése (a kiejtésről, hangsúlyról most nem is beszélve). Mindez arra utal, hogy a nyelvekben egy ősrégen kialakult kezdetleges tudomány alapvonaláival, a grammatikával találkozunk, vagyis a világ sokféle jelenségét osztályozó hajdani logikával. Közismert, hogy a német, orosz és más nyelvek (de persze nem minden nyelv) három részre osztják a szavakkal, fogalmakkal jelölt világot: himnemű, nőnemű és semleges nemű dolgok régióira. Ez az osztályozási rendszer a magyar anyanyelvűek számára igencsak „mesterkéltnek” tűnhet. Az orosz nyelvben valamivel „logikusabbnak” tűnik ez az osztályozás, mert van kellő számú morfológiai jegy. Ennek ellenére sokszor okoz meglepetést a tanulás folyamán: a ’férfi’ például *-a-ra* végződik (*мужчина*), ami szinte kizárólagosan a nőnemű dolgok osztályának formai jegye. Hogy megerősítsük az osztályozás ősrégi keletkezését, erre az egyik legjobb példával a swahili (szuahéli) nyelv szolgál. Ebben nyolc tartományra osztják a világ dolgait, jelenségeit: emberek, növények + fák, termények, élettelen dolgok és tárgyak osztálya stb., s minden osztályt meghatározott előképző (a már említett BRUSCIOTTO szerint „princiatio”) jellemez.

Bármennyire is valószerűtlennek tűnik, de el kell fogadnunk, hogy egy adott nyelvi tudat birtokában, adott kulturális környezetben (pl. magyar) a nyelvtanuló az idegen nyelvet — ki nem mondva, megfogalmazatlanul, ám mélyen a tudatküszöb alatt — kezdetben „természetellenes”, esetleg mesterkélt hangzavarnak, hangkombinációknak véli, majd később „illogikus” tartalmakként éli meg.

A röviden felvillantott idegennyelvi jelenségek formai és tartalmi tekintetben merőben eltérnek a magyar nyelv „szellemétől”. Ez a megállapítás persze trivialis, az viszont talán kevésbé, hogy éppen azok a nyelvi jelenségek okozzák a legkomolyabb kihívást, ami a magyar nyelvben nincs vagy csak csökevényes formában található. Ilyen — egyebek közt — a cselekvő és a szenvedő szerkezet párhuzamos és domináns jelenléte a főbb, nálunk oktatott idegen nyelvekben.

Szemponunktól kitekintve, a szemantika nem valami egysíkú jelentések elvont halmaza. Nem kell különösebb merészség ahhoz, hogy legalábbis két tartományt különböztessünk meg: 1. az „általános” szemantikát, azaz olyant, amivel a magyar anyanyelvi tudat jelentősebb erőfeszítés nélkül meg tud küzdeni; 2. az önkényes elnevezésű „szupraszemantikát”, vagyis a jelentésoztlályok olyan mély és kiterjedt tartományát (dimenzióit, síkjait), amelyek a magyar nyelvi tudatot rendkívüli nehézségek elé állítják. Ez utóbbit

éppenséggel jelölhetnénk „nyelvi világgép”, „idegennyelvi látásmód” terminusokkal is, ám nézetem szerint egyik sem fejezi ki maradéktalanul azt a mélyen rejlő tartalomegyütttest, amiről szoltunk.

Nagyon leegyszerűsítve (s jelenleg még csak bizonytalan körvonalakban kitapinthatóan) azt állapíthatjuk meg kizárólag idegennyelv-tanítási/tanulási viszonylatban, hogy egyrészt vannak csekély mértékben olyan szemantikai-morfológiai alakzatok, amelyek különösebb átlátás nélkül mechanikusan megtanulhatók (bármilyen emlékezetmegterhelő módon), mint például a különféle ragozások (konjugációk, deklinációk), sőt az olyan jelenségek is, mint egyes nyelvekben a „fordított” morfológiai viszonyok (pl. román *om* 'ember', de *omul* 'az ember'), a sajátos jelentéskülönbözetek (pl. latin *sanguis* 'a „tulajdonképpen” vér', de *cruur* 'a kiömlő vér'), a német *Baum* és *Holz* különbözése, vagy mondjuk a 'barna' háromféle változata az angol nyelvben: *hazel*, *auburn*, *bay*; a magyar *óra*, *nap*, *idő* stb. jelentései az idegen nyelvekben. Még az sem okoz különösebb nehézséget a magyar anyanyelvűnek, hogy például a francia bizonyos magyar igéket statikusan és analitikusan ábrázol: *ülni* — *être assis*, *feküdni* — *être couché* stb. Van azonban az idegen nyelveknek — attól függően, melyikről van szó — egy olyan jelentős tartománya, amely erősen elüt a magyar nyelvi tudattól, s ezt a már említett „szupraszemantikai” nyelvi jelenségek régiójának nevezhetjük. E szemantikai jelenségcsoport gerincét a *t é r* — *i d ő* (pl. az események időbeni lefutása) — *s z u b j e k t u m* határozott és határozatlan dimenziói alkotják. A legegyszerűbb szelete ennek a régióknak például az angol *he/she/it* (német *er/sie/es*) egyrészt virtuális lefordíthatatlansága magyarra, másrészt a szinte következetes tévesztése még haladó szinten is. Hasonlóan problematikus — hosszú időn át szinte elsajátíthatatlan a 'van, vannak' különleges idegennyelvi változatai, mint például a német *es gibt* (a *sein* mellett), az angol *there is/are* (a *to be* mellett), a francia *il y a* (az *être* mellett), nem is beszélve a spanyol, portugál (háromféle) 'van' használati szabályairól (*hay* — 'es gibt', *ser* — permanens állapot jelzésére, *estar* — ideiglenes állapot jelzésére). Viszont az oroszban még a magyarnál is ritkábban használják a létigét. Talán (noha nem tudható biztosan) innen kezdődik az úgynevezett „szupraszemantikus” idegennyelvi nehézségek régiója. Ettől kezdve sűrűsödnek az idegen nyelv(ek)ben a mélyen rejlő, a magyar anyanyelvi tudat számára felfoghatatlan jelenségek. Számunkra az ilyen típusú orosz mondat „józan ésszel” nem értelmezhető: „женщину молнией убило” — szó szerint: „az asszonyt (a határozatlan [,természetfeletti’]) ő villámmal megölte”, egyszerűen fordítva: „az asszonyt agyonsújtotta a villám”.

Mint már mondtuk, az az egyik legfőbb nehézség az idegen nyelv — magyar nyelv relációban, ami hiányzik a nyelvünk alapvető szerkezetéből. Ilyen — mint említettük — a cselekvő és a szenvedő szerkezet párhuzamossága. Ennek megfelelően viszonylag egyszerű a műveltető szerkezet német (*lassen*), francia (*faire*) viszonylatban, ám bonyolult az angol nyelvben, mivel itt éles kontúrú kauzativusz nincs, viszont bőségben áll rendelkezésre többféle „műveltető” megoldás, ugyanakkor ez az orosz nyelvben jószerivel nincs, csak körülírások lehetségesek.

A számunkra ugyancsak „felfoghatatlan”, hogy számos angol (rendszerint, de nem kizárólag) negatív tartalmat hordozó melléknév ún. folyamatos alakba kerülhet, így azonban a számunkra már nem melléknév, hanem *i g e*: a) The children are *naughty* — a gyerekek *csintalanok* (állandó tulajdonság); b) The children are *being naughty* — a gyerekek *csintalankodnak* (a magyar nyelvből kitekintve tehát momentán *c s e l e k v é s*, *e s e m é n y*, nem pedig tulajdonság).

Általában a folyamatosság—befejezettség kategóriája a szláv nyelvekben (különösen az orosz nyelvben) állandóan próbára teszi a magyar nyelvi tudatot, az elemzési készséget.

Nehéz volna pontosan megjelölni, mi is végül a legnehezebb „szupraszemantikus” jelenség a számunkra az idegen nyelvben. Kétségtelen, hogy a modalitás, az infinitívusz és a gerundiális szerkezetek (főként az angol nyelvre gondolva) nehéz próbatétel elé állítják a nyelv tanulóját, de alighanem a grammatikai idők rendszere (főként alkalmazása) az, ami a leginkább igénybe veszi a tudati tartalékokat. Itt minden másnál élesebben nyilvánul meg az említett téridőben lefutó események és kísérő szubjektumok határozott—határozatlan dimenziója. Itt mutatkozik meg legnyilvánvalóbban a tudatban *s z u b j e k t i v e n* értelmezett idősíkok hierarchiája. Különösen szemléletes ebből a szempontból az angol nyelv, amely az egyébként is bonyolult időrendszerébe a kelta nyelvből átszivárgó folyamatos szemléletet is beépítette. Egykor LOTZ JÁNOS is elemezte a magyar időrendszert, felvetve azt „a hipotézist, hogy a magyar időrendszer stabilitását ennek az oppozíciónak [ti. a magyar jelen és múlt idő oppozíciójának — H. J.] az egyszerűsége és megmerevedése motiválhatta” (J. LOTZ, *Semantic Analysis of the Tenses in Hungarian*: *Lingua* 1962: 262). Több angol grammatika-szerző azonban azt állítja, elemzi, hogy az angol nyelvben is csak két ideidő van: jelen és múlt. Ezt az állítást ugyan igen szoros keretek között éppenséggel el lehet fogadni (ha ti. szigorúan csak az igeformát vizsgáljuk), ám teljességgel elfogadhatatlan, ha az időrendszer *t e l j e s s p e k t r u m á t* vesszük figyelembe, vagyis azt, miként szegmentáljuk az eseményeket, cselekvéseket; folyamatosnak, befejezettnek, „régmúltnak”, a jövőben lezártnak stb. tekintjük-e az eseményt. Ha a magyar az angol múlt időt tanulja, szinte beláthatatlanul hosszú ideig a magyar múlt időt mindig az angol „egyszerű múlttal” (Past Tense vagy Simple Past) fejezi ki, és bármely múltbeli történést így értelmez, holott minimálisan öt „időkombináció” közül válogathat (megfelelő határok, korlátok, szabályok szerint), nem is szólva arról, hogy emellett még a cselekvő és szenvedő formákat is figyelembe kell vennie. Így valójában az angol idősíkok hierarchiáját kell a magyar anyanyelvűnek elsajátítania — márpedig ez kifejezetten egy idegen nyelvi világba való behatolás, a „szupraszemantikus” világba, vagyis az angol nyelvi időosztályozás rendszerébe, ami teljességgel eltér a magyartól. A magyar nyelvi tudat számára például igen hosszú ideig felfogadhatatlan az úgynevezett befejezett jelen (Present Perfect), amely — leegyszerűsítve — a múltat és a jelent (a jelen dominanciája mellett) ötvözi egybe. Ezt az időt bizonyos „trükkökkel” éppenséggel meg lehet értetni, magyarázni. Ám ha a használatáról van szó, a magyar anyanyelvű az esetek túlnyomó többségében ösztönszerűen visszatér az „egyszerű” múlthoz (Past Tense), mert látszatra ez áll közel a magyar múlt idő tudati világához. Az úgynevezett „régmúltat” vagy „befejezett múltat” (Past Perfect) azonban már semmilyen „praktikákkal”, leleménnyel nem lehet a magyar nyelvi tudathoz közel hozni, noha lehet grafikusán ábrázolni, példákkal illusztrálni, de tudatos használata a lehetetlen határát súrolja. További idősíkokról ne is tegyünk említést, ámbár megjegyezhetjük, hogy (ugyancsak az angol nyelvben) az úgynevezett folyamatos idő bár látszólag „könnyű”, mégis állandó zavar hullámként át a tudatban. Még haladó szinten is gyakori az ilyen típusú megnyilatkozás: „*I am working for a computer company*” (Egy számítógépvállalatnál dolgozom), holott a helyes közlés így hangozhatna: „*I work for a computer company*”, ugyanis a folyamatos alak magában foglalja a momentán folyó cselekvést is, márpedig a tanuló azt kívánja közölni, hogy szokás szerint, rendszerint, foglalkozásszerűen dolgozik, tehát nem a beszéd pillanatában.

A téridő-zavarra jellemző, hogy a tér gyakran az idő (pl. a múlt) képzetét vetíti ki. Általában tehát nem helyes ez a „befejezett jelen”-használat: „*I have bought this dictionary in London*” (Ezt a szótárt Londonban vettem), mivel a London mint tér, átlép az „egyszerű múlt” síkjára, ezért így volna helyes mondani: „*I bought this dictionary in*

London”, tudniillik az *in London* a Londonban töltött időt, vagyis a múltat (Past Tense) jelöli, így a „befejezett jelen” használata nem indokolt.

Az idősíkok még bonyolultabb képzetekké állnak össze az ún. igeidők egyeztetése során (Sequence of Tenses). Csak érintőlegesen: ha a főmondat állítmánya múlt időben áll (Past Tense), a mellékmondat állítmányát (igeidejét) a főmondat idősíkjához kell igazítani, azaz (valamelyik) múlt időt kell használni. Ez amolyan képtelenségnek tűnik a magyar (de, mondjuk, az orosz) tudat számára. (Persze a világ angolságában ezt az egyeztetést nem alkalmazzák végletes szigorral, továbbá vannak bizonyos kontextuális feltételek, amelyekben nem használjuk, viszont ez még bonyolultabbá teszi a kérdést.)

Természetesen csak futólag érintettük a „szupraszemantikus” régiókat; egyéb nyelveket is be kellett volna vonnunk a fejtegetésekbe, de nem ez volt a célunk. Egyébként mindez — látszólag — merő okoskodásnak tűnik, hiszen az idegen nyelv tanára (kivált, ha együttal magyar nyelvet is tanít) jól tudja, milyen idegennyelvi tények, jelenségek csomópontjai okozzák a legkomolyabb nehézségeket a magyar anyanyelvű tanuló számára. Csakhogy egészen más dolog az idegen nyelv szemantikai hátterét általában egy le- s fel hullámzó terepnek tekinteni, mint tudatosan „szokványos” és „szupraszemantikus” tartományokra osztani s így a grammatikát legalábbis két részre bontani, ahol (persze nem előadások formájában!) lényegesen mélyebben átgondolt erőfeszítések és gyakorlások révén lehet átvilágítani az anyanyelvi „tudatállapot” és az adott idegen nyelv „szupraszemantikus” lényegi vázát.

A „nyelvi világgép” helyett a nyelvoktatás vonatkozásában helyesebbnek tűnik a „szupraszemantika” bevezetése, vagy esetleg a „világ tudati-nyelvi képe”, netán a „világ nyelvi eszmei képe” terminusok alkalmazása. A „szupraszemantikus” grammatikai tények régiója persze kétarcú jelenség. Egyrészt a t m e n e t i j e l e n s é g (ti. megszűnik, ha a magyar anyanyelvű teljesen elsajátította az adott idegen nyelvet), másrészt azonban „inherens”, azaz a magyar — idegen nyelv viszonylatban potenciálisan mindig benne rejlik (de csak abban az esetben, ha a szubjektum ezt a viszonyt mozgásba hozza, azaz megkezdi az idegen nyelv tanulását). Így az említett jelenség feltételekhez kötötten létezik.

A magyar anyanyelvűek számára természetesen nem nyilvánvaló és kiváltképpen nem érthető, hogy nyelvünket sokan — okkal vagy ok nélkül — a világ legnehezebb nyelvei között tartják számon (vö. pl. a következő paradigmát: *lát-ok, lát-om, lát-l-ak* stb.). Talán nyelvünk unikális jellege (Európában), vagyis az agglutináció, különleges jelentéstartományok stb. lehet az oka annak, hogy felnőtt korra — mint minden más nép esetében — agyszerkezetünkbe különleges „engramok” épültek be, amelyek — jelenleg kikutathatatlan módon — egyfajta sajátos „tiltakozást” fejlesztettek ki a „természetellenes” idegennyelvi tényeknek a tudatunkba való behatolása ellen. Ezek az „engramok” kiváltképpen erős tudatalatti ellenállást fejtenek ki az érintett „szupraszemantikus”, a „nyelvi-tudati világgép” tényeivel szemben. Bizonytal is hozzájárul — nyelvünk tipológiai mássága mellett — ahhoz, hogy a magyar anyanyelvű népesség, minden (jelenlegi) igyekezet ellenére, nem rendelkezik kellő idegennyelvtudással. Talán segíthetne ezen egy átgondolt (nyelvenkénti) tanulmányosorozat, mely bevezetést nyújthatna az adott idegen nyelv „nyelvi világába”.

Bármennyire hihetetlennek tűnik is, nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyar nyelv nehézségei vonatkozásában azt az ősidők által érlelt grammatikai-szókincsbeli sziklaszilárd kohéziót, amit BENKŐ LORÁND több mint háromezer évre becsül, tudniillik ilyen hosszú idő óta létezik — lényegében önállóan — a magyar nyelv (Nyelvünk vallo-mása a honfoglaló magyarságról: Magyar Tudomány. 1996/8: 958). Már J. BOWRING, a jeles angol műfordító is megsejtett valamit a XIX. század első felében a magyar nyelv ősrégi múltjáról, amikor nyelvünket így jellemezte: „Lényegében véve saját maga öntő-

mintájában formálódott, s szerkezetét, összetételét bizonyosan olyan korra lehet visszavezetni, amikor a legtöbb most élő európai nyelv még nem is létezett vagy nem volt befolyással a magyar régióra” (Poetry of the Magyars. London, 1830. Introduction). Csoválható-e, hogy ezt a magyar „nyelvi világképet”, nyelvi „látásmódot” olyan nehéz más anyanyelvűnek elsajátítania? Vagy fordítva, miért nehéz a „magyar nyelvi világkép bázisán” egy másik (idegen) nyelv tudati-eszmei „látásmódját” megérteni, elsajátítani?

Mindez nem holmi misztikumba hajló mértéktelen dicsőítése a magyar nyelvnek, hiszen külhoni tudósok, írók (Galeotto Marzio, Graf Hofmannsegg, J. A. Fessler, J. Bowring, E. Sayous és mások) századok óta már többször említést tettek a magyar nyelv irigylésre méltó, unikálisan egységre forrt szerkezetéről.

HEGEDŰS JÓZSEF

Language and world view — Hungarian vs. foreign languages

It is argued in this paper that languages, in general outlines, exhibit palpable and specifically inbred world views, simply because they (together with thinking) interpret relations of the world, however difficult this interpretation may appear to be. (A brief history of linguistic relativism is touched upon in the paper with reference to Humboldt, Weisgerber, and the Sapir–Whorf hypothesis.) Also, the notion of ‘objective reality’ is subject to serious criticism. In the last analysis, however, ‘linguistic world view’ exists only if languages are compared with one another, hence the study of the world views of languages is essentially a subissue of comparative linguistics. No doubt, the grammar of any language can be regarded, in general, as a set of vague traces of a very ancient ‘science’ classifying visible and invisible things in widely different ways and forms. That is why it is often so massively difficult for adults to acquire a foreign language to a near-native level.

For Hungarians, the acquisition of a foreign language is a singularly hard task simply because Hungarian belongs to the stock of agglutinative languages that are fundamentally different from the Indo-European ones. Semantics has a highly important role in foreign-language learning. ‘Suprasemantics’ — as a new term — is introduced here for denoting the deep-rooted difficulties that adult Hungarian learners of, let us say, English have to face. Among many other things, it is the English tense system that presents unique difficulties. English tenses (especially ‘perfective’ ones) represent a special hierarchy of temporal planes or dimensions for Hungarians.

JÓZSEF HEGEDŰS

Kvantorok, fókuszpozíció és kontrasztív topik a mai magyar nyelvben

Előző tanulmányomban (A kvantorok és a névmások szerepe a magyar tárgyas igék ragozásában: MNy. 1999: 289—305) azt bizonyítottam, hogy a tárgyas ige tárgyas ragozásának (kötelező) választása szempontjából közömbös a kvantor szórendi helyzete. Rámutattam, hogy vannak olyan kvantorok, amelyeket a tárgyas ige tárgyának pozícióját betöltő főneves kifejezés — bizonyos szintaktikai környezetben — nem tűr meg:

(1) **Elégetem a tőled kapott m i n d e n levelet.*

(2) **Elégetem a tőled kapott k e v é s levelet.*

Ha az (1)–(2)-ben az alanyi ragozást választjuk, csak az (1) tehető jólformálttá:

(3) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*

(4) **Elégetek kevés tőled kapott levelet.*

Ennek a dolgozatnak két fő célkitűzése van: a) adekvát magyarázatát adni annak, hogy miért nem tekinthető jólformált mondatnak a (2) és a (4); b) annak vizsgálata, hogy a *kevés*, *néhány*, *sok*, *minden egyes*, *minden* és *összes* kvantor hogyan töltheti be a fókusz pozícióját a mondatban.

1. A *kevés* kvantor az úgynevezett kirekesztő értelmű kifejezések csoportjába tartozik. „A kirekesztő értelmű kifejezéseket jelentésük rokonítja egymással. Mind negatív értelműek, s [+ fókusz] szótári jegyüket valószínűleg annak köszönhetik, hogy pozitív megfelelőjükkel szembeállítva értelmezzük őket.” (É. KISS — KIEFER — SIPTÁR, Új magyar nyelvtan. [= ÚMNyt.] Bp., 1998. 48). Az ÚMNyt. fenti megállapításával megegyezik idézett tanulmányom alábbi gondolata: „Azt állítjuk, hogy a *kevés* és a *néhány* kvantor ugyanazt a mennyiséget kvantifikálja, a *kevés* „alulról”, a *néhány* „felülről”, másképpen: a *kevés* kvantor negatív módon, a *néhány* kvantor pozitív módon kvantifikál azonos mennyiséget.” (l. m. 6.) A *kevés* kvantornak tehát a *néhány* kvantor a pozitív megfelelője. Különbséget kell tennünk egy (negatív értelmű) kvantor pozitív megfelelője és ún. *contraire* ellentéte között: a *kevés* ilyen — *contraire* típusú — ellentéte a *sok*. A [+ fókusz] szótári jeggyel rendelkező *kevés* kvantort fókuszpozícióba mozgatva a (4) jólformálttá tehető:

(5) [*'KEVÉS tőled kapott levelet*] *égetek el.*

Az ÚMNyt. az (5) jólformáltságát a fókuszmegszorítással magyarázná: „*Fókusz-megszorítás* (1. változat) [Új bekezdés.] Az ige [+ fókusz] jegyű vonzatának, amennyiben lehetséges, fókuszpozícióba kell kerülnie.” (ÚMNyt. 46.) Mit is jelent a [+ fókusz] szótári jegy? Az ezzel a jeggyel rendelkező igei vonzatról — jelen esetben a *kevés* kvantorról — állítanak kell valamit a mondatban. Az állítás szintaktikailag abban nyilvánul meg, hogy a [+ fókusz] szótári jegyű igei vonzat fókuszpozícióban kell hogy legyen, azaz meg kell előznie az ígét (a fókusz pozícióját betöltő igei vonzatot kiemeljük a VP-ből); a fókusz fonetikai/prozódiai követelménye, hogy meg kell kapnia a mondat főhangsúlyát. Az (5) jelentése: 'Azt állítom, hogy kevés olyan tőled kapott levél van, amit elégetek'. A (2) és a (4) jelentése nem tartalmaz ilyen, a *kevés* kvantorról szóló állítást. A (2) és a (4) rosszformáltságát szemantikailag a tárgyaz ige által leírt cselekvés „pozitív” jellegének (ti. megteszek valamit) és a *kevés* kvantor „negatív szemantikai töltetnek” belső ellentmondásával, feszültségével magyarázhatjuk.

A kirekesztő értelmű kifejezések és a tagadás szintaktikai és szemantikai tulajdonságai hasonlóságot mutatnak:

(6) a) **Elégetek nem tőled kapott leveleket.*

b) *'NEM égetek el tőled kapott leveleket.*

c) [*Nem 'TŐLED kapott leveleket*] *égetek el.*

A (6) megerősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy a magyar nyelvben a kirekesztő értelmű kifejezések és a tagadás meg kell hogy előzzék az ígét abban az esetben, ha a kijelentő mondat negatív értelmű; ha az ige előtt nem található kirekesztő értelmű kife-

jezés vagy tagadószó, a kijelentő mondat pozitív értelmű (állító). Míg azonban a tagadás mindig megelőzi az ígét, egy kirekesztő értelmű kifejezés maradhat a VP-n belül is, azaz követheti az ígét abban az esetben, ha egy másik igei vonzat kerül fókuszpozícióba:

- (7) a) *János szereti Máriát.*
 b) **János szereti nem Máriát.*
 c) **János szereti Máriát nem.*
 d) *[Nem 'JÁNOS] szereti Máriát.*
 e) *János 'NEM szereti Máriát.*
 f) *János ['KEVÉS levelet] kap külföldről.*
 g) *'JÁNOS kap kevés levelet külföldről.*

A fentiek alapján módosítanunk kell a fókuszmegszorítás pontosított változatát: „*Fókusz-megszorítás* (pontosított változat) [Új bekezdés.] a) Az ige [+ fókusz] jegyű vonzatának, amennyiben lehetséges, fókuszpozícióba kell kerülnie. b) Fókuszpozícióba csak [+ fókusz] jegyű összetevő kerülhet.” (ÚMNYt. 50.)

Különbséget kell tennünk az inherens [+ fókusz] jegy és a fókuszpozíció által „kölcsonadott” [+ fókusz] jegy között. Például a *kevés* kirekesztő értelmű kifejezésnek inherens (szótári) jegye a [+ fókusz], míg a *János* főnévnek nem az; a [+ fókusz] jegyet azonban „kölcsonnveheti” a fókuszpozíciótól. A fókuszmegszorítás módosított változata:

(8) Fókusz-megszorítás

a) Az ige inherensen [+ fókusz] jegyű vonzatának fókuszpozícióba kell kerülnie, ha a fókuszpozíciót nem tölti be egy másik igei vonzat.

b) A fókuszpozícióba kerülő összetevő vagy inherensen [+ fókusz] jegyű, vagy a fókuszpozíciótól kölcsonnzi a [+ fókusz] jegyet.

A *kevés* kvantornak mint kirekesztő értelmű kifejezésnek a fenti elemzése ugyanakkor megköveteli az előző tanulmányomban szereplő alábbi két példamondat jólformált-ságáról szóló állításom felülvizsgálatát:

- (9) a) *'Néhány, 'tőled kapott levelet égetek el.*
 b) *'Néhány, tőled kapott 'levelet égetek el.*

A *néhány* kvantor a *kevés* kirekesztő értelmű kifejezés pozitív megfelelője, ezért nem kerülhet fókuszpozícióba. Egy ilyen pozitív megfelelőből létrehozhatunk azonban egy *csak*-os kifejezést (a pozitív megfelelőből kirekesztő, azaz negatív értelmű kifejezés áll elő); a *csak*-os kifejezés természetes helye pedig a fókusz:

- (10) *[Csak 'NÉHÁNY tőled kapott levelet] égetek el.*

Ennek megfelelően a (9a, b) helyes változatai:

- (11) a) *[Csak 'NÉHÁNY], ['TŐLED kapott levelet] égetek el.*
 b) *[Csak 'NÉHÁNY], [tőled kapott 'LEVELET] égetek el.*

A (11a, b)-ben két fókuszpozíció található. Ennek az a magyarázata, hogy mind a (11a)-t, mind a (11b)-t két mondatból vezethetjük le, amelyekben más-más összetevő

tölti be a fókuszpozíciót. Például a (11a) elemzése: [*Csak 'NÉHÁNY levelet' égetek el.* + [*'TŐLED kapott leveleket' égetek el.*

A kirekesztő értelmű kifejezéseket az E. KLIMA által „affective” (a továbbiakban: affektív) grammatikai-szemantikai jegyűnek nevezett kifejezések csoportjába sorolhatjuk. Az affektív jelentése itt: nem-állító. A nem-állító a kirekesztő értelmű kifejezések esetében nem a tagadást, hanem a negatív értelmet jelenti. — A *kevés* negatív értelmű kvantorrról megmutattuk, hogy nem fordulhat elő — a (7g)-hez hasonló mondatok kivételével — a (ragozott) igét követő pozícióban: meg kell előznie az igét, fókuszpozícióba kerülve. Mármint mi a magyarázata annak, hogy az (5) jólformált mondat? Nem fogadhatjuk el adekvát magyarázatként azt, hogy a [+fókusz] szótári jegyű *kevés* kvantor/kirekesztő értelmű kifejezés fókuszpozícióba kell hogy kerüljön, ha lehetséges, illetve ha eleget teszünk a fókuszmegszorításnak, a mondat automatikusan jólformált lesz. Vegyük észre, hogy az (5) megértése valójában három mondat hierarchikus kapcsolatát feltételezi:

- (12) a) *Azt állítom,*
 b) *hogy kevés olyan tőled kapott levél van,*
 c) *amit elégetek.*

Az állítás csak a b)-re vonatkozik, a c)-re nem. Tehát a fókuszról állítok — mert állítanom kell — valamit. A fókusz ezek szerint nem ugyanabban a mondatban van, mint a ragozott ige! Az csak látszólagos, hogy a fókuszpozícióban lévő igei vonzat megelőzi a ragozott igét: sejtésünk az, hogy a fókusz és a ragozott ige két különböző, de egymással hierarchikus viszonyban lévő mondatnak a része. A fókuszt tartalmazó mondat az ágrajzon eggyel magasabban helyezkedik el, mint a ragozott igét tartalmazó. A (2) és a (4) rosszformáltságának mélyebb oka az, hogy ezekben a mondatokban nincs fókusz, pedig fókuszkenyszer lenne. Az ige által ábrázolt cselekvés pozitív értelme és a *kevés* kvantor negatív értelme között így ellentmondás keletkezik, mert az ige és a fókusz pozícióját betölteni képtelen kirekesztő értelmű kifejezés egy mondatban vannak. Nézzünk további példákat!

- (13) a) *János ritkán jár haza.*
 b) *János kevésbé győzött meg az igazáról.*
 c) *János rosszul oldotta meg a feladatot.* (É. KISS KATALIN példái.)

A (13a) elemzése a fentiek fényében:

- (14) a) *Azt állítom,*
 b) *hogy ritkán fordul elő/történik meg,*
 c) *hogy János hazamegy.*

A (13b) elemzése:

- (15) a) *Azt állítom,*
 b) *hogy kevésbé sikerült,*
 c) *ahogyan János meggyőzött/meg tudott győzni az igazáról.*

A (13c) elemzése:

- (16) a) *Azt állítom,*
 b) *hogy rosszul sikerült,*
 c) *ahogyan János megoldotta a feladatot.*

Elgondolásom kapcsolatba hozható J. R. ROSS koncepciójával (On declarative sentences, 1970.). ROSS a kijelentő mondatok mélyszerkezetében feltételez egy [*I + say + you*]-szerű, az ágrajzon eggyel magasabban elhelyezkedő performatív mondatot. A performatív elemzés analógiájaként az alapvető szerkezeti különbség a fókusz tartalmazó és a fókusz nélküli mondatok között az, hogy az előbbiek tartalmaznak egy, a fókuszról szóló állítást/mondatot is, amely a legmagasabban helyezkedik el az ágrajzon. További észrevételünk, hogy az a (ragozott) ige, amelynek a fókusz a vonzata, az ágrajzon eggyel lejjebb elhelyezkedő mondat igéje jelentésének egyik elvont jelentésmozzanata. (Az ún. absztrakt predikátumok fogalmát a generatív grammatika dolgozta ki; az egymással hierarchikus viszonyban álló absztrakt predikátumok — elvont jelentésmozzanatok — központi helyet foglalnak el ZSILKA JÁNOS igei jelentéselemzéseiben.)

Elgondolásomat megerősítik idegen nyelvi adatok is. Az (5) német megfelelője:

- (17) *Es gibt wenig von dir bekommene Briefe, die ich verbrenne.*

A (17)-ben a *wenig* kvantor/kirekesztő értelmű kifejezés kötelezően fókuszpozícióba kerül. A *wenig*-ről azt állítom, hogy van (*es gibt*); a (17) alábbi parafrázisa pedig világossá teszi, hogy a fókusz és a (ragozott) ige nem ugyanannak a mondatnak a része:

- (18) *Es gibt wenig Briefe, die ich von dir bekommen habe, die ich verbrenne.*

További megfigyelésünk, hogy egy *csak*-kal módosított kirekesztő értelmű kifejezés kirekesztő/megszorító státusa nem változik meg, sőt, megerősítést nyer:

- (19) [*Csak 'KEVÉS tőled kapott levelet*] *égetek el.*

Kérdés, hogy a *csak*-os kirekesztés/megszorítás mely szóosztályokra, illetve az adott szóosztály mely elemeire vonatkoztatható. A *csak* vonatkozhat például az ígére:

- (20) *Forrest Gump csak futott és futott.*

A *csak* vonatkozhat például a határozószóra és a főnevesült melléknévre is:

- (21) a) „*dolgozni csak pontosan, szépen*”
 b) „*az igazat mondd, ne csak a valódit*” (József Attila)

A kvantorokról azonban általában nem állíthatjuk, hogy *csak*-os kifejezések összetevői lehetnek:

- (22) a) **Csak sok tőled kapott levelet égetek el.*
 b) **Csak minden tőled kapott levelet elégetek.*
 c) **Csak az összes tőled kapott levelet elégetem.*

A (22b, c) rosszulformáltságának magyarázata egyszerűnek tűnik. A *csak*-os kifejezések kirekesztő/megszorító értelműek. Mindig egy részhalmazt azonosítanak a résznek

megfelelő egészhez képest. A (22b, c)-ben ez nem teljesül, ezért a *csak*-nak és az adott kvantornak a szintaktikai kapcsolata: belső — logikai — ellentmondás. Nehezebb dolgunk van a (22a) magyarázatával. A *sok* ugyanis kétségtől részhalmoz, éppen a *minden*-hez, illetve az *összes*-hez képest, a *csak* és a *sok* mégsem kompatibilis egymással. Mármost tegyük fel, hogy János és társai egy 99 főből álló halmazt alkotnak, szemben a századik, egyedül álló Máriával. Nézzük most az alábbi mondatot:

(23) *Csak Jánosék kaptak levelet külföldről.*

A [János és társai] halmaz számossága *sok* az egészhez — a 100 főhöz — képest, a (23) mégis jólformált mondat. Ez azt sugallja, hogy a *csak*-nak más a jelentése a (23)-ban, mint a (19)-ben és a (22)-ben. A (23) jelentése: 'Kizárólag Jánosékra nézve igaz (az), hogy levelet kaptak külföldről'. A (23)-ban a *csak* jelentése: 'kizárólag'. A (19) parafrázisa: *Mindössze néhány tőled kapott levelet égetek el.* (Azonban: **Mindössze kevés tőled kapott levelet égetek el.*) A *csak* tehát vonatkozhat a kirekesztő, negatív értelmű kvantorra, a *kevés*-re, továbbá vonatkozhat a *kevés* pozitív megfelelőjére, a *néhány*-ra is, mert mind a *kevés*, mind a *néhány* a *sok*-hoz, a *minden*-hez és az *összes*-hez képest kis/csekély mennyiséget jelöl. A *csak* nem vonatkozhat a *sok*-ra, mert a *sok* éppen a *kevés* contraire ellentéte számosságát/mennyiségét tekintve: „ami sok, az sok.” (Lásd: **Mindössze sok tőled kapott levelet égetek el.*)

A *csak* kompatibilis az *egyes*-sel és a *semmi*-vel is:

- (24) a) **Egyes tőled kapott leveleket égetek el.*
 b) *Egyes 'tőled kapott leveleket égetek el.*
 c) *Csak 'egyes tőled kapott leveleket égetek el.*
 d) *Csak egyes 'tőled kapott leveleket égetek el.*
 e) *Csak 'egyes, 'tőled kapott leveleket égetek el.*
 f) ? *'Semmi pánik!*
 g) *Csak 'semmi pánik!*

A (24a) rosszulformált mondat, mert az *egyes* kvantor, a *néhány*-nyal megegyezően, pozitív értelmű, ezért nem kerülhet fókuszpozícióba. Fókuszpozícióba az *egyes* csak a *csak*-kal kerülhet, hiszen a [*csak egyes*]: kirekesztő értelmű kifejezés. Az *egyes* és a *néhány* közötti markáns lexikális különbség az, hogy az *egyes*-nek nincs lexikalizált negatív értelmű megfelelője. A (24b) jólformált mondat, mert nem az *egyes*, hanem a *tőled* van fókuszpozícióban. A (24c–e) a fentiek ismeretében nem szorul külön magyarázatra. A (24d) okozhat esetleg értelmezési problémát. A (24b) azt mutatja, hogy a (24d)-ben a *csak* nem az *egyes*-re, hanem az [*egyes + tőled*]-re vonatkozik: *Csak [egyes 'tőled] kapott leveleket égetek el.* A (24f, g) megértéséhez nézzük az alábbi mondatokat:

- (25) a) **Elégetek semmit.*
 b) **'Semmit égetek el.*
 c) *'Semmit sem égetek el.*

A *semmi* lexikális jelentését tekintve negatív, de nem kirekesztő értelmű kifejezés. (A kirekesztő értelmű kifejezések nagyobb mértékben kirekesztenek, kisebb mértékben azonban megengednek.) A *semmi* a kirekesztő értelmű kifejezésekkel szemben megköveteli a tagadószó jelenlétét a mondatban. Fókuszpozícióba csak akkor kerülhet, ha közvetlenül megelőzi a tagadószót:

(26) 'Semmit sem égetek el.

Kérdés, hogy milyen funkciót tölt be a *csak* a (24g)-ben. A (10)-ben megmutattuk, hogy a *néhány* pozitív értelmű kvantornak a *csak* ad fókuszpozícióban negatív értelmet. A *semmi* azonban „önmagában” is negatív értelmű, tehát nem a *csak* teszi azzá. Ugyanakkor a *csak* és a *semmi* kompatibilitásáról mást is elmondhatunk:

- (27) a) 'Semmi baj!
 b) **Csak 'semmi baj!*
 c) 'Semmi esélyed!
 d) **Csak 'semmi esélyed!*

A (27a, c) elliptikus mondatok. A (27a) törlés nélküli változata: 'Semmi baj nem történt!', míg a (27c)-é (például): 'Semmi esélyed nincs a probléma megoldására!'. A törlés nélküli *csak*-os változatok sem jólformáltak: *Csak 'semmi baj nem történt!*, illetve: *Csak 'semmi esélyed nincs a probléma megoldására!*. Ha kihagyjuk a *semmi*-t, a (27a, c) parafrázisai: 'Nem történt baj!', illetve: 'Nincs esélyed!'. Mármint a (24g) is elliptikus mondat. Törlés nélküli változata: *Csak 'semmi pánik ne legyen!*. Ha kihagyjuk a *semmi*-t, a (24g) parafrázisa: *Csak 'ne legyen pánik!*. Ezek szerint a *csak* jelentése a (24g)-ben: 'Azt akarom/kívánom/stb., (hogy ne legyen pánik!)'.

Vizsgáljuk most meg az úgynevezett kettős tagadást a magyar nyelvben! Példamondatainkat idegen (angol) nyelvi megfelelőikkel vetjük egybe:

- (28) a) *Látok valakit.*
 b) *I can see somebody.*
 c) **Látok senkit./*Senkit látok.*
 d) **I can see anybody.*
 e) *Nem látok senkit.*
 f) *I can't see anybody./I can see nobody.*
 g) *Senkit sem látok.*
 h) *There is nobody I can see./*There isn't anybody I can see.*
 i) *Senki nem lát téged.*
 j) *Nobody can see you./*Anybody can't see you.*
 k) *Senki sem lát téged.*
 l) *There is nobody who can see you./*There isn't anybody who can see you.*

Az *any(body)* a polaritás kifejezések (polarity expressions) csoportjába tartozik. A polaritás kifejezések mindig egy affektív kifejezés hatókörében kell hogy legyenek. Ilyen affektív kifejezés a *not* tagadószó. Mármint a (28e)-ben a tagadás az ígére, míg a (28g)-ben a *senki*-re vonatkozik:

- (29) a) *Nem látok senkit. : Nem hallok/szeretek/stb. senkit.*
 b) *Senkit sem látok. : Látok valakit./Látom Jánost./stb.*

A *senki* polaritás-kifejezés, míg a *nem/sem* affektív kifejezés. A kettős tagadás csak látszólagos: a *senki* mint polaritás-kifejezés negatív értelmű (nem-állító), de nem tagadó lexéma: megköveteli, hogy mindig egy affektív kifejezés, a tagadás (*nem/sem*) hatókörében legyen. Ami a *senki*-nek a *nobody*-hoz és az *anybody*-hoz való viszonyát illeti, SAUSSURE megfogalmazásával élve különböző nyelvi értékekről beszélhetünk. A *senki*

megfeleltethető az *anybody*-nak; ebben az esetben mind a magyar, mind az angol nyelvben egy affektív kifejezés (tagadószó) hatókörében kell hogy álljanak. A *senki nem/senki sem/stb.* pedig a *nobody*-nak feleltethető meg, amelynek lexikális jelentése tartalmazza a tagadást. A (28e, f) egybevetése ezzel szemben azt mutatja, hogy a *senki* lexikális jelentése nem tartalmazza a tagadást. A magyar nyelvben ilyen negatív értelmű, de nem tagadó kifejezések még: *semmi, sehová, sehol, semmiért, semennyi* stb.

Szólnunk kell itt az alábbi — helytelen — köznyelvi forma terjedéséről is: '*Nem semmi, amire a Lopakodó képes.*' A '*nem semmi*' jelentése: 'valami/az már valami'. A dolgozatban később megmutatjuk, hogy egyes kirekesztő értelmű kifejezések kompatibilisek a tagadással, azaz negálhatók. Ebben az esetben a tagadás megelőzi a kirekesztő értelmű kifejezést, fókuszpozícióba kerülve: '*Nem kevés tőled kapott levelet égetek el.*' (*Nem kevés* = a kevésnél több/sok.) A '*nem semmi*' analógiás képzés útján jött létre. Rosszulformáltsága abból adódik, hogy a *semmi*-t nem mozgathatjuk el fókuszpozíciójából: csak a '*semmi nem/semmi sem*' nyelvi formák megengedettek, és az ezekhez a formákhoz fűződő negatív/tagadó értelem.

2. Rátérve ezek után a célkitűzésekben szereplő második kérdés megválaszolására, idézzünk ismét az ÚMNyt.-ből egy idevonatkozó megállapítást: „A fókuszos kifejezésben a fókusz és az ige közé nem ékelődhet sem igemódosító ... sem más kifejezés”. Ez a megállapítás a következő szabály megalkotásához vezet el:

„*Fókusz—ige szomszédosság*

A fókusznak szomszédosnak kell lennie a ragozott igével.” (ÚMNyt. 43.)

Nézzük most az alábbi mondatokat:

- (30) a) [*EGY tőled kapott levelet sem*] égetek el/*elégetek.
 b) [*KEVÉS tőled kapott levelet*] égetek el/*elégetek.
 c) [*Csak NÉHÁNY tőled kapott levelet*] égetek el/*elégetek.
 d) [*SOK tőled kapott levelet*] égetek el/*elégetek.
 e) [*MINDEN EGYES tőled kapott levelet*] elégetek/*égetek el.
 f) [*MINDEN tőled kapott levelet*] elégetek/*égetek el.
 g) [*Az ÖSSZES tőled kapott levelet*] elégetem/*égetem el.

Vizsgáljuk meg, hogy a *minden egyes, minden* és *összes* kvantor valóban fókuszpozícióban van-e a (30e–g)-ben, és milyen — eredeti — pozícióból mozgattuk őket oda!

- (31) a) '*Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*'
 b) '*Elégetek minden tőled kapott levelet.*'
 c) '*Elégetem az összes tőled kapott levelet.*'

A (31a–c)-ben a kvantoros kifejezések a VP-n belüli összetevők; innen mozgattuk őket fókuszpozícióba. A (30e–g)-ben a kvantoros kifejezések pozíciója megfelel a fókusz követelményeinek: az ígét közvetlenül megelőző összetevő (azaz a fókusz) az adott mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja, és az őt követő ige hangsúlytalan. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a (30e–g)-ben a fókuszpozícióban lévő kvantoros kifejezések és a (ragozott) ige közé beékelődhet — be kell hogy ékelődjön! — az igemódosító. Miért? Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a *minden egyes, minden* és *összes* kvantor generikus jelentése megköveteli a befejezett aspektusú igehasználatot, ami szintaktikailag

abban manifesztálódik, hogy az igemódosító (igekötő) megelőzi az igét. Vegyük azonban észre, hogy ezek a kvantorok fókuszpozícióba kerülhetnek a (ragozott) ige után is, szemben a *kevés*-sel, *néhány*-nyal és *sok*-kal:

- (32) a) **Elégetek 'kevés tőled kapott levelet.*
 b) **Elégetek 'néhány tőled kapott levelet.*
 c) **Elégetek 'sok tőled kapott levelet.*
 d) *Elégetek 'minden egyes tőled kapott levelet.*
 e) *Elégetek 'minden tőled kapott levelet.*
 f) *Elégetem az 'összes tőled kapott levelet.*

A fókusz szerepét tehát nemcsak „az igét közvetlenül megelőző, a VP-vel FP-t alkotó összetevő tölti be” (ÚMNyt. 50), hanem a fókusz követheti is az igét; ráadásul ebben a követő pozíciójában nem kell szomszédosnak lennie az igével:

- (33) *Elégettem tegnap bánatomban az 'összes tőled kapott levelet.*
 Azonban:

- (34) a) **Az 'összes tőled kapott levelet tegnap bánatomban elégettem.*
 b) **Az 'összes tőled kapott levelet bánatomban tegnap elégettem.*
 c) *Az 'összes tőled kapott levelet elégettem tegnap bánatomban.*

Ha a *minden egyes*, *minden* és *összes* kvantor az ige előtt tölt be fókuszpozíciót, a kvantoros kifejezésnek szomszédosnak kell lennie az igével. A kvantoros kifejezés és az ige közé csak az igemódosítónak (igekötőnek) kell beékelődnie, más kifejezés, például a módhatározó nem ékelődhet be.

3. Vizsgáljuk most meg, hogy melyek azok a kvantorok, amelyek a kontrasztív topik funkcióját is betölthetik!

- (35) a) **[Kevés tőled kapott levelet] 'nem égetek el.*
 b) *[Néhány tőled kapott levelet] 'nem égetek el.*
 c) *[Néhány tőled kapott levelet] 'elégetek.*
 d) **[Sok tőled kapott levelet] 'nem égetek el.*
 e) *[Minden egyes tőled kapott levelet] 'nem égetek el.*
 f) *[Minden tőled kapott levelet] 'nem égetek el.*
 g) *[Az összes tőled kapott levelet] 'nem égetem el.*

A (35a) rosszulformált mondat. Ha egy kirekesztő értelmű kifejezés fókuszpozícióban van, a VP-ben (az ágrajzon eggyel lejjebb elhelyezkedő mondatban) nem lehet tagadószó:

(36) a) **Kevés tőled kapott levelet nem égetek el.* : '*Kevés tőled kapott levelet égetek el.*

b) **János 'ritkán nem jár haza.* : *János 'ritkán jár haza.*

c) **János 'kevésbé nem győzött meg az igazáról.* : *János 'kevésbé győzött meg az igazáról.*

d) **János 'rosszul nem oldotta meg a feladatot.* : *János 'rosszul oldotta meg a feladatot.*

Már megjegyeztük, hogy a kirekesztő értelmű kifejezések nagyobb mértékben kirekesztenek, kisebb mértékben azonban megengednek; a tagadás pedig csak kirekeszt, de nem enged meg. A (36) újabb bizonyíték arra, hogy a fókusz és az a (ragozott) ige, amelynek a fókusz a vonzata, nem ugyanabban a mondatban vannak: a kirekesztő értelmű kifejezést tartalmazó fókusz egy kirekesztő, de egyben megengedő értelmű mondat része, a tagadás (a tagadószó) egy kirekesztő (= tagadó) mondat része; a két mondat hierarchikus kapcsolata belső — logikai — ellentmondás. A (36)-ot jólformálttá tehetjük az alábbi változatban:

(37) a) '*Nem kevés tőled kapott levelet égetek el.*

b) *János nemritkán (= 'gyakran') 'hazajár.* De: **János 'nemritkán jár haza.*

c) *János 'nem kevésbé győzött meg az igazáról.*

d) *János 'nem oldotta meg a feladatot rosszul.* De: **János 'nem rosszul oldotta meg a feladatot.*

Visszatérve a (35a) rosszulformáltságának magyarázatára, megállapíthatjuk, hogy a kontrasztív topik pozíciójában lévő *kevés* kirekesztő értelmű kifejezés nem tűri meg a tagadás (a tagadószó) jelenlétét a róla szóló predikátumban. Ez az érvünk azonban nem bizonyulhat elégségesnek, ha tudjuk, hogy a (35d) sem jólformált: a *sok* nem kirekesztő értelmű kifejezés. Közelebb visz bennünket a probléma megoldásához a (35b) elemzése. A (35b) jelentése: '*Azt állítom, hogy néhány tőled kapott levélre igaz, hogy nem égetem el, de az összes többire nem igaz.*' (Azaz az összes többit elégetem.) Korábban megmutattuk, hogy a pozitív értelmű *néhány* negatív értelmű megfelelője a *kevés*. A két kvantor ugyanazt a mennyiséget kvantifikálja. Ezek szerint a (35a) jelentése a következő lenne: '*Azt állítom, hogy kevés tőled kapott levélre igaz, hogy nem égetem el, de az összes többire nem igaz.*' A *kevés* és *az összes többi* azonban nem állítható szembe egymással. A *kevés*-sel ugyanis nem nevezzük meg egy halmaz (bizonyos) elemeit, hanem ezeknek az elemeknek a számáról alkotunk értékítéletet: keveselljük őket. A (35d) rosszulformáltságát is a fentiek alapján magyarázhatjuk. A (35d) jelentése: '*Azt állítom, hogy sok tőled kapott levélre igaz, hogy nem égetem el, de az összes többire nem igaz.*' A *sok* és *az összes többi* nem állítható szembe egymással: a *sok*-kal egy halmaz (bizonyos) elemeinek számáról alkotunk értékítéletet: sokalljuk őket.

A (35c) jólformáltsága azt bizonyítja, hogy a kontrasztív topik nem követeli meg feltétlenül a tagadás, illetve egy negatív értelmű kifejezés jelenlétét a predikátumban:

(38) a) *Tanárnak 'nem való mindenki.*

b) *Szép 'nem vagyok.*

c) *Fel csak 'gyalog lehet menni; le viszont 'síléccl is.*

(É. KISS KATALIN példái.)

A *minden egyes*, *minden* és *összes* kvantor betöltheti a kontrasztív topik funkcióját. Az előbbi gondolatmenetet folytatva, ezekkel a kvantorokkal megnevezhetjük egy halmaz elemeit: tulajdonképpen magát a halmazt nevezzük meg velük. A (35g) jelentése például: 'Azt állítom, hogy az összes tőled kapott levélre nem igaz, hogy elégetem, csak néhány levélre/egyes levelekre igaz, hogy elégetem őket'. A kontrasztív topik funkcióját betöltő *minden egyes*, *minden* és *összes* kvantor ellentéte a *néhány*, illetve az *egyes* kvantor:

- (39) [Egyes tőled kapott leveleket] 'nem égetek el.

A (35e–g) azt mutatja, hogy ezekben a mondatokban a tagadás eredete a topikban van. Ha a (35e–g)-t fókuszos mondatokká alakítjuk át, a tagadás kerül a fókuszba, illetve a fókuszba kerül a tagadás:

- (40) a) ['NEM minden egyes tőled kapott levelet] égetek el.
 b) ['NEM minden tőled kapott levelet] égetek el.
 c) ['NEM az összes tőled kapott levelet] égetem el.

4. Szembetűnő a hasonlóság a fókusz és a kontrasztív topik között. Mind a fókusz, mind a kontrasztív topik funkcióját betöltő kifejezésről állítunk — mert állítanunk kell — valamit; a kontrasztív topikhoz hasonlóan a fókuszos kifejezések is mindig valamilyen kontrasztív jelentéstartalmat hordoznak:

- (41) a) Jánosnak 'nem adnám kölcsön az autót. (É. KISS KATALIN példája.)
 b) Jánosnak nem adnám kölcsön az autót.
 c) Tanárnak 'nem való mindenki.
 d) Tanárnak nem való mindenki.
 e) Szép 'nem vagyok.
 f) Szép nem vagyok.
 g) Fel csak 'gyalog lehet menni; le viszont 'sílécceel is.
 h) 'Fel lehet csak gyalog menni; viszont 'le sílécceel is.

A kontrasztív topikot tartalmazó mondatokat tehát átalakíthatjuk azonos vagy hasonló értelmű fókuszos mondatokká. Meg is fordíthatjuk ezt a folyamatot: a fókuszos mondatokból előállíthatunk kontrasztív topikot tartalmazókat.

- (42) a) János [a 'BICIKLIJÉVEL] járta be a Börzsönyt.
 b) János [a 'BÖRZSÖNYT] járta be a biciklijével.
 c) JÁNOS járta be a biciklijével a Börzsönyt. (É. KISS KATALIN példái.)

A (42)-nek megfelelő kontrasztív topikos változatok:

- (43) a) A biciklijével 'bejárta János a Börzsönyt.

b) *A Börzsönyt 'bejárta János a biciklijével.*

c) *János 'bejárta a biciklijével a Börzsönyt.*

Látjuk, hogy míg a fókuszos kifejezésnek közvetlenül meg kell előznie az igét, úgy, hogy közé és az ige közé nem ékelődhet be az igemódosító, addig a kontrasztív topikot tartalmazó kifejezés, bár meg kell hogy előzze az igét, megköveteli az igemódosító beékelődését maga és az ige közé:

(44) a) **JÁNOS bejárta a biciklijével a Börzsönyt.*

b) **János 'járta be a biciklijével a Börzsönyt.*

Ha a kontrasztív topikot tartalmazó mondat VP-jében tagadószó van, az igemódosító a tagadószó jelenléte miatt az ige mögé szorul (a tagadószó fókuszpozíciót tölt be):

(45) *János 'nem járta be a biciklijével a Börzsönyt.*

A fókusz és a kontrasztív topik szintaktikai és prozódiai különbözőségét viszonylag egyszerű megállapítani. Bonyolultabb feladatot jelent számunkra szemantikai funkciójuknak a leírása, annak a kifejtése, hogy miben is rejlik hasonló jelentéstartalmuk. Határozzuk meg először a (42b), a (43b) és a (46) jelentését:

(46) *A Börzsönyt 'nem járta be János a biciklijével.*

A (42b) jelentése: 'Azt állítom, hogy a Börzsöny és/de nem például a Mátra az, amit János bejárta a biciklijével'. A (43b) jelentése: 'Azt állítom, hogy a Börzsönyre igaz, hogy János bejárta a biciklijével, de például a Mátrára nem (feltétlenül) igaz, (hogy János bejárta a biciklijével)'. A (46) jelentése: 'Azt állítom, hogy a Börzsönyre nem igaz, hogy János bejárta a biciklijével, de például a Mátrára igaz (lehet), (hogy János bejárta a biciklijével)'. A fókusz kontrasztív jelentéstartalma a (42b)-ben: 'Kell, hogy legyen legalább egy X_2 , amelyre biztosan nem igaz az, ami igaz X_1 -re'. Nem követelmény X_1 -gyel és X_2 -vel szemben, hogy azonos genus proximum alá tartozzanak: *János a Börzsönyt járta be a biciklijével, és nem a Mátrát, illetve: János a Börzsönyt járta be a biciklijével, és nem az Alföldet.* Valójában az ige jelentésétől függ a fókuszos kifejezéssel szembeállítható potenciális partnerek köre; a (42b)-ben ez: 'Olyan földrajzi terület, amely bejárható biciklivel'. A topik kontrasztív jelentéstartalma a (43b)-ben: 'Kell, hogy legyen legalább egy X_2 , amelyre nem (feltétlenül) igaz az, ami igaz X_1 -re', míg a (46)-ban: 'Kell, hogy legyen legalább egy X_2 , amelyre igaz (lehet), ami nem igaz X_1 -re'. A (42b)-nek egy olvasata van, szemben a (43b) és a (46) két olvasatával. Vessük most egybe a (42b)-t a (43b)-vel! A (43b) egyik olvasata megegyezik a (42b)-ével. Másik olvasatában a topikra vonatkozó állítás igaz, az ezzel az állítással kontrasztív (= tagadó) viszonyban lévő állítás azonban csupán valószínűsíthető.

A kontrasztív topik halmozottan is megjelenhet a mondatban:

(47) a) *János 'bejárta a Börzsönyt a biciklijével.*

b) János a Börzsönyt 'bejárta a biciklijével.

c) János a Börzsönyt a biciklijével 'bejárta.

A kontrasztív topikot tartalmazó mondatok — csakúgy, mint a fókuszt tartalmazók — mondatok (mondatjelentések) integrációi. A kontrasztív topik — a fókuszhoz hasonlóan — nem ugyanannak a mondatnak a része, mint a ragozott ige. A (47a) jelentésének megértése az alábbi mondatok (mondatjelentések) integrációját feltételezi:

(48) a) Azt állítom, +

b) hogy Jánosra igaz, +

c) hogy bejárta a Börzsönyt a biciklijével, +

d) de például Máriára nem (feltétlenül) igaz, +

e) hogy bejárta a Börzsönyt a biciklijével.

Vizsgáljuk most meg, hogy a (47c) jelentésének megértése milyen potenciális ellentétpárok meglétét feltételezi az integrálódó mondatjelentésekben!

(49) a) János : Mária

b) Börzsöny : Mátra

c) bicikli : terepjáró

A (47c) értelmezése a (49) függvényében:

(50) a) Azt állítom, +

b) hogy Jánosra igaz, +

c) hogy bejárta a Börzsönyt a biciklijével, +

d) de Máriára nem (feltétlenül) igaz, +

e) hogy bejárta a Börzsönyt a biciklijével, +

f) azt állítom, +

g) hogy a Börzsönyre igaz, +

h) hogy János bejárta a biciklijével, +

i) de a Mátrára nem (feltétlenül) igaz, +

j) hogy János bejárta a biciklijével, +

k) azt állítom, +

l) hogy a biciklire igaz, +

m) hogy János a Börzsönyt azzal járta be, +

n) de a terepjáróra nem (feltétlenül) igaz, +

o) hogy János a Börzsönyt azzal járta be.

Elvben bármelyik igei vonzat betöltheti a kontrasztív topik funkcióját. A kontrasztív topikkal szembeni egyedüli követelmény, hogy eleme lehessen egy olyan ellentétpárnak, amelynek egyik elemére egy állítás igaz, másik (ellentett) elemére ugyanez az állítás nem (feltétlenül) igaz. A halmozott kontrasztív topikok sorrendje tetszőleges:

(51) a) János a Börzsönyt a biciklijével 'bejárta.

b) *A Börzsönyt János a biciklijével 'bejárta.*

c) *A biciklijével János a Börzsönyt 'bejárta. Stb.*

Egy mondatban valószínűleg azért lehet több kontrasztív topik is, mert a kontrasztív topik, kontrasztív jelentéstartalma ellenére, a topikhoz hasonlóan nem a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja. Az előbbieket értelmében a mondatnak azonban csak egy fókuszpozíciója lehet: a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja a fókusz. Az (52) rosszulformált mondat:

(52) **'JÁNOS a 'BÖRZSÖNYT a 'BICIKLIJÉVEL járta be.*

A kontrasztív topik és a fókusz kompatibilis egymással:

(53) a) *János [a 'BÖRZSÖNYT] járta be a biciklijével.*

b) **János bejárta [a 'BÖRZSÖNYT] a biciklijével.*

Az (53a) egy lehetséges értelmezése:

(54) a) *Azt állítom, +*

b) *hogy Jánosra a z igaz, +*

c) *hogy a Börzsönyt, és nem a Mátrát járta be a biciklijével, +*

d) *ezzel szemben Máriára a z igaz, +*

e) *hogy a Mátrát, de nem a Börzsönyt járta be a biciklijével.*

Vegyük észre, hogy a kontrasztív topiknak meg kell előznie a fókuszt:

(55) **[A 'BÖRZSÖNYT] járta be János a biciklijével.*

Miért tekintjük az (55)-öt rosszulformált mondatnak? Mind a kontrasztív topikról, mind a fókuszról állítanunk kell valamit. Az (53a)-ban a [*János*] kontrasztív topikról az [*a Börzsönyt járta be a biciklijével*] predikátummal (FP-vel) állítunk valamit; az FP-n belül találjuk a fókuszt: [*a Börzsönyt*] — a fókuszról pedig a [*járta be a biciklijével*] VP-vel állítunk valamit. Mármost az (55) egy FP, amelynek fókusza: [*A Börzsönyt*]; a fókuszról a [*járta be János () a biciklijével*] VP-vel állítunk valamit. A [*János*] kontrasztív topik a VP-ben, a predikátumban van, ami lehetetlenné teszi, hogy állíthassunk róla valamit. Ahhoz, hogy állíthassunk róla valamit, kívül kell esnie a predikátumon. Az (53b)-ben a [*János*] kontrasztív topikról a [*bejárta [a 'BÖRZSÖNYT] a biciklijével*] VP-vel állítunk valamit; a VP azonban fókuszpozíciót tartalmaz, ami nem lehet szintaktikai tulajdonsága a VP-nek. (Az (53b) nem tesz eleget a fókusz és a ragozott ige szomszédosága követelményének: a fókuszos kifejezésnek meg kell előznie a ragozott igét, és közéjük nem ékelődhet be az igemódosító.) Tehát: a kontrasztív topikra vonatkozó állítás vagy VP, vagy FP, a fókuszra vonatkozó pedig csak VP lehet. Az FP tartalmazza a VP-t, de a VP nem tartalmazza az FP-t.

Még egy megjegyzés a kontrasztív topikokkal kapcsolatban. Bemutattuk, hogy elvben bármelyik igei vonzat betöltheti a kontrasztív topik funkcióját. Azonban az ige maga is betöltheti ezt a funkciót:

(56) *Bejárni 'bejárta János a Börzsönyt a biciklijével.*

Az (56) egy lehetséges értelmezése:

- (57) a) *Azt állítom, +*
 b) *hogy igaz (ugyan), +*
 c) *hogy János bejárta a Börzsönyt a biciklijével, +*
 d) *de nem igaz, +*
 e) *hogy megismerte (volna) a hegyvidék szépségeit.*

A kontrasztív topik fenti pozíciójában mindig főnévi igenevet találunk. A kontrasztív topikot ebben az esetben nem alakíthatjuk át fókusszá; az (56) csak akkor jólformált, ha tartalmaz kontrasztív topikot:

- (58) a) **'BEJÁRNI járta be János a Börzsönyt a biciklijével.*
 b) **Bejárni 'bejárta János a Börzsönyt a biciklijével.*

5. Foglalkoznunk kell még a fókusz tartalmazó mondatok egy érdekes típusával is:

- (59) a) *Budapest a Duna két partján fekszik.*
 b) *A feladat két részből tevődik össze.*
 c) *János szereti a pizzát.*
 d) *János a pizzát szereti.*

Kérdés, hogy az (59a, b)-ben van-e fókusz? A problémát világosabbá teszik az alábbi példamondatok:

- (60) a) *Budapest a 'DUNA két partján fekszik.*
 b) *Budapest a Duna 'KÉT partján fekszik.*
 c) *'BUDAPEST fekszik a Duna két partján.*

Az (59a)-ban a „fókuszgyanús” kifejezés (*a Duna két partján*) abban megegyezik a (60a–c)-ben található fókuszos kifejezésekkel, hogy a mondat tartalmi súlypontja; nem tesz azonban eleget a fókusszal szemben támasztott másik követelménynek: a (60a–c)-vel szemben a mondatnak nem hangsúlyozásbeli súlypontja. Az (59a, b) típusú mondatoknak nincs hangsúlyozásbeli súlypontja. Mármost az (59a, b)-nek rosszulformált változatai az alábbi példamondatok:

- (61) a) **Budapest fekszik a Duna két partján.*
 b) **A feladat összetevődik két részből.*

Budapest-ről nem azt állítom, hogy *fekszik* (valahol), a *feladatról* nem azt állítom, hogy *összetevődik* (valamiből). Ezzel szemben az (59c)-ben *János*-ról azt állítom, hogy *szeret* (valamit), és ez a valami történetesen a *pizza*. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az (59c)-ben a [*szereti a pizzát*] kifejezés VP, azaz a V fejnek a maximális projekciója, míg az (59a, b)-ben *Budapest*-ről, illetve a *feladat*-ról FP-vel állítunk valamit, az FP pedig az F (fókusz) fej maximális projekciója. Az (59a, b)-ben a VP-t csak az ige (és az igemódosító) alkotja. A (61a, b) rosszulformáltságának valószínűleg az a magyaráza-

ta, hogy mind a *fekszik*, mind az *összetevődik* igét a *van/létezik* jelentésében használjuk ezekben a mondatokban. (A *van* ezeknek az igéknek is a legelvontabb jelentésmozganata, ahogyan erre Zsilka János rámutatott.) *Budapest*-ről, illetve a *feladat*-ról tehát nem azt állítom, hogy van, hanem előfeltételezem róla; állítani azt állítom *Budapest*-ről, hogy *valahol* van (= *fekszik*), míg a *feladat*-ról, hogy *miből* van (= *tevődik össze*). A (61b) parafrázisa: A feladatnak két része van. A *fekszik*, illetve az *összetevődik* igékkel természetesen állíthatok is, azaz betölthetik egy VP-ben a V fej pozícióját:

(62) *János fekszik, Mária ül a diványon.* (<[*János fekszik a diványon.* + *Mária ül a diványon.*])

Az (59a), a (61a) és a (62) egybevetése azt sugallná, hogy a *fekszik* igével azért nem állíthatok a (61a)-ban, mert ebben a mondatban az igének metaforikus jelentése van, szemben a (62)-vel, ahol az igét tulajdonképpen jelentésében használjuk. Ez a magyarázat azonban nem helytálló:

(63) *Jánosnak fekszik ez a feladat.*

Ebből arra kell következtetnünk, hogy a fókusz az az elsődleges tulajdonsága, hogy a mondat jelentésének tartalmi súlypontját képezi. Másodlagos — prozódiai — tulajdonsága, hogy egyben a mondat hangsúlyozásbeli súlypontja is. A (60a, b) azért jólformált, mert a mondatjelentések tartalmi súlypontját képező, fókuszpozícióban lévő kifejezés egyben a mondat hangsúlyozásbeli súlypontja is lehet. És a hangsúly az, ami a fókusz az a kontrasztív jelentéstartalmat kölcsönzi:

- (64) a) *Budapest a Duna két partján fekszik.*
 b) *Budapest a 'DUNA két partján fekszik.*
 c) **'BUDAPEST a Duna két partján fekszik.*

Javasoljuk, hogy a fókusz két típusa között kelljen különbséget tenni. Az első típusba azok a fókuszos kifejezések tartoznak, amelyek szintaktikailag fókuszpozícióban vannak, és a mondat jelentésének tartalmi súlypontját képezik. A második típusban azokat a fókuszos kifejezéseket találjuk, amelyek egyben a mondat hangsúlyozásbeli súlypontjában is vannak; az ilyen fókuszos kifejezést tartalmazó mondatoknak kontrasztív jelentéstartalma van. A [+ fókusz] szótári jeggyel rendelkező kifejezések (dolgozatunkban a kirekesztő értelmű kifejezések voltak ilyenek) fókuszpozícióban a mondat jelentésének tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontját képezik, tehát a második típusba tartoznak.

GECSŐ TAMÁS

Quantifiers, focus and contrastive topic in present-day Hungarian

In the first part of the paper, in an investigation of what are known as exclusive expressions (like the quantifier *kevés* 'few'), it is pointed out that the revised version of the Focus Constraint (cf. Új magyar nyelvtan [A New Hungarian Grammar], Osiris 1998) has to be modified. Exclusive/constraining phrases containing *csak* 'only' are analysed; the question is what word classes, or what members of a given word class, can figure in such exclusive/constraining phrases. It is claimed that *senki* 'nobody' is a polarity expression, whereas *nem/sem* 'not (either)' is an affective

expression, hence double negation is but apparent in Hungarian. In the second part it is demonstrated that — in contradiction to Új magyar nyelvtan — a quantified focussed expression *can* contain a verbal modifier wedged in between focus and verb. The third part deals with the issue of which quantifiers can also serve as contrastive topics; the fourth part highlights the similarities between focus and contrastive topic. Finally, in the fifth part, an interesting type of focus sentences is described.

TAMÁS GECSŐ

A grammatikai és a lexikológiai nyelvjárások kérdéséhez

1. SAUSSURE a lexémák morfológiai tagolhatósága, átláthatósága alapján a nyelveket két nagy csoportba osztva grammatikai és lexikológiai (jellegű, illetőleg természetű), másként motiválatlan és motivált nyelvekről beszélt (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 167). ULLMANN „homályos” szavaknak nevezte az előbbi, „világos” szavaknak az utóbbi csoportba tartozó szavakat (Language and Style. Oxford, 1964., olaszul: Stile e linguaggio. Firenze, 1968. 22—5, 95—7). FÁBIÁN PÁL szavaival: „A »világos« szó az, amely valamely nyelvi közösség tagjai számára könnyen elemekre bontható, és értelme ezekből magától kibomlik, következik. »Homályos« viszont az a szó, amely tagolhatatlan, és az értelem egyetlen, kisebb elemekre nem bontható tömbhöz kapcsolódik. Eszerint »világos« szó nyelvünkben az *asztalos*, *hegység* stb. vagy az *asztalláb*, *hegylánc* stb.; »homályos« viszont az *asztal*, *hegy*, *pedagógus*, *rádió* stb. »Világos« és »homályos« szavak természetesen minden nyelvben vannak (vö.: ném. *städtlich* : *Stadt*; ol. *lagunare* : *laguna*; ang. *weekly* : *week* stb.), nem egyformák azonban a nyelvek a »világos« és »homályos« szavak aránya szempontjából” („Világos” és „homályos” szavak. In: Magyaratánítás külföldön III. Bp., 1972. 54—5. Kézirat gyanánt. Kiadja a Művelődésügyi Minisztérium és a Nemzetközi Előkészítő Intézet). SAUSSURE a kínait „ultralexikologikus” típusnak, a szanszkritot pedig „ultragrammatikus” típusnak mondja (i. m. 167). ULLMANN szerint az angol és a francia bővelkedik „homályos” szavakban, a németre viszont inkább a „világosság” jellemző. Az angolra vonatkozóan l. még: „English contains a significant number of words in which the root is not free” (Contemporary Linguistics. An Introduction. Ed. W. O’GRADY, M. DOBROVOLSKY, F. KATAMBA. London, 1996³. 137).

KÁROLY SÁNDOR a motivált szavaknak két típusát különíti el: a közvetlenül motiváltak az onomatopoeitikus és szemantikai szavak, a közvetve motiváltak a képzett, az összetett és az igekötős szavak, valamint a frazémák, például: *mezei egér*, és az idiómák, például: *lépre megy* (Általános és magyar jelentéstán. Bp., 1970. 346). KÁROLY statisztikai vizsgálatot is végzett. Az Értelmező Szótár d betűs szavai számítása szerint így oszlanak meg: 1887 közvetve motivált (991 összetétel, 508 származék, 388 igekötős lexéma), 486 motiválatlan (ebből 255 jövevényelem, 231 belső alakulat).

IMRE SAMU a magyar nyelvjárások atlaszának gazdag, mintegy hat és félezer lexikai egységet felölelő anyagát vizsgálta, és azt állapította meg, hogy a korpusz 1,5%-a ősi (alapnyelvi) eredetű (ezek leíró szempontból tagolhatatlan tőszavak, tehát motiválatlanok), 13,4% jövevénytő (tőszavakként ezek is motiválatlanok), 78,4% belső keletkezésű, s ennek a nagy részlegnek 96,5%-a motivált (58%-a ugyanis összetétel vagy szószervezet, 38,5%-a pedig származékszó) (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvtan anyagán. Bp., 1987. 32—3). Azaz a nyelvjárási lexikai egységeknek több mint négy ötöde motivált az ő számításai szerint. (Megjegyzés: IMRE

SAMU képzetnek tekintette a *bont, foszt, kert* típusú s az olyan típusú onomatopoetikus szavakat is, amilyen például a *gágog, korhol, kunkorék* : 33.)

Mindkét vizsgálat a magyar szókészlet motivált, „világos”, tehát lexikológiai jellegét mutatja (l. még a Benkő-idézetet a 4. pont a.).

2. A SAUSSURE-, illetőleg ULLMANN-féle osztályozás, csoportosítás természetesen vonatkoztatható a nyelvek változataira is. Fölmerül tehát a kérdés: van-e különbség az azonnyelvi köznyelv és a nyelvjárások, illetőleg az egyes nyelvjárások között a szóban forgó tekintetben? A következőkben a magyarra vonatkozólag kívánok hozzájárulni a válasszáshoz.

A kérdést fölvetette a strukturális nyelvföldrajzról szóló könyvében GOOSSENS is (Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse. Heidelberg, 1969. 77). Az ő munkáját ismertetve annak idején azon véleménynek adtam hangot, hogy a magyarban nincsenek lényeges különbségek az egyes nyelvjárások között. Azt a vélekedést azonban korrigálnom kell, hogy talán különbségekről sem nagyon beszélhetünk (MNY. 1972: 351).

3. Induljunk ki abból a tényből, hogy „az idegen szavak általában motiválatlanok” (KÁROLY SÁNDOR i. m. 348). Illetőleg abból, hogy „Általános törvényszerűségnek könyvelhetjük el, hogy valamely nyelvben mennél több az idegen szavak száma, annál inkább várható ebben a nyelvben a morfológiailag motiválatlan szavak százalékos arányának a növekedése. (Implikációs univerzálé.)” (i. h.). A magyar nyelvjárások közötti különbségeknek az egyik fontos, a szókészleti különbségeknek pedig a legfontosabb oka a nyelvjárásokat érintő idegen nyelvi hatás eltérő voltában és mértékében van. Elsősorban — s a mi szempontunkból ez a döntő — abban, hogy ugyanazon fogalmakat a nyelvterület központi részein, illetőleg az anyaországban élő s más nyelvekkel közvetlenül nem érintkező nyelvjárások nagyobb arányban fejezik ki belső keletkezésű, zömmel motivált lexémákkal, mint a nyelvterület periferiáján beszélt, illetőleg szigethelyzetű kisebbségi nyelvjárások, mivelhogy ez utóbbiak a szóban forgó fogalmak egy részét államnyelvi közvetítéssel, s nem kevés esetben töszói, tehát motiválatlan jövevényszóval jelölik (ahogy a felsőöri magyarok magyarul beszélve nem *elemlámpá*-t, hanem *batri*-t mondanak). Ha ez így van, akkor ebből az következik, hogy az anyaországi nyelvjárásokkal szemben a kisebbségi nyelvjárásoknak, különösen pedig a kétnyelvű kisebbségi közösségek nyelvjárásainak az (anyanyelvi) szókészlete kevésbé motivált. Szemléltetésül s egyben igazolásul olyan, alakilag nem motivált kisebbségi magyar nyelvjárási jövevényszavakat említek, amelyeknek a magyarországi magyar nyelvjárásokban motivált, „világos” szavak (összetételek, származékok) felelnek meg. Hangsúlyozom, hogy most csupán a „motiválatlan” (itt = töszó) : „közvetve motivált” (itt = származék és összetétel) oppozícióval foglalkozom.

A moldvai csángó nyelvjárásokból (elől áll a román eredetű csángó szó, utána a magyarországi megfelelő a köznyelvi helyesírásnak megfelelően): *ármáta* : *hadsereg*, *ásztronom* : *csillagász*, *ászutor* : *segítség*, *dohot* : *szekérkenőcs*, *puhoj* : *árvíz*, *putina* : *fabödön*, *sztop* : *méhkas*, *trebunál* : *törvényszék*, *vatra* : *tűzhely*. (A példákat l. MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972., a szótári rész betűrendes helyén.)

A kórogyi nyelvjárásból (délszláv jövevényszavak): *cérkvina* : *egyházi adó*, *kapak* : *padlásajtó*, *kita* : *hajfonat*, *kundak* : *puskatus*, *mant* : *helypénz*, *szindikát* : *szakszervezet* (a kórogyi szavakban az *a* illabiális). (További példákra is l. PENAVIN OLGA, Kórogyi nyelvében található szláv szavak: NYr. 1964: 450—6.)

A felsőöri nyelvjárásból (német, illetőleg bajor-osztrák jövevényszavak): *batri* : *elemlámpa*, *cimet* : *fahéj*, *früstük* : *reggeli*, *kvint* : *csavarmenet*, *puruszli* : *mellény*, *sifli* : *mézeskalács*, *szakli* : *vászonzacskó*, *tékelli* : *gyermektakaró*. (A forrás: IMRE SAMU, A felsőöri nyelvjárás. NytudÉrt. 72. sz. Bp., 1971. 85—7.)

Az ukrainai (kárpátaljai) magyar nyelvhasználatból: *ráda* : *ülés*, *tanácskozás*, *rajon* : *kerület*, *körzet*, *remont* : *javítás* (BALOGH LAJOS, A magyar nyelv Kárpátalján: Nyr. 1994: 26—38).

A jövevényszólisták, valamint regionális szótárak és tájszótárak tallózó szemrevételezése alapján úgy látszik, hogy a jövevényszavak között a (szinkrón szempontból nézve) tőszavak valóban túlnyomó többségben vannak, s hogy a központi fekvésű magyar nyelvjárások megfelelő szavainak jelentős hányada — de nem föltétlenül túlnyomó többsége! — „világos” szó. Statisztikát nem készítettem — a tüzetes igazolás, a pontos kimutatás, a differenciált elemzés másokra vár. Az azonban — úgy tűnik — megállapítható, hogy az idegen nyelvi hatásnak jobban kitett magyar nyelvjárások szókészletében a „homályos” szavak aránya nagyobb, a „világos” szavaké kisebb, mint az ilyen hatásnak kevésbé kitett nyelvjárásokéban.

4. PÉNTEK JÁNOS fogalmazta meg azt a véleményt, hogy a motivált és motiválatlan lexikális elemek arányát az is befolyásolja, hogy mely nyelvjárásokban erősebb a metaforizációs, tehát motiválatlan megnevezésekre való hajlam, s melyekben érvényesül inkább a metonimikus, azaz az analitikus, a magyarázó jelleg, tehát a motivált megnevezésekre való hajlam. A 'bab' (szakny. Phaseolus) romániai magyar elnevezéseit vizsgálva jutott erre a statisztikai adatokkal is alátámasztott következtetésre (metaforikus elnevezés például a *kigyóbab*, *lőbab*, *lúdtójás*, metonimikus a *cirmos*, *katona*, *király*). A romániai magyar nyelvjárási babelnevezések vizsgálata alapján a következő eredményt kapta (NyIrK. 1978: 175—90, a táblázat: 184):

Nyelvjárás	Metonimikus elnevezések		Metaforikus elnevezések	
	száma	aránya	száma	aránya
székely nyelvjárások	73	40,39%	83	59,61%
a többi romániai magyar nyelvjárás	172	62,77%	102	37,23%

5. Minden élő nyelv (s értelemszerűen minden élő nyelvjárás) állandóan változik. Leginkább pedig a szókészlet van kitéve a változás törvényének. A változások egyebek mellett a szókészlet motivált és motiválatlan elemeinek arányában is hozhatnak módosulásokat. A magyarra vonatkozóan BENKŐ LORÁND mutatta ki, hogy míg nyelvtörténetünk korai szakaszaiban az alapalakú, monomorfemikus szavak voltak túlsúlyban, a „mai magyar nyelv szóállományában ... a nem alapalakú, hanem alaktanilag bontható szavak aránya — folyó szövegben való előfordulás alapján számítva — már kb. 80% körül mozog” (NyK. 1962: 115—36, az idézetre l. in: BENKŐ LORÁND szerk., A magyar nyelv története. Bp., 1967. 356).

A Trianon után idegen államnyelv fennhatósága alá került azon magyar nyelvjárásokba is sok jövevényszó került át az államnyelvből, amelyek korábban viszonylag kevés kölcsönszót kaptak ugyanazon nyelvből (ahogy például a csallóközi magyar nyelvjárások a szlovákból). S ez a tény (ahogy a fentebb közölt példák is igazolni látszanak) növelte és növeli a szóban forgó nyelvjárások szókészletében a motiválatlan lexémák számát, illetőleg számarányát (de l. alább, a 7. pont a.). Változások azonban voltak és vannak az

anyaországi magyar nyelvjárásokban is, és pedig elsősorban a táji szókészlet kiegyenlítő-dési tendenciájának, köznyelvhez közeledésének köszönhetően — a motivált és motiválatlan szavak arányának a tekintetében is. Erre vonatkozóan annak a nyelvjárástörténeti vizsgálatnak az idevágó legfontosabb eredményét közlöm, amelyet az elmúlt száz esztendő mihályi szókészleti adatai alapján nyertem. Két kérdésnek néztem utána. Egyrészt annak, hogy hány (alakilag) motivált és hány motiválatlan nyelvjárási lexéma archaizálódott (szorult ki, illetőleg vissza) száz év alatt a rendelkezésemre álló szókészleti korpuszban (l. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. sz. Bp., 1990. 50 kk.). Másrészt azt néztem meg, hogy a mi szempontunkból legfontosabb két változástípus, a motivált > motiválatlan és a motiválatlan > motivált milyen aránymódosulást hozott a vizsgált nyelvjárásban. Az archaizálódott nyelvjárási lexémák száma: motiválatlan (például: *hattalja, helberk, gánco, sublat*): 540, motivált (példák: *bécsipiros, lejáróve-rém, szaladostepsi, tekerőkapca*): 448.

Ebből:

Az archaizmus fajtája	A megoszlás	
	motiválatlan	motivált
fogalmi archaizmus	110	187
névbeli (szinonim értékű) archaizmus	430	261

Az adatok a motivált lexémák aránybeli növekedését (+92) és azt mutatják, hogy a fogalmi archaizmusok közül a motiváltak (+77), a névbeli (szinonim értékű) archaizmusok közül pedig a motiválatlanok (+169) vannak túlsúlyban.

Ami a két változattípust illeti, az adatok alapján ezt közölhetem:

1. Motiválatlan > motivált: 345; példák: *ápitus* > *ítvány*, *áristom* > *zárko*, *bértáful* > *virraszt*, *cájg* > *illesztő*, *gránárijum* > *maktár*, *ókularé* > *szemüveg*, *pihe* > *pihégő*.

2. Motivált > motiválatlan: 11; az adatok: *beszülőgép* > *gramofon*, *gurgató* > *heng-ger*, *lesikopó* > *spicli*, *szengyörgyvirág* > *orgona*, *talonmáriás* > *ulti*, *vörösrépa* > *cék-la*. Idesoroltam azokat a szavakat is, amelyek többnyire tréfas szinonimákként s nyelvjárási neologizmusokként kerültek a már meglevő s az őket később visszaszorító lexémák mellé: *aszófigygalázó* > *mamlasz*, *bézslibevaló* > *gebe* (ti. ló), *himodilegín* > *duc*, *ta-kontásko* > *ridikül*, *tetiálé* > *paróka*.

Több tucat példa van a „semleges” változásra is, arra, hogy a motiválatlan szót motiválatlan másik szorította vissza, amilyen például az *ámbitus* > *gádér*, *átrész* > *cim*, *dómán* > *kabát*, *fáro* > *parókia*, *lucsi* > *cumi*, *paradejsz* > *paradicsom*, *serbi* > *bili*, *tabák* > *dohán*, ezekkel azonban itt nem foglalkozom.

A rendelkezésre álló korpusz alapján a szóban forgó megközelítéssel nyert adatok egyértelműen a motivált szavak arányának számottevő növekedését, a motiválatlanoknak pedig csökkenését igazolják a vizsgált nyelvjárás meghatározott időszakában.

A vizsgálatból levonható következtetések más nyelvjárások adatai alapján erősíthetők meg vagy éppen gyengíthetők. Kontrollként BOKOR JÓZSEFnek Vas megyei helyi nyelvjárásokban végzett elemzéseit használtam (l. tőle: Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. MNyTK. 203. sz. Bp., 1995. 32—47). Az általa közölt adatokból négy falura vonatkozó archaizálódott nyelvjárási lexémákat vizsgáltam a fentebb követett szempontok szerint, s a következő eredményre jutottam (az alaki és a jelentésbeli tájszavakat értelemszerűen figyelmen kívül hagytam):

A kutatópont	A megoszlás	
	motiválatlan	motivált
Sopronkövesd	81	57
Sopronhórpács	30	24
Répcévis	34	16
Répceszentgyörgy	10	7
	155	104

Tehát: mindegyik faluban nagyobb arányban archaizálódtak a motiválatlan tájszavak, mint a motiváltak. Az aránybeli különbség a két kategória között 33%. A tendencia ezek szerint mind a rábaközi faluban, mind a négy Vas megyei településen azonos irányba, az alakilag tagolható lexémák aránya növekedésének az irányába mutat.

6. A bevezetőben fölvetett kérdésre (l. a 2. pont a.) igennel válaszolhatunk. A lexikai egységek morfológiai motiváltsága tekintetében vannak különbségek egyes magyar nyelvjárások között. Ezt mutatják BODÓ CSANÁD kézíratos dolgozatának adatai is. BODÓ differenciált, hatos fokozatú motiváltsági skála alapján vizsgálja WICHMANN Csángó szótárának (1936.) és MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai szótárának (1971.) ötven-ötven véletlenszerűen kiválasztott adatát (A lexikológiai és grammatikai nyelvjárásokról). Eljárása üdvözlendő, azt azonban érdemes szövé tennünk, hogy a korpusz — statisztikai értelemben — a kritikus minimális mennyiség alatt van.

A szóban forgó különbségek közvetlenül vagy közvetve nyelven kívüli okokra vezethetők vissza. Egyrészt arra — ezt törekedtem igazolni a példákkal és a szakirodalmi hivatkozásokkal —, hogy több vagy kevesebb a jövevényszavak száma az egyikben, mint a másikban. (Ez pedig tudvalevően különböző nyelvű közösségek kapcsolatának a következménye.) Másrészt arra, hogy mennyire archaikus vagy neológ jellemző egy-egy nyelvjárás. (Ez viszont a kérdéses települések szociokulturális adottságaitól: mobilitás, elzártság stb. függ.) Ugyanis mind az archaikus, a régít jobban őrző, mind pedig a neológ, az újat nagyobb arányban létrehozó, illetőleg átvevő jelleg egyik (= motiválatlanság) vagy másik (= motiváltság) irányban konzerválhatja (átmenetileg vagy tartósan) az adott nyelvjárást. Márpedig e tekintetben bőven vannak különbségek egyes magyar nyelvjárások között. Vö.: „a Mezőség magyarsága területileg erősen tagolt, egyes részekén nyelvjárásziget-szerűen széttördelt, s nyelve ezért is rendkívül archaikus és neologikus egyszerre (BENKŐ LORÁND in: II. Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA. VEAB Veszprém, 1990. 19). Külön érdemes említenünk a köznyelvi hatás meglétét vagy hiányát, illetőleg a hatás mértékét. A magyarországi nyelvjárások egy részében (tudniillik amelyekben viszonylag számos, a köznyelvben ismeretlen jövevényszó is volt vagy van, s ahogy a rábaközi és a Vas megyei történeti s mai adatok is mutatják) a köznyelvi hatás a motivált szavak arányának a megnövekedését hozta.

7. Nem szabad azonban megelégednünk arról, hogy ugyanazon lexémák ugyanazon beszélőközösségekben motiváltak és motiválatlanok egyaránt lehetnek — attól függően, hogy egy- vagy kétnyelvű beszélőkről van-e, illetőleg hogy milyen eredetű (= mely beszélők számára érthető) lexémákról van szó. Egynyelvűségi viszonyok között nemcsak az idegen töszavak, hanem minden egyes, idegen szavakból álló összetétel és származék motiválatlan. A rábaközi archaikus tájszavak közül például a következő összetételek a németül nem tudók számára tagolhatatlan töszavak, azaz motiválatlan lexémák: *alézánsz* 'mindegy' (vö. ir. ném. *alles eins*), *ëccajg* 'evőeszköz' (vö. ir. ném. *Eßzeug*), *pamvágli*

'kisvasút' (vö. ir. ném. *Bahnwagen*), *slavrokk* 'hálórúha' (vö. ir. ném. *Schlafrock*). A magyar—német kétnyelvű beszélők számára azonban ezek a szavak is tagolhatók, motiváltak. Ugyanígy motiváltak a magyar—román kétnyelvű romániai magyarok számára a romániai magyar nyelvjárások román eredetű összetett szavai. A sort lehetne folytatni: az elzászi németek így vannak általában nyelvjárásuk francia eredetű származékszavaival és összetételeivel, a dél-tiroli németek a megfelelő olasz lexémákkal, a svédországi finnek meg a svédekkel, a magyarországi, de magyarul is tudó nem magyar anyanyelvűek pedig anyanyelvük magyar jövevényszavaival, ha azok összetételek és származékok.

A kétnyelvű közösségek esetében eszerint az adott nyelvjárás szókészletének lexikológiai jellegét, illetőleg „szellemiség”-ét növeli, ha az érintkező nyelvekből nagyobb arányban kerülnek át motivált szavak, mint ugyanazon nyelv más nyelvjárásaiba. S viszont: az erősíti az adott nyelvjárás szókincsének grammatikai jellegét, ha nagyobb arányban kerülnek át alakilag motiválatlan szavak, mint más nyelvjárásokba. Más szavakkal: a döntő tényező ebben az esetben az, hogy milyen típusú (lexikológiai természetű vagy grammatikai jellegű) nyelvvvel vagy nyelvekkel van szorosabb kapcsolatban a vizsgált nyelvjárás. A magyar nyelvjárásokra gondolva azt mondhatjuk, hogy a némettel érintkező magyar nyelvjárásokba átkerülő német jövevényszavak között várhatólag nagyobb számban vannak és lesznek motiváltak, mint mondjuk azokban a nyelvjárásokban, amelyek a román nyelvvvel érintkeznek.

8. Az azonnyelvi nyelvjárások közötti, a lexémák alaktani motiváltsága és motiválatlansága tekintetében meglevő aránybeli eltéréseknek elsődlegesen külső nyelvi okai vannak, amelyek mindenekelőtt a nyelvi kontaktusok eltérő voltában, illetőleg eltérő intenzitásában és időtartamában rejlenek.

Ami a külső nyelvi kontaktusokat illeti: jövevényszavak korábban szinte kizárólag közvetlen kapcsolatok révén kerültek egyik nyelvből a másikba, pontosabban azokba a nyelvjárásokba, amelyek érintkeztek az idegen nyelv szomszédos nyelvjárásával, nyelvjárásaival. Nyelvészeti axióma, hogy a nyelvterület széleinek nyelvjárásaiba, különösen pedig a nyelvszigetekébe kerül a legtöbb jövevényszó, a legkevesebb pedig a központi fekvésűekbe, mert azok többnyire nem érintkeznek közvetlenül más nyelv vagy nyelvek változataival. Ebből következően a szélek nyelvjárásainak a szókészletében több az alaktanilag motiválatlan lexéma, mint a központi fekvésűekben. Tudvalevő például, hogy a magyar nyelvjárások között a legtöbb jövevényszó a moldvai csángó nyelvjárásokban van, hozzájuk képest jóval kevesebb a székely, a zaboralji vagy a szlovéniai magyar nyelvjárásokban, a magyarországiakról nem is beszélve. Azaz a magyar nyelvjárások összességét tekintve a moldvai csángó nyelvjárások a leginkább motiválatlanok a szóban forgó értelemben, s a magyarországiak a leginkább motiváltak. (L. még a 9. pont a.)

A belső nyelvi kontaktusokkal kapcsolatban: míg korábban az egymással érintkező nyelvjárások egymásra hatása kizárólagos, illetőleg meghatározó fontosságú volt lexikai téren is, a köznyelv kialakulása és elterjedése után egyre inkább a köznyelvi hatás dominált. Az azonos mértékű köznyelvi hatás alatt álló nyelvjárások nagyjából azonos mértékben közelednek lexikai téren is a köznyelvhez, s ennek következtében egymáshoz is. Kevés lehet azonban — ha van egyáltalán — olyan nyelv, amelynek nyelvjárásai az azonnyelvi köznyelv valóban azonos fokú befolyása alatt állnak. Hiszen anyarszági körülmények között is különbözni szoktak többé vagy kevésbé az egyes településtípusok, illetőleg régiók a nyelvhasználatot befolyásoló szociokulturális tényezők tekintetében. A mobilis települések és körzetek gyorsabb, az immobilis, elzárt települések és területek lassúbb befogadók, így a köznyelvi hatás intenzitásában és ütemében

szükségszerűen mutatkoznak közöttük regionális különbségek. Arról nem beszélve, hogy a nyelvek egy részében bizonyos nyelvjárások kikerültek köznyelvük befolyása alól, vagy soha nem is voltak „védőszármái” alatt. (Gondoljunk a magyar esetében az elszórványosodott mezősegi nyelvjárásokra, illetőleg általában a nyelvszigetek nyelvjárásaira, beleértve a moldvai csángó nyelvjárásokat is.)

9. A kérdéskör történeti perspektívában szemlélve, a nyelvi változások szempontjából tekintve kiemelten fontos (l. az 5. pont a.). SAUSSURE úgy fogalmazott, hogy „Egy és ugyanazon nyelven belül a fejlődés egész menetét jellemezheti a motivált-nak az önkényesbe, és az önkényesnek a motiváltba való szakadatlan átmenete; ez az oda-vissza mozgás gyakran azt eredményezi, hogy a jelek e két kategóriájának arányai észrevehetően megváltoznak” (i. m. 167). SAUSSURE példaként a latint és a franciát hozza: a latin szóképzlet alaki motiváltságával szemben a franciát a motiválatlanság túlsúlyával jellemzi.

A nyelvek szóképzlete alaki motiváltsága és motiválatlansága arányának alakításában kiemelkedő szerep juthat a tükörfordításoknak, amelyek a külső nyelvi kontaktusoknak, illetőleg a kétnyelvűségnek a természetes következményei. Ugyanis a tükörfordításos lexikai neologizmusok a fogalmi kódolás lexikai vagy szintaktikai nyelvi módjának különböző, tudniillik alaktanilag motivált és motiválatlan típusait terjeszthetik el. Egyrészt azzal, hogy a már meglevő típust produktívvá és gyakorivá segítik tenni, másrészt meg azzal, hogy új típust honosítanak meg (ilyen volt a nyelvújítás kori, német mintára alkotott *horderő* < *Tragkraft*, *röplap* < *Flugblatt*, *vérszegény* < *blutarm* és társaik; részletesebben l. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 365). A magyar nyelvtörténetből ismeretes, hogy az ómagyarban a szóképzés gyakoribb szóalkotási mód volt, mint a szóösszetétel, s hogy ez az újmagyar korban fordult meg, és ennek fő oka bizonyára a német mintára keletkezett nagy számú, tükörfordításos eredetű összetett szó volt (l. BÁRCZI i. m. 258; illetőleg: „a szóösszetétel napjainknak ... fő belső szóalkotási módja”: BENKŐ i. m. 358; l. még FÁBIÁN PÁL tanulmányát, amelyben a szerző a magyar szóösszetételeknek európai környezetükhöz való viszonyát tárgyalja: in: A CSILLAGHY szerk., *La lingua e la cultura ungherese come fenomeno areale*. Velence, 1981. 99—109). Mivel pedig az összetételek nagyobb arányban a tudományok és a szépirodalom nyelvében fordultak elő, a nyelvjárásokban a szóképzés megtartotta vezető helyét az összetételekkel szemben — mondhatni egészen a XX. század közepéig, az intenzív köznyelvi hatás bekövetkeztéig. A német nyelvjárások közötti egyik ismert különbség az, hogy a nyelvterület déli részén jóval gyakoribbak a kicsinyítő képzős származékok, mint északon (TH. ROELCKE, *Sprachtypologie des Deutschen*. Berlin, New York, 1997. 144—5). Nem tudni azonban, hogy van-e ennek köze kontaktushatáshoz vagy sem.

A Trianon után kisebbségi helyzetbe került kárpát-medencei magyarság egyre inkább kétnyelvűvé válik. Ennek pedig természetes következménye, hogy a másodnyelv hatására megjelennek az ottani magyar nyelvhasználatban (a jövevényszavak mellett) olyan magyar szavak is, amelyeket az anyaországiak nem használnak (ilyen Szlovákiában például az *alapiskola*). Jelenkeznek továbbá a kevésbé érzékelhető gyakorisági eltérések is: a másodnyelv hatására a kétnyelvű beszélők statisztikailag gyakrabban (vagy ritkábban) használnak meghatározott típusú lexémákat, mint egynyelvű anyanyelvtársaik (CSERNICSKÓ, *A magyar nyelv Ukrajnában [Kárpátalján]*. Bp., 1998. 217—8, a példákat l. 255 kk.). A kárpát-medencei magyar kisebbségek nyelvhasználatának szociolingvisztikai fölmérése és vizsgálata azt igazolja, hogy a magyarra jellemzőbb szintetikus szerkesztésmóddal szemben a kétnyelvű kisebbségi magyarok az analitikus szerkeszteteket részesítik előnyben — statisztikailag kimutatható módon. Erre vonatkozóan néhány adat. Mind

a szlovákiai, mind a kárpátaljai, mind pedig a vajdasági fölmérések azt támasztják alá, hogy a *-nő* utótagú összetételek nagyobb arányban fordulnak elő ott, ahol a másodnyelvben van grammatikai nem („feminizálás”). Az adatok: a nőkre is vonatkoztatott *fodrász*, *igazgató*, *tanár* elfogadottsága Magyarországon 79,8%, Vajdaságban 68,1%, a *fodrásznő* és társai elfogadottsága pedig Magyarországon 20,2%, Vajdaságban 31,9%, a többi kisebbség körében meg 46,1% (I. GÖNCZ LAJOS, A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban]. Bp., 1999. 189; GÖNCZ i. m. 173; I. még LANSTYÁK ISTVÁN—SZABÓMIHÁLY GIZELLA, Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség. Pozsony, 1997. 72—4; CSERNICKÓ i. m. 220). Ami bizonyos analitikus szerkezetek (például: *szépítkeznek : szépíti magát, légtér : légi tér*) elfogadását illeti, a kétnyelvű kisebbségek körében nagyobb az arány, mint az anyaországiak körében: a szintetikus szerkezet elfogadása Magyarországon 71,5%, Vajdaságban 62,9%, az analitikusé Magyarországon 28,5%, Vajdaságban 37,1%, a többi magyar kisebbség körében pedig 43,1%. Ha ez a tendencia folytatódik, akkor a magyarországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználat között nemcsak az alaki motiváltság : motivátlanság tekintetében számolhatunk az eltérések növekedésével, hanem a közvetve motivált kategóriában a szóképzés és összetétel (anyaország), illetőleg a szintaktikai szerkezetek (kisebbségek) közötti arányeltolódással is.

10. A magyarra vonatkozólag egyértelműen állíthatjuk, hogy bizonyos nyelvjárai között a szavak alaki motiváltsága és motivátlansága tekintetében vannak aránybeli különbségek. Más szavakkal tehát: bizonyos nyelvjárások nagyobb mértékben lexikológiai jellegűek, mint mások, illetőleg nagyobb mértékben grammatikai természetűek, mint mások. Pontosabb választ azonban egyrészt világos vizsgálati elveken nyugvó, másrészt statisztikailag is értelmezhető korpuszon végzendő elemzéssel lehet csak adni. — A vonatkozó vizsgálatok nyelvtipológiai, kontaktusnyelvészeti és nyelvtörténeti szempontból kínálják a legtöbb tanulságot.

KISS JENŐ

On the issue of grammatical and lexicological dialects

On the basis of the degree of morphological articulatedness of word forms, Ferdinand de Saussure divided languages into ‘grammatical’ and ‘lexicological’, or in other words, ‘unmotivated’ vs. ‘motivated’ languages. (English would belong to the former, whereas German or Hungarian to the latter type.) Is it possible to draw a similar distinction between grammatical and lexicological dialects? The author answers that question in the affirmative, on the basis of an investigation of Hungarian dialects. He claims that the word stocks of various Hungarian dialects exhibit diverse proportions in this respect. The main reason for that diversity lies in the unequal amount of linguistic contacts with foreign languages on the one hand, and with Standard Hungarian on the other. In edge dialects of the language area and in dialect islands, there are a high number of (unmotivated) loanwords, whereas in the centrally situated dialects there are but few; also, dialects covered by the standard exhibit convergence, whereas minority dialects show divergence. With respect to linguistic change, calques — the by-products of bilingualism — are very important. The investigation, underpinned by numerous examples and statistical data, touches upon issues that are also relevant for language typology, contact linguistics and historical linguistics.

JENŐ KISS

Kell-e új magyar szinonimaszótár?

A Magyar Nyelvőr 1998. évi 122. évfolyamában ELEKFI LÁSZLÓ az Osiris Kiadó által megjelentetett „Új magyar nyelvten” című munkával kapcsolatban fölteszi a kérdést: „Kell-e új magyar nyelvten?” (183), majd néhány — terminológiai és egyéb — észrevétel után a maga fölöttéte kérdésre ezt a lakonikus választ adja: „Kell ... De nem egészen ilyen...” (uo.). A „Magyar Szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára” címen 1998 őszén napvilágot látott (Tinta Könyvkiadó. Főszerk. KISS GÁBOR) impozáns küllemű munkát illetően szintén föltehető a kérdés: „Kell-e új magyar szinonimaszótár?” A válasz ez esetben is az lehet, hogy „Kell ... De nem egészen ilyen...” ELEKFI egy vitához szólott hozzá, így sommás állásfoglalásának magyarázatául beérhette annak leszögezésével, hogy „a vitán elhangzott bíráló észrevételeket” hitelesnek tartja, és zömükkel „talán” egyet is tud érteni (vö. uo.). A Magyar Szókincstár (= MSzt.) vonatkozásában — ezzel szemben — nemigen lehet az Elekfi nyomán megfogalmazott állásfoglalás magyarázata elől kitérni. Annál kevésbé, mivel közben több olyan kérdést szóba kell hozni, amelyet azoknak, akik a jövőben egynyelvű szótár szerkesztésére vállalkoznak, érdemes volna figyelembe venniük.

A Magyar szinonimaszótár (1999⁸.) — mint ismeretes — első ízben 1978-ban jelent meg, vagyis több mint két évtizeddel ezelőtt. Azóta a gazdasági, valamint a társadalmi-politikai életben lezajlott események nyomán a szókészletben számottevő változások mentek végbe (vö. RUZSICZKY ÉVA, Néhány észrevétel a szókészletünkben végbe menő változásokat illetően. In: Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. *Linguistica series A. Studies et dissertationes* 21. 151—5), amelyek — ha csak kisebb mértékben is — a magyar szinonimaállományt is érintették. Egy példát is említve: BAKOS FERENC „Idegen szavak és kifejezések szótára” című művének korábbi kiadásaiban a *privatizál* csupán ’magánéletet folytat, nem dolgozik, magánzóként él’ értelemben szerepel (pl. 1973.), napjainkban ezzel szemben elsősorban a *magánkézbe ad, magánosít* szinonimájaként használatos. Az efféle „újdonságok” láttán, ha számuk nem nagy is, a lexicográfia művelőiben megérlelődhet egy új szinonimaszótár szükségességének a gondolata. De természetesen fölmerülhet egy más, pusztán ilyen vagy olyan gyakorlati célra szolgáló, más felépítésű szinonimaszótár összeállításának az igénye is. Innen érthető módon 1998 februárjában magam is közreadtam, ha csak diákok használatára is, egy más koncepciójú, kisebb szinonimaszótárt (Helikon Könyvkiadó),¹ sőt azóta a kicsinyek számára is összeállítottam egy szinonimagyűjteményt („Ugyanaz vagy csak egy kicsit más” címen, ennek kiadását a Grimm Könyvkiadó vállalta). Mindebből következően az alábbi-

¹ Megjegyzés: Azért tartom szükségesnek a koncepció másságának hangsúlyozását, mert A MSzt. Előszavában KISS GÁBOR a Szinonimaszótár diákoknak (SzinSzD.) című munkát a SzinSz. „diákok számára átdolgozott változata”-ként említi (VI), figyelmen kívül hagyva, hogy a SzinSzD. több új szinonimát közöl (l. pl. az *erőszak* címszó szócikkét, ahol már az *erőszakcselekmény, terrorcselekmény*, sőt a *robbantás* és a *robbantgatás* is megtalálható, egy éppen nem kívánatos „újabb” jelenség szomorú tanújaként); hogy a diákok használatára szerkesztett szinonimaszótárban más szempontok érvényesültek a címszókiválasztásban, mint a SzinSz.-ban (címszóösszevonások, ebből következően az egy-egy szócikkben felsorakoztatott szinonimák nagyobb száma; stb.), aminek folyományaképpen az utalózás terén is jelentősen eltér a SzinSzD. a SzinSz.-tól; hogy a címszó különféle jelentéseihez kapcsolódó szinonimák — a tájékozódásnak, illetőleg a megfelelő kifejezés megtalálásának megkönnyítésére — egymástól világosan elkülönítve: számmal ellátva jelennek meg; stb.

akban csupán a „nem egészen ilyen” jegyében kívánom egy-két dologra a szótárírók és egyáltalán a filológusok figyelmét ráirányítani.

Köztudomású, hogy századunkban szakterületünkön a jelentéstan egyike azoknak a diszciplínáknak, amelyek korábban nem tapasztalt mértékben vonzották a kutatókat. S a jelentéstanon belül a szinonimika iránt is olyan nagy érdeklődés nyilvánult meg, mint azelőtt még soha. Német, angol, francia nyelven tanulmányok sora taglalta pl. a szinonímia fogalmát, sőt voltak, többen is, akik egész könyvet írtak erről a kérdésről, úgyannya, hogy — amint erre már volt alkalmam felhívni a figyelmet — H.-J. BICKMANN nem kevesebbet állított, mint hogy a szinonímiát illető nézeteket csak egy külön erre a célra készült munkában lehetne áttekinteni, nagy számukra való tekintettel. (Vö.: A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében: ÁNyT. XVI. 209—10; ugyanígy: KÁROLY SÁNDOR, A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. MNy. 1980: 143 kk.).

Évtizedekkel ezelőtt, miután szinonimaszótár szerkesztésére megbízást kapott (1961-ben), O. NAGY GÁBORnak első dolga volt elméleti téren tájékozódni, a szinonímia kérdésében nézeteit kialakítani és közzétenni (O. NAGY GÁBOR, A készülő Magyar Szinonimaszótárról. MNy. 1964: 16—31; The function of lexems and Synonymy. The Bases of a Linguistically Oriented Dictionary of Synonyms: Acta Linguistica 16. 1966: 29—42; Milyen lesz a Magyar Szinonimaszótár?: Nyr. 94. 1970: 1—15). Amikor O. Nagy Gábor hirtelen halála után 1973 augusztusában megbíztak a SzinSz. munkálatainak folytatásával, magam is első teendőmnek tekintettem az ekkorra meglehetősen terjedelmesre duzzadt nemzetközi, főleg német szakirodalom tanulmányozását, az elméleti-terminológiai kérdésekben való tájékozódást, állásfoglalást (vö. SzinSz. Bevezetés 6—8). Aligha lehet tehát kétséges, hogy állásfoglalást (vö. SzinSz. Bevezetés 6—8). Aligha lehet tehát kétséges, hogy „tudományos igényű”-nek deklarált mű (vö. Előszó V) főszerkesztőjétől elvárható lett volna, hogy munkája alapegységét illetően saját álláspontját kialakítsa és bemutassa: mit ért a *szinonima* terminuson, azaz a szóképzletnek mely elemeit tekinti egymással rokon értelműnek. Dehát az Előszóból csak az derül ki, hogy a szinonímiát a szerzők „tágan” értelmezték (VI), és hogy „a címszó szinonimáiként szókincsünknek azokat az elemeit” sorolták fel, „melyek jelentése, a címszóéhoz t ö b b é - k e v é s b é k ö z e l á l l [a kiemelés tőlem — R. É.]” (VIII).

Csaknem két évtizede annak, hogy a jelentéstannak egy — a nemzetközi szakirodalomban kellően jártas — művelője, KÁROLY SÁNDOR PÓRA FERENCnek 1907-ben napvilágot látott munkájával (Magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve) kapcsolatban leszögezte: „A szótár a rokonértelműséget tágan értelmezi, amely mai felfogásunkkal már nem egyeztethető össze [a kiemelés tőlem — R. É.]”. (A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. MNy. 1980: 144). Ha tehát a MSzkt. szerzői mégis „tágan” kívánták értelmezni a szinonímiát, erre — a magyar filológiában hagyományos módon — magyarázatot kellett volna adniuk. Annál inkább, mivel az Előszóban az olvasható, hogy a MSzkt. „a nyelvészet, azon belül is a jelentéstan és a lexikológia legújabb eredményeinek figyelembevételével” (V) készült.

Az idézett helyen (MNy. 1980: 144) KÁROLY SÁNDOR az értelmező szótárak és a szinonimaszótárak viszonyát is taglalta. „Az értelmező szótárak szövelemzései között — írta — a definíció mellett a szinonimák felsorolását is alkalmazzák. ... Az értelmező szótárak szinonimaanyaga tehát egy „rejtett” szinonimaszótárat is magába foglal.” Ezekre az általános érvényű elvekre, vagy ha úgy tetszik, szabályokra KÁROLYNál a példák sorában első helyen a „hétkötes” értelmező szótár foglal helyet: „Így A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában a *folyamodvány* címszó alatt olvassuk: »Hivatali szervhez vagy vezető személyhez intézett ... írásbeli kérelem, kérvény.« És viszont, a *kérvény* címszó alatt: »Rendsz. vmely hatósághoz, vmely hivatal, intézmény vezetőségéhez szóló, ... írásbeli kérés; fo-

lyamodvány.«” Ennek ellenére a MSzkt.-ban „Az anyaggyűjtéshez felhasznált szótárak” sorában hiába keressük A Magyar Nyelv Értelmező szótárát (I—VII. kötet 1959—1962.), nem találjuk.

KÁROLY SÁNDOR az idézett helyen felhívta a figyelmet: „Mivel a szinonímia ... két vagy több lexikai egység viszonya, e viszonyfogalom jellegéből következik, hogy ezt a viszonyt csak egy nyelvi szempontból nagyjából homogén közösség, egyetlen nyelvi réteghez tartozók érzik egyformának nyelvérzékük alapján. Ezért szinonimák csak olyan szavak lehetnek, amelyeket egyszerre, egy időben használnak egy nyelv közösségben (én emeltem ki — R. É.). A köznyelv szinonimáinak az összegyűjtésekor tehát nem vehetők figyelembe sem a teljesen elavult szavak, se a köznyelvbe be nem került tájszavak...” (A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás: MNy. 1980: 150). Meglepő tehát, hogy — anélkül, hogy KÁROLY nézeteit vitatnák, illetőleg cáfolnák — a MSzkt. szerzői az anyaggyűjtéshez több régi szótárt felhasználtak, és különféle tájszótárakból is jócskán merítettek. Így például a forrásjegyzékben a kétnyelvű szótárak sorát SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604-ben napvilágot látott „Dictionarium Latinoungaricum”-a nyitja meg. Azon értelmező szótárak élén pedig, amelyekből a szerkesztők szinonimákat gyűjtöttek, BARÓTI SZABÓ DÁVID „Kisded szó-tár”-ának második, 1792-i kiadása áll,¹ utána pedig CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS 1862 és 1874 között publikált munkája következik. És más tájszótárakon kívül (pl. CSÜRY BÁLINT, Szamosháti szótár. I—II. 1935., 1936.) SZINNYEI JÓZSEF „Magyar tájszótár”-a (I—II. 1893., 1897—1901.) is ott található a forrásul felhasznált szótárak jegyzékében.

Hogy a szinonimák gyűjtéséhez — mint a forrásjegyzék is tanúsítja — a szerzők több régi szótárt és nem egy tájszótárt felhasználtak, azt természetesen nem csupán elméletileg kérdőjelezhetjük meg (vö. KÁROLY SÁNDOR fentebb idézett nézetével). Ebből következően nagy számban kerültek bele a MSzkt.-ba olyan (rég), illetőleg (táj) minősítésű szavak, amelyet a mai magyar nyelvközösség tagjai nemigen ismernek, aligha értenének meg, ha szövegbe iktatva találkoznának vele, így nem szolgálhatnak választékul annak, aki gondolatai világos, egyértelmű megfogalmazására törekszik. Íme egy kis ízelet, amelyet a MSzkt. felölelte kevésbé ismert (cím)szavakból állítottam össze: *Bővedest kunrépát testált nyanyikára. Az esteli pozsár/babaj volt, csucsorkával/bandurkával/kutyatökl-kell/tartuflival. A pereputy rákjártával került vacokba. Azaz: Karácsonyeste cikláment adott ajándékba a mamának. A vacsora ponty volt burgonyával. A kisgyerek későn került ágyba.*

De komolyra fordítva a szót: hadd ragadjak ki — csak találomra — egy csokorra valót a választékul felkinált szóanyagból annak a véleményemnek megokolására, miszerint a MSzkt. felölelte szóanyag gazdagsága nem jelent föltétlen gazdag választékot, valójában — KÁROLY SÁNDOR kifejezését kölcsönvéve — csak álgazdagság (vö. i. h. 156): *bulyka* (táj), *koboré* (táj), *kotu* (táj) a *kátyú* szócikkében; *kunalma* (táj), *kunrépa* (táj), *türtszirom* (rég) a *ciklámen* rokon értelmű megfelelőjeként; *facsaratos* (táj), *facsintos* (táj), *fiktéros* (táj) a *furfangos* címszó alatt; *puruttya* (táj), *csunda* (táj), *ragyivátlan* (táj), *szusznya* (táj), *gabisnya* (táj), *gagyma* (táj), *gyeszora* (táj), *tafla* (táj) a *csúnya* rokon értelmű megfelelőinek sorában; *dohat* (rég), *deget* (rég) a *kátrány* szócikkében; *kuptor* (táj), *gocik* (rég), *kucik* (táj), *pucik* (táj) a *kemence* szinonimáinak sorában; *bővedest* a *karácsonyeste* szinonimájaként; *cicellér* (táj), *cinábor* (táj), *gisza* (táj), *gernya* (táj) a *cin-*

¹ Megjegyzendő: Amint a Kisded szó-tár első (1784-i) kiadásában számot ad róla, BARÓTI munkájába szívesen beiktatott korábbi forrásokból vagy erre-arra járva lelt ritkább szavakat is: „bé-hordogattam — írta — a Pázmányból, Molnárból, Páriz-Pápaiból, Gyöngyösiből ’s más egyéb könyvekből olva[ott], ’s jártomban keltemben hallomásból-is é[re]-vett ékes, vagy fenn ritkábbban forgó [zókat] [a kiemelés tőlem — R. É.]” (Elő-beszéd).

gár szócikkében; *batla* (táj), *böcöri* (táj), *csötölös* (táj), *döce* (táj) a *sánta*, *bicereg* (táj), *csülkösködik* (táj), *iplikél* (táj), *zsámbikál* (táj), *tepeckel* (táj) a *sántikál*, *sántál* (táj), *biccent* (táj), *döccent* (táj), *biktet* (táj) a *sántít* rokon értelmű megfelelőjeként; *fullározik* (táj), *hajcsúroz* (táj) a *futkározik*, *futároz* (táj), *fitukál* (táj), *fitkál* (táj), *futkorány* (táj), *futoskál* (táj) a *futkos* szócikkében. Ez a „szóválaszték” annál inkább megkérdőjelezhető, mivel a bíráló bizottság tagjai már mintegy száz évvel ezelőtt (1897-ben) felhívták Póra Ferenc figyelmét: nem célszerű kevéssé ismert szavakkal, kifejezésekkel munkáját (A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve) teletűzdelni (vö. Bevezetés).

De visszatérve a forrásjegyzékhez: az anyaggyűjtéshez felhasznált szinonimaszótárakat mindösszesen PÓRA FERENC már említett munkája (A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve. 1907) és BALASSA LÁSZLÓ „Garmada — Rokon értelmű szócsoportok és írói kifejezésformák” (1958.) című kiadványa képviseli. E munkákkal kapcsolatban KÁROLY SÁNDOR — TOLNAI VILMOS szinonima-meghatározását bírálva — konfúziót emlegetett. Ezt írta: „A TOLNAI-féle meghatározás következménye az a konfúzió, amelyet akár PÓRA FERENC szótárában, akár a Garmadában találunk szinonima ürgyén” (i. h. 147).

A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának (ÉrtSz.) szerkesztősége — ORSZÁGH LÁSZLÓ szerkesztésében — közreadott egy kötetet „A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában” címen (NytudÉrt. 36. sz. 1962.). Ennek Előszavában a szerzők úgy vélik, hogy „érdemes és hasznos” számot adni tizenkét éves munkájuk során szerzett „elméleti és gyakorlati” tapasztalataikról, a szerkesztés során követett elveikről, hogy „szótáriródmunka jövőnk munkásainak” segítségére legyenek/lehessenek. Ebben egyebek közt szó esik a címszavak kiválasztásáról (15—28), aztán — külön fejezetben — az utalásokról (115—6) és — a szótár szerkesztésének történetét bemutató IX. fejezeten belül — az egységesítésről (126).

A tanulmánykötetet — értelemszerűen — elsősorban értelmező szótárak készítői forgathatják nagy haszonnal. De igen sok tanulságot meríthetnek belőle más egynyelvű szótárak szerkesztői is, így azok is, akik szókészletünk rokon értelmű elemeinek számbavételére vállalkoznak. Vajon a MSzkt. szerzői kiaknázták-e azokat a lehetőségeket, amelyekkel a szerzők segítségükre lehettek volna, annak érdekében, hogy munkájuk megüthesse azt a — nemzetközi elismerést is kiváltó — magas mértéket, amelyet az ÉrtSz. a magyar szótártörténetben képvisel?

„A Magyar Szókincstár felépítése” című fejezetben KISS GÁBOR mint főszerkesztő számot adott a címszók kiválasztásában érvényesített szempontokról. Egyebek között ezt írta: „Nem címszók a ritka, kevesek által ismert szavak, hiszen az olvasó majd minden esetben egy gyakori szónak keresi a szinonimáját, nem pedig fordítva” (VII). Ez összhangban áll azokkal az elvekkkel, amelyeket ORSZÁGH LÁSZLÓ az említett tanulmánykötetben „A címszavak kiválasztása” című fejezetben megfogalmazott (vö. NytudÉrt. 36. sz. 15—20). Sőt, az is elmondható, hogy a szerzők a szerkesztés során, a gyakorlatban is szem előtt tartották a címszók kiválasztásában követendőnek tekintett elveiket (l. fentebb). Így inkább csak — elvétésnek minősíthető — következtetlenségnek tekinthetjük, hogy egyszer-egyszer olyan gyakorinak nemigen nevezhető, sőt nagyon is „ritka, kevesek által ismert” tájszót is beiktattak a címszavak sorába, mint a *fuszulyka* (vö. a *bab* címszó szócikkével).

Ugyanakkor nemigen látszik megokoltnak, hogy külön címszó a *búslakodik* és a *búsul*, közvetlenül egymás után, jórészt ugyanazon szinonimák élén (*bánkodik*, *búsong*, *kesereg*, *szomorkodik*, *lógatja az orrát*), még ha ezekhez (nemegyszer megkérdőjelezhető módon!) csatoltak is a szerzők több vagy kevesebb rokon értelműnek tekintett szókészleti elemet (a *búslakodik* szócikkében egyebek közt ott található a *bucsálkodik* tájszó, valamint a *siránkozik*; ezzel szemben a *búsul* szócikkébe a *búskodik*, *busonkodik*, *bozsenskol*,

valamint az *árválkodik* tájszavak kerültek be, de a *siránkozik* [helyesen!] nem kapott helyet). A *feketekávé* címszó létjogosultsága talán még vitathatóbb, hiszen közvetlen előtte ott a *fekete* II. (fn) címszó, amelynek második jelentésében ('feketekávé') sorra felsorakoztatták a szerzők ugyanazokat a szinonimákat, amelyeket a *feketekávé* szócikkébe beiktattak: *kávé*, *dupla*, *szimpla*, *mokka*, *presszókávé*, *eszpresszókávé*, *feketeleves*. (Hogy a *fekete* II. (fn) szócikkében a *fekete* is megjelenik szinonimaként, mindjárt a második helyen, a *feketekávé* után, föltehetően csak hiba, elvétel, bár más példák is találhatók a MSZkt.-ban arra, hogy a címszó is ott szerepel szinonimáinak a sorában, szinonimaként.) Más példa: *éjjeli* II. (fn) és mindjárt utána *éjjeliedény*.

Itt emlitem meg: egy kissé meglepődtem a *füge* II. (mn) címszón. Van ilyen „gyakori” szavunk? (vö. az Előszónak „A Magyar Szókincstár felépítése” című fejezetének a címszók kiválasztásáról szóló részével). Értelmező szótárainkban nem találtam *füge* mn-et. Így arra gondoltam, talán sajtóhiba szülte, a *fürge* *r* elemének kiesése folytán. Megpróbáltam a felsorolt „szinonimák” (5 db) szócikkeiben utánajárni a dolognak. A *talpraesett* és a *derék* szócikkében nem találtam sem *függé*-t, sem *függé*-t. Ám az *ügyes*, a *rátermett* és a *helyre* szócikkében ráleltem, ha nem is a *füge* mn-re, de legalább a *függé*-re. Ezzel föltevéssem, hogy tudniillik a címszó sajtóhiba szülte, igazolódott. De ha csupán erről volna szó, nem is hoznám szóba a *füge* II. (mn) címszót és szócikkét, hiszen sajtóhiba volt, van és lesz is, a számítógép „jóvoltából” egyre nagyobb számban. Legfőljebb azt kifogásolnám, hogy az *ügyes* címszó alatt — a *mozgékony*, *serény*, *házias*, *agilis* társaságában — minősítés nélkül szerepel a *fürge*, a *rátermett* szócikkében (szleng) minősítés áll utána, a *helyre* szócikkében pedig (*rég*). Ennél azonban nagyobb baj az, hogy a maga ábécérendi helyén a *fürge* (mn) címszó szócikke nem kevesebb, mint 19 szinonimát ölel fel: *élénk*, *gyors*, *lendületes*, *sebes*, *friss*, *szapora*, *mozgékony*, *eleven*, *serény*, *tűzrőlpattant*, *vidor* (*rég*), *függőnc* (*rég*), *findri* (*táj*), *virgonc*, *vickula* (*táj rég*), *pendri* (*táj*), *incempinc* (*táj*), *ugri* (*táj*), *gyikos* (*táj*), de közülük egyetlen egy sincs, amely a *füge* II. (mn) „szinonimáival” egybeesne. Más kérdés, hogy a *findri*, *vickula*, *pendri*, *incempinc*, *ugri*, *gyikos* és hasonlók kivételével, amelyeknek jelentése köz- és irodalmi nyelvi szótárból nem állapítható meg, sokkal inkább helyükön vannak a címszó rokon értelmű megfelelőjeként, mint a *füge* II. (mn) szócikkében levők.

„A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában” című műben külön fejezet szól az utalásokról (szerzője: ÚJVÁRY LAJOS). Ennek élén ez olvasható: „Az ÉrtSz.-nak egyik alapelve, hogy helymegtakarítás végett mindent lehetőleg csak egyszer, a maga legtermészetesebb helyén közöl, s ha az egyszer már elmondottat egy másik címszó kapcsán újra el kellene mondani, akkor a közlés ismétlése helyett csupán ennek lelőhelyére utal” (115). A SzinSz. szerkesztése során szintén érvényesült „az ismétlések elkerülésére, illetőleg a helyel való takarékosagra való törekvés” (I. Tájékoztató a szótár használatához 13). A „valamilyen okból más címszó alá sorolt rokon értelmű szókra/állandósult szókapsolatokra ... nyíl (→) hívja fel benne a figyelmet” (uo. 13). A MSZkt. szerzői — úgymond — „könnyű használhatóság”-ra törekedtek (VI). És „a gyors keresés érdekében nem alkalmaztak ... utalásokat sem” (VI). Ez az elv a szerkesztés során következetesen érvényesült. Így a MSZkt. használatjának — elvileg! — elég egy helyen felütni a művet. Ugyanakkor az utalásról való lemondás — természetszerűen — ismétléseket vont maga után. Ebből következően legalább a kétszeresére nőtt (pontos számításokat nem végeztem — R. É.) a munka terjedelme (és ára!), szükségtelenül. Példát is említve: a (*fekete*)*kávé* szinonimáit öt szócikk öleli fel: *kávé*, *fekete*, *feketekávé*, *eszpresszókávé*, *dupla*. Ezekben ötször szerepel (értsd: ismétlődik!) a *feketeleves* és a *fekete* (a *fekete* címszó szócikkében is, I. főntebb!), négyszer a *dupla*, a *szimpla* és az *eszpresszókávé* és — némi következetlenségként — háromszor

a *kávét*. Egy más példa: a *kerékpározik* szinonimái hét szócikkben találhatók. És a szinonimasorok nem is fedik egymást: míg a *kerékpározik* szócikke kilenc szinonimát ölel fel (*biciklizik, karikázik, kerekezik, pedálozik, tapossa a pedált, teker, bicajozik, cangázik, bringázik*), addig a *biciklizik* szócikke már csak nyolcat (*kerékpározik, karikázik, kerekezik, pedálozik, tapossa a pedált, teker, bicajozik, bringázik*). S így tovább: a *pedálozik* és a *kerekezik* címszó után hét-hét szinonima áll (*kerékpározik, kerekezik, biciklizik, bringázik, nyomja a pedált, teker, tapos* és: *kerékpározik, biciklizik, bringázik, teker, pedálozik, tapos, cangázik*), a *karikázik* szócikkében hat (*kerékpározik, kerekezik, biciklizik, bicajozik, bringázik, cangázik*), a *tapos* szócikkében négy (*kerékpározik, teker, pedálozik, biciklizik*), végül a *teker* címszó alatt már csak három rokon értelmű kifejezés (*kerékpározik, kerekezik, biciklizik*) szolgál választékul. Ebből következően szerencse dolga, hogy a MSZkt. használója mely kifejezőeszközök között válogathat. Pontosabban: attól függ, hogy a szinonimasor címszóló fölvetett tagjai közül melyiket választja kiindulásul, vagy éppenséggel melyik ötlik először az eszébe.

Ezzel a lexikográfia említett kapitális kérdései közül elérkeztünk a harmadikhoz. Az egységesítés folyamatával kapcsolatban ORSZÁGH LÁSZLÓ „A szótár szerkesztésének története” című IX. fejezetben leszögezte: „Ez a munka ... minőségi szempontból éppolyan jelentős volt, mint a nyers kézirat elkészítése” (NytudÉrt. 36. sz. 128). Mégis, mintha a MSZkt. szerzői megelégedtek volna erről a munkafázisról. Mert ahol csak fel-ütjük, szinte mindenütt az egységesítés elmulasztásának nyomaira bukkanunk. Egy példa a legegyszerűbbek köréből: Az *ABC-áruház* címszó alatt ott találjuk egyebek közt a *bolt* és az *üzlet* fn-et. Ám az *ABC-áruház* vagy ennek (*biz*) minősítéssel ellátott „párja”, az *ábécé* sem a *bolt*, sem az *üzlet* szócikkében nem kapott helyet, jóllehet nyilvánvaló: ha $a = b$ -vel, akkor b is $= a$ -val. Vagy: A *kútágas* címszó szócikkében két rokon értelmű szó található: *ágas* és a (*rég*) minősítésű *gerenda*. A *gerenda* szócikkében ugyanakkor a nem kevesebb mint 23 „szinonima” sorában nem találjuk meg a *kútágast*. Ugyanígy hiányzik a *kútágas* az *ágas* (fn) szócikkéből is, ahol egyfelől *ágasfa, pózna, rúd, oszlop, tartóoszlop*, másfelől *akasztófa* szerepel, ám az *akasztófa* szócikkéből megint hiányzik az *ágas*, ha viszont az itt szinonimaként felsorakoztatott *bitó, bitófa, törvényfa, lámpavas, haloványfa, búfelejtő, búoszlató* közül kikeressük mondjuk a *lámpavas* címszót, ennek szócikkében nem találkozunk az *akasztófá*-val. Aztán: a *nyom*² (fn) szócikkébe a címszó első jelentésében tizenhárom általuk rokon értelműnek tekintett szót iktattak be a szerzők: *lábnyom, lépés, kerékvágás, nyomdok, jel, bélyeg, csapás, csapa* (táj), *pont, folt, petty, pecsét, rajzolat*. Ezek közül tíz címszó a MSZkt.-ban (a *lábnyom, a lépés, a kerékvágás, a nyomdok, a jel, a bélyeg, a csapás, a pont, a petty, a pecsét*), de közülük a *nyom* (fn) csak hatnak a szócikkébe került bele (*lábnyom, kerékvágás, nyomdok, jel, bélyeg, csapás*). (Csak zárójelben: fölvehető a kérdés, hogy a *petty* vagy a *rajzolat* vajon milyen megfontolásból került a *nyom* fn szinonimáinak sorába, de erre most nem próbálok választ keresni, annál kevésbé, mivel a „tartalmi” kérdések, tudniillik, hogy a felsorolt szó-készlet elemek, illetőleg ezek egyike-másika valóban szinonim-e a címszóval, külön vizsgálódásnak lehetnének a tárgyai.)

Az Előszónak „A Magyar Szókinctár felépítése” című részében a X. lapon ezt olvashatjuk: „A szinonimák sorát a címszó adott jelentéséhez közeli értelmű frazeológiai egységek: szólások, szóláshasonlatok követhetik. Ezek sorát a vastagon szedett **Sz:** vezeti be.” Ez a megfogalmazás egy kissé félreérthető, félrevezető, több szempontból is. Először is arra enged következtetni, hogy a szócikkben valójában csak az **Sz:** előtt felsorakoztatott szó-készlet elemek minősülnek szinonimának (ezek alkotják a „szinonimák sorát”!), pedig tudvalevő: állandósult szókapcsolatok éppúgy lehetnek szinonimái a címszónak, mint a szó-készletnek vele rokon értelmű egyelemű tagjai. Másfelől: a „frazeoló-

giai egységek” és a „szólások, szóláshasonlatok” közé tett kettőspont a frazeológiai egységeket mintegy azonosítja a szólásokkal és szóláshasonlatokkal, pedig a frazeológiai egység nem föltétlenül szólás vagy szóláshasonlat. A szócikkekben ugyanakkor számos esetben találkozunk állandósult szókapcsolattal az **Sz:** előtt éppúgy, mint utána. Sőt ugyanaz az állandósult szókapcsolat/frazeológiai egység egyszer az **Sz:** előtt található, máskor az **Sz:** után. Példát is említve: a *csodálkozik* szócikkében az **Sz:** előtt szerepel: *eláll a lélegzete, szeme-szája eláll, nagyot néz, nagy szemeket mereszt* stb. De a *hihetetlen* szócikkében az **Sz:** után felsorakoztatott kifejezések sorát zárja a *megáll az ember esze. A nyomja a sódert* frazeológiai egységet a *beszél* szócikkében az **Sz:** előtt találjuk, a *dumál* szócikkében az **Sz:** után. Ugyanígy a *csapja a szelet* kifejezést is egyszer az **Sz:** előtt iktatták be a szerzők a szinonimák sorába (így a *legénykedik* szócikkében), másszor az **Sz:** után (l. *udvarol*). Másszóval: a szerzők egymástól eléggé eltérően, de lehet, hogy önmagukhoz képest is meglehetősen következetlenül jártak el annak eldöntésében, hogy mely frazeológiai egységek minősülnek szólásnak, illetőleg szóláshasonlatnak, annak ellenére, hogy az ide vágó szakirodalomból (l. például: HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995.) módjuk lett volna tájékozódni, a különféle állandósult szókapcsolatok elrendezéséhez fogódzókat találni.

A szerkesztők a MSzkt. 25500 szócikkében található 42300 szinonimasor közül 14400-nak az ellentétét is közlik (vö. A Magyar Szókincstár jellege VI). „Ezt az úttörést — mint PUSZTAI FERENC írja — méltán illeti meg az elismerés” (Magyar Tudomány 1999. 2. sz. 197). Mindazáltal: számomra kérdéses a kölcsönösség hiánya, vagy ha úgy tetszik, a — szinte — teljes következetlenség. Konkrétan az effélékre gondolok: a *barátságos* három antonimája közül az egyik a *nyers*, ám a *nyers* megfelelő jelentésű szinonimái után nem szerepel — viszont! — ellentétül a *barátságos*. Ott az antonima: *udvarias, figelmes, emberséges*. Ám az *emberséges*-nek megint nem antonimája — egyébként érthető módon — a *nyers*, ugyanígy a *figelmes*-nek, sőt az *udvarias*-nak sem. Vagy: a *vénasszony* címszó szócikke végén a három antonima: *menyecske, fiatalasszony, lány; az öregasszony* ellentétei: *fiatalasszony, ifjasszony, menyecske*. Ugyanakkor: a *lány* ellentéte — helyesen — a *fiú*, az *ifjú* és a *legény* (nem a *vénasszony*!), a *fiatalasszony* és a *menyecske* szócikke végén pedig nem találkozunk antonimával, sem *öregasszony*-t, sem *vénasszony*-t, sem mást nem sorakoztattak fel a szerzők.

Végül megjegyzendő még: a MSzkt. szerzői nem tartották szükségesnek munkájukat Mutatóval kiegészíteni. Ebből következően csak a címszóul fölvetett szókészleti elemeknek találhatja meg a rokon értelmű megfelelőjét/megfelelőit a szótár használója. Ezek száma 25500, vagyis négy és fél ezerrel kevesebb, mint amennyit a jóval szérelyebb terjedelmű, de Mutatóval ellátott SzinSz.-ből ki lehet keresni (12 és fél ezernyi címszó + a Mutató felölelte 17 és fél ezernyi szó, állandósult szókapcsolat, együtt kb. 30000).

Mindent egybevéve: lesznek, akik a MSzkt.-at haszonnal fogják forgatni, ahogy PÓRA munkája is évtizedeken át kézben volt, elégtelenségei² ellenére is. Ugyanakkor a szótárírás tudományában, ahogy ORSZÁGH LÁSZLÓ a lexikográfiát nevezte (vö. BALÁZS JÁNOS, Ország László, a nyelvész: Filológiai Közöny 1984. 2—3. sz. 304), nem jelent előrelépést, ellenkezőleg: meglehetősen nagy mértékű elmaradásnak minősül az ÉrtSz. színvonalától. — Póra munkájához annak idején középiskolás diákok gyűjtötték az anya-

² L. a Marczibányi díjat odaítélő bizottság nézetét: „...abból aránylag kevés van benne, a mit a pályázati hirdetés az értelembeli finom különbségek feltüntetésére kívánt. Mint pusztán anyaggyűjteményben is kifogás alá esik benne az, hogy a tájszavak fölvetelésében sokszor nem tudott a szerző kellő mértéket tartani” (Előszó IV).

got (vö. Bevezetés). A MSzkt. munkálataiban, közelebbről anyaggyűjtésében a fülszöveg szerint „nyelvészek, egyetemi és főiskolai tanárok” vettek részt. Ők — ha megfelelő műhelye gyakorlatilag nincs is a magyar szótárírásnak, ahol el lehetne sajátítani a kellő lexicográfiai ismereteket — legalább a szakirodalomból tájékozódhattak volna: mi mindenre kell annak ügyelnie, aki szótár írására, szerkesztésére vállalkozik, kivált ha ez a szótár rokon értelmű szavak lajstromozására készül, ami sokkal bonyolultabb feladat mind az egyéb egynyelvű szótárak (pl. az értelmező szótárak), mind a két- vagy többnyelvű szótárak írásánál, szerkesztésénél.

RUZSICZKY ÉVA

Is a new Hungarian dictionary of synonyms needed?

The dictionary entitled *Magyar Szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek* szótára [Hungarian Treasury of Words: A dictionary of synonyms, antonyms, and idioms], published in the autumn of 1998 by Tinta Könyvkiadó (Editor-in-chief: GÁBOR KISS) comprises 25,500 entries of words that the authors define as synonyms in a broad sense. A number of words and set phrases that are quite unfamiliar for the readers of today have found their way to this dictionary from older dictionaries and various dialect dictionaries used as sources. Since the authors avoided the use of crossreferences, the volume is rather burdened with unnecessary repetitions. It is also to be regretted that the authors skipped the working phase of unification, even though the lexicographic literature in this country lays great emphasis on the importance of that stage in compiling a dictionary. The treatment of set phrases likewise reveals that the respective literature is ignored. On the other hand, a welcome novel feature of the dictionary is the inclusion of antonyms in a number of entries.

ÉVA RUZSICZKY

Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben*

1. Ha arra keressük a választ, milyenek az eredetbeli rétegek, csoportok arányai a magyar szókincsben, mindenekelőtt a kérdést kell pontosítanunk. Egyáltalán nem mindegy ugyanis, miféle közegben vizsgálódunk. Nyilvánvalóan más-más eredményre jutunk, ha az etimológiai kategóriák mennyiségi viszonyait szótári állományukat tekintve, illetőleg szövegbeli gyakoriságukat felmérve próbáljuk felderíteni. Lényeges különbségeket tapasztalhatunk akkor is, ha összevetjük a szótövek és a szavak származási statisztikáját.

Bármelyik útját választjuk a gyakorisági elemzésnek, gondosan meg kell határozunk az etimológiai minősítés elveit, hiszen hiteles adatokat csak következetes alkalmazásuktól várhatunk. Megalapozott eredményeket akkor érhetünk el, ha megbízható és teljes etimológiai szótárt használhatunk a szavak vagy tövek eredetbeli kategóriákba rendezéséhez.

2. Mielőtt bemutatom annak a használati statisztikai vizsgálatnak az elveit, módszereit és eredményeit, amelyet mai magyar elbeszélések alapján végeztem az EWUng. segítségével, szükségesnek látom a szakirodalmi előzmények áttekintését és rövid értékelését.

* Előadásként (rövidítve) elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 1999. október 5-én.

a) Az első helyen egy sokat idézett, alapvető tanulmányt említék: TOLNAI VILMOS „Halhatatlan magyar nyelv” című írását (MNy. 1924: 50—9). Ennek most természetesen csupán a szókincs eredetbeli rétegeinek arányaival foglalkozó részletére (54—7) térek ki.

TOLNAI nagyszabású gyűjtésen alapuló adatokkal és meggyőző érvekkel cáfolta azt a véleményt, mely szerint a magyar szókészlet java idegen eredetű. Háromféle etimológiai statisztika elkészítését tartotta lehetségesnek és szükségesnek: *tőstatisztikát*, *szótári statisztikát*, valamint a szavak szövegbeli gyakoriságát mutató *használati statisztikát* állított össze. Sajnos, az első kettőnek a forrását nem nevezte meg; a harmadikhoz a tanulmányt megelőző száz év szövegeiből kiszemelt, öt műfajt képviselő korpuszt dolgozott fel. Vizsgálata kitűnően szemléltette azt a tételt, hogy a használati statisztikában „a nyelv eredeti [= nem jövevény] elemeire nézve hasonlíthatatlanul kedvezőbb eredményt kapunk” (i. h. 55).

TOLNAI VILMOS munkája mind elméleti-módszertani szempontból, mind számszerű eredményeivel megalapozta a későbbi kutatásokat. Vitathatatlan eredményei mellett azonban hibáira is többen felhívták a figyelmet, például BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Kritikai észrevételeikről később, a saját statisztikáimhoz fűzött magyarázatban szólok részletesebben. — Azt viszont már most szeretném indokolni, miért nem értek egyet a statisztikafajták TOLNAI-féle hármas felosztásával. Bár TOLNAI nem mondja ki világosan, minden jel arra mutat, hogy *tőstatisztikája* ugyanúgy *szótári alapú*, mint maga a *szótárinak* nevezett (szó)statisztika. A tanulmányban tehát valójában ezek a típusok szerepelnek:

1. *szótári tőstatisztika*; 2. *szótári szóstatisztika*; 3. *használati szóstatisztika*. Mivel TOLNAI — igen helyesen — szembeállítja egymással a szavak eredetkategóriáinak *szótári* és *használati* gyakoriságát, ugyanezt a tövekkel kapcsolatban is megtehetné, hiszen a szavakhoz hasonlóan a szövegbeli használatban a tövek is többször megjelenhetnek. A hármas felosztás helyett tehát jobb lenne kétszer két statisztikátípust szembeállítani: 1. *szótári statisztika* : *használati statisztika*; 2. *tőstatisztika* : *szóstatisztika*. Így a típusoknak négy kombinációját hozhatjuk létre:

1. szótári tőstatisztika
2. szótári szóstatisztika

3. használati tőstatisztika
4. használati szóstatisztika

b) TOLNAI összeállítása alapot és biztatást adott nyelvészeinknek az etimológiai statisztikai kutatásokhoz. Ezek közül a *szótári* típusú felmérések természetesen etimológiai szótáraink megjelenéséhez kötődtek.

Először a SzófSz. (1941) adott alkalmat arra, hogy tudományosan megalapozott minősítéseket tartalmazó, teljes etimológiai szótár birtokában lehessen megállapítani szókincsünk eredetbeli összetételét. VERMES STEFÁNIA felismerését és munkabíráását dicséri, hogy a lehetőséggel élve elkészítette a SzófSz. statisztikáját (NyK. 1943: 435).

A TESz. megjelenésével (1967—1976) a SzófSz.-nál jóval nagyobb méretű, részletesebb, árnyaltabb, a közben eltelt évtizedek szemléleti változásait és gyakorlati eredményeit is tükröző etimológiai szintézis állt a kutatók rendelkezésére. Ez a gazdag és megbízható forrás szinte kínálta magát a statisztikai feldolgozásra, de nyelvészeink vagy megriadtak a feladattól, vagy nem ismerték fel a vállalkozástól várható előnyöket. Értékes ellenpéldaként említhetjük, hogy diákköri dolgozatként egy egyetemi hallgató, BAJUSZ GÁBOR elméleti szempontból is igényes, részletes statisztikát készített a TESz. I. kötetének alapján (in: Történeti-etimológiai dolgozatok. Szerk.: LIPTAI SÁRA és MARTIN VALÉRIA. ELTE, Bp., 1977. 11—21 = EtD.), őt azonban korai halála megakadályozta a munka folytatásában. — Debrecenben PAPP FERENC és munkacsoportja a magyar (tő)-

szókincs gépi feldolgozása során az ÉrtSz., a SzófSz. és a TESz. anyaga alapján etimológiai vonatkozású gyakorisági felméréseket is végzett (vö. pl.: NytudÉrt. 58. sz. 1967. 518—22; NyK. 1968: 200—9, 1969: 129—35, 1973: 3—39; MNy. 1969: 145—54). Ezeknek egy részében azonban az etimológiai kategóriák arányai csupán érintőlegesen kerültek szóba, máskor pedig a vizsgálat inkább próbaként, ideiglenes jelleggel, nem a teljesség igényével készült, ezért PAPP szempontjainak és eredményeinek ismertetésére sem itt, sem a továbbiakban nem térek ki. (Ugyanakkor szeretném az érdeklődőket a felsorolt írássok tanulmányozására biztatni, mivel a bennük megfogalmazódó gondolatok, ötletek és az alkalmazott módszerek méltók a figyelemre.) Az iménti listához kapcsolódott negyed évszázaddal később PAPP FERENC és TEMESI VIOLA előadása az 1994-es egri nyelvész-kongresszuson „A magyar tőszókincs számítógépes feldolgozása (a TESz. alapján)” címmel.

Az EWUng. (1993—1995) nemcsak számos konkrét esetben bírálta felül a szavak TESz.-beli származtatását, hanem sok tekintetben átformálta elődje eredetminősítési rendszerét is, véleményem szerint megkönnyítve a statisztikai vizsgáldást. A lehetőség mellett pedig ott áll egyfajta kényszer is: ha napjainkban valaki a magyar szókészlet eredetbeli kategóriáinak arányai iránt érdeklődik, akkor az EWUng.-hoz „illik” és célszerű fordulnia. — Az EWUng. szócikkeinek eredetminősítési statisztikájára nem kellett sokáig várnunk. A feladatot KERESZTES LÁSZLÓ végezte el, számításainak központi szerepet biztosítva a szótár két kötetéről írt ismertetéseiben (ALH. 1990—91 [valójában 1994!]: 489—92, 1998: 383—8). Ahogy annak idején BAJUSZ GÁBOR a TESz.-szel kapcsolatban, most KERESZTES is kezdőbetűk szerinti részletes bontásban közölte adatait, majd összegezte őket (az utóbbit l. ALH. 1998: 386). — Az EWUng. megjelenésekor VERMES STEFÁNIA elkészítette az *a* kezdőbetűs anyag eredetstatisztikáját, és összevetette azt a SzófSz. megfelelő részletével (Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 1995: 205—8).

Az imént felsorolt szótári statisztikák egy részére saját vizsgálatomat bemutató még többször visszatérek.

c) TOLNAI tanulmánya a használati statisztikai vizsgálatokban sem maradt visszhangtalan. Hivatkoztak rá például azok, akik nyelvünk eredetének bizonyítékeként vagy tulajdonságainak szemléltetésére jellemezni kívánták szókincsünk etimológiai összetételét: ZSIRAI MIKLÓS (FgrRok. 1937/1994. 48—51) és BÁRCZI GÉZA (in: Magyar-ságtudomány és nemzetnevelés. Debrecen, 1944. 101 = Magyarságtud.). Ez a két kiemelkedő nyelvészünk TOLNAI megállapításaihoz kapcsolódva maga is vállalkozott eredetstatisztikai számításra: ZSIRAI (i. m. 50) a Szózat első két versszakát, míg BÁRCZI (i. h.) a Himnusz első versszakát elemezte ilyen szempontból.

A magyar szókészlet etimológiai kategóriáinak használati statisztikai vizsgálatában BENKŐ LORÁND tett nagyon fontos lépést. „Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához” című tanulmánya (NyK. 1962: 115—36) kitűnik elméleti igényességével, gondolatainak és módszereinek újdonsága miatt értékes vitaalap, így konkrét eredményei is fokozott figyelmet érdemelnek. A szerző négy rövid szöveg(részlet) diakrón összevetésére vállalkozott; ezek: Halotti Beszéd (XII. sz. vége), Bornemisza: Ördögi kísértetek (részlet, 1578), Szemere Pál levele Petőfi Sándorhoz (1846), valamint a tizedik pedagógusnapra szóló köszöntő (1961). A szövegeket több szempontból is feldolgozta, számunkra most az általános bevezető mellett az etimológiai vonatkozásúak a fontosak (l. főleg NyK. 1962: 115—9, 125—35). A tanulmánybeli etimológiai minősítés elveiről, néhány számítási módszerről és egyes részletek jelentőségéről statisztikai vizsgálatomhoz kapcsolódva lesz megfelelőbb szólnom.

Egy-egy új etimológiai szótár a használati statisztika segédeszközeként is kifejtetheti hatását. A TESZ. ilyen alkalmazására HAJDÚ MIHÁLY kezdeményezésére és irányításával, szemináriumi dolgozatok formájában került sor. Ezek közül két füzetben öt-öt meg is jelent az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének kiadványaként, ezzel az összefoglaló címmel: „Irodalmi művek szóetimológiai vizsgálata” (szerk. L. SIMON LÁSZLÓ, 1994., ill. PAPP ZOLTÁN JÁNOS, 1997. = Szóet.). Mindkét füzethez a vállalkozás szellemi atyja, HAJDÚ MIHÁLY írt előszót (1994. 3–6; 1997. 3–4). A dolgozatokban elemzett szövegek kora és műfaja változatos. A szerzők voltaképpen szójegyzékkel ellátott használati töreedet-statisztikákat állítottak össze. Erről a vitatható megoldásról, valamint néhány részkérdésről, továbbá a füzetek hasznáról és időszerűségük problémájáról a későbbiekben lesz szó. (Terminológiai kitérőként megjegyzem, hogy a *szóetimológia* megnevezés nem szerencsés, tautologikus, hiszen etimológiáról szinte mindig a szavakkal kapcsolatban beszélünk. Jelzőre, összetételi előtagra nem a tipikus, hanem a különleges esetekben van szükség: BÜKY BÉLA tervei közé tartozott például egy *toldaléketimológiai* tár megvalósítása.)

3. Az EWUng. megjelenése a szótárihoz hasonlóan a használati statisztikában is új lehetőséget és feladatot kínál. Vajon milyen kép rajzolódik ki az eredetkategóriák szövegbeli arányairól, ha az etimológiai minősítésben az EWUng. ítéleteit, illetve elveit követjük? Egyrészt erre a kérdésre kerestem a választ azzal a használati statisztikai vizsgálattal, amelyet a következőkben bemutatok. Másrészt az volt a célom, hogy elméleti megalapozásul és a konkrét elemzés során mérlegre tegyem a szakirodalomból megismert elvek, módszerek és eredmények bizonyos részleteit. Mindezek mellett az is vonzott a feladathoz, hogy lehetőséget láttam néhány új szempont és módszer érvényesítésére, illetőleg alkalmazására. Kutatásra ösztönzött BENKŐ LORÁNDnak „Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben” című egi kongresszusi előadása is (MNy. 1994: 385–92): közelebbről meg akartam ismerkedni az etimológiai minősítésnek egy másfajta közegben, a használati statisztikában játszott szerepével.

4. Már a gyűjtőmunka megkezdése előtt biztos lehettem abban, hogy sokféle tényezőre kell figyelnem. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy kísérletemben lemondok a műfaji és a diakrón összevetés lehetőségéről, és az elemzést mai magyar elbeszélésekre korlátozom. A korszakok közötti választásban a mai nyelvhasználat felmérése a legkézenfekvőbb megoldás. Egy próbavizsgálathoz az írott nyelvi és prózai szövegek látszanak alkalmasnak, ezek közül szépirodalmiakat szemeltem ki. Arra törekedtem, hogy a szövegmintában több szerző nagyjából azonos arányban kapjon helyet. A választott elbeszélések mindegyike ugyanabból a kötetből való: Körkép 94. Huszonhárom mai magyar író kisprózája. Szerk. Hegedős Mária. Magvető, Bp., 1994. A gyűjteményből — főleg a számomra ismertebb szerzőket részesítve előnyben — 10 mű egy-egy részletét jelöltem ki. Az írók és a címek listája, zárójelben a feldolgozott részlet kötetbeli lapszámával: Bertha Bulcsu: A bálnak hangja (16); Darvasi László: A fuldai Kékvízesés (56); Grendel Lajos: Az ügynök és a borkereskedő (115); Lázár Ervin: A keserűfű (120); Mátyás Iván: A puhakalapos (174); Spiró György: Szinopszis (213); Szakonyi Károly: Álomirodalom (222); Tar Sándor: Lassú teher (244); Vathy Zsuzsa: Az Adamovits-ház (263); Zalán Magda: Nápoly hamis aranya (294).

A következő lépés a korpusz nagyság meghatározása volt. Mivel úgy döntöttem, hogy a gyűjtést és az adatok minősítését, csoportosítását hagyományosan (cédulázással) végzem, a szövegmintát csak akkorára tágíthattam, hogy az adatok mennyisége ezzel a módszerrel kezelhető legyen; a minta szűkítésében pedig arra kellett ügyelnem, hogy az

adatok csekély száma ne tegye hittelenné a statisztikát. E szempontok mellett figyelembe véve azokat a tanulságokat is, amelyek BENKŐ LORÁND felméréséből (NyK. 1962: 125—31) és a HAJDÚ MIHÁLY-tanítványok dolgozataiból (Szóet. 1994. és 1997.) adódtak, a korpuszt néhány száz szótári szó terjedelműre terveztem.

Ennek szellemében a 10 műből egy-egy 100 szótári szót tartalmazó szövegegységet jelöltem ki. Arra törekedtem, hogy a részleteknek az elbeszélésekben elfoglalt helye változatos legyen, ezért így választottam ki őket: a névsorban első szerző művének részlete az elbeszélés első oldaláról való, a második szerzőtől vett szakasz az ő írásának második oldaláról, és így haladtam tovább egészen a tizedik elbeszélésig, ott a tizedik oldalt választva. A szószámlálást mindig a megfelelő oldal első teljes szavával kezdtem, és addig folytattam, míg el nem jutottam a századik szótári szóhoz. Hangsúlyozom, hogy nem szóelőfordulásokot vagy szóalakokat számoltam, hanem szótári szavakat, azaz egy-egy szövegrész 100 különböző szótári szót tartalmazott. Magától érteődik, hogy a kijelölt szövegegységeken belül némelyik szó ismétlődött, akár többször is, így a szóelőfordulások száma mindenütt jóval túllépte a százat: egy-egy szövegrészre átlagosan 142 szóelőfordulás jutott. A 100 szótári szó gyűjtését minden választott szövegrészben újból kezdtem, vagyis egyelőre figyelmen kívül hagytam, hogy egy-egy szótári szó a már végignézett szövegrészekben szerepelt-e. Mivel a különféle szövegegységek szókészletében sok volt a közös elem, a teljes korpusz szótári szavainak száma 10×100 alatt, azaz 1000 alatt maradt: a korpusz 739 szótári szót és 1421 szóelőfordulást tartalmaz.

Adós vagyok egy-két fontos információval a szószámlálás módjáról. Most pótolom a mulasztást.

Akárcsak annak idején BENKŐ LORÁND (NyK. 1962: 117), én is kirekesztettem a vizsgálatból a tulajdonneveket. Igaz, csak a kétségtelenül és jellegzetesen tulajdonnévi természetű elemeket hagytam ki, az alkalmi tulajdonneveket vagy a tulajdonnevet alkotó közzavakat beemeltem adataim közé. A megkülönböztetés szemléltetésére egy példa Mándy Iván elbeszéléséből: „Soha ilyen *Puhakalapost* nem láttam, mint a *Bandi* a *Belső ruhatárban*.” (Körkép 94. 174.) A *Bandi* személynév kimaradt a korpuszból, a szerep neve (*Puhakalapos*) és a színdarab címe (*Belső ruhatár*) viszont nem. — A kifejezetten tulajdonnévi elemekkel a közzavakétól eltérő etimológiai problematikájuk miatt nem foglalkoztam, így persze a szószámláláskor sem vettem őket figyelembe. Mivel tudtam, hogy a szóstatisztika mellett töstatisztikát is készítek, nem vettem fel a szövegmintába a tulajdonnévből képzett származékokat (*amerikai, budapesti, londoni*) sem, kivételt egyedül a *kocsi*-val tettem keletkezésmódja (l. később) és a tulajdonnévtől való eltávolodása miatt. — Csupán érdekességként, adalékkul említtem, hogy (a kételemű személynéveket egy egységnek tekintve) a tulajdonneveknek 38, származékaiknak pedig 5 előfordulását találtam a kijelölt szövegrészek határain belül. Megjegyzésként ide kívánczik még, hogy HAJDÚ MIHÁLY egyetemi hallgatói (l. Szóet. 1994. és 1997.) a tulajdonnevek beszámításában nem voltak egységesek; többen felvették őket a statisztikába, de pusztán „tulajdonnév” minősítéssel, eredetük megjelölése nélkül.

A szószámláláskor a csak jel-, illetve ragmorfémában eltérő szóalakokat (a rag- vagy jelszilárdulás esetét kivéve) természetesen egyetlen szótári szó adataiként értékeltem. Az alapszóhoz (és egymáshoz) képest külön szótári egységnek tekintettem viszont a képzéssel keletkezett szavakat, beleértve az igeneveket is: például a *hall* igéhez képest külön szó a *hallgat*, a *hallgatózik*, sőt a *hallani* is. Külön egyedként kezeltem a ható igéket is, például a *kap*-pal szembeállítva a *kaphat*-ot. Szintén külön egységnek minősítettem a morfémaszilárdulással létrejött alakulatokat: például a *jól* és a *nyomban* határozószókat a *jó* melléknévhez és a *nyom* főnévhez képest. Az összetett szavakat a maguk egészében tekintettem számlálандónak, azaz (ebben a fázisban) nem bontottam őket ele-

meikre: például a *barátnő* vagy a *nőismerős* nem számított a *nő* főnév képviselőjének. Minden igeekötőt, tehát a különírtakat is, az igenek vagy az igeszármazéknak a részeként kezeltem, így az igeekötők nem tartoznak az önálló szóadatok közé; ugyanakkor az igeekötős alakulatokat az igeekötő nélküli igehez (és egymáshoz) képest külön szóként értékeltem: például a *jön-höz* viszonyítva az *átjön*, *eljön* és *belejönni* szavakat. — Ez a szószámlálási mód azonos a BENKŐ (egyik) statisztikájában alkalmazottal (NyK. 1962: 116—7). Másként dolgoztak HAJDÚ MIHÁLY tanítványai: az abszolút töveket és azok eredetét keresve az összetett szavakat (többnyire) elemeikre bontották, s mindenfajta toldalékot lemesztettek a töről (l. HAJDÚ: Szóet. 1994. 5). Ha egy használati statisztikában ez a megoldás kizárólagos (márpedig náluk az), akkor nem értek vele egyet, mivel nem ad képet a szövegben ténylegesen megjelenő szavak eredetkategóriáinak arányairól, hiszen a belső keletkezésű elemek nagy részét összemossa más etimológiai osztályok képviselőivel. A címben ígért „szóetimológiai” vizsgálat így a tövek minősítésére korlátozódik.

Az ismétlődéseket figyelembe véve a szóelőfordulások számát is megállapítottam, majd a 10 szövegrészlet szavait közös betűrendbe soroltam. Ezzel feltártam a szövegrészletek közös szóanyagát is: 121 szótári szó jelent meg egynél több műben, ez a korpusz 739 szavának 16%-a. (A 10 részlet mindegyikében csupán a két határozott névelő tűnt fel.) A részletek közös szavait a különböző művekből magukkal hozott előfordulási számokat is összegezve egyesítettem. — A teljes korpuszban (1421 szóelőfordulás) a *s z a v a k* gyakorisági listáját az *a* névelő vezeti 120 adattal, mögötte a sorrend: 2. *az* névelő (34), 3. *és* (33), 4. *van* (31), 5. *nem* tagadószó (27), 6. *is* (23), 7. *hogy* kötőszó (21). Hogy e szavak előkelő helyezése egyáltalán nem a véletlen játéka, azt — mindennapi tapasztalataink mellett — „A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965—1977)” című kötet (Szerk.: FÜREDI MIHÁLY és KELEMEN JÓZSEF. Akadémiai K., Bp., 1989. = SzGySz.) is alátámasztja, ugyanis így kezdődik benne a szuperlexémák gyakorisági listája: 1. *a* (ide számít az *az* névelő is), 2. *és*, 3. *nem*, 4. *van*, 5. *hogy*, 6. *az* névmás, 7. *ez*, 8. *is*. (A *szuperlexéma* szakszó magyarátat l. SzGySz. XXI, a lista említett szakaszát pedig uo. 3—4.) Érdemes itt megjegyezni — s ezt HAJDÚ MIHÁLY is felvetette (Szóet. 1994. 4) —, hogy a SzGySz. anyagának etimológiai vonatkozású elemzése tanulságos lehetne. Az effajta vizsgálódás persze óvatosságot igényelne, mivel a SzGySz. szerkesztési elvei és az eredetminősítési szempontok olykor összeütközésbe kerülhetnek: például a gyakorisági szótár a *van* szuperlexémához sorolja (bár megkülönböztethetően) a *lesz*-től „kölcsonzott” szuppletív alakokat (SzGySz. 3), míg egy etimológiai vizsgálatban — így az enyémben is — ezeknek a *lesz*-nél, illetve annak származékainál a helyük.

5. A korpusz szókészlete az EWUng.-éhoz való viszony szempontjából három csoportra osztható.

a) Az elsőbe azok a szavak tartoznak, amelyek valamilyen funkcióban (címszóként, alcímszóként, kiemelt származékként stb.) az EWUng.-ban is megvannak. Ezek etimológiai minősítésekor lényegében átvettem a szótár állásfoglalását. Azért csak „lényegében”, mert a származtatás valószínűségi árnyalatainak pontos tükrözése szinte áttekinthetetlené tette volna a statisztikát.

A *v a l ó s z í n ű* magyarázatok kezelésmódjáról az első érdemi megjegyzést BENKŐ LORÁND tanulmányában (NyK. 1962: 127) találtam: ő a statisztikáiban a biztos etimológiák megfelelő csoportjaiba sorolta be őket. Ugyanezt tette az EWUng. elemzésekor KERESZTES LÁSZLÓ (ALH. 1990—91 [= 1994]: 490). Más megoldást választott BAJUSZ GÁBOR: nem a „meghatározható eredetű” (azaz biztos etimológiájú) szavakhoz, hanem a bizonytalan eredetűekhez sorolta be a valószínű magyarázatú elemeket, s a bizonytalanok között különítette el a „valószínűleg” és a „talán” fokozatot (EtD. 1977. 12, 17).

A HAJDÚ-tanítványok többsége nem fedte fel világosan a valószínű etimológiák besorolási helyét; akik mégis, azok egymással ellentétesen döntöttek: DÖMEL ORSOLYA (Szóet. 1997. 16) a bizonytalanok csoportjába, PAPP ZOLTÁN JÁNOS (uo. 28) viszont a megfelelő biztosakéba illesztette be őket. — Mindkét megoldás logikus, mindkettő a gyakorlatban is járható és járt út. Ezt az ímént hozott példákön kívül az is mutatja, hogy a közelmúltban az EWUng. két szócikkírójának a választása sem esett egybe: GERSTNER KÁROLY a német vonatkozású elemekről írt értekezésében a „bizonytalan eredeztetés” kifejezéssel összefoglalható esetek közé számította a valószínű magyarázatokat is (NytudÉrt. 145. sz. 1998. 8), míg jómagam az EWUng.-beli szláv jövevényszavakkal foglalkozó statisztikámban a biztossal egyenértékűnek tekintettem a valószínű eredetet (HORVÁTH LÁSZLÓ in: Kiss Lajos-Eml. 1997. 163—5). Az EWUng. „valószínű”-ként megadott magyarázatait mostani vizsgálatomban is a megfelelő biztosakhoz soroltam, mivel változatlanul úgy vélem, hogy a TESz. és az EWUng. szócikkeinek minősítési és kidolgozási rendszerére inkább a „(biztos + valószínű) : bizonytalan” oppozíció a jellemző, mint az „egészen biztos : nem egészen biztos” (l. i. h. 164).

A bizonytalan származtatásoknak a szakirodalomban, valamint a statisztikáimban elfoglalt helyéről a 6. pontban, az ismeretlen és a vitatott eredetű elemek problematikájával összefüggésben lesz szó.

b) A korpusz készletének második csoportját az EWUng.-ból hiányzó, de morfológiai felépítésük alapján etimológiailag minősíthető elemek, jellemzően származékok (*bizonytalanság, csobbanás* stb.) és összetett szavak (*famóló, gazcsomó* stb.) alkotják.

Íde kapcsolódik az igekötős alakulatok minősítésének kérdése. Statisztikámban az egyszerű igekötős igék (*elfut, meglát, visszanéz* stb.) természetesen az összetett szavak számát gyarapították. Nehezebb volt az „igekötő + ige(tő) + képző” típus megítélése. Olykor ugyanis mind a *belejön + -ni, beszakad + -hat* stb., mind a *bele + jönni, be + szakadhat* stb. tagolás lehetséges volna. Mivel az ilyen felépítésű szavak között bőven vannak olyanok is, amelyekkel kapcsolatban a második tagolásmód valószínűtlen vagy kizárható (*elszelelhet, kiegészítés* stb.), mindig az első felbontás mellett döntöttem, vagyis a *belejönni, a beszakadhat* és társaik a származékok közé kerültek.

c) A korpuszbéli harmadik, legkisebb csoportba azok a szavak tartoznak, amelyeknek az eredetét sem az EWUng., sem morfológiai felépítésük nem árulja el. Ilyenből a szövegmintában mindössze hat van. — Az *avanzsál* az EWUng.-ból a címszavak megrostálása miatt maradt ki; a TESz.-ben még szerepelt az *avanzsíroz* képzőcserés módosulataként. — Az *egzakt* és az *ortográfia* mindkét etimológiai szótárból hiányzik. Az ÉKsz. szerint ezek a latin által elterjesztett nemzetközi szavak. Ennek alapján az *egzakt*-ot be is soroltam a nemzetközi elemek közé; az *ortográfia* azonban az ÉKsz. új változatának kéziratában latin jövevényszó (GERSTNER KÁROLY közlése), ezért én is annak minősítettem. — Az *ny* betűnév szerintem tudatos szóalkotás eredménye. — A 'varrólány' jelentésű *piccinina* Zalan Magda olasz környezetben játszó művében bukkan fel; a szerző magyar mondatban, a helyiek nyelvéből átemelve használja atmoszférateremtésre. — Végül, de egyáltalán nem utolsósorban az *s* különleges esetét említem meg. Ez a kötőszó kivétel a kivételek között. Megtalálható az EWUng. és szócikkében, de eredetminősítés nélkül, ambivalens szerepben: egyszerre alakváltozat és összetételi utótag... Ennek az el-entmondásnak a feloldására az UEW.-hez fordultam, annak nyomán (i. m. 79) alkalmaztam a „bizonytalan eredetű, talán ősi örökség a finnugor korból” minősítést.

6. Természetesen már gyűjtőmunkám megkezdése előtt lényegében meg kellett terveznem a vizsgálatom eredményeit szemléltető statisztikai táblázatok felépítését, de a kategóriák rendszerét csak a korpusz szóanyagának és a konkrét etimológiai minősítéseknek

ismeretében önthettem végleges formába. A szóanyagnak az eredetminősítések szerinti elrendezése és az eredmények táblázattá alakítása ugyanis egyáltalán nem tartozik a mechanikusan megoldható feladatok közé: dönteni kell bizonyos kategóriák összevonásáról; mérlegelni kell, hogy a főkategóriákon belüli felosztás mennyire legyen részletező, és hogy egyes határesetek melyik főkategóriához tartozzanak; magától értetődően annak átgondolására és kipróbálására is szükség van, hányféle szempont kaphat helyet egy táblázatban, hogy az egyszerre lehessen informatív és áttekinthető.

a) A szavakat eredetminősítésük szerint négy főkategóriába osztottam: 1. az ősi örökséghez tartozók; 2. belső keletkezésűek; 3. jövevények; 4. tisztázatlan eredetűek.

Az első két csoport a szakirodalomban hosszú ideig egybeolvadt, sőt ma sem mindig válik el világosan. — TOLNAI statisztikái (MNy. 1924: 55—6) a felbontás nélküli „magyar” kategóriához vonva közölték annak a készletnek az adatait, „melyet nyelvünk részben magával hozott az ősi finn-ugor nyelvkincsből, részben önálló magyar élete folyamán önmagából kifejlesztett” (i. h. 55). Ugyanezt tette ZSIRAI, az „eredeti” címkét használva a főkategória megnevezésére (FgrRok. 1937/1994. 50). BÁRCZI (Magyarságtud. 1944. 101) sem különítette el a finnugor és ugor szavaktól a belső keletkezésűeket. — VERMES STEFÁNIA csak részben követte a hagyományt. A SzófSz. statisztikájához fűzött megjegyzései között ezt olvashatjuk: „A hagyományos gyakorlatnak megfelelően »finnugor« gyűjtőnév alá foglaltam a magyar szókészletnek uráli, finnugor és ugor korból örökölt elemeit. [Bekezdés.] Az »önálló« nyelvi alakulatok csoportjába soroltam a dajka- és gyermeknyelvi képződményeket, az állathivogató, hangfestő, hangutánzó és nyelvújítási szavakat, továbbá azokat a származékokat, amelyek a SzSz.-ban [= SzófSz.] az alapszóra való utalással külön címszóként szerepelnek.” (NyK. 1943: 435.) A táblázat (uo.) az „eredeti” főkategóriában összegzi a „finnugor” és az „önálló” elemeket, de külön-külön is megadja a két kategória képviselőinek számát és százalékarányát. Ez igen fontos reform.

Az ősi örökséget és a belső keletkezésű szókészletet két, egymástól hangsúlyozottan megkülönböztetendő főkategóriaként az etimológiai statisztikai szakirodalomban először BENKŐ LORÁND tanulmányában találjuk meg (NyK. 1962: 126—8). BENKŐ határozottan bírálta a TOLNAI-féle hagyományt: „A magyar szókincs eredetére vonatkozó eddigi statisztikai számítások [...] legfőbb hibája az volt, hogy a magyar nyelv külön életében keletkezett szavakat nem választották külön az ősi elemektől, hanem »eredeti«, »magyar« megjelöléssel általában egybeolvasztották e két csoportot, tetéztve ezt még azzal is, hogy a jövevényelemek magyarban való továbbalakításaival nagyon ingadozóan, hol így, hol úgy bántak el. Mindenki tudja, hogy az ősi eredetű és a belső keletkezésű szövelemek elhatárolása [...] nem könnyű dolog [...]. E nehézség azonban nem lehet ok arra, hogy ezt a két alapvetően különböző csoportot egybekeverjük.” (I. h. 126—7.) — BAJUSZ (EtD. 1977. 13—7) és KERESZTES (ALH. 1998: 386) szótári statisztikái már magától értetődően tekintették a kétféle eredetkategória szembeállítását. A differenciálás igénye HAJDÚ MIHÁLY egyetemi hallgatóinak dolgozataiban is megfigyelhető (Szóet. 1994. és 1997.), ők azonban elsősorban a tövek eredetét tartották szem előtt, ezért használati statisztikáikban (mint a 4. pontban már említettem) a két kategória közötti különbség gyakran elmosódik, illetve néha csupán az onomatopoeitikus elemekkel kapcsolatban fedezhető fel.

Az ősi örökség szóállományának az alapnyelvi rétegek szerinti felosztására a TESz. megjelenése előtti statisztikákban nem került sor. BENKŐ sem vállalkozott rá, ezzel az indoklással: „Az ősi szókincs uráli, finnugor és ugor csoportra való továbbtagolása a besorolás biztonságát illetően is nagy nehézségekkel járt volna, amellet a megvizsgált szóállomány mennyisége alapján sem igen vezethetett volna reális eredményre.” (NyK. 1962: 126.) — A TESz. birtokában, pontosabban annak I. kötetét elemezve

BAJUSZ GÁBOR az egyes alapnyelvi rétegek adatait külön is feltüntette (EtD. 1977. 13—4, 16), szintén fontos szempont volt ez majdnem minden HAJDÚ-tanítvány dolgozatában (Szóet. 1994. és 1997.). Bevallom, nem értem, hogy a finnugrista KERESZTES LÁSZLÓ az EWUng.-ot bemutatva miért mondott le a rétegek szerinti felbontásról (vö. ALH. 1998: 386).

Már vizsgálatom megkezdésekor az volt a véleményem — és ebben az eredmények megerősítettek —, hogy a statisztikai táblázat(ok)ban (l. a 7. pontban) szükséges és érdemes külön is szerepeltetnem az uráli, a finnugor és az ugor elemek adatait. Azokban az esetekben, amelyekben az EWUng. szerint az alapnyelvi réteg nem határozható meg egyértelműen, a tisztázatlan etimológiákkal kapcsolatos megoldást választottam (l. alább).

Az ősi örökség és a belső keletkezésű elemek határsávjához tartoznak az „ősi fiktív tő + magyar képző” felépítésű szavak. Ezek besorolására igyekeztem viszonylag egyszerű és az EWUng. szellemének megfelelő megoldást találni. Úgy döntöttem, hogy az „Ősi örökség: az uráli/finnugor/ugor korból való tőhöz magyar képző kapcsolódik” bevezető mondatlall jellemzett kategóriát az ősi örökséghez tartozóként kezelem, az alapnyelvi rétegek szerinti differenciálás nélkül (pl.: *hosszú, lélek, sötét*). Azokat a szavakat viszont, amelyeket az EWUng. a „Származékszó uráli/finnugor/ugor eredetű tőből” formulával minősít (*fürdik, keres, terít*), belső keletkezésűnek tekintettem, és a fiktív tövek származékai közé soroltam.

Azokban a statisztikákban, amelyekben a belső keletkezésű elemek teljesen összemosódnak más kategóriák reprezentánsaival, még keresnünk sem nagyon érdemes a belső szóalkotás és szóteremtés alkategóriáit. Ott sem mindig találjuk meg őket, ahol a belső keletkezésű szavak csoportja többé-kevésbé önálló kategóriaként jelenik meg. — VERMES (NyK. 1943: 435) és KERESZTES (ALH. 1998: 386) talán az összkép elaprózódásától tartva mellőzte a belső keletkezésűek kategóriájának bontását. — BENKŐ ki is fejtette, hogy egész tanulmányában csak a nagyobb, átfogóbb szókategóriák megálapítására és statisztikázására törekedett (NyK. 1962: 117, 126). Igaz, elemzésében megvan a belső keletkezésűek alaktani csoportosítása (uo. 131—5), de nem az eredetstatisztikai táblázatok (uo. 128) részeként. — A HAJDÚ irányította vizsgálatok (Szóet. 1994. és 1997.) a tövek eredetére összpontosítottak, így a szerzők táblázataiban a „belső keletkezésű” minősítés általában az onomatopoeitikus eredetet fedí. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezekből az összegzésekből a belső keletkezésű szavak jellegzetes alcsoportjai nagyrészt hiányoznak. — Voltaképpen egyedül BAJUSZ GÁBOR kimutatásában találhatjuk meg a belső keletkezésűek szűkebb kategóriáinak adatait (EtD. 1977. 15, 17, 20).

Vizsgálatom előkészítésekor elhatároztam, hogy statisztikámban a belső keletkezésű elemek főkategóriáján belül külön is közlöm az egyes eredetminősítések részesedését. Ezt diktálta a rendszerkényszer is: ha az ősi örökség, valamint a jövevények főkategóriáján belül vállalkozom a differenciálásra, ezt a belső keletkezésűek körében sem célszerű mellőznöm. Arról nem is beszélve, hogy rajtam kívül még sokakat érdekelhetnek a származékoknak, az összetett szavaknak, az onomatopoeitikus elemeknek és más típusoknak az arányai, sőt bizvást állíthatjuk, hogy az ilyen adatok nélkül a korpusz szókészletéről alkotható kép nagyon is hiányos lenne. A belső keletkezésűeken belüli felbontást az is erősen támogatja, hogy egyrészt ez a legnépesebb főkategória, másrészt sokszínű is, s ennek érzékeltetéséről kár volna lemondani.

Az ősi örökségből való és a belső keletkezésű elemek elhatárolási problémáiról korábban szóltam, az utóbbiak altípusaihoz pedig számadataik bemutatásakor, a 7. pontban fűzök még néhány megjegyzést. Most térek ki viszont a tükörszók kérdésére, mivel ezekkel kapcsolatban főkategóriák közül kell választani. — Az etimológiai statisztikai elemzések többsége hallgatott a tükörszókról. Feltételezhető, hogy a szerzők általában belső keletkezésű (illetőleg „eredeti”, „magyar”) elemeknek tekintették őket, másként valószínűleg külön említették volna kezelésmódjukat. Azok pedig — elsősorban a HAJDÚ-

tanítványok (vö. Szóet. 1994. 5) —, akik az összetett szavakat alkotórészeikre bontották, nemigen szembesültek a tükörszók okozta gondokkal. — BAJUSZ a belső keletkezésűek között, de az összetett szavaktól elkülönítve vette fel a tükörszók adatait (EtD. 1977. 15, 17). Nem így KERESZTES: ő a német mintát követő tükörszókat német eredetűként, azaz tulajdonképpen jövevénytűként kezelte (ALH. 1990—91 [1994]: 490). — Statisztikámban a tükörfordításokat a belső keletkezésű elemekhez, pontosabban az összetett szavakhoz soroltam (pl.: *aknavető, álláspont*), mivel magyar elemekből épülnek fel. A tükörszók elválasztását más összetett szavaktól az átmeneti típusok miatt még az EWUng. segítségével sem mertem vállalni.

A szótár- vagy szövegbeli jövevénytűk átadóirol a statisztikák többsége más kategóriáknál részletesebb információval szolgált. Érvényes ez már TOLNAIRA is: főleg használati statisztikája bővelkedik a jövevénytűszavainkat átadó nyelvekben (MNY. 1924: 56). Listájukat azonban már BÁRCZI is bírálattal fogadta: „TOLNAI kétségtelenül a szavak végső kinyomozható eredetét kutatta, nem pedig — mint kellett volna — azt, hogy milyen nyelvből kerültek a jövevények hozzánk” (Magyarságtud. 1944. 101). BÁRCZI-hoz hasonlóan ZSIRAI (FgrRok. 1937/1994. 50) és a későbbi elemzők a szót közvetlenül átadó nyelvre figyeltek. — A statisztikákban a nyelvek csoportosítását, illetve külön-külön szerepeltetését tekintve a kép meglehetősen változatos. A gyakran használt gyűjtő-kategóriák: iráni, török, újlatin, szláv. Az egyes iráni és szláv nyelvek alkategóriaként vagy önállóan általában nem fordulnak elő, a török nyelveket néhány elemző kronológiai rétegekre osztja, az egyes újlatin nyelvek több statisztikában is megjelennek mint alkategóriák vagy egymástól független tételek. — A statisztikák közül a jövevénytűszavakra nézve is BAJUSZ GÁBORÉ a legrészletesebb (EtD. 1977. 14, 16). Ő a jövevénytűszavak átadóit betűrendben listázta, lehetőség szerint magukat a konkrét nyelveket feltüntetve. Ez a megoldás az olvasó dolgát bizonyos szempontból megkönnyíti, de hátránya az összetartozó csoportok szétszórása és az adatok elaprózása. (Ezen valamennyire segít a dolgozatbeli összefoglalás: i. h. 20.) — Ezzel ellentétben BENKŐ LORÁND diakrón összevető vizsgálata a főkategóriák arányait szem előtt tartva nem tüntette fel az egyes nyelvek részesedését (NyK. 1962: 126, 128), azt csupán amolyan ráadásként egy „pánkrón” statisztikában mutatta be (uo. 131).

A vándorszók és a nemzetközi szavak a TESz. megjelenése utáni vizsgálatokban bukkantak fel. BAJUSZ a jövevények főkategóriáján belül a „tulajdonképpeni jövevénytű, vándorszó, nemzetközi szó” hármas felosztást alkalmazta (EtD. 1977. 13—4), KERESZTES a „nemzetközi” minősítésbe a vándorszókat is beleértette (ALH. 1990—91 [1994]: 490, 1998: 386), míg a HAJDÚ-tanítványok dolgozatai (Szóet. 1994. és 1997.) ebből a szempontból a szövegminták különböző kora miatt sem lehettek egységesek.

Statisztikai táblázataim (l. a 7. pontban) megszerkesztésekor arra törekedtem, hogy a jövevények főkategóriáján belül lehetőleg úgy érzékeltessem a nyelvek szerepe, részesedése közötti különbségeket, hogy az adatsor áttekinthető maradjon. A vándorszók és a nemzetközi elemek adatait a jövevények körében, de külön-külön tételként szerepeltettem. A kategorizálás további részleteire a táblázatok bemutatásakor térek majd ki.

A negyedik főkategória a tisztázatlan eredetű szavaké, vagyis azoké, amelyek származásának nincs biztosnak vagy valószínűnek tekintett megnevezése. Ide tartoznak a bizonytalan, a vitatott és az ismeretlen eredetű szavak.

A bizonytalan származtatások az etimológiai statisztikai szakirodalomban nagyobb figyelmet kaptak a valószínűeknél. Ennek (többek között) éppen az lehet az oka, hogy egyes szerzők nemcsak a „talán”, „esetleg” megszorítással említett etimológiai ötleteket, hanem a valószínűbb, de nem teljesen biztos magyarázatokat is a bizonytalan etimológiák körében tartották és tartják számon (l. az 5. pont a) szakaszában).

TOLNAI statisztikáiból (MNY. 1924: 55—6) még hiányoztak a bizonytalan eredetű szavak, az ismeretlen eredetűeket viszont szerepeltette. Az azonban nem világos, milyen források és szempontok alapján döntött így. BÁRCZI meg is fogalmazta kételyeit: „rendkívül meglepő az ismeretlen eredetű elemek igen csekély száma [...]. Nem tudni, milyen kritikával illette TOLNAI a közkézen forgó szószármaztatásokat, ezek ugyanis gyakran kihívják az ellentmondást.” (Magyarságtud. 1944. 101.) — ZSIRAI a maga felmérésében (FgrRok. 1937/1994. 50) már említett bizonytalan eredetű szavakat, BÁRCZI (i. h. 1944. 101) pedig közös tételként adta meg az ismeretlennek vagy bizonytalanak minősítettek számát. VERMES szótári (NyK. 1943: 435) és BENKŐ használati statisztikájában (NyK. 1962: 126—8) a bizonytalan és az ismeretlen eredetű elemek ugyancsak közös, osztatlan kategóriát alkottak; BENKŐ a vitatott eredetű szavakat is megemlíttette, szintén ebbe a kategóriába sorolva őket (i. h. 127). Mai szemmel nézve ez a fajta összevonás nem tűnik egészen szerencsésnek, de lehetséges, hogy a TESz. előtti korszakban ez volt az óvatosabb és helyesebb megoldás, mint a különválasztás.

Hogy BAJUSZ (EtD. 1977. 12, 17) a TESz.-nek miféle eredeztetéseit sorolta a bizonytalanok közé, azt a valószínű magyarázatokkal kapcsolatban az 5. pontban már bemutatottam. Ő a vitatott és az ismeretlen eredetűet is főkategóriaként, egymástól, valamint a bizonytalan és a biztos etimológiáktól elválasztva kezelte (i. h. 13, 16, 18). — KERESZTES az EWUng.-ot ismertetve statisztikájába nem vette fel külön tételként a bizonytalan és a vitatott eredetű szavakat, hanem leginkább számításba vehető származtatásuk alapján a megfelelő biztosak csoportjaiba osztotta be őket (ALH. 1990—91 [1994]: 490); az ismeretlenek kategóriáját természetesen önállóként megtartotta (ALH. 1998: 386). — HAJDÚ MIHÁLY egyetemi hallgatóinak dolgozatai (Szóet. 1994. és 1997.) a bizonytalan, a vitatott és az ismeretlen eredetű szavak adatait egyáltalán nem egységesen, legalább hat- vagy hétféle elrendezésben közölték: például az osztatlan „ismeretlen” kategóriát felállítva (ez félrevezető!), illetőleg a három típust teljesen elkülönítve egymástól; voltak olyanok is, akik a „vitatott-bizonytalan : ismeretlen” szembeállítást alkalmazták. Két szerző megoldása külön figyelmet érdemel: CSILLIK OLGA egy kissé hosszú nevű („vitatott, ismeretlen, bizonytalan”) főkategórián belül feltüntette az egyes típusok részesedését is (Szóet. 1994. 27); DÖMEL ORSOLYA a bizonytalan, a vitatott és az ismeretlen eredetűeket külön-külön kategóriaként kezelte, de a bizonytalanok adatait (zárójelben) a megfelelő biztosakhoz kapcsolva is szerepeltette (Szóet. 1997. 16).

A látott és a még lehetséges variációk sokasága miatt alaposan át kellett gondolnom, milyen utat válasszak magamnak. Úgy döntöttem, hogy a bizonytalan, a vitatott és az ismeretlen eredetű szavakat — részesedésüket külön-külön is szerepeltetve — a „tisztázatlan” elnevezésű főkategória alá rendelem, a részadatokat természetesen a fő kategória sorában összegezve.

A bizonytalan vagy vitatott és a biztosabb származtatások szembeállítása nyilvánvalóan hasznos, de véleményem szerint az is lényeges, hogy a bizonytalan és vitatott magyarázatokban szereplő etimológiák a gyakorlatban se maradjanak teljesen rejtve. Ezért határoztam el, hogy készítek egy másik statisztikai táblázatot is, amelybe az EWUng. bizonytalan eredeztetéseiben számításba vett etimológiai minősítéseket is bevonom, mégpedig úgy, hogy a bizonytalan etimológiájú szavakat besorolom a nekik megfelelő biztos eredetűek közé. A vitatott eredetű szavak származtatásai közül pedig ehhez a statisztikához mindig az EWUng.-ban 1. helyen álló minősítést vettem (biztosként) figyelembe. — A 2. statisztikában a — GERSTNER KÁROLY kifejezésével élve (Abaffy-Eml. 1998. 55) — „második szintű”, azaz a biztos etimológián belüli bizonytalanságot vagy vitatottságot is igyekeztem kiküszöbölni. Ennek részleteiről a táblázatok adatainak összevetésekor, a 7. pontban szólnok.

b) TOLNAI használati statisztikája (MNY. 1924: 55—6) az eredetkategóriák arányait a szóelőfordulások alapján határozta meg. BENKŐ más utat választott: „Szótani vizsgálatom egyik vezérelve volt, hogy ha a feldolgozott szövegben egyazon szó többször is előfordult, csak egyszer számítottam be statisztikámba. [...] Ily módon realisabb képet nyerhettem magának a szóállománynak, illetőleg egyedeinek arányairól, mivel elkerülhetővé vált, hogy a tárgyi, stilisztikai stb. okokból való szóismétlések vagy egyes minduntalan előforduló segédszók (névelők, kötőszók stb.) alkalmi jellegűvé tegyék a szóelemek belső arányait, bizonyos szempontból eltorzítsák a lexikológiai képet. Ezzel az eljárásmoddall természetesen korántsem akartam tagadni azt, hogy más — főként stilisztikai — szempontú vizsgálatokban a szóismétlődések figyelembevétele is jogosult vagy éppen kívánatos lehet.” (NyK. 1962: 117.) Ebben az érvelésben kétségtelenül van igazság, véleményem szerint azonban a használati statisztika egyik legfontosabb jellemzője éppen bizonyos szavak ismétlődése, ezért nemcsak hasznos, hanem szükséges is a szóelőfordulásokon alapuló számítás. Teljesen egyetértek azzal, hogy HAJDÚ MIHÁLY az egyetemi hallgatókkal olyan statisztikákat készítettett (l. Szóet. 1994. 5), melyek a szövegbeli szavak eredetkategóriáinak arányait mind az egyszeri, mind az összes előfordulást figyelembe véve meghatározzák.

Statisztikai táblázataim tehát a feldolgozott korpusz (szótári) szavait és szóelőfordulásait tekintve is tartalmazzák az etimológiai kategóriák arányait, méghozzá együtt, egymással párhuzamosan, az adatok számát és a százalékos részesedést is feltüntetve.

(Folytatjuk.)

HORVÁTH LÁSZLÓ

Proportions of etymological categories in contemporary short stories

The paper tries to find out, on the basis of a corpus compiled from contemporary Hungarian short stories, the proportions of occurrence of major etymological categories (ancient heritage, internal creations, loanwords, lexemes of uncertain origin) and of their subtypes. The paper includes an etymological statistics not only of the words occurring in the corpus but also of the root morphemes they represent, and comments on the reasons for the discrepancy. The author, reflecting on the earlier literature of the topic, too, presents conclusions of principle and a set of methods that offer a model to follow, or debate, for similar surveys of the future. He also points out that etymological statistics would deserve a more prominent role in research and university education alike.

LÁSZLÓ HORVÁTH

Gondolatok a kalandozásokról*

M. G. Kellner „Ungarneinfälle...” könyve kapcsán

III. Gondolatok az „Ungarneinfälle” kapcsán

I. A „kalandozások”. — A honfoglaló magyarok „kalandozásait” a hazai történészek eltérő módon értelmezték és értelmezik. HÓMAN BÁLINT szerint a kalandozások elsősorban a Kárpát-medencei szállásterület biztosítását és új szövetségesek szerzé-

* L. MNY. 2000: 59—67.

sét szolgálták. MOLNÁR ERIK és ELEKES LAJOS a pásztortársadalom válságából, a legelőterület hiányából magyarázták a zsákmányoló hadjáratokat. DEÉR JÓZSEF és BOGYAY TAMÁS úgy vélik, hogy a magyarok a nyugatra költözés lehetőségét keresték, azaz új hazát igyekeztek maguknak szerezni. GYÖRFFY GYÖRGY és VAJAY SZABOLCS elismerik a katonai akciók zsákmányszerző, sarcoltató jellegét, de az alapvető cél az európai nagypolitika tudatos befolyásolása volt a magyarság biztonsága erősítése és ellenfelei gyengítése érdekében. KRISTÓ GYULA szerint ezek olyan zsákmány- és fogolyszerző hadjáratok voltak, amelyek révén a magyarok azokat a javakat sajátították el más népektől, melyeket saját társadalmuk egyáltalán nem vagy alig volt képes előállítani (MAKK FERENC, *Kalandozások*: KMTLex. 1994. 313—4). BÁLINT CSANÁD (*A kalandozások néhány kérdése: Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. TÖKEI FERENC. Bp., 1983. 349—64) a történeti források és a vonatkozó nemzetközi irodalom alapján vizsgálja a kérdést, és arra a következtetésre jut, hogy a magyar kalandozásokat érdemes az egyetemes eurázsiai társadalmi-gazdasági fejlődéssel is összevetni. Feltehetőleg e módszer szabadíthat meg a problémakör „kívülről” vagy „belülről” való vizsgálatának lehetséges elfogultságaitól (363). A legújabb állásfoglalás KOSÁRY DOMOKOSTÓL (*A honfoglalás emléke: História XVIII. 1996/2: 3—7*) származik; vö. *Kalandozások, országépítés. A honfoglalást követő „kalandozások” nem ötletszerű, szervezetlen rablóhadjáratok voltak, hanem olyan adóztató, zsákmányszerző és egyben biztonságot szolgáló, elrettentő akciók, amilyeneket a magyarok korábban is vezettek, és amelyek persze egy idő múltán itt már nem folytathatók. A magyar hadak szinte kivétel nélkül valamelyik nyugati uralkodó vagy annak riválisai hívására indultak útnak. S olyan katonai teljesítményt nyújtottak, amellyel legfeljebb a vikingek és az arabok vállalkozásai állíthatók párhuzamba* (7).

Véleményem szerint a honfoglaló magyarok „kalandozásainak” indítékai több összetevőre vezethetők vissza, de a közös végcél az ország erősítése, megszilárdítása volt. Ezért komoly kifogásom van a „kalandozások” kifejezés használatára ellen, ez ugyanis elmenthetően van a megismert történeti tényekkel. Az elnevezés alapszáva a *kaland* a közép-latin *calendae* ’presbiterek összejövedele; vallásos társulat’; szn.-ként l. már 1211., 1240 k.: *Colondus*; közzsóként: 1348: „Vniuersitas plebanorum ecclesiarum rectores de Lyptow ... et inter eos quendam confraternitatem ... wlgariter *kalandus* nominatam”; 1380: „societatem seu fidelium congregacionem wlgariter *kalandas* vocatam” (OkI Sz. 439); 1763: *kaland*: Mitglied, Compagnion; 1668: „*Kalandozva* csak csavarga”; 1759: *kalándozol*; 1797: „ne *kalandozz*”; — jelentése: 1668: bolyong, csavarog; 1759: csapong (gondolat, vágy); 1784: szédeleg, lézeng; 1786: tétovázik, ingadozik (láb, lépés); 1797: ide-oda ütődik, verődik; 1831: vándorol (nomád nép); zsákmányszerző hadjáratokba bocsátkozik (nomád nép) (Széchenyi: Világ); 1832: élményeket, kalandokat, viszontagságokat keres, részt vesz bennük; 1805: *kaland* (NyÚSz.); 1832: „Egy magamnak engedett különczség, nevelés, városi víg *kalandjaimat*” (TESz. 2: 318—9); 1856/1905: *kaland* ’das Abenteuer’, *kalandozás* ’das abenteuerliche Herumirren, das Herum[wärmen, das Herum[treichen’ (BALLAGI, MNySz. 501).

Az adatokból kitűnik egyrészt az, hogy a *kalandozik* (1668) és *kaland* (1763, 1805) késői keletkezésű szavak, másrészt — s ez a fontosabb — hogy jelentéstartalmuk negatív (’bolyong, csavarog’ stb.). Emiatt ennek a terminusnak az új hazát alapító és építő, az ország jövője szempontjából sorsdöntő hadivállalkozásokat megvalósító honfoglaló magyarokra való alkalmazása igazságtalan és bántó megjelölés. Ehelyett az alábbi kifejezéseket javasolom megfontolásra: *hadakozás*, *hadi út*, *hadjárat*, *hadviselés*, *háború*, *támadások*, *rajtaütések* stb.

A felsoroltak közül a *kalandozások* (*kalandozás*, *kalandozó*) helyett a *hadakozás* (*hadakozások*, *hadakozó*) kifejezés elfogadását és bevezetését javasolom, mivel ez mind

a támadó, mind a védekező harci cselekvést magában foglalja. A *hadakozás* alapszava a finnugor eredetű *had* szó, legrégebb adata 1055: „inde ad ... feheruuaru rea meneh *hodu* utu rea”; a *had* jelentése nemcsak ’exercitus, Kriegsvolk’, hanem ’bellum, duellum, pugna, proelium, Krieg, Streit, Duell, Schlacht’ is, vö. 1519 k.: „A giőzödelmes *hadból* haza tert” (DebrK.), 1575: „Soc *hadakat* viselt” (Helt: Chron) (NySz. 1: 1230—1); szn. 1395 k. *hadako zo* (BesztSzj.); közszó 1416 u./1450 k.: *hadakozatoa* (BécsiK.), 1519: *hadakoza* [nak (JordK.)] (OkI Sz. 331; NySz 1: 1230—1; TESz. 2: 13); 1767: *Hadakozás* ’Belligeratio, das Kriegen, die Führung des Krieges’ (PPB 118); 1817: „...az elegendő katonaság’ tartására, és a *hadakozásra* szükséges subsidiumok és contributio’ megszerzése végett...” (10); „Ez az eredeti, constitutiónk szerint való Magyar Országi *Hadakozásnak* közönségesen, a’ Haza-védelmeztetésnek különösen, törvényeinkből bizonyos képe...” (35) (vö. A’ Magyar Országi *Hadakozásnak*, és a Banderiumoknak Rövid Esmertetése, Az 1715-diki Decretum 8-dik Czikkelyének Fejtegetésével Egygyütt; Píringér Udv. Tan. Úr’ Banderiumainak [Ungarns Banderien. 1—2. 1810—16] Recenziójára való feleletül. Pesten, Trattner J. T. betűivel (s. d.; s. auct.) [1817.], 1—42).

A fentieket azzal indokolom, hogy magyar eleinknek az Ural-vidéki haza, majd Levedia és Etelköz elhagyása után elsődleges célja egy új — s egyben végleges — haza megtalálása, elfoglalása és jövőjének biztosítása volt. Ez azonban többirányú, de egymással szorosan összefüggő tevékenységet igényelt: a belső (politikai, társadalmi, gazdasági) viszonyok megszilárdítása mellett a külső határok védelmét kellett biztosítani (békés szerződések és hadi vállalkozások révén). Ez azonban nem egyik napról a másikra következett be, hanem csak hosszabb időfázisban — győzelmek és vereségek árán — valósulhatott meg. A megfontolatlan, könnyelmű „kalandozások” azonban csak a teljes bukást okozhatták volna.

Ma már kimondható, hogy őseink egyes csoportjai a dél és nyugat felé tartó erős keleti népekhez (avarokhoz, bolgár-törökökhöz) csatlakozva eljutottak a Duna-medencébe és innen tovább nyugatra (vö. KIRÁLY PÉTER, A VIII–IX. századi *Ungarus...*: MNy. 1987/2.). A magyarok Kárpát-medencei honfoglalása előkészítő harcok árán valósult meg, vö. 861. magyar lovas csapat a Krím-félszigeten (elszakadás a Kazár Kaganátustól); 811. a Duna alsó szakasza fölött szállásozó magyarok részvétele a bizánci-bolgár harcokban a Balkán-hegység keleti részén; 834—836. ugyanezek részvétele az Alsó-Duna mentén a bizánci-bolgár harcokban; 862. a magyarok megjelenése a nyugati részekben, a keleti frank birodalom határain (vö. KIRÁLY PÉTER: Életünk 1997/1.).

Párhuzamként a szintén keletről jött bolgárok Duna-menti betelepülésének történetét hozom fel. A bolgárok neve 482-ben tűnik fel első ízben, amikor Zenon bizánci császár a Fekete-tenger északi partjain meglepedett bolgárok segítségét kérte a keleti-gótok ellen a Sirmiumért vívott harcokban. A bolgárok az Al-Duna északi tájairól az V. század végén, VI. század elején több alkalommal megtámadták a bizánci birodalom északi területeit és betörték Trákiába és Moesiába. 626-ban az avarok oldalán részt vesznek a konstantinápolyi csatában. 631-ben a bolgárok (bolgár-onogurok) Pannóniában fellázadnak az avarok ellen, vereséget szenvednek és kilencezren a frankokhoz menekülnek, de a bajorok legyilkolják őket, és csak hétszáz bolgár tudott a vinidek (karantánok) fejedelméhez menekülni (vö. MORAVCSIK: ByzTurc I. 1942. 50—51; Fredegar Cron. IV. 72: MMFH. I. 23—4). A VII. század elején már létezett egy önálló bolgár (bolgár-török) szövetség a Maecotis és Kuban vidékén („megalē Boulgaria”), de Kubrat/Kovrat/Kurt fejedelmük halála (650) után a kazárok betörték Nagy Bulgáriába, a törzsszövetség felbomlott és Kubrat öt fia népével együtt ötfelé indult (MORAVCSIK: ByzTurc I. 51, II. 95). Ezek közül Asparuch az Al-Dunától északra elterülő Oglos-ban (Dobrudzsa) telepedett meg, majd 681-ben Asparuch fejedelem vezetésével a bolgárok elfoglalták az Al-Duna

és a Haemus-hegység közötti területeket, és megalapították a Duna-menti bolgár államot. A bolgár-törökök ötfelé szakadásának következtében azonban a dunai bolgárok kis létszámúak lettek, a VI. században északról idetelepült szlávok viszont fokozatosan többségbe kerültek, vezető helyekhez is jutottak, kétnyelvűség alakult ki, s amikor 863 előtt Konstantín (és Metód) megalkotta az önálló szláv ábécét, görögből szláv nyelvre (óbolgárra vagy egyházi szláv nyelvre) fordítottak vallásos műveket és az egyházi nyelv a szláv lett (893), a bolgár-törökök szlavizációja megkezdődött, majd végül is elsősorban török eredetű *bolgár* népvénük maradt meg régi etnikai múltjuk örökségeként.

A magyarok és a bolgárok dunai honalapítása között egyezések és különbségek is megállapíthatók.

a) A magyarok is „keletről” jöttek (Orosz Őskr. ad a. 898.).

b) A magyarok is többfelé szakadtak (szavárd magyarok: *Sávartoi 'asfaloi* a Kaukázusban, vö. DAI. 38.9, 28; a kaukázusi magyarságra vonatkozó források és vélemények legújabb áttekintésére l. ELTER ANDRÁS: Új Keleti Szemle 1/1. 1998: 23—9; *Magna Hungaria* a Volga mentén, vö. ZIMONYI ISTVÁN: KMTLex. 422—3; Duna-menti honfoglaló magyarok; stb.), de ez nem volt végzetes hatással a magyarság jövőjére nézve.

c) Az államalapító dunai bolgár-törökök létszáma alacsony volt (Kedrenos-Skylitzes), addig GYÖRFFY GYÖRGY számításai szerint az etelközi magyarok, a hét magyar és a három kabar törzs lélekszáma 500 ezer főre becsülhető, de a besenyő támadás következtében a honfoglaló magyarok és kabarok száma 100 ezerrel csökkenhetett (Éghajlat, lélekszám, állatállomány: História XVIII. 1966/2. 17—18).

d) A Balkán-félszigetre a VI. század óta több szláv törzs betelepült — a Dunától északra a „hét szláv törzs”, a Dunától délre a Dragoviti, Smoljani, Strumljani, Richnini, Berziti törzsek —, ezek mellett ott voltak még a görögök, a trákok maradványai, de a döntő mozzanat a szlávok lélekszámának gyors emelkedése volt, ami hozzájárult a bolgár-törökök elszlávosodásához (l. előbb); ezzel szemben a Kárpát-medencében itt talált szláv, avar, bolgár, gepida maradványok, amely kb. 200 ezerre becsülhető, beolvadt a nagyobb számú magyarságba (GYÖRFFY i. m. 18).

e) Míg Bolgáriában az egyházi szertartások hivatalossá tett szláv nyelvre elősegítette a bolgár-törökök szlávosodását, addig Magyarországon a római (katolikus) egyház holt latin egyházi nyelvvel hozzájárult a helyi népi, magyar nyelv megmaradásához.

2. „Mi” és „ők”. — A kutatók fontos feladata, hogy a források hírértékének, azaz a közléseknek, tudósításoknak a valódiságát, hitelességét vizsgálják, elemezzék. Ez természetesen rendkívül bonyolult feladat. A legegyszerűbb az lenne, ha érvényesülhetne az „Audiatur et altera pars”, Seneca mondásának (Medea II. 199.) elve, vagyis: hallgatassék meg a másik fél is. A mi esetünkben ez azt jelentené, hogy össze kellene hasonlítani egy adott esemény mindkét fél — a „mi” és „ők” — részéről adott leírását, amely alapján a valós tények, az igazság megközelíthető lehetne. Sajnos, a magyarok esetében ez eleve kizárt, mivel nincsenek egykorú forrásaink, a magyarok fejedelmei, vezérei ugyanis még nem rendelkeztek scriptorokkal, akik az eseményeket magyarul vagy valamilyen idegen nyelven lejegyezték volna. Így tehát idegen ellenfeleink többnyire elfogult, torzító forrásait kell használnunk. Az évkönyvek, krónikák írói ugyanis a valós eseményeket gyakran — az elődök gyakorlatát is követve — a nagyobb hatás érdekében felnagyítják és kiszínezik. Ilyenek a gyakran használt toposzok: „kegyetlen, vérszomjas nép”, „csak öldöklésre és rablásra vágyik”, „elpusztítják a városokat, templomokat, a falvakat felperzselik”; stb. (Liudprand, Antapodosis).

A magyar krónikairódalom a XI. század második felében indult meg. A „Gesta Ungarorum”-nak nevezett őskrónika, melyet a XII. században is folytattak, elveszett, de

Anonymus is merített belőle motívumokat (GYÖRFFY GYÖRGY: MEH. 1975. 129). Ebben a nyugati „kalandozások”-ról még nem esik szó.

Béla király jegyzője, A magyarok cselekedeteiről — „P. dict(us) magi[ter, Ge]sta hungarorum” (Anonymus, 1200 körül): A benne elbeszélte események és a szereplő személyek részben a szerző képzeletének szülöttei. Írott forrásokat jobbra csak a szkíták leírásánál (Justinus, *Exordia Scythica*, Kr. u. II. század) és a hadakozások ismertetésénél (Regino prümi apát Évkönyve, 908) használ. A magyar *Gesta Ungarorum*-ból csak motívumokat merít. Értékes hagyományokat őrzött meg a magyar nemzetségek múltjából (GYÖRFFY i. m. 133). A nyugati hadakozások leírásából vö.: 54. Lotaringia, Alemannia és Frank-föld elpusztítása — „De deu[ta]tione Lotori(n)gie aleman(n)ie et francie”: „Azután Lotaringiát és Alemanniát pusztították el („deu[ta]tauerunt”). A Frank- és Bajor-föld határán lakó keleti frankok közül is sok ezret leöltek, vagy nyilazásukkal csúfosan megfutamítottak („telis ictib[us] agittar[um]”) [Regino Évkönyvének 909. és 910. évi adatai alapján]. Majd minden javukat zsákmányul ejtve („Et omnia bona eor[um] accipientes”) visszatértek Zolta vezérhez Magyarországra („in hungariam”). — 55. Lél és Bulcsú halála — „De morte lelu et bul[ui]”: ... egész Bajorországot és Alemanniát, továbbá Szász-földet és Lotár országát tűzzel-vassal elpusztították, sőt ezek vezéreit: Ercangert meg Bertoldot is lenyakazták („igne et gladio con[sum]p[er]erunt”). Majd továbbindulva, Frank- és Gall-földet szintén kezükre kerítették [Regino Évkönyve 915., 917., 932., 934. évi adatai alapján]; — 56. Ottó király ellenségei — „De inimici[is] athonis regi[is]”: ... Ottó német király ellenségei ... a magyaroktól akartak segítséget kérni („auxiliu[m] hungaror[um] rogare”). Tudták ugyanis, hogy ... sok országot az Isten általuk sújt haragjának ostorával („plurimis regnis d[eu]s p[er] eo[rum] furoris [ui] flagella p[ro]pina[et]”),...” (MEH. i. m.; a latin szövegre vö. Anonymus *Gesta Hungarorum*. PAIS DEZSŐ — GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1975.).

A magyar krónikák mellett a királyi udvar környezetében keletkezett „Intelmek” és a Szent István-legendák érdemelnek figyelmet.

„István király intelmei”-t I. István király íratta meg — „Decretum sancti regis Stephani — Libellus de Institutione morum” — (1013—1015 k.) fia, Imre (1007/1000—1031) számára erkölcsi útmutatóként. Ebben a nyugati hadakozásokról nincs szó, ellenkezőleg, a vendégek és jövevények befogadásáról, támogatásáról olvashatunk. Vö. IV. A főemberek és vitézek tiszteletéről: „... ők országod védőfalai, a gyengék oltalmazói, az ellenség pusztítói, a határok gyarapítói...”; VI. „De detentione et nutrimento hospitum” A vendégek befogadásáról és gyámolításáról: A vendégek és jövevények ... hasznát hajtának, ... Megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad...” (István király emlékezete. GYÖRFFY GYÖRGY, István király; István király intelmei, Szent István-legendák; ford. Kurcz Ágnes. Bp., 1971. 27—35, 31—2; SZENTPÉTERY IMRE, *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II. Bp., 1938. 611—27; KÓTA PÉTER, *Intelmek*: KMTLex. 283).

I. István király 1038-ban halt meg, és 1083-ban avatták szentté, de szentként való tisztelete már ezt megelőzően elkezdődhetett. A „Legenda maior” (Nagyobbik-legenda) 1077 körül lett összeállítva, ennek a bennünket érdeklő alábbi négy részletét mutatom be:

a) A magyarok isteni elrendelés folytán hagyták el korábbi lakóhelyüket és vonultak nyugatra az eltévelyedett keresztények megbosszulására, vö. 1. „...az éber isteni kegyelem a veszedelem és tudatlanság fiaira, a faragatlan, kóbor népre, ... vagyis a Pannónia földjén lakó magyarokra, kegyes pillantással letekintett az égből, hogy akiket az örökkévalóság titkos terve korábban természetes lakóhelyükről napnyugati részekre rendelt a keresztények eltévelyedéseinek megbosszulására, azokat ... a hamisság útjáról az igazság ösvényére ... vezesse” (41) („Unde contigit divine pietatis intuitu in filios perditionis

et ignorantie, populum rudem et vagum, creaturam dei se nescientem, Ungaros videlicet, Pannonie patriam inhabitantes clementi visu de celo prospicere, ut quos ad ulciscendas prevariationes christianorum de sedibus naturalibus in occiduas partes occulto perpetuitatis consilio prius destinaverat,...”) (378).

b) 2. Géza (*945 k.) fejedelem (970—997) bár pogány szokásokat követett, de Jézusban is hitt, „... háza népével együtt megkeresztelkedett (973), és megfogadta, hogy alattvalóit a keresztény hit szolgálatába állítja; — a keresztény hitben való megerősödésekor tárgyalni kezdett valamennyi szomszédos tartománnyal a békéről, amelyet korábban sohasem kedvelt” („...princeps quartus ... Hungarorum ... Gëiza ... cum omnibus circumquaque positarum provinciarum vicinis de pace, cuius nunquam antea fuerat amator, cepit attente tractare...”) (379); — „elrendelte, hogy a keresztényeket, kik az országba be akarnak lépni, vendégbarátságban és biztonságban részesítsék” (42).

c) 5. Géza fejedelem a fiát, Istvánt, a nép élére állította, hogy uralkodjék őutána, meghalt 997-ben.

6. István, a pannóniai királyság uralkodója, a környező tartományok népeivel kötött békét hűségesen megerősítette („Regno denique Pannonico beati iuvenis nutu adtendente pacem cum exterarum provinciarum, populis fideliter statutum corroboravit...”) (381).

d) 14. Jámbor Henrik német-római császár utódja, Konrád (911—918), a béke nyugalmát megtörve, egész Németország csapatait egyesítve ellenségként próbált rátörni Pannónia hatáira, „... István király a haza védelmére egész Magyarország fegyvereseit összehvonta” („...destructa pacis tranquillitate, totius Teutonie manu coadunata Pannonie, terminos hostiliter conatus est invadere. Contra quem rex ... ad tuendam patriam armatos totius Ungarie contraxit”) (389), de Szűz Mária segédelmével sikerült megakadályozni a kereszténység zsenge veteményének kiirtását (49) (SZENTPÉTERY i. m. II. 363—440).

A legenda tanúsága szerint tehát Géza nagyfejedelem és fia, István már nem a háborúzást kereste, hanem a béke megőrzésére törekedett a szomszédos népekkel.

3. A katonai szövetségek. — A forrásokat olvasva kitűnik, hogy szinte minden nép háborúinak sikeres befejezése érdekében más népektől kér katonai támogatást, segítséget, részvételt, más szóval szövetségest keres magának. Ezt támasztják alá a bizánci görög források, amelyek a bizánci-bolgár háborúk kapcsán némelykor pontosan felsorolják a csatlakozott népeket, esetleg csak egy-két fontosabbat, esetenként csak általánosan szólnak a segítséget nyújtó hadakról, de az is előfordul, hogy csak az irányító nép nevét említik meg (KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp., 1977. 24—40).

A magyarok külföldi hadakozásainak is kiegészítő eleme a szövetségesek szerepe volt. Így a magyarok és a szlávok (morvák, nyitrai és pannónia szlávok) szövetezése is valószínűnek mondható. Vö.: Theotmar (874—907) salzburgi érsek (887—907) a saját és hat suffragenus (segédpüspöke) nevében 900 nyarán IX. János pápához küldött levelében, amelyben egyrészt a római egyháztól leszakadt morva érsekséget bírálja, másrészt a Rómában járt morva papság vádjai ellen védekezik, az alábbiakat írja: „...De jött ... a Te oldalad mellől három püspök ... a szlávoknak, kiket morváknak neveznek, a földjére („in terram sclavorum, qui Moravi dicuntur”) ...Amikor ... ugyanezek a [morva, nyitrai — K. P.] szlávok a Te legátusaiddal bizalmas baráti viszonyba kerültek, elkezdtek vádaskodni ellenünk... Az említett szlávok („praefacti sclavi”) azzal vádoltak bennünket, hogy mi a magyarokkal („cum ungaris”) megsértettük a katolikus vallást, és kutyára vagy farkasra és más istentelen pogány dolgokra esküt tettünk és békét kötöttünk velük („pacem egisse”), továbbá, hogy pénzt adtunk nekik, hogy menjenek Itáliába („atque ut in italiam transirent pecuniam dedisse”) ... [a magyarok itáliai hadakozásai 889/900-ban]

...semmit érő értékű pénzt ajándékoztunk nekik (a magyaroknak) és csupán lenből való ruháinkat, hogy valamelyest megszelídítsük vadságukat, és hogy üldözésüktől nyugton maradhassunk („donavimus illis nullius pretiose pecuniam substantie, sed tantum nostra linea vestimenta, quatenus aliquatenus eorum feritatem mulceremus, et ab eorum persecutione quiesceremus”) ...Ők (a szlávok) voltak azok, akik a magyarok nem csekély tömegét maguk mellé vették („Ipsi Ungarorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt”), és ezeknek szokása szerint saját álkeresztényeik fejét kopaszra nyírták, és a mi keresztényeink (a bajorok) ellen küldték (a magyarokat) („et super nostros christianos immiserunt”) [magyar hadakozások Pannóniában 894-ben], és azok után ők maguk jöttek („atque ipsi supervenerunt”) (a morvák), és egyeseket fogságba hurcoltak, másokat megölték,... megszámlálhatatlan sok embert pedig elűztek otthonukból... Felgyújtották az Isten egyházait, és minden épületet elpusztítottak („alios captivos duxerunt, alios occiderunt ... Ecclesias dei inciderunt, et omnia edificia deleverunt”) [morva támadás 899-ben], olyannyira, hogy egész Pannóniában, a mi legnagyobb tartományunkban („in tota panonia, nostra maxima provincia”), egyetlen templom sem látható, ahogy az általad oda küldött püspökök ... elmondhatják,... az egész földet elhagyottnak látták” („totam terram desolatam viderunt”) (MHK. 1900. 323—8; MEH. 1975. 217—22, 299; MMFH. III. 231—44; i. m. V. Annales 176—7).

E levél fontos adatokat tartalmaz a korszak hadviselési praktikáiról, arról, hogy az említett népek mily módon akarnak egymásnak ártani. A levél (epistola) hitelességét egy időben ugyan megkérdőjelezték, de újabban valóságos történeti eseményekre épülő, bár célzatos irányultságú írásnak tekintik. Emellett egyesek valószínűnek tartják, hogy a Kárpát-medence szlávjai is részt vettek a magyarok nyugati hadjárataiban (MMFH. III. 232; HAVLIK, LUBOMÍR, Politické osudy a zahraničné vzťahy Velké Moravy: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965. 136—7).

Tanulságosak azok az itáliai a részletek is, amelyek Liudprand, Antapodosis II. 60—I. fejezetében olvashatók. Vö.: Az itáliaiak követeket küldtek a burgundok királyához, Rudolphhoz [Burgundia és Észak-Itália királya 912—937, ill. 921—933], hogy jöjjön hozzájuk, Berengart pedig el akarják üzni. Eközben a magyarok („Hungarios”) Veronába érkeztek, akiknek két fejedelme, Dursac és Bugat igen jó barátságban volt Berengarral [I. Berengar friauli fejedelem (874—888), itáliai király (888—915), római császár (915—924)] („quorum duo reges Dursac et Bugat amicissimi Berengario fuerant”), ... Berengar arra kérte a magyarokat, hogy ha kedvelik őt, rohanjanak rá ellenségeire („rogavit Berengarius Hungarios, ut si se amarent, super inimicos suos irruerent”). Ezek pedig, ... elfogadva Berengartól egy vezetőt, ismeretlen utakon amazok hátába kerülnek, és nagy gyorsasággal leverik őket... („Hi vero, ... a Berengario mox praeduce accepto, per ignotas vias a tergo hos usque adveniunt...”) (MMFH. I. 1966. 147; MEH. 1975. 231, 300).

A két magyar „rex” nevéről két vélemény ismert: a) szláv, feltehetően morva eredetű, vö.: Pramene k dejinám Velké Moravy. Red. PETER RATKOŠ. Bratislava, 1964. 353: Úgy tűnik, hogy mindkét név szláv eredetű: *Bugat* = *Bogat*, *Dursac* = *Jursak*, *Jursa* a *Juraj* (György) név hypokoristikonja; MMFH. I. 147: *Dursac* a szláv *drugъ* (társ, barát) szóval függ össze; *Bugat* szintén szláv eredetű, vö. *drugъ bogatъ*: Žitije Mefodija; — b) magyar eredetű, vö. MEH. 1975. 300, GYÖRFFY GYÖRGY: *Dursac* neve összevethető Árpád fia *Tarkacs* vagy *Tarhos* nevével; *Bugat* Anonymus Gestájában is szerepel: 39., 41., 53. „bul[ui fili(us) *bogar*” (Bulcsú apja); GYÖRFFY GYÖRGY, Anonymus... 1975. 141: Ilyen nevű vezére volt annak a magyar seregnek, amely 921-ben Felső-Olaszországban kalandozott.

További adat a „szövetség” kérdéséhez a magyarok szászországi hadakozásai kapcsán. Vö.: Widukindi ... Rerum Gestarum Saxonicarum Libri III (X. század 2. fele—

973): I. XVII: „...A dalamancok („Dalamanci”) [Daleminci/Glomači szláv törzs a Cseh Érchegeységtől nyugatra, az Elba és a Modla folyók között] nem tudták feltartóztatni az ő [Henriknek, Szászország hercegének, 919—936] támadását, felfogadták ellene az avárokat („conduxerunt adversus eum Avaros”) (magyarokat), akiket most ungariuskoknak (magyaroknak) hívunk („quos modo Ungarios vocamus”), ezt a háborúban igen kemény népet („gentem belli asperrimam”) (MMFH. IV. 1961. 388; MEH. 1975. 246); — I. XX: A magyaroknak („Ungariorum”) a szlávok által felfogadott („a Slavis conductus”), fent említett serege tehát, miután Szászországban („in Saxonia”) sok öldöklést vitt végbe és mérhetetlen zsákmányt szerzett, visszatérve Dalamantiába, szembe találta magát a magyaroknak („Ungariorum”) egy másik seregével („exercitum”). Ezek azzal fenyegetőztek, hogy háborút indítanak barátaik (a dalamincok) ellen („amicis eorum”), mivel azok nem vették igénybe az ő segítségüket („auxilia”), míg azokat [a magyarok első seregét] hatalmas zsákmányhoz juttatták...” (MMFH. IV. 388; MEH. 1975. 248).

Az idézett részletekből kitűnik, hogy a barátságok, szövetségek, felfogadások, segítségnyújtások védelmi, illetőleg támadó célt szolgáltak, beleértve a zsákmányszerzést is.

4. Pusztítások, zsákmányszerzés. — Számos példát lehetne említeni arra, hogy a források pusztításokról, zsákmányolásokról írnak. Gimnáziumi éveimből jutott eszembe Cato Maior (Kr. e. 234—149) római államférfinek — a római szenátus határozatának értelmében — a föníciai Kartágó, Róma vetélytársának elpusztítására vonatkozó mondása: „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam” (PECZ i. m. II. 561—2; LexAnt. 111). Először a pun háború idején, Kr. e. 146-ban a rómaiak rombolták le és égették fel, majd Kr. u. 439-ben a vandálok, 533-ban a kelet-római Belisar hadvezér, és 698-ban az arabok rombolták le (PECZ i. m. I. 377—8; LexAnt. 272). Ennek ellenére a régészeti feltárások eredményeként kitűnt, hogy a „lerombol” — amennyiben köépitményekről van szó — többnyire „megrongál”-ként értelmezendő, sőt néhány emlék a pusztítást is elkerülheti (vö. AÏCHA BEN ABED BEN KHADER, Le musée de Bardo... Tunis, 1996. 13—7).

A pusztítások történetéhez MICHAEL VICKERS (The Roman World. Lausanne, 1977. — A római világ. Ford. Borbás Mária. Bp., 1985.) című könyvének a „Műemlékek lerombolása” és a „Túlélő műemlékek” fejezetei is tartalmaznak tanulságos anyagot. Vö.: Természetesen a kereszténység is szerepet játszott, de inkább passzívan, mint aktívan vett részt az ókori kultúra fizikai lerombolásában. 391-ben vallási fanatikusok lerombolták Szerapisz templomát... Rómában az épületek pusztulását a Kr. u. 5. században három erőszakos esemény siettette: Alarik gójtjai 408-ban megjelentek Róma falai előtt, de váltságdíj fejében elvonultak; 410-ben a gótok, 455-ben a vandálok, 472-ben és 537—538-ban ismét a gótok fosztották ki a várost. A gótok összeszedtek minden elmozdítható értéket. A vandálok a capitoliumi Iuppiter-templom tetejéről leszedték az aranyozott bronz burkolólapokat. 629-ben Heraclius császár a Venus- és Róma-templom aranyozott bronz tetőburkolólapjait I. Honorius pápának ajándékozta a Szent Péter székesegyház céljaira. A márványépületek márványait vagy elhurcolták, vagy másodlagosan beépítették, vagy a mészégetőbe kerültek; ennek szemléletes példája az Olümposzi Zeusz-templom, melynek a századok során a kilenctized részét mésszé égették (21—4). L. még: Nagy Károly császár VIII. század végi építkezéseinek legérdekesebb emléke a császári palotakápolna Aachenben. A korabeli írárok csodálatos épületként emlegetik: „Mivel sem márványt, sem oszlopokat nem talált a környéken, Rómából és Ravennából hozatta azokat”. Fennmaradt az a levél, amelyben a pápa engedélyezi a császárnak, hogy márványt és padlóburkolólapokat vitessen el a ravennai palotából az aacheni építkezés céljaira (A művé-

szetek története. A korai középkor. | Historia del Arte. III. 10. A Karoling-kori művészet. Barcelona, 1970. Bp., 1988. 205).

A zsákmányoló hadjáratoktól a Kárpát-medence sem volt mentes. Egyik ilyen esemény az avarok kincséhez kapcsolódik, amelynek jelentős része Aachenbe, Nagy Károly frank király udvarába került. Vö.: Annales Regni Francorum. Annales qui dicuntur Einhardi: 796: „Kiküldte Angilbertus apátot..., aki által akkor is („etiam tunc”) megküldte Szent Péternek [a Szent Péter-kápolna céljaira] a kincs („thesauri”) nagy részét, amelyet ugyanebben az évben [795] Erik friauli dux Pannóniából elhozott a királynak (Nagy Károlynak), amikor a hunok (magyarok) királyságát kifosztotta („spoliata Hunorum regia”), amelyet *hringus*-nak neveztek („quae hringus vocabatur”) [avar gyűrűvár, védelmi építmény]; a maradékot („reliquum”) bőkezűen a főurak, az udvari emberek és a többiek között szétosztotta, akik katonai szolgálatot teljesítettek a székhelyén („in palatio suo”) ... Ezután ... Pipin fiának megparancsolta, hogy itáliai és bajor hadakkal Pannóniába vonuljon. Saját maga, miután Szászország nagy részét elpusztította, visszatért Aachenbe („Aguasgrani”), hogy ott átteleljen. Pipin meg a hunokat („Hunis” ’avarokat’) a Tisza mögé üzte, és teljesen elpusztította hringus nevű királyságukat („eorumque regia, quae ... hringus ... vocatur, ex toto destructa”), amelyet a langobardok *campus*-nak hívnak („a Langobardis ... campus...”), és elrabolta a hunok szinte minden vagyonát („direptis pene omnibus Hunorum opibus”), elment atyjához Aachenbe, ahol a téli szálláshelye volt, és átadták neki a királyságból elhozott zsákmányt („ac spolia regni, quae secum detulit, eidem praesentavit”) (MMFH. I. 1966. 38—9). L. még ugyanerről: Annales Regni Francorum. Annales Laurisienses Maiores. A° 796: De Heinrik friauli dux is elküldte embe-reit a szláv Vonómírral („cum Wonomyro Sclavo”) Pannóniába, kirabolta az avarok népének hosszú időn át békés *hring*-jét („hringum gentis Avarorum longis retro temporibus quietum ... spoliavit”)... és elküldte Károly királynak aacheni palotájába az előző királyok által sok évszázadon át összegyűjtött kincsét („thesaurum priscorum regum multa seculorum prolixitate collectum”) (MMFH. I. 1966. 41).

Az emberek alkotta műemlékeknek az emberek által véghezvitt pusztítása történetét olvasva ismét a gimnáziumi évek egy másik mondása jut eszembe: „Nil novi sub sole” (Ószövecség. A prédikátor Salamon könyve. I. 1. A prédikátornak, Dávid fiának, Jeruzsálem királyának beszédei... 9. Ami volt, ugyanaz, ami ezután is lesz, és ami történt, ugyanaz, ami ezután is történik; és semmi nincs új dolog a nap alatt (Károli Gáspár ford. Bp., 1948).

S most lássunk egy példát a magyarok Kárpát-medencei pusztítására:

Az óbolgár Naum-életrész (916 vagy 924 után; legrégebb kézírata a XV. századból ismert): Konstantín-Cirill és Metód pannóniai-moraviai küldetésének egyik fontos segítőtársa Naum volt. Metód halála után (885) — Svatopluk morva fejedelem idejében — Wiching nyitrai püspök kiüzte Moraviából Metód tanítványait, Kliment és társa Naum 886-ban dél felé, a Duna irányába vette útját (MMFH. V. Annales 171). Naum 910-ben, Kliment 916-ban hunyt el, az életrész elbeszélésük alapján Kliment és Naum tanítványa állította össze az Ochridi-tó melletti Devolban. Vö.: És a Morva-föld („Moravskaa zemlja”), amint azt szent Metód érsek megígérte, cselekedeteik törvénytelenége és eretnokségük miatt és az igazhitű atyák kiűzése és az eretnekektől nekik juttatott szenvedések miatt („za ereszy,... za izgnanie,... za strasti”), akiknek ők (a morvák) hittek, nemsokára elnyerték az Úr bosszúját („mъstъ”). Nem sok év után eljöttek az ugrok, a peon nép és földjüket elfoglalták és elpusztították azt („Ne po mnodzěch že lětěch priidoše Ugri peon’skii ezykъ i poplěniše zemlju ich i opustiše ju”). Akiket azonban az ugrok nem ejtettek foglyul, (azok) Bolgáriába futottak („ichže bo ne poplěniše Ugri, to vъ Bъlgary bēžaaše”). És földjük pusztá maradt az ugrok hatalmában („i osta zemlja ichъ pusta Ug-

romъ въ vlastь”) (KIRÁLY PÉTER, A Naum-életírás a magyarokról: Századok 110. 1976: 842—52, 844).

Moraviának a honfoglaló magyarok által történt „elpusztítását”, ezt a leegyszerűsítő megfogalmazást, a történeti tényekkel összhangban árnyaltabban kell értékelni. A magyarok moraviai pusztítására valóban találunk adatokat, ilyenek: 890. és 892. (Arnulf keleti frank király szövetségeseiként), 894. (a magyarok mindent egészen a földig elpusztítottak), 902. (a (morva) haza legyőzött); Moravia (a nagy Morva Birodalom) azonban 906—907-ig létezett, és mintegy 12—13 évig Svatopluk halála (904) után is fennmaradt. Moravia megszűnése többféle okra vezethető vissza. Ezek: a németek (frankok, bajorok) hódítási törekvései és belső bomlasztó tevékenysége; az erők szétforgácsolódása Svatopluk expanziós politikájának következtében, s a meghódított népek és területek elszakadása (Pannónia 894, a csehek 895, az Elba-menti szlávok 897); a morva vezetőréteg belső viszálykodásai, az egység hiánya; a morva állam központi része és Nyitra vidéke közötti feszítő erők; a cseh I. Vratislav fejedelem szövetsége a német Arnulffal 896-ban és a bajor—cseh támadás Moravia ellen 900-ban; a magyarok megjelenése a Duna-medencében és Moravia elleni támadásaik 890-től (KIRÁLY i. m. 847—848).

Összefoglalóan tehát az mondható, hogy bár Moravia (Nagy Moravia) mint államalakulat a X. század legelején megszűnt, maga a lakosság azonban nem pusztult el. Ezt a véleményt támasztják alá a nyelvészeti vizsgálódások és a régészeti ásatások eredményei (KNEZSA ISTVÁN, PETER RATKOŠ, JOSEF POULÍK, BOHUSLAV CHROPOVSKÝ; KIRÁLY i. m. 850). S azt is hangsúlyozni kell, hogy a Naum élete szerzőjének a távoli Ochridi-tó környékén nem lehetett megbízható s még kevésbé személyes tapasztalatai a magyarok moraviai pusztításairól.

5. A népek pusztulása és megmaradása. — A Kárpát-medencébe a X. századig beköltöző keleti, ázsiai népek — a magyarok kivételével — birodalmuk széthullása után mind eltűntek, beolvadtak a környező népekbe. Az Olvasók előtt most ott magasodik a kérdőjel: miért következett be a szétesés, beolvadás, és miért maradhatott meg egy másik nép?

A hunok. — A nyugati-hunok belső-ázsiai török (mongol) nyelvű nép, mely 350 körül az Alsó-Don és Kaukázus közötti területeken élő szarmata alánokat, 375-ben a Don alsó szakasza melletti keleti-gót birodalmat meghódítja. Attila királyuk (434—453) a Kárpát-medencében hatalmas birodalmat alapított, hadjáratokat indított a Balkánon a kelet-római birodalom ellen, és II. Theodosius császárt 430-tól adófizetőjévé tette. Majd nyugat ellen indult, de Galliában a catalaumi mezőn (Châlons sur Marne) Aetius római vezér és Theodorik nyugati-gót király hadai megállították előnyomulását. 452-ben Felső-Itáliában harcol, s ugyanebben az évben Róma felé közeledik, de I. Leó pápa kérésére elállt a város ostromától. 453-ban a pannóniai székhelyén tartott menyegzőjén hirtelen meghal — és halála után a birodalom széthullik, mépe elenyészik (vö. Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Szerzők: ugyanő, LIGETI LAJOS, VÁCZY PÉTER, ECKHARDT SÁNDOR, FETTICH NÁNDOR. Bp., 1940/1986; LexAnt. 23, 71, 246).

Az avarok. — Alapjában török nyelvű belső-ázsiai nép (NÉMETH, HonfKial. 119—26), melynek közép-ázsiai birodalmát 460 táján az altáji törökök elpusztították. A török törzsek előnyomulása miatt a Káspi-tenger melléki avarok 558-ban Justinianus császártól segítséget kértek, aki a longobardok és a gepidák földjét jelölte ki számukra lakóhelyül. A longobardok 526-ban elfoglalták a Dunántúlt, 551-ben és 567-ben az avarokkal szövetségben legyőzték a gepidákat. 567-ben az avarok Sirmiumot (Sr. Mitrovica) ostromolják. 568-ban a longobardok Itáliába elvonulnak, és az avarok elfoglalják a Dunántúlt is. Baján avar kagán (562—602/605) a Bizánc elleni harcai során 582-ben Sir-

miumot, 583-ban Singidunumot (Belgrád) foglalta el, és Bizánciótól az évi adót is kivívta. 601-ben Priscos, kelet-római vezér az avarokat átkergeti a Tisza jobb partjára. Baján halála után hanyatlani kezdett az avarok hatalma. 626-ban sikertelenül vesznek részt a Konsztantinápoly elleni támadásban. 670 körül a Kárpát-medencében megjelennek a „kései avarok” (LÁSZLÓ GYULA). Nagy Károly frank király (768—814), német-római császár (800—814) az avarok ellen támad: az egyik sereg a Vág felé indul, a másik Pipin vezérletével elfoglalja Sirmiumot, míg a harmadik Nagy Károly személyes részvételével 796-ban a Duna-menti Commagena (Zeiselmaur) táján arat fényes győzelmet és egészen Győr-ig hatol. 795-ben az avar tudon békét kér és 796-ban Aachenben megkeresztelkedik. Pipin azonban ugyanakkor benyomult a Tiszántúlra, a kagán székhelyét lerombolta és hatalmas zsákmánnyal tért vissza Aachenbe a fejedelmi székhelyre. 791-ben hadjárat az avarok ellen, 796-ban Erik és Pipin frank vezérek behatolnak Avariába. Az avarok 803-ban vereséget szenvednek, s Nagy Károly 805-ben a Savaria (Szombathely) és a Carnuntum (Deutsch-Altenburg) közötti területet jelöli ki részükre „Avaria” néven. Közben keresztény fejedelmek is lettek: 803-ban Teodor és 805-ben Ábrahám. Az avar birodalom keleti részeit a bolgárok foglalják el (802, 805). A nyugati avar terület népét utoljára a 871. évi „Conversio” említi meg mint a frank király adófizetőit. A maradék avarok a környező népekbe, így a magyarokba is, beolvadtak (vö.: Tolnai világlexikona. II. Bp., 1913, 563—4; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. 871. Salzburg, Cap. 6.; KIRÁLY PÉTER, A 811. évi események 27—31; uő., *Ungarius* 172—5; ERDÉLYI ISTVÁN, *Avar művészet*. Bp., 1966., Időrendi áttekintés). — Utóhang: az Orosz Őskrónika szerint az avarok kínozták a dulëb asszonyokat, s ezért az Isten elveszíté őket és nem maradt egyetlen avar sem: „byša bo Obrë ... i B(og)ъ potrebi ja... i ne ostasę ni edinъ Obrëinъ ... pogiboša aki Obrë” (OroszŰskr-Lavr. s. d. 12). — A DAI. 30./60—72 szerint viszont a horvátok egy nemzetsége, amely akkortájt a fehér horvátok mellett lakott, Dalmáciába ment, ott találták az avarokat („toüs 'Avareis”) és az avarok egy részét legyilkolták, a többieket pedig meghódolásra kényszerítették. Attól fogva ez a föld a horvátok uralma alá került, de még vannak Horvátországban az avarok közül valók, és felismerhető, hogy ezek avarok („kai eisin 'akmën ën Chrövatia êk (toüs) tön 'Avärön, kai ginöskontai 'Avareis öntes”).

A k a b a r o k . — DAI. 39—40.: A kabarok a kazárok nemzetségéből valók. Belháború ütven ki, felülkerekedett a kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek és letelepedtek a türkökkel (magyarok) együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket („kai Kábaroi tines 'önomásthësan”). A háborúban elől jártak. Egy fejedelem van náluk a kabarok három törzsében. — *Annales Iuvavenses Maximi* (Salzburgi Évkönyvek): 881. „Primum bellum cum Ungaris ad Weniam (Wien/Bécs). Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite (Kulmburg Melknél)” (MMFH. I. 131). A *kabar*—*kovar* népről mindössze e két forrás emlékezik meg, e két név egymáshoz való viszonyáról I. NÉMETH, *HonfKial.* 261 kk. A helynevekben *Kovar* fordul elő, vö. *Kovárc* (1280: *Koarch* a Nyitra-völgyében), szlovák végződéssel megtoldott alak (**Kovarci*) (i. m. 263), *Covaria* Sztatmárnémeti (Satu Mare) környékének neve (E. KLEBEL: MMFH. I. 131). E népcsoport beolvadása nyilván gyorsan bekövetkezett.

Magyarok a délkeleti Pireneusok vidékén. — 942-ben egy magyar sereg a délkeleti Pireneusok, az Ebro alsó folyása és a Földközi-tenger partvidéke (Tortosa — Tarragona — Barcelona — Costa Brava) által határolt területre hatolt be, amely az iszlám Kordobai Kalifátus északkeleti határán, Al-Andalus felső végein terült el (I. ELTER ISTVÁN, A magyar kalandozások arab forrásai: A honfoglalásról sok szemmel. II. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ,

VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1996. 173—80: források, irodalom, magyarázatok). Részletek a nálunk alig ismert — és KELLNER által sem idézett — forrásból. Vö.: Ibn Ḥayyān (987/8—1076): „...A Konstantinápoly mögött élő turkok félelmetes népe al-Andalus Felső Végeinek muszlimjai ellen támadt (942. júl.). Váratlanul szálltak alá Katalónia felől, félelmetes tömegben. Táborukat a Felső Végek szélén, Lerida városa ellen ütötték fel, s (innét) intézték portyáikat az arabok erődítményei ellen. Fogságba ejtették Barbastro urát... (a turkok) ... elmenekültek... A tőlük elvett nyilakból, fegyverekből és felszerelésekből is küldött... E vad nép támadása al-Andalus Felső Végei ellen Katalónia felől jött (178)... Ezek a turkok Lerida városát nyolc napig tartották ostrom alatt... Isten elleneségeinek az élelme is elfogyott és a takarmánynak is híján lettek, teljesen szétzilálódtak... Al-Andalus földjéig nagy távolságot tettek meg, pusztaságban (hiány a kéziratban) ... E portyájuk útvonala Lombardián keresztül vezetett ... szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátorokban laknak, szétszórt táborhelyeken... Megérkezett ... Zaragoza urának követe s vele öt fogoly turk férfi, akiket meghagytak eredeti külsejükben és ruházatukban... Kordova alatt az új palotában ... a kalifa megszemlélte őket, felvették az iszlám vallást, majd a kalifa besorozta őket testőrei közé. A végvidéki Tortosából hír jött, hogy Yahyá ... a turkoknak fizetett váltságdíj árán ... kiszabadult kezeikből ... (943. jan.), a pogányok fogságában 33 napig volt... Az udvarba ment Kordovába... A (kalifa) ... tájékozódott tőle az átkozott turkok híreit illetően... Ezután levél jött Tortosa kormányzójától... A katalánok és a hozzájuk csatlakozó szomszédos népek vereséget mértek az országba betolakodó turkokra. Borzasztó vereséget szenvedtek tőlük, megkapták, amit érdemeltek ellenséges viselkedésükért... Közülük csak néhány menekültet üztek vissza országukba (hírmondónak) ...” (179).

Al-'Udhri (1003—1085): „(Yahyá) ott is maradt (Barbastroban), amíg a ... Lerida és Zaragoza határörvidékén portyázó madjusok el nem fogták” (942. jún.). Egy kereskedő váltotta ki ezer mithkāl összegért. Yahyá (ezután) ... a kalifa székvárosába ment...” (179).

Az idézett forrásokban a magyarok neve „turkok” (törökök), de egyszer '*madjūs*' (magyar), ez a spanyolországi arab íróknál rendszeren a vikingek elnevezése (ELTER i. m. 177). — Zaragoza, Tortosa, Lerida, Barbastro, Oden, Cerdanya, Huesca az Ebro alsó folyása mentén és ettől északra fekvő városok. — Kordoba: 572-ben a nyugati gót püspökség székhelye, 711-ben Tarik arab hadvezér elfoglalja a várost és megsemmisíti a nyugati gót birodalmat, ezután a mór uralom legjelentősebb városa, 755—1031: a kalifátus székhelye (MeyersLex. 440). — Andalusia: régebben Vandalicia, a keleti germán vandál nép nevét viseli, amely 409-ben az Ibériai-félsziget déli, a Sierra Morena, Guadalquivir folyó és a Földközi-tenger közötti területeit foglalta el (MeyersLex. 78; LexAnt. 591). — Katalonia: a római birodalom időszakában Hispania Tarraconensis, a nyugati gótok uralma idején a Gothallonia (507—711) nevet viseli, míg Nagy Károly frank király korában 788-tól a Spanyol Őrgrófság része (MeyersLex. 899).

A fenti tudósításokból az a következtetés vonható le, hogy a magyarokat a távoli vidékek felé nem az új haza keresésének vágya, nem egy iszlám állammal létrehozandó szövetség gondolata, hanem a zsákmányszerzés és a váltságdíjak remélt sikere ösztökölte. E források nem részletezik a harcok leírását (öldöklés, gyűjtogatás, fosztogatás), hanem a túszejtések tényét és a túszok szabadon bocsátásáért kifizetett összegek nagyságát tartották említésre méltónak. A nyugati forrásokkal szemben újdonságként megemlíthető, hogy a kalifa öt fogoly turk hadfit, miután felvették az iszlám vallást, testőrei közé sorozott be. A magyarok e zsákmányszerző vállalkozása verességgel végződött; hogy hányan értek haza élve, arról a források nem szólnak.

6. M. G. KELLNER igen gazdag forrásanyagra épülő és témakörönként rendszerezett munkája teljes mértékben megérdemli a magyar tudományosság figyelmét. Az általa írottak a pogány magyarok győzelmes honfoglalásáról a Kárpát-medencében és arról, hogy keresztény államuk megalapítása a viharos Közép-Európában valóban példaadó volt, méltán széles körű érdeklődést, sőt elismerést váltanak majd ki. A nemzetközi viszonylatban is sikeres magyar honfoglalás és életerős államalapítás a kutatókat újabb munkák írására serkentheti, amire HANSGERD GÖCKENJAN (Németország, Gießen) nyújt szép példát „A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról” című forráskritikai tanulmányában (In: A honfoglaláskor írott forrásai. Bp., 1996. 131—41).

KIRÁLY PÉTER

Reflections on the era of incursions of the Hungarians

See abstract on p. 67, MNy. 1., this year.

PÉTER KIRÁLY

A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban*

1. **B e v e z e t é s .** — Dolgozatom „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című munkát most íródo középmagyar kori kötetéhez készült előtanulmány. Közvetlen folytatása tehát az előző korszakok minőségjelzői mellékmondataival foglalkozó részfejezeteknek (DÖMÖTÖR ADRIENNE, A jelzői mellékmondatok. In: Tnyt. 1: 742—5, 2/2: 666—93).

A középmagyar kori kötet vizsgálati törzsanyaga a XVI., XVII. és XVIII. századi szövegekből származó 3 millió betűhelynyi korpusz, amelyet a nyelvtaníró munkaközösség választott ki a kódexek korának lezárulásával kezdődő és a felvilágosodás kezdetéig tartó időkörből. A válogatás legfőbb szempontja az volt, hogy a gyűjtött anyag — lehetőleg az egyes műfajok korabeli fontosságának arányában — a nyelvi megnyilvánulások minél szélesebb körét átfogja. Az előtanulmányok a teljes korpusz körülbelül egytized részéből, tehát mintegy 300 ezer betűhelynyi szövegből készülő próbafejezetek. (Összehasonlításképpen: a kései ómagyar kori kötet teljes törzsanyaga 270 ezer betűhelynyi volt.)

A próbafejezetek megírásának az a célja, hogy a vizsgálat szempontjait első megközelítésben a leszűkített — és így sokkal könnyebben kezelhető — korpusz alapján lehessen kidolgozni és kipróbálni. A középmagyar kori fejezetek ugyanis nem követhetik mechanikusan a korai, illetve kései ómagyar koriakat. Míg az előző kötetekben — a munkát első fázisaként — a korszakon belüli nyelvi változások feltérképezése mellett a nyelvi részrendszerek leírása is helyet kapott, a középmagyar kori kötetben már egyértelműen a diakroniáé lehet a főszerep. Az azonban csak a munka során, az egyes próbafejezetek kidolgozása közben dőlhet el, mik legyenek a leírás, a visszaulálás, az összehasonlítás arányai, valamint azt is ebben a munkafázisban érdemes megfontolni, hol és mennyit érdemes változtatni az előző kötetek szempontrendszerén.

Mivel jelen dolgozatom az elsőként elkészült próbafejezet, a nyelvtaníró munkaközösséggel együtt úgy gondoltuk, közzététele a munkát egészének a szempontjából is hasznos, vitára ösztönző lehet.

* A kutatást és a tanulmány megírását az OTKA D 25132-es számú Posztdoktori Ösztöndíja tette lehetővé.

2. A vizsgálat anyaga. — A századonként 100 ezer betűhelynyi korpusz és a címek rövidítése a következő (az adatokat a nyelvtaníró munkaközösség bocsátotta rendelkezésemre).

XVI. század: Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tiköre. Óvár, 1559. 32—62. (Sztár.); Heltai Gáspár: Chronica. (1575.) Akadémiai, 1973. 80v—86r. (HKr.); XVI. századi Magyar Orvosi Könyv. (1577.) VARJAS BÉLA, Sárkány Nyomda, Kolozsvár, 1943. 485—6, 508—9, 561—2, 585—6, 603—4, 619—20, 633—4. (OrvK.); Pataki Névtelen: Euriálus és Lucretia. (1577.) RMKT 9. VARJAS BÉLA, Akadémiai, 1990. 405—14. (Eur.); Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. (1578.) ECKHARDT SÁNDOR, Akadémiai, 1955. 93—7, 147—9, 163—4, 178—81, 210—1. (Örd.); Károlyi Gáspár: Szent Biblia. Mt. 10—12. (1590.) Európa, 1981. 9v—12v. (Kár.); Gyarmati Balassi Bálint énekei. KÖSZEGHY PÉTER, SZABÓ GÉZA, Szépirodalmi, 1986. 228—33. (Bal.); Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. ECKHARDT SÁNDOR, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, 1944. 16—9, 21—2, 26—9, 36—8, 41—2, 49, 50—52, 63—4. (TLev.) Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. VARGA ENDRE, Akadémiai, 1958. 68—9, 71—3, 77—9, 82—4, 96—7, 99—100, 107, 112—3. (Úsz.)

XVII. század: Káldi György: Szent Biblia. Mt. 10—12. (1626.) Buda, 1782. 894—7. (Káldi); Rimay János versei. (1631 e.) ECKHARDT SÁNDOR, Akadémiai, 1956. 11—8. (Rim.); Pázmány Péter: Prédikációk. 1636. KANYORSZKY GYÖRGY, Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomdája, 1903. 215—31. (Pázm.); Gyöngyösi István: Mársal társolkodó Murányi Vénus. (1664.) BADICS FERENC, Akadémiai, 1937. 152—167. (Gyöngy.); Actio Curiosa. (1670.) RMDE 2. KARDOS TIBOR, Akadémiai, 1960. 357—73. (Act.); Pápai Páris Ferenc: Pax corporis. 1690. 1—17, 390—5. (PaxC.); Bethlen Miklós önéletírása. (1710 e.) V. WINDISCH ÉVA, Akadémiai, 1955. 271—81, 544—56. (Beth.); Rákóczi Erzsébet levelei. UHL GABRIELLA, Lymbus füzetek, Szeged, 1994. 54—5, 70—3. (RLev.); Úriszék. L.m.f. 161—2, 168—9, 254—5, 276—80, 280—81, 361—2, 375—6, 454—5, 686—9, 691. (Úsz.)

XVIII. század: Szakáts mesterségnek könyvecskéje. (1699 k.) KIRÁLY ERZSÉBET, Magvető, 1990. 312—63, 387—97. (Szak.); Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. (1736.) WILDNER ÖDÖN—SUGÁR JENŐ, Rózsavölgyi, 1927. 321—33, 414—21. (Ap.); Bökényi János: A paraszt emberről és annak oskolába járó fiáról. (1767.) RMDE 1/1. VARGA IMRE, Akadémiai, 1989. 377—97. (Bök.); Nagy Ferenc: Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei. Eger, 1771. 61—5, 121—33. (Hit.); Faludi Ferenc versei. (1779 e.) VARGHA BALÁZS: Fortuna szekerén okosan ülj. Szépirodalmi, 1985. (Fal.); Ráday Pál levelei. BENDA KÁLMÁN—ESZE TAMÁS—MAKSAY FERENC—PAP LÁSZLÓ: Ráday Pál iratai. Akadémiai, 1955—61.1: 70—1, 451—2, 468, 597—602, 2: 167—9, 317—8, 483—4. (RádLev.); Boszorkányperek. SCHRAM FERENC, Akadémiai, 1983.1: 229—33, 536—43. (Bosz.)

3. A jelzői (és az értelmező jelzői) mellékmondatokról. — A mondatrész-kifejtésre — akár mint fő szempontra, akár mint a köztözhásználat fő szempontja mellett számon tartott alszempontra — épülő leíró és történeti nyelvtanok külön fejezettrészben tárgyalják a jelzői mellékmondatokat. (Pl.: SZABÓ, MMNyelv. 2: 379—80; MMNyR. 2: 393—403; MMNy. 402—6; ill. SIMONYI, Köt. 2: 62—8; KLEMM, TörtMondt. 577—9; BERRÁR, TörtMondt. 162—3, MNyT. 473.) A mondatnyi jelentésviszonyok szerint kidolgozott rendszerekben — az elemzési célok alapján a mondatrész-kifejtéstől érthető módon függetlenül — a kategóriát együtt tárgyalják a többi vonatkozó, illetve *hog*y köztözhás mellékmondatokkal. (Pl.: StNyt. 1: 553—6, 569—70, 572—80, 593—5, 615—20; ÚMNyt. 134—7, 143—7, 153—4.)

A mondatrész-kifejtésen alapuló grammatikák ezenkívül beszélnek értelmező jelzői (értelmezői, értelmezőszerű stb.) mellékmondatokról is, az idők során más és más mellékmondatfajtákat utalva ide. A MMNyR.-ben (2: 403—7) és a MMNy.-ben (408—14) együtt van csaknem az összes szempont, amelyek alapján korábban vagy azóta is értelmező jelzőinek szokás besorolni a jelzői tartalmakat kifejező mellékmondatok egy részét: az utalószó helyzete; az alaptag szófaja; a két tagmondat közötti azonosító viszony (a MMNyR.-ben); a mellékmondat „visszaolvasztásának” módja (a MMNy.-ben). Az elől álló utalószó nélküli *hogy* kötőszós tartalomkifejtő mellékmondatok mindkét forrásban értelmezőieknek minősülnek (SIMONYIra, KLEMMre is visszamenően; 1. Köt. 2: 67; ill. TörtMondt. 578). (Az értelmező jelzői mellékmondatokról l. még mindenekelőtt: RÁCZ: MNy. 1957: 403—12; KÁROLY: uo. 412—5, NytudÉrt. 16. sz. 51—6; MMNy. 408—14; TNyt. 2/2: 686—92.)

A magyar nyelv történeti nyelvtanában (2/2: 686—92) — a fent idézett nyelvtanírói hagyományok alapján — magunk is nyilvántartottuk az értelmező jelzői mellékmondatok csoportját. Kizárólag azokat a jelzői tartalmú mondatokat soroltuk ide, amelyek főmondatában az utalószó a jelzett szó mögött, tehát értelmezői helyzetben áll, vagy ha nem szerepel utalószó, a főmondati alaptag mellé — akár szófaji, akár szerkezeti okokból — csak ilyen helyzetben volna kitehető. Emellett — a jelzői mellékmondatok között — felvettünk egy széles átmeneti sávot azokkal a mellékmondatokkal, amelyek főmondatában a hiányzó utalószó jelzői és értelmezői helyzetben is állhatna.

Mára azonban úgy látjuk, hogy a jelzői és az ún. értelmező jelzői mellékmondatok kategóriáját nincs értelme különválasztani, mivel ezek a tagmondategyüttesek lényegileg nem különböznek egymástól: hasonló eszközökkel ugyanazokat a jelzői tartalmakat fejezik ki. Különség közöttük csak az értelmező jelzői mellékmondat főmondatában igen ritkán kitett utalószó helyzetében (és az alaptaggal egyeztetett formájában) van; ez azonban az adott szintagma belső szerkezetét, és nem a főmondat—mellékmondat viszonyt érinti. (Úgy tűnik, az értelmező jelzői mellékmondat kategóriájának felállítását elsősorban a mondatrészi értelmező jelző ihlette, illetve az a kiindulópont, hogy minden mondatrésznek van mellékmondatos kifejtési lehetősége. A „visszaolvasztás” szempontja azonban ellentmondásos és működésképtelen; ahogy KÁROLY SÁNDOR fogalmazott: „könnyen sikamlós talajra vihet” — NytudÉrt. 16. sz. 53.) Ezzel a felfogásunkkal voltaképpen visszakanyarodtunk az igen alapos és érzékeny mondattani szerző, BERRÁR JOLÁN véleményéhez: „Mellékmondatok esetén nincs olyan éles határ a jelző és az értelmező között, mint a megfelelő mondatrészekben. Elvlasztásuk is nehéz és bizonytalan, ezért itt együtt tárgyaljuk őket.” (TörtMondt. 201.)

A magyar nyelvészeti szakirodalomban HADROVICS LÁSZLÓ, majd MOLNÁR ILONA elemzései nyomán kerültek az érdeklődés homlokterébe az addig közelebből nem vizsgált *hogy* kötőszós tartalomkifejtő mondatok. (HADROVICS, FunkMondt.; MOLNÁR: NytudÉrt. 94. sz.) Eredményeiket figyelembe véve a jelzői mellékmondatok csoportján belül is helyükre kerülnek a korábban bizonytalan státusú *hogy*-os szerkezetek. A vonatkozó kötőszós mellékmondatok értékelésében pedig elsősorban RADICS KATALIN cikkéből (MondtTan. 135—70) és KENESI ISTVÁN, illetve É. KISS KATALIN fejezetéből tanultam sokat (StNyt. 1: 553—91, ill. ÚMNyt. 143—55).

4. A jelzői mellékmondatokkal foglalkozó középmagyar kori fejezetek. — Az ómagyar kori anyag elemzéséhez hasonlóan a TNyt. középmagyar korról foglalkozó kötetében is külön fogjuk tárgyalni a minőség-, a mennyiség- és a birtokos jelzői alárendelt mondatokat. Az előző kötettől eltérően azonban — mint már fentebb szó volt róla — nem kap külön helyet az értelmező jelzői mellékmondatok

csoportja: a minőségjelzői alárendelésnek megfelelő értelmező jelzői mellékmondatokat a minőségjelzőiek között tartjuk számon, a mennyiségjelzői értelmező, illetve a birtokos jelzői értelmező mellékmondatokat pedig a mennyiségjelzői, illetve a birtokos jelzői részfejezetbe utaljuk. (Párhuzamban azzal, hogy az értelmező határozói mondatkapcsolatok a határozói alárendelések között kerülnek sorra.) A jelzői és értelmező jelzői mellékmondatok közötti korlátozó—nem korlátozó jelentésbeli különbségre, pontosabban ennek az anyagunkban felmerülő speciálisabb eseteire azonban kitérünk. Az áljelzői mellékmondatokat a későbbiekben ezúttal is külön alfejezetben tárgyaljuk a minőségjelzőiekhez kapcsolva, az úgynevezett mondatfejes álvonatkozó mellékmondatokat pedig — szintén a korábbiakhoz hasonlóan — a nem mondatrészt kifejtők között elemezzük.

A minőség- és birtokos jelzői mellékmondatok csoportját a tartalomadás módja (ezzel együtt a kötőszóhasználat) osztja ketté, s így ezeknél külön alfejezetben foglalkozunk a részleges és a lényegi tartalomadó mondatokkal. A grammatikai kifejezőeszközök sorravelétén túl — az előző kötettől eltérően — az alfejezeteken belül a kötőszót tárgyaló részben térünk ki a jelzői tartalmakhoz társuló sajátos jelentéstartalmak bemutatására. És a korábbi kötettel szemben nem szentelünk külön részfejezetet az alaptagok szófaji és jelentésbeli megoszlásának sem, hiszen a jelzői (és az értelmező jelzői) mellékmondatok alaptagja minden esetben főnév, főnévi névmás, illetve grammatikai főnév; vagy jelentésbeli megkööttségek nélkül, vagy az egyes részkategóriák egészére koroktól függetlenül jellemző preferenciákkal. Az alaptagról elmondandók — a kérdés jellegének függvényében — a bevezető vagy a kötőszót tárgyaló fejezetrészekben kapnak helyet.

5. A minőségjelzői mellékmondatok a vizsgált korban. — A minőségjelzői tagmondategyüttesek csoportja kétfelé oszlik aszerint, hogy a mellékmondat az alaptagnak az egyik jellemzőjét, jelentésének egy részmozzanatát adja-e meg (részleges tartalomadás), vagy pedig tartalmát, lényegét fejtje-e ki (lényegi tartalomadás). Az első csoport jóval népesebb: a két típus hozzávetőleges aránya a vizsgált korban 94% : 6%. A részleges tartalomadó mellékmondatok általában vonatkozó kötőszóval, a lényegi tartalomadók a *hogy*-gyal kapcsolódnak.

A középmagyar kortól kezdve a főnévi mutató névmási utalószóval álló szerkezetek is figyelmet követelnek, bár a mondatok körében kevésbé egyértelmű a kategóriának minősítő és kijelölő szerkezetekre osztása, mint a szintagmák esetében (mivel kötőszóhasználatban megnyilvánuló grammatikai különbség nincs a két szerkezet között, és jelentésükben is lehetnek átfedések). Ekkorra már lezajlott a mutató névmási kijelölő jelzőnévelőelőzmény határozott névelővé értékelődésének folyamata, tehát a főnév előtt álló egyetlen mutató névmási eredetű elemről tudható, hogy elvesztette utalószói szerepét. Ebből a korból már bőségesen adathozható, hogy a kijelölő jelzős szerkezetekhez többnyire határozott névelő és az alaptaggal számban és ragban egyező, hangsúlyos főnévi mutató névmás is szükséges. (Így van ez a mai napig is, eltérően más nyelvektől.) Pl.: Örd. 94: „hogy ne futhasd *azt* à bünt, à kire leginkab futna nyalad”; Kár. 11r: „Mert ha Tyru[ban és Sidonban, *azoc az I* [teni erőc lettec volna, mellyec te benned lettec”; 1737: „Aracsiné volt *az az* Aszony aki eztet gyógyétotta” (Bosz. 1: 543). Ez a szerkezet a kései ómagyarban csak igen-igen elvétele fordult elő; mellékmondatokkal bővítve nem is akadt rá példánk. Ehhez képest különös — és alighanem a korábbi élőnyelvi elterjedtséget bizonyítja —, hogy a XVI. század második felében már a legkülönbélebb szövegek alkotói használják, legyen szó akár bírósági jegyzőkönyvről, akár bibliafordításról. Ha azonban a mutató névmás nyomósító előtagot vagy *-n* névmási elemet tartalmaz, a szerkezetben nem szerepel névelő: OrvK. 485: „Ez Lelék penýgh nem *az*3, [...] De *amaz*3 kéžñ [egész eltetű Lelék, mely *az*3 Szýwbél *az*3 Nagý Ereken mynd *az*3 Egez Te [tben be foly”; Gyöngy. 155: „*Amaz*

zugó habok ellenek jövendők, Kik ['kiknek'] hányatásatul majd el-is veszendők" [ti. a kereskedők]; Hit. 123: „Illyenek *amaz* Irások, tzédulak, imádságok, mellyek fegyver, tűr, víz, és hirtelen halál-ellen hordoztatnak”; ill. 1647: „az melli törüeni által ualaki ualamire megh köteleztetik, *ugian azon* törüeni által szokot le'nni a feől szabadulasais” (Úsz. 362); 1737: „*Ugyan azon* napon a mellyen Hampo Eörse az magha ördögghi mesterségét beszéle valya e fatens előtt” (Bosz. 1: 538); Hit. 132: „a' mint ki-tet[zik *azon* büntet[é]kből, mellyekkel parant[ol]ta büntetni azoknak t[eleked]őit az I[sten]”. Az utóbbi típust nyelvünk mindmáig ugyanígy őrzi, ha megritkult használatban is. A nyomósító előtagos mutató névmást tartalmazó szerkezet viszont a későbbiekben — az előtag nélküli formához hasonlóan — névelővel (és az alaptaggal egyező ragokkal) terjedt el.

A) A részleges tartalomadó (általában vonatkozó kötőszós) minőségjelzői mellékmondatok. — A minőségjelzői mellékmondatoknak ez a jóval népesebb csoportja. (Minden korban az egyik leggyakoribb mellékmondatfajta.) Többnyire vonatkozó kötőszóval kapcsolódnak főmondatukhoz, ettől csak a sajátos jelentéstartalmúak térhetnek el.

Előfordulásuk gyakoriságából vagy ritkaságából — mint több más mellékmondat esetében is — a nagyobb anyagmennyiség elemzése után is majd csak óvatosan lehet következtetni egy-egy műfaj jellegére, egy-egy szerző stílusára. Máris külön vizsgálatra érdemesek azonban a bibliafordítások (Károlyi Gáspár és Káldi György munkái). A párhuzamos szövegrészek és a korábbi fordítások (Müncheni Kódex, Jordánszky-kódex), valamint a latin eredeti elemzése betekintést enged a jelzői mellékmondatok kitételének — elhagyásának lehetőségeibe. A mondatok felépítése természetesen többnyire hűen követi a latin mondat szerkezetet, de — mivel rendelkezésre állnak szinonim lehetőségek — bizonyos eltéréseket mégis megfigyelhetünk.

Míg Káldi György hívebben követi a latin és magyar előzményeket, Károlyi számos újítással él: az ide tartozó mondatoknak csaknem a felében alapvetően változtat a szerkezeten. Néha szintagmává alakítja a jelzői mellékmondatot, olykor más típusú alárendelt tagmondattal fogalmaz, de leggyakrabban — s témánk szempontjából ez a legfontosabb — jelzői mellékmondatra bontja a szintagmát. Példák a Károlyi alkotta mellékmondatokra: Kár. 9v: „és amaz Máthé, *ki Publicanus vala*” („et Matthaeus publicanus” ~ MünchK. 16ra: „ἢ Mate a· iēles bünös muuélkedétbéli” ~ JordK. 381: „es vamos Mathe” ~ Káldi 894: „és Máté a' publikánus”); Kár. 9v: „az vtra *melly az pogányoc közzé vißen*, ne menhietec” („In viam gentium ne abieritis” ~ MünchK. 16ra: „Poganocnac vtaba ne menhietec” ~ JordK. 382: „Az poganoknak hw vtokon ne yaryatok” ~ Káldi 894: „A' pogányok útára ne mennyetec”); Kár. 10v: „Mit[oda látni mentetec vólt ki az puztaba? hogy ingadozó nádat lá[átoké *mellyet az βελ haytogat?*” („Quid existis in desertum videre? harundinem vento agitatam?” ~ MünchK. 17rb: „Mit mentetecki a· kietlèbè latnotoc 3éltől ingando nadatè” ~ JordK. 385: „My lathny meenetek kywe az pwztaban? Zel myat haylodozo nadat ee?” ~ Káldi 895: „Mit mentetek-ki a' pu[ztába látni? A' [zéltől hányattatott nadat-e?”). Károlyi különösen szívesen oldja mellékmondattá az ige- neves szerkezeteket: Kár. 11r: „ha[onlatos az gyermekekhez, *kic az piatzon űlnec*” („Similis est pueris sedentibus in foro” ~ MünchK. 17rb: „ha[onlatnac a· va[azt vlq gezmekechez” ~ JordK. 386: „Ha[onlatos az pyacson ylo gyermekekhez” ~ Káld. 896: „Ha[onló a' piatzon-ülő gyermekekhez”); Kár. 12r: „Minden ország *valamelly magában meg ha[onlic* él puštúl, és egy váro[is vagy ház népe, *à melly meg hásonlic magában*, meg nem maradhat” („Omne regnum divisum contra se desolabitur, et omnis civitas vel domus divisa contra se non stabit” ~ MünchK. 18va: „Mèdèn o3zag onq bènne mego3latot megpu3toltatic ḡ mēden va3os ag ha3 o bène mego3latot nē al” ~ JordK. 390: „Mynden orzag hw magaban meg ha[olwan el pwzthwl es mynden varas awagy haaz hw

magaban meg ha[olwan nem alhat meg” ~ Káldi 897: „Minden maga-ellen megha[onlott or[ág, elpu[ztúl; és minden maga-ellen meg-ha[onlott város, a’ vagy ház, meg nem áll”).

Más esetekben — ezekből van kevesebb — Károlyi éppen ellenkezőleg jár el: melléknévi igeneves vagy egyéb jelzős szerkezetbe sűriti a latin mellékmondatot, melyet a másik három fordítás szövegében ad vissza (ezúttal már csak Károlyi és Káldi mondatait idézzük): Kár. 9v: „Hanem mennyetek inkább az Izraelnek hazánac el téueledet iuhaihoz” ~ Káldi 894: „Hanem inkább mennyetek a’ iuhokhoz, *mellyek elve[zték az Israel házából*” ~ „sed potius ite ad oves, *quae perierunt domus Israhel*”; Kár. 12v: „Mert valaki az én menynei Attyámnak akarattyát czelek[bi, az énnékem az én attyámfia” ~ Káldi 897: „Mert valaki az én Attyám akarattyát t[eleke[zi, *a’ki mennyekben vagyon*, az az én atyám-fia” ~ „Quicumque enim fecerit voluntatem Patris mei *qui in caelis est*, ipse meus frater”.

a) A kötőszó. — A vonatkozó kötőszó — a hasonlító és a következményes jelentésáryalatúak egy részének kivételével — az összes ide tartozó mellékmondatban szerepel. Általában a mellékmondat élén áll; kivételesen azonban más helyre is kerülhet: OrvK. 485: „A3 Egy Nap[Febris [em[ny nem egyeb, hanem természetk[yw[el valo Me-leg[egh. /.../ a Lel[ékben *mely* vagyon”; Gyöngy. 157: „Kevés meg-hittség van, /.../ Egy kis izetlenség *mellyet* el ne roncsol”. A kötőszók általában főnévi és melléknévi vonatkozó névmások, olykor vonatkozó határozószók (az újabb terminológia szerint: határozószói vonatkozó névmások), speciális esetekben pedig a *mint* és a *hogv*. A *hogv ki* típusú kötőszóegyüttes csaknem eltűnt a minőségjelzői mellékmondatokból (a próbafejezet korpuszában egyáltalán nem, a teljes anyagban is csak elvéve fordul elő). Bár a kötőszók gyakorisági sorrendje az előző korszakéra emlékeztet, az arányokban jelentős eltérések figyelhetők meg: a *ki* rovására rohamosan terjed a *mely* kötőszó. A vonatkozó névmási kötőszókat érintő másik legszembevetőbb változás az *a(z)*-előtagos formák gyarapodása: míg az ómagyarban csak elvéve jelent meg (a törzssanyagban például nem is fordult elő), addig vizsgált korszakunkban a mondatok negyed részében ez szerepel (24,1%). Használata — mind majd látni fogjuk — nem független a szerzők egyéni nyelvhasználatától.

Részletesebben megvizsgálva a kötőszó-előfordulást, azt tapasztaljuk, hogy bár a leggyakoribbak továbbra is a *ki* különböző alakjai, a mondatoknak már csak alig több, mint a felében szerepelnek (53%-ban, szemben a kései ómagyar kori 84,4%-kal). A *ki*-t a *mely* különböző formái követik (42%); ez igen lényeges felszaporodását jelenti az ómagyarban csak szórványosan felbukkanó kötőszónak. Mindkét kötőszó egyaránt kapcsolhat kijelölő és minősítő (valamint a nekik megfelelő értelmező) jelzői mellékmondatokat. Továbbra is nagyon ritkák azonban a *mi* változatai, a *melyik* és a *minő*, *minemű* alakjai (kb. 1–1%). A maradék 3%-ot a vonatkozó határozószói kötőszók teszik ki.

A *ki* kötőszót, amely a kései ómagyar korban a legáltalánosabb volt mind élőlényt, mind élettelen jelentő alaptagok mellett (ahogyan a latin *qui*, *quae*, *quod* is egyszerre jelent ’aki’-t, ’ami’-t és ’amely’-et), a középmagyarban kezdik lefoglalni az élőlényt (személyt, természetfölötti lényt, állatot) jelentő alaptagok: 70%-ban élőlényre, 30%-ban dologra, fogalomra vonatkozik. Például: Örd. 178: „soc setetseget hordozta [is] az *Satan-nac*, *Kinec* okossaga, nyelue, tanusaga, vigyazasa nem kitsiny”; Pázm. 223: „Azért dicsírik a historiák *Zénót*, *ki* a maga nyelvét elharapta”; 1737: „ha Szakál Mihál megh adta volna az *Lovam* árát *kit* az karóban ugratot” (Bosz. 1: 539). Ugyanígy élőlényre utaló névmásoknál: Kár. 11v: „J[ő]ietec én hozzám *mindnyáán*, *kic* [...] meg terhelttetec”; Bal. 233: „Ím, *én*, *ki* te idvösséged vagyok, nagy búdbul Kimenteni jelen vagyok”; Fal. 59: „A *többinek* példát adnak, *Kik* kéméllik talpakat”. Példák élettelen jelentő alaptagokra: OrvK. 486: „M[ý]nd[é]nyknel pen[ý]gh legh gonozb es Nehez[é]b az *Nyer[e]fegh*, *ky* vag[ý]

Etelnek [oka[agatul es zabaloda[tul lez[en, vag[űok bor űytaltul”; Rim. 17: „Hogy az rossz hitv[an föld, Ki r[csak mérget tölt Vele semmi j[ot nem tött”; Szak. 353: „V[egy igen szép l[agy t[úr[ot, kit ma vagy tegnap csin[altak”. Ha a *ki* id[obeli megoszl[as[at megvizsg[aljuk, azt tapasztaljuk: a XVI. századi sz[övegekben m[ar megnyilv[anul az a tendencia, hogy a *ki* inkább [el[öl[enyre, mint [el[ettelenre vonatkozz[ek — [at[adva itt a helyet a *mely*-nek —; a XVII. és a XVIII. században pedig egyre tov[abb fogy az [el[ettelenre vonatkozo[ki k[öt[ösz[ók sz[ama, b[ar a mondatok sz[uk egynegyed[eben m[eg mindig [el[ettelent jelent[ő alaptagokhoz kapcsol[ódik.

A *mely* k[öt[ösz[ő t[ulnyom[ó többs[égében (93%-ban) [el[ettelent jelent[ő alaptagok mellett terjedt el, p[éld[aul: HKr. 82 r: „Mert orr[ában vagyon [a Sigmund Kir[ály gy[űr[őie, mellyet iegy[ul ada enn[ekem”; P[azm. 220: „nincs oly gonoszs[ag, mellyet vagy el nem hitet”; B[ök. 385: „meg menekedt[unk A Grammaticatol, mellyel veszekedt[unk”. Az [el[öl[ényt — [allatot, embert — jelent[ő alaptagok mellett ritka a *mely*. P[éld[aul: K[aldi 894: „Hanem inkább mennyetek a’ juhokhoz, mellyek el ve[lt[ek az Israel h[az[ab[ól”; ill. Gy[öngy. 155: „De mik[ént az hal[asz, az melly h[any horgokott”.

A *mely* terjed[ése [el[ettelent jelent[ő alaptag mellett k[ül[ön[ösen l[átványos a bibliafordításokban: K[ár. 11r: „Ackor kezd[é Ie[us b[emekre h[anni az v[áro[oknac, az mellyekben I[ten[er[ő által val[ó t[ud[ak[at tött vala” ~ K[aldi 896: „Akkor kezd[é [zemekre h[anyini a’ v[ara[oknac, mellyekben igen [ok t[od[ai l[öttek” (v[ö.: M[ünchK. 17va: „Tahat k[ezde zidalmazni m[ed a’ vazo[ocat kicb[en [oc iozagoc l[ött[en[uala” ~ JordK. 386: „Ennek vtanna kezd[é gonozt mondany az vara[oknac, kykben h[w na[g[ok yozagokat tet vala”); K[ár. 11r: „Mert ha Tyru[ban és Sidonban, azoc az I[ten[er[őc lettec v[olna, mellyec te benned lettec” ~ K[aldi 896: „ha Tyrusban, és Sidonban l[öttek v[olna a’ t[od[ak, mellyek ti bennetek l[öttek” (v[ö.: JordK. 387: „Mert ha tyronnak es [ydonnak vara[yban lettenek vona az y[teny yozagok, kyk ty bennetek lettenek”, de: M[ünchK. 17va: „me[2t ha Thiru[ban 7 Sidonban l[ött[en[uolna [e iozagoc m[ell[ec l[ött[en[”); K[ár. 11v: „és az I[ten[aztal[ára tött b[ent kenyereket meg ötte, mellyeket nem vala [zabad n[eki meg enni” ~ K[aldi 896: „és a’ ki-t[ött kenyereket meg-ötte, mellyeket nem v[olt [zabad n[eki meg-enni” (v[ö.: M[ünchK. 18ra: „7 az [elo v[et[ő k[enez[ek[et meg ött[ő kiket n[é illic uala n[eki meg[enni” ~ JordK. 388: „es az zent kynyerekben eweek, kyt nem ylyk vala hw neky eenny”).

Mindk[ét k[öt[ösz[ő el[őtagos v[altozatai m[eg j[öcsk[an kisebbs[égben vannak az el[őtag n[élk[üli form[ákhoz viszony[ítva (az *aki*, *amely* felt[un[ő terjed[és[ének ellen[ére). Az *aki* használata [év[századr[ól [év[századra gyakoribb lesz, és a XVIII. században m[ar f[öl[énybe kerül az eddigre megfogyatkozott sz[am[ú *ki*-vel szemben. Az *amely* viszont lassabban gyarapszik, mint a szint[en terjed[őben l[év[ő el[őtag n[élk[üli p[árja (az el[őtag n[élk[üli *mely* mind a mai napig haszn[alatos k[öt[ösz[ő, ellent[étben az el[őtag n[élk[üli *ki*-vel). Az el[őtagos form[ákra olyan p[éld[ákat hozunk, melyeken l[áthat[ók a mutató névm[as és a k[öt[ösz[ő összeforrad[ási folyamat[ának [rásban is t[ük[röz[őd[ő jegyei: 1586: „az Thomantol wetted, az ky megh holth” (Úsz. 83); 1641: „Hanem ket lanykannak, ak kik most Szombathelen vadnak, 25 forintot agyannak ky” (Úsz. 162); Hit. 125: „ha t[ak nyilv[an, vagy alattomban nem ztimbor[al az [rd[ög[gel, a’ ki a’ meg-lett dolgokat ugyan tudgya”; ill.: OrvK. 603: „m[ünd[ön rezeben ha[onlowa lez[ón az Tagokhoz, az mellyeketh w taplal”; PaxC. 11: „Okai lehetnek ugymint a’ hideg A[er, a’ mellyis [ok[ára elfogyattya a’ tagban a’ bels[ő, eltet[ő és mozgat[ó meleget”; 1707: „nem lesz sohonna is megh csorbul[asa az hadaknak, a mellyekb[ul azon praesidiumot ki kellene szakasztani” (R[ádLev. 2: 318).

A *vala*- el[őtagos form[ák csak a két bibliafordításban (k[öz[ül[ük is inkább a K[árolyi[éban) és az „Orvosi k[önyv”-ben fordulnak [elő; ott is csak elv[étve: K[ár. 12r: „[Es valaki [ő[ol[and az ember[nec fia ellen, megbot[átatic n[eki” ~ K[aldi 897: „[Es valaki az ember fia ellen [z[óll, meg-bots[átatic n[eki” (itt a latin — és vele egy[ütt a kor[ábbi két fordítás is —

támogatja ezt a megoldást: „Et *quicumque* dixerit verbum contra Filium hominis, remittetur ei”); Kár. 12a: „Minden or**l**ág *valamelly* magában meg ha [onlíc, él pu**s**túl” (itt viszont az egész tagmondat Károlyi saját fogalmazása — I. a bevezető részben); OrvK. 603: „Mýndõnfele Merõgh *valamely* az Te [tben be megýõn vetelnek altalan[...] mýndõn õ tehet [egewel ellene aal annak az Eledelek”.

Az egyes szerzők, úgy tűnik, többnyire felváltva használják a *ki*-t és a *mely*-t, illetve az előtag nélküli és az *a*- előtagos változatokat. Néhány megfigyelés azonban már az adatgyűjtésnek ezen a fokán is feljegyezhető. A vizsgált korszak elején Heltai Gáspár már következetesen, tehát nyilván tudatosan a *ki*-t használja élőlényt kifejező alaptagra vonatkoztatva, és a *mely*-t élettelen jelentő alaptag esetében. Viszont például Bornemisza Péternél nem ennyire éles a határ a két kötőszó használatában. (Heltai egyébként soha nem használ előtagos formát, Bornemisza elvétele igen.) A vizsgált korszak előrehaladtával már több szerző is (így Pázmány Péter, Pápai Páris Ferenc, Nagy Ferenc) teljesen következetesen használják az élő—élettelen szembenállásra a *ki*-t és a *mely*-t (előtagos forma az első két szerzőnél csak elvétele, harmadikuknál viszont gyakrabban fordul elő). A különböző versek szövegében a *ki* — az alaptag jelentésétől függetlenül — erősen túlsúlyban van a *mely* kötőszóval szemben; talán már érződött patinásabb jellege, s így poétikusabb eszközül kínálkozott a verses műfajok szerzői számára.

A *mi*, a *melyik* és a *minő*, *minemű* többnyire élettelen jelentő alaptag mellett áll; ezek a kötőszók mind a három században elsősorban a nem szépirodalmi (de nem is jellemzően a magán) műfajokban szerepelnek olykor-olykor. A *mi* a *mely* szinonimájaként inkább névmási alaptag mellett fordul elő kijelölő jelzői (~ értelmező jelzői) mellékmondat kötőszavaként (s erre szépirodalmi, bibliafordításbeli példánk is van): Káldi 895: „Mert [emmi nints el-fõdõzve, a’*mi* ki ne nyilatkozta[sék”]; OrvK. 561: „Az gyakas lezõn Hegye [tõrrel, Hanczarral, Nyállal, [...], es mýndennel *valamýnek* vekoný hegý vagýon”; 1696: „Azdõlhok(na)k *mi* vóltak, sem penigh okait nem tudván [...] el el busítottnak látom magamat lenni” (RLev. 70). Az *amelyik* a korszak második felében is még csak elvétele bukkan elő több dolog egyikére vagy egy csoport egyik tagjára vonatkozó kijelölő jelzői (~ értelmező jelzői) mellékmondat kötőszavaként: PaxC. 3: „Katángkórót, vagy Ba[aró[a-tövet, vagy Szapora-fűvet, a’ *mellyiket* hamarébb kaphatod, rontsd-meg jól”; Ap. 332—3: „az *melyik* asszonyt vagy leányt akarta, tánczban elvitte” (ez utóbbi szerkezet tárgyi mellékmondatként is elemezhető). A *minő*, *minemű* különböző formái a minősítő jelzői mellékmondatokat kapcsolják; ritkán fordulnak elő, de van olyan szerző (Nagy Ferenc, a „Hitnek elei” írója), aki szívesen használja őket: Hit. 122: „Mikor valamely dolognak, vagy t[elekedetnek oly erő tulajdonítatik, *minõit* annak [em a’ termé]zet, [em az I]ten, [em az Anya]zentegyház nem adott”; 1641: „es az *minemő* arua ott lakik Zrinouacz Miklosnenal, az élteigh tiztesegessen el tartsa” (Úsz. 162 — a szerkezet tárgyi mellékmondatként is elemezhető); 1737: „s mingyárt szép ruhák lettek *valaminemő*t gondolt” (Bosz. I: 542).

A főnévi és melléknévi vonatkozó névmási kötőszók számbeli egyeztetése az alaptaggal a következőképpen valósul meg (a legtermészetesebb szabályon kívül, amely szerint egyes számú alaptagra egyes számú, többes számúra többes számú névmás vonatkozik). Halmazott egyes számú alaptagokra — ha többes számú szövegelőzmény vagy többes számot követelő szövegkörnyezet nem befolyásolja a szerkezetet — egyes számú névmás vonatkozik: Pázm. 222: „noha oly *fene vad, madár, kígyó* nincsen, *mellyet* az emberi vigyázás és szorgalmatoskodás lassan-lassan meg nem szelidíthet”, 231: „a Christus Szent Testének, Vérének első *ajtaját és tálnyérját, mellyen* hozzánk jó az Oltári-szentségben; tudni-illik szájunkat és nyelvünket, az ördög és a gonosz bűnök szolgálatyára fordícsuk”. Határozott számnévvel kifejezett mennyiségjelzős alaptagra többes

számú névmás vonatkozik: HKr. 84r: „Mert az a[ásban veštet vala tizenket ezer férfiat, *kic* mind oda vešéneć a föld alatt”; Eur. 405: „De most kiváltképpen két ifjú *személynek* szerencsáját éneklek, *Kikben* mérges voltát igen megmutatá az kegyetlen szerelem”; 1641: „Hanem *ket lanjikkannak*, ak *kik* most Szombathelen vadnak, 25 forintott agyannak k[é]” (Úsz. 162). A határozatlan számnévvel kifejezett mennyiségjelzős alaptagra egyes szám és többes szám is vonatkozhat, nem feltétlenül annak függvényében, hogy az alaptag a határozatlan számnév után egyes vagy többes számban áll-e: Sztár. 53: „Mert vallyon mit tešűnc a *loc* chorda tudatlan *Papockal*, *kic* predikallanyi n[é] tudnac?”; Act. 362: „*sok* szegény *Legényt* tudok immár, *kit* elől vittek”; Bök. 391: „*Sok macher* próbált már, fiaim, titeket, *A kik* is igertek nektek sok penzeket”. Előfordul — szinte minden esetben a levelekben és az „Orvosi könyv”-ben —, hogy a kötőszó inkongruens az alaptaggal; ezekben az esetekben leginkább elírásokra gyanakodhatunk: OrvK. 634: „ol[é] *dolgokath* forgath Elmeyében *a3 k[é]* [3okatlan]”; 1594: „*leuelejnk* mjnd ot uadnak, *kj* mjnden marhanknal dragab” (TLev. 49); 1706: „adgyunk *írást* kezekhez, *a mellyekben* a ratiokat fel tévén, ad oculum demonstralhassák” (RádLev. 1: 601).

Vonatkozó határozószói kötőszó állhat a helyet — vagy átvitt értelemben helyként felfogott dolgot — és időt (de erre a próbafejezet anyagában nem akadt példa) jelentő alaptag mellett mind kijelölő, mind minősítő jelzői mellékmondat kötőszavaként: Act. 372: „hogj mennek én arra a’ földre, *ahól* még azt is fizetésért engedik meg az Urak magok Jobbágyinak, hogy [...]”; Beth. 274: „De menjünk vissza az útra, *honnét* a vízi veszedelem elvetett volt”; 1707: „olly Nemessi Társaságot eppit, *a’hol* mind a nemessi jó erkölcsöknek gyakorlása lehessen” (RádLev. 2: 168). A határozói kötőszók szinte mindig *a(z)*-előtagosak; ezeket a nyelv hamarabb elkülönítette alakilag a kérdő névmásoktól, mint a vonatkozó névmási kötőszókat (kivétel a *holott*, a nem pusztán kérdő névmási eredetű határozói kötőszó; ez anyagunkban soha nem kapott előtagot).

Ha a főmondatban az alaptag határozói szerepet tölt be, és a mellékmondat nem korlátozó jelentésű, a tagmondat együttes nem jelzői, hanem értelmező határozói kapcsolat: Kár. 12v: „Meg tereć az én házamba az *honnét ki iöttem*” ~ Káldi 897: „*Házamba* térek, *a’honnét ki-jöttem*”; Beth. 276: „az engemet *a muzsikások rekeszibe* vün, *a honnét a comoediát úgy láttam*”. Az efféle szerkezetekben rejlő kifejtő-magyarázó jelleg olykor explicitté válik: 1737: „Hampo Eörse Pálffi Ilonával együtt a *Kamorában a hol tudni illik a Fatens fekiüt hat fekete bubos lovon* [...] be mentek” (Bosz. 1. 540). A helynek, a cselekvésnek, a cselekvés idejének egymásra vetüléséből kötőszókeveredés állhat elő: Örd. 181: „Oe felsege azert *oly helyen midőn* nem rőytökbe szolnac, hanem soknac hallasara es eputetire, olykor ád kazdag szolo lelket az ő kitsininekis szaiaba”.

Amikor a részleges tartalomadásra sajátos jelentésárnyalat épül, a vonatkozó kötőszót kiszoríthatja az illető jelentésárnyalat speciális kötőszava. Mind a hasonlító *mint*, mind a következményes *hogy* a vonatkozó kötőszó szerepét is magába szívja (következményes példa a próbafejezet anyagában nem akadt). A mellékmondat élén a sajátos jelentéstartalomra jellemző kötőszó helyén mindkét típusban állhat vonatkozó kötőszó is (a feltételes hasonlításban azonban nem) — ebben az esetben a sajátos jelentés, bár éppúgy ott lappang a mellékmondatban, kevésbé hangsúlyos. (A kétféle kötőszó a különböző korokban egyszerre is megjelenhet. A *mint* mellett a későbbi korszakokban szerepelhet vonatkozó kötőszó, de sem az ómagyar, sem a középmagyar kor jelzői mellékmondataiban még nem találjuk meg ezt a szerkesztésmódot. A *hogy* mellett pedig korábban fordult elő gyakrabban vonatkozó kötőszó — l. a kései ómagyar *hogyki*, *hogymely* kötőszóegységeit —, de a most vizsgált korszakban már csak alig, a későbbiekben pedig egyáltalán nem.) A megengedést a vizsgált korban a *vala*-előtagos vonatkozó kötőszói forma

fejezheti ki: 1737: „a szép ruhájok abból állot hogy csak egy abroszt reájok terétettek, s mingyárt szép ruhák lettek *valaminemöt gondolt*” (Bosz. 1: 542).

A hasonlító jelentésárnyalatú minőségjelzői mellékmondatok — melyek a részleges tartalomadók 2%-át teszik ki — tiszta esetben mindig utalószósak: utalószavuk az *oly(an)*, és általában (eddig egyetlen kivétellel) a főmondatot követő helyzetben állnak: HKr. 85: „Vala ő neki egy vitéz [zolgája, olyan képű-*mint őmagá*”; Pázm. 225: „a nyelvnek nyughatatlansága oly kint szerez embernek, ha halgat, *mint kinlódik az aszszony*, mikor nem szülhet”; ill.: Szak. 313: „*mint a tarpecsenyét*, takard olyan hártýába”. Utalószó híján a mellékmondat a mód- vagy állapothatározóakkal érintkezhet: Szak. 335: „legyen készen fejeér liszt, *mint a palacsintának való*”; uo. 351: „Csinálj tésztát tyúkmonnyal, *mint a laskának*”. Utalószó jelenlétében a hasonlító mellékmondat a fokhatározóakkal érintkezhet, ha az utalószó egyaránt tartozhat az alaptagul álló főnévhez és az alaptagot bővítő melléknévhez is: Bök. 397: „Nintsen e vilagon soha oly dragakints, *Mintha az ajakon a tudomány kilints*”.

b) Az utalószó. — A jelzői utalószóval szerkesztett tagmondategyüttesek többnyire korlátozó jelentésűek; az utalószó szerepe bennük az, hogy jelezze: az alaptag jelentését a mellékmondat szűkíteni fogja, illetve abban az esetben, amikor az utalószós főmondat a mellékmondat után áll, ugyane tényre visszautaljon. A ritka értelmezői helyzetű utalószók nem avatkoznak bele a főmondat és a mellékmondat jelentéviszonyába: a körülhatárolt jelentésű alaptag mellett állók meghagyják a szerkezetet korlátozóznak, a nem körülhatárolt jelentésű alaptag mellett állók pedig nem korlátozóznak. A vizsgált anyagban a vonatkozó kötőszóval kapcsolódó mellékmondatokat 18%-ban képviseli a főmondatban utalószó, s közülük mindössze csak egy áll értelmezői helyzetben. (Egyes művekben, mindenekelőtt az „Orvosi könyv”-ben, Pázmány Péter prédikációiban, Nagy Ferenc „Hitnek elei”-ben különösen sok utalószó szerepel; ebből a tényből azonban egyelőre még nem vonhatók le az egyes műfajokra vonatkozó következtetések.) A kései ómagyarban ez az arány — szintén együtt tekintve az értelmező minőségjelzőikkel — 36,5%-os volt. A két adat azonban nem vethető össze, mivel a korábbi korszakban az utalószósak között elemeztük az akkor még biztonsággal szét nem választható határozott névelős ~ utalószós szerkezeteket is, s ez megemelte az ide sorolt adatok számát. Ha viszont ezzel szemben megnézzük a két korszak melléknévi névmási utalószós mondatainak az összes szerkezethez viszonyított százalékos arányát (kései ómagyar: 2,4%, középmagyar: 12%), az utalószóhasználat határozott terjedését figyelhetjük meg: A bibliafordításokat e téren nem tudjuk vallatóra fogni: utalószók csak ott jelennek meg a középmagyar kori szövegekben, ahol a kódexekben is szerepeltek.

Az utalószók kétharmada melléknévi mutató névmás: *oly(an)*, *ily(en)*, *olyféle*, *efféle*, *afféle*. A magas hangrendű alakok előfordulási aránya — a kései ómagyar kori 10%-kal szemben — mindössze 3%-os. Túlnyomó többségben az *oly*, *olyan* használatos (melyek közül az előbbi a jóval gyakoribb): Örd. 93: „De az mellet ő maga keuan *olly* vigyazastis, kibe gyakorlyuc magunkat”; Pázm. 225: „alig vagyon *oly* eszveszés és gyilkosság a világon, mely a nyelven nem kezdetik; Szak. 332: „tedd fel *olyan* vízben, akiben jó bővön petrezselyemlevelet vagy gyökeret főztél”. Ettől különböző melléknévi névmási utalószók — egyelőre — csak az „Orvosi könyv”-ben akadtak: 508: „Ma[í]yk, az Te[í]nek *olyféle* hýtwan edeldetwl gywlth Nedwel[í]egetwl, ký megh rothadoth”, 561: „*Affele* Seb penýgh az melyből valamý darab ký e[í]óth newezetýk wre[í]nek”, 604: „nem chýak *affele* Mergek artalma[í]ok melyeketh Embör az Szayan be vezón”. A magas hangrendű alakok nem feltétlenül tartalmaznak szituáció- vagy szövegbeli rámutatást: Örd. 164: „az pénzt meg talallyatoc *illyen* helyen, az hol el rýóttótec”; OrvK. 619: „*Effele* fw[í]ok teróm Olaz orzagban, ký fölőtte mergős fw”.

A melléknévi névmási utalószós szerkezet nem feltétlenül minősít, hanem azonosíthat is: Örd. 164: „az pénzt meg talallyatoc *ilyen* helyen, *az hol el rőytöttec*”; Ap. 333: „azután megint *olyan* legényt, *a kit akart*, elvitt”.

Az utalószók egyharmada főnévi mutató névmás: *az(on)*, *ez(en)*, *ama(z)*, *ugyan-az(on)*. A magas hangrendű formák ritkák, mindössze nem egészen 10%-ban fordulnak elő, szemben a kései ómagyar csaknem 30%-ával. Kevésszer használatosak az *-n-es* alakok; kizárólag ezek szerepelnek viszont azokban a (nem túl sűrűn előforduló és esetleg a vonatkozó mellékmondatok kialakulására visszavezethető) szerkezetekben, amelyeknek elől álló mellékmondata is tartalmazza a főmondatbeli alaptagot: 1647: „az melli törueni által ualaki ualamire megh köteleztetik, *ugian azon* törueni által szokot le'nni à feől szabadulasais” (Úsz. 362); Hit. 125: „a'melly ház-kóruł bizonyos madár [zól éjjel, *azon* házbúl meg-hal valaki abban az e[ztendőben]”. (Később még vizsgálándó, hogy nem inkább a műfajtól, illetve az egyéni nyelvhasználattól függ-e az *-n-es* forma előfordulása; például Nagy Ferenc a „Hitnek eleji”-ben a különös előszeretettel használt *amaz* mellett szívesen alkalmazza, a többi adat bírósági szövegekből való.)

Az *amaz* ebben a korban nem feltétlenül nyomósít; többnyire inkább az *az*, *azon* formákkal szinonim, azaz pusztá rámutatást tartalmaz. A vizsgált korszakban még névelő nélkül használatos, akárcsak — mind a mai napig is — az *azon*: Kár. 9b: „és *amaz* Máthé, ki Publicanus vala”; 11a: „*ő amaz* Illyes, az ki el iöuendö vala”; OrvK. 485: „Ez Lelök penýgh nem az, [...], De *amaz* kőzön[egős eltető Lelök, mely az Szýwból az Nagý Erekon mynd az Egez Te[iben be foly]”. Az első két idézet egyúttal ritka példája a jelzői utalószós, nem korlátozó jelentésű mellékmondatoknak. Az *amaz* névelő, sőt egyeztetés nélkül volt használatos, s így könnyedebb fogalmazásmóduł kínálkozhatott az alaptaggal egyeztetett mutató névmási utalószó és névelő együttesénél: Gyöngy. 155: „*Amaz* zugó habok ellenek jövendök, Kik [’kiknek’] hányatásatul majd el-is veszendök” [ti. a kereskedők]; Hit. 123: „Illyenek *amaz* Irá[ok, tzedulak, imádságok, mellyek fegyver, тұr, viz, és hirtelen halál-ellen hordoztatnak]; uo. 124: „Ha[onló ehhez *ama'* két levelkére nyomtattatott imádság, melly Hét mennyei zároknak neveztetik”.

Már a bevezető részben esett szó róla, hogy a vizsgált korból bőségesen adatolható a mutató névmási utalószó + névelő szerkezet: Kár. 11a: „ha Sodomában, *azoc az* I[teni erőc lettec vólna, mellyec te benned lettec]; PaxC. 6: „és ott *azokat a'* [piritu[okat, mellyek által érzünk, mozgunk, magokkal ő[zve-keverik]; Beth. 549: „*Azzal az* hittel irom, a melylyel a fejedelemség conditióra megeskütem”. Olykor azonban a szerkezetben megjelenő egyetlen mutató névmási elem nem névelő, hanem utalószó (illetve az utalószói és a névelői funkciót egyszerre viselő utalóelem), amely vagy kijelöl, vagy a névelőnél „valóságosabban” rámutat az alaptagra: Örd. 94: „Bodog *az* ember ki éyel nappal az wrnac törueyebe elmelkedic”. A bibliafordítások párhuzamos helyei is támogatják ezt a megállapítást: Káldi 896: „Ki lé[zen közületek az ember, kinek egy juha légyen” (vö. JordK. 389: „Ky leezen kezzőletek *oly* ember, kynek eg yoha vağon”); ill. uo.: „*ő az* Illyés, a'ki el-jövendö” (vö. Kár. 11a: „*ő amaz* Illyes, az ki el iöuendö vala”).

A magas hangrendű forma szövegbeli vagy szituációbeli előzményre is rámutat: 1665: „Kivanýa azért az dominus magistratus, hogy *ezen* I-k erdemek szerint condemnaltassanak, kiknek gonosságok constalný fogh az be adott inqisitiobúl” (Úsz. 687); 1665: „Mikeppen *ezen* I aszonyok [...] mas gonosságokatis czelekedtenek, mely I aszonyok megh fogattatvan az vizbenis hanyattatnak” (Úsz. 687).

Az értelmezői helyzetű utalószó roppant ritka: anyagunkban csak ott jelenik meg, ahol a szövegalkotó szükségesnek érzi a rámutatást, de az alaptag névmás, amely nem tűr meg elől álló utalószót: OrvK. 561: „Lezőn azerth az Vagas kardal es myndónnel *azzal* valamýnek ho[í] zu Elý vağyon”.

c) A tagmondatok sorrendje. — A mondatrend terén a kései ómagyarhoz képest lényeges elmozdulás nem történt. Gyakrabban bukkan fel azonban a mellékmondat + főmondat sorrend (3,6%-ban; míg az előző korszakban a törzsanyagban nem akadt rá példa) — a főmondatba ékelt mellékmondatok gyakoriságának rovására (ez itt 12,5%, ott 17,2% volt). Lényegében nem változott a főmondat + mellékmondat alapsorrend részesedése (83,5%, 82%).

Az egyértelműen minőségjelzői mellékmondatok most is csak elvétve állnak elől; pl. Bök. 397: „*Mely attol meg foszszon, nints olyan ragadomány*”; Hit. 125: „*a'melly házkórúl bizonyos madár [szól éjjel, azon házbúl meg-hal valaki abban az e[ztendőben]*”. Az előbbi mondat sajátos tagmondatosrendjét a rímképlet hívta életre; az utóbbi pedig azok közé a tagmondatgyűttesek közé tartozik, amelyekben a mellékmondat is tartalmazza az alaptagul álló szót, s így a sorrend szabadabb, az elől álló mellékmondat sem okoz megértési nehézséget. Ez a szerkesztésmód a minőségjelzői mellékmondatok legkorábbi hagyományaira nyúlik vissza, bár nem feltétlenül annak nyomait őrzi közvetlenül, hiszen bármely korban keletkeznek ilyen mondat szerkezetek (l. TNyt. 1: 742—3). Amikor a hátul álló főmondatban nem szerepel az elől álló mellékmondatba már beleszótt lehetséges alptag, a hiány miatt a mondatok egyéb alárendelésekkel érintkeznek: 1613: „*Az mely haznal fel menőben szallasunk uolt, megh allottunk mi ketten Gombkötő Thamassal [ti. annál a háznál ~ ott]*” (Úsz. 278); 1696: „*amely szölgákat [...] az úr nem akarna szenvedni, el bocsása [ti. azokat a szolgákat ~ őket ~ azokat]*” (RLev. 1. 71); Hit. 132: „*A'melly Férfiában, vagy A [z] zonyban varásló vagy jóvendőő Lélek léfzen, halállal hallyonak-meg [ti. azok a férfiak és asszonyok ~ ők ~ azok]*”.

A főmondatba ékelődő mellékmondat szinte mindig közvetlenül követi az alaptagot, illetve ha a szerkesztett alptag szétválaszthatatlan tagokból áll, magát a szerkezetet. Mondatok közötti kapcsolóelem vagy a mondat idézet mivoltát hangsúlyozó *úgymond* azonban beékelődhet az alptag és a mellékmondat közé: Sztár. 43: „*MIndnyaian, vgymond, kic én ellenem iöntenec, lopoc, latroc es toluaioc*”; Káldi 895: „*Minden azért a'ki meg-vall engem az emberek-előtt, én-is meg-vallom ötet az Atyám-előtt*”. Verses szövegben távolabbra is kerülhet az alptag: Eur. 408: „*Mit árthat énnékem, kit ingyen sem hallok, az községnék beszéde?*”. A beékelt mellékmondatot követő főmondatrészlet élén olykor az alptagra visszamutató névmás áll: HKr. 82: „*A Hollót kedig, kinec egy arány gyűró vólna orrába, aßt ada tzimerúl az lanculánac, és az egeß Morßinai nemzet-nec*”; 1641: „*oly embernek, az ky el tartsa, olyannak adgyák*” (Úsz. 162); 1737: „*Derezda nevő füvel a ki a Berekben termet, avval gyógyította Szakál Mátyást*” (Bosz. 1: 540). Egyetlen példa mellékmondatba ékelt főmondatra, illetve mondatátszövődésre is akadt (mindkettő verses szövegben): Gyöngy. 165: „*Péñz, nincs olly alacson [ti. ember], kit nagyra nem vihett*”; ill. Eur. 408: „*Valami csalárdság, kit kellene félnem, hogy öbenne lehetne*”.

Már a korszak elejétől fogva erős törekvés érződik arra, hogy a beékelés vesszők közé kerüljön, és nem is csak a nyomdász-literátoroknál, hanem például a periratok lejegyzőinél is. Ezenkívül még figyelemre méltó, hogy Rádai Pál az egyik levelében a túl hosszú sikerült beékelést — a korban egyelőre kevésbé szokásos módon — zárójellel különíti el: 1706: „*olyan szó (mellyet én az mediatoroktul első Uyvárbán való menetelem után nem hallottam, de mások bizonyossan affirmálnak) volt közöttük*” (RádLev. 1: 600).

B) A lényegi tartalomadó (*hogy* kötőszós) minőségjelzői mellékmondatok. — Az alptag lényegi tartalmát kifejtő szerkezetek többféle szerepet tölthetnek be. (A belső és külső tartalomadás szempontját nem különítjük el; a típusokat gyakoriságuk sorrendjében mutatjuk be.)

Állhatnak megnyilatkozással kapcsolatos vagy a megnyilatkozást egyszerre megidéző és minősítő alaptagok mellett, a függő idézetek egyik ritkább beszerkesztési módjaként: Örd. 179: „Ez *hazugsággal* vadoltac hogy az Nemesseknec eszeket veztettec az Czaszarnac valo fizetesbe”; 1706: „ollyan szó [...] volt közöttünk, hogy a mediatio a statusok nevével leendő plenipotentiát acceptálni fogja” (RádLev. 1. 600); 1706: „En utollyára értem Nagyságod *kívánságát*, hogy a repplicát kézhez vévén, a commissarius urak Uyvarban mennyenek” (RádLev. 1. 602).

Kifejthetik az alaptagul álló különböző fogalmak aktuális jelentését: Eur. 410: „Tudom *jámorságod*, hogy nem mondod senkinek, Megvallom tenéked felgerjedett tűzét ehhez nagy szerelmeknek”; Örd. 210: „kezd [...] olly *tantzot*, hogy az laboc között által vetic az kezeket”; 1706: „magánál meghadta olly *asscuratioval*, hogy Bécsben vivén, consensust veszen acceptatiojára” (RádLev. 1. 600). Kifejezhetik a *dolog*, *tett* stb. önmagában üres jelentésű főnevek vagy a szövegelőzményre visszautaló mutató névmások aktuális tartalmát: Eur. 411: „Látván *ezt* az szolgál, semmit asszonyánál hogy beszéde nem fogna, Monda”; Örd. 93: „Errő szep *dolgokat* hallunk az mi gondolatinknac, es az mi őt érzekenseginknac maga birasarol, azokat mint őyiuc gonoztul” (a kötőszó nélkülségről l. lentebb); 1665: „Altera I scilicet consors Maczkovicz, nem tagadgýa az dominus magistratus ellene erigalt *actiot*, hogy tudny illik Sandrosicz György kilencz esztendő fíanak megh vesztiesen ott nem lett volna” (Úsz. 687).

Keretet teremthetnek a cselekvés, történés módjának kifejezésére: 1665: „Az megh vezte’s pedig ilyen *forman* volt, hogy szelet tamaztottak” (Úsz. 687); 1707: „olly *móddal* fognak meg tisztelni, hogy minden hadi tiszték a’ haza oltalmára ezen társaságból, mint egy ex equo Trojano vitessenek ki” (RLev. 2. 168); 1737: „Jandrok Josefnek napát Pálfi Ilona fujta föl oly *modon* hogy négy szeglető rontó füvet meg rágot” (Bosz. 1. 540). Ebben a típusban, amelyben az alaptag a főmondatban módféle határozóként áll, a jelzői utalószó + alaptag szerkezet a módhatározói *így/úgy* utalószó jelentésével szinonim.

Megadhatják az alaptagban megnevezett időtartam alatt végbemenő cselekvést, történést: Örd. 147: „Tudoc olly *napot*, Hogy az Satan el kezdette, az haragra, az szorgalmatossagra, az buiasagra valo inditast”; 1588: „leßen olj *üdő* hogj büueben beíllhetünk egjmasal” (TLev. 18). Az ide tartozó mondatok párhuzamos szerkezetet alkotnak a vonatkozó határozószói kötőszósokkal: bennük *mikor* is állhatna.

a) A k ö t ő s z ó . — A tartalomkifejtés egyetlen kötőszója a *hogy* — l. az eddigi példákat —, amely egyben a következményes jelentésárnyalatnak is az egyetlen speciális kötőszava.

A tartalomkifejtő mondatoknak mintegy ötödében elmarad a kötőszó. A kötőszóhiány a mellékmondatban nem hoz létre grammatikai változást: a függőséget jelölő, a kijelentő módtól eltérő igemódok használata éppúgy megjelenhet a kötőszós mellékmondatokban, mint a kötőszó nélküliekben (mindkettőben ritkaság). A kötőszó nélküli szerkezetek főmondatában is — éppen úgy, mint a kötőszós mondatkapcsolatokban — ott állhat, és hiányozhat is az utalószó. A kötőszó elmaradhat egynyelvű és a mellékmondatnál nyelvet váltó mondatokban egyaránt; az elmaradó kötőszót már a XVI. századtól kezdve kettőspont helyettesítheti. Például: Örd. 93: „Immar ez Negyedie Predikacionkban szoloc az mi vigyazasunknac módgyarol: Minden bűn es minden testi gonosz vagyodas ellen, mint kellessec magunc oltalmaznunc”; 1707: „olly politicával élt ellenek, a’ mint írják: omnem ipsis ditescendi occasionem eo fine praeberunt” (RádLev. 2. 168); 1707: „a’ velem való clavisra is rea akadván, mit írjon nékem, ex annexis méltoztatik Felséged megh érteni” (RádLev. 2. 317—8).

A *hogy* mellett — az alaptag és a mellékmondat összetartozását megerősítő, a megértést túlbiztosító — kifejtő–magyarázó kötőszó is megjelenhet a mondatban: 1665: „Altera

I scilicet consors Maczkovicz, nem tagadgýa az dominus magistratus ellene erigalt actiot, hogy *tudny illik* Sandrosicz György kilencz esztendőś fianak megh vesztesen ott nem lett volna” (Úsz. 687).

A tartalomkifejtés mellett a mondat jelentésének függvényében bármikor megjelenhet a következményes árnyalat, ha szerepel a főmondatban melléknévi mutató névmási utalószó — adatainkban mindig az *oly(an)* bukkan fel —, és a mellékmondat a főmondat után következik: Pázm. 219: „oly ostor a nyelv, *hogy senkit nem kímél*”; 1707: „olgy nagy atyai szeretetit és kiváltképpen való kegyelmességét tapasztallya magán, *hogy [...]* *edgyszersmind ugyan maga társaságában példa nélkül való kegyelméből bé venni méltóztatik*” (RádLev. 2. 167—8); Hit. 128: „azoknak a’ [zentelés, és az Anya [zentegyház] könyörgé[e]-által adatik olly erő, *hogy ha [ználhatnak]*”. (Az utóbbi szerkezet, mint több eddigi példa is, fokhatározói jelentésárnyalatú minőségjelzői, az előző pedig a fokhatározói mellékmondatokkal érintkezik; ezekről l. TNyt. 2/2: 676, 677.)

b) A z u t a l ó s z ó . — A tartalomkifejtő mellékmondatoknak több mint a háromnegyed része utalószóval áll. Az utalószó — mint az eddigi példákból is kitűnik — általában a vonatkozó jelzői mellékmondatoknál is használatos melléknévi mutató névmások valamelyike, s csak elvétve főnévi mutató névmás. Anyagunkban a legnagyobb változottságot e téren Bornemisza műve, az „Ördögi kísértetek” mutatja: 178: „Christus Vrunk *Illyen* ielt ad az ördög tagyai felől Io: 8 *hogy azoc hazugoc es gyolkossoc*”; 179: „*Ez* hazugsággal vadoltac *hogy* az Nemesseknec eszeket vezetted az Czaszarnac valo fizetesbe”; 210: „Nemelly *az fele* ördögi mulatsagotis talaltac, *hogy* egy mas kezec veriec”.

c) A t a g m o n d a t o k s o r r e n d j e . — A tartalomkifejtő mellékmondatok — mint az az idézett példákból is látható — szinte minden esetben a főmondat után állnak; az (eddig talált) egyetlen főmondatba ékelt mellékmondatot (RádLev. 2: 317—8) l. fentebb, a kötőszó nélküli alárendelések között.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Attributive clauses in Middle Hungarian

This paper analyses attributive clauses in 16th, 17th, and 18th century Hungarian texts. Partial content specifying clauses (usually introduced by relative pronouns) and expanding clauses (introduced by the conjunction *hogy* ‘that’) are analysed separately. Structural analysis is supplemented by comments on matters of content, and claims are made with respect to the grammatical classification of attributive clauses. The primary aim of the paper is to explore the changes that had occurred since the Old Hungarian period and that were in progress in the period under scrutiny.

ADRIENNE DÖMÖTÖR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar szlavisztika hagyományai

1. Tudományosan művelt szláv filológiáról hazánkban a XIX. század nyolcvanas éveitől, Asbóth Oszkár munkásságának kezdetétől beszélhetünk. Asbóthnak „A szláv szók a magyar nyelvben” című tanulmánya 1893-ban jelent meg az „Értekezések a Nyelv- és Széptudományok

Köréből” című sorozat XVI. kötetének 3. számaként. Ezzel a témával ő akkor már csaknem egy évtizede foglalkozott, hiszen a „Szlávság a magyar keresztény terminológiában” című dolgozatát a Nyelvtudományi Közleményekben 1884-ben tette közzé.

A magyarországi szláv filológia meghatározó egyéniségei az elmúlt száz esztendőben nyelvészek voltak. Kutatásaikkal szinte kijelölték a kortársak és a következő nemzedékek munkaterületeit, és meghatározták módszereik alapját is. Európa-szerte elismerést szerzett egykori tudós professzoraink, Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István és Hadrovics László, kifejezetten szláv nyelvészeti kérdések kutatása mellett feladatuknak tekintették a szláv—magyar és magyar—szláv nyelvi kapcsolatok tüzetes feltárását és feldolgozását, és valamennyien maradandót alkottak a magyar nyelvészetben is. Munkáik ismerete elengedhetetlen a nyelvtudomány művelői számára, több alkotásukban élvezetes olvasmányra lel az érdeklődők szélesebb köre is.

2. Feltehetően ezek a gondolatok is foglalkoztatták Kiss Lajost, amikor hozzászólott ahhoz az erőt próbáló vállalkozáshoz, hogy nagy nyelvészeink életművét egy-egy kismonográfiában foglalja össze úgy, hogy vázolja életútjuk legfontosabb állomásait, tömör, de mindenre kiterjedő képet adjon munkásságukról, bemutassa őket legjellegzetesebb külső és belső vonásaik mesteri felvázolásával, valamint summázza jelentőségüket is. „A múlt magyar tudósai” sorozat kiadványaiként láttak napvilágot ezek a kismonográfiák a következő sorrendben: 1994-ben a Kniezsa Istvánról szóló, 1995-ben a Melich Jánost bemutató, 1996-ban az Asbóth Oszkárrol szóló, 1999-ben pedig a Hadrovics László életútját és jelentőségét a közvetlen munkatárs és barát elismerésével és szeretetével megjelenítő könyv. (Az első háromról folyóiratunk hasábjain I. JUHÁSZ DEZSŐ, Kiss Lajos három könyve nagy magyar szlavistákról: MNy. 1997: 368—74.) Szervesen csatlakoznak e munkákhoz azok a szerény válogatások, amelyeket az ELTE Szláv Filológiai Tanszéke adott ki segédkönyvként nagy szlavistáink azon írásaiból, amelyek tartalmuknál és terjedelmüknél fogva kiváltképpen alkalmasak szemináriumi feldolgozásra az egyetemi képzésben. Ezeket a köteteket Kiss Lajos és Nyomárkay István szerkesztette. A válogatások a Hadrovics-kötet kivételével ugyanabban az évben jelentek meg, amelyekben a kismonográfiák. A Hadrovics László írásaiból válogatott kötet a Tankönyvkiadó gondozásában még a professzor életében, 1994-ben látott napvilágot.

3. Kiss Lajos monográfiáinak felépítése igazodik a terjedelem megkívánta követelményekhez, a takarékos, ám mégis informatív bemutatás kívánalmaihoz. A tanulmányok mindegyike négy fő részből áll: a bemutatott tudós életútja, életműve, jelentősége és bibliográfiája. A bibliográfiák természetesen nem teljesek, csak a legjelentősebb művekre szorítkoznak, de tartalmazzák a nagyobb munkák recenzióit, a születésnapj közszentőket és a nekrológokat is. (A bibliográfiák kapcsán utalnom kell arra, hogy az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének gondozásában már 1990-ben megjelent „A magyarországi szláv nyelvtudomány bibliográfiája 1985-ig” című kiadvány.) Az életút bemutatásában Kiss Lajos a családi hátteret, az egyetemi tanulmányokat, valamint a tudományos és a közéleti pályafutást emeli ki. Asbóth Oszkárnak kitűnő lehetőségei voltak ismeretei bővítésére, egy-egy évet tölthetett Lipcsében, Berlinben és Göttingában, a kor legkiválóbb indogermanistáinál. Szlavistává Vatroslav Jagić hatására vált. Melich Jánosnak ugyancsak megadatott, hogy a híres bécsi szlavisztikai tanszék professzorát hallgathassa. Az akkori professzor—diák kapcsolatot jól érzékelteti egyik magánlevelében, amelyet 91 éves korában írt: „Jagić előadásait szorgalmasan hallgattam, szemináriumában többször bemutattam dolgozatot, megszeretett. Később meghívott lakására vasárnapi délutánokra, magántanárai szoktak volt nála összejönni.” (KISS LAJOS, Melich János 15). A tudományos pályát nagyrészt a háború miatt későn kezdő Kniezsa Istvánnak is volt része alapos külföldi képzésben, három félévet töltött Berlinben Max Vasmernál, két évben pedig híres lengyelországi egyetemeken hallgatott olyan szaktekintélyeket, mint Tadeusz Lehr-Splawínski és Kazimierz Nitsch. Hadrovics László szlavisztikai ismereteinek elmélyítését szintén Németországban, Vasmernál kezdte, későbbre tervezett ösztöndíjas tanul-

mányútjainak megvalósításában betegsége akadályozta meg. Szlavistáink életútjának további alakulásában döntő szerepe volt az egyetemnek. Asbóth és Melich tevékenysége még a régi típusú, professzori egyetem korszakára esik, amikor a csaknem kizárólagos oktatási forma az előadás volt, amit természetesen kiegészített a rátermett hallgatókkal való egyéni foglalkozás. Kniezsa István nagyrészt, Hadrovics László pedig teljes egészében a II. világháború utáni új típusú egyetemen fejtette ki működését, amelyre a megnövekedett hallgatói és oktatói létszám volt jellemző, és amelyen egyre nagyobb hangsúlyt kapott a tanárképzés, az előadások száma bizonyos mértékig csökkent, s inkább a kiscsoportos foglalkozások domináltak.

Melich János előadásairól Kniezsa István elmondja, hogy nem volt szilárd szerkezetük, s követésük a kezdőktől nagy erőfeszítést igényelt. Kiemeli, hogy főleg a kutatási módszert lehetett elsajátítani tőle. (Vö. KISS LAJOS, Kniezsa István 16.) Magam Kniezsa István előadásairól mondhatom el ugyanezt. „Szláv népek és nyelvek” című kollégiumát szigorú rendszerben, de sok előzetes ismeretet feltételezve adta elő. Szakkollégiumi előadásait gyakran szakította meg érdekfeszítő kitérőkkel. Hadrovics László szerb és horvát (akkor: szerbhorvát) irodalom- és nyelvtörténetet adott elő, valamint aktuális kutatási témáiból szakszemináriumokat tartott. Előadásai mindenre kiterjedő pontossággal kidolgozottak, jól követhetők és jegyzetelhetők voltak; ugyanaz a világos szerkezet és előadásmód jellemezte őket, mint írásműveit is.

Kiss Lajos az alkotók életművét legjelentősebb munkáikat avatott kézzel kiválasztva mutatja be. A nyelvi (és ezzel együtt természetesen a kulturális) kölcsönhatások elemzése meghatározó szerepet játszott mind a négy tudós munkásságában. A történeti-összehasonlító kutatás módszereit főként bizalommal alkalmazták, járatosak voltak valamennyi szláv nyelvben, s a tudomány szak megkövetelte világnyelven is tudtak. A szláv—magyar hatás vizsgálatát elsősorban a szókinés kutatásával kezdték el, egy-egy terminológiai csoport szavainak (szókölcsönzéseinek) bemutatásával, a legalaposabb történelmi és kultúrtörténeti ismeretekkel felvértezve. Asbóth a keresztény terminológiával kezdett foglalkozni, Melich János a kérdést monografikusan dolgozta fel. Kniezsa István is szentelt két fontos tanulmányt a magyar állami és jogi terminológia eredetének. A részlet-kutatások után Kniezsa (sajnos) befejezetlenül maradt nagy munkájában, „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-ban teljesedtek ki. Ezzel a témával ilyen szélesebb körű összefüggésben már Asbóth is foglalkozott, de — amint Kiss Lajos megállapítja — „nem a témán múlt, hanem Asbóth személyiségén, hogy életműve nem teljesedett ki, és hiányoznak belőle az olyan nagyszabású szintézisek, amilyeneket a budapesti egyetem szláv filológiai tanszékének későbbi gazdái ... alkottak.” (KISS LAJOS, Asbóth Oszkár 162).

Nagy szlavistáink a magyar nyelvészetet is szívesen művelték. Elegendő itt valamennyiük etimológiai munkásságán kívül Melich János grammatikai és szótárirodalmi, Kniezsa István névtani és helyesírástörténeti munkáira utalnunk. Kiemelt hely illeti meg Hadrovics Lászlót, aki mondattanával új utakat tört a szintaktikai gondolkodásban, jelentéstana és frazeológiája is „szigorú tudományossága mellett — olyan egyszerű nyelven van fogalmazva, hogy szakmai körökön túl — ideértve a nyelvészeket kívül a néprajzosokat, irodalomtudósokat, pszichológusokat is — bárki érdeklődőnek hasznos kézikönyvéül szolgálhat.” (KISS LAJOS, Hadrovics László 84). Hadrovics mondattanához alapfogalmláisaiban és feldolgozásában is szembeötlően hasonlít RADOSLAV KATIČIĆ 1991-ben megjelent és széles tudományos körben modernnek tartott horvát mondattana. Úgy látszik, Hadrovics László vizsgálati szempontjai és feldolgozási módszere jól alkalmazható más típusú nyelvek leírására is. Katičić természetesen nem ismerte ezt az övénél csaknem harminc esztendővel korábban megjelent munkát.

A magyarnak a környező népek nyelvére gyakorolt hatását már Asbóth is vizsgálta, amikor egy tanulmányt szentelt az „oláh nyelvbe átment” magyar szavaknak. Kniezsa István már 1936-ban kutatta a magyar hatást a kaj-horvát keresztény terminológiában. A magyar hatásról a szomszédos szláv nyelvekre az első összefoglaló monográfiát, tulajdonképpen elméleti és módszertani beve-

zetővel ellátott nyelvtörténeti szótárt, Hadrovics László írta meg a szerbhorvát nyelv magyar jövevényszavairól.

Plasztikusak és találóak Kiss Lajos jellemzései, amelyek „emberközelbe” hozzák a világhírű tudósokat. Kniezsa Istvánról például így ír: „Impulzív egyéniségét, férfias báját el nem fakuló emlékként őrzik mindazok, akik környezetéhez vagy akár csupán ismeretségi köréhez tartoztak...” (i. m. 128). Melich János jellemzéséhez Szabó Dezsőt idézi: „Széles készültséggel, sok friss meglátással, és eleven, megfogó erővel adott elő [...] De [...] csak csupán nyelvész volt, mintegy szerzetese a nyelvészetnek és azonkívül a világ, ideák, problémák nem léteztek számára.” (i. m. 79). Hadrovics Lászlóról — egyebek mellett — ezt olvassuk: „Hadrovics László szép szál férfi, s természetesen egyszerű, közvetlen és barátságos természetű ember volt, aki egyszeriben bizalmat tudott ébreszteni maga iránt... A rábízottak, a hozzáforduló pályakezdők nemcsak a filológiai aprómunkát, a kutatás módszereit sajátíthatták el tőle, hanem olykor új kutatási témákat, ötleteket, sőt forrásmunkákról készített xeroxmásolatokat, esetleg többé-kevésbé lezárt adatgyűjteményeket is kaphattak tőle.” (i. m. 100). Ezt magam is tanúsíthatom, hiszen burgenlandi horvát nyelvtörténeti szótáram összeállításához felbecsülhetetlen segítséget nyújtott, hogy nekem ajándékozta xeroxgyűjteményét, és ez sok utánajárástól kímélt meg, így munkám megírását is meggyorsította.

4. Nagy szlavistáink jelentőségét összegezve megállapítható, hogy valamennyien maradandó nyomot hagytak a magyarországi nyelvtudományban, sőt Melichről joggal állapítja meg Kiss Lajos, hogy „a magyar nyelvtudomány történetének hosszú és jelentős korszakát ... akarva-akaratlan saját képére és hasonlatosságára formálta.” (i. m. 88). Kifejezetten elméleti kérdésekkel nemigen foglalkoztak, de ezt anakronizmus is lenne számonkérnünk tőlük. Alapelvük az volt — amint ezt Hadrovics László szóban és írásban is többször kifejtette —, hogy mindig csak annyi általános következtetést vontak le, amennyit az általuk kutatott nyelvi anyag megengedett. Hadrovics László munkáiban, leginkább mondattanában, de jelentésstanában és frazeológiájában is egyszerű szavakkal kifejtve ott vannak azok a szempontok és módszerek, amelyek a modern nyelvtudomány egyes reprezentánsainak munkáiban élénk tánulnak.

A tudománytörténetet beiktattuk a graduális és a posztgraduális képzésbe is. Ennek szükségességét a röviden bemutatott monográfiákban élénk táruuló életművek és életutak teljes mértékben alátámasztják. Tekintettel arra, hogy mind a négy nagy tudósunkat nemzetközi elismertség is övezte, a legmesszebb menőig javasolható, hogy az őket bemutató munkák világnyelven is megjelenjenek.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A *hurok* történetéhez, különös tekintettel a nyelvföldrajzra

1. HAKAN AYDEMİR a Magyar Nyelv 1999. 4. számában szép, alapos, sokoldalú filológiai felkészültségről tanúskodó tanulmányt szentelt *hurok* szavunknak (A *hurok* és török háttere: MNy. 1999: 425—33). Bevezető soraiban megjegyzi: „A magyar nyelv török jövevényszavai között szereplő *hurok* szónak sem a török, sem pedig a magyar háttere nincs kellően tisztázva” (i. h. 425). Figyelmét a török előzmények feltárására összpontosítja, többek között arra, hogy a szóeleji *h* másodlagos magyar fejlemény-e, vagy már az átdó török alakban is megvolt, illetőleg a szó helye a csuvasos típusú vagy az ún. kun-besenyő rétegben jelölhető-e ki. Cikkének végkövetkeztetése az, hogy nincs okunk megváltoztatni a TESz. azon alaptételét, miszerint a *hurok* a kun-besenyő rétegbe tartozik, eredetileg *h* nélkül hangzott, az átadott forma pedig *urug* lehetett. (Az EWÜng. is ezen az alapon áll, de az átadó nyelvvel kapcsolatban óvatosabban nyilatkozik: „Lehnw aus einer türk Spr”).

Érvei számomra túlnyomórészt meggyőzőek. Mivel nem vagyok turkológus, tanulmányának

csupán néhány magyar nyelvtörténeti és dialektológiai részletére kívánok reagálni, abban a reményben, hogy a még ott is tapasztalható homály csökkenni fog. Fő támpontom a nyelvöldrajz lesz; ennek történeti jelentőségét a magyar szakirodalomban leginkább BENKŐ LORÁND hangsúlyozta (l. pl. klasszikus tanulmányát: A nyelvöldrajz történeti tanulságai: I. OK. 24. 1967: 29–48).

2. A *hurok* köznyelvi szókinszünk stabil eleme, egy alakkal, több jelentéssel. Nyelvjárásainkban is általánosan ismert, bár néhány nyelvatlaszunkban a 'vadfogó eszköz' jelentésre szerkesztett kérdésre szórványosan más lexémával is válaszoltak az adatközlők. Témánk szempontjából a szó nyelvjárási alakváltozatainak, a változatok térbeli megoszlásának van elsődleges jelentősége, ezért a különböző jelentések összefüggéseivel, ill. a lexikai realizáció kérdésével nem foglalkozom.

Az etimológusok azon véleményének megerősödésében, hogy a magyarba átvett forma *h* nélküli volt, bizonyos török előzmények mérlegelésén túl a magyar nyelvtörténeti adatoknak és a szép számmal sorakozó újkori nyelvjárási példáknek volt döntő szerepe. Tulajdonképpen már az első ismert írásos előfordulás is nyelvöldrajzi, nyelvjárástörténeti értékű. A forrás a Székelyudvarhelyi Kódex (1526), mely közismerten a székely nyelvjárás alapjain formálódott kései ómagyar szövegeimlékünk. Judit Könyvét tartalmazó bibliai részében olvashatjuk: 59: „Fogattassék megh az onon zemeýnek *vrokýában*, Een Raýtam, ((az az, engemeth latwan, az Olofernes)))”, átírva: „Fogattassék meg önön szemeinek *urokjában* én rajtam (azaz engemet látván az Olofernes)”. Sajnos a BécsiK. párhuzamos helyén (30) a *tőrében* szót használta a fordító, ezért sem időben, sem térben nem tudjuk szaporítani az ómagyar adatokat. Pedig jó lenne tudni, hogy a SzékK. *h* nélküli változatát csupán koraiságának vagy székely nyelvjárásosságának tulajdoníthatjuk-e. Ugyanis — mint alább látható — a *h* megléte vagy hiánya nem csupán időrendi kérdés, hanem jól kitapintható területi kötöttsége is van. (Az első *h*-s adat 1640-ből idézhető, vö. TESz.)

3. Ezzel kapcsolatban HAKAN AYDEMIR (i. h. 425) így ír: „Az archaikusabb nyelvjárási *uruk* ~ *urok* ~ *urk* stb. alakok a mezősgéi, valamint székely nyelvjárásterületen, ezen belül a bukovinai székely, valamint a XIV. században kialakult és azóta is területi és nyelvi elszigeteltségben lévő moldvai csángó nyelvjárásszigetben őrződtek meg (ÚMTsz., CsángóAtl., BENKŐ, Nyjtört. 71–2)”. Ez a megállapítás főbb vonalaiban helyes, de több ponton kiegészítésre, pontosításra szorul. A kiegészítésre és pontosításra „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította JUHÁSZ DEZSŐ) 1997-ben megjelent III. kötete ad lehetőséget. Ennek 796. térképlapján („Mi a neve a drótból készített vadfogónak?”) a *hurok* változatainak elterjedését ábrázolja Moldvától a magyar–román határig. Lássuk, milyen tanulságokkal szolgál!

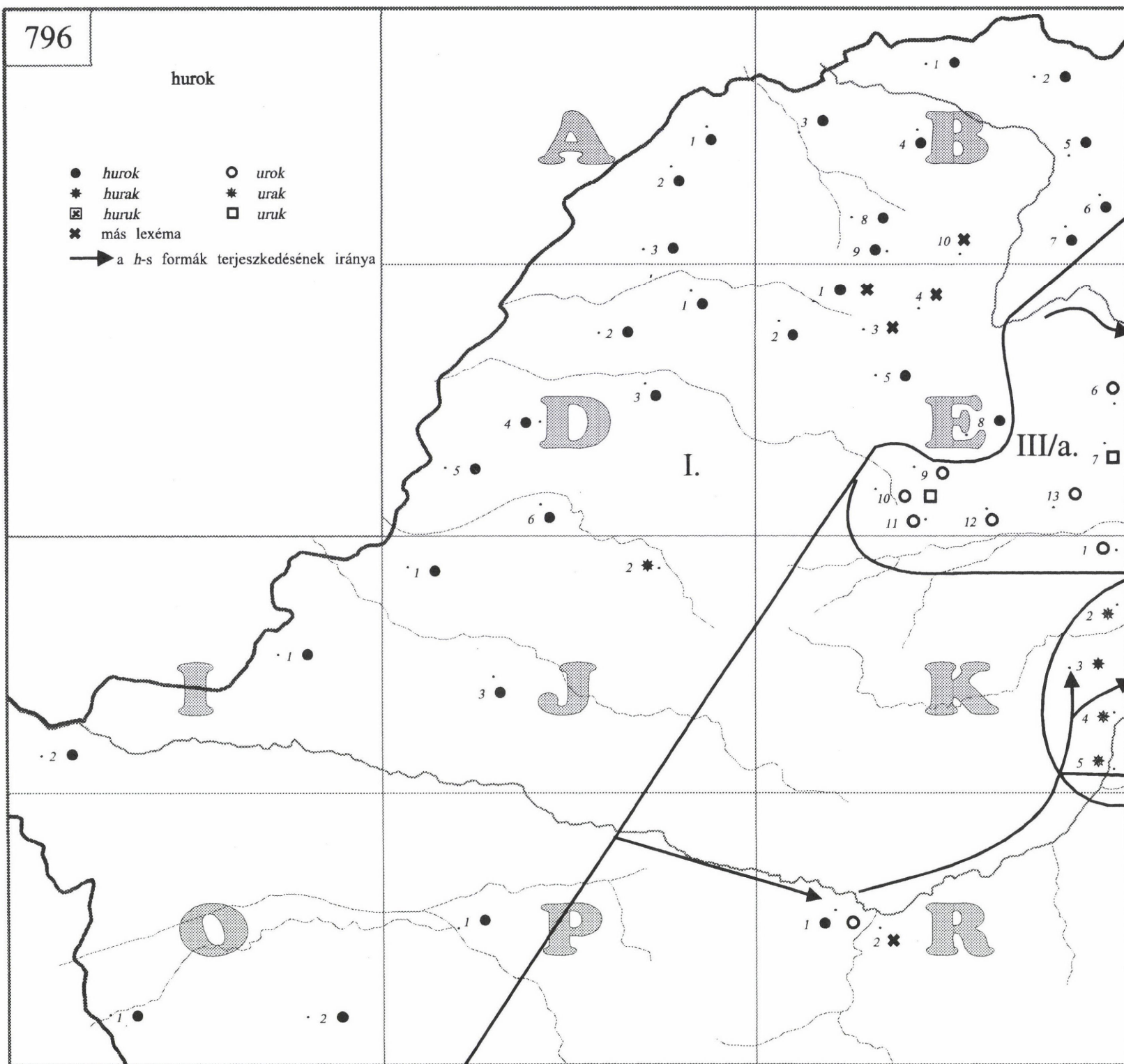
a) Első pillantásra is felmérhető, hogy a nyelvterület kettéválasztható egy nyugati, „csak *h*-s szökezdetet ismerő” (a térképen I.) és egy keleti, „*h* nélküli formákat is felmutató” tömbre. A választóvonal nagyjából a történelmi Erdély határán fut. A történeti nyelvöldrajz szemszögéből ez a kép úgy értelmezhető, hogy a (*húr* szó asszociatív hatásával támogatott) *uruk* ~ *urok* > *huruk* ~ *hurok* változás — mint annyi más újítás — a központi nyelvterületről indult ki, és megtorpant a természeti és politikai-igazgatási elkülönülést élvező régi nagytájunk határainál. Jellemző e tekintetben az is, hogy az Erdély természeti bejárait alkotó folyóvölgyekben a változás nagyobb lendülettel hatolt előre, és a XX. századra főleg a Mezőség északi részén (a Kis- és Nagy-Szamos találkozásának vidékén), kisebb részben pedig a Maros középső szakasza tájékán hozott létre *h*-s változatokat; l. a térképen a nyíllal jelzett terjedési irányokat. A Mezőség nagy része azonban ellenállt, mert néhány kivételtől eltekintve ott ma is az *urak* (~ *urok*) ejtés járja. Ugyanez mondható el Moldváról is, ahol a CsángóAtl. 544. sz. lapja szerint *h*-s alak nem található.

A *h* nélküli forma elsődlegességét erősíti meg az ismertebb erdélyi nyelvjárásszigetek közül pl. Domokos (C: 3), Oltszakadát (S: 1), Halmágy (T: 12), Krizba (T: 17). (Lozsádon [R: 2] román

hurok

● hurok	○ urok
* hurak	* urak
⊠ huruk	□ uruk
✖ más lexéma	

→ a h-s formák terjeszkedésének iránya

I. a *hurok* központi területe

I/a. a *hurok* udvarhelyszéki központú góca

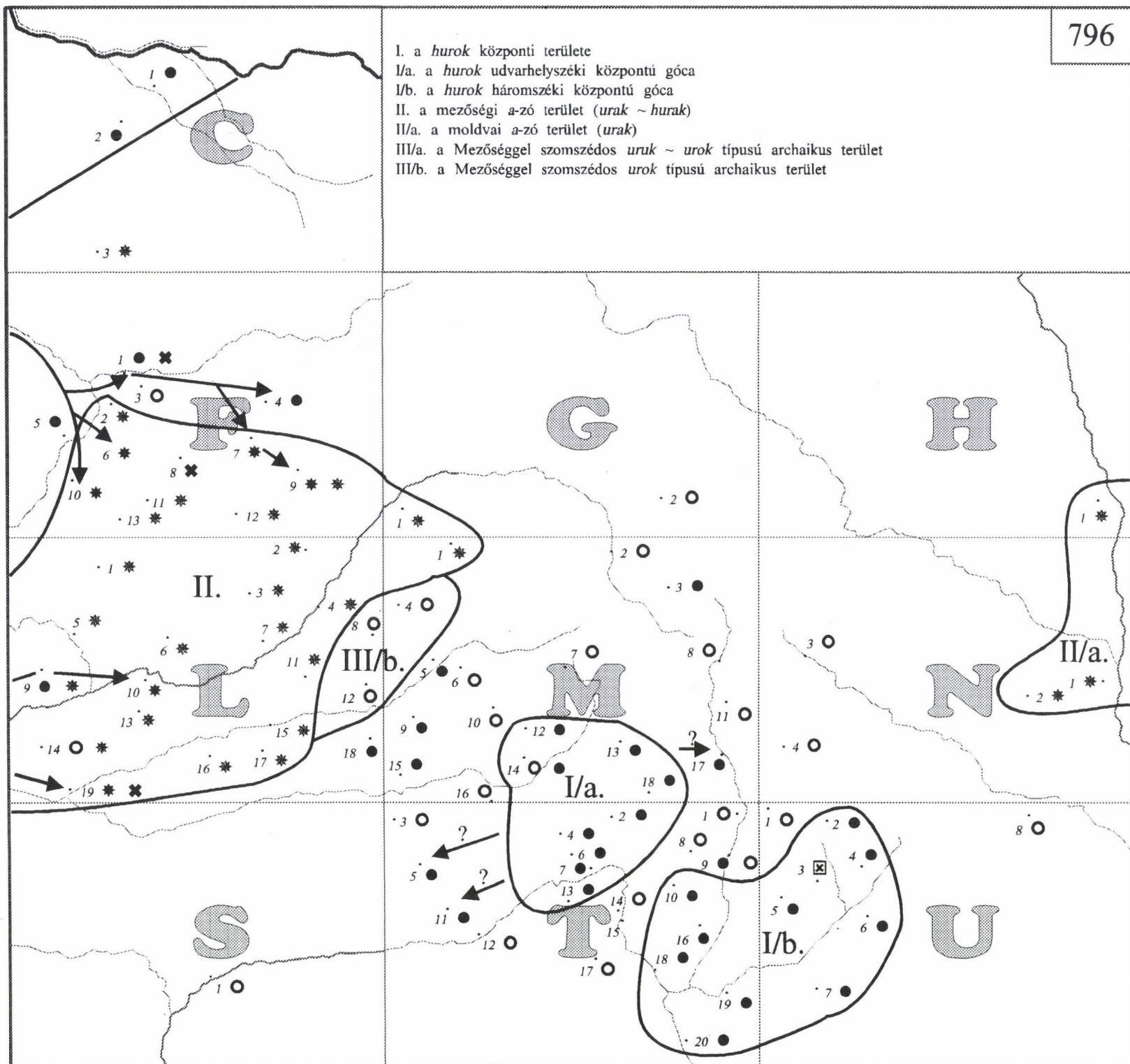
I/b. a *hurok* háromszéki központú góca

II. a mezősségi *a-zó* terület (*urak* ~ *hurak*)

II/a. a moldvai *a-zó* terület (*urak*)

III/a. a Mezőséggel szomszédos *uruk* ~ *urok* típusú archaikus terület

III/b. a Mezőséggel szomszédos *urok* típusú archaikus terület

jövevényt találunk, Csernakeresztúron [R: 1] alakvátozatként már jelen van a *h*-s forma, a Fekete-Körös völgyi Köröstárkány [J: 2] pedig a központi tömb „uralma” alá kerülve a mezőségi gyökerekből csak az *a*-zást tartotta meg, a magánhangzós szókezdetet már nem: *urak* > *hurak*.)

Külön tanulmányt érdemelne a Székelyföld esete, ahol a RMNyA. szerint *h*-s és *h* nélküli formák meglehetősen szeszélyességgel váltogatják egymást. Tekintettel arra, hogy a *h*-protézis nyugat \Rightarrow kelet irányú terjedését a mezőségi nyelvjárások erős konzervativizmusa lényegében megállította, kevésbé tartom valószínűnek azt, hogy az innováció mintegy átugorva a Mezőséget folytatta volna hódító útját nyugatról kelet felé haladva. Azt sem kizárva, hogy a Székelyföld mai *h*-s változatait fölülről, a köz- és irodalmi nyelvtől érkező normatív hatások is szaporították, megköcskázatom azt a feltevést, hogy ez a széles körű kettősség a székelyek településtörténetével is összefüggésben van, és részben a középkorra nyúlik vissza. Elképzelhetőnek tartom ugyanis azt, hogy bizonyos székely csoportok nyugatról keletre telepítése idején a magyar nyelvterület nyugati és déli régióiban a $\emptyset > h$ változás már folyamatban volt, esetleg helyenként be is fejeződött, és az innen áttelepülők a kettős megoldást, illetve az új változatot hozták magukkal. (Ez a lehetőség azonban szükségessé tenné bizonyos kronológiai feltevések újragondolását, ill. azt, hogy szavunkat a kunok betelepülése előtt valamely más törökségi népcsoporttól már átvehettük. L. még alább is.) Ne feledjük azt sem, hogy például a tegdi székelyek Udvarhelyszék megszállása előtt egy ideig a bihari gyepek védtek, a központi nyelvterület szomszédságában, esetleg annak nyelvi hatása alá is kerülve. Udvarhelyszék egyébként az egyik legegyneműbben *h*-zó terület (a térképen I/a.), csupán a szélein találhatók ellenpéldák. A másik eléggé egységesen *h*-zó vidék a Székelyföld egyik legfiatalabb déli, délkeleti része, zömmel Háromszék területe (a térképen I/b.). Ez a tény is a történelmi háttér figyelembevételére int.

b) Vizsgáljuk meg ezek után a második magánhangzó nyelvváltsfokát! Az *urug* etimonból kiindulva a nyelvterület nagy részén ómagyar *uruk* > *urok* (~ *hurok*) nyíltabbá válással kell számolnunk. Az eredeti zárttságot és *h* nélkülséget mutató forma (*uruk*) a Mezőség nyugati szomszédságában, Kalotaszéntkirályon (E: 10) és Kiden (E: 7) maradt fenn (a térképen III/a.). *Uruk* formát közül még az ÚMTsz. a Dunántúlra költözött bukovinai székelység köréből is. *H*-s szókezdetű, de zárt magánhangzós *huruk* adatot találunk a RMNyA. U: 3-as kutatópontján (Kézdikőváron). Mindezek a vidékek periferikus, illetőleg elzárt helyzetüknél fogva kiválóan alkalmasak voltak nyelvi zárványok napjainkig tartó megőrzésére.

Az *u* > *o* változást a Mezőségen további *o* > *a* nyíltabbá válás követte, amelyet közismert néven mezőségi *a*-zásnak hívunk (a térképen II. számú terület). A Mezőség tömbjén kívül *a*-zó alakok kerültek még Moldvába (H: 1, N: 1, 2), valamint a nyelvjárászigetek közül Domokosra (C: 3) és Köröstárkányra (J: 2), különböző idejű migrációval.

4. HAKAN AYDEMIR a szókölcsonzés kronológiáját és népiségtörténeti hátterét elemezve kun hatást feltételez: „1223-ban a kunok tömegesen menekültek nyugatra a mongolok elől a Magyar Királyság keleti érdekerében levő Cumania-ba, a későbbi Besszarábiába, Moldvába... 1225-ben magyar határvédőket telepítettek ide, akik a mai moldvai csángó magyarok ősei... A kunok elmagyarosodtak, de talán ennek az egykori kun–magyar nyelvi érintkezésnek lehet az eredménye, hogy a bukovinai és a moldvai csángó nyelvjárászigetekben a mai napig megőrződött a szó eleji *h* nélküli *uruk* alak, valamint ennek rövid párja, az *urk*, melyet már az ótörök korból is ki tudunk mutatni... Talán innen terjedt el fokozatosan a nyugati magyar nyelvterületek felé...” (i. m. 428).

Ehhez a szakaszhoz több ponton is megjegyzés kívánczik.

a) Hogy a Besszarábiába, Moldvába került kunok valóban elmagyarosodtak-e, vagy egyéb népekbe olvadtak bele, tüzetesebb vizsgálatot kívánna. Mindenesetre a Szeret vidéki magyarság a XIII–XIV. század fordulóján (de még a következő évszázadokban is) szerény létszámmal lehetett jelen ezen a tájon, tehát aligha asszimilált nagyobb tömegű egyéb népességet. Hogy az 1225-ben (állítólag) idetelepített magyar határvédők tekinthetők-e a csángók őseinek, arról csak nagyobb

óvatossággal nyilatkozhatunk. Feltehetőleg több hullámú kitelepüléssel számolhatunk, inkább a XIII. század végétől (l. erről bővebben: BENKŐ LORÁND, A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 188. sz. Bp., 1990.).

b) Ha a moldvai magyarok vettek is át kun jövevényszavakat, nem fejthettek ki olyan erős kulturális és nyelvi hatást, hogy egy szót keletről nyugat felé elindítva az illető lexéma az egész magyar nyelvterületet birtokba vegye. (A magyar nyelv földrajzi mozgás Moldva és Erdély viszonylatában szinte mindig nyugat \Rightarrow kelet irányú volt.)

c) A kelet \Rightarrow nyugat irányú terjedésnek a mai szóföldrajzi kép is határozottan ellentmond, mivel a szomszédos székely területeken igen erős képviselője van a *h*-s változatoknak. Az északi és déli csángó csoport viszont *a*-zó formájával és *h* nélküli szókezdetével egyértelműen mezőségi forrásvidékre mutat.

d) A romániai magyar nyelvjárások atlaszának legarchaikusabb *uruk* alakú adatai Kalotaszegről és a Mezőség nyugati szomszédságából kerültek elő. Az ÚMTsz. is idéz egy bukovinai székely *uruk* adatot, de ennek alapján hiba lenne az egykori bukovinai magyarságot a középkori kun–magyar kapcsolatkörbe bevonni, hiszen — mint az köztudomású — ez a székely csoport a madéfalvi veszedelem után (1764) menekült ki a Kárpátokon túlra.

e) HAKAN AYDEMİR a (magán)hangzóhiányos *urk* változatot (l. CsángóAtl. 544) török alapon magyarázza (hasonló adatot *h*-s szókezdettel l. még: 1640: *hurkjában*: TESz.). Az a lehetőség nem zárható ugyan ki, hogy egy török alakváltozat is megőrződjék az archaizmusok között, valószínűbbnek tartom azonban az *urkot*, *urkok*, *urkon* stb. típusú kötött tövekből való magyar nyelvi elvonást. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy a CsángóAtl. az északi csángó Szabófalváról adatolja az *urk* változatot, ahonnan egyéb hangzóhiányos nominatívusz is kimutatható, l. pl. az ősmagyar eredetű *sarok* szóban: RMNyA. 2392 (még kéziratban): *szark* (H: 1), *sz-elő* szókezdettel. Jellemző, hogy az ezzel tőtanilag megegyező *sark* formát e forrás épp a mezőségi Sófálfáról (F: 4) közli, ahonnan más vonatkozásban is igen sok, északi csángókkal egyező nyelvjárási saját-ság idézhető.

5. A kronológiai érvek között szerepel a következő hangtörténeti megállapítás: „A magyar *hurok* olyan magyar régiségkritériumot is visel, amely miatt semmiképpen sem lehet ősmagyar kori átvétel, hanem annál későbbi. Tudniillik a XII. század végétől és főképp a XIII. században az *u > o* nyíltabbá válás jelentkezik a magyarban. Így kevésbé képzelhető el, hogy a *hurok* szó *u*-ja — egyéb szabályosnak tűnő változásai mellett — más fejlődést mutatott volna, mint a magyar nyelv többi török és más eredetű szavai ugyanazon hangja” (i. m. 427).

Hogy a *hurok* „semmiképpen sem lehet ősmagyar kori átvétel”, számomra túl kategorikus megállapításnak tűnik. Az ősmagyar hangsúlyos *u > o* változás valóban sok szóban érvényesült, de nem hangtörvény, hanem tendencia, amelynek ellenpéldái is vannak. Ha pedig a szó hangtörténetében komolyan számolunk a *húr* analogikus hatásával, azt is meg kell engednünk, hogy ez az aszociatív kapcsolat a maga *ú* magánhangzójával fékezőleg hathatott az *u* nyíltabbá válására is.

6. A fenti tényezőket mérlegelve az látszik valószínűnek, hogy — ha valóban kun jövevényszóról beszélhetünk — nem a moldvai kun–magyar kapcsolatokból kell kiindulnunk, hanem központi átvételt feltételezve, a nyelvi változásokat is onnan elindítva kell nyomon követnünk. Nyitva kell azonban hagyni a korábbi (besenyő?) kölcsönzés lehetőségét, sőt a honfoglalás előtti átvételt sem zárhatjuk teljesen ki.

Anna örök

Észrevételek Szikszainé Nagy Irma „Versről textológiai megközelítésből” című cikkéhez

A szerzőnek a Magyar Nyelv 1999. 3. számában (267—82) megjelent tanulmányához szeretnék néhány, az elemzett vers szóállományával kapcsolatos észrevételt tenni; a textológiai vizsgálódásokat nem érintem.

1. „Mi nem tartozik az irodalmi műhöz?” — veti fel a kérdést ROMAN INGARDEN — és az ő nyomdokain haladva —, közvetlenül vagy közvetve többen is, a következőes strukturalista műelemzők közül.

„Teljesen kívül marad az irodalmi művön maga a *szerző, sorsával, élményeivel és pszichikai állapotaival* együtt; ... nem képezik a mű részét a szerzőnek azok az élményei, melyeket a mű létrehozása közben élt át, ... nem tartoznak [a mű] felépítéséhez az *olvasó* tulajdonságai, élményei, illetve pszichikai állapotai; ... ki kell zárni az irodalmi mű felépítéséből azoknak a tárgyiasságoknak és tényállásoknak a szféráját, amelyek esetleg a műben szereplő tárgyak és tényállások mintájául szolgáltak” (ROMAN INGARDEN, Az irodalmi műalkotás. Fordította Bonyhai Gábor. Bp., Gondolat, 1977. 34—8. — A mű először 1930-ban jelent meg „Das literarische Kunstwerk” címmel; a magyar fordítás az 1972-es, 4., változatlan kiadásból készült).

Az irodalmi művek megértéséhez és elemzéséhez szükséges információk jelentőségét látva — mintegy áthidalásul — iktatta be MICHAEL RIFFATERRE (a mű és az elemző közé) az *archilecteur* — *Archileser* (*Durchschnittsleser*) — *Average Reader* fogalmát (MICHAEL RIFFATERRE, Strukturale Stilistik. Aus dem Französischen von Wilhelm Bolle. München, 1973.; az eredeti mű: „Essais de stylistique structurale” 1971-ben látott napvilágot; érintett fejezete 1960-ban keletkezett). „Der Archileser hat mit dem gewöhnlichen Leser nur sein Vorgehen gemeinsam, ein Element, auf das man nicht verzichten kann, ohne das Verständnis des Textes zu fälschen” (i. m. 44: az archileser és az átlagos olvasó [csupán] az eljárásban közös; az előbbi egy elem [alapfogalom], amelyet nem lehet nélkülözni a szöveg értésének kára nélkül). „... „Der Archileser sieht nicht mehr, als ein Leser normalerweise im Text sieht; er sieht nicht mehr, als was der Text dem Leser aufnötigt” (i. m. 289, 18. sz. jegyzet: az archileser nem lát többet, mint amennyit egy olvasó szokásos módon lát, nem lát többet, mint amennyit a szöveg az olvasónak kínál [amire készíti]).

Az, amit a strukturalista RIFFATERRE felismert, fokozott mértékben szükséges a szövegtani jellegű vizsgálódásokhoz. Ehhez — előfeltételként — az elemzendő szöveggel kapcsolatos kérdéseket — lehetőség szerint — tisztázni, de legalábbis érinteni kell. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA törekszik erre, bár bevezetésül korlátozó jellegű megjegyzést tesz: „Ez a közelítés most textológiai, de az elemzés előtt nem éréktelen szólni a szöveg hátteréről és lehetséges világáról” (i. m. 267).

2. „1929-es emlékezés íratva Juhász Gyulával ezeket az emlékező sorokat” — olvassuk előljáróban (i. h.). Az 1943-as Szukits-kiadás az 1926—29 között írott versek sorában (Hárfa-antológia, 330) közli, de a későbbi kiadások (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959. 775; Akadémiai Kiadó, 1963. III, 17) már egyöntetűen az 1926-os évre teszik keletkezését. Lehet, hogy csupán elírásról vagy sajtóhibáról van szó, de az 1926 és 1929 közötti három év — több előzmény után — újabb depressziós szakasz, az alkotói tevékenységet lassító, nehezítő, nagyon súlyos időszak Juhász Gyula életében. 1929 márciusától a budai Siesta szanatóriumban kezelik egészen november közepéig (vö. Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte BELIA GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, 1959. 326—7). Betegsége miatt nem vehette át személyesen a Baumgarten-díjat sem.

3. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA többször beszél „közhely-bölcsességről” (i. m. 278), „közhelyszerű nyelvezetről” (279); majd: „az értékvesztést adekvátan adja vissza a közhelyek halmozásával (*egy voltál a sokból, ifjúság bolondság...*)” (280). Ide kapcsolható az — értelmezésem szerint — „önmegszólító” (NÉMETH G. BÉLA és HANKISS ELEMÉR terminusa) a „Ne hidd szívem, ... ó ne hidd!” is. Közhely — és operettszerű fordulatok, az operettrajongó Juhász fájdalmas sóhajai —, de akár a századelő színházi hangulatát is idézik; és, tudjuk, Sárközi Anna operettszínésznő volt Nagyváradon. (Ez felvillantja a róla készült fényképet is, úgy, ahogy a költő emlékezetében élt: kivágott kacér ruhában, „csásbos” mosollyal.)

A „jelentéktelennek tűnő jelek”: a *félrecsúszott nyakkendő, elvétett szó, eltévesztett köszönés, összetépett levél* (i. m. 281) a mélylélektan Fehlleistung (tévcselekmény) fogalmának pontos látleletei. (Vö.: „...die Fehlleistung: psychologisch symptomatische Störung beim Vollzug von an sich fehlerfrei durchführbaren Handlungen, z. B. Versprechen, ... Versprecher — ein im Sinne der Psychoanalyse als Fehlleistung gedeuteter Sprechfehler” [... önmagukban hibátlanul végrehajtható cselekvések lebonyolításában jelentkező pszichológiailag tünetjellegű zavar, például szótévesztés] Der Sprach-Brockhaus⁹ 1984.)

Juhász Gyula kora ifjúságától haláláig gyakran állt idegorvosi kezelés alatt (1907-ben: BELIA i. m. 289; 1917-ben: BELIA i. m. 234; 1929-ben: i. m. 326 stb.). 1907. október 13-án írja Babitsnak: „... itthon vagyok azzal a bizonyos súlyos idegalgiával és maupassant-i la horlaik [’megőrüléstől való félelem’] után” (BELIA i. m. 158). BELIA jegyzetben közli Juhásznak néhány nappal később, 1907. október 18-án Rozsnyai Kálmánhoz írott levelét (i. m. 292). Ebben a beteg költő saját lelkiállapotát, „nyomorú helyzetét” ecseteli megdöbbenő — és szakszerű, tárgyilagos pontossággal.

Úgy vélem, főlélesleges további idézetekkel támogatni azt a feltevést, hogy Juhász Gyula ismerte a mélylélektan terminológiáját, így a „jelentéktelennek tűnő félrecsúszott nyakkendő, elvétett szó (Versprechen), eltévesztett köszönés egy tünetegyüttes felsorolása, éppúgy, mint korábban a (sikertelen) felejtése: „Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre...”

4. Mint az ifjúkori barátok levelezéséből tudjuk, Babits Dante-fordítását nagy lelkesedéssel fogadta Juhász és Kosztolányi is. 1912. május 13-án írja Juhász Babitsnak Szakolcáról: „Kedves Mihály, sokszor és hálás szeretettel gondolok reád, Dante hatalmas nagydichterére. — Itt a franciskánusoknál egy érdekes eredeti Dantét nézegetek 1750-ből, velencei kiadás...” (BELIA i. m. 201). Kosztolányi Babbitól a „gyönyörű Dante könyvet ... »mint bírálati tisztelet-példányt«” kéri (i. m. 205). A dantei sorok nem véletlenül bukkannak fel Juhász emlékező versében; mélyen beágyazódtak, éppúgy, mint — áttételesen — Kosztolányinak ugyancsak a húszas években írott: „Lám, ma újólág az álom mély szakadékaiban jártam ...” (A bús férfi panaszai (1924.) K. D. Összeüjtött versei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1: 468—71) kezdetű versében.

5. Az elemzésben többször szerepel a záró, „ó dai szárnyalású” *Élsz és uralkodol örökkön, Amen* vizsgálata. A katolikus liturgiában ez a latin *Qui vivis et regnas (Deus per omnia) in saecula saeculorum* magyar megfelelője. Pázmánynál: „él, es vralkodik, evróckön eorócké Amen” (Kerezyeni Imadsagos keönyv. Greczbe nyomattatot MDCVI. eztendobe, 28, 29, 104...). Imák, könyörgek, de főként a litániák befejező, záró része.

6. Külön kell vizsgálni a végső *Amen* szerepét. B. FEJES KATALIN írja: „Máig sincs válasz PÉTER LÁSZLÓ forrásközlésére, hogy a vers záró szava nem *Amen*, hanem *Anna*? (PÉTER, 1982). Milyen mértékben s hol befolyásolná a hangzásszerkezetet a lezáró szerepű *Anna*?” (Népr. és Nytud. XXXVIII. 1997: 11). Emlékezetem szerint PÉTER LÁSZLÓ már jóval korábban felvetette, hogy a kézirat eredetileg nem az *Amen* szóval, hanem az *Anna* névvel zárult. Így az „Anna örök” cím is — előre utalva — ezt a lezárást előlegezi; mintegy kései visszhangja volna az 1912-ben írott „Prófán litánia” (a Lorétoi litániát profanizáló) sorainak:

Tünt Anna, aranyház
 Te drága csoda
 Elefáncsontmívű
 Boldog palota... (Szépirodalmi Könyvkiadó, 308).

Kár, hogy a textológiai vizsgálat ezt a lehetséges változatot nem vette figyelembe.

HORVÁTH MÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A nagykunsági megkijcesedett szavunkról. A Nagyikunság fővárosában, Karca-
 gon és környékén lakó emberek az összenemezesedett kutyaszörre (különösen a komondoréra) azt
 mondják, hogy „*megkijcesedett* a kutya szőre”. Mit is takar valójában ez a szó? A magyar *nemez*
 iráni eredetű, s szoros kapcsolatban áll a középperzsa *namat* ~ *namad* 'durva kendő, szövet', va-
 lamint az újperzsa *nāmā* 'nemez, durva szövet' szavakkal (TESz. 2: 1012). A Magyarországra
 költözött kipcsek nyelvű kunok azonban más szót használtak a nemezre, melyet saját nyelvükön
kijiz-nek ('Filzdecke, feltrum') mondtak (vö. K. GRÖNBECH, *Komanisches Wörterbuch*. Kopenha-
 gen, 1942. 142). Ez a szó jól ismert a mai kipcsek nyelvű népek körében is, mint például a kazak
kijiz ~ *kijiz* 'felt' (KARL A. KRIPPES, *Kazakh—English Dictionary*. Kensington, Maryland,
 1994.), a kirgiz *kijiz* 'vojlok, kosma' (K. K. YUDAHIN, *Qırǵızca—orusça sözdük*. Moskva, 1965.
 385), a nogaj *kijiz* 'ua'. (A. BASKAKOVA, *Nogajša—Orisša szözlík*. Moskva, 1963. 165), de már az
 ötörök nyelvben is jelen volt *kiđiz*, *kidiz*, *kiviz* ('kosma, palas') alakokban (DTS. 306). A magyar
 nyelvbe került *kijiz* utolsó *z* hangja *c*-re változott (l. *qizil* > *Kecel*, *kümpez* > *Kömpöcz*, *buřaz* >
Bugac szn. stb., vö. RÁSONYI L., *Les anthroponymes Comans de Hongrie*: AOH. 1967: 139, 142),
 azaz zöngétlenült és affrikálódott, a belőle képzett igéből pedig egy magánhangzó szabályosan ki-
 esett.

KUN PÉTER

Megfakult az elfakul? 1. A Magyar Nyelv 1999/3. számában SZIKSZAINÉ NAGY IRMA
 Juhász Gyula „Anna örök” című versét elemezte (267—82). A cikk nyolcadik részében (279) az
elfakul igével kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Nyilván a visszavonhatatlan eltűnést azonos igekötő-
 vel kifejező igék sorában is éppen hapax legomenon voltával válik expresszívvé az *elfakult*.”

A kijelentés ebben a formában nem helytálló, hiszen akár aprólékos keresés nélkül is több
 adatot lehet találni annak igazolására, hogy az *elfakul* ige nem Juhász Gyula-i hapax legomenon
 nyelvünkben. Azért is meglepő ez az állítás, mert — véleményem szerint — a magyar nyelvet be-
 szélők többnyire ismerik, esetleg használják is ezt az igét, ami nem mondható el a valódi hapax
 legomenonokkal kapcsolatban. Minthogy a Nyelvtudományi Intézet Lexikológiai és Lexikográfiai
 Osztályán gyűjtött nagyszótári korpusssal dolgozom, kézenfekvőnek tűnt ennek az anyagnak
 a használata az idézett állítás cáfolására. A cédulákon és számítógépen rögzített gyűjtemény össze-
 sen 72 adatot tartalmaz az *elfakul* szóra.

2. Az ÉrtSz. az *elfakul* igének két fő jelentését különbözteti meg: 1. 'Eredeti színét elvesztve,
 fakóvá válik.'; 2. '(Korábbi lelki tartalom) eredeti élelenségét, elevenességét elveszti; elhalványo-
 dik.' Az első, konkrét jelentéshez rendeli jelentésárnyalatként az írás, illetve az arc elfakulását. —
 Az *elfakul* szót Juhász Gyula igen kifejezőnek érezhette, hiszen műveiben többször is használta;

a költői életművét feldolgozó szótár (BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.) tanúsága szerint összesen hatszor fordul elő nála igei alakban, egyszer pedig jelzői szerepben álló melléknévi igenévként. Azonban a költő nem egyedüli használója a szónak, hiszen előtte és utána is többször alkalmazták íróink, költőink. A rendelkezésemre álló gyűjtések közül a nagyszótári korpusz cédulákon rögzített, archivális anyagában találtam meg a szó legkorábbi előfordulását: Jókai Mór „Délvirágok — Oceánia” című, 1856-ban írt elbeszélés-kötetében olvashatjuk az „*elfakult* romok” kifejezést.

A szó elevenségét bizonyítja az a tény is, hogy különböző jelentésárnyalatokban fordul elő. Ennek igazolására a korpusz anyagában bőven találhatunk példákat. Leggyakrabban a fej, arc, arcbőr, szem, tekintet állapotváltozásával összefüggésben olvashatjuk. A szó egyik legismertebb példája, melyre a Nyelvtudományi Intézetben dolgozó Horváth László hívta fel a figyelmemet, József Attila „Mondd, mit érlel...” című versében (1932) szerepel: „*elfakult* fejű kisgyerekek”. De más példákat is találhatunk. Kiss József „Simon Judit” című versében (1874) „Simon zsidó képe *elfakul*, elkékül”. Petelei István „Mayer, a zsidó suszter” című elbeszélésében (1905) pedig ezt írja: „arcbőre időelőtt *elfakult*”. Juhász Gyula „Hamu” című versében (1932) a tekintetre vonatkozóan használja az igét: „És *elfakul* borult tekintetem”. Benedek Marcell „A szántódi özvegy” című elbeszélésében (1961) a szem, illetve a haj elszíntelenedésére alkalmazza a szót: „A kék szem, a szőke haj *elfakult*.”

Olykor az egész emberre vonatkozóan élnek az írók ezzel az igével. Móricz Zsigmond például így jellemzi egyik szereplőjét „Kivilágos kivirradtig” című regényében (1926): „Pogány Imre *elfakult*, a zsidóságára támadnak”. Gyergyai Albert „Szép Ilonka” című írásában (1979) pedig ezt olvashatjuk: „Szép Ilonka is, mint a vers naiv lánya, *elfakult*, kimúlt, elégett”.

Sok esetben szín, fény vagy hang változását fejezi ki az *elfakul* ige. Lukács Ödön 1879-ben kiadott verseskötetében ez olvasható: „este [a madár] színe *elfakul*”. Kosztolányi Dezső „Őszi koncert” című versében (1911) így ír: „Ha egyet nézek, *elfakul* a fény”, Juhász Gyula pedig Glóriához írt versében (1913) a női hang változását érzékelteti ezzel az igével: „A hangod selyme egyszer *elfakul*”.

De az említettekén kívül még különféle tárgyakkal kapcsolatban is felbukkan a szó irodalmunkban. Gárdonyi Géza a „Hosszúhajú veszedelem”-ben (1912) „*Elfakult* nagyszélű szalmakalap”-ot említ, „A kürt” című művében (1922 e.) pedig „*Elfakult*, elnyűtt ... csukaszín katonaköponyeg”-ről ír. Németh László Tolsztoj „I. Péter” című regényének fordításában (1953) használja a szót: „Konsztantinápoly cseréptetői *elfakultak*.” Babits Mihály híres regényében, a „Halálfiat”-ban (1927) egy finom hasonlatban alkalmazza a szót: „ceruzával írt betűi majdnem annyira *elfakultak*, mint a Noé-mi emléke”. — A babitsi példa jól illusztrálja a szó jelentésének konkrét—elvont kettősségét. Többnyire ugyanis a konkrét használatban is érezhető egyfajta mögöttes, absztraktabb jelentés. Valószínűleg az e kettősségben rejlő lehetőség teszi kedvelté a szót költőink, íróink számára.

Az általam vizsgált anyagban több példa is akadt a szó elvontabb jelentésben való használatára. Csak néhányat említek ezek közül. Dóczi Lajos „Széchy Mária” című történeti színművében (1885) a magyarság ügyéről ezt írja: „a magyarság ügye, ez idő alatt se meg nem halt, sem *el* nem *fakult*”. Incédi László néhány évvel később (1892) keletkezett „Uj-kor” című versében ez áll: „Óh hogy *elfakultak* nagy eszményeid”. Németh Andor „Az elveszett idő keresése” című tanulmányában (1922) használja a szót: „minden benyomás és érzelem *elfakul*”.

Annak bizonyítására, hogy az *elfakul* szó még napjainkra sem halt ki, a Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti Osztályán az utóbbi években összegyűjtött anyagot használtam. Ebben a gyűjtésben találtam az e szóra vonatkozó legfrissebb adatot, mely a Magyar Hírlap 1997. május 5-i számában szerepel: „a hatalmas márványteremben *elfakulnak*-eljelentéktelenednek ezek a sokkal inkább málló vakolatot és rideg tereket kívánó művek”.

3. A fentebb említett példák alapján tehát összegzőképpen elmondható, hogy az *elfakul* két okból sem tekinthető Juhász Gyula-i hapax legomenonnak, hiszen a stilisztikai fogalom legfőbb ismérveinek nem felel meg. Nem mondható Juhász Gyula-i hapax legomenonnak, mivel már Ju-

hász Gyula előtt többen leírták, másrészt nem tekinthető annak azért sem, mivel Juhász Gyula óta is használják íróink, költőink e hangulatgazdag szót.

MEZŐ KRISZTINA

Égető. E földrajzi név magyarázata során KÁLNÁSI ÁRPÁD nagyon óvatosan fogalmaz: „Természetes erdőégre utalhat az *Égés* (2: 182, 4: 162 stb.) de az *Égető* ~ *Égető hely* (2: 31), *Égett gorond* (2: 168) és *Égető hegy* ... nagy valószínűséggel az erdőégetéssel vannak kapcsolatban” (Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. 93). Összpontosítsunk most az *Égető* alakokra! Ha megvizsgáljuk PESTY FRIGYES Helynévtárának északkelet-magyarországi adatait, akkor más következtetéseket is levonhatunk.

1. **B o s z o r k á n y é g e t ő s .** — Johannes Amos Comenius az „Orbis pictus”-ában (Coronae, 1675. 269) az alábbiakat írja: „[triges (laniae) [uper rogam cremantur. Az éjjel járó bo [zorkányok a' fa-raká [on meg-égettetnek”. Így nem véletlen, hogy az *égető* szót a lejegyzők a boszorkányégetéssel hozzák kapcsolatba. Hosszúmező (Máramaros m.): „*Égető domb* ... a' nép közmonda azt tartja, hogy hajdanába a' boszorkányokat e' dombon égették — 's innen a mai napig is meg maradt e' neve”. Visk (Máramaros m.): „(ezen dülő Buzamező *boszorkány égető* és akasztó vápa név alatt is fordult elő, 's a' hagyomány azt tartja, hogy itt égették a boszorkányokat:).” Nagykálló (Szabolcs m.): „*Égető hegy*, ez azért nevezetik égető hegynek, hogy régentén ide hurczolták a boszorkányokat, és itten égették meg”. Encsencs (Szabolcs m.): „*Égető hegy*, — egy homok hegy, mely nevét a rajta hajdan gyakorolt boszorkány égetéstől vette”. Borzova (Szatmár m.): „*Égető*, hagyomány szerint ezen helyen bizonyos Bakúné mint boszorkány meg égettetett”. Cégény (Szatmár m.): „*Égető* — szántó föld a' fejr Gyarmati határ szélén, nevét a szomszédos f. Gyarmati égető helytől vette, hol a' sötét tudatlanság idejébe Karikásné nevű boszorkány megégettetett”. Érendréd (Szatmár m.): „...a Szalatsi határnál van egy *égető halom* hajdan a babonás időben boszorkányokat égetek rajta”.

2. **M á s f e l t é t e l e z é s e k .** — Kék (Szabolcs m.): „*Égető szigete*», ez is szén égetésről neveztetett így”. Mihálydi (Szabolcs m.): „*Égető hegy* — egy homok hegy —, Nevét valószínűleg terméketlenségétől vette, — a Vetemény mint egy meg ég benne”. Tiszaladány (Szabolcs m.): *Égető halom* (magyarázat nincs hozzá). Érkörtvélyes (Szatmár m.): „*Égető hegy*, mely az ott több alkalmakkor talált Urnák tanúsága szerint a' Rómaiaknak temetkezési helyök lehetett”.

Felvetődhet a kérdés: vajon nem az *égető* hangalakhoz kerestek-e, találtak-e mondát a lejegyzők? Északkelet-Magyarországon Szatmár megye székhelyén, Nagykárolyban, 1745-ben égettek utoljára boszorkányokat (BOROVSKY SAMU szerk., Szatmár megye. Bp., é. n. 501—5). Az efféle „igazságszolgáltatásokra” nem a falvakban, hanem a megyeszékhelyeken (itt: Nagykálló) esetleg a koronavárosokban (itt: Hosszúmező és Visk) kerülhetett sor. A községek (Borzova, Encsencs és Érendréd) magyarázata nagyon is utólagos, vagy annak látszik. A cégényi — túlságosan is részletező — kommentárt KÁLNÁSI ÁRPÁD is megcáfolja: „Egy kemence volt ez, ahol el-égették az elhullott állatokat” (A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 72. *Fehérgyarmat* a.). Ebből nagyon is látszik, hogy a boszorkányégetés utólagos hozzátoldás, s csak az adatok egyike-másika vonatkozhat rá. A mihálydi adat túlságosan irodalmi jellegű, az érkörtvélyesi pedig tudákos okoskodás eredménye — nyilvánvalóan nem igazak. S ha már kizártuk az erdőégetést, leszűkítettük a boszorkányégetést, akkor más megoldásra kell gyanakodnunk. Sokkal valószínűbbek és életszerűbbek azok az adatok (OkIsz.), amelyek a kő-, mész-, szén- és tégláégetésre vonatkoznak (itt: Kék). Ám ezek nem annyira „érdekesek”, mint a boszorkányégetés. Végezetül nem szabad figyelmen kívül hagynunk KÁZMÉR MIKLÓS véleményét sem: 'pálínkafozás, borégetés' ti. helye (Régi magyar családnevek szótára. Bp., 1993. 322—3), erre egyébként az OkIsz. is utal. S mivel az *Égető* családnévként is kimutatható, ez az eredet is szóba jöhet.

MIZSER LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Az informatika nyelvhasználatának hatásai és nyelvstratégiai háttere

1. Mit hoz az információtechnológia a magyar nyelvhasználatba? — Az információtechnológia (a továbbiakban: IT, korábban informatika) már lassan megszűnik tudományág lenni, de ez nem jelenti azt, hogy a szakmaiságát veszíti el, csak egyre inkább az életünk részévé válik, és egyre kevésbé marad a „beavatottak” körében. Egyre több otthonban van valamilyen információtechnológiai eszköz, egyre több ember alkalmazza a munkahelyén az informatikát, tehát egyre több nem szakember is kezdi használni az IT szakkifejezéseit, az informatika kommunikációs műfajait. Kitűnő analógia az orvostudomány fejlődése. Ahogy az idők folyamán a középkori sejtlemességéből, titkosságából egyre erőteljesebben hatolt be a hétköznapi életbe az orvoslás, egyre erőteljesebben jelentkezett az az igény, hogy a közemberek nyelvén szólaljanak meg az orvosok. A közérthetőség igénye megteremtette a nemzeti nyelvű orvosi szakkifejezés-készletet amellet, hogy a mai napig megőriztük a latin alapú nemzetközi orvosi szaknyelvet is. Manapság ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg számos más szaknyelv esetében, például a közgazdaságtan, illetve a műszaki tudományok terén is. Az informatikának a közemberekkel érintkező témaköreiben is egyre inkább jelentkezik a honosított, így közérthető kifejezések használata iránti igény.

PUSZTAI FERENC szerint anyanyelvünket úgy tarthatjuk meg a korunk technikai igényeinek megfelelő „munkanyelvi” státusában, ha modernizáljuk, a kor elvárásaihoz igazítjuk kifejezés-készletét. El kell kerülni azt, hogy a szakmai köröktől kiindulva a leegyszerűsített „internet-angol” váljon széles körű munkanyelvvé (PUSZTAI FERENC, Magyarul és magyarul. In: GLATZ FERENC szerk., A magyar nyelv az informatika korában. Bp., 1999. 93). Ennek a folyamatnak ugyanis az lehet a következménye, hogy a csak az anyanyelvét beszélő többség kizáródna az angol nyelv által hordozott tudományos, technikai fejlődésből (MICHELBERGER PÁL, Nemzeti nyelv a tudományban: múlt — jelen — jövő? In: GLATZ FERENC szerk. i. m. 21). Képessé kell tenni nyelvünket az új tudományos eredmények, az idegen nyelvű ismeretek befogadására és közvetítésére. A nyelvi technológia fejlesztésével lehet elősegíteni a nemzetközi tudományos eredmények magyar befogadók felé való hatékony és hatásos közvetítését (KIEFER FERENC, Néhány gondolat a nyelvi technológiáról. In: GLATZ FERENC szerk. 130).

a) Új kommunikációs műfajok az interneten. — Az informatika megjelenésének egyik legjellemzőbb és legáltalánosabb területe az internet. Az internetes kommunikáció tanulmányozásához szükséges megállapítani a különböző műfajokat (vö. PAJZS JÚLIA, Az elektronikus levelezés mint a kommunikáció új formája. In: TERTS ISTVÁN szerk., Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. 1. JPTE PSZM Project Programiroda. 1996. 208). Most egyetlen szempont, a nyelvi kontroll, a norma érvényesülésének szempontjából állapítok meg műfajokat. A nyelvi kontroll műfajonként más és más: a nyilvánosság által biztosított kontroll a honlapokon a legnagyobb, mert itt lényegében egy teljesen szabad és mindenki által hozzáférhető publikációs tevékenységgel van dolgunk. Hasonlóan nagy a nyelvi kontroll a levelezőlistákon, hiszen ezek is nyilvánosak, legalábbis részben. Bár itt erős csoportnyelvi hatások is megfigyelhetők, hiszen a szereplők állandóak, az új tagok egy már meglévő tematikába és esetleges csoportszervező szabályokba kapcsolódnak be, és a közlemények is elsősorban egymásnak szólnak, bár a nyilvánosság gyakori megjelenésével. Jóval gyengébb a külső kontroll megléte az e-mailben, elsősorban a spontán, nem hivatalos tematikában (KOLTAY TIBOR, Az e-mail üzenetek pragmatikai jellemzőiről. In: PETŐFI S. JÁNOS, BÉKESI IMRE, VASS LÁSZLÓ szerk., Szemiotikai szövegtan 10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez. JGYTF Szeged, 1997. 93). Itt már erősen érvényesül

az általános, a címzettet figyelembe nem vevő, leegyszerűsített nyelvhasználat. Az is fontos, hogy az e-mail személyes, nem nyilvános, ezért szabadabban térnek el a nyilvánosság által megkövetelt normatíváktól az elektronikus levelezőpartnerek, gyakrabban fordulnak elő az egyéni nyelvi formák, a személyes, közvetlen kapcsolatból következő, megállapodáson alapuló nyelvhasználati módok (vö. BÓDI ZOLTÁN, Az elektronikus levelezés és az internet nyelvhasználatáról. A IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson elhangzott előadás. Veszprémi Egyetem, Veszprém, 1999. április 8—10. <http://nyelv.c3.hu>). A külső nyelvi kontroll, a nyelvi eszmény érvényesülése, így a nyelvművelés hatékonysága is az egyidejű (on-line) kommunikációt lehetővé tevő csevegő-fórumokon a legminimálisabb, mert ezek alkalmi, anonim, sokszor csoportnyelvi megnyilvánulások, a köznyelvi normák érvényesülése is alacsony szintű. Ez a nyelvhasználat technikailag is nagyon gyors, és ez a gyorsaság néha még az érthetőség rovására is megy. Az anonimitás a divatnyelvi hatásoknak nagy teret ad.

Ezek a műfajok kevert kommunikációs formát alkotnak: a kommunikációs műfajuk az írás és a beszéd közötti, ún. írott beszélt nyelv, vagyis a legtöbb jegyében olyan, mint a beszélt nyelv, csak írásos formában jelentkezik, és a beszédnél jóval szűkebb a csatorna, emiatt újabb és újabb szimbólumok, szokatlan írásjegyek, egyéni jelölések jelentkeznek (BÓDI ZOLTÁN, Internetes kommunikáció — beszédkommunikáció. In: GÖSY MÁRIA szerk., Beszédkutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1998. 186). A kommunikáció gyorsasága és egyidejűsége miatt viszont nincs lehetőség a hagyományos írott nyelvre jellemző körülírásra, értelmező ismétlésekre, a korrekció legfeljebb a produkcióval egy időben fordul elő, utólagosan nagyon ritkán, ellentétben a hagyományos írott szövegekkel (BÓDI i. m. 1998. 187).

Mindezek azt mutatják, hogy újabb jelenségekkel állunk szemben, új nyelvhasználati formák jelentkeznek az információtechnológia hatására, és ez új nyelvstratégia kialakítását kívánja meg.

Minden bizonnyal a továbbiakban is az informatika adja a legdinamikusabban változó lexikai kört a magyar nyelv számára, ezért ez lesz az egyik legfontosabb nyelvstratégiai terület (PUSZTAI i. m. 96). Ez viszont annál is inkább nehéz feladat, mert a szakemberekben erős igény mutatkozik a szakterminológia pontos, nemzetközi használatára, és a technológia gyors és tömeges fejlődése erőteljes beáramlása nem mindig hagy időt a szakmai konszenzuson alapuló, egységes, a széles tömegek számára is közérthető formák kialakítására (TÖLGYESI JÁNOS, A számítógéppel és az internettel kapcsolatos fogalmak útja a köznyelv felé. In: GLATZ FERENC szerk. i. m. 146).

b) A szoftverekkel és hardverekkel kapcsolatos kifejezések használatánál felmerül néhány tisztázandó nyelvhasználati kérdés. Fentebb már vázoltam, hogy az IT szaknyelv terjed a köznapi nyelvhasználatban, és emiatt természetes igény lép fel a magyarításra. Ezt a tételt érdemes átgondolni a mintegy kétszáz évvel ezelőtt megindult nyelvújítási folyamat a tényleges indító okainak tanulmányozásával. A felvilágosodás kori nyelvújítás a tudományos értékek közkinccsé tételének igénye miatt indult el. Bessenyei György és a korai nyelvújítók azért indították el ezt a folyamatot, mert a nemzet emelkedéséhez arra volt szükség, hogy a tudás minél szélesebb körben terjedhessen el, ehhez viszont arra volt szükség, hogy a tudományok magyarul és közérthetően szóljanak. Az 1990-es évek végén a klasszikus nyelvújításhoz hasonló, permanens szaknyelvi nyelvújítási folyamat indult meg. A Magyar Tudományos Akadémián elkészült egyrészt az angol—magyar informatikai szójegyzék, másrészt a „Magyarítandó idegen szavak jegyzéke és helyesírása” munkacímű szakszógyűjtemény, amely alapja lehet egy új, egész nemzetet átható szaknyelvi nyelvújításnak (GRÉTSY LÁSZLÓ, Anyanyelvünkről, bizakodva. In: GLATZ FERENC szerk. i. m. 82). A szociológusok manapság gyakran emlegetik a tudás alapú társadalom fogalmát, a tudás, a modern ismeretek elterjedése manapság is kulcsfontosságú (KOLIN PÉTER, Új kultúraelmélet felé: Magyar Tudomány 1999: 1306). Ehhez egyre erőteljesebben járul hozzá az IT. A felhasználók túlnyomó többségében még mindig él az az igény, hogy az eszközöket és az alkalmazásokat magyar nyelven használja, ezek segítségével anyanyelven kommunikáljon. A globalizáció

koncentráltan érvényes az informatikára, de ez nem azt jelenti, hogy az IT csakis angol nyelven, angol módon képes terjeszteni az ismereteket. A globalizáció helyes értelmezése nem az uniformizálódást jelenti, hanem a nemzeti, anyanyelvi kultúrába való erőteljes beillesztést. Röviden, a globalizáció nem létezik *l o k a l i z á c i ó* nélkül.

Az idegen kifejezések magyarítása a nyelvünkbe való beillesztést is jelenti, vagyis nem egyenlő a mindenáron való (sokszor tükör-)fordítással, hanem az idegen szavak jövevénnyé válásával is elérhető. Hibás lenne a nagy, európai, nem angol nyelvekkel (elsősorban a franciával és a némettel) analógiát keresni, ugyanis a kis nemzetek és kis nyelvek mindig a befogadó típusú és honosító szemléletű nyelvhasználatot követik. GLATZ FERENC, az MTA elnöke is állást foglalt erről az 1997-es tanácskozáson: „A kis nyelvi kultúrák tagjai könnyen hátrányba kerülhetnek a nagy nyelvi kultúrákban született egyénnel és közösségekkel szemben. Ezért mindent el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúra tagjai minden szakmában, a köznapi élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek... A nagy nyelvi kultúrák többsége felismerte a korszerűsítés kényszerét... A kis nyelvek korszerűsítési programja soha sem történhet üzleti alapon: nem kifizetődő befektetés. Ezért itt az adófizető polgárok forintjaira kell támaszkodni.” (GLATZ FERENC, Tézisek a magyar nyelvről. In: GLATZ FERENC szerk. i. m. 13–4.)

A magyar nyelvet a határainkon belül nem fenyegeti nyelvcsere vagy nyelvvésztes. Ehhez intenzív és hosszú ideig tartó, egy idegen nyelvhez köthető dominancia kell, ilyesmi nem tapasztalható a magyarországi magyarral kapcsolatban. Érdemes viszont az internet, illetve az IT esetében a keveredés, vagyis a lingua franca kialakulásának lehetőségét fölvetni, bár ennek a folyamatnak is igen csekély a realitása.

c) A z új nyelvi viselkedésmódokat elsősorban az informális elektronikus levelezés alapján tanulmányozom. A kommunikáció gyorsasága az egyik legjellemzőbb tulajdonság (PAJZS i. m. 208). Ez technikai adottság, amelyet ki lehet használni, ezért általában ki is használjuk. Egy egérgattintással elküldhetjük az üzenetet úgy, hogy az a kattintással szinte egyidőben el is jut a befogadóhoz, ez pedig az írott formájú informatikai szaknyelvet is a beszélt nyelviséggel hozza összefüggésbe. Amennyiben lehetőség van a kommunikáció ilyen mértékű gyorsítására és egyszerűsítésére (nem kellene a hivatalos címzési és megformálási szabályok, nem kell bélyeg, nem kell a postára menni, de még postaláda sem kell), ezt a lehetőséget általában szintén kihasználjuk. Ennek gyakran az a következménye, hogy elsikkadnak a kimunkálást, a normatív megformálást érintő formai szabályok (BÓDI i. m. 1999.).

A gyorsaságnak, egyszerűségnek és rövidítési lehetőségnek az szab határt, hogy nemcsak a szövegalkotónak korlátlan a kommunikációs szabadsága, hanem a befogadónak is, vagyis azt az üzenetet és akkor fogadja be, amelyiket és amikor akarja. Elemi érdeke tehát a szövegalkotónak, hogy könnyen érthető, egyértelmű formájú, jelentésű, a befogadói háttérismerethez, kognitív kontextushoz jól alkalmazkodó, azaz releváns szöveget alkosson. A megformálás hiányának a relevancia szab határt (vö.: H. PAUL GRICE, A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA, SIKLAKI ISTVÁN, TERESTYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 1. Bp., 1988. 238; DAN SPERBER—DEIRDRE WILSON, *Relevance. Communication and Cognition*. Second Edition, 1996. 125).

A hibás előfeltevésekből, a szövegalkotó és a befogadó közötti egyeztetés hiányából (pl. a nem közös magyarításból) fakadhatnak a kommunikációs zavarok. Gyakran élnek az IT nyelvhasználói azzal az előfeltevéssel, hogy az idegen (rendszerint amerikai angol) terminológia egyértelmű, és egységes. Ez a folyamat hozza azt a gyakorlatot, hogy nem válnak dominánssá a magyarított kifejezések.

2. Lokalizáció és globalizáció a nyelvhasználatban. — 1. A nyelvi tanácsadásról. Az információs forradalom korában más stratégiával kell viszonyulnunk ehhez a hagyományos nyelvművelői módszerhez. Sokkal nagyobb lehet a hatékonysága a nyelvi tanácsadásnak, ha a nyelvhasználati kérdések felmerülésének közegeiben, az interneten, e-mailben,

illetve levelezőlistákon válaszolunk a felmerülő problémákra. Erre már működő gyakorlat figyelhető meg az anyanyelvi tanácsadó honlapon (<http://nyelv.c3.hu>).

A szómagyarításba, az anyanyelvivé tételbe, a szoftverek nyelvi magyarításába is bekapcsolódunk. Az anyanyelvivé tétel főbb szempontjai BALÁZS GÉZA stratégiai elképzelései szerint a következők: a) igény (motiváció, hozzáállás a szómagyarításhoz); b) „környezetbe” illesztés; c) rövidség (ne legyen hosszabb, mint a nemzetközi változat); d) humor (lehetőleg ne legyen humoros, neveltető); e) illeszkedjék a magyar szóalkotási rendszerbe; f) meglévő szó jelentésének bővítése — sokan ezt nem is képzelik szómagyarításnak, pedig a nyelv „természetéből” adódóan az anyanyelvivé tételnek ez a leggyakoribb spontán módja (BALÁZS GÉZA, Szempontok a digitális nyelvújításhoz [a magyarítás alapelvei]. 1999. <http://nyelv.c3.hu/netnyelveteszet.html>). A fenti általános szempontrendszer ki kell egészíteni, mert az informatikai szaknyelv magyarítása sajátos szabályszerűségek alapján történik.

A programok magyarítása nem csak nyelvi feladat, hiszen szoftvereket az adott nemzet kultúrájához kell alakítani. Ez komoly befektetést igényel, ezért csak a legnagyobb cégek (Microsoft, Symantec, IBM stb.) tehetik meg, hogy olyan kis nemzetek nyelvéhez és kultúrájához igazítják a programjaikat, mint a mienk, és ezek a cégek szigorúan meghatározzák, hogy mennyi időt vehet igénybe a honosítás. (A Microsoft például az új szoftver megjelenése után kb. három hónappal fejezi be a magyarítást, azért csak ennyi idő után, mert a nagyobb nyelvek nagyobb piacot is jelentenek, ezért sürgősebb a nagyobb nyelvekhez honosítani a szoftvereket.) Mindebből az következik, hogy meglehetősen korlátozott az az idő, ami a programok magyarítására fordítódik. A munka ráadásul üzleti okok miatt nem nyilvánosan folyik, ezért a nyelvművelésnek nagyon nehéz beleszólnia a magyarítás folyamatába, csak a magyarított szoftver megjelenése után van módja a nyelvészek széles táborának megismernie a magyarítás eredményét. Csak utólagos vitákra van lehetőség, amelyek haszna legfeljebb a következő szoftver magyarításakor merül fel.

Felmerült az a vélemény, hogy a szaknyelvi magyarítás lehetőleg ne hozzon humoros alakokat (BALÁZS i. m.). Hozzá kell ehhez tenni, hogy a jobbára amerikai eredetű informatikai szaknyelv jelentős rétege eredetileg kissé humoros, szemléletes képi háttérű, kötetlen szakmai nyelvhasználati rétegből származik (*hardware, software, chip, bug, plug and play, drag and drop, hacker, cracker, motherboard* stb.), ezekben az esetekben — még ha a hazai szaknyelvi gyakorlattal ellentétis is — célszerű lehet az eredeti szemléletességet, illetve humorosságot megőrizni.

2. A magyarítás folyamatának fontos korlátai is vannak:

a) A magyarított kifejezések egy csoportja ne álljon több betűből (karakterből), mint az eredeti. Az angol, eredeti kifejezések általában nem hosszabbak öt karakternél, és nem tartalmaznak ékezetet. Ez általában azokra a legalapvetőbb kifejezésekre vonatkozik, amelyek a program telepítésekor fordulnak elő.

b) A programok magyarított kifejezéseinek, utasításainak ki kell férniük az eredeti (rendszerint angol) változat programozói által adott kifejezés számára biztosított helyre.

c) A szoftverhonosításnál kiemelten fontos a nyelvi áttekinthetőség. Könnyen értelmezhető, pontos és gyorsan elolvasható, befogadható szavakat, kifejezéseket kell alkalmazni.

d) A szoftverek nyelvhasználatában gyakoriak a rövidítések, amelyeket általában nehéz és célszerűtlen lefordítani. Az eredeti változatban használatos rövidítések rendszerint angol nyelvűek, például FAQ: *Frequently Asked Questions*. Kezdetben megpróbálkoztak ezeknek a kifejezéseknek a magyarításával, a példánknál: GYIK: *gyakran ismétlődő kérdések*. Ezek a kezdeményezések azonban a körülményességük és a nehéz fordítási lehetőségük miatt elhaltak.

e) Fontosak a magyarító műhelyek közötti egyeztetések. Ha tudnak a különböző szoftver- és hardvergyártó, illetve -magyarító cégek egymás megoldásairól, és esetleg néhány megoldást kölcsönösen el is fogadnak, annak nagy hatása lehet az informatikai nyelvhasználatra. Néhány konkrét példa az egységesen magyarított kifejezésekből: *Edit* → *Szerkesztés*, *Help* → *Súgó*, *Clipboard*

→ *Vágólap*, *File* → *Fájl*, *motherboard* → *alaplap*, *hard disk* → *merevlemez*, *Copy* → *Másolás*, *Wiew* → *Nézet*, *browser* → *böngésző*, *directory* → *mappa*, *Tools* → *Eszközök*, *Options* → *Beállítások*, *Cancel* → *Mégse*, *font* → *karakter*, *betűtípus*, *print* → *nyomtatás*. Az információtechnológia szaknyelvét magyaritók tapasztalatcseréjében fontos szerepet játszhat a nyelvművelő.

f) Az újító, magyaritó kifejezés bevezetésénél figyelembe kell venni a nyelvhasználatban esetlegesen már élő változatokat. A legjobb eredményt a már domináns vagy a közhasználatban már lassan túlsúlyba kerülő kifejezés megtalálásával lehet elérni. Ezt viszont nagyon nehéz objektív módon mérni, vizsgálni. Korrekt adatokhoz csakis empirikus kutatási módszerekkel lehet jutni: ideértve az aktív és a passzív elemzési módszereket is. (Jó példa erre a *homepage*, illetve az *e-mail* esete. A *homepage* a kezdetekben kizárólagosan angolul előforduló változata mellett először az *otthonlap*, majd ennek rövidebb változata az *otlap* került használatba, majd csak később terjedt el a *honlap* formában magyaritott változat, ami manapság a sikeres informatikai magyaritási megoldások közé tartozik. Az *e-mail* esetében nem ilyen egyszerű a helyzet, hiszen az angol változattal egyenértékű magyar alak még nem vált dominánssá, csak elszórtan használatos az *e-levél*, *e-posta*, humoros, szlenges a *drótposta*, *villanyposta*, *emil* változat. Mellesleg az *e-mail* a kötőjel miatt komoly helyesírási bizonytalanságot is okoz a hazai helyesírási gyakorlatban.)

3. **Nyelvstratégia az informatika korában.** — A fő cél az IT kommunikáció zavarainak és zavarlehetőségeinek a szűrése, az egyértelmű, releváns kommunikáció biztosítása. A közérthető kifejezési lehetőség biztosítása ott, ahol ez szükséges. Egyszóval az anyanyelvivé tétel, de nem az idegen szavak elleni mindenáron való, sziszifuszi küzdelem. A helyes nyelvstratégiával elő lehet segíteni azt a folyamatot, amely a felhasználók, a közemberek és a technológiai fejlesztők, az IT ipar közötti sikeres kommunikációt biztosítja. A tudományok feladata, hogy a piaci, a felhasználói igényeket megismerje, és azokat segítse átadni a technológiai fejlesztőknek. A nyelvstratégia és nyelvtervezés hazánkban egyáltalán nincs felkészülve az IT nyelvi hatásaival való szembenézésre. Nem is mérték még fel. Az ilyen kezdeményezések még gyermekcipőben vannak. Általában a tudományoknak is meg kell keresniük a helyüket az informatikai forradalomban. Fel kell készülni arra, hogy nyelvünk alkalmassá váljon az új ismereteket hordozó új kifejezések befogadására, ez egyben EU-csatlakozási kényszer is. Elősegítője a nyelvi technológia, a nyelvi mérnökök képzése. A fordítás, a honosítás technikai segítése. A nyelvstratégia a nyelvtervezés IT szempontúvá tétele.

A honosítás, a magyaritás legfontosabb színtere: a felhasználási terület, az alkalmazási kontextus: az internet. A legjellemzőbb problémákat az alkalmazás közegében kell megoldani internetes honlapokon, e-mailes tanácsadás során. Webes honosítási adatbázisokat kell felépíteni a honosítási eredmények összehangolására, a referencia megteremtésére (<http://nyelv.c3.hu>). A nyilvánosság számára is hozzáférhető szótárakat kell alkotni, ebbe az irányba vezető első igazi lépés a Microsoft Press Számítógép-szótára. (SZAK Kiadó, 1999.)

A nyelvművelés hagyományosan leghatékonyabb színtere az oktatás. A közoktatási intézményekben manapság már van lehetőség az információtechnológia alkalmazására, ezért szükséges és kézenfekvő, hogy itt tanítsuk, terjesszük az informatikai szaknyelvet. Ehhez azonban szükséges a szakemberek és a tanárok felkészítése, továbbképzése, és a módszertan kidolgozása is.

A saját kitűnő lehetőséget adhat a honosítási, nyelvstratégiai elképzelések megvalósítására. Az informatika ráadásul van annyira népszerű, hogy a szakszerű, célszerű és közérthető nyelvi tanácsadás és a honosítás mint téma könnyen megjelenhet a műsorokban, lapokban, orgánumban. Ezzel a lehetőséggel könnyedén, nagy tömegeket érhet el a nyelvstratégia.

Nagyon fontos a honosító központok közötti párbeszéd kialakítása, nyilvánossá tétele — amennyiben ez az üzleti feltételeket nem sérti —, és lehetőség szerinti kézbentartása. A párbeszédet ki kell alakítani az egyéb résztvevők között is, tehát a tudomány, az ipar, a kutatás-fejlesztés

résztvevői között. Ez mindenkinek közös érdeke. Erre tesz kísérletet a nyelvi-honosító honlapunk (<http://nyelv.c3.hu>).

Szükség van olyan kézikönyvekre, szótárakra, amelyek a honosításra vonatkoznak, és referencia ként szolgálhatnak a felhasználóknak és a fejlesztőknek egyaránt.

Mindezeknek a feladatoknak az eléréséhez elengedhetetlenül fontos a kutatások megindítása, az internet és az informatika nyelvhasználatának vizsgálata. Számos kutatási problémát vet ez fel, hiszen nincs még kidolgozva az on-line kutatás módszertana, nem tudjuk pontosan, hogy milyen az informatikát használók összetétele. Mindehhez nemcsak arra van szükség, hogy a nyelvészek és a nyelvstratégák forduljanak végre az információtechnológia irányába, hanem az is fontos, hogy a társadalomtudományok és a műszaki tudományok is együttműködjenek a nyelvstratégiákkal.

BÓDI ZOLTÁN

ÉLŐ NYELV

Nyelvjárási szöveg Hosszúfaluból

Az itt következő szövegfölvételt RUDAS JUDIT, a Maribori Egyetem Pedagógiai Karának IV. évfolyamos magyar–földrajz szakos hallgatója készítette Hosszúfaluban (Dolga vas — Szlovénia) 1992. június 6-án.

A település a történeti Hetés egyik faluja Lendvától (Lendava) északra a Lendva-hegy közepén. Az 1991. évi népszámlálás szerint 764 lakosa közül 454 fő a magyar (vö. GÖNC LÁSZLÓ, A magyarok fogvatkozása a Muravidéken: Muratáj 1992/1—2: 54). Olyan népi kulturális értékek őrződnek itt, mint a népdalok, a hagyományos munkaformák (például a „tökmagköpesztés”) tisztelete (I. SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN, A Rábától a Muráig. Püski K., Bp., 1992. 131—2).

Az adatközlő Laj Ilona helybeli lakos. 1923-ban született Hosszúfaluban. Háztartásbeli, a háztáji gazdaságban dolgozott (és dolgozik ma is) lakóhelyén. Korábban két évig szövőgyári alkalmazott is volt a szomszédos Lendván. Eléggyé gyors beszédű. Bár közvetlen, vidám természetű ember, a fölvétel közben néha halk lett, illetőleg kérte személyes okokból a magnó időközönkénti lekapcsolását.

A szöveget MOLNÁR ZOLTÁN jegyezte le 1992. november 1. és 1993. január 24. között, maribori lektori kiküldetése idején.

Tizénhat éves koromba kesztem a (...) fõn a k'õruszba, a templomba azután mindiG.

— Azonkívül még máshol is énekelt a kórusban.

K'õrusogban mindenhõl 'ènèkütem, utyhoty cindarabokat jáccottam nèm? Na asztánn^a akko gyütt a, Domink [= Dominkó] emõnt ako gyütt a Kürõnya [= Kuronya] gyütt a, Rituc amèjik Kámbo v"õt, asztá mind ithon v"õtam. Asztá èm maga^m is lèttem kèsõb má, vezetü, ugyè a po a koirain. Mast ippem mánèm.

— Most mivel foglalkozik itthon?

Hát mast jelènleG, beteg vagyok aza foglalkozom h^a f"õzök sütök. Eddig asztá jártam a k'õruszba is a Varga tanár ur n^m, no a sztá N'èmt István no de, mast oda sè já'ok. El'b is am mæg, mindiG inèkütem. Temetübe. [Itt magnókapcsolás történt.] Szindarab^o pici koromtu fogva æ ekkó'a piciⁱ nígy'èves kis lány v"õtam akko jáccottam mer elüb nèm ugy v"õt mim most, nèm? Elüb, ithon v"õtak ájtetuc [= ágyterítõt] coldogattak [?] függönyög v"õtak asztán a nagylányok összemèntek a fiukho sztá taⁿutunk szindarabot 'èn v"õtam èp piszi, kis lány aszi 'ènèkütem hogy, [énekelve:] ot talász mæg tiszta feh'èr ruhámbo göndör hajam karikár^o l'è'ág^o. Ez v"õt a legelsü, pici v"õtam

nígyⁱévezs v^ootam de má akko. Elüb nēm uj [= úgy] v^oot mim mast mert nēm mē nēm is v^oot az a lehetősig nēm? Na asztán azutám mēg gyütt a, a ziskolábo is jáccuttam valami hármot, szinda^aabot, azok szlovin Králjěfsztvo pálcsof [= Kraljestvo palčkov 'Törpék királysága'] ezeket mas má annyi^a a nēmizē^h [?]. Na akkor Betyár Bandi, Biru u'am [= uram] ujra n^oösül, asztán a Vidám vendigli Doktor ur, à valami öt-hatot ja əgy ö Fa'usi liba Pestő^u utyhogy valami öt-hac cindarabot jáccottam. Asztán, um mondom hoGy, mast əszt nēm az^ē mondom ənnyⁱ mⁱdēnhol f^oőszerebbe v^ootam nēm? [Magnókapcsolás.]

— Előbb a kukoricafosztásnál is énekeltek. Hogyan?

Mjndēn kukoricafosztáson osztán utánno juo mákoskalácsod diuskalács, əsztán əgyə asztalterittüve léteritVē turu, a osztán utánno ⁱēfēliG ⁱēnēkütünk, ə j^oō őttünk ittunk ə na j^oō [= nagyon jól] ⁱērēsztők magunkat, əm bisztos nēm ugy mint, mámo ez nindzs, de mámo a fiatalsa^k nincsiⁱki sithon [= nincsen is itthon] ugyē m^o [= mert], e vannak foglalva, mind iskolábo ⁱelüb nekünk nēm v^oot iskola, iskola lett is v^oona csak pⁱēnzünk nēm vot rá, azē nekōm is sokszor mēgmonta^m h^o hegedū mindig annyira teccēt mēk, szerettem is v^oona mēg mindik teccēt a hegedū csak, nēm v^oot rá lehetősigē^k hát it mit mongya ziga^aat mondom nēm?

— Akkor a tollfosztásnál is szokott?

Ott is, ot mēg utánno mindiG. Elüsször ə vacsola nēm vuod de bor vuot utánno asztá, zeniszō^k inə hazdⁱ, zeniszōk, nōm is mondom a többit nēm? De j^oō v^oocs csak ugráhusunk.

— De akkor hogyan volt ez a tollfosztás? Hogyan kezdődött, vagy hogyan fosztották?

At fosztottok a tollat mⁱēr hoty hogyan?

— Hát hogy mondjuk egy háznál?

Nā sorba ēccēr ēggyiknā ekesztők akkor ott ēggy öt-hat^o mēktartottak a másiknā a^ko mindig utollán v^oot midinG [= miting] utánō.

— Akkor az egész...?

Akkor a zegis a^ko gyütték a leginyők ara ugyē, əsztā^h egisz ^hogyan gyüt rēggel^h mēk hát tudod vələk ilē^h [= voltak ilyen?] mankabánok [= mankabálnak] monták másrok is nēmsak ippen tolfosztáskor v^oot eZ. Elüb nēm v^oot ə nēm tuom hogyan hotyha mulacscságo nēm mēhettünk így ithon mēk hát a kocsmábo vot valami, itt a Gönl'ērházo e szoktunk mēnni, ott ēlig j^oo voⁱ; əszova fiatalsaG, ha fő akart^a magát talányi edis [= eddig is?] fōtaláhatta magát majnēm mig jobban, mast ez a diszku ugyē ^hat elübb az nēm v^oot nēm?

— Udvaroltunk is közben?

Hā gonduhattō^d udvarutunk, mindēggyik mindēnkineg v^oot udvalluja, mássik falubu is gyütték leginyēk utyhoGY, a v^oot ēty tōpször ə a, Rozsmán Anusnā^k hát əgy ijjen, házoknā annyi össze gyüt hoGY, nagyon sokan Lēndváru Lakozsbu Csentibū mind gyütték à, leginyē^k hát ugyē tuoD, belevalu v^ootunk mind a [nevet], sze^rettünk udvaunyi mēk hát, daluzny^o [= daloznyi] hát az mēG, mindiG örök ietōmbe szeettem.

— Akkor a háborús években? Akkor mit csináltak?

Hogyan gondolod mast eszt hogy mijjen szēmonⁱ?

— Hát hogy itthon voltak?

Hát ithon v^ootunk ja hogy a leginyēk mēk hol voták? Azok mēG, azok mēg e v^ootak hōhōhō [nevet] evittik ^hōket, aⁱ há nēm tuom bujkátok. A leginyēk azo nēm v^ootak akko ithon azok mind e v^ootag vive Kōrmendre is fele [?] másika^k a fontra [= frontra] sok od belū [= belőlük] mēg is hát mēg nekēm is, a (...) [Itt kérte, hogy kapcsolják ki a magnót, majd így folytatódott a beszélgetés:] Varnyi hát aszt mēk horgūnyi asztán sz^ēt^ēt^ērēket aszt nē nēm is tuom mēnniit mēkcsinyátom cēkkert aszt mēG, az mēg aszt mēg nēm is tudom mēgmondanyi mēnniit, kötöttünk mer kollōt a pⁱēnz is ə zsinos c^oēkkērekecs csinyátok nēm? Na szōttōrōket mēG, aszt mēk csinyātu V^oōgyi-falutu fogva egisz HosszufaliⁱG, mindēnkinek mer, hát tⁱēnyeg [= tényleg] ugyē, j^oōl gyütt az a pⁱēnz aZ, attul mē akko mē csinyátom a iskolánok nēm v^oot annyi pⁱēnz mim mast asztán

a tanitunak^o an szip abroszokat miⁿ, mēG a ^ˈeket eszt a t^uöt^o varássa [= töltött varrással] csinyátok. Közbe mēgə, akö emöntem Nimētországbo is ugyē, ēgy^ˈēvig od v^ootam.

— Ott is kötött?

Ot nēm, ot nēm kötöttem, otta tudo [= ottan tudod] nēm is ^ˈērtem ^ˈə, gyárbo v^ootam mēG, künn a mezüⁿ is ēccēr a mezüre köllöt mēnyi hát ugy a, gyárbo na akko mēggvüttem akko^ˈ mingyá szindarabba, mēntem má a másík h^ˈēlön má^ˈ várto^k. Akkor v^oot itt ēgy magyar, igazga^ˈo akko^ˈ otam aszt jáccottam ^ˈa^ˈusi [= Falusi] liba Pestöⁿ. Hát a na j^oo m^ˈ [= az nagyon jól ment] hát o [= ott], akko öreg apaja [= apraja] az min cindarabba jár^ˈ, idüs embörök is hetven hetvenöt^ˈēvesek mind osztān ijen kabarig v^oot lēktöB, szindarab izs v^oot ugyē, valamijēⁿ ako akko mindēn, h^ˈēlē^ˈ k^ˈēccē^ˈ a ziskolábā össze ^ˈgyülekösztünk itt^ən Hosszufaluba asztā, sz^ˈ ollan mindēn^ˈ nagyon j^oo v^oə níp jobban összetartot min mazsd valahoGY mast, ez nincs mondom hogy nincsenek is iton de mē^ˈ küölmben si nincs itt az a, az a az a mēg^ˈērtis min^ˈ akko^ˈ tudod. At az igaz vod de hát aZ, aZ akko, na j^oo hā összezav^ˈodās mindig v^oöd de az^ˈēr od valahogyān mámo má nēm az a izē van ēgyik a másíkāt nēm, akko mē oān fō^ˈöntünk ^ˈēgy^ˈe Doacra [= Dolacra], összeismerköttem hama^ˈ, a zēggyik kis iZive tápai v^oot az a, kis asszon va^ˈami nagyon szēp kis n^ˈö vo^ˈ, az aszt^ˈ gyüd velēnk hēgyre mög, mindönhoā, utyhoGY valu [= valóban?] barácságozs v^oot, a zegisz mindēnki ēgy-mást szerette mēG, hát azon is v^ootunk hogy lēgyēn mindig valami, a faluba ha már mast nincs iēsmi, sajnos ā... [Megint kérte a magnó lekapcsolását. Utána újból folytatta egy másik témával.] ^ˈēn annyira atam [= akartam] dagasztanyi, zanyām után, mindiG ə k^ˈērtēm hoGY ēty kizs darab dagasztanyi ^ˈēn annyire nēm is sütöttem ^ˈobb^ə akko m^ˈ a zidüssebek nēm? De, má fontam is mer ha kümöntem akko^ˈ má alig vá^ˈtam hogy othon^ˈ emēhessek [= otthonról elmehessek], h^ˈat akko má mi asz^ˈ nēm csinyátok ugyē anny^ˈa ezö a zanyām jobban vagy azok hát a zōregə de az^ˈēr, ^ˈēn is kivēttem belü mindig a r^ˈēszemet nēm? De nagyon szerettem fonnyi, egis csondogatu ti [?] vot de nēm számítot s^ˈō napszrinyaszt [?] asztān, sz^ˈēp oan szíp fōszödötteket csinyátunk, tisztāt aszt nēm a, c^ˈērnābu və və vētük aszt a c^ˈērnāt, mindig oan szíp tulipānos aszalterit^ˈōket csinyátunk, mēk hát ien ^ˈfesmit nagyon szerettem ^ˈēn^ˈ k^ˈēmuā^ˈni [= kézimunkázni?] küömbem mindi uc ceet^ˈ [= úgy szerettem]. ^ˈēnhö mindēn^ˈö, kölöt is fogalmam lēgyēn mer, neköm mēk köllöt mindēn tanunyi mer nēm v^ootam ojan hejzedbe hoGY, hogy nē kö^ˈöd v^oōna mēktanunom nēm hogy mindēnt helēmbē hosztag v^oon^ˈ [nevet] csajnos [nevet] de mēg n^ˈ az^ˈē [= azért] nēm bāntom əm [= én?] mē^ˈ. Zembö nēm varhat ugy valamit nēm? Sohasē nēm bānyo m^ˈ [elhalkul].

— Az aratáson is részt vett.

Hát ja, k^ˈēzze, markoc cēttem lektöbbe vaty kötelecs csinyátom miko ə zanyām nēm gyütt akko ^ˈēn lēttem a na iszēⁿ addi mi köte^ˈcs csinyáni hát aszt ^ˈēvesztēm, kö habā k^ˈēsüb nēm is má, de elüszö m^ˈēG, kicsi lány v^ootam akko jā át gZ ēggy öröm v^oot hoty kötele tudok ^ˈēn ma csinány^ˈ, k^ˈēsüb nēm mondom ākor [nevet] peiG u többet köllöt akko má ^ˈa zəmbör mög melegüt ām avve hát akko m^ˈēk^ˈ, fiatal v^ootam hijābo v^ootam, k^ˈ h^ˈiteⁿ [= hirtelen] mas nēm is tuom hogy innen, hoty tuttam mēn^ˈ mas már [elhallgat; aztán egy magnókapcsolás után folytatja]. Elüb mindēnku ki emēnt maskuráni majnēm. Utyhogy aki csak oda valu v^oot az mindēnki emēnt na asztā össze-sereglöttünk ugyē a mēnyasszony izs v^oot a maskura k^ˈēppen utyho lē is hasogatták mind a másík a fátjolba v^oot va^ˈ koszo^ˈu^ˈa, gZ a ruhājo h^ˈat elübb ub bə elübb is vigyāznə kö^ˈ a maskurázásro mer nēm ismertek ho ki vot is mēktuttam ho nēm is idegēn v^oot ēs lēhasogatta r^ˈōlam a, ruhād vigyāzni köllöt a maskurákke elübb is hoGY, ki vod de az^ˈēr mindig emōntünk hát az ēggy az ēggy ^ˈēminy v^oot má.

— Hová szoktak, a Koronāba?

Nē hát itt a faluba v^ˈēgig mēg bemōntünk akko^ˈ onnan^ˈ egy mulaccsāgbo sztā ot lē^ˈötösztü [= leöltöztünk] vaty pediG, mindēn házsho emōntünk utyhoGY nēm, mōntünk akko^ˈ oan any anynyira annyira nēm, ^ˈēlēsztük [= éreztük] magunkat mim mi, hát tudo nēm ugy v^oot az mim mast nem vot o^ˈan ruha, hā ruha vuot mer mindik k^ˈērtünk magunkiba nēm v^ootunk nēm? Sz^ˈēp sz^ˈēlēs ^ˈē^ˈerr^ˈōzsās ru^ˈa de ^ˈē^ˈ aszt asztā^ˈ a mē^ˈnyasszo^ˈu^ˈat ek^ˈētem [= elkértem] de aszt is anny^ˈa mēg-

bántom mer, tisztán lēhasogatták a, fátyolt is im mondom aszt utyhoGY, szíp ruhát a zembōā fēlt is kēnyi mer hát, szömtelen v"ót elübb izz v"ótak még mast i vannak azo^k ə nēm is asz nēm is szabadod v"óna nēm? ¹sz^e mēttuttam aszt is hoty hē [Mintha legyintene, és a magnó lekapcsolását kéri, de az újabb bekapcsolás után folytatja.] Asztán mē a bucsura mēnizs v"ót ēty kis tá'sosák hát am mē^g mindig valahol v"ótunk még v"ótunk híva, ēcc [= egyszer] ēgyik pinc'ēnā másoccor másiknā akko v"ót tudom ott a Szentā'omságnā [= Szentháromságnál] ēm mulacság is, akko oda emōntünk mulacságbo vaty pedig^g, utyhoGY ēgybe voltunk nēm o'an sokan oda un nēm mēntünk maun fajtə [?] csak annyi ami ami mēk mēny' mēkhiftunk hát sz'ēp v"ót elübb a bucsu, mēg ejārtung bucsura ev"otu" Csáktornyáro elütte este mōntünk, fekūnni ot fekūttunk Csáktornyán ēggy a vilə ott egy Gy"ōf Jancsinā. Hát talān a, padlāson fekūttunk onna [?] rēgge 'ērdōkōzs v"ót a bucsu mā rēgge od v"ótunk Csáktornyán ugvyē az ēggy-ēgy nagy, tudot hogy eZ, mā nēm ugy van hoGY, mām^o nēm mim māmō hogy vonattē vonatta sē mēhettūng gyalog [nevet].

— Mennyi ideig jártak?

Na há hoty-hogy mennyi ide'iG?

— Egy nap mentek?

Hátt ēggy estire mōntünk akko ot fekūttunk a Gy"ōf Jancsinā "ko rēgge mingyā od v"otu" bucsun akko, emōntünk mi Babakuttyā' əum mondom it fōn Vikkuton [= Vig-kuton], az a vā Márton vitt ēty szekerre bennünket, egy lova v"ót neki na de az is ja tē ja hát az ēgy mogyorus [?] kis korsukad vettünk tu^dod, a^t, ēggy ojan nagy iz'ē v"ót ottan hoGY, nagyon sz'p v"ót mēg gyalog is emōnt" (...) [hadar] kigyuk, elübb miko mentünk asztán, az'ē akko Mártont mēffogattok az evid bennünket. Na, akko emōntünk k'ēsüb mā hác c"a [= hát szóval] Máriqbisztrice [= Marijabisztrica] elüttei nap [?] mā autung v"ót ak^o [= akkor] mā otuve^l [= autóval] jártunk amig nēm v"ót autunk addig mēG, gyalog-autuve [nevet] biciglive, biciglive izz v"ótam Muraszombadba miko jártom gyārbā, "sz akko' is [?] hat h'ētig nēm ām mim māmō ə csak hat h'ētik kaptunk va'ami seg'ējēt, az'ēr bicikle'e, mēntūng be e egisz Muraszombatig mēg vissza ęsz əv və o'an nagy is mās biciglive vot nēm a zenyim, h'ā, nēm uv vot magamnak aZ asz nēm is 'et [= lehet] mondanyi az'ēr akkārhowy is van de, elübb eZ, nem vuot ugvyē. Migis a nip egissigēseb v"ót mim mast jobban 'ēresztōk magunkat mim mast. v'āhoGY, a zidü is mā emēnt mēG mindēnki idegileg nincs uGY mint elüB. Elübb, 'ēn ə nēm votunk idegēssek alig vārtok hogy mēggyūjjōn ēgy ēgy, ünnpē ēgy bucsu ēggy, mulacság akko az o'an boldokság v"ót mām^o sēmni sē boldoksā^hā [nevet] idūssebnēk.

— Maga hányban született?

Huszonhárombā.

— Itt Hosszúfaluban?

Hosszifaluba.

— Akkor hosszúfalusi lakos.

Hosszifalusi lakozs v"ótam örök ilet nēm v"ótam 'ēn sēhovā sē. V"ótam Nimētōrszāgbo mondom de 'ēn hazavāgyu v"ótam mindiG. Muszāj ta'tani [?]. Valahogy, ithon f'etalátom magamat mindiG.

— Itthon nem dolgozott a gyárban?

Ithon izz d"ōgosztam a gyārbo k'ēt 'ēvik sajnos akk^o, vi^ge lēt a gyárnok mer a, ā Batos [= Bartos] emēnt innen, na ēs akko utānno mē itten a Kistempi [?] lēt a, va'oda akko id vartam.

— Melyik gyárban dolgozott?

K'ēt Bartosnā cēttērgyārbo. Nako [= na akkor] Zalaegērszēg'e d"ōgosztam kendüket, de aszt a G"ōr Bözsi szōa^l [= szóval] autti [= attól (?)] mēnnyit mēktanutam 'ēn babaga'nitürākot mēk kendüket akko horta ide mind a zanyagot ics csinyátok esz k'ēt 'ēvi, oda izz d"ōgosztam utyhogy, szēgēntem any^l mindēnhu ęszt a bongyolkendūkecs csinyátok.

— Az hogyan ment?

Csak asz ēccerü simān kötötüte velē [?] oan bungyorozs v"ót fū figyelni kēlēt hogy a bongyoláro nē, bögd bele mer akko sz'ēc mentünk v"óna annyi szōmre ugvyē. ə az^l [= De azért (?)] ēgy

nap éty kendüt mékcsinyátunk, mēk^o éty fonalad bellüre, emlikszöm rá ot ifilik fön v^otunk ám otə'. H^oat esz nagyon raf nagyon ju gyütt az a p^lēnsz mē', it nēm lōhetōtt elūb nēm gyárbo votam ot j^oo v^ot nagyv^o, j^oō fōtaátom [= fölaltaltam] magamat akko mē, nēm lēhetēt nēm ugyē. (...) [A magnó lekapcsolását kéri.]

— A névnapokat is meg szokták ünnepelni?

Mindēn n'ēvnapot mēgünnepōtünk annyān v^ootak ēccē minālunk ho^v nēm f^ortūng be a szobábo. Ap pajtábo tartottok ē de 'ē [= még] hārm^oōnikāzs vot m'ēg a tē nappapád vu^o. Na asztá akko emōntiūn koGY [= hogy] hā' | v^oōtūng valami huszā hát huszan huszannígyen bīsztos, akko emōntiūn a^o Szorozsba kukoricát sūtōttiūn 'ēggē'iG, "a^o na asztá emōntiūn vīgig akko a fa'ubā ijeli zānit annyi. Mindēn^o h^oat nēm mindēnkinek hát ētypárnok hát az ott ēgisz ēgeli [= reggelig] akko mulattunk h^o na^oon j^oo ment utyhoGY nēmcsak az a zenyimet tartottok e' mindēn szāllo etartota a n'ēvnaptýd' ugyē utyhoGY, hā oda vittiūn ajāndikod valamit hát cs'ēsziket eji v^oaty [= legjobban vagy] nēm tuom mīcsō^d a "ēgy ajāndikok^a tāām mīm mámo de valamit m'ēgīzs vittiūn. Asztān ez igr od", "z alig vártok hogy mēg[gyűj]jōn a n'ēvnap aszt akko má, ősszesē'eglōttiūn mindēnkinek a, nuōtásztunk ēgisz h^oat j^oō j^oō "o', szoa illesmi nagyon juō mēnt mer mondom sok izz v^oōt a fiatalsāG mámo nīcs is annyi fiatalsāk hát nēm tuom, ēgybe ősszē'ērtōttiūn. Szīndarabō' jác-cottunk onna' ejōt m'ēg a tanitu is, k'ērdōszte aki tanitott it e'ūhetne "ō is mondom csag gyere. Szā [= aztān] egyūtt ū is akko "f^ovnapra, [lehalkul].

— A disznótoros vacsora hogyan ment?

Az az mēg nagyon j^oō mēnt az nálunk ott a F^oōv'ēgbe a Pista bátyām muzsikāzs v^oot nēm? A ősszes s^oōgorok ősszemēntek. A szf^o v^oot va'ami jo pīrozsz bō', ju beszōtte^k mēg in im magam is ēk kicsit. Na asztān mindēnki e'hunta [= elmondta] a nuōtājāt āt annyi^l ēlīmīny v^oot asz hogy aszt nēm tuom mēgmondanyi, zōgyiknek az vot ogy nōm 'ēn lōttem hūtlen hozzād [énekel] te csaltāl mēg engēm [énekel nélkül folytatja] a z'ēn apámē az vot [megint énekel] soga [?] nēm lállak-ē valaha vagy talān soha, verjēm mēg a juō isten hát f'ēgēd vala^ha [újból szöveggel:] a másik mēk ha [ismét énekel] mēkhalok sz'ēlēs uton vigyetē^k, babām házo elūt lē is tēgyetē^k [beszélve:] na asztān akko a zanyāmna is nagyon sz'ēp nuōtājō v^oot 'jē, im mēg aszt ho a cigányok [énekel] vallāso a ju rántot káposzta, hotyha juō van berántvo fōljut a mēnyorszāgbā jāi jāi [beszélve] akko esz mind monta, hād vīgīre asztā^h ā rēggelīg, a so az a s^oogaram is, a usz hát o'an kedve v^oōt annak hogy mēcs csē tuom mondanyi ēGY ēk kis, disznuvacsō^a is o'an kis lakodā'om v^oo' Pista bátyām az mēg ugyē, hegedūt, az mēG mēgīn^l elūrū 'ēlvelōt [?] hoGY, mīnē [= minekünk] millen juō kedvūng van, h^ot mámo mēk hā', disznuvacsorāk mámo izz vannak csak, ugy mondom nīcs is nálunk ēGY, muzsikās sē sēnki Hosszufaluba nīcs muzsikās mast utyhoGY nēm lēhet^o, akko^a d'i v^oot elūbb a, Szabu La'ozs bandājō ot trombitāsok izz v^ootak, ā illesmi nagyon-nagyv^o "jā szūreti mulacs-csāgo^k na sajnos 'ēn abba má, m'ēg 'ēn abba nēm v^oōtam, de de, fōvēttek a, szek'ērre de mēntek, sztā mind vittik a kaszāt kapā', vagy a sorukat [= sarlókat] illesmī^l asztān a "v^oōū'en fōōt^o ā [= győnyörűen fölöltözve] Gāl lányok is mēg mind ezōk a Bērki Mari mēg a Sziēp Klārik, 'lē kis lányok mind mīnk itten kīn v^oōtunk mind dobātōk fō a szekire [a rózsát], mēntek id v'ēgīg a szekēr^e hát az ut a lovag vūtt [= vitték] ūke'. Kērēsztapād is tuggya iszē", azza^l el izz ben v^oōt ugyē, a zoan sziēp vot ogy aZ, nē sē [= nem is lehet (?)] mēgmondanyi igaz itt a faluba vīgīg aZ, nagyv^o nagyon sziēp v^oo' utyhoGY, h^oat, dē lē^het hoty talān, unalmas lēnne soknak ez de nekōm nēm v^oot mer, i^{en} szerettem illen ilen, mindēmbe iembe ben lōnni.

— Őrizni is szoktak akkor, ugye, csordát?

ā csō^odās s^o sorba mōnt.

— Hogyan?

Mindēn hāsztu ket^o szī^o [= szinte?] mindēn hāsztu v^oōcs csordās. Kēttaul [= kettő, ahol] ke-^vesen v^ootak ot mēk kettū, elūp csordāzs v^oot mēk kanāz, de akko k'ēšūb ma an nēm vāt mindēnki u^o nēm kōlōcs csē^oetnī [?] ugyē, hát an nēm v^oot o'an nagy 'ēlīmī^{ny} az az nēm aZ [nevet] ot hajszutok a tehenōket mē, annyi csū^odā o^o, most kette^o-hārmon hā v^ootunk annyi tehenā sz asz mēk

köllöc c"ógányi a [nevet] nēm annyí a no dē miko magunk^o rösztük a, teheneket akko mē^s akko juo v"ót mer gkko mindēnhunnan v"ót egy legin is mēg lány is az má, 'ērdökössebb v"ót k'ēt tehenre vigyázni mēG mēg | szász tehenre vigyázni ugyē kettüne^s v'aty háromnak. ə elübb "öröszték a, leginyék is mē a lányok is szeretünk mi egybe "öröznyi [nevet] az ien 'ērdökös, v"ót, a zudvarlás is nōm? ə, aszá 'ēn is, el^hajtottam "öröznyi asztá akkò Bede Bedecsökná [= Bedecsékné] maradott egy l"ò va'a^hogy 'ēn nēm tuom aszt hogy maradott itt miko a zo'oszo^k emöntek, annak a hátára 'ēn is főütem asztá biza, megjiettem uv vēttek lē rula mer nēm is tudom hogy mi v"ót ve'em, 's a l"ò mēg bē à zerdübe, akko utānnom futotta^s vagy lēvēttek mindēn i'enre kaphatu v"ótam valahoGY, ^kicsid merⁱēZ v"ótam [elhalkul].

— Van valami élménye a háborúról? Az oroszokról meg a...?

Hát sokat menekültünk elülik más 'ēlményem nincs sēmmi sē sokat sokat futkosztunk eggyik pincibü a másigba. UtyhoGY eliG elik csunyan mēnt, na de a nem tudom, mi ebujtunk it a D'a-gosics^o [= Dragosicsék] pinc'iibe utyho minket miko begyűttek nēm is láttok mē^s, de mi mind a zágy alad v"ótunk. Fiat^s akko mē fiatalog v"ótunk nēm? Tizēnny"óc'ēves vot^s hát akko a, de a, ə na m'ēG utyhoGY mind^s bujva v"ótunk a, padláson soha nēm v"ótunk elütte. V"ótak kösztik nēm mindēneggyi de utyhoGY elik^s, csunyak izs v"ótak.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

S Z E M L E

Nyelvmentés vagy nyelvárulás?

Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról

Szerk.: KONTRA MIKLÓS, SÁLY NOÉMI. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 458 l.

Hogyan is fogunk utalni a kilencvenes évek nagy nyelvi vitájára? Nyelvinorma-vita? Egy-szerűen: norma-, szabvány- vagy standard-vita? Vagy inkább: nyelvművelő-háború, a' la jottista—ipszilonista vagy ugor—török? Vagy ahogy a gyűjteményes kötet alcíme mondja: vita a határon túli magyar nyelvhasználatról?

És valóban az érvek, ellenérvek, illetve indulatok milyen „bináris” rendbe szervezhetők? Paradigmaváltás: régi és új tudomány? Operatív vagy spekulatív nyelvészet? Generációváltás: fiatalabb és idősebb nyelvészek? Konzervatív és liberális nyelvészek? Strukturális és antropológiai irányzatok küzdelme? A leíró és a szociolingvista nyelvészek harca? Belső és külső nyelvészeké? Nyelvészeké és nyelvművelőké? Gyakorlati szakemberek és „szobatudósok” küzdelme? Magyar és nemzetközi (netalán: amerikanista) nyelvészek? Támogatottak és elnyomottak? Paternalisták és demokraták? Egyáltalán: tudósok és nem tudósok? A kötet címéből adódóan: nyelvmentők vagy nyelvárulók? A rend vagy az anarchia hívei? Öncélú vita? Ezek közül szinte mindegyik fel-felbuk-kan, némelyik kimondva vagy tagadva; részgazságok gyanánt.

1. Emlékszem a rendszerváltás körüli időszakra, mindenki, idősebb és fiatalabb kollé-gákban hányszor megfogalmazódott: Merre tovább, nyelvművelés? Talán TOLCSVAI NAGY GÁBOR maga sem gondolta, „midőn” (ez kedvenc kötőszava, s nem ironiaként, hanem pontos filológus-ként idézem) akkortájt, 1991-ben a Regióban közzétette „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” című tanulmányát, hogy ekkora vihart kavart. Sokadszorra olvasva az írást, úgy tapaszta-lom, nincs benne indulat: elkötelezett demokratikus indítatásból és persze a rendszervál-tozásnak köszönhetően, kritikusan szemléli az eddigi nyelvművelő tevékenységet (amelynek per-

sze azért ő is részese volt), és nyelvi önállósodási programot hirdet a nyelvváltozatoknak! Bővebben: egy határon túli nyelvész, Ágoston Mihály „Rendszerbomlás” című könyvének emblematisztikus címével és mondanivalójával vitatkozva a magyar nyelvművelési tevékenységet kritizálja és kívánja újragondolni. Fő — költői — kérdése: „a határon túli magyarságnak feltétlenül igazodnia kell-e nyelvhasználatában a magyarországi standardhoz..., vagy határozottabban hagyatkozhat saját régiójának nyelvi hagyományaira és a kétnyelvűség során kialakult sajátos újdonságaira?” (15 — a zárójelben lévő számok a jelen kötet oldalszámjai). Ezek után áttekinti a magyar nyelvművelésben uralkodó központosító, a vélt átlagot és álpetőfies közérthetőséget népszerűsítő szemléletet, a szocializmus legelején (az ötvenes években) felbukkanó társadalmi egységesülés mellé társult nyelvi egységesülés gondolatát; nyelvi pluralizmust hirdet; említi az irodalomban, a mindennapi nyelvhasználatban megindult „széttagolódást”, az utóbbiban a „lefelé igazodást” (szlengesedést); védelmébe veszi a helyi nyelvi hagyományokat (nyelvjárásokat), a helyi normákat, szubkulturális változatokat, valamint elismerni igyekszik a határon túli magyarság esetében a terjedő kétnyelvűséget — azzal a fő érvel, hogy az egyén identitásának, illetve a csoporttudatnak szerves része a nyelv. Fölveti a több államban beszélt magyar nyelv többközpontúságát. Véleménye szerint a különállónak elismert, „egészséges önállóságot mutató” nyelvváltozatok azután kialakíthatják a Kazinczytól eszményített különbözőség egységét, vagyis „alulról építkezve”, demokratikusan, „természetes szervesüléssel” jelenít(het)ik meg az egységes magyar nyelvet. Ebben az első cikkben minden benne van, amivel később kötetnyi cikkben vitatkoztak; támadták, kiegészítették, ízekre szedték, az ízekre elméleteket építettek, azután azt ismét mások szét döntötték stb.

2. Ezek a gondolatok a rendszerváltozás elején valóban „programtervezetként” hatottak, és el is érték a céljukat, mert kellő lökést jelentettek a Merre tovább, nyelvművelés?-gondolat vitává terebélyesedéséhez. Ne feledjük: a rendszerváltozás elején járunk.

A határon kívüli magyarság helyzete, lehetőségei megemészthetetlen gondot jelent a magyar értelmiség számára. Ráadásul a rendszerváltozást megelőzően alig esett (eshetett) szó a kérdésről. Tabutéma volt. A tabuk megtörése (kibeszélése) pedig mindig fájdalommal jár. BARTHA CSILLA próbálja meg egyedül ebben a vitában (és kötetben) politikai-társadalmi kontextusba ágyazni a jelenséget és megrajzolni a nyelvi-ideológiai hagyományt. Kár, hogy ezt egyetlen amerikai szerző (Ash) egyoldalú gondolataira alapozza. A konzervatív diskurzus ideológiai gyökereit a XIX. századba utalják vissza, amely (lám, milyen egyszerű valamit „folyamatosnak” vélni!) Trianon után elsősorban érzelmi érveléssel társult (287). Azt helyesen látják, hogy a magyarság-kérdések, köztük a nyelv megtartásának kérdéseit elsősorban nem nyelvészek (írók) feszegették, de leegyszerűsítve, torzul ítélnek meg Illyés Gyulának ebben a kérdésben játszott óriási jelentőségét. (Jó lett volna, ha BARTHA CSILLA Illyés eredeti munkáiból, s nem értelmezésből ítél. Például Illyés Gyula „Szellem és erőszak” című, a jelzet szerint 1978-ban kiadott kötetéből — a kötet évekig raktárakban hevert). Illyés ugyanis (úgy tudom) a világon elsőként vetette föl, jóval a nyelvészek és a politikusok (azt hiszem, ez a sorrend) előtt, a közösségi nyelvi jogok kérdését! Szerencsés lett volna másokat is megemlíteni, például szlovákiai, romániai magyar írók sorát, akik a nyelvkérdést bencolgetták, ébren tartották. (Csak egyetlen példa, több mint húsz szerző munkája: A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Összeállította: ZALABAI ZSIGMOND. Madách, Bratislava, 1985.) Ennek a témának a recepciója fontos lett volna az egész vitához. A határon kívüli magyarság és rajta keresztül az egész magyarság sorskérdései összekapcsolódnak, érzelmekkel telítődtek; nehéz ezekről a kérdésekről mértéktartóan (nem túl érzelmesen vagy éppen ellenkezőleg: cinikusan) beszélni.

A vitaindítóval szemben először mint érintett (illetve megszólított) határon túli nyelvész, Jakab István fogalmazta meg ellenvéleményét: „anarchikus” megnyilatkozásoknak nevezve a javaslatokat: „Mintha bűn volna a köznyelvről beszélni, mert úgysem tudjuk pontosan, mi ez; mintha fölösleges volna normákat szabni az egyes területeken: beszéljen, írjon mindenki úgy, ahogy akar,

illetve tud. Nem kell nyelvművelés, szükségtelen a szabályozás; dobjuk a lovak közé a gyeplőt... A nemzeti kisebbségek nyelvhasználatának természetes velejárója az idegen hatás: hagyni kell hát. Hogy aztán néhány évtized múlva nem érti meg az egyik kisebbségi a másikat, a magyarországi a kisebbségit és viszont, az a kibiceket és a szobatudósokat nem érdekli. Ez utóbbiak számára a nyelv csak kutatásuk tárgya... ami meg minket, kisebbségeket illet, nekünk megtartónk.” (26.) A körülmények sejtették, az idézet mutatja, hogy érthetően fejlődött érzelmektől sem mentes, és nem csak nyelvészeti vita a kérdésből. Közeli példát idéz Jakab István. „Mély nyomokat hagyott bennem a magyarországi szlovákok képviselőinek figyelmeztetése... *szenteljünk nagyobb figyelmet a köznyelv fejlesztésének, nehogy úgy járjunk, mint a magyarországi szlovákok, akiknek szétszóródását, beolvadását egyéb okok mellett az is siettetette, hogy nem volt — ki sem alakult — köznyelvük. A kultúra közvetítésének, megszerzésének az eszköze a köznyelv.*” (36.)

3. TOLCSVAI NAGY GÁBOR megpróbálja gondolatait pontosítani (A különbözőség egysége a nyelvművelésben), de a vita már megállíthatatlan. A Trianon óta első közös, magyarországi és határon túli nyelvészek közötti nyelvművelő konferencián (Budapest, 1992. október 15–16.) és más tanácskozásokon terítékre kerül a téma. GRÉTSY LÁSZLÓ a történelmi jelentőségű nyelvművelő konferencián másféle programot kínál: „nemzetközpontú” nyelvművelést. De erre az árnyalt, meg-egyeztetés, a korábbi nyelvművelő hagyományokra épülő és éppen ezért senkit sem ingerlő programra kevés reagálás érkezik. Értelemszerűen indulatot keltenek viszont az ilyen írások: LANSTYÁK ISTVÁN „Nyelvművelésünk dilemmái, avagy: hány magyar nyelvre fogják száz év múlva lefordítani Petőfi verseit” című, illetve KONTRA MIKLÓS „Bomlott gondolkodású magyarok? Magyar nyelvművelés = diagnózis nélküli terápia” (beszélő) című cikkei. Bekapcsolódik a vitába DEME LÁSZLÓ (Bomlott gondolkodású nyelvészek?), JAKAB ISTVÁNhoz csatlakozva az „évszázadok közös kulturális erőfeszítésével kialakított igényes nyelvhasználati normarétegünk” nevében érvelve, mert a legfontosabb feladat „a nyelvhasználatnak az igényes normához igazítása (nem a normának az eligénytelenedett nyelvhasználatához)” (53).

4. Ezek után terítékre kerülhetnek a (nyelv)tudományon belüli paradigmaváltásnak az érvei. KONTRA MIKLÓS sorolja őket: a nyelvművelést felváltja (így, kijelentő módban) a nyelvi tervezés, mert hogy az angolszász hagyományban a deskriptív és preskriptív nyelvészet külön áll, egy vélemény szerint a preskriptív nyelvtanokat lenézik (63). A magyar „hivatalos” nyelvművelés adatok és különbségtévesztés nélküli, „egynyelvű szemléletű” terápia, a nyelvművelők (e téren) nyelvészeti tudatlanságot árulnak el. Igaz, KEMÉNY GÁBOR igyekszik mindezt, pontosabban ebből három kijelentést (inkább: prejudikálást) cáfolni; egészen pontosan a meglehetősen publicisztikusan, sommásan fogalmazott vádakat alaposan elemezni — a vitát ismerve, a kötetet tovább olvasva: hatástalannul. Merthogy az ő hozzáállása is szerény, megegyezésre törekvő, kollegiális és egyáltalán nem harcoss. 1993-ban azonban még zajlik a nyelvi háború, a józan hangokra nem nagyon szokás figyelni.

5. LANSTYÁK ISTVÁN TOLCSVAI NAGY gondolatait lenyűgöző nagyságú és jelentőségű, nemzetközi szakirodalommal alátámasztott tekintélyes felépítménnyé növeli. Első hozzászólásai még a konkrét, az általa természetesen behatóan ismert szlovákiai magyar nyelvi, kétnyelvűségi helyzetről és az erre vonatkozatható nyelvművelésről szólnak: „a kétnyelvűek kommunikációs szükségletei és lehetőségei jelentős mértékben eltérnek az egynyelvűekétől” (84), a kétnyelvűség nem „elhajlás”, sőt ARANY A. LÁSZLÓ fél évszázaddal korábbi megállapítását idézve: „*a kétnyelvűség azok közé a jelenségek közé tartozik, amelyek a nyelvfejlődés mozgatórugói*” (85). LANSTYÁK természetesen kritizálja a „monolitikus nyelv szemléletet”, a „nyelvőrszemléletet” (89), és a kontaktusváltozatok figyelembevételét, a nyelvművelés „relativizálását” tűzi ki célul. Rokonszenves LANSTYÁK fogalmazásában, hogy egyetért abban (nyilván minden nyelvessel, bár nem tudom),

hogy egy magyar nyelv van, van köznyelv, és nem közömbös számunkra nyelvünk sorsa (76), valamint van mire építkezni (101). Elismeri az elődök munkálkodását. Kritikája olykor valóban jogos, olykor történelmietlen. Mai (új) szempontokat több évtizeddel korábbi nyelvművelő tevékenységen számonkérni — anakronisztikus. Egyébként ez az érvelési mód (KARÁCSONY SÁNDOR érzelmi érvelésnek tartja, ma inkább csúsztatásnak nevezzük) végigvonul a vitában. Az árnyalatokra igen érzékeny KONTRA MIKLÓS egy helyen a Magyar Tudományos Akadémiát törvényhozó testületnek nevezi (62) — ez ugyebár politológiai nonszensz, de ez érzelmi érvelésben „elcsúszik”.

LANSTYÁK következő írásában folytatja a nyelvművelés hangsúlyainak átrendezését célzó javaslatait: „*az egységes magyar standard megőrzése alapvető érdeke ugyan az egyetemes magyarságnak, ám ennek szükségességét »csak« nyelven kívüli tényekkel lehet hitelesen alátámasztani*” (109). Híve a relativizált (viszonylagosított, azaz nyelvváltozatra, műfajra, stílusra stb. tekintettel lévő) nyelvművelésnek: „a szlovákiai magyar beszédközösség tagjai számára a központi standard nyelvváltozat kell hogy legyen a közéleti érintkezés legfőbb eszköze” (112), így szólaljanak föl a nagyobb nyilvánosság előtt, de a norma szigorú érvényesítését elsősorban az írott nyelvhasználatban várjuk el. Többször említi, hogy a „*szaknyelvek* ugyancsak a standard magyar nyelvváltozatban használhatók, e területen nem képzelhető el semmiféle kompromisszum...” (112—3 és pl. 236, 415). A beszélt nyelv, különösen a magánérintkezés — közvetlenül nem tartozhat a nyelvművelés illetékességi körébe (113).

Lenne tehát elegendő gyakorlati teendő, ám az „elméletnélküliség” miatti félelmében LANSTYÁK inkább az elméleti alapot folytatja. FERGUSON 1959-es diglosszia-elméletét ülteti át magyar környezetbe, megállapítva, hogy a valódi diglosszia két különböző nyelv használatában áll fenn: tehát ilyen volt a középkori latin—magyar nyelvhasználat, de nem ilyen jelenleg a határon túli magyarok standard—szubstandard nyelvhasználat (pl. magyarországi standard — familiáris szubstandard, kontaktusváltozat). A két kód (E = emelkedett: választékos, írásbeli, formális, iskolai, közös, K = közönséges, mindennapi, itt még: határon túli, helyi kód) nem helyes—helytelenként, hanem formális—informális korrelációk szerint tagolódik. Kíváncsú az E → K, korlátozandó a K → E hatás (180).

Ennek felismerése és stabilitása meg tudná akadályozni, hogy az egyes állami változatok különálló nyelvekké fejlődjenek (142). Később azonban LANSTYÁK nemzetközi példákkal és elvekkel, több tanulmányban is beteljesíti TOLCSVAI NAGY korábbi fölvetését a magyar nyelv többközpontúságáról. „A magyar nyelv központjai” című tanulmányában négy kiemelt szempont szerint vizsgálja meg igen alaposan és szinte kötelező tananyagként szolgálóan a magyar nyelv helyzetét (csak KISS JENŐ korábbi kiváló áttekintése mérhető hozzá: Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994.), ám arra — a többek számára is váratlan — következtetésre jut: „a mai magyar nyelv több központú nyelv” (342). A több központú nyelvek jövője: vagy megszűnnek, vagy megmaradnak. Megszűnésük kétféleképpen történhet: 1. újra egyetlen standarddá lesznek, 2. két vagy több önálló nyelvvé válnak szét (343). LANSTYÁK sem örülne a több önálló nyelvvé szakadásnak, ezért a cél az új integráció, az új standard.

LANSTYÁK ugyan hangsúlyozza, hogy a nyelvi standard többközpontúságát egyedül külső nyelvi tényezők határozzák meg (a nyelv szerepe az államigazgatásban, iskolázásban, tömegkommunikációban stb.). Ezzel az igencsak központi kérdéssel kapcsolatban KONTRA viszont önellentmondásba keveredik. Először ezt írja: „*N y e l v é s z e t i k é r d é s*, tehát nyelvészeti és kizárólag nyelvészeti vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy például a magyar nyelv szlovákiai kontaktusváltozata »egy más nyelvi változat«-e, »egy más magyar nyelv«-e, avagy »a magyar nyelvnek egy kicsit más változata«” (271 — kiemelés tőlem). Később viszont már ezt írja: „A többközpontúságnak nem ismérve az, hogy az egyes központokban használt standard változatok között jelentős nyelvi eltérések legyenek. *N e m a n y e l v i*, hanem az azon kívül eső szociolingvisztikai, nyelvpolitikai kérdések játsszák a fő szerepet.” (399 — kiemelés tőlem). Persze magyarázható lenne oly módon, hogy mi is a nyelvészet tartalma, kiterjedése (magam a nyelvészet kiterjesztésének

híve vagyok), de azt gondolom, ha a nyelvészetbe alapvetően nem nyelvi kérdések tartoznak, akkor már baj van. Azzal mégis tökéletesen egyetértek KONTRÁVAL: „Politikai megfontolásból viszont a nyelvészeti viták vagy kutatások eredményét szükséges lehet nem propagálni széles körben.” (271). Egyetértek, de úgy látszik, ebben éppen fordítva cselekszünk. Én a leírtak szerint igyekszem eljárni.

LANSTYÁKKAL tehát annyiban egyetértek, hogy ugyanúgy, mint a nyelv—nyelvjárás viszonyában, egy nyelv többközpontúságának megítélése nyelvpolitikai kérdés, ennek végrehajtása nyelvpolitikai döntés és nem tudományos elkülönítés. Meg lehet tehát tenni, végre lehet hajtani, nyilván (mint itt látjuk) tudományosan alá lehet támasztani. De minek? DEME LÁSZLÓ szavaival: „mi a hozama ennek a világhorizontú körületekintéssel megalapozott szétnormalizálási nekirugaszkodásnak?” (364). Mások megjegyzik: differenciál, hogy utána integrálhasson (354).

Vannak olyan rejtett (mert pl. jegyzetanyagban lévő) utalások, amelyekre nem vetül akkora figyelem: „a világnak ... mintegy 2800 nyelvből csupán 220-nak van hatszázezernél több beszélője... Tehát ha a szlovákiai magyarok nyelve önálló nyelv volna, ez volna a világ 220. legnagyobb nyelve. Számos, ennél jóval kisebb nyelv is rendelkezik saját standard nyelvváltozattal.” (109 — lapalji jegyzet). Sőt, az önálló állami változatoknak önálló nevük is lehet: „A magyar nyelv állami változatai túl fiatalok ahhoz, hogy nevük legyen.” (239). LANSTYÁK (korántsem a fenti, KONTRÁTÓL származó etikai alapelv szerint) eljátszhat ugyan a szlovákiai magyar nyelv önállósodásának gondolatával, tudományos érveket is hozhat hozzá. Talán még nevet is kitalálhatna az új nyelvnek (be is írná nevét a magyar tudománytörténetbe). De ne feledjük a felelősségünket! Az ausztriai magyarság már (annyira) nem tartja magát magyarnak, a muravidéki sem — pedig van igen demokratikusan elfogadott (a Muravidék esetében csodálatos) archaikus nyelvjárásuk, vannak mai kontaktusváltozatok (ezt hallva nekem nem a „nyelvfejlődés mozgatórugója”, hanem a nyelvelhalás jut eszembe), európai normáknak megfelelő a politikai és a jogi környezete, de nem ismerik a közös magyar standardot, nem folyik annak fejlesztése — a világ mai dolgairól nem tudnak köznyelvi formában beszélni! Elfogadom, hogy a nyelv megtartása elsősorban nem nyelvészeti kérdés. Főszerepet benne az adott nyelv kulturális presztízse játszik. Jó példa erre a jugoszláviai magyarok esete, akik a hetvenes-nyolcvanas években (amikor a magyarországiak jártak át háromévente márkás farmerért, tornacipőért) sokszor úgy határozták meg magukat: mi nem magyarok, mi *jugók* vagyunk. De nem fogadom el, hogy legalább részben nem nyelvészeti kérdés a nyelv(használat) alakítása (fejlesztése). Mert ha mi nem teszünk ez ügyben semmit, akkor majd jönnek a BOLINGER jövődölte „sámánok”, azok majd látványosan cselekedni fognak. Érdekes szociálpszichológiai eset lesz!

6. Mivel ez a tanulmány a Magyar Tudomány című tekintélyes lapban jelent meg, BENKŐ LORÁND ugyanott válaszolt. Először emeli ki az egész vita során a talán legfontosabb érvet: a magyar nyelv külső történeti és belső nyelvrendszerbeli okok miatt más nyelv, mint a mintának hozott egyéb nyelvek (347). Más a magyar standard (sztenderd) kialakulása, fejlődése, a külön állami változatok ismérvei pedig nem a nyelv fontos jegyeire épülnek. Tehát, s ezt én teszem hozzá, ha LANSTYÁK a nyelvművelőktől relativizálást vár el, akkor éppen a nemzetközi példák adaptálásában ő maga is relativizálhatna. Nyilván ezért írja DEME, hogy itt szó sincs nemzetközi elvek adaptálásáról, csak adaptálásról (366).

BENKŐ LORÁND így összegzi mondanivalóját: „A magyar nyelvi egységet az időhöz, térhez, műveltséghez, csoportokhoz, személyekhez magától értetődően kapcsolódó nyelvi sokszínűség — mely mind a közösségi, mind az egyéni nyelvhasználatnak természetes velejárója — önmagában nem veszélyezteteti, nálunk soha nem is veszélyeztette, hiszen eddig még megőrzött nyelvi egységünk, egybetartozásunk legfontosabb záloga éppen nyelvi sztenderdünk közössége. Nyelvünk mai helyzetében azonban annak a problematikának a hangsúlyos előtérbe állítása, hogy a külön államiságnak éppen a magyar sztenderd tagolódása szempontjából akkora jelentősége volna, hogy anyanyelvünk külön-külön állami változatokban, központokban él, hogy így szemlélendő és kodifikálendő, nemzeti összetartozásunk tudatát viszont föltétlenül gyöngítheti. S ha ehhez hozzávesz-

szük, hogy ennek a nézetnek a tudományos igazságához nem kevés szó férhet, hogy nem a nyelvi sztenderd történeti fejlődésének vonulatába illeszkedik, hogy nem adaptálható csak úgy a mi viszonyainkra, a hirdetésébe fektetett igyekezet kétes voltát mindez még inkább aláhúzza.” (356).

Ha (nyelv)tudományos az a megállapítás, hogy a mai magyar nyelv többközpontú, akkor legyen szabad tudományosnak nevezni azt is, mert belső nyelvészeti érvekkel egyedül csak ez bizonyítható, hogy nem többközpontú, de nyilván többváltozatú...

Megoldás lehetne a PÉNTEK JÁNOS által a korábbi központi norma helyett javasolt közös nyelvi norma (közös nemzeti nyelv, sztenderd) elfogadása. Mint írja: „A norma mindig *közös* vagy éppen egyetemes mércét jelent, hatékonyságtól függően, kisebb-nagyobb emberi közösség számára... A közös mérce mindig eszmény is, mert senki nem birtokolja a maga teljességében, de mindenkinek törekednie kell, hogy elérje... A nyelvben benne van, de még nem közös, ám érdemes közössé tenni. A közös nemzeti nyelv és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok...” (203). Majd kiegészíti a vitát a nyelvi hűség — nemzetközileg is elismert — fogalmával (204). S kínákozik a *közös nyelvi norma (standard)* mellett a *kisebbségi anyanyelvváltozat* terminus bevezetése, használata.

7. Általában hasznosnak tartom LANSTYÁK ISTVÁN javaslatait, módszereit a kodifikálással kapcsolatban. Természetesen ezeket továbbra is „a magyar nyelv állami változataival” kapcsolatban fejti ki, de közben észrevétlenül átcúsúszik a magyar standard kodifikálásába — s itt bizony nagyon hasznosak az észrevételei. Megnyugtató, hogy az eddigi magyar nyelvhelyességi ítéletek, bár a kötet sok szerzője bírálta őket ösztönösséggel, tudománytalansággal stb., gyakorlatilag teljesen megfelelnek a nemzetközi normáknak, legalábbis a DANES és a HAUGEN által javasoltaknak: „A Danes által elkülönített három objektív kritérium alkalmazása összhangban van az elmúlt évtizedek magyar nyelv művelésének elveivel (gyakorlatával kevésbé).” (421) és „A kodifikálás fönti [KOVALOVSKY, DEME, LÖRINCZE, TOMPA, BÁRCZI által leírt — B. G.] szempontjai továbbá összhangban vannak a nyelvtervezésnek Haugen ... által említett három értékelési kritériumával, a *hatékonysággal, adekvátsággal és elfogadhatósággal*.” (423). Nyilván ezek után pontos gyakorlati útmutatót kapunk, de néhány fölvetésnél (ötletnél) több azért nem érkezik.

Tökéletesen egyetértek abban, hogy van mit tanulnunk egymástól: tehát a határon kívüli magyar nyelvben megjelenő nagyon is hasznos jelenségeknek a magyar standardba be kellene kerülniük! Ez lenne a PÉNTEK JÁNOS által meghatározott közös norma legszebb jelképe! Nagyon sok javaslatom volt ezzel kapcsolatban. Például a romániai magyar *kazetofon* (bár nem magyar összetétel) szerintem jobban beleillene a *magnetofon, diktafon* stb. szócsaládba, mint a körülményes *kazettás magnó*. A szlovákiai magyar *főiskola, főiskolás* ’felsőoktatási intézmény és hallgatója’ (LANSTYÁK példája, 428) ugyancsak egyszerűsíthetné mindennapi fogalmazási nehézségeinket. Magyarországon csak körülményesen lehet a felsőoktatási intézményeket és polgáraikat megjelölni, például a *főiskolások és egyetemisták lapja*. Ha az összes iskolatípust szükséges megemlíteni, nincs rövidítési lehetőség: pl. az *általános és középiskolások* (itt még van), *valamint főiskolások és egyetemisták*.

Azonban ugyanitt, több hasznos törekvés között LANSTYÁK meghirdet egy eléggé meglepő, igaz, kissé homályosan megfogalmazott programot, amelyet egyszerűen a magyar nyelv indoeurópaizálásának jellemezhetnénk (426). A szerző szerint a magyar nyelv „részleges” központjainak többségi nyelvei indoeurópai nyelvek. Az „állami magyar nyelvváltozatok” szókinsécsét összehangoltan kell fejleszteni, kodifikálni — s ezeket Magyarországon is terjeszteni, „*ahol a világnyelvekkel való kompatibilitás szintén kívánatos*” (426). Egyetértene ez a gondolattal, ha az összehangolt fejlesztés a magyar nyelv törvényszerűségei szerint történne, de az utolsó, dőlt betűs idézet éppen a magyar nyelv indoeurópaizálását javasolja, ez pedig magyar nyelvi program (szerintem) nem lehet. A terminológiában el tudok képzelni közös magyar (horribile dictu: európai!) elnevezéseket, de semmilyen fordítási nehézség nem szolgáltatathat indokot például a magyar nyelvtan indoeurópaizálásához! Elképzelhetetlennek tartom, hogy a finnek vagy az észtek egyáltalán fölvesse-
senek ilyet. Azzal azonban ismét tökéletesen egyetértek, hogy a kodifikálás célja lehet a „sokféle-

ségnek a törvényesítése” is (434). Ismétlem: LANSTYÁK kodifikálási elvei között nagyon sok olyan van, amely a közös norma standardizálásában eddig is működött, illetve hasznos lehet.

8. Nem kis szellemi élmény végigolvasni a könyvet. Akkor is, ha a válogatás több szerzőtől sokszor teljesen szó szerint ismétli ugyanazt. Ez nyilván tudatos szerkesztői törekvés volt, nem akarták az írásokat rövidíteni — látszódjék a teljes kontextus. A vita nem szűkölködik indulatokban sem, van szerző (egyébként az összeállítás címe is tőle származik), aki egyik írása bevezetésében higgadt hangnemben elhatárolja magát minden feszültségkeltéstől, azután az írás hevében mégiscsak „bekattan az agya” és a vitapartner „meredek logikájával” már érdemesnek sem tartja foglalkozni. Másutt pedig ilyen tanácsot ad a nyelvművelőknek (maga is akként kezdte): a magyarországi nyelvművelésnek „nem a nemzetvesztésen és az elfajzott világon kellene siránozkodnia, hanem komoly szakmai alapokon keményen dolgoznia kellene” (283). SÁNDOR KLÁRA a Nyelvművelő kézikönyv egyik szócikkének szerzőit (igaz, nem vádolva akaratlagossággal, de — KONTRÁHOZ hasonlóan — e téren tudatlansággal igen) a fajelmélethez hajazó lingvisticának nevezi (379). Talán ez a legdurvább minősítés a kötetben (visszatér majd ugyanez a megbélyegzés 1997-ben a Nyilatkozatban, Élet és Irodalom, május 9.). Cikkének végén nyelvi türelmet (383), a saját nyelvvaltozáttal szemben pozitív attitűd fejlesztését és a mintaadó beszélők eszményét hirdeti (386). Egy pillanatra nem is értem, hogy ugyanaz a szerző írta a cikk elejét és a végét? Nem egy nyelvet beszélünk? Hiszen például Lőrincze Lajos munkáiból sugárzik a türelem (emberközpontú nyelvművelés), a pozitív attitűd és minta (pozitív nyelvművelés). És ez az attitűd a legtöbb, tudományos alapokon álló nyelvművelőről elmondható.

Érdekes ez a vita azért is, mert ilyen még nem volt a magyar nyelvtudományban. Vita volt, tényeken, érveken alapuló, személyeskedő is, de ez az első úgynevezett hermeneutikai vita. TOLCSVAI NAGY írja, hermeneutikai tény, hogy „az írásokat a befogadók különbözőképpen értelmezik. A benne levés hozzáférhetővé teszi a történet apró mozzanatait is, de a személyes érintettség érzelmmel telíti azt, míg a kívül levés lehetőséget ad a distanciálásra..., ám egyben eltakar apró részleteket.” (255). TOLCSVAI többször is példaként hozza az irodalomban és a mindennapi társalgásban a „posztmodern szétkülönbözési tendenciákat” (261), BARTHA CSILLA egyenesen ezzel magyarázza a vitát: „ezek a posztmodern irányzatok megkísérlik a hagyományos nyelvművelői diskurzus fogalomrendszerének szemantikai dekonstrukcióját” (291). DEME LÁSZLÓ többször is ízekre szedve az ellenérveket, „logomachiás” folyamatról beszél, amely „nem is a témáért, hanem önmagáért van” (311, 367). Bizony, sokfélt olvashattunk már a posztmodernről, s meghatározásában rendre visszatér a logocentrizmus. (Megpróbáltam ennek a háttérét is távlatosabban feltárni: Helynév-rövidülések — antropológiai nézőpontból, különösen: 32—4. In: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1997.)

Mindenkinek igaza van — egy kicsit. A felgyorsult világból (életmódból) fakadó modern vitakultúra (amely Magyarországon éppen ebben az évtizedben jelent meg) jellemzője: csak az a lényeg, hogy véleménynyel légy jelen — mindenáron. Ezt valósítja meg a posztmodernnek nevezett mai magyar irodalom és az irodalmárok egy része, de felütötte a fejét ez a jelenség más művészetekben (példának okáért zeneművészet, festészet) és természetesen a tudományokban is. Ennek csak egyik jele az önálló definícióteremtés és -értelmezés, illetve sajátos szavak használata, például a *standard* — *szubstandard* (a helyesírásban követtem a kötet „többségi” írásmódját, mert vannak, akik angolos kiejtéssel, de magyarosan írják: *sztenderd*), a *horizont kijelölése* (254), *hagyománymondás* (258), *szétkülönbözési tendencia* (nem inkább: *elkülönülés*, *szétfeljölés*? 261), *elkülönbözni* (nem inkább: *elkülönülni*? 263), *kanonizált vélemény* (265) stb. Vagy például *hagyománytörténet*, amelyet DEME LÁSZLÓ *hagyománytörténet*-ként is csak homályosan tud értelmezni (308).

„Kánonszerűen” (és orákulumszerűen) ismétlődik az egyik érvelési logikában (és nem érvelési logika mentén!), hogy mi a korszerű tudomány — itt KONTRÁNÁL többször (pl. „nyelvműve-

lőknél még szalonképes ad hoc tallózás”, 402), SÁNDOR KLÁRA „tanításában” ekként: valódi nyelvi adatokon alapuló, valódi nyelvhasználoktól (kérdőív, interjú) rögzített, ellenőrizhetők és ismételtető vizsgálat (369). Vagyis, aki nem így kutat, az tudománytalan. Nos, az említettek valóban fontos, alapvető, kvantitatív módszerek. De éppen az antropológiai irányzatok hívják föl a figyelmet a felmérések, kísérletek torzításaira, ezért továbbra is nélkülözhetetlennek tartják a jól bevált (résztvevő) megfigyelő módszert (ez az antropológia alpmódszere), s meglepő módon éppen most vált át a nyugati tudományosságban a „kemény” szociológiai módszerekkel dolgozó médiakutatás az egyoldalú kvantitatív szemléletről a globális (kvantitatív-kvalitatív) szemléletre (vö. SZECSKŐ TAMÁS, Földrengések a médiakutatásban, 138; in: TERESTYÉNI TAMÁS szerk., Médiakritika. Osiris—MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Bp., 1997.). Csak még egy kis idő kell, mire a diskurzusteremtő nyelvészek erre rádöbbennek. E globális módszerben igenis van helye, szerepe az elítélt, kárhoztatott „tallózó” adatgyűjtésnek is (persze az ilyen adatokat is korrekt módon dokumentálni kell). De hadd mutassak rá a kötetben tucatszor idézett, alapvető bizonyító értékű adatnak számító egyik példára, illetve annak viszonylagosságára. LANSTYÁK ISTVÁNNak, a szlovákiai magyar nyelv különállását bizonyítani kívánó felméréseinek az illusztrálható szókincsbeli sajátosságokon túl (szókincsbeli eltérés alapján nem szoktunk nyelvváltozatról beszélni) egyik, tucatszor idézett példája az *operál (műt) valamire* szerkezet (pl. 98 és még sok esetben). Tehát Szlovákiában úgy mondják: *a nagy-mamámát epére operálták (műtötték)*. A nyelvművelők ezt szlovakizmusnak tartották, LANSTYÁK bizonyítani igyekszik, hogy ez Magyarországon is nagyon gyakori, Nógrádban, de például a tokaji gimnáziumban végzett felmérések is ezt bizonyítják. JAKAB ISTVÁN jószándékulag úgy véli, hogy talán a régió szlovák (vajon mire gondol?) településeiről terjedt el. Gyanakodni kezdtem, mert én ezt a formát még sohasem hallottam Magyarországon, Felvidéken természetesen igen. (Sőt, felvidéki származású, 1946-ban kitelepített szüleim, rokonaim sem használják, az ott maradtak viszont igen.) Tévedésre gyanakodtam, ellenőriztem tehát az eredeti felmérés adatait (LANSTYÁK ISTVÁN — SZABÓMIHÁLY GIZELLA, Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség. Kalligram, Pozsony, 1997. 91—3). A fölített kérdés így hangzik: *Nagyanyám kórházban volt. Tegnap operálták epé...* S valóban, Bátontyerenyén, Tokajban a többség ezt válaszolta: *epére!* Kisebb számban választották: *epével*, és még kisebb számban: *epéjét*. (A pontos adatok az idézett helyen.)

Úgy vélem, hogy a kérdőíves módszer csapdájába estek a kutatók. Mint tudjuk, a külső tényezők, sőt maga a kísérlet is sokszor alaposan módosíthatja a természetes viselkedésmódot. Ez az akcióhatás vagy kérdőív-paradoxon. A magyarországi diákok nyilvánvalóan túlnormásítás miatt választották a fölkinált (!) *operálták epére* formát. Gyanakodtak a hétköznapi életben természetességgel használt *operálták epével* formára (véltetően azért, mert ez akár tréfának is fölfogható homoszintaktikai szerkezet, ti. *epével* — cszközhatározó — *operálták*). És azért nem választották kellő arányban az *operálták az epéjét*-formát, mert az kellően nem volt fölkinálva (tudniillik ez csak névelővel mondható!). Példánk esetében tehát mégiscsak inkább szlovacizmusról (más szerzőknél: szlovakizmus) van szó. (A felmérés nem győzött meg a forma magyarországi elterjedtségéről; s így aligha lehet határokon átnyúló jellemző.) — Úgy vélem, véletlenül, „tallózva” talált ekkora torzító adat után meglehetősen távolságtartással kell szemlélnünk a többi „bizonyító értékű” példát is.

9. A nyelvművelés-vita — bár szolgált eredményekkel — véleményem szerint ennek az új, posztmodern „vitakultúrának” a terméke; s teljességgel érthető, hogy az érvek-ellenérvek miért „szálltak el” egymás mellett. A posztmodern vitakultúra ismerői tudták, mindegy hogyan, csak véleménnyel legyünk jelen. Így történhet meg, hogy több szerző támadó éllel, sorozatosan ostorozza a nyelvművelést, azután némi csavarral ugyanazt javasolja. DEME szavaival: „egyesek meg azt hiszik: tudományt csinálnak ily módon: hangosan döngtetve a nyitott kapu félfáját” (145).

A válogatás gerincét kétségtelenül a TOLCSVAI NAGY GÁBOR és LANSTYÁK ISTVÁN kontra JAKAB ISTVÁN és DEME LÁSZLÓ írások jelentik. 25 írás tartozik ide a 37-ből. Majdnem azt mond-

hatjuk, négyőjük vitája, négyőjük kötete ez. (Az egyik tanulmány LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMI-HÁLY GIZELLA közös munkája.) Szimbolikus is lehetne: egy magyarországi : egy határon kívüli, egy fiatalabb : egy idősebb — mindkét oldalon. De további 11 írást találunk; 4 írással szerepel még az egyik szerkesztő, KONTRA MIKLÓS; írásai rövidek, sokszor emlékeztetnek az orákulumra (csalhatatlan bölcs). Két írással szerepel PÉNTEK JÁNOS, eggyel-eggyel GRÉTSY LÁSZLÓ, KEMÉNY GÁBOR, BARTHA CSILLA, FENYVESI ANNA, BENKŐ LORÁND, SÁNDOR KLÁRA.

Érdemes lenne azt is számba venni, hogy kik maradtak ki a kötetből. Akik kimaradtak, lehet, hogy véletlenül, lehet, hogy tudatosan maradtak ki. Alig vannak reprezentálva azok, akik kevésbé harcias módon, megegyezésre törekvően vagy filológiai, esetleg tudománytörténeti módszerrel közelítettek a témához. Kimaradtak, akiknek a tanulmányai nem lettek a tudományos „diskurzus” tárgyává, akiket nem idéznek, merthogy azok talán így nem is részei a nyelvtudományi „kánonnak”. Ide tartozik például GYÓRI-NAGY SÁNDOR szadai „kétnyelvűség-iskolája”, amely kezdetben, önerőből (állami támogatás nélkül!) többet foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, mint az MTA illetékes osztálya. S persze ide tartoznak jelen recenzens (ezért is lehet az!) írásai. Akkor sem említik MARÁ CZ LÁSZLÓVAL közös, 1994-ben megjelent tanulmányát, amikor abban újító és összefoglaló terminológiával (*nyelvgeopolitika, magyar nyelvi geopolitika*) hasonló kérdések és ajánlások vannak összegyűjtve (areális kapcsolatok, nyelvi érintkezés, kultúra és nyelv viszonya, a kontrasztos nyelvhatár, nyelv és identitás, kommunikációs közösség, magyar nyelvökológiai rendszer, a nyelv presztízse, magyar nyelvunió vagy stratégiai-taktikai nyelvi bizottság, a kodifikációs munka fóruma, pl. közösen megállapított helyesírási kodifikáció stb.). 8. sz. nyelvgeopolitikai tételük így hangzik: „A magyar nyelv térben és időben igen erősen állandó, vagyis erősen ragaszkodik egyfajta normához, s még az elzárt helyeken, széleken, az örökös kétnyelvűség állapotában és határokon is tartósan ellenáll a különfejlődésnek, a divergenciának. Ennek egyik fontos oka lehet a magyar nyelvhatár 100%-os kontrasztos volta” (*Magyar nyelvi geopolitika: Kétnyelvűség* II. 4—5. 1994: 30); ha valakinek véletlenül elkerülte volna figyelmét a publikáció, változtatásokkal másutt is megjelent — mint a jelen kötet több tanulmánya —, pl. *Magyarság és Európa* II. 7. 1994: 24—39, illetve *Nyr.* 120. 1996: 31—47. De már hallani vélem Kontra Miklós figyelmeztetését: *Ne tulajdoníts magadnak (túl) nagy jelentőséget!*

10. A vita nem volt eredmény nélküli. Kétségtelen, hogy reflektorfénybe került a magyarországi és a határon túli nyelvi kultúra, nyelvművelés állapota. Megegyezés látszik abban a tekintetben, hogy a magyar nyelv egységét meg kell őrizni, sőt: modernizálni kell a magyar nyelvet a határon belül és kívül. Mindenki egyetért abban, hogy a nyelveket különféle, nehezen feldolgozható hatások érik. Nincs vita abban sem, hogy szükség van valamilyen szabványra (standardra, mintára, eszményi változatra). Ennek hogyanjáról oszlanak meg a vélemények. Ez a minta ne legyen kirekesztő, lehetőleg helyi normákból szervesüljön. A nyelvi (kommunikációs) kultúra szintje mindenképpen emelendő: lehetőleg a funkcionális módszerek ne társuljanak diszfunkciókkal (káros hatásokkal). A kutatási módszerek legyenek megalapozottak, a nemzetközi normáknak megfelelőek, összevethetőek.

Mint BARTHA CSILLA írja, dolgozzunk ki adekvát fogalomrendszert (282). E vita nyomán talán tisztázódott a többféle normafelfogás közötti különbség; s az, hogy a norma differenciáltan, szociokulturális és leíró módon is értelmezhető. Csak mindig tudjuk, hogy milyen környezetben és céllal használjuk. S persze nem segíti az adekvát fogalomrendszert a már emlegetett bizonytalanság a legalapvetőbb kategóriákban (pl. mi is a többközpontúság alapja?). Elindult a határon túli magyar nyelvváltozatok azonos szempontú feltérképezése. Már megjelent a szlovákiai, kárpátaljai és a vajdasági magyar nyelv kismonográfiája. (Részben tovább él bennük a többváltozatúság prekoncepciója.) Csak remélhető, hogy a mindennapi gyakorlat is merít a tudományos feltárásból. Az elkészült Magyar helyesírási szótár és a készülöben lévő értelmező szótár már figyelembe veszi a határon túli magyar nyelvváltozatok standardizálható elemeit. Ez is eredmény! Egy biztos: a határon túli magyar nyelv most már nemcsak az irodalom és a politika, hanem a nyelvtudomány témája is.

Sok mindenről még csak szó sem esett. Magam nagyon hiányolom a nyelv- és kultúrávesztés gyakori emlegetése mellett a kétnyelvűség kölcsönös voltának föltérképezését; a „visszamágyarosodás” vagy „átmagyarosodás” elméletileg és módszertanilag nagyon érdekes jelenségének említését; ezt már most kutatnunk kellene. Meg sem említődik a kárpát-medencei hagyományos és változó kommunikációs helyzet (részben kifejtettem fentebb jelzett, MARÁCZ LÁSZLÓval közös tanulmányunkban); amelynek eredményeként a magyar nyelv „terjedése” is megfigyelhető. (Ma már alig van nyelvi és nem nyelvi verseny, tábor, amelyen ne vennének részt határon kívüli fiatalok; 1992-től működik a nyelvi szerepet is ellátó Duna Televízió!) Nincs szó az informatikai forradalomnak a nyelvre, s azon belül a nyelvi változatokra gyakorolt korántsem mellőzhető hatásáról. SZÉPE GYÖRGY, a kötet előszavának írója higgadt stílusban hangolja a nem mindig higgadt hangvételű cikkekre az olvasót. És felsorol még számos témát, amelyről vitatkozni kellene. Majd egy másik kötetben.

11. A tartalmiakon túlmenően hadd szóljak valamit a szerkesztői munkáról (etikáról). A szerkesztők nem törekedtek teljes képet adni, válogattak. Joguk van hozzá. Ennek ugyan némiképpen ellentmond az, hogy egyes szerzőktől viszont hosszú oldalakon át szó szerinti ismétlések vannak. A szerkesztői jegyzetek túlnyomó többségükben az olvasók eligazítását szolgálják (pl. kötetünkben is közzét írás, eredetiben ez és ez a szó szerepelt stb., néhol rosszul, mert a szerkesztői jegyzet félrevezet, pl. 144). Kilóg a lóláb azonban olyankor, amikor a szerkesztők utólagos, korrekt tájékoztatásnak szánt, de kioktató lapalji megjegyzéseket fűznek az írásokhoz — természetesen kizárólag az egyik oldal védelmében (pl. Benkő Loránd írásához 347, DEME LÁSZLÓ írásához 367). Nem tudom, hogy a szerzők beleegyezésüket adták-e az ilyen, szokatlan annotáláshoz. Én kértem volna a mellőzésüket.

Még valamit a következtetlenségről: a források megjelölésénél hol az adott folyóiratnak (Magyar Nyelvőr) csak az évfolyamszáma (265), hol csak az évszáma (251) szerepel. A 265. lapon Heltainé Nagy Erzsébet egy írására történik utalás, a forrás azonban hiányzik az irodalomjegyzékből. Bencédy József vagy Büky Béla (sic!) nevét egyszer sem sikerült pontosan leírni. Az nem a szerkesztők hibája, hogy a könyv egy olvasás után lapokra hullott. Talán nem a kiadó önkritikája a benne foglaltakkal kapcsolatban!

12. Végezetül Umberto Eco (Az új középkor. Bp., 1992. 117) egy gondolata jár a fejemben, amelyet a kultúra és a divat kapcsán fejteget: „Aki ma is érvényesnek tartja tanait, az vagy nagyon fiatal, vagy nagyon naiv, vagy nagyon remete, vagy hazájától nagyon messze él.” (Csak a szövegösszefüggés miatt írom ide a folytatást!) „Nosza, tegyük időszerűtlenné Chomskyt is, lehetőleg még mielőtt lefordítanák (csak egy kis ügyesség kell hozzá, és még idejekorán sikerül). Fáradságba telik ugyan, de számítsák hozzá a sikerélményt is!” Deme László hasonló gondolata ebben a könyvben és ebben a témában: „A tudományos teljesítményeknek természetes sorsuk az elévülés. De amit meghaladunk, azt jó visszahelyezni a maga korába, amelyben az haladta meg a korábbiakat. Nem tiszteletet vár a lelépő nemzedék, még csak megbecsülést sem, csupán megértést; nem elismerést követel, de megismerést igen.” (316).

BALÁZS GÉZA

Szabó Zoltán, A magyar szépirói stílus történetének fő irányai

Egyetemi Könyvtár. Corvina Kiadó, Budapest, 1998. 262 lap

SZABÓ ZOLTÁN „A magyar szépirói stílus történetének fő irányai” címen igen tartalmas és szép kiállítású könyvet tett le az asztalra. Nyeresége ez mindenekelőtt a stilisztikának — ennek főként a stílustörténeti ágát gazdagítja, sőt azt is mondhatnánk: alapozza meg —, továbbá a nyelv- és

irodalomtudománynak, valamint a művészet- és művelődéstörténetnek. Egyébként a stilisztika „felségterületének” ez a kiszélesítése jól beleillik e diszciplína mai alakulásába. Az utóbbi évtizedekben ugyanis a stilisztika újjáéledésének, fellendülésének vagyunk a tanúi. Egyfelől részben vagy teljes mértékben új szemléleti és megközelítési módszerek születtek, amelyek megtermékenyítették a stilisztika elméletét és gyakorlatát egyaránt, mint például a szövegteni, a pragmatikai, a beszédettelméleti, a tipológiai, a szemiotikai és a kognitív stb. eljárásmod. Másfelől ki is szélesedett a stilisztika területe: az idevágó kutatás immár inter-, sőt multidiszciplinárisrá vált, azaz csak az új nyelvészeti, irodalomelméleti, szemiotikai, poétikai, retorikai, pszichológiai, filozófiai stb. eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehet sikeres.

A könyv — mint az Előszó tájékoztat róla — a legideálisabb körülmények között született: anyagát a szerző több éven át egyetemi hallgatóknak, majd a doktori programban résztvevőknek adta elő. Azt hiszem, a mű egészének és a részleteinek a tiszta logikára épülése, a lényegnek a biztos megragadása, a megértést és tanulást megkönnyítő tagolás, valamint a „szellős” tálalás-mód, továbbá a tudományos és mégis gördülékeny, világos stílus ennek is köszönhető.

Persze ez a kötet egyszerre folytatás is. Előzménye, a „Kis magyar stílustörténet” három kiadásban (1970., 1982. és 1986.) hagyta el a sajtót. Véleményem és tapasztalatom szerint — úttörőként — ez is jól szolgálta az egyes korokra jellemző költői és írói stílusnak a vizsgálatát. Ez az új változat azonban elméletileg még megalapozottabb, a magyar szépirói stílus történetének fő irányzatait mint struktúrát még inkább a középpontba állítja, jobban koncentrál a változásokra, továbbá a stílustörténetnek a tudományközi kapcsolataira (irodalomtörténet, nyelvtörténet, retorika, poétika, hermeneutika, művelődés- és művészettörténet, más irodalmak), és eljut a máig, a posztmodern stílusnak legalább a vázlatos bemutatásáig.

Miket tárgyal Szabó Zoltán könyve? A „Bevezetés”-ben (11–39) visszatekint a stílustörténetnek — mint a stilisztika egyik, diakronikus ágának — az előzményeire (elindítójának K. VOSSLER munkásságát tartja), majd megvilágítja a stílustörténet elméleti hátterét (a stílust kifejező formaként fogadja el, ennek elemei: a műfaj, a kompozíció, a képek és a stílusesszközök, amelyek a szövegben funkcionálnak; a stílustörténet alapegységének a stílusfejlődési tendenciát tekinti; végül felsorolja a tendenciaváltozások külső és belső tényezőit).

Szabó Zoltán három stílusforradalomból következő korszakhatárt vesz fel, ilyenformán négy szakaszban tárgyalja a magyar szépirói stílus történetét. A Kazinczyék stílusreformjág tartó első korszakban elemzi a középkori irodalom stílusát, a reneszánszt és a barokkot. A Kazinczyék stílusreformjától Petőfi és Arany népies stílusforradalmáig tartó második korszakban kerül sor a klasszicizmus és a romantika bemutatására. A Petőfi és Arany népies stílusforradalmától a Nyugat újításáig terjedő harmadik korszakban vizsgálja Petőfi és Arany népies irányzatának hatását (a Petőfi-utánpók és az Arany-iskola), a tovább élő romantikát és az 1870-es 80-as évekbeli korszerűsítési tendenciákat (az újnépíességet, a hangulatköltészetet, a preszimbolizmust). A Nyugat stílusújításától a máig érvényesülő negyedik korszakban a következő stílusfejlődési tendenciák szerepelnek: a Nyugat stílusújítása; a szecesszió, az impresszionizmus, a szimbolizmus; majd az avantgárd stílusok (az expresszionizmus, a futurizmus és a szürrealizmus); aztán a népies stílusok; végül a tárgyas-intellektuális stílus és a posztmodern irodalom stílusa.

Megjegyzem, hogy mindegyik jelzett részt racionálisan megválogatott szakirodalmi jegyzék zárja. A kötet pedig a rövidítések feloldásával, továbbá olyan névmutatóval zárul, amely a kötetben tárgyalt, illetve említett költők, írók, művészek nevét tartalmazza.

Szólnom kell arról is, hogy a szerző hogyan, milyen módszerrel mutatja be az egyes stílusfejlődési tendenciákat, elsősorban azok nyelvi-stilisztikai megoldásait. Röviden a következőkben foglalhatjuk össze: a) Rámutat az illető tendencia irodalomtörténeti megfelelőjére. — b) Jelzi a tendencia kezdetét és végét, utalva a szélesebb idősávokra, valamint a belső szakaszokra, sohasem tagadva a gyakori stíluskeveredéseket. — c) „Fejlődéstörténeti összefüggések” címen kutatja a tendencia forrásait; megvilágítja a történelmi-társadalmi-művelődésbeli hátterüket; vizsgálja,

milyen mértékben hatottak az utókorra, és összefoglalóan kitér a jelentőségükre is, hogy tudniillik mivel gazdagították az ábrázoló- és kifejezőmódot, a nyelvi-stilisztikai eszköztárat. — d) Ami pedig a tendencia közvetlen nyelvi-stilisztikai bemutatását illeti, megállapítja a tendencia fő jellemzőjét vagy jellemzőit, majd ezt vagy ezeket taglalja több vers és próza(részlet) elemzésével (pl. a romantikára legjellemzőbbnek tartja az összetettséget, a többsíkúságot, illetve a népiességet, majd azt vizsgálja, hogyan mutatkozik meg az előbbi a képalkotásban, a szóhasználatban, a zeneiségben, valamint a mondat- és szövegszerkesztésben, illetve az utóbbi az egyes költők, írók oeuvre-jében; 1. 112—23). — e) Végül „Változások” címen találóan emeli ki, hogy sok tendencia — rendszerint ellentétes fejlődést indukálva — általában már mintegy a méhében hordozza a következő stílust (1. pl. hogyan adja át a helyét a klasszicizmus a romantikának: 105).

Igazi ellenvetésem Szabó Zoltán munkájával kapcsolatban tulajdonképpen nincs. Mégis felsorolok néhány kételyt, illetve másfajta megoldási lehetőséget, amelyeken talán érdemes lesz elgondolkozni.

Nekem nem túlzottan tetszik a „stílusfejlődési tendencia” kifejezés: nehézkes is, valamilyen szétfolyó jelenséget asszociál. Én megmaradtam a „korstílus” és a „stílusirányzat” megnevezése mellett. Ajánlanám a szerzőnek is, mivel a 20—21. lapon említett ellenvetések engem nem győztek meg. Úgyszintén nem látom be — a 21—22. lapon írtak ellenére sem —, miért nem lehet realizmusról, realista stílusról beszélni. Miért jobb a szintén nehézkes „népies stílustendenciák” kifejezés, amely a jelenségnek csak az egyik — bár valóban lényeges — összetevőjére utal? Aztán a „gótika” elnevezés nem ment át a köztudatba, megmaradhatnánk tehát „a középkori irodalom stílusa” körülírás mellett. Csak helyeselhető, hogy Szabó Zoltán a posztmodern stílusról is ad összefoglalást, ahogy ma lehetséges: sok kérdőjellel. Két idézett megállapítását azonban semmiképpen sem tudom elfogadni. Azzal ért egyet ugyanis a 240. lapon, hogy „a posztmodern a modern újraírása, javítása...”: vajh’ mit javított a posztmodern és merre?? Aztán a 242. lapon HEGYI LORÁNDOT idézve azt írja, hogy „a modernhez viszonyítva a posztmodern irodalom jobban és közvetlenül kapcsolódik helyhez, időhöz, kulturális tradícióhoz”. Nos, én eleddig pontosan az ellenkezőjét tapasztalom.

Összefoglalva: SZABÓ ZOLTÁN igazi szintézist alkotott, mert felül tudott emelkedni az egyes szépirodalmi műveken, az egymástól gyakran ellentétes nézeteket valló szakirodalmon, és meg tudta látni a lényegét, a stilisztikai — ebben az esetben a stílustörténeti — lényegét.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A magyarországi középkori latinság szótára

1. „A milleniumhoz közeledünk. Minden irányban megindult a tevékenység. Nyomozzuk, kutatjuk, mi minden történt az ezer év leforgása alatt. Igen természetes, hogy ez a gyűjtés, visszapillantás a nyelvkincset sem hagyhatta érintetlenül. Éreztük, hogy az élet azon közegéről is számot kell adnunk, melyben a nemzet gondolatainak adott kifejezést.” A ma is érvényes szándéknyilatkozat BARTAL ANTALtól származik, aki 1894-ben az Akadémia felolvasó ülésén bemutatta elkészült szótárát (Akadémiai Értesítő 1894: 503). A középkori latinság szótára 1901-ben Lipcsében jelent meg „Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungarie” címmel.

DÓRY FERENC már 1902-ben értékelte BARTAL szótárát, és kijelentette, hogy a mű „minden ilyenmű jövőbeni munkának alapját fogja képezni”, és „a rendelkezésre álló, aránylag csekély munkaerőktől többet nem is” lehetett várni. Javasolta, hogy a BARTALnál hiányzó latin szók pótlására a Budapesti Philológiai Társaság hozzon létre pótkötetet, mert csak a „szakemberek vállvetett iparkodása mellett sikerülhet” egy minden tekintetben eredményes gyűjtés, hiszen a „magyaror-

szági latinság szótára nem bizonyos kor, hanem 900 éves állami életünk egész latin szókincsét fel akarja ölelni; ezt nem teheti helyesen másképp, mint ha e nyelvet lehetőleg fejlődésében mutatja be, a mihez elengedhetetlenül szükséges, hogy figyelemmel legyen arra, mikor fordul elő valamely szó vagy kifejezés egyáltalában, vagy esetleg megváltozott értelemben először” (Századok 1902: 569—73). A Philológiai Társaságnak a Századokban megjelent felhívására 1913-ig DÖRY FERENC, RÉVÉSZ KÁLMÁN, JURKOVICH EMIL, KEMÉNY LAJOS, HÖMAN BÁLINT, ZÁVODSZKY LEVENTE és mások összesen 18 közleményben egészítették ki Bartal szótárát. A pótkötet — feltehetően a háború kitörése miatt — nem készült el.

2. Az Union Académique Internationale nemzetközi vállalkozás 1920-ban elhatározta, hogy a Du Cange Glossariumát széles körű anyaggyűjtéssel megújítva létrehozza a „Novum Glossarium Mediae Latinitatis”-t. Miután az anyaggyűjtést kiterjesztették a XIII. századig, 1932-ben — az Union Académique-nek 1927 óta tagját — Magyarországot is felkérték a Novum Glossarium munkálataiban való részvételre. 1934-ben a MTA I—II. osztályának bizottságaiból megalakult Középkori Latin Szótárbizottság tervbe vette, hogy a magyar anyagot összegyűjtve rendelkezésére bocsátja a Novum Glossarium számára, és ezzel egyidejűleg a BARTAL-féle szótár hiányosságainak felszámolására elkészíti a magyarországi latinság szótárszerű feldolgozását. A munkálatok beindításával FLUDOROVITS JOLÁNT bízták meg, kinek nevét a magyar nyelvészek „A magyar nyelv latin jövevényszavai” című 1937-ben megjelent alapvető munkájából jól ismerik.

Az 1934-ben megszületett terv és az 1977-ben BORONKAI IVÁN által elkészített próbaszócikkek bemutatása (vö. Antik Tanulmányok 1980: 89—100) között eltelt 45 év történéseit, a munkálatokat gátló körülményeket, a középkori latinság szótárához összegyűjtött anyag hanyattatásait, a személyi változásokat HARMATTA JÁNOS, a szótár szerkesztőbizottságának elnöke részletesen ismertette 1977-ben, az Akadémián tartott beszámolójában (vö. Antik Tanulmányok 1980: 81—8) és „A magyarországi középkori latinság szótára” előszavában. A közelmúltban súlyos személyi veszteségek is érték a Szótár munkaközösségét BORONKAI IVÁN főszerkesztőnek 1995-ben és KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN tudományos tanácsadónak 1997-ben bekövetkezett halálával.

3. 1987-ben jelent meg a „Lexicon latinitatis medii aevi hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára” (MKLSz.) 1. füzet; a 2. füzet 1988-ban, a 3. füzet 1989-ben, tehát az első kötet 364 lapon tartalmazza az A—B betűvel kezdődő szócikkeket. A II. kötet, a C betű 3 füzetben, 1991-ben 461 oldalon, a III. kötet, a D—E betű, 1992-ben 501 oldalon, a IV. kötet F—H betű 1993-ban 307 oldalon, az V. kötet I betű 1999-ben, 465 oldalon jelent meg.

A MKLSz. első kötetének megjelenése után Solymosi László ismertetésében előljáróban beszámolt a Novum Glossarium nemzetközi vállalkozásban részt vevő országok munkálatairól. A nemzeti szótárak közül eddig az olaszok, a finnek, a belgák, a jugoszlávok középkori latinság-szótára készült el. A magyarhoz hasonlóan elkezdődtek az angol, lengyel, német, katalán, svéd, holland és cseh szótárak munkálatai, és mindenhol megjelent már egy-két füzet.

SOLYMOSSI értékelése szerint a MKLSz. „jelentősége vitathatatlan. Az új Szótár mindennekellőtt helyettesíti BARTAL avított munkáját. Megkönnyíti a filológusok, történészek, levéltárosok, nyelvészek, néprajzosok, régészek és mások munkáját... Nem kétséges, hogy a szótár ösztönzi a terminológiai kutatásokat, a jelentésváltozások vizsgálatát. Végül, de nem utolsósorban a középkori latin Európa keleti határvidékének (a 11—13. századot illetően vitathatatlanul) legjelentősebb forrásanyagát bekapcsoljuk a nemzetközi kutatásba, [a Szótár] széles körben lehetővé teszi a komparatív vizsgálatokat, a Novum Glossarium célkitűzésének megfelelően a kultúrák kölcsönhatásának feltárását” (Levéltári Szemle 1990: 82—3).

Valóban a Szótár a nyelvészeti, ezen belül is elsősorban a magyar történeti nyelvészettel kapcsolatos vizsgálatokat előnyösen befolyásolhatja. Hiszen a hazai latinságból az egész középkoron át számos szó és szókapcsolat, egyházi és jogi terminológia eleme került át a magyar szókincs-

be. Így máris lehetőség nyílik arra, hogy e kölcsönszavaknak a korai magyar nyelvű forrásokban előforduló jelentéseit összehasonlítsuk a Szótár adataival. Továbbá például a latinból átvett szavainknak eredetmagyarázatát is talán finomítani tudjuk. Egyebek között feltűnő, hogy a latin *cuculla* 'csuklya' szóból alakult magyar *csuklya* már 1468-ban (*chwklas*), 1508-ban és 1547-ben előfordul. Ezzel szemben a MKLSz.-ban *cuculla* 'csuklya' szócikk nincs, vagyis a Szótár gyűjtésébe nem került be ilyen szó. Egyetlen adat van a *cucullatus*, -s, -um 'csuklyás' melléknévre, a XIV. századi Krónikakompozícióból idézve, és van mindössze két adat a *cucullus*-, -i 'szerzetesi ruha része, csuklya' főnévre 1279-ből és 1490–98-ból. Az EtSz., TESz., EWUng. szerint a magyar *csuklya* kétségtelenül a latin *cuculla* átvétele. KNEZSÁVAL szólva: „Kérdés azonban, hogyan”. A forrásokból újabban gyűjtött cédulaállományból a Szótárhoz eddig három *a*, *b*, *c* betűvel kezdődő szócikkeket tartalmazó füzet jelent meg „Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához” címmel. A *c* betűs füzetben sincs *cuculla* 'csuklya' adat.

A MKLSz. az államalapítástól a Mohácsig terjedő korszak latin írásbeliségének szókészletét és a latinositott vulgáris szókincset tartalmazza. Így megtaláljuk a Szótárban — jelezve a magyar eredetet — a *birsagium*-ot, a *iobagio*-t, a *iocuscidarius*-t, mely a magyar *jó* 'bonus' + *szedő* 'colligans' összetételéből származik, és jelentése 'javak szedője, jószedő, kóbor vagy gazdátlanlanná vált javak összegyűjtője'. Vajon a vulgáris latin *aco* 'űrmérték' szócikkben miért nincs etimológiai magyarázat?

Az eredeti tervtől eltérően a latin földrajzi nevek, személynevek nem kerültek be a szótárba. Ezek majd összegyűjtésük után egy „Onomasticon” című pótkötetben csatlakoznak a MKLSz.-hoz.

GÁLDI LÁSZLÓ, aki 1934-ben az elsők között vett részt a mű előkészítésében, már 45 évvel ezelőtt meglehetősen borúlátóan nyilatkozott a Szótár jövőjét illetően, és szorgalmazta a történészek bevonását a munkálatokba (I. Oszt. Közl. 1955: 259–60). HARMATTA JÁNOS és SOLYMOSI LÁSZLÓ (1977-ből, 1987-ből és 1991-ből) idézett munkáikban egyaránt szóvá tették, hogy a történészek csak a Szótár tervezésénél voltak jelen, majd — sajnálatos módon — már az előkészítő munkálatokból kivonultak, és a későbbiekben sem vettek részt a szócikkek írásában, szerkesztésében. A Szótár elkészítése kizárólag a filológusokra maradt. Talán e ténnyel is magyarázható például a Szótár *congregatio* és *generalis* szócikkeinek soványsága. Az Árpád-korban és a XIV–XV. században a vidéki bíraskodás legfontosabb intézménye volt a *congregatio generalis palatinalis* 'nádori közgyűlés'. Meghatározó szerepet töltött be a korszak bűnüldözésében is, a megyei nádori közgyűléseken levelesítették, proscibálták a gonosztevőket (vö. Korai Magyar Történeti Lexikon). A *generalis congregatio*-ra vonatkozó hatalmas, nyomtatásban is megjelent forrásanyag birtokában, a középkori Magyarország igen fontos jogintézményének jellemzése érdekében, a jelzett két szócikket részletesebben lehetett (kellett) volna kidolgozni.

4. MEZEY LÁSZLÓ az 1977-ben bemutatott próbaszócikkek ismeretében úgy nyilatkozott, hogy a majdani szótár tudományos jelentősége éppen abban a tekintetben mutatkozik meg, hogy benne „egész sor fontos középkori fogalmunknak a jelentése és funkciója válik majd világossá, és középkori művelődésünknek számos vonása lesz ezáltal érthetőbb számunkra” (Antik Tanulmányok 1980: 87).

E gondolat jegyében úgy vélem és remélem, nem haszontalan, ha a magyar nyelvtörténet kutatói számára ismertetem a MKLSz. V. kötetéből a vulgáris latin *iobagio* szócikket, a szó 1526-ig előforduló jelentéseit, a Szótár egyik legnagyobb (8 oldalnyi, 16 hasábos) szócikkének szerkezeti felépítését.

A *iobagio* szócikk végén a „cca. 800” jelenti a fogalomra összegyűjtött cédulaanyag mennyiségét. Ebből a tömegből kellett kiválogatni és megszerkeszteni a szótárba kerülő, szövegkörnyezetéből levezethető, különféle jelentéstartalmú forrásokat. A Szótárba mintegy 270, *iobagio*-t értelmező adat került be megfelelő szövegkörnyezettel.

A Szótárban a *iobagio* szócikk után következnek a szó latin képzővel alkotott alakjai: *iobagionalis* 'jobbágy-, jobbágyi'; *iobagionaliter* 'jobbágyi módra, jobbágyként, mint jobbágy'; *ioba-*

gionatus, -us 'jobbágyság, jobbágyi helyzet v. jogállapot'; *iobagionatus*, -a, -um 'jobbágy által lakott'; *iobagionissa* 'jobbágy nő'.

A *iobagio* szócikket és továbbképzett alakjainak szócikkeit Szovák Kornél történész jegyzi, aki a Szótár V. kötetét kiadásra előkészítette. SZOVÁK — igencsak helyesen — a latin nyelvű kifejezések jobb megértése érdekében, ahol lehet, idézi a korabeli magyar nyelvű megfelelőket. Így a magyar nyelvtörténeti adatokként számon tartott *kelthiobagfyu*, *iobbagyfiu*, *salascadov*, *zalasodov*, *louosiobag*, *louaslegeny* magyar szórványokat időben és térben el tudjuk helyezni a jobbágytársadalom hierarchiájában.

A *iobagio* szócikk bevezető része, a szó eredete, valamint a fogalomnak a magyar történelemben betöltött jelentősége miatt lényegesen több felvilágosítást nyújt a Szótár egyéb szócikkeihez képest. Először ismerteti a *iobagio* szó eredetét: a magyar *jó* 'bonus' középfokú alakjához egy szótag hozzátoldásával jelenti a 'partem meliorem'-et, és itt hivatkozik a LexHung., TESz., EWUng. megfelelő oldalszámaira. Ezt követi a legfontosabb történettudományi munkák felsorolása: BOLLA ILONA, valamint SZABÓ ISTVÁN, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZÜCS JENŐ és ZSOLDOS ATTILA történészek dolgozatainak lelőhelyei. Majd hosszan sorjáznak a — szótár szerkesztési elvéből következően — a *iobagio* szó „formaváltozatai” évszám, lelőhely feltüntetésével, vagyis a *iobagio*-nak a négy évszázad alatt nyomtatásban megjelent, harmincat is meghaladó (nemegyszer sajtóhibának is minősíthető) alakváltozatai. Pl. a RegVar. 313 §.-ból az *inubagio*, amit már KARÁCSONYI is kijavított (i. m. 184). A kiadatlan és fel nem dolgozott források miatt ez az adattömeg sem teljes, íme: 1232: „(meta) inde venit a terram Wlko, qui est *ybagio* castri de Pasaga” (KOSZTA LÁSZLÓ, A pécsi székeskáptalan Árpád-kori hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei. In: Baranyai helytörténetírás. Pécs, 1989. 15; vö. ENGEL PÁL, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Pozsega megye. Kézirat). Az írásváltozatok végén a MNy.-ben 1907-ben és 1915-ben (MELICH JÁNOS és JAKUBOVICH EMIL által) írt cikkekre találunk hivatkozást.

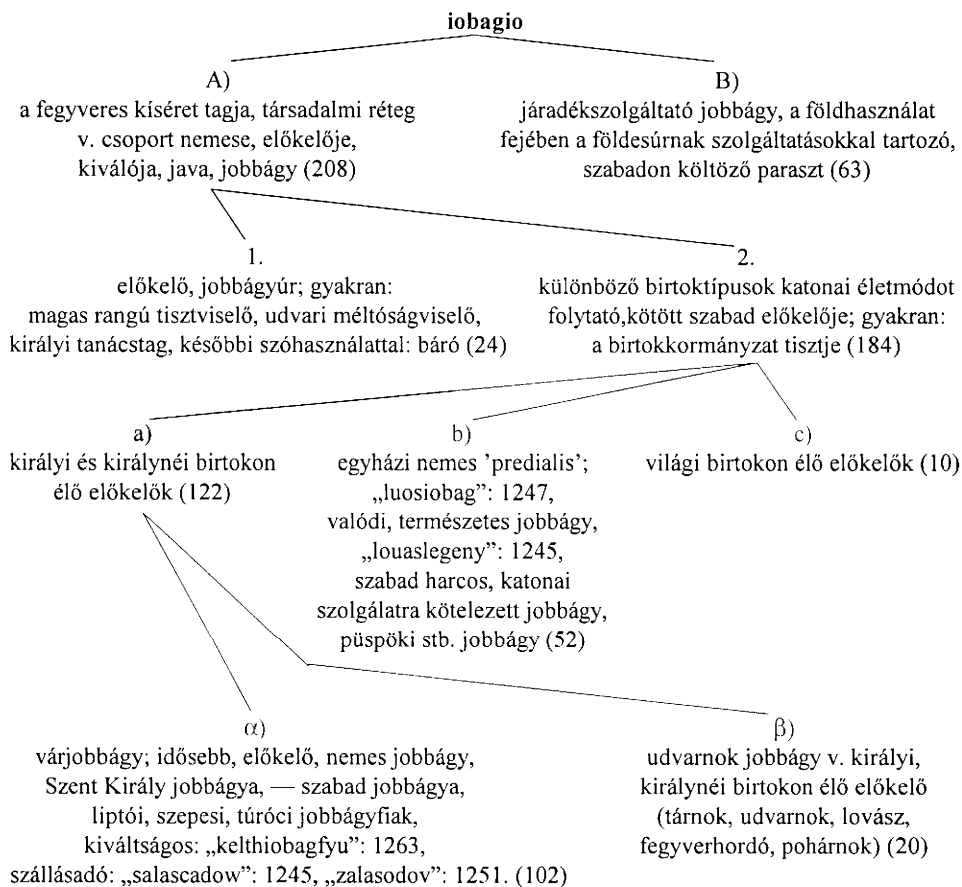
A szócikk bevezető részének legfontosabb eleme a szó latin és magyar nyelven megadott jelentéseinek felsorolása, azaz az első, hiteles, eredeti 1116—1131. évi és a XVI. század első harmada közötti időben, a négy évszázad alatt a fogalom jelentésében bekövetkezett változások nyomán követése. A szerkesztő a forrásokból, a történettudomány által ma elfogadott ismérvek alapján rendezve foglalva mutatja be a *iobagio*-hoz tartozó jelentésbeli csoportokat és a speciális, leszűkített használati körhöz tartozó jelentésbeli alcsoportokat. A Szótár a vulgáris latin *iobagio* jelentéseit két nagy (A és B) csoportra osztja. Az A) csoport jelentése 'a fegyveres kíséret tagja, társadalmi réteg v. csoport nemese, előkelője, kiválója, java, jobbágy'. Az A) csoport jelentéseit összesen 208 forrás magyarázza, illusztrálja. A B) csoport jelentése: 'járadékszolgáltató jobbágy, a földhasználat fejében a földesúrnak szolgáltatásokkal tartozó, szabadon költöző paraszt'. A B) csoportban 63 adat található.

Az A) csoport oszlik tovább 1. és 2. alcsoportokra, majd a 2. alcsoport további háromra: a), b), c)-re, végül az a) alcsoport kettéválik α)-ra és β)-ra. (L. 1. ábra.)

Bár nem tartozik szorosan véve a MKLSz. *iobagio* szócikkének ismertetéséhez, mégis említést érdemel a Szótárba — természetesen — fel nem vett, 1138/1329-ből, a Dömösi összeírásból adatható *Eubag* személynév (MNy. 1936: 132). A *Herudi* faluban élő és egyházi szolgálatba álló, kenyéradó szolga (servus) nevét, amennyiben elfogadjuk, hogy neve magyar közszoói eredetű, és a szó jelentése 'jobbágy', nem tudom elhelyezni a MKLSz. *iobagio* szócikkének jelentéstani rendszerébe.

A négy évszázad alatt bekövetkezett társadalmi és gazdasági átalakulásokról a Szótár *iobagio* szavának jelentésbeli csoportjai közötti átfedések is tájékoztathatnak bennünket. E jelentésbeli változások okainak vizsgálata, valamint a *iobagio* szó szinonimáinak értelmezése történészi feladat (vö. SZÜCS JENŐ, Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században című, ábrákkal is megvilágított tanulmánya: Századok 1981: 3—65, 263—314).

1. ábra.

5. A MKLSz. jelentőségét, adatközlésének mennyiségét és pontosságát nem homályosíthatja el néhány apró megjegyzés. A Szótár több hasábos, nagy szócikkeinek, így a *iobagio*-nak tanulmányozása során a tipográfia nem könnyíti meg a jelentésbeli csoportok és alcsoportok közötti eligazodást. — A MKLSz. írásban lefektetett szerkesztési elvéből következik, hogy „a kialakított kategóriákon belül időrendbe sorakoztassa az idézeteket” (i. m. XII). Ez a helyes elv azonban a Szótárban — pl. a *iobagio* szócikkben — nem érvényesül.

Nyelvészek és történészek egyaránt vallják, hogy a *iobagio* legkorábbi, hiteles előfordulása az 1116—31 között kelt „Acha *ioubagio*” végrendelete. A Szótár ezt a legkorábbi adatot az A) 2. a) α) 'várjobbágy' jelentésű alcsoportban idézi. Azonban mindkét nagy A) és B) jelentéstani főcsoport első adata hamis oklevélből („s. 1082, a. 1327”) való. A magyar nyelvtörténettel foglalkozók a hamis oklevelek szörványait, személynévi, helynévi stb. adatait, írásképeket figyelembe véve a megállapítható hamisítás korára datálják. Érdekes-e a biztosan hamis oklevélből, első adatként idézni a *iobagio*-t, amikor amúgy sem valószínű, hogy a XI. század végén a jobbágytársadalom tagjai ilyen mértékben elkülönültek volna „előkelőre” és „járadékszolgáltatóra”, amint azt a hamisításban a XIV. században kelt oklevélben megfogalmazták? Az A) csoport első hiteles adata 100 évvel későbből, 1172-ből, a B) csoporté a RegVar.-ból származik.

A negyedszázadot átélő RegVar.-ból való idézetek során a Szótár nem közöl évszámot, csak tételeszámot. Így előfordul, hogy a jobbágyokkal kapcsolatos bűnesetek időben megelőzik a más, korábbi forrásokból származó idézeteket, mint például az A) 2. b) és B) jelentéscsoportokban. Zavaró, hogy a Szótár nem jelöli a tartalmi átírású okleveleket. Sajtóhibára gyanakodtam az *infidelis* szócikk „1449. ZsigmOklt. II, 2613” jelzetét olvasva. Kiderült, hogy az idézet egy 1403-ban kelt oklevél tartalmi átírásából való.

Egy szó különböző jelentéseit vagy jelentéseinek árnyalatait csak szövegkörnyezetekből, megfelelő szövegek összehasonlításából lehet megnyugtató módon kikövetkeztetni. Ezért is méltányolnunk kell a Szótár szerkesztőinek igyekezetét, amikor egyetlen adat birtokában a szó hat jelentésárnyalatát közlik, mint az „*ingrosso*, *-are* (Germ.: *vergrössern*?)” ige „megnövel, nagyobbá tesz; szenv., átv.: elhatalmasodik, gyakorivá lesz, súlyosbodik, nyomasztóbbá válik” szócikkben olvasható.

Összefoglalásként kijelenthetjük, hogy egy korszerű hazai középkori latin szótár első 5 kötetét tartjuk kezünkben. Mivel a hazai latin nyelv az egész középkoron át meghatározó szerepet töltött be a magyar írásbeliség megindulásában, a magasabb irodalmi nyelv kialakulásában, anyanyelvünk fejlődésében, ezért a MKLSz. megjelenését tudománytörténeti eseményként kell értékelnünk. E szótárral a magyar tudományos élet munkásai, a magyar művelődéstörténet vizsgálói, a történeti nyelvészet kutatói egy európai szintű — a továbbiakban nélkülözhetetlen — munkaeschöz közöltak. Tudomásom szerint a MKLSz.-ról külföldön eddig 12 elismerő ismertetés jelent meg. Előnyös lenne, ha az eddiginél kedvezőbb anyagi és tárgyi feltételek biztosítása felgyorsítaná a Szótár munkálatait. Szeretnénk hinni, hogy a millennium évében elkészül a következő, L—M—N betűkkel kezdődő szavakat tartalmazó kötet.

FEHÉRTÓI KATALIN

KÜLÖNFÉLÉK

A magyar nyelvtörténet és a finnugor összehasonlító nyelvészet oktatása Pécsen (1923—1998)

Pécs városának régi vágya teljesült 1992-ben, amikor több mint fél évszázad után visszakapta bölcsészkarát. A kar 1940-ben történt Szegedre telepítése óta a város lakói mindig reménykedtek abban, hogy az idő folyamán egyszer megint teljes egyetemük lesz.

Már az 1948-ban alakult Pedagógiai, majd Tanárképző Főiskola magában hordta a megszüntetett bölcsészkar visszaállításának és a természettudományi kar megszervezésének a lehetőségét. 1982-ig, a Janus Pannonius Tudományegyetem megalakulásáig pótolta is a „Dunántúli Egyetemé”-t, majd az átszervezés idején Tanárképző Karként társult az egyetem Közgazdaságtudományi és Jogtudományi Karához. 1992-ben a Bölcsészettudományi és Természettudományi Kar megalakulásával új fejezet kezdődött a pécsi és a magyar felsőoktatás történetében, óriási változásokat hozván az egyes szakterületeket oktató tanszének életében is. Az újonnan alakult karokon az oktatás a főiskolán folyó képzésből fejlődött ki, illetve támaszkodott a korábbi pécsi egyetemi hagyományokra is.

A főiskola Magyar Nyelvi Tanszékéből alakult Nyelvi és Kommunikációs Intézetből kivált a Finnugor Tanszék, így Budapest, Debrecen, Szeged után Pécsen is megteremtődtek a finnugrisztika és a magyar nyelvtörténet önálló oktatásának és egy tudományos műhely kialakításának a lehetőségei.

Mivel az újonnan alakult Finnugor Tanszék munkája egy hagyományos, több évtizeden át Pécsen folyó magyar szakos tanárképzés szerves folytatása, érdemes megismerkedni a Tanszék

előtörténetével, a két szakterület oktatásának az előzményeivel, s ezekkel összefüggésben az egyetem történetével. L.: CSIZMADIA ANDOR (szerk.), Jubileumi tanulmányok 1. A pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967.; HUBER KÁLMÁNNÉ, A Pannonia folyóirat története és repertórium. Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás 1979 c. kötetből. Pécs, 1979.; JANURIK TAMÁS — MÉSZÁROS EDIT, Uralisztika a szegedi egyetemen (1969—1984). In: „Dvinán innen, Dvinán túl” Jubileumi tanulmányok. Studia uralo—altaica. Supplementum 2. Szeged, 1986. 2—26; KÁLMÁN BÉLA, Temesi Mihály, A magyar nyelvtudomány (Irányok és eredmények a felszabadulás óta): MNy. 1982: 109—11; KÁROLY SÁNDOR, Temesi Mihály, A magyar nyelvtudomány: Néprajz és Nyelvtudomány 1984: 133—6, Uő., Temesi Mihály hetvenéves: MNy. 1985: 121—3; KOLTA JÁNOS, Pécs egyetemei és főiskolái 1367—1967. Pécs, 1967.; NYÍRI ANTAL, Klemm Imre Antal, a nyelv tudós: Néprajz és Nyelvtudomány 1983: 7—10; RAVASZ LÁSZLÓ, Pécsi Tudományegyetem 1923—30. Pécsi Egyetemi Könyvtár [kézirat], Pécs, 1983.; TEMESI MIHÁLY, A magyar nyelvtan oktatásának helyzete és feladatai a tanárképző főiskolákon. Bp., 1973., Uő., In memoriam Klemm Imre Antal: MNy. 1984: 259—71; TOLNAI VILMOS, Bevezetés az irodalomtudományba. Pannonia könyvek [reprint], Pécs, 1922. (1991.); VÁRKONYI NÁNDOR, Egyetem két világháború között: Jelenkor 1967: 881—8. (Vö.: A magyar nyelv anyagának részletes programja. Összeállította a Magyar nyelvi szakbizottság. Pécs, 1973.; A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem évkönyvei 1926/27 — 1943/44; A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézeti Gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola értesítői 1930—1940; A Pécsi Tanárképző Főiskola harminc éve (1948—1978). Szerk. WEBER MIHÁLY. Pécs, 1979.; Emlékkönyv. 50 éves a Pécsi Pedagógiai Főiskola 1948—1998. Szerk. HEILMANN JÓZSEF. Pécs, 1998.)

Az 1923-tól Pécsen működő Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemet 1912-ben Pozsonyban alapították. A jogi és az orvosi kar megalakulása után 1918. március 14-én került sor Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar megnyitására. A karra kinevezett 9 professzor között találjuk Zolnai Gyulát, aki a magyar nyelvészet és finnugor összehasonlító nyelvészet professzora lett, s egyben prodékán is abban a tanévben, korábban a kolozsvári egyetem tanára volt.

A kar 1919. január 30-án fejezte be pozsonyi működését, s könyvtárát, felszerelését otthagyva Budapestre költözött: az oktatás ott folytatódott. (Ekkor Budapesten volt már a kolozsvári egyetem is.) A hallgatók száma az 1921/22-es tanévben kb. 1500 fő volt. Felmerült a kérdés, hova kerüljön az egyetem. A Dunántúlról Pécs mellett Győr és Kaposvár városa is szerette volna megszerezni az intézményt. Pécsnek az a rendkívüli előnye volt más dunántúli városokkal szemben, hogy biztosítani tudta azt a környezetet, amely a tudományos tevékenység feltétele, valamint 1833 óta volt püspöki joglíceuma, amely a főiskolai élet hagyományait már megteremtette. Pécsen 1921 augusztusában megnyílt a lehetőség az egyetem elhelyezésére, mivel akkor szabadult fel a város a szerb megszállás alól. Az 1921. évi XXV. törvénycikk kimondja, hogy a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre és a kolozsvári egyetem Szegedre kerül. Az egyetem Pécsre telepítésében elvülhetetlen érdemeket szerzett Nendtvich Andor pécsi polgármester és Zichy Gyula pécsi püspök. A város vezetői világosan látták, hogy az egyetem Pécsre helyezése milyen kulturális és gazdasági előnyt jelent a városnak. Épületeket, könyvtárat, intézményeket, területeket, lakásokat, anyagi erőforrást biztosítottak a három karral Pécsre költöző egyetem működéséhez.

Az egyetem központi épülete a Rákóczi út 80. szám alatti reáliskola épülete lett. A reáliskola a püspöki joglíceum épületébe került, majd Gróf Széchenyi István Reáliskola néven az egyetem gyakorlógimnáziumává vált, a joglíceum egyesült a jogi karral.

1923. október 24-én nyitotta meg Klebelsberg Kunó kultuszminiszter a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemet. Megnyitó beszédében hangsúlyozta a vidéki egyetemek fontosságát, s bízott abban, hogy az egyetem tanári kara „meg fogja alkotni itt a Mecsek alján a magyar Heidelberget” (A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem 1918/19 — 1927/28 tanévi irataiból. Dunántúl Kiadó, Pécs, 1933. 9).

Nagy József (később Halasy-Nagy), az első pécsi rektor „Egyetem és idealizmus” című székfoglaló beszédében félelmét is megfogalmazta az egyetem későbbi sorsával kapcsolatban: „Vajon megél-e az itt elvetett mag, hogy viruló hajtásként fejlődjék, vagy megőrli az idő kegyetlen malomköve, mint megőrölte, elpusztította századokkal előbb Nagy Lajos egyetemét?” Beszédében áttekintette az egyetem „eszméjének” a változását a történelem folyamán, majd korának egyeteméről szólva kiemelte a XIX. századi naturalizmusban gyökerező szemlélet veszélyét, mely az egyetemek hasznosságát, a gyakorlattal való kapcsolatát keresi. „Haszontalanságuk” miatt mindig a bölcsészeti kar stúdiumai vannak a legtöbb támadásnak kitéve — állapította meg. Az egyetemet a tanítás és a tanulás szabadsága élteti, s olyan szaktudósok képzése a célja, akik „az egészben fogják fel a részt”. „Közéletünk fásultsága és békaperspektívája nem vehet erőt az egyetem szellemi bástyáin” gondolattal, a jövőben bízva fejezte be beszédét a neves filozófiaprofesszor. (I. m. 25—33.)

A pécsiek úgy érezték, hogy Nagy Lajos király egyeteme kelt új életre a város ősi falai között. Az egyetem alapításának nehéz korszaka véget ért, és a nyugodt, dinamikus fejlődés napjai következtek (DR. NAGY JÓZSEF, A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem rövid története. In: A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem almanachja az 1929—1930. tanévre. Pécs, 1930. 11.) — 1923 novemberében csatlakozott a jogi, orvosi és bölcsészkarhoz a soproni evangélikus teológiai kar. A négy karon ekkor már 1937 diák tanult.

A Magyar Nyelv és Finnugor Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszék vezetője Zolnai Gyula lett. Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor, Budenz József tanítványaként jelentős alakja volt a század eleji nyelvésznevezkedéknek. Egyaránt otthonosan mozgott a történeti nyelvészet területén, a leíró magyar nyelvtanban és a nyelvhelyesség kérdéseiben. Tanári munkája is tükrözte szerteágazó érdeklődését. Tartott előadást szóragozástanból, szóképzéstanból, mondattanból, a nyelvemlékekről; finnugor összehasonlító hang- és alaktanból. Gyakorlati órákat hirdetett meg népnyelvből, magyar nyelvészből, finn nyelvből, a finn nyelv hang- és alaktanából. Zolnai Gyula számos külföldi és hazai tudós társaságnak volt tagja. Kitűnően beszélt finnül, a finn irodalom klasszikusainak úttörő tolmácsolói közé tartozott.

1930-ban védte meg doktori értekezését Georgovits (Györke) József „A vogul jelzős szerkezetek” címmel. Györke Józsefnek későbbi finnugrisztikai kutatásai közül képzőmonográfiája a legjelentősebb.

Az egyetem külföldi látogatói között találjuk 1927-ben Antti Tulenheimo volt finn miniszterelnököt, a helsinki egyetem akkori rektorát, valamint a finn tudományos és gazdasági élet vezetőit. 1928. június 16-án Eemil Nestor Setälä, volt finn külügy-, majd oktatási miniszter, neves nyelvész, akkori budapesti finn követ látogatott el a Budapesten tartott finnugor kultúrkongresszus számos finn és észti résztvevőjével együtt a tanszékre.

A bölcsészkar hallgatók száma a 30-as években 200 körül mozgott. A képzés a kar 13 tanszékén, valamint az orvosi kar három tanszékén történt. A természettudományi tárgyak tanszékei közül a Földrajzi és az Állattani a Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Karon volt. A Fizikai, Biológiai, Kémiai Tanszék kettős feladatot látott el: az orvostanhallgatók és a bölcsészhallgatók oktatását. A tanszékek később intézetekké alakultak. A tanulmányok befejezésével a hallgatók nagy része tanári oklevelet szerzett, vagy doktori szigorlatot tett. A tanári képesítéshez a Tanárképző Intézet által meghirdetett stúdiumokat is fel kellett venni, majd a Gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskolában egy évig szakvezető tanár irányításával a tanításra felkészülni és tanítani. A gyakorlóiskola tanárai közül sokan oktattak az egyetemen. Az egyetemi professzorok mint a Tanárképző Intézet igazgatótanácsának a tagjai részt vettek a tanárjelöltek zárótanításain, így Zolnai Gyula és később Klemm Antal is.

1930-ban 48 évi tanári működés után nyugállományba vonult Zolnai Gyula. A magyar és finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszék irányítását megbízott tanszékvezetőként a magyar irodalomtörténeti tanszék vezetője, Tolnai Vilmos vállalta az 1930/31-es tanévben és az 1931/32-es

tanév első szemeszterében. Tolnai nyelvész és irodalomtudós volt egy személyben. A határterületek érdekelték, a nyelvészetnek az irodalommal érintkező területe: a stílus. Nyelvtörténészként a nyelvújítási mozgalom történetével foglalkozott.

1932-ben Klemm Antal, a pannonhalmi Bencés Főiskola tudós tanára kapott megbízást a Magyar Nyelv és Finnugor Összehasonlító Nyelvészeti Tanszék vezetésére. Nagynevű nyelvész került ekkor az egyetem professzorainak a sorába. Műveinek 89 tételből álló bibliográfiájából a legjelentősebb a Magyar történeti mondattan, mely mindmáig nélkülözhetetlen kézikönyve a nyelvtörténet kutatóinak.

Életművének lényege, hogy a mai magyar mondattani jelenségekből kiindulva nyelvemléken keresztül, visszafele haladva jut el a legrégebb alakzatokig. A leíró és a történeti eljárás nem válik külön nála. Történeti szemléletéből következett, hogy elsősorban nyelvtörténetet oktatott. Finnugor hangtörténetből, morfológiatörténetből, magyar történeti mondattanból előadásokat és szemináriumokat tartott, leíró magyar nyelvtanból csak gyakorlati órákat hirdetett meg.

Klemm Antal legtehetségesebb tanítványaiból kutatókat nevelt. Tanítványai tisztelték, becsülték nagy tudásáért, csodálták szerénységéért. Finnugor nyelvészeti és magyar nyelvtörténeti szakdolgozatok és disszertációk sora őrzi a nagyírú professzor pécsi munkálkodásának az emlékét.

A hallgatók közül kiemelkedett Temesi Mihály, aki 1933 óta vett részt a tanszék munkájában, kezdetben díjtalan gyakornokként, majd fizetéstelen tanársegédként. Ő lesz az, akinek munkássága, tanári tevékenysége biztosítja a magyar nyelvészet magas szintű művelésének folyamatoságát Pécsen.

Pécsen kezdte egyetemi tanulmányait Lotz János. Itt nyújtotta be doktori értekezését „A történelmi világgép — Az ember az időben” címmel, és védte meg 1937-ben.

Az egyetem magyar szakos hallgatói számára kötelező volt a finn nyelv tanulása. A 20-as években Aarni Penttilä tevékenykedett finn lektorként az egyetemen, majd 1930-tól Szabó Aladár tanította a finn nyelvet.

A Kalevala megjelenésének századik évfordulójára került sor 1935-ben. Klemm Antal a Kalevala fordításairól szemináriumot hirdetett meg. 1935 decemberében Kalevala-ünnepségek és finn néprajzi kiállítás volt a Szent Mór Kollégiumban. Klemm Antal a Kalevaláról tartott előadásában „tudományos alapon” és mégis „népszerűen” emlékezett meg a Kalevala születéséről. Szabó Aladár finn felesége, Aino Hakulinen festőművész rendezte a kiállítást. (L. Pécsi Napló 1935. dec. 18. és Dunántúl 1935. dec. 13. és dec. 15.)

Az Erzsébet Tudományegyetem a harmincas évekre megtalálta helyét a város életében. A tanárok fokozatos letelepítése a városban lehetővé tette, hogy a közélet és a közvélemény irányítóivá váljanak. Az egyetem szellemi kisugárzása egyre inkább érezhetővé vált. Folyóiratok, könyvek, irodalmi előadások, szabadegyetemi kurzusok stb. jelzik, hogy az egyetemnek sikerült Pécsen gyökeret eresztenie. Klemm Antal tanulmányai a Pannonia különböző számaiban is helyi vonatkozásúak: Pécs és a Mecsek neve (1935: 1—20.), Pécsi helynevek (1937: 360—70), A pécsi Nyírkállai-kódex magyar glosszái (1937: 264—7).

Amíg az egyetem és a város azon fáradozott, hogy az egyetem minél inkább bekapcsolódjon a város életébe, és hatása az egész Dunántúlra kiterjedjen, addig az Országos Takarékosági Bizottság már a 20-as évek közepén tervbe vette a pécsi egyetem megszüntetését. Már az 1925/26-os tanév rektorának székfoglaló beszédében olvasható, hogy a pécsi egyetemet a bezárástól a Dunántúl összefogása és a közvélemény mentette meg. (L. i. m. 43.)

A bizottság soknak találja Magyarországon a négy teljes egyetemet, s később fölmerült az is, hogy mind a négy egyetemről egy kart fognak elvenni, vagy „zsugorítják” az oktatást, azaz nem fejlesztik az egyetemi képzést (I. HÓMAN BALINT, Művelődéspolitikai. Bp., 1938. 308—31). Támadások érik az egyetemet a be nem vezetett „numerus clausus” miatt is. Cikkek jelennek meg a sajtóban, amelyek az egyetem esetleges megszüntetéséről szólnak: „Szabad-e megszüntetni az egye-

temet?” (Dunántúl 1931. november 19.), „Mit jelent Pécs város életében az egyetem?” (Pécsi Napló 1932. február 28.).

Nendtvich Andor polgármester, akit időközben az egyetem tiszteletbeli doktorává avattak, a következőket írja a város közönsége nevében közzétett 30 oldalas állásfoglalásában: „A Dunántúl tehát nemcsak maga, hanem az egész ország érdekét is óvja és szolgálja, amikor egyetlen tudományegyeteméhez töretlenül ragaszkodik, és annak csonkítatlan fenntartásáért mint egy ember harcol. Erre az elhatározásra és cselekvésre kettős a jogcíme. Az egyik ősi történeti múltja és abból folyó jelentős művelődéstörténeti szerepe a nemzet életében. A másik: jól differenciált egységet alkotó, a Nyugat színvonalához legközelebb álló fejlettebb városi kultúrája.” (Részlet a 14380/1933. számú „Állásfoglalás a Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem teljes egészében való fenntartása mellett” c. polgármesteri iratból. In: SZABÓ PÁL, A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs, 1940. 95.)

Az egyetemi vezetés egyre erőteljesebben fogalmazta meg a helyét és szerepét a magyar kulturális életben. A dunántúli kutatási témák mellett a 30-as évek vége felé felerősödik a Halasy-Nagy József és Kerényi Károly nevéhez fűződő szellemtörténeti irányzat, mely az akkor már fokozódó germán befolyással szemben a kultúra egyetemességét, a szellem szabadságát, a fajelmélet tarthatatlanságát hirdette.

Egy dinamikus fejlődő, jól működő, a város életében tevékenyen részt vevő, a magyar kultúrában sajátos helyet betöltő bölcsészkar zárta be a kapuit 1940-ben, és költözött Szegedre 200 hallgatójával, 12 intézetével (Filozófiai, Pedagógia, Ökötudományi, Magyar Nyelvtudományi, Német, Francia, Olasz, Világtörténeti, Magyar Történeti, Földrajzi, Állattani, Tanárképző Intézet) és felszerelésével, intézeti könyvtáraival együtt.

A tanárok egy része követte tanszékét, így Klemm Antal is. Viszont a Magyar Irodalomtörténeti Intézet Pécsen maradt, és a jogi kar keretei között Vargha Damján vezetésével működött 1948-ig.

Az 1921-ben Szegedre került kolozsvári egyetemet 1940-ben visszatelepítették Kolozsvárra. A jelenleg Szegeden működő Bölcsészstudományi Kar a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a jogutódja. Klemm Antal a szegedi egyetemen a magyar nyelv-tudomány professzora, majd 1947-től a Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetője lett 1955-ig, nyugállományba vonulásáig. Szegedi egyetemi tanári éveit alatta is Pécsen lakott, innen utazgatott Szegedre. A Bartók Béla utca — Aradi vértanúk útja sarkán levő házában gyakran felkeresték a pécsi nyelvészek. Örömmel töltötte el, hogy a magyar szakos tanárképzés, valamint az általa megkezdett kutatások folytatódnak. 80. születésnapján a Pécsi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékén tanárok és diákok köszöntötték a tudós professzort. 1963-ban hunyt el Pécsen.

Temesi Mihály a bölcsészkar Szegedre költözése után Pécsen volt gyakorlógimnáziumában vállalt tanári állást, és folytatta feleségével, Tomanóczy Jolánnal és Klemm Antallal együtt a már korábban megkezdett tudományos munkáját, az Ormányság nyelvének a gyűjtését és tanulmányozását. Gimnáziumi tanári működése mellett 1940 és 1948 között tanított a szegedi egyetem bölcsészkarán is, ahol 1947-ben általános nyelvészetből és magyar nyelvjárástanból egyetemi magántanárként habilitáltak.

A kar Szegedre távozása pótolhatatlan veszteséget jelentett az egyetemnek és a városnak. Temesi Mihály „A Dunántúl egyeteme és kutató intézete” c. tanulmányában a bölcsészkar mielőbbi visszaállítását szorgalmazza (l. Sorsunk. Pécs, 1942. 337—44). Megfogalmazza, hogy a Dunántúl az ország más tájegységeitől eltérő terület; népiségi hovatarozásra nézve sokszínű; a magyar nyelv az itt beszélt szláv nyelvek és a német nyelv összhatásában fejlődött. Csak a pécsi bölcsészkar feladata lehet ennek a vidéknek a kutatása, a nyelvben rejlő kultúrának a feltárása. Fenyegető ideológiák árnyékában a kutató felelősségét, a tisztánlátás fontosságát is hangsúlyozza. — A csonkán maradt egyetemen folyó jogász- és orvosképzés is érezni fogja a bölcsészkar hiányát, szakiskolai szintre fog süllyedni, mert a szaktudományi előadások csak szakembereket képeznek.

Hiányozni fog az egyetem jellemzője, a különböző szakterületeket átfogó szemlélet. Bölcsészképzés hiányában a jövő orvosa, jogásza nem lesz képes arra, hogy a szakterületét a szellemi élet egészében elhelyezze, és a saját értelmiségi szerepét reálisan megítélje. Ha nincs bölcsészkar, a jövőendő tanár nem ott szerzi meg a képesítést, ahol él és dolgozik, s így egy idegen kultúra „utazó ügynökévé” válik — írja Temesi Mihály.

A Pécsen maradt Erzsébet Tudományegyetem 1940-től folyamatosan törekedett a bölcsészkar visszaállítására. A bölcsészkaron végzett tudományos tevékenység folytatása céljából Vargha Damján és Temesi Mihály a Dunántúli Tudományos Intézet mielőbbi felállítását szorgalmazták (l. TEMESI i. m. és VARGHA DAMJÁN, A Dunántúli tudományos intézet. Pannonia 1941/42. 7. 348—53). A megnyitására 1943-ban került sor. A bölcsészkar mielőbbi visszaállításának reményében az Egyetemi Könyvtár és a Szent Mór kollégium könyvtára továbbra is beszerezte a bölcsészeti stúdiumokhoz szükséges könyveket.

Az egyetem rektora a jogi kar és az orvosi kar keretei között bölcsészképzést indított. A nyelvtörténetet és a régi magyar irodalmat Vargha Damján oktatta, a magyar nyelvészetet Temesi Mihály. (Diákok ebből a korból: Galsai Pongrác, Csányi László, Harcos Ottó. Tanított még Kardos Tibor, Angyal Endre, Vándor Gyula). Ez a bölcsészképzés tanárképzésnek adta át a helyét, és ebből a tanárképzésből létesült 1948-ban 14 tanszékkal a Pécsi Pedagógiai Főiskola, amely az egykori Pius Gimnázium épületében nyert végleges elhelyezést. Első igazgatója Szabó Pál Zoltán, a korábbi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarja földrajzi tanszékének tanára lett.

A Tudományegyetem időközben egykarúvá vált, mely évtizedeken át erőfeszítéseket tett az áthelyezés és a bezárás elkerülésére, új karok kialakítására. 1967-ben Pécs város vezetése és a pécsi felsőoktatási intézmények egy héten át tartó ünnepségsorozattal emlékeztek meg a pécsi egyetem alapításának 600. évfordulójáról. Az ünnepség megrendezésében, az egyetem megmentéséért folytatott küzdelemben Csizmadia Andor jogtörténész professzor, valamint az egyetem többkarúvá válásában Bihari Ottó jogász professzor, akadémikus szerzett elévülhetetlen érdemeket. (L. ÁDÁM ANTAL, Csizmadia Andor 70 éves. In: Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára. Studia Juridica. Pécs, 1980. 22.)

A Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének vezetésével 1948-ban Temesi Mihályt bízták meg. Gazdag egyetemi tanári tapasztalatokkal, jelentős tudományos tevékenység birtokában, gyakorló tanári munka után kezdett hozzá az általános iskolai magyar szakos tanárképzés megszervezéséhez, az oktatói kar kialakításához.

Mindenekelőtt a tudományos kutatás, az elméleti képzés helyett a tanári munkára való felkészítésre helyezte a hangsúlyt. Szakmai terveinek, elképzeléseinek megvalósítására jó lehetőséget kapott, mivel a főiskolák magyar nyelvészeti és irodalmi szakbizottságának az elnöke lett. Az oktatott anyag középpontjába a magyar nyelvi stúdiumok, az anyanyelvi nevelés, nyelvművelés került, és ezt egészítette ki a féléves finnugor összehasonlító és magyar nyelvtörténeti stúdium „A magyar nyelv fejlődéstörténete” címmel, valamint az általános nyelvészet.

A nyelvtörténeti anyagokhoz kapcsolódtak a néprajzi, a nyelvjárástani előadások, szakkörök és speciálkollégiumok. Az 50-es évektől kezdve Rónai Béla vezetett néprajzból és nyelvjárástaniból, később Király Lajos és Szabó Géza nyelvjárásból szakköröket, majd a 60-as évektől Andrásfalvy Bertalan néprajzból. Számos szakdolgozat készült a Pécs környéki falvak néprajzi, nyelvjárási anyagából. A tanszék legnagyobb vállalkozása volt a „Baranya megye földrajzi nevei” című monográfia összeállítása Pesti János és Temesi Mihály irányításával.

A Dél-Dunántúl magyar nyelvjárásainak gyűjtéséből elkészült Rónai Béla zselici tájatlása. Temesi Mihály „A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta” c. könyve 1980-ban jelent meg, mely egyben saját múltjának, tudományos munkásságának ismertetése, összegzése is.

Főiskolai tanárként Temesi Mihály csaknem minden témát tanított, amit a magyar szakos hallgatók tanterve tartalmazott, így nyelvtörténetet is. A nyelvtörténet egy-egy részterületének ok-

tatását Gergely János, Kerekes László, Pesti János végezte. 1969-ben kapcsolódott be a tanszék munkájába Márk Tamás. Főiskolai oktatóként a magyar nyelvészet különböző területeinek tanítását vállalta, de legfőképp a történeti nyelvészeti előadások, gyakorlatok tartása lett a feladata. Márk Tamás a szegedi egyetemen végzett finnugor nyelvészként, a szamojéd nyelvek kutatása állt tudományos munkájának a középpontjában. Főiskolai oktatómunkája mellett finn nyelvet is tanított. 1975-től 1981-ig magyar lektor volt a helsinki egyetemen. Márk Tamás Finnországra távozásakor került a tanszékre Zemplényi Vera és Lerch Ágnes. Mindketten finnugor szakot végeztek, ők folytatták a finn oktatást, és nyelvtörténetet is tanítottak. 1981-től a finnugor összehasonlító nyelvészet és nyelvtörténet órát ismét Márk Tamás látta el.

1982 januárjában megalakult a Tanárképző Kar. Az egyetemi szintű oktatás 1983 őszén indult meg, legelőször a magyar szakon. A Magyar Nyelvi Tanszék vezetését Szépe György professzor látta el. Az ő nevéhez fűződik az egyetemi program kialakítása, a főiskolai képzésből az egyetemi képzésbe való átmenet irányítása. Évekig egymás mellett folyt a főiskolai és egyetemi képzés. A főiskolai tanároknak meg kellett felelniük az új követelményeknek, az új feladatok ellátása érdekében érkeztek új tanárok is. Az eddigi magyar nyelvi tanszék kezdett szűk lenni, egyre újabb és újabb szakterületek jelentek meg. Kitágultak a finnugor összehasonlító nyelvészet és magyar nyelvtörténet lehetőségei is. A kiindulást a fél éves főiskolai kurzus jelentette, a finnugor összehasonlító nyelvészet és nyelvtörténet oktatásának ideje másfél évre emelkedett, és újabb szakterületekkel bővült. Az új egyetemi program is megőrizte a finnugor összehasonlító nyelvészet és a magyar nyelvtörténet egységét, s követte az évtizedeken át kialakított gyakorlatot. A Finnugor Tanszék ma is kettős feladatot lát el.

Az 1982-ben alakult egyetem munkájába bekapcsolódott Temesi Mihály is, egyetemi tanári kinevezést kapott a Janus Pannonius Tudományegyetemen. 1983-ban Szépe Györggyel közösen mondattani konferenciát szervezett Klemm Antal emlékére. Magyar nyelvtörténetet, nyelvelméletet oktatott 1988-ban bekövetkezett haláláig. — Az új egyetemi oktatás kialakításán egy önálló finnugor tanszék létrehozásán fáradozott Márk Tamás, korai halála (1985-ben) megghiúsította a tervek megvalósítását. — A nyolcvanas évek közepétől Fancsaly Éva, Dobó Attila, Székely Gábor tanítottak finnugrisztikát és nyelvtörténetet, s néprajzot tanított továbbra is Andrásfalvy Bertalan 1990-ig.

A Magyar Nyelvi Tanszék időközben Nyelvi Intézeté alakult, amely már átfogta az újonnan létesült, az induláskor még a Magyar Nyelvi Tanszék keretei között működő Olasz, Francia és Kommunikációs Tanszéket is, itt kezdte meg pécsi működését Fülei-Szántó Endre, Herczeg Gyula, Horányi Özséb, Neményi Kázmér és Vigh Árpád. Ide tartozott a történeti nyelvészet oktatására 1988-ban megalakult Finnugor Szeminárium is. A szeminárium vezetője Pusztay János lett. A magyar nyelvtörténet oktatására meghívást kapott Benedek Piroska, Hajdú Mihály és Szegfű Mária.

A többi finnugor tanszékhez hasonlóan Pécs is igyekezett finn lektort hívni az egyetemre. 1991-ig, az első lektor érkezéséig a magyar szakosok kötelező finn óráit Márk Tamásné és Zemplényi Vera tartotta. Időnként finn ösztöndíjasok segítettek az oktatásban, így Eeva Herrala és Marketta Huitu. Az első finn lektor Marita Karsikas volt, így 1940 után ismét lett finn lektora az egyetemnek, 1992 óta Anja Haaparanta a finn lektor. A finn nyelv mellett a kisebb finnugor nyelvek oktatása is megindult a szeminárium keretében. Vendégként M. D. Imajkina erza-mordvin nyelvet oktatott egy évig, N. D. Manova pedig komi nyelvet két évig. Paul Kokla vendégprofesszorként töltött fél évet Pécsen, s így a pécsi diákoknak lehetőségük adódott négy finnugor nyelvet anyanyelvi oktatótól tanulni.

A szeminárium két nemzetközi konferencia megtartására is vállalkozott. 1988-ban megrendezte a Colloquium Sibiricumot, ez volt az első alkalom, amikor a pécsi szeminárium a nyilvánosság elé lépett. 1989-ben Budapest mellett Pécs is színhelye lett a hetedik Finn—Magyar Folklórszimposiumnak, amelynek témája a folklór és a nyelv volt. Az említett konferenciákhoz kapcsolódva a szeminárium két folyóiratot is indított. A Colloquium Sibiricum előadásai jelentek meg

a Specimina Sibirica első számában 1988-ban. Ebben a sorozatban került kiadásra a „Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén” című emlékkönyv 1990-ben. A Finn—Magyar Folklórszimpóziум anyagát a Specimina Fennica második kötete tartalmazza, amely 1990-ben jelent meg. Ennek a sorozatnak az első kötete magyar és finn kutatók fennisztkával kapcsolatos írásait tartalmazza. A kiadványok szerkesztője Pusztay János, a Specimina Fennica első kötetének társszerkesztője Tuomo Lahdelma.

A sorozatokon kívül megjelent Munkácsi Bernát votják szótára (Lexicon Linguae Votiacorum) hasonmás kiadásban 1990-ben (Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai I.). E kiadványsorozat másik, még Pécsen kiadott könyve: LAKÓ GYÖRGY „A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai” (1991.). Különböző finnugor témájú cikkekből gyűjtötte össze PUSZTAY JÁNOS a „Ha én szólok, Észak beszél» Tanulmányok nyelvrokonaink népköltészetéről és mitológiájáról” kötetét (Pécs, 1988.). Pusztay János Szombathelyre távozásával ez a publicisztikai tevékenység (folyóiratok és sorozatok) a Berzsenyi Dániel Főiskolán folytatódik.

1992-ben a Bölcsészettudományi Kar létrejöttékor önálló Finnugor Tanszék alakult. A tanszék oktatási feladatait továbbra is a magyar szakos hallgatók kötelező finnugor összehasonlító nyelvészeti és magyar nyelvtörténeti óráinak ellátása jelentette. E tárgyak oktatásának megvolt már a hagyománya és a jól bevált gyakorlata, de a tanszékké alakulás új lehetőséget adott a két szakterület művelésére. Az egyetemi tanszék első vezetője Paul Kokla észt nyelvész, a finnugrisztika nemzetközileg ismert tudósa lett. Feleségével, Tiitu Kokla műfordítóval, a magyar irodalom szakavatott észt tolmácsolójával együtt érkezett Pécsre. Az összehangolt, közösségben végzett magas színvonalú tanári munkát, az oktatás megszervezését, az egyéni kutatómunka támogatását és a hallgatókkal való kapcsolatot tartotta fontosnak. Két tudományterület művelését tervezte. Az egyik a balti finn kultúra és nyelvészet (finn nyelv és irodalom, művelődéstörténet, baltikum nyelvi kapcsolatok stb.), a másik az Északnyugat-Szibéria területét érintő nyelvészeti kutatás. 1993 őszétől indult el a finnugrisztikai specializáció finnugor nyelvész, illetve finnugor filológus irányultsággal. Ennek az új szakképzési formának a tartalmi, tematikai kidolgozását, a szükséges oktatási anyagok összeállítását tartotta indokoltnak.

1992-ben Dobó Attila egy évre Komiföldre távozott tanítani, Fancsaly Éva pedig három évre Bécsbe, ekkor Janurik Tamás került új oktatóként Pécsre. Hamarosan megvédte „Az uráli nyelvek morfonotaxisa” című kandidátusi értekezését. Időközben Fancsaly Éva is PhD fokozatot szerzett. Nagy Zoltán — a tanszék volt diákja — vendégoktatóként kapcsolódott be a tanszék munkájába, a néprajzi tárgyakat tanítja. Részben egyetemi, részben kollégiumi keretben működik a Munkácsi Bernát Szakkollégium, amely a helyi és a meghívott neves előadók számára lehetőséget ad arra, hogy a finnugor népek kultúráját szélesebb körben népszerűsítsék. A tanszék jelentős ismeretterjesztő tevékenységet is folytat, klubprogramok, irodalmi estek, előadások, megemlékezések formájában.

Később sajnálatos módon aggasztóan csökkent a tanszék oktatóinak a száma. Paul Kokla visszament Észtországba, Zemplényi Vera, majd Janurik Tamás az ismert országos takarékosági intézkedések miatt kényszerült távozásra. A tanszéket Szépe György, a Nyelvtudományi Tanszék professzora irányította megbízott tanszékvezetőként az 1995—96-os tanévben, ezt követően egy éven át Sz. Bakró-Nagy Marianne, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa látta el ezt a feladatot. Az 1997—98-as tanévtől Székely Gábor a megbízott tanszékvezető.

Érdeemes elődeink nemcsak tudós tanárok, szakterületük kitűnő művelői voltak, hanem oktatás-, művelődés- és programszervezők, akik nem tudományuk elefántcsonttornyának hűvös magasából szemlélték koruk eseményeit. Amikor nem állt mögöttük a stabilitást biztosító intézmény — egyetem, kar, tanszék —, akkor maguk teremtték meg az oktatás lehetőségét, a szakterület művelésének a műhelyét, vagy személyiük pótolta egy egész intézményt. Megőrizték — a sors minden fordulata ellenére — a magyar nyelvészet, a nyelvtörténet, a finnugor nyelvészet oktatásának és kutatásának folyamatosságát, így alkotó módon járultak hozzá az egyetem fennmaradásához,

a későbbi bölcsészkar létrejöttéhez. Temesi Mihály volt az, aki mint az egyik akadémiai bizottság tagja először figyelt föl a főiskola egyetemi karrá alakításának lehetőségére. (Szépe György közlése.) Az egyetemre olyan tanszéket hagyott, ahonnan az egész főiskolai képzés megváltoztatása elkezdődhetett. A tanszék befogadta az új kezdeményezéseket, s így nemcsak a magyar szak átalakításának, hanem az új bölcsészszakok indításának is kiindulópontjává vált. Az érkező új tanárokat az új tanszékek önállósodásáig oltalmába vette.

S ha tanulmányunk végén választ akarnánk adni az első pécsi rektor, (Halasy-) Nagy József által 75 éve felvetett kérdésre, valamint az egyetemalapító kultuszminiszter, Klebersberg jóslatát elemeznénk, akkor az egyetem szempontjából elégedettek lehetünk. Hiszen a bölcsészkar 1940. évi bezárása, majd az egyetem egykarúvá válása után a teljes bezárás veszélyét elkerülve az egyetem a 60-as évektől újraéledt. Ma már 6 karral a Dunántúl legnagyobb felsőoktatási intézménye, és nemsokára egyesül az orvostudományi egyetemmel. A Bölcsészettudományi Karon az egyetemi oktatás megindulása óta számtalan tanszék és intézet létesült.

Ha viszont szakterületünk jelenlegi helyzetét vizsgálva arra gondolunk, hogy az egyetem jellemzője az állandó gyarapodás — mert csak így tud megfelelni az újabb követelményeknek —, akkor az elődeink iránti hálánk jeléül is teendőinket fogalmazzuk meg. Nyelvünk közeli és távolabbi múltjának kutatása, nyelvünk kialakulása, hovatartozása, rokoni kapcsolatainak feltárása a múlt század eleje óta fontos a tudományos közvélemény számára. A tudományterület egyetemi oktatása a XIX. század második felében indult meg. Említett nagynevű elődeink ezt a hagyományt követték. A mai kutató, egyetemi oktató feladata más, a tudományok határai elmosódtak, az arányok megváltoztak. Viszont a nép, a nyelv, az etnikum, a terület, a nyelvrokonság és a nyelvi érintkezések, a faj stb. fogalmának tisztázása, s ezek bonyolult kapcsolatainak bemutatása s a tudomány fényében való vizsgálata mindenkor fontos nemcsak a jövődő magyartanára, hanem azok számára is, akik nyelvünket anyanyelvként beszélik vagy megismerik.¹

DEZSŐNÉ ZEMPLÉNYI VERA — DOBÓ ATTILA

Ország Lászlóról egy amerikai professzor — és egy volt Ország-diák

Ország László (1907—1984) a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Tanszékének professzora (1946—1950, 1957—1968), majd/és a MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője nemcsak a hazai anglisztikának és amerikanisztikának volt kiemelkedő alakja, hanem a magyar nyelvtudománynak, a magyar, valamint a nemzetközi lexikográfiának is. Munkásságát az utóbbi években szintén többen méltatták: BALÁZS JÁNOS, Ország László, a nyelvész: FilKözl. 1984: 304—10; EGRI PÉTER, Ország László irodalomtörténeti munkásságáról: uo. 311—6; BALÁZS JÁNOS, Ország László emlékezete: MNy. 1985: 242—7; Emlékkönyv Ország László tiszteletére. Szerk. VADON LEHEL. Eger. 1993. 406 l.; VADON LEHEL, Ország László 1907—1984: uo. 15—65; KODOLÁNYI GYULA, Egy magyar gentleman — a Kádár-korszakban: uo. 237—42; MAGAY TAMÁS, Ország László, a lexikográfus: uo. 301—10; SHERWOOD, PETER, „Isn't 'Ország' the Hungarian for 'Dictionary'?: Memories and Letters of László Ország: uo. 343—60; KONTRA MIKLÓS, Ország László életművének néhány tudománytörténeti vonatkozása: NyK. 1994—1995: 201—19; stb. Ország László munkásságának postumus elismerését még egy-két más jellegű

¹ Megköszönjük dr. Harczos Ottóné dr. Hegyi Eugéniának, dr. Papp Gyulának, dr. Temesi Mihályné dr. Tomanóczy Jolánnak, Váray Zoltánné Pollich Máriának, hogy személyes élményeiket megosztották velünk, és támogatták munkánkat.

adattal is kiegészíthetjük. A Magyar—Amerikai Fulbright Bizottság 1997-ben az amerikanisztika területén vendégprofesszori státuszt alapított, amelyet Ország Lászlóról neveztek el. Ezideig ez az egyetlen olyan, a Fulbright Bizottság által alapított vendégprofesszori katedra, amely nem amerikaiáról kapta a nevét. Ez az első két évben a KLTE-n volt, de évenkénti pályázattal más magyar egyetemek is elnyerhetik. 1997-ben a Magyar Anglisztikai Társaság és a KLTE Bölcsészettudományi Kara Ország László-díjat hozott létre, amelyet évente ketten kapnak meg, egy bronz plakettet is, ennek az egyik oldalán Ország László képmása van, a másik pedig a Debreceni (Kossuth Lajos Tudomány) Egyetem főépületének homlokzatát ábrázolja. Önálló kiadványként ugyancsak 1997-ben adták ki az Ország-bibliográfiát (Ország László. Összeáll. VADON LEHEL. KLTE Könyvtára, Debrecen, 1997. 54 l.). 1998-ban a KLTE Angol—Amerikai Intézetének előcsarnokában pedig Ország László- emléktáblát avattak, s a mellette nyíló huszonöt fős tantermet Ország László-szemináriumnak nevezték el. Ez a bejáratnál ki is van írva, szemközt pedig az ajtóbejárat másik oldalán hasonló angol nyelvű szöveg és Ország László fényképe látható. Ezekről a tényekről majd bővebben is lehetne szólni.

Az, amiért tulajdonképpen most tollat fogtam, egy a KLTE-n nemrég lezajlott díszdoktoravatáson elhangzott köszönő beszéd. A díszdoktorrá avatás maga is ritka kitüntetés és esemény, az azonban még ritkább, amikor avatásakor egy neves külföldi tudós meleg hangon olyan magyar tudósról emlékezik meg, akit személyesen nem is ismert. Donald E. Morse-t, az angol nyelvű irodalmak és a retorika professzorát a KLTE-n 1999. december 11-én avatták díszdoktorrá. Ő főleg az újabb amerikai irodalommal, az ír irodalommal, valamint irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozik, ezeknek elismert szakembere. S az amerikai—magyar tudományos kapcsolatok ápolásában szintén tevékenyen részt vesz. Az említett Ország László-katedra alapításának is a kezdeményezője és egyik fő szorgalmazója volt. Debrecenben szintén többször dolgozott vendégprofesszor-ként, most is így tanít. Magyar feleségével együtt pedig több magyar verset és drámát fordítottak le angolra, például Sütő Andrástól. Köszönő beszédében Donald E. Morse többek között a következőket mondta (a szöveg magyar fordítását közlöm): „...Hálásan köszönöm ezt a különleges megtiszteltetést, amelyet mindig nagy megbecsüléssel és örömmel fogok számon tartani az elkövetkező években... Különösen jóleső érzés, hogy ennek a tiszteletbeli fokozatnak az adományozásával a KLTE elismeri a nemzetközi oktatási kapcsolatok kivételes jelentőségét nemcsak az egyetem, hanem Magyarország szempontjából is. Amikor a Magyar—Amerikai Fulbright Bizottság megalapításában közreműködtem, és annak első választott elnöki tisztét töltöttem be, csak egyike voltam az ügy iránt elkötelezett magyar és amerikai munkatársaknak. A többiek — diplomaták, egyetemi professzorok, gazdasági szakemberek — mind elismerést érdemelnek. Hasonlóképpen sokaknak — akik közül néhányan most is itt vannak — több éves áldozatos munkájára volt szükség, hogy az Ország László nevét viselő vendégprofesszori státusz létrejöhessen. Ez a katedra — az Amerikanisztikai Ország László Fulbright Professzori-szék — méltó tisztelgés a magyar polihisztor, tanár, lexikológus és tudós emléke előtt, aki kockáztatta és egy időre el is veszítette az állását, szakmai pozícióját és lehetőségeit. S hogy ebben a kényelmesebb korban se merüljön feledésbe: Ország monumentális szótárai nemcsak a zsenialitás és a kemény munka szülöttei, hanem az ostoba és humortalan bürokráciával szembeni tisztesség, a szellemi-erkölcsi következetesség művei is. Ország megmaradt öntörvényű tudósna a nehéz időkben is. A róla elnevezett professzori szék megbecsüli mindazokat az ismert vagy ismeretlen tudós-tanárokat szerte a világon, akik szintén kockáztatták szakmai és személyes jólétüket, hogy az általuk felismert igazság szellemében tanítsanak, kutassanak, kommunikáljanak... Végezetül örömmel tölt el, hogy ez a fiatal egyetem, miképpen a fénix — amely az ősi szimbólumok legreménytelibbje, Debrecen címerének alkotóeleme — újjászületve, mint *universitas* fogja köszönteni az új évszázadot-évezredet, az egyesített Debreceni Egyetem részeként...”.

Ne vétessék szerénytelenségnek, ha most — egyébként is írva róla — mint volt diákja egyik két momentum erejéig én is visszaemlékezem Ország professzorra. Nem nevezhetem magam

a tanítványának, annyira szoros kapcsolat nem volt köztünk, jó tanár—diák viszony azonban igen, és ez később is megmaradt. 1963-ban az akkor bevezetett hároméves finnugor szak miatt az első szigorlat után a magyar mellől én le is adtam az angolt. Tanrendi okok s egy külföldi útja miatt pedig Országh professzor úr a csoportunknak-évfolyamunknak — összesen tízen voltunk — addig mindössze egy szemináriumot tartott az angol romantikus költőkről. (Bizonyos szempontból viszont akár családilag is lehetnénk Országh-tanítványok: én egy nagyapától örökölt Országh-szótárral kezdtem el angolul tanulni, most meg a gyerekeim tanulnak Országh-szótárakból, s használjuk az ő vezetésével készült ÉrtSz.-t is.) Országh professzor hatását és tekintélyét, igaz, akkor is lehetett érezni a tanszéken, ha ő nem volt jelen. Nagy tudásához és tekintélyéhez többek közt tanári segítőkészség, udvariasság és egyfajta fanyar humor társult. Köszönéskor például nagyon kellett igyekezni, nehogy az embert megelőzze a kalapemelésben. Arra a kis történetére is jól emlékszem, amit az angol nyelvterületre, Amerikába való első fiatalkori utazásával kapcsolatban mondott el. Előre figyelmeztették, hogy a beszélt (amerikai) angolt először nem fogja jól érteni, ezért minden kérdésre inkább mondja azt, hogy *no*, mert másképp majd fizetnie kell. Egyszer azonban ezt nem vette figyelembe, s amikor a hajón odajött hozzá egy fiatalember, s azt kérdezte: *s s*, ő azt felelte: *yes*. Erre az illető elkezdte az ő cipőjét pucolni (vö. ang. *shoeshine* 'cipőpucolás'), amiért, persze, fizetni kellett. Amikor bejelentettem, hogy leadom az angol szakot, behívott a szobájába, elnézést kér — mondta — az orvos sok fekvést rendelt neki, lefeküdt a díványára, s úgy beszélgetett el velem: azt tanácsolta, ne adjam le az angolt, én lennék az első, aki ezt megteszi. Magam azonban arra hivatkoztam, a tervezett finnugor szak tananyaga erős (az induláskor alaposan csökkentették is), angolból meg sok a kötelező olvasmány, úgyhogy az új tanévtől inkább csak az angol nyelv- és stílusgyakorlatokra járnék be. Országh professzor nem sértődött meg, sőt később például támogatta volna a bloomingtoni magyar lektori állásra való kikerülésemet is. Ezt az általa teremtetett kapcsolatot azonban egy korábbi lektor nyugatra való menetele és kint maradása miatt az egyetemünk akkor befagyasztotta, a lektori kapcsolatot pedig egy másik magyar egyetem szerezte meg.

Nemrég kezembe került Országh professzornak egy 1981. január 18-án dátumozott levele. Korábban küldtem neki egy lenyomatot a „The Legend of Ferenc Rényi, a Hungarian Hero of Freedom, in English, Finnish, Irish and Polish Literature” című cikkemből, s az iránt is érdeklődtem, nincs-e angol nyelvterületen valami referáló orgánus, ahova küldhetnék a cikkből. A pár éve a Filológiai Közönyben megjelent magyar nyelvű változatoknak ugyanis (ezekből személyesen tudtam átadni neki), bár küldtem belőlük a British Museum Könyvtárának és az ír nemzeti könyvtárnak is, s bár a cikkek egy William Butler Yeats-vers genezisét szintén feltárták, az angol irodalomtudományban nemigen volt visszhangjuk. Jellemző az a gondosság és segítőkészség, ahogyan Országh professzor úr válaszolt. Megköszönve a küldeményt azt ajánlotta, küldjek két kiemelkedő, Yeatsszel is foglalkozó angol tudósnak a lenyomatból, s azt is leírta, hol és hogyan találhatom meg a címüket. Sőt abban is tanácsolt-kitanított, hogyan illik egy vezető angol tudósnak lenyomatot küldeni: „Amikor a különlenyomatokat a nevezetteknek elküldöd, akkor írd egy kísérő levelet is (covering letter), rövidet és udvarias hangút, melyben a Dear Prof + vezetéknev után csak ennyit írd: Permit me to send to you enclosed an offprint of mine, dealing with a curious fact of WBY...’ poetry. My paper begins on p. 143 and ends on p. 160 of the offprint from the Hungarian Acta Litteraria. (A lapszám jelölését az indokolta, hogy több cikk volt egy különnyomatban. — M. F.)

Yours sincerely

És olvashatóan írd alá, és add meg a postacímedet (lakcímedet)”.

S a címüket is közölve, felhívta még a figyelmem két magyar Yeats-filológára, akik közül az egyik akkor a pécsi, a másik pedig az egri főiskolán tanított: Kurdi Mária, Pécs..., Bertha Csilla, Sárospatak... (Később ők a pécsi, illetve a debreceni egyetemre kerültek.) A sors aztán úgy hozta, hogy Bertha Csilla lett Donald E. Morse professzor felesége.

A. MOLNÁR FERENC

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Vámszer Márta

(1927—2000)*

Búcsúunk Vámszer Mártától, kolléganőunktől, tanszéki társunktól, sokak tanárától a Magyar Nyelv és Kultúra, valamint a Magyar Irodalomtudományi Tanszék tagjainak nevében. És búcsúunk az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel pártfogolt, annak az égisze alatt dolgozó jelentős munkaközösség, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság vezetőjétől, a Szabó T. Attila halála utáni irányítójától, szervezőjétől. Búcsúunk és emlékezőnk életpályájára.

Vámszer Márta a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen végzett 1949-ben magyar—német szakon, és még abban az évben gyakornokként ugyanazon az egyetemen a Magyar Nyelvészeti Tanszék tagja lett, csakhamar tanársegédként, majd adjunktusként oktatott. Tantárgyai között szerepelt az éveken át előadott Bevezetés a nyelvtudományba, majd a finn nyelv és sokáig, nyugdíjba vonulásáig, 1984-ig a finnugor összehasonlító nyelvészet. Tanítványai nagy többsége számára ez volt az igazi Vámszer-kurzus.

Oktatói munkája mellett közreműködött a tanszéktől szervezett jelentős nyelvjárás-kutatásokban, több ízben is részt vett kiszállásokon, helyszíni gyűjtéseken. És kezdettől fogva aktív tagja volt a Szabó T. Attilától irányított, szervezett Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság munkálatainak, a szerkesztő munkaközösségnek. Közben már mint gyakorlott nyelvjáráskutató szorgalmas és kitartó gyűjtőmunka, gazdag adatanyag alapján megírta kandidátusi értekezését a kalotaszegi nyelvjárás igeragozásáról és igetöveiről. A kandidátusi cím megszerzése után egyetemi előadó, docens lett.

Oktatói tevékenységéről, tantárgyairól jó néhány megjelent jegyzete, tankönyve tudósít, mindekenkelőtt: „Bevezetés a nyelvtudományba” (1956.), „Finn nyelvtan és olvasmányok” (1958.), „Finnugor összehasonlító nyelvészet” (1962., 1970.). Nyelvjáráskutató munkájáról több tanulmánya mellett elsősorban könyve tájékoztat: „A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere” (1972.), valamint „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” (1991.), amely anyagának egyik gyűjtője volt. Egy másik területről tudósít az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság eddig megjelent köteteinek címlapján jelzett szerkesztői tevékenysége.

Vámszer Márta életműve mind a nyelvtudomány, mind pedig az oktatás számára nagy nyereség. A kényszerű búcsú keserű perceiben életpályája értékeiről beszélünk, és ez most itt mindnyájunk számára az elmúlás képzetét kelti valahogy úgy, ahogy a barokk költő, Kemény János mondja: „Élete embernek egészen változó / Mezei virághoz mindenben hasonló, / Vízi buborékkal hamar elmúlándó, / Semmi dolgaiban nem lehet állandó”. És így aztán bekövetkezik, elérkezik a „Jajjal teljes keserűség, / Gyászba borult dísztelenség”. Az elmúlás mindnyájunk számára az élet természetes sora, emberi sors, hisz „A kegyetlen Párkák semmire sem néznek”, mindenkit „horogra fűznek”. Mégis vigasztaló lehet az, hogy az emberi alkotás nem vész el, fennmarad, és emlékeztet az alkotóra, ahogy ugyanaz a költő mondja: „Jó emlékezetem hirdettetik nekem”.

Gyászbeszédem utolsó mondata a filológus Vámszer Mártához szólóan az, hogy amíg eljön a „Dies irae, dies illa”, addig, Márta, „sit tibi terra levis”.

SZABÓ ZOLTÁN

* Elhangzott Vámszer Márta ravatalánál a házsongárdi temetőben 2000. február 17-én.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gesen, gyeden lévőknak 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450,— Ft.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998. 750,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. **Anyanyelv és iskola az ezredfordulón.** XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. **Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai** (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. **Bács-Kiskun megye földrajzi nevei.** I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,— Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,— Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,— Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,— Ft.
Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500,— Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,— Ft.
Emlékkönyv Abafi Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,— Ft.
Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,— Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,— Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,— Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500,— Ft., V. kötet 3500,— Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000,— Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András. Klima László. Bp., 1996. 600,— Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba. 1999. 2100,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>József Hegedűs</i> : Language and word view — Hungarian vs. foreign languages	129
<i>Tamás Gecső</i> : Quantifiers, focus and contrastive topic in present-day Hungarian ...	139
<i>Jenő Kiss</i> : On the issue of grammatical and lexicological dialects	155
<i>Éva Ruzsiczky</i> : Is a new Hungarian dictionary of synonyms needed?	163
<i>László Horváth</i> : Proportions of etymological categories in contemporary short stories	170
<i>Péter Király</i> : Reflections on the era of incursions of the Hungarians	181
<i>Adrienn Dömötör</i> : Attributive clauses in Middle Hungarian	193
Minor Contributions. <i>István Nyomárkay</i> : The traditions of Slavistics in Hungary. — <i>Dezső Juhász</i> : On the history of H. <i>hurok</i> 'loop', with reference to linguistic geography. — <i>Mária Horváth</i> : Reflections on Irma Szikszainé Nagy's 'Textological comments on a poem'	206
Etymologies. <i>Péter Kun</i> : On the dialect word <i>megkijécsedett</i> . — <i>Krisztina Mező</i> : To the word <i>elfakul</i> . — <i>Lajos Mizser</i> : On the place-name <i>Égető</i>	215
Language Cultivation. <i>Zoltán Bódi</i> : The effects of the language use of informatics and its language-strategy background	218
Spoken Hungarian. <i>Zoltán Miklós Molnár</i> : A dialect text from Hoszszúfalu	223
Reviews. Kontra, Miklós — Saly, Noémi (ed.): <i>Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? Rescuing vs. betraying one's language: A debate on the use of Hungarian abroad (Géza Balázs)</i> . — Szabó, Zoltán: <i>A magyar szépprózai stílus történetének fő irányai. Major directions in the history of literary Hungarian style (István Szatmári)</i> . — <i>A magyarországi középkori latinság szótára. A dictionary of Latin as used in medieval Hungary (Katalin Fehértói)</i>	228
Miscellaneous. <i>Vera Dezsőné Zemplényi</i> — <i>Attila Dobó</i> : The teaching of Hungarian language history and Finno-Ugric comparative linguistics at the University of Pécs. — <i>Ferenc A. Molnár</i> : On László Ország: Reflections by an American professor and a former student of Ország's	244
Society News. <i>Zoltán Szabó</i> : <u>Márta Vámszer</u>	255

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI.

ÉVFOLYAM

2000.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Pete István:</i> Szófajaink rendszere és hierarchiája	257
<i>Szili Katalin:</i> A magyar időhatározók rendszere	272
<i>Tolcsvai Nagy Gábor:</i> Vázlat az ő — az anaforikus megoszlásról	282
<i>Székely Gábor:</i> A lexikai fokozás általános kérdéseiről	296
<i>Szathmári István:</i> Vörösmarty és a magyar nyelvtudomány	310
<i>Horváth László:</i> Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben	316
<i>Nagy Levente:</i> Bethlen Miklós „ezer vagy kétezer szavas” latin—román—magyar szójegyzéke	332
Kisebbségi közlemények. <i>Tamárné Szabó Csilla:</i> Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeképzőkével? — <i>Szabó G. Ferenc:</i> A Vásáros jelző középkori helységneveinkben	342
Szó- és szóhasználati magyarázatok. <i>Futaky István:</i> Szótörténeti ada- lékok az Árpád-kori <i>börtön</i> eredetéhez. — <i>Kristó Gyula:</i> Imre herceg (és király) nevééről. — <i>Zilahi Lajos:</i> A <i>Gyökeres</i> helynévről	351
Nyelvi művelés. <i>Héder Ágnes:</i> „Jó bornak nem kell cégér...” — és a mai vállalkozásoknak?	359
Élő nyelv. <i>Szabó József:</i> A német—magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálata három Nagykaroly környéki községben (Románia). — <i>Posgay Ildikó:</i> A Kárpát nyelvatlasz magyar lexikai elemei	363
Szemle. <i>Szabó Zoltán:</i> Nagy L. János, Szavak és világok Weöres Sándor ver- seiben. — <i>Büky László:</i> Fónagy Iván, A költői nyelvről. — <i>Éder Zoltán:</i> Lőrinczi Réka, Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejér- vári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. — <i>Komlósiné Knipf Er- zsébet:</i> Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderheiten. — <i>Bán Ervin:</i> Kelemen Tiborné — Pap Gábor szerk., Magyar—francia rag- és névutószótár.	372

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152 • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Alapítványi támogatás

2000

F 8462 / 2000

Szófajaink rendszere és hierarchiája

1. A szófajelmélet problematikája. — A szófajok lexikai és grammatikai szócsoporthoz tartozásának rendszerezésének a szükségessége már az ókorban jóval a nyelvtudomány kialakulása előtt felvetődött. PLATON (i. e. V—IV. sz.) az ítéletben szubjektumot és predikátumot különböztetett meg, amely fogalmak főnevekkel és igékkel társulnak. ARISZTOTELÉSZ (i. e. IV. sz.) a főnév és az ige közötti viszonyt jelölő kopulát is feltűntette (vö.: S est/non P). Alexandriában DIONYSIOS THRAX (i. e. I. sz.) nyelvtana 8 szófajt (főnevet, igét, melléknévet, névelőt, névmást, előljárót, határozószót és kötőszót) különböztet meg. A rómaiak lényegében ezt a szófaji felosztást vették át a latin nyelv vonatkozásában, s nagyjából ugyanez a rendszer honosodott meg az európai nyelvek nyelvtanaiban is.

A nyelvtudományon belül a szófajelmélet foglalkozik a szótári szókészlet szavainak szócsoporthoz való besorolásával. A szófajelmélet problematikáját négy főcsoportba sorolhatjuk (ГАК, В. Г., Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. Москва, 1986. 51): 1. szükséges-e a szókészletet szófajokba sorolnunk, 2. a szavak szófaji besorolásának az ismérvei, 3. a szófajok hierarchiája, 4. a szavak szófajok szerinti felosztása. KENESEI ISTVÁNNak az „50 éves a Nyelvtudományi Intézet” tudományos ülésén 1999. október 19-én „Szavak, szófajok” c. előadása arról győzött meg, hogy a szófajelmélet problémái nyelvtudományunkban — a kérdéskörrel eddig megjelent igen gazdag szakirodalom dacára is — megoldatlanok és napjainkban is aktuálisak.

2. Szükséges-e a szavakat szófajokba sorolni? — A szavak szófajokba sorolásának ezeréves sikertelenségéből (a szófajok kiválasztásának a kritériumai váltakoznak, visszatérőleg ismétlődnek, a kritériumok nem felelnek meg a logikai osztályozás követelményének, számuk a 8 és a 15 között ingadozik, egyes szófajok hol megjelennek, hol eltűnnek, a szófajok határai elmosódottak stb.) egyesek arra a következtetésre jutottak, hogy a latin *partes orationis* tükörfordításaként meghonosodott *parts of speech*, *Redeteile/Wortarten*, *частю речи* műszót újjal kell felcserélnünk, és a szókészletet a logikai osztályozás követelményei alapján kell szócsoporthoz sorolnunk. A franciáknál (vö.: V. G. GAK i. m. 52—3) CH. BALLY a *catégories lexicales*, J. DUBOIS a *classes grammaticales*, G. GUILLAUME a *parties de langue*, P. GUIRAUD az *espèces grammaticales* műszót javasolta. Az angol nyelvű strukturalista nyelvészetben a *word classes* vagy a *form classes* műszók hivatottak utalni a szófajok új szemléletű osztályozására. Mások (pl. B. POTTIER) „szófajok” és „szóosztályok” helyett „morfémaosztályok”-ról írnak, amelyek lehetnek kötöttek (affixumok) és szabadok (szavak). Az „Új magyar nyelvtan”-ból (= ÚMNyt. Szerk. KIEFER FERENC, 1998.) talán ennek az irányzatnak a hatására

teljesen hiányzik a szófajelmélet. KIEFER FERENC (ÚMNYt. 189) az alaktani kategóriákat morféimáknak nevezi, azok konkrét megvalósulását pedig morfoknak. É. KISS KATALIN (ÚMNYt. 17) szerint „a mondatösszetevők osztályait alaki kategóriájuk és funkciójuk szerint is megnevezhetjük; pl. a *piros kendő piros* elemét hívhatjuk melléknévnak és jelzőnek is. (Az 'alaki kategória' tágabb értelmű, mint a hagyományos 'szófaj' elnevezés; a szófajok mellett a szintagmafajok, például a 'melléknévi alaptagú kifejezés' is alaki kategóriáknak számítanak.)

Megjegyzéseim: 1. Az „alaki kategória” és az „alaktani kategória” elnevezések nem szerencsések, mert könnyen összetéveszthetők. 2. a *piros kendő* szintagmában ismeretím szerint nincs melléknévi alaptag, melléknévi alaptag a *szép piros, igen élénk piros* típusú szintagmákban van. 3. A szintagmafajokat megnevezhetjük alaptagjuk és determinánsuk szerint is. Az alaptag jelölésekor a szófajokat használjuk, a determinánsok alapján történő elnevezéskor a szintaktikai funkció szerinti elnevezést. Az elemzés következő lépése annak megállapítása, hogy például a jelzői funkciójú mondatrészt milyen szófajjal fejezzük ki, és az alaptagként szereplő főnévnek mi vagy mi lehet a szintaktikai funkciója. 4. Két mondatösszetevő mondatrész felcserélhetősége csak azonos szintaktikai funkciót bizonyíthat (vö. szenvedő mondatok képzése), de számos esetben nem jelent szófajazonosságot is: *Péter tanul. — Péter tanuló. — Péter okos.* 5. A mondatösszetevők mondatrészszerpe és alaki kategóriája ezekben a példákban is „egyértelműen azonosíthatók” (nem tekinthetők másnak, mint amik), de nem azonosak. Vagyis a szófajokat nem kereshetjük át „alaki kategóriákká”, a szófaji és mondatrészi elemzés tudatos megkülönböztetésére továbbra is szükségünk van. (Az ÚMNYt. is számos esetben használja a hagyományos szófaji elnevezéseket.) Sajnálatosnak tartom, hogy egyes strukturalista irányzatok a szófajokat és mondatrészeket kimondva vagy inkább kimondatlanul azonosítják: például a mondat NP-re és VP-re, és nem alanyi és állítmányi részre tagolódik. TESNIÉRE az ige mindent meghatározó dominanciájáról ír (mások viszont az állítmányéről), mintha az ígét mindig állítmányként használnánk, vagy nem is lennének *Tévedni emberi dolog, Péter szabó, Péter szegény* típusú mondatok, amelyekben nincs igei állítmány. KOMLÓSY ANDRÁS (StNYt. 1: 402) is például ezt írja: „A jelzői funkciójú melléknévek argumentumai közül is kizárólag az alanyival mutathat kapcsolatot a jelzős szerkezet feje: *Az edző büszke a fiúkra. A fiúk büszkék az edzőre.*” Ezekben a mondatokban nincs jelzői (!) funkciójú melléknév, ebből következőleg jelzős szerkezetről sem beszélhetünk. Van egy alany—állítmányi szerkezet, amelyben a melléknévi névszói állítmány megegyezik az alannyal, az állítmányi részben van egy tárgyas (vagy melléknévi) szószerkezet, amelynek a melléknévi alaptagja vonz egy *-ra* ragos tárgyat (kiegészítőt). A szavak vonzata szófaji tulajdonság (vö. HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondatlan alapjai. Bp., 1969.), amely többé-kevésbé független a mondatrészi funkciótól, vö. *Láttam a fiúkra büszke edzőt. — Láttam az edzőre büszke fiúkat.* Ezekben a mondatokban a melléknév jelzős szerkezetet alkot, és annak alaptagja a tárgy nem egyeztetett jelzője. A jelzős szerkezet „fejének” semmi kapcsolata sincs az alannyal, amely a mondatban külön mondatrész formájában nem is jelenik meg. A *Péter fiára/fiaira büszke apa* mondatban pedig a melléknévi jelzői szerkezet alaptagja a névszói állítmány jelzője.

3. A szavak szófaji besorolásának ismérvei. — A szavakat hagyományosan jelentésük, morfológiai ismérveik és szintaktikai funkcióik egybeesését tükröző paradigmikus asszociációk alapján sorolják szófajokba. A három szempontot azonban nem lehet minden esetben alkalmazni. A névmások és a számnevek például csak jelentésük alapján lehetnek önálló szófajok. Így a felosztás keresztező jellegű, amely nem felel meg az egyalapú logikai felosztás követelményének. A szemantikai ala-

pú felosztást a *Meaning-Feindlichkeit* irányzat hívei eleve elvetették (vö.: „egy jottányi engedményt sem szabad tenni a szemantikának”). Nehezményezték, hogy a több szempontot figyelembe vevő keresztező felosztás is a szubjektív szemantikai jellegű műszavakban („in notional terms”) határozza meg a szófajokat, s ezért a szófajok jelölésére a fent ismertetett és még más egyéb új elnevezéseket javasoltak, és azokat megkísérelték a jelentés ignorálásával *formai* szempontok szerint osztályozni (vö. I. P. IVANOVA in: ИВАНОВА И. П., БУРЛАКОВА В. В., ПОЧЕПЦОВ Г. Г., Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, 1981. 14—20). H. SWEET (*A New English Grammar Logical and Historical*. Oxford, 1. Introduction, Phonology, and Accidence, 1891. 2. Syntax, 1898.) angol nyelvтанában a szavak morfológiai ismérveit tekinti döntőeknek, amikor „declinables” és „indeclinables” szófajokat különböztet meg. O. JESPERSEN (*The Philosophy of Grammar*, 1924.) az angol nyelv vonatkozásában egy hármas szempontú keresztező felosztást javasolt: a morfológiai és a szintaktikai ismérveken nyugvó felosztást kiegészítette a szófajok elsődleges (primary), másodlagos (secondary) és harmadlagos (tertiary) voltának az elméletével. Az elsődleges szófajok közé azok tartoznak, amelyek a mondatban alanyként szerepelhetnek vagy pedig egy szószerkezetnek a magját alkothatják. Például az *a furiously barking dog* szó szerkezetben a *dog* főnév az elsődleges szófaj, az öt meghatározó *barking* szó másodlagos és az ezt meghatározó *furiously* határozószó a harmadlagos szófaj. CH. C. FRIES (*The Structure of English*. New York, 1952.) következetesen a szintaktikai pozíció (szórend) alapján 4 szóosztályt és 15 funkcionális szócsoporthoz (function words) különböztet meg. Minden olyan szó az első osztályba tartozik, amely a *The concert was good* mondathoz hasonlóan a *concert* szó helyén állhat, a 2. osztályba az *is/was* szavak helyén állók tartoznak stb. A function words A csoportjába tartoznak azok, amelyek a *the* helyén állhatnak stb. H. GLEASON (vö. I. P. IVANOVA i. m. 18) az alaktani formákat és a szórendet teszi meg osztályozási szempontul, rámutatva a szóképző affixumok szófajt meghatározó szerepére. A *beautiful* nem fokozható melléknév például a szélesebb „adjectivals” nevű osztályba tartozik, amely magába foglalja a szűkebb, fokozható *fine* típusú „adjectives” osztályt is. W. G. ADMONI (В. Г. Адмони, Основы теории грамматики. Москва—Ленинград, 1964.) német nyelvi anyagon a szófajokon belül megkülönbözteti azoknak a magját és perifériáját. A maghoz tartozó szavak rendelkeznek az adott szófaj valamennyi tulajdonságával, a perifériához tartozók nem. KENESEI ISTVÁN fent említett előadásában azt a két szempontot ajánlotta figyelmünkbe, amelyeken DYONYSIOS THRAX szófaji felosztása is nyugszik: a morfológiai és a szintaktikai mutatókat. Egyes nyelvészek (pl. A. A. REFORMATSKII, Введение в языкознание. Москва, 1955. 252) szerint a szófajok állománya nyelvenként egyedi, mások viszont a nyelvi univerzálisák szempontjából tipológiai alapon törekednek a szófajok meghatározására. KIEFER FERENC (UMNy. 187) például megállapítja, hogy „nem minden nyelvnek van morfológiája: míg nincs olyan nyelv, amelynek ne lennének mondattani és hangtani tulajdonságai, a toldalékolás nem kötelező tulajdonsága a nyelveknek”.

J. KURYŁOWICZ (*La notion de l'isomorphisme*. In: Travaux de Cercle Linguistique de Copenhague, 1949. 48—60) nyomán a halmazelméletből a nyelvtudományba is átkerült az *izomorfizmus* fogalma, amely szerint a fonológiai, morfológiai, lexikai, szintaktikai egységek között szerkezeti paralelizmus van, s ezek jegyeit ugyanazon módszerekkel kell leírunk. A fonológiában bevált bináris osztályozási séma például a nyelvi rendszer magasabb szintjein azonban nem mindig vagy csak mesterséges szembeállítások alapján tudott érvényesülni, mivel a nyelvi rendszerben igen gyakoriak a háromtagú felosztások (pl. a főnevek nevei az oroszban, igeidők, igemódok stb.). W. G. ADMONI (*Der deutsche Sprachbau*, 1982.) szerint a nem egy alapon történő, több szempontú felosztás nem tudománytalan, ha az megfelel a vizsgált objektum tulajdonságainak.

CH. W. MORRIS (Foundation of the theory of signs. Chicago, 1938.) a jeleknek (így a nyelvi jeleknek is) szemantikai, szintaktikai és pragmatikai aspektusát különböztette meg. A szó a legkisebb önálló megnevező funkciójú nyelvi jel, amelyben a jelek mindhárom szemiotikai aspektusa ilyen vagy olyan mértékben jelen van. A szófajok szavak csoportjai. Ebből következik, hogy a szavak szófaji besorolásának elsősorban egy lexikai jellegű osztályozási elv felel meg a legjobban. Ilyen elv a *nomináció* (megnevezés) módja, jellege, tárgya és a szófajok *valenciája*. Ezekről függ a szavak legáltalánosabb szófaji kategóriális jelentése, amely a szófaj minden szavában jelen van, magába foglalja a szófajok lexikai jelentésének, szintaktikai pozícióinak és funkciójának, a nyelvektől nagy mértékben függő morfológiai kategóriáinak és derivációs lehetőségeinek az általánosítását is.

4. A szófajok hierarchiája. — A szófajoknak, először, van egy bizonyos szemiotikai hierarchiájuk, attól függően, hogy a szemantikai, szintaktikai és pragmatikai aspektus milyen arányban van meg bennük és ezek hogyan igazodnak egymáshoz. Az egyes szófajokban, másodszor, van belső hierarchia is, attól függően, hogy milyen mértékben van meg a szavak egyes csoportjaiban az adott szófaj valamennyi tulajdonsága. A szófajoknak, harmadszor, van morfológiai hierarchiájuk, amely a szófajok morfémaszerkezetének a típusait, a szóalakok képzésének a lehetőségeit és alaktani kategóriáinak az egymástól való függőségét tükrözi. Negyedszer, beszélünk kell a szófajok szintaktikai hierarchiájáról, amely a szintaktikai funkciók és pozíciók rangosságának a fokáról árulkozik. Ötödször, érdemes foglalkoznunk a szófajok kommunikációs hierarchiájával is. Az itt felsorolt hierarchiatípusok számomra fontossági sorrendet jelentenek a szavak szófaji osztályozásánál. Mindezek alapján a szófajoknak a következő hierarchiáját javaslom: I. Főszóajok: 1. főnév (köznév, tulajdonnév), 2. ige (főige, segédige, igenév) és melléknév, 3. határozószó, 4. számnevek (kvantorok). II. Helyettesítő szófajok: 1. névmások, 2. felelőszók. III. Viszony-
szók: 1. névutó, 2. előjáró, 3. formaszó, 4. kötőszó. IV. Pragmatikai szó-
fajok: 1. névelő, 2. partikula (módosító szó), 3. modális szó, 4. indulatszó. V. Hang-
utánzó szavak.

5. A szavak szófajok szerinti felosztása. — KESZLER BORBÁLA (A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái: Nyr. 1995: 293—308) cikkében megtaláljuk VELCSOV MÁRTONNÉ, BERRÁR JOLÁN, RÁCZ ENDRE és KESZLER BORBÁLA részletes szófaji rendszerezését. Az itt javasolt szófaji felosztásunk lényegében ezekre az előzményekre épül, azt módosítja, a felosztás elveit újra fogalmazza.

A) Főszóajok. — A nyelvi kommunikáció szempontjából ezek a legfontosabb szófajok, mivel a szemiotikai hierarchiának szemantikai és szintaktikai aspektusa dominál bennük, a valóság tárgyait és fogalmait önállóan, általánosítva, közvetlenül és tagoltan nevezik meg (vö. V. G. GAK i. m. 58—9). A főnevek (N), az igék (V), a melléktnevek (A), a határozószók (Adv) és a számnevek (Num) ilyenek. Számarányuk a szótári szókészletben meghaladja a 95%-ot. A főnevek tárgyakat (szubsztanciát), az igék a tárgyak cselekvéseit, a melléktnevek a tárgyak ismertetőjegyeit, a határozószók pedig a cselekvések vagy egy másik ismertetőjegy jellemzőit több szemantikai jegy (széma) alapján nevezik meg. A *kerékpár* főnévnek például van egy 'tárgy' jelentésű szófaji kategóriális szemantikai jegye, egy 'könnyű jármű' jelentésű egyesítő (integráló) szémája, több specifikus szemantikai jegye, amely megkülönbözteti ezt a járművet a többi könnyű járműtől: 'két kerekű' (a *tricikli* 'három kerekű'), 'pedállal, esetleg segédmotorral hajtott' (a *moped* viszont 'pedállal is hajtható könnyű motorkerékpár'),

'egy személyes, ritkán több személyes', a szó valenciájára utaló szemantikai jegye (*kerékpáron megy, jár vhová*, vö. **kerékpáron utazik vhová*), 'kissé választékos' stilisztikai jegye (vö.: *bicikli, bicaj*), 'sportág' jelentésű lehetséges szemantikai jegye (*A versenyszámok közé a kerékpárt is felvették*). A főszófajok szófaji valenciájának a terjedelme és morfológiai kategóriáinak a függősége alapján OTTO JESPERSEN (i. m.) és TADEUSZ MILEWSKI (*Językoznawstwo*. Warszawa, 1967. 108) hatására megkülönböztetünk elsődleges (primer), másodlagos (szekunder) és harmadlagos (tercier) szófajokat.

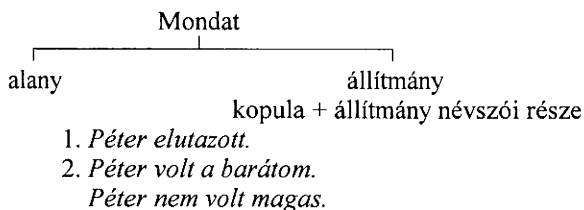
a) **Főnevek**. — A hierarchia csúcsán álló elsőleges szófaj a főnév, amely szófajnak a központi magját alkotó autoszemantikus főnevek a valóságban önállóan létező tárgyakat jelölnek. A szófaj periferiáján helyezkednek el a gyűjtő jelentésű, rokonsági és részfogalmakat, cselekvéseket, tulajdonságokat, mennyiségeket jelölő szinszemantikus főnevek (*paraszság, apa, kéz, tető, érkezés, fehérség, egyes*), amelyek más tárgyaktól függő fogalmakat neveznek meg. Ezeket a főneveket önmagukban ritkán használjuk (vö. *a magyar paraszság, a tanuló apja, bal kéz, a hegy teteje, a vonat érkezése, a hó fehérsége, az egyes végállomása*). A nyelvekben a főnevek száma a legnagyobb, a magyarban a szavak 57%-a főnév (ELEKFI LÁSZLÓ, *A magyar szókincs szófaji arányai a Magyar ragozási szótár tükrében*. 1999. 217). Ez a szófaj a magyarban a határozószók kivételével bármelyik fő szófajjal képes alaptagként és determinánsként is szószerkezetet alkotni, bármelyik mondatrészi funkcióban szerepelhet. Határozószóval a főnév alaptagként ritkán szintén alkothat szószerkezetet: *Ő még teljesen gyerek*, az oroszban: *эдаа веpхoм*. A névelők, a névutók, az előljárók csak főnevekhez járulhatnak. A tulajdonfőnevek a köznevektől eltérően egyedi (individuális) tárgyakat neveznek meg. A főnevek morfológiai kategóriái önállóak.

b) **Ígék, melléknemek**. — A másodlagos szófajokhoz az ígék és a melléknemek tartoznak. Ezek a szófajok főnevekkel és határozószókkal képeznek szószerkezeteket, morfológiai kategóriáik egy része önálló, másik részük a főnévtől függ: *Péter nagyon gyorsan megold igen nehéz feladatokat*. — *Péter az igen nehéz feladatokat is nagyon gyorsan megoldja*. Az ígék a szavak 23%-át, a melléknemek pedig 11%-át teszik ki (ELEKFI i. m. 218, 220). Az ígék azonban sokkal inkább hajlamosak a poliszemiára, mint a főnevek. A *megy* ige név például az ÉKsz.-ban 13, az ÉrtSz.-ban viszont 43 jelentése van.

Az igei szófaj központi magját a verbum finitumok alkotják, periferiáját pedig az igenevek (verbum infinitumok) és a segédigék (vö. PETE ISTVÁN, *A magyar igeragozás típusai*. In: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. III. Szeged, 1998. 133—5). A verbum finitumok, verbum infinitumok és a segédigék közös jellemzője az idő kategória. Ezzel a felfogással az igenevek, a segédigék és a segédigenevek önálló szófajisága megszűnik. „Megszabadulunk” a magyar szófaji osztályozásnak attól a furcsaságától is, hogy az ígék összetett jövő idejének vagy szenvedő alakjainak (*nyitva van*) a képzésénél két különböző szófaj társítása eredményeképpen egy harmadik szófaj morfológiai alakját képezzük. A segédigéket azért soroljuk az igei szófajhoz, mert mindegyiküknek van önálló és segédigei használata is (*Éva színházban volt*. — *Éva tanár volt*.) A kutatók erről szinte teljesen megelégednek. KESZLER BORBÁLA (i. m. 302) például, aki átfogó áttekintést ad a magyar nyelv szófaji rendszerezésének a problémáiról, a *Beteg lévén nem ment el, Az asztalon levő könyvet nem vitte el* mondatokban egyformán „képzőértékűnek tekinthető segédigenevekről” ír (302), holott a második mondatban önálló, egzisztenciális jelentésű igenév van (vö. *Az asztalon fekvő könyvet nem vitte el*). LENGYEL KLÁRA (Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein: Nyr. 1995: 319) a segédigéket „képzőszerű állexémáknak” tekinti, annak ellenére, hogy a segédigék ragjai és jelei ugyanazokat az alaktani kategóriákat jelölik, mint a főigékéi. A „-szerű” típusú elnevezéseket ugyanazon nyelvi szinteken belüli átmeneti jelenségek jellemzésére szokták

használni: a *suffixoid* pl. 'képzőszerű tömorféma', *prefixoid* 'prefixszerű tömorféma', *diftongoid* 'kettőshangzószerű'.) A segédigéket csak akkor tekinthetnénk képzőértékűnek, ha az ige megfelelő alaktani kategóriáit egy képzővel jelölnénk. Az igék azonban segédigei használatukban is megőrzik alaktani kategóriáikat, ragozási paradigmájuk kevés kivételtől eltekintve (pl. *kell*) fő- és segédigei használatukban azonos, denotatív jelentésük azonban nincs, önálló jelentésű főnevekkel, mellénevekkel vagy igékkel alkotnak egy mondatrészt, mégpedig állítmányt, és közösen van egy tematikus vonzatuk. Az igei eredetű, feltételes módot képező *volna*, a régies múlt idejű alakokat képező *volt*, *vala* alakok viszont ma már nem segédigék, ezek valóban morféma értékű nem ragozható formaszók, nem is az alany ↔ állítmányi viszony összekapcsolására, hanem analitikus grammatikai alakok képzésére szolgálnak. A segédigéket azért sem célszerű elválasztanunk az igei szófajtól, mert más szófajok is képesek alany és állítmány közötti viszony összekapcsolására, és jobb, ha ezeket sem választjuk el az adott szófaj többi tagjától: *Péter tehát mégsem vadász. Péter inkább tömzsi. Egy szó annyi, mint száz. Az élet az küzdelem. Péter még csak gyerek. Ez már döfi! Ez aztán az autó! Ez bezzeg autó! Ez ám az autó! Ez bizony autó! Ez ugyan autó!*

A segédigék az arisztotelési logikára épülő alany-állítmányi központú elemzéshez kötődnek, mivel a nem igei állítmányt kapcsolják össze az alannal állító vagy tagadó változatban: $S \leftarrow \text{est/non est} \rightarrow P$. Vö.:

A kopula funkciója eredetileg az volt, hogy két *n é v s z ó* között alany ↔ állítmányi viszonyt létesítsen, amely jelölheti az alanyt és annak tulajdonságát (*Socrates is mortal* 'Szókratész halandó'), az alannak mint individuumnak osztályba való sorolását (*Socrates is a man* 'Szókratész ember'), azonosítást (*This man is Socrates* 'Ez az ember Szókratész', egy fajfogalomnak egy nemfogalomba való besorolását (*The dog is an animal* 'A kutya állat'), ok → okozati viszonyt (*Das Leben ist Kampf* 'Az élet küzdelem'). (Vö. Н. Д. АРУТЮНОВА, Связка. In: Лингвистический энциклопедический словарь. Главный ред. В. Н. Ярцева, Москва, 1990. 435—6). A kopula használata a jelen idő 3. személyében egyes nyelvekben (pl. az angolban és a németben) kötelező, más nyelvekben (pl. a magyarban és az oroszban) nem. Napjaink nyelvtanaiban az alany és állítmány között többféle típusú segédigét különböztetnek meg, a segédigék morfológiai vonzata (nem tévesztendő össze a tematikus vonzattal!) nemcsak alanyeset lehet, továbbá az összetett állítmány nemcsak névszói lehet, hanem igei is (főnévi igenévvel vagy más igenévvel).

Az utóbbi tíz évben a magyar nyelv segédigéivel a következő cikkek foglalkoztak: KÁLMÁN C. GYÖRGY — KÁLMÁN LÁSZLÓ — NÁDASDY ÁDÁM — PRÓSZÉKY GÁBOR, A magyar segédigék rendszere: ÁNyT. XVII. 1989. 49—103; MOLNÁR KATALIN, A magyar segédigék rendszere. In: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 221—5; A magyar segédige terminus történetéhez. Nyr. 1997: 497—9; LENGUEL KLÁRA, Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein: Nyr. 1995: 320—5; M. KORCHMÁROS VALÉRIA, Ige vagy segédige? In: Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 109—23; UZONYI KISS JUDIT — TUBA MÁRTA, Hány segédigénk van?: Nyr. 1999: 108—16;

LENGYEL KLÁRA, A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cik-kére: Nyr. 1999: 116—28); UZONYI KISS JUDIT — TUBA MÁRTA, Újra a segédigékről: Nyr. 1999: 357—63). Ezek közül LENGYEL KLÁRA felfogása áll hozzám a legközelebb.

A segédigék következő típusait különböztetem meg:

1. Összekötő segédigét vagy kopulát. A magyarban csak egy kopula van. Ez a *van*, *volt*, *volna*, *lesz*, *lenne*, *légy*. Ez csak az igék személyét, számát, idejét, módját fejezi ki. Az összetett állítmány másik tagja lehet főnév, melléknév, számnév, névmás, jelen, jövő és múlt idejű melléknévi igenév és szenvedő ige alakot képező határozói igenév. Vö. *Én tanár vagyok. Te vagy a tanár? Ő tanár. Gábor okos. Éva első volt. Ez az enyém. Az -andó, -endő kerülendő. A feleségem rossz alvó. A villamos zaja idegesítő. Késői távol-léte nyugtalanító. Az ajtó nyitva van.*

A való határozói igenevet összetett jelző képzésére használhatjuk, amikor nem fok-határozót kapcsolunk a jelzőhöz: *A munkához való jog állampolgári jog. A vele való ta-lálkozást nem tudom elfelejteni.*

2. Időbeli segédigét: *Én fogok (te fogsz, ő fog...) írni. — A Tolla fog. Nagy üzletbe fog típusú mondatokban a fog főige.*

3. Félsegédigéket, amelyek a grammatikai jelentéseken kívül bizonyos tulajdonsá-gokra utalnak. Ezek az igék többnyire részesesetet vonzanak: *látszik, tűnik, bizonyul, tart, számít, marad, hív, nevez: Péter fáradtnak látszik (bosszúsna tűnik, jó barátna bi-zonyult, utolsónak maradt). Az aggodalom feleslegesnek bizonyult. Az ajtó nyitva ma-radt. Pétert gazdagnak tartják. Ez hibának számít. Te nem számítasz vendégnek. A taní-tót Jánosnak hívják. A gyereket Lászlónak nevezték.* Ezeknek a szavaknak félsegédige voltát bizonyítja, hogy felcserélhetők a *van* kopulával, anélkül, hogy a mondat jelentése lényegesen megváltozna. Vö. *Péter fáradt (bosszús, jó barát, utolsó volt). Felesleges volt az aggodalom. Az ajtó nyitva volt. Ez hiba. Te nem vagy vendég. A tanító János, a gye-reke pedig László.* Mindegyik félsegédigének van főigei használata is. Vö. *Ide látszik a falu tornya. Hová tűnt az a gyerek? Meddig tart az előadás? Nagy termésre számít.*

4. Cselekvésmódokat képző segédigék. Ide soroljuk a cselekvések kezdetét jelölő fázis-igéket és a gyakorító *szokott* igét. A cselekvések időbeli kezdetét, folytatását és befejezését kifejező fázisjelentések a cselekvésmódok egyik típusát alkotják, amelyeket elsősorban mor-fémákkal fejezünk ki: *Eleredt/elállt az eső. Továbbtanul az egyetemen.* A cselekvések *k e z -d e t é t* azonban főnévi igenévvel álló segédigével is kifejezhetjük: *A gyerek kezd járni. A gyerekek elkezdtek rohangálni. Kezdet esteledni, amikor elindultunk. A gyerek meglátta a kutyát és futásnak eredt. A lesz ige állítmányi névszóval valamivé válást fejez ki: Péter tanár lett. A tanítvány nem lehet mindjárt mesterré.* A cselekvések kezdetét, folytatását, befejezését főigékkel is kifejezhetjük: *Elkezdte (folytatta, befejezte) az előadást. A szokott szó gyakorító jelentésű segédige. Ezt a cselekvésmódot többnyire a -gat/-get képzős gyako-rító igékkel fejezzük ki: Esténként otthon szoktam lenni.* Ezt az igét, mint minden segéd-igét, főigeként is használhatjuk, s ekkor jelen időben is: *A kutya hamar a házhoz szokik.*

5. Módbeli segédigék. Ezek az igék a beszélő szemszögéből valaminek a szükséges, lehetséges vagy kívánatos voltára utalnak. A cselekvések *s z ü k s é g e s s é g é r e* utal-nak a *kell*, az *illik*, a *muszáj*, *kénytelen* igék: *Mindnyájunknak el kell mennünk. Mind-nyájunknak illik elmennünk a temetésre. Nem muszáj azt mindenkinek tudni. Péter kény-telen lesz ezt maga megcsinálni.* Ezek a segédigék is lehetnek főigék: *Ez a könyv még kell nekem. Ez a fedél nem illik erre a dobozra.* A cselekvés *l e h e t ő s é g é t* fejezik ki a *bír*, *tud*, *talál*, *mer*, *merészel*, *lehet* (a *van* ige ható alakja) igék, a *szabad*, *tilos*, *lehetet-len* melléknévek: *A beteg fel bír kelni (fel tud kelni, fel talál kelni, fel mer kelni) az ágy-ból. Vö. A beteg felkelhet az ágyból.* Ezek az igék is lehetnek főigék: *Nem bírom fel-emelni ezt a bőröndöt. Nem bírom a hőséget. Az egyik zsonglőr egyszerre 6 labdával tud*

játszani (vö. M. KORCHMÁROS VALÉRIA i. m. 114). *Mindig találsz valami érdekeset az újságban. Aki mer, az nyer. Holnap már minden a mienk lesz, ha akarunk, ha merünk* (Ady). A *kar* -*ást* jelölnek az *akar*, *kíván*, *szándékozik*, *óhajt* igék és a *szeretne* igealak: *El akar menni (el kíván menni, el szándékozik menni, el óhajt menni)* hozzá. Főigeként használva: *Sok sikert kívánok Önnek. Nem szándékozik enyhülni az idő. A ház össze akar dőlni. Szeretettel óhajt.* M. KORCHMÁROS (i. m. 111) nem tudja elfogadni „az olyan mondatnani elemzést, amely a ragozott igét modális jelentése miatt nevezve segédigének, főnévi igenévvel alkotott szókapcsolatait — a tényleges szintaktikai viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyva — egységes állítmányként fogja fel, amelyben a főnévi igenévi alak volna a 'tulajdonképpeni ige'. Ez a felfogás, amely idegen nyelvekre érvényes fogalmakat próbál ráhúzni a magyarra, önmagához képest is következetlen, mert mondatnani vizsgálódását olyanfajta morfológiai szemléletre alapozza, amely gyakorlatilag a jelentéstani vonásokat hangsúlyozza túl, ha mégoly strukturális igénnyel kritizálja is a »hagyományos« elemzés szemantikai alapját.”

Megjegyzéseim: 1. A **nekem kell*, **nekünk illik*, **én bírok* stb. szókapcsolatok azt bizonyítják, hogy ezek az igék a magyarban sem főigék. — 2. A *Ma este elmegyek hozzád* mondat „háttérjelentése” viszont tartalmazhatja mind a három kiegészítő modalitás valamelyikét: *ma este azért megyek el hozzád*, mert azt érzem, hogy „el kell már mennem” vagy „nagyon szeretnék elmenni”, esetleg csak azért megyek, mert „körülményeim ezt lehetővé teszik”. A módbeli segédigék által kifejezésre jutó kiegészítő modalitás (nem tévesztendő össze az értékelő modalitással: *Valószínűleg ma este megyek el hozzád*) nem kötelező tartozéka a mondatnak. — 3. Az „egységes állítmány” helyett az „összetett állítmány” elnevezés a használatos, a „tulajdonképpeni ige” és „segédzői segédige” helyett fő- és segédigékkel van dolgunk. — 4. Természetesnek azt kell tekintenünk, ha egy szemantikai dominanciájú felosztás *principium divisionis*-a is elsősorban szemantikai. — 5. A strukturalista nyelvészet egyes irányzataiban egyáltalán nincs segédige (vö. a morféákat is magába foglaló közvetlen összetevők szerinti elemzést, az NP ↔ VP bontású elemzést). A függőségi nyelvtanokban a segédigék, segédszavak a hierarchia magasabb csúcán állanak, mint a főszófajok. (Az, hogy egyes strukturalista irányzathoz kötődő nyelvészek erről megelégedkezve szintén foglalkoznak a segédigék problematikájával, csak a hagyományos nyelvészet értékeit bizonyítja.) — 6. Nem hiszem, hogy M. KORCHMÁROS VALÉRIA egyetértene *Az igazgató házon kívül van* mondaton belüli viszonyok olyan elemzésével, amely szerint a mondat meghatározója nem a *házon kívül*, hanem csak a *kívül* névutó, amelynek állandó vonzata a *házon* alak. Vö. *Hol van? — Kívül van. Min kívül? — Házon kívül.* A morfológiai, szintaktikai és szemantikai függőségi viszonyok ugyanis nem mindig esnek egybe. Morfológiailag a *házon* alak a névutótól függ (vö. *a ház felett*), szintaktikailag azonban a *házon kívül* szókapcsolat függ az igétől, s ezért egy mondatrészt alkot (vö.: *A léca kerítésen kívül van. — Ültess a kerítésen kívülre egy fát. — Onnan a kerítésen kívülről vedd be a léceket*). Szemantikailag viszont a *ház* szó a fő szó (vö. **a sön kívültre*, **a sön kívülről*). — 7. A tényleges szintaktikai viszonyok azt mutatják, hogy a modális segédigék és a hozzájuk kapcsolódó főige az alanytól függ. Érdekes e vonatkozásban a főigei *kell* és a segédigei *kell* összetétele: *Én nem kellek senkinek. — Nekem el kell mennem. Neked el kell menned.* Mindkét esetben a főige egyezik meg az alannal. Az alany kifejező eszközeinek a tipológiája ugyanis megkülönböztet *nominatívusi*, *aktív* és *ergatívusi* szerkezetű nyelveket. A *nominatívusi* szerkezetűekben az alany kifejezőeszköze az alanyeset. Az *aktív* szerkezetű nyelvekben a tárgyias és tárgyatlan igék logikai szubjektumát nem egyformán fejezik ki. Az európai nyelvek alapján véve mind *nominatívusi* szerkezetűek. Az alany kifejező eszköze több nyelvben a nem *aktív* cselekvéseket kifejező mondatok

kisebbségi részében azonban nem az alanyeset. Vö. például a németben: *Ich lese 'Olvasok'*. — *Mich friert 'Fázom'*. *Mir ist Angst 'Szorongok'*; az oroszban *Меня знобит 'Ráz a hideg'*, *Мне холодно 'Fázom'*. *Лодку унесло водой 'A víz elvitte a csónakot'*, *С мамой плохо 'Az anya rosszul érzi magát'*. Ezeket a mondatokat személyteleneknek tekintik, annak ellenére, hogy szinte valamennyiük a nominatívusi alanyú mondatokhoz hasonlóan bármelyik személyben állhat, és ezekben a mondatokban a szenvedő szerkezetű mondatoktól eltérően nincs egy másik olyan mondatrész, amely a cselekvések logikai szubjektumát jelölhetné. Ennélfogva ebben az esetben csak szemléletbeli akadálya van a logikai és a grammatikai szubjektum egyesítésének. (Az állítmány és az alany között a *Tévedni emberi dolog* típusú mondatokban sincs morfológiai egyeztetés.) Az ergatívusi szerkezetű (vö. ergastulum 'dologház') nyelvekben (ilyenek a kaukázusi nyelvek nagy része, a baszk nyelv, az eszkimó stb.) az aktív tárgyias ígék alanyát (ágensét) nem alanyesetrel, hanem egy úgynevezett ergatívusi esettel jelölik. A magyarban például *A mindnyájunknak el kell menni*. — *Mindnyájunknak el kell mennünk* mondatok jelentése között igen nehéz bárminemű különbség érzékelése. Ha azonban a mondatban két datívus van, akkor a mondat kétértelmű: *A rendőrnek segíteni kell a járókelőnek* — Kinek kell segítenie kinek? Az alannyal történő egyeztetéskor viszont már minden érthető: *A rendőrnek segítenie kell a járókelőknek*. — *A rendőrnek segítenük kell a járókelőknek*. Az ilyen típusú mondatok összevetése bizonyítja, hogy a ragozott infinitívus a mondat alanyának is tekinthető datívusban álló főnévvel alkot predikatív szó szerkezetet. (*A borból maradt még egy üveggel* mondatban egyes nyelvészeink partitívusi alanyról beszélnek.) A *Nem érdemes szomorúnak lenni* mondatban nincs összetett alany. Ez a mondat egy több tagú összetett állítmányból áll. Vö. *Péternek nem érdemes szomorúnak lennie*. A mondat alanya Péternek. A *Péternek érdemes megnéznie ezt a darabot* meggyőzőbben bizonyítja, hogy a mondat alanya Péternek, összetett állítmánya pedig *érdemes megnéznie*. A *Szeretnék első lenni* (LENGYEL KLÁRA i. m. 1999. 119) mondatban nincs összetett tárgy, mivel a modális ige nem tárgyias ragozása. Az egész mondat egy többtagú összetett állítmányból áll. A magyarban ugyanis egy mondatban több típusú segédige is állhat egy mondatban. A *Szeretném megtanulni a leckét* mondatban két tárgy van. A *szeretném* itt főige. Az a benyomásom, hogy a segédigéknek csak alanyi ragozása lehet.

6. Teljes jelentésű segédigék. Megkülönböztetünk egyenes, átvitt, analitikus és frazeológiai nominációt: *ellop — elemel — lopást követ el — más zsebébe nyúl*. Az analitikus nominációban az igei rész mint passzív elem segédigének tekinthető: *győzelmet arat* (= győz), *tetszést arat* (= tetszik), *elismerést arat*, *sikert arat*, *rablást követ el*, *hibát követ el*, *tárgyalásokat folytat*, *esküt tesz*.

7. Az angolban a *do* lehet kérdő és tagadó segédige.

Az igeekötők nyelvtanainkban önálló szófajként szerepelnek. VELCSOV MÁRTON-NÉNál a határozószók negyedik csoportjában „önálló szói értékük nem teljes” megjegyzéssel. BERRÁR JOLÁN szófaji felosztásában az igeekötő a viszonyozók első csoportjában a névelővel együtt szemantikai természetű (képzőértékű) szófaj. RÁCZ ENDRE a segéd- szók második nagy csoportjába sorolta őket az álszók, névutók, névelők, segédigék, tagadószók társaságába. KESZLER BORBÁLA szintén itt helyezte el az igeekötőket, de kérdőjellel (vö. mindezekre KESZLER i. m. 1995.). M. KORCHMÁROS VALÉRIA (i. m. 112) szerint az igeekötőnek nem a toldalékok közé sorolásához, hanem szófajként való elismeréséhez az a bloomfieldi kritérium a legdöntőbb érv, hogy egyedül is állhat mondatként: *Megírtad a levelet?* — *Meg*. Ez a kritérium azonban a nyelvi aszimmetria törvénye következtében nem lehet perdöntő. A névutókat, névelőket, kötészókat, előjárókat, a partikulák egy részét nem használhatjuk önálló mondatként, mégis önálló szófajt alkotnak. Az angolban a bloomfieldi kritérium alapján alapszófajok sem igen lennének, mert helyettük

többszöri segédigéket használunk „felelőszóként”. Az igekötőket egyébként is csak befejezett jelentés esetén használhatjuk önálló mondatban: *Eladogattad már a mézet?* — *El.* — *Adogattál el már a mézből az idén?* — *Adogattam.* Az igei eredetű megbocsátás, megírás típusú főnevekben, valamint a melléknévi és határozói igenevekben az igekötő egyáltalán nem válik el. Összetett igéink első törmorfémáját is használhatjuk önálló mondatként, az adott szóban mégis morfémák: *Otthagytad a könyvet?* — *Ott.* Furcsállom, hogy nyelvészeink az igekötőkről megállapítják, hogy „képzőértékűek”, de „nem merik” a morfémákhoz sorolni őket.

A melléknévek az igékkel ellentétben a főnévnek időhöz nem kötődő, de három szófajjal (főnevekkel, igékkel és határozószókkal) érintkező ismertetőjegyeit jelölik. E szófaj belső hierarchiája szerint a tulajdonságot jelölő melléknévek alkotják a szófaj központi magját, a vonatkozó melléknévek a perifériáját. A tulajdonságot jelölő melléknévek fokozhatók, jelzői és állítmányi funkcióban használhatjuk őket, jelentésük lehet dinamikus és statikus, korrelatív és nem korrelatív. A dinamikus melléknévek társulhatnak a *lenni* ige felszólító alakjával, a statikusok nem: *Légy óvatos. Ne légy goromba.* — **Légy magas* (de: *Nagya nőj!*). A korrelatív melléknévek jelentése attól a főnévtől függ, amelyhez kapcsolódnak. Ilyenek a parametrikus melléknévek. A *legnagyobb hangya* például kisebb, mint a *legkisebb elefánt*. A vonatkozó melléknév (*szigeti, köves*) nemigen lehet állítmány (*Ez a szegedi vonat?* — **Ez a vonat szegedi?* De: *Ez a vonat a szegedi?*), nem fokozható, jelentése statikus és nem korrelatív.

A melléknévek főnévvel érintkező tulajdonságait bizonyítják, hogy a melléknévi szó szerkezeteket felcserélhetjük főnévi szó szerkezetekkel (*szegedi vonat* ↔ *Szegedre menő vonat/Szegedről érkező vonat*), melléknéveket használhatunk főnévként, főneveket melléknévként (*vak ismerős* — *ismerős vak, nagy kő* — *kőház*), egyes főneveket tulajdonságot jelölő átvitt jelentésben lehet fokozni (*rókább a rókánál*), a melléknévek társulási képessége a főnevektől függ (**zöld kutya, *pej tehén*). Egyes melléknévek valenciája különböző nyelvekben eltérő lehet. A magyar *barna szék, barnamedve, barna haj, barna szem, barna sör, barna kenyér* orosz ekvivalenseiben különböző melléknéveket kell használnunk: *коричневый стул, бурый медведь, каштановые волосы, карие глаза, тёмное пиво, чёрный хлеб*. A magyar *sárga irigység* az oroszban *fekete* (*Его ложится чёрная зависть*), a németben *sápadt* (*Der blasse Neid sprach aus ihm*), az angolban az irigységnek nincs színe, az ember azonban *zöld* lehet az irigységtől (*be green with envy*), a németben viszont az irigységtől lehetünk *zöldek, sárgák, sápadtak és szürkék* (*grün, gelb, blaß, grau vor Neid sein, werden*). A melléknévek esetragjai nemcsak a jelentésüket kapják a főnevektől, hanem alakjukat is: *Vettem neki csizmát, pirosat. Csizmában, pirosban táncolt.*

A tulajdonságot jelölő melléknéveket az *igékhez* hasonlóan használhatjuk állítmányi funkcióban (*Az apa beteg*). Állítmányi funkcióban használt ígét melléknévvel is fordíthatunk egy másik nyelvre (*Örülök, hogy látlak.* — *I am glad to see you*). Egyes nyelvekben előfordul, hogy ugyanazt a szót használhatjuk főnévi, melléknévi és igei jelentésben, pontosabban főnevet használunk jelzői és állítmányi funkcióban. Vö. pl. az angolban: *a big stone* 'egy nagy kő' — *a stone wall* 'egy kőfal' — *stone to death* 'halálra kövez'. Melléknéveket főnévként határozott névelővel használhatunk: *Csak a szépre emlékezem.* Én egy kissé óvatosabban, sőt egyáltalán nem használnám a „kettős szófajú” jellemzést és osztályozást. FALUVÉGI KATALIN „Anyagneveink kettős szófajúságához” (In: Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 82) c. cikkében inkább arra hajlik, hogy az anyagneveket egyszófajúaknak, tisztán főneveknek tartsuk. Az „inkább” szót én bátran elhagytam volna. A kettős szófajúság számomra ugyanis azt jelenti, hogy egy szó mindkét szófaj valamennyi tulajdonságával rendelkezik. A *Vettem*

neki egy aranyórát/*egy órát, aranyat összevetése azt bizonyítja, hogy ez nem így van. Kissé értetlenkedve olvastam, hogy az -s képzős anyagnevekből képzett melléznevek jelentése azonos lenne alapszavával. Vö.: *Vettem neki egy aranyos órát/egy órát, aranyosat.* A gyümölcsfa és a gyümölcsös fa jelentése a mai nyelvben nem ugyanaz: a gyümölcsfán nem biztos, hogy van gyümölcs, a gyümölcsös fán azonban biztosan van, vö. *Micsoda gyönyörűség, ha az ember a maga ültetett gyümölcsfáit gyümölcsösen látja.* Nyelvtanainkban a nomen-verbumokat (*vár, fagy, les* stb.) szokták kétfajú szóként jellemezni. Ezek azonban nem teljes homonimák, ragozási paradigmáik, szintaktikai funkcióik nem esnek egybe. A melléknévi igenevek könnyen válnak melléznevekké, de azok sem kettős szófajúak: az idő kategória és igei vonzatuk igei perifériális voltukat bizonyítja.

A tulajdonságot jelölő melléznevekből (néha a vonatkozást jelölőkből is) határozószókat képezhetünk: *szép — szépen, jó — jól, angol — angolul.* Az oroszban a melléznevek és határozószók egyszerű középfoka formailag megegyezik. A németben és az angolban (nem mindig) a tulajdonságot jelölő melléznevek és a határozószók alapfokban is egybeesnek: *Das ist eine richtige Antwort. — Die Antwort ist richtig. — Er antwortete richtig.*

c) **Határozószók.** — A határozószók harmadlagos szófajok. Latin elnevezésük (*adverbium*) azt jelenti, hogy 'igével álló' (ad + verbum). A határozószók azonban a másodlagos szófajokkal (az igékkel és melléznevekkel), egymással, ritkán főnevekkel is képeznek alárendelő szószerkezetet: *Gábor lassan oldotta meg a nagyon nehéz feladatot. Éva nagyon szépen énekel. Minden teljesen rendben van. Ez majdnem remekmű.*

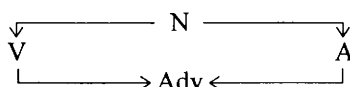
D. MÁTAI MÁRIA „A határozószók helye a szófaji rendszerben” c. cikkében (MNY. 1988: 31—44) sokoldalúan mutatja be e szófaj problematikusságának az összetevőit. Néhány megjegyzésem, kiegészítésem ezzel kapcsolatban. 1. Örülök, hogy lényegében ő is úgy gondolja, hogy a *szépen, magyarul, lehetőleg, magyarul* típusú volt határozóragos melléznevek a mai nyelvi rendszerben már határozószók. 2. Teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy a határozószóvá válás problematikája minden szinkroniában jelen van (hozzátennem: nemcsak a magyar nyelvészetben, hanem például az oroszban és a németben is). Az ÉKsz. szerint például a *hétfőn* szó határozószó. Az *-on/-en/-ön* ragos vagy rag nélküli, időszakokat jelölő főneveink azonban nem minden esetben váltak teljesen határozószókká és ragjaik képzőkké. A határozószóknak nincs jelzőjük (melléznevekkel nem társulhatnak) és névelőjük sem lehet, bizonyos melléknévi névmások csak a főnevekkel egyeznek meg. Vagyis ha azt mondom, hogy *Az este sokat dolgoztam. Azon a vasárnapon (a hónap első vasárnapján, utolsó hétfőjén) nem voltam Szegeden,* akkor időhatározói funkcióban használt főnevekkel van dolgunk, a *Tegnap este (korán reggel, vasárnap, hétfőn) utazott el* mondatokban pedig időhatározói funkciójú határozószókkal. Ezek a szavaink tehát többjelentésűek: használhatjuk őket főnévként és határozószóként is, a határozószóvá válás tendenciája azonban erős. Azt mondhatjuk például, hogy *Az este uszodába mentem,* azt azonban nem, hogy **A reggel uszodába mentem,* de a *Minden reggel uszodába megyek* jó mondat. A *minden* névmás nem társulhat határozószókkal: **minden holnap, *minden nagyban, *minden éjfél tájban.* Vö. *ezen a tavaszon,* de inkább *minden tavasszal,* az **ezzel a tavasszal* pedig nem jó. A *Minden éjfélkor kukorékol a kakas* mondat jó. A *-kor* morfémas főneveket névelőkkel azonban nem használhatjuk. 3. Felemásnak tartom azt az álláspontot, amely a névmási határozószókat határozószói névmásokként továbbra is megtartja. Az *itt, oda* stb. szavak nem kettős szófajúak, vagyis nem névmások és egyszersmind határozószók, hanem elsősorban névmások, mivel közevetve utalnak a megnevezendő dolgokra, amelyek jelölői a mondatban határozók. Ha következtetések vagyunk, akkor a főnévi, melléknévi és számnévi névmások helyett is a főneveken, mellézneveken és számneveken belül névmási főnevekről, névmási mellék-

nevekről és névmási számnevekről kellene beszélnünk. Ez egyenlő lenne a névmásnak mint szófajnak a felszámolásával. Ezt azonban a nyelvi rendszer tényei nem teszik lehetővé.

Egy történeti nyelvtenban jó megoldásnak látszik a határozószók morfémaszerkezeti felépítése szerinti rendszerezés, mivel ez megfelel a kutatás tárgyának. Én e szófaj belső hierarchiájában a tulajdonságot jelölő határozószókat helyezem a szófaj központjába (hiszen ezek fokozhatók), a szófaji valencia hierarchiáját is figyelembe véve a fokhatározói funkciójú határozószók is a szófaj központjába tartoznak. A többi, a nem tulajdonságokat jelölő határozószók a szófaj központi magján kívül helyezkednek el, s ezeket D. MÁTAI MÁRIA (A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig: MNy. 1992: 385—98) későbbi felosztásához hasonlóan a szintaktikai funkciók alapján osztályozom.

A főnevek (N) elsődleges, az igék (V) és melléknévek (A) másodlagos, a határozószók (Adv) harmadlagos szerepét a szófajok szemiotikai és valenciai hierarchiájában és szemantikai egyeztetésüket így ábrázolhatjuk (vö. B. Γ. ΓΑΚ i. m. 54 francia szerzőkre való hivatkozását a különböző típusú hierarchiai függőségi viszonyok ábrázolásánál):

A főszófajok itt ábrázolt szemantikai egyeztetése nem jelenti azt, hogy minden határozószót minden igével össze lehet kapcsolni. Lehetséges például *Óvatosan/lassan kimenni a házból, lemászni a létráról*, de nem lehet **Óvatosan/lassan elmenni/megjőnni Szegedre*.

A főszófajoknak van egy arisztotelészi attributív logikán és Frege matematikai logikáján alapuló s z i n t a k t i k a i hierarchiája is. Vö.

Mindkét szintaktikai hierarchiának az a legnagyobb hiányossága, hogy feltételezi a szófajok és a szintaktikai funkciók közötti egyértelmű megfelelést. Ez azonban még akkor sem valósul meg, ha csak a szófajok elsődleges szintaktikai funkcióját vesszük figyelembe, mivel annak a megállapítása, hogy mi az elsődleges szintaktikai funkció, némely esetben szubjektív döntések eredménye. Az állítmányi funkcióban például a V-n kívül szerepelhet az A és az N is, az oroszban az Adv is. A V igen gyakran szintaktikai viszonyban van az alanyi funkciót betöltő N₁-gyel és a tárgyi funkcióban lévő N₂-vel is stb.

A nyelvi tények mintha azt bizonyítanák, hogy a l e g r a n g o s a b b szintaktikai funkció az alanyi, különösen akkor, ha azt N foglalja el. Az alanyi funkciót legrangosabbnak 3 tényező miatt tekinthetjük. Először, alanyi funkcióban legtöbbször a szófaji hierarchia csúcán álló főnév szerepel. Másodszor, csak azok a mondatok vesznek részt a mondatok szenvedő, visszaható, kölcsönösen visszaható, mediális és műveltető szerkezeti típusainak (diatézisének) a kialakításában, amelyeknek az alanya főnév v. főnévi névmás. Harmadszor, az alanya mondat s z e m a n t i k a i központja. Tőle függ a mondat alapjelentése, mivel ő „ellenőrzi” (uralja) a mondat tagjainak a s z e m a n t i k a i egyeztetését, amely befolyásolja a mondat állítmányi részének is az összetételét és szerkezetét, de az esetek többségében az állítmány alaki egyeztetése is az alanytól függ. Vö.

A Times a kormányon lévők újságja. — A Daily Mail a kormányon lévők feleségének az újságja. — A Guardian azok újságja, akik kormányozni szeretnének. — A Financial Times az ország tulajdonosainak az újságja. — A Daily Mirror azok újságja, akik egyszer már kormányozták az országot. — A Népszabadság Magyarország legkedveltebb napilapja. DEZSŐ LÁSZLÓ (A főnévi csoport: ÁNyT. VI. 1969. 92, 72) megállapítja, hogy az időhatározó társulási lehetősége, a kopulás mondatok szerkesztése az alany valenciaértékétől függ. Vö. *Az óra ma lesz. — *A fiú ma lesz. A fiú jól van. — *Az asztal jól van.* Az alanyi funkcióban szereplő főnevek denotatív (referenciális) jelentésüket aktualizálják, az állítmányi funkcióban szereplők pedig szignifikatív (fogalmi) jelentésüket. Így például az *Éva fiatal háziasszony* mondat alanya a szituációtól függően lehet fiatal, középkorú és öreg nő is, az állítmány azonban minden esetben egy olyan nőt jelöl, aki nem régen lett háziasszony. A valóságban csak egyetlen nő van, vagyis a *háziasszony* szónak a denotatív jelentése „rárakódik” az alany jelentésére. Vö. *A háziasszony fiatal. A fiatal háziasszony már öreg nő.* De az igei állítmányú mondatok szemantikai egyeztetésekor is az alanyi funkcióban szereplő főnév uralja a mondatot. Töle függ például az állítmányt jelölő szófaj egyes jelentéseinek és azok valencialehetőségeinek az aktualizálása. Azt mondhatjuk, hogy *Egy hangya mászik a gyufásdobozban*, de azt nem, hogy **Egy gyerek mászik a gyufásdobozban*.

d) A **szá m n e v e k** annyiban különböznek az előbbi főszófajoktól, hogy a különböző mennyiségeket egyetlen széma alapján nevezik meg, továbbá ez a szófaj belső hierarchiája szerint nem egységes: vannak főnévi, melléknévi és határozószói tulajdonságú számneveink (ebben a névmásokra hasonlítanak). A csak mennyiségeket jelölő tőszámneveket a matematikában elsődleges szófajként is használhatjuk: *Kettő meg kettő négy.* Számneveink másik sajátága, hogy írásban nemzetközi ideogrammákkal (arab és római változatban) is jelölhetjük őket. A tőszámnevek másodlagos funkcióban és a sorszámnevek csak a főnevekkel alkotnak szó szerkezetet: *Két diákunk lett második az atlétikai versenyeken.* A gyűjtő számnevek (*ketten*), a szorzó számnevek (*kétszer*) és a nagyító számnevek (*kétszerte több*) határozószói jellegű harmadrangú szavak.

B) A **h e l y e t t e s í t ő** szavak a valóság elemeit kö z v e t v e, egy már korábban megnevezett főszófaj, illetve mondat anaforikus (visszautaló) felváltásával, későbbiekben megnevezendő szavakra történő kataforikus előrejelzésével vagy pedig beszéd-szituációtól függő deiktikus rámutatással jelölik.

a) A **n é v m á s o k** lehetnek főnéviek, melléknéviak, számnéviak és határozószóiak. Ennek alapján egyes nyelvtanok a névmások önálló szófajiságát is tagadják és a megfelelő szófajhoz sorolják. Ezekben a munkákban a névmási határozószók mellett névmási főnevekről, névmási melléknevekről és névmási számnevekről is olvashatunk. Felvetődhet, hogy vannak-e igei névmások vagy névmási igék? Igehelyettesítőnek tekinthető az angolban a *do* ige, a magyarban a *csinál* ige. De a mutató névmás is helyettesíthet igét: *Ha tévedek, ezt szavá teszik a kollegák.* A főszófajok és a névmások szó szerkezeteket képeznek, amelyek tagjai a mondatban önálló mondatrészként szerepelnek, párbeszédekben hiányos mondatokként használhatók: *Te mondtad ezt neki?* — *Én.* Vö. a szófaji valencia dominanciája alapján készült szófaji hierarchiát:

Főszófajok	Megnevezők	Mennyiséget megnevezők	Névmások
primer	főnevek	tőszámnevek	főnévi névmások
szekunder	igék, melléknevek	tőszámnevek, sorszámnevek	melléknévi, számnévi, (igei helyettesítők)
tercier	határozószók	határozószói számnevek	határozószói névmások

b) A felelőszók anaforikusan egy már előzőleg megnevezett mondat jelentéstartalmára utalnak vissza. A névmásokkal ellentétben szervesen nem épülnek be szó szerkezet formájában a mondatokba. Vö. *Te mondtad ezt meg Évának? — Igen. (Nem.)*

C) Viszonyszók. — A szófajok harmadik nagy csoportjába a viszonzyszók tartoznak, amelyek a szófajok szemiotikai hierarchiájában elsősorban szintaktikai viszonyokat jelölnek, önálló mondatrészi funkcióban nem szerepelnek, és önálló mondatokként sem használhatók. A viszonzyszókhoz a névutók, az előljárók, a formaszók és a kötőszók tartoznak.

a) Névutók. — Főnevek és főnévi névmások után álló, velük határozói szerepet betöltő viszonzyszók: *A ház előtt egy ismeretlen autó áll.* D. MÁTAI MÁRIA (i. m. 1988. 42—3) szerint „a névmási határozószókon belül van egy — pontosan körülhatárolható — csoport, a *velem, utánam*-féle ún. »személyragos határozószóké«..., [de] jobb a »személynévmási határozó« elnevezés... Kialakulásukat, morfológiai felépítésüket tekintve ezek is határozószók: ragos főnevek személyraggal megszilárdult alakjai. Ha viszont a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintjük, azt látjuk, hogy a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, tehát egyúttal személyes névmások is. Tehát ez is kereszteződő szófaji csoport (a határozószó és a személyes névmás között), de úgy tűnik, ezúttal a funkcionális szempontok, a névmásrendszer szempontjai az erősebbek, ezért tárgyalásukra a személyes névmások között kerül sor”. Ez így nagyon bonyolult, és nem is felel meg a nyelvi tényeknek (pl. hol vannak itt ragos főnevek?). Számomra rejtély, hogy a magyar nyelvészetben miért keveredik a szófajok és mondatrészek szerinti elemzés. Tudtommal *után, mögött* személyes névmásunk sincs. Szófaji vonatkozásban itt kéttípusú határozóként használt szófaji képződménnyel van dolgunk: *személyragos névmási ragok* és *személyragos névutók* fúziójával (vö. német *in dem > im*) és a névmások inkorporációjával (vö.: *én látlak > látlak*). Ha egy külföldinek tanítanám a magyar nyelvet, a személyes névmások ragozaskor az *én — engem(et)* paradigmásort úgy folytatnám, hogy most következnek a határozói funkciójú esetragok: *énnekem, énvelem, énrólam* stb. Ez alakok helyett azonban többnyire a *velem, rólam* stb. formákat használjuk. A névutók használatánál is hasonló folyamat megy végbe: *énmögöttem, temögötted, őmögötte > mögöttem, mögötted, mögötte*, de: *Péter mögött*. Vagyis a tárgyesethez hasonlóan (*engem(et), téged(et)*) kétféle alakja van a többi esetnek is, amelyekben ugyanaz az *-m, -d* elem szerepel. A mondatban az *énvelem ↔ velem, énmögöttem ↔ mögöttem* alakok határozók. Vagyis itt sincs semmiféle kereszteződő szófaji csoport.

b) Előljárók (vö. ELEKFI i. m. 221): *à* (fr. 'darabja'), *a dato* 'keltezésről számítva', *ab Szeged* (áru átvételére meghatározott hely), *ab ovo* 'elejétől fogva', *ad acta* 'irattárba helyezendő', *ad hoc* 'alkalmi, egyszeri, ideiglenes', *ad maximum* 'legfeljebb', *ad minimum* 'legalább', *per cassa* 'készpénzfizetés ellenében', *per Kopf* 'fejenként'.

c) Formaszók. — Ebbe a csoportba az analitikus morfológiai alakokat képző, nem ragozható szavak tartoznak: *volna, vala, volt, inkább, kevésbé* (fokozás), *leginkább, legkevésbé*.

d) A kötőszók mellé-, alá- és hozzárendelő mondatrészeket és mondatokat kötnek össze.

D) A pragmatikai szófajok elsősorban a nyelvi jelek és használói közötti viszonyokat fejezik ki. Ilyen jellegű szófajok a névelők, a partikulák, a modális szavak és az indulatszók.

a) A névelők a főnevek határozottságát és határozatlanságát fejezik ki a beszélő és a beszélőtárs szemszögéből. A nyelvek egy részében (pl. a latinban, a finnben) nincs névelő. Vannak olyan névelős nyelvek, amelyekben csak határozott (pl. a bolgár-

ban, a lettben, az ógörögben) vagy csak határozatlan (pl. a törökben, a perzsában) névelő van. A két névelős nyelvekben határozott és határozatlan névelő van, amelyeknek mindkét számban külön alakjuk van (pl. a spanyolban és a portugálban) vagy csak a határozott névelőnek van egyes és többes száma (pl. a magyarban, a németben, az angolban). A franciában három névelő van: határozott (*le/la, les*), határozatlan (*un/une, des*) és részt jelölő (*du*). A „névelők” állhatnak a főnév előtt és a főnév után. A főnév után álló morfémák: a románban pl. *turist* 'turista' — *turistul* 'a turista', a bolgárban *език* 'nyelv' — *езикът* 'a nyelv', *земя* 'föld' — *земята* 'föld', *небо* 'ég' — *небото* 'az ég'.

b) A partikulák (módosítószók). — Felhívom az olvasók figyelmét KUGLER NÓRA cikkére (A partikula: Nyr. 1998: 214–9), aki modális-pragmatikai és pozicionális partikulákat különböztet meg. Az előbbieket lehetnek a modális alapérték jelölői (*ugye, vajon*) és árnyaló partikulák (*ám, ugye, csak*), az utóbbiak becslók (*alig, cirka, csaknem*), fokozók (*írtó, csupa, igen*) és rémakiemelők (*csak, főleg, kivált, már*).

c) A modális szók a beszélő értékelő modalitását fejezik ki. Ezek a szavak bizonyos típusú mondatokban az egész mondat jelentését befolyásoló kísérő mondatrészként szerepelnek, és anaforikus utalószókként önálló mondatként is használhatjuk őket. Vö.: *Természetesen | én is ott voltam. Ott voltál? — Természetesen.* Az értékelő modalitást kifejező szavak általában kijelentő mondatokhoz kapcsolódnak: *Valószínűleg írni fogok neked. — *Valószínűleg írj nekem. *Valószínűleg bárcsak írnál nekem. *Valószínűleg fogsz írni nekem?*

d) Az indulatszók tagolatlanul a beszélő érzelmeit fejezik ki, anélkül hogy megneveznék azokat. Többnyire felkiáltó állító mondatokba illeszkednek felkiáltást erősítő, kísérő, szintaktikailag szeretlen tagként, de önálló mondatként is szerepelhetnek. Vö.: *De késő van! — Tyű, de késő van. Jaj! — Jaj, de fáj!* Állítmányi melléknévként és főnévként is használhatjuk: *Jaj (lesz) annak, aki a törvényt nem tiszteli! (Vö. Rossz (lesz) annak, aki a törvényt nem tiszteli.) Egy jaj se hallik.*

Az indulatszók a felelőszók társaságában RÁCZ ENDRE és KESZLER BORBÁLA szófaji felosztásában a szófajok III. nagy csoportját, a mondatzókat alkotják. KUGLER NÓRA (A mondatszók: Nyr. 1998: 337–47) a mondatszókhoz sorolja az indulatszókra kívül még a modális szokat, amelyeket H. MOLNÁR ILONA (Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 60. sz. 1968.) nyomán ő is módosítószóknak nevez, továbbá az interakciós szokat, amelyek lehetnek kapcsolatfelvevők és lezárók (*szia, csao, ámen*), társalgásszervezők (*ühüm, aha, ja, igen, lárifári*), akaratkifejezők (*hoho, hé, pszt, hess, sicc, csitt, hoci*) és mutatók (*íme, lám*). Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a „mondatszók” szintaktikai elnevezés (ezek a szavak a mondatokat nem képzik, csak módosítják), az interakciós szokat pedig a partikulák (ezek a módosítószók) között helyezném el.

E) A hangutánzó szavak. — A szófajok hatodik csoportját a hangutánzó szavak képezik, amelyek jelentése némiképp a hangalakjukból következik, ezért néha előfordul, hogy ezek a szavak több nyelvben alig különböznek egymástól. Vö. pl. a kutya hangjának az utánzása: *vau-vau*, német *wau-wau*, japán *wan-wan*, angol *bow-wow*, orosz *зав-зав*. A hangutánzás alapján keletkezett szavak tömorfémái sokszor kötöttek és egyediek (unikálisak). Vö. *kunc-og, kurr-og, patt-og, katt-og, lob-og, vis-ít, vis-ong*. Kijelentő mondatok elején vagy végén írásjellel elválasztva hangutánzásra használjuk őket: *Hapci, náthás vagyok. Nagyot tüszentett: hapci!*

PETE ISTVÁN

The system and hierarchy of parts of speech in Hungarian

From time to time, different classifications of parts of speech have been proposed in Hungarian linguistics. The main 'parts of speech' recognised by most schools of grammar derive from the works of ancient Greek and Roman grammarians. The traditional classification is based on three main principles: (1) the lexical meanings, (2) the grammatical categories, and (3) the syntactic characteristics of the parts of speech. — In this paper, Hungarian parts of speech are classified according to (1) the categorial meanings of words, (2) the characteristics of nominalisation, and (3) semiotic systems. The first principle establishes the following hierarchy: (1) notional parts of speech: nouns, verbs, adjectives, adverbs, numerals, and pronouns; (2) syntactic parts of speech: postpositions, prepositions, function words, and conjunctions; (3) pragmatic parts of speech: particles, modals, and interjections; and (4) onomatopoeic words. By the second principle the notional words can be further divided into three main groups according to the valency of the parts of speech: the noun is the primary part of speech, in the function of subject it is the semantic centre of the sentence; the verb and the adjective are the secondary parts of speech. The verb functions as the predicate and is the structural centre of the sentence. The adverb is the tertiary part of speech. By the third principle, within the notional parts of speech, we distinguish the core from the periphery.

ISTVÁN PETE

A magyar időhatározók rendszere*

(összefüggésben a mondat idő- és aspektusviszonyaival)

1. a) Az időhatározók szinte a legutóbbi évekig a nyelvészeti érdeklődés perifériájára szorultak, ami részint érthető: a kifejezésükre szolgáló formai eszközök néhány kivételtől eltekintve a helyviszonyokat is leíró határozóragok, névutók. A két határozó alaki rokonsága mellett jelentéseik között is párhuzam vonható, ahogy ezt az időhatározók leírásában a XIX. századtól jelen lévő, először talán leghatározottabban SIMONYI által megfogalmazott gondolat bizonyítja: „Az időhatározók osztályai egészen megfelelnek a helyhatározókénak. A *hol?*-nak itt *mikor?* felel meg; *Zene hallik sötét éjen... Honnan?*-nak *mióta?* (v. *mikortól fogva?*): ...Szomorú a magyar nóta háromszáz esztendő óta... *Hová?*-nak *mikorra?*: Szellő támad hús hajnalra... A *meddig?* itt is *meddig?*” (SIMONYI ZSIGMOND, *A magyar nyelv*. 1889. II, 302).

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az időhatározók e formai és jelentésbeli egyezések ellenére sem tekinthetők egyszerűen másodlagos, a helyhatározókból származtatott alakzatoknak. Nyelvi kifejezésmódjuk egybeesésének magyarázata, ahogy erre SEBES-TYÉN ÁRPÁD rámutat, a valóság tudatunkban történő tükröződésének folyamatában is keresendő: „a tér és idő jelenségeinek nyelvi leképezésében mutatkozó hasonlóságok nemcsak a helyviszonyításnak az időre való átvitelével magyarázhatók, hanem e jelenségek és viszonyok egyidejű, szinkrón, párhuzamos érzékelésével, felfogásával és tudati modellálásával is” (Az időviszonyok rendszere: MNy. 1993: 385—401).

b) Az időhatározók elsődlegesen történeti és szemantikai vizsgálatának új irányt az utóbbi évtizedekben az időt mint ismeretelméleti fogalmat leíró, valamint a mondatok időviszonyaival foglalkozó elméletek fejlődése, ezeknek a nyelvészeti köztudatba kerülése segítette (Z. VENDLER, *Verbs and Times: Philosophical Review* 66. 1957: 143—60;

* A cikk a Pro Arte Chimica Helveto-Pannonica alapítvány támogatásával készült.

B. COMRIE, Aspect. Cambridge, 1976.; Ö. DAHL, Tense and Aspect Systems. Oxford, 1985.; A. V. BONDARKO, Teorija funkcionalnoj grammatiki. Leningrád, 1987.; H. J. VERKUYL, A Theory of Aspectuality. Cambridge, 1993.). A felsorolt munkák közös novumának tekinthető, hogy az addigi izolált vizsgálatokat felváltotta bennük az időhatározók komplexebb, a mondatba épülésük mikéntjére is választ kereső leírásmód.

A figyelem a hazai nyelvtudományban is tágabb vizsgálódások, nevezetesen az aspektuskutatások járulékaként terelődött rájuk. Az aspektust, azaz a mondat belső időszerkezetét mondatszemantikai kategóriaként felfogó munkáknak (WACHA BALÁZS, Az ígés szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés, 1978.; KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Bp., 1983.) ugyanis a mondat aspektusviszonyait az ígén kívül karakteresebben meghatározó mondatrészek — tárgy, irányhatározók, alany — mellett szembesülniük kellett az időhatározók és a mondat aspektusa között összefüggést feltételező jelenségekkel is.

KIEFER FERENC idézett munkájának az aspektusról szóló fejezetében a duratív és nem duratív szituációk megkülönböztetésére a hagyományosan hasonlóképpen tipizált időhatározókat hívja segítségül. A várt megfelelések helyett azonban az időhatározók és a kétféle szituáció bonyolultabb viszonyát sejtető jelenségekre bukkan. Egyrészt igazolódik azon feltételezése, hogy „A duratív szituációk általában kompatibilisak mind a duratív, mind a nem duratív határozókkal, a nem duratív szituációk viszont összeegyeztethetetlenek a duratív határozókkal. Például:

János egész éjjel dolgozott a disszertációján.

János 8 órakor dolgozott a disszertációján.

János 1957-ben kezdett el dolgozni.

**János egész éjjel kezdett el dolgozni” (i. m. 153—4).*

Némely duratív időhatározó (5 óra alatt, néhány órán belül) esetében ezzel szemben azt tapasztalja, hogy csakis perfektív szemléletű ígés szerkezetekkel társulhatnak:

A fiúk két nap alatt elérték a hegycsúcsot.

**Péter néhány óra alatt tanulta a verset.*

A szerző e munkájában még csak az időtartamot kifejező időhatározók eltérő viselkedésének megállapítására szorítkozik. Pontos elkülönítésüket, néhány újabb alakjukat is bevonva az elemzésébe, majd a „Strukturális magyar nyelvtan” (Bp., 1992.) aspektust tárgyaló fejezetében végzi el. Itt már az ún. duratív időhatározókat tudatosan használja az imperfektív — perfektív szemléletű szerkezetek megkülönböztetésére. Gondolatmenetét idézve a 4., 5., 6., 7. mondatok időhatározói közösek ugyan abban a tulajdonságukban, hogy időtartamot jelölnek, de míg az *alatt*, *belül* névutós határozók a cselekvés, történes befejeződésének határát is jelzik az ahhoz szükséges idővel együtt, addig az *-ig* és a *valamin keresztül/át* névutós szerkezetek korlátlan idejű állítmányaik (*tanultam*, *vártalak*) időviszonyait módosítják csupán. Vö.

4. *Három óra alatt mindent eldöntöttek.*

5. *Egy órán belül befejezem.*

6. *Két évig tanultam angolul.*

7. *2 órán keresztül vártalak.*

E viselkedéssjegyeik alapján nevezi őket határpont nélküli (*-ig*, *vmin át/keresztül*) és határpontos (*alatt*, *vmin belül*) időmódosítóknak (i. m. 829).

c) Összefoglalva e rövid kitekintés tanulságait, azt kell mondanunk, hogy a mondat időviszonyaival foglalkozó elméleteknek, az ezekhez kapcsolódó aspektuskutatásoknak tárgyunkat tekintve lényeges folyománya, hogy ráterelődött a figyelem az addig érdektelen kutatási témának tűnő időhatározókra, s az őket a mondatrészek tágabb összefüggéseibe helyező munkáknak köszönhetően új jellemzőik s megválaszolásra váró sajátosságaik kerültek a felszínre. Tovább lépésnek tekinthető az időviszonyok elmélete körül nemrég kialakult polémia (PETE ISTVÁN, Az időviszonyok szemantikai rendszere: MNy. 1993: 385—401; KIEFER FERENC, A mondat időbeli szerkezete: MNy. 1994: 264—75), melynek több az időhatározókkal kapcsolatos megállapítás is köszönhető. PETE ISTVÁN időhatározó-rendszerezése (i. m. 398—9) például már sejteti, hogy összeférhetőségük és összeférhetetlenségük a kétféle aspektusú igés szerkezetekkel általánosabb összefüggésekbe foglalható, és feltehetőleg a KIEFER által jó érzékkel kiválasztott alakok körén túl lép. Az ő összegzése sem foglalja magába azonban az időhatározók teljes körét, mivel idézett adatai elsődlegesen időelméletének alátámasztását szolgálják csupán.

2. Dolgozatomban PETE gondolatát vezérelvül választva e hiányzó rendszer megalkotásának igényével vállalkozom a mondatba épülésük mikéntjéről, az ott betöltött elmentmondásos szerepükről szóló eddigi megállapítások lehetséges pontosítására, kiegészítésére. Annak megválaszolására, hogy minek tekinthetők az időhatározók: az állítmány független, szabad bővítményének, a mondat aspektusviszonyaitól függő vagy éppen azt meghatározó elemeknek, s egyik vagy másik funkciójukat mely alakjaik töltik be. A lehető legteljesebb körük összegyűjtésében a legcélravezetőbb megoldásnak a formai megközelítésmód látszott, vagyis az időhatározókat a kifejezésükre használt ragok, névutók segítségével rendeztem egybe. (A valóságos időhatározók nehezen teljessé tehető listájának összeállítását azért tartottam feleslegesnek, mert viselkedési sajátosságaikban nem térnek el ragos, névutós társaiktól.) Mondatbeli jellemzőik minél komplexebb megragadására fő funkciójukat, a referenciaidőt kifejező szerepüket az eseményidővel, valamint a mondat aspektusviszonyaival való összefüggésben vizsgáltam az alábbi elméleti megfontolásokból.

A mondat időszerkezetének már hagyományosnak mondható felosztását alapul véve (O. JESPERSEN, *The Philosophy of Grammar*. London, 1924.; *Essentials of English Grammar*. London, 1933.) a referenciaidőt, azaz az időviszonyítás alapjául szolgáló időt kifejező időhatározók a beszédidővel és az eseményidővel együtt a mondat külső időszerkezetének részei. E három időtényező mondatbeli előfordulásának lehetséges módozatait kimerítően tárgyalja KIEFER az előbbieken már említett dolgozatában (A mondat időbeli szerkezete: MNy. 1994: 264—75). Röviden jellemezve viszonyukat: a beszédidő magába foglalhatja az eseményidőt, amely ebben az esetben jelen idejű, múlt idejű eseményidőnél követi, jövő idejűben pedig megelőzi azt. Meg kell jegyeznem, hogy alapvetően kétpólusú grammatikai igeidő-rendszerünk (l. LOTZ JÁNOS, Az igeidők jelentése a magyarban. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp., 1976. 164—9) igen gazdaságosan tükrözi az eseményidők e hármas rendszerét: az igeik jelen idejű alakja kifejezhet mind a jelenben, mind a jövőben végbemenő cselekvéseket, történéseket. Az igeikötös igeik időjel nélküli alakja pedig az oroszhoz hasonlóan jövő időt jelent, ha az igeikötő az ige előtt áll: *Elmegyek. Felhívlak*.

A referenciaidőre utaló időhatározók és a mondat eseményidejét az említett megkötésekkel megtestesítő grammatikai idők szemantikai alapú egyeztetése egyik alapvető mondatépítési szabályunk. Nem nehéz például belátnunk, hogy a következő mondatok e szabályok megsértése miatt lettek helytelenek.

8. *Két nappal ezelőtt elutazom Amszterdamba.*

9. *1 nap múlva voltam náluk.*

Az időhatározók mondatba épülésének e szintje tehát — eltekintve néhány a szemantikai egyeztetést figyelmen kívül hagyó esettől (*Tegnap megyek az utcán...*) — problémátlanak tűnik, ezért tüzetesebb vizsgálódásokat nem követel. Atempelve egyszerűnek tűnő kapcsolatokat egy hármass összefüggésrendszerbe, azaz ha az időhatározókat és az esemény-időt a mondat belső időszerkezetéhez, másképpen aspektusához való viszonyukban vizsgáljuk, már ennél összetettebb szabályozottság avagy függőség képe körvonalazódhat.

A gyakorlatban a két vizsgálati szempontot a következőképpen érvényesítettem. A magam alkotta mondatokban minden időhatározó ötször fordult elő: imperfektív szemléletű mondatokban mindhárom igeidőben álló állítmánnyal, perfektív igéket tartalmazókban múlt, illetve „jövő”, azaz grammatikai jelen vagy jövő idejük társaságában álltak. E mondatok helyes és helytelen voltából levonható következtetések jelölték ki aztán fő viselkedési jegyeiket, majd az azonos jellemzők a különböző formák konglomerátumából homogén csoportokat írtak körül. Mivel célom a tárgyalt határozók tipikus használati jegyeinek megállapítása volt, a mondataim alkotásában néhány egyszerűsítést alkalmaztam: a) Mellőztem az ún. időtlen, általános igazságokat kifejező mondatokat. b) A mondatok feltételezett beszédidejének a jelen időt választottam. Ahol megváltoztatása említésre méltó következménnyel járhat, természetesen jelzem. c) Vizsgálataim csak az egyszerű mondatokra terjedtek ki. A mondatokat terjedelmi okokból nem sorolom fel, de szükség esetén idézem őket.

3. A) Az elemzéseim eredményeit összegző mellékelt táblázatban elsőként egyes formák megkettőződése tűnhet fel. E jelenségnek az az oka, hogy egyazon forma a választott szempontok alapján teljesen eltérő viselkedési sajátosságokat mutathatott, így más-más csoportosulások tagja lett, de létrejöhetett ezzel ellentétes mozgás is, amikor két eltérő formát a közös funkció egyesített. Az előbbi folyamatra példák: az *-a*, *-ja* birtokos személyjel, mely első jelentésében a *mennyi ideje?* kérdésre válaszol (*Két éve élek Budapesten*), míg a másodikban a *-val/-vel ezelőtt* szerkezettel mutat közös használati jellemzőket, kérdése ebben az esetben *mikor?*: *Két éve/évvel ezelőtt érkezett Budapestre*. (Táblázatomban az egyes ragok, névutók mellett álló számok funkcióik ilyen megkülönböztetését szolgálják.) Hasonlóképpen kettőződött meg az *óta* névutó s az *-ig* rag, melyeknek eltérő jelentése ismeretes nyelvtanaink előtt. A használatbéli különbözőségek nálam egyértelműen két csoportba sorolták a KIEFER által részletesen vizsgált *alatt* névutót is kötött, aspektuskijelölő szerepében (*Két óra alatt felérek a hegyre*), illetve attól teljesen eltérő használatában (1. csoportbeli *alatt*₁).

Az azonos funkció és viselkedési jegyek természetesen rokoníthatják is a különböző formákat, mint ahogy ezt a *-tól* ablativusrag és az *óta*₁ névutó találkozása bizonyítja, de hasonló okból kerültek egymás mellé a *mennyi ideig?* kérdésre felelő *-ig*₂, valamint a tárgyrag (*Három évig/évet dolgoztam itt*). Ugyancsak megegyezik a már említett birtokos személyjel és az *óta*₂ névutó funkciója (1. *-a*, *ja*₁, *óta*₂): *Egy éve/óta élek Budapesten*. — Mivel táblázatomban nyomon követhető, hogy a vizsgált ragok, névutók milyen használati jegyekkel bírnak, a továbbiakban csupán a fő csoportok általános jegyeit emelem ki. Részletesen azokkal a határozókkal foglalkozom, amelyeknek a rendszerben elfoglalt helye, vizsgálati szempontjaim alapján megállapított jellemzői ellentmondani látszanak a róluk alkotott eddigi képnek.

B) 1. *Idő- és aspektussemleges csoport*. — Az ebbe a csoportba rendeződött formák nem követelnek megkötéseket sem az idő-, sem az aspektushaszná-

latban: tetszőleges idejű és imperfektív — perfektív igével egyaránt előfordulhatnak. Talán csak kis számuk meglepő: a *-kor* ragon kívül a *hol?* kérdésre felelő essivusi esetragok kerültek ide, melyek nagyrészt szemantikailag jól körülhatárolható főnévcsoportokhoz — a naptári egységek neveihez — kapcsolhatók, s mellettük a csekély leterheltségű *-val* rag (*ősszel, tavasszal, idővel*). A névutók közül viszont a vártnál több kapott itt helyet. (A jelen idő zárójelbe helyezésével a táblázatban azt kívántam jelezni, hogy a csoport időhatározóinak jelen idejű állítmányai általában nem a megnyilatkozás idejével azonos időben végbemenő cselekvésekre, történésekre utalnak, hanem általános, szokás jellegű tevékenységekre.)

Az időhatározók és a referenciaidő viszonyát tekintve az 1. csoportba került alakok változatos képet mutatnak. A pontszerű *-kor* esetében ha a cselekvések, történések belső ideje is hasonlóképpen pontszerű, az időhatározó kifejezte idő megegyezik a referenciaidővel: *7-kor elmentem*. Imperfektív szituációval referenciaértéke nem egyértelmű. KIEFER értelmezése szerint a *Hét órákor vacsoráztunk* mondatban az időhatározó az esemény kezdetére utal (i. m. 266). Megítélésem szerint más, nem ennyire rutinszerű tevékenységet leíró mondatban — *7-kor tévét nézünk, olvasunk* stb. — az időhatározó inkább azt jelzi, hogy a folyamatban lévő cselekvés abban az időpontban is tart. Ha sem az időhatározó, sem a cselekvés nem pontszerű, az időhatározó arra az időintervallumra utal, amelybe a referenciaidő beleesik: *Nyáron voltam Párizsban*. A pontszerű, perfektív szemléletű állítmány ellenben egy pontot metsz ki az időhatározó megjelölte időből: *Nyáron született*.

A főnévvel előforduló alatt első csoportba kerülése rendszeremben bővebb indoklást igényel. Legutóbbi munkájában KIEFER is szétválasztja a számjelzős *három év alatt*-féle csak perfektív igével előforduló szerkezeteket a *film alatt*, a *háború alatt* alakzatoktól. Magyarázata szerint ez utóbbiak olyan főnevet tartalmaznak, „amelynek van belső időszerkezete (valameddig tart), de nincs, megadva sem a kezdő, sem pedig a végpont” (i. m. 269). Példamondатаim tanúsága szerint nézetét azzal a módosítással lehet teljesebbé tenni, hogy a szóban forgó szerkezet nem csupán állapotot jelentő, illetve folyamatos szemléletű igékkel képzelhető el (*A háború alatt Szegeden laktunk; Nyaralásom alatt újságot olvastam* i. m. 268), hanem bármilyen perfektív szintagmával: *A film alatt megkötöttem egy pulóvert/elaludtam*. Ugyanebből az okból nincs a megfelelő helyén az „eredmény nélküli határozott időtartamot” jelentő határozók között PETE felosztásában sem (i. m. 399), hisz eredmény- és teljesítményigékkel egyaránt előfordulhat.

2. Kötött igeidővel használatos, aspektusmentes csoport. — Az ide tartozó *mikor?*, illetve *meddig?* kérdésekre válaszoló időhatározók mellett az igeidő kötött — múlt, jövő avagy jövő értelemben használt jelen —, az állítmány ellenben bármilyen aspektusú lehet. Fontosnak tartom ezt hangsúlyozni az *-ig* terminativusragos határozók esetében, mert a nyelvtanok és az idézett munkák a táblázatomban elválasztott kétféle *-ig* hol egyik, hol másik előfordulásáról feledkeznek meg. KIEFER az *-ig* időtartamjelölő funkciójával foglalkozik elsősorban (rendszeremben *-ig₂*): *Két hétig maradtam*. A végpontot jelölő *-ig* ragos alakok PETE példáiban ellenben csak imperfektív szemléletű igékkel jelennek meg: *1990-ig lakott Szegeden; Délig még várunk rá* (i. m. 399). A MMNyR. folyamatos igék társaságában is említi alakjukat (*Hajnalig bolyongtunk az erdőben*. II, 188), de csak a befejezett szemléletű szintagmában jelentkező *-ig* jellemzőit taglalja. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgálati szempontjaim alapján más kategóriába került *mikorra?* kérdésre válaszoló időhatározókkal (I. *-ra₁*) rokon jelentését hangsúlyozza (II, 188). A *Hétfőig megjavítják az autót* és a *Hétfőre megjavítják az autót* mondatok kétségkívül közeli időviszonyokat írnak le, melyek elhatárolási lehetőségéről a későbbiekben szólok. A két rag időhatározói funkcióinak általános jegyei azonban eltérőek: a *meddig?* kérdésre válaszoló *-ig₁* mind imperfektív, mind per-

fektív szituációk időhatározóinak ragja lehet (*Délig olvasok; Délig elolvasom a könyvet*), míg a *-ra*₁ csak az utóbbiaké (**11 órára főzők*). Jelentésük hasonlóságáról következtetésképpen csak befejezett szemléletű igék környezetében beszélhetünk.

3. Az aspektustól és az igeidőktől függő csoport. — A mind az igeidő-használat, mind a mondat aspektusviszonyai által kötött csoportba meglepően sok formai eszköz került. Sőt viszonyuk jellegétől függően három alcsoport különíthető el közöttük.

a) csoport. — A mikortól? mióta? és mennyi ideje? kérdésekre válaszoló határozók közös jellemzője, hogy imperfektív szemléletű szintagmák tagjai lehetnek, s az ablativusragos alakokat kivéve cselekvésidejük többnyire a jelen. (Múlt idővel összetett mondatban állhatnak: *Két éve jártak együtt, amikor végre megkérte a kezét.*) — Az időhatározók e családjánál inkább funkcionális egyezéseik, összerosódó jelentéstartományaik szétválasztása jelent nehézséget. A cselekvések, történések kezdő- avagy kiindulópontját jelölő mikortól? kérdésre válaszoló ablativusragos alak, illetve szerkezet és az óta₁ névutót tartalmazó határozók szinonim volta ismeretes: *Szeptembertől/óta tanul Budapesten.* — A mennyi ideje? kérdésre válaszoló *-a*, *-ja*₁ birtokos személyjel tulajdonképpen ugyanennek az időviszonynak a meghatározója, csak más nézőpontból. Míg az iménti két időhatározó a kezdőpontot megjelölve ad információt a közlés időpontjában is tartó cselekvésekről, addig a birtokos személyjel a közlésidő és a cselekvés kezdőpontja között eltelt, a beszédidővel nem határolt időszakast nevez meg: *1995-től/óta tanul angolul. ~ Öt éve tanul angolul.* A két időmozzanat természetesen igen közeli, matematikailag egymásból levezethető. Nem véletlen, hogy esetükben a formai eszközök használata — a magyar nyelvben szokatlan módon — keveredhet: Vö.

10. *Mióta ismerik egymást?* → *Két éve.*

11. *Mennyi ideje laktok itt?* → *Két év óta.*

12. *Mikortól tanulsz magyarul?* → *Szeptember óta.*

A vizsgált formák között az óta névutó a mindkét jelentést, azaz a kezdőpontot és a közlésidőt nem határolt időszakast egyaránt kifejező alak. Érdekes, hogy e helyettesítő szerepét nem azonos módon tölti be, ugyanis míg a *-tól* múltban kezdődött és jövőben kezdődő cselekvések, történések mellett egyaránt állhat, addig az óta₁ csak az előbbiekkal: *Hétfőtől van a városban/Hétfő óta nem dohányzom; Holnaptól nem dohányzom; *Holnap óta nem dohányzom.* (Perfektív szemléletű igével alkotott szintagmája iteratív jelentéstartalommal bővül: *Holnaptól megírom a házi feladatomat.*)

Az állító mondatokbeli viselkedésüktől való eltérésük miatt külön kell szólnunk az alcsoport tagjainak jellemzőiről az egyszerű tagadó mondatokban. A megnyilatkozás idejét is magukban foglaló határpont nélküli időszakast jelentő időhatározók és a valamely cselekvés, történet befejeződését, célhoz érését tagadó állítmányok között nem feszül logikai ellentét: *Tavaly óta nem fejezte be a cikkét; Két éve nem írt egy sort sem.* A folyamatos szemléletű múlt idejű igealakokkal való társításukkor azonban mintha hibáznánk: *Ezer éve nem táncoltam. Válásuk óta nem beszéltek egymással.* Átgondolva a mondatok tartalmát, talán a jelen idő használata ésszerűbb lenne, ahogy ezt több indoeurópai nyelvnek a példában használt folyamatos jelen ideje igazolja, hiszen a „nem látás” és a „nem beszélés” folyamata tart az időhatározókban megjelölt ideje. Érdekes, hogy a magyar szerkezetben megjelenő jelen idő, amellyel ugyancsak élünk, jelentésmegkülönböztető eszközzé válhatott oppozícióban a múlt idős változattal: *Egy hete nem dohányzom* (azaz logikusan a nem dohányzás folyamata egy hete tart); *Egy hete nem dohányoztam* (vagyis egy héttel ezelőtt gyújtottam rá utoljára).

b) csoport. — E kategóriába a *mennyi ideig? mennyi időt? mennyi időn át, keresztül* kérdésre válaszoló *-ig₂* és a tárgyraggal, illetve a megfelelő névutós szerkezetekkel alkotott, lényegében szinonim határozók sorolhatók, melyek csak imperfektív szemléletű igékkel, de múlt és jövő avagy jövő értelmű jelen idővel társulhatnak. (A szóban forgó ragok, névutók jelen idővel általános megállapítások időhatározóinak építő elemei is lehetnek: *(Általában) nyolc órát alszom.* Erre a jelen idő zárójelbe helyezésével utaltam a táblázatban.) — Vizsgálati szempontjaim tehát a KIEFER által az imperfektív szituációk tesztelésére használt időhatározókkal teljesen megegyező alakokat soroltak együvé, kiegészítve a tárgyrag időjelölő szerepével.

A tárgyalt formák háromféleképpen metszhetnek ki szakaszt az időből, így jelölhetik a beszédidőt megelőző cselekvések idejét (*Három órát vártam rád*), a beszédidő és egy jövőbeli időpont által határolt periódust (*Még két napig maradok nálatok*) vagy a beszédidőt követő, tehát jövő idejű cselekvések, történések időtartamát (*Elutazom Hollandiába és néhány hétig ott maradok*). PETE felosztásában az „eredmény nélküli határozott időtartamú” elnevezéssel illetett csoportban találjuk őket az *óta, alatt, folyamán* alkotta szerkezetekkel együtt (i. m. 399). Együvé sorolásukkal viszont összemosódnak a dolgozatomban hangsúlyozott eltérő viselkedési sajátosságai.

c) csoport. — Ide a csak perfektív szituációk időhatározói kerültek, melyeknek ideje a múlt vagy jövő. (A zárójelbe tett jelen idő az időtlen vagy iteratív jelentésű mondatokat jelzi: *En öt perc alatt megoldok egy ilyen példát.*) A *mennyi idő alatt?* kérdésre válaszoló *egy óra alatt, 5 perc alatt*-féle hagyományosan duratívként számon tartott szerkezetek és a befejezett szemléletű igék közötti ellentmondások feloldásával, mint említettem, KIEFER több munkájában is foglalkozik (Az előfeltevések elmélete. Bp., 1983. 154; A magyar aspektusrendszer vázlata: ÁNyT. XV. 1984. 127—49). Magyarázata szerint *A hegymászók három nap alatt elérték a hegycsúcsot* mondatban az időhatározó tulajdonképpen nem a cselekvés célhoz érésének idejét jelöli, hanem azt az időtartamot, amely ezt megelőzi (Az előfeltevések elmélete 154). Hozzáteszem, hogy e sajátosságából adódóan az *alatt₂* a duratív, perfektív cselekvések időhatározója elsősorban. Pillanatnyi, nem duratív cselekvésekkel ebből következően szemantikai egyeztetést igényel: *Egy pillanat alatt felugrott. *Két óra alatt felugrott.*

Az *alatt₂* névutós szerkezet jelentéséhez igen közel áll a *vmin belül* alkotta, ugyancsak a cselekvés befejezéséhez szükséges időszakaszt megadó alakzat: *Öt óra alatt elkészül az autó / Öt órán belül elkészül az autó.* A nyelvi kompetenciánk sugallta nyilvánvaló eltérést, aminek érzékelésében a *vmin belül* helyviszonyt kifejező szerepe is segít, talán a „belső határpontot kijelölő időszakasz” elnevezéssel lehetne kifejezni (PETE az utóbbi névutós szerkezet szerepét „bizonyos időtartam vége előtti befejezés vagy elkezdés” kifejezésében látja, szemben az *alatt* eredményt jelző időtartam jellegével: i. m. 399).

A *mikorra?* kérdésre válaszoló időhatározókat alkotó *-ra₁* sublatívusrag, mint ahogy erről az *-ig₁* rag elemzésénél szóltam, kettős, idő- és aspektusbeli kötöttsége miatt került rendszeremben tőle eltérő csoportba. Vö.

13. *Estig sétáltam.*
14. *Estig befejezem a munkát.*
15. *Estére befejezem a munkát.*
16. **Estére dolgozom.*

A perfektív szemléletű szerkezetekben tapasztalható jelentésbeli hasonlóságuk pontos megfogalmazása csak látszólag tűnik egyszerű feladatnak. Az *-ig₁* ragos határozók ugyanis a MMNyR. meghatározásában foglaltaknak megfelelően valóban „azt az időbeli

végpontot határozzák meg, amelynek elérézése előtt esetleg már bekövetkezhet a cselekvés, de amelyen túl semmi esetre sem nyúlhat” (II, 188—9). A 15. mondat időhatározója ellenben véleményem szerint korántsem azt az időpontot adja meg, „amikor a cselekvés lezajlik...”, „s amelyben egyúttal be is fejeződik” (uo.), hanem inkább befejezetté válásának végpontját célként jelöli ki, amikor is a cselekvésnek, történésnek már befejezettnek kell lennie. E végpontra mutató jelentésben a sublativusrag irányjelölő volta, vektorjellegéből következő sajátosságai erősen közrejátszanak: a vektor jelen esetben a cselekvés befejezetté válásának időpontjára irányul. E sajátosságából kiindulva a *-ra₁*-t „végpontra mutató” határozóként különíteném el. PETE ISTVÁN „eredményt jelző végpont”-határozóknak nevezi a sublativusragos időhatározók e csoportját. Az „eredmény” szó szerepeltetésére nála azért van szükség az elnevezésben, mert elkülönít a rag használatában egy más esetet is, az ún. „határidőt kijelölő” szerepet: *Az ülést péntekre tették/halasztották.* (i. m. 398). Én ettől a differenciálástól azért tekintettem el, mert PETE példájához hasonló más előfordulására nem sikerült rátalálnom.

Megjegyzem, hogy a jelentések rokonsága, finom eltérései nem csak a *-ra₁* és *-ig₁* ragos időhatározók között figyelhetők meg perfektív szituációkban: a temporalisragot is bevonna vizsgálódásunk körébe még összetettebb képet kapunk hasonló, rokon jelentéseikről.

17. *6-kor becsomagoltam.*
18. *6-kor elindultam.*
19. *6-ig becsomagoltam.*
20. *6-ra becsomagoltam.*
21. **6-ra elindultam.*
22. *6-kor orvoshoz megyek.*
23. *6-ig elmegyek az orvoshoz.*
24. *6-ra orvoshoz megyek.*

Elemzési szempontjaim elválasztották a *mennyi időre?* kérdésre válaszoló időszakaszt kifejező *-ra₂* ragot a hasonló szerepűnek tűnő és vele szinonimnak tartott *mennyi ideig?* kérdésre felelő *-ig₂*-től (MMNyR. II, 189). A mondat idő- és aspektusviszonyaival szemben mutatott jellemzői a *-ra₂* esetében csak az *-ig₂* ragtól élesen különböző jegyeinek megállapítására elegendőek, de a csoporton belüli viselkedésének sajátosságai nem ragadhatók meg velük. Igaz ugyanis, hogy az *-ra₂* csak perfektív szemléletű szerkezetek tagja lehet, szemben az imperfektív „vonzatú” *-ig₂*-gel, de mint ahogy a 25—29. mondatok bizonyítják, állítmányát erős szemantikai megkötések is jellemzik.

25. **Két évre megírtam a levelet.*
26. **5 napra felépítik a házat.*
27. *2 hétre jöttem.*
28. *5 hónapra külföldre utazott.*
29. *Küldd el pár hétre vidékre!*

A jó 27., 28., 29. mondatok igéi sajátos módon mind valamilyen célhatározói bővítményt, infinitívust vagy ilyen célhatározói mellékmondatot kívánó alakok, amiből arra következtethetünk, hogy a *mennyi időre?* válaszoló sublativusrag csak az igék igen szűk csoportjához — mozgásigékhez (*jön, megy, utazik*) és néhány hasonlóan célhatározóval bővíthető igéhez (*küld, hív, marad*) — kapcsolható, s valójában nem tényleges állítmányuk, hanem feltételezett bővítményük időviszonyaira utalnak: A *Két évre meghívták a groningeni egyetemre* mondatban tehát az időhatározó nyilvánvalóan nem a meghívás,

hanem az ott végzett munka idejéről referál. (A *-ra₂* szóban forgó használata nem tévesztendő össze a *múlva* szinonimájának tekinthető *vmihez 2 hétre-féle* szerkezetekkel: *Összeházasodtak, s rá egy évre el is váltak.*)

4. Munkámat elsődlegesen alap kutatásnak szántam, vagyis célom az volt, hogy minél teljesebb képet adjak az időhatározók mondatbéli szerepéről, mondatba épülésük mikéntjéről a választott vizsgálati szempontok segítségével. A nyert adatok reményeim szerint több helyütt pontosították egyes alakjaik leírását. A taglalt korrekciókon túl a legnagyobb mértékű változtatást érzékelhetően a hagyományosan duratívnak mondható határozók klasszifikációjában kell megtennünk. Különböző viselkedési jegyeik ugyanis — eltérően szemantikai alapú elnevezésüktől — legalább öt kisebb csoportba sorolják őket: 1. klasszikus duratív időhatározók (a beszédidővel nem határolt „nyitott” időszakaszt jelölő, *a*, *-ja₁*, *óta₂* és a beszédidővel nem határolt kezdőpontot kifejező *-tól*; *óta₁*); 2. határpont nélküli időszakaszt meghatározó alakok (*-ig₂*, *-t*, *vmin keresztül*, *át*); 3. határpontos időszakasz jelentésű (*alatt₂*); 4. belső határpontos időszakasz-jelölő szerkezet (*vmin belül*); 5. PETE elnevezését kölcsönvéve határidős időtartamjelölő (*-ra₂*) időhatározók. A pontosabb meghatározásuk mellett a táblázat tényei néhány általánosabb következtetés levonását is lehetővé teszik. Így többek között annak megállapítását, hogy az időhatározók nem tekinthetők homogén, a mondat azonos elvek alapján szerkesztett kompozicionális elemeinek. Függőségük a mondat idejének és aspektusának együttesétől eltérő mértékű; a teljes kompatibilitástól az egyirányú — idő- vagy aspektusbeli — szabályozottságon keresztül a kettős megkötöttségig terjedhet. Rendszerük az idő- és aspektusviszonyoknak egyidejűleg megfelelően, azokhoz igazodva tölti be szerepét. Használati jellemzőik igazolni látszanak az igeidők és az aspektus összefüggéseit más nyelvekben vizsgáló munkák megállapításait (B. COMRIE i. m.; Ö. DALH i. m.; E. OVERSTEEGEN, Temporal Adverbials in the Two Track Theory of Time. In: Temporalsemantik. Beiträge zur Linguistik der Zeitreferenz. Tübingen, 1988. 129—62). Nevezetesen: a klasszikus duratív időhatározókkal használt jelen idejű eseményidő a magyar nyelvben is kizárja a perfektív szemléletű igék kapcsolódását (3. a), b) csoportok). A perfektív szituációk tipikus ideje nyelvünkben is a múlt, illetve a jövő és a jövő értelemben használt grammatikai jelen. A táblázatban jól nyomon követhető, hogy a perfektív szemléletű cselekvések, történések múlt vagy jövő idejű igealakokkal fejeződnek ki (3. c) csoport). Az aspektus és az időviszonyok részletes taglalása azonban már egy új dolgozat témája lenne.

1. táblázat

Kategória jellege	Kérdőszó	Formai eszköz	Múlt	Jelen	Jövő	Imperfektív	Perfektív
1. Idő- és aspektussemleges csoport	<i>mikor?</i>	<i>-kor</i>	+	(+)	+	+	+
	<i>-n, -on/-en/-ön</i>	+	(+)	+	+	+	
	<i>-nál/-nél</i>	+	(+)	+	+	+	
		<i>-val/-vel</i>	+	(+)	+	+	+
		<i>alatt₁</i>	+	(+)	+	+	+

Kategória jellege	Kérdőszó	Formai eszköz	Múlt	Jelen	Jövő	Imperfektív	Perfektív
		<i>során, közben, folyamán</i>	+	(+)	+	+	+
		<i>előtt, után, között</i>	+	(+)	+	+	+
		<i>körül, felé, tájt, tájban</i>	+	(+)	+	+	+
	<i>mettől? meddig?</i>	<i>-tól, -ig</i>	+	(+)	+	+	+
2. Aspektus- semleges, kö- tött igeidős csoport	<i>mikor?</i>	<i>múlva</i>	–	–	+	+	+
		<i>-val/-vel, ezelőtt</i>	+	–	–	+	+
		<i>-a, -ja, -e, -je₂</i>	+	–	–	+	+
	<i>meddig?</i>	<i>-ig₁</i>	+	–	+	+	+
3. a) Imperfektív aspektusú, jelen idejű csoport	<i>mikortól?</i>	<i>-tól/-től</i>	– (+)	+	+	+	– (+)
		<i>-tól fogva, kezdve</i>	– (+)	+	+	+	– (+)
	<i>mióta?</i>	<i>óta₁</i>	– (+)	+	–	+	– (+)
	<i>mennyi ideje?</i>	<i>-a, -ja, -e, -je₁</i>	– (+)	+	–	+	–
	<i>mióta?</i>	<i>óta₂</i>	– (+)	+	–	+	–
b) Imperfektív aspektusú, múlt vagy jövő idejű csoport	<i>mennyi ideig?</i>	<i>-ig₂</i>	+	– (+)	+	+	–
	<i>mennyi időt?</i>	<i>-t</i>	+	– (+)	+	+	–
	<i>mennyi időn át?</i>	<i>vmin át/keresztül</i>	+	– (+)	+	+	–
c) Perfektív aspektusú, kötött ige- idejű csoport	<i>mennyi idő alatt?</i>	<i>alatt₂</i>	+	– (+)	+	–	+
	<i>mennyi időn belül?</i>	<i>vmin belül</i>	+	– (+)	+	–	+
	<i>mikorra?</i>	<i>-ra/-re₁</i>	+	–	+	–	+
	<i>mennyi időre?</i>	<i>-ra/-re₂</i>	+	–	+	–	+

The system of Hungarian temporal adverbials

The paper proposes a system of temporal adverbials based on their relationship with tenses and aspects. The analytic criteria employed have made it possible, on the one hand, to make some more exact statements than heretofore concerning some items of the system (*-ig* 'until', *-ra* 'by', *-tól* 'from', *alatt* 'in/during') and, on the other hand, to define three homogeneous groups of temporal adverbials, on the basis of their functions and behaviour, out of the conglomerate they appear to constitute: 1. tense and aspect neutral, 2. tense-bound aspect neutral, and 3. both tense- and aspect-bound adverbials (see the tabular overview at the end of the paper). The conclusion that can be drawn is as follows. Temporal adverbials are constituents of sentences that are far from being constructed according to identical principles: they range from independent complements to the predicate to forms dependent on the tense and aspect structure of the sentence or even forms that determine that structure.

KATALIN SZILI

Vázlat az ő — az anaforikus megoszlásról

1. A magyar nyelvbeli E/3. koreferencia, illetve a névmási koreferenciában az anaforikus névmás jellege hosszabb ideje áll a magyar szövegtani kutatások előterében (PLÉH CSABA — RADICS KATALIN, „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg: ÁNyT. XI. 1976. 261—77; KOCSÁNY PIROSKA, Műhelytanulmány az „ő” névmásról: Nyr. 1995: 285—93, UÓ., Pro-drop und Textkohärenz: Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektpromens im Ungarischen: Acta Linguistica Hungarica 1997: 385—411; PLÉH CSABA, A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris, 1998. 164—94). Az alábbiakban az anaforikus ő és az megoszlásának kérdéséhez kívánok néhány adalékkal hozzájárulni. A vizsgálat általános nyelvelméleti kerete kognitív, amelynek vázát itt a szövegvilág, a nézőpont és a szövegtopik/szövegfókusz fogalma jelöli ki az általános elméleti meggondolásokon túl. (A koreferencia újabb kutatási irányairól összefoglalást készítettem „Kérdések a koreferenciáról” címmel az Officina Textologica 4. számába, illetve hasonlóan tárgyalom a kérdést „A magyar nyelv szövegtana” című megjelenés alatt álló munkámban.)

A) A beszélő és a hallgató a nyelvi interakcióval kapcsolatos információkat és tudást egy összefüggő rendszerben, a szövegvilágban reprezentálja, a nyelvi interakció természetének megfelelően dinamikusan és folyamatszerűen. A szövegvilág nem teljesen zárt rendszer, de a térbeli, időbeli, cselekvésekkel, viszonyokkal és fogalmakkal kapcsolatos aktuális ismereteket elrendezi.

B) A szövegvilág egyik legjellegzetesebb összetevője a nézőpont (a perspektíva), vagyis a helyzet, ahonnan az aktuális beszélő, illetve a többi szereplő a szövegvilág dolgait szemléli és végrehajtja reprezentációjukat. A beszélő helyzetének középpontját az a pont adja, ahol a beszéd idejekor van: ezt a pontot nevezi BÜHLER (KARL BÜHLER, Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Fischer, Jena, 1934.) origónak, az itt, most és én egocentrikus középpontjának.

Ez a középpont nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem két összetevőből áll, ezek: 1. kiindulópont („vantage point”), ahonnan valami reprezentálódik, 2. a dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (a kategória alapozását kognitív szemantikai keretben I. RONALD W. LANGACKER, Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Stanford, California, 1987.). A szövegvilág ennek meg-

felelően számos nyelvi formában reprezentálódik a kiindulópontozó képest: ezt jelölik a határozószók és igekötők (*fel — le*), egyes igepárok (*jön — megy, ad — vesz*), a deiktikus viszonyok (*te — én*) stb. A viszony alapja térbeli, amely gyakran metaforikussá válik. A kiindulópontnak több fajtáját lehet megkülönböztetni (vö. JOSÉ SANDERS — WILBERT SPOOREN, *Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View*. In: W-A. LIEBERT, G. REDEKER, L. WAUGH eds., *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 1997. 87 kk.), amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva. A legfontosabbak: 1. A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal (K), egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik, a deiktikus központ, ebben az értelemben semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér—idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges, például egy 2. és egy 3. személyű. — 2. A kiindulópont a referenciális központ (R). Az R az éppen beszélő kiindulópontja, kifejtő jelölője az első vagy második személy és a jelen idő. Az R lehet kifejtetlen, amikor az aktuális beszélő jelölői nem kapnak nyelvi formát a szövegben. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1. formával. — 3. A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma” (S): „Az S az az alany, akár a beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információért, más szavakkal az S felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg formájáért. Ha az S nem a beszélőben van elhelyezve, az E/2. vagy E/3. cselekvőn nyelvi jelölve van az aktív tudatosság, például a kogníció, az észlelés, az akarat. Az S gyakran, de nem mindig található az aktuális beszélőben” (SANDERS — SPOOREN i. m. 87).

Vegyük e típusokhoz a következő példákat (SANDERS — SPOOREN i. m.-ből):

- (1) a) *Párizsba megyek.*
- b) *János Párizsba megy.*
- c) *János Párizsba akar menni.*

Az (1) a) példában a semleges kiindulópont (K), az R és az S egybeesik. R és S az E/1. igeragban reprezentálódik, a *megy* igének a beszélőtől távolodó irányt reprezentáló jelentése ehhez járul hozzá. Az (1) b) példában R és S implicit módon része a beszélőnek, míg az a) mondatbeli K *János*ban helyezkedik el, ezt jelzi annak alany volta és a *megy* igének az alanytól távolodó irányt reprezentáló jelentése. Az (1) c) példában R a beszélő pozíciója, az S viszont átkerül *János*hoz az *akar* ige jelentése miatt, és a K is idetartozik. Tehát amikor az S nem azonos a beszélővel, akkor a beszélő valamely információ jelentését összeköti azzal a másik alannal.

A nyelvi interakcióban résztvevők sok szempontból egyeznek, nézőpont szempontjából azonban különböznek. Mivel azonban az ember nyelvi és általában kommunikációs tudásához tartozik, hogy váltani tud, hol beszélő, hol hallgató, azaz integrált beszélő/hallgató (THEO HERRMANN, *Allgemeine Sprachpsychologie. Grundlagen und Probleme*. Psychologie Verlags Union, Weinheim, 1995. 10 kk.), ezért meg tudja érteni a beszélő nézőpontját (mintegy belé tud helyezkedni), és ez a képesség, valamint az aktuális ismeretek hozzájárulnak a szöveg megértéséhez. Ez azért is lehetséges, mert a nyelvi interakcióban résztvevők nem passzívan fogadják be a külső ingereket, hanem aktívan, procedurálisan, a feldolgozás, az alkalmazkodás és a heurisztika műveleteivel. Az összetett nézőpont egy szövegben, sőt egy fordulón belüli részleges vagy teljes megváltozása ezért követhető.

A nézőpont erőteljesen beépül a szövegbe, mikroszinten kifejtett nyelvi reprezentációt kap, a magyarban gyakran grammatikalizáció formájában, tehát része a szöveg mikroszintű rendszerének és értelemhálójának.

C) A szövegfókusz és a szövegtopik talán az egyik legfontosabb és legbizonytalanabb kategóriája a mai szövegtani kutatásoknak. A kiemelkedő szerepű szövegelemek fontosságának nyilvántartása alapvető a szöveglétrehozás és a szövegmegértés folyamatában. Ezért nyilvánvaló, hogy az előtérben levő, kiemelkedő szövegelemek a figyelem középpontjába, a szövegfókuszba kerülnek. Ugyanakkor sok a bizonytalanság ma is a fókusz meghatározása körül. Jól jelzi ezt RICKHEIT és HABEL bevezetője (G. RICKHEIT — C. HABEL eds., *Focus and Coherence in Discourse Processing*. W. de Gruyter, Berlin, 1995. VIII): „Néhány kutató szerint a fókusz új információként értelmezendő, azaz olyan információként, amely a legkevésbé érhető el az olvasó vagy a hallgató által az adott szöveghelyen. Ezzel szemben mások úgy érvelnek, hogy a fókusz a legkiemelkedőbb információ a befogadó elméjében, vagyis az az információ, amely a leghozzáférhetőbb egy adott időpontban.” A szövegfókusz és a szövegtopik részben különbözik a mondatbeli fókusz és topik fogalmától. Az itteni dolgozatban a szövegfókusz a szöveg (szövegrészlet) legkiemelkedőbb összetevője, referense és egyben általában új (a szövegben nem említett) információt tartalmaz, ezért jelölt és kevésbé hozzáférhető vagy megjósolható, mert megszakítja a topikfolytonosságot, a szövegtopik a szöveg háttérének eleme, azaz többnyire már említett vagy ismert információt tartalmaz, és ezért gyakran jelöletlen és könnyen hozzáférhető vagy megjósolható (a kérdéskörre l.: SIMON GARROD, *Distinguishing between Explicit and Implicit Focus during Text Comprehension*. In: G. RICKHEIT — C. HABEL i. m. 1—17; TALMY GIVÓN, *Topic Continuity in Discourse: The Functional Domain of Switch-Reference*. In: I. HEIMAN — P. MUNRO eds., *Switch-Reference and Universal Grammar*. Amsterdam, John Benjamins, 1983. 51—82, uő., *Mind, Code and Context. Essays in Pragmatics*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. Hillsdale, London. 1989.; R. LANGACKER, *Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora*. In: B. FOX ed., *Studies in Anaphora*. John Benjamins, Amsterdam, 1996. 333—78; J. MÜSSELER, *Focussing and the Process of Pronominal Resolution*. In: G. RICKHEIT — C. HABEL i. m. 53—74; PETER E. PAUSE, *Anaphern im Text*. In: A. VON STECHOW — D. WUNDERLICH Hg., *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Walter de Gruyter, Berlin, 1991. 548—59).

D) Az anafora alapja a koreferencia. A koreferenciát a következőképpen lehet meghatározni: a szövegben két nyelvi egység (morféma, szó vagy kifejezés) ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik. A két nyelvi egység közül mindkettő lehet kifejtő (leginkább főnévi), illetve részben kifejtett (például névmási, morfematikus) vagy Ø.

A névmási koreferencia magyar nyelvbeli általános szerkezete a nyelvtani funkciók jellemzésével a következőkben adható meg (1. táblázat):

1. táblázat

Referens	Antecedens	Anafora
elméleti reprezentáció	N, ADJ, ADV, V	PRO, Ø + INFL (DET, KONGR)
referens	katafora	posztcedens
elméleti reprezentáció	PRO, Ø + INFL. (DET, KONGR)	N, ADJ, ADV, V

A zéró és a névmási anaforikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából kétféle viszonyt tartalmaz egyszerre: 1. szerkezetileg szimmetrikus (két tag kapcsolata), 2. műveletileg aszimmetrikus (a második tag az első ismeretében érthető meg). — A névmási koreferenciában egy referensre egy fogalmi jelentésű és egy PRO vagy Ø + INFL nyelvi elem vonatkozik úgy, hogy a Ø + INFL egyúttal a fogalmi jelentésű elemre

is referál. A névmási koreferencia szerkezetileg szimmetrikus (két tag kapcsolata), műveletileg aszimmetrikus (a második tag az első ismeretében érthető meg). A továbbiakban az E/3. főnévi anaforikus névmási koreferencia bemutatására összpontosítunk.

2. Az anaforikus E/3. rendszerét a közvetlenül egymás után következő két mondatnyi referenciális távolság esetében a mondatrészek tekintetében PLÉH CSABA és RADICS KATALIN korai írása igen összetetten mutatta be, egy kiterjesztett transzformációs generatív keretben, egyúttal magyarázatot is keresve az E/3. anaforikus viszonyokra (PLÉH — RADICS i. m.). A szerzők strukturálisan szemlélve a névmási anaforát azt vizsgálják, hogy E/3. antecedens esetében mikor $\emptyset$ az anaforikus elem, mikor személyes névmás (*ő* vagy valamilyen ragozott változata) és mikor mutató névmás (*az*) kétmondatos szövegrészekben. A nem emfatikus mondatokból álló példák kontrasztját a 2. táblázat foglalja össze:

2. táblázat

A főnévi csoport szerepe az első mondatban										
			alanyi rész		állítmányi rész					
			alanyi NP			tárgyi NP			nem tárgyi NP	
A főnévi csoport szerepe a második mondatban	alanyi rész	alanyi NP	$\emptyset$			távra mutató nm.			távra mutató nm.	
	állítmányi rész	tárgyi NP	egyes szám		többes szám	egyes szám		többes szám	egyes szám	többes szám
			–élő	+élő	szem. nm.	–élő	+élő	szem. nm.	–élő	+élő
			$\emptyset$	$\emptyset$ v. szem. nm.		$\emptyset$	$\emptyset$ v. szem. nm.		$\emptyset$	$\emptyset$ v. szem. nm.
		nem tárgyi NP	szem. nm.			szem. nm.			szem. nm.	

Az emfatikus mondatoknál annyiban változik a helyzet, hogy alanyegyezés esetében az anafora [–élő] jellemzőnél távra mutató névmás, [+élő] jellemzőnél személyes névmás, illetve a második mondatbeli tárgyi és nem tárgyi NP anafora [–élő] jellemzőnél távra mutató névmás, [+élő] jellemzőnél személyes névmás, vagyis a $\emptyset$ anafora itt nem lehetséges. (E példák valójában elsősorban a mondatfókusz vagy kontrasztív mondatpik szerepű anaforikus elemeket mutatják be.)

A) Miképp a táblázatból és a hozzá tartozó magyarázatból egyaránt kiderül, az anaforikus elemek három fajta közötti megoszlását ez a leírás elsősorban a mondat szerkezetéből vezeti le. Vegyük most PLÉH — RADICS i. m. első és második példáját, amelyek a táblázat első vízszintes sorának első és második oszlopába tartoznak, és amelyekben az első mondatban két főnévi csoport van, egy alanyi és egy tárgyi (az utóbbi az igei csoporthoz tartozva), a második pedig az egyik főnévi csoportra visszautal valamilyen formában (PLÉH — RADICS példáit idézem):

- (2) a) *A kisfiú meglátta a bácsit. $\emptyset$ Odament hozzá.*
 b) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

Az a) példában az első mondat alanya a második mondat zéró alanyával azonos entitásra referál, ezért a másodikban nem kíván nyelvtanilag kifejtett jelölést. A b) példában az első mondat tárgya a második mondat alanyával azonos entitásra referál, ezért nyelvtanilag kifejtett jelölést kíván, távolra mutató névmással. Tehát az azonos alanyú mondatok esetén a második mondatban kötelező törölni az alanyt, míg azokban a neutrális mondatokat tartalmazó esetekben, amikor a második mondat alanya az első mondatnak nem alanyi összetevője, a távolra mutató névmás kötelező. A szerzők a további — a mátrix egyes részeinek megfelelő — példák leírásával végül egy generatív szabálysorhoz jutnak, amelynek lényege a második mondat mélyszerkezeti alanyának a megkeresésében található, az I. számú szabályban megfogalmazva: „Keresd meg a mondat alanyi funkcióban levő főnévi csoportját; ha az zéró, akkor az alany megfelel az előző mondat mélyszerkezeti alanyának; ha pedig *az*, akkor az előző mondat valamelyik nem alanyi főnévi csoportjának felel meg” (PLÉH — RADICS i. m. 271). A szabály azért a mélyszerkezeti alannal operál, mert a felszíni szerkezeti alany vagy tárgy törlődik a táblázat szerinti esetekben. Külön figyelmet érdemel, hogy generatív keretben felmerül a „perceptuális stratégia” szempontja, amelyet alább, a művelleti bemutatásban újraértelmezünk. A kérdéskört a szerzők ezután még az emfatikus mondatok körében is tárgyalják.

A PLÉH — RADICS szerzőpáros által felvázolt rendszerből már akkor világos volt, hogy az egy potenciális antecedens és egy PRO vagy $\emptyset$ + INFL anaforát tartalmazó szövegrészletek leírása viszonylag könnyű, a kérdések a két vagy több potenciális antecedens és PRO vagy $\emptyset$ + INFL anaforát tartalmazó szövegrészletek leírásakor merülnek föl.

B) Mielőtt az anaforikus *ő* és *az* közötti különbséget részleteznénk, az E/3. koreferens viszony néhány általános jellemzőjét szükséges vázolni.

A szemantikai (thematikus) szerep hozzájárul az E/3. koreferens viszony megértéséhez, mintegy „árnyalja”, vagyis szemantikailag összetetté teszi azt. A szemantikai szerepeket KOMLÓSY ANDRÁS „Régensek és vonzatok” (In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai, 1992. 358—63) műve alapján alkalmazzuk (a legfontosabbak a névmási koreferencia szempontjából: AG: cselekvő, ágens; EXP: átélő, experiens; J: jellemzett; PAT: elszennedő, páciens; INS: eszköz, instrumentum; DIR: direkcionális). Megállapítható, hogy egyes párosítások szemantikai és pragmatikai okokból gyakoriak (például az AG — AG, ill. az antecedens AG-hez könnyen kapcsolódik más szerepű anafora), hasonló okokból mások viszont ritkák vagy lehetetlenek.

C) A szórend KOCSÁNY i. m. és PLÉH i. m. szerint csak korlátozottan befolyásolja az E/3. anaforikus névmás értelmezhetőségét, például a dativusi EXP két potenciális antecedens esetében.

D) Az aktuális tagolás szempontjából általánosságban megállapítható, hogy a koreferens viszonyok tagjai egyaránt lehetnek mondatbeli topik (TM), komment (KM) vagy fókusz (FM) szerepben.

E) Az eddigi, szerkezeti bemutatást ki kell egészíteni azokkal a korlátokkal, amelyek szintén hozzájárulnak a magyar névmási anafora rendszeréhez.

Eszerint alany- és mondattopik-azonosság esetén a második alany nyelvi formája $\emptyset$ + INFL.

Az *az* használatáról egyelőre az állapítható meg, hogy az antecedens a mondat tárgya vagy határozója, az erre vonatkozó alanyi anafora az.

Az eddig felsorolt szempontok alapján akkor kötelező az *ő*, ha az (vö. É. KISS KATALIN, Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer F. szerk., Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai, 1992. 79—177; KOCSÁNY i. m.):

a) nyomatékos fókusz (*Ő fejezte be elsőként a munkát.*)

b) mondatkezdő topik (*Ő befejezte a munkát.*)

- c) ige utáni helyzetben áll (*Kelt ő már máskor is hajnalban.*)
- d) kvantor hatókörében áll (*Ő is korán kelt.*)
- e) kopulás mondatban van (*Ő a bajnok.*)
- f) több alannyal együtt szerepel (*A nagyapja, az apja meg ő dohányoznak otthon.*)
- g) jelzős szerkezet feje (*Ő, aki annyiszor elutasított, most segített.*)
- h) kontrasztív topik (*Ő pedig becsületes.*)

Az ő kötelező volta itt a $\emptyset$ + INFL és (több koreferens viszony esetén) az az anaforával szemben érvényes, tehát nem a fogalmi szójelentésen alapuló anaforával szemben. Az ő mindegyik fenti esetben anaforikus, tehát valamilyen antecedense van a szöveg-előzményben. Fogalmi szójelentésen alapuló anafora akkor szükséges az a) — h) pontokban felsorolt helyzetben, ha több potenciális antecedens is aktivizálódik az anafora által.

F) A koreferencia jelenségében fontos a referenciális távolság (a mondatok száma vagy az eltelt idő) a megelőző utolsó szövegbeli említéstől (vö. GIVÓN, Mind, Code, and Context...). 3. személyű koreferens viszony esetében mind a PRO, mind a $\emptyset$ + INFL anafora/katafora legáltalánosabb esete a két egymást követő mondatban található antecedens/posztcedens, illetve anafora/katafora. Nagyobb referenciális távolság esetén az anaforikus vagy kataforikus elemet másképp kell nyelviileg jelölni:

(25) a) **Péter bekapcsolta a tévét. Meg akarta nézni a híradót. De az nem működött.*

b) *Péter bekapcsolta a tévét. Meg akarta nézni a híradót. De a tévé/készülék nem működött.*

Tehát amikor az antecedens/posztcedens és az anafora/katafora közé más referenszekre utaló szövegrészek (mondatok) kerülnek, az anafora/katafora nem lehet egyszerű $\emptyset$ + INFL vagy PRO, mert nehezzé vagy lehetetlenné válik a közös referens megtalálása, hiszen közben újabb szövegfókusz (vagy szövegtopik) található a szövegben.

G) Nézőpontviszonyok E/3. $\emptyset$ + INFL vagy PRO koreferencia esetén: 1. a s e m l e g e s k i i n d u l ó p o n t (K, a deiktikus központ, nincs köze a szöveg aktuális külső tér—idő-rendszeréhez): E/3. 2. a r e f e r e n c i á l i s k ö z p o n t (R, az éppen beszélő kiindulópontja): az éppen beszélő E/1. helyzete, nincs mindig jelölve, 3. a t u d a t o s s á g s z u b j e k t u m a (S, akár a beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információért): általában a beszélő, de gyakran más ágens (amikor E/3. cselekvőn jelölve van az aktív tudatosság, például a kogníció, az észlelés, az akarat), nincs mindig jelölve. Mivel K és R minden 3. személyű referens esetén eleve különbözik, S pedig változó, a nézőpont három összetevője más rendszert alkot, mint az E/1. és az E/2. személyű referens esetében. A következő nézőpontvariációk lehetségesek E/3. koreferens viszonyok esetén, egy [+élő] koreferens viszonyt tartalmazó szövegrészletben:

(3) a) *Tegnap Péter moziba ment. Ø Későn ért haza.*

(K: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

b) *Tegnap Péter moziba akart menni. Ø Rég szórakozott.*

(K: E/3. ≠ R: E/1. ≠ S: E/3.)

c) *Tegnap Péter is feljött hozzám. Ø Későn ment el.*

(K: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

d) *Tegnap Péter is fel akart jönni hozzám. De Ø nem ért rá.*

(K: E/3. ≠ R: E/1. ≠ S: E/3.)

(3) a)-ban R nincsen jelölve, a kifejtett nézőpontot ekképp lehet rekonstruálni:

[Én, a beszélő mondom, hogy] *Tegnap Péter moziba ment. Ø Későn ért haza.* [és ezért az információért én, a beszélő vagyok felelős]

Vagyis két origó van a szövegrészletben, amely közrejátszik a koreferens viszony megértésében: a beszélő (jelöletlen E/1.) és a szereplő (E/3.).

Ugyanez [–élő] koreferens viszonyt tartalmazó szövegrészletben:

- (4) *A könyv az asztalon hevert. Zsuzsa percekig mégsem találta Ø.*
(K: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.)

A nézőpont alapvetően fontos a két névmási koreferens viszonyt tartalmazó szövegrészletek megértésében, [+élő] referensek esetében. Vegyük ennek bemutatására a következő példát (PLÉH — RADICS i. m.-ből), kiegészítve egy másik változattal:

- (5) *A kisfiú₁ meglátta a bácsit₂. Ø₃ Odament hozzá₄.*

Feltételezve az alany- és mondattopik-azonosságot, amelyet a Ø jelöl, a párok a következők: 1 — 3, 2 — 4. A nézőpontviszonyok ennek megfelelően: 1 — 3: (K₁: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.), 2 — 4: (K₂: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.).

Nyilvánvaló, hogy az 1 — 3-hoz tartozó semleges kiindulópont (K) más, mint a 2 — 4-hez tartozó. Vegyük ehhez most a példa másik változatát:

- (6) *A kisfiú₁ meglátta a bácsit₂. Az₃ odament hozzá₄.*

Feltételezve az alany- és mondattopikváltást a második mondatban, amelyet az *az* jelöl, a párok a következők: 1 — 3, 2 — 4. A nézőpontviszonyok ennek megfelelően: 1 — 4: (K₁: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.), 2 — 3: (K₂: E/3. ≠ R: E/1. = S: E/1.). Itt is nyilvánvaló, hogy az 1 — 4-hez tartozó semleges kiindulópont (K) más, mint a 2 — 3-hoz tartozó.

Mindkét esetben az R és a két K közötti viszony a döntő: K₁ nézőpont szempontjából a szövegvilág terében közelebb van R-hez, mint K₂, azaz a (nem jelölt) beszélőhöz az antecedenseket tartalmazó mondat alanya, cselekvője és mondattopikja közelebb van a beszélőhöz, mint az alanytól is távol levő másik antecedens (tárgy és átéltő). Ezt a változatot bizonyos fokig befolyásolja a szórend, tehát (28) és (29) fordított szórenddel nem feltétlenül ugyanezt a nézőpontrendszert érvényesíti.

Ugyanakkor más esetekben a szórend megváltoztatja az anaforák és az antecedensek viszonyát. Ilyen a dativusos EXP-t tartalmazó koreferencia (I. PLÉH i. m. 176):

- (7) *A tanárnak tetszett a doktornő.* a) Ø Odament hozzá.
b) Az odament hozzá.
(8) *A doktornő tetszett a tanárnak.* a) Ø Odament hozzá.
b) Az odament hozzá.

E példa első mondat szerkezetében az EXP és a PAT egyaránt hasonlít az alany nyelvtani funkciójára, főképp azért, mert semleges változatban az elöl álló mondattopik. Hasonlóan nem dönt egyértelműen a nézőpont az olyan koreferens viszonyok között, amelyeknek antecedenseik szintén egyenrangúak, azaz a második potenciális antecedens sem passzív (PLÉH i. m. 260 példája):

(9) *A főnöknek van egy új bizalmasa. Mindennap felhívja.*

Az itt jelzett különbség a [+élő] antecedens szereplők cselekvő vagy nem cselekvő voltával függ össze, tehát a szemantikai szerepekkel (ezt vizsgálja már PLÉH i. m.).

Három potenciális [+élő] antecedens esetében a nézőpont kevésbé érvényesül:

(10) *Az osztályvezető elküldte a titkárnőt a gondnokokhoz. Az odaadta neki a számlákat.*

(10)-ben csak az biztos, hogy az első potenciális antecedens, tehát az első referens (*az osztályvezető*) áll legközelebb a beszélőhöz nézőpont szempontjából a szövegvilágban, onnan indul ki a szövegrészlet eseménysora.

H) A tudáskeret és forгатókönyv az E/3. PRO vagy Ø + INFL anafora feldolgozásában egyes esetekben játszik szerepet, főképp olyankor, amikor a fentebb felsorolt szerkezeti és műveleti szempontok egyike sem segíti az anaforamegértést. A kontextus és a beszédhelyzet az E/3. PRO vagy Ø + INFL anafora esetében akkor játszik szerepet, amikor több potenciális antecedens közül csak a kontextus vagy a beszédhelyzet ismeretében lehet kiválasztani azt, amelyikre az anafora vonatkozik.

I) Az E/3. névmási koreferencia háromféle megvalósulásának (Ø + INFL, *ő*, *az*) alkalmazását tehát több szempont határozza meg együttesen, ezek közül legfontosabb a nyelvtani funkció, a szemantikai szerep, a nézőpont és a szövegfókusz/szövegtopik. A referenciális távolság és a szövegtopik-állandóság korlátozva van: Ø + INFL anafora csak egymást követő mondatokban lehetséges, az *ő*-vel jelölt anafora és antecedense közé pedig csak azonos referensű Ø + INFL anaforát lehet közébeékelni.

3. Rátérve az *ő* és *az* kérdésére, elsőként rögzíteni lehet, hogy egy koreferens viszony (ill. egyetlen potenciális antecedens) esetében a két PRO alak megoszlása a következő: *ő* : *az* = [+élő] : [–élő]. Egy koreferens viszony esetében a szövegvilágban nézőpont szempontjából a beszélő azonos módon viszonyul a két PRO alakhoz: mindkettő azonosan távoli és nem közeli (megfelelve a deiktikus 3. személy általános jellegének).

A) A két PRO forma közötti megoszlás akkor válik bonyolulttá, amikor két koreferens viszony (ill. két potenciális antecedens) található két egymást követő mondatban; ez a kérdés foglalkoztatta leginkább a magyar nyelv anaforarendszerét kutatókat.

PLÉH — RADICS i. m. szintaktikai magyarázatot ad: alanyfolytonosság esetén Ø az anafora, ha a második mondat alanya az első nem alanyi főnévi csoportja, akkor *az*, egyébként Ø vagy *ő*.

KOCSÁNY PIROSKA két tanulmányában is tovább foglalkozik a kérdéssel (KOCSÁNY i. m.), s abból a feltételezésből indul ki, hogy az *ő* személyes névmás többlettulajdonságai okozzák azt, hogy az *az* az alanyesetű anaforás utalásban az *ő* helyett áll. KOCSÁNY meglátása szerint „a távolra mutató névmás egyértelműsít, míg a személyes névmás kétféle értelmezést tesz lehetővé” (KOCSÁNY, Műhelytanulmány... 288). KOCSÁNY PIROSKA egyik ezt bemutató példája a következő:

(11) a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

b) *A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön megértette, miről van szó.*

Az a) példában a második mondatban a távolra mutató névmás egyértelműen az első mondat tárgyára utal vissza. A b) példában a „Megfelelő hangsúllyal és intonációval kiemelt »ő« mint kontrasztív topik esetében (és ez a szöveg elsődleges, természetes olvasata) a második mondat alanya is a lány. A távolra mutató névmáshoz hasonlóan használt

»ő« (mint nem önálló intonációs egység, ahol a »rögtön« után nyomatékosan kap a »megértette« is) viszont a fiúra visszautaló alany lesz” (KOCsÁNYI i. m. 288). KOCsÁNYI PIROSKA igen fontos megállapítást tesz az anaforikus névmásokkal kapcsolatban, amikor megállapítja, hogy „az »ő« egy hosszabb szakaszon belül jelöli ki azt a központi referenst, akire többször visszatér”, s ebből a már nem szintaktikai magyarázatból következik egyik összszegző tétele: „Az »ő« tehát — úgy tűnik — szemben a távolra mutató névmással — nem két egymást követő mondat viszonyában szabályozott szintaktikai anafora, hanem a tagabb szöveg viszonyaiban értelmezendő, személyre (vagy legalábbis [+élő] jegyű alanyra) utaló névmás” (KOCsÁNYI i. m. 288). A közbeékelte alanyokról szóló újabb tétel már csak árnyalja a magyarázatot. KOCsÁNYI tehát kilépteti az E/3. anaforikus (ko)referencia kérdését a szintaxis köréből és tagabb szövegösszefüggésbe helyezi, és egy jellegzetes szembenállás (*ő* — *az*) legfontosabb különbségét részben megfogalmazza.

Végül PLÉH i. m. újból részletesen foglalkozik az *ő* — *az* megoszlással (korábbi kutatásait összegezve, PLÉH — RADICS i. m.-et lényegesen meghaladva). Együttesen vizsgálja a szórend, a szintaktikai funkció (alany, tárgy stb.), a szemantikai szerep (ágens, páciens, experiens stb.), a rag funkcióját, a mondattani topik — fókusz megkülönböztetésnek, a tárgy aktív vagy inaktív voltának a szerepét. Ez utóbbi (vagyis a mondattani funkció és a szemantikai szerep együttesen) döntő szemponttá válik; eredményei szerint a két potenciális [+élő] antecedens közül adatai szerint az adatközlők aszerint döntöttek, hogy a potenciális antecedens aktív volt vagy passzív (a példák PLÉH i. m. 185—6-ból valók):

(12) *A bárány megszagolja az elefántot, és azután [az] beugrik a kocsiba.*

(13) *Az oroszlan elkíséri a malacot, és azután [az] beugrik a kocsiba.*

Eszerint ha a potenciális antecedens tárgy nem volt aktív (12), akkor az adatközlők többsége a potenciális antecedens alanyt választotta tényleges antecedensként, ha aktív volt (13), akkor a potenciális antecedens tárgyat. Saját gyűjtésemben az adatközlők kizárólag a nézőpont alapján döntöttek.

B) Az eddigiek alkalmazásaként a következőképpen lehet magyarázni az *ő* — *az* megoszlást két potenciális antecedens esetében. Az alkalmazáshoz három, a többinél fontosabbnak tűnő szempontot alkalmazunk: a nézőpont, a szemantikai szerep, valamint a szövegfókusz és szövegtopik szempontját.

C) Vegyük először a nézőpont szemszögéből a következő példákat (mindkettő PLÉH — RADICS i. m.-ből származik, és idézi őket KOCsÁNYI is):

(14) *A kisfiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.*

(15) a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

b) *A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön megértette, miről van szó.*

(14)-ben R és S implicit módon része a beszélőnek, a semleges kiindulópont az első mondatbeli *a kisfiú* reprezentáció része (ez az alanyi és AG helyzetből következik, továbbá a *meglát* ige irányjelöléséből). Mivel a második mondat alanya megegyezik az elsőével, arra ugyanez érvényes, ezért (valamint a fenti anaforaelemzés eredményei miatt) nincs szükség a nyelvi kifejtésére, az zero fokon jelenik meg.

(15) a) esetében érdekes nézőpontváltás következik be. Az első mondatban R és S implicit módon része a beszélőnek, a semleges kiindulópont az alanyi és AG helyzetű *a lány* reprezentáció része. Mint PLÉH — RADICS i. m. és KOCsÁNYI i. m. is jelzi, a második mondat alanya (*Az*) az első mondat tárgyával van anaforikus koreferens viszony-

ban. Tehát a második mondatban a semleges kiindulópont áthelyeződik az *a lány* NP-ről az *a fiú* NP-re. Két szempont vezérli itt a nézőpontbeli részleges váltást: 1. Az *a lány* NP nem ismétlődhet meg kifejtve a második mondatban. 2. A (2) a) példában az első mondatban mind a két itt előforduló NP E/3. alakú, tehát a harmadik személyű forma egyaránt távoli a szövegvilágban a közel — távol alapvető kettősségében az implicit beszélőhöz (R-hez) képest, és így az olvasó/hallgató nézőpontjából is, ugyanakkor a *fiú* távoli a *lány*-hoz képest az első mondatban.

A második mondatban különbséget kell tenni a két E/3. NP között, ez azonban csak névmási vagy Ø formában lehetséges. Mivel az első mondatban az első NP (az első mondat cselekvője) számára a második NP nem azonos az első NP itt, most és én középpontjával, és ezt az implicit beszélő, valamint a hallgató/olvasó is így látja, tehát az első NP közelebb van, mint a második NP az R és S szerint, a két rendelkezésre álló E/3. névmás közül a távolabbat kell alkalmazni. A személyes névmás E/3.-ban közelebbi, mert személyes, mint a mutató névmás, mert az nem személyes. A beszélőtől különböző mondatbeli alanytól származó kiindulópont tehát a következő módon tesz különbséget a két E/3. névmás között: beszélő : ő : az = origó : közel : távol.

A (15) b) példában az ő természetes olvasatában KOCSÁNY szerint *a lány* az antecedens, és ez igazolható is a nézőpont keretében: a közel az E/3. alanyra utal vissza. Kétségtelen azonban, hogy a (5) b) példa másik olvasata (amelyben az ő hangsúlytalan, és „a fiú”-ra utal vissza) már kevésbé magyarázható ezzel a kerettel. Itt a másik említett leírási mód alkalmazható: mivel szövegtopik-váltás történik (*a fiú* kerül kiemelt helyzetbe, míg az elsőben *a lány* volt), ennek jelöltnek kell lennie. Azonban a magyarázat itt részben önmagába tér vissza, a továbblépéshez még kutatásokat kell végezni.

Ha ezek után végigvesszük PLÉH — RADICS i. m. első táblázatának példáit, a nézőpont és a kiindulópont szövegtani magyarázatot ad a nyitva hagyott kérdések egy jó részére. A táblázat első vízszintes sorában például a második mondatbeli tárgyi és nem tárgyi NP is távolra mutató névmási reprezentációt kap. A szintaktikai és a nézőpontbeli szempontok együttes alkalmazásával a két altípus egyforma nyelvi reprezentációja megmagyarázható. PLÉH — RADICS második példája szintaktikailag (pontosabban a mikroszintű szövegkapcsoló elemek nyelvi reprezentációja szempontjából) különbözik, nézőpont szempontjából viszont azonosak:

(16) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.*

(17) *A postás bement a házmasterhez. Az odaadta neki a liftkulcsot.*

PLÉH — RADICS példáit sorba véve a következők állapíthatók meg a koreferens viszonyokról a nézőpont szempontjának hozzáadásával. Az 1. mondat alanyi NP — második mondat tárgyi NP kapcsolatban [—élő] esetben a semleges kiindulópont tekintetében nincs változás, a két NP értelmezése azonos (az eredetiben (4) a) példa):

(18) *Előtted van az étel. Edd meg Ø!*

Hasonló a helyzet a legtöbb példa esetében 7—15-ig, nem is szerepel a táblázatban e példák kapcsán a távolra mutató névmás. Érdekes és a mintával nem teljesen egyező esetek a következők. Az eredetiben (5) a) jelű példában részleges kiindulópont-váltás történik:

(19) *Tegnap megjött az unokatestvérem. Elviszem magammal Ø a kiállításra.*

Itt az első mondatban a semleges kiindulópont érvényesül, a másodikban a kiindulópont az R és az S együtt, azonban mintegy átkötőként, átmenetként működik az első mondat E/1. birtokos személyjele a két nézőpontfajta között. Ismét más helyzet az eredetileg (5) b) példában:

(20) *Pista odament Ferihez. Az nem akarta észrevenni őt.*

A szerzők itt csak a *Pista* — *őt* kapcsolatot jelölik, a *Ferihez* — *Az* kapcsolatot nem, holott ez utóbbi végrehajtja a nézőpontváltozást. Itt az első mondatban két NP van, a második mondatban pedig mindkettőre anaforikus névmás utal. A példában ugyanaz a szerkezet tapasztalható, mint a (2) példában a *lány* — *fiú* szerkezetben. Az első mondatban az implicit beszélő és így a hallgató számára a két NP-vel reprezentált entitás egyforma távolságra van a közel — távol viszonyban. Ellenben a második mondatban a két NP a közel — távol értelmében elkülönül egymástól: az implicit beszélő S és R szempontja számára az első mondat alanyának itt, most és én középpontja közelebb van, mint a mondat esetragos határozójáé.

Külön érdekesség, hogy a második mondat *az* távolra mutató névmása a szöveg vehikulumában közelebb van antecedenséhez, mint az *őt* a példában viszonylagosan közelre mutató személyes névmása annak antecedensétől. Ez a fentebb már jelzett tulajdonság fontosságát emeli ki: a szórend és ezáltal a közelség itt meghatározó:

(21) *A kisfiú meglátta a bácsit.* a) $\emptyset$ Odament hozzá.

b) *Az odament hozzá.*

(22) *A bácsit meglátta a kisfiú.* a) $\emptyset$ Odament hozzá.

b) *Az odament hozzá.*

(23) a) *Pista odament Ferihez. Az nem akarta észrevenni őt.*

b) *Ferihez odament Pista. Az nem akarta észrevenni őt.*

Mindegyik példa b) változatában bizonytalan az, hogy a távolra mutató névmás kire vonatkozik, a közelségi elv miatt a fordított szórendű első mondatokban az *az* antecedense inkább a *kisfiú* és *Pista*, tehát nem érvényesül (vagy nem elsődlegesen érvényesül) a nézőpontbeli közel — távol viszony, s ez értelmezési bizonytalanságot okoz.

A hangsúlyos és emfatikus mondatokkal kapcsolatos példák az eddigi megállapításokat megerősítik. Ehhez vegyük az eredetiben 28. számú példát, és vegyük hozzá semleges párját:

(24) a) *Az útitervbe bevették az If-várát is. Már tavaly is azt szerették volna először megnézni, de akkor elromlott az idő.*

b) *Az útitervbe bevették az If-várát is. Már tavaly is szerették volna $\emptyset$ megnézni, de akkor elromlott az idő.*

Egyértelmű, hogy a két változat között a nézőpontot, és azon belül a különböző fajtájú kiindulópontokat tekintve nincsen különbség. Mivel a semleges kiindulópont szerint mind az a), mind a b) változatban az első és a második mondat azonos jellegű, a különbség az emfázis b) változatbeli második mondatbeli jelenléte miatt a nyelvi kifejtést kívánja, és ez a fentebb már leírtak miatt a közel — távol viszonyban csak a távol lehet, hiszen mind a két változatban mind a két mondat alanya azonos, a tárgy és annak anaforája pedig [–élő].

Megállapítható, hogy az E/3. anaforikus koreferencia anaforikus elemének nyelvi reprezentációjában a nézőpont és annak belső szerkezete meghatározó szerepet játszik (l. 3. táblázat):

3. táblázat

Feltételezve, hogy:		
R (referenciális központ, a beszélő) = S (akihez az információ kapcsolódik)		
1. nézőpont: K (a semleges kiindulópont) az 1. és a 2. mondatban egyezik		
	antecedens	anaforikus elem
	a közel — távol viszonyban: közel	
a) 1. mondat alanya = 2. mondat alanya	NP	Ø + E/3. igei személyrag vagy birtokos személyjel vagy birtokjel
b) 1. mondat alanya = 2. mondat tárgya		
c) 1. mondat tárgya = 2. mondat tárgya		
d) 1. mondat nem tárgyi NP-je = 2. tárgya		
e) 1. mondat alanya = 2. mondat nem tárgyi NP-je	NP	E/3. személyes névmás
f) 1. mondat tárgya = 2. mondat nem tárgyi NP-je		
g) 1. mondat nem tárgyi NP-je = 2. mondat nem tárgyi NP-je		
2. nézőpont: K (a semleges kiindulópont) az 1. és 2. mondatban nem egyezik		
	antecedens	anaforikus elem
	a közel — távol viszonyban: távol	
h) 1. mondat tárgya vagy az 1. mondat nem tárgyi NP-je = 2. mondat alanya	NP	E/3. távolra mutató névmás

Megjegyzés: b), c) és d) esetén [+élő] lehet személyes névmás is, valamint többes számú antecedensek esetén az anaforikus elem mindig T/3. személyes névmás.

Emfázis esetén a [–élő] antecedensek nem emfatikus személyes névmási anaforái helyett távolra mutató névmások szerepelnek, illetve a zéró helyett nyelviileg kifejtett anaforák (PLÉH — RADICS i. m.-ben a 25. példa), vegyük ehhez kontrasztként a 13. jelű nem emfatikus, szintaktikailag azonos jellegű példát b) alatt:

(25) a) *A dobozban van a piros kréta. Azzal írd az értékeket, ne a fehérrel!*

b) *A gyerekek kint futkároztak az udvaron. A vendég kijött és elkezdett beszélgetni velük.*

Mindkét példában az első mondat alanya a második mondat nem tárgyi NP-je, mindkét példában megtörténik a nézőpontváltás. Az a) példában az emfázis mellett a rámutatás, a kijelölés okozza a távolra mutató névmás használatát, összefüggésben annak [–élő] és az E/3. személyes névmásnál távolabbra mutató jellegével. Az a) példa rámutató, kijelölő műveletét az ő névmással nem lehet elvégezni (jöllehet [+élő] antecedens esetében igen).

D) A szemantikai szerep tovább árnyalja a nézőpontból eredő antecedens — anafora viszonyokat. Az egy koreferens viszonyt tartalmazó szövegrészletben a szemantikai szerepek kapcsolódását elsősorban szemantikai és pragmatikai tényezők korlátozhatják, és ezek a tényezők nem befolyásolják az ő vagy az az kötelező, ajánlott vagy tiltott voltát. A két vagy több koreferens viszonyt tartalmazó szövegrészletekben a szemantikai szerep ellenben befolyásolhatja az ő — az megoszlást, a következőképpen.

1. [+élő] AG antecedenshez vagy $\emptyset$ + INFL, vagy δ anafora kapcsolódik (az δ valamely ragozott formája), függetlenül az anafora szemantikai szerepétől. Hasonlóképpen [+élő] EXP, PAT, INS, J antecedenshez kapcsolódó [+élő] EXP, PAT, INS, J szerepű anafora mindig vagy $\emptyset$ + INFL, vagy δ . Tehát ha a szemantikai szerep azonos az antecedensben és az anaforában, illetve ha egyik sem AG, az anafora vagy $\emptyset$ + INFL, vagy δ .

2. [+élő] EXP, PAT, INS, J, DIR antecedenshez kapcsolódó AG szerepű anafora mindig *az*.

3. Az 1. és 2. pontban foglaltakat felülbírálja az δ kötelező nyelvi kifejtésének fentebb az aktuális tagolás, a dativusi EXP-t tartalmazó szerkezetek és az E/3. névmási koreferencia kapcsán felsorolt a) — h) szintaktikai esete, az 1. pontot az összes általában, a 2. pontot az utolsó, vagyis a kontrasztív mondattopik 2. esetében is δ .

(26) *Péter futásban legyőzte Palit. Ő meg úszásban volt jobb.*

E) A harmadik szempont a szövegtopik és a szövegfókusz szerepe. A két szövegtag-ni kategória meghatározásából a következő rendszer rajzolódik ki, a legalapvetőbb változatok felsorolásával:

1. Egy [+élő] koreferens viszony esetén (antecedens : anafora kapcsolatokban)

a) [FD] NP : [TD] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan δ semleges mondatban,

b) [TD] NP : [TD] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan δ semleges mondatban,

c) [FD] δ : [TD] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan δ semleges mondatban,

d) [TD] hangsúlytalan δ semleges mondatban : [TD] $\emptyset$ + INFL,

e) [TD] $\emptyset$ + INFL : [TD] $\emptyset$ + INFL.

A c), d) és e) változatokban az δ antecedensként csak konkrétan deiktikusan szerepelhet, elsősorban párbeszédben.

2. Egy [–élő] koreferens viszony esetén (antecedens : anafora kapcsolatokban)

a) [FD] NP : [TD] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan *az* semleges mondatban,

b) [TD] NP : [TD] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan *az* semleges mondatban,

c) [FD] *az* : [TD] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan *az* semleges mondatban,

d) [TD] hangsúlytalan *az* semleges mondatban : [TD] $\emptyset$ + INFL,

e) [TD] $\emptyset$ + INFL : [TD] $\emptyset$ + INFL.

A c), d) és e) változatokban az *az* antecedensként csak konkrétan deiktikusan szerepelhet, elsősorban párbeszédben.

3. Két [+élő] koreferens viszony esetén (antecedens : anafora kapcsolatokban)

a) i) [FD₁] NP₁ : [TD₁] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan δ semleges mondatban, ha az antecedens (NP₁) AG, az anafora szemantikai szerepe nincsen korlátozva.

ii) [FD₂] NP₂ : [TD₂] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan δ semleges mondatban, ha az antecedens (NP₂) és az anafora EXP, PAT, INS, J, DIR.

b) i) [FD₁] NP₁ : [TD₁] $\emptyset$ + INFL vagy hangsúlytalan δ semleges mondatban, ha az antecedens (NP₁) AG.

ii) [FD₂] NP₂ : [TD₂] *az*, ha az antecedens (NP₂) EXP, PAT, INS, J, DIR, az anafora viszont AG.

F) Vizsgáljuk meg e három megközelítés keretében a korábbi elemzések egyik példáját:

4. táblázat

a) A kisfiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.					
szerep		AG	PAT	AG	DIR
nézőpont	R: a beszélő (origó _R) K: AG (a kisfiú)	közel	távol	közel	távol
		origó _K	távol	origó _K	távol
szövegtopik/ szövegfókusz FD ₁ ~ TD ₁ FD ₂ ~ TD ₂		FD ₁	FD ₂	TD ₁	TD ₂

5. táblázat

b) A kisfiú meglátta a bácsit. Az odament hozzá.					
szerep		AG	PAT	AG	DIR
nézőpont	R: a beszélő (origó)	közel	távol	közel	távol
	K ₁ : AG (a kisfiú)	origó _{K1}	távol		
	K ₂ : AG (a bácsi)			AG (a bácsi): origó _{K2}	DIR (a kisfiú): távol
szövegtopik/ szövegfókusz FD ₁ ~ TD ₂ FD ₂ ~ TD ₁		FD ₁	FD ₂	TD ₁	TD ₂

G) Eddigi elemzéseink megerősítik és kiegészítik KOCSÁNY i. m. és PLÉH i. m. eredményeit: a [+élő] névmási anafora különböző változataiban határozott, bár nem egyszerű rendszer tapasztalható. Eszerint a PRO anafora magyar nyelvi megvalósulásai közül két vagy több koreferens viszony esetén az ő általában a szövegtopik-folytonosság jelölője (kivéve a kontrasztív mondattopikot), az az pedig a szövegtopik-folytonosság megszakításának a jele. Hasonlóképpen a Ø + INFL még erősebben, mert kivétel nélkül a szövegtopik-folytonosság jele (eltekintve a több E/3. antecedens közötti választás esetleges kétértelműségeitől). Mindebből ered az, hogy „Értelmezési eljárásaink tehát egy olyan elvárési rendszert használnak, amely szerint a cselekvőnek, az alanyesetnek, a [mondat]topiknak és az élőségnek legjobb egybeesnie. A mondat elején egy alanyesetben álló nyelvtani alanyt várunk, amely egyben cselekvő s élő” (PLÉH i. m. 182). Amennyiben ez az elvárt cselekvő antecedensként fogalmi jelentésű szóval van jelölve, szövegtopik, amennyiben nem, kevésbé kiemelkedő szövegfókusz, amennyiben PRO vagy Ø + INFL formával anaforaként, háttérben maradó szövegtopik.

Mind a korábbi megállapítások, mind az itt vázolt jelenségek azt mutatják, hogy az egyszerű koreferens viszony alapvetően szövegfüggő, illetve meghatározza a szöveg értelemszerkezetét.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A sketch on the anaphoric distribution of the pronouns *ő* 'he/she' vs. *az* 'that'

Perspective as a complex phenomenon with a system of vantage points plays a decisive role in (pronominal) anaphora resolution, especially in cases where there are two or more potential antecedents. In Hungarian, where anaphoric 3rd person referents can be referred to by a 3rd person personal pronoun, by a demonstrative pronoun or by zero (besides full nouns), the distribution of the two most frequent anaphora types ($\emptyset$ or personal pronoun vs. demonstrative pronoun) is governed, above all, by perspective, i.e., by the change of neutral vantage point in relation to the reference centre of the current speaker (the distribution of *ő* 'he/she' vs. *az* 'that' is δ : α = proximate : distal). The empirical results suggest that perspective is a basic component not only in discourse as a whole but in antecedent—anaphor relations in particular, based on the spatial proximate—distal relation, and in parallel with thematic roles, syntactic form, lexical relations, and discourse topic/focus structure.

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

A lexikai fokozás általános kérdéseiről

„...A nyelvészek célja a megközelítés, az útmutatás. Ezen az úton elindulva láttuk, hogy a fedőszavak tekintetében nem vagyunk szegények. Csak válogatnunk kell kincseinkben, esetről esetre. A nyelvet nem lehet szótárazni, elzárni és véglegezni. Eleven szöveget az, mely teljesen soha sincs készen, mindig újra és újra kell szövnünk, valahányszor beszélünk vagy írunk.”

Kosztolányi Dezső

1. Bevezetés. — A fokozás (komparáció) jól ismert, régóta és széles körben használt nyelvészeti szakkifejezés, amely azonban a különböző nyelvek grammatikai rendszerét leíró, a leírás tárgyát képező nyelvet más és más elméleti alapról megközelítő nyelvtanokban általában a melléknévfokozás jeleinek, a jelezéshez kapcsolódó jelentéstartalmaknak a bemutatására szolgál (vö. pl.: DROSDOWSKI, G. et alii, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Duden Bd. 4. Dudenverlag, Mannheim/Wien/Zürich, 1984. 306—9; ENGEL, ULRICH, *Deutsche Grammatik I—II*. Múzsák Kiadó/Julius Groos, Heidelberg/Budapest, 1991—92. 560—71; HELBIG, GERHARD — BUSCHA, JOACHIM, *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1972. 272—4; JUNG, WALTER, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1961. 407—20; QUIRK, RANDOLPH — GREENBAUM, SIDNEY, *A University Grammar of English*. Longman, Essex, 1973. 114—8; BENCÉDY JÓZSEF — FÁBIÁN PÁL — RÁCZ ENDRE — VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. [a továbbiakban: MMNy.] 188—9; TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere I—II*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 523; UZONYI PÁL, *Rendszeres német nyelvtan*. Aula Kiadó, Bp., 1996. 525—32, illetve K. Болла — Э. Палл — Ф. Палл, *Курс современ-*

ного русского языка. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 292—4; A. H. Гвоздев, Современный русский литературный язык. I—II. «Просвещение», Москва, 1973. 233—8; Иштван Пете, Морфология русского языка в сопоставлении с венгерским. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 262—75). A leíró nyelvtanok többnyire utalnak a nyomatékositás, a fokozottabban megnyilvánuló intenzitás kifejezésére szolgáló olyan nyelvi eszközökre is, amelyek nem tartoznak a szorosabban vett fokjelek közé (vö. különösen: ENGEL i. m. 297; HELBIG—BUSCHA i. m. 274—5, 431—2; JUNG i. m. 409, 410, 413, 475, 591; MMNy. 63—4, 276, 277, 285, 291; UZONYI i. m. 359, 521, 937, és megjegyzendő, hogy az angol nyelvtan szerzői az *intensifier* szót már ekkor sem 'határozó szó' vagy 'módosító szó' hanem 'fokozó szó' értelemben használják), de a lexikai fokozás egységes szemléletű bemutatása hiányzik a különböző nyelvek leíró nyelvtanaiból.

A lexikai fokozás szakkifejezést PUSZTAI dolgozatából vettem át (PUSZTAI FERENC, A lexikai fokozás a lexikográfiában. In: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerkesztette: KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1997. 336—40). Azok a nyelvészek, akik a fokozó érteleme kérdését a lexikológia és a szemantika oldaláról közelítették meg, különféle kifejezéseket használnak az általánosabb értelemben vett fokozásnak mint nyelvi jelenségnek az elnevezésére. Az APRESZJAN, MELCSUK, ZSOLKOVSZKIJ, UBIN nevéhez fűződő moszkvai iskolában kidolgozott szemantikai elmélet, illetve az elmélet alapján készített szótárak írói vagy a *Magnus parameter* kifejezést (vö.: Ю. Д. Апресян, Избранные труды I—II. Издательство «Восточная литература» РАН — Школа «Язык русской культуры». Москва, 1995.; А. К. Жолковский — И. А. Мельчук, О семантическом синтезе. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. 1967., illetve magyar fordításban: А. К. ЗСЛКОВСЗКIJ — I. А. MELCSUK, Szemantikai szintézis. In: Dokumentáció és nyelvészet — az értelmi összefüggések formalizálása. 1969.; И. А. Мельчук, Опыт теории лингвистических моделей. «Смысль — Текст». Наука, Москва, 1974.; И. А. Мельчук, Курс общей морфологии. Том I. Studia Philologica. Москва — Вена, 1997.), vagy — a nyelvi jelenség körébe tartozó nyelvi eszközök összefoglaló elnevezéseként — a magyarul *fokozó értelmű szókapcsolat*-nak megfelelő kifejezéseket (*усилительные словосочетания, verstärkende Wortgruppen* — vö. И. И. Убин, Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. Москва, 1995.; И. И. Сушинский, Словарь усилительных словосочетаний русского и немецкого языков. Русский язык, Москва, 1997.) használták. AUSTERLITZ a ZSOLKOVSZKIJ — MELCSUK elmélettől függetlenül foglalkozott a fokozó érteleme jelölésének általánosabb kérdéseivel. Dolgozatainak magyar fordítója szerint az *abszolút szuperlatívusz*-nak megfelelő kifejezéssel élt (vö. AUSTERLITZ, ROBERT, Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és fordította: SIMONCSICS PÉTER. Tankönyvkiadó, Bp., 1992.; KICSI SÁNDOR ANDRÁS, Az abszolút szuperlatívusz izoglosszáiról: MNy. 1996: 67—70).

Az egymástól függetlenül végzett, több nyelvet érintő elméleti kutatások, a különböző nyelvek leíró nyelvtanaiból összegyűjthető adatok, továbbá a közvetlen nyelvi tapasztalatok egyaránt azt bizonyítják, hogy az emberi gondolkodásra, az emberek közötti kommunikációra és ebből következően a természetes nyelvekre általában jellemző a melléknév-fokozásnál sokkal átfogóbb, szélesebb körű fokozás: ang. *quick* ('gyors') /*as a flash, devilishly, wonderfully*/ stb., *rain* ('eső') /*abundant, blinding, uninterrupted*/ stb. (példák UBIN említett szótárából): magy. (meg)ver /*alaposan, irtózatosan, kékre zöldre, módfelett*/ stb., *boldog /elképzелhetetlenül, nagyon, rettenetesen*/ stb. (saját példák); ném.

Leidenschaft die ('szenvedély') *leine blinde L., eine brennende L., eine dämonische L.*/ stb. (példák SZUSCSINSZKIJ említett szótárából); or. *волноваться* ('izgul') (*мучительно, невероятно, сильно*) stb. (példák UBIN említett szótárából). A lexikai fokozás körébe tartozik „...a legkülönbözőbb szófajokhoz tartozó szavak által kifejezhető, intuitíve fokozhatónak tekinthető alapjelentésnél nagyobb mértékű, intenzívebben megjelenő jelentés kifejezésére szolgáló” (vö. SZÉKELY GÁBOR, A fokozás, nyomósítás /Magn paraméter/ jelölésének eszközei a mai orosz és magyar nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Debrecen, 1973. 6) lexikális eszközök rendszere. AUSTERLITZ szerint ez a rendszer az európai nyelvekben viszonylag későn alakult ki, de ma már igen változatos, sokoldalú eszköztár. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó SZERB ANTAL megjegyzése: „A kelta mondák jellegzetes vonása a féktelenül csapongó képzelet, a nagyítások és a túlzások. Az íreknek mindmáig kevés a realitásérzékük, annál több a képzeletük. A kelta kész minden pillanatban fellázadni a tények zsarnoksága ellen” — ebben látta már Matthew Arnold is a kelta költészet alapvonását. Az ír eposzokban ilyeneket olvassunk: „a kócos vademberek haja annyira az égnek állt, hogy felnyársalták vele a fejükre eső almákat, annyira nevettek, hogy az égen meginogtak a csillagok, oly csodálatos zene szól, hogy harminc ember mindjárt meg is hal a gyönyörűségtől, más zene oly félelmetes, hogy kihull tőle a hallgatók haja, a hősök úgy összeszurkálják egymást, hogy a nap keresztülsüt a testükön, vagy a madarak átrepülhetnének rajtuk, ha keresztülrepülnének az embereken” (vö. SZERB ANTAL, A világirodalom története. Magvető Kiadó, Bp., 1962. 169—70). Ez a megállapítás azt bizonyítja, hogy a fokozás, a túlzás kifejezése iránti igény nem új keletű, még akkor sem, ha kifejezésének eszközrendszere a későbbiek folyamán az egyes európai nyelvekben minden valószínűség szerint bővült és differenciálódott.

2. Az összehasonlítás és a fokozhatóság kérdései. — A „hagyományos” nyelveírások szerint „a fokozás az egyes tulajdonságok vagy körülmények összehasonlításának (kiemelés tölem — Sz. G.) nyelvi kifejező eszköze. Elsősorban melléknemekre (melléknemesült igenevekre), határozószókra és egy-két határozatlan számnévre terjed ki, fokozhatunk ezenkívül több névmást és néhány melléknévi értelemben használt főnevet is” (G. VARGA GYÖRGYI, Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakтана köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 59—75; MMNy. 188). A lexikai fokozással kapcsolatos vizsgálatok azt mutatják, hogy a fokozás fogalmába beletartozik valami intenzívebb megnyilvánulásának, esetenként nagyobb voltának a kifejezése, a nagyításnak, nyomatékosításnak és túlzásnak legtöbb változata (vö. PUSZTAI i. m. 337). Ez azt is jelenti, hogy a fokozható szavaknak és kifejezéseknek a köre a hagyományos felfogáshoz viszonyítva lényegesen kibővül. A fokozható szavak közé — mint a korábbi példasor is mutatja — igék is tartoznak /mélyen/ *alszik*, /jól/ *átgondol*, /nagyon/ *bámul*, /borzasztóan/ *elálmosodik*, /véggépp/ *elkeserít*, és a fokozhatónak tekinthető főnevek száma meglehetősen nagy (/mély/ *benyomás*, /halálos/ *félelem*, /csurom/ *izzadság*, /nagy/ *megdöbbenés*, /bábeli/ *nyelvezavar*, /nagy/ *rettegés*, /nagy/ *szégyen*) (Példák Babits Mihály „A gólyakalifa” c. művéből).

A lexikai fokozásnak az azonosítása az abszolút szuperlatívusszal azt sugallhatja, hogy a lexikai fokozás eszközeivel nem fejezünk ki viszonyítást, összehasonlítást, hiszen a melléknévfokozás esetében az abszolút szuperlatívusznak éppen az a jellemzője, hogy hasonlítás nélkül fejezi ki a felső fokot, egyébként ugyanis relatív szuperlatívusról kellene beszélnünk (vö. ENGEL i. m. 570—1). Igaz ugyan, hogy olykor a melléknév felső fokának lehet olyan jelentése, amely jelentést általában lexikai eszközökkel jelölünk (pl. az oroszban az *умнейший*, *важнейший*, a szövegkörnyezettől, a szituációtól függően azt

is jelentheti, hogy 'a legokosabb', 'a legfontosabb', de azt is, hogy 'igen okos', 'igen fontos' — vö. BOLLA — PÁLL — PAPP i. m. 294), teljes egészében azonban az abszolút szuperlatívusz és a lexikai fokozás fogalma nem azonosítható. Az *igen okos*, *igen fontos* típusú kifejezések, általában a fokozó értelmű szókapcsolatok maguk is fokozhatók: *igen okos*, *még okosabb*, *a legokosabb*, *igen fontos*, *még fontosabb*, *a legfontosabb*. Fokozhatók igei, főnévi szókapcsolatok is: *mélyen alszik*, *még mélyebben/még jobban alszik*, *ő alszik a legjobban*, *nagy csönd*, *még (ennél is) nagyobb csönd*, *a (lehető) legnagyobb = halálos csönd*. A lexikai fokozás körébe tartozó kifejezések tehát az alapfokhoz (*okos*, *fontos*, *alszik*, *csönd*) viszonyítva nyomatékosítást jelölnek, ugyanakkor azonban nem zárják ki a további, hasonlításra alapuló fokozás lehetőségét.

A fokozhatóság kérdése — mint közismert — a melléknév esetében is jelent némi gondot. A magyarban is, a németben is vannak olyan melléknévek, amelyek nem képeznek közép- és felsőfokot (pl. magy. *orosz*, *városi*, ném. *rosa* 'rózsaszín', *täglich* 'mindennapos', 'naponkénti', *schweizerisch* 'svájci'), az orosz leíró nyelvtanok szerint pedig az ún. *viszonyt kifejező* (vö. PAPP FERENC, Könyv az orosz nyelvről. Gondolat, Bp., 1979. 192—4), vagy *vonatkozó melléknévek* (or. *относительные прилагательные*) sajátos csoportot képeznek, és egyik alapvető tulajdonságuk, hogy nem fokozhatók. A lexikai fokozás körébe tartozó kifejezésekkel kapcsolatban a fokozhatóság tényének a megállapítása elég gyakran okoz gondot. AUSTERLITZ szerint az adott nyelvre jellemző általános érvényű fokozó szóval (magy. *igen/nagyon*, ill. *túl* — vö. i. m. 286 —, ang. *very*, ném. *sehr*, or. *очень/весьма*) megvalósítható kapcsolódás utal a fokozhatóság tényére. E megoldás azonban nem teljes körben alkalmazható, hiszen az említett fokozó szók, például intuitíve fokozhatónak tekinthető főnevekkel közvetlenül nem alkothatnak szókapcsolatot. Korábban négy olyan átalakítás-változatot dolgoztam ki, amelyeknek a segítségével egy szóról, szókapcsolatról, frazeológiai egységről viszonylag egzakt módon megállapítható, hogy valóban fokozhatók-e a lexikai fokozás körébe tartozó nyelvi eszközök révén:

1. Szemantikai transzformáció (alkalmazható annak megállapítására, hogy egy tőszó, szóösszetétel, frazeológiai egység, azaz „zárt kapcsolat” (vö. ZSOLKOV-SZKIJ — MELCSUK i. m.) rejt-e magában fokozó értelmet: *hatalmas* = *nagyon nagy*, *sok-sok* = *nagyon sok*, *hófehér* = *nagyon fehér*, *csont és bőr* = *nagyon sovány*).

2. Közvetlen transzformáció (a fokozó szó, fokozó kifejezés közvetlenül helyettesíthető a *nagyon/igen* szóval: *fehér* /mint a hó/ = /*nagyon*/ *fehér*, /*halálra*/ *keres* = /*nagyon*/ *keres*).

3. Formális transzformáció (alkalmazható jelzős szerkezetek esetében, amikor a kulcsszó főnév: /*áhitatos*/ *figyelem* = /*nagyon*/ *figyel*, /*világra szóló*/ *hírnév* = *nagyon híres*).

4. Közvetett transzformáció (alkalmazható akkor, ha a *nagyon/igen* szó közvetlenül a fokozó értelmű szókapcsolatban használt fokozó szó, fokozó kifejezés valamely jelentésszegmentumát jelölő szóhoz kapcsolható. A /*tökéletesen*/ *tud* (vmit) szókapcsolatban például a *tökéletesen* olyan értelemben fokozó szó, hogy jelentése közel áll a *nagyon jól* kifejezés jelentéséhez, a *repül* /mint a szélvész/ fordulatban a *mint a szélvész* fokozó elem jelentése tulajdonképpen 'nagyon gyorsan', azaz *repül* /mint a szélvész/ = /*nagyon gyorsan*/ *repül*). (Vö. SZÉKELY i. m. 6—9.)

A transzformáció-típusok kidolgozása után megjelent angol, német és orosz nyelvi anyagot feldolgozó fokozó értelmű szókapcsolatokat összegyűjtő szótárak (UBIN i. m., SZUSCSINSZKIJ i. m.) tanulmányozásakor megállapítottam, hogy a bemutatott műveletek jól alkalmazhatók a fokozhatóság tényének egzakt megállapítására, de a főnevek három sajátos csoportjával külön kell foglalkozni. E körbe tartoznak azok a főnevek, amelyek

1. olyan személyt jelölnek, aki valamely munkát, feladatot végez, teljesít (*diplomata, munkás, művész, tolvaj, tudós*), 2. — eltérően korábbi véleményüinktől (vö. RÉPÁSI GYÖRGYÉNÉ — SZÉKELY GÁBOR, Lexikográfiai előtanulmány a fokozó értelmű szavak és szókapcsolatok szótárához: Modern Nyelvoktatás IV/2—3: 89—95) — olyan csoportot jelölnek, amely csoportnak valamely feladatot kell teljesítenie, valamely munkát kell végeznie, valamely tevékenységet kell kifejtene (*hadsereg*), 3. egyes motiválatlan, nem személyt jelölő főnevek (*méreg, szél*).

Az 1. csoportozhoz tartozó főnevek esetében az ún. közvetett transzformáció némileg módosítva alkalmazható. A fokozó értelem arra vonatkozik, hogy az adott személy munkája, tevékenysége az átlagosnál hatékonyabb, és ennek révén a tevékenység, illetve a tevékenységet végző személy is az átlagosnál elismertebb. A */világhírű/ művész* fordulat olyan értelemben fejez ki fokozást, amennyiben 'a művész művészi tevékenysége igen hatásos és ismert'. A */kiváló/ munkás* azt jelenti, hogy 'a munkás (nagyon) jól végzi munkáját'. Hasonló a helyzet a 2. csoportozhoz tartozó főnevek esetében is. Az */ütőképese/ hadsereg* 'olyan hadsereg, amely nagyon hatékonyan képes ellátni feladatát'. A nem személyt jelölő motiválatlan főnevekről is akkor mondhatjuk határozottan, hogy fokozhatók, ha valamely tulajdonságuk fokozható, vagy jelentésüket valamilyen módon tevékenységgel, hatékonysággal tudjuk asszociálni: */erős/ méreg* = *méreg, amely nagyon hat*, */erős/ szél* = *szél, amely (nagyon) erősen fúj*.

A hagyományos leíró nyelvtanokban a mondatban általában együtt tárgyalja a fok- és mértékhatározókat (vö.: pl. GVOZGYEV i. m. 130; MMNy. 322—4). A lexikai fokozás eszközrendszerének a leírásakor el kell különíteni a mérték és a fok(ozás) fogalmát. Cél-szerűnek látszik megint a magyar leíró nyelvtanból kiindulni: „A fok- és mértékhatározó az alaptagban kifejezett cselekvés-, történés-, minőség-, mennyiség vagy körülményfogalomnak az erősségét, intenzitását, fokát, mértékét határozza meg. Ha ezt a határozó általánosságban nevezi meg, akkor inkább fokhatározóról, ha pedig pontosan, számszerűen, akkor inkább mértékhatározóról beszélünk” (MMNy. 322). Korábban már említettem, hogy a lexikai fokozás körébe a fokozható főnevek is beletartoznak. A fokozó szóköre tehát nem azonosítható a hagyományos értelemben vett fokhatározók körével. Sem a jelzők, sem a határozók közül nem tekinthetők fokozó elemeknek — összhangban az idézetekkel — azok a szavak és kifejezések, amelyek pontos, esetleg számszerű tényeket közölnek. A *Háromnegyed részéig töltötte meg az edényt vízzel* példamondatban az *-ig* ragos szó mértéket, a *Bebújtattál engemet talpig nehéz hűségbe* példamondatban viszont fokozást jelöl. A fokozhatóság szempontjából ennek tisztázása azért fontos, mert nagyon gyakran a kulcsszó fokozhatósága dönti el, hogy a szókapcsolat fokozást vagy mértéket jelöl. A *nagy ház, mély tenger* jelzős szerkezetekben a jelzők a jelzett szók konkrét, térbeli tulajdonságaira, ha nem is pontos számszerű adattal, mégis méreteire utalnak. Megítélésem szerint tehát — eltérően SZUSCSINSZKIJ és UBIN álláspontjától — például a *tenger* (ang. *sea*, ném. *Meer* *das*, *See* *die*, or. *mope*) szó nem fokozható, mert vele kapcsolatban egyetlen említett transzformációtípus sem alkalmazható. Ugyanakkor a *mély bánat* jelzős szerkezet esetében már beszélhetünk fokozásról, mert formális transzformáció révén ez a kifejezés összefüggésbe hozható a '(vki) nagyon bánatos' jelentéssel. A *mély* szó tehát a *bánat* szóhoz kapcsolódva fokozó elem, a *tenger* szóhoz kapcsolódva viszont nem az.

Intuitíve fokozhatók tehát mindazok az igék, főnevek, mellénevek, határozószók, igenevek, határozatlan számnevek, illetve mindazok az állandósult szókapcsolatok és frazeológiai egységek, amelyeknek az esetében az adott nyelvre jellemző általános fokozó szó közvetlenül vagy valamely transzformáció révén hozzájuk kapcsolható, és az így létrejött szókapcsolat révén megvalósul valamely tulajdonság, cselekvés, illetve valamely cselekvés hatékonyságának vagy intenzitásának a nyomatékosítása.

3. Lexikai fokozás, melléknévfokozás. Név mások. A nyomatékos tagadás. — A többször idézett magyar leíró nyelvtan nem használja a *grammatikai kategória* fogalmát. A szófajok meghatározásakor sem ebből az egyébként széles körben ismert (vö. pl.: GVOŽGYEV i. m. 112—7; PETE i. m. 1988. 27; UZONYI i. m. 52; illetve ENGELNél *Flexionskategorie*) fogalomból indul ki. A melléknévről a következőt írja: „A melléknév (/nomen/ adiectivum) főnévvel megnevezhető személyek, dolgok vagy fogalmak tulajdonságát jelöli, egy főnévvel megnevezett dolognak valamely fogalmi jegyét emeli ki, nevezi meg, tehát a főnévhez képest járulékos fogalmat megnevező szó...” (vö. MMNy. 34). A fokozást „... az egyes tulajdonságok vagy körülmények összehasonlításának nyelvi kifejező eszköze”-nek nevezi (kiemelés tőlem, Sz. G. — vö. i. m. 188). Támaszkodva az említett nyelvtanokra, ezt a meghatározást az-
 al egészíthetjük ki, hogy a melléknévfokozás alapvetően a melléktípusokra jellemző grammatikai kategória, amely lényegét tekintve a grammatikai jelentés és a grammatikai forma egysége, és ennek leírása egyértelműen a nyelvtanok feladata. A lexikai fokozás nem egyes szófajokhoz, hanem jelentéstartalmakhoz kötődő szemantikai, lexikai-grammatikai kategória. Eszközrendszerének a bemutatása alapvetően lexicológiai/lexikográfiai módszerrel lehetséges.

Fokozhatók a határozott jelentéstartalommal nem rendelkező, helyettesítő szók, a névmások is, amelyek esetében egyébként az európai nyelvekben ugyancsak kialakult a fokozás jelölésére szolgáló eszközrendszer (vö.: MMNy. 42, 188; illetve KÖNIG, EKKEHARD, Towards a Typology of Intensifiers /Emphatic Reflexives/. In: XVI Congrès International des Linguistes. Paris, 20—25 juillet 1997. 1—16). Ennek vizsgálata azonban elsődlegesen ugyancsak a leíró nyelvtani munkák feladata. A névmások nyomatékosításának a kérdését éppúgy célszerű elkülöníteni a lexikai fokozás vizsgálatától, mint a sajátos nyelvi, sőt logikai, filozófiai jelenségnek, a tagadásnak a nyomósításával kapcsolatos kérdések elemzését.

4. Fokozó szók, kulcsszók, fokozó értelmű szókapcsolatok. — A fokozó értelmű szókapcsolatokban a fokozható/fokozandó szó (kulcsszó) és a fokozó elem többnyire egyértelműen elkülöníthető. Morfológiai szempontból a kulcsszó az adott nyelvre jellemző általános kapcsolódási szabályok szerint határozza meg, milyen szófajú szó, mely kifejezés töltheti be a fokozó elem szerepét (vö.: SZÉKELY i. m. 1973.; RÉPÁSI, ELISABETH — SZÉKELY, GÁBOR, Zur Frage des absoluten Superlativs. In: Mitteilungen für Lehrer slawischer Fremdsprachen. Herausgegeben von Verband der Russischlehrer Österreichs, Wien, Nr. 74. 19—27). Nagyobb problémát jelent a szemantikai illeszkedés kérdése. Amint azt AUSTERLITZ megjegyzi, a 'nagyon' jelentésű szók gyakran megfeleltethetők szinkronikusan vagy legalábbis etimológiájuk révén valamely más jelentésű szavakkal, vagy — ami igen gyakori — egy, eredetileg más jelentésű szó használatos poliszémia révén 'nagyon' jelentésben (vö. KICSÍ i. m. 65). Lehet, hogy Makó vitéz valóban és konkrét értelemben is messze volt Jeruzsálemtől (vö. O. NAGY GÁBOR, Mi fán terem? Gondolat, Bp., 1993. 343), az viszont tény, hogy a közismert szóláshasonlatban a *mint Makó Jeruzsálemtől* kifejezés egyszerűen csak annyit jelent, hogy 'nagyon', éppúgy, mint a már említett *mély* szó megfelelő kulcsszóhoz kapcsolódva.

A fokozó értelmű szókapcsolatok alaptípusait tehát a kulcsszók és a hozzájuk formai és tartalmi szempontból egyaránt az adott nyelv morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályai szerint jól illeszkedő fokozó szók alkotják. Bemutatok néhány további példát a magyar nyelvből. A fokozó szókat — mint korábban is — /.../-lel jelölöm: *táncol, ordít /veszettül/, /kimondhatatlan/ utáltam, /jól/ tudtam én, /halálra/ kell szeretnem, eseng /epedve/, /vérig/ ingerelt, /nagy erős/ bánat, /keserves/ sirással, ragyogó délnek*

/tikasztó/ hevében, /szörnyű/ fájdalom, /iszonyú/ zaj, /halálos/ csönd, /ennivalóan/ bájosak, /igen/ rongyos, /szörnyű/ komoly, /jó/ hegyes, /nagyon/ borzasztó, /teljesen/ elegáns volt, /nagyon/ szívesen, /nagyon/ rosszul esett neki, /jó/ régen, /éppen/ jókor, /nagy/ fáradtan, /szép/ lassacskán (a példákat Madách Imre „Az ember tragédiája”, Babits Mihály „A gólyakalifa” c. művéből, illetve magyar népmesékből vettem).

5. A fokozó értelmű szókapcsolatok és a függőségi nyelv-elmélet. — TESNIÉRE ma már széles körben ismert függőségi elmélete, amely az ún. valenciaelmélet alapján képezi, és amely számos vonzatszótár elkészítését ösztönözte, tette lehetővé (vö.: TESNIÉRE, LUCIEN, *Élément de syntaxe structurale*. Klincksieck, Paris, 1959.; KÁROLY SÁNDOR, *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése*: ÁNYT. I, 161—86; BÍRÓ MAGDA, A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szemantikai valencia alapján: MNy. 1984: 198—207, illetve UÖ., A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján. In: RÁCZ ENDRE szerk., *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 91—138), leírja a vonzat fölérendelt tagjának, a régensnek és az alárendelt tagnak a függő viszonyát. Ehhez hasonlóan függőségi viszony jellemző a fokozó értelmű szókapcsolatokra is, mint lexikai függvényekre (vö. ZSOLKOV-SZKIJ — MELCSUK i. m.): a kulcsszó kijelöli, meghatározza, milyen elemek kapcsolódhatnak hozzá fokozó szóként, azaz a fokozó értelmű szókapcsolatok sajátos lexikai vonzatoknak is tekinthetők (SZÉKELY i. m. 1973.). Erre a függő viszonyra némileg az jellemző, amit ZSIRAI számunkra most érdektelen finn példákra utalva a szóképzésben megfigyelhető alapszóbesugárással kapcsolatban írt: „Ezek [ti. a finn példák — Sz. G.] nemcsak az imént említett magyar fejlődés párhuzamosaként érdemlik meg a figyelmünket, hanem a besugárzás egész jelenségét, az alapszó meg a képző egy húron pendülését, a képző finom eltolódásának rendkívül tanulságos befolyását is szemünk elé tárja” (ZSIRAI MIKLÓS, *Alapszó-besugárzás a szóképzésben*: MNy. 1964: 1—11, az idézet: 2). Ehhez hasonló „egy húron pendülés” figyelhető meg a kulcsszó és a fokozó szó, fokozó kifejezés között is. Kétségtelen sajátosságuk azonban ezeknek a vonzatoknak, hogy egy-egy kulcsszóhoz nemcsak egy, esetleg néhány függő elem kapcsolódhat, mint a grammatikai vonzatok esetében, hanem olykor 40—50 változat is. Nemcsak AUSTERLITZ, hanem korábban már SIMONYI is utalt arra, hogy sok szó alkalomszerűen kapja a fokozás jelölésének a feladatát, majd egy-egy szó esetében ez a feladatkör megmerevedik, tehát nemcsak egyedi és konkrét szövegösszefüggésben, hanem állandósult jelleggel is betölthetik a nyomósítás jelölésének a lexikai funkcióját, és fokozó szókká válnak (SIMONYI ZSIGMOND, *Jelentéstani szempontok*. In: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Szerk.: TELEGI ZSIGMOND. Tankönyvkiadó, Bp., 1961.).

A függőségi elvnek megfelelően nem minden kulcsszóhoz kapcsolódhat minden fokozó szó. HAYS a következőket írja: „A függőségi szabály egy fajta szintaktikai egység értékéről tett megállapítás. A szabály tartalmaz egy segédszimbólumot domináns elemként, valamint bármely véges számú segédszimbólumot függő elemként” (vö. DAVID G. HAYS, *A függőségi elmélet: formarendszer és néhány észrevétel*. In: *A nyelvtudomány ma*. Szerk.: SZÉPE GYÖRGY. Gondolat, Bp., 1973. 101—31). A fokozó értelmű szókapcsolatok esetében a függőségi szabályt úgy alkalmazhatjuk, hogy rögzítjük a következőket: egy adott nyelvben, például a magyarban, van $X/1$ ..... X/n számú fokozható kulcsszó és $Y/1$ ..... Y/n számú fokozó szó. A kulcsszók olyan módon „válogatnak” a fokozó szók között, aminek eredményeként például az $X/333$ -as kulcsszóhoz az $Y/100$ és $Y/110$ közötti fokozó szók tartományából az $Y/102$, $Y/107$, $Y/108$ fokozó szók kapcsolódhatnak. A több száz fokozható kulcsszó és hasonlóképpen több száz fokozó szó kapcsolódási szabályainak a leírása meglehetősen nehéz lexikográfiai feladat.

6. Terminológiai kérdések. A lexikai fokozás kifejező eszközeinek a változatai. — A lexikai fokozás terminológiája, amint arra már utaltam is, nem egységes, ezért indokoltnak látszik a szakkifejezések pontosítása. A nyelvi jelenségnek, azaz a tárgyalt lexikai-grammatikai kategóriának legtalálhatóbb elnevezése a *lexikai fokozás* kifejezés, de hasonlóképpen sikeres a *lexikális fokozás* is (vö. SZÜCS TIBOR, Magyar—német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999. 182—207). A *lexikai* szó a magyar nyelvészetben valószínűleg az orosz nyelvű szovjet nyelvtudomány hatására honosodott meg (лексика = *szókészlet*, *szókincs*, a -*ск(у)*), -*чек(у)*), -*учек(у)*) képző jelentése pedig nagyon gyakran ekvivalens a magyar -i képzővel, vö. SZÉKELY, A denominális névszóképzőkkel alkotott magyar szavak és orosz megfelelőik. Kandidátusi értekezés. (Kézirat). Debrecen, 1982. 76—88), és késői elterjedésére utal, hogy sem az ÉrtSz. sem az Idegen szavak szótára nem hozza, holott a *lexikális* ('szókészleti, a szókészlettel kapcsolatos', vö. Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerk. BAKOS FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 495) mindkét szótárban benne van. Úgy gondolom azonban, hogy mára a *lexikai* szó már teljes mértékben meghonosodott. Megítélésem szerint a nyelvi jelenség megnevezésére mind a *lexikai fokozás*, mind pedig a *lexikális fokozás* kifejezés teljes joggal és azonos jelentéssel használható.

A fokozható, illetve fokozandó szó esetében az általam is használt *kulcsszó* mellett a ZSOLKOVSKIJ—MELCSUK elmélet magyar fordítója az *argumentum* szót is használja. Tekintettel arra, hogy a magyarban az *alapszó* szóalkotástani, az *alaptag* pedig mondat-tani terminus technicus, célszerűnek tűnik a *kulcsszó* szakkifejezés megtartása. Az *argumentum* idegenes hangzása, valamint az a tény, hogy más tudományban is használatos kifejezés, nehezíti elfogadtatását. A *fokozó szó* angol megfelelője, mint említettem, az *intensifier*, valószínűleg ez hatott a német *Intensifikator* megalkotásánál (vö. HELBIG, GERHARD, Lexikon deutscher Partikeln. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1988. 28—9; HENTSCHEL, ELKE — WEYDT, HARALD, Wortartenprobleme bei Partikeln. In: Sprechen mit Partikeln. Herausgegeben von HARALD WEYDT. Walter de Gruyter. Berlin/New York, 1989. 11). FÖLDES ezt *fokhatározó*-nak fordítja, ami mondat-tani szempontból teljes mértékben helytálló, de lexikai fokozás esetében — mint korábban rámutattam — a fokozó szó nem azonosítható a fokhatározóval. A németben a *fokozó szó* terminusnak helytel közel több összetétel megfeleltethető (*Steigerungswort*, *Steigerungspartikel*, *Intensivpartikel*, *Gradpartikel*), de ezek mind speciálisabb jelentésűek, mint az angol *intensifier*-nek megfelelő *Intensifikator*. Az oroszban gyakran használják a *слово-усилитель* (vö.: UBIN i. m.; SZUSCSINSZKIJ i. m.) kifejezést, a ZSOLKOVSKIJ—MELCSUK elméletben a *korrelatum* szó is ezt jelenti, ami magyarra *függvényérték*-ként fordítható. A magyar nyelvészeti szakirodalomban a legáltalánosabban mégis a *fokozó szó* kifejezés terjedt el. Mind stilisztikai, mind terminológiai szempontból ennek a használata látszik a legindokoltabbnak, a gyakorlatban azonban ezzel a terminussal is van gond. A fokozó értelmű szókapcsolatokban ugyanis a fokozó elem, mint láttuk, nem mindig egyetlen szó. Egyértelműbb tehát, ha a *fokozó lexéma* kifejezést használjuk általános jelölőként. A *lexéma* használható ugyanis, mint ismeretes, 'szó' jelentéssel (vö. FÖLDES i. m.), de állhat több szóból is, olyan módon, hogy „jelentése nem vezethető le alkotóelemeinek jelentéséből” (vö. É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp., 1998. 189). A fokozó értelmű szókapcsolat tehát kulcsszóból és fokozó lexémából áll.

Ismeretes azonban, hogy a kulcsszó és a fokozó szó nem minden fokozó értelmű szókapcsolatban különíthető el. Az ilyen típusú fokozó értelmű szókapcsolatok változatai a következők: 1. a fokozás tényére formai elem nem utal, de szemantikai transzformáció

révén a fokozás ténye egyértelműen megállapítható (1. 2. szakasz): *forró* 'nagyon, rendkívül meleg', *pici* 'igen kicsi', *eseng* 'szívre ható szavakkal többször v. hosszabban könyörög vmiért', *szágyuld* 'szemmel alig látható nagy sebességgel halad') (vö. ÉrtSz.), 2. a fokozás tényét elő- vagy utóképző jelöli: *hipermodern* 'nagyon modern', *mélységes* 'nagyon mély', 3. fokozást kifejező állandósult szóismétlések, olykor az egyik tag módosult formában (vö. MMNyR. I, 150): *sok-sok* 'nagyon sok', *telis-tele* 'nagyon tele', *réges-régen* 'nagyon régen', 4. (többnyire hasonlító) összetételek: *galambősz* 'nagyon ősz', *falfehér* 'nagyon fehér', *mézédes* 'nagyon édes', 5. állandósult szókapcsolatok, frazeologizmusok: *elakad a lélegzete* 'nagyon csodálkozik', *a haját tépi* 'nagyon mérges/dühös', *égnek áll minden haj(a) szála* 'nagyon megijedt', *szeme-szája tátva marad (a csodálkozástól)* 'nagyon csodálkozik'. Az ilyen esetekben a moszkvai iskola képviselői által használt terminust a fordító a *zárt kapcsolat* kifejezéssel adta vissza. A magyar nyelvészeti szakirodalomban ismeretes *szintetikus nyelvek* ('olyan nyelvek, amelyekben a szavak közötti kapcsolatot a mondatban főként maguknak a szavaknak a ragozott alakjai jelzik', vö. BAKOS i. m. 811) kifejezés analógiájára e változatok közös elnevezésére én a *szintetikus kapcsolat* terminust javaslom, az egyértelműen kulcsszóra és fokozó elemre tagolható fokozó értelmű szókapcsolatok megnevezésére pedig az *analitikus kapcsolat* kifejezést használok.

Fokozó értelmet szintaktikai eszközökkel is kifejezhetünk. Talán az egész világon ismeretes ez a mondat: „*Hätt' ich ein Kind so weiß wie Schnee, so rot wie Blut, und so schwarz wie das Holz an dem Rahmen*” (Idézet a Hófehérke c. meséből. Magyar fordításban: „Bárcsak ilyen gyermekem volna: fehér, mint a hó, piros, mint a vér, fekete mint az ében”. Vö. Grimm legszebb meséi. Móra Ferenc Könyvkiadó. Magyarra átdolgozta Rónay György). Az *olyan fehér, mint a hó, olyan piros, mint a vér, olyan fekete, mint az ében(fa)* típusú (hasonlító) minőségjelzői mellékmondatok, éppúgy, mint a *hogy, mintha* kötőszavas mellékmondatok, amelyekre gyakran *úgy, olyan* típusú névmási határozószókkal utalunk, nagyon alkalmasak a lexikai fokozás kifejezésére. Ezek a változatok sem csak a magyar nyelvre jellemzőek. A németben például az ún. *so daß-Satz* (vö. ENGEL i. m. 276, 725) szintén kiválóan betölti ezt a szerepet: „*Sie schalt es aber so heftig und war so unbarmherzig, daß sie sprach...*”, „*...und das ging so geschwind, daß eh' sich's einer versah, die Reihe schon an ihm war.*” Néhány hasonló típusú magyar példa: „*...úgy visszaesett, hogy megnyekkent belé...*”, „*...olyan szépen, olyan módosan, hogy nem győzték csodálni...*”, „*...olyan magas hegyre, hogy annak a teteje éppen az eget verte...*” (a példák magyar és német népmesékből). Bár a jelenlegi nyelvallapot leírásának nem feladata egy-egy állandósult szókapcsolat történetét nyomon követni, könnyen belátható, hogy a *hófehér* típusú szintetikus kapcsolat a *fehér, mint a hó* típusú analitikus kapcsolatra vezethető vissza, az ilyen jellegű állandósult kapcsolatok pedig korábban valószínűleg csak esetenként, alkalmasszerűen használt hasonló mellékmondatok voltak. A lexikai fokozás eszközszerének kialakulása a különböző nyelvekben a tömörítés szép példájaként is értékelhető.

„Szintaktikai múltra” vezethetők vissza az említett állandósult szóismétlések is. A szóismétlés például a költői nyelv eszközeként igen gyakran fejez ki fokozó értelmet: „*Csupa nevetés volt ez a zöld világ. Fütty, fütty és kacaj...*”, „*...rített, rített rémesen...*”, „*...Kin, kin, írtózatós kin volt így menni...*”, „*...olyan borzasztó, olyan nyomasztó, olyan eszméltető...*”, „*...nagyon édesen ... nagyon édesen...*”, „*...ütöttem, ütöttem...*”, „*...nagyon, nagyon féltem elaludni...*” (példák Babits Mihály „A golyakalifa” c. művéből). Ezek a példák arra is alkalmasak, hogy rámutassak arra a tényre: a fokozás eszközeit igen sokszor halmozottan alkalmazzuk!

Végül a szintaktikai eszköztárba tartoznak a fokozó értelmet kifejező felkiáltó mondatok is: „*Minő igéző!*”, „*Mi rettentő dal!*”, „...*mi kél, mi kél!*”, „*Mi óriás volt bűne és erénye!*” (példák Madách Imre „Az ember tragédiája” c. művéből), illetve „*Ha! Welche Wonne... Welch Schauspiel!*”, „*Ha! wie's in meinem Herzen reißt!*”, „*Wie sich die platten Burschen freuen!*” (példák Johann Wolfgang von Goethe „Faust” c. művéből).

A lexikai fokozás eszközrendszerének a leírásakor foglalkoznunk kell a szintetikus kapcsolatok, az analitikus kapcsolatok és a mondattani kifejező eszközök különböző típusaival. Szótárazni csak az állandósult nyelvi eszközöket lehetséges.

7. A lexikai fokozás, a szinonímia és a poliszémia egyes kérdései. — A lexikai fokozás több ponton is érintkezik a szinonímia, az antonímia, sőt a paronímia egyes kérdéseivel. A szintetikus kapcsolatok körébe tartozó lexémák, miközben a megfelelő kulcsszavak jelentéséhez képest fokozást fejeznek ki, ugyanakkor az adott kulcsszóhoz viszonyítva rokon értelműek is. A magyar szinonimaszótár például erre a tényre nagyon egyértelműen felhívja a figyelmet: „*rút* (rendsz. kisebb mért.) — *csúnya*, ... (nagyobb mért., ill. már-már utálkozást keltően) gyak. túlzó — *ronda*” ... „*kicsi* (nagyon) — *pici*...”, „...*fut* (igen gyorsan, ill. lélekszakadva) — *rohan*... (vki vmi szemmel alig követhető sebességgel) — *száguld*” (O. NAGY GÁBOR — RUZSICZKY ÉVA, Magyar szinonimaszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.). Ugyanígy utal a fokozás tényére a német szinonimaszótár is: „*schön* (einen überaus angenehmen Anblick bietend) *bildschön*, *wunderschön*” ... „*schreien* (die Stimme sehr laut ertönen lassen) *rufen*, *brüllen*” (Synonymwörterbuch. Herausgegeben von HERBERT GÖRNER und GÜNTER KEMPCKE. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1973.). A szinonímia kérdésköre a nyelvtudomány „egyik fontos és szép fejezete” (MMNy. 538). Nehezen megoldható probléma annak eldöntése, van-e valódi szinonímia. A kulcsszó és a vele rokon értelmű szintetikus kapcsolatok esetében éppen azért nem beszélhetünk „tisztá” szinonimákról (vö. ULLMANN, STEPHEN, Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht. Berlin, 1967. 102), mert lexikai jelentésük ugyan megegyezik, de a szintetikus kapcsolat jelölése éppen a fokozó értelem kifejezésére való képessége miatt eltér a kulcsszó jelentésétől.

Kérdéses az is, rokon értelmű szavak-e egymáshoz viszonyítva a fokozó szók? A szinonimaszótárak a válaszadáshoz kevés támpontot nyújtanak. Az 1968-ban megjelent orosz szinonimaszótár (З. Е. Александрова, Словарь синонимов русского языка. Под редакцией Л. А. Чешко. «Русский язык», Москва, 1968.) az *очень* ('nagyon') címszó alatt 76 rokon értelmű szót sorol fel, az 1970–71-es kiadású kétkötetes szótár (Словарь синонимов русского языка в двух томах (ред. А. П. Евгеньева) szerint ugyanennek a szónak hat szinonimája van. A 'nagyon' jelentést tömegével fejezhetik ki olyan szavak, amelyeknek lexikai jelentése egyébként teljes mértékben eltér egymástól: „...*borzasztóan* *elálmósodtam*...”, „...*ennivalóan* *bájosak*...”, „...*aludt* *mélyen*, *gyönyörűségesen*...”, „...*átgondoltam jól*...” (példák Babits Mihály „A gólyakalifa” c. művéből). A *borzasztóan*, *ennivalóan*, *jól*, *mélyen* szavak önmagukban véve nem szinonimák, függő helyzetben viszont kifejezhetnek azonos jelentéstartalmat. A magyar *nagyon* szónak, mint a lexikai fokozás viszonylag általános jelölőjének természetesen vannak szinonimái, kérdés azonban, hogy csak azokat a szavakat tekinthetjük-e a *nagyon* szinonimáinak, amelyeknek egyébként nincs lexikai jelentésük. Ilyenek: *felettébb/fölöttébb*, *fenemód(on)*, *igen*, *irdatlanul*, *jócskán*, *módfelett*, *roppantul*, *szerfelett/szerfölött*, *ugyan*, *ugyancsak*, továbbá a 'kevésbé nagyon' jelentésű *elég(gé)*, *meglehetősen(en)*, valamint az egyértelműen túlzó jelentésű *túl*, *túlontúl*, *túlságosan*, *túlzottan*. E kérdéskörrel célszerű részletesebben is foglalkozni.

Azért is kell foglalkozni azzal a kérdéssel, melyek is voltaképpen egy adott nyelvben a valódi fokozó szók, és mely szavak válhatnak függő viszonyban a fokozás kifejezésének az eszközeivé, mert ezeknek a problémáknak a megoldása közelebb visz bennünket szófajtani kérdések tisztázásához is.

A német leíró nyelvtanok szerint az egyik szófaj a partikula (Partikel). A partikulák egyik csoportját a fokozó értelmű partikulák (Gradpartikeln, Steigerungspartikeln) képezik (vö.: HELBIG i. m. 46—9; ENGEL i. m. 764—6). A magyar leíró nyelvtan nem különíti el a *particulat* („*particula* ... lat., nyelvt. nem ragozható szófaj”, BAKOS i. m.) mint sajátos szófajt, a fokozó szókat általában — egyébként az orosz nyelvtanokhoz hasonlóan — határozószóknak tekinti. Tisztább lenne a kép, ha a valódi fokozó szókat (l. fentebb) az európai nyelvtudomány hagyományainak megfelelően (fokozó értelmű) partikuláknak tekintenénk, elkülönítve a határozószóktól, amelyek alkalmasszerűen fejezhetik ki a fokozó értelmet. (A partikulák kérdéskörével kapcsolatban vö. még: FABRICZ KÁROLY, Partikulák a magyar és az orosz nyelvben. Kandidátusi értekezés. /Kézirat/. Szeged, 1986.; HENTSCHEL — WEYDT i. m.; SZÉKELY GÁBOR, Vannak-e fokozó értelmű partikulák a magyar, a német és az orosz nyelvben? In: Könyv Dezső Lászlónak. Szerkesztette: MIHALOVICS ÁRPÁD, MÁTÉ ÉVA. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1997. 227—33).

A szinonímiával, poliszémiaiával kapcsolatban még egy kérdés érintését tartom szükségesnek: több jelentésűek-e azok a szavak, amelyeknek van egy lexikai jelentésük és (függő helyzetben) fokozó értelmet is jelölhetnek? A több jelentésű szó fogalmát eléggé egyszerűen és egyértelműen meg lehet fogalmazni: több jelentésű egy szó akkor, ha benne „a hangalakhoz több jelentés kapcsolódik” (vö. MMNy. 519; illetve Иштван Пете, Лексикология русского языка для венгерских студентов-русистов. Tankönyvkiadó, Бр., 1989. 41; SCHIPPAN, THEA, Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1992. 163). A jelentés meghatározása nagyon nehéz feladat, hiszen például SCHIPPAN is hosszasan tárgyalja a jelentés fogalmához kapcsolódó nézeteket (i. m. 121—60). Értelmezésével nemcsak a nyelvtudomány, hanem a filozófia, a teológia, a pszichológia, a jogtudomány, a szociológia is foglalkozik (vö. HESSKY, REGINA — KNIPF, ERZSÉBET, Lexikologie I—II. Holnap Kiadó, Bp., 1998. II, 7—11). Fogadjuk el, hogy a jelentés olyan értelem, amelyet egy adott szó a tudatunkban felidéz (PETE i. m. 1989. 22). Több jelentésű tehát az a szó, amelyik tudatunkban több értelmet képes felidézni. A *szerfőlött* magyar szó vitathatatlanul egy jelentésű, mert csak a fokozó értelmet képes felidézni a magyar nyelvet ismerő ember tudatában. Mi a helyzet azonban például a *rettenetesen* határozószóval? Lexikai jelentése világos: ’Megrettentést, félelmet okozóan, rettenetet keltően’ (vö. ÉrtSz.). Fokozó értelmet viszont csak bizonyos kulcsszókhoz kapcsolódva idézhet fel, több jelentésűnek tehát csak korlátozottan, meghatározott feltételekhez kötve tekinthető. Mindennek a szótárak készítésével kapcsolatban van jelentősége.

8. A fokozó értelmű szókapcsolatok szótárazásának a kérdései. — Ha a fokozó szók „használati értéke” a kulcsszóktól függ, akkor tudunk valódi képet kapni egy fokozó szóról, ha tudjuk, mely kulcsszóhoz kapcsolva fejeznek ki fokozó értelmet, illetve annak ismerete is szükséges, melyik kulcsszó jelentését melyik fokozó szóval nyomatékosíthatjuk. Az értelmező szótárak különbözőképpen és különböző mélységig foglalkoznak a lexikai fokozás eszközeivel az egyes címszavakhoz kapcsolódóan. A viszonylag kicsi angol értelmező szótár (Dictionary of Current English. A. S. HORNBY with A. P. COWIE, A. C. GIMSON. Oxford University Press, 1987.) például a *foolish* (’buta’) lexikai fokozásának lehetőségére nem utal. Az ÉrtSz. viszont több lehetőséget említ („*Diákkorában nagyon buta volt. ...Egész buta vagyok már: teljesen belezavarodtam a dologba...*”) sok szóláshasonlatot is felsorolva („..., mint az ágyú, ..., mint

az éjszaka, ..., mint a föld" stb.). A magy. *mély*, ném. *tief* szóval kapcsolatban mind az ÉrtSz., mind például a Langenscheidts DaF. 1993. részletesen foglalkozik nyomatékosító értelmű jelentésével („...8. (átv) Teljes lélekkel, odaadással átélt élményekből fakadó /komoly érzés, érzület/: *mély együttérzés, fájdalom, gyász*... 9. (átv) Igen nagymérvű /erkölcsi romlás, züllés, megalázottság/: *mély erkölcsi fertő, mélyen lezüllött, mélyen megaláz vkit.*)”, illetve „... 16. intensív (*bes in Bezug auf Gefühle*) = stark /8/ /Glaube, Liebe, Trauer, Reue, Einsamkeit, etw. t. bedauern, bereuen, etw. t. empfinden, jn t. beeindrucken, t. beleidigt sein, t. betroffen von etw. sein...”), a *mély* = *tief* szóval fokozható kulcsszók teljes listáját azonban az értelmező szótárak nem tartalmazzák. A már többször említett UBIN (i. m. 1995.) és SZUSCSINSZKIJ (i. m. 1997.) szótárak az angol, német és orosz nyelv fokozó értelmű szókapcsolatait gyűjtik össze a lehetőség szerinti teljességre törekedve. Bár egyet kell értenünk Kosztolányi Dezsővel, aki azt írja, hogy „A nyelvet nem lehet szótárazni, elzárni és véglegezni. Eleven szöveget, mely teljesen soha sincs készen, mindig újra és újra kell szönnünk, valahányszor beszélünk vagy írunk.”, és különösen érvényes ez a megállapítás a fokozó értelmű szókapcsolatok esetében, hiszen lép-ten nyomom születnek új fokozó értelmű szóláshasonlatok, gyakran megtörténik, hogy új fordulatokban olyan szavak válnak a fokozó értelem jelölőivé, amelyek korábban ilyen használati értékkel nem rendelkeztek, mégis hasznos és szükséges a fokozható kulcsszók és a fokozó szók összegyűjtése, a viszonylag stabil fokozó értelmű szókapcsolatok leírása, mert ezek a szótárak segíthetik a helyes nyelvhasználatot, a fordítók munkáját, a nyelvtanulást, a nyelvtanítást. Az említett szótárak példaként és kiindulási alapként szolgálhatnak a magyar fokozó értelmű szókapcsolatok szótárának elkészítéséhez, még akkor is, ha néhány részletkérdést illetően indokoltnak látszik az eltérés a mintaként szolgáló szótá-raktól.

A magyar fokozó értelmű szókapcsolatok szótárának elkészítésekor a legfontosabb alapelveknek a következőket tartom: 1. Feltétlenül szükséges megadni a kulcsszó jelentését. UBIN ezt az elvet követi, SZUSCSINSZKIJ viszont nem írja le a címszó jelentését. Valószínűleg ezért követ el olyan hibát, hogy például a *любовь* szó esetében — UBINTól eltérően — nem különíti el annak ’szeretet’ és ’szerelem’ jelentését. Ilyenformán nemcsak az orosz, hanem — mivel a SZUSCSINSZKIJ-szótár, mint ismeretes, orosz—német szótár — a német fokozó szók is összekeverednek, márpedig aligha hihető, hogy a németben lenne *Affenliebe* kifejezés ’majomszerelem’ értelemben. 2. Véleményem szerint mindkét említett szótár helyesen adja meg a kulcsszók legfontosabb morfológiai jellemzőit. Ilyen jellegű utalásokat a magyar szótárnak is kell tartalmaznia. 3. Indokoltak a stilisztikai jellemzőkre vonatkozó utalások, (részletesebben l. a következő fejezetben). 4. UBIN minden szócikknél közöl egy-két olyan idézetet, amelyben fokozó értelmű szókapcsolat szövegösszefüggésben is megfigyelhető. Ezzel kétségkívül a szótárírás hagyományait követi, de ebben az esetben az idézetek igazán sok segítséget nem nyújtanak, hiszen olykor — mint említettem — 40—50 vagy még ennél is több fokozó szó kapcsolódhat egyetlen kulcs-szóhoz. Az, hogy egy fokozó értelmű szókapcsolatot szövegösszefüggésben is bemuta-tunk, nem ad információt a többi használatához. Az idézetek tehát csak akkor lennének valóban hasznosak, ha minden fokozó értelmű szókapcsolatot felölelnének, ezt viszont lehetetlen megvalósítani. Igaza van tehát SZUSCSINSZKIJ-nak, aki nem követte UBIN eljárását. 5. A fokozhatóság alapelveit figyelembe véve nem lehet mechanikusan átvenni a kulcsszók listáját. Az UBIN- és a SZUSCSINSZKIJ-szótárak orosz anyaga is mutat eltérést e téren. Másrészt — mint már említettem — olykor vitatható, hogy valóban fokozható-e egy-egy adott szó (*beszéd, könyvtár, pillantás* stb., ill. l. 2.). A magyar szótár esetében természetesen a magyarnak megfelelően kell kezelni a derivátumokat, a szócsaládokat. Indokolt például a *fél* igével kapcsolatban a *félelem* főnév, a *félelmetes* melléknév lexikai

fokozásának a bemutatása. Kérdéses, hogyan kezeljük a melléknevekből képzett határozókat (pl. *félelmetesen*). Ezekre általában az ÉrtSz. is csak utal, de nem törvényszerű, hogy fokozásuk a melléknévvel azonos módon valósuljon meg. 6. A szócikknek tartalmaznia kell a szintetikus kapcsolatokat is. UBIN és SZUSCSINSZKIJ példáját követve célszerűnek látszik, hogy a fokozó értelmű szinonimákat / jellel, a szóösszetételeket // jellel, a szóláshasonlatokat /// jellel, a fokozó lexémaként használatos frazeológiai egységeket pedig //// jellel különítsük el. Egy magyar szócikk tehát így építhető fel:

szép mn 'Formájával, külsejével v. más tulajdonságával tetszést keltő, gyönyörködtető'. — abszolút(e) *vál*, *id*, állati/(an)/ra *durva*, angyalian, bámulatosan, baromi(an) *durva*, borzasztó(an), csodálatosan, démonian *id*, elbűvölően *vál*, elég(gé), elképesztően *biz*, elképzelhetetlenül, elragadóan *vál*, ennivalóan *biz*, észvesztően *vál*, *irod*, fantasztikusan *id*, felejthetetlenül, felettebb *irod*, feltűnően, felülmúlhatatlanul, fenemód(on) *biz*, fenomenálisan *vál*, *id*, fenségesen, gyönyörű, haláli(an) *argó*, hallatlanul, határozottan, hihetetlenül, igazán, igen *vál*, igencsak *nép*, imponálóan *biz*, irtó, irtózatosan/irtóztatóan, istenien *biz*, iszonyatosan *vál*, iszonyú(an), kifogástalanul, kimondhatatlanul, kirívóan *vál*, kivételesen, különlegesen *sajtó*, különösen, leírhatatlanul *sajtó*, megdöbbentően *biz*, meglehetősen, meglepően, megrendítően, módfelett *vál*, nagyon, nem mindennapi mértékben, örületesen *biz*, páratlanul *vál*, pokolian, rendkívül *vál*, rettenetesen *biz*, ritka, roppantul *irod*, szembetűnően *vál*, szenzációsan *id*, szerfölött/(szerfelett) *vál*, szokatlanul, tagadhatatlanul, tökéletesen, túlon túl, túl(ságosan), túlzottan, ugyancsak, vakítóan, valószínűtlenül, varázslatosan, végtelenül, vitathatatlanul

/ gyönyörű, isteni, szemképráztató, szépséges

// csoda-~, mese-~, világ-~

/// ~, mint a hajnal, ~, mint a pünkösdi rózsa, ~, mint az álom, ~, mint egy angyal, ~, mint egy festmény

//// a napra lehet nézni, de rá nem.

Megjegyzendő, hogy a stílusjegyek jelölése korántsem végleges!

9. A fokozó értelmű szókapcsolatok és néhány stilisztikai kérdés. — A fokozó értelmű szókapcsolatok használata a beszédben nyilvánvalóan minden nyelvben alkalmat ad hibák elkövetésére, a nyelvi normáktól való eltérésre. Valószínűleg a szemantikai kapcsolódási szabályok megsértése okozza a legtöbb gondot. A nyelvhelyesség szempontjából az is gyakran problematikus, hogy lehet-e, szabad-e egy-egy szót fokozó szóként használni. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ többek között a *fantasztikus(an)* ilyen értelmű (gyakori) használata ellen emelte fel szavát (Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971.), FEKETE ISTVÁN pedig ezt írja:

„Tutajosban a sok mai lelki haragvás most végleg feloldódott. Jávorkát Bitterával együtt az asztalra vágta, hogy a magvak szétgurultak, megölelte Bélát, megölelte Katit, aztán lerogyott a székre.

— Gyerekek! Becsületszavamra »rettenetes« boldog vagyok!

És ez éppen olyan, mintha másnap hajnaltájon azt mondta volna:

— Gyerekek, »felségesen« rosszul vagyok. Vagy:

— Gyerekek, »angyali« kínokat érzek.” (Tüskevár. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1964. 143—4).

Sem a *fantasztikus(an)*, sem a *rettenetes(en)*, (*borzalmas/an/*, *iszonyatos/an/*) stb. szavak indokolatlan, logikátlan fokozó értelmű szóhasználatát nem lehetett kiirtani a magyar nyelvből. Szótározásuk tehát elkerülhetetlen, de feltétlenül szükséges az is, hogy stílusértékükre utaljunk. A fokozó értelmű szókapcsolatokkal összefüggő stilisztikai kérdésekkel kapcsolatban érdemes talán a stilszta véleményét is idézni: „A szavak stílusér-

tékének (szociokulturális alapú belső rétegezettségének) megítélése erős változásnak, ill. a különböző beszélő közösségek eltérő stílusulajdonságainak van kitéve, megfelelő a Stílus és norma c. alfejezetben mondottaknak. Jól példázza ezt a sokat vitatott »ifjúsági nyelv«, a diáknyelv beszélői által létrehozott új szavak és új szójelentések eltérő besorolása. Vegyünk ennek bemutatására két olyan szótári elemet, amelyek felbukkanásukkor, a hatvanas években botrányosnak számítottak, s legalább kettős megítélésük azóta sem sokat változott

állati 'nagyon jó', 'nagyon'

baromi 'nagyon jó', 'nagyon'

A korabeli kritika (mely ma is él szelídebb formában) e két szót az itt alkalmazott rétegződésben magatartás szerint durvának (vulgárisnak), helyzet szerint informálisnak, érték szerint értékmegvonónak, a hagyományozott nyelvváltozatok szerint diáknyelvnek, városi népnyelvnek tartotta" (vö. TOLCSVAI NAGY 1996. 21).

A stílusjegyek vizsgálata nemcsak a szótár elkészítésekor érdekes. A fokozó értelmű szókapcsolatok használata jellemző egy-egy korszak, egy-egy nyelvi réteg, de egy-egy szerző nyelvezetére is. A stílusjegyekre tehát akkor is figyelemmel kell lennünk, amikor a lexikai fokozás nyelvi kifejező eszközeinek sajátosságait kívánjuk leírni. A „Faust” és „Az ember tragédiája” nyelvezetére különösen jellemző a már említett szintaktikai eszközök gyakori előfordulása (néhány további példa: „*Minő csodás összhang ez kedvesem...*”, „*Ah, élni, élni: mily' édes, mi szép!*”, „*Minő igéző!*”, „*Mi óriás volt bűne és erénye!*”, ill. „*Ha! wie's in meinem Herzen reißt!*”, „*Ei, wie geputzt!*”, „*Wie wenig, Vater und Sohn solch eines Ruhmes wert gewesen!*”). „A gólyakalifa” c. műben a fokozó értelmű szókapcsolatok változatossága ellenére feltűnően sokszor fordul elő a *nagyon* fokozó szó: „...*nagyon különös érzelem fűzött hozzá...*”, „...*nagyon korán...*”, „...*nagyon könyörgött...*”, „...*nagyon különbözött...*”, „...*nagyon hasonlított...*”.

Érdekes megfigyelni, hogy DÉNES GIZELLA „Kisasszonykirály” c. regényében valószínűleg tudatosan használja az írói nyelvben a választékosabb *igen* fokozó szót, míg a beszélt nyelvben a *nagyon*-t: „Mária ellenben csak megvonta a vállait. Pityesztett. — *Nagyon* cifra. Én szebbnek találom az apácák ruháját...” „Bizony! — nevetett Mária, Tónia hódolata után megenyhülve. — Minden ága csupa virág. Ha apánk hazatér, örülni fog neki, *nagyon...*” „Frangipáni Erzsébet elnevette magát. Magas, hosszú lány volt. Nem valami szép, de *igen* fényes öltönyű...” „Mária kisasszony szíve rémülten dobogott e pillanatban, ahogy ezt kimondta. Demeter bíboros fölállt az asztal mellől és erősen, *igen* erősen nézett a szemébe.”

A magyar értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz.) kitűnő kiindulási alapot szolgáltatnak a fokozó értelmű szókapcsolatok stílusjegyeinek megállapításához, vizsgálatához. Kár, hogy a magyar nyelvtudomány nem vizsgálta eddig kellő mélységben a beszélt nyelv kérdéseit. Éppúgy, mint például az orosz nyelvre vonatkozóan (vö. Рэпаши Дзьрьднэ, К вопросу об усилительных словосочетаниях в русской разговорной речи. Конференция «теория и практика русистики в мировом контексте». Симпозиум «Теоретическая лингвистика и преподавания русского языка как иностранного». 30 лет МАПРЯЛ. Москва, Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. 23—4, RÉPÁSI GYÖRGYNÉ, Az abszolút szuperlatívusz „vadhajtásai”, avagy az orosz és a magyar beszélt nyelv „gyöngyszemei”. In: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1997. 343—51, illetve UÓ., Fokozó értelmű jelzős szókapcsolatok az orosz és a magyar beszélt nyelvben. In: Hetedik Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Külkereskedelmi Főiskola, Bp., 1997. 64—9), a magyar nyelv esetében is jó lenne jelezni a beszélt nyelvi fordulatokat, hiszen ezek is igen

jellemzőek nyelvünkre: „*Rém nehéz ügy*”, „...*lélekegyedül*...”, „...*abszolút tiszteletben tartásával*...”, „...*maximális tolerancia alapján*...”, „...*eszmeletlen módon örülnek nekem*...” (Példák „Az arcomat nem árulom. Csevegés Györgyi Annával” c. írásból. (Füles 1988. április 21. 12—3. Peterdi Pál rovata).

SZÉKELY GÁBOR

On general issues concerning lexical comparatives

In addition to grammatical means of forming comparatives (e.g. by comparative suffixes, as in Hungarian), comparison/exaggeration can be expressed by eminently lexical means (English *quick / as a flash, devilishly, wonderfully*, etc.; Hungarian *boldog* ‘happy’ / *elképzелhetetlenül, nagyon, rettenetesen* ‘unimaginably, very, awfully’, etc.; German *Leidenschaft* ‘passion’ / *blind, brennend, dämonisch* ‘blind, burning, demonic’, etc.). On the other hand, not only adjectives, but also nouns, verbs, or numerals can be bases of comparison. This paper discusses general issues concerning lexical comparison: (1) the issue of comparability and exaggerability; (2) the relationship between comparison of adjectives and lexical comparatives; (3) terminological issues; (4) the relationship between dependency theory and the description of exaggerative phrases; (5) issues pertaining to lexical comparatives and synonymy; (6) the possibility of contrastive investigation of lexical comparatives. The author also surveys the literature concerned with lexical comparatives, especially the Zholkovsky–Melchuk theory, Robert Austerlitz’s papers, and Hungarian, German, Russian (and some English) descriptive grammars.

GÁBOR SZÉKELY

Vörösmarty és a magyar nyelvtudomány*

1. Ismeretes, hogy történelmünknek, művelődéstörténetünknek páratlanul nagy és lelkes korszaka volt a reformkor, nagy és lelkes államférfiakkal, nagy és lelkes költőkkel, írókkal, tudós szakemberekkel. Hogy mire vállalkozott ez a kor, azt a művelődés szűkebb területén jól mutatja a Magyar Tudós Társaság Rendszabásainak első pontja: „A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szép művészségek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimiveltetésére igyekszik egyedül.” És ennek megvalósítására az 1831-ben megtartott első nagygyűlés mindjárt „egy tökéletes magyar Grammatica ’s egy a lehetőségig teljes szótár készítését rendeli el”. Ezekhez kapcsolódva, de ezektől függetlenül is azonnal megindult a helyesírás főbb szabályainak az összeállítása, továbbá a tájszók és mesterségszók gyűjtése. Kiosztották aztán a hat szakosztály vállalkozó tagjai között a külföldi tudományos könyveket magyarra fordítás céljából. 1832 végéig 61 műből 57 kézirat érkezett be, a szintén kijelölt 71 idegen nyelvű színműből meg 31 fordítás, amelyek közül hamarosan kiadtak egy Goethe-, egy Molière- és más színdarabot. Ezenkívül rendre változatos, a szükségletnek megfelelő pályatételeket tűztek ki, a kiemelkedő műveket jutalmazták..., és még sorolhatnám tovább. Csak csodálni lehet, hogy mit teljesített az akadémia! Azon viszont még inkább csodálkozhatunk, hogy Vörösmartynak — aki az akadémiaának szinte valamennyi tevékenységében részt vett, irányítóként vagy egyszerű tagként — volt ereje, ideje hozzáértéssel és lelkiismeretesen, ilyenformán eredményesen helytállni, olyan mér-

* Előadásként elhangzott a Vörösmarty Emlékbizottság által rendezett tudományos emlékülésen, Székesfehérvárott, 1999. december 1-jén.

tékben, hogy idevágó műveivel, tevékenységével nyelvtudományunkat is nem kismértékben gyarapította.

2. Ezek után feltehetjük a kérdést: nyelvtudós, nyelvész is volt-e Vörösmarty? Ő maga ilyet — ismereteim szerint — sohasem állított, efféléről sohasem beszélt. A kortárs Bajza egy Toldyhoz írt levélben így nyilatkozott: „Vörösmarty és Kisfaludy egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még csak idom [értsd: hajlam] sincs benne a tanulásra.” (L. Vörösmarty Mihály Összes Művei 16. k. Publicisztikai írások. Sajtó alá rendezte SOLT ANDOR és FEHÉR GÉZA. Bp., 1977. 301.) BRISITS FRIGYES is tagadó választ ad, ő azonban elismerőbb: „Vörösmarty a nyelvtudománynak sok szolgálatot tett — írja —, valójában nem volt igazi nyelvész..., de — folytatja — volt nyelvízlése, egészséges nyelvérzéke és bámulatos nyelvképzete.” (BRISITS FRIGYES, Vörösmarty Mihály és az Akadémia. Irodalomtörténeti Füzetek 59. sz. Bp., 1937. 48, 49). MIKESY SÁNDOR „A nyelvész Vörösmarty” című dolgozatát — a költő idevágó munkásságát méltatván — így fejezi be: „... kiváló íróink közül senki sem volt jobban, sőt annyira nyelvész, mint Vörösmarty.” (MNy. 1950: 296). TOLNAI VILMOS — igaz, elsősorban Vörösmarty költői nyelvére gondolva — a következőt állapítja meg: „Legnagyobb abban, hogy merész kapcsolatokban (különösen jelzős kifejezésekben) a közönséges szónak különös, rendkívüli szint tud adni.” „Kazinczy eszméje: az új magyar költői nyelv Vörösmartynál valósul meg.” (TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás elmélete és története. Bp., 1929. 169). GÁLDI — szintén a költőt állítva előtérbe — arra utal, hogy „... a hexameter... Vörösmarty Zalánjában magyar virágzása csúcsára emelkedik” (GÁLDI LÁSZLÓ, Vers és nyelv. In: Nyelvünk a reformkorban. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1955. 531). KERÉNYI FERENC meg így jellemzi a drámai nyelvvel foglalkozó költőt (Vörösmarty és a Játékszín gyakorlati kérdései. In: Ragyognak tettei... Tanulmányok Vörösmarty Mihályról. Székesfehérvár, 1975. 245): „A Vörösmarty javította tizenegy szövegkönyvből megállapítható, hogy a költő rendkívül alapos és következetes munkát végzett. Grammatikusi törekvéseit mutatja, hogy kijavította a szerzői utasításokat, a szereplők listáját, továbbá — az egész szövegben — a helyesírás archaizmusait és következetlenségeit...”. Végül SZABÓ ZOLTÁN a stílusművészt méltatja: „... az egyéni stílusok szintjén egy Vörösmarty—Vajda—Ady fejlődési vonal tapintható ki... a Nyugat mozgalma részben Vörösmarty-renezánsz is volt” (SZABÓ ZOLTÁN, A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai. Corvina K., Bp., 1998. 125).

Mit mondhatunk ezek után — ha egyáltalán fontos a feltett kérdésre választ adni? Mindenesetre a nyelvészet felé mutatnak Vörösmarty munkásságában a következő tények:

a) Mint meg fogjuk látni, mivel kedvelte a nyelvvel való foglalkozást, a nyelvtudományt, munkássága átfogja, de legalábbis érinti az akkori nyelvészetnek szinte valamennyi diszciplináját, részlegét.

b) Ismeri korának magyar és német nyelvészeti törekvéseit, idevágó legfőbb munkáit (Adelung, Révai, Verseggy, Fogarasi stb.).

c) Igaz, a nyelv nem az elmélet, hanem inkább a gyakorlat felől érdekelte (vö. Vörösmarty Mihály Összes Művei 14. k. Dramaturgiai Lapok [Elméleti töredékek — Színibírálatok]. Sajtó alá rendezte SOLT ANDOR. Bp., 1969. 290), de vizsgálataiban határozott, elméletileg is átgondolt tervhez igazodott.

d) Általában a filológus módszert követi: a felmerülő kérdéseknek utánajár, és megoldásait világos stílusban adja elő.

e) Kedvenc diszciplinái: a helyesírás; a szótárszerkesztés, vagyis a lexikográfia; a grammatikán belül a névragozás, a névelőhasználat, a szórend, a vonzat, a szóképzés; és a nyelvjárástan, azaz a dialektológia.

f) A maga korában szinte teljesen új területnek számít a dramaturgián belül a drámai nyelvnek és stílusnak, valamint a színészi beszédnek a teljes, tehát az úgynevezett nonverbális elemeit is magába foglaló vizsgálata.

Azt hiszem, az eddigiek összegezéseként máris nyugodt lélekkel megállapíthatjuk: a költő Vörösmarty nyelvész is volt, ha mindjárt inkább a szónak szélesebb értelmében.

3. A következő kérdésünk ez lehet: Vörösmarty nyelvészeti munkássága a maga teljességében és rendszerében, továbbá a nyelvtudomány-történet mérlegére téve bemutatott-e, illetve elfoglalta-e méltó helyét a költő oeuvre-jében, egyáltalán a magyar nyelvtudomány történetében? Valójában „nem”-mel kell válaszolnunk, jóllehet — mint már jeleztem — MIKESY SÁNDOR 1950-ben rövid összefoglaló tanulmányban bemutatta a nyelvész Vörösmartyt (MIKESY i. m.), aztán BRISITS sok idevágó jelenségről szóló „Vörösmarty Mihály és az Akadémia” című kismonográfiájában (1937.), és — mint szintén utaltam rá — egy-egy diszciplína, egy-egy nyelvi részleg szemszögéből többen értékelték Vörösmarty munkásságát (pl. TOLNAI, GÁLDI, KERÉNYI i. művei stb.), továbbá rendkívül hasznosak e tekintetben is a „Vörösmarty Mihály Összes Művei” sorozatnak a részleteket is feltáró jegyzetei (l.: SOLT i. m., SOLT és FEHÉR i. m.).

Magam a bicentenárium alkalmával a jelzett kérdés megválaszolására teszek kísérletet. Mégpedig úgy, hogy a tudománytörténet fontos elvének megfelelően igyekszem Vörösmarty nyelvészeti és nyelvészeti jellegű munkáit, megjegyzéseit visszahelyezni a saját korukba, de ugyanakkor a „ma” szemével mérlegre is tenni. Minderre napjaink megváltozott és kiszélesedett nyelvtudománya lehetőséget is ad. Módosult ugyanis az utóbbi évtizedekben a nyelvszemlélet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű és gyakorlati diszciplínák javára; előretört az interdiszciplinaritás; se szeri, se száma az új vagy részben új megközelítéseknek, módszereknek; részben vagy egészben új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik, ilyenek: a kommunikációelmélet, a szemiotika, a szociolingvisztika, a szövegtan, a pragmatika, a nyelvtipológia stb. És kiemelhetjük, hogy például a stilisztika, a retorika és különösen a mostanában formálódó szövegtan révén a nyelvtudomány sokkal közelebb került az irodalomtudományhoz, az irodalomelmülethez és a szépirodalmi — költői vagy prózai — szövegek beható elemzéséhez.

Egyébként Vörösmarty nyelvészeti munkásságának a mai bemutatására annál is nagyobb szükség van, mivel ennek az ismerete szinte teljesen hiányzik a köztudatból, még a tanárokból is. Aztán Vörösmarty, a költő már kezdi elfoglalni méltó helyét irodalomtörténetünkben. Ez utóbbi érdekében sokat tett Szabó Magda. „A lepke logikája” című munkájából összegezésként és tanulságként csupán a következőt idézem: „Hasztalan árnyalni vagy tagadni: Vörösmarty világméretű költő, nélküle nincs sem Arany, sem Petőfi, hármójuk nélkül Ady és Babits és önékülük Radnóti és József Attila, nincs Pilinszky, Rába, Nemes Nagy, nincsenek a most élő nagy lírikusok. Egyszer azért ki kellene mondan, hogy valamennyiünk harmonikus vagy disszonáns építkezési lehetőségét Vörösmarty atonalitása szabta meg.” (SZABÓ MAGDA, *A lepke logikája*. Argumentum K., Bp., 1996. 15—6).

4. Honnan kaphatott Vörösmarty indíttatást a nyelvészet felé való forduláshoz? Egészséges nyelvérzékét minden bizonnyal elsősorban a szülői háznak és a falusi közösgének köszönhette. Innen örökölte a népdalok, népmondák, egyáltalán a népköltészet és valószínűleg a tájnyelvek iránti érdeklődését is. Ezért vállalta később — meghatározott elvek alapján (l. SOLT és FEHÉR i. m. 461—2) — a népdalkiadás szerkesztését (sietek

mindjárt megjegyezni, hogy ez a terv nem valósult meg, pontosabban 1843-ban a dalszővegeket és kottamelléleteket átadták a Kisfaludy Társaságnak; I. SOLT és FEHÉR i. m. 666). Ide vezethető vissza bizonyára a tájszótár megszerkesztésének az ötlete (I. SOLT és FEHÉR i. m. 673) és az is, hogy például Vörösmarty 1829-ben Bugát Pállal Heves, Borsod és Gömör megyébe utazott, a palócok szokásait és nyelvjárását tanulmányozandó (SOLT i. m. 325). Nyelvészeti irányú indíttatást kaphatott a költő a fehérvári gimnáziumban és a pesti piaristáknál. Aztán közelebb hozta hozzá anyanyelvét a közvetlen irodalmi hatásokon kívül (Baróti Szabó, Rájnisi, Berzsenyi, Virág, Ányos, Dayka, Kisfaludy Sándor stb.) a korán elkezdett és folyamatos versírás. Az szintén nem hanyagolható el, hogy a bonyhádi plébános Homéroszt, Tassót és Zrínyit adta a kezébe, a káplán pedig Shakespeare-rel, Schillerrel és Goethével, továbbá a drámával ismerteti meg. Ez vezette el végül a költőt a fordításokhoz, illetve Shakespeare megkedveléséhez. Sokat jelentett aztán nyelvi, nyelvészeti szempontból is Vörösmarty számára a kor, a reformkor. A reformkor szülte akadémia nyelvtudományi osztályának tudniillik „ügyszólván minden munkásságában részt vett, sőt azt lehet mondani, az osztály működését irányította” — állapítja meg VISZOTA GYULA (Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai: MNy. 1912: 214). Helyesírási szabályzatot állított össze, szótárakat szerkesztett, nyelvtanokat alkotott, pályatételeket tűzött ki, a beadott műveket megbírált, színibírálatokat jelentetett meg stb. (vö. BRISITS i. m. passim; munkaterületeinek felsorolását I. SOLT és FEHÉR i. m. 629; közéleti szereplését I. uo. 718—9; I. még uo. 744—5). Ismeretes továbbá, hogy 1844 októberétől a magyar hivatalos nyelvvé vált, kellettek tehát az iskolai tankönyvek; megszerkesztésükben természetesen Vörösmarty is részt vett. A reformkor által táplált hazafiúi lelkesedés ugyancsak a nyelv kiművelésére és megvédése felé irányította a költőt (vö. SOLT és FEHÉR i. m. 687). És így tovább.

Ilyenformán érthető, hogy Vörösmarty már 1821-ben „Ypsilon háború” címen nyelvészeti bohózatot jelentetett meg Révai nézeteinek a támogatására. 1826 elején pedig „Némelly nyelvünkbeli különözésekről” címmel értekezik a Tudományos Gyűjteményben. És ettől kezdve szinte a szabadságharc kitöréséig sorra-rendre jelentek meg nyelvészeti vagy ilyen jellegű írásai, illetve sorra-rendre részt vett ilyen jellegű egyéb munkálatokban.

5. Vörösmarty nyelvészeti munkásságát elsősorban a korabeli nyelvtanok beosztását követve tárgyalom (I.). Ezután a nyelv rétegződésével kapcsolatos munkáit veszem sorra (II.). Majd a nyelvhasználattal összefüggő egyéb tevékenységeire keríték sort (III.). Tehát a sorrend a következő:

I. 1. Helyesírás.

2. Nyelvünk hangzása.

3. Alak- és mondattani jelenségek (köztük a Vörösmarty által kedvelt részek: a szóképzés, a szórend, a vonzatok stb.).

4. A későbbi nyelvtanokat véve figyelembe ideveszem a szókészlettel és annak szótári feldolgozásával összefüggő megnyilatkozásait, valamint a szószármaztatással kapcsolatos nézeteit.

5. Ugyancsak itt emlékezem meg a költő nyelvhelyességgel és stílussal összefüggő megállapításairól.

6. Külön kitérek a nyelvújítás körébe tartozó tevékenységére.

II. 1. A nyelvjárások, a tájszólás.

2. A Tájszótár munkálatai.

3. Hogyan munkálta Vörösmarty a nyelvi egységesülést?

III. 1. Vörösmarty színírállatai.

2. Kritikus tevékenysége.

3. A fordításra, műfordításra vonatkozó megjegyzései.

4. A verseléssel összefüggő nyelvi utalásai.

A tárgyalás során általában röviden ismertetem Vörösmartynak az odavágó munkáit, utalásait. Aztán kijelölöm ezek korabeli helyét, végül pedig kiemelem mai tudásunk szerint a ma felé mutató értéküket.

6. Ezúttal — idő hiányában és mintegy mintát adva a későbbi tárgyalásra — Vörösmartynak csupán a nyelvjárásokkal foglalkozó írásait, megjegyzéseit mutatom be.

„A' magyar dialectusok' átnézetét” — ahogy a szerző megnevezi — az „Elméleti töredékek” című, a drámai műnemnek a sajátosságait gyakorlati szempontból összefoglaló cikksorozatban (SOLT i. m. 7—59) találjuk, közelebről annak a jegyzetek írója által összeállított V. „Kidolgozás” című fejezetében, a dráma nyelvéhez kapcsolva, mintegy négy lapnyi terjedelemben (SOLT i. m. 39—43). Ez a nyelvjárás-leírás valójában kéri a drámai nyelv tárgyalásából. Ez is azt igazolja, hogy a nyelvjárásokkal való foglalkozás kedvenc témája volt Vörösmartynak. Úgy, ahogy a jegyzetek írója is találóan utal rá: „A cikksorozat ... egységes egész. Vörösmarty ... nagyon fegyelmezetten, kerülve minden kitérést ... fejtette ki nézeteit. Csak egy helyen futott mellékvágányra — amikor a műfaji problémáktól elkanyarodva a nyelvjárások ismertetésébe bonyolódott. Itt a szenvedélyes nyelvészkedő háttérbe szorította a dramaturgot.” (SOLT i. m. 303.) Valóban, Vörösmarty figyelemmel kísérte a nyelvjárásokat, részint hallás és bizonyára lejegyzés útján (már utaltam 1829-i ilyen célú észak-magyarországi utazására, egyébként a Bajza-levél azt is megemlíti, hogy „A palóczok igen interessáltak” ti. Vörösmartyt; l. SOLT i. m. 325). Részint úgy, hogy ismerőseitől, barátaitól írásbeli tájékoztatást kért egy-egy tájnyelvről (pl. 1827 őszén Deák Ferencről a göcseji nyelvjárásról; l. MIKESY i. m. 289—90). Részint pedig az idevágó közleményekből ismerte meg részletesebben a tájnyelveket. Ő maga jegyzi meg, hogy írásában a magyar dialectusok rövid átnézetét adja, „úgy, mint azokat vagy hallásból, vagy egyes leírásokból” ismeri, és jegyzetben utal a következőre: „Nem rég (l. a' T. Gyűjt. 1837-i I. kötetét) a' palócz dialectusról egy igen alapos 's világos rendszerű értekezés jelent meg, mellynek némelly, eddig előttem ismeretlen adatait részint újakul, részint igazításul általvettem.” (SOLT i. m. 39.) SOLT ANDOR meg is mondja, melyik cikkről van szó: „A Vörösmarty említette cikk: Szabó István: Karancsvidéki palócz nyelv. Tud. Gyűjt. 1837. I. k. 43—66. De ezt megelőzően még más, hasonló témájú cikkek is jelentek meg a Tudományos Gyűjteményben: Szeder Fábán: A magyar nyelvbeli dialectusokról (1829. V. k.); Gáthy János: Palócz nyelvről (1834. I. k.); Szeder Fábán: A palóczokról. (1835. II. k.)”. Sőt megemlíti, hogy „Hollok Imre rosznyói tanár Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról c. munkáját a Magyar Tudós Társaság megbízásából Vörösmarty bírálta meg, s ajánlotta a Tudománytárba való felvételre.” (SOLT i. m. 325—6.)

A) Vörösmarty a jelzett leírásban abból indul ki, hogy különösen a vígjátékban „nagy hasznát vehetni a vidéki szójejtésnek is”, és hogy a költőnek „használni kell a 'nyelv' minden virágait.” „De — folytatja — a dialectusok utánzásait hiányosnak” véli, „s a' mi könyvekben egyes dialectusokról helyesen mondatott, egybegyűjtve 's összeállítva nincs, nem lesz”, ezért adja „e' helyett” a magyar dialectusok rövid átnézetét.

Jó érzékkel valójában a magánhangzók változatai alapján tárgyalja Vörösmarty a nyelvjárásokat. Megkülönbözteti először a mély, a magas és a középső, valamint a nyílt és a zárt hangzókat. Utal arra is, hogy a Debrecen környéki nyílt rövid *e*-nek a hosszú párja nem az *é*, hanem a palócos és a Dunántúl is meglevő *ē* hang (pl. az „*ēre*” szóban).

Az *é* pedig a zárt *ē*-nek a hosszú párja. Azt szintén látja, hogy az „írói nyelv” (vagyis az irodalmi nyelv) a nyílt rövid *e*-t és a zárt hosszú *é*-t tartotta meg, a „közbeszéd” (azaz a köznyelv) viszont a zárt *ē*-t is. Tehát Vörösmarty még köznyelvinek mondja az *ē*-t. A labialitást azonban nem vette fel megkülönböztető szempontként, ez lehet az oka aztán annak, hogy a labiális *a* hangot — helytelenül — nyíltnak, az illabiális *ā*-t pedig zártnak jelöli. Arra már helyesen utal, hogy az *ā*, az *ā* és az *ē* a dialektusok sajátja.

Azt ugyancsak jól érzékelteti Vörösmarty, hogy a nyelvjárásokban a hosszú magánhangzók gyakran kettőshangzó (diftongus) formájában jelentkeznek, jöllehet ez utóbbiakat külön nem nevezi meg. Jelöli továbbá a rövid magánhangzók nyíltabb és megnyúlt formáját stb. is.

Feltűnő azonban az, hogy csak a „hienches” (valójában a nyugat-dunántúli) és a palóc nyelvjárást veszi számba, például köznyelvi *ő* : hienches *üö*, palóc *eö* (idő: *idüö*, *ideö*) vagy köznyelvi *u*: palóc *ó* (lábunk: *lábónk*). Felveszi viszont a jellegzetes, ún. azonszótagú *l* kiesését, illetve az előtte álló magánhangzó különböző változásait, például köznyelvi *elkelne*: dunántúli *eekeene*, nyugat-dunántúli *iekiene*, palóc *eükeüne*.

Vörösmarty utal az *ő*-zö nyelvjárára is: „Némelly vidékek, u. m. Körös [gondolom: Nagykörös], Szeged ’s Fejérbén Sukoró a’ zárt rövid *ē*-t rendszerint *ö*-vel cserélik fel, p. o. *rettenetes*: *röddenetös*.” Arra is figyelmeztet, hogy nem minden rövid *e* változik *ö*-vé (tehát sohasem szabad a *szent*-et *szönt*-nek mondani).

A mássalhangzókat illetően helyesen hangsúlyozza Vörösmarty, hogy változásait „alig lehet rendszerbe vonni”. Megemlíti a „főbbek” közül az ún. palatalizációt. Tudniillik a Dunántúl az *n* hangot némely magánhangzó előtt, az *i* előtt pedig rendszeren meglágyítják, például *nyöl* (nő), *mennyi* (menni); a palócok a *d*-t és a *t*-t is meglágyítják *i* előtt, például *gyiák* (diák), *Katyi* (Kati). Észreveszi továbbá, hogy a palócoknál a *meg* igekötő g-je hasonló az ige első mássalhangzójához, például *mevveszem* (megveszem). Utal aztán az *rl*-nek *ll*-es hasonulására, például a Dunántúlon *talló* (tarló), más tájakon *bossó* (borsó). Megemlíti azt is, hogy a göcseji *kanálvel*-t, *sípvel*-t mond. Stb.

Az idézetekből az is látszik, hogy Vörösmarty főként a dunántúli és a palóc nyelvjárással foglalkozott, továbbá éppen megemlítette az *ő*-zö tájszólást, de a tiszántúli, illetve a mezősegi és a székely nyelvjárásról nem szólt.

B) Az 1846-os „A’ magyar nyelv’ rendszere” (második kiadása 1847-ben) c. nyelvtannak a „betűtan”-t tárgyaló részében (6—20) — amely egyúttal vagy inkább hangtan — Vörösmarty kitér a magán- és mássalhangzók változataira, utalva ezzel többször a történeti alakulásukra is. Először megemlíti a zárt *ē*-t, és jelzi jelentésmegkülönböztető szerepét. Idézi a „mentek” négyféle kiejtését: *mènték* ’itis’, *mèntek* ’iverunt’, *menték* ’immunem reddo’, *mentek* ’immunes’. Javasolja — mint Kodály Zoltán még az 1965-ös egri kiejtési konferencián is —, hogy „a’ zárt *ē* betűt különböztessük meg”, de — folytatja — csak a nyelvtanban és a szótárban. Ezután általános szabályokba igyekszik foglalni, hogy hol kell zárt *ē* hangot ejteni, majd részletesebb szabályokat is ad (6—8).

A továbbiakban beszél a betűk (értsd: hangok) felcsereléséről (12—4; pl. *a* felcseréltetik *o*-val: *kokas*, *toszít*; felcseréltetnek a rokon hangú mássalhangzók, pl. *gyász*: *jász*; *Nándor*: *Lándor*; *poshad*: *possad*). „Betűszaporítás és elhagyás” címen felsorol olyan alakpárokat, mint: *Anna*: *Panna*, *rubin*: *rubin*, illetve: *indulnak*: *indúnak* stb. Szó van aztán „betűátvétel”-ről (pl. *fekete*: *feteke*, *kanál*: *kalán*); „segédbetűk”-ről (pl. *ingni*: *ingani*), „hanghosszítás”-ról, „rövidítés”-ről és „olvasás”-ról (pl. *fa*: *fának*, *kenyér*: *kenyeret* stb.) és „hangugratás”-ról (pl. *halom*: *halmok*).

C) Ezekon kívül Vörösmarty egyéb írásaiban is tesz itt-ott a tájnyelvekre vonatkozó — nem lényegtelen — megjegyzéseket.

a) Többször szorgalmazza a nyelvjárási gyűjtést, az adatok lejegyzését, valamint megjelentetését, mivel „nyelvünknek dialectusait az iskolai tanítás ’s műveltség’ terjedése lassanként elfogja [sic!] enyészteni.” (SOLT és FEHÉR i. m. 213, l. még VISZOTA: MNy. 1912: 258. 352).

b) Többször szól egyéb írásában is az *e* hangokról és a zárt *ē* megtartásáról (SOLT és FEHÉR i. m. 247; VISZOTA: MNy. 1912: 352).

c) Egy véleménynyilvánításában (és az 1846-os nyelvtanban is) megemlíti Vörösmarty, hogy „Göcsej a helyek és vidékek’ nevei elé *e* névelőt tesz (ha csakugyan annak lehet tartani) p.o. *e Söjtörben e’* helyett: *Söjtör-ben*”. (L. VISZOTA: MNy. 1912: 259.)

d) Érdekes — és Vörösmartyra nem jellemző — módon, nyilván az analógiás hatás elmaradása miatt hibásnak tartja a *szedi*, *veheti* mellett az *adja*, *mondja* szóalakot. Az *adi*, *mondi* változatot helyeselné. (L. VISZOTA: MNy. 1912: 259.)

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg. Vörösmarty sok nyelvjárást és nyelvjárási jelenséget ismert. Legjobban kedvelte azonban a dunántúli, a nyugat-dunántúli és a palóc tájnyelvet. Ezek legfőbb sajátosságait mai szemmel nézve is jó érzékkel összegezte. Világosan látta továbbá az irodalmi nyelv (nála: írói nyelv) és a köznyelv (nála: közbeszéd, közdivatú nyelv) fontosságát, ugyanakkor ezektől elválasztva a nyelvjárássok szerepét. Ez utóbbiakat félti az elenyészéstől.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Vörösmarty and Hungarian linguistics

The author first summarises what the Hungarian Learned Society — and specifically Mihály Vörösmarty — did for the Hungarian language in the nineteenth century. Then he points out that Vörösmarty, the poet, was also a linguist in a broader sense of that word. He also indicates how Vörösmarty had received a motivation to turn in that direction. This paper concentrates on the poet’s writings and remarks about Hungarian dialects. It is claimed that he was familiar with a number of dialects, including Western Transdanubian, General Transdanubian, and Palóc. He discussed the major characteristics of these dialects with an aptitude that is to be appreciated even today. He was clear about the importance of the written and spoken standard, but was also worried by the possibility that regional dialects might fall into oblivion.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben*

7. Vizsgálatom számszerű eredményeit az 1. és a 2. szóstatisztikai táblázat szemlélteti. Áttekintésük közben nem térek ki a szakirodalomból ismert statisztikákkal való összevetésre, mivel ez a bonyolult feladat nagy teret, sőt akár külön tanulmányt igényelne. Szintén helyszűke miatt mondtam le arról, hogy a HAJDÚ-tanítványok példáját (l. Szóet. 1994. és 1997.) követve a táblázatokhoz mellékeljem a korpusz szóanyagának a minősítéseket és az egyes szavak előfordulási számát is tartalmazó jegyzékét. Ezt a hiányt néhány példával próbálom majd enyhíteni.

a) Az 1. szóstatisztikai táblázatból kitűnik, hogy a mai elbeszélések-ből összeállított korpuszban a (szótári) s z a v a k nak több mint a háromnegyede belső

* L. MNy. 2000: 170—81.

keletkezésű. Az ősi örökség részesedése 10%; a jövevények ezután mintegy 2% különbséggel következnek, a tisztázatlan eredetűek pedig további 2%-kal lemaradva zárják a sort.

1. szóstatistikai táblázat

Eredetkategória	Szó		Szóelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	15	2,03	45	3,17
finnugor	24	3,25	98	6,90
ugor	11	1,49	19	1,34
ősi, tisztázatlan rétegből	7	0,95	9	0,63
kétforrású ősi	1	0,14	3	0,21
ősi örökség magyar képzővel	16	2,17	43	3,03
ősi összesen	74	10,01	217	15,27
származék	247	33,42	303	21,32
fiktív tő származéka	12	1,62	14	0,99
játszi szóalkotás	1	0,14	1	0,07
tudatos szóalkotás	3	0,41	4	0,28
képzőcserés módosulat	1	0,14	1	0,07
elvonás	8	1,08	9	0,63
szórővidülés	2	0,27	2	0,14
szilárdulás	63	8,53	114	8,02
szófajváltás	20	2,71	231	16,26
szőhasadás	7	0,95	15	1,06
összetétel	176	23,82	288	20,27
onomatopoetikus	12	1,62	17	1,20
belső, de tisztázatlan	10	1,35	28	1,97
belső összesen	562	76,05	1027	72,27
iráni	1	0,14	1	0,07
török	10	1,35	18	1,27
német	5	0,68	5	0,35
latin	11	1,49	14	0,99
olasz	2	0,27	2	0,14
szláv	20	2,71	26	1,83
több nyelvből	1	0,14	1	0,07
vándorszó	3	0,41	5	0,35
nemzetközi	7	0,95	7	0,49
jövevény összesen	60	8,12	79	5,56
bizonytalan	20	2,71	35	2,46
vitatott	3	0,41	30	2,11
ismeretlen	20	2,71	33	2,32
tisztázatlan összesen	43	5,82	98	6,90
Összesen	739	100,00	1421	100,00

2. szóstatistikai táblázat

Eredetkategória	Szó		Szóelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	15	2,03	45	3,17
finnugor	35	4,74	140	9,85
ugor	15	2,03	25	1,76
kétforrású ősi	1	0,14	3	0,21
ősi örökség magyar képzővel	22	2,98	52	3,66
ősi összesen	88	11,91	265	18,65
származék	249	33,69	305	21,46
fiktív tő származéka	16	2,17	21	1,48
játszi szóalkotás	1	0,14	1	0,07
tudatos szóalkotás	3	0,41	4	0,28
képzőcserés módosulat	1	0,14	1	0,07
elvonás	8	1,08	9	0,63
szórővidülés	2	0,27	2	0,14
szilárdulás	68	9,20	129	9,08
szófajváltás	21	2,84	232	16,33
szóhasadás	8	1,08	16	1,13
összetétel	176	23,82	288	20,27
onomatopoetikus	12	1,62	17	1,20
belső, de bizonytalan	1	0,14	9	0,63
belső összesen	566	76,59	1034	72,77
iráni	3	0,41	4	0,28
török	11	1,49	23	1,62
német	6	0,81	6	0,42
latin	11	1,49	14	0,99
olasz	2	0,27	2	0,14
szláv	20	2,71	26	1,83
több nyelvből	1	0,14	1	0,07
vándorszó	3	0,41	5	0,35
nemzetközi	7	0,95	7	0,49
jövevényszó magyar képzővel	1	0,14	1	0,07
jövevény összesen	65	8,80	89	6,26
ismeretlen	20	2,71	33	2,32
Összesen	739	100,01	1421	100,00

Ehhez képest a szóelőfordulások között a belső keletkezésű elemek kissé veszítenek a súlyukból, bár számuk itt is majdnem az ötszöröse az ősi örökség képviselőinek. A szavak ismétlődésének beszámításával az ősi eredetűek főkategóriája nyeri a legtöbbet: a szóelőfordulások körében a részesedése a szavak készletében mértnek a másfélszerese. Kedvez ez a szempont a tisztázatlan eredetűek főkategóriájának is, hiszen a szóelőfordulások gyakorisági listáján megelőzi a jövevényeket. — Az ismétlődések szerepét az eredetkategóriák arányainak alakulásában a szóelőfordulás/szó hányados is mutatja. A főkategóriák sorrendje az egy szóra jutó szóelőfordulások szerint: 1. ősi

2,93; 2. tisztázatlan 2,28; 3. belső 1,83; 4. jövevény 1,32. Összehasonlításként: a teljes korpuszban ez a hányados 1,92.

Érdekességként említem, hogy ha a régi statisztikák módjára összegeznénk az ősi eredetű és a belső keletkezésű elemek adatait, akkor az „eredeti” („magyar”) elemek aránya a szavak és a szóelőfordulások között is megközelítené a 90%-ot.

Az ősi eredetűek főkategóriájában a vezető szerep a finnugor rétegé. Különösen nagy a fölénye a szóelőfordulások között: egy-egy finnugor szó a korpuszban átlagosan 4,08-szor bukkan fel. Az összeállított szövegminta leggyakoribb finnugor szavai, zárójelben előfordulási számukkal: *van* (31), *nem* tagadószó (27), *ő* (6). — Az uráli réteg a szavak és előfordulásai tekintetében is jelentősebb az ugornál. A legtöbbször megjelenő képviselői: *tud* (12), *nő* főnév (5). Az ugor koriak listáját a *fog* (segéd)ige és a *jó* melléknév vezeti (5-5).

Az is előfordul, bár ritkábban, hogy a szó ősi eredetében ugyan nincs okunk kételkedni, de nem állapítható meg egyértelműen, melyik alapnyelvi rétegből származik. Ilyen például a finnugor vagy esetleg az uráli korból való *két* számnév, valamint a különféle ugor vagy finnugor megfelelőikkel egyeztethető *nyom* főnév. Ebben a csoportban egyedül az *út*-nak van egynél több (3) adata; ez a főnevünk az ugor vagy esetleg az uráli rétegbe tartozik. — A „kétforrású ősi” tételt egyetlen (3-szor előforduló) szónak, a *hall* igének a kedvéért kellett felvennem: ez az igénk két ősi szó konvergens változásával jött létre (l. EWUng.). — Az „ősi örökség magyar képzővel” minősítés a szavak körében egy hátszalnyival megelőzi az uráliak csoportját. A leggyakoribb reprezentánsa az uráli töből sarjadt *mond*, valamint a finnugor töből származó *lesz* (11-11).

A belső keletkezésű elemek között, egyben az egész korpuszban a legnépesebb eredetkategória a származékoké: a szövegminta szókészletének minden harmadik tagja ide tartozik. A származékokra nem jellemző a szövegbeli ismétlődés: körükben egy-egy szóra mindössze 1,23 szóelőfordulás jut, így érthető, hogy a szóelőfordulások között részesedésük alig haladja meg a 20%-ot. A legtöbbször megjelenő származékok: *olyan* (8), *lehet* (6). — A valódi alapszóból képzett származékokkal ellentétben a fiktív töből létrejött származékszavak részesedése a 2%-ot sem éri el. Statisztikámban (az EWUng.-tól eltérően) nem különítettem el egymástól az abszolút és a relatív fiktív tövek származékait (pl.: *boldog*, *rekesz*, ill. *emlékszik*, *hideg*). A 6. pontban már említettem, hogy ide számítottam a „származékszó uráli/finnugor eredetű töből” szótári bevezető mondatlalt minősített szavakat is (*fürdik*, *keres*, *terít*). A fiktív tövű származékok a szövegmintában általában egyszer fordulnak elő, csupán a *hideg*-nek és a *kezd*-nek van 2-2 adata. — A képzéshez közel álló játszi szóalkotást egyedül a *tapsikol* képviseli. — Tudatos szóalkotás eredménye az *angol* (2 adattal), az *ny* betűnév és a *vegyül*. Itt említem meg, hogy a tudatos szóalkotással létrehozott képzett szavakat (pl.: *alap*, *pillanat*) a származékokhoz soroltam. — Az egyetlen képzőcserés módosulat az *avanzsál*. — A képzéssel ellentétes szóalkotásmódnak, az elvonásnak a részesedése a korpusz szókészletében 1%. Képviselői közül csak a *kora* 'valamely időszak kezdetére eső' fordul elő egynél többször (2). — Szórővidülés eredménye a *főképp* és a *kicsi*.

A rag- vagy jelszilárdulás sokkal ritkább a képzésnél, de produktumai a korpusz szóanyagából csaknem 9%-kal részesednek, s ezzel az összes kategória gyakorisági listáján az előkelő harmadik helyet foglalják el, a szóelőfordulásokat tekintve pedig a negyediket. Az egy szóra jutó előfordulásuk valamivel kisebb a korpusz átlagánál: 1,81. A jelszilárdulással létrejött szavak közül a *maga* a leggyakoribb (12), a ragszilárdulással keletkezettek közül pedig a *mint* (7).

A szófajváltás részesedése már a szótári szavak között sem jelentéktelen: a 3%-ot megközelítő eredmény azonos a szláv jövevényszavakéval, továbbá a bizonytalan és az

ismeretlen eredetű elemekével. Ennél azonban jóval nagyobb figyelmet érdemel, hogy a szófajváltás kategóriája a szóelőfordulásokat tekintve a harmadik helyre került: majdnem minden hatodik szóelőfordulás szófajváltás terméke. Hogy ennek a kategóriának a reprezentánsai a szövegmintában igen gyakran ismétlődnek, azt kitűnően jelzi az egy-egy szóra jutó előfordulások rendkívül magas értéke: 11,55! Így itt érdemes a szokásosnál hosszabb listát adni a kategória leggyakoribb szavairól: *a* névelő (120), *az* névelő (34), *hogy* kötőszó (21), *egy* névelő (17), *de* kötőszó (13). (Megjegyzésként ide kíváncsodik, hogy az *egy* esetében módosítottam az EWUng. megoldásán. A szótár a névelőt a számnévvel közös szócikkben tárgyalja, az etimológiai minősítést a számnévhez igazítva, míg például az *az* névelő a mutató névmástól elválasztva és szófajváltás eredményének minősítve külön szócikkbe került. Az utóbbinak az analógiájára az *egy* névelőt is úgy kezeltem, mintha az EWUng.-ban önálló címszó lenne „Szófajváltás” minősítéssel.) — A szóhasadás ritkább jelenség, részesedése 1%. A szövegmintában a legtöbbször előforduló képviselői a *még* és a *mert* (4-4).

A szóösszetétel a második legnépesebb kategória, a korpusz szókészletének majdnem minden negyedik tagja ide tartozik. Az egy szóra jutó előfordulások száma elmarad a szöveg minta átlagától: 1,64. Mivel azonban ez a hányados nagyobb a származékokhoz tartozó értéknél, a szóelőfordulások körében az összetett szavak a származékokhoz képest csupán 1%-os hátrányban vannak. Kiemelkedően gyakori képviselőik: *és* (33), *is* (23). Az összetett fogalomszók listavezetője a *férj* (5), az igekötős igéke az *elme* (3).

Az onomatopoeikus elemek részesedése nem éri el a 2%-ot, a szóelőfordulások körében még kisebb. A legtöbbször a *no* és a *ráz* bukkan fel (3-3).

Néhány olyan szó is akad, amely biztosan belső keletkezésű, de kialakulásának módja bizonytalan vagy vitatott. Az ilyenek közül a leggyakoribb a *már* (9) és a *majd* (6).

A *j ö v e v é n y e k* főkategóriájában nincs olyan nyelv, amelynek a részesedése eléri a 3%-ot. — A legnagyobb a szláv jövevényszavak képviselete. Körükben a szót átadó nyelv az esetek többségében nincs konkrétan megnevezve, de akad példa az ellenkezőjére is: ilyen a szerbhorvátból való *baj*, a szlovák eredetű *kazal* stb. A szöveg minta szláv jövevényszavaiból kettőnél többször csak a (talán szerbhorvát eredetű) *dolog* fordul elő (3). — A jövevényszavak gyakorisági listáján a latinok következnek. Egnél többször megjelenő képviselőik: *kritikus*, *mód*, *óra* (2-2). — A korpusz török eredetű elemeinek majdnem mindegyike a honfoglalás előtt került a magyarba, sőt az EWUng. az egyetlen látszólagos kivételnek, az *orosz*-nak is a IX. századi átvételét valószínűsíti. A szöveg minta szókészletében a török jövevények száma csaknem eléri, a szóelőfordulásokra nézve pedig meghaladja a latinokét. Egnél többször a *bor*, az *idő*, az *orosz* és a *szél* 'légáramlat' jelentkezik (3-3). — A német jövevényszavak csak egyszer fordulnak elő: *fiáker*, *fillér*, *hokedli*, *sáfr*, *sut*. — Ugyanígy az olaszok: *pálya*, *piccinina* 'varrólánya'. — Az iráni jövevényréteg egyetlen képviselője az alán eredetű *asszony*.

A „több nyelvből” minősítés azt fejezi ki, hogy *korrekt* jövevényszavunk előbb a latinból, majd a németből is bekerült nyelvünkbe. Nem ezt a minősítést, hanem a szlávot használtam a szlovénból és a szlovákból átvett *rőzse* esetében, hiszen ott mindkét átadó nyelv szláv.

A vándorszók közül csupán a *szoba* fordul elő többször (3), az *esperes* és az *ispotály* nem. — A szavak készletéből a nemzetközi elemek 1%-kal részesednek, a szöveg mintában egyikük sem ismétlődik: *egzakt*, *epizód*, *optimizmus*, *szabotázs*, *tabu*, *téma*, *veranda*.

A *tisztázatlan* származásúak főkategóriájában a bizonytalan eredetű elemek száma megközelíti a szöveg minta szókészletének 3%-át. A leggyakoribb képviselőik: *gyerek*, *s* kötőszó (5-5). Az ide tartozó szavak számításba vehető eredetizetéséről a 2. táblázattal kapcsolatban, a b) szakaszban írok.

A vitatott etimológiájuk részesedése a szavak készletét tekintve eltörpül a bizonytalan és az ismeretlen eredetűeké mellett, a szóelőfordulásokat vizsgálva viszont megközelíti őket. A vitatott eredetű szavakra ugyanis átlagosan 10 (!) előfordulás jut; gyakorisági sorrendjük: *az* névmás (16), *ez* (12), *öröm* (2). A számításba vehető etimológiákat a 2. táblázat elemzésekor sorolom fel.

Az ismeretlen eredetűeknek a szókészletbeli aránya megegyezik a bizonytalanokéval, előfordulási számuk pedig megközelíti azokét. A leggyakoribb reprezentánsok: *csak* (8), *öböl* (3).

b) A 2. szóstatistikai táblázat hátránya, hogy egybeolvadnak benne a biztos(abb) és a kevésbé meggyőző etimológiák. Előnye és értelme az, hogy a bizonytalan és a vitatott eredetű szavak nem differenciálatlan, az ismeretlen eredetűekéhez hasonló tömbként jelennek meg benne, hanem láthatóbbá válnak az összefoglaló címkék alatt rejtőző származtatási lehetőségek, s ezzel együtt persze a számításba vehető etimológiai arányai. — A 2. táblázattal kapcsolatban először azt célszerű megvizsgálnunk, hol találtak helyet benne a bizonytalan és a vitatott etimológiák. Ezután kerülhet sor a változtatások nyomán kialakult összkép rövid áttekintésére.

A bizonytalan eredetű szavaknak az 1. táblázatban szereplő, 20 tagú csoportjából 11 az ősi örökség főkategóriájába, 4 a belső keletkezésűekébe, 5 pedig a jövevényekébe került át. A felsorolásokban külön jelzem a szó egynél többszöri előfordulását.

Az ősi örökség körébe 6 olyan szó lépett be, amely talán a finnugor korból való: *s* köztűzó (5), *nagy* (2), *csúcs*, *tart*, *vég*, *vél*. — A másik 5 szó az „ősi örökség magyar képzővel” csoportot növelte: *fehér* (2), *orvos* (2), *fény*, *marad*, *nyaláb*.

A „bizonytalan → belső keletkezésű” minősítésváltozás csak a fiktív tövű származékokat érintette: *akar* (4), *alak*, *beteg*, *hínár*.

A jövevények főkategóriájába a bizonytalan eredetű szavak közül 2 talán iráni származású lépett át: az alán *egész* (2), valamint az *ing* főnév. — A török jövevények csoportja egy gyakorinak mondható elemmel, a *gyerek*-kel (5) bővült. — A német eredetűekhez a *fegyver* csatlakozott. — Egy bizonytalan eredetű szónak, az *enged*-nek az átsorolásával a főkategóriában új típus jelent meg. Ezt az ősi örökséghez tartozó hasonló csoport mintájára „jövevényező magyar képzővel” néven szerepeltetem. Az *enged* (töve) talán török jövevény a honfoglalás előtti időből, végződése (nem honosító!) magyar képző.

A vitatott eredetű szavak közül az *az* és *ez* névmások származtatásában az EWUng. alapján ezzel a két lehetőséggel számolhatunk: 1. ősi örökség a finnugor vagy az ugor korból; 2. belső keletkezésű származék. A 2. táblázathoz az ilyen esetekben az EWUng.-ban 1. helyen megadott magyarázatot vettem figyelembe, ezért a két névmást az ősi örökséghez soroltam. Mivel ebben a típusban a főkategórián belül is az első helyen szereplő réteg volt a kedvezményezett (1. alább), az *az* (16 előfordulással) és az *ez* (12-vel) a finnugor elemek közé került. — Az *öröm* két etimológiája az EWUng.-ban: 1. ősi örökség, a finnugor korból való tőhöz magyar képző kapcsolódik; 2. származékszó török eredetű tőből. Ennek megfelelően a 2. szóstatistikai táblázatban az *öröm* (2 előfordulással) az „ősi örökség magyar képzővel” csoportot gazdagította.

A 2. táblázat készítésekor arra törekedtem, hogy a biztos főkategórián belüli („második szintű”) bizonytalanság vagy vitatottság helyébe is a számításba vehető magyarázati lehetőségek lépjenek.

Az ősi örökségen belül a tisztázatlan rétegből való 7 szónak kellett helyet keresnem az egyes alapnyelvi rétegek képviselői között. Az ilyen típusú elemekre általában az jellemző, hogy egy fiatalabb, az időben hozzánk közelebb eső alapnyelvi rétegben már biztosan megvoltak, de esetleg korábbi réteghez is tartozhatnak. Ezekben az esetekben mindig az óvatosabb megoldást választottam, például az „Ősi örökség a finnugor, esetleg

az uráli korból” minősítést látva a finnugor réteg javára döntöttem. Így került a finnugor elemek (és nem az uráliak) közé a *két* számnév, a *ki* névmás és az *öl* főnév; az ugor rétegbe (az urálival szemben) az *út* (3 előfordulással) és a *fázik*; az ugor elemekhez (nem pedig a finnugorokhoz) a *jön*. — Más típusú a *nyom* főnév esete. Ennek alapnyelvi eredetét az EWUng. valószínűnek tartja, ezen belül azonban a vitatott megfelelések kétféle származásra mutatnak: 1. ugorra; 2. finnugorra. Ahogy a vitatottsággal kapcsolatban máskor is, az 1. lehetőség mellett döntöttem, vagyis a *nyom* az ugor eredetűek csoportjába került.

A belső keletkezésű elemek közül 10 szó kialakulásmódja bizonytalan, illetőleg vitatott. Ezeket igyekeztem beilleszteni a biztosabb etimológiájú társaik közé. — A bizonytalan keletkezésmódú szavak csoportjából a számításba jövő magyarázat alapján a származékokhoz került a *lépcső* és a *milyen*, a megszilárdult ragos alakulatokhoz a *majd* (ez 6 előfordulással), a szóhasadás eredményei közé pedig az *igény*. A *már*-t (9) sehová sem lehet megnyugtatóan besorolni, ezért a 2. táblázatba (is) kénytelen voltam felvenni a „belső, de bizonytalan” kategóriát. — A vitatott keletkezésmódú szavak esetében (ahogy máskor is a vitatott etimológiákkal kapcsolatban) az EWUng. 1. magyarázatát követtem. Ennek megfelelően a megszilárdult ragos alakulatokhoz (és nem a származékokhoz) került az *így* (3 előfordulással), az *egy* számnév (2), a *hogy* határozószó (2) és az *úgy* (2); szófajváltás eredményének (nem önállósulásnak) minősült a *kocsi*.

A jövevények főkategóriáján belül maradó, de bizonytalan vagy vitatott etimológia (pl. „Jövevénytő, de az átdő nyelv vitatott”) a korpusz szóanyagában nincs. Az effajta származtatáshoz viszonylag közel áll a *konyha* és az *olasz* EWUng.-beli minősítése („Szláv, esetleg szerbhorvát vagy szlovén jövevénytő”, ill. „Szerbhorvát vagy szlovén jövevénytő”); csakhogy ezek nem lépnek ki a szláv nyelvek köréből, ezért statisztikáimban egyszerűen szláv, nem pedig vitatott eredetűnek számítanak.

A 2. szóstatistikai táblázat *összsképe* az előzőekben ismertetett változtatások eredménye. A bizonytalan és a vitatott etimológiák „felszámolásával” az ősi örökség főkategóriájának szókészlete 14, a belső keletkezésűeké 4, a jövevényeké pedig 5 elemmel bővült. A bizonytalan vagy vitatott eredetű szavaknak tehát a 61%-a az ősi örökség állományát gyarapította. — Még feltűnőbb e főkategória nyeresége a szóelőfordulásokat tekintve. Ebből a szempontból adatainak száma 48-cal nőtt, míg a belső keletkezésűek többlete csupán 7, a jövevényeké pedig 10 adat. Ez azt jelenti, hogy a bizonytalan vagy vitatott eredetű szavak előfordulási adatainak a 74%-a az ősi örökséghez „vándorolt”. A 2. táblázat szerint a szóelőfordulások között e főkategória képviselőinek aránya nem sokkal marad el a 20%-tól; az ősi szókészlet egy-egy elemére 3,01 előfordulás jut. Különösen jól járt a finnugor réteg: részesedése megközelíti a korpusz szóállományának 5%-át, a szóelőfordulásoknak pedig a 10%-át.

A bizonytalan és a vitatott etimológiájú szavak átsorolásával az ismeretlen eredetűek természetesen főkategóriává léptek elő, változatlan részesedéssel.

8. Az etimológiai vonatkozású használati statisztika jellegzetes és elsődleges típusának a szóstatistikát tartom. A használati statisztika lényege, célja ugyanis elsősorban az, hogy a szövegben ténylegesen közvetlenül jelen lévő szavaknak, még inkább a szóelőfordulásoknak az arányait feltárja az etimológiai kategóriák szempontjából. Ehhez képest a szótövek eredete a használati gyakorisági vizsgálatban másodlagos kérdés. Egy-egy konkrét használati statisztika megítélésem szerint mellőzheti a tövek eredetbeli arányainak megállapítását, de a ténylegesen megjelenő szövegszókkel ezt kevésbé teheti meg, hiszen akkor éppen arra nem tud felelni, amire keresi a választ: arra, hogy (a szótárral szemben) milyenek az etimológiai kategóriák arányai a valós nyelvhasználatban.

Mindezzel természetesen nem azt akarom állítani, hogy a használati töeredet-statisztika felesleges és mellőzendő. Pusztán amellet érvelek, hogy ha az elemző valamilyen okból választásra kényszerül a tö- és a szóstatisztika között, akkor inkább az előbbiről mondjon le. Ezért bíraltam a 4. pontban HAJDÚ MIHÁLY és tanítványai döntését: a töeredet-statisztika *ön m a g á b a n* (a szóstatisztika nélkül) nem ad hiteles képet a vizsgált szövegről. — Az ellenben aligha kétséges, hogy a szóstatisztika mellett elkészített tőstatisztika az etimológiai háttér feltárásával nagyon hasznos információkkal teheti pontosabbá, árnyaltabbá, érthetőbbé a szóstatisztika alapján tanulmányozható képet. Annak a kutatása pedig, hogy az ősi örökséghez tartozó, illetőleg az idegen nyelvekből átvett szókészlet/tőkészlet mekkora szerepet játszott és játszik a belső keletkezésű elemek kialakulásában (vö. BENKŐ: NyK. 1962: 127), csakis a használati szóeredet- és töeredet-statisztika együttes, egymásra vonatkoztatott alkalmazásával lehetséges.

Az etimológiai szempontú használati tőstatisztika a szakirodalomban hosszú ideig nem jelent meg; talán azért sem, mert TOLNAI (MNy. 1924: 55) nem hívta fel rá a figyelmet. (A TOLNAI-féle statisztikaosztályozást és a vele kapcsolatos bírálatomat, kiegészítésemet l. a 2. pontban.)

Olyan módszert, amely a használati szó- és tőstatisztika szembeállításához hasonló, először BENKŐ LORÁND próbált ki. Tanulmányában (NyK. 1962: 117—8, 125—6) megkülönböztette a „tényleges” és a „felbontott” elemek statisztikáját. Az előbbieket közé a valójában előforduló, etimológiai felbontás nélküli szövegszókat sorolta. A felbontással kapott statisztikáiban viszont benne vannak az etimológiai-morfológiai elemzéssel nyert szóegyedek is: például a *kínzat* ’kínzás’ főnév nemcsak önmagát, hanem a *kínoz* igét és annak *kín* alapszavát is képviseli, vagyis a felbontott elemek statisztikájában mindhárom szó jelen van. Ugyanez a szabály az összetételi elemekre is vonatkozik. — A BENKŐ-féle felbontás különösen azért hasznos, mert segítségével kimutathatók a szavak létrejöttének, továbbalakulásának etimológiai-morfológiai lépcsőfokai, így az etimológiai statisztikába a relatív tövek eredetminősítése is bekerül. A módszer a nyelvtipológia számára is értékes lehet, hiszen a felbontási statisztika egyfajta agglutinációs indexül is szolgálhat. — Hogy a felbontásnak van-e más hátránya azon kívül, hogy hosszú, bonyolult munkát követel, azt csak többszöri kipróbálásával lehetne megállapítani. Annyit mégis szeretnék megjegyezni, hogy nem látom világosan a fiktív töveknek a felbontásban elfoglalható helyét.

Egyszerűbben és gyorsabban készíthetjük el az abszolút tövek etimológiai statisztikáját. Igaz, ezzel lemondunk arról, hogy egy-egy szövegszó kialakulásának mindegyik mozzanatát figyelembe vegyük.

Az etimológiai szempontú gyakorisági vizsgálatok közül HAJDÚ MIHÁLY egyetemi hallgatóinak dolgozatait (Szóet. 1994. és 1997.) nevezhetjük használati tőstatisztikának: „A szótár [= a dolgozatban vizsgált szöveg minta] szójegyzéke — H. L.] készítésekor a nyelvtörténeti ismeretek birtokában az önálló szótöveket kellett címszóként fölvenni. Az összetételeket föl kellett bontani, a képzőket, ragokat le kellett hagyni a szóról. Tehát a mai nyelvtudomány álláspontja szerint abszolút tövek szerepelhettek a szótárban. Az etimológiaiilag is elhomályosult összetételeket lehetett csak önálló szavaknak tekinteni [...], a ragszilárdulásokat az alapszónak megfelelően kellett vizsgálni és osztályozni.” (HAJDÚ: i. h. 1994. 5.) — Az előszóból való idézetben szereplő műveletek az abszolút tő keresésének legjellegzetesebb és legfontosabb eszközei. Az azonban nem derül ki, volt-e egységesen alkalmazandó módszer a nem morfológiai természetű etimológiai mozzanatok (szófajváltás, szóhasadás) kezelésére. (A dolgozatokból sejthetően nem.) Az elhomályosult összetételeket pedig az abszolút töveket vizsgálva valószínűleg célszerűbb felbontani.

Az a tőstatisztika, amelyet a korpusz szóanyaga alapján állítottam össze (a táblázatokkal l. a 9. pontban), erősen különbözik a BENKŐ-féle felbontási statisztikától. Az ő pél-

dáját kölcsönözve: a *kínzat* > *kínoz* > *kin* a felbontási statisztikában három szóegyedként szerepel (mindegyik a maga etimológiai minősítésével), míg tőstatisztikámban csak a *kín* típusú elemnek, vagyis az abszolút tőnek az etimológiai minősítését vettem figyelembe. — Használati tőstatisztikám inkább a HAJDÚ-tanítványokéira hasonlít, de bizonyos eseteket tőlük eltérően ítélt meg, és szükségesnek találtam az elvek és módszerek pontosítását, valamint kiegészítését.

Néhány példával szeretném bemutatni, hogyan dolgoztam fel, rendeztem át a korpusz szókészletét a tőstatisztikához. — Az összetett szavakat elemeikre bontottam: például a *gomblyuk* összetételi tagjai a *gomb*, illetőleg a *lyuk* tőhöz, a *csaknem*-éi a *csak*-hoz, illetőleg a *nem* tagadósóhoz kerültek. Az elhomályosult összetételeket is szétválasztottam, például az *ember*-t *em-* és *er(j)*, a *férj*-et *fiú* és *er(j)* elemekre. — A származékszavak tövéről levágtam a képzőt vagy képzőket, függetlenül attól, hogy tőlexémához vagy fiktív tőhöz jutok. Így lett a tőstatisztika számára a *baromság*-ból *barom*, a *gondolat*-ból *gond*, a *rekesz*-ből *rek-*, a *csobbanás*-ból *csobb-*. Ugyanígy kaptam meg a játszi képzésű *tapsikol*-ból a *top* tőigét. — Szintén lementszettem a töről a megszilárdult alakulatok rag- vagy jelmorfémáját: *helyett* → *hely*, *maga* → *mag* stb. — Egyes szavak tövéhez, illetőleg töveihez többféle etimológiai-morfológiai műveleten át vezetett az út. A *lehetőleg* megszilárdult ragos alakulat *le-* abszolút (ige)tővét például rag és képző(k) elhagyásával kaptam meg. A *cserbenhagy*-ot előbb összetételi tagokra bontottam, majd az előtagról leválasztva a határozóragot eljutottam a *cser* és *hagy* tövekhez. A többszörösen összetett *börtönfaliújság* esetében is először az összetételi tagok határait állapítottam meg, majd a képzők elhagyásával megkaptam a töveket: *börtön*, *fal* főnév, *új*. — Külön említést érdemel, hogy összetétel elemként kezeltem az igekötőket, és néhányuk esetében a végződés leválasztásával juthattam el a tőhöz. Például: *belenyugszik* → *bél* + *nyug-*; *visszafordít* → *vissz-* + *for-*.

Vannak olyan etimológiai kategóriák is, amelyek képviselői közvetlen előzményükhöz képest nem tartalmaznak morfémátöbbletet. Jellemzően ilyen a szófajváltás és a szóhasadás. — A szófajváltás eredménye tőszó, illetőleg toldalékolthatatlan szófaj is lehet: *ok(ik)* ige → *ok* főnév, *de* fokozó szócska → *de* kötőszó stb. Az ilyen esetekben a szóeredet-, illetőleg a töredek-statisztikai besorolás nem „szó : tő”, hanem „etimológiai következmény : etimológiai előzmény” típusú szembenállást tükröz. Ez azt jelenti, hogy a szóstatisztikában az *ok* főnév és a *de* kötőszó szófajváltás eredményeként szerepel, a tőstatisztikába ellenben az *okik* (török jövevény) és a *de* fokozó szócska (onomatopoeitikus) minősítése számít be. Ha a szófajváltás produktuma több morfémából áll (pl.: *follyó*, *rendező*), akkor az etimológiai visszavezetésben a szófajváltás csak egyetlen (noha meghatározó) mozzanatot: a tőstatisztikába az abszolút tő minősítése kerül be (*folyik*: bizonytalan eredetű, talán ősi örökség az ugor korból; *rend*: szláv jövevény). — Ugyanezek az altípusok a szóhasadás körében is megvannak. A *hoz* szó például a tőstatisztikában etimológiai előzményének, az ugor korból örökölt *húz*-nak az adatait gyarapítja. A *vörös*-t viszont nem a szóhasadás kiindulásáig, a *veres* ~ *véres* származékszóig vezetjük vissza, hanem továbblépve annak tövéig, a *vér*-ig: a tőstatisztikába (egyedül) a *vér* minősítése (finnugor örökség) kerül.

Az elvonással keletkezett szavakra is érvényes, hogy közvetlen etimológiai előzményük hozzájuk viszonyítva nem tő; sőt az elvonás alapja hosszabb szó, mint a folyamat eredménye. A tőstatisztikához az elvonás alapját kellett megvizsgálnom. Ha ez etimológiai-morfológiai szempontból alkalmatlan volt a további elemzésre (például a *csendes*, amelyből a *csend*-et elvonták), akkor magának az elvonási alapnak a minősítése került be a tőstatisztikába (példánkban: ismeretlen eredetű). Ha azonban az elvonás alapja etimológiai-morfológiai szempontból elemezhető volt (mint a *körül*, amelyből a *kör*-t elvon-

ták), akkor folytattam az etimológiai visszavezetést az abszolút töig, s annak a minősítése került be a statisztikába (a példában a *ker-* tö finnugor). — A képzőcsere, a szórővidülés és egyes tudatos szóalkotások eseteit a szófajváltási vagy elvonási altípusok analógiájára oldottam meg.

A tőstatisztika készítésének alapelve volt, hogy az etimológiai visszavezetésben legfőbb egy lépést tehetek a magyar szókészlet határán kívülre. — A jövevények fő-kategóriájában ennek a szóstatisztikához képest gyakorlati következménye nem volt; csupán elméleti szempontból kapott nagyobb hangsúlyt, hogy a nyelvünkbeli etimológiai minősítést nem befolyásolja, hogy az átvett szó előzménye az átadó nyelvben milyen morfológiai felépítésű, illetve ott milyen eredetű. Például a *fillér* „német jövevénytő” minősítése független attól, hogy eredetije a németben képzés eredménye; a *dézsza* nálunk attól még szláv jövevény marad, hogy a szlávban indoeurópai örökség. — A bekezdés elején említett alapelvnek olyankor lehetett konkrét hatása a tőstatisztikára, ha valamilyen alapnyelvi rétegből nem (abszolút) tövet, hanem képzős szót örököltünk. Jellegzetes példa erre a vitatott eredetű *az* névmásnak az 1. magyarázata, amely szerint a *-z* névmásképző már a finnugor vagy az ugor alapnyelvben, nem pedig a magyarban járult a tőhöz. Ezzel a származtatással átlépjük a magyar szókészlet határát, tehát több lépést az etimológiai visszavezetésben nem tehetünk. Hiába tudjuk, hogy a finnugor névmás töve már az uráli alapnyelvben is élt (és azonos a névmásunk eredetijével), ez az alapnyelvi rétegek „belügye”: a magyar *az* a tőstatisztikában legfőbb finnugor örökségként szerepelhet, uráliként nem.

A továbbiakban tőstatisztikám elemeit egységesen *tövek*ként emlegetem, függetlenül attól, morfológiai természetű etimológiai elemzéssel jutottam-e el hozzájuk vagy nem morfológiai jellegűvel (az utóbbihoz 1. a szófajváltásról stb. írtakat).

A tövek keresésekor — magától értetődően — azt tapasztaltam, hogy a korpusz szókészletének sok olyan tagja van, amely egy vagy több társával együtt közös tőhöz vonható. A közös tövek némelyikét a szövegmintában tekintélyes és változatos szóállomány képviseli. Példáimban a vastagabb szedésű tövet betűrendben követik a hozzá tartozó szavak; zárójelben az egynél többszöri szóelőfordulást is feltüntettem: *bél*: *behömpölyög, bejárat, belejönni, belenyugszik, belső* (2), *benne, beszakad, beszakadhat*; *ho-*: *dehogvis* (2), *ha* (6), *habár* (2), *hát* bevezetőszó stb. (3), *hogy* 'hogyan' (2), *hogy* kötőszó (21), *hol, máshol, mintha* (3), *néha* (2), *néhány, soha* (2), *valahol*; *jó*: *börtönigazgató, eligazítás, gyógvír, igaz, igazán, igazgató, igazítani, jó* (5), *jól, jószágos, jótékony, jótétemény, leginkább* (2), *legjobb, LHR* 'leginkább hiteles rab', *LHR-jelölt*. — A szövegmintában 164 olyan tövet találtam, amelyhez egynél több szó tartozik, ez a tőállomány 36%-a.

Mielőtt megszámloltam a korpuszbeli töveket és tőelőfordulásokat, csak abban lehettem biztos, hogy — az összetett szavak felbontása miatt — a szóelőfordulásoknál több tőelőfordulást találok. A tőkészletnek a szókészletéhez viszonyított nagyságát illetően még óvatos becslésre sem mertem vállalkozni. Az nyilvánvaló volt, hogy az összetételek felbontása a tövek számát a szavakéhoz képest növeli, ugyanakkor az sem volt kétséges, hogy sok szónak a töve azonos, ez pedig arra mutatott, hogy a tövekből a szavaknál kevesebb van. A számlálás azt bizonyította, hogy az utóbbi tényező az erősebb: a korpusz 739 szavával 457 tő áll szemben. Az 1793 tőelőfordulás viszont (a várakozásnak megfelelően) meghaladja a szóelőfordulások számát (1421). Egy-egy töre tehát átlagban 3,92 tőelőfordulás jut (a szavak előfordulási hányadosa: 1,92). Egy-egy tőhöz átlagosan 1,62 szó tartozik.

A tövek gyakorisági listáját az *a* névmás(tő) vezeti 147 előfordulással, mögötte a sorrend: 2. *e* névmás (114), 3. *s* kötőszó (90), 4. *az* névmás (55), 5. *nem*

tagadószó (50), 6. *mi* kérdő névmás (49), 7—8. *ho-* (*ha, hogy, hol* stb.) és *van* (47), 9. *mög* (42; pl.: *meg* igekötő, *meg* kötőszó, *még*), 10. *el-* (27; pl.: *el* igekötő, *elé, ellen*), 11. *ki(v)* (23; pl.: *ki* igekötő, *kinti, különös*), 12. *jó* melléknév (21).

9. Ugyanazzal az indoklással és céllal, mint a szóstatistikai vizsgálatban (l. a 6. és 7. pontot), tőstatistikám eredményeit is két táblázattal szemléltetem.

a) Az 1. tőstatistikai táblázat azt mutatja, hogy a szóstatistikához képest a négy főkategória arányai erősen átrendeződtek.

A *tövek* készletének majdnem 40%-a az ősi örökségből való. Ez azt jelenti, hogy itt e főkategória részesedése a szóállománybelinek jóformán a négyszerese. — A tisztázatlan eredetű tövek 29%-os eredménye önmagában is nagy figyelmet érdemel, arról nem is beszélve, hogy ez az arány a szóállományinak az ötszöröse. — A tőkészletnek csaknem minden negyedik tagja jövevényelem. — A főkategóriák közül a nagy vesztes a belső keletkezésűeké. Részesedése a szókészletbelinek a tizedére (!) zsugorodott, így kiemelkedő szerepe helyébe a sereghajtóét kapta meg.

1. tőstatistikai táblázat

Eredetkategória	Tő		Tőelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	45	9,85	519	28,95
finnugor	84	18,38	393	21,92
ugor	33	7,22	109	6,08
ősi, tisztázatlan rétegből	16	3,50	90	5,02
kétforrású ősi	1	0,22	9	0,50
ősi összesen	179	39,17	1120	62,47
tudatos szóalkotás	1	0,22	1	0,06
onomatopoetikus	33	7,22	65	3,63
belső összesen	34	7,44	66	3,68
iráni	1	0,22	1	0,06
török	25	5,47	59	3,29
német	13	2,84	18	1,00
latin	13	2,84	21	1,17
olasz	3	0,66	5	0,28
szláv	38	8,32	54	3,01
több nyelvből	1	0,22	1	0,06
átadója tisztázatlan	3	0,66	3	0,17
vándorszó	4	0,88	7	0,39
nemzetközi	9	1,97	9	0,50
jövevény összesen	110	24,07	178	9,93
bizonytalan	55	12,04	215	11,99
vitatott	19	4,16	102	5,69
ismeretlen	60	13,13	112	6,25
tisztázatlan összesen	134	29,32	429	23,93
Összesen	457	100,00	1793	100,01

A tőelőfordulások között ugyanez a sorrend, de további arányeltolódással. A mérleg még inkább az ősi tövek javára billen: részesedésük itt 60% feletti. A másik három főkategória így persze veszít a súlyából: igaz, a tisztázatlan eredetűek aránya a tőelőfordulásokat tekintve sem csekély (majdnem minden negyedik adat ide tartozik), a jövevényeké azonban 10% alá csökken, a belső keletkezésűeké pedig még a tőállománybelihez képest is megfeleződik. — A tövek ismétlődésének szerepét az etimológiai főkategóriák arányainak változásában az egy-egy töre jutó előfordulások szerinti sorrend is jelzi: 1. ősi 6,26; 2. tisztázatlan 3,20; 3. belső 1,94; 4. jövevény 1,62. (Összehasonlítául és emlékeztetőül: a korpusz átlaga 3,92.) Érdekes és jellemző, hogy a sorrend ugyanaz, mint a szóelőfordulási hányados esetében (l. a 7. pontban).

A főkategóriák természetéről az is sokat elárul, hogy az őket képviselő tövekhez egy vagy több szóegyed tartozik-e. A táblázatban az első típust a „Magányos”, a másodikat a „Társas” címke jelöli.

2. tőstatisztikai táblázat

Eredetkategória	Tő		Tőelőfordulás	
	db	%	db	%
uráli	57	12,47	538	30,01
finnugor	118	25,82	677	37,76
ugor	50	10,94	162	9,04
kétforrású ősi	1	0,22	9	0,50
ősi összesen	226	49,45	1386	77,30
tudatos szóalkotás	1	0,22	1	0,06
onomatopoetikus	36	7,88	68	3,79
belső összesen	37	8,10	69	3,85
őspermi	1	0,22	1	0,06
iráni	7	1,53	11	0,61
török	35	7,66	86	4,80
német	14	3,06	19	1,06
latin	13	2,84	21	1,17
olasz	4	0,88	6	0,33
szláv	40	8,75	57	3,18
több nyelvből	1	0,22	1	0,06
vándorszó	4	0,88	7	0,39
nemzetközi	9	1,97	9	0,50
jövevény összesen	128	28,01	218	12,16
ismeretlen	66	14,44	120	6,69
Összesen	457	100,00	1793	100,00

A tövekhez tartozó szóegyedek táblázata

Eredetkategória	Magányos		Társas		Összes
	db	%	db	%	
ősi	89	49,72	90	50,28	179
belső	27	79,41	7	20,59	34
jövevény	90	81,82	20	18,18	110
tisztázatlan	87	64,93	47	35,07	134
Összes	293	64,11	164	35,89	457

A két típus egyedül az ősi örökséget tekintve van egyensúlyban; másutt azok a tövek dominálnak, amelyekhez a szövegminának csupán egy szóegyede kapcsolható. A tisztázatlan eredetű töveknek több mint a harmadából sarjadt legalább két szóegyed, a belső keletkezésűek körében azonban ez az arány alig nagyobb 20%-nál, a jövevények főkategóriájában pedig ennél is kisebb. Érdekes és nyilván nem véletlen, hogy ez a kategóriasorrend megegyezik a tőelőfordulási hányadosokéval. Az egész szövegminata tőállományának 64%-ához csak egy-egy szó tartozik.

Az ősi eredetű tövek főkategóriáján belül, egyben az 1. tőstatisztika összes kategóriáját tekintve a finnugor réteg 18%-os részesedése a legnagyobb. A korpuszbéli tövek 10%-a az uráli alapnyelvből való örökség, a tőelőfordulásokat vizsgálva pedig 20%-os arányával ez a réteg veszi át a vezető szerepet a 22%-kal részesedő finnugor előtt. A helycserét az magyarázza, hogy egy-egy finnugor kori töre hiába jut a szövegminata átlagát felülmúló érték, 4,68 előfordulás, az uráliak ennél is sokkal gyakrabban ismétlődnek: előfordulási hányadosuk 11,53! Ez leginkább az uráli korból örökölt névmástöveknek köszönhető; természetesen mai alakjukban adom meg őket, zárójelben előfordulási számukkal: *a* (147), *e* (114), *mi* kérdő (49), *ho-* (47), *mi* személyes (12). Az uráli alapnyelvig visszavezethető fogalomszói tövek közül a szövegminatában a *mon-* (15; l. a *mond* ígét és származékait) és a *tud* (14) a leggyakoribb. A finnugor kori tövek listáját a *nem* tagadószó (50) vezeti, utána következik a *van* (47), a *mög* (42; pl.: *meg* igekötő, *meg* kötőszó, *még*) és a *má-* (20; pl.: *majd*, *más*, *most*). — Az ugor kori elemek részesedése különösen a tőelőfordulások között marad el a korábbi rétegektől, mivel az egy töre eső előfordulási szám kisebb a korpusz átlagánál: 3,30 (<3,92). Az ugor alapnyelvből való tövek leggyakoribb reprezentánsai: *kiv-* (23; pl.: *ki* igekötő, *kinti*, *különös*), *jó* melléknév (21), *fog* (segéd)ige (10).

Az olyan tövek állománya, amelyekről nincs egyértelműen eldöntve, melyik alapnyelvi rétegből származnak, az ugorokénak a felét sem éri el. Mivel azonban előfordulási hányadosuk jóval a korpuszátlag feletti (5,63), a tőelőfordulások szempontjából 1%-nyira megközelítik az ugorokat. A tisztázatlan rétegből való ősi tövek közül a leggyakoribb a finnugor vagy esetleg uráli *el-* (27; pl.: *el* igekötő, *elé*, *ellen*) és a *ki* névmás (13), valamint az ugor vagy esetleg uráli *út* (10). — Akárcsak a szóstatisztikában, a „kétforrású ősi” tételt egyetlen (igaz, 9-szer előforduló) *tő*, a *hall* ige kedvéért kényszerültem felvenni.

A belső keletkezésűek főkategóriája nemcsak számarányát tekintve tizedelődött meg a szóstatisztikához képest, hanem változatosságából is nagyon sokat veszített. A belső szóalkotás, illetve kategóriaváltás lényege — akár morfológiai természetű (képzés, összetétel, elvonás stb.), akár nem morfológiai (szófajváltás, szóhasadás) — az etimológiai „levezetettség”, motiváltság, ezért nem csoda, hogy a szóstatisztikának tőstatisztikává alakításakor a belső keletkezésmódok többsége „eltűnt”. A (tudatos) szóalkotásnak csu-

pán egyetlen, metanyelvi képviselője maradhatott meg a töstatisztikában: az *ny* betűnév.

A szóteremtésből hiányzik a szóalkotáshoz hasonló levezettség, tehát az onomatopoetikus elemek kategóriája a töstatisztikának is résztvevője lett, sőt csak a mesterséges szóalkotásnak egy kivéltészerű reprezentánsa (az *ny* betűnév) akadályozta meg abban, hogy etimológiai főkategóriává, aelső keletkezésűek helyettesítőjévé lépjen elő. A kategória részesedése a tőállományból 7%-os; a tőelőfordulásokat tekintve csak feleakkora, mivel egy-egy onomatopoetikus töre a korpusz átlagának mindössze a fele, 1,97 előfordulás jut. A leggyakoribb képviselők: *de* fokozó szócska (15), *kap* (5).

A jövevények főkategóriájából a szláv eredetű tövek aránya a legnagyobb: 8% feletti. Az előfordulásokat tekintve jóval kisebb, 3%-os a képviselőtük, a tőelőfordulási hányados mindössze 1,42. A legtöbbször a *barát* és a *rab* bukkan fel (4-4). — A török elemek részesedése a tőállományból majdnem 3%-kal csekélyebb a szlávokénál; a szövegmintabeli megjelenésük ennek ellenére gyakoribb, mivel előfordulási hányadosuk 2,36. A legsűrűbben az *idő* (7), továbbá a *bor* és a *szél* 'légáramlat' (6-6) ismétlődik. — A német és a latin eredetű tövek száma egymással megegyezik, a törökökének pedig körülbelül a fele. A tőelőfordulások között éppen 1%-nyi a német elem, latinból ennél alig van több. A német eredetű tövek listáját a *kalap* és a *kantin* (3-3) vezeti, a latinokét az *anglus* (4). — Az olaszból átvett tövek kis csoportjában a szóstatisztikához képest a *part* (3) az újdonság. — Az egyetlen iráni elem természetesen itt is az *asszony*, a több nyelvből (latinból és németből) származó pedig a *korrekt*.

A szóállományhoz viszonyítva új a „jövevény, de átadója tisztázatlan” típus. Ide tartozik a talán óiráni *vászon*, illetőleg a török (csuvas) vagy délszláv *bér*, továbbá a szláv vagy oszét *gaz*.

A vándorszók mint tövek részesedése 1% alatt marad. A szavak állományához képest itt a *pézsma* (2) új. — A tökészletben a nemzetközi elemek képviselője 2%-os, mivel azonban mindegyikük egyszer bukkan fel, az előfordulási arány csupán 0,5%. A szóstatisztikához viszonyítva újdonság a *büfé* és a *móló*.

A tisztázatlan származású tövek közé tartozó bizonytalan eredetűek 12%-os részesedése — mind a tőállományt, mind az előfordulásokat tekintve — a kategóriák gyakorisági listáján a harmadik. Előfordulási hányadosuk nagyjából azonos a korpusz átlagával: 3,91. Kiemelkedően legtöbbször adatolt reprezentánsuk az *s* kötőszó (90; ne feledjük, hogy ez — többek között — az *és*, valamint az *is* alkotórésze!), de vannak még más viszonylag gyakran használt bizonytalan eredetű tövek is: *má-* (10; *már* és *máris*), *ér* 'érint; érkezik' (8) stb.

Vitatott etimológiájú töből sokkal kevesebb van, mint bizonytalanból: alig több a korpusz készletének 4%-ánál. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a vitatott eredetű tövek részesedése az azonos szóképzési kategóriáénak a tízszerese. Mivel itt egy-egy töre az átlag feletti érték, 5,37 előfordulás jut, a tőelőfordulások között 1,5%-kal nagyobb a vitatottak aránya, mint a tökészletben. A leggyakoribb képviselőjük két névmás(tő), az *az* (55) és az *ez* (18), a fogalomszói tövek közül pedig az *ör-* (3; a kétszer felbukkanó *öröm* és az *örülni* képviseli).

Az ismeretlen eredetűek kategóriája 13%-os részesedésével a tőállomány gyakorisági listáján a finnugorok mögött a második helyet foglalja el. Egy-egy ilyen tő azonban átlagosan csupán 1,87-szor ismétlődik, ezért az előfordulásokat tekintve a kategória képviselője a tőállománybelinek a felénél is kisebb. A leggyakoribb a *csak* partikula (9) és a *hi(sz)* igető (7).

b) A 2. töstatisztikai táblázat összképének áttekintése előtt érdemes megvizsgálni, hol találtak benne helyet a bizonytalan és a vitatott etimológiák. A szóstatisztikai elemzéssel (l. a 7. pontban) szemben itt az adatok nagyobb száma miatt lemon-

dok a teljes felsorolásról, ehelyett példákra szorítkozom. (A példaként szereplő tövek mellett az egynél többszöri előfordulást külön feltüntettem.)

A bizonytalan eredetű töveknek az 1. táblázatban szereplő, 55 tagú csoportjából 37 az ősi örökség főkategóriájába, 3 a belső keletkezésűekébe, 12 a jövevényekébe, 3 pedig az ismeretlenekébe került át.

Ez azt jelenti, hogy a korpusz bizonytalan eredetű tőállományának több mint kétharmada talán ősi örökség. Az ide vonható tövekből 18, vagyis ennek a csoportnak majdnem a fele a finnugor réteghez tartozhat: *s* kötőszó (90), *má-* (10; *már, máris*), *ügy* 'dolog stb.' (7), *le* igekötő (6), *nagy* (5) stb. Az uráliak csoportját 11 tő növelte: *for-* (4; vö.: *fordít, fordul*), *né-* (3; l.: *néha, néhány*) stb. Az ugor rétegbe pedig 8 bizonytalan eredetű tő sorolható: *foly(ik)* (5), *ak-* (4; *akar*) és *ked-* (4; pl.: *kedvel, kedves*) stb.

Mindhárom tő, amely talán belső keletkezésű, természetesen onomatopoeitikus lehet: *gomb, kob-* (*elkoboz*), *sim-* (*elsimul*).

A jövevények főkategóriájához csatlakozó csoport felének török eredete vehető számításba: *ér* 'érint; érkezik' (8), *gyerek* (5) stb. Ide tartozik a *kocsi* alapszava, a *kos*-sal összefüggésbe hozható (FNESz.) *Kocs* helynév (3) is; ez az egyetlen olyan tulajdonnév, amelyet (a *kocsi* miatt) nem zártam ki a szövegmintából. — Ebben a csoportban a törökön kívül az iráni rétegnek van egynél több képviselője: *egész* (4), *nád* (2), *ing* főnév. — A *fegyver*-nek német, a *kagyló*-nak olasz származtatása jöhet számításba. — Újdonságként lép színre a 2. táblázatban az ősspermi kategória, mivel a korpuszbeli egyetlen reprezentánsa, a *harminc* számnév *-minc* eleme az 1. statisztikában a bizonytalan eredetűek között „rejtőzött”.

Tévedésnek, de legalábbis furcsának tűnhet, hogy a bizonytalan eredetű tövek között olyanok is akadtak, amelyek a 2. statisztikában az ismeretlenek számát növelték. Ez olyankor történhetett meg, ha az EWUng. egy lexémát így minősített: „Bizonytalan eredetű, talán származékszó egy fiktív tőből”. Ebben az esetben egyrészt nem biztos, hogy a feltételezett tő valóban töelem, másrészt a bevezető mondat után az etimológiai magyarázat konkrét származtatási lehetőséget is kínálhat (pl. a tő onomatopoeitikus), ezért az 1. tőstatisztikában ezt a típust nem oszthattam be máshová, mint a bizonytalan eredetűek közé. A bevezető mondat utáni folytatás azonban természetesen ez is lehet: „A tő ismeretlen eredetű”. Ez az oka a két táblázat közötti „bizonytalan → ismeretlen” irányú átsorolásnak. Érintettjei: *is(mer)* (2), *bet(eg)*, *hín(ár)*.

Az 1. táblázat 19 vitatott eredetű tövéből 10 az ősi örökség főkategóriájába, 6 a jövevényekébe, 3 pedig az ismeretlenekébe került át.

A legtöbbször, 8 tövel, ezúttal is a finnugor elemek állománya gyarapodott. Az előfordulásokra nézve is nagy nyereség az *az* (55) és az *ez* (18) névmás(tő). Ide tartoznak még: *leg-* (6), *ör-* (3; l.: *öröm, örülni*), *fiz-* (*kifizet*), *hiu* (*hiány*), *kettő*, *szir(ony)* (*rózsaszírom*). — Az uráli tövek számát a *bűz*, az ugorokét a *haj-* (*ráhajt* <kocsival>) növelte.

A jövevények főkategóriájába átemelt vitatott eredetű tövek fele a török elemek sorában kapott helyet: *ír* ige, *ör(eg)*, *úr* (2-2). Az iráni származású tövekhez került a *méreg* és a *zöld*, a szlávokhoz a *mér* (2).

Az, hogy egy vitatott etimológiájú elem a 2. táblázatban az ismeretlen eredetűek közé illeszkedjék be, a szóstatisztikában ki van zárva: az, hogy két magyarázatból az egyik szerint a szó ismeretlen származású, logikai képtelenség. A töveket tekintve viszont lehetséges a kétféle statisztika közötti „vitatott → ismeretlen” változás: ha egy szó morfológiai felépítése, illetve alapszava tisztázatlan, akkor megeshet, hogy két magyarázat közül az egyik (a valószínűbb) a szót ismeretlen eredetű töre vezeti vissza. Így kerültek a 2. statisztikában az ismeretlen etimológiájúak közé a következő tövek: *figy-* (2; l. *felfigyel*), *dör-* (*dörzsölget*), *el(egy)-* (a *vegül* előzményeként).

A 2. szóstatisztikához hasonlóan a 2. tőstatisztika összeállításakor is el kellett ér-
nem, hogy a biztos főkategórián belüli bizonytalanság vagy vitatottság he-
lyébe is a számításba jövő konkrétabb magyarázatok lépjenek.

Az ősi örökségen belül a tisztázatlan rétegből való 16 tőnek kerestem helyet a szó-
statisztikai elemzésben ismertetett szempontok (l. a 7. pontban) alapján. Közülük 8 a finn-
ugor, 8 az ugor tövek állományát gyarapította. A finnugor eredetűekhez csatlakoztak például
ezek: *el-* igekötő (27), *ki* névmás (13), *a(z)* (7; az *akkor*, *annyi* töveként); az ugorokhoz
pedig többek között ezek: *út* (10), *jön* (7), *reg* 'reggel' <főnév> (4).

A jövevények főkategóriáján belül az „átadója tisztázatlan” típusból a *vászon*-t az
irániak, a *bér*-t a törökök, a *gaz*-t pedig a szlávok csoportjába vittem át.

Az ismertetett átrendezésnek az eredménye az az ö s s z k é p, amelyet a 2. tősta-
tisztikai táblázat tükröz. A bizonytalan és vitatott etimológiák átsorolásával az ősi örök-
ség főkategóriájának tőkészlete 47, a belső keletkezésűeké 3, a jövevényeké pedig 18
taggal bővült; a főkategóriává előlépő ismeretlen eredetűek csoportja 6 új képviselőt
nyert. A bizonytalan vagy vitatott eredetű töveknek tehát csaknem a kétharmad része az
alapnyelvből örökölték állományát gyarapította. — A tőelőfordulásokat tekintve az 1. sta-
tisztikához képest az ősi örökség főkategóriája 266, a belső keletkezésűeké 3, a jövevé-
nyeké 40, az ismeretlen eredetűeké pedig 8 adattal szaporodott. Ez azt jelenti, hogy a bi-
zonytalan vagy vitatott eredetű tövek 84%-át (!) az alapnyelvi elemek főkategóriája
„kapta meg”.

A 2. táblázat szerint az ősi tövek részesedése majdnem eléri a szöveg minta állomá-
nyának 50%-át, a tőelőfordulásoknak pedig a 77%-át is meghaladja; a tőelőfordulási há-
nyados itt az 1. statisztikabelitől kissé elmarad: 6,13 (<6,26). Az egy-egy tőre jutó elő-
fordulási sorrend további alakulása: 2. belsők 1,86; 3. ismeretlenek 1,82; 4. jövevények
1,70. — A kategóriák gyakorisági listáinak élen mind a tőkészlet, mind az előfordulások
szempontjából a finnugor elemek csoportja áll: a korpusz tőállományának minden negye-
dik tagja finnugor örökség, a tőelőfordulások között pedig a finnugor eredetűek aránya
38%. A tőkészletet tekintve a második hely a maguk 14%-os részesedésével az ismeret-
len eredetűeké, majd (szintén 10% feletti aránnyal) az urálik és az ugorok következnek.
A tőelőfordulásokat vizsgálva az első három helyen az alapnyelvi rétegek osztoznak:
a finnugoroké mögött az urálik csoportjának aránya is 30% feletti, az ugoroké viszont
10% alatt marad.

10. Azokat az elveket és módszereket, amelyeket etimológiai statisztikáim elkészí-
tésekor szem előtt tartottam, illetőleg alkalmaztam, vitaalpnak szántam. Követésre al-
kalmas szempontrendszer és eszköztárat igyekeztem létrehozni a szakirodalom eredmé-
nyeinek és néhány új gondolatnak, eljárásnak az ötvöztetésével. Maguk a statisztikák pedig
összehasonlítási alapul szolgálhatnak a jövőbeli kutatásokhoz.

Ahhoz, hogy az etimológiai kategóriák arányairól megbízhatóbb képet tudjunk alkotni,
szükség lenne a szöveg minta növelésére. Annak megállapításához, hogy szókinszünk ere-
detkategóriái mekkora szerepet kapnak a nyelvhasználatban, természetesen más műfajok-
ra, sőt a beszélt nyelvre is ki kellene terjeszteni a vizsgálódást. Magától értetődik, hogy
szükség volna műfaji szempontokkal kombinált diakrón összevető statisztikai elemzése-
kre is: ezek elvégzése persze bonyolult feladat, de új és nagyon értékes eredményeket ígér
(sőt garantál!), amelyeket a nyelvtörténet mellett más tudományokban (pl. irodalom- és
művelődéstörténet) szintén feltétlenül hasznosítani lehetne. Az etimológiai statisztika
módszerei és eredményei természetesen hathatnának az összehasonlító nyelvészeti és
a tipológiai kutatásokra is. — Mindehhez szeretném hozzáfűzni, hogy a nagyobb és gaz-
dagabb anyag feldolgozásához feltétlenül a számítógép segítségéhez kellene fordulni.

Az etimológiai szempontú gyakorisági vizsgálatok az oktatás számára is kitűnő lehetőségeket kínálnak. Igen jól ismerte fel ezt HAJDÚ MIHÁLY (l. Szóet. 1994. és 1997.). Előadásom elhangzása és a kézirat leadása után jutott el hozzám, illetőleg jelent meg két további olyan füzet, amelyet az ő irányításával írtak egyetemi tanítványai: a „Hét bibliafordítás összehasonlító etimológiai vizsgálata” című (Bp., 1997.) a Károli Gáspár Református Egyetemen, míg a „Lakatos Demeter két versciklusának szóetimológiai vizsgálata” című (Bp., 2000.) az ELTE Bölcsészkarán készült. — Az EWUng. megjelenése után az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen GERSTNER KÁROLY készítettett hallgatóival etimológiai statisztikákat. A vizsgálódás tárgya egyrészt maga az EWUng. volt; ezt KERESZTES LÁSZLÓ statisztikája nem tette feleslegessé: nemcsak azért nem, mert a KERESZTES megállapította szócikkszáma valamelyest eltért az EWUng. mutatókötetében (1997. 159) közölttől, hanem azért sem, mert olyan kategorizálási elveket és módszereket is érdemes kipróbálni, amelyek különböznek KERESZTESÉITŐL. Más dolgozatok szerzői pedig az EWUng. segítségével készítették el választott szövegmintájuk szókincsének etimológiai szempontú használati statisztikáját és az ahhoz kapcsolódó elemzést. A GERSTNER-tanítványok dolgozatai publikálatlanok: ez az oka annak, hogy tanulmányomban nem hivatkoztam rájuk. Annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy a szerzők (nyilván szemináriumvezetőjük tanácsára is) a HAJDÚ-tanítványoktól eltérően a szavaknak (és nem a töveknek) a használati statisztikáját állították össze. — Fontosnak és hasznosnak tartom HAJDÚ és GERSTNER kezdeményezését: a gyakorisági felmérések során életszerűbbé és maradandóbbá válnak az etimológiai ismeretek, az egyetemi hallgatók gyakorolhatják a szótárhasználatot, felfedezhetik az etimológiai búvárkodás örömeit és nehézségeit, önálló döntésekre és érvelésre kényszerülnek.

Véleményem szerint tehát szükség is, lehetőség is volna arra, hogy az etimológiai kategóriák előfordulási arányaikkal együtt a kutatásban és az oktatásban a jelenleginél nagyobb szerepet kapjanak. Tanulmányommal erre szerettem volna felhívni a figyelmet. Céloamat nemcsak akkor érném el, ha az etimológiai statisztikai vizsgálatomban érvényesített elvek és az alkalmazott módszerek követőkre találnának, hanem akkor is, ha más szerzők pontosítanak, gondos és meggyőző érveléssel felülbírálnák, illetve kiegészítenék őket.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Proportions of etymological categories in contemporary short stories

See abstract on p. 181, MNy. 2., this year.

LÁSZLÓ HORVÁTH

Bethlen Miklós „ezer vagy kétezer szavas” latin—román—magyar szójegyzéke*

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN hívta fel a figyelmet (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I., Szerk. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, Osiris Kiadó, Bp., 1998. 505) Bethlen Miklós Önéletrírásának alábbi részletére: „Egyszer rágondolá magát, [Keresztúri Pál] hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de

* A tanulmány az OTKA (F 029476) támogatásával készült.

ezeket nem egyszersmind, hanem egymás után. Először oláhu ezer vagy kétezer vocabulát leíratott úgy, mint oda fel írtam a deákról; megtanulám, tudom egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék szót, megtanultam. Osztan mind csak a beszélő praxisra adott üdöt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyékiét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és a tanításban való dexteritását [alkalmatosságát]. Ezt akkor ugyan én egyiket sem tanultam meg jól, sőt azután sem perfecte, sőt már némelyiket nagyobbára el is felejtettem, de ugyancsak nagy seminis thesaurus [gazdag magvetés] volt jövődöre, és akkor nekem s néki nagy fama s admiratio, mert én ugyancsak azon a fundamentomon építettem azután, noha mind matéria, és ha az nem is annyira is de a forma igen különbözött quod ad philosophiam et docendi ac discendi formam [ami a filozófiát és a tanulásnak és a tanításnak módját illeti], mely ide alább világosabb lészen.” (Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós Művei. Kiad. V. WINDISCH ÉVA, Bp., 1980. 541.) Jogosan merül fel a kérdés, hogy mi történhetett ezzel az ezer vagy kétezer szavas szójegyzékkel. Eltűnt nyomtalanul, avagy állnak-e a rendelkezésünkre ma olyan adatok, melyek alapján azonosítani lehet ezt a szójegyzéket, vagy ki tudjuk-e mutatni esteleges hatását más, ismert szótártörödékekre? A választ maga Bethlen Miklós adja meg: „Sokszor bántam s ma is bánom, hogy amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásaim Kolozsvárott elvesztenek.” (Bethlen i. m. 532.) Ezzel a kérdést megoldottnak is tekinthetnénk, ha nem került volna elő Luigi Fernando Marsili Bolognában őrzött hagyatékából egy 2495 szóból álló latin—román—magyar szójegyzék, melyet 1930-ban CARLO TAGLIAVINI ki is adott. (CARLO TAGLIAVINI, Il „Lexicon Marsilianum”. Dizionario latino—rumeno—ungherese del sec. XVII. București, 1930. A továbbiakban LexMars.). A kérdés tehát az, hogy azonos lehet-e a szakirodalomban Lexicon Marsilianumnak nevezett szótártörödéke Bethlen Miklós iskolai jegyzetével, vagy ha nem, akkor milyen kapcsolat létezhet a két szójegyzék között?

Három XVII. századi román—latin vagy latin—román szótárkísérletről tudunk: Teodor Corbea latin—román szótára, egy névtelen által szerkesztett román—latin szójegyzék és a Lexicon Marsilianum. Mindhárom szótárkezdeményezés kéziratban maradt, és csak a XIX. sz. végén, XX. század elején jelentek meg nyomtatásban. A brassói származású Teodor Corbea — aki II. Rákóczi Ferenc moszkvai és konstantinápolyi követe volt — 5000 szavas szótára a mai napig kiadatlan. GÁLDI LÁSZLÓ mutatta ki, hogy Corbea, aki 1693—1703 között írta szótárát, Szenci Molnár Albert szótárának második, 1611. évi kiadását használta fő forrásként, legtöbb helyen szó szerint lefordítva azt (NyK. XLVIII. 1931—34: 70). A Lexicon Marsilianum és Corbea szótára között nem mutatható ki semmiféle összefüggés.

A másik román—latin szótár szerzőjét nem ismerjük. B-P. HASDEU Anonymus Lugosiensisnek nevezte, mivel arra a következtetésre jutott, hogy a szerző Lugos környéki lehetett (Revista pentru istorie archeologie și filologie VI. 1891. 1—48). A későbbiekben a szótár kiadója GRIGORE CREȚU (Tinerimea Română I. 1898. 320—80) nem lugsosinak, hanem karánsebesi származásúnak vélte a szerzőt (Anonymus Caransebesiensis, akit aztán NICOLAE DRĂGANU Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi diáktársával, Mihai Halici-csal azonosított. (NICOLAE DRĂGANU, Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. al XVII-lea: Dacoromania IV. 1924—1926: 76—169.) Drăganu Halici szerzősége mellett felsorakoztatott érveit mind a román, mind a magyar nyelvészek fenntartásokkal fogadták. Román részről SEXTIL PUȘCARIU (Istoria literaturii române. Epoca veche, Sibiu, 1930². 107—10), AUREL COSMA (Scriitori români bănățeni din timpul calvinismului. Viața Românească, 1933. 12) és GEORGE IVAȘCU (Istoria literaturii române I. București, 1969. 238—9) fogadta el Halicit szerzőként. A fenntartásaikat hangoztatók

közül NICOLAE CARTOJANT (Istoria literaturii române vechi II, București, 1943. 106—7), ALEXANDRU BELUT (Cîteva considerații cu privire la autorul primului dictionarum valachico-latinum: Orizont 1969: 5) és ALEXANDRU PIRUT (Istoria literaturii române I. București, 1970. 196) kell megemlítenünk. Magyar részről inkább a történészek fogadták el (pl. MAKKAI LÁSZLÓ, Magyar—román közös múlt. Bp., 1989². 148, Erdély története II. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN, Bp., 1988³. 930), míg GÁLDI LÁSZLÓ és TAMÁS LAJOS fenntartásaikat hangoztatták (GÁLDI i. m. 69, TAMÁS LAJOS rövid hozzászólása e kérdéshez: Ungarische Jahrbücher VII, 465—6). Mi a továbbiakban a szerzőt TAMÁS LAJOS javaslata alapján Anonymus Banatensisnek fogjuk nevezni, hisz csak annyit állíthatunk róla biztosan, hogy bánági volt, de hogy ezen belül lugosi vagy karánsebesi, azt szinte lehetetlenség eldönteni.

Legutóbb MUSNAI LÁSZLÓ vetette fel azt, hogy az Anonymus Banatensis Halici apjával, az idősb Halici Mihai-jal lenne azonos. MUSNAI arra alapozta feltevését, hogy az 1674 október 31-én Szebenben felvett hagyatéki leltár szerint az ifjabb Halici tulajdonában volt egy, az apja kezével írt szótár: „Vocabularium paterna manu scripta” (MUSNAI LÁSZLÓ, Új adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához: NyIrK. 1960/1—2: 78). Sajnos Halici könyvtárának csak egy része maradt fenn, és amik belőle számunkra a legfontosabbak lennének, a kéziratok a mai napig nem kerültek elő. (MARIA URȘUȚIU, Din nou despre biblioteca Halici (1674). Biblioteca și Cercetare XII. 1988. 268—89; Erdélyi könyvesházak 1563—1757 III. s. a. r. MONOK ISTVÁN, NÉMETH NOÉMI, VARGA ANDRÁS. Szeged, Scriptum KFT, 1994. 194—216; Adattár a XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.) Így nem tudjuk összevetni a Halici tulajdonában volt Vocabulariumot, a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött Anonymus Banatensis szövegével (jelzete H 3). Hipotézisének bizonyítására MUSNAI sem használja ki a legnagyobb lehetőséget, azt ugyanis, hogy az Anonymus Banatensist összevesse idősb Halici Mihály kezeírásával. Valószínű, hogy MUSNAI LÁSZLÓ 1960-ban nem tudta megszerezni a BEK-ből az Anonymus Banatensis kéziratát. ENGEL KÁROLY szíves közlése alapján tudom, hogy a közelmúltban a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Nyelvtudományi Intézete lekérte a BEK-ből a kéziratot. Az intézet munkatársainak tehát alkalmuk lett volna összevetni azt a szászvárosi református kollégiumban fennmaradt idősb Halici autográf feljegyzéseivel. Sajnos arról ENGEL KÁROLY sem tudott bővebb felvilágosítást adni, hogy ez az összevetés egyáltalán megtörtént-e, és ha igen, milyen eredménnyel járt. Időközben nekünk sikerült ezt az összevetést elvégezni. Az idősb Halicinak két autográf bejegyzését — az egyik Keresztúri Pál „Csecsemő keresztény” (1638) c. könyvében (Kolozsvári Református Teológiai Fakultás Könyvtára; RMK. 257), a másik Melanchton Grammaticájában (1628, Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltára) maradt fenn — hasonlítottuk össze az Anonymus Banatensis szövegével. Egyértelműen megállapítható, hogy két külön kézírásról van szó, tehát a Pray György gyűjteményében fennmaradt szótártörzsdék, amennyiben eredeti és nem másolat, szerzője nem lehetett az idősb Mihai Halici.

Jóllehet az Anonymus Banatensis és a Lexicon Marsilianum szókincse nagymértékben eltér, és egyes azonos latin szavaknak is eltérő mind a latin, mind a magyar fordítása (pl. LexMars: Festino — Grabesk — Sietek; Anonymus Banatensis: Abat [eltérek] — Festino), azért számos magyarizmus és tájnyelvi román szó megegyezik, ami mindenképpen azt bizonyítja, hogy a Lexicon Marsilianum román részének szerzője bánági volt. Így például a Lexicon Marsilianum román szókészletében található 24 olyan magyar jövevényszó közül, melyek bekerültek a román irodalmi nyelvbe is, csupán 7 található meg az Anonymus Banatensisben. Ezzel szemben a Lexicon Marsilianum 77 regionális bánági magyarizmusa közül 25 megtalálható az Anonymus Banatensisben is. Az eddigi ér-

telmezők nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget annak, hogy az Anonymus Banatensisben csak a román részt írta mindvégig ugyanaz a kéz. Sok szónak nincs meg a latin megfelelője, ami arra enged következtetni, hogy, mivel a szerző nem tudott jól latinul, előbb a román részt állította össze. Egy második kéz az első négy lapra egyes szavak magyar megfelelőjét is beírta. (Ezeket Crețu a szótár közlésekor kihagyta.) Egy harmadik kéz, a Loncza Jóskáé, aki a legkorábbi ismert tulajdonosa a szótárnak, sok helyt kiegészítette, főleg a hiányos latin részt. A Loncza család lugosi származású volt, címeres levelet Bethlen Gábortól Loncza György 1628. ápr. 20-án nyert. Véleményünk szerint az Anonymus Banatensis ósválozatát az idősb Halici írta, melyet a környezetében élő román kálvinista nemesek a későbbiekben lemásoltak és kiegészítettek.

Mindezek mellett ha elfogadjuk, hogy Bethlen Miklósnak van valami köze a Lexicon Marsilianumhoz, akkor az ifjabb Halici személye is érdekes lehet számunkra. Amint az előbbiekben láttuk, Bethlen Miklós Keresztúri Páltól kapta azt a feladatot, hogy az „ezer vagy kétezer oláh vocábulát” összeírja. Mint már említettük, Keresztúri Pál „Cse-csemő Keresztény” (Gyulafehérvár, 1638., majd 1640.) c. könyvének egyik példánya az idősb Halici tulajdonában volt, aki a könyvhöz kötött üres lapokra latin és magyar nyelvi feljegyzésein kívül néhány román zsoltárfordítást is lemásolt. Ez azt bizonyítja, hogy Keresztúri Pál tevékenységét a lugosi-karánsebesi (a Halici család karánsebesi) értelmiségi kör figyelemmel kísérte. E kör tagjai, valamint a Gyulafehérváron és Nagyenyedén tanuló-tanító magyar értelmiségiek között személyes kapcsolat is szövődött. Az ifjabb Halici 1659—1663 között a nagyszebeni református kollégiumban tanult. Pápai Páriz Ferenc naplójából tudjuk, hogy 1664-ben ment át Nagenyedre, ahol egy kisebb megszakítást (1667—1669) kivéve 1674-ig maradt. Halici Pápaival mindvégig jó viszonyban volt: 1674-ben az akkor peregrinációra induló diáktársához román nyelvű ódát írt hexameterben, melyet később a híres debreceni orvos, Weszprémi István latinra fordított és elküldte Kazinczynak. 1674-ben azonban nemcsak Pápai, hanem Halici is távozott Nagenyedről. Rövid ideig Nagyszebenben tartózkodott, majd 1674. okt. 31-én végrendelkezett, és utána külföldre ment. Hollandiában, majd később Angliában telepedett le, de Erdélybe már soha nem tért vissza. Mi lehetett az oka Halici rejtélyes és gyors távozásának? MUSNAI LÁSZLÓ szerint az, hogy összetűzésbe került a főúri diáksággal. Legalábbis erre enged következtetni a diákok subscriptiós könyvében a Halici neve után található bejegyzés: „Catilina Collegii pestis exturbatus” [A kollégium pestise, Catilina kitaszított]. Ezt erősíti meg Misztótfalusi Kis Miklós is Mentségében, amikor elkeseredésében vissza akarván térni Hollandiába így ír: „Nemcsak arra mentem — megvallo —, hogy méltónak ne ítéljem e hazát mesterségeimre, hanem arra is resolváltam volt tavaly is magamat, hogy végbúcsút vegyek tőle, lehetetlennek látván tovább is subsistálnom. Sőt még nemcsak erre resolváltam volt magamat, hanem hogyha ugyan exiliumban kell mennem, egy apológiával úgy elhíresítem Erdélyt egész Európában, és valahol járok-kelek, a hamis hitet úgy a fejekbe csapom, hogy bizony Erdélynek legjobb kővárjáért fel nem vennék; és mennél nagyobb devotióval voltam eleinten nemeztetemhez, annál nagyobb aversióval lésszek ezután, és a magyarnak még a híretől is futok, mint Karánsebesi [azaz Halici] és ártok inkább ha lehet, mint használnék.” (Erdélyi féniks. Kiad. JAKÓ ZSIGMOND. Bukarest, 1974. 223—4.) Vajon miért futott Halici a magyarnak még a híretől is? Nem tudni, hogy mibe keveredhetett, de az tény, hogy Bethlen Miklós fia, Mihály angliai útnaplójában minduntalan a nem éppen hízelgő „vad oláh” jelzővel illeti: „Vad oláh Halicius Karánsebesit megszorítottuk annyira, hogy nemi hispanica inquisitionnak nevezi beszédünket. [...] Délután nézzük a londiniumi tanácsházát, ismét Halicius Karánsebesi, a vad oláh természetét levetkeztetve, hozzám jő, és velem kezd magyarul beszélni, a coffipaliumba [kávézó] megyünk azután a Regia Societasban a Conventumban, aholott az ő angliai dis-

curusokat halljuk, és kofe ágát levelestől és gyümölcseivel látunk, más experimentumokat is.” (Bethlen Mihály Útinaplója 1691—1695. S. a. r. JANKOVICS JÓZSEF. Bp., 1981. 87, 191.)

Mindezek után az a véleményünk, hogy a *Lexicon Marsilianum* keletkezésének gyökerei az 1650—1655-ös évekre nyúlnak vissza. Egy ilyen szójegyzék elkészítése azon magyar literátor-politikusok fejében fordulhatott meg, akik szerették volna megnyerni a románokat a reformációnak. Nem kizárt, hogy Keresztúri Geleji Katona Istvántól kapott erre ösztönzést, és a szótár román részének elkészítéséhez (hisz ő maga, amint Bethlen beszámolójából kiderül, nem tudott románul) egy karánsebesi vagy lugosi román értelmiségi (talán épp a szótáríró idősb Halici Mihály) segítségét is igénybe vette. Keresztúrinak birtokában mindenképpen lenni kellett már egy latin—román, vagy román—latin szójegyzéknek, melynek alapján Bethlen a sajátját elkészítette, hisz „ezer vagy kétezer vocabulát” minta nélkül nehezen tudott volna összeírni.

Bethlennek az iskolai jegyzetei, amint már említettük, 1660 után megsemmisültek, így a mai formában fennmaradt *Lexicon Marsilianum*nak Bethlen semmiképpen sem lehet a szerzője. Az öreg Halici 1671 márciusában halt meg Nagyenyeden, szótára tehát ezután kerülhetett a fia birtokába. Feltételezésünk szerint ez a szótár nemcsak Bethlen szójegyzékének, hanem a *Lexicon Marsilianum*nak is forrásul szolgált. Ez utóbbi ugyanis nem tudományos, hanem gyakorlati igénnyel készült: az erdélyi főurak használhatták a mindennapi kommunikációban. Emellett szól Tagliavininek az a megállapítása, hogy a szótár latin része a magyarországi és erdélyi iskolákban tanított és a hétköznapi kommunikációt szolgáló latinhoz áll közel (*LexMars.* 46). Ez logikus is, hisz Bethlenéknek nem tudományos, hanem gyakorlati okokból volt szükségük a román nyelv ismeretére. Az erdélyi főurak eleven kapcsolatot tartottak fenn a moldvai és havaselvi vajdákkal és bojárokkal. JAKÓ KLÁRA kutatásaiból azt is tudjuk, hogy ez a főleg episztoláris kapcsolattartás elsősorban magyarul, ritkán latinul, de semmiképpen sem románul folyt (JAKÓ KLÁRA, *A moldvai és havasalföldi vajdák magyar nyelvű levelezéséről*: *Holmi* 1996/1: 53—66). Ebből a szempontból tehát nem lett volna szükségük az erdélyi főuraknak román tudásra. Annál inkább viszont a saját román jobbágyaikkal való kapcsolattartásban. A Bethlen családnak számos román jobbágya volt, melyek még Bethlen János ügyködése révén kerültek a család szolgálatába. Bethlen Miklós önéletírásából pedig az is kiderül, hogy valóban jó tanítvány volt, és némileg meg is tanult románul, hisz román jobbágyaival anyanyelvükön beszélt: „Az én pór hadamban jó láncsás, vasvillás vala circiter huszonöt vagy harminc, kiket én láncfásoknak híttam. Este egykor ott a belső kerítés árka mellett járván a bástyán, elészólitám az egyik láncfás tizedest tíz, tizenketted magával s mondám: Ha éjszaka valami olyan tüzes, szikrázó állatot láttok, hogy jó, várjátok meg, hogy essék le, és ottan mindjárt láncsa és vasvillákkal hőmpölygessétek bé ebbe a tó vagy árokba. Én oláhoknak oláhuul mondám, ők is nagy bátran s vígan mondák: Bukurosz domne asa om fäcse [Örömet uram, úgy fogunk cselekedni]” (Bethlen i. m. 771). Lehet, hogy mégsem semmisült meg a szójegyzéke, és folyamatosan használta a román jobbággyokkal való érintkezésben?

Nem szóltunk még azonban Luigi Fernando Marsiliről, akinek a hagyatékában fennmaradt ez a háromnyelvű szójegyzék. Marsili 1682-ben lépett először Magyarország földjére, amikor mint az Aeneas Caprara vezette császári hadsereg közlegénye, majd később káplárja és őrmestere, a Rábaköz térképének elkészítésével bízták meg. 1683-ban a Rába vonalának védelmében török fogságba esett, és Ahmed temesvári basa szolgája lett, aki egy kávé mellé osztotta be. Marsili kénytelen volt megtanulni a mesterséggel járó foglalkozást, aminek eredményeképpen később, a fogságból való szabadulása után, 1685—86-ban Sopronban megírta a kávéról szóló művét. (VÉKONY LÁSZLÓ, *Egy olasz poli-*

hisztor a Kárpát-medencében. Újvidék, 1984. 11—3; CSATAKI E[NDRE], Marsili természettudós soproni kapcsolatai: Soproni Szemle 1941: 146.) 1686-ban mint a császári hadsereg egyik vezetője vett részt Buda várának visszafoglalásában, amikor is a vár elestét követően Mátyás király könyvtára után kutatva a főmecsetben 800 korvinát talált. Ebből Rabatta 300-at Bécsbe küldetett, Marsili néhányat megtartott magának, és arra kérte Petelio császári könyvtárost, hogy készítse el a Bécsbe küldött könyvek jegyzékét, amiből azonban nem lett semmi. (THALY KÁLMÁN, A budai mufti könyvtára az 1686-os években: MKsz. 1896: 338—40; VÉKONY i. m. 13; CSAPODI CSABA, A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Bp., 1984. 39—42, MTA Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 15/40.) A következő években a Magyarországon és a Balkánon folyó törökellenes harcokban vett részt. 1688 májusában Csáktornyára is eljutott, ahol a fiskális javak vizsgálatával bízták meg. (IVÁNYI BÉLA, Luigi Fernando Marsili primo esploratore dello Grande Pianuro ungherese. In: Celebrazioni di Luigi Fernando Marsili nell secondo centenario delle Morte 29—30. nov. 1930. Bologna, 1931. 206—7.) Lehet, hogy már ekkor megszerezte azokat a Zrínyiekre vonatkozó dokumentumokat, melyek a hagyatékában maradtak fenn. Véleményünk szerint azonban ez csak később történhetett meg, mert Zrínyi Ádám könyvtáráról csak egy 1700. máj. 8-án Globovácról kelt jelentésében tesz említést, mely szerint a könyvtár ekkor Zrínyi Ádám exfelesége, „contessa Flassin” birtokában volt. Marsili jelentésében külön felhívja a figyelmet „egy különösen szép kéziratos könyvre, melyben az illír családokra vonatkozó feljegyzések találhatók” (*un beletrissimo libro manuscritto, con tutte le notizie delle famiglie illiriche*). (Luigi Fernando Marsili, Relazioni dei confini della Croatia e della Transilvania a sua maesta cesarea. II, a cura di Raffaella Gherardi, Muchi. Modena, 1988. 331. A továbbiakban *Relazioni*.) A Marsili-hagyaték 103. kötetében (*Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum in Commissione limitanea collecta*.) található is egy genealógia a Zrínyi családról (*Zrinianae prosopiae arbor genealogica*), valamint egy másik irat, mely a cím alapján nem lehet más, mint Forstall *Stemmatographia*-ja: *Stemmatographia Zriniarum Mavortiae familiae*. (LUDOVICO FRATI, *Catalogo dei manoscritti dei Luigi Fernando Marsili conservata nella Biblioteca Universitaria di Bologna*. Firenze, 1928. 115, VÉKONY i. m. 37—8.) A kötet címéből kiderül, hogy Marsili ezeket az iratokat nem az 1688-as csáktornyai útja, hanem a karlócai békét követő határrendezés alkalmával, tehát 1700—1701-ben gyűjtötte. Valószínű, hogy a kötetben szereplő többi horvát, magyar és erdélyi vonatkozású irat is ekkor került a birtokába. Ezek közül érdemes megemlíteni egy végleg eltűnt vagy mindmáig lappangó nyomtatványt (*Franciscus Ladany: De gestis Banorum regni Sclavoniae*), valamint Rozsnyai Dávidnak azt a török nyelven összeállított dokumentumgyűjteményét, melyet konstantinápolyi követként adott át a szultánnak, és melyet Marsili 1701-ben latinra fordított. Ugyancsak ebben a kötetben található — ami azonban Frati katalógusából nem derül ki — Erdély népeinek és történelmének rövid ismertetése, az erdélyi etnikumokról készült metszetekkel, mely szintén Marsili felkérésére készült; és ami számunkra még fontosabb, Bethlen Miklós Moribunda Transylvaniae c. röpirata is. (VERESS i. m. 222; JANKOVICS JÓZSEF, Bethlen Miklós két levele Luigi Fernando Marsilihez. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. TUSOR PÉTER. Bp., 1998. 428.) Az erdélyi magyarokról, székelyekről, szászokról, románokról, örményekről, cigányokról szóló rövid ismertetéseket ÁLDÁSY ANTAL közölte: „Olaszországi levéltári kutatások” (MKsz. 1892—93: 268—77), a metszetek pedig THALY KÁLMÁN ismertette (Erdélyi costume-képek a XVII. századból: Akadémiai Értesítő 1893: 659—61). JANKOVICS JÓZSEF hívta fel a figyelmet arra, hogy Bethlen röpiratának egy másik másolata a Marsili-hagyaték 57. kötetében is megtalálható, ami Frati katalógusából szintén nem deríthető ki. Ebben a kötetben a cím szerint (*Manoscritti diversi toccanti lo studio*

naturale di operazioni militari del 1693 sine al 1699) azok az iratok vannak, melyeket Marsili 1693—1699 között gyűjtött. A Moribunda Transylvaniae mellett itt található még egy Apafiról szóló irat (Probabile ac morale tertium expediens ac moderamen aulicum super statu Appafi et Transylvania circa Apafium), Istvánffy krónikájából egy részlet (Extractus historiae Nicolai Istvanffy libri 34), valamint Marsili és Constantin Cantacuzino havasalföldi bojár és történetíró levélváltása. Marsili a románok latin származásáról, valamint Moldva és Havasalföld vajdáiról kért információkat a havasalföldi literátor-politikustól egy Daciáról szóló történeti-természeti-földrajzi értekezés megírásához. Constantin Cantacuzino, aki 1663-ban részt vett az érsekújvári ostromban és azután is sűrűn levelezett az erdélyi főurakkal, főként Teleki Mihállyal és Bethlen Miklóssal, egy olasz—román szójegyzéket is összeállított Marsili számára. Ez azonban, amint azt TAGLIAVINI kimutatta, nem hozható összefüggésbe a Lexicon Marsilianummal. (CARLO TAGLIAVINI, Un frammento di terminologia italo-rumena ed un dizionario geografico dello stolnic Constantin Cantacuzino. Revista filologică, Cernăuț, 1927. I, 167—84.)

Marsili gondosan feljegyezte, hogy milyen iratokat mikor, hol és kiktől szerzett meg. Logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a Lexicon Marsilianumot is erdélyi tartózkodása alatt lelte fel. Marsili 1690-ben járt először Erdélyben. Ekkor az Erdélyi szorosok védelmével bízták meg, és így alkalma nyílt a Székelyföldet, főként Csík- és Kézdiszéket bejárni. De felkereste ekkor a fontosabb erdélyi városokat is (Brassót, Kolozsvárt, Szebent, Gyulafehérvárt), Szamosújvárott pedig még a Kemény család régi kastélyát is (vechio castello privato della famiglia Kaminianos) meglátogatta. Mindezekről részletesen beszámolt az ekkor írt Relazione militare della Transilvania c. jelentésében. Ugyancsak e hadjárat alkalmával szerezte meg meg Thököly elfogott kémeinek vallomását, Thököly 1690. dec. 15-én Tîrgovișten kelt és Erdélybe küldött kiáltványát, valamint a székelyek rovásírásos ábécéjét és e rovásírással írt naptárat, melyeket szintén TAGLIAVINI adott ki (CARLO TAGLIAVINI, Luigi Fernando Marsili e la scrittura runica dei Siculi di Transilvania. Klny. az Il Comune di Bolognából, 1930. E rovás emlék részletes elemzése: SÁNDOR KLÁRA, A Bolognai-rovás emlék. Szeged, JATE, 1991.). A Habsburg-ellenes erdélyi nemesek egy része már ekkor felvette a kapcsolatot Marsilival az 1690. dec. 8-án Sztáncsestről írt levelükben, melyben Magyarország népeinek a németek részéről elkövetett sérelmeiről számoltak be (in cui se lamentano le estorsioni che patiscono alcuni popoli dell'Ungheria da'Tedeschi). 1691. okt. 28-án Marsili még Szebenben volt, innen keltezte levelét Constantin Brîncoveanu havasalföldi vajdának. A tél beálltával azonban Bécsbe rendelték. VÉKONY LÁSZLÓ szerint az addig gyűjtött iratokat és tárgyakat Marsili ekkor Bolognába küldte testvéréhez. Nincs tudomásunk arról, hogy ezek között már ott lett volna a Lexicon Marsilianum is.

Marsili 1692 után is sokat tartózkodott még Magyarországon: 1693 elején Mohácson járt, 1693 telén meglátogatta a Zólyom környéki bányákat; a későbbiekben pedig bejárta Bácskát, Kis-Hont és Gömör vármegyéket, majd 1698-ban részt vett a zentai csatában. Erdély földjére azonban csak a karlócai béke megkötése után lépett ismét, a határrendezési bizottság vezető tagjaként. 1700—1701-ből számos olyan levélről van tudomásunk, melyeket a Gubernium és a Hunyad megyei nemesség írt hozzá a határkiigazítás ügyében.

Marsili első jelentését 1700. okt. 9-én küldte Lugosról a császárnak. Ebből tudjuk, hogy szeptember 30-án részt vett a temesvári és az erdélyi követek gyűlésén, ahol Naláczy Istvánnal és annak fiával, Lajossal személyesen is megismerkedett; jelentésében Naláczy Lajos beszédének egy részét szó szerint is idézi (Relazioni 406). A Marsilival tárgyaló hivatalos küldöttség vezetője Naláczy István és Sárosi János voltak. Ismeretségi és levelezési viszony fűzte ezenkívül még Apor Istvánhoz, Keresztesi Sámuelhez, Mikes

Mihályhoz, Bánffy Györgyhez, Macskási Péterhez, Szacsali Mátyáshoz, és ami számunkra a legfontosabb, Bethlen Miklóshoz is. Jankovics József — aki Bethlennek két Marsilihez írt levelét publikálta — újabb kutatásai alapján immár biztosan állíthatjuk, amit egyébként már Bethlen önéletírása is sugallt, azt tudniillik, hogy Bethlen és Marsili a kötelező hivatalos kapcsolattartáson túl magánlevelezésben is állt. Valószínű, hogy Bethlen is segítségére lehetett Marsilinek azon fontos és nehezen hozzáférhető adatok megszerzésében, melyek ez utóbbi jelentéseiben is fel-felbukkannak. Így például tudjuk, hogy megszerezte az erdélyi Gubernium segítségével Apafi levéltárából azokat a leveleket, melyeket még a nagyvezér írt Karánsebes helyzetéről Barcsai Ákos idejében. Számunkra még ennél is fontosabb az esetlegesen Brassóba került korvinák után érdeklődő Marsilinek az a feljegyzése, melyben a Bethlen család egyik jeles tagjával (vir eruditus ex domo Bethlenio) való beszélgetéséről számol be (LexMars. 35). Véleményünk szerint ez a *vir eruditus* nem lehetett más, mint maga Bethlen Miklós.

Ha elfogadjuk tehát azt a feltételezést, hogy a Lexicon Marsilianum abban az értelmiségi körben keletkezett, melynek tanulóévei alatt Bethlen Miklós is a tagja volt, akkor önként adódik a következtetés: a szójegyzéket Marsili Bethlen Miklós révén szerezte meg 1700—1701-ben. (Marsili ugyanis 1701 áprilisáig tartózkodott Erdélyben. 1702 májusában már útban volt Szeged felé, majd később az időközben kitört spanyol örökösödési háborúban vett részt. Magyarországra és Erdélybe többé nem tért vissza.)

Ezen elméletünk ellen három érv hozható fel: az első és egyben a leggyengébb az az, hogy a Lexicon Marsilianum önálló kötetben maradt fenn és nem az Erdélyben gyűjtött iratok között. Marsili csak a szójegyzék címét (Lexicon Latinum Walachicum et Hungaricum) írta rá saját kezűleg az irat első lapjára, de nem jelölte meg — szokásától eltérően — hogy mikor, kitől és hol szerezte meg azt. TAGLIAVINI tisztázta azt is, hogy csak a cím Marsili írása, a szótár többi része nem, ahogy azt SZILÁDY ÁRON hitte. A második érv az, hogy a szótár szerzője nem magyar, de nem is román, hanem német anyanyelvű volt (LexMars. 184). (Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy véleményünk szerint helyesebb másolóról, semmint szerzőről beszélni.) A harmadik és egyben a legsúlyosabb ellenérv az az, hogy GÁLDI LÁSZLÓ (MNy. 1931: 43) szerint összefüggés mutatható ki a Lexicon Marsilianum és Szenci Molnár Albert szótárának 1708. évi nürnbergi kiadásának német része között, ugyanis a Lexicon Marsilianum több magyar értelmezése német forrásban leli magyarázatát: pl. a *harpax* (enyves gyanta) szónak a Lexicon Marsilianumban a román és magyar jelentése *pansinye* — *pook*. GÁLDI szerint (Tagliavini kiadásában kommentár nélkül marad) ez a Lexicon Marsilianum egyik legérdekesebb tévedése, és azzal magyarázható, hogy az 1708. évi Szenci-szótárban a *harpax* német megfelelője a *Spinnwistel*. A szerző-másoló a német kifejezést félreértve — mondja Gáldi — a német kifejezés első tagját a *Spinne* (pók) szóval hozta összefüggésbe. Egy másik példa: a Lexicon Marsilianumban a latin *rumen* szó román fordítása hiányzik. Magyar megfelelője a *gége*. Szenci szótárának 1708-ig megjelenő mindhárom kiadásában a *rumen* szót a következőképp találjuk magyarázva: *Kérő gyomor, kiből az barom az füvet visszarágja; item kérő rágás*. Az 1708. évi kiadásban pedig még a következő német fordításokat találjuk: „Die Wonne, der Magen, das Gurgelein am Hals. Item: der Ort wo die Wiederkäung geschicht.” Hogy a Lexicon Marsilianumban a román jelentés hiányzik, az azt jelenti GÁLDI szerint, hogy az ismeretlen szerző jobban tudott magyarul, mint románul. Ha ezt elfogadjuk, akkor felmerül a kérdés, hogy miért egy német szótárból veszi a *gége* szót. Véleményünk szerint azonban valószínűbb, hogy se románul, se magyarul nem tudott jól, és ezért folyamodott szótárhoz. Ez azt a feltételezésünket erősíti meg, hogy a másoló és nem a szerző volt német. Ezt bizonyítják a szavak fonetikai sajátosságai (pl. a zöngés és zöngétlen

mássalhangzók felcserélése), valamint az, hogy az üresen hagyott negyedik oszlopba a német rész került volna (LexMars. 184). GÁLDI és TAGLIAVINI is abból indult ki, hogy nem másolatról, hanem eredeti kéziratról van szó. Ezt viszont semmivel sem tudjuk bizonyítani. Figyelembe véve Marsilinek a már fentebb ismertetett iratgyűjtési technikáját, azt tartjuk valószínűbbnek, hogy a Lexicon Marsilianum az ő felkérésére készülhetett. Az eredeti kézirat tulajdonosa pedig véleményünk szerint nem saját példányát — hisz ennek valahol nyoma maradt volna —, hanem egy másolatot küldött el Marsilinek.

Ha elfogadjuk, hogy a Lexicon Marsilianum egyik fő forrása a Halici család szótára lehetett, akkor a német hatás magyarázatára kínálkozik egy másik lehetőség is. Már MUSNAI LÁSZLÓ felvetette, hogy 1674 után Halici kézíratainak egy része barátjához, a magyarul és románul is verselgető nagyszombeni szász királybíróhoz, Valentin Frank Von Frankensteinhoz (1643—1697) kerültek. Mint láttuk, Marsili 1690—91-ben huzamosabb ideig Szebenben tartózkodott, tehát mindenképpen találkoznia kellett egy olyan fontos közjogi tisztséget betöltő emberrel, mint a szász királybíró. Nem kizárt, hogy a Halici-féle szótárt felhasználva már ekkor összeállította Valentin Frank von Frankenstein Marsili számára a Lexicon Marsilianumot. Ezt a feltételezésünket megerősíti az is, hogy Marsilinek az ekkor gyűjtött iratai között található egy Erdély-leírás (Biblioteca Universitaria di Bologna, a továbbiakban BUB. ms. Marsili, nr. 103. 323a—330b), melyben a szerző leg-részletesebben a szász székekről ír. Ezt mindenképpen olyan embertől szerezhette Marsili, aki jól ismerte a szászok közigazgatási rendszerét, és ki lehetett volna erre alkalmasabb személy, mint a szász királybíró. Feltételezésünknek ellentmond azonban az, hogy Marsili iratai közt egyetlen Frank von Frankensteinra vonatkozó adat sem található. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk GÁLDI megállapításait is, aki szerint a Lexicon Marsilianum egyik fő forrásaként Szenci szótárának az 1708. évi kiadását kell elfogadnunk. Ha ez így van, akkor a Lexicon Marsilianum 1708 és 1712 között keletkezhetett, mivel az 1712-ben készült leltár szerint már Marsili birtokában volt (LexMars. 180). Hogy került a szótár 1708 után Bolognába, amikor Marsili 1702 után már nem tért többet vissza sem Magyarországra, sem Erdélybe? Összekötő kapocsként ismét Bethlen Miklós személye kínálkozik. Marsili 1706—1708 között a dél-franciaországi Cassis-ban tartózkodott, ahol az *Histoire physique de la mer* c. munkáján dolgozott. 1708-ban tért vissza Itáliába, amikor a pápa azzal bízta meg, hogy Bologna, Ferrara és Ramegna környékén csapataival ellenálljon a Habsburg expanziós törekvéseknek. Ez az incidens 1709-ben már véget is ért. Lehet, hogy a béketárgyalások során már ekkor eljutott ismét Bécsbe. 1710—11-ben viszont biztosan megfordult a birodalmi fővárosban. Ekkor ugyanis Nagy Péter és a török közt kitört háború alkalmával Oroszországba szerette volna küldeni a bécsi udvar, de Marsili már nem akarta vállalni ezt a diplomáciai küldetést. Csak Bécsig jutott el, onnan visszafordult. (Autobiografia di L. F. Marsili, a cura di Emilio LOVARINI, Nicola Zarnichelli, Bologna, 1930. 237.) Tudjuk, hogy Bethlen Miklós 1708 júliusától haláláig szintén Bécsben tartózkodott. Véleményünk szerint Marsili bécsi útja alkalmával szerezhette meg Bethlen Miklós révén a Lexicon Marsilianumot, ugyanis semmilyen adatunk nincs arra nézvést, hogy a későbbiekben járt volna a Habsburg Birodalom területén, vagy kapcsolatban állott volna erdélyi főurakkal vagy literátorokkal.

A Lexicon Marsilianum egyik lehetséges történetét tehát a következőképpen vázolhatjuk fel: abban a formában, ahogy ránk maradt, nem egyetlen szerző műve, hanem egy hosszabb alkotói folyamat terméke. A szójegyzék ősformája még az 1650-es évek közepén alakult ki Keresztúri Pál irányításával és az ő keze alatt tanuló magyar diákok, melyeknek egyike volt Bethlen Miklós, valamint Karánsebes, Lugos környéki román diákok közreműködésével. Ha meg is semmisült ez az összöveg Bethlen Miklós iskolai jegyzeteivel együtt, egyes változatai azért fennmaradhattak az erdélyi magyar és szász főurak

körében, akik a román jobbágyaikkal való mindennapos érintkezésben vehették hasznát. Egy ilyen változatot szerezhettek meg Bethlen Miklós Marsili kérésére, melyet aztán 1708 után Bécsben egy német scriptorral lemásoltatott, aki a Szenci szótár 1708. évi kiadása alapján némileg átdolgozta a szójegyzéket. A Marsili-hagyatékban ez az átdolgozott változat maradt fenn. Tanulmányunk munkahelyi vitáján JANKOVICS JÓZSEF hívta fel a figyelmet arra, hogy kevés a valószínűsége annak, hogy Marsili a rab Bethlen Miklóssal találkozhatott Bécsben. Ugyancsak ő hangsúlyozta azt is, hogy az eredeti kézirat megtekintése előtt, hiába TAGLIAVINI kritikai kiadása, elhamarkodott lenne bármilyen végső következtetést levonni. Nos az eredeti kéziratot (BUB. ms. Marsili nr. 116) megtekintve csak megerősíteni tudjuk fenti hipotézisünket. Azonkívül, hogy sikerült kijavítani TAGLIAVINI néhány olvasati hibáját,¹ az is nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy a szótárral eddig foglalkozók figyelmét elkerülte az a tény, hogy a szótár szövegét több kéz írta. Az első oszlopot mindvégig egy kéz írta, és a szavak alakja is itt a leghelyesebb. Csupán egy jelentéktelen hiba csúszott be: a *fidicen* (hegedűs) helyett *fidicem*-et ír (LexMars. 205, BUB. ms. Marsili, nr. 116. 17a). Ezután a magyar rész a legegységesebb és néhány hiányzó szót leszámítva a legteljesebb. Ezzel szemben a román részben — mely egyben a leghiányosabb is — egy másik kéz írása is megfigyelhető, valamint az, hogy ugyanaz a kéz más-más tintával, más-más alkalommal, utólag toldott be egyes szavakat (lásd 7b, 9a, 10b, 11b, 17a, 20b, 23b, 28a—b, 29b, 30a, 31a—b, 32b, 33a—b, 34a, 35a—b, 46a, 47a). A legfontosabb mindebből számunkra az, hogy az egyik szóbokor,² mely GÁLDI szerint minden kétséget kizáróan az 1708. évi Szenci-szótár alapján készült, szintén utólagos betoldás. A szótárt összeállító, másoló tehát előbb a latin oszlopot írta meg, hisz ehhez talált legkönnyebben mintát. Utána a magyart — felhasználva egyes szavak fordításához az 1708. évi Szenci-szótárt —, majd a román részt, melyről legkevesebb forrással rendelkezett. Ez utóbbi elkészítéséhez használta fel a Marsili által Erdélyben vagy Bécsben Bethlen Miklóstól vagy Frank von Frankensteinől megszerzett és a Halici családra visszamenő latin—magyar—román szótártöredéket.

NAGY LEVENTE

Miklós Bethlen's Latin–Romanian–Hungarian word list

Miklós Bethlen says in his Autobiography that, at the instigation of his teacher Pál Keresztúri, he compiled “a Latin–Romanian–Hungarian dictionary of a thousand or two thousand words”. In this paper, the author tries to find out what happened to that word list later on. He comes to the tentative conclusion that the three-language word list found among the Marsilian papers in Bolo-

¹ TAGLIAVINI a *comunitas* — in pre *uczunye* szónak a magyar megfelelőjét *kozség*-nek olvassa, holott az *közösegh*. Ennél nagyobb hiba az, hogy az *esurio* — *flomansesk* helyett *fizetzem*-et olvas (ami magyarul értelmetlen), jöllehet a magyar szó, teljesen szabályosan a *meghehezem*. Az *expaveo* — *me spar* magyarul TAGLIAVINI olvasatában *eedes* (szintén értelmetlen). A szöveg szerint viszont: *ijedek*. A *glaber* — *plesugh* magyar jelentése TAGLIAVINI olvasatában *kappász* (értelmetlen), valójában *koppázt*. Az *indecens* — *iletlen* esetében a román szót olvasta TAGLIAVINI *nye kuvina*-nak, holott az *nye kuvniat*. Apróbb hiba a következő: *nonogenarius* — *de noseacs an*, magyarul TAGLIAVINI olvasatában: *kilenczven esztendő*, valójában *kilenczven esztendő*s. (Vö. BUB. ms. Marsili, nr. 116. 7b, 15b, 16a, 22a, 26b, 37b.)

² *Forum boarium* — *Piacz de boi* — *Ökör vásár* | *Forum piscarium* — *Piacz de Pest* — *Hal Piacz* | *Forum Olitarium* — *Piacz Vergye* — *Zöld Piacz* | *Forum Suarium* — *Piacz de Porcs* — *Dezno Vásár* | *Forum Vinarium* — *Piacz de Vin* — *Bor Vásár*. (Vö. BUB, ms. Marsili nr. 116, 20b, LexMars. 108, I. MNy. 1931: 45.)

gna (Lexicon Marsilianum) and published in 1930 by Carlo Tagliavini might have been written on the basis of Bethlen's dictionary that could have been forwarded to L. F. Marsili by Miklós Bethlen himself.

LEVENTE NAGY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeképzőkével?

Tanulmányom egy nagyobb méretű munkának részét képezi: ez utóbbinak tárgya a XVI—XVIII. század deverbális igeképzésének áttekintése. Bár a Szótörténeti Tárban (SZABÓ T. ATTILA, Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I—IX. Bukarest—Budapest, 1976—1998. összegyűjtött anyag időbeni korlátai tágabbak, értelemszerűen a vizsgálat a fent megjelölt szűkebb keretek között mozog. Ugyanakkor a Tár deverbális igeképző-állományának teljes körű áttekintése során megállapíthattam, hogy a XV. századból nem került elő ilyen képzett szó, ezért az időbeni módosulás csupán a XIX. századbéli adatok ismertetésének elhagyását jelenti.

Ebben a dolgozatban az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek előfordulását kívánom bemutatni úgy, hogy összevetem a RUZSICZKY ÉVA által (RUZSICZKY, in: A mai magyar nyelv rendszere. Bp., 1961. 345—62) bemutatott igeképzőkkel. A csoportosítást a képzők grammatikai funkciója, valamint szerkezete alapján végeztem el (D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. Bp., 1958.; a kései ómagyar korra vö. Uő., Az igeképzés. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992. 55—119.). A teljes képzőrendszer funkcióinak, produktivitásának, gyakoriságának kérdéseit a már említett, nagyobb munkában tárgyalom majd, hiszen szétfeszítené e rövid tanulmány kereteit. Szeretném megjegyezni, hogy jelen vizsgálat csupán a már megjelent kilenc kötet anyagára szorítkozik, ezt folyamatosan bővíteni kívánom a további kötetek anyagával.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképző-állománya a következő:

I. G y a k o r í t ó k é p z ő k :

1. E g y s z e r ű, e g y e l e m ű k é p z ő k

-d: 1765: *dőfődte* 'döfköd, döfdös' (Kisened AF; Eszt-Mk Vall. 130). (Az adalékok jelzetének feloldását l. SzT. V. köt. VII—XVI).

-g: 1568: *haborog* 'civódik' (Kv; TJK III/1. 209); 1791: *fatsargott* 'vonaglik' (Méra K; RKA).

-l: 1662: *nézelne* 'gyönyörködve szemlél' (SKr 568); 1696: *dőfől* 'döfköd, döfdös' (Mikháza MT; Berz. 17. Fasc. XII).

-s: 1573: *fwstostak* 'futkos, futkároz' (Kv; TJK III/3. 116).

-z: 1630: *foldozta* 'foltoz' (Mv; MvLt 290. 221a); 1720: *dagadoz* 'puffadozik' (Ks 96 Apór Péter lev.).

RUZSICZKYNÁL csupán a -g, -z, -l képzők fordulnak elő (RUZSICZKY i. m. 345—51).

2. Ö s s z e t e t t g y a k o r í t ó k é p z ő k (képzőbokrok)

a) Azonos funkciójú (gyakorító + gyakorító) elemekből alakult képzőbokrok

-csol/-csel/-csől: 1702: *kőhörczel* 'kőhécsel' (Tarcsfva U; Pf Boer János (20) vall.); 1786: *dogotsoltattam* 'tömöggettet' (Gernyeszeg MT; TL Málnási László ref. főkonz. pap gr. Teleki Józsefhez).

-*dácsol/-dércsel*: 1757: *kapdácsolt* 'vmit foglalgatni igyekezik, vmin kapdos' (Gyszm; DE 3 St. Kémenes (38) pp vall.).

-*dal/-del/-dál*: 1689: *harapdalta* 'harapdos' (SzJk 242); 1767: *furdolták* 'furkál' (Abosfva KK; Ks 4 Mich. Jakab (36) cantor eccl. cat. vall.).

-*dogál/-degél/-dögél*: 1673: *aldogal* '(meg)van' (A. jára TA; Berz. 7. LXV/32); 1688: *birdogalta* 'birtokolgat' (Szentgerice MT; Sár.); 1765: *addagálták* '(el)adogat' (Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.); 1772: *Czammogdogal* 'mendegél' (Ádámos KK; JHb XX/2. 18); 1781: *Lakdogáltak* 'lakik, lakozik' (RettE 413).

-*dos/-des/-dös*: 1570: *Bwdossal* 'idegenben bolyong, bujdokol' (Kv; Tjk III/2. 16f); 1582: *chapidosa* 'ütlegel' (Kv; Tjk IV/1. 53); 1591: *Budosnom* 'idegenben bolyong, bujdokol' (Uoszt); 1716: *csipdeste* 'csipked' (Nagyida K; Told. 22.).

-*doz/-dez/-döz*: 1697: *lengedez* '(szellő) fújdogál' (Szamosfva K; Ks 90); 1704: *lödöztek* 'lövöldöz' (Kv; KvE 285 SzF); 1773: *alladoz* 'állingál, álldogál' (Dés; Ks 32).

-*góz/-gőz*; -*gőzd(ik)*: 1704: *hevergődzött* 'heverészget' (WIN I, 290).

-*gál/-gél*: 1676: *mondogálja* 'mondogat' (TML VII, 141 Nalácz István és Székely László Teleki Mihályhoz); 1775: *eregeltették* '(szép lassan) terelget, legeltet' (Málnás Hsz; Mk II. 2/71).

-*lal/-lel*: 1749: *kérlette* 'ismételten kér vmire' (Szentbenedek SzD; MvRKLev.).

b) Különböző funkciójú elemekből alakult képzőbokok

Gyakorító -*d* + mozzanatos *k*:

-*dok/-dek/-dök*: 1583: *Budoktam* 'bujkál' (Kv; Tjk 4/1. 166).

Gyakorító -*d* + mozzanatos -*k* + gyakorító -*l*:

-*dokol/-dekel/-dököl/-däkol*: 1583: *budokla* 'bujkál' (Kv; TJ 4/1. 157); 1704: *erdeklik* 'bökdös, döföl, érintget' (Szárhegy Cs; LLt Fasc. 71); 1762: *budäkolt* 'bujkál' (Kézdkövár Hsz; Bogáts 12).

Mozzanatos -*k* + gyakorító -*d*:

-*kod/-ked/-köd*: 1675: *csapkodta* 'csapdos' (Kv; Tjk VIII/12. 58).

Mozzanatos -*k* + gyakorító -*s*:

-*kos*: 1653: *futkosnak* 'szaladgál' (ETA. I, 133 NSz.).

Mozzanatos -*k* + gyakorító -*l*:

-*kol/-köl*; -*kál/-kél*: 1730: *áskálnak* 'ásogat' (A. torja Hsz; Borb. I); 1762: *bukált* 'rejtekeztve kószál' (Roskány H; Ks 113 Vegyes ir.).

Gyakorító -*g* + műveltető -*t*:

-*gat/-get*: 1633: *asogata* 'rendre-rendre (meg)ás' (Mv; MvLt 29 134a); 1751: *aszalgattak* 'gyak. aszal' (Remete Cs; LLt Fasc. 150).

-*n* (I. D. BARTHA, Szóképz. 32) + gyakorító -*g*:

-*ng*: 1780: *tsappongatott* 'kattintgat, keccentget' (Buza K; LLt Csáky-per 113. L. 20).

A fent felsorolt képzőcsoportból RUZSICZKY (i. m. 345—51) nem említi a -*dok/-dek/-dök*; -*góz/-gőz*; -*lal/-lel* képzőket. Ezzel szemben felsorol néhány gyakorító képzőbokrot, amelyekkel a Szótörténeti Tárbán — legalábbis eddig — nem találkozni. Ezek a következők: -*ál/-él*; -*and/-end*; -*ász/-ész*; -*koz*; -*olog/-eleg/-ölög*; -*pol*; -*bol/-böl*; -*rog/-reg/-rög*; -*sol/-sel/-söl*.

II. Mozzanatos képzők

1. Egyszerű, egyelemű képzők

-*p*: 1629: *allapek* 'álldogál' (Kv; Tjk VII/3. 83).

RUZSICZKY nem említi egyelemű képzőt.

2. Összetett mozzanatos képzők

a) Azonos funkciójú elemekből alakult képzőbokok —

b) Különböző funkciójú elemekből alakult képzőbokok

Mozzanatos -*n* + műveltető -*t*:

-*nt*: 1762: *tsapintotta* 'elkattant, keccint' (Kv; Aggm.).

-ít: (I. D. BARTHA, Szóképz. 38): 1596: *koporítok* ‘kaporint, szerezzet’ (Kv; Szám. 6/XXIX. 173 Bachi Tamás sp kezével).

RUZSICZKY (i. m. 352—4) nem említi ugyan az egyelemű *-p* képzőt, annál inkább gazdag felsorolást találunk a több elemű mozzanatos képzők esetében: *-ad/-ed*; *-amlík/-emlík/-ámlik*; *-an/-en*; *-dit*; *-dul/-dül*; *-ll*; *-odik/edik/-ődik*.

III. Műveltető képzők

1. Egyszerű, egyelemű képzők

-at/-et: 1573: *adatta* ‘átnyújtatta’ (Kv; TJK III/3. 53-4); 1628: *dúlasson* ‘felhajt’ (SzO. VI. 78. fej.); 1762: *tsapatott* ‘veretett’ (H; JHb XXXV/51. 4 vk).

-ít: 1670: *allita* ‘elállít’ (Uisz; Ks T. 31).

2. Összetett képzők (képzőbokok)

a) Azonos funkciójú elemekből (műveltető + műveltető) alakult képzőbokok

-lal/-lel: 1593: *Failalta* ‘fájtat’ (Kv; TJK V/1. 351); 1774: *hizlaltanak* (Mocs K; KS Conscr. 57).

-tat/-tet: 1573: *Beochwltettek* ‘felértékeltet’ (Kv; TJK III/3. 136); 1598: *lanchoztata* ‘láncra veret’ (Pálfa Cs; Bállt 81); 1679: *akadalyoztatja* ‘gátoltat, hátráltat’ (Wass 6 fej.); 1765: *gazdalattak* ‘ellát’ (Fintoág H; Ks 113 Vegyes ir.).

b) Képzőbokok különböző funkciójú elemekből

Gyakorító *-sz* + műveltető *-t*:

-szt: XVIII. sz. eleje: *dugaszt* ‘átítat, megszív’ (JHb 17/10, lórtatási ut.); 1751: *lankasztá* ‘hervaszt’ (Szászújfalú; Told. 67); 1759: *dagaszt* ‘gyúr’ (Marosludas TA; TKI).

RUZSICZKY (i. m. 355—7) ugyanazokat a képzőket sorolja fel, amelyek a Szótörténeti Tárban is fellelhetők.

IV. A szenvedő igék képzői

Műveltető *-t* + *-ik* rag (a visszaható jelentés kifejezésére):

-atík/-etik: 1776: *ásatatt* ‘felásat’ (Bálintfa MT; EHA).

-tatík/-tetik: 1585: *beochwlteteót* ‘felértékeltetik’ (Kv; Szám. 3/XIX); 1642: *apertaltatot* ‘felnyitó jelzéssel elláttatik’ (Nagymeregő K; JHbK XVIII/20); 1662: *celebráltatnek* ‘tartatik’ (UiszL IX. 75. 44. fej.); 1765: *tsóvázattott* ‘tilalomjellel elláttatik’ (Zentelke K; BfN Zentelki cs).

RUZSICZKY (i. m. 357—8) ugyanezekről a képzőkről tesz említést.

V. A visszaható igék képzői

Visszaható képzőbokok (Eredetükre nézve I. D. BARTHA, Szóképz. 48—51):

-ul: 1564: *járuľjon* ‘odalép’ (ETA I, 21 BS); 1653: *nyomulnak* ‘előrehalad’ (ETA I, 13 NSz).

-ódik/-ődik; *-odik/-ödik*: 1591: *atkozodot* ‘átkot szór’ (Kv; TJK V/1. 61); 1741: *áskalodott* ‘titokban vádaskodik, furkál’ (F. lapugy H; Ks 112 Vegyes ir.); 1763: *legelődnek* ‘legel’ (Udvarfa MT; Told. 44/18).

-őzik/-őzik; *-ozik/-ezik/-özik*; *-ódzik/-ődzik*: 1662: *óhajtozik* ‘vágyakozik’ (SKr 394); 1771: *tsingoladzik* ‘lógázódva csüng le’ (Msz; Bet. 7 vk).

-kódik/-kódik; *-kodik/-kedik/kódik*: 1613: *hankodik* ‘hentereg’ (Nagybánya; KJ); 1764/1765: *alamizsnálkodgyatok* ‘jótékonykodik’ (Kóród KK; Ks 14. XLIIa Kornis Ferenc végr.); 1788: *tzifráľkodjék* ‘szajházik’ (Kercsesóra F; TL. Málnási László ref. főkons-i pap gr. Teleki Józsefhez).

-kőzik/-kőzik; *-kozik/-kezik/-közik*: 1578: *chyodalkozott* ‘meglepődik’ (Torda/Hidas TA; Thor. V/14. Mathias Pap (80) jb vall.); 1749: *birakoztak* ‘birkózik’ (Korollya H; Ks 101).

RUZSICZKY (i. m. 358—61) ugyanezeket a képzőket sorolja fel a visszaható igék képzőiként.

VI. A ható ige képzője

-hat/-het: 1584: *birhatot* ‘birtokolhat’ (Kv; TJK 4/1. 328); 1744: *adozhatnánk* ‘adót fizethet’ (Nagyajta Hsz; INyR 37); 1768: *Delelhessenek* ‘déli pihenőt tarthat’ (Ákosfva MT; EHA).

Mivel a ható ige képzőjeként csupán egyetlen képzőt tartunk számon, természetesen RUZSICZKY is erről tesz említést (RUZSICZKY i. m. 361—2).

Itt szeretném megjegyezni, hogy a Szótörténeti Tárból való példák kiválasztása esetleges, csupán a képzőkkel alkotott származékok szótárbeli jelenlétének adatolását szolgálja.

Összevetve az Erdélyi magyar szótörténeti tárban fellelhető deverbális igeképzőket a RUZSICZKY által felsorolt képzőkkel, megállapíthatjuk, hogy:

1. A Szótörténeti Tár igeképző-állománya nem tér el jelentősen a mai magyar nyelvben használatos képzőállománytól.

2. A gyakorító igék képzői között találunk olyanokat, amelyekről RUZSICZKY nem tesz említést, pl.: *-d*; *-s*; *-dok/-dek/-dök*; *-góz/-gőz*; *-lal/-lel*; de vannak olyanok is, amelyek RUZSICZKYNál szerepelnek, de nem lelhetők fel a Szótörténeti Tárból: *-ál/-él*; *-and/-end*; *-ász/-ész*; *-koz*; *-olog/-eleg/-ölög*; *-pol*; *-ból/-böl*; *-rog/-reg/-rög*; *-sol/-sel/-söl*.

3. A mozzanatos igék képzői esetében más a helyzet: RUZSICZKY jóval gazdagabb képzőállományt mutat be. Ezek a következők: *-ad/-ed*; *-amlík/-emlík/-ámlík*; *-an/-en*; *-dít*; *-dul/-dül*; *-ll*; *-odik/-edik/-ödik*.

4. A műveltető, szenvedő, visszaható és ható igék képzői mindkét esetben megegyeznek.

5. A fentiekből megállapítható, hogy a legnagyobb mobilitás, változás a cselekvő (gyakorító és mozzanatos) igék képzőinek állományában mutatható ki.

TAMÁSNE SZABÓ CSILLA

A Vásáros jelző középkori helységneveinkben

1. A vásárra utaló helységneveknek számos típusa különíthető el. (L. erről bővebben a közzelműltben megjelent könyvem: SZABÓ G. FERENC, *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Bessenyei Gy. Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1998.) Közülük a legkorábbiak és legjellemzőbbek azok, amelyek elsődlegesen utalnak a vásártartásra, például a vásártartás napjának jelölésével (pl. *Csütörtök, Szombathely*); illetve a *vásár(a)*-nak főleg alaptagként való fölbukkanásával (pl. *Hód-vására*). Ez utóbbi típusból ki kell zárunk azokat a neveket, amelyekben a *vásár* szó elsődlegesen birtokos jelzői szerepet tölt be: ilyen a Nyitra megyei *Vásárfalva* (1274: *Wasarfolua*: KritJegyz. 2: 2513). Ilyenkor ugyanis a *vásár* személynévi eredetű.

A vásárra való utalás szerepéhez másodlagosan is hozzájuthattak helységneveink. Ennek a főként XV. sz.-i folyamatnak a szokásos formája az volt, hogy a *vásár* szó *-(o)s* képzős alakban megkülönböztető jelzői előtagként kapcsolódott egy már élő helységnévhez. Az e típusba tartozó régi és újkori helységneveinkről 1987-ben rövid áttekintést adtam (*A vásáros típusú magyar helységnevek*: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis XI/D. 145—9). A téma mondanivalóit azonban korántsem merítettem ki. E közleményben azt tekintem feladatommak, hogy teljességre törekvő gyűjtésem alapján áttekintsem e helynévtípus példáit az egész magyar nyelvterületen, s ha lehetséges, szembesítsem a *vásáros* jelző oppozícióit az alapnevekhez csatlakozó egyéb jelzőkkel.

A megkülönböztető jelzők felvételének okát gyakran kereshetjük a középkori falurendszer kialakulására igen jellemző, úgynevezett falukettőzésekben. Azonos nevű falvak létrejöhettek úgy, hogy nagyjából egy időben települtek, s azonos névadási motívum folytán (pl. azonos tulajdonos) ugyanazt a nevet vették fel; de névazonosságot eredményezett a falvak osztódása is. Ilyenkor az anyafalu nevét vitték tovább a település osztódott részei. A történeti adatok tanúsága szerint mindkét folyamat példái között számos olyan településnevet találhatunk, amelyben a *Vásáros* jelző szolgál megkülönböztetésül. Az ilyen nevű falvak jelentős részéről történeti adatokkal is igazolni tudjuk a heti vagy országos vásár (sokadalom) tartására való jogát — tehát nem kell más névadási motívációt keresnünk —, néhányszor azonban meg kell elégednünk a „csupán” névtipológiai érvekkel.

A bemutatandó 16 helynév közül 10-ben bizonyíthatóan már élő helységnévhez kapcsolódott a *Vásáros* jelző differenciáló eszközként: *Vásárosbója*, *Vásárosdombó*, *Vásároskálló*, *Vásároslugas*, *Vásárosmernye*, *Vásárosnamény*, *Vásárospacsinta*, *Vásárosterenye*, *Vásarostiba*, *Vásárosvárad*. További 3 helynévről feltehető ugyanez; bár teljes bizonyosságot nyújtó konkrét adatokkal nem igazolható: *Vásárosférged*, *Vásárosfonó*, *Vásárosszaka*. Sajátos altípust jelent a három *Vásárosfalu* (Somogy m., Sopron m., Vas m.). Idevonhatóságukat ugyanis csupán a fentiekkel megegyező alaki felépítésük és keletkezési idejük indokolja. Közülük kettő az elkülönítés szándéka nélkül, csupán a gazdasági kiváltság tükröztetéseként jött létre — tehát nem másodlagos alakulásúak —, a Sopron megyei pedig csak részben szolgálja a megkülönböztetést a *Német* > *Vásáros* jelzőcserével (l. ott). A fentiek miatt e három helynevet a többiektől elkülönítve, de ugyanazon rendező elvet követve (a vármegyek betűrendje) szerint mutatom be.

2. 1. *V á s á r o s v á r a d*: Bács m. (ma *Újvidék* [*Novi Sad*] nevű város a Vajdaságban). — 1522: *Vasarus Varad* (CSÁNKI 2: 141; vö. SZABÓ, Bács 44), 1579: *P-Várad* — ? Peter (ComBachBodr. 57), 1699: *Fossata Petrovaradinensia* (= *Péterváradí Sánk*): FNESz.⁴ 2: 703; 1718: *Petro-Varadinum* (ComBachBodr. i. h.), 1808: *Új Vidék*, *Neo Planta*, *Neusatz*, *Noviszád* (LIPSZKY, Rep.).

A település azonos az ekkor már két parti Péterváradnak (1213: *Petro de Waradino*: GYÖRFFY 1: 230; 1236: *Peter Warad*: uo.) a Duna északi partján, Bács megyében fekvő részével. A két városrészt összekötő rév, valamint az északi oldalon lévő vásár 1291-től a bélakúti ciszterci apátság birtokaként tűnik föl, a vásárt azonban már 1267-ben is említik az oklevelek (vö.: GYÖRFFY uo.; MVV. Bács-Bodrog m. 459). — Az elsődleges névváltozatban szereplő *Péter* előtag az uradalom birtokosának, Gurwei fia Péternek — a Bánk bánban szereplő Petur bánnak — a nevét őrzi (vö. GYÖRFFY uo.). A Bács megyei település neve később a *Vásáros* előtag fölvételével különül el a Duna másik oldalán, Szerém megyében fekvő birtok nevével. A megkülönböztető előtagra azért volt szükség, mert vásár csak itt, a Bács városból ide irányuló út (rév előtti) végpontján alakult ki.

2. *V á s á r o s b ó j a*: Baranya m. (ma *Püspökbóly* néven Beremend helység tartozéka). — 1494—9: *Wasarosboya* (CSÁNKI 2: 474, 534), 1863: *Ráczbólya* (FNESz.⁴ 2: 385), 1937: *Püspökbóly* (uo.).

A régi Baranya megyében két *Bója* nevű község volt, ráadásul egymás közelében feküdtek. Az azonos elnevezés megszüntetésére a Siklós várhoz tartozó falu (1287: *Boyad*: GYÖRFFY 1: 288, 1289: *Boya*: uo.) később megkülönböztető névelemként az egyúttal vásártartó jogát is kifejező *Vásáros* előtagot vette nevéhez. A megkülönböztetés ilyen formáját az is indokolta, hogy időközben a másik *Bója* nevű falu 1313-ban Bojai Dezső birtokába került, s róla *Dezsőbójá*-nak nevezték el (vö. 1340: *Deseboya*; uo.). Ez utóbbi a mai Magyarbóly helységgel azonos. — Az elsődleges és később utótagként továbbélő *Boja* névváltozat pusztá személynévből keletkezett magyar névadás-sal; vö. 1274: *Boya* szn.: MonStrig. 2: 40 (vö. FNESz.⁴ 2: 385 *Püspökbóly* a.).

3. *V á s á r o s d o m b ó*: Baranya m. (ma helység Sásdtól É—ÉK-re). — 1541: *Wassaros Dombo* (FNESz.⁴ 2: 739), 1773: *Vásárosdombó* (FNESz. 682).

A település nevének elsődleges alakjához (1448: *Dombo*: CSÁNKI 3: 423) később előtagként járuló *vásáros* jelző a régről meglévő vásárjogára utal (vö. KÁLMÁN, NV. 169). Ezzel egyidejűleg a Dombóvártól való megkülönböztetésre is szolgálhatott a *Vásáros* előtag, ugyanis Dombóvár középkori neve szintén *Dombó* volt (vö. 1453: *Dombo*: CSÁNKI 3: 404). — A két helység ma más-más megyében fekszik ugyan, de földrajzi helyzetük, környezeti adottságaik a középkorban is hasonlóak lehettek, hiszen csak 7—8 km távolságra vannak egymástól. Ennek alapján *Vásárosdombó* utótagjára is alkalmazható KÁLMÁN BÉLA *Dombóvár*-ral kapcsolatos etimológiája. Eszerint a *Dombó* név szláv eredetű, s jelentése 'tölgyes' (i. m. 162). Számításba vehető azonban szláv személynévi származtatása is (vö. pl. 1276/1328: „Nicolaus Dumbo nobilis de ... Dereske” szn.: FNESz.⁴ 1: 282 *Dombóvár* a.).

4. *Vásárosnamény*: Bereg m. (ma város a Krasznának a Tiszába torkollásánál). — 1526 k.: *Vasarosnomen* (MAKSAI 183), *Vásáros-Namény* (LIPSZKY, Rep.).

Az 1405-től vásárjoggal rendelkező település (KÁLMÁN, NV. 169) elsődleges *Namény* név-változata (1214/1550: *Numen*: VárReg. 298., vö. SzabSzatm. 62) német eredetű személynévből keletkezett magyar névadással (vö. német *Namin* szn.: FNESz.⁴ 1, 752 *Kisnamény* a.). — Az 1526-ban adatolt *Vásáros* előtag a már meglévő vásártartás nyelvi kifejezésén kívül a Gyarmat (ma Fehérgyarmat) közelében, keletre fekvő *Kisnamény*-től (1387: *Kysnomyn*: CSÁNKI 1: 481) való megkülönböztetésre szolgált. *Vásárosnamény* felé egyébként Surányon (Beregsurány) át vezetett a Beregszászról induló út (GYÖRFFY 1: 524).

5. *Vásárosférged*: Csanád m. (ma Férget pusztája Hódmezővásárhelytől délkeletre). — 1274 > 1340: *Kysferged*, *Wasarusfergeed* (GYÖRFFY 1: 856; vö. INCZEFI, Makó 231), 1808: *Ferged* (LIPSZKY, Rep.).

Az egyidőben felbukkanó *Vásárosférged* és *Kisférged* helységnevek egy, a korábbi okleveles adatok között nem szerepeltetett, de kétségtelenül létező *Férged* nevű falu osztódásáról tanúskodnak (vö. INCZEFI, Makó uo.). Az előtagok *Kis*, *Vásáros* összevetésének nyomán megállapítható, hogy az elsődleges, az anyafalu rendelkezett vásártartási joggal, ezért vette föl a megkülönböztetést is szolgáló *Vásáros* előtagot. A későbbi településű falu neve pedig éppen fiatalabb voltának hangsúlyozásaként a *Kis* előtaggal bővült. — A *férged* utótag mindkét névszerkezetben pusztája személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1221/1550: *Fergued* szn.: VárReg. 212. (vö. FNESz.⁴ 1: 469 *Férged* a.). Az alapjául szolgáló szn. a magyar *féreg* (talán 'farkas' jelentésű) főnévből alakult (uo.; vö. INCZEFI, Makó i. h.). *Vásárosférged* gazdasági funkciójával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a település határában kelt át a Száraz-éren a Hódmezővásárhely—Makó vonalú hadút (vö. GYÖRFFY 1: 840).

6. *Vásárosterenye*: Nógrád m. (a mai Bátorterenye része). — 1384: *Vásáros-Terenye* — átir! (PESTY, Eltűnt vm. 1: 43), 1413: *Eghazas Terenye* et *Wasaros Terenye* (CSÁNKI 1: 109), 1469: *Kisterenne*, *Wasasstherenne* [!] (BÁRTFAI SZABÓ, Pest m. 257), 1808: *Nagyterenye* (LIPSZKY), 1890: *Nagy-Terenye* pusztája (CSÁNKI uo.), 1984: *Bátorterenye* (FNESz.⁴ 1; 758).

A középkori Nógrád megyében három *Terenye* nevű település is volt, ezért a nevek azonoságának megszüntetésére már igen korán megkülönböztető előtagok tapadtak az eredeti névalakjukhoz. A Heves megye határának közelében lévő falu az ottani talaj fajtájának jelölésére vette föl a megkülönböztető *Homok* előtagot (1274: *Humuk Terenne*: KritJegyz. 2/2—3: 105). Ennek ma is *Homokterenye* a neve. Az ettől nyugatra, egymás közelében fekvő másik két község nevének megkülönböztető előtagjai a falvak közötti funkciómegoszlást tükrözik. Az egyik az *Egyházas* előtaggal bővült, amely arra utal, hogy a falu templommal rendelkezett. A másik a vásártartó funkciójának jelöléseként a *Vásáros* előtaggal különítette el a nevét. Később *Egyházasterenye* előtagja kicserélődött, s az eredeti helyébe lépő *Kis*-jelző (vö. 1469: *Kisterenne* uo.) vélhetően a falu későbbi megtelepülésének jelölésére szolgált. A cserének bizonyosan az volt az oka, hogy időközben *Vásárosterenyén* is építettek templomot, s így az *Egyházas* előtag megkülönböztető szerepe szükségtelenné vált. Hogy az új, *Kis* előtag viszonyító szerepet töltött be, azt a két falu későbbi névváltozatainak korrelációs viszonya is megerősíti (vö.: *Kisterenye*, *Nagyterenye*: LIPSZKY, Rep.; vö. FNESz.⁴ 1: 758). A *Terenye* (1297: *Trenne*: FNESz.⁴ uo.) szláv eredetű, vö. pl. szlovén *Trnje* hn. (uo.). Tövéhez l. össz. *trnba* 'tüske, tövis, kökény' (uo.).

7. *Vásárosmernye*: Somogy m. (ma *Mernye* nevű helység Kaposvártól É—ÉK-re. — 1385: *Wasarusmernye* (CSÁNKI 2: 655), 1477: *Wasarosmernye* (uo.), 1484: *Wasaros Mernye* (uo.), 1536: *Wasros Mernye*, *Bodogazon mernye*, *Almernye* (uo.), 1926: *Mernye* (Hnt. 74).

A fehérvári nemesek és a káptalan birtokaként említett (CSÁNKI uo.) *Mernye* a XIII. sz.-ban két falura bomlott: 1216: *Merene* (PRT. 1: 640) > 1229: *Merena* et *Merena inferior* (CSÁNKI uo.). Az 1385-ből való *Vásárosmernye* azonban egyikkel sem azonosítható, mert az 1536-os adatok tanúsága szerint a két *Mernye* (*Merena* > *Bodogazon mernye*; *Merena inferior* > *Almernye*) köz-

vetlen szomszédságában egy harmadik is települt, s a *Vásárosmernye* nevet ez utóbbi viseli. — Az egymástól immár teljesen különvált három falu nevében is jelezni kívánta viszonylagos különállóságát, ezért mindegyik más-más megkülönböztető előtaggal toldotta meg az eredeti *Mernye* nevet. A *Boldogasszony* előtag a falunak a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomára utal. Az *Al* előtag bizonyára az eredeti falurész földrajzi helyzetét jelöli, s melléknévi jelentésében talán a Kapos folyóba torkolló itteni patakhöz (Hodos?) mért helyzetével függ össze. A harmadik falu *Vásáros* előtagja a település vásártartási jogára való utalással tölt be megkülönböztető szerepet. A mindhárom falunéven utótagként szereplő *Mernye* pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Mrnja* szn. (FNESz.⁴ 1: 123).

8. *V á s á r o s f o n ó*: Somogy m. (ma *Fonó* nevű helység Kaposvártól K—ÉK-re). — 1542: *Wasaros Fono* sive *Nagh Fono*; *Kys Fono* (CSÁNKI 3: 425), 1988: *Fonó* (FNESz.⁴ 1: 476).

Az 1542. évi adólajstromban mutatkozó adatok, valamint az eddig ismertett *Vásáros* előtagú nevek egybevágó sajátosságai alapján föltehető, hogy *Vásárosfonó* és *Kisfonó* eredetileg egy falu, *Fonó* (1250: villa *Fono*: CSÁNKI uo.) kettéosztódásának eredményeként jött létre. Ez esetben a *Vásáros* előtaggal az illető falu vásártartó funkcióját fejezték ki. Az ezzel váltakozó *Nagy* előtag pedig a feltehetően későbbi településű *Kisfonó* előtagjával van korrelációban. A névalakokban mutatkozó *Fonó* a *fon* ige folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett, és azzal van kapcsolatban, hogy a falut eredetileg királynéi fonónépek lakták; vö. 1250/1324: „ad villam *Fono* populum domine Regine” (vö. FNESz.⁴ 1: 476). Hasonló etimológiája van az ugyancsak Somogy megyei *Fonyód*-nak is, de idevonhatósága a benne mutatkozó *-d* képző (1093 k.: *Funoldi*: PRT. 1: 592, vö. FNESz.⁴ uo.), valamint a nagy távolság miatt aligha valószínű.

9. *V á s á r o s k á l l ó*: Szabolcs m. (ma *Nagykálló* nevű helység Nyíregyházától délkeletre). — 1335: *Uasarws Callow* (KállayLevt. 1: 487), 1344: *Vasaruskallo* (uo. 734), 1349: *Vasaroskallou* (uo., OKISz. 1070, vö. CSÁNKI 1: 507), 1349: *Vasaroskalluo* (SzabSzatm. 78—9), 1427: *Wasaroskallo* (ÓMOlv. 228), XV. sz.: *Naghkallo* (CSÁNKI uo.).

A Balog—Semjén nemzetség birtokai között először fölbukkanó településnév, a *Kálló* (1274: *Kallo*: ÁÚO. 12: 124) bizonytalan eredetű. Egyik lehetséges magyarázata szerint a név a szláv *kalb* ‘lutum, sár’ származéka. Ezt az etimológiát az is megerősíteni látszik, hogy a közelben lévő egykori halastó neve ugyancsak *Kálló* volt (1263/1270: *Kollou*: KritJegyz. 2/14., vö. FNESz.⁴ 2: 191, SzabSzatm. uo.). Mivel a tó neve korábbi adatolású, elképzelhető, hogy ezt vitték át a közeli településre. A másik származtatás alapján személynév is lehet (vö. 1165/1298: *Calou* szn.; CDES. 1: 88; 1274/1389: *Kallou* szn., ÁÚO. 6: 424, vö. FNESz.⁴ uo.). A harmadik figyelembe vehető etimológia szerint a *Kálló* hn. esetleg a magyar *kálló* ~ *kállózó* (ti. mesterember, malom) főnév származéka (vö. FNESz.⁴ uo.). — A későbbi adatolású *Nagykálló* névalak először latin megfelelőjével szerepel az oklevelekben (1325: *Kallow maior*: CSÁNKI uo.); s bár ezzel egyidejűleg használatos a számomra megfejthetetlen etimológiájú *Boznudada* is (a *dada* utótag talán személynév, l. a *Tisza* hn.-ben); a *Nagykálló* változat véglegesülésének jelei abból is láthatók, hogy ugyanekkor már előbukkan a vele korrelációban lévő szomszédos *Kiskálló* neve is (1325: *Kyskallo*: uo.). — A Balog—Semjén nemzetség tagjai a nevezetesebb helységeiknek vásárjogot szereztek. Ez történt *Nagykálló*val is, amikor Kállay Iván 1290-ben *Nagykálló* számára vívta ki e fontos kiváltságot (vö. KARÁCSONYI: MNemz. 1: 194). Így 1325-ben hetivásár, 1438-ban pedig országos vásár tartására nyert királyi engedélyt (vö. CSÁNKI uo.). Ennek következményeként jelenik meg a település nevében a *Vásáros* előtag, amely egyúttal — legalábbis átmenetileg — a *Kiskálló*-tól való megkülönböztetés szerepére is alkalmas volt.

10. *V á s á r o s s z a k a*: Tolna m. (talán a mai Bonyhádtól K—DK-re lévő Szálka előzménye volt). — 1450: *Wasarioszaka*, *Eghaszazaka*, *Kezepzaka* (CSÁNKI 3: 449, 457), 1452: *Vasaroszaka* (ZichyOkm. 9: 279).

A település nevének *Vásáros* előtagja az ugyanakkor adatolt *Egyházasszaka* és *Középszaka* falvaktól való elkülönítést szolgálta. Csak következtetni lehet arra, hogy eredetileg egy falu (talán

a mai *Szálka* elődje: 1332—7: *Zaka*: FNESz.⁴ 2: 516) osztódásának eredményeként jött létre a három helységnév. A templommal rendelkező falu az *Egyházas* előtagot vehette föl, míg a *Közép* névelem az említett két település közé ékelődő harmadik falu földrajzi helyzetére utalhatott. — A mindhárom helységnévben szereplő *Szaka* puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1211: *Zaca* szn. (PRT. 10: 505). Az alapjául szolgáló szn. a magyar *Sac* szn. (uo. 510) vagy az ismeretlen eredetű *Zaak* ~ *Zak* ~ *Zach* ~ *Chak* nemzetségnévnek a kicsinyítő képzővel ellátott származéka lehet (vö.: FNESz.⁴ uo.; ASzeg. XLVIII, 39).

11. *V á s á r o s t i b a*: Ung m. (ma Szobránc [Sobrance] nevű szlovákiai helység a Vihorlántól délre. — 1344: *Vasaros Tiba* (VSOS. 3: 65, ComUng. 102), 1409: *Zobbranch* (SztárayOkl. 2: 57), 1418: *Wasarustiba* alias *Zobrancz* (uo.), 1427: *Wasarthyba* (CSÁNKI 1: 387), 1448: *Wasaro(s)zobrancz* (SztárayOkl. 2: 413), 1449: *Vasarosthyba* al. nom. *Zobranc* (ComUng. uo.), 1773: *Szobrancz* (MAJTÁN 2420), 1808: *Szobráncz*, *Sobranec* (LIPSZKY, Rep.).

A nagy kiterjedésű *Tiba* birtokon (vö.: 1282: *Tiboa*: SztárayOkl. 1: 28; 1283/1372: *Tyba*: uo. 1: 29) már a XIV. sz. elején számos falu keletkezett, vö. 1336: *Eghazastyba*, *Voynatyna*, *Molnustiba*, *Olswotiba* (uo. 1: 106). A későbbi adatok újabb *Tiba* utótagú nevekről is tanúskodnak (vö. 1419: *Wasarostiba*, alio nomine *Zobbranch*, *Felsewtyba*, *Nagtyba*, *Waynatinatiba*: uo. 2: 205), de mivel szinte minden egyéb felsorolásban is négy *Tiba* nevű birtok szerepel, bizonyosan ugyanazon falvak névváltozatairól van szó. Az adatok egybevetése nyomán nagy valószínűséggel igazolható az *Egyházastiba* = *Nagytiba*, *Molnostiba* = *Felsőtiba*, *Vojnatina* = *Vojnatinatiba* és az *Alsótiba* = *Vásárostiba* = *Szobránc* megfelelés. A *Vásárostiba* nevet tehát a mai *Szobránc* elődje viselte. A jelző azzal kapcsolatos, hogy e helység 1398-ban vásárjogot nyert Zsigmond királytól (CSÁNKI 1: 387). Mivel az új jelzői előtag fontosabb információt nyújtott a földrajzi fekvésnél, az előző (*Alsó*) névtag kiszorult a használatból. *Tiba* névadója az ungi várjobbágyról (1284/1414: *Tyba*, *Tyboa*: ASzeg. LV, 26) elnevezett Tiba vára lehetett. Az egyidejű névváltozatként használt *Szobránc* névvel kapcsolatban fölmerült, hogy szintén vásárra utal, vö. szlovák *sobranýe* 'gyülekezet' (NAGY GYULA: SztárayOkl. 1: 112), de szláv személynévi származtatása is igazolható; vö. cseh *Sebran* 'felszedett gyerek, lelenc' (vö. FNESz.⁴ 2: 588).

12. *V á s á r o s p a c s i n t a*: Valkó m. (ma *Pačetin* nevű szlavóniai város Vukovártól Ny—ÉNy-ra). — 1435: *Wasarwspaczyntha* et *Lygetpoczyntha*: CSÁNKI 2: 286; vö. BARTFAI SZABÓ, Pest m. 168), 1458: *Pachyntha* (CSÁNKI uo.), 1697: *Pachetin* pagus (ComSirm. 133), 1803: *Pacsetin* (uo.).

Az igen korai adatolású első *Pacsinta* névváltozat (vö.: 1193: *pochinta*: ÓMOlv. 59; 1275: *Pochunta*: CSÁNKI uo.) szláv személynévből keletkezett magyar névadással; vö. az alapjául szolgáló cseh *Počata* szn.-vel (FNESz.⁴ 2: 305). A szerbhorvát *Pačetin* névváltozat (benne az *-in* birtoklást kifejező képző) a magyarral párhuzamos névadás eredménye (vö. uo.). — Az 1435-ből való *Vásárospacsinta* változat létrejöttének közvetlen előzménye az volt, hogy Nagy Lajos király még ugyanebben az évben saját helységébe, Valkóvárra helyezi át az itteni csütörtöki vásár jogát. Cse-reben azonban megengedte, hogy *Pacsinta* faluban szerdán tartsanak hetivásárokat (vö. PESTY, Eltűnt vm. 1: 317). Így a királyi megerősítés nyomán a település nevében is jelezték a vásáros funkciót. A névhez tapadó *Vásáros* előtag a gazdasági szerep jelölésén túl régi hiány pótlására is alkalmas lett egyben. A közelében lévő *Ligetpacsinta* ugyanis már 1330-ban is rendelkezett megkülönböztető névelemmel. A nevében lévő *Liget* előtag arra utalt, hogy a helységet kisebb erdő vette körül (vö. *Liget*, *Ligetfalva*: FNESz.⁴ 2: 35). A *Vásáros* előtag tehát a *Liget*-tel legalábbis egyenrangú megkülönböztető névelem funkcióját töltötte be.

13. *V á s á r o s l u g a s*: Vas m. (ma puszta az Őriszentpétertől északkeletre lévő Viszák határában). — 1386: *Vasaros Lugas* praedium (FEJÉR, CD. 10/8: 216), 1422: *Lugas* et *Lugas-wasarhel* (CSÁNKI 2: 772), 1464: *Lwgas* et *Wasarhel* (uo.), 1465: *Wasarhel*, *Kezeplugas* et *Felsew-lugas* (uo.), 1890: *Lugos* puszta (uo.).

Vásárra utaló névváltozatainak sokszínűsége ellenére e típusban van a helye. Ezt az első adatának *Vásáros* előtagú formáján kívül az osztódásos falvakra jellemző sajátosságai is indokolják. Az eredeti *Lugas* (1353: possessio *Lugos*: CSÁNKI uo.) osztódott részeinek egyike először *Vásároslugas* volt. Ennek előtagja a vásártartó funkció jelölése mellett a később adatolt *Közép-* és *Felsőlugas* falvaktól való megkülönböztetést is szolgálta. — A *Vásároslugast* felváltó *Vásárhely* és *Lugasvásárhely* változatok azt igazolják, hogy a vásáros funkció viszonylag rövid életének ideje alatt nem tudott megállapodni egyik névváltozat sem. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy *Vásároslugas*nak vélhetően negyedik névváltozata is lehetett. Ha ugyanis létezett *Felsőlugas* és *Középlugas*, lennie kellett *Alsólugas*nak is. A szinte minden névváltozatban szereplő *Lugas* a magyar *lugos* 'felfutó növényzet' főnévből keletkezhetett. Lehetséges azonban, hogy személynévi eredetre vezethető vissza (vö. pl. 1274: Michael filius *Luguos* szn.: FNEsz.⁴ 2: 54, a *Lugos* névcikkben; 1300: Michaelis videlicet filij *Lugas* szn.: uo.).

14. *V á s á r o s f a l u*: Somogy m. (a mai Szigetvár környékén feküdt.) — 1409: Possessio *Vasarusfalu* (CSÁNKI 2: 655), 1470: *Wasarosfalw* (uo.).

A vásártartási joggal rendelkező falu még a középkorban elpusztult' (vö. KÁZMÉR, Falu 45, 156).

15. *V á s á r o s f a l u*: Sopron m. (ma helység Kapuvártól D—DK-re). — 1394: *Wasarusfalw*, *Wasarwsfalw* (CSÁNKI 2: 634), 1445: *Wasarusfalwa* (uo.), 1808: *Vásárosfalu* (LIPSZKY, Rep.).

Az Ostfiak, valamint a csornai prépostság birtokaként szereplő falu neve egyértelműen arra utal, hogy a település vásártartási joggal rendelkezett. A korábbi *Nemetfalu* névváltozat (1381: *Nemetfalu*: CSÁNKI uo.) előtagja a lakosság nemzetiségével kapcsolatos, és korrelációs viszonyban volt az ugyancsak Ostfiak által birtokolt közeli *Magyarfalu* (1394: *Magerfalw*: i. m. 618, vö. KÁZMÉR, Falu 138) nevének előtagjával. 1394-ben már a *Vásárosfalu* névváltozat szerepel a *Magyarfalu* névvel egyidejűleg, ami arra enged következtetni, hogy a vásáros funkció erős névadási indítéka miatt a már létező korrelációs tagok egyike kiszorult a névhasználatból. Megjegyzendő azonban, hogy *Magyarfalu* a középkor végére elpusztult.

16. *V á s á r o s f a l u*: Zala m. (a mai Zalalövő közelében feküdt). — 1484: *Wasarosfalu* (CSÁNKI 3: 307, vö. KÁZMÉR, Falu 156).

Az adatolás idején a csébi Pogányok birtokaként számon tartott falu. — A történeti adatok arról tanúskodnak, hogy a típusba sorolt és bemutatott neveken kívül több *Vásáros* alakú helynév is létezik. A típusban való szerepeltetésük azonban azért nem indokolt, mert mindegyik csak szórványosan bukkan elő. Olyan másodlagos névváltozatok ezek, amelyek a vásáros funkció jelölésének korábban kialakult, jól elkülöníthető típusaiban van a helyük. Ilyenek az alábbiak: 1347: *Wasarosbalog* (ASzeg. XLVIII, 7) ~ *Balogvására* (ma *Vámosbalog* (Vel'ky Blh) része Rimaszombattól északkeletre); 1367: *Wasarushel* (VeszprHtLex. 351) ~ *Somlóvásárhely* (ma helység Veszprém m.-ben, Devecstől Ny—ÉNy-ra); 1358: *Wasarus Zerdahel* (CSÁNKI 1: 363) ~ *Bodrogszerdahely* (ma helység [Streda nad Bodrogom] Kelet-Szlovákiában); 1360: *Wasarusfallw* (INCZEFI, Makó 231) ~ *Vásárhelymakó* (ma Makó város része).

3. A másodlagos *Vásáros* előtagú helynevek közvetlen előzményeinek kialakulási módjai nem mindig tisztázhatók kellő biztonsággal. Az azonos névadási indítékú, egymás közelében párhuzamosan kialakult testvérfalvak közé igazoltan vonhatók: *Vásárosbója* (azonos birtokos), *Vásárosnamény* (véltetően azonos birtokos), *Vásároskálló* (azonos birtokos, de ettől független azonos indíték). Feltehetően idetartozik: *Vásárosdombó*. A helynevek többsége bizonyíthatóan vagy tipológiai sajátosságaikból következtethetően egyetlen, úgynevezett anyafalu osztódása révén jött létre. Ilyenek, vagy hosszas fontolgatás után, kellő óvatossággal idevonhatók az alábbiak: *Vásárosvárad*, *Vásárosférged*, *Vásárosterenye*, *Vásárosmernye*, *Vásárosfonó*, *Vásárosszaka*, *Vásárostiba*, *Vásárospacsinta*, *Vásároslugas*. Közülük kettő osztódás eredménye: *Vásárosvárad*, *Vásárosférged*, *Vásárosfonó*, *Vásárospacsinta*. A kettőosztódott települések közelében vagy tőlük távolabb harmadik

birtok is kialakulhatott. Ilyen névhármassok közül való *Vásárosmernye*, *Vásárosterenye*. A kettőnél több részre osztódottak egyike: *Vásárosszaka*, *Vásárostiba*, *Vásároslugas*. Az osztódás nyomán megkülönböztető jelzőkkel kiegészült helységek közül általában a régebbi településű anyafalu nevében jelenik meg a vásáros funkciót jelölő jelző. Ez ott mutatkozik meg legszemléletesebben, ahol a korrelációs név *Kis* előtagja a későbbi megtelepedést jelöli: *Kisférged*, *Kisfonó*, de *Kiskálló* és *Kisnamény* jelzője egyszersmind a birtok lényegesen kisebb voltára is utal. Érdekes jelenség, hogy vallási funkcióra utaló korrelációs változatok csak akkor jönnek létre, ha legalább három azonos alaptagú név is van: *Egyházasterenye* (*Vásáros*-, *Homok*-), *Boldogasszonymernye* (*Vásáros*-, *Al*-), *Egyházasszaka* (*Vásáros*-, *Közép*-), *Egyházastiba* (*Molnus*-, *Alsó*- [*~ Vásáros*-], *Vojnatina*-). Első látásra úgy tűnhet föl, hogy a vallási funkció nem tartozott a jelentősebb névadási motívumok közé. A valóságban azonban csupán arról van szó, hogy a falvak egyházas volta ez időben már annyira természetesnek számított (XIV—XV. sz.), hogy ennek a névszerkezetben való jelölését már csak különleges okok tették szükségessé. A jelek szerint ilyen oknak bizonyult az, ha a megkülönböztető gazdasági funkcióra utaló név mellett egy harmadik, negyedik stb. azonos alaptagú név is kialakult.

A típusba sorolt nevek további alaki sajátosságait a következő mutatók jellemzik:

Ingadozás más, vásárra utaló névtípussal (*Vásároslugas ~ Vásárhely*).

Névváltozások

a) *Vásáros* előtag megléte és hiánya (*Vásárospacsinta ~ Pacsinta*, *Vásároslugas ~ Lugas*).

b) A *Vásáros* előtag más előtaggal váltakozik (*Vásárosvárad ~ Pétervárad*, *Vásárosfonó ~ Nagyfonó*, *Vásároskálló ~ Nagykálló*, *Vásárostiba ~ Alsótiba*).

c) A *Vásáros* előtag megmarad, az utótag változik (*Vásárostiba ~ Vásárosszobránc*).

Kettős névadás (*Vásárostiba ~ Szobránc*). Itt jegyzem meg, hogy *Vásároskálló* korábbi névkettőséből (1325: *Kallow* et al. nom. *Boznudada*, SzabSzatm.78) a *Vásáros* névváltozat kiszorította a *Boznudada* változatot, s csak a *Vásáros* név elhalásával bukkan elő újra.

A *Vásáros* előtagú helységnevek időrendjéről és területi elhelyezkedéséről a következőket mondhatjuk:

A típusba sorolt 16 helységnév adatainak vallomása szerint kialakulásuk ideje zömmel a XIV. századra, valamint a XV. század első felére tehető (6 név = XIV. sz.; 5 név = XV. sz.), de még a XVI. században is felbukkantak ilyen nevek (4). A jelzett időhatároknál korábban csak egy név (1274: *Vásárosférged*) fordul elő. A többi vásármnévtípussal való egybevetése alapján megállapítható, hogy ez a legkésőbb kialakult típusok egyike.

A földrajzi mutatókkal kapcsolatban említést érdemel, hogy a *Vásáros* előtagú nevekből érdekes módon egy sem volt használatos Erdély területén. Nagy többségük a Dunántúlon (Somogy: 3, Baranya: 2, Vas: 2, Sopron: 1, Tolna: 1; összesen 9 név) volt található. Jellemző előfordulási helyük még az ország északkeleti része (Bereg: 1, Szabolcs: 1, Ung: 1). Ezenkívül Bács, Csanád, Nógrád és Valkó megye 1—1 példája említhető.

SZABÓ G. FERENC

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szótörténeti adalékok az Árpád-kori *börtön* eredetéhez. 1. A középkori bíráskodás hazai emlékeiben a büntetés végrehajtójának három magyar megnevezésével találkozunk. Közülük a két legkorábban dokumentált szó, a *bakó* (1229?/1277) ‘?mészáros/?hóhér’ és a *börtön*, R. *berten*, *bertyn* (1261) ‘hóhér; porkoláb’ eredete etimológiai szótáraink szerint ismeretlen; a kezdetől fogva ‘halálos ítélet vagy kínzóbüntetés végrehajtója’ jelentésű *hóhér* (1426) „korai újfelnémet kori hazai bajor—osztrák eredetű” (MOLLAY KÁROLY, Német—magyar nyelvi érintkezések

a XVI. század végéig. Bp., 1982. 311). Egy negyedik szó, az eredetileg ‘karó, oszlop’ jelentésű, bizonytalan eredetű *bító* mint ‘hóhér’ csak 1808 óta ismert. Az eredetmagyarázatra váró két első szóval újabban is foglalkoztak. Az EWUng. *bakó* szócikket tartalmazó első „Lieferung”-jának megjelenésével szinte egy időben látott napvilágot SZILÁGYI FERENC e szóról írt megfigyelési kísérlete, amit a szótárszerzők már nem vehettek figyelembe. Saját szófejtő javaslatom (1. 5.) a *börtön*-re vonatkozik; a *bakó* jelentésbeli fejlődésének a *börtön*-t is érintő volta miatt azonban idézem SZILÁGYI merész hipotézisének lényegét: „kellett lenni (a *buk* és a *bök* mellett) egy eredeti hangutánzó *bak* igének (nomenverbumnak) is, amely az ütközés, összekocódás képzetét fejezhette ki... A *bak* ige eredeti jelentése tehát nem ‘döf, szúr’ lehetett, mint azt Gyarmathi vélte, hanem inkább ‘üt’, ‘koppan(t)’. Ebből fejlődhetett a *bakó*-nak a nyelvjárásokból igazolható ‘pöröly, kalapács, taglóféle szerszám’ jelentése egyrészt, másrészt a ‘mészáros’ nyelvtörténetileg igazolható *bakó* neve; amelyből a ‘hóhér’ jelentés logikusan fejlődhetett” (MNY. 1992: 341, 342). Az első EWUng.-füzet kiadásával szinte egyidejűleg a *börtön*-ről is jelent meg szófejtő javaslat: HADROVICS LÁSZLÓ „Magyar történeti jelentéstan”-ában a szót a középfelnémet *warter*, *warter* ‘ör’-ből történt kölcsönzésnek tartja (Bp., 1992. 146). Ez a magyarázat nem egészen új, mert gondolatmenetét HADROVICS már korábban az „Ungarische Elemente im Serbokroatischen” című művében publikálta (Bp., 1985. 142); az EWUng. munkatársai így véleményt alkothattak róla. Diplomatikusság állásfoglalásuk szerint a javaslat „kevésbé valószínű” („kaum wahrsch[einlich]”). A ‘gondviselő, őrző, templomszolga, törvényszolga’ eredeti jelentést feltevő német származtatás valójában a szónak sem a történeti jelentéstani (vö. 3. és 4.), sem az alaktani kérdéseit (a szóvégek diszkrupanciája stb.) nem oldja meg, s így azt voltaképpen elfogadhatatlannak kell tekintenünk.

2. A *bakó* egykorú ‘mészáros’ és ‘hóhér’ adataiból egyik jelentés korábbi volta sem derül ki egyértelműen; a SZILÁGYI FERENC által feltett fejlődési sorrend mindamellett valószínűnek tűnik. A *börtön*, R. *berten* stb. esetében viszont nyomon követhető a ‘hóhér’ és ‘porkoláb’, valamint a nyelvújítás korában felbukkant, ma is élő ‘szabadságvesztésre ítélték fogva tartására létesített intézmény, illetve ennek helyiségei’ jelentések között történt változás menete. A lezajlott folyamatot többek között HORGER ANTAL jellemezte. „Ez a jelentésváltozás — írja — tulajdonképpen félreértés eredménye, amely onnan eredt, hogy az elítélteket régen a *börtön*, vagyis a ‘hóhér’ felügyelete alatt *börtönház*-ban őrizték. *Börtönház* eredetileg a *börtön*-nek a háza, lakása volt... de mivel rajta kívül rabok is laktak benne, azért azt, hogy vki pl. egy évig a *börtönház*-ban, vagy ... rövidebben a *börtön*-ben volt, úgy is érthették, hogy fogva, ‘a foglyok elzárására szolgáló épület’-ben volt” (Magyar szavak története. Bp., 1924. 29). HORGER etimológiai irodalmunkban jóváhagyott magyarázata szerint a *börtön* eredeti jelentése a mind gyakrabban használt, egyértelmű *hóhér* hatása alatt avult el. Ez a folyamat igen lassú lehetett, hiszen a *börtön*-t még PÁPAI—BOD szótára is (1767) csak mint ‘Praeco, Carnifex, Stentor; ein Henker, Scharfrichter, Ausrufer’ jelentésű szót ismeri (PPB-I, 37). A jelek szerint a R. *berten* a magyar nyelvű törvénykezési terminológiának a *hóhér* szó németből való kölcsönzése és a *bakó* feltett jelentésváltozása előtti korai rétegéhez tartozott. A *bíró* által kiszabott *bírság*-ot (a két ősi szóhoz vö.: HB. *birsagnop* és KOVÁCS FERENC, A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964. 67—84) valaki mindenképpen végrehajtotta, és a legrégibb idők e „végrehajtója” a *berten* lehetett. De honnan származott maga a szó?

3. A R. *berten* nyelvi anyagból felderíthetetlen forrását véleményem szerint az altaji nyelvek egy részének közös szókincsében találhatjuk meg. A lent javasolt magyarázat (1. 5.) kifejtése előtt szükségesnek látszik a kor büntető gyakorlatának az archaikus szó által tükrözött jellegzetes vonásait szemügyre venni.

A *berten* szó korban első jelentési adatai két cselekvéstípus irányába mutatnak: a ‘hóhér’ és a ‘porkoláb’ feladata felé. A hazai bűnüldözés történetének tanulmányozása arra a megállapításra vezetett, hogy szavunk esetében a s ú l y o s f i z i k a i b ű n t e t é s végrehajtásának s nem fog-

lyok őrzésének a kifejezése volt elsődleges. Ezt már a *porkoláb* (1297) eredeti ‘várnagy, várparancsnok’, s csak 1570 óta ismert ‘börtönőr’ jelentése (MOLLAY i. m. 447), valamint magának a *börtön* szónak zárt épületre csak a XVIII. századtól kezdve alkalmazott funkciója sejteti. Kérdésünkre konkrét adatokat kapunk BÉLI GÁBOR „Magyar jogtörténet. Az államalapítástól 1848-ig” című (Pécs, 1995.) könyvének „2. § A büntetés” fejezetében. A „Szabadságvesztés”-ről írja BÉLI: „Bár már Zsigmond korában létezett örökös fogságra vetés... az elzárás, mégis csak a vádlott elítéléséig, pontosabban az ítélet végrehajtásáig alkalmazott eljárásai kényszereszköz volt. A tömlőcöztetés, bebörtönzés (*poena carceris*) a XVIII. század második felétől vált önálló, rendes büntetéssé. A határozott tartamú szabadságvesztésre ítélték a városházák, megyeházák, uradalmak ugyancsak nem börtön céljára létesített épületeiben töltötték ki büntetésüket. Az első börtön céljára szolgáló intézményt Mária Terézia 1773-ban a Pozsony megyei Szempcen állította fel” (76). A tetten ért vagy gyanúsított személy elfogásának és fogva tartásának jogát már Árpád-kori törvényeink szabályozták. ERDÉLYI LÁSZLÓ írja: „A ki tolvajt fogott, három napig magánál tarthatta s a negyedik napon köteles volt a bíró elé állítani, kivéve, ha azt állította, hogy a lopás többi részeseit, tudóit is megtalálja, mert akkor hat hétig tarthatta magánál a tolvajt” (Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Bp., 1907. 112). Minden más törvénszegő esetre nézve is hasonló rendelkezéssel találkozunk: jogos vagy jogosnak vélt letartóztatást és fogva tartást bárki tehetett, ez nem volt a berten privilégiuma; nem lehetett tehát cselekvésének jellemző vonása sem.

4. A fentivel szemben a berten feladatai között meghatározó jellegű volt az elítéltet fizikai mivoltában sújtó büntető cselekvés számos válfaja, elsősorban a fővesztés (*sententia capitalis*) és a csonkítás (*detruncatio membrorum*), amit testi sértés esetén a „szemet szemért, fogat fogért” bosszúálló elv (*italio*) jegyében alkalmaztak (Korai magyar történeti lexikon. Bp., 1994. 154, 224, 659). Az ilyen típusú — részint megváltó — büntetések hazai első emlékeit Szent István decretumai tartalmazzák: A hitszegő „a hatalmasok közül ... keze elvesztésével fizessen, vagy ötven tinóval váltsa meg kezét... Ha pedig a népből való ember lesz hitszegő, keze levágásával bűnhődjék, vagy tizenkét tinóval váltsa meg azt és börtönljön”; tolvaj rabszolga „adja vissza a lopott dolgot, és orrát, ha tudja, váltsa meg öt tinóval, ha pedig nem tudja, vágják le azt”; „Ha pedig valaki kirántott karddal más valakit megcsonkít, akár szemén, akár a lábán, akár a kezén, testének hasonló sérelmet szenvedje”; a cselszövő „hazug nyelvének kétszeres váltságdíját fizesse... Ha csak egy személynek szólt, nyelvétől fosszák meg” (Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-től 1526-ig. Szerk. LÉDERER EMMA. Bp., 1964. 20, 25, 26, 27; vö. még: HAMZA GÁBOR, Szent István törvényei és Európa. In: Sanctus Stephanus et Europa. Szerk. HAMZA GÁBOR. Bp., 1991.). A testcsonkító büntetést középkori városaink is ismerték. Újlak, mai nevén Ilok, szerémségi város 1525-ből származó latin nyelvű jogkönyvének magyar változatából idézem: „Ha valaki a legjobban termő fiatal gyümölcsfát holdfénykor vagy bármily más időben gyökerestől kitépve ellopja..., ha ez a szomszédok vagy más szavahihető emberek tanúbizonyságával bizonyítható, sőt ha csak egyetlen ágat találnak kertjében elültetve az ilyen gyümölcsfából, az illetet vezessék a város pellengéréhez, tegyék az ilyen gonosztevő kezét tönkre, és vágják le, hogy máskor ne merészeljen ilyent cselekedni” (Népelet és jogalkotás a középkori Újlakon. Fordította és kiadta HEGEDŰS ANTAL. Újvidék, 1983. 150). DEMKÓ KÁLMÁN kutatásai szerint „A százsz joggal élő városainkban helye van azon elvnek, hogy ha a megsebesített vagy rokonai követelik (bűnvádi panasz, *peinliche Klage* útján) a tettesnek megbüntetését, ez egyik kezét veszíti... Sebesítésért a kézlevágás büntetését a bányavárosok joga különösen két esetben rendeli el: Ha valaki a városban támadt tűzvész alkalmával másra kardot ránt, de nem sebesít meg senkit — mert ha az illetőt megsebesíti, lefejeztetik — vagy ha a vásár alkalmával a vásári békét megszegve sebesít meg valakit” (A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században. Bp., 1890. 140).

BÉLI GÁBOR fent idézett könyvében az ilyen jellegű büntetésekről megállapítja: „A tálio-, a testcsonkító, illetve a megbélyegző büntetések egyben ún. visszatükröző büntetések is. Vissza-

tükröző büntetés az a büntetés, amely az elkövető testén olyan maradandó sérülést vagy nyomot hagy, amely arra, illetve arra is szolgál, hogy jelezze, visszatükrözze azt a bűncselekményt, amit az elkövető megvalósított. A levágott kéz, fül, orr, az arcra és más testrésze sütött bélyeg, a hamis eskü, testi sértés (tagcsönkítés), lopás, boszorkányság elkövetésére utalt” (72). A testescsönkítő büntetésnek Európában hosszú múltja van; az Európán kívüli kultúrkörökben is sokáig alkalmazták, sőt még napjainkban is előfordul. A sok felsorolható adat helyett bizonyára elég itt két egymástól időben távoli példára hivatkozni: 1. Nagy Károly egy 779-ben kiadott *Decretio*-ja bizonyos *latrones* esetében csönkítő büntetést (Verstümmelungsstrafe) írt elő (HANS HIRSCH, *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter*. Darmstadt, 1958.² 20). 2. A Rómában székelő MISNA missziós hírügynökség 2000. március 13-ai jelentése arról számolt be, hogy Kartúm (Szudán) állami börtönében az iszlám törvénykönyvét (Saria) szélsőségesen értelmező ítéletek alapján az utóbbi időben hat embernek vágták le a jobb kezét és bal lábát, hat másiknak pedig („csak”) a jobb kezét.

5. A büntető testescsönkítésnek a középkori bíraskodásban vitt domináns szerepét megismerve nem okozhat meglepetést a gondolat: a R. *berten* ősforrása a csönkítés fogalmát a mongolban és a török nyelvek egy részében kifejező, alaki szempontból szavunkhoz illő ige lehet, amelyből toldalékolás révén a foglalkozásnévi típusú főnév keletkezhetett. Feltevésem a következő adatokra támaszkodik: M o n g o l: közép mongol (Mongolok Titkos Története) *bertegu* ‘verletzen, kränken’ (ERICH HAENISCH, *Wörterbuch zu Manghol un niuca Tobca*’an. Leipzig, 1939. 15); kalmük *bertexə* ‘beschädigen (einen Körperteil od. ein Gelenk), den Knochen nicht gerade abbrechen, aber doch inneren Schaden verursachen’ (G. J. RAMSTEDT, *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki, 1935. 43); halha (mai mongol) *bərtɜxɜ* ‘sérülést okoz vkinek/vminek, megsebesít, megcsönkít, megnyomorít; sérülést szenved’ — ‘verstümmeln, verkrüppeln’ (KARA GYÖRGY, *Mongol—magyar kézi-szótár*. Bp., 1998. 90; ZEBEK SCHALONOW — JOHANNES SCHUBERT, *Wörterbuch Mongolisch—Deutsch*. Leipzig, 1984⁵. 31); burját *bərtɜxɜ* ‘uvečit’ | megcsönkít; ‘izuvečit’ sja | megcsönkul’ (K. M. ČEREMISOV, *Burjatsko-russkij slovar*. Moskva, 1973. 132 k.). — T ö r ö k: ó- és középtörök (Turfan-szóvegek és Kāšgarī [Kr. u. 1073] karahánida nyelve) *bert-* ‘uvečit’, nanosít’ vred, portit’ | megcsönkít, kárt tesz, tönkretesz, megrongál; ‘to injure, hurt (someone etc. Acc.)’ (V. M. NADELJAEV et al., *Drevnetjurkskij slovar*. Leningrad, 1969. 96; SIR GERARD CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972. 358; vö. még BESIM ATALAY, *Divanü Lugat-it Türk Dizini*. Ankara, 1986. 85). Göttingai kollégáim, GERHARD DOERFER professzor (mongolisztika) és MILAN ADAMOVIĆ (turkológia) felvilágosítása szerint az ige ismerete a mai török nyelvekben a keleti ágra korlátozódik, ahol mint mongol kölcsönszó él. Véleményük szerint a magyar főnév *-n* véghangzóját nem lehet mongol vagy török névszóképzővel azonosítani; a toldalékolásnak tehát nyelvünk önálló életében kellett megtörténnie. E magyarázathoz kínálkozik az ősi deverbális *-n ~ -ny* képző, amely nomen agentis funkciót is betölthetett, illetve valamilyen jellemző tulajdonságú személyt megjelölő szó alkotására is alkalmas volt (vö. D. BARTHA, *Szóképz.* 74; SZEGFÜ: *TNyt.* I, 191, 235). Az ősmagyar kori képzést valószínűsíti az a három tényező is, amelyre a *TNyt.* I. kötetében SZEGFÜ MÁRIA utal: „Ősi képzés mellett szólhat, ha: a tőszó önálló lexémaként a magyarban már nem mutatható ki ... a formáns legkorábbi nyelvemlékeink idején már nem produktív ... a derivátum származékszó volta már nem világos az előbbi két tényező együttes érvényesülése folytán” (189). A kérdés mostmár az, hogy az altaji nyelvi ige — ha sikerült az átvételt valószínűsítenem — az ősmagyar nyelv korai vagy kései szakaszában került-e őseink szókincsébe. A válaszadást a megjelenés előtt álló, tervként már bejelentett (vö. MNy. 1995: 333—40) monográfiában kísérlem meg, mivel ezt a kérdést csak szélesebb nyelvtörténeti összefüggésben lehet megnyugtatóan dűlőre vinni. Nem térek ki tehát itt a R. *berten* körüli minden problémára, miért is írásom — mint címe is jelzi — meglegszik azzal, hogy adalékokat szolgáltat.

Imre herceg (és király) nevéről. A Magyar Nyelvben (1999: 465—7) rövid írás jelent meg VEKERDI JÓZSEF tollából, amely az *Endre* és az *Imre* név eredetéről fogalmazott meg újszerű gondolatokat. Az alábbiakban magam az *Imre* név kapcsán általa elmondottakat teszem kritika tárgyává. Vekerdí mondanivalójának lényege a történész számára abban foglalható össze: semmi nem mutat arra, hogy Imre herceg nevét II. Henrik bajor fejedelemtől, illetve annak fiáról, IV. Henrik bajor fejedelemtől, majd II. Henrik néven német királyról (utóbb német-római császárról) nyerte volna. Vekerdí szerint egyetlen forrás sem szól erről, és nem szolgálhat ennek bizonyosságául Imre neve sem. „A két bajor uralkodót kivétel nélkül minden forrás *Henricus*, *Heinricus* vagy hasonló alakban közli, véletlenül sem fordul elő szókezdő *H*-nélküli írás. Az *Emericus* nevet viszont a magyarországi szerzők következetesen *H*-nélkül írják, ellenben a külföldi szerzők láthatólag nem tudnak mit kezdeni ezzel a számukra idegen latin névvel, amelyet általában nem azonosítanak a német *Heinrich*, illetve annak megfelelő latin *Henricus* alakkal”. Ennek alapján Vekerdí arra a következtetésre jutott, hogy *Imre* nevünk eredeti formájaként egy „**Emereh* alakú magyar nevet kell feltételeznünk, ami már távol áll a német névtől” (i. h. 466—7).

Vekerdí József sommás megállapításának fő gyengéje, hogy történeti (nyelvtörténeti) „eredményhez” az adatok történetiségének mérlegelése nélkül jutott. Nem elsősorban azt kifogásolom, hogy *argumentum e silentio* (hallgatásból eredő érv) szolgált számára kiindulópontként. Ha a forrásszegény korai középkorban csak azt tekintenénk ténynek (vagy tény értékű feltevésnek), amiről *expressis verbis* kútfő szól, sok-sok megállapítással lennénk szegényebbek. A tengernyi példa helyett csak egyet említek, azt, ami Vekerdí írásában is előjön, hogy ti. Thietmar Istvánt nem *Stephanus*, hanem *Waic* (Vajk) néven ismeri. Vajk és István azonossága egyetlen kútfőben sem szerepel, történészi kombináció eredménye, mégis tény, pontosabban: tény értékű feltevés. A jelen rövid írás azt sorolja elő, hogy Szent István király fiának, Imre hercegnek a neve milyen alakban szerepel a középkor különböző korszakaiban, mert csakis ennek számbavétele alapján lehet nevének eredete kérdésében megbízható következtetésre jutni, és ez az, amit Vekerdí elmulasztott megtenni. Ebben a vizsgálatban döntő szerepük van a magyarországi forrásoknak, de mégsem mulaszthatom el megemlíteni: a XI. századból összesen két külsőszági krónikás alkotásban maradt ránk Imre neve. A Hildesheimi Évkönyv és az Altaichi Évkönyv egyaránt *Heinricus* néven említi Imre herceget (Script. rer. Germ. Ann. Hild. 35, Ann. Alt. mai. 19). Ezen közel kortárs lejegyzések éppen nem azt mutatják, hogy a németek számára idegen volt Imre neve, hanem azt, hogy a német *Heinrich* név latin megfelelőjével adták azt vissza.

Ami mármost a hazai elbeszélő emlékeket illeti, sajnos, legkorábban csak XII. századi kéziratok őrizték meg Imre herceg nevét. A nagyobbik István-legenda XII. század második feléből való Budapesti (régebbi nevén Ernst-féle) kódexe Imre nevét *Heinricus* alakban tartalmazza (Script. rer. Hung. II, 391), úgy, ahogyan azt a XI. századi németföldi forrásokban olvashatjuk. A Hartvik-féle István-legenda legkorábbi (XII—XIII. század fordulójáról való) kódexében, a Reuni kódexben, a nagyobbik István-legendával egyező szövegben, a *Henricus* névalak szerepel, a későbbi, XV. századi kódexekben pedig *Hemericus*, *Emericus* forma (uo. 427). Ugyanez a Reuni kódex foglalja magában az Imre-legenda legrégebbi textusát is, ebben a herceg neve rendre *Henricus*, egyetlen alkalommal *Heinricus* írásképet mutat, ugyanakkor a legenda szövegét őrző többi, XV. századi kódexben a név alakja *Hemericus*, *Emericus* (uo. 449—60, passim). A XIII. század elejéről való Pozsonyi Évkönyvben Imréről *Henricus* néven olvashatunk (Script. rer. Hung. I, 125). A XIII. század elejéig terjedő időből származó, magyarországi keletkezésű szövegeket tartalmazó kódexek tehát csakis az ún. németes, azaz *Henricus*, *Heinricus* (vagyis háromszótagos) névformát hagyományozták ránk Imre herceg nevéként. Nyoma sincs a XII—XIII. század fordulójáig sem olyan szókezdetnek, amely nem *H*-t tartalmaz, sem pedig négy szótagos alakoknak. A korai német és magyar források egybehangzó névhasználat a bizonyossá teszi, hogy Imre herceg eredeti neve a német *Heinrich* név volt. Ez önmagában is arra mutat, hogy szülei (Szent István és Gizella) német nevet adtak fiuknak, a *Henrik* nevet. Ha azonban tudjuk, hogy István és Gizella másik fia Ottó

nevet viselt (Korai magy. tört. lex. 291, 281), illetve hogy III. Ottó 1002-ig, II. Henrik (Gizella testvére) pedig 1002-től ült a német trónon, kézenfekvő arra gondolni — bár erről írásos forrás nem tájékoztat —, hogy a magyar király és felesége két fiuknak a két, éppen uralkodó német uralkodó nevét adta, vagyis Ottó fiuk 1002 előtt születhetett, Henrik (Imre) pedig 1002-t követően.

Hogy az itt elmondottak hitelében aligha kételkedhetünk, azt több irányban kontrollanyag bevonásával támogathatjuk meg. Egyrészt meg kell vizsgálnunk, hogy a XIII. század eleje utáni magyarországi forrásokban miként szerepel Imre herceg neve. A XIII. század első felének közepe tájáról való (de legkorábbi szövegében a XIV. századi varsói Zamoyski-kódexben ránk maradt) Lengyel—magyar krónika Imrét még *Henricus* néven nevezi, de a legenda szövegét őrző XV. századi boroszlói Ossoliński-kódexben immár *Hemericus* található (ActaHistSzeged. XXVI, 51, 53, 54). Úgyszintén *Henricus*-t olvashatunk a XIII. század végi Margit-legendában (Script. rer. Hung. II, reprint kiadás 689). A XIII. század végére elfogytak az Imre nevéként *Henricus* (*Heinricus*) formát tartalmazó hazai források. A *H*- szökezdetet mutató alakok azonban még a XV. századig fel-felbukkannak, így a XIII. század eleji keletkezésű, de csak XV. századi kódexben ránk maradt László-legendában, valamint a jelen formájában 1381 utáni, XV. századi kódexben fennmaradt nagyobbik Gellért-legendában, mindkettőben *Hemericus* alakban (Script. rer. Hung. II, 520, 488). Ez esetekben a *H*- szökezdetet arra vall, hogy a későbbi másolatok korai exemplumaiban ez szerepelt. A XIII. századtól kezdve egyre inkább előretört a magyarországi keletkezésű forrásokban — a *H*- lekopásával — az *E*- szökezdetet mutató, kezdetben három-, majd négyszótagos névalak. A XIII. század végéről való (de későbbi szövegek alapján ismert) Kézai-krónika és a XIV. századi keletkezésű (de csak két évszázaddal utóbbi textusában megőrződött) Pozsonyi Krónika egyaránt *Emricus* és *Emiricus* formában adja Imre herceg nevét (Script. rer. Hung. I, 172, 185; II, 36, 37, 40). A később Imre latin nevéként (illetve az *Imre* névként) általánosan használt *Emericus* előfordul Rogerius 1240-es évekbeli munkájában (Script. rer. Hung. II, 552), de ez nem kelt meglepetést, hiszen tudjuk, Rogerius munkája csak a Thuróczy-krónika 1488. évi két kiadásának függelékében maradt ránk. A XIV. századi (de alkalmasint későbbi kódexekben megőrzött) hazai elbeszélő források (maga a XIV. századi krónikakompozíció, a Zágrábi és a Váradai Krónika, Mügelni Henrik latin nyelvű verses krónikája, a Münchener Krónika, a Knauz-krónika) már egységesen *Emericus* formában közlik Imre herceg nevét (Script. rer. Hung. I, 316—9, 408, 207; II, 255, 257, 258, 66—7, 78, 329). A külföldi elbeszélő források is nagyjából ezt a képet mutatják. A XIII—XIV. században még elvétve találkozunk Imre nevének *H*- kezdetű alakjával (pl. Albericus Trium Fontium: *Hemericus*: MGH. SS. XXIII, 786; Anonymus Leobensis: *Hamricus*: GOMBOS I, 266), de a XIV. századi vagy ennél későbbi kútfők már egyre egységesebben *Emericus* formát mutatnak (GOMBOS, passim). Az Ortilo de Lilienfeld XII. századra keltezett munkájában előforduló *Emericus* alak (GOMBOS III, 1755) önmagában mutatja Ortilo munkájának hamis voltát.

Van még egy további kontroll-lehetőségünk az *Imre* név korai történetét illetően. Ez pedig az 1196—1204 között uralkodott Imre király neve. Bár ezt sem örökölte ránk egyetlen forrás sem, de ennek híján is bizonyosra vehető: Imre király nevét Szent István fiára, Szent Imre hercegre való emlékezésül nyerte. Imre király nevének vizsgálata azért fontos, mert jól mutatja: a XI. század eleji *Henrik* névforma (amelyet a források a XII—XIII. század fordulójáig következetesen őriztek) miként alakult a Szent Imrétől eltelt közel két évszázad alatt. Másként fogalmazva: Imre herceg *Henrik* neve két évszázadra *Henricus*, *Heinricus* alakban rögzült, Imre királyé viszont ennek a német eredetű névnek a magyar nyelvi közegben történő változására enged következtetni. Nos, Imre király 17. eredetiben ránk maradt és nem hamis oklevéléből 10 tartalmaz *Hemericus* alakot, 4 *H*. szíglát, 1—1 pedig *Hemiricus*, *Henricus* és *Emricus* névformát (Sm. II, 288, 310, 358; Sm. III, 7, 19, 35; Bgl. I, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40; HO. V, 1, 4; Str. I, 156; CDES. I, 99). Ehhez az adatsorhoz hozzávethetjük a Pray-kódexben megőrzött, 1210 körüli királylista *Henricus rex* adatát (Script. rer. Hung. I, 122). A XII—XIII. század fordulóján tehát a *Henrik*-ből *Imré*-vé formálódó névalak Imre király nevének tanúsága folytán is határonthoz érkezett. Még döntő mértékben a *H*- szökez-

det dominál, de már felbukkan a jövő hangfejlődésének útját jelző *E*-s szókezdett is. Erősen háttérbe szorult a németes kiindulópont (Heinrich) valló *Henricus*. Uralkodóvá vált a négyszótagos alak (*Hemericus*, *Hemiricus*). A későbbi évtizedekben szerepelt *Imre* nevű személyeknél is jól megfigyelhető a névalak ingadozása. Mindössze két évből, 1301—1302-ből véve adatainkat, az egyre általánosabb *Emericus* mellett még többször *Emiricus* és egyszer *Emricus* formára is találunk példát (Anjou-okt. I, 44., 45., 47., 116., 246., 308. szám).

A fentiek alapján nem fér kétség ahhoz, hogy *Imre* nevünk a német *Heinrich*-ből alakult, nem úgy azonban, hogy minden egyes *Imre* nevet viselő személy neve a németből jött volna. Magyarország az első *Imre* (akkor még *Henrik*) nevet Szent István király fia viselte. Az ő szentté avatása hozzájárult ahhoz, hogy neve szélesebb körben elterjedjen, és ez a név koronként eltérő, de végső fokon az ő *Henrik* nevéből alakult, onnan levezethető névformát öltött, és hosszas fejlődés eredményeképpen jutott el a ma használatos *Imre* alakhoz. Ennek állomásai a latin névalakok tükrében megbízhatóan megállapíthatók, a magyar formák változásai azonban adatok híján kevésbé dokumentálhatók.

KRISTÓ GYULA

Gyökeres. 1. A múlt század elején, a nagy kiterjedésű Szentetornyai puszta északnyugati részén fekvő nagybirtok-tömbben, először Rosti Albert, majd báró Eötvös Józsefné birtokán szőlőhegy létesült. A 87 kishold területű szőlőhegy áttelepítéssel került végleges helyére. A gazdák a kertet megváltották, és ezután arra törekedtek, hogy függetlenítsék magukat a nagybirtoktól. 1864 után már önállóan, az uradalom közbeiktatása nélkül adóztak Szabad Szenttornya községben.

Az 1870-es évek elején a szentetornyai puszta északkeleti részén is önálló adóközséget hoztak létre *Pusztá Szentetornya* néven. Az időtől a szőlősgazdák ott adóztak, hatósági ügyeikkel is oda fordultak. (A szőlőskert rendszabályait 1876. május 1-jén már Pusztaszentetornyan Székács József bíró hagyta jóvá.) A szőlőhegy betelepülése az 1920-as években kezdődött meg. Gyökeres ma Orosháza — Szentetornyával egybeépült — peremkerülete.

A helynév először a Pesty Frigyes helynévgyűjteményben (1864), az 1846-ban alapított Szabad Szenttornya község jelentésében fordul elő a három szőlőskert egyikeként (*Gyökeres*). A *Gyökeres* etimológiájára nézve két hasonló magyarázatot ismerünk: „irtásföld lehetett” (MÁDY ZOLTÁN, Orosháza határának története. In: Orosháza néprajza. Orosháza, 1965. Szerk. NAGY GYULA), ez az egyik vélemény. A másik szerint „gyökeres (gyökérrel teli) területet jelöl (vö. HÉVVÍZI SÁNDOR, Orosháza külterületének földrajzi nevei különös tekintettel a történeti adatokra. In: Orosháza határának átalakulása. Orosháza, 1985. Szerk. DR. TÓTH JÓZSEF). Az etimológia ezen lehetőségei helytállóak, -s denom. nomen képzős határnevek tömegével dolgozik a névkutatás, Orosházán lásd még *Gyopáros* (vö. KISS LAJOS, FNEsz. 252), ugyanígy máshol a *Füzes*-, *Meggyes*-, *Ürmös*-, *Gyékényes*, *Kórós* stb. nevekben is. Esetünkben azonban a határtörténet adatai más magyarázatot is megengednek.

2. A szentetornyi pusztán a múlt században nagy- és középbirtokok voltak (az északnyugati részen Justh István, Rosti Albert, majd báró Eötvös József, Schvab Károly, a Baumgartner testvérek, a Bajzáth és Schossberger család birtokai, az északkeleti részen pedig a Tomcsányi, a Székács család birtokai), a családok és birtokok történeti iratanyagai azonban elvesztek vagy nehezen felkutathatók.

1974-ben levéltárba került a Gyökeresi-szőlőhegy hegládája, amelyben csaknem száz év (1830—1928) iratanyaga őrződött meg. A hegládában talált iratok a határtörténetre, a Rosti-, majd Eötvös-birtok fekvésére, a kétszer telepített szőlőhegyre, az orosházi bérlők, majd tulajdonos gazdák bérleti törekvéseire nézve fontos, addig ismeretlen adatokat tartalmaznak. A továbbiakban

ennek az iratanyagnak az adatait, tényeit rendezem és összegezem a *Gyökeres* helynév újabb etimológiai magyarázatához.

3. A csabacsüdi Rosti Albert nagybirtokos a szentetornyi pusztabeli birtokán nemrégiben telepített szőlője körül 47 kisholdat 19 orosházi gazdának „örökös birás és használlásra” átengette. A szőlőhegy működését egy, az uradalmi ispán által 1830-ban készített contractus szabályozta. A szerződés kötelezte a gazdákat, hogy „Minden holdból 1000 négyszöglet be kell ültetni jó féle szőlő venyegékkel ölére 10 tőkét számíttván...”. Az is bekerült a szerződésbe, hogy a telepítést követő első hét évben nem terheli bordézsma a bérlőket, „de a nyóltzadik az az 1837^{dik} esztendőől kezdve a Termésnek 9^{dik} része fog adódni az Uraságnak.” Az összefüggések miatt fontos, hogy kiemeljük: mivel a telepítés „szőlő venyegékkel”, vesszővel történt, a szőlő termőre fordulására hét évet számítottak, ezért kérte Rosti a bordézsma-t csak a nyolcadik évben. — A szőlőhegy végleges nagysága 1838-ban alakult ki. A Csabacsüdön keltezett szerződéssel Rosti szentetornyai pusztabeli birtokából újabb 40 kisholdat adott át 14 orosházi lakosnak.

A 87 kisholdra terebélyesedett szőlőhegybe a birtokon (majoron) keresztül lehetett eljutni, ez pedig egy idő után zavarta a birtok és a major rendjét, biztonságát. Különösen a szőlőhegy nyári benépesedésekor. A szőlőhegy 1859-ben földcserével került végleges helyére: az Orosházán kelt szerződéssel az „öregszőlőbeli” 87 kisholdat közös megegyezéssel a birtok másik tagjába helyezték át. A cserével az új szőlőhegy „Méltóságos Báró Eötvös Józsefné szül. Rosti Ágnes asszonyág” szenttornyai birtokának Orosháza felé eső részére került.¹ Az áttelepítés után három évig, 1862. jan. 1-jéig, az új szőlőskertnek kijelölt területet is, a régi szőlőt is külön térítés nélkül használhatták a gazdák. 1860-ban már két csószot fogadtak, az egyiket „Messze Szentornyára”, a másikat „az közel lévő Szőlő földre”. 1861-ben a hegládabeli iratokban az első szőlőhegyet „Öreg kert”-ként emlegetik. A két kert egyidőbeni használatára a hegláda irataiban, számadáskönyveiben több összefüggésben találunk utalásokat, adatokat.

A két kert betelepítésének módjában alapvető különbség van. Az első kertet vesszővel, az új kertet *gyökeres vesszővel* telepítették. Míg az első kert szőlője csak a hetedik évben kezdett teremni, az új hegy szőlője már a harmadik évben termőre fordult. Többe került az új kert telepítése, de a telepítés utáni harmadik évben már termést adott.²

Az 1830-ban és 1838-ban telepített szőlőhegy és az 1859-ben újratelepített szőlőskert *telepítésének különbségében* látom a *Gyökeres* etimológiájának másik lehetőségét: gyökeres vesszővel telepített szőlőhegy, majd különböző — alább bemutatandó — változatokon át tapadással *Gyökeres*. 1864-ben Pesty Frigyes helynévgyűjtéséhez Szabad Szentornya előjáróságától küldött jelentésben már szőlőskert („7. A község határában előforduló topographiai nevek, u. m.: Szőlők: 1. Mombach hegy, 2. Bolla hegy, 3. Gyükeres.”). 1859 előtt az új szőlőhegy területe szántó volt (az első kertet is szántóként kérte vissza az uradalom). Az áttelepítés irataiban semmilyen utalás nincs arra, hogy a területnek neve lett volna, az Eötvös-birtok egy tagja volt. Arra nézve sincs hivatkozás, hogy a földcserekor a gazdák kifogásolták volna az új terület minőségét, gyökeres, tarackos vagy irtásföld voltát. Ezzel szemben az 1870-es évektől a hegládjában őrzött feljegyzésekben megszaporodtak azok az utalások, szerkezetes megnevezések, amelyek a *gyökeres vesszővel telepített szőlőhegy* → *Gyökeresi-szőlőhegy* → *Gyökeres* fejlődéssort mint az etimológia egyik lehetőségét támogatják.

¹ A Rosti-birtok nagyobb része Eötvös-birtok lett, de örökölt belőle a másik Rosti-lány és férje, Trefort Ágoston is. Treforték öröksége 1863-ban már Jurenák Ede birtoka volt.

² A hegládjában megmaradt Perlaky Mihály „A szőlőművelés kátéja” (1874.) c. munkája, amelyben a szerző Gaál Alajos „Szőlőművelés” c. könyvéből idézi: „En új szőlőt pusztá vesszővel nem raknék soha, hanem gyökeres, két éves vesszőt... mert olyan ültetvény csak hatodik vagy hetedik évében leend termő... ellenben a gyökeres vessző kirakása harmadik évében már jól terem.”

1862 után kezdődött el a szőlőhegy önálló élete. A gazdák többször próbálkoztak azzal, hogy szántót is bérelhessenek az Eötvös-birtokon is, de az ispán nem is válaszolt a beadványaikra. Bizonyosan ennek is szerepe volt abban, hogy a gazdák függetlenedni akartak az uradalomtól. Az évtized második felére ez sikerült is. A birtok két nagy tagja így is sokáig megőrizte a birtokos nevét (*Eötvös-tanya, Eötvös-pusztá*); csárda, iskola nevében is fennmaradt a birtokos család neve.

A szőlőhegy áttelepítését, illetve újratelepítését követő öt—tíz évtől a hegyláda irataiban egyre több olyan hivatkozás, címzés van, amelyekben a *Gyökeres*, *gyökeresi* különféle szerkezetekben előfordul. „A *gyökeresi* Szt. tornyai szőlő gazdák jegyzéke holdankénti 1 firtal a Csösz házra” (44 aláírással), majd 1873-ból: „*Gyökeresi* Szőlő hegy”, 1875/76/77-ből: „*Gyökeresi* hegy”, 1881-ből: „Pusztá szentornyai *Gyökeresi* Szőlős gazdaság”, 1890-ből: „*gyökeresi* kocsmáros”, 1892-ből: „a kiknek hogy szőlőjökvan *gyökeresben*” stb. A sor az 1900-as évek elején is folytatódik: 1911-ből: „*Gyökeresi* hegygazdaság”, 1924-ből: „Szenttornya *Gyökeres* szőlők”, 1928-ból: „*gyökeresi* földtulajdonosok” stb. A mindennapi beszédben használt, *gyökeresi* jelzővel alkotott szerkezetek erősítették az olyan — már helynévi — adatokat, mint az 1892-ből való *gyökeresben*, vagy az 1924-ben feljegyzett *Gyökeres szőlők*. Ma viszont *Gyökeres* emlegetésekor senki nem gondol már a szőlőhegyre.

4. Összegezve a fentieket úgy látom, hogy a *Gyökeres* helynév másoktól ajánlott eredeztetése nyelvtanilag — az analógiák alapján — igazolható, sok helynév erősíti a lehetőséget; az új magyarázatot azonban — a lokalizált írásos adatok alapján — esetünkben védhetőbbnek tartom.

ZILÁHI LAJOS

NYELVMŰVELÉS

„Jó bornak nem kell cégér...” — és a mai vállalkozásoknak?

A névtan csak néhány évtizede foglalkozik behatóbban az intézmények elnevezésével, pedig a névkultúra, a nyelvművelés és a helyesírás szempontjából talán ezzel a névtípussal van a legtöbb probléma. — Az intézménynév egy „önálló jogi személynek” tekintett „intézmény” hatóságilag nyilvántartott és a cégbíróság által bejegyzett egyedi neve, melynek megválasztása nagyon sokat elárul a névadási és névhasználati szokások rendszeréről és a mindennapi gyakorlatról.

Szlovákiában az 1990-es évek elejétől ugrásszerűen megnőtt a magánvállalkozások száma. Vizsgálódásom során arra a kérdésre kerestem a választ, vajon mi jellemzi a kisvállalkozások megnevezését, milyen tényezők motiválják a névválasztást, milyen típusokba sorolhatók az egyes nevek, érezhető-e az intézmények elnevezésében, meghatározásában a vállalkozók nemzetiségi hovatartozása stb. Munkámban kizárólag a Révkomáromban működő kisvállalkozások nevét vizsgáltam egy 1996-ban kiadott „info tip Komárno 1996/97” című könyvecske alapján, mely összesen 180 intézmény nevét, címét és működési területét tartalmazza. A kiadvány szerkesztői a bevezetőben tudatják az érdeklődőkkel, hogy a nyilvánosságra kerülő tájékoztatások szövegének helyességéért az egyes cégeket terheli a felelősség.

Révkomárom (Komárno) a Duna és a Vág-Duna összefolyásánál elterülő, ezeréves történelemmel rendelkező kis felvidéki határváros, melynek 40 000 lakosából a legutóbbi népszámlálási adatok szerint mintegy 65% magyar nemzetiségű. Bátran állíthatjuk, hogy a magyar és szlovák vállalkozók aránya is megfelel ennek a számnak.

1. A fent említett könyvecske ugyan szlovák nyelven íródott, először mégis azt vizsgáltam, hogy a vállalatok bemutatkozása milyen nyelven olvasható benne. (Bemutatkozáson itt a cég tevékenységére, székhelyére, nyitvatartási idejére vonatkozó információk értendők.) Az eredményt a következő táblázat tartalmazza:

1. táblázat

A bemutatkozás nyelve	A vállalkozások száma	A vállalkozások száma összesen
csak szlovák nyelvű	142	180
csak magyar nyelvű	4	
szlovák és magyar nyelvű	32	
szlovák és idegen nyelvű	2	

A táblázatból egyértelműen kiolvasható, hogy bár a város lakosainak s a hozzájuk látogató turistáknak a többsége magyar, az érvényben lévő nyelvtörvénynek megfelelően elsősorban szlovák nyelven reklámozzák magukat a vállalatok (80%). A négy csak magyarul hirdető vállalat közül kettő könyvesbolt (*Kultúra Könyvesbolt*; *Babits Kiadó Kereskedelmi Képviselete*), a harmadik egy vendéglő (*SZEKERES CSÁRDA*), a negyedik pedig egy építészeti tervezőiroda (*J a k a b DESIGN STUDIO*). A 180 hirdetés nem egész 10,5%-át teszik ki a magyar—szlovák két nyelvű szövegeзések.

2. Az intézményneveket szerkezeti szempontból is megvizsgáltam. Az eredményt a következő táblázat foglalja össze:

2. táblázat

A név szerkezete	száma
egy szóból álló név	59
több szóból álló név	121

A) E g y s z ó b ó l á l l ó i n t é z m é n y n e v e k. — A jegyzékben három olyan intézménnyel találkoztam, melynek szlovák és magyar — egy-egy szóból álló — megnevezése is volt. Ezek a szavak két esetben egymásnak teljesen megfelelő kifejeзések (*NÁBYTOK* — *BÚTOR*; *KVETINÁRSTVO* — *VIRÁGÜZLET*), a harmadik esetben a szlovák szóösszevonás mellé egy magyar összetett szó került (*KOMAGRO* — *GAZDABOLT*).

Az egy szóból álló intézményneveket — a szó jelentését figyelembe véve — nyolc további alcsoportra osztottam:

3. táblázat

A név típusa	száma
fantázianév	6
keresztnev	6
becenév	2
betűnev	1
köznév	4
földrajzi név	1
szóösszevonás	20
idegen szó	19

a) A fantázianevek közé azokat a neveket soroltam, amelyek szlovák, magyar vagy más idegen nyelven sem jelentenek semmit, csupán jó(?) hangzásuknak köszönhetően neveznek meg intézményeket. Ezek a következők: *ALTYS* (őrző-védő szolgálat), *RIEKER* (cipőbolt), *DAYVA* (reklámügynökség), *ERGU* (üveg és porcelán nagyraktár), *HEPEX* (utazási iroda), *CONCORA* (élelmiszereket gyártó cég).

b) A keresztnevből keletkezett intézményneveket két csoportra lehet osztani. Az első csoportba tartoznak azok a nevek, melyek a vállalkozó családjához tartozó személyek nevét idézik; a második csoportba pedig egy mitológiai eredetű név: 1. *VALENTÍNA* (varroda), *PERLA* (= a *Gyöngyi* szlovák megfelelője — női és férfikonfekció), *LORA* (használatruha-bolt), *SILVESTER* (könyvkötő), *PIETRO* (külföldi ruhákat árusító cég — az idegen hangzású név is erre utal), *ERIKA* (exkluzív női ruhák). 2. *ARTEMIS* (= a vadászat istennője a görög mitológiában — vadászbolt).

c) Becenevi eredetű intézménynévvel két esetben találkozom. Ezek: *ATTI* (elektronikai cikketek árusító cég — a tulajdonos keresztnéve *Attila*) és *DANI* (cigaretta, alkohol és üdítőitalok nagyraktára — a tulajdonos keresztnéve *Dániel*). Érdekes, hogy a csoportba tartozó becenevek magyar becéző formák.

d) Betűnév mindössze egy található az egyébként reprezentatívnak nevezhető jegyzéken: *AMC* (= auto-motor club)

e) Köznévi eredetű nevek: *DELFIN* (gyermekruházatot és játékokat árusító bolt), *RUBIN* (ékszerüzlet), *NÁBYTOK* — *BŰTOR* (bútor és lakberendezési tárgyak boltja), *KVETINÁRSTVO* — *VIRÁGBOLT*.

f) Földrajzi eredetű intézménynév a *SITNO* (= az Alacsony-Tátra egy csúcsa — bútorbolt).

g) A jegyzékben található intézménynevek legnépesebb csoportját a szóösszevonással keletkezett nevek alkotják. 1. Ezek között találunk olyanokat, melyeknek egyik tagja a székhelyre, Komáromra utal: *KOREKA* (Komáromi Kereskedelmi Kancelária — Komáromi Ingatlanközvetítő Iroda), *KOMEKO* (Komáromi Közgazdászok Egyesülete), *KOMAGRO* (komáromi székhelyű, mezőgazdasági szerszámokat árusító bolt), *KOMINVENT* (invent = találmány — könyvelés, bélyegzőkészítés, grafikai munkák stb.). 2. Szlovákiát idéző intézménynevek: *SATUR*, *SLOVAKOTURIST* (utazási irodák), *SLOVZIPP* (cipzáratokat gyártó cég). 3. Néhány szóösszevonással keletkezett intézménynév egyik összetételi tagja a tulajdonos családnévét rejt: *KEMAR* (Keszeg), *GOLDHĚD* (Héder), *ALFYGEO* (Alföldi, ragadványnév). 4. Az összevonással keletkezett intézménynevek sok esetben árulkodnak a vállalat tevékenységéről: *ALFYGEO* (földmérő), *METALINT* (interiőr = enteriőr, belsőépítészet), *ELCONT* (elektronikai = műszaki cikkek), *DREVSTAV* (drev = fa, stav = építészet), *STAVKOV* (stav = építészet, kov = fém), *UNIFIX* (uni = univerzális, fix = rögzítés — padlószőnyegek, linóleumok árusítása), *ŽELKOV* (žel = vas, kov = fém — vas- és fémmegmunkálás), *VITAFLÓRA* (vita = élet, flóra = növényzet — malom + élelmiszer-nagyáruház), *ROLL-PLAST* (roll = redőny, plast = műanyag; érdekes, hogy a névadót nem zavarta az egymás mellé kerülő négy mássalhangzó), *KEROYAL* (ke = kerámia, royal = királyi).

h) Bár az 1990-es évek közepétől Szlovákiában (nyelv)törvény szabja meg, hogy a cégfeliratoknak szlovák nyelvűnek kell lenniük, ez a gyakorlatban nem jellemző. Felmérésem során nagyon sok olyan intézménynévvel találkoztam, mely idegen nyelvből átvett kifejezés. Ezek közül most csak azokat említem, amelyekben az idegen szó önállóan, szlovák kifejezés nélkül szerepel. 1. Latin eredetű nevek: *KOMPONENT* (komponens = összetevő, rész — autóalkatrészek) *KONKURENT* (konkurrens = vetélytárs, versenytárs — könyvesbolt), *IMPRO* (impregnál = javít, fejleszt, vízhatlanná tesz — festékeket árusító cég), *ROTO* (forgó — záruk, kulcsok), *VITAFLÓRA* (= élet + növényzet), *IMPRESS* (= benyomás, hatás — reklámfeliratok, cégjelzések készítése ruhára, táblára), *KREDO* (= hitvallás — temetkezési vállalat). 2. Angol (német) eredetű nevek: *BLINKER* (= villantó — horgászfelszerelések boltja), *PROJEKTING* (= tervezés — építészeti tervek készítő iroda), *TREND* (= irányadó — csomagküldő szolgálat), *GOLDÁRIUM* (gold + solárium — szépségszalon). 3. Francia eredetű név: *PROFIT* (= nyereség, haszon — háztartási bolt). 4. Görög

eredetű név: *GEO* (= föld — földmérő iroda), *SEZAM* (építőanyag). 5. „Indián” eredetű név: *WIGWAM* (vigvam = az észak-amerikai indiánok tarkára festett borsátra — lakberendezési áruháza).

B) T ö b b s z ó b ó l á l l ó i n t é z m é n y e v e k . — Az intézménynevek másik nagy csoportját alkotják a több szóból álló elnevezések. Ezeket a szavak közötti kapcsolat, illetve az elnevezést alkotó kifejezések jellemző sajátosságai alapján több alcsoportba osztottam:

1. K e r e s z t n e v e t is tartalmazó intézménynevek: női nevek: *AFRODITE DROGÉRIA-PAPIER* (illatszert és papírárut forgalmazó üzlet), *IRIS DROGÉRIA A PARFUMÉRIA*, *ALEXANDRA CAFÉ BAR* (kávéház), *SVADOBNÝ SALÓN SIMONETTA* (esküvőiroha-kölcsönző szalon), *MÓDA LILI* (női konfekció gyártása és árusítása), *ESPRESSO STELLA*, *MÓDNY SALÓN MÁRIA* (divatszalon); férfinévek: *VALENTIN World of Computers* (számítógépek világa), *NEPTUN SNACK BAR* (= a római mitológiában a tengerek ura — önkiszolgáló étterem).

2. C s a l á d n e v e t is tartalmazó intézménynevek: *JAKAB DESIGN STUDIO* (kivitelezési szaktanácsadás), *KORAI ZLATNÍCTVO — ÉKSZERBOLT*, *AUTOŠPORT — KISS* (autójavító műhely és alkatrészek árusítása), *FIRMA KUBICA* (firma = cég — használt bútor árusítása), *GUNDA SERVICE* (varrógépek árusítása és javítása).

3. T e l j e s s z e m é l y n e v e t tartalmazó intézménynevek: *Hegedűsová Mária* (fogtechnikus), *Angyalová Anna* (bördíszmű készítése és javítása), *Csonka Flórián* (üvegező és képerkeztető), *Polák Peter* (reklámfeliratok készítése), *Hégyel Mikuláš* (fényreklámok készítése). Ezeket az intézményneveket a vállalkozók teljes neve fémjelzi, mely a hirdetés szövegében is kiemelt helyen szerepel, mintegy háttérbe szorítva a vállalkozás tartalmát.

4. I d e g e n s z ó t tartalmazó intézménynevek, melyekkel a nyelvtörvény ellenére is szép számmal lehet találkozni:

a) Angol eredetű: *SLOVAKIA FOXES* (= rókák — kerti és reklámapernyők készítése), *Shadow Art* (= árnyművészet — grafikai kivitelezés, fax-szolgáltatás), *CENTER TOURS* (utazási iroda), *MIX SHOP* (= vegyesbolt — autóalkatrészek + cigaretta + tisztítószer), *STYLE SALON* (fodrászszalon), *CENTRAL EUROPEAN COOP* (= közép-európai együttműködés — kertészeti vegyszerek nagyraktára, export-import), *GOOD LUCK* (= jó szerencse — csillárok), *ANIMAL PLUS* (= állati plusz — kutya- és macskaeledel, egzotikus madarak, akváriumi halak), *NEWTON TECH* — „we are the apple behind the idea” (= Newton-módszer, „mi vagyunk az alma a módszer mögött” — nagy megoldások a kis problémákra és fordítva; számítógépeket forgalmazó cég), *VISUAL DESIGN STUDIO* (= látvány reklámstúdió), *LEASINGOVÁ SPOLOČNOSŤ* (= bérbeadás — autóvásárlás részletfizetésre).

b) Olasz eredetű: *PIZZERIA RIGOLETTO*

c) Latin eredetű: *KOREKT ŠPECIÁLNE CESTNÉ PRÁCE* (= szabatos, pontos, helyes, hibátlan — útkarbantartók), *COLOR PRIZMA* (= szín — festékek, lakkok, illatszerek boltja), *SIGNÁL 2000* (= jelzés — tűzoltó készülékek árusítása és karbantartása), *RELAX PRESS* (= ellazulás; a press a presszó (olasz, német) rövidítése — szabadidőközpont).

d) Német eredetű: *KOBOLD NETCAFÉ* (= pajkos, jókedvű manó, (inter)NET(nes)CAFÉ — az egyik legszellemesebb elnevezésű intézmény).

5. A több szóból álló intézménynevek között is akad néhány olyan, amely az intézmény által végzett t e v é k e n y s é g r e u t a l. Ezek: *FAXOVÁ SLUŽBA* (= faxküldő szolgálat), *SŮKROMNÁ NEUROLOGICKÁ AMBULANCIA* (= ideggyógyászati magánrendelő), *KADERNÍCTVO A HOLIČSTVO* (= férfi- és női fodrászat).

6. Néhány esetben a vállalat t e v é k e n y s é g é n e k m e g n e v e z é s e mellett szerepel a v á l l a l k o z á s n e v e is: *REKLAMNÉ STUDIO — COLOR* (= szín(es) reklámstúdió; a „studio” nem szlovák helyesírással szerepel), *AUTOBAZÁR KOMAREX* (a második név első tagja utal a helysége); illetve a v á l l a l k o z ó n e v e : *POHREBNÁ SLUŽBA POLGÁR TIBOR* (Polgár Tibor Temetkezési Vállalat).

7. Vizsgálataim során két esetben találkoztam olyan több szóból álló elnevezéssel, melyek egyik tagja külsőségekre utal. Ezek: *LIPA ŠPEDIČNÁ ČINNOST'* (= hársfa, a szállító-vállalat járművei egy hársfákkal körülvett telepen parkolnak), *SZEKERES CSÁRDA* (a csárda udvarán egy szekeret helyeztek el).

A vizsgált 180 intézménynév között találkoztam hibás elnevezéssel is, mint pl.: *SECOND CENTER* (helyesebb lett volna a *SECONC HAND CENTER*).

3. Összegzés. — Vizsgálatom tárgya 180 — Révkomáromban ma is működő — intézmény elnevezése volt. Az elemzett anyagban 59/121 arányban találtam egy, illetve több szóból álló megnevezéseket. Természetesen különféle szempontok érvényesülnek a helyesnek vélt név kiválasztásakor. Sajnálattal kellett azonban megállapítanom, hogy sem a magyar, sem a szlovák intézménynevek nem mentesek az idegen eredetű (latin, német, angol, francia, görög) kifejezésektől.

Minden névnél a legjellemzőbb sajátosságok szerinti csoportosításra törekedtem. Nem vizsgáltam a helyesírást, az idegen kifejezések sok esetben fonetikus lejegyzését. Az intézménynevek írása a szlovák és a magyar nyelvben lényegesen eltér egymástól. A magyarul (is) hirdető intézmények száma sajnos nem tükrözi a város magyar lakosságának arányát. Felmerül a kérdés, hogy örülünk-e az igen csekély számú magyar hirdetésnek, bármilyen hibás is az, vagy lehetnek bizonyos helyesírási és nyelvhelyességi igényeink velük szemben is. Véleményem szerint nem szabad különbséget tenni a különböző nyelvű bemutatkozások között igényesség szempontjából sem. A két nyelvű megnevezések esetében több alkalommal találkoztam hibás írásmóddal, mely csak az egyik nyelv helyesírásának ismeretéből eredt. Hibának tartom, hogy a cégbíróság az intézménynevek azt a változatát jegyzi be, amelyet a vállalkozó kér, anélkül, hogy arra alkalmas személy azt nyelvhelyességi és helyesírási szempontból ellenőrizné és jóváhagyná. Így fordulhat elő, hogy az intézménynevek nemcsak a szóválasztás tekintetében, hanem a helyesírást illetően is új, nemkívánatos szint hoznak a nyelvhasználatba.

HÉDER ÁGNES

ÉLŐ NYELV

A német—magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálata három Nagykároly környéki községben*

1. Bevezető megjegyzések. — Történelmi tény, hogy hazánkat a XVIII. század elejéig — főképpen a 150 évig tartó török uralom miatt — anyagi és szellemi kultúrájában nagyon súlyos veszteségek érték. Magyarország lakóinak száma, amely például a XV. század végén — Mátyás király uralkodása idején — a becslések szerint három és fél millió körül mozgott, a XVII. század végére — a török kiűzése utáni időkre — annyira megcsappant, hogy meg sem közelítette a magyarság két évszázaddal korábbi lélekszámát. A törökökkel vívott (szinte folytonos) csatározások következtében a XVI—XVII. században sok település elpusztult, és bizonyos területeken (főleg az Alföldön és Délkelet-Dunántúlon) csaknem járásnyi nagyságú területek néptelenedtek el. A XVIII. század elején elődeinknek harmadik honfoglalásként sok mindent újra kellett kezdeniük, a hadakozásokban sokat szenvedett hazájukat szinte újra el kellett foglalniuk, és újra országot kellett teremteniük saját szülőföldjükön (l. részletesebben ÁCS ZOLTÁN, A harmadik honalapítás. Bp., 1987.).

* Rövidített változata előadásként elhangzott 1999. október 1-jén Augsburgban az Alemann Dialektológia XIII. Nemzetközi Konferenciáján.

A magyarságot ért vérveszteség, sok település teljes vagy részleges pusztulása, a lakosság-nak egyes vidékekről való elmenekülése miatt vált szükségessé, hogy az elnéptelenedett országrészekre (pl. a Duna—Tisza közére, a Tiszántúlra, a Dunántúl délkeleti tájegységeire) egyrészt idegen ajkú (főként német és szlovák) népesség kerüljön, másrészt magyarok költözzenek át olyan vidékekről, ahol viszonylagos népfőlösleg alakult ki. Az újratelepülés folyamata már Buda várának visszafoglalása után (1686-tól) megkezdődött, nagyobb méreteket azonban csak a XVIII. század elejétől öltött, és több hullámban körülbelül egy évszázadig is eltartott.

A németek betelepülése kezdetben elsősorban Pest megyére (főképpen Buda és Pest környékére) terjedt ki, majd a XVIII. század 20-as éveitől a bécsi kormányzat révén már szervezettebb formában folytatódott, és különösen Mária Terézia és II. József uralkodása idején vált igazán nagyobb arányúvá. A német telepesek elsősorban Baden, Hessen és Pfalz tartományokból, valamint Bajorországból, Lotaringiából és Kelet-Ausztriából költöztek nagy tömegekben Magyarországra, de kisebb számban svábok is voltak közöttük, akik Württemberg tartományból kerültek hazánkba, így például Nagykároly környékére, amely a trianoni békeszerződés óta Romániához tartozik (általában a németek betelepülésére l. részletesebben BELLER BÉLA, A magyarországi németek rövid története. Bp., 1981.; a Szatmár megyei svábok beköltözésének részletes kifejtésére vö. VONHÁZ ISTVÁN, A Szatmár megyei német telepítés. Pécs, 1931.). Az első sváb telepesek 1712-ben kerültek erre a vidékre (pl. Csanalos megalapítói), majd a következő évtizedekben már nagyobb számban érkeztek Szatmár megye több helységébe (köztük Mezőfény és Mezőpetri községekbe) is. Dolgozatomban ezen három, Nagykároly környéki falu néhány nyelvjárási sajátosságának elemzését tűztem ki célul.

2. Kutatási előzmények. — A magyarországi német nyelvjárások vizsgálatának viszonylag régi hagyományai vannak, a kutatás kezdetei ugyanis egészen a múlt század közepéig visszanyúlnak. SCHMIDT HENRIK erről a következőket írta: „A magyarországi német nyelvszigetek eredetének és nyelvjárásaik keletkezésének problémájával a tudomány — említést érdemlő módon — a múlt század közepe óta foglalkozik. A régebbi irodalom értéktelen. Elejétől fogva általános volt az a törekvés, hogy ott, ahol a telepesek származására vonatkozó történelmi feljegyzések nincsenek, nyelvi sajátosságok útmutatásával állapíttassék meg a német nyelvszigetek eredete” (MNY. 1924: 169). A hazai német nyelvjárások kutatása a múlt század végétől az 1920-as évekig vett nagyobb lendületet, majd az 1930-as évektől napjainkig — különböző okokból bekövetkezett megtorpanások után — jelentős eredményeket ért el.

A Nagykároly vidéki sváb nyelvjárások vizsgálatában még a múlt század második felében is alig történt kezdeményezés, igazán figyelemre méltó eredmények csak századunk elején születtek, mégpedig elsősorban VONHÁZ ISTVÁN kutatásai révén. Ő egyébként egyrészt (elsősorban Mezőpetri tájszólásának részletes elemzésére építve) hangtani feldolgozást készített Szatmár megye sváb eredetű nyelvjárásairól (A Szatmár megyei német nyelvjárás hangtana. Bp., 1908.), másrészt a XVIII. században Szatmárba költözött sváb lakosság településtörténetét tárta fel nagy alapos-sággal (i. m. 1931.). A II. világháború utáni évtizedekben pedig TEISZLER PÁL vizsgálódásai alapján látott napvilágot több olyan cikk, tanulmány, amely a Nagykároly környéki sváb nyelvjárások (elsősorban a mezőfényi tájszólás) különféle jelenségeit tárgyalja (TEISZLER PÁL, A mezőfényi táj-nyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidüléséről: NyÍrk. I/1—4. 1957: 105—8, A sváb nyelvi alaprétég hatásáról Mezőfény tájnyelvében: Studia BB. Tomus III. nr. 6. Series IV. Fasc. 1. 155—9, A mezőfényi földművelés szakszókincse I—II. MNYj. IX. 1963: 165—77; X. 1964: 150—66; A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1973.).

3. A vizsgálat célja és anyaga. — A szatmári sváb eredetű nyelvjárásokkal való foglalkozás gondolata az egyik németországi tanulmányutam során merült föl, amikor 1994-ben a mainzi egyetemen WOLFGANG KLEIBER professzorral a német dialektológiai kutatások leg-

újabb eredményeiről beszélgettünk. Ekkor került szóba például az ő kutatói-szervezői munkája révén a mainzi Német Intézethez kapcsolódó, „A kontinentális (európai) német szőlőművelés szakszókincsének szóatlasza” című vállalkozás, amely 14 országban összesen 420 kutatópontra terjed ki (l. részletesebben SZABÓ JÓZSEF, Tanulmányúton Németországban: MNyj. XXXIII. 1996: 153—60). Megbeszélésünk nyomán elvállaltam, hogy az atlasz kérdőfüzetének (keréken 400 kérdést tartalmazó) anyagát lefordítom magyarra, és Romániában (Szatmár megye három sváb eredetű közösségében) az anyaggyűjtést is elvégzem. Az természetesen fontos szempont volt, hogy a szóban forgó települések lakossága — legalább mellékfoglalkozásként — szőlőművelést, bortermelést folytasson. Ennek a feltételnek mindegyik község megfelelt, hiszen a népesség megközelítőleg felének van szőlőskertje és saját bora.

„A kontinentális (európai) német szőlőművelés szakszókincsének szóatlasza” című munkálat hat térképkiadványának, egy-egy szómagyarázó és bevezető kötetének megjelentetése után (1996 óta) az összegyűjtött szókészleti anyag nemzetközi felhasználása került előtérbe, hiszen a más népek és nyelvek közé került német telepések nyelvi hatásával eddig nemigen foglalkoztak. Mivel a Magyarországra betelepült németek — mint ismeretes — nagyon értettek a szőlőműveléshez és borfeldolgozáshoz, így természetesnek látszik, hogy a szőlészet-borászat szókincsének bizonyos elemei átkerülhettek a környékbeli magyar nyelvjárásokba, illetőleg a német lakosság elmagyarosodása esetén az eredeti nyelvjárásukból néhány lexéma akár napjainkig is megőrződhetett. Ilyen folyamat a Nagykároly környéki (egykor sváb) nyelvjárásokban is lejátszódott, ezért tűnt hasznosnak az ottani anyaggyűjtés és a feltárt adatok nyelvi-nyelvjárási elemzése.

Az említett kérdőfüzet magyarra fordítását, majd a helyszíni adatgyűjtést Csanáloson, Mezőfényen és Mezőpetriben elvégeztem, a magnetofonfelvételek fonetikus átírása és az összegyűjtött szókészleti elemek címszavakba sorolása viszont még hátravan. Vizsgálódásaim alapját lényegében a szóban forgó magnetofonos-kérdőíves adatfelvétel képezi, valamint egy-két olyan nyelvjárási jelenség, amelyre a helyi lakosokkal beszélgetve a terepmunka során figyeltem föl. Mivel a helyszínen gyűjtött anyag mellett rendelkezésemre állt „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” című kiadványnak (a továbbiakban: RMNyA.) eddig megjelent négy¹ kötete is, és ebben Mezőfény kutatópontként szerepel, ezért a község ott közzétett nyelvi-nyelvjárási adatait is felhasználtam vizsgálódásaimhoz.

4. A vizsgálat néhány tanulsága. — Csanálos, Mezőfény és Mezőpetri sváb lakossága eredeti tájszólását a XVIII. századi betelepülése után mintegy másfél évszázadig szinte háborítatlanul meg tudta őrizni, mivel ezekben a községekben az oktatás nyelve a német volt. Elmagyarosodásuk a magyar nyelvű oktatás bevezetésével az 1870-es években kezdődött, s ez a folyamat a huszadik század elejétől annyira fölerősödött, hogy az 1930-as években már csak az idősebbek beszélték eredeti (sváb) nyelvjárásukat, két-három évtizeddel később pedig a fiatalok nagy része teljesen magyar nyelvűvé vált (vö. TEISZLER i. m. 1957. 105). A Nagykároly környéki svábság nyelvváltásáról TEISZLER PÁL hangtani monográfiájának előszavában a következőket írja: „A XIX. és XX. század fordulóján a Szatmár megyei svábok körében megindult gyors nyelvváltási folyamat olyan sajátos nyelvi helyzetet teremtett, amelynek eredményeként a nyelvi részrendszerek mindegyikének szempontjából egy új, sajátosan egyedi magyar nyelvjárási alakulatról beszélhetünk. Benne a bilingvizmus csoportos és egyéni, belső nyelvi meg nyelven kívüli jellemzői mind együtt vannak meg. A nyelvi interferenciának időben és vele mozgalmasságban ennyire sűrített típusa ritkán fordul elő” (TEISZLER i. m. 1973. 5).

Ez a (nagyjából egy évszázada tartó) elmagyarosodási folyamat, az itt lezajlott nyelvcsere áll a háttérben azon nyelvi-nyelvjárási alakulatnak, amely konkrétan Csanálos, Mezőfény és Mezőpetri mai — a környező (eredeti) magyar nyelvjárásoktól elütő — sajátos tájnyelvét jellemzi.

¹ Időközben az ötödik kötet is napvilágot látott.

A nyelvben — mint ismeretes — általában lassan mennek végbe a változások; például a hangrendszer állománya, az alaktani elemek szerkezete, az egyes beszédhangok kiejtése évszázadok során is alig vagy csupán kis mértékben módosul, csak a szókinsz bizonyos rétege követi gyorsabban a társadalom életében bekövetkező mozgásokat. A nyelv erősen konzervatív jellege miatt több jelensége évszázadok múltán is megőrződhet, s bizonyos elemei még a nyelvcsere révén átvett új nyelvben is szubsztrátumként továbbélhetnek. Ez a szubsztrátumjelenség Csanálos, Mezőfény és Mezőpetri mai tájnyelvében is megfigyelhető, hiszen az átvett (környezeti) magyar nyelvük-nyelvjárásuk több olyan vonást mutat, amely e községek (eredeti) sváb nyelvjárásának hatására — annak még ma is viszonylag markáns nyomaként — őrződött meg. A továbbiakban ezeket a sváb nyelvi alaprétgeből megmaradt, illetőleg az eredeti sváb nyelvjárás hatására kialakult sajátosságokat igyekszem vázlatosan összefoglalni és bemutatni.

A magánhangzó-jelenségek közül mindhárom falu nyelvjárásában a labiális *a* (ritkábban az *á*) helyén szórványosan illabiális *ä* fordul elő, mégpedig nagyrészt a sváb eredetű szavakban. Ilyenek a szőlőművelés szokészetében a következők: Csanáloson: 388. *cunkhajt* ~ *cunkhajt* 'egészségére! <iváskor, koccintáskor>'; Mezőfényen: 150. *rëbävisili* ~ *rëbäbisili* 'venyigeköteg'; 169. *rëbegän* ~ *rëbegän* ~ *rëbägän* 'kenderfonal'; 172. *rëbegängombojag* ~ *rëbegängombojag* 'kenderfonal-gombolyag'; 240. *ständ* 'dézsa'; 388. *cunthajt* ~ *cunthajt* 'egészségére! <iváskor, koccintáskor>'; és 390. *raus* 'részeg'; Mezőpetriben: 148. *rëbäräjsz* 'venyige'; 150. *rëbäbisäli* 'venyigeköteg'; 252. *prësza* ~ *brësza* 'szőlőprés'; 304. *lägr* 'seprő'; 388. *cuntvajt* 'egészségére! <iváskor, koccintáskor>'; 390. *sofä* 'holtészeg'; stb. (Az itteni arab számok a szőlőművelés szokásainak gyűjtéséhez felhasznált kérdőív megfelelő sorszáma utalnak.) — TEISZLER PÁL hangtani monográfiájában közli a *gremähäl* ~ *gremähäl* 'ellátja az állatokat (télén)' tájszót, amely mindegyik sváb eredetű községben él, továbbá említi az *a* fonéma kissé illabiálisabb képzésű *ä* változatát is, amely a sváb realizációs rendszerhez tartozó illabiális *ä* és a magyar labiális *a* közötti variáns (TEISZLER i. m. 1973. 105). Egy korábbi cikkében több példát is felsorolt az illabiális *ä* mezőfényi előfordulására (vö. TEISZLER i. m. 1958. 156). — A RMNyA. Mezőfényről egyetlen adatot sem tartalmaz az illabiális *ä*, illetőleg a kissé illabiális *ä* változat jelentkezésére.

Csanálos, Mezőfény és Mezőpetri mai tájnyelvében arra is találunk példát, hogy a környék magyar nyelvjárásainak valamely sajátossága nagyrészt megegyezik az eredeti (sváb) tájszólásával. Ilyen nyelvjárási jelenség a kettőshangzók típusaiban és használatában figyelhető meg, ugyanis a magyar köznyelvi *ó*, *ő* és *é* helyén záródó és gyengülő diftongusok (*öy*, *öü*, *ei*) fordulnak elő a környező magyar nyelvjárásokban, és ugyanilyen jellegű kettőshangzók jellemzik a betelepült svábok nyelvét is, például *gröus* 'nagy', *röut* 'piros, vörös'; *glëi* 'kicsi'; *zëil* 'lélek'; stb. (vö. VONHÁZ i. m. 1908. 15, 16). Ezeknek a kettőshangzóknak napjainkban is gyakori előfordulásához és későbbi megőrzéséhez is nagyban hozzájárul(hat) az a körülmény, hogy a magyar nyelvjárásokból átvett diftongusok egyébként is jellemző elevenségét a sváb nyelvi alaprétég hatása még inkább erősítette (l. részletesebben TEISZLER i. m. 1958. 156). — A szőlőművelés témájában végzett gyűjtésem anyagában — mind a három faluból — sok példa van erre a jelenségre, ezenkívül a RMNyA. mezőfényi (A-1-es) kutatópontján is számtalan adatot találunk a kettőshangzók meglétére (pl. 305. *szöülö*²⁴; 306. *karöy*; 341. *kösmëjite*; stb.). — Az *öü* diftongusnak azonban — legalábbis abszolút szóvégen — ezen alapforma mellett *öi* típusú megoldása is van, amely bizonyos töszavakban váltakozhat az *öj* (~ *öj*) változatokkal. Erre a jelenségre a RMNyA. I–IV. kötetében a következő szóalakokat találtam: 134. *külöj* 'küllő'; 315. *kerülöj* 'csösz'; 594. *legelöj*, *legelöj* és 621. *bëndöj*, *böndöj*. Található néhány példa arra is, hogy a *j*-s változat a köznyelvivel megegyező, hosszú *ö*-re végződő tőalakba is bekerül (607. *medöj marad*; 1142. *köj* és 1146. *köjvel*). — Az *öi* típusú kettőshangzónak és *öj*, *öj* változatainak keletkezése olyan belső nyelvi fejlemény, amely kétségtelenül a sváb artikulációs bázis hatásával magyarázható. A három falu sváb nyelvjárásában ugyanis — a magyartól eltérően — a magas magánhangzók részrendszerében nincs és nem is volt meg a labiális–illabiális (pl. *i/ü*, *i/ü*, *é/ö*) korreláció, amint erre VONHÁZ ISTVÁN már a század

elején rámutatott: „Kfn. *œ*-nek hangértéke a svábben ugyanaz, mint a kfn. *ê*-nek hangértéke, nyjkb. megfelel neki *ê* : *boese* ~ *bēz*, *groezer* ~ *grēsī*,”; illetőleg a „Kfn. *ü* a svábben *i*-vé vagy *ī*-vé lett, éppígy nyjkb. is: *über* ~ *ibī* vagy *ībī*, *gelücke* ~ *glik*, *trücken* ~ *trikn*,” (VONHÁZ i. m. 1908. 16, 17).

Mindhárom község nyelvjárására — közülük leginkább Mezőpetriére — jellemző kiejtésbeli sajátosság a tökéletlenül képzett *ə* beszédhang, amely általában hangsúlytalan helyzetben és elsősorban az *e* fonéma (ritkábban más magánhangzók) helyén bukkan föl szórványosan. Erre — az előzőekben közölt adatok mellett — a szőlőművelés témakörében gyűjtött anyagomban (pl. Mezőfényen: 332. *nidərliŋ* 'ászokfa'; Mezőpetriben: 306. *bluəmə* 'borvirág'; stb.) és a RMNyA.-ban egyaránt van példa (689. *gēbəlē* 'fullánk'; 753. *kənālē* 'rigó'; stb.). Ennek a beszédhangnak szórványos előfordulása — amint azt TEISZLER PÁL részletesen elemezte (i. m. 1973. 40—1) — minden kétséget kizáróan szintén a sváb artikulációs bázis hatásával függ össze.

Csanáros, Mezőfény és Mezőpetri mai tájnyelvének legmarkánsabb vonása a mássalhangzó-jelenségek körébe tartozik, s ez olyan egyedi sajátosság, amely nemcsak a környékbeli, hanem általában minden magyar nyelvjárástól szembeszökően eltér. Arról a jelenségről van szó, hogy ezen falvak nyelvjárásában nem használatosak a hosszú mássalhangzók, legfőljebb — ritka változatként — félhosszúak fordulnak elő. Ez a sajátosság kivétel nélkül mindegyik mássalhangzóra érvényes, és minden hangtani helyzetre kiterjed (Mezőfényre vonatkozóan l. részletesebben TEISZLER i. m. 1957.), így például a szőlőművelés tárgykörében — mindhárom faluban — a következő adatokat jegyeztem föl: 35. *otelō* 'szőlőfajta'; 141. *meceni* (szőlőt); 233. *puton* 'puttony'; 238. *putonos* 'puttonyos'; stb. A RMNyA.-ban is nagyon sok olyan példát találunk Mezőfényről, amelyekben ugyancsak rövid mássalhangzó szerepel (pl. 34. *kikū* 'kékkő'; 37. *ásuk*; 211. *hulik* 'pereg'; 585. *megelik*; 868. *ilat*; 907. *mak*; stb.). — Ezen jelenség magyarázata is a sváb nyelvi alaprétég hatásában rejlik, hiszen a sváb nyelvjárás — ellentétben a magyarral — nem ismeri a hosszú mássalhangzókat.

Az alaktani elemek bekerülése egyik nyelvből a másikba (pl. képzők átvétele) általában csekélyebb mértékű, s viszonylag ritkán következik be. A sváb nyelvjárásban nagyon gyakori *-li* kicsinyítő képző például olyan formáns, amely Csanáros, Mezőfény és Mezőpetri tájnyelvében ma is továbbél. Erre a jelenségre egy-két adatot sikerült följegyezni (pl. Csanároson: 351. *hēvili* ~ *hevili* 'spincében tartott' > kb. kétdécis kerámiabögre'; Mezőfényen: 236. *stēndili* ~ *stēndelē* 'kisebb dézsa'; Mezőpetriben: 150. *rēbābisili* ~ *rēbābisēli* 'venyigeköteg'). A *-li* nemcsak a svábból megörözt szókincsekben használatos (pl. *gukili* 'töltött káposzta', *sājtili* 'felvágott tűzifa' stb.), hanem — mint TEISZLER adatai mutatják (i. m. 1958. 157) — eleve sváb, gyakorisága következtében — magyar szavakhoz is járulhat, pl. *has* : *hasili* 'hasika', *fej* : *fejili* 'fejecske' (további példákra, a képző szerepének leírására l. részletesebben TEISZLER i. h. 157).

Csanáros, Mezőfény és Mezőpetri sváb eredetű lakossága — a XVIII. század első harmadától magyar nyelvi-nyelvjárási környezetbe kerülve — több mint két és fél évszázad óta van kitéve a magyar nyelv és kultúra hatásának, amely leginkább a szókészlet terén érvényesült. VONHÁZ ISTVÁN már századunk elején számba vette a Szatmár megyei sváb nyelvjárások szókincsének magyar átvételeit (VONHÁZ i. m. 1908. 38—9). Azóta — az itteni svábság elmagyarosodásának előrehaladtával — a magyar szókincs mindhárom községben egyre inkább teret nyert, és ezzel párhuzamosan a mindennapi nyelvi érintkezésben a sváb nyelvjárás bizonyos szókészleti elemei feledésbe merültek, jó néhány archaizmus azonban a népiélet több területén (így pl. a szőlőművelés és a borfeldolgozás szókincsében) máig megmaradt. Ilyenek például azok a sváb eredetű archaizmusok, melyeket a különféle hangtani sajátosságok bemutatásakor — a *cunkhajt* szótól a *rēbābisili* lexémán át a *stēndili* tájszóig — az előzőekben már említettem. A három faluban készített magnetofonos gyűjtésem teljes anyagának lejegyzése és részletesebb elemzése, melyet a későbbiekben végzek el, nyilvánvalóan további archaikus elemeket hozhat majd felszínre. — A RMNyA. mezőfényi kutatópontján is találunk néhány szókészleti archaizmust. Ezek a következők: 596. *tājbə*

'kérődzik'; 679. *bröst* 'szügyelő'; 689. *gēbālē* 'fullánk'; 738. *tautouföugl* 'denevér'; 747. ? *stiglinc* 'cinege' és 753. *kānālē* 'rigó'.

A helyszíni anyaggyűjtésen és a RMNyA. eddig megjelent négy kötetének anyagán alapuló vizsgálat — amint az előzőekből kiviláglott — fényt derített Csanálos, Mezőfény és Mezőpetri sváb eredetűektől beszélt magyar nyelvjárásának olyan sajátosságaira, amelyek — a sváb nyelvi alaprétteg hatására — az irodalmi nyelvtől és a szomszédos magyar tájszólásoktól egyaránt markánsan különböznek. Az eredeti sváb nyelvjárásból megőrzött jelenségek egy része különösen nyelvtörténeti szempontból figyelemre méltó, de hasznos lehet néprajzi tekintetben is.

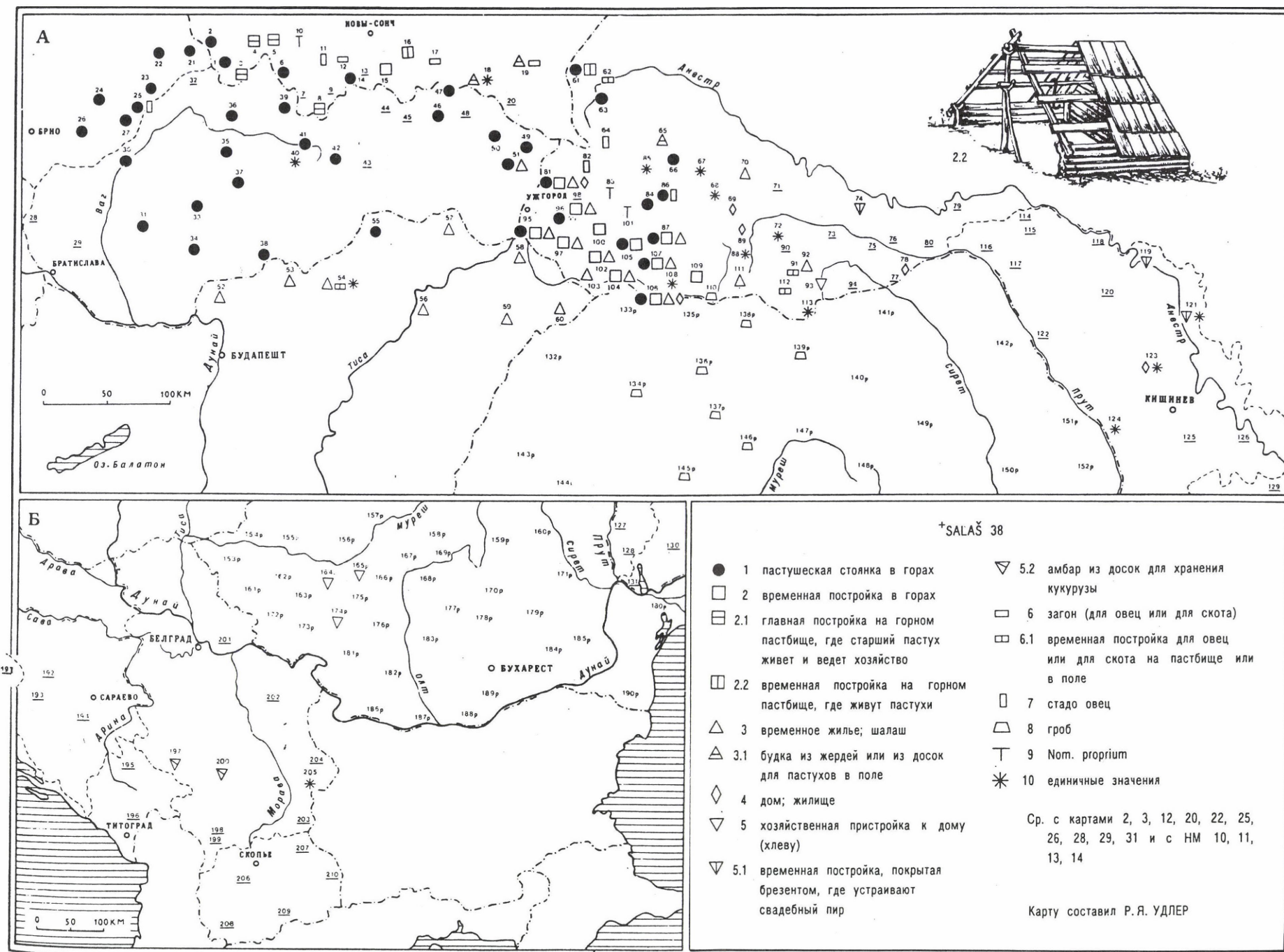
A feltárt nyelvi-nyelvjárási adatok jellege és száma jól tükrözi azt a különbséget is, amely az elmagyarosodás mértékében a vizsgálatra kiválasztott három község között valóban megvan: Csanálos lakossága magyarosodott el leginkább, Mezőpetri viszont a legkonzervatívabb sváb falu a környéken, Mezőfény pedig — mint TEISZLER PÁL írja (i. m. 1958. 155) — „átmeneti állapotot képvisel a már teljesen elmagyarosodott, valamint a sváb nyelvjárást meg a magyar nyelvet többé-kevésbé egyformán ismerő és beszélő lakosságú községek között.” TEISZLER PÁL ezen véleményét a vizsgálat eredményei (pl. az archaizmusok fálvak szerinti eltérései) és a terepmunka során szerzett tapasztalataim is megerősítik. Az elmagyarosodás mértéke és a három községben kialakult nyelvi helyzet napjainkban is lényegében véve nagyon hasonló ahhoz, amely mintegy négy évtizeddel ezelőtt volt jellemző. Így például Mezőpetriben a hatvan éven felüliek nagyrészt még ma is jól tudnak svábul, a középkorúaknak körülbelül a fele beszél még németül, a fiatalok közül viszont már kevesen. Ezzel szemben Csanáloson és Mezőfényen a sváb nyelv szinte teljesen visszaszorult, és mindhárom településen — főképpen a fiatalok körében — harmadik nyelvként a román kezd terjedni. Az iskolai oktatás is ezt a helyzetet tükrözi s egyszersmind konzerválja is, hiszen német nyelvű tanítás Csanáloson és Mezőfényen heti két órában folyik, Mezőpetriben ezzel szemben német nyelvű tagozat is működik az iskolában. Mezőpetri népe a rendszerváltás után sokat tett és tesz azért, hogy régi hagyományait, eredeti (sváb) nyelvét és ezzel együtt azonosságtudatát továbbra is megtartsa, s minél tovább megőrizze.

SZABÓ JÓZSEF

A Kárpát nyelvátlasz magyar lexikai elemei

1. A Kárpát nyelvátlasz (Obscsekarpatzskij dialektologiceszkij atlasz, rövidítése OKDA.) munkálataiba a magyar kutatók több mint húsz éve kapcsolódtak be. A hosszas előkészületek után az érdemi munka a nyolcvanas években indult meg. A nemzetközi munkálatnak az a célja, hogy bemutassa a Kárpátok vidékén és a Balkánon élő népek nyelvi és kulturális kölcsönhatását. A munka eredményeképpen hét kötet fog megjelenni, amelyből egyet — a hatodikat — a magyar nyelvészek szerkesztenek meg és adnak ki. Ez a kötet előreláthatólag 2000-ben kerül nyomdába.¹ Az egyes kötetek — azonos szerkesztési elv alapján — adattárból és térképekből állnak. A hatodik kötet az 563. kérdéstől a 674. kérdésig terjedő anyagot tartalmazza, ez tematikailag a pásztorkodással kapcsolatos szavakat, kifejezéseket, valamint az állathívogató- és terelő szavakat foglalja magába. A térképek nagyobbik része lexikai, de vannak szemantikai térképek is. Az atlasz nyelvei az orosz és a francia, valamint annak az országnak a nemzeti nyelve, amelynek a kutatói az adott kötetet kiadják. (A hatodik kötet esetében ez a magyar lesz.) A teljes anyag több mint 600 térképet és 126 ezer adatot ölel fel.

¹ A kötet az OTKA támogatásával készül (a pályázat nyilvántartási száma: T 029139). Az eddig megjelent kötetek: I. Kisinyov, 1989.; III. Varsó, 1991.; IV. Lemberg, 1992.; II. Moszkva, 1994.; V. Pozsony, 1997.

A Kárpát nyelvatlasz nem adatbeírásos módszert alkalmaz, mint például A magyar nyelvjárások atlasza (I—VI. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968—1977.), hanem szimbólumokat használ, ezért minden térképlaphoz jelmagyarázat is tartozik. (Az ún. kárpátizmusokat mindig fekete körrel jelöljük.) Az atlasz magyarországi kutatópontjai megegyeznek a magyar nyelvatlasz azon kutatópontjaival, amelyek az ország északkeleti részén találhatók. Ezek a következők: Patak (Nógrád m.), Karancslapujtő (Nógrád m.), Balaton (Heves m.), Szinpetri (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Tiszadob (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.), Pusztafalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Tiszakerecseny (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.), Ófehértó (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.), Tyukod (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.). A magyar adatokat Balogh Lajos, Gerstner Károly és Posgay Ildikó gyűjtötte össze és ellenőrizte (vö. Obscsekarpatszkij dialektologiceszkij atlasz. Vsztpitelnij vipuszk. Skopje, 1987. 87). Az adattárban a különböző nyelvek adatai a következő sorrendben követik egymást: lengyel, morva, cseh, szlovák, magyar, ukrán, moldáv, román, szerb, horvát, macedón, és van egy albán kutatópont is.

A nyelvi kölcsönhatás vizsgálatához a Kárpát nyelvatlasz elsősorban a népi élet különböző szintjeiről (a ház és berendezése, az öltözködés, az ételek megnevezése és elkészítése, az időjárás, a betegségek megnevezése, a pásztorkodással, állattartással kapcsolatos szavak és kifejezések stb.) nyújt adatokat. Mivel a nyelvi kölcsönhatás nyelvjárási síkon megy végbe, az adatok a nyelvi standardtól eltérnek. Néhány magyar példa:

a) A nyelvi standardhoz képest lexikai többlet: *akol, almárium, átalag, aszag, cserge, früstök, hídlás, jászol, kas, miskárol, palánk, pitvar, surc, szelemen* stb.

b) A nyelvi standardhoz képest szemantikai eltérések: *bordély* 'kunyhó', *határ* 'a falu határa, a falu körüli szántóföldek', *tarka* 'foltos szőrű tehén' stb.

Ha a nyelvek felől vizsgáljuk meg a kölcsönhatást, a földrajzi tényezők fontos szerephez jutnak. Nyilvánvalóan erősebb lesz a kölcsönhatás az egymással közvetlenül érintkező népek, illetőleg nyelvjárások esetében: vagyis a mai lengyel és a magyar kevésbé tud egymásra hatni, mint például a szlovák és a magyar (itt nem térünk ki a történeti adatokra).

A kölcsönhatás foka természetesen különböző. Korábban igen erős volt a délszláv nyelvek hatása, olyanformán, hogy onnan vettünk át kölcsönszavakat. Ezeket a történeti szókölsönzéseket már a magyar nyelv elemeiként adtuk tovább a nyugati szláv nyelvekhez tartozó szlováknak és lengyelnek, valamint a keleti szláv nyelvekhez tartozó ukránnak. Ezek az ún. visszakölsönzések, pl. *kucsma, nadrág, padlás, pajta, párna, pogácsa, rétes* stb. (Vö. KNEZSA, SZILSZ., TESZ. I—III., EWUNG., SCHUBERT, GABRIELLA, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen. Harrasowitz, Wiesbaden, 1982.) A szókölsönzések száma egyébként a magyar és a kárpátaljai ukrán nyelvjárások között a legszámottevőbb (a kölsönzés iránya: a magyarból az ukránba), legalábbis az atlasz adatai alapján. Megjelennek az ún. dublettek is: pl. szlovák *okno* és *oblok* (vö. lengyel *okno*, cseh *okno* és magyar *ablak*).

2. Ha a nyelvi kölcsönhatást a magyar nyelvjárások felől vizsgáljuk, a szókölsönzéseket két nagy csoportra oszthatjuk:

1. M a g y a r szavak, amelyek a magyarból kerültek be a környező szláv nyelvekbe, pl. *bakancs, csipke, kapocs, karika, leves, rovás, szállás, tarka, ujjas*.

2. Nem magyar eredetű szavak, amelyek m a g y a r k ö z v e t í t é s s e l kerültek be a környező szláv nyelvekbe:

a) Nemzetközi vándorszavak, pl. *almárium, bordély, számár*.

b) Német eredetű szavak: pl. *surc, vánkös*.

c) Román eredetű szavak: pl. *palacsinta*.

d) Török eredetű szavak: pl. *csizma, papucs*.

e) Szláv eredetű szavak (ún. visszakölsönzések): pl. *kucsma, nadrág, pajta, párna, pogácsa, rétes*.

A továbbiakban a magyar eredetű szavak csoportját részletesebben is bemutatom: az egyes szavak különböző hangtani változatait, a szó jelentését, valamint előfordulási helyét.

b a k a n c s. OKDA. II, 74—5 (30. térkép). Hangtani változatai: le. *bokańcie*, cseh *ba-ganěe*, szlk. *baganěe* ukr. *баганчи*, mold. *боканчъ*, szerb *баканц*. Magyar fejlemény. Származék-szó, vö.: TESz. I, 222 *boka* a. és I, 327; EWUng. 71. — A szónak két alapjelentése van: 1. durva bőrből készült vastagtalpú lábbeli, 2. katonai lábbeli. — (A teljesség kedvéért szeretném megemlíteni azt, hogy az utóbbi évek legdivatosabb lábbelije a bakancs volt, s ezért a *bakancs* szó használata rendkívüli mértékben aktivizálódott nyelvünkben. Természetesen jelentése is módosult: 'bokán felül érő nehéz, fűzős lábbeli'; vö. ÉKsz. I, 84). Előfordulását a fentebbi példák mutatják, de főleg a szlovákiai, kárpátaljai és moldáviai kutatópontokon jelentkezik, mindkét jelentésben.

c s i p k e. OKDA. III, 121—2. Hangtani változatai: le. *czyпка*; cseh *čipka*; szlk. *čipka*; ukr. *чипка*; szerb. *čunka*. Magyar fejlemény, szlávból való származtatása téves (TESz. I, 537—8, EWUng. 218 *csipke* a.). A fenti adatok elterjedési irányáról és mértékéről sajnos nem tudok sokat mondani, mivel ezek az adatok végül nem kerültek térképre.

l e v e s. OKDA. III, 66—7 (20. térkép). Ez a szó szemantikai térképen jelenik meg 'hús-leves' jelentésben. Emiatt a magyar adatokban így fordul elő, összetett szóként (l. az alábbiakban). A szó eredetéhez vö. TESz. *leves* a., EWUng. *leves* a. Hangtani és alaktani változatai: *leveš*, *leveš*, *leveška*, hu: *šlevěš*, *hušlevěš*. Elterjedési iránya: K-Szlovákia, Kárpátalja és a magyar kutatópontok.

r o v á s. OKDA. V, (43. térkép). Hangtani változatai: le. *rovaš*, rovas, szlk. *rovaš*; ukr. *решаи*, *пешаи*, *пашаи*, szerb. *пешаи*. Az atlaszban 62 kutatóponton található meg, ezek többsége vagy szlovák, vagy kárpátaljai település, de megvan a lengyelben is. Szórványosan előfordul még a moldáviai román kutatópontokon. Sajnos a romániai nyelvjárási atlaszok anyagában, ahonnan az OKDA. adatai valók, nem szerepel ez a szó. Tőlünk délre — az OKDA. adatai szerint — Bosznia-Hercegovinában és Crna Gorában fordul elő. — A nyelvtörténeti kutatások alapján jól tudjuk, hogy a *rovás* szó a *ró* ige származéka, amely ősi örökség a finnugor korból. A magyar *rovás* szó számos szomszédos nép nyelvébe átkerült részben a pásztorkodás, részben a kereskedelmi hitelezés tárgykörében (TESz *ró* a., EWUng. *ró* a.). Jelentése a nyugati szláv nyelvjárásokban megegyezik a magyaréval, a moldáviai románban 'levél', a szerb adatokban 'rendetlenség a házbán'(?).

s z á l l á s. OKDA. I, 82—3 (27. térkép). Hangtani változatai: le. *sauaš*; szlk. *salaš*; ukr. *салаи*; szerb. *cana:u*. Maga a szó 121 kutatóponton jelenik meg, ez az összesnek több mint a fele (58%). Ezt a szavunkat a szomszédos szláv nyelvek mind átvették, vándorszó lett (vö.: TESz. III, 661; EWUng. 1387). A lengyel, morva, szlovák, ukrán, román, moldáv és szerb anyagban egyaránt jelen van, viszont jelentésbeli eltérések vannak. A kárpátizmusnak tekintett jelentésváltozat: 'a pásztorok hegyi szállása'. (A térképet rajzzal is kiegészítették az első kötet szerkesztői, s ezen jól látható, hogy egy egészen egyszerű építményről van. szó. L. a mellékletet!) Ebben a jelentésben a lengyel és a kárpátaljai kutatópontokon fordul elő.

t a r k a. OKDA. VI, m. e. (23. térkép). Hangtani és alaktani változatok: le. *tarkata*; szlk. *tarku'la*, *tarkava*; moldáv *тэркаи*. A magyar *tar* szóból, annak deminutív származéka (KNEZSA, SzJlsz. II, 960—1, TESz. III, 854—5, EWUng. 1519). Szemantikai térképen jelenik meg. Alapjelentése az atlaszban: 'foltos szőrü állat, amelynek fehér a feje vagy a melle'. Előfordulása: Kelet-Szlovákia, Kárpátalja és a magyar kutatópontok.

3. A továbbiakban azokról a szavainkról lesz szó, amelyek valamilyen okból kimaradtak az atlaszból, bár a szótárak tanúsága szerint részei a magyar szókincsnek. A szavak a következők: *cáp*, *cigája*, *csiba*, *gyí*, *pojána*, *parenyica*, *turma* és két földrajzi név: *Magura* és *Oszoly*.

c á p. Ez a szavunk a szótárak szerint nyelvjárási szó (ÚMTsz. I, 668, TESz. I, 411, ÉKsz. I, 169), amely szinte az egész magyar nyelvterületen megvolt (adataink vannak a Dunántúlról, a Kis-

kunságból, a Partiumból, Erdélyből, Moldvából). Jelentése: 'a vadkecske hímje, vmilyen kiherélt állat' (ÚMTsz.), 'kiherélt hím állat (kecske, juh, bika), kecskebak' (ÉKsz.).

cigája. Főleg a keleti nyelvjárásokban ismert román eredetű szó, emellett juhtenyésztési műszó is. Jelentése: 'selymes rövidszőrű juh fajta' (vö. ÚMTsz. I, 689, TESz. I, 429), illetőleg 'fekete fejű és lábú juh' (ÉKsz. I, 174).

csi. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett állatúzó szó. Az ÚMTsz. adatai szerint kutya elűzésére és csendesítésére is szolgálhat (I, 812). Az atlaszban szereplő szlovák, ukrán, szerb, horvát adatok egymástól függetlenül jöhettek létre, bár az esetleges kölcsönzés lehetőségét sem lehet teljesen kizárni (vö. TESz. I, 518).

gyi. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. Az egész magyar nyelvterületen használt (nyelvjárási) szó. A ló elűzésére és biztatására, elindítására egyaránt használják (vö. TESz. I, 112, ÚMTsz. II, 748–9).

Magura. Igaz, hogy köznévként nem fordul elő magyar nyelvterületen, de település- és hegynévként igen. *Măgura* romániai helység Erdélyben, Piskitől (Simeria) dél-délkeletre. Román eredetű, vö. rom. *Magura* hn. Ennek köznévi előzménye a rom. *măgură* 'domb, magaslat, kunhalom' (FNESz. II, 65). A Kárpátokban sokfelé található *Magura* hegynév forrása a vlach pásztorktól elterjesztett rom. *măgură* '(nagy)domb, halom, hegység'. Vö. *Árvai-Magura* 'hegység Szlovákiában' (FNESz. I, 118), *Szepesi-Magura* 'hegység Szlovákiában a Magas-Tátrától északkeletre' (FNESz. I, 568), *Magura* 'hegycsúcs a Keleti-Kárpátokban' (1496 m magas, a Békás és a Tarkó patakok fogják közre). A Kárpát nyelvátlaszban 1. 'hegy', 2. 'különálló hegy', 3. 'hegycsúcs, hegyorom' jelentésben és 4. tulajdonnévként fordul elő.

Oszoly. Az Oszoly 329 m magas mészkőhegy Csobánka határában (FNESz. II, 291). A földrajzi név a szerb-horvát *Ōsōlje* átvétele, amely a szerb-horvát *ōsoje* 'árnyékos hely' főnévvel függ össze (FNESz. II, 291). Szemantikailag érdekes, hogy a Kárpát nyelvátlaszban az *osoj*-nak csak második jelentése az 'árnyékos oldal', első jelentésben a 'napsütötte hegyoldal' szerepel.

parenyica. Ezt a szót feltételezésem szerint a városi emberek inkább ismerik, mint a falun élők. Vélekedésemet a szótárak is igazolják, mivel a tájszótárakban nem szerepel. Jelentése: 'tekercsbe göngyölt füstölt (juh)sajt' (ÉKsz. II, 1086). A magyarba a szlovákból került be, s csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy ez a sajtfeleség lehet füstöletlen is.

pojána. Az erdélyi és a csángó nyelvjárásokban él (ÚMTsz., TESz.), s tegyük hozzá, hogy az erdélyi irodalmi nyelvben is. Jelentése: 'havasi vagy erdei tisztás'. A magyarba a románból került be, ahol viszont szláv eredetű. A szónak közvetlenül a szlávból való származtatása téves (TESz.).

turma. Az erdélyi magyar regionális köznyelv eleme, jelentése 'juhnyáj' (ÚMTsz., TESz.). A magyarba a románból került be.

A fentiekkel kapcsolatban még csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy a szlovákiai és a romániai magyar nyelvjárásokat egyáltalán nem, a kárpátaljaiakat négy kutatópont (Mezőkaszony, Vári, Szőlősgyula és Visk) képviseli.

POSGAY ILDIKÓ

SZEMLE

Nagy L. János, Szavak és világok Weöres Sándor verseiben

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 97 lap

1. A szerző újabb kötete folytatása (második, bővített kiadása) a korábbiak (Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.). Így ismertetésem is folytatása a korábbi kötetről írt méltatásomnak (Nyr. 1998: 222—4).

2. Ennek az újabb kötetnek — az előszót („Lectori salutem!”) nem számítva — két nagy része van. Az első, a korábbi egyedüli fejezete itt most foglalatot jelző címmel szerepel: „Ismétlések világaiból”. Nyolc alfejezet tartozik ide: „Ismétlések és ismétlésszerkezetek”, „Hangzások és értelmek”, „Fonalak áramában”, „A multimedialitás poétikájához”, „Verbális/grafikai poétika felé”, „Verbális/zenei együttesek”, „Tovább a médiumok testvériségében”, „Az »esse« és »posse« határán”. E nyolc fejezet gazdag anyagából itt most csak azt emelem ki, aminek a segítségével jól meg lehet világítani a NAGY L. JÁNOS által vizsgált jelenségek lényegét és vizsgálatainak eredményeit.

Így például a „Fonalak áramában” című fejezet mottója egy Weöres-versből vett rövid idézet („végtelen ragyogó fonalak árama” — Csillagzene finale) sokat elárul az ismétlések lényegéről. Egyik jól megválasztott példája (ami a szóban forgó fejezet címét is magyarázza): „végtelen ragyogó fonalak árama / ragyogó végtelen árama fonalak / fonalak árama végtelen”. A szerző magyarázata szerint a hangzás és az íráskép is szabályos ismétlődéseket mutat, mind a négy elem háromszor ismétlődik úgy, hogy „a megfordításaikkal jöttek újra” (24).

Összegező értékű az utolsó fejezet („Az »esse« és »posse« határán”). Egyik fontos megállapítása az, hogy a három alakzat (reddíció, gradáció, chiazmus) az ismétlődő és nem ismétlődő részletek feszültségét, pontosabban feszítést és oldást idéznek elő (56). Egy másik sokatmondó következtetést Weöres egyik vallomásával világítja meg, azzal, amit a költő a költészetről és tudományról mond: „a tudomány és a művészet hazája nem a lét, az »esse«, hanem a lehetőség, a »posse«, s ha a létben megnyilvánul, attól a lét lesz gazdagabb” (55). Mindezt a szerző azzal folytatja, hogy szerinte „maga Weöres is ebben a szférában érzi magát a legjobban, a senkitől nem korlátozott lehetőségek világában” (55).

3. A második rész címe: „Egy világ sok világáról”. Hét alfejezetből áll: „A költői szövegek hármas megközelítéséről”, „Melyek az *Egysoros versek*?”, „Milyen az *Egysoros versek* nyelve?”, „Az *Egysoros versek* hangzásáról”, „Szokott és szokatlan”, „Ugyanaz és más”, „Darabok az egészről?”. Ennek a második résznek az ismertetésében is úgy járok el, mint az első rész bemutatásában, azaz a gazdag és változatos anyagból kiemelek néhány kérdést, elsősorban olyanokat, amelyekkel jól meg lehet világítani a szerzőtől vizsgált jelenségek lényegét és vizsgálatainak eredményeit.

Az első rövid, de tartalmas fejezet a vizsgálat elveiről, szempontjairól tájékoztat („A költői szövegek hármas megközelítéséről”). Alapja PETŐFI S. JÁNOS egységet alkotó három tényező módszeres alapelve: 1. a szöveg kommunikációs helyzetének jellege, mindenekelőtt a szövegalkotás és a szövegbefogadás tényezői, körülményei, 2. a szöveg megformáltságának releváns tényezői, azaz a hangzási/akusztikai, illetőleg írásképi, tipográfiai és nyelvi megformáltság, pontosabban a befogadás vizuális és auditív jellege, lényegében a tartalmas forma vizsgálata, 3. műfaj-tipológiai, esztétikai, stilisztikai minőségének összetevői, amelyek más-más módon, a maguk lényegéből fakadó értékelő szempontokat tartalmaznak. Az ezt követő fejezetek jórészt a fentebb említett szempontok kifejtését és alkalmazásukat tartalmazzák.

Először két külön fejezetben számba veszi Weöres egysoros verseit, a vizsgálat korpuszát („Melyek az Egysoros versek?”), majd nyelvükről ír („Milyen az Egysoros versek nyelve?”). A nyelvi sajátosságoknak két megjelenési formáját különíti el: írott/nyomtatott és hangzó megjelenésűek. Lényeges sajátosságukként emeli ki azt, hogy „az egysorosok vizuálisan befogadható megjelenési módja a cikluscímből és magukból az egysornyi adatokból áll” (69). E lényegi sajátosságok alakító eszközei többfélék: írásmód (hangjelölés, helyesírás, például írásjel nélküli kapcsolat, „Dr. N. N. sohatöbbész”), szóhasználat (például egy feltűnő szóalkotás, *vizegő*, a *víz* és a *levegő* keveréke), szerkezet (például egy hármas kompozíció, „A szépséget férgek viselik; a jó-ságot férgek ismerik, az igazságot férgek etetik”: 70—1).

A szerző kedvenc témája a hangzat („Az Egysoros versek hangzásáról”). Ezzel kapcsolatban sokatmondó kérdésfelvetése az, hogy „a hangzás hogyan támasztja alá a paradox gondolatokat” (79). Minderre jó megvilágító példaként ilyeneket említ: *Liliomszörny* vagy a hangalakbeli közelség, *tojáshéj* és *tojáskéj*, *trolibusz* és *prolibusz* (70—2).

És figyelemmel van a nem nyelvi tényezőkre is („Szokott és szokatlan”). Ezekről szólva a befogadót, az olvasót állítja vizsgálatainak előterébe: „arra a világra vagyunk kíváncsiak, amely-lyel az egysorosok gazdagítják az olvasót” (82), azaz elősegítik a megértést, az értelmezést. Úgy véli, hogy „a paradox értelemhez főként a köznapi tartalmú szóanyag sajátos összefűzésével jut-tatja el olvasóját” a költő (82).

Az utolsó fejezet („Darabok az egészből?”) azért is jelentős, mert a szerintem jogosult inter-szövegről beszél, arról, hogy a szövegköziség (intertextualitás) alapján több-kevesebb átvétel mu-tatható ki a Weöres-versekben (például „A világ Isten szakállá”: 86), és elismerésre késztet az is, hogy ezeket a szerző a szaktudományunkban eddig eléggé elhanyagolt posztmodern irodalomhoz kapcsolja, persze a ma még szűkséges óvatossággal, hisz azt állítja, hogy „ha az egysoros versek nem a posztmodern korban keletkeztek, értelmezésük a mai olvasó töprengéseiben születik” (86).

4. Nagy L. János megelőző kötetét („Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben”) azzal méltattam, hogy időszerű kérdést tárgyal korszerűen (Nyr. 1998: 222—4). Mindez újabb kötetére is érvényes, erre is jellemző. Időszerű, mert Weöres Sándor stíluszintézisének ma is je-lentős az utóélete, jelentős a hatása. És korszerű maga a vizsgálati tárgy, és még inkább a produk-tív vizsgálat szövegelméleti (szemiotikai textológiai) alapja a multimedialitás (zenei, képzőművé-szeti társítások) és az intertextualitás figyelembevétele.

Mindehhez az újabb kötetéről alkotott véleményem alapján még azt is hozzátehetem, hogy összetett szemlélettel, sok elemű, sok szempontú elemző módszerrel közelíti meg a vizsgálat tár-gyát. Így azt is állíthatjuk, hogy a műértelmezés, az értéklátás új elveinek az alkalmazásával gaz-dagítja a magyar nyelvtudományt. Az ilyen és ehhez hasonló témák kutatói aligha kerülhetik meg NAGY L. JÁNOS kötetének eredményeit.

SZABÓ ZOLTÁN

Fónagy Iván, A költői nyelvről

Corvina, h. n. [Budapest], é. n. [1999.], 527 lap

A monográfia a kiadónak és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Egyetemi könyvtár elnevezésű sorozatában, azon belül az Általános nyelvészet alsorozatban — szerkeszti KIEFER FERENC — jelent meg.

A szerző sok évtizedes kutatómunkájának eredményeiből állította össze, illetőleg írta meg könyvét, amint erről tájékoztatást is ad (Az Olvasóhoz, 11—3). FÓNAGYNak a tárgyhöz tartozó

munkásságát a nem nyelvészek közül sokan a Világirodalmi lexikonból (I—XI. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN — SZERDAHELYI ISTVÁN. Bp., 1970—1990.) ismerik, hiszen ebbe számos szócikket írt az allegóriától a verscímig, nem egy közülük szinte tanulmánynak vehető. A hazai és a nemzetközi szakmában pedig egyáltalán nem kell őt bemutatni, a hetvenötödik születésnapjára kiadott emlékkönyvben a kötet szerkesztője, JEAN PERROT méltatta munkásságát (Avant-propos. In: Polyphonie pour Iván Fónagy. Paris—Montréal, L'Harmattan, 1997. 7—10), ugyane kötetben olvasható műveinek bibliográfiája is (515—28), amelyben természetesen a Világirodalmi lexikonba írt stilisztikai cikkei is megtalálhatók. Életéről és pályájáról szóló vallomását I. „Hogyan lehettem volna nyelvész?” (In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE — KONTRA MIKLÓS szerk., A nyelvészetről — egyes szám első személyben. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1991. 31—4).

A kötet a Bibliográfia (493—518), az Index (519—25) és a már említett, az olvasóhoz szóló részen kívül négy fő csoportban tárgyalja anyagát.

Az első fejezet „Ismétlés és hírérték” címmel van megjelölve (15—123), és az ismétlés formáival, szerepével, a szövegek hírértékével, továbbá az ismétlődés és a hírérték összefüggéseivel foglalkozik. Minthogy az ismétlődés egymástól elkülönülő (diszkrét) jelenségek időben vagy térben való visszatérése, valamely nyelvi közlésben a jelnek vagy jelkapcsolatoknak elkerülhetetlen az ismétlődése. Fónagy azt igyekszik föltárni, hogy „milyen sűrűn, mennyire szabályos időközönként térnek vissza az elemek, jelek, jelkombinációk” (17). Az ismétlési formákat a hangalakzatok, a mondataalakzatok, a párhuzamos szerkezetek körében mutatja be. (Az ismétlődés formái — párhuzam, váltakozás, hangnembváltás é. i. t. majd a „Belső forma” című fejezetben is tárgyaltnak: 339—51.)

A szövegek hírértéke tárgyában a minősítők, a hasonlatok a kijelentések, a felsorolások olyatén tulajdonságait sorakoztatja Fónagy, amelyek a költői beszéd magasabb hírértékszintjét hozzák létre a köznyelvvvel szemben, ami lényegében abból adódik, hogy a költői beszéd nem közvetíti minden esetben a köznyelvi beszédet meghatározó szabályokat, tendenciákat (66). Fónagy szerint a költői szöveg hírértéke nem cél, hanem következmény (82). A redundancia a hírérték inverze, s ilyenénképpen a redundáns formáknak jelentősége van: az állandó visszatérés nem más, mint a mozdulatlanúság a mozgásban. Fónagy a vegetatív idegrendszer által irányított szervek működésének periodicitását mint az egyszerű mozgásformák ösét, a fejlődés korai állapotát, működését említi, amelyhez regresszíve viszonyul a költői közlés nagyfokú periodicitása. „Az ismétlés formájának megválasztása hírértékkel jár a szó technikai értelmében, és jelentős a szó szoros értelmében: mondanivalója van, üzenetet hordoz” (84). Számos ismétlési formát (halmozás, catena, raddíció, disztinkció, gemináció stb.) mutat be gazdag példaanyagon. Külön részben foglalkozik a szerző az evokációval és külön a beszédhangok idetartozó költői használatával. — Már ebben az első fejezetben is láthatja az olvasó, hogy Fónagy nem valaminő alkalmazott stilisztikát ír, hanem valóban a költői nyelv egészét, illetőleg egészének bizonyos sajátosságait törekszik áttekinteni a különböző és nem is minden esetben stilisztikai jelenségeknek a költői szövegművekben megmutatkozó sajátosságaira ügyelve. Az ismétlésre és a hírértékre összpontosítva ugyanis a hangjelenségektől a szövegig, a gondolatritmustól az enjembement-ig nagyon sok, a tudományos hagyományban már az antikvitás óta számontartott stilisztikai(—retorikai) alakulatot képes a szokásoshoz képest más megvilágításba helyezni.

„A metafora és vidéke” fejezetcím után következik a metaforáról (127—221), a metonímiáról és a szinekdochéről (222—37), a hasonlatról (238—71), az allegóriáról (272—88), az anagógéről (289—96) és végül a szimbólumról (297—330) írott rész. A már említettem előszóban Fónagy maga mondja, hogy bizonyos aránytalanságot eredményezett a könyvében a metaforafejezet valamelyes „eluralkodása” (12), továbbá, hogy némileg megmaradt a Világirodalmi lexikonbeli szócikkeknek — mint írja ugyanitt — zavaró jelenléte és egyes részek papíros íze. A költői nyelv vizsgálatában valóban csupán egy rész illeti meg a metaforát, hiszen lehet olyan költői nyelvhasználat is, amelyben e jelenség nincs meg — például Kavafisz „lírájában egyetlen kép, még csak ha-

sonlat sem fordul elő” VAS ISTVÁN szerint (Utószó. In: Konsztantinosz P. Kavafisz: A barbárokra várva. Bp., 1968. 187 —, ennek ellenére természetesen a metafora mibenléte, használata, stílushatása és a többi vele kapcsolatos dolog megannyi izgalmas kérdés). A Világirodalmi lexikonban (8: 300—31) Fónagy metaforacikkét lassan két évtizede tartja számon a kutatás és a felsőoktatás. BENCZE LÓRÁNT például a „modulrendszerű vizsgálat legjobb példájá”-nak tartja. (Uő., A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Hol tart ma a stilisztika? Bp., 1996. 239). A modulrendszerben való vizsgálat azt jelenti, hogy a jelenséget több tudományág szempontjai alapján törekszik leírni a kutató. Fónagy taglalja a metafora mozgásformáját, a metaforaelméleteket, a metafora fejlődéstani aspektusait, fiziológiai alapjait és egyebeket, így a metaforában a hírérték változásait, amit azért érdemes külön is megemlíteni, mert bizonyos összhangot jelez és teremt a könyv előző fejezetével. — Fónagynak a lexikonba írott metaforacikke a kutatást még nyolc esztendő múlva is arra készítette, hogy a meglehetősen terjedelmes szakirodalmi hivatkozásait szemügyre vegye, és akribikusan föltárja az azokban lévő hibákat és elírásokat (BEZECZKY GÁBOR, Egy lexikon-szócikk bibliográfiájához: BUKSZ. 1990: 227—30). A monográfia bibliográfiája (493—518) javította, módosította e zavarokat. (Egyébként amikor néhány könyvészeti tételt ellenőriztem, BEZECZKY javításában is akadtam elírásra, így a SULÁN BÉLA szerk., Nyelvtani tanulmányok BEZECZKY-nél tévesen *Nyelvtudományi tanulmányok*: i. h. 229.)

A metaforáról írt fejezetben Fónagy állást foglal az úgynevezett kognitív metaforák kérdésében („Hol szűk a kognitív elmélet?” 205—10; már korábban is olvasható volt erről a szerző tanulmánya: „A kognitív metaforáról” (in: ZOLTÁN ANDRÁS szerk., Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Bp., 1998. 140—53), s ez nemcsak azt mutatja, hogy a szerző figyelemmel kíséri az újabb kutatásokat, és beilleszti azoknak eredményeit — ha vannak — saját nézetrendszerébe és anyagába, hanem azt is, hogy a költői nyelvről készített monográfia valóban újragondolása a csaknem teljes kérdéskörnek, nem csupán a korábbi tanulmányok pusztá összegzése. A kognitívmetafora-elmélet szerint a konvencionális metaforákat ismerünk kell ahhoz, hogy az új, az eredeti költői kifejezéseket megértsük, s a fogalmi közhelyek mögött meghúzódó fogalmi struktúrákat — LAKOFF és TURNER ún. idealizált fogalmi metaforákról szól — a költő felhasználja, eredeti módon alkalmazza. Fónagy határozottan rámutat: „Ez a feltevés ellentétben áll mindazzal, amit a költői nyelvről tudni vélünk” (207), továbbá: „A metafora a fogalmi gondolkodás alapja, elindítója, de nem alapul fogalmi gondolkodáson” (209); „A fogalmaink túlnőnek a metaforákon, melyek létrehozták őket” (210). Vagyis — és ezzel nem nehéz egyetérteni — a fogalmi struktúrákat tekinthetjük metaforikus fejlődés eredményének, — mint írja: az elmélet „jelentős vívmány” (210) — a kreatív (benne a költői) metaforizációt azonban nem eleve megszabott keretek közötti területeken lehet megtalálni és megvizsgálni, leírni. — A metaforáról írt fejezetet, amelynek modulrendszerű felépítéséről már volt szó, aligha kell bemutatni a már ugyancsak említett körülmények miatt. Az egyetemi és főiskolai hallgatóság Fónagy könyvét remélhetőleg könnyebben veszi majd kézbe, mint a lexikonkötetet, amely természetszerűen nehezebben elérhető, mint a jelenlegi, amely kimondottan tankönyvnek készült.

A metafora vidékére helyezi Fónagy a metonímiát és a szinekdochét (222—34). Röviden érinti a metonímia fogalmának kiterjesztési kísérleteit, melyek szerint a metafora másodfokú, kétszeres metonímia (A. HENRY), vagy minden metafora kettős metonímia (U. ECO). Fónagy finom megjegyzése: ha a metonímia fogalma ennyire ki van tágitva, akkor e nézet „megengedhetetlenül leszűkíti a metafora fogalmát” (225). A főntebb említett SZATHMÁRI szerkesztette kötetben GÁSPÁRI LÁSZLÓ a metonímiát, a szinekdochét a metafora alesetének tartja (i. m. 80), ez a nézeteknek másik véglete; KEMÉNY GÁBOR e fölfogást „igazi meglepetés”-nek mondja... (MNy. 1998: 93). A szinekdochének az az értelmezése, melyet az újratorikusok képviseltek, nevezetesen: a metafora is, a metonímia is szinekdochéra vezethető vissza, Fónagy szerint érdekes „gondolatjáték [és] nem visz közelebb sem a metonímia, sem a szinekdoché megértéséhez” (226). E megér-

téshez az olvasót Fónagy a köznapi és a költői metonímiák bemutatásával igyekezik eljuttatni (226—34).

A metafora vidékén természetesen a hasonlat is föllelhető (238—71). Fónagy e kategóriát is több oldalról írja le, szól a hasonlat státusáról az óind poétikától, az antik retorikától indulva, ír a hasonlat szerkezetéről, külön taglalja a hasonlat jelentésánát, majd szerepét é. i. t. Természetesen a hasonlat hírértékére is kitér, amely könnyebben mérhető (mint az implicit metaforáké). Ennek ellenére a Fónagyén kívül (A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben: NyK. 1960: 73—100) illetén vizsgálatok nem történtek, vö. KEMÉNY GÁBOR, A képekbe menekülő élet (Bp., 1993. 106—80); KEMÉNY itt Krúdy hasonlatai kapcsán foglalkozik a szemantikai távolsággal, amely a hírértékkel együtt Fónagy szerint érdemes volna a tüzetesebb vizsgálatra. — Az allegória (272—88), az anagógé (289—96), a szimbólum (237—330) alfejezetei teljesítik ki a metafora vidékét.

A könyv következő fejezete: „Belső forma” (331—420). A szövegmű nyelvi jellegű elrendezését tartja a szerző külső formának, a „mondaton túli elrendezési törvényekkel, a tartalmi szerkezettel, a jelentés szintjével” kapcsolatos jelenségeket pedig belső formának (333). E fejezetben több téma köré csoportosítja a szerző a belső formához vont jelenségeket, így az irodalmi szöveg-műnek zenei szerkezetéről, az ismétlődés formáiról, a drámai idő és tér alakzatairól, a lírai cselekményről és más egyébről ad eligazítást. Minthogy az irodalmi műalkotásban a külső forma a szó szoros értelmében mondanivalóval bír, a forma egyszersmind tartalom is, valószínűnek látszik, hogy a belső forma sem önkényes játék. Fónagy a pszichoanalitikai gyakorlat keretében törekedik (ebben az esetben is) megoldásra. A költők vagy írók szerinte a mondatakhoz tartozó aszociációkkal közlik, hogy mi váltódik ki bennük (pszichéjükben) valamely alakzat használatakor. A gradációt, a reddíciót, a hiperbatont, az antitézist, archaizmust elemezve Fónagy rá tud mutatni ezeknek a belső, szabályozó formaelemeknek lényegi használati jegyeire.

Az utolsó fejezet: „A költői nyelvről” (421—92). Ebben például a költői nyelvhasználat szabadságformáiról van szó. A pragmatikai és szemantikai struktúrát használó költő gyakran hágya át a szabályokat, a Saussure-féle szintagmatikus és paradigmatisz tengely mentén látja magyarázhatónak a jelenséget a szerző. A költő végül is másképpen használja a nyelvet, mint a köznapi beszélő. Ezt a másképpen való használatot Fónagy az ún. költői kutatáshoz tartja elengedhetetlen jelenségnek. A költői kutatás és a tudományos kutatás minbenlétét a szerző Szabó Lőrinc szonettjainak vizsgálatával világítja meg. A gyász mélylélektani elméletével veti egybe a Szabó Lőrinc-i szonettekben tapasztalható eljárásokat és eredményeket. A könyvnek ez a része tanulmányként már szintén olvasható volt (Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis 1992.), mégis — hasonlóan a könyv más részeihez — itt és most nyeri el azt a (számtani kifejezéssel élve) helyi értéket, amely megilleti, és amelyet a többi (tanulmány, illetőleg) fejezetrész megerősít, és viszont: mindez növeli tudományos hitelét a többi — időben is korábbi — részeknek.

Azt a kérdést sem kerüli meg a szerző, amely a nyelv mint olyan egészére vonatkoztatva gyakran az érdeklődés előterébe kerül: „Fejlődik-e a költői nyelv?” (490—2). Másokkal együtt Fónagy úgy látja, a (költői) élmény pontos kifejezésére egyre finomabb, egyre komplexebb nyelvi eszközök állnak a költők rendelkezésére akár a metafora útját, akár a hangstilisztikai jelenségeket, akár az ismétlési formákat, akár az egyéb jelenségeket tekintjük. A költő egyre mélyebb rétegekig hatolva „a hétköznapi nyelv számára hozzáférhetetlen titkok birtokába” jut és juttatja olvasóját.

A kiadvány FÓNAGY IVÁNNAK mélylélektani vonatkozású és retorikai szemléletű stíluselméletének gyakorlati kézikönyve, öröndetes a kiadó és a sorozatszerkesztő elhatározása, amelynek nyomán megjelenhetett. Az viszont sajnálatos, hogy meglehetősen sok a könyvben a sajtóhiba, illetőleg az elírás, a helyesírási zavar és következtetlenség (nevek, szakkifejezések stb. írásmódjában), hiszen egyetemi tankönyvről van szó, amelynek hosszú ideig remélhető jótékony hatása a magyar felsőoktatásban és a kissé szürke hazai stíluskutatásban.

BÜKY LÁSZLÓ

Kézíratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század

A nyelvemlékek betűhű átiratai bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a jegyzeteket és bevezető tanulmányokat írta LŐRINCZI RÉKA. A magyar nyelvtörténet forrásai 3. szám.

Magyar Nyelvudományi Társaság, Budapest, 1998. 272 lap + 2 lap melléklet

LŐRINCZI RÉKA már korábban felcsigázta érdeklődésünket, amikor egyfelől „Magyar nyelvű (latin) grammatika egy XVIII. századi kézirat-kolligátumban” (MNy. 1994: 489–92), másfelől „Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikánk a XVIII. század második feléből” (Nyr. 1995: 333–44) címmel, az előbbiben rövidebb ismertetést közölt a „Kolozsvári Grammatiká”-ról, az utóbbiban pedig részletesebb tájékoztatást nyújtott Fejérvári Sámuel „Institutiones ad Fundamenta Linguae Hungaricae” című művéről, vagyis arról a két kéziratos nyelvtanról, amelyet ebben a kötetben, lenyűgöző filológiai apparátussal, felcsigázott érdeklődésünket messzemenően kielégítve, közzétett.

Mindkét mű mint nyelvemlék szerepel a kiadvány címében, s ennek megfelelően „A magyar nyelvtörténet forrásai”-sorozat köteteként jelent meg. Ám mindkét mű egyúttal a tudománytörténet körébe is tartozik, s ha lenne egy „A magyar nyelvudománytörténet forrásai” című sorozat, annak is, teljes joggal, kiemelkedő darabja lehetne.

A „Kolozsvári Grammatiká”-nak kétségtelen tudománytörténeti jelentősége ugyanis, hogy — eddigi ismereteink szerint — ez a legrégebb, feltehetően a XVIII. század első fele előtt keletkezett, anyanyelven írt — bár nem a magyarról szóló — rendszeres alaktanunk, s mint ilyen első a finnugor nyelvcsalád egészen belül keletkezett grammatikák sorában is; magyar nyelvűsége egyúttal nyelvtörténeti forrás is. (A sajtó alá rendező épp nyelvállományának — írás- és szóhasználatának — egyes jelenségei alapján valószínűsíti keletkezése idejét.)

Fejérvári „Institutiones”-ének, syntaxist is tartalmazó, de latin nyelven összeállított grammatikájának a nyelvi példákban megjelenő anyaga ugyancsak lehetőséget nyújt nyelvtörténeti vizsgálódásokra. A latin nyelvű magarnyelvtan-írást összegező jellege, különösen pedig Gyar-mathi Sámuel Nyelv-mesterére tett hatása miatt talán még fontosabb a tudománytörténet szempontjából. A továbbiakban Fejérvári művének erre az oldalára összpontosítom mondanivalómat.

Az „Institutiones”-hez készített Bevezetés (67–89) sokrétűen mutatja be Fejérvári Sámuel (?1721–1781) kolozsvári unitárius lelkész és kollégiumi tanár grammatikáját, és számot ad a sajtó alá rendezés bonyolult eljárásáról. Problematikáját a bevezetés fejezetcímei jól érzékeltetik: Az „Institutiones-kéziratok külső leírása” — „Az Institutiones szerzőjéről” — „Az Institutiones-kéziratok keletkezésrendjéről” — „Az Institutiones másolóiról” — „Az Institutiones helyesírásáról” — „Az Institutiones tartalmáról” — „Az Institutiones utóéletéről”.

A sajtó alá rendezés dilemmája abból fakadt, hogy az egykori kolozsvári unitárius könyvtár kéziratállományában Fejérvári műve három datálatlan szövegváltozatban maradt fenn, mégpedig egy szerzői (auctori: A)-példány, egy első másolat (copia prima: C1) és egy második másolat (copia secunda: C2), az utóbbi kettő „két kéz írta, kiegészítésekkel bővített másolat”, s a három szöveg egymáshoz viszonyított keletkezésrendje... A→C1→C2 lehetett” (67). Tegyük hozzá: csak az A-példány minden kétséget kizáróan Fejérvári munkája, címlapja verzőján ugyanis ez áll: „Samuelis Fejérvári in Collegio Unitariorum Claudiopolitano Profe[loris Opu]culum, propria ejusdem Manu Scriptum.”

A fogas kérdés tehát az volt: melyik változatot írja át, illetőleg melyik változatot tegye meg alapszövegnek a sajtó alá rendező. Abból indulva ki, hogy „a legrövidebb, auctorihoz képest a következő kettő jelentős többletet tartalmaz”, a kiadás „a legteljesebb, a C2 változatot kezeli törzs-szöveggént”. (71) Ennek megfelelően: „Lapalji jegyzetbe kerültek az A-nak és C1-nek a C2-höz

képest észlelhető tartalmi, szóhasználati, helyesírási, olykor csupán paleográfiai eltérései. Ugyancsak lapalji jegyzetek adják meg a C1-nek a C2-től át nem vett részeit. Lapalji megjegyzések figyelemzettnek továbbá a C2-nek a C1-hez viszonyított, ritka szövegtöbbleteire is. A csak az A-ban szereplő szövegrészeket ritkított szedés, a C1-nek és a C2-nek az A-hoz viszonyított szövegtöbbleteit dőlt szedés teszi a törzsszövegtől képileg elkülönülővé. A zökkenőmentesebb követhetőséért azonban csupán az A-ban szereplő szövegrészlet végjegyzetbe is került.” (Uo.)

Kérem az olvasót, álljon meg itt egy percre, és még egyszer tekintse át az imént idézett sorokat, hogy felmérje: milyen különleges teljesítményt nyújtott Lőrinczi Réka az *Institutiones* szövegének betűhű átírásával, abban a törekvésében, hogy a három szövegváltozatnak „a magyar nyelv filológiája szempontjából érdeminek tetsző” eltérései „hozzáférhetővé váljanak”. (Uo.)

A recenzens azonban — messzemenő elismerése mellett — nem titkolhatja el kétélyeit, különösen ami a törzsszöveg (a textológiában szokásosabb nevén: alapszöveg) kiválasztását illeti. A C2-nek alapszöveggé avatása azzal a kockázattal jár, hogy Fejérvárinak egy olyan munkát tulajdonítunk, amelynek esetleg nem ő a (kizárólagos) szerzője. Ezzel kapcsolatban nem árt emlékeztetni arra, hogy a három változat közül egyedül ezen nincs feltüntetve a neve, s alapos bizonyítékkal arra nézve sem rendelkezünk, hogy látta volna ezt a másolatot (egyes bejegyzések „Fejérvári-gyanús” jellegéről a sajtó alá rendező nagyon óvatosan nyilatkozik).

Más a helyzet a C1-gyel, bár ennek elnevezése, azaz minősítése ugyancsak problematikus. Véleményem szerint ez a változat nem másolat (még ha a könyvtári katalógus annak tartja is). Jelenleg ugyanis nem ismeretes egy olyan kézirat, amelynek ez a másolata lenne. Az A-hoz képest tudniillik olyan eltéréseket, változtatásokat és bővítéseket tartalmaz, amelyeknek következtében átdolgozott és lényegesen bővített munkának minősül, nem pedig egyszerű másolatnak. És éppen ezekben a bővítésekben kapnak helyet azok a fejtegetések, a grammatikus-elődökre történő hivatkozások, amelyek az *Institutiones* újdonságát képviselik. Többek közt azok az elemzések, amelyekben a főnévragozással kapcsolatosan a ragozások és az esetek számát illetően a korábbi grammatikusok rendszerét bírálva, ellenvéleményt jelent be a szerző. Lőrinczi Réka is ezeknek a részeknek alapján körvonalazza a munka jelentőségét „Az *Institutiones* forrásairól” szóló fejezetben: „az *Institutiones*ben talán nem túlzás olyan grammatikát látnunk, amelynek szerzője nem csupán tud a vonatkozó szakmai előzményekről..., hanem bőségesen merít is azokból..., és vitázik is velük.” (82).

Az *Institutiones* főképp ezekben a bővítésekben rejlő újszerűségével hatott Gyarmathi Nyelvmasterére. Lőrinczi Réka csak általánosságban szól erről a kötetben: „GYARMATHI nyelv-leírásában is a FEJÉRVÁRI-nál olvasható esetfelosztással és az ehhez kapcsolódó megállapításokkal egyező érvekkel, tárgyalásmóddal találkozunk (ehhez l. LŐRINCZI 1995)”, s a hivatkozott, Nyr.-beli cikkében sem vetette össze szisztematikusan az „*Institutiones*” passzusait a Nyelvmaster megfelelő helyeivel. Egy ilyen fajta összevetésből nyilvánvalóvá válik, hogy Gyarmathi nemcsak az alapkérdésben követte Fejérvárit, hanem a részletekben is beépítette a Nyelvmasterbe az „*Institutiones*” fejtegetéseit. Íme egy kis ízelítő ebből:

Ins. 9/17—18: „Scholion... Casus in omni Declinatione sunt quatuor, et non plures...”

Nym. 1/33: „1. *Jegyzés*: A’ Magyar Nyelvben tsak négy esetet talállok, nem hatot, mint más nyelvekben.”

Inst. 9/20—25: „Sunt alii Grammatici, ut Nominatus Cl. Albertus Molnár, qui his addit adhuc Ca[us]: Vocativum, Mutativum, et Ablativum... At prae[specificatus] item Georg. Tshipkés Komarinus, pter dictos supra quatuor Casus numerat: Locativum, Traductivum, et Coniunctivum.”

Nym. 1/34: „2. *Jegyzés*: Mólnár meg-[zaporítja] az esetek számát, mert ő *Ca[us] Mutativus*-t is tsinál. De Tshipkés Komáromi még e’-nél-is többre [zaporítja, mert ő a’ négy elsőn kívül tsinál még *Locativus*, *Mutativus* és *Coniunctivus* *Ca[us]u* [t]-is.”

Lőrinczi Rékának egyébként gondot okozott, hogy Gyarmathi Fejérvári „írásban maradt” grammatikájának keletkezését 1775-re teszi (mind a Nyelvmasterben, mind Rövid jegyzések... cí-

mű nyelvtan-történeti összeállításában). Ezzel kapcsolatban egyrészt nem szabad elfelejtkezni arról, hogy Gyarmathi az adatokkal nagyvonalúan bánt; másrészt az esetrendszer bírálatából átvett fejtegetések alapján megállapítható, hogy nem az auctori példányt forgatta. Márpedig Lőrinczi Réka körültekintő datálása szerint „a C1 (és talán a C2) keletkezésének felső határaként is 1772, esetleg 1773 tekinthető” (77), ami nem áll messze Gyarmathi nagyvonalúan kezelt dátumától.

Befejezésül még az „Institutiones” utóéletéről ejtenék néhány szót. Az erről szóló fejezetben (85—6) ezt olvassuk: „A szakirodalom arról tanúskodó jelre viszont, hogy GYARMATHIn kívül más nyelvészek is tudtak volna FEJÉRVÁRI munkájáról, eddig nem bukkantam. Úgy tűnik tehát, hogy csupán az unitárius könyv- és kéziratgyűjtőket feldolgozók tartották számon.” Ennél azonban egy szemernyivel mégis teljesebb Fejérvári kompendiumának utóélete. Természetesen számon tartotta Aranka György, aki ha máshonnan nem, épp Gyarmathi nyelvtan-történeti összeállításából értesülhetett róla. „Rövid jegyzések a’ régi és újabb magyar grammatikákról” című dolgozatát Aranka ugyanis eredetileg a tervezett, de kiadatlanul maradt „Magyar Nyelv Mivelésének Sengéje — Próbául adták ki némelly kevés számú Társak Erdélyben” című kötet utolsó darabjának osztotta be (l. erre PERÉNYI JÓZSEF: MNy. 1917: 189—93); majd pedig maga is összeállította a magyar nyelvről szóló, addig „ki-jött igyekezeteket” „A’ Magyar Nyelv-mivelő Társaság’ Munkáinak első darabjában” (Szeben, 1796.), s a „Tulajdon Nyelv-melíterek” sorában jegyezte fel: „Fejérvári Sámuelé, 1754. K. J.”. Ez az évszám az auctori változat keletkezésének Lőrinczi Réka által kikövetkeztetett alsó (1752) és felső (1755) határa közé esik.

PERÉNYI JÓZSEF „Aranka Nyelvművelő Társaságának fennmaradt nyelvtudományi kéziratai” című közleményében részletesen bemutatta Gyarmathi említett dolgozatát, s a Fejérvárra vonatkozó részt így adta elő: „Végezetül ismerteti FEJÉRVÁRI SÁMUEL unitárius tanárnak *Institutiones ad fundamenta Linguae Hungaricae* című Kolozsvárt 1775-ben írt kézirati munkáját. »Ennek kár volt írásba maradni 17 esztendőktől fogva — írja — mert azolta sok jó igyekezetű ifjú pallérozta volna anyanyelvét ez által.« FEJÉRVÁRI gondosan összegyűjtött mindent, a mit SZ. MOLNÁR, GELEI, TÓTHFALUSI és TSÉTSI munkáiban talált. Ezután megemlíti, hogy volt a kezei között még négy apróbb kézirati munka, de ezek silányabbak a FEJÉRVÁRIÉNÁL és azért nem tartotta érdemesnek ismertetni őket.” (MNy. 1917: 193; újra változatlan formában UÓ.; Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága. Bp., 1918. 46—7.) Nyelvész (és irodalomtörténész) már több mint nyolc évtizede tudomást szerezhetett Fejérvári kéziratok munkájának tartalmi kivonatáról.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 94. közgyűlésén főtítkári jelentésében Kiss Jenő a Társaság kiadásában megjelent kötetet azzal ajánlotta az érdeklődők figyelmébe, hogy benne Fejérvári „XVIII. századi latin nyelvű munkája, magyar fordítással” látott napvilágot (MNy. 1999: 116). A további félreértések elkerülése végett tájékoztatnom kell az olvasót, hogy Lőrinczi Réka a fordítás feladatát nem vállalta magára, de a mű mintaszerű sajtó alá rendezésével páratlan teljesítményt nyújtott tudományunk történetében.

ÉDER ZOLTÁN

Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderheiten

Szerkesztette ROBERT HINDERLING és LUDWIG M. EICHINGER.

Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1996. 530 lap

1996-ban jelent meg az a kézikönyv, mely a német nyelvterületen ebben a témában és műfajban hiánypótlónak és egyedülállónak tekinthető. A könyv gondolata a nyolcvanas évek elején fogant meg a Bayreuthi Egyetemen, és 15 év kellett ahhoz, hogy valósággá legyen. Azt szokták mondani, ami sokáig készül, az sokáig is szokott tartani. Reméljük, hogy ez a kézikönyv sok

szociolingvistának és kisebbségi kérdésekkel foglalkozó szakembernek alapvető, mondhatni kötelező olvasmányként szolgál majd.

A kézikönyv célja elsődlegesen az, hogy többségi-kisebbségi viszonyokat világítson meg Európában, a némettel kontaktushelyzetben lévő nyelvek mind egyedi történeti helyzetében, mind pedig egymással történő összehasonlításában. Eredetileg a bayreuthi kollegák négy példaértékű területet dolgoztak fel: Burgenlandot, Elzászt, Dél-Tirolt és Karintiát. Az ezek alapján nyert módszertani tapasztalatokat és az így kialakított modellt a későbbiekben adaptálták a német nyelvhatár más nyelvi kisebbségi helyzetére, építve az ott dolgozó szakemberek aktív közreműködésére. A projektet a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatta.

Miért fontos egy ilyen kézikönyv megjelenése? Ma már rengeteg információnk van az emberi, kisebbségi és a nyelvi jogokról, tudjuk, hogy vannak veszélyeztetett nyelvek, és tudjuk, hogy a közös Európa felé vezető úton igenis fontos nemcsak a helyi jellegzetességeknek, hanem minden egyes régió kisebbségi kultúrájának és nyelvének megőrzése. A kisebbségeknek joga van arra, hogy létüket biztosítsák, ugyanakkor azt is fel kell ismerni, hogy egy kisebbség megléte egy ország számára gazdagságot, kulturális értéket jelent. Nyilvánvaló az is, hogy sok gonddal és nem kevés nehézséggel jár a kisebbségi jogok biztosítása: ezt mutatja többek között a jelenben is a legtöbb kisebbség gazdasági helyzete. Mind az állam, mind pedig a gazdasági terepet meghatározó nagy konszernnek egynyelvűsége törekednek. Így a kisebbségek hagyományos gazdasági struktúrái elmerülnek a gazdaság átalakulásában. Valamennyire biztos megélhetést jelentett a legtöbb kisebbség számára a múltban a mezőgazdasági termelés. Amióta ezen a téren is mélyreható szerkezetváltás következett be, azóta az ingázás és annak minden negatív kihatása (például a kulturális identitásnak és a nyelvnek a feladása) jut osztályrészül igen sok kisebbséghez tartozó egyénnek.

Az ebben a könyvben taglalt kisebbségi helyzetek igen sokfélék, és nagyon nehéz ezt a sokféleséget összehasonlító elemzésnek alávetni, uniformizálni. Arról van szó, hogy a legkülönbözőbb kisebbségeket egymás mellé állítva inkább a különbözőségek tűnnek fel és sokkal kevésbé a hasonlóságok. Egy közös vonás azonban mindegyikükben megtalálható: elsősorban nyelvi kisebbségekről van szó, akiknek nyelvi mássága már nem minden esetben természetes állapot. Nyelvi helyzetük megmentéséért néha tenni és küzdeni kell, hiszen jól tudjuk, „a láthatatlan kéz” is megteszi a maga átalakításait minden természetes nyelvben. Gondoljuk csak végig, mily nagyhatású belső és külső erőnek vannak akkor a kis nyelvek kitéve? Régóta tudunk már arról, hogy nyelvek kihalnak, illetve funkciójukban rendkívüli módon beszűkülhetnek, így például egyes régiókban már csak bizonyos társadalmi csoportok bírják a velük született kisebbségi nyelvet. Az ő érdekükben is rendkívül fontos, hogy nyelvi helyzetüket feltárják és ezáltal értékeljék, gondjaikat megfogalmazzák, és más hasonló helyzetű kisebbségekkel összevessék.

A könyv csak autochton kisebbségeket mutat be, szám szerint tizenhetet. A könnyebb áttekintést biztosítandó a földrajzi elrendezés szerint északról dél felé haladva sorolom fel ezeket: az északi frízek, a dán német nyelvű és a Németországban élő dán kisebbség, a szorbok, a burgenlandi horvátok, a karintiai szlovének, a szlovén kisebbség az osztrák Stájerországban, a Mura menti német kisebbség a szlovén határszélen, Dél-Tirol, a cimbriai és a fersentaleri nyelvi szigetek, a német nyelvű szigetek az Aosta-völgyben, a ladinok, a svájci rétorománok, Svájc nyugati része, Elzász, Luxemburg és Belgium német nyelvű része, valamint az északnémet nyelvi közösség. A lista persze nem teljes, hiányzik például Lotaringia, Svájc olasz nyelvű része, hiányoznak Lengyelország és Csehország német nyelvű kisebbségei. Ez utóbbiak főként azért, mert feltérképezésük az 1990-es változások óta még nem történt meg, illetve még folyamatban van.

A kézikönyvben használt alapterminológiával a könyv előszavában ismerkedhetünk meg. Legelőször is a „kisebbség” terminus olvasatát leszűkítik az autochton kisebbségre, ezért nem esik szó többek között a Németországban élő számos más, nem német anyanyelvű vendégmunkásról. Másrésztől alapkritériumként feltűnik a nyelvi kisebbség terminus használatánál a német nyelvhatáron fekvő német etnikumnál a „hátrányos” jelző, akár szubjektív, akár objektív értelemben is

használják. A földrajzi behatárolást tekintve a közép-európai kisebbségekről, az úgymond összefüggő német nyelvterületről nem esik szó. Ezzel magyarázható, hogy Délkelet-Európa német nyelvű kisebbségei például nem kerültek be ebbe a könyvbe. Ezen terminológiai tisztázás nélkül bizonyára nem értené az olvasó a feldolgozott, illetve a fel nem dolgozott kisebbségek „megválogatását”.

Az egyes cikkek terjedelme nem egységes. Az elemzések tárgyát képező kisebbségeket tárgyalandó egységesített séma tartalmazza egyrészt a nemzeti és etnikai kisebbség leírásához szükséges alapvető makroszociolingvisztikai támpontokat, másrészt azt szolgálja, hogy az ábrázolt kisebbségi helyzetek összehasonlíthatóvá váljanak. A szerzők a következő elemzési szempontokat követik elemzéseikben: 1. földrajzi helyzet, 2. statisztika és demográfia, 3. történelmi áttekintés, 4. gazdasági, kulturális és politikai jellegzetességek, 5. a szociolingvisztikai helyzet, 6. a jogi helyzet, 7. nyelvhasználat és általános nyelvi helyzet, 8. összefoglalás (specifikumok), 9. irodalom. A cikkírók többsége a kisebbségek helyzetét egésként írja le, néhol még kiegészítő kérdőíves felméréseket is végezvén. Szinte kivétel nélkül mindegyik feldolgozott anyagban pontos képet kapunk az identitás helyzetéről, az egyház, a média, a pártok, egyesületek szerepéről a kisebbségek életében, a kisebbségek oktatási helyzetének alakulásáról éppúgy, mint a kisebbségek szociális helyzetéről és karrierorientált előmeneteléről. Néhány szerző még a kisebbségi irodalom kérdésére is kitér. Sok helyütt konkrét nyelvjárási példákkal is szolgálnak.

A könyv szerkesztőinek bizonyára sok fejtörést okozott az a probléma, hogy a megadott paraméterek egzaktságon túl — mely paraméterek az egyes kisebbségek esetében sem ebben a sorrendiségben követnék egymást mindig — vajon mennyire lehetséges oly sokféle és különböző adottságú kisebbségeket egybevetni. Hiszen minden egyes kisebbség és szinte minden jellemző jegye a maga nemében egyedi. Tertium comparationisaként két fő jegyet lehetne kiemelni: minden kisebbség nyelvi kisebbség, melynek az anyanyelve ilyen vagy amolyan módon veszélyeztetett van. A többi ismerv — jellegét és súlyát tekintve — szinte nem is képez(het)i a tertium comparationis alapját.

Mi szűrhető le a tanulmányokból? Ismertetésemben a következőket említettem meg. Különböző a kisebbségi nyelvek veszélyeztetettségének foka. Svájc nyugati részében mind a német, mind pedig a francia hivatalos nyelv. Ezen a területen nem a francia nyelv tekinthető veszélyeztetettnek, hanem inkább a nyugat-svájci Friburg németnyelvűsége képviseli a nyelvi kisebbségi helyzetet. Az Olaszország területén élő dél-tiroliak német nyelvének „veszélyeztetettsége” sem hasonlítható intenzitásában a burgenlandi horvátok vagy az északi frizek nyelvi helyzetéhez, nem beszélve az olaszországi cimbriai nyelvszigetekről, ahol a nyelvhalál küszöbét elérték már.

A nyelvi kisebbség-populáció számának tekintetében is óriási különbségek tűnnek szembe: ez a paraméter döntően befolyásolja a kisebbség jövőbeli helyzetét és jövőképét, hiszen egyértelműen számbeli erősségétől függ egy kisebbség gazdasági és oktatáspolitikai differenciáltsága és strukturáltsága, mely egyben a kisebbség túlélésének záloga is. Nyugat-Svájc milliós nagyságrendű lélekszámmal büszkélkedhet, amíg például a dél-tiroliak 300.000, a szorbok összesen 70.000, a rétorománok, a dán kisebbség Németországban mindössze néhány ezres lélekszámot mutathat fel. Elzász itt bizonyos szempontból kilóg a sorból, hiszen egyetemei vannak, de ezek a többségi nyelv egyetemei, mint ahogy minden fontos infrastruktúrája is a francia és nem a kisebbségi nyelvhez kötődik. Ezzel szemben a ladinok és a karintiai szlovének jellegzetes mezőgazdasági területek, fontos idegenforgalmi központokkal, ahol a kisebbség szociális felemelkedése és továbblépése a nyelvterületről való elvándorlással, a nyelvközösségtől való elszakadással és ezáltal a kisebbségi nyelv feladásával jár együtt.

A történelmi múltat tekintve a 17 kisebbségről talán még tarkább képet kapunk. Az ebben a könyvben tárgyalt kisebbségek szinte kivétel nélkül autochtonnak tekinthetők. Többségük a középkorban került más nyelvű államalakulatba: a szorbok a X. és XI. században, a ladinok már a VI. században. Egy részük az újkori annexiókkal, illetve békeszerződések nyomán került más nyelvű többségi környezetbe. Elzász a XVII. és XVIII. században került Franciaországhoz, Dél-

Tirol és Új-Belgium születésnapja az I. világháború utánra datálódik. — Ismét más kisebbségek az új határvonalak kialakulásával jöttek létre, így például a karintiai szlovénok az Osztrák-Magyar Monarchián belül egy nagyobb szlovén blokk részét képezték, míg aztán az új határok kialakulásával kisebbségi helyzetbe kerültek. Bármennyire is különböző tehát történelmi fejlődésük, közös céljuk, kívánságuk az, hogy fennmaradásukhoz olyan eljárásokat, lehetőségeket biztosítsanak, amely egyben máságuk megőrzését is szolgálja.

Az összehasonlítás egyik fő mellékterméke a „különbségek” feltárása, hangsúlyozása. Ezek az egyedi dolgok különösen nagy figyelmet kapnak mind a közösség, mind pedig a törvényhozás részéről. Közülük csupán néhányra hívom föl a figyelmet: Dél-Tirolban a közalkalmazotti és köztisztviselői állások elnyerésében a kisebbségi arány elve érvényesül, azaz a három kisebbség arányának megfelelően kaphatja meg valamely kisebbséghez tartozó az állást. Svájcban a területiális elv van érvényben, mely szerint „biztosított nyelvtérületnek” számít az a nyelvtérület, amelyben a kisebbségi nyelv nyilvános használata a legfőbb nyelvhasználati szintereken (iskola, közigazgatás, médiák, egyház, feliratok stb.) prioritást élvez. A dán–német határ mentén a 40 évvel ezelőtt bevezetett „önbevallás elve” uralkodik. Teljesen szabadon választhatja meg mindenki a maga nyelvi és etnikai hovatartozását, mely döntést semmilyen hivatal vagy hatóság nem bírálhat felül. Ennek persze hátulütőjéről is tudunk, hiszen a legtöbb „önbevalló” első nyelvként a többségi nyelvet adta meg, aminek folytán kisebbségi nyelvük komoly veszélybe került. Ez a kis példa is mutatja, hogy számos buktatót rejt magában ez a kisebbségeknél meglévő egyedi vonás, a különbség, amiért külön is érdemes ezzel a ténnyel behatóbban foglalkozni.

Az ilyenfajta összehasonlításban az egymás mellé állításnak egyik célja többek között az, hogy a kisebbségi önkormányzatok vagy a kisebbségi képviselők, politikusok, oktatási és más szakemberek egymás példáján okulva és egymást támogatva jussanak előbbre a kisebbségi léttel kapcsolatos problémáik megoldásában. Az összehasonlítás egyik eredménye többek között annak megállapítása, hogy kisebbségvédelem csak akkor létezik, ha egy kisebbség ezért sikra száll, saját jogaiért harcolni kész. Semmilyen kormányzat nem kínálta még fel a magától értetődő kisebbségi jogokat a kisebbségeknek. Csak belső vagy külső nyomás árán lehetett bármikor is elérni a jogok érvényesítését.

Számos jogi, kisebbségjogi, szociológiai és nyelvi kérdés fogalmazódik meg az egyes cikkekben. Gondolatébresztő meglátásokra és éleslátó véleményekre leszünk figyelmesek. Ugyanakkor arra is int a könyv, hogy a kisebbségi kérdéseket csak aktívan lehet megközelíteni, az események és dolgok passzív figyelemmel kísérése nem elégséges az ilyen jellegű problémák kezeléséhez.

A kézikönyv olvasmányos; ez annak köszönhető, hogy a szerkesztők nem ragaszkodtak túlságosan az egyes cikkek stilisztikai egységesítéséhez, írói szabadságot biztosítottak a szép, ugyanakkor informatív, néha pedig könnyed stílus számára. A lábjegyzetek hiánya sem róható fel, hiszen a szövegek így is teljes értékű információt nyújtanak.

A műről kialakult benyomásaimat összegezve elmondhatom, hogy minden, a közép-európai kisebbségek iránt érdeklődő szakembernek és nem szakembernek egyaránt hasznos olvasmány lesz ez az igényesen megírt, komoly formátumú könyv. A számos térkép, adat, statisztikai értékelés, grafikon, történelmi adat, kultúrpolitikai és szocioökonómiai tény, amelyet ebben a kézikönyvben megtalálunk, rendkívül jó adatbázisként szolgálhat a kutatóknak is. A speciálisan nyelvi és szociolingvisztikai érdeklődésű olvasó is számos fontos dialektológiai, nyelvpolitikai vonatkozású adatot talál a tárgyalt kisebbségi nyelv használatának, kodifikálásának, standardizálásának problémájához, valamint tényeket a kétnyelvű nevelésről, a kisebbségi oktatásügyről, médiáról és a kisebbségek területén működő egyetemekről.

KOMLÓSNÉ KNIPF ERZSÉBET

Magyar—francia rag- és névutószótár

Írták: BÁRDOSI VILMOS, BERTRAND BOIRON, GINTHER KÁROLY (†), KELEMEN TIBORNÉ,
PAP GÁBOR, SZATHMÁRI ISTVÁN. Szerkesztette: KELEMEN TIBORNÉ és PAP GÁBOR.
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 287 lap

A magyar úgynevezett ragozó nyelv, de egészen más értelemben, mint a latin vagy az orosz. Névszórágjai egyértelműen a mondattani viszonyra utalnak, nem keveredik hozzájuk például a számjelölés. Ezért jól egybevezethetjük őket a francia határozói viszonyjelölőkkel, amelyek szintén csak mondattani viszonyokat jelölnek, a számot (és nyelvtani nemet) nem. (A címben van egy kis pontatlanság, mert a tárgyrag a könyvben nem szerepel — nyilvánvaló okkal: a franciában ilyen rag nincs.)

A szerzők huszonegy magyar ragot és százhatvanegy névutót elemeznek a francia megfelelők szempontjából. Az „Új magyar nyelvtan” csak tizennyolc ragot sorol fel esetragként, közülük egy az accusativus ragja; a különbség abból származik, hogy az utóbbi mű alaktani fejezete hagyományosan ragként elismert néhány toldalékot a képzők kategóriájába utal.

A magyar ragoknak van egy korábbi, általánosan megismerhető kontrasztív listája, ORSZÁGH LÁSZLÓ „Magyar—angol kézisztótárá”-nak függelékeként. (Az Ország-hozótár is huszonegy ragot sorol fel, ebből egy a tárgyrag, de a lista eltér mind az itt tárgyalt könyv, mind az „Új magyar nyelvtan” ragjegyzékétől.)

Meglepheti az olvasót a névutók nagy száma. Ennek sajátos oka van: a könyv minden lehetséges magyar—francia határozói kapcsolatot igyekszik földeríteni, azokat is, amelyeket a nyelvtanok ilyenként nem tárgyalnak, a szótárak ilyenként nem tartalmazznak. Így például *tekintetben*, *tekintetében* nem található a magyar—francia szótárban, a *tekintet* címszónál kell keresnünk őket. Az olyan névutók, mint a *szemközti*, természetesen ott találhatók egy szócikk elején, mert „tartalmaz” szóként (mot-symbole) i s részesei a magyar szókészletnek, mint határozószók.

A névutók „megszaporítása” azon alapszik, hogy bizonyos fajta magyar szavak, toldalékos névszók, határozói igenevek a névutóvá válás félútján vannak. Olyanok is, amelyekről az anyanyelvüket jól használó emberek sem feltételeznék: *táján/tájékán*, *eltekintve*, *értelmében*, *összefüggésben* stb. Ezek közül igen sok eredetileg birtokviszonyban volt a főnévvel: *vki(nek a) rovására*, *vminek (az) érdekében*, *kezdetén*. A recenszens számítása szerint 72 bemutatott névutóról állíthatjuk, hogy birtokosból alakul(t) át, ez a teljes névutólétszám 44,6 százaléka. A francia megfelelők között sok a *de-re* végződő (*des environs de*, *pour ce qui est de*); általában is elmondhatjuk, hogy névutóink jó részének a megfelelői a franciában többtagúak, bár a többtagúság esetenként a helyesírás „döntése”.

A szótár módszere a következő. Felsorolja az első részben a magyar határozóragokat, a másodikban a névutókat, betűrendben, és mindegyikhez megadja az összes lehetséges francia változatot (közöttük a zérus megfelelést is). Pl. *-vá/-vé*: [a megfelelőnek nincs viszonyjelölője], *à*, *comme*, *en*. Következnek a példák (szókapcsolatok, mondatok) a következő tagolásban: határozók, vonzatok, állandósult szókapcsolatok. Ha ismerjük a nyelveket, természetesnek tartjuk, hogy a francia megfelelő nemcsak prepozíciós névszó lehet, hanem a mondat tárgya, sőt alanya, igenév, esetenként mondat.

A teljességre való törekvés, a temérdek példa, továbbá az, hogy a lehetséges megfeleléseken kívül semmi nem számít, furcsaságokat és meglepetéseket okoz. A francia nyelv magyar használóinak bizonyára nem jut eszébe, hogy a *-hoz/-hez/-höz* megfelelője a *sur* lehet, hogy a *felett*-nek egy francia mondatban *avec* felel meg: „Ne atyáskodj *felettem*” — „Ne joue pas au papa *avec moi*!”.

Ugyancsak a teljességgel mint céllal magyarázhatjuk, hogy rákerült a listára a magyartalan *dacára*, a hivatali és politikai „bikfanyelv”-ből a *nyomán*, a *vonalon*. Elégé igazolják a könyv példái: *megyei vonalon*, *tudományos vonalon*. A tévedés nagy kockázata nélkül állíthatjuk, hogy

például a *keretében* a politikai szónoklásban és zsurnalisztikában lett névutó, a rendes hétköznapi beszédben nem az; „Az iskolák óraszámának (a) megszabott *keretében* lehetetlen a több testnevelési óra” — itt a *keretében* szót nem érezzük névutónak: a jelzője nem hibás, az előző főnév birtokos ragját pedig nem hagyhatjuk el. (A politikai szónokok így beszéltek: „Országunk öt éves *tervei keretében*” — itt névutónak látszik, csak nyelvhelyességi szempontból hibás.)

A szerzők jelzik az előszóban, hogy szívesen vennének észrevételeket, amelyeket az esetleges újabb kiadásban hasznosítani lehetne. Néhány javítható mondatra és összefüggésre felhívom a figyelmet.

Vannak olyan példák, illetőleg mondatpárok, amelyekben a magyar és a francia oldal nem egy szintet képvisel. A „valakinek a szájából veszi ki a szót” képszerű, kissé metaforikus, a „dire exactement ce qu'un autre va dire” pontos, egysíkú. „Olyan szekér után fut, amelyik nem veszi fel” szólás jellegű, a „se faire des illusions” kifejezés csak a saját szavait adja. — Előfordul az információ mennyiség különbözősége. „Felkelt a felesége mellől” — „Il s'est levé du lit où dormait encore sa femme” — a magyar mondatban nincs szó alvásról, de az ágyról sem. (Széken ülve is lehetnek egymás mellett a házastársak.) „A baleset kapcsán komoly összeghez jutott” — „Il a touché une belle somme à la suite de son accident” esetében csak a francia mondatból tudjuk meg, hogy a saját balesetéből húzott hasznot. Biztosítást ugyanis hozzátartozó balesetére is lehet kötni; a bűnügyi regények és filmek gyakori témája. Az *à la suite de* értelme sokkal szilárdabb, mint a magyar *kapcsán*. „A munkám miatt mindig szorongok” — „Je suis toujours angoissé par/au sujet de mon travail” nem egészen világos, mert a munka(hely) elve szétése miatt szoktak az emberek aggódni. „A nemzeti kisebbség összeolvad a lakossággal” — „La minorité nationale s'assimile/s'intègre à la population”, a magyar és a francia mondat nem ugyanazt állítja: az összeolvadásból ugyanis valami harmadik keletkezik (gall + latin = francia), az asszimiláció során a kisebbség eltűnik; a történelem eléggé mutatja a kettő közötti különbséget. Az olyan esetekben, mint a két utóbbi, úgy látszik, hogy a kiindulási pont valójában a francia volt, a könyv szigorúan vállalt alapelvvel ellentétben. Hasonlóan: „Vonzódik a nők iránt” — „Il est attiré par les femmes”: a magyar általában nem így mondja, hanem: *vonzódik a nőkhez, nagyon vonzzák a nők*.

Az észrevételek nem a könyv használati értékére vonatkoznak. Akiknek szánták, azoknak teljességet ad, a határozói viszonyjelölők magyar rendszerét egészében vetítik át a franciára, az információkat a tanár, a franciául tanuló diák, egyetemi hallgató, a francia szöveget fogalmazó magyar biztonsággal megtalálja benne. A francia példák azt az elvet követik, amely szerint a fordításnak a lehető legnagyobb pontossággal azt kell közölnie a célnyelvi beszélővel, amit az eredeti mond az anyanyelvi beszélőnek. Csak a műfordító (magyarról franciára fordítva) talál itt-ott üres teret, például akkor, amikor a két mondat nem azonos nyelvi szinten van, de ez az ő külön gondja, másokat ez nem akaszt meg, az igényeseket sem.

Az irodalomjegyzék tizenöt művet tüntet fel; nagyobbrészt szótárak, nyelvtanok. Természetes, mert nagyon új vállalkozásról van szó. Leginkább még SEBESTYÉN ÁRPÁD „A magyar nyelv névutórendszeré” (Bp., 1965.) áll hozzá közel.

A nyolcvanas években megjelent nálunk néhány olyan francia nyelvészeti munka, amely kontrasztív tényezők figyelembevételét ígéri. Ám valójában francia nyelvelemzések, amelyek helyiel-közzel utalnak a magyarra is. Például a „Grammaire du français contemporain” (1985.). Ez a szótár azonban igazi, teljes jogú magyar—francia egybevetés. Kíváncsinos volna, hogy példáját más ilyen munkák kövessék, például magyar—angol kapcsolásúak. Anyanyelvünkrol is sok mindent megtudhatnánk belőlük, ahogyan a „Magyar—francia rag- és névutószótár” is jelentősen gazdagítja azoknak a magyar nyelvi ismereteit, akik használják vagy tanulmányozzák. A recenzens tanúskodhat róla.

BÁN ERVIN

Folyóiratunknak ez a száma
az Oktatási Minisztérium támogatásával jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kézirattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>István Pete</i> : The system and hierarchy of parts of speech in Hungarian	257
<i>Katalin Szili</i> : The system of Hungarian temporal adverbials	272
<i>Gábor Tolcsvai Nagy</i> : A sketch on the anaphoric distribution of the pronouns <i>ő</i> 'he/she' vs. <i>az</i> 'that'	282
<i>Gábor Székely</i> : On general issues concerning lexical comparatives	296
<i>István Szathmári</i> : Vörösmarty and Hungarian linguistics	310
<i>László Horváth</i> : Proportions of etymological categories in contemporary short stories ..	316
<i>Levente Nagy</i> : Miklós Bethlen's Latin–Romanian–Hungarian word list	332
Minor Contributions. <i>Csilla Tamásné Szabó</i> : The stock of deverbial verb forming suffixes in Erdélyi magyar szótörténeti tár [Transylvanian Hungarian Etymological Dictionary]. — <i>Ferenc Szabó G.</i> : The attribute <i>Vásáros</i> 'Market' in medieval Hungarian placenames	342
Etymologies. <i>István Futaky</i> : Data on the origin of <i>börtön</i> 'prison' from the Arpadian age. — <i>Gyula Kristó</i> : On the name of Prince (and King) Imre. — <i>Lajos Zilahy</i> : On the placename <i>Gyökerez</i> 'Root'	351
Language Cultivation. <i>Ágnes Héder</i> : Names of small enterprises in Slovakia	359
Spoken Hungarian. <i>József Szabó</i> : An investigation of German–Hungarian linguistic contacts in three villages in the Nagykároly (Carei) area (Romania). — <i>Ildikó Posgay</i> : Hungarian lexical items in Kárpát nyelvatlasz [Carpathian Linguistic Atlas]	363
Reviews. Nagy L., János: Szavak és világok Weöres Sándor verseiben. Words and worlds in poems by Sándor Weöres (<i>Zoltán Szabó</i>). — Fónagy, Iván: A költői nyelvről. On the language of poetry (<i>László Büky</i>). — Lőrinczi, Réka: Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. (XVII. és XVIII. század). 17th and 18th century Hungarian grammars in manuscript form (<i>Zoltán Éder</i>). — Robert Hinderling — Ludwig M. Eichinger (eds.): Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderheiten (<i>Erzsébet Komlósiné Knipf</i>). — Kelemen, Tiborné — Pap, Gábor (eds.): Magyar-francia rag- és névutószótár. A Hungarian–French dictionary of suffixes and postpositions (<i>Ervin Bán</i>)	372

4

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCVI.

ÉVFOLYAM

2000.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felcsoz. szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Pusztai Ferenc</i> : A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai	385
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések — kihívások és lehetőségek	391
<i>Kertész András</i> : A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai	402
<i>Nemesi Attila László</i> : Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban	418
<i>Benő Attila</i> : Az expresszivitás változásai román kölesönszavainkban	436
<i>Gregor Ferenc</i> : Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben. III.	446
Kisebb közlemények. <i>Gecső Tamás</i> : Kérdőszó és hatókör. — <i>Pásztor Emil</i> : Határozószóink szótári világa	453
Szó- és szóhasználati problémák. <i>Büky László</i> : Mézes kendermag fossa — <i>Fodor István</i> : Az „Északi”-Donyec	465
Élő nyelv. <i>P. Lakatos Ilona</i> : A hármashatár mentén végzett nyelvjárási gyűjtések orvadatainak tanulságaiból	469
Szemle. <i>H. Tóth Tibor</i> : É. Kiss Katalin — Kiefer Ferenc — Siptár Péter, Új magyar nyelvtan. — <i>Dezső László</i> : A XIX. és XX. századi nyelvtudomány történetéről. — <i>B. Gergely Pirokska</i> : A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondattörténet. — <i>Guttmann Miklós</i> : Balázs Géza, A magyar pálinka. — <i>Bokor József</i> : A szlovén dialektológiáról egy gyűjteményes kötet kapcsán	474
Külföldi hírek. <i>É. Kiss Katalin</i> — <i>Kiefer Ferenc</i> — <i>Siptár Péter</i> : Reflexiók az „Új magyar nyelvtan” ismertetésére. — <i>Juhász Dezső</i> : A Dialektológusok és Geolingvisták 3. Nemzetközi Kongresszusa	499
Társasági ügyek. <i>Grétsy László</i> : A 80 éves Elekfi László köszöntése. — <i>Hajdú Mihály</i> : Bolla Kálmán 70 éves. — <i>Kiss Lajos</i> : Gáldi László emléktáblájánál	505

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magister Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152 • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magarnyelv/>. E-mail címünk: magarnyelv@c3.hu.

F 8462 / 2000

MAGYAR NYELV

XCVI. ÉVF.

2000. DECEMBER

4. SZÁM

A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai*

„Sok volt ez a század” — írta le NEMES NAGY ÁGNES már 1975-ben — „sok volt a távlat, és sok volt a részlet, sok volt az eszme, és sok volt a tapasztalat — s így többek közt megtanultuk azt is, hogy mit nem tudunk kimondani” (NEMES NAGY ÁGNES, 64 hattyú. [= Nemes Nagy Ágnes] Bp., 1975. 19). Bizony sok volt, még úgy is, ha számos történetészhez hasonlóan rövidnek nevezzük, rövidnek tekintjük — levágva róla az első másfél és az utolsó egy évtizedet (ERIC HOBSBAWM, A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991.; ford. Baráth Katalin. Pannonica Kiadó, 1998.). A századvégről visszatekintőt a XX. század nagyszerű technikai, informatikai eredményei éppúgy megdöbbentik, mint az eddig hihetetlen méretű szörnyűségek vagy a politikai-társadalmi megrázkódtatások. Magyarország, a magyarországi és a határokon túli magyarság teljesítményeivel és szenvedéseivel is hitelesítője ennek a kettősségnek. „A századnak nincs olyan nemzedéke, mely ne élt volna át legalább egyet a rendszerváltozásokból” (PUSZTAI FERENC, A nyelv változását [fejlődését és zavarait] meghatározó tényezők századunkban: Egyetemi Fonetikai Füzetek [= EFF.] 8. sz. 1993. 20) — és még többet a rezsimváltásokból.

Az évszázad utolsó, dátumváltó esztendejében különösen felerősödik a század léptékében való emlékezésnek, gondolkodásnak és nem utolsósorban a tudományos számbavételnek az igénye. A közelmúltban megjelent már „A XX. század krónikája” (Officina Nova, 1994.) és a „Magyarország története a XX. században” (ROMSICS IGNÁC, Magyarország története a XX. században. [= ROMSICS] Bp., 1999.), de a legújabb „Magyar művelődéstörténet” [= MMt.] (Szerk. KÓSA LÁSZLÓ, Bp., 1998.) is kiterjed századunkra. „A magyar nyelv a XX. században” című összefoglalás még megíratlan. Aligha vitatható, hogy szükség lenne, szükség lesz rá. Napjainkra már nemcsak az vált bizonyossá, hogy az újmagyarnak nevezett, a magyar felvilágosodástól kezdődő nyelvtörténeti korszaknak a XX. század elhatárolandó része, hanem az is, hogy ez a zárószakasz változatossága, mozgalmassága miatt még tovább tagolandó. Természetesen mindazon okoknak a következtében, amelyek a nyelvre, a nyelvhasználatra hatottak. RÁCZ ENDRE 1983-ban, az Akadémia együttes osztályülésén áttekintvén a nyelv „statikusnak, nyugodtnak látszó felszínét” (RÁCZ ENDRE, A mai magyar nyelv változásai: MNy. 1987: 1) akkoriban fodrozó dinamikus mozzanatokat, a mélyben munkáló erőknek, tehát az észrevehető változásoknak az okait ekként nevezte meg: „a korunkra jellemző markáns gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális átalakulás, a tudományos és technikai forradalom, a tömegtájékoztatató eszközök jelentőségének ugrásszerű megnövekedése, a mindennapok életének fel-

* Az MTA I. Osztályának 2000. május 11-én rendezett ülészakán elhangzott előadás változatlan szövege.

gyorsuló ritmusa, párosulva társadalmunk egészének az átrétegződésével” (uo.). RÁCZ ENDRE lajstromát nem csupán az azóta eltelt majdnem két évtized hitelesíti, hanem főként az, hogy ezeknek a tényezőknek az érvényessége visszamenőleg az egész századra kiterjeszthető, minthogy hatásuk mindvégig — kisebb-nagyobb mértékben és változó tartalommal — érvényesült. Körük azonban bővíthető. Azzal mindenképpen, hogy a munkaképes népesség helyváltoztatása és ekként életmódváltozása a nyelvjárásokra, a nyelvjárási keveredésre közvetlenül és többszörösen hatott. Egyrészt a vidéki, falusi munkavállalóknak a városokba törekvése, illetve kényszerülése; másrészt a két világháború súlyos következményeként lezajlott áttelepítések, áttelepülések nyomán (KISS JENŐ, *A magyar nyelv*. In: *A magyarságtudomány kézikönyve*. [= MtKk.] Szerk.: KÓSA LÁSZLÓ, Bp., 1991. 145).

A műveltségváltásoknak és a nyelvi változásoknak a kapcsolatában vannak lassabban kibontakozó és vannak azonnal megmutatkozó összefüggések. A közvetlenül megmutatkozókra három okból is fel kell figyelnünk. Az első: a v á l t á s nem lenne váltás, ha nem hozna új fogalmakat, új szemléletet, új tárgyakat stb. — nagy számban és jórészt egyszerre. Megnevezésükre, kifejezésükre az igény ezért azonnal és nagy erővel jelentkezik. A második: ilyen mértékű és ilyen jellegű nyelvi alkalmazkodás — többé-kevésbé bizonyára a nyelvtörténet korábbi szakaszaiban is — csak akkor lehet eredményes, azaz kellően gyors, ha tudatos nyelvalkotó célzat is segíti (BÁRCZI GÉZA, *Nyelvművelésünk*. [= Bárczi: Nyműv.] Bp., 1974. 18). A harmadik: a XX. században a társadalmi-gazdasági-politikai változásokkal összefonódó műveltségváltások is tudatosabbak, szándékoltabbak, mert kisebb-nagyobb mértékben politikailag irányítottak vagy legalábbis befolyásoltak és meghatározott célokra irányulnak.

A XX. századi magyar nyelvi változások a század végére egységes képpé, tendenciát kirajzoló képpé álltak össze. Nem a rendszerváltás következtében, de a rendszerváltás óta nyilvánvalóbban. Ismeretes, hogy a magyar nyelvi egységesülés folyamatát alapvetően három tényező határozta meg: egyrészt az egyébként nem számottevő különbségeket mutató nyelvjárási tagoltság összezsírozódása, összezsírozása egy föléjük boltozódó nyelvváltozattal; másrészt a beszélt nyelvváltozat mellé az írott nyelvi változat kialakítása, megerősítése, s harmadrészt a latin apa- és államnyelv helyén a magyar anyanyelv államnyelvi státusának megteremtése. A XX. században viszont egyrészt a területi széttagolódás nyelvi jegyei mutatkoznak a kisebbségi helyzetű magyarság nyelvhasználatában, illetőleg a szétretegződésé, az elkülönülésé például a szaknyelvekben (még a rokon szakterületek között is); másrészt változóban van a beszélt nyelv és az írott nyelv viszonya: egyre inkább beszélt nyelvi ambíciójú az írott nyelv számos változatában; s harmadrészt közeledőben van, sőt egyre inkább jelen van az angol mint tudományos és köznyelvi közvetítő nyelv, mint világ-angol. Túlzás nélkül mondhatjuk: a nyelvi egységesülés fő tényezői tekintetében változás, fordulat erejű változás tanúi és résztvevői vagyunk. A felidézett változási mozzanatok ugyanis nem a szokványos állapot ↔ változás viszonyt mutatják. Nem csupán azt a természetes és termékeny feszültséget, amit az eltelt és kelt folyamatosan, hogy az egységes köznyelv e l l e n é b e n (az inkább szerepében, mint állapotában egységes köznyelv ellenében) újra és újra nyelvi újítások születtek és születnek. Az a történet érkezett századunkban fordulóponthoz, amely a nyelvi egységesülés története, mert a magyar nyelvi egységesülés fő tényezői — különböző okokból, de — egyszerre vannak á t a l a k u l ó b a n . S mert még csak átalakulóban, ebből az következik — legalábbis a jelen pillanatban —, hogy nem a folyamat megtorpanását, még kevésbé annak megfordulását kell deklarálnunk. Az azonban bizonyos, hogy másként folytatódik a történet. Az új történetnek a kezdetén vagyunk: nem lezárult folyamatok végéről tekintünk vissza. Még kérdés és feladat lehet tehát számunkra, hogy miként haladunk tovább, és főként az, hogy milyen irányban.

A „trianoni béke az ország területének kétharmad részével nemcsak több mint hárommillió magyart szakított el az anyaországtól, de a művelődésnek is jelentős tartalékait tette hozzáférhetetlenné” (SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, A polgári társadalom korának művelődése (1920—1948). Szellemi élet. In: MMT. 428), és nem utolsósorban hárommillió magyart juttatott anyanyelvével kisebbségi helyzetbe. Ezután ékelődött be a magyar köznyelvi és a regionális nyelvváltozatok közé az úgynevezett állami változat (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Bp., 1995. 75), amely egy más államhoz, annak államnyelvéhez kötődő magyar nyelvváltozatot jelent. „A többségi nyelv szám- és presztízsbeli fölényének, nyomásának hatására erősödött nyelvünk széttrétegződésének” (PUSZTAI FERENC, EFF. 8. sz. 19) félelme, a magyarnak mozaiknyelvvé töredezése miatti aggodalom. A század utolsó évtizedében a magyar nyelv többközpontúsága körül felparázslott vita jól érzékelteti a helyzetet is, s a helyzet keltette érzelmeket is. A vita korrekt lezárása, azaz a vita téje miatt fontos elemnek kell tekintenünk, hogy a közös magyar nyelvváltozat létét, önazonosságot kifejező és kohéziós szerepét lényegében egyik vitapartner sem kérdőjelezi meg (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 26—7; LANSTYÁK ISTVÁN, A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre): Nyr. 1995: 234). A vélemények ott ágaznak szét, hogy ki melyik változat mintaszerepét tekinti meghatározóbbnak. Másként megfogalmazva: kinek-kinek a felfogása szerint melyik sztenderd változat irányítja, illetőleg melyik irányítsa a nyelvhasználatot — a helyi vagy a közös magyar. Kettős választ adhatunk — alkalmi sűrítéssel: Egyrészt ha a közös nyelvváltozat szerepét, fontosságát (itt és most) valaki felismeri és elismeri (mondhatnám: vállalja), akkor ezt a változatot közkinsnek tekintvén, identitása, kapcsolattartása érdekében megismeréséért, birtoklásáért erőfeszítést is kell tennie, és tesz is. (Ne feledjük: ehhez az országhatárokon „átsugárzó” rádió- és [műholdas] televízióadások nagyon fontos, könnyebben és tömegesen tapadó mintát szolgáltatnak!) Másrészt azonban szükségesnek mutatkozik egy újkori „boltozaton” is gondolkodnunk, sőt munkálkodnunk. Az anyaországi, azaz a közös és a más államokbeli „központok” közti távolság csökkentése érdekében nemcsak a határon túliaknak szükséges a gyakran hungarizmusoknak is nevezett elemeket elsajátítani, de fordított irányban a magyarországi magyaroknak is érdekük a határokon túli nyelvváltozatok megismerése — főként az ott általános használatú nyelvjárási alakoknak, illetőleg az ott más motivációjú szóalkotásoknak a körében. Lehetőséget kellene tehát adnunk egy új összecsiszolódásnak is az új helyzetben. A Magyar értelmező kéziszótár jelenlegi átdolgozásában óvatos, mondhatnám próbamozdulatot teszünk ennek érdekében: az erdélyi, a kárpátaljai és a szlovákiai magyar nyelvhasználat lexikai, jelentésbeli sajátosságaiból szövünk be a szótár rendjébe mutatványanyagot.

A szaknyelvek mély gyökerű történetében a XX. század a szókészleti állományban is látványos változást hozott. Áradó gazdagságban teremtett, fogadott be új szavakat, de rostált is. Például „az első világháború után a politikai és gazdasági átrendeződés következtében az osztrák ipartól való függés és az ezzel járó német nyelvi hatás véget ért” (FÁBIÁN PÁL, Nyelvművelésünk évszázadai. 1984. 93), s ezért a *vinkli*, *vekszli*, *sparherd* sok társával együtt előbb visszaszorult a műhelyek vagy a családok beszélt nyelvébe, majd ezeken a helyeken is erősen megriktult. Az a nyelvhasználati gond azonban, amely a szaknyelvek történetét végigkíséri, nevezetesen az elkülönülés, a zsargonná szigetelődés gondja nem enyhült, sőt bizonyos tekintetben és bizonyos területeken súlyosbodott (SZENDE TAMÁS, A szó válsága. Bp., 1979. 200). LÖRINCZE LAJOS 1957-ben megfogalmazott véleménye szerint „köznyelv szempontjából elsősorban azok a nyelvi elemek problematikusak, ... amelyek a köznyelvvél érintkeznek, amelyek szűk körüket elhagyva átmenetben vannak a köznyelvbe” (LÖRINCZE LAJOS, A magyar szókészlet kérdései. In: Ma-

gyar nyelvhelyesség. Bp., 1957. 65). A század második felében ez a megfontolás azért is nyomatékossá vált, mert az ezermesterkedés, a hobbiból vagy kényszerből üzött, gyakran szinte foglalkozás szerepű barkácsolás az életmód része lett.

Világjelenségként a magyar tudományosságna is növekvő problémája, aggodalommal szemlélhető jelensége lett az egyes szakterületek nyelvzetének, terminológiájának belterjessége, zárványosodása. KIEFER FERENC egy cambridge-i professzor példájával érzékelteti ennek a gyorsan fölerősödött tendenciának a jelenlétét: „Peter Matthews ... egyik könyvében megemlíti, hogy fiatal kutató korában — a hatvanas évek elején — nemcsak hogy meg tudott minden lényeges nyelvtudományi munkát vásárolni, de azokat el is tudta olvasni” (KIEFER FERENC, A nyelvtudomány jelene és múltja: Literatúra 1999/1: 3). A mai fonológus azonban „nem föltétlenül ért a fonetikához, a fonetikus pedig nem kell, hogy ismerje a fonológiát. ... [Sőt:] Ma a világon többféle fonológiát művelnek, az egyes fonológiai elméletek művelői sem biztos, hogy szót tudnak egymással érteni” (uo.). Zavarba ejtő helyzet, szédítő távlat. A mi gondolatmenetünk szempontjából azért, mert ez a beszédmód szinte „búcsú a XX. századtól”, amely nemcsak a tudomány százada volt, hanem következképp ekkor lett a műveltség egyik jellemző jegye a tudományos ismeretekben való jártasság, a tudományos újdonságok, szenzációk iránti fogékonyág. De ha már a rokon szakterületek művelői sem lehetnek — szót értési okokból — „jártasak és fogékonyak”, akkor valóban merőben más viszonyok, más műveltségi esélyek közegében érezhetjük (természetesen rosszul) magunkat.

A tudomány belső világa felől tekintve erre a nyelvi problémára két összefüggés emelendő ki. Az első a tudományköziségé, az interdiszciplinaritásé. FEHÉR MÁRTA tudománytörténész véleménye szerint például a „korábbi diszciplinahatárok egyre inkább elmosódnak. Már rég [!] vége [annak], amit korábban megtehettünk még, vagyis hogy mereven elválasztottuk egymástól a fizikát, a biológiát vagy a kémiát. Az akadémiák világszerte foglalkoznak a nómenklatúra problémájával, vagyis az új tudományágak felsorolásával, amelyekben diplomát, promóciót lehet szerezni. Egyre több az átfedés, egyre több a zavarba ejtő, határterületi vagy interdiszciplináris disszertáció” (FEHÉR MÁRTA: Kritika 1999/11: 9). Enyhe iróniával ehhez csak azt fűzhetjük, hogy reméljük, van és lesz „interdiszciplin nyelvük” is hozzá. A második kiemelendő összefüggés a valóban, sőt a merőben új tudományos tények, szemléletmód nyelvi kihívásaival kapcsolatos. A XX. század (és már a századforduló) ugyancsak bővelkedett ilyenekben. HEISENBERG „Nyelv és valóság a modern fizikában” címmel nevezetes tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek. Az utolsó előtti bekezdést idézem: „Ha ... magukról az atomi részecskékről beszélünk, akkor vagy csak a matematikai sémát kell használnunk a mindennapi nyelv kiegészítéséül, vagy kombinálnunk kell egy olyan nyelvet, amely módosított logikát használ fel vagy semmiféle jól definiált logikára nem támaszkodik” (WERNER HEISENBERG, Nyelv és gondolkodás a modern fizikában. In: Válogatott tanulmányok. Bp., 1967. 197). A „jól definiált logikára támaszkodást” nyelvileg gyakran a jó, jól eltalált motiváltsággal, a korrekt, szemléletes metaforaalkotással rokoníthatjuk. A részecskefizika azonban nem hadlatott tovább azon az úton, amit az *atommag*, *atomburok*, *elektronburok*, *elektronháj* típusú szavak, hogy úgy mondjam, „mailatú” képi és viszonyító eleveensége illusztrál (vö. még I. GALLASY MAGDOLNA, „Nyelv és gondolkodás a modern fizikában”. In: Emlekkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk.: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 206). Megszaporodtak a „semmiféle jól definiált logikára nem támaszkodó”, a nem vagy álságosan, önkényesen motivált szavak. A fizikába JOYCE-tól átemelt *kvar*k példáját MARX GYÖRGY szötte bele egy akadémiai előadásába. Tanulságos elemző észrevétele miatt felidézem: „A fizika nemzetközi nyelven nem angol, hanem amerikai. Az oxfordi angol — amit iskoláinkban angolórán oktatnak — a normann származású arisz-

tokrácia nyelvéből eredt. Az amerikai viszont plebejus utcanyelv, amelyet a szegénység miatt kivándorolt angolszász munkásréteg beszélt. Ezért a fizika amerikai nyelve kifejezően szemtelen, a (helyesírási) szótárak szabályainál fontosabbnak tartja a közvetlen megértést. Például a *kvark* szörnyen tudományosan hangzik mifelénk, pedig etimológiája olyasmire utal, hogy ezt a fogalmat józanul nem lehet felfogni, csak illuminált állapotban. Amikor az amerikai (nemzetközi) szakirodalom *bájós* és *csábos* kvarkokról beszélt, ezzel kutatásuk csábító vonzását fejezi ki; nem szabad félnünk ezt a magyarban is megtenni” (MARX GYÖRGY, Tudomány kettős kötésben. In: A magyar nyelv az informatika korában. Szerk. GLATZ FERENC, Bp., 1999. 31). MARX GYÖRGY motivációs értelmezését persze nem tudjuk átvinni a többi kvark, kvarkállapot megnevezésére. A *fel*, a *le*, a *különös* vagy *ritka*, a *tető* vagy *igazság*, a *fenék* vagy *szépség* (SIMONYI KÁROLY, A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp., 1998. 542) szósora azt látszik bizonyítani, hogy a modern fizika önkényes motivációjára számítanunk kell. Talán azért is, mert így nem fakul ki egy-egy megnevezés motivációs tartalma ismereteink gyarapodásával, mint például az *atom*-é.

A szaknyelvek és a köznyelv kapcsolatának erősítésében, a lehetséges kötődések megmutatásában és kezdeményezésében a tudományos ismeretterjesztő irodalomnak kulcsszerepe volt hosszú időn át. Elvégzetlen feladat még annak vizsgálata, hogy a XX. századi ismeretterjesztő munkák nyelvhasználata milyen viszonyban volt, van a szaktudományival. (Ahogy egyébként van ilyen leckénk a tankönyvekkel is.) Ez az elemzés már csak az ismeretterjesztő íráskor népszerűsége miatt is fontos. 1980-ban például „a megjelenő és az elolvasott könyvek háromnegyed része a tudományos és ismeretterjesztő irodalom körébe” (PÓK LAJOS, A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvéről. Nyr. 1980: 129) tartozott. Efféle friss adat ismerete nélkül se hihető, hogy annak az írónak lenne igaz, aki az Élet és Tudomány főszerkesztőjének „igencsak lekicsinyelte a tudományos ismeretterjesztést: [mondván] »nem közvéleményformáló«” (HERCZEG JÁNOS: Élet és Tudomány 2000: 34). Bizonyosan közvéleményt és nyelvi közvéleményt formáló. S ehhez nem az fűződök hozzá, hogy ma is, hanem az, hogy ma különösen indokoltan az.

A változásokra, a változó műveltségi tartalmakra a szókészlet változása a leggyorsabb, a legnagyobb mértékű és a leginkább észrevehető nyelvi válasz — minden szóképzési rétegben. Különösen a II. világháború után és a rendszerváltás évtizedében dúsult föl nagyszámú új szóval, kifejezéssel nyelvünk. A 60-as évek elején megjelent Értelmező szótár nemcsak a politikai indítékre jellemző módon vette fel a szóképzési minősítések közé az *új* megjelölést; a 90-es évekről pedig FÁBIÁN PÁL joggal mondta nemrég, a Szótári munkabizottság ülésén, hogy „szókincs-váltó évtized”. A század lüktető változásainak, presztízs- és értékrendbeli pálfordulatainak is krónikás hűségű kifejezője a szóképzés. A „szavak, kifejezések ... egy jellegzetes része a szó szoros értelmében végighullámlázik a századon: lebukik, aztán újra felbukkan; mint a *tőzsde*, a *polgármester*, a *tanácsos*, a *tárca nélküli miniszter* vagy általános megszólító szerepében az *uram*, az *asszonyom*” (PUSZTAI FERENC: EFF. 8. sz. 1993. 21).

A beszélt nyelv és az írott nyelv viszonyában a XX. század mindenekelőtt a rögzítés, a rögzítettség tekintetében hozott változást. Az írás tudniillik éppen ebben a szerepében, lehetőségében különbözik eredendően a beszédétől: megmarad és sokszorozható. Századunkban azonban a hangrögzítő eszközök megjelenésével és gyors terjedésével (ROMSICS 97, 98, 217, 218, 370, 507) ez a megkülönböztető jegy eltűnt: a beszéd is rögzíthető és sokszorozható; így a beszélt nyelvnek, a beszédmódnak is erős lett a mintaértéke, a mintalehetősége. Az informatika forradalmával a szövegszerkesztő programok, a világháló lehetőségeivel újabb fordulat következett be. Mindenki szerkesztővé, nyomdásszá, sőt terjesztővé is vált, és bárkinek az írásban rögzített (egyedi) szövege minta

helyzetű lett. Ráadásul az informatika eszközei legyőzik (a nyomtatott könyvvel csak zsugorított) távolságot: a szövegek bármilyen távolságra eljuttathatók (ROGER CHARTIER, A kódextől a képernyőig. Az írott szó röppályája: BUKSZ. 1994: 306, 309), illetőleg bármilyen távolságból megszerezhetők. Az új technikai lehetőség még az idő korlátját is elmozdította: elvileg ugyanazt a szöveget bárhol, bárki azonnal és egyidőben olvashatja. Ma még nyitott kérdés, hogy mindennek milyen méretű, milyen tartalmú vagy milyen tempójú nyelvi hatása lesz. Egy sajátosság azonban már megragadható: ennek az írásbeliségnek rendkívül erős a beszélt nyelvi jellege. NYÍRI KRISTÓF szerint ez nem csupán várható hatás, hanem máris „óriási változás történik: visszakanyarodunk az írásbeliségből egy új szóbeliségbe. ... Bárki, aki számítógépes levelezést folytat, érezheti, hogy ez a kommunikálás inkább dialógushoz hasonlít, mint levelezéshez. Közelebb van a telefonbeszélgetéshez, mint az íráshoz” (NYÍRI KRISTÓF, Információs társadalom: 168 óra 1997. július 1 [= Nyíri: Inf.], 26). Ezt a példát ki is tághatjuk, mert az azonnali reagálás, az „írásos közbeszólás” lehetősége, vonzása miatt gyakran „írásos csevegésként” fogalmazódnak meg (és ma még így is hatnak) a tartalmasabb, terjedelmesebb szövegek is.

Az írott nyelv kitüntetett fontosságú változata, az irodalom nyelve mind a beszélt nyelvhez, mind a köznyelvhez való viszonyát tekintve jelentékeny mértékben változott századunkban. Ennek a változásnak az a szinte paradox sajátossága, hogy miközben a beszélt nyelvhez erősen közeledett, a köznyelvtől sok tekintetben távolodott, illetőleg (időszakonként) érzékelhető, sőt érzékeltetni kívánt távolságot tartott. Valóban kifomálódott egy új irodalmi beszédmód, hogy ezt a jellemző szakszót alkalmazzam. TANDORI szerint az „előbeszédszerű, »gangos« szövegelés” (TANDORI DEZSŐ: Liget 2000/3. 27) Karinthy Frigyesnél kezdődik, „nem másutt”, de valószínűleg mélyebbek a gyökerek és legalább a századfordulóig nyúlnak. A köznyelvtől való távolságra az a vita is utal, ami a közérthetőségről, az ún. „értelmetlen versekről” (G. KOMORÓCZY EMŐKE, Az „értelmetlen versek”-ről. Egy korábbi vita poétikai tanulságai: Újhold-Évkönyv 1991. 199) meg-megújulva folyt. Az „elég volt az értelmetlen dadogásból”, „elég volt a káoszából”-féle fölhorkanások a 20-as évek avantgárd műveit (uo. 193) vagy a posztmoderneket olvasók köréből egyaránt felhangzottak, illetőleg ma is elhangozhatnak. A század minden művészi ágát jellemzi a kifejező eszközzéval való küzdelem, a „transzírozásig” hatoló kísérletezés, hogy NEMES NAGY ÁGNES idézzem: „És megkezdődött a kutatás-bontás: formabontás, színbontás, tartalom- és tudat-szeletelés, szavak, idomok, hangok részekké transzírozása” (NEMES NAGY ÁGNES 22—3). A kör azzal zárul be, hogy az irodalom beszédmódja a beszédtől is távolodik, mert egyre fontosabbak a látható nyelvi jegyek (a tipográfia, a sorok és a bekezdések tagolása, vizuális ritmusa), főként a versekben, de nagyon gyakran prózai művekben is. Egyszerűen szólva: egyre több a teljes pontossággal elszavalhatatlan vers, a teljes hűséggel megszólaltatható szöveg, mert a teljes információ befogadásához látni kellene a szöveg képét, a szöveg kottáját is.

„Az utóbbi harminc esztendőben felgyorsult az angol(-amerikai) szavak átvétele. ... Azt a szerepet, amelyet korábban a német játszott” (KISS JENŐ: MtKk. 138) jövevény-szavaival, illetve a nemzetközi szavak közvetítésével, azt az angol tölti be. A század végén egyre szélesedő körben. De ezúttal egy világjelenség részeként. Jól érzékelteti az angol hazai térfoglalásának dinamizmusát, világnyelvként világszerte megerősödött státusát, hogy iskoláinkban nem kötelező nyelvként, hanem választottként a leggyakoribb. S nemcsak diákok tesznek — jövőjük érdekében — erőfeszítést elsajátításáért, hanem felnőttek is, jelenük érdekében.

Az angolra való gyors átváltás, a világtendenciához való gyors társadalmi igazodás gyorsan vetette fel a magyar nyelv státusát érintő kérdést is: mi lesz a szereposztás a magyar és az angol között, az anyanyelv és a világ nyelve között? Az egyik válasz nyelvcese-

réhez közelítő státusváltás távlatát vetíti elénk: e szerint az anyanyelv „föltehetően újra közelíteni fog a tájnyelvhez, mert nem lesz szükség arra, hogy nagy területeket integráljon, mint a múlt században” (NYÍRI: Inf. 26). Nehéz elképzelni, hogy miként lehetne ehhez a változathoz józan, társadalmi léptékű programot illeszteni. Aligha kétséges ugyanis, hogy a társadalmi kohézió fenntartásához, működtetéséhez a társadalom által birtokolt nyelvre, anyanyelvre mint kellően gazdag kommunikációs eszközre szükség lesz a jövőben is. Azzal a válasszal érthetünk tehát egyet, amely így fogalmazódik meg: „nyelvi síkon kettős stratégiának kell megvalósulnia: egyrészt kiemelt céllá kell válnia az angol mint második munkanyelv tanításának; másrészt erőfeszítéseket kell tenni a magyar irodalmi nyelv modernizálására — a magyar szókincsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítására” (NYÍRI KRISTÓF, A virtuális egyetem felé: Világosság 1999/8—9: 132—3).

BÁRCZI GÉZA 1974-ben még úgy vélte, hogy „nem képzelhető el valami új nyelvújítás, mely ezerszámra ontaná az új szavakat... ezekre semmi szükség sincsen” (BÁRCZI, Nyműv. 21). Negyedszázad múltán azonban POMOGÁTS BÉLA már nagyon is elképzelhetőnek, sőt kétségtelenül szükségesnek tartana egy új nyelvújító mozgalmat (POMOGÁTS BÉLA, Nyelvújítás az ezredfordulón: Ezredforduló 1999/2: 26). Napjainkban azt is tudjuk, hogy a szorgalmazott nyelvújítás elindult: százszámra dokumentáljuk, s bizonyosan ezerszámra ontjuk az új szavakat, kifejezéseket. Az új műveltségváltáshoz a nyelv igazodott és igazodik. Hogy ezúttal tempóvesztés nélkül, ez annak is bizonyossága, hogy a nyelv nemcsak hordozója, tükrözője a műveltségnek, hanem immár végérvényesen része is.

PUSZTAI FERENC

Cultural shifts and linguistic changes in the 20th century

Three main factors determining the homogenization of the Hungarian language came to a turning point in the twentieth century and are undergoing obvious changes today. First, after dialectal disunity had gradually evened up, new signs of geographical diversity are showing (in the usage of minority groups of Hungarians living in other countries). Second, written language that had taken shape alongside spoken language and had acquired high prestige is now converging to spoken language in many of its varieties. Third, Hungarian had once supplanted Latin as the language of state administration; today, it is increasingly accompanied by English in many areas of communication, albeit not as a language of state administration. In this situation, our aims have to be, first, continuous efforts at updating and enriching Hungarian (especially the mother-tongue variety that contains the largest number of shared features); and second, a large-scale acquisition of English as a second, or working, language.

FERENC PUSZTAI

Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések — kihívások és lehetőségek

Mindannyian saját tapasztalatunkból tudjuk, hogy a nyelv, amelyet használunk, nagy hatással van társadalmi életünkre is. Fontos az, amit mondunk, de nem kevésbé fontos az is, ahogyan mondjuk.

A gyermek világra jöttével folyamatosan és fokozatosan tagjává válik egy adott

nemzeti, kultúr-, családi, vallási, óvodai, iskolai és más közösségnek is. A közösséget alkotó alapvető értékek egyike maga a nyelv. Az adott közösséghez való tartozásnak szükséges, bár bizonyára nem elégséges feltétele az adott nyelv helyes használata és az adott nyelv alkotásában való közös részvétel. A világ nyelvi képéről, azaz a nyelvben rögzült összes szimbólumról, sztereotípiáról, metaforáról stb. van szó, amelyek az adott közösség identitását határozzák meg. Az összes idiolektusnak, a többé vagy kevésbé korlátozott használatú kódoknak, a kultúrát és a szubkultúrákat alkotó minden jelrendszernek az alapját a nemzeti természetes nyelv képezi.

A gyermek a nemzeti közösség tagjává válik azzal, hogy elkerülhetetlenül nagyszülei és szülei nyelvének a hatása alá kerül. A családi közösséget zártsága és a benne kialakult napi életritmus rendje miatt megismételhetetlen nyelvi individualizáció jellemzi. A gyermek ennek a nyelvnek fontos társalkotója is. A család, mint köztudott, a legősibb és a legelemibb társadalmi csoportok egyike, amelynek fő célja a társadalom biológiai folytonosságának a biztosítása, valamint a kultúrórökség átadása a következő nemzedékeknek. Minden természetes nyelv alakítja a valóságot, feltételezi a világ észlelését és átélését az adott közösség által. Az emberek nemcsak az objektív valóságban élnek, hanem nagy mértékben függenek a saját nyelvüktől is, amely sajátos fogalmi struktúráját rávetíti a valóságra. A világok, amelyekben a különböző társadalmak léteznek, nem egyformák, nem ugyanazok, ezek bizonyos mértékig különböző világokat jelentenek. Egy kétnyelvű egyénnek a helyzete nagyon hasonlít annak a személynek a helyzetéhez, aki kettős életet folytat, mivel minden nyelv másképpen szegmentálja a bennünket körülvevő folytonos, tagolatlan objektív valóságot. Ezt több példával is alá lehet támasztani. Például az olyan szavak, mint a *demokrácia*, *diktatúra*, *terrorizmus*, *hazafiság*, *szabadság*, *jólét*, *sors*, *öröm*, *udvariasság* stb. különböző nyelvi és kultúrközösségekben más és más jelentést takarnak. Két természetes nyelv között nem létezik egyszerű és közvetlen megfelelés.

Amikor a gyermek az elődeitől átveszi a nyelvet, megfelelő helyes és tudatos iránnyítás mellett átveszi az egész szellemi kultúrát is, amelynek az alapvető hordozója és talán egyetlen igazi biztosítéka nem más, mint maga a nyelv. A bekapcsolódás a nemzet kultúrájába és világnézetébe bizonyos fokig független is lehet a nyelvet tanulók és a nyelvet tanítók akarától. A nemzeti nyelv elsajátítási folyamata számunkra érthetetlen elemeket is tartalmaz, amelyek metafizikai jelenségekre is emlékeztetnek. Az, hogy a gyermek gyors ütemben tanulja meg a nyelvet, és amellet majdnem azonnal kreatív magatartást is tanúsít, nem más, mint igazi csoda. Ez kell, hogy legyen a fő érvünk és bizonyítékunk azokkal szemben, akik a különböző divatos, de egyben veszélyes ideológiákból kiindulva nem akarják észrevenni, és ignorálják azt az alapvető különbséget, amely az ember és az állatok között fennáll. Lehet, hogy a magasabb rendű majmok képesek megtanulni bizonyos szavakat és mondatokat oly módon, hogy a használatuk spontán reakció benyomását keltse, de ennek semmi köze az emberi nyelvhez. A nyelv az alkotó mentális aktivitással, a valóság fragmentumai reprezentálásának, az absztrakt objektumokról szóló információk továbbításának, saját emocionális állapotunk kifejezésének, valamint az információvevő fizikai és pszichikai reakcióinak a befolyásolási képességével azonos. Az anyanyelv elsajátításának a rendkívülisége abban is rejlik, hogy a kisgyermek már korán igyekszik nevet adni az általa látott objektumoknak, és folyamatosan alkot absztrakt fogalmakat is. Tudja, hogy a játékautó, amelyet a szüleitől kapott, nem csak egy játék; tudja, hogy van igazi autó is, és az autót felismeri a képen, a rajzon is. Ez az absztrahálási folyamat, amely rendkívül nehéz folyamatnak tűnhet a felnőtt számára, a gyermek esetében bámulatos könnyedséggel megy végbe. A gyermek hamar észreveszi, hogy két ontológiailag különböző renddel áll szemben: a világ gal és a nyelv vel. Nagy felelősség terheli a szülőket, valamint a gyermek gondozóit abban, hogy az előbb említett két

rend között adekvát viszonyt közvetítsenek a gyermek számára, annál is inkább, mivel a gyermek védtelen, kiszolgáltatott, hiszékeny és önállóan semmit sem képes korrigálni, megváltoztatni. Ezen kívül a gyermek egyszerűen kénytelen hinni, mert a nyelvi kommunikáció általában a szavak igazságába vetett emberi hiten és jóakaraton alapszik. Ezt az alapvető elvet, mint köztudott, a pragmatikában kooperációs elvnek nevezzük (BAŃCZE-ROWSKI: Nyr. 1997: 49—62, MNy. 1998: 19—30). A kooperációs elvet több maxima is erősíti, amelyek közül alapvetőnek a minőségi maximát tekinthetjük. Lényege két felszólító mondatban foglalható össze: (1) Mindig igazat mondj!, (2) Soha ne mondj olyat, amit nem tudsz kellőképpen megindokolni, aminek nincs elég alapja! Ennek az elvnek a betartása azért szükséges, mert ignorálása beszélőpartnerünk félrevezetését, becsapását eredményezi. A vevő, aki nem tudja, hogy a továbbított információ igaz-e vagy sem, képtelen védekezni a hazugság ellen, és kénytelen elhinni, hogy az adó intenciója megfelel a legjobb szándékának. Különleges felelősség terheli az adót abban az esetben, amikor az információvevő szerepét a gyermek tölti be. A gyermeket nagyon könnyen be lehet csapni, félre lehet vezetni, és ennek több oka is lehet: a szülők vagy a gyermek gondozói nem rendelkeznek elégséges nyelvtudással vagy — ami gyakran előfordul — tudatosan manipulálják a gyermeket, nem adekvát módon neveznek meg, illetve magyaráznak el neki bizonyos állapotokat, pszichikai és fizikai jelenségeket stb. Az igazság tiszteletben tartása alapvető feltétele annak, hogy a közösség fennmaradjon. A hazugság, az őszinteség hiánya, a fél igazságok megingathatják a közösség alapjait.

Az emberek gyakran nincsenek tisztában azzal, hogy milyen nagy szerepe van az utánzásnak a nyelvelsajátítás folyamatában, különösen a gyermekek esetében. Nincsenek tisztában azzal sem, hogy a világ nyelvi képe nagy mértékben befolyásolja a felnőtt pszichikájában — és természetesen a gyermek pszichikájában is — kialakuló általános világnézetet. John Stuart Mill annak idején azt hirdette, hogy az ember előtt két választási lehetőség van: mintául választhatja magának a „disznók világát” vagy „Szokratesz világát”. Manapság láthatjuk, hogy ez az alternatíva nem kizárólagos; a lehetőségek elég széles skálája áll rendelkezésünkre: ha nem felel meg a „disznók világa”, ott van még a „farkasok”, a „hiénák” stb. világa is (ha már az állatok világát választjuk). Viszont „Szokratesz világa” mellett követhetjük azoknak a világát is, akik méltók a köztiszteltet, elismerésre, akik pozitív példát mutatnak a humán értékek megőrzésében, gazdagításában, az adott nyelv- és kultúrközösség megerősítésében, fenntartásában. Az ilyen egymással elentétben álló világok egyikének a megválasztását és követését nagy mértékben a nyelv határozza meg, amelynek segítségével az objektív valóság elemeit megnevezzük, saját magunkat kifejezzük, és másokhoz való viszonyunkat alakítjuk. Fő feladatunk az, hogy a nyelvi szférában megvédjük a gyermekeket és a fiatalokat attól, hogy elfogadják a „disznók”, a „farkasok”, a „hiénák” világát, és vezessük be őket a szellemi értékek, „Szokratesz világába”.

Felmerülhet a kérdés, hogy hogyan alakítsuk ki a gyermekek és az ifjúság nemzedékében azt a magatartást, amely szembehelyezkedik a hazugsággal, a manipulációval, az agresszióval és a mások lenézésével, megvetésével. Hogyan neveljük őket arra, hogy tiszteljék az igazságot, hogy jóindulattal viszonyuljanak azokhoz, akikkel beszélgetnek, és feltétlenül tartsák tiszteletben az emberi méltóságot.

A kisgyermek sokszor azért hazudik, mert nem lát világos határt a valóság és a fantázia világa között. A hazugság azonban védekezést is jelent a büntetéssel szemben. A végső következtetés, amely a gyermek nyelvének kialakítását érinti a családban nyilvánvaló és egyértelmű: a gyermekek és az ifjúság nyelve óriási mértékben attól függ, hogy kik a család felnőtt tagjai, milyen nyelvi mintákat, nyelvi magatartást képviselnek, és milyen a viszonyuk a nyelvhez, mennyi erőfeszítést képesek kifejtteni ahhoz, hogy tökéletesítsék saját

nyelvüket és a gyermekek nyelvét. A családtól függ legnagyobb mértékben, hogy a gyermek milyen világban tölti az ifjúkorát, a világnak milyen nyelvi képét és a nyelvi kontaktusok milyen stílusát fogja képviselni a társadalmi életben. Több konfliktust, amelyeknek okozói vagy résztvevői vagyunk, el lehetne kerülni, ha jobban tudnánk uralni a nyelvünket, amelynek használata mindig messzesemenő következményekkel jár. A nyelv nemcsak a valóság leírásához használt nélkülözhetetlen eszköz, hanem olyan mechanizmus is, amely megfelelő hatóerővel rendelkezik. Megnyilatkozásaink (különösen bizonyos típusai) új állapotokat is létrehozhatnak. Ezt az igazságot nagyon jól tükrözi a „*Madárként repült ki, de ökörként tért vissza*” lengyel szólás.

A nemzeti nyelv olyan fogalmi konstruktum, amely sok nyelvi változatból: a regionális, a szakmai, a réteg-, de nem utolsósorban a családi nyelvváltozatból alakult ki. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a mai európai-amerikai civilizációban a családot különféle dezintegrációs folyamatok rombolják. Ezt a folyamatot kíséri a vallás lejáratása, eltűnése, a múlt és a nemzeti hagyományok elvetése, a családi kapcsolatok fellazítása, a médiának az a negatív szerepe, befolyása, amely során negligálják a család tartós voltát, szentségét, valamint a nők szerepét mint anyát és mint feleséget.

Amikor arról van szó, hogy a nyelv nagy szerepet játszik az emberi közösség építésében, meg kell még egyszer említeni azt, hogy nyelvünk azonos az értékrendünkkel, az emberek és a világ iránt tanúsított magatartásunkkal, amely lehet akceptáló vagy tagadó. Amikor a gyermeket beszélni tanítjuk, azzal egyidejűleg átadjuk neki saját világnézetünket és a világ nyelvi képét is. Ezt a gyermek el is várja tőlünk. Azt akarja, hogy világosan határozzuk meg azt, ami jó, szép, fontos, és ami rossz, csúnya és kevésbé fontos. Ily módon alakul benne a nyelvi axiológiai rendszer, amely nyelv- és kultúraspecifikus jelenség, és amely az ember életében rendkívüli jelentőséggel bír. A gyermeknek nemcsak a leíró jellegű és a tipikus axiológiai nyelvi struktúrákat adjuk át, hanem tudatosítjuk benne azt is, ami nagyon lényeges, és ami ránk nézve nagy felelősséggel jár, nevezetesen azt, hogy hogyan lehet axiológiai tartalommal pragmatikailag átitatni azokat a rendszerbeli struktúrákat, amelyek általában semlegesek ebben a tekintetben. A szavak ilyen pragmatikai színezetének alapvető befolyása van a nyelvi és a kultúrsztereotípusok kialakításában. Például az *anya* szó, amelynek a szemantikai jelentése nem tartalmaz semmilyen minősítési komponenst, a nyelvünkben és kultúránkban azonban egyértelmű pozitív pragmatikai értékű: a szeretettel, a jósággal, a gyengédséggel kapcsolatos. A *mostoha* szó viszont, amelynek a jelentése a nyelvi kód síkján szintén neutrális, leggyakrabban negatív színezetű szóként használatos. A szemantikai konnotációk problémája rendkívül fontos ebben a kérdésben. A nemzeti nyelvben és kultúrában rögzített asszociációkon kívül beszélhetünk az adott társadalmi csoporttal, családdal, sőt az egyes egyénnel kapcsolatos konnotációkról is. Érdemes megjegyezni, hogy a tudományos fogalmak, amelyeknek definíció szerint tiszta leíró jellegűnek kell lenniük, szintén felvehetnek bizonyos minősítési értékeket. Például a médiák által nemrégien közforgalomba hozott és különféle kiegészítő konnotációkkal ellátott *abortusz* szó az abortuszellenes társadalmi csoportokban egyértelműen negatív kicsengésű. Úgy tűnik, hogy a konnotációk a család közösségi érzését keltik. Így alapjául szolgálnak a családi idiolektus létrejöttének, amelyben a definíció szerint semleges tulajdonnevek is érzelmi színezettel gazdagodhatnak. Viszont azok a szavak, amelyeknek jelentése a köznyelvben semleges vagy negatív, a családi környezetben pozitív minősítést kaphatnak. Bizonyos jelenségek vagy állapotok elfogadásának, illetve elvetésének kifejezése a nyelvben, úgy tűnik, tiszta pszichológiai aspektuson alapul. Magatartásunk, amely egyrészt az optimizmussal, bizalommal, az emberi élet értelmébe és a világ rendjébe vetett hitünkkel, másrészt pedig a pesszimizmussal, az életértelem megtalálásának lehetetlenségével kapcsolatos, közvetlenül a nyelvi kommunikációs tapaszta-

latainkból következik, különösképpen a gyermekkori tapasztalatainkból. Azok a szülők és nevelők, akiknek a nyelve, bár kritikus beállítottságú, de egyidejűleg a világrendet akceptáló magatartást közvetíti, ezzel nagy szellemi tőkét adnak a gyermeküknek. Azok viszont, akiknél a világ nyelvi képe negatív és ferde, nem tudatosan nagy kárt okoznak neki.

Az adott nyelvi közösség tagjai között megvalósuló információcserének a hatékonyságát nemcsak a grammatika és a lexikális készlet nagysága határozza meg, hanem nagy mértékben az a tudás is, amely a kommunikációs viselkedés konvencionális mintáival kapcsolatos a konkrét dialógikus szituációkban. A dialógus, mint köztudott, az emberi kultúrának és a gondolkodásnak a legfontosabb eleme. Minden kultúra és minden történelmi korszak sajátos dialógusmodellt hoz létre, amelynek komponensei determinálják a nyelvi közlések formáját. A dialógus modellje nem más, mint a kommunikációs kooperáció modellje, amelyet az interlokútorok konverzációs viselkedését determináló, megfelelő törvények szabályoznak. Ezek megsértése kommunikációs zavarokhoz, konfliktusokhoz vagy a kontaktus megszakításához is vezethet. A dialógus struktúrájában fontos szerepet játszanak az udvariassági aktusok is, amelyek a kulturált viselkedés társadalmilag akceptált modelljét, azaz az úgynevezett nyelvi etikettet realizálják. Az udvariassági szabályok, az udvarias viselkedés nyelvi mintáinak gyűjteményeként, sajátos kommunikációs játék szerepét töltik be, amely az adott kultúrközösségben elfogadott elvek szerint megy végbe. Ezek megsértése bizonyos nem formális szankciók alkalmazását is lehetővé teszi, ilyen például az elítélés, a partner ignorálása, a társasági bojkott, illetve egyes esetekben a beszélgetés megszakítása. A nyelvi etikett aktusai különféle udvariassági funkciókat valósítanak meg, például az adresszatív funkciót, üdvözlést, búcsúzást, köszönést, bocsánatkérést stb. Ezek az adott nyelv és kultúra sajátos termékei. Tehát a nevelésnek arra kell irányulnia, hogy a gyermek teljes mértékben elsajátítsa azokat az alapszabályokat, amelyek a társadalmilag akceptált udvariassági modellt alkotják, mint például, a saját szerep kibővítése mellett, az interlokútor iránti tisztelet megnyilvánulása, különösen akkor, amikor idősebb személyekről, nőkről, feletteseiről, vagy olyan emberekről van szó, akik nagyobb társadalmi presztízzsel rendelkeznek (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995.; NYOMÁRKAY ISTVÁN: Nyr. 1998: 277—84, 1999: 145—9). A gyermekek és a szülők közötti rosszul értelmezett partnerségi viszony szabados nyelvi szokások kialakulásához vezet, ami végső soron a nyelv vulgarizációját okozza. A gyermeknek összhangba kell hoznia közlését a címzett jellegével, azaz korával, nemével, társadalmi funkciójával, presztízsével stb. Másképpen fogalmazva, meg kell szereznie az udvariassági grammatikával kapcsolatos kompetenciát. A gyermeknek meg kell tapasztalnia azt is, hogy ahhoz, hogy jól tudja használni a nyelvet, ismernie kell azokat a szabályokat is, amelyek segítségével képes lesz létrehozni a különféle beszédmódoknak megfelelő formulákat, és képes lesz megválogatni azokat a szituációktól függően. Ezen kívül meg kell tanulnia felismerni a sikeres és a sikertelen beszédaktusokat is.

Minden kommunikációs siker alapját az autentikus kommunikációs kontaktus megteremtése képezi. Sokszor azonban azt tapasztaljuk, hogy például az újságírók és a tévériporterek főként a fiatalok bizalmának megszerzése érdekében saját nyelvi viselkedésüket hozzáigazítják a fiatalok sajátos szabadszájú nyelvhasználatához. Ez a viselkedés nem autentikus, sőt az értelmes emberek számára komikus is. Az ideális kommunikációs szituáció a beszélőtől megköveteli azt, hogy maximális figyelmét a vevőre összpontosítsa, a vevőtől pedig azt, hogy aktívan és figyelmesen hallgassa a beszélőt. A beszélgetés autentizmusa és mélysége paradox módon nem a beszédkészségtől, hanem a meghallgatás készségétől függ. Sajnos ezt gyakran elfelejtik, és ennek eredményeképpen a dialógus átfonódó monológusok benyomását kelti. A beszélgetésben való részvétel pedig a mi kultúránkban azon alapszik, hogy a vevő feszülten várja azt a pillanatot, amikor adóvá

válík. Ezt a kommunikációs képességet a gyermek csak akkor szerzi meg, amikor saját maga vesz részt az ilyen kommunikációs szituációkban és aktusokban.

A szavakban megnyilvánul az emberek közötti viszony is. Nemcsak a szülőkben és a tanároknak, hanem a rádió- és televízióműsorok készítőiben, sőt az egyes színészekben sem tudatosul eléggé az, hogy saját nyelvi viselkedésükkel lerombolhatják a már létező közösséget. Néha a nem tudatos cselekvésnek, de előfordul az is, hogy előre kigondolt manipulációnak az eredménye, hogy a nyelvi magatartásunkat a szürkeség jellemzi és irányítja. Ha a viselkedésünk őszinte lesz, és nem lesz képmutató, és a minősítésünk más emberek viselkedésével kapcsolatban nem fog változni attól függően, hogy kivel beszélgetünk (szomszédokkal, feleséggel, igazgatóval stb.), akkor reménykedhetünk abban, hogy létrehozhatjuk a jóakarató emberek közösségét. Az „információs zaj”, amely manapság — sokszor manipulációs céllal — sokféle kommunikációs csatornát terhel, nemcsak a mi viselkedési normáinkat, modellünket bomlaszthatja szét, hanem a gyermekeinkét is.

Nyugtalanságot kelthet fiatalságunk nyelvhasználatának egyre nagyobb méreteket öltő vulgarizációja, ami a rosszul felfogott nagykorúság manifesztációja, a felnőttek bíráló megjegyzéseire történő agresszív reagálás stb. Az általános kultúra színvonala alaposan csökkent. A beszélgetésekben, különösen a fiatal nemzedék esetében, a negatív töltésű szavak és a vulgarizmusok dominálnak. A fiatalok verbális agresszivitásának a növekedésére kétségkívül hatással van több tényező is, többek között a bűnügyi és a kalandfilmhősök viselkedési stílusának az átvétele, utánzása, a médiákban propagált rossz példaképek követése stb. Ebben a helyzetben nem közömbös az újságírók, a tévériporterek, a politikusok, a tanárok és a színészek nyelvi kultúrája, akik sokszor túlságosan liberálisan értelmezik a mindennapi nyelvhasználatot. A helyes nyelvi normák gyenge ismerete a nem megfelelő nyelvi eszközök kiválasztását eredményezi. Úgy tűnik, hogy a mai társadalom, különösen pedig a fiatal nemzedék kommunikációs kompetenciája nem elégséges, a szókultúrával kapcsolatos érzékenység pedig rendkívül gyenge. Sok fiatal igyekszik kitörni az érvényes konvenciókból, sztereotípiákból, és a korukra jellemző módon verbális provokációt hajt végre, a rosszízű szóviccek vagy a vulgarizmusok képzésének és használatának segítségével. Nincsenek tudatában annak, hogy a magas szintű társalgási képesség a mai ember számára nagyon fontos tulajdonság, amely a sikeres életvitelt biztosíthatja, például különböző társadalmi szerepek és funkciók betöltésénél.

A mai magyar társadalomban végbemenő dinamikus változások aggodalomra adnak okot olyan értelemben, hogy a nyelv és kultúra számára negatív következményeket is eredményezhetnek. Nincs biztosíték ugyanis arra, hogy a társadalmi élet önszabályozó mechanizmusai, ha tudatosan nem szabályozzuk azokat, képesek lesznek a negatív tendenciákat megakadályozni. Ezek azonban megelőzhetők egy megfelelő nyelvpolitikai stratégia elfogadásával, amely nem osztja azt a szélsőséges álláspontot, hogy a nyelv természetes fejlődésébe minden beavatkozási kísérletet el kell utasítani. Tudnunk kell azonban azt is, hogy a szellemi kultúra — amelyhez a nyelv is tartozik — szabályozásának sajátos korlátai vannak. Könnyen megtervezhetjük az alkalmazandó eszközöket, de nagyon nehéz meghatározni ezeknek az eszközöknek a hatékonysági fokát és a várható eredményeket. A nyelvpolitikában igen nagy megfontoltságra, körültekintésre van szükség.

A magyar nyelvnek a szerepe a nyelvek kommunikációs hierarchiájában természetesen nem hasonlítható össze azzal a szereppel, amelyet jelenleg az olyan nagy nyelvek játszanak, mint például az angol, az arab, a kínai, a német, a francia, az olasz, a spanyol vagy az orosz nyelv. A magyar nyelv azonban olyan nyelvcsoporthoz tartozik, amelynek a saját állammal rendelkező nemzeti közösség képezi erős támaszát, amely számára ez a nyelv a nemzeti identitás és a legfőbb értékek hordozója. A magyar kulturális potenciál nem csak a magyarok számára jelentős és vonzó. A magyar nyelv évszázadokon keresz-

tül kumulálta és rögzítette a nemzet által létrehozott sajátos kultúrártékeket, ezért különös gondoskodásra méltó.

Az élő nyelv a társadalmi, politikai és kulturális változásokra reagálva állandóan változik. Ezeknek a változásoknak az üteme, terjedelme és mélysége jelenleg rendkívül nagy. Változik az emberek nyelvi tudata és a nyelvi szituáció is. Az új jelenségek bizonyos új esélyeket jelentenek, de emellett a „veszélyforrást” is jelzik. Az utóbbi évszázadban a nyelv kommunikációs, megismerési, kultúraalkotó és integrációs funkcióját érinti. Észrevehető, hogy a mai magyar nyelvi helyzetben olyan tényezők fejtenek ki különösen nagy hatást a nyelvi valóságra, mint például: (1) a társadalmi és politikai élet demokratisálása és dinamizmusa; (2) a gazdasági mechanizmusok piacjellege, amely hatással van a társadalmi élet minden szférájára; (3) a magyar kultúrtradíciók és a nemzeti mentalitás revíziója; (4) a két globális tendencia között folyó harc: az egyik a kultúrünifikációra, a másik pedig a nemzeti önállóság megtartására irányul; (5) az elektronikus kommunikációs eszközök, különösen a televízió és az utóbbi időben az internet fejlődése.

Ezek a tényezők pozitív hatásuk mellett több olyan negatív következménnyel is járhatnak/járnak a nyelv és a kultúra vonatkozásában, amelyek valódi „veszélyhelyzetet” is előidézhetnek, például: (1) a nyelvváltozatok kommunikációs hierarchiájának a megingása, ami az irodalmi nyelv presztízsének a csökkentésével, a rétegnyelvek és más köznyelvi változatok megerősítésével, valamint a nyelvi agresszivitásnak és vulgarizációnak a tolerálásával párosul; (2) a magas szintű kultúra rangjának csökkentése a társadalmi életben; (3) az alacsony és közepes szintű kultúra pozíciójának a megerősítése, ami odáig vezethet, hogy a nyelvhasználók csak korlátozott, alacsony funkcionális fokú nyelvi kóddal fognak rendelkezni, és végsősoron nem lesznek képesek ellátni magasabb társadalmi, politikai és más jellegű funkciókat; (4) a nyelvi és kultúrszervilizmus, amely az idegennyelvi elemek és kultúrminták (főként az amerikai minták) kritikátlan átvételében nyilvánul meg.

A nyelvpolitikai tevékenységnek figyelembe kell vennie a reális egyéni és társadalmi nyelvi kommunikációs igényeket, valamint az ezzel kapcsolatos szélesebb körű összefüggéseket is. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy megfogalmazzuk azokat az általános célokat és elveket, amelyeknek jellemeznünk kell a magyar nyelvpolitikát. A következőkre gondolunk: (1) ki kell alakítani a felelősségérzetet a nyelv állapotáért, szépségéért, gazdagságáért, funkcionális képességéért, autonómiájának megőrzéséért, valamint az életképességéért; (2) biztosítani kell azokat a feltételeket (ha szükséges, a jogi feltételeket is) ahhoz, hogy a nyelv képes legyen akadálytalanul funkcionálni a társadalmi élet minden szférájában; (3) fel kell készíteni a nyelvhasználókat arra, hogy képesek legyenek részt venni a sokoldalú írott és beszélt nyelvi kommunikációban saját egyéni és közéleti ambícióik érvényesülésének érdekében a magasabb értékekre orientálódva; (4) olyan nemzeti-állami magyar nyelvi közösség építése (az etnikai és nemzeti kisebbségeket is beleértve), amely képes lesz együtt élni és együttműködni a további fejlődés érdekében; (5) a nyelvpolitikának olyan irányba kell tendálnia, ahogy ezt megkívánják a nemzetközi együttműködés, valamint a különböző nemzetek és kultúrák közötti békés együttélés alapelvei.

E fenti célok elérése érdekében a fő nyelvpolitikai feladatokat a következőkben foglalhatjuk össze: (1) szükség van a nyelvi valóság pontos megismerésére irányuló kutatások ösztönzésére, támogatására mind a nyelvpolitika szükségletei szempontjából, mind pedig a tudományos eredmények népszerűsítése érdekében; (2) folytatni kell a megfontolt sztenzardizációs-kodifikációs és törvényi szabályozással kapcsolatos tevékenységet; (3) a nyelvpolitika céljainak megfelelően ki kell dolgozni a hatékony anyanyelvi oktatási stratégiát; (4) szükség van a magyar nyelv és kultúra tudatos és hatékony népszerűsítésére világszerte.

Minden tudatos és irányított nyelvpolitikai tevékenység alapja a gyorsan átalakuló nyelvi és kultúrvalóság alapos megismerése. A gyors változások azt is eredményezhetik,

hogy a közélet egyes szféráiban nagyobb hangsúlyt kaphat a nyelvi szabályozás kérdése. A politika alanyainak tekintettel kell lenniük a hatásvizsgálatok eredményeire is. A hagyományos kutatási és ismeretterjesztő mechanizmusok nem mindig képesek eleget tenni a nyelvpolitika mai követelményeinek. Több országban már évek óta működnek speciális nyelvi hivatalok, amelyek célja többek között a szükséges kutatások és szakértői vizsgálatok ösztönzése, megrendelése, valamint a nyelvpolitikai döntésekkel összefüggő, megfelelő javaslatok elkészítése.

A nyelv természetes fejlődésének a sajátos helyzete a társadalmi életben azt eredményezi, hogy a nyelvhasználat nagyon összetett képet mutat. A nyelvpolitika feladata olyan helyzetbe hozni a nyelvhasználókat, hogy szabadon mozoghassanak a bonyolult nyelvi térben. Ezt kétféle módon lehet elérni: (1) a nyelvhasználó, megismerkedvén a nyelvi valóság képével, önállóan dönt az egyik vagy a másik változat megválasztása mellett, vagy (2) a nyelvi térben elhelyezünk bizonyos „tájékozódási” pontokat (pl. normatív szótárokat, tanácsadó segédanyagokat, jogi szabályzókat stb.). A második megoldás sokkal realisztikusabbnak tűnik a nyelvközösség tagjai számára, akik — ahogy a tapasztalatunk is mutatja — szükségesnek érzik a megfelelő útmutatást ezen a területen. Ezeknek a „tájékozódási” pontoknak természetesen preferálniuk kell a nyelv fontosabb társadalmi funkcióit és változatait; mindenekelőtt pedig az irodalmi nyelvet, amelynek működését speciális nyelvi norma szabályozza. Úgy tűnik azonban, hogy figyelembe kell venni azt is, hogy a különböző nyelvhasználóknak különböző kommunikációs elvárásai és igényei vannak, és erre a nyelvi kodifikációnak is tekintettel kell lennie. Az utóbbi időben sokat változott a nyelv és a nyelvhasználók nyelvi tudata is.

Ezenkívül a nyelv nem mindenki számára képez alapvető értéket. Tekintettel arra, hogy a nyelvi kultúra tulajdonképpen kommunikációs kultúrává válik, a nyelv alanyi és tárgyi értelmezéséből kiindulva szükségesnek tűnik a *m a g a s* (minta) és a *h a s z n á l a t i k o m m u n i k á c i ó s n o r m a* megkülönböztetése. A nyelvhasználó számára, aki megnyilatkozásaiban a *h a s z n á l a t i n o r m á t* alkalmazza, a nyelv nem más, mint egy alkalmi eszköz, amelynek kezeléséhez azonban tudnia kell bizonyos előírásokat. Ez az eszköz ez esetben nem lehet bonyolult, és használata a legkisebb erőfeszítést igényelje, mivel a kommunikációs aktus fő célja a konkrét eredmény elérésére irányul. A beszédaktus értékét a kommunikációs hatékonyság adja meg. Más kommunikációs igények ebben a vonatkozásban másodlagosak, és kielégítésük nem kötelező.

A *magas*, azaz a *mintanorma* a nyelv alanyi felfogásából következik. A kommunikációs aktus az interakció, a kommunikációs közösség létrehozása. A beszédpartnerek együttműködnek, hogy a beszédaktus optimális módon valósuljon meg. Ezenkívül tudatában vannak annak, hogy a nyelv egyrészt értékeket továbbít, másrészt értékeket teremtet. Az ilyen szándék tudatos cselekvés. A *mintanorma* annak ellenére, hogy a kommunikációs gyakorlatban és a nyelvhasználók tudatában életben tartja a már látszólag nem funkcionáló modelleket, erősíti a nyelvnek a kultúrával fennálló kapcsolatait, egyeztet a múltat a jelenrel. Így a nyelv, mint a társadalmi kommunikáció univerzális eszköze, a kultúra átadásának a fő biztosítéka, amely őrzi a nemzeti azonosságot, tudatot, erősíti a kultúrkompetenciát és a nemzeti tradíciót egyaránt. A *kommunikációs minta* *n o r m a*, amely magában foglalja a konverzációs viselkedés elveit és maximáit, nemcsak a kommunikációs közösség létrehozását, illetve életben tartását teszi lehetővé, hanem a közösségi részvételt is. A *mintanorma* biztosítja a nyelv kultúrateremtő és kultúramegőrző funkciójának a megvalósulását is. A *használati norma* viszont a kommunikációs aktus gyorsasága, hatékonysága jellemzi, amely mindenekelőtt a szemiotikai síkon valósul meg. Természetesen a norma kiválasztása a szociolingvisztikai szituációtól függ. Nem minden szituáció igényel *mintanormát*. Vannak olyan hely-

zetek, amelyekben például az udvariassági maximák betartása kevésbé fontos, ahol nincs befolyásuk a beszélgetés folyamatára, de vannak olyanok is, ahol csak jelezzük azokat, illetve olyanok, ahol fontos szerepet játszanak. A norma kiválasztására hatással vannak a nyelven kívüli tényezők is, például a különféle konvenciók, a különféle kultúrkörök igényei, társadalmi pozíciók, funkciók stb. A nyelvi mintaviselkedés a kommunikációs kompetencián alapul, és biztosítja a beszédaktus optimális sikerét. A használati norma viszont csak a kommunikációs minimumot képes garantálni. Tehát a mintanorma inkább az elitet elégíti ki, a használati normának pedig általános jellege van. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a mintanormát a többség általában csak passzívan sajátíthatja el, ezért törekedni kell arra, hogy lehetőleg az iskolai oktatásban tantárggyá váljon.

Ehhez a gondolathoz egy reflexió kínálkozik. Nevezetesen az, hogy a mai világban, ahol — mint az köztudomású — az érdeklődés a magasabb kultúra iránt rohamosan csökken, ahol a nyelvi tudat igen alacsony, a kommunikációs mintanorma népszerűsítése valószínűleg nem hozhat jelentős eredményt. Érdemes viszont minden eszközzel propagálni ennek a normának a gazdagságát, lehetőségeit, szépségét, fontosságát, az emberi fejlődést és felemelkedést szolgáló tényezőit, hogy a nyelvhasználó belássa: érdemes azt magas fokon elsajátítania. Az új helyzetben a nyelvpolitikának fel kell ölelnie azokat az irányított cselekvéseket is, amelyek esetleg több reprezentatív sztenderd megalkotásához vezetnek, de ez semmiképpen sem kisebbítheti az irodalmi nyelv általános megkülönböztető szerepét. Ebből a tevékenységből nem hagyható ki az állami részvétel sem. Az államnak örkölnie kell a nyelvi szituáció természetes fejlődése fölött.

Az anyanyelvi oktatási stratégiának a legfontosabb feladata a nyelvi tudat megerősítése, a nyelvhasználók nyelvi kultúrájának magasabb szintre emelése, amelyben hangsúlyt kapnak a nyelvi axiológia aspektusai is.

A magyar nyelv és kultúra külföldi népszerűsítése fontos eleme kell hogy legyen a külügyi kultúrpolitikának, és ebben a tevékenységben az államnak különös szerepe van. Be kell vezetni a magyarra mint idegen nyelvre vonatkozó certifikációs rendszert a már ismert nemzetközi nyelvi vizsgarendszerekhez hasonlóan (pl. Cambridge, Oxford, Princeton, francia D.E.L.F. — D.A.L.F., spanyol D.E.L.E.). A külföldön működő magyar kulturális intézeteknek hasonló tevékenységet kell folytatniuk, mint a British Council, America House, Goethe-Institut, Alliance Française és Instituto Cervantes.

Manapság egyre inkább tudatosul bennünk, hogy a természet és a kultúra ajándékai különleges gondoskodást igényelnek a részünkről, és nem hagyhatjuk azokat sorsukra a „valahogy majd meglesznek” mondás szerint. Ilyen különös ajándék a nyelv, amelynek segítségével megismerjük az objektív valóságot, kommunikálunk egymással és hatást gyakorolunk egymásra. Hangsúlyozzuk, hogy a nyelvpolitikának hozzá kell járulnia a magyarok nyelvi kultúridentitása megőrzéséhez, a széles skálájú nyelvi kommunikációs igények kielégítéséhez, a más nyelvekkel és kultúrákkal történő együttműködéshez, valamint a magyar nyelv és kultúra népszerűsítéséhez a világon. Ez Magyarország minden állampolgárának kötelessége.

Magyarország és a világ prosperálása nagy mértékben függ a nemzetközi együttműködéstől, tehát az integrációtól is. Ezen kooperációs-integrációs folyamatokból nem következik a világ nyelvi kultúrunifikációja és az etnikai-nemzeti identitásról való lemondás. A kulturális és nyelvi sokszínűség óriási kincset, gazdagságot, kihasználható lehetőségeket jelent, és nem a fejlődés gátló tényezője. Arra van szükség, hogy olyan világot teremtsünk, amelyben minden nemzet megtarthatja a saját nyelvét és kultúráját, amelyben a kultúrák közötti kommunikáció az általános megértést, a biztonságot, a világ rendjét és békéjét fogja szolgálni. Ehhez szükség van arra, hogy a nyelvi sokszínűség védelme ál-

talánosan elfogadott elvvé váljon. Ez viszont feltételezi a kis nyelvek és kultúrák különleges védelmét. Sajnos a ma tapasztalható fejlődési tendenciák nem kedveznek a kis nyelveknek és ezzel együtt a kis kultúráknak sem. Integrálódó és globalizálódó világunkban kíméletlen verseny, harc és kiszorítósdi folyik a nyelvek és kultúrák között is. Jogosan felmerülhet a kérdés, hogy vajon a kis nyelvek és kultúrák képesek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek feltételeit az úgynevezett világnyelvek diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni.

Manapság azt tapasztaljuk, hogy rendkívül nagy mértékben kiszélesedtek a különböző kultúrákat és nyelveket képviselő emberek közötti kapcsolatok. Ezt az egyre intenzívebben fejlődő gazdasági, kereskedelmi, kulturális, tudományos és más jellegű kapcsolatok tették és teszik lehetővé, amelyek tulajdonképpen a világ minden országát és minden régióját érintik. Sok ember számára a nemzetközi kapcsolatokban való részvétel mindennapi tevékenységgé vált. Ebben a helyzetben az anyanyelvi képzés mellett rendkívül fontos az idegennyelvi képzés is. A tudományos-műszaki fejlődés és az ezzel kapcsolatos társadalmi jólét biztosítása elképzelhetetlen nemzetközi információcsera nélkül, amely főként a természetes nyelvek segítségével történik. A glottodidaktikában új koncepció kialakítására van szükség, mivel az eddigi nyelvpolitika, amely tulajdonképpen csak a nagy európai nyelvekre (angol, francia, német, orosz) vonatkozott, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ez a nyelvpolitika egyrészt igazságtalan előnyöket biztosított e nyelvek hordozóinak (nekik nem kellett más nyelveket tanulni, így privilegizált helyzetbe kerültek azokkal szemben, akik nem beszélik ezeket a nyelveket), másrészt ezáltal a nagy nyelvek képviselői ráerőltetik saját civilizációjukat más nemzetekre, kultúrákra és ezzel kárt okoznak nekik. Az említett világnyelvek oktatása egyáltalán nem kölcsönösségi alapon történt, illetve történik. Sok érv szól amellett, hogy a legközelebbi jövőben változást kell elérni a javasolt és az oktatott nyelvekkel kapcsolatos ajánlások terén.

A XX. század különleges időszak volt az emberiség történetében. A példátlan tudományos, műszaki fejlődés mellett ezt a századot különböző jellegű konfliktusok (etnikai, vallási, kultúrintolerancia stb.) terhelik. Ezen kívül ennek a századnak az egyik legnagyobb negatívuma a másodlagos analfabetizmus megjelenése és terjedése, amely ma már egy milliárd embert érint a világon. Nem oldották meg az etnikai kisebbségek nyelvi jogainak kérdését sem, amely kérdés egyben komoly konfliktusforrás is.

A világon nagyon sok modern állam nyelvcentrikus, vagyis az azonos nyelvi közösségek körül szerveződött meg, ahol az államnyelv az állam egységének szimbólumaként jelenik meg. Ezt az utóbbi időben az új államok létrejötte is alátámasztja (BAÑCZEROWSKI: MNy. 1998: 25—6, NYOMÁRKAY: Nyr. 1997: 204—13). A tendencia nyilvánvalóan folytatódni fog a XXI. században is. A XX. század végi emberi civilizáció létrehozta azokat az elveket, amelyek az emberiség megmaradását és további fejlődését hivatottak szolgálni: az etnikai és a nyelvi toleranciát; az általános béke fenntartását biztosító human értékek terjesztését; a nemzetközi megértést és a megegyezést; a tudomány, a művelődés és a kultúra fejlődését; a nemzetközi jogi normák betartását, érvényesítését. Mindezekben nyilvánvalóan nagy szerepet fog játszani az egyre szélesedő idegennyelvoktatás is. Ezzel kapcsolatban különféle prognózisok és javaslatok láttak napvilágot a követendő nyelvpolitika számára. Az egyik variáns például feltételezi a nagy világnyelvek „klubjának” a bővítését olyan újabb nyelvekkel, mint: az arab, a japán, a kínai, az olasz és a spanyol. Egy másik elképzelés ezzel szemben ezt a „nyelvi klubot” három, úgymint az angol, az orosz és a francia nyelvre szeretné korlátozni.

Az Élőnyelvek Világkonföderációja (FIPLV) az UNESCO számára készített jelentésében egészen más nyelvpolitikai megoldást javasolt. Nevezetesen azt, hogy mindenkinek a jelenleg legelterjedtebb világnyelvet, az angolt kell megtanulnia, amelynek segítségével

kommunikálni lehet az egész világon. Továbbá oktatási nyelvként, illetve pontosabban nyelvekként a szomszédos országok nyelveit preferálják. Tehát a második vagy a harmadik idegen nyelv megválasztásának a kritériumát a szomszédság és a már létező, illetve prognosztizált jövőbeni kapcsolatok (gazdasági, politikai, tudományos, kulturális, kereskedelmi stb.) határozzák meg. Feltehető tehát a kérdés: milyen legyen a magyar nyelvpolitika az idegennyelv-oktatás területén a XXI. század elején? Az elmondottak alapján a következő kép rajzolódik ki. Az oktatott idegen nyelvek közül az első helyen kétségkívül az angolnak kell szerepelnie. Második nyelvként fontossági sorrendben oktatható: a német, az orosz, a francia, illetve az olasz, harmadikként pedig az ukrán, a szlovák, a román, a horvát, a szerb és a lengyel nyelv. A német nyelv oktatásának a szükségszerűségét, úgy gondolom, a magyarok számára nem kell különösebben indokolni. Németország minden tekintetben nagyhatalom Európában. Ezenkívül a történelmi kapcsolatok sem elhanyagolhatók ebben a kérdésben, e nyelv oktatásának Magyarországon hagyományai vannak. Az orosz nyelv fontos kommunikációs eszköz nemcsak az Oroszországgal folytatott gazdasági, tudományos, turisztikai és egyéb kapcsolatokban, hanem a volt Szovjetunióból kivált független országokkal fenntartott kapcsolatokban is, mivel ez a nyelv a korábbi tagállamok mindegyikében a hivatalos nyelv szerepét töltötte be, és ennek következményeként közismert nyelvvé vált. Paradox helyzet alakult ki abban az értelemben, hogy Nyugaton — Amerikától Nyugat-Európáig — az orosz nyelv oktatása egyre intenzívebbé válik, nálunk viszont egyre inkább háttérbe szorul. A francia és az olasz nyelv több szempontból is fontos európai nyelv, főként a kereskedelemben, a turisztikai és a kulturális életben. Magyarországon a szomszédos országok nyelveinek az oktatása a közvetlen kapcsolatokra való tekintettel létfontosságú. (Régi skót közmondás szerint: *Barátok nélkül lehet élni, de szomszédok nélkül nem.* Érdemes megjegyezni, hogy a skótoknak az utóbbi évezredben tulajdonképpen csak egy szomszédjuk volt.) A lengyel nyelv oktatását pedig a már hagyományossá vált magyar—lengyel történelmi és az élet különféle szféráit érintő baráti kapcsolatok teszik indokolttá.

A XX. és a XXI. század fordulóján, az új, folyamatosan változó valóságban, ahol az idegennyelvi tudás áruvá vált, át kell gondolni, és újra kell fogalmazni az ország érdekeivel összhangban álló nyelvpolitikai célokat. Ez halaszthatatlan feladat. Természetes törekvés az, hogy minden nemzet szeretné fejleszteni saját nyelvét és erősíteni a pozícióját. Ezt viszont nem teheti meg más nyelvek rovására, amelyekkel partneri viszonyban van. Ha mégis ezt teszi, kihasználva az erősebb politikai vagy gazdasági pozíciót, ez azt jelenti, hogy nyelvi erőszakot követ el. Ez történt a múlt évszázadokban a kolonializmus és a rabszolgaság korában, amikor egyes európai nyelvek hordozói elpusztították Ázsia, Afrika és Amerika eredeti nyelveit. Ezen akciók maradványai ma az úgynevezett anglofon vagy frankofon országok, amelyek most is képtelenek hivatalos szintre emelni saját, eredeti kultúrájukat. Hasonló volt a helyzet Európában is, amikor Anglia, Franciaország, Oroszország és Poroszország a kisebb és gyengébb közösségeket, társadalmakat, eufémisztikusan fogalmazva, egyáltalán nem tekintette partnernek.

A jövő közös Európája, végleges adminisztrációs struktúrájától eltekintve, sok nemzetből álló organizmusként rajzolódik ki. A nemes elméleti elvek ma már nem elégségesek. Szükség van a reális helyzet kritikus értékelésére is valamennyi lehetőség figyelembevételével. Látnunk kell, hogy Nyugat- és Kelet-Európa országai között több kérdésben is igen lényeges különbség van, amely nem mindenkinben tudatosan kellőképpen. Nem világos például, hogyan fog érvényesülni ebben a multinacionális közösségben a különböző nyelvek együttélésének a kultúrája (DOW, F., *Scaling the Fortress — Preparation for Accession to the European Union*. In: *Transfere necesse est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Trans*

lation and Interpreting. 5—7 September 1996. Bp., Szerk. KLAUDY KINGA és KOHN JÁNOS. Scholastica. Bp., 1997. 69—75; SCHÄFFNER, K., European Integration through Translation. In: uo. 76—81; TYTGAT, K., Problems of a Linguistic European Integration. In: uo. 82—90). Nyilvánvaló, hogy a közjó érdekében követni kell az egyenjogúság, a partnerség és az egymás kölcsönös tiszteletben tartásának elvét. De így lesz-e a valóságban? És ki adja meg ma a kompetens választ erre a kérdésre?

Sajnos ez a kérdéskör eddig nem kellő mértékben keltette fel a nyelvészek figyelmét, pedig nyilvánvaló, hogy e kérdések elemzésére és megválaszolására kompetenciájuknál fogva elsősorban ők hivatottak. Helyettük ezt senki nem fogja elvégezni. Az a struccpolitika, hogy az élet majd ezt a kérdést is megoldja, a nyelvtudomány létének a szükségességét kérdőjelezi meg.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Issues in language community and language policy — challenges and possibilities

This paper discusses three main issues: (1) the development and destruction of language communities; (2) language policies concerning Hungarian, and (3) language policies concerning foreign language teaching. One of the fundamental values making up a community is its language. The child takes over from its elders not only their language but their entire culture, too. The linguistic usage of children and young persons depends, to a tremendous degree, on the adult members of the family, on the linguistic models and linguistic behaviour they provide, and on their emotional relationship to their own language. However, in today's European and American civilisations, the family undergoes various disintegrative processes. Hungarian language policy has to develop a sense of responsibility for the state of the language, its beauty, richness, functional versatility, autonomy, and vitality; to provide the conditions (including legal conditions, if necessary) for the language to function unimpeded in all spheres of social life; to prepare language users to be able to participate in multi-faceted spoken and written communication in order to fulfil their personal and public ambitions and be oriented towards higher social values; and to help build a national language community (including ethnic and national minorities) that will be able to cooperate on further development. In the area of foreign language teaching, a new conception is required that, in addition to world languages (especially English), has to establish preferences toward languages of surrounding countries as well.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai*

I. Bevezetés

Az éretlen, fejletlen, fiatal tudományágakra T. S. Kuhn klasszikus műve szerint az jellemző, hogy a kutatások tárgyára, célkitűzéseire, módszereire vonatkozóan a legkülönbözőbb, egymástól lényegesen eltérő nézetek ütköznek egymással, és a kutatók a tu-

* A tanulmány az FKFP 330/1997. sz. pályázatának támogatásával készült.

ományág alapkérdéseit eltérően ítéli meg (vö. KUHN, T. S., *A tudományos forradalmak szerkezete*. Bp., 1984.). Ilyen tipikusan éretlen és az éretlenségből származó bizonytalan önképpel rendelkező diszciplína a kognitív tudomány, mely az ötvenes évek közepén született meg és indult gyors fejlődésnek (a kognitív tudomány „éretlenségéhez” vö. ECKARDT, B. VON, *What is Cognitive Science?* Cambridge, Mass. 1993.). A kognitív tudomány egyik legismertebb — minden pontjában vitatott, mégis klasszikusnak tekintett — meghatározása Howard Gardnertól származik, aki a következő szempontokat emeli ki (GARDNER, H., *Dem Denken auf der Spur. Der Weg der Kognitionswissenschaft*. Stuttgart, 1992.):

a) A kognitív tudomány kialakulása mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az ember megismerőképesége (= kogníció) egy olyan szinten vizsgálható (= „elme”, „mentális reprezentáció” stb.), amely nem azonos sem a biológiai, fiziológiai szinttel, sem a társadalmi cselekvés, sem a kulturális magatartás szintjével.

b) A kutatásokat nem kizárólag, de — különösen a kognitív tudomány kialakulásának korábbi szakaszaiban — jelentős mértékben az a meggyőződés határozza meg, hogy az emberi megismerőképeség működésének megértésében fontos szerepet játszik a számítógép. A számítógép szerepe nem merül ki abban, hogy alkalmazása szükséges a kognitív folyamatok feltárását szolgáló vizsgálatok végrehajtásához; szerepe mindenekelőtt azért fontos, mert az elme működésének modelljeként szolgál. (Ugyanakkor a nézetek említett sokféleségének következtében ez a meggyőződés az utóbbi időben egyre vitatottabbá válik.)

c) A kognícióban szerepet játszó tényezőket tudatosan súlypontoszni kell: szükséges egyes tényezők háttérbe szorítása (pl. kulturális befolyás, affektív mozzanatok stb.), melyek esetleg lényeges szempontjai lehetnek ugyan a kogníciónak, de melyeket jelenlegi felkészültségünk alapján a kognitív tudományon belül nem tudunk kezelni. Ezzel egyidejűleg egyéb, a kogníció számára releváns és a kognitív tudomány eszközeivel megragadható faktorok kerülnek előtérbe.

d) A kognitív tudomány nem egységes diszciplína, hanem különböző tudományágak interdiszciplináris együttműködésének eredménye. Ezen részdiszciplínák mindegyike a kogníció valamely kiválasztott aspektusát tekinti vizsgálat tárgyának. A nyelvészet az egymással interdiszciplinárisan együttműködő kognitív tudományok egyike: „Ma még a legtöbb kutató egy bizonyos szaktudomány művelője, mindenekelőtt a filozófiáé, a pszichológiáé, a mesterséges intelligenciáé, a nyelvészeté, az antropológiáé és a neurotudományé. (Ezeket a tudományokat külön-külön is »kognitív tudományoknak« nevezem.) Azonban abban reménykedünk, hogy azok a határok, amelyek e tudományágak között húzódnak, egyszer majd kevésbé merevek lesznek, talán teljesen eltűnnek és létrejön egy egységes kognitív tudomány.” (GARDNER i. m. 19; kiemelés K. A.)

e) A kognitív tudomány ugyanazokat a problémákat kísérli meg empirikus eszközökkel megoldani, amelyek az emberi megismerés eddigi története során elsősorban a filozófia, és azon belül az ismeretelmélet központi kérdéseit alkották: „A kognitív tudományt olyan kortárs kísérletként határozom meg, melynek célja, hogy nagyon régi ismeretelméleti kérdésekre adjon választ empirikus úton — mindenekelőtt olyan kérdésekre, amelyek a tudás természetével, összetevőivel, forrásaival, létrejöttével és alkalmazásaival foglalkoznak.” (GARDNER i. m. 17; kiemelés K. A.) „[...] a modern kognitív tudományt döntő mértékben pontosan azok a kérdések és feladatok határozzák meg, amelyekkel a nyugati ismeretelmélet régóta foglalkozik. Egyenesen elképzelhetetlennek tartom, hogy létezhetne a kognitív tudomány — vagy hogy éppenséggel a jelenlegi formájában létezne —,

ha nem lenne egy olyan filozófiai hagyomány, amely az ókori görögökig nyúlik vissza.” (Uo. 19; kiemelés K. A.)

GARDNER szerint a kognitív tudomány legfontosabb megkülönböztető jegye az e)-ben megadott tétel, mert e tétel indokolja létrejöttét és fogalmazza meg célkitűzését. (A tétel differenciálásához és a hozzá kapcsolódó vitákhoz l. KERTÉSZ A., A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája: Nyr. 2000: 209—25.)

A d) pontban feltüntetett idézet azt jelzi, hogy a kognitív tudomány egyik legfontosabb részdiszciplínája a nyelvészet egy bizonyos területe, mely a nyelvtudást a kogníció részeként vizsgálja: bármilyen módon határozzuk is meg a kognitív tudomány célját, tárgyát, módszereit, és bármily vitatottak is a javasolt meghatározások, abban teljes egyetértés mutatkozik, hogy a nyelvészet konstitutív és konstruktív szerepet betöltő összetevője a kognitív tudománynak. (Például Gardner i. m. hosszú fejezetet szentel annak bizonyítására, hogy Chomsky felfogása a kognitív tudomány kialakulásának egyik motorja volt.) Amennyiben d)-t és e)-t elfogadjuk, az (1)-ben összefoglalt érvelés kínálkozik:

(1) Ha

a) a nyelvészet egy bizonyos területét a kognitív tudomány egyik részdiszciplínájának tekintjük, és

b) a kognitív tudomány egyik célja az elme lényegére vonatkozó klasszikus filozófiai problémák empirikus eszközökkel való újrafogalmazása és megoldása, akkor

c) a nyelvészet e területének feladata részben ugyanezen klasszikus filozófiai kérdések újrafogalmazása és megoldása.

Az (1c) pontban megfogalmazott következtetés jelentőségét egy szemléletes példa segítségével világítom meg.

Chomskynak a 80-as években írott programadó okfejtései a nyelvészet kognitivistá programjának kiindulópontjaként Platón Menón-paradoxonára utalnak, mely az ismeretelmélet legalapvetőbb problémái közé tartozó — a tudás, a megismerés mibenlétére rákérdező — klasszikus filozófiai problémafelvétel (vö. pl. CHOMSKY, N., *Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use*. New York, 1986.). A paradoxont Platón Menón c. dialógusában a következőképpen fogalmazza meg:

„Menón: És miképpen fogod kifürkészni, Szókratész, azt, amiről egyáltalán nem tudod, hogy mi az? Ki tudsz-e tűzni valamit azok közül a dolgok közül, amiket nem ismeresz, magad elé, hogy kutasd? Vagy ha nagyszerűen rátalálnál is, honnan fogod tudni, hogy ez az, amit előzetesen nem ismertél?

Szókratész: Értem, mit akarsz mondani, Menón. Látod-e, milyen cseles az okoskodásod: azt mondd, ne kutassa az ember sem azt, amit ismer, sem azt, amit nem ismer? Azt se kutassa, amit ismer: mert ismeri, tehát az ilyen embernek nincs szüksége kutatásra; s azt sem, amit nem ismer: mert nem tudja, mit kutasson.” (PLATÓN, Menón 80d–e. In: Platón összes művei. Bp., 1984. Ford. Kerényi Grácia; kiemelés K. A.)

Adott tehát egy klasszikus filozófiai probléma, mely esetünkben a következő:

(2) Klasszikus filozófiai probléma: Milyen módon lehetséges empirikus tapasztalataink nagyon hiányos, nagyon bizonytalan volta ellenére a világ megismerése?

Erre a kérdésre Szókratész egy paradoxonnal válaszol: azt, amit tudunk, már nem kell megismernünk, azt pedig, amit nem tudunk, nem ismerhetjük meg, mert nem tudjuk, hogy mit kell megismernünk. Mindaddig, amíg ez a paradoxon fennáll, azt kell tehát mondanunk, hogy a megismerés nem lehetséges. Hogyan oldható fel a paradoxon? Platón klasszikus filozófiai megoldása így hangzik:

Szókratész: „[...] Ha tehát a lélek halhatatlan és többször született, és minden dolgot látott, ami itt és ami a Hadésban van, semmi sincs, amit meg ne tanult volna; így hát nem csoda, hogy az erényre és más dolgokra is vissza tud emlékezni, melyekről azelőtt tudomása volt. Minthogy pedig az egész természet rokon vele és a lélek eleve megtanult mindent, nincs semmi akadály a annak, hogy aki egyvalamire visszaemlékezik, amit tanulásnak neveznek az emberek, az rátaláljon az összes többire is, ha bátor az illető, s nem fárad bele a kutatásba. Mert a kutatás és a tanulás teljes egészében nem más, mint visszaemlékezés.” (Uo. 81c–d; kiemelés K. A.)

Tehát:

(3) Klasszikus filozófiai megoldás:

a) Halhatatlan lelkünk születésünket megelőzően mindent megsemmisített, és születésünket követően ily módon szerzett korábbi tapasztalatainkra visszaemlékezünk.

b) Következésképpen születésünkkel már rendelkezünk bizonyos ismeretekkel.

c) Ergo: a paradoxon elkerülhető.

d) Ergo: lehetséges megismerés.

A (2)-ben összefoglalt klasszikus ismeretelméleti problémát az (1)-ben vázolt érvelés szellemében Chomsky empirikus nyelvészeti eszközökkel (vö. pl. CHOMSKY 1986. i. m.) kívánja újra fogalmazni. (Nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy a Chomsky-féle nyelvészet milyen értelemben tekinthető empirikusnak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Chomsky elméletét az „empirikusnak” nevezett természettudományok, mindenekelőtt a fizika mintáját követve alkotta meg; a generatív nyelvészet minden képviselője eleve adottnak és megkérdőjelezhetetlennek tekinti az elmélet empirikus voltát).

(4) A klasszikus filozófiai probléma empirikus problémaként való újrafogalmazása: Hogyan lehetséges az, hogy a gyermek az anyanyelvét a külvilágból érkező nagyon kevés információ alapján nagyon gyorsan meg tudja tanulni?

(4)-re az empirikus nyelvtudomány eszközeivel Chomsky a következő választ adja:

(5) Empirikus megoldás: A gyermek azért képes anyanyelvét a külvilágból érkező nagyon kevés információ alapján nagyon gyorsan elsajátítani, mert a nyelvi képesség univerzális, velünk született és nem vezethető le egyéb kognitív képességekből, azaz autonóm.

Látjuk tehát, hogy a nyelvtudomány történetének egy bizonyos stádiuma tükrözi a kognitív tudomány Gardner-féle meghatározásának d) és e) pontját: a XX. sz. második felében a nyelvtudomány dinamikus fejlődését jelentős mértékben az a célkitűzés motiválta, hogy a maga empirikus eszközeivel próbálja meg újrafogalmazni és megoldani az ismeretelmélet egyes klasszikus filozófiai problémáit. E célkitűzés a legfontosabb jellemzője nem csupán a kognitív tudomány létrejöttében jelentős szerepet játszó generatív nyelvészetnek, hanem a kognitív nyelvészetnek is, mely részben a Chomsky-féle generativizmus eredményeiből kiindulva, részben ez utóbbiaktól elszakadva a nyolcvanas években kezdett dinamikusan kibontakozni. (A generatív nyelvészet és a kognitív nyelvészet bonyolult viszonyára itt nem térhetünk ki; l. ehhez KERTÉSZ A. 2000. i. m. és GIBBS, R. W., What's Cognitive About Cognitive Linguistics? In: CASAD, E. H. (ed.): *Linguistics in the Redwoods: The Expansion of a New Paradigm in Linguistics*. Berlin, 1996. 27–53.)

Az (1) alatt bemutatott érvelésből, melynek (1c)-vel jelölt konklúzióját ily módon világítottuk meg, levezethetjük a kognitív nyelvészet fogalmának egy lehetséges, nagyon tág munkadefinícióját (l. még KERTÉSZ uo.):

(6) A kognitív nyelvészet a kognitív tudomány azon részdiszciplínája, melynek

a) tárgya a nyelvtudás mint a kogníció része,

- b) módszer a nyelvészet empirikus eszköztára,
- c) célja egyebek mellett az elme lényegére vonatkozó, egyes klasszikus ismeretelméleti kérdések újfogalmazása és megoldása.

E meghatározás világosan jelzi azt, hogy a kognitív nyelvészet olyan célokat jelöl ki ön maga számára, amelyek elérése a nyelvtudománynak a kognitív fordulatot megelőző története során nem tartozott a nyelvészeti kutatások feladatai közé. Ezért szükségképpen és sarkítottan merül fel az a kérdés, hogy milyen sikerrel kecsegtet a nyelvtudomány hatókörének ez az igen lényeges és meglehetősen radikális kiterjesztése. Tehát:

(K) Melyek a kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai?

(K) A dolgozat alapkérdése. Válaszként a következő hipotézist fogalmazom meg:

(H) a) A kognitív nyelvészet lehetőségei abban rejlenek, hogy radikálisan bővíti a nyelvtudományi kutatás hatókörét: valóban alkalmas bizonyos klasszikus ismeretelméleti problémák empirikus újfogalmazására és empirikus megoldására.

b) Ugyanakkor a kognitív nyelvészet bizonyos korlátokat nem léphet át. E korlátok ugyanott húzódnak, ahol az ismeretelmélet korlátai: a kognitív nyelvészet alkalmazása az argumentáció nem-konklúzívitásába és klasszikus antinómiákba ütközhet.

A (H) hipotézis általános érvényű bizonyítására e dolgozat terjedelmén belül nincs lehetőség. A továbbiakban ezért nem (H) igazságának bizonyítására töreksem, hanem egy jóval szerényebb feladatot fogalmazok meg: a következő gondolatmenet célja mindössze az, hogy (H) plauzibilitását egy esettanulmánnyal támassza alá.

II. Esettanulmány

1. Az igazságkritérium problémája. — Köztudomású, hogy a tudományos érvelésben az esettanulmányok alkalmazása többek között akkor jár haszonnal, ha a lehetőségek határait tapogatják ki: azaz ha szélső eseteket vizsgálnak. Kíséréljük meg tehát tovább sarkítani a kognitív nyelvészet azon tételét, amely (6c)-nek megfelelően azt mondja ki, hogy az utóbbi feladata klasszikus ismeretelméleti problémák empirikus újfogalmazása és megoldása. Láttuk, hogy e tétel programadó illusztrációja a Menón-paradoxon Chomsky-féle értelmezése. Ez azt jelenti, hogy keresnünk kell egy olyan újabb problémát, amely

A) klasszikus ismeretelméleti probléma;

B) ismeretelméleti jelentősége nem marad el a Menón-paradoxoné mögött;

C) ugyanakkor egy olyan irányba sarkítható, amely túlmutat a Menón-paradoxon következményein.

E szempontoknak maradéktalanul megfelel az igazságkritérium problémája, melynek klasszikus megfogalmazását a filozófiatörténet Sextus Empiricusnak tulajdonítja. A probléma az, hogy létezik-e olyan kritérium, amely alapján kijelentéseink igazsága vagy hamissága eldönthető. E problémát Sextus Empiricus a következőképpen fejti ki: „[...] hogy a kritérium körül keletkezett nézetkülönbség eldöntessék, kell rendelkezünk egy elismert kritériummal, amivel képesek leszünk ezt eldönteni. Azért pedig, hogy legyen elismert kritériumunk, előbb a kritérium körüli nézetkülönbséget kell eldönteni. Így viszont a körkörös érvelést kimutató módnak megfelelően a kritériumot lehetetlen lesz meglegelni, hisz sem előfeltevés alapján nem hagyjuk, hogy felvegyenek egy kritériumot, még ha kritériumot kritériummal akarnánk is megítélni, akkor is végtelen regresszusból hajszolnánk őket. Aztán meg, mivel a bizonyítás már bebizonyított kritériumra szorul, a kritérium viszont eldöntött bizonyításra, a körkörös érvelést kimutató mód jut érvényre.” (SEXTUS EMPIRICUS, A pürhonizmus alapvonalai. II. [20]. In: Antik szkeptizmus. Bp., 1998. Ford. Lautner Péter; kiemelés K. A.).

Az idézet könnyebben megérthető, ha tudjuk, hogy Sextus Empiricus a szkeptikus érvelés öt módját nevezi meg, és e módok közé tartozik az említett körkörös érvelés és a végtelen regresszus kimutatása is. Ez utóbbit a következőképpen jellemzi: „A végtelen regresszuson alapuló [mód, K. A.] az, amikor azt mondjuk, hogy a bizonyossághoz, ami a vizsgált tárgyba vetett meggyőződéshez vezet, egy másvalamibe vetett meggyőződés szükségeltetik, és ehhez is egy másik kell és így a végtelenségig. Mivel tehát nem lesz olyan pont, ahonnan érvelésünk kezdetét vehetné, ennek végeredménye az ítéletfelfüggesztés lesz. [...] A körkörös érvelést kimutató mód pedig akkor áll elő, amikor a kutatott tárgy szilárd megalapozásához szükséges érv maga is rászorul a kutatott tárgytól származó megerősítésre. Ennélfogva, mivel egyiket sem használhatjuk fel a másikat megalapozandó érveléshez, ítéletünket mindkettőt illetően felfüggesztjük. Most pedig röviden meg fogjuk mutatni, hogy minden kutatott tárgyat ezekre a módokra lehet visszavezetni.” (SEXTUS EMPIRICUS uo. I. [166]—[169]; kiemelés K. A.).

A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy az idézet utolsó mondata nem csupán az itt kiemelt két módra, hanem mind az ötre vonatkozik.

Az igazságkritérium problémája, amelyet Sextus Empiricus az első idézetben felvet, az alábbi módon tükrözi a fent A)—C) alatt megfogalmazott kívánalmakat:

Ad A): A probléma a szkepticizmus egyik klasszikus képviselőjétől származik és az ismeretelmélet egyik legsúlyosabb problémája, az egyik leghatékonyabb érv a szkepticizmus mellett és a megismerés lehetőségével szemben.

Ad B): A probléma végigvonul a tudományfilozófia történetén: például Montaigne „rouet”-, Chisholm „criterion”-, Rescher „wheel”-problémája, a Fries-féle trilemma vagy Hans Albert Münchhausen-trilemmája egyaránt a Sextus Empiricus-i gyökerekre vezethető vissza. (Az újabb irodalomban egymástól függetlenül, de egyaránt rendkívül szemléletesen mutatja be ezen összefüggéseket például FLORIDI, L., *The Problem of the Justification of a Theory of Knowledge: Journal for General Philosophy of Science* 24. 1993: 205—33 és SAS, P. J., *Plugging the Leaks in Neurath's Ship: A Defence of Naturalistic Epistemology: Journal for General Philosophy of Science* 30. 1999: 131—53). A probléma e megfogalmazásainak közös logikai szerkezete a következőképpen rekonstruálható:

A kérdés tehát az, hogy miért fogadunk el egy a kijelentést igaznak. A válasz: azért, mert a -t egy bizonyos M módszerrel kaptuk. De miért M -et alkalmaztuk? Az első lehetőség szerint azért, mert M alkalmazása igaz kijelentésekhez vezet. Ekkor azonban érvelésünk körkörös: a -t M -mel támasztottuk alá, M -et pedig a -val. A másik válaszlehetőség az, hogy azért fogadjuk el M -et igaz kijelentésekhez vezető módszerként, mert egy második, M_1 módszerrel nyertük. De miért alkalmaztuk M_1 -et? Azért, mert azt viszont egy M_2 módszer alapján fogadtuk el — és így tovább regresszus ad infinitum. Azaz: kijelentéseink igazságának azért nincs kritériuma, mert a kijelentések igazolásának kísérlete vagy körkörös érvelésbe, vagy végtelen regresszusba torkollik.

Ad C): Ez a rekonstrukció világossá teszi azt is, hogy a Sextus Empiricus-féle kritérium problémája milyen értelemben látszik alkalmasnak (H) plauzibilitásának C) szerinti sarkított vizsgálatára. Fent említett újrafogalmazásai ugyanis azt emelik ki, hogy a tudományos megismerésre, azaz pontosabban fogalmazva, a tudományos kijelentések igazsága és a tudományos módszer között fennálló viszonyra vonatkoztatható. Ez pedig azt jelenti, hogy amennyiben a kognitív nyelvészet — a Menón-paradoxon analógiájára — a maga empirikus eszközeivel meg tudná oldani az ily módon rekonstruált kritérium-problémát, akkor jelentős mértékben bővíthetné saját hatókörét: alkalmas lenne arra, hogy a tudományos megismerés metaelméletként megoldjon

olyan problémákat, amelyek hagyományosan a tudományfilozófia tárgyát alkották. (A metatudomány fogalmához vö. KERTÉSZ 2000. i. m.) A (K) kérdést ezért a kritérium-probléma fényében a következő kérdésre redukáljuk:

(K') Alkalmaz-e a kognitív nyelvészet az igazságkritérium klasszikus tudományfilozófiai problémájának empirikus megoldására?

Ezen a ponton joggal merülhet fel az a kérdés, hogy (K') megfogalmazásával nem lőttünk-e túl a célon: valóban kellőképpen motivált, racionális és plauzibilis-e a nyelvészet valamely területétől, még ha ez a terület a kognitív nyelvészet is, azt várni, hogy a tudományos megismerés mibenlétére vonatkozó, metaelméleti, tudományfilozófiai problémákat vessen fel és oldjon meg? Ezért — mielőtt a (K') kérdésre válaszolnánk —, feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a kognitív nyelvészet eszköztárának kiterjesztése a tudományos megismerés sajátosságainak metatudományos vizsgálatára, bár kétségtelenül az alkalmazás szélső esete, komoly előzményekkel rendelkezik, és jelenleg a „holistának” nevezett kognitív nyelvészet egyik sikeres részterülete. Egy rövid kitérő keretében indokolt megemlíteni néhány jelentős eredményt annak igazolására, hogy a kognitív nyelvészet felhasználása metatudományos problémák megoldására nem motiválatlan, irracionális gondolat, hanem olyan szükségszerű következménye a kognitív nyelvészet háttérfeltevéseinek, amelyet a szakirodalom explicit módon felismert és az empirikus kutatások gyakorlatában is érvényre juttatott.

2. Kitérő: a holista kognitív nyelvészet mint metaelmélet. — Az egyik legsikeresebb kognitív nyelvészeti elmélet G. Lakoff és M. Johnson kognitív metaforaelmélete (vö. LAKOFF, G. & JOHNSON, M., *Metaphors We Live By*. Chicago & London. 1980.; magyar nyelvű ismertetéséhez l. KÖVECSES Z., *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In: PLÉH CS. & GYÖRI M. szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Bp., 1998. 50—82). Ez az elmélet abban az értelemben tekinthető *holistának*, hogy nem húzza meg élesen a nyelvi jelentés és a kognitív folyamatok közötti határt. Többek között azt feltételezi, hogy a metaforikus szerkezetek mint nyelvi jelenségek mögött olyan fogalmi metaforák húzódnak meg, amelyek a világra vonatkozó tudásunkat struktúrálják, és amelyek révén a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk. Az alábbiakban olyan vizsgálatokról lesz szó, amelyek a tudomány nyelvének a kognitív metaforaelmélet eszközeivel való elemzéséből kiindulva jutnak arra az eredményre, hogy az utóbbi nem csupán a nyelvet elemző tárgytudományos elméletként, hanem a tudományos megismerés ismeretelméleti aspektusait feltáró metaelméletként is alkalmazható.

W.-A. Liebert egy sor gazdag empirikus korpuszon végrehajtott vizsgálatban, az AIDS-kutatás példáján igazolta azt, hogy a tudományos elméletalkotás nem csupán metaforikusan meghatározott, hanem ezen túlmenően a következő lényeges tulajdonságokkal rendelkezik (vö. LIEBERT, W.-A., *The Lexicon of Metaphor Models as a Mental Tool for Analogical Problem-Solving in Science*. In: DIRVEN, R. & VANPARYS, J. eds., *Current Approaches to the Lexicon*. Frankfurt am Main, 1995. 433—48, ÜÖ., *Die transdiskursive Vorstellungswelt zum Aids-Virus*. In: KALVERKÄMPER, H. & M. BAUMANN, K.-D. Hrsg., *Fachliche Textsorten*. Tübingen, 1996. 789—811, ÜÖ., *Hypertextdesign in der kognitiven Lexikographie*. In: WIEGAND, H.-E. Hrsg., *Wörterbücher in der Diskussion*. Band II. Tübingen, 1996. 103—39): a) a tudományos elméletekben előforduló metaforikus kifejezések a Lakoff és Johnson munkáiban explicált fogalmi metaforák megnyilvánulásai, melyek konstitutív és releváns módon határozzák meg az elméletek tartalmát és szerkezetét; b) ennek következtében a tudományos fogalomalkotás a mindennapi fogalomalkotáshoz hasonlóan metaforikus; c) ha a kutatókat szembesítjük azokkal az ered-

ményekkel, amelyekkel saját metaforikus szóhasználatuknak a kognitív nyelvészet (pontosabban a kognitív metaforaelmélet) eszközeivel való vizsgálata jár, képesek lesznek arra, hogy a metafora-alkotást tudatosan használják fel tudományos problémák megoldásához; így a kognitív nyelvészet eszközeivel végrehajtott metatudományos reflexió elősegítheti a tárgytudományos kutatás sikerét.

O. Jäkel (vö. JÄKEL, O., *Metaphorical Scenarios of Science*. In: PÜTZ, M. & DIRVEN, R. Hrsg., *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin, 1996. 649—78, UŐ., *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen*. Frankfurt am Main, 1997.) egy lépéssel továbbmegy, és nem az empirikus tudományos elméletek metaforikus szerkezetét vizsgálja a Lakoff és Johnson-féle kognitív metaforaelmélet eszközeivel, hanem azt, hogy az egyes tudományfilozófiai elméletekben megnyilvánuló tudománykép milyen mértékben épül fogalmi metaforákra. Hat jelentős tudományfilozófus nyelvének elemzése alapján a következő eredményekre jut: a) a tudomány mibenlétéről alkotott elképzeléseket egyértelműen fogalmi metaforák határozzák meg; b) e metaforákban a tudományfilozófia évezredes fejlődése során folyamatosan más és más elemek kerültek a figyelem fókuszába; c) ebből pedig az következik, hogy a kognitív nyelvészet eszközeivel a tudományos megismerésre vonatkozóan olyan új felismerésekre tehetünk szert, amelyeket egyébként filozófiai eszközökkel kellene tematizálni, de amelyek kimutatása kizárólag filozófiai eszközökre támaszkodva nem lehetséges. Azt a lényeges következtetést, hogy a (holista) kognitív nyelvészet egyik sikeres alkalmazása metatudományos felhasználása lehet, Jäkel így fogalmazza meg: „Ismét kiderült, hogy a kognitív nyelvészet nem csupán akkor alkalmazható haszonnal, ha célunk a nyelv természetének megértése, hanem akkor is, ha az ember egyéb kognitív teljesítményeit kívánjuk megérteni, esetünkben a tudomány természetére vonatkozó különböző filozófiai elméletek lényegét.” (JÄKEL 1996. i. m. 675.; kiemelés K. A.). Ennél világosabban aligha lehet lándzsát törni a kognitív nyelvészet hatókörének a metatudomány irányába való kiterjesztése mellett. Ezért e kitérő jól szemléltette, hogy amikor (K')-t felvetjük, valóban sarkítjuk ugyan (6c)-t, de nem térünk el a kognitív nyelvészetben de facto fellelhető gyakorlattól.

A továbbiakban először (K')-re próbálunk válaszolni, majd a (K')-re adott válaszból vezetjük le a (H) hipotézist, melyet (K) megoldásának tekintünk. Mivel a fenti kitérőben a holista kognitív nyelvészet metatudományos alkalmazásáról számoltunk be, az alábbiakban — független érvként — (K')-t a moduláris kognitív nyelvészet példáján vizsgáljuk.

3. A moduláris kognitív nyelvészet mint metaelmélet. — A kognitív nyelvészet távolról sem egységes diszciplína, hanem ellenkezőleg: a legkülönbözőbb, egymásnak részlegesen vagy teljes mértékben ellentmondó, egymástól lényegesen különböző háttérfeltevésekre épülő, különböző módszereket alkalmazó elméletek rendszere. Nem az egyetlen, de az egyik legjellemzőbb, legtöbbet vizsgált és legvitatottabb empirikus feltevés a nyelvtudás modularitásának hipotézise, mely szembeállítható az előző szakaszban röviden jellemzett holista felfogással. (A modularista és a holista kognitív nyelvészet viszonyának magyar nyelvű áttekintéséhez l. KIEFER F., *Jelentéstan*. Bp., 2000.; UŐ., *A kognitív nyelvészet: új paradigma?* In: PLÉH CS. & KAMPIS GY. & CSÁNYI V. szerk., *A megismeréskutatás útjai*. Bp., 2000. 120—44.) A holizmussal ellentétben a modularista hipotézis szerint a kogníció és annak részeként a nyelvtudás nem egyetlen, egységes rendszert alkot, hanem olyan moduloknak nevezett részrendszerekből áll, amelyek autonómak abban az értelemben, hogy törvényszerűségeik nem vezethetők vissza más rendszerek törvényszerűségeire. Ugyanakkor az autonómia relatív, mivel a mo-

dulok mindegyike jóldefiniált módon („interfészek” révén) együttműködik más modulokkal. (Vö. még ehhez részletesebben (12)-t is). A modularitás hipotézise tömören a következőképpen fogalmazható meg:

(7) A nyelvtudás moduláris felépítésű.

A (7) a magva a modularitás hipotézise egyes ismert nyelvészeti megfogalmazásainak, melyek különböző elméleti keretekben jelennek meg. Vö. pl. a generatív nyelvészet fejlődésének a kormányzás—kötés elméletével fémjelzett fázisát (CHOMSKY 1986. i. m. és UŐ., *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht, 1981.), Fodor pszicholingvisztikáját (FODOR, J. A., *The Modularity of Mind*. Cambridge, Mass., 1983.), Shanon Fodor-kritikáját (SHANON, B., *Remarks on the Modularity of Mind*. *The British Journal for the Philosophy of Science* 39. 1988: 331—52) vagy a kétszintű szemantikát (BIERWISCH, M. & LANG, E. eds., *Dimensional Adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin & Heidelberg & New York, 1989.). A (7) jelentősége többek között az, hogy érvet jelent azon feltevés mellett, amely szerint az emberi kogníció egésze moduláris felépítésű. Ez az érv egy olyan következtetési sémára épül, amely a kognitív tudományos argumentáció egyik leggyakrabban alkalmazott, erős empirikus hipotézisek megfogalmazását szolgáló eszköze, de amely általában implicit formában, explicitatlanul jelenik meg. A séma a következő:

(8) Ha

a) x releváns része y -nak, és

b) x rendelkezik a P tulajdonsággal,
akkor

c) y is rendelkezik a P tulajdonsággal.

Tegyük fel, hogy x = nyelvtudás, y = kogníció, P = moduláris felépítés. Ekkor (7)-ből (8) alapján (9) következik:

(9) A kogníció moduláris felépítésű.

Érdemes megemlíteni, hogy (9)-et nem csupán (7)-ből szokás levezetni (8) segítségével, hanem (10)-ből is (vö. pl. MARR, D., *Vision*. San Francisco, 1982.):

(10) A vizuális érzékelés moduláris felépítésű.

Mivel a (8)-cal jelölt következtetési séma a kognitív tudomány legjellemzőbb argumentációs stratégiái közé tartozik, indokolt, hogy alkalmazását ne szűkítsük a nyelvtudásra vagy a percepcióra, hanem (9)-nek megfelelően a kogníció egészére kiterjesszük. Legyen x = kogníció, y = emberi magatartás, P = moduláris felépítés. Ekkor, függetlenül attól, hogy (9)-hez (7)-ből vagy (10)-ből kiindulva jutottunk-e, (8) újbóli alkalmazása (9)-re megadja a modularitás hipotézisének jelenleg ismert legáltalánosabb megfogalmazását:

(11) Az emberi magatartás moduláris felépítésű.

A (11) a moduláris kognitív nyelvészet legradikálisabb hipotézise, a Manfred Bierwisch és Ewald Lang nevével fémjelzett ún. kétszintű szemantika alaptétele. (A kétszintű szemantika magyar nyelvű ismertetéséhez l. BIBOK K., *Szöszemantika: Elméleti kérdések és elemzések*. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1994.; PETHŐ G., *A poliszémia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban*. In: *Szemiotikai Szövegta* 11. 1999: 25—52.) A tétel eredeti megfogalmazása így szól: „Az emberi magatartás egésze alapvetően moduláris szerveződésű. A minden konkrét viselkedés alapját jelentő szerkezetek kialakulása relatíve autonóm, egymással funkcionálisan meghatározott módon együttműködő rendszerek és részrendszerek [...] integrációján nyugszik.” (LANG, E., *Semantik der Dimensionsauszeichnung räumlicher Objekte*. In: BIERWISCH, M. & LANG, E. Hrsg., *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*. 1987. Berlin, 291; kiemelés K. A.)

(11) jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni: bármily egyszerűnek látszik is az a következtetési sor, amely látens módon a tétel mögött meghúzódik és amelyet az imént explikáltunk, messzire vezető ontológiai és episztemológiai következményekkel jár. A továbbiakban azokat az ismeretelméleti következményeket emelem ki, amelyekről esetleg az igazságkritérium klasszikus problémájának megoldása várható. Ahhoz, hogy ezeket a következményeket beláthassuk, röviden jellemeznünk kell a (11)-gyel összefüggő kategóriákat:

(12) a) Modulnak nevezzük az emberi magatartást meghatározó és a kogníció folyamatában részt vevő részrendszereket — így például az elme motorikus, kinézikus, perceptív, auditív, motivációs, konceptuális, interakciós vagy grammatikai részrendszerét.

b) Modulokon nem a valóságban közvetlenül megfigyelhető eseményeket, hanem ezek mentális reprezentációit kell érteni.

c) Minden modul autonóm, mivel önmagában zárt, más rendszerektől független, sajátos törvényszerűségeknek engedelmeskedő rendszert alkot. Ez az autonómia azonban relatív, mert a modulok interakcióba léphetnek (de nem egyesíthetők) egymással. Ennek következtében a magatartás egyedi megnyilvánulásait (instanciáit) nem egyes modulok határozzák meg, hanem több relatíve autonóm modul kölcsönhatása.

d) A modulok hierarchikus felépítésűek: mindegyikük almodulokból állhat.

e) Minden modul univerzális elveket tartalmaz, melyek szabályokat határoznak meg, s ezektől a szabályoktól függnék a magatartás egyes instanciáinak reprezentációi. A magatartás egy egyedi megnyilvánulása (instanciája) nem egyéb, mint különböző reprezentációk halmaza: így egy verbális kommunikációs aktus rendelkezhet például szemantikai, fonológiai, szintaktikai, interakciós vagy motivációs stb. reprezentációval.

f) Végül az egyes modulok elveihez szabad paraméterek kapcsolódnak. Ezek a paraméterek olyan változók, amelyeket más modulok elveiből származó értékek tölthetnek ki; ebben nyilvánul meg a modulok relatív autonómiája. Így (11) leglényegesebb következménye talán az, hogy rávilágít az emberi magatartás egyes területeinek kettősségére. Egyfelől e területeket — pl. a verbális kommunikációt, a munkát, a játékot (ill. ezek részterületeit) stb. — univerzális elvek determinálják. Másfelől azonban a (11) a magatartás egyes területeinek vagy egyedi mozzanatainak specifikumait is megragadhatja, mivel ez utóbbiakat az univerzális elvekhez kapcsolódó szabad paraméterek különböző értékekkel való kitöltése adja meg.

E tömör áttekintés után nézzük meg azt az érvelést, amely (11)-ből kiindulva lényeges ismeretelméleti következményekhez vezet. Az érvelés a következő:

(13) Ha

a) az emberi magatartás egésze moduláris felépítésű, és

b) elfogadjuk azt az egyébként kétségkívül plauzibilis feltevést, hogy a tudományos megismerés az emberi magatartás releváns része, akkor

c) a tudományos megismerés moduláris felépítésű.

Amennyiben megfigyeljük (13)-at, legalább két lényeges megállapítást kell tennünk. Az első az argumentáció szerkezetére vonatkozik. Az érvelés szerkezete ugyanis párhuzamba állítható (8)-cal, azzal a különbséggel, hogy — ellentétben az utóbbival — nem a rész tulajdonságából következtet az egész tulajdonságára, hanem fordítva: az egész tulajdonságából a rész tulajdonságára. A séma:

(14) Ha

a) x releváns része y -nak, és

b) y rendelkezik a P tulajdonsággal,

akkor

c) x is rendelkezik a P tulajdonsággal.

Másodsor, (13c) nem más, mint a tudományos megismerés egy lehetséges moduláris metaelméletének központi empirikus hipotézise. (A moduláris metaelmélet részletes kifejtéséhez és esettanulmányokkal való alátámasztásához l. KERTÉSZ, A., *Die Modularität der Wissenschaft. Konzeptuelle und soziale Prinzipien linguistischer Erkenntnis*. Braunschweig & Wiesbaden, 1991.). Egy ilyen metaelmélet minimumfeltételei az alábbi módon jellemezhetők:

(15) Egy moduláris tudományelmélet

a) (13c)-t tekinti empirikus alaphipotézisének,

b) (13c)-t a (12)-ben felsorolt kategóriák alapján értelmezi,

c) szaktudományos, empirikus jellegű.

Anélkül, hogy tovább pontosítanánk az ily módon konstruált moduláris metaelméletet, a következő lépésben azt kell megmutatni, hogy az utóbbi milyen módon képes kezelni a jelenlegi tudományfilozófia érdeklődésének homlokterében álló, sztenderd problémákat. A gondolatmenet áttekinthetősége érdekében előrebocsátom a rövid helyzetkép végeredményét: azt látjuk majd, hogy a moduláris metaelmélet hatékony eszköztárat ad kezünkbe központi jelentőségű tudományfilozófiai problémák megoldásához.

4. A moduláris metaelmélet hatékonysága. — A teljesség igénye nélkül, pusztán jelzésértékkel a következő példákon szemléltethető a moduláris metaelmélet működőképessége:

A) A tudományos megismerés kétarcúságának problémája. — A hagyományos tudományfilozófia, mely évtizedeken át meghatározta a tudományról való gondolkodást, a természettudományokat — mindenekelőtt a fizikát — tekintette a tudományos megismerés mintájának, és a tudományos megismerés egységének feltevéséből indult ki. (A tudomány egységének mítoszáról jó áttekintést nyújt pl. SCHULTE, J. & MCGUINNESS, B. Hrsg., *Einheitswissenschaft*. Frankfurt am Main, 1992.) Úgy vélte, hogy a tudományos megismerés racionális, a racionalitás pedig univerzális, a priori kritériumokon nyugszik. Ezért a tudományfilozófia alapvető feladata az, hogy a tárgytudományos kutatás eredményének, mindenekelőtt a tárgytudományos elméletek szerkezetének racionális rekonstrukcióját nyújtsa, azaz összehasonlítsa az utóbbiakat a racionalitás említett univerzális és a priorinak vélt ismérveivel, igaznak vagy hamisnak, racionálisnak vagy irracionálisnak, sikeresnek vagy sikertelennek minősítse őket. Ez a feladat tudományok feletti vállalkozásnak tekinthető, amelyet az a meggyőződés vezérel, hogy egyrészt a tudományfilozófiának joga van meghatározni a tudományos racionalitás kritériumait, másrészt pedig akkor, amikor e kritériumok fényében megítéli az empirikus tárgytudományos kutatás eredményeit, alapvetően más eszközökkel él, mint az utóbbi. Tehát: a hagyományos felfogás szerint a tudományfilozófiai megismerés és az annak tárgyát képező tárgytudományos megismerés eltérő jellegű.

Míg az ily módon jellemzett hagyományos tudományfilozófia elsősorban a tudományos megismerés univerzális sajátosságainak elemzésére szorítkozott, és az egyes tudományágak, egyes elméletek, egyes kutatási programok specifikumait nem vette megfelelő mértékben figyelembe, a tudományfilozófia újabb törekvései az ellenkező célkitűzést követik: így többek között a tudásszociológiai iskolák arra törekszenek, hogy egyes tudományos közösségek tulajdonságaiból kiindulva találjanak magyarázatot a vizsgált elméletek tartalmára. Példaként említhetjük a tudásszociológia D. Bloor vezetésével működő edinburghi iskoláját, melynek képviselői többek között azon feltevés mellett érvelnek,

hogy a racionalitásnak különböző, társadalmi tényezőktől függő fajtái vannak (vö. BLOOR, D., *Knowledge and Social Imagery*. London, 1976.).

Mindkét felfogás egyoldalúsága szembevetendő: egyik felfogás sem teszi fel azt a kérdést, hogy milyen viszony áll fenn egyfelől a tudományos megismerés általános tulajdonságai, másfelől pedig partikuláris, egyes tudományágakra, közösségekre, elméletekre jellemző sajátosságok között. Ezért egy moduláris metaelmélet egyik lehetséges előnye az, hogy (11)-ből következően pontosan ennek a viszonynak a megragadására képes. (L. még KERTÉSZ 1991. i. m.; UŐ., *Die Ferse und der Schild. Über Möglichkeiten und Grenzen kognitionswissenschaftlicher Theorien der Erkenntnis*. Frankfurt am Main, 1995.; UŐ., *Metalinguistik. Grundlagen und Fallstudien*. Debrecen, 1999.) Azokból a megfontolásokból ugyanis, amelyek alapján fent a (11)-hez és a (13c)-hez kapcsolódó kategóriákat a (12)-ben jellemeztük, két, egymást kiegészítő következtetés vonható le. Az első:

(16) Ha

a) (13c) szerint a tudományos megismerés moduláris felépítésű, és

b) (12e) alapján a modulok univerzális elvekre épülnek,
akkor

c) a tudományos megismerésnek is vannak univerzáléi.

A második:

(17) Ha

a) (12c)-ből és (13c)-ből következően a tudományos magatartás instanciáit különböző modulok interakciója határozza meg, és

b) ez az interakció (12f) alapján azt jelenti, hogy a különböző modulokhoz tartozó univerzális elvekkel asszociált szabad paraméterek mindenkori értéke adja meg a magatartás instanciáit,

akkor

c) a tudományos megismerés egyes specifikus területeinek tulajdonságait a különböző modulokhoz tartozó univerzális elvekkel asszociált szabad paraméterek mindenkori értéke határozza meg.

Ily módon a moduláris metaelmélet kezelni képes a tudományos megismerés *k e t t ő s s é g é t*: azt, hogy egyfelől az emberi magatartás egészére érvényes univerzális törvényszerűségek határozzák meg, másfelől azonban ezen univerzális törvényszerűségek mindenkori interakciója a magatartás, ezen belül pedig a tudományos megismerés egyes részterületeinek olyan sajátosságait adják meg, amelyek nem redukálhatók egyéb területek sajátosságaira.

B) A tudomány kitüntetett helyzetének problémája. — A hagyományos tudományfilozófia a tudományos megismerésnek kitüntetett pozíciót tulajdonított, mert feltételezte, hogy az utóbbi megfelel a racionalitás a priori kritériumainak, míg a hétköznapi, nem tudományos megismerés e feltételeknek nem tesz eleget. Azok az újabb tudományfilozófiai próbálkozások, amelyek a hagyományos tudományfilozófia korlátain túl kívánnak lépni — mint a már említett tudásszociológiai vagy egyes kognitív tudományos próbálkozások —, arra tesznek kísérletet, hogy a tudományos megismerés sajátosságait az emberi magatartás egészébe ágyazva, a mindennapi megismerésből kiindulva értsék meg. E tekintetben is előrelépést jelenthet a moduláris metaelmélet, mivel sajátos módon képes kezelni a mindennapi magatartás és a tudományos megismerés viszonyát. (11)-ből és (13c)-ből ugyanis egyrészt az következik, hogy a tudományos és a nem-tudományos megismerés ugyanazonokon a modulokon nyugszik: így a tudományos megismerés beilleszthető az emberi magatartás egészébe. Másrészt azonban a tudományos megismerés azon sajátosságai, amelyek megkülönböztetik a megismerés egyéb formáitól, levezethetők az egyes modulokhoz tartozó univerzális elvek közötti parametri-

zációs viszonyokból. Ily módon megkapjuk azokat a specifikumokat, amelyek az utóbbit a mindennapi megismeréstől és a magatartás egyéb részterületeitől megkülönböztetik.

C) Az elméletfogalom explicációjának problémája. — Ha (11)-ből következően a tudományos megismerést, mint az ember kognitív magatartásának egy bizonyos területét, ugyanazok az univerzális elvek határozzák meg, amelyek más területeket is meghatároznak, akkor a tárgytudományos elméletek a magatartás olyan instanciáinak tekintendők, amelyeket modulok interakciója határoz meg. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy a tudományos elméletek szerkezetét ugyanúgy konceptuális, grammatikai, motivációs stb. reprezentációk formájában írjuk le, mint ahogy egyéb instanciákat leírunk. Elérhetővé válik az, amire egyéb metaelméletek nem képesek: a tudományos elméleteknek mint „konceptuális egységeknek”, „szociális konstruktumoknak”, „konvencióknak”, „nyelvi egységeknek” az egységes szempontokon nyugvó, ugyanakkor differenciált leírása. Ez a lehetőség jelentősen túlmutat egyes tudományfilozófiai próbálkozások korlátain és az elméletfogalom új, bár távolról sem problémamentes explicációját körvonalazza.

D) Összegzés. — E — bevallottan vázlatos és felületes — megfontolások természetesen nem tekinthetők a moduláris metaelmélet leírásának és alkalmazásának (ez utóbbiakhoz l. mindenekelőtt KERTÉSZ 1991. i. m.), viszont azt talán mégis illusztrálhatják, hogy (13c) következményei felvetik a tudományfilozófia centrális problémáinak újszerű kezelési lehetőségeit. Még ha e problémák sikeres megoldását nem is fogadjuk el bizonyítottnak, de legalább továbbgondolandó felvetésként kezeljük, beláthatjuk, hogy egy moduláris metaelmélet nem kevésbé legitim kísérlet a tudományfilozófia alapkérdéseinek tematizálására, mint a kurrens tudásszociológiai vagy kognitív tudományos javaslatok, melyek célja, hogy a hagyományos tudományfilozófiával szemben alternatívát nyújtsonak. Így joggal vethetjük fel azt a kérdést, hogy ez a moduláris metaelmélet, melynek kiindulópontja egy tipikus kognitív nyelvészeti hipotézis volt, milyen választ adhat arra a kihívásra, amelyet az igazságkritérium Sextus Empiricus-féle problémája jelent.

5. Az igazságkritérium problémájának empirikus megoldása. — Az utóbb említett probléma tehát, ahogy azt a II. 1. pontban láttuk, abban áll, hogy miért fogadjuk el igaznak egy a kijelentést. Az első lehetséges válasz az, hogy azért fogadjuk el a -t, mert egy M módszer alkalmazásával kaptuk. De miért alkalmaztuk M -et? Ha erre a kérdésre (13c) alapján próbálunk válaszolni, elkerülhetjük mind a körkörös érvelést, mind a végtelen regresszust, és rendkívül egyszerűnek látszó megoldáshoz jutunk. Ekkor ugyanis egészen másképp kell okoskodnunk, mint ahogy azt a hagyományos tudományfilozófia teszi. A moduláris metaelmélet a következő választ adja: azért alkalmazzuk M -et, mert az ember kognitív magatartását meghatározó modulokhoz tartozó univerzális elvek sajátos interakciója éppen azokat a metodológiai szabályokat adja meg, amelyekkel M azonosítható, és nem másokat. Ez pedig azt jelenti, hogy egy moduláris metaelmélet keretében azért nem lép fel sem a cirkularitás, sem a regresszus, mert feladatunk az, hogy leírjuk azokat az elveket és paramétereket, amelyek együttműködése M -et meghatározza és ily módon magyarázatot adjunk M alkalmazására. A problémának ezt a megoldását a következő szempontok alapján értékelhetjük:

A) A problémafelvetés módosítása egy új feltétel hozzáadása révén. — Egyfelől kétségtelen, hogy a fenti érvelés az igazságkritérium problémájának egy lehetséges megoldását nyújtja: ha (15)-öt adottnak tekintjük, valóban elkerülhető a cirkularitás, csakúgy, mint a regresszus. Másfelől viszont kétségtelen, hogy nem az eredeti problémát oldottuk meg, hiszen annak háttérfeltevései nem tartalmazták (15)-öt: megoldottuk az igazságkritérium egy problémáját, de nem ugyanazt, mint amelyet Sextus Empiricus felvetett. A fenti okoskodás egy olyan problémát oldott meg,

amely két releváns részből áll: a Sextus Empiricus-féle probléma azon rekonstrukciójából, amelyet e tanulmány II. fejezetének elején foglalmaztunk meg, valamint (12)-nek és (13c)-nek megfelelően utólag hozzáadott háttérfeltevésekből. Ily módon tehát a kognitív nyelvészet egyik lehetséges alaphipotéziséből levezetett moduláris metaelmélet nem az eredeti ismeretelméleti problémára nyújt megoldást, hanem annak egy lehetséges empirikus újrafogalmazására. Ez a mechanizmus megfelel annak, ahogy a kognitív nyelvészetnek az 1. fejezetben vázolt jellemzés szerint el kell járnia.

B) *Igazolás helyett magyarázat.* — A hagyományos tudományfilozófia olyan diszciplína, amelynek fő feladata, hogy igazolja a világra vonatkozó ismereteinket. Az igazságkritérium problémájának azon megfogalmazásából, amely fejtegetéseink kiindulópontját jelentette, az következik, hogy olyan kérdésekre, mint pl. „Miért a ?” vagy „Miért M ?” a hagyományos ismeretelmélet a vagy M igazolásával kísérel meg választ adni. Ha azonban (13c) alapján felépítünk egy lehetséges metaelméletet, akkor tudjuk, hogy annak nem filozófiai, hanem empirikus természetűnek kell lennie. Tudjuk azt is, hogy az empirikus, szaktudományos elméletek célja viszont nem az ismeretek igazolása, hanem a vizsgált jelenségek leírása és magyarázata. Vagyis a bemutatott megoldás természete többek között abban különbözik a hagyományos ismeretelmélet célkitűzésétől, hogy a felvetett miért-kérdéseket az empirikus szaktudományokra jellemző, magyarázatot követelő miért-kérdéseként értelmezi, és ily módon a válasznak M -et nem igazolnia, hanem magyaráznia kell a magatartás univerzális elvei között fennálló parametrizációs viszonyok feltárásával.

Az érvelés szerkezete A) és B) alapján a következő:

(18) a) Klasszikus filozófiai probléma: Miért fogadjuk el a -t igaznak?

b) A klasszikus filozófiai probléma empirikus metaelméleti problémaként való újrafogalmazása: Miért fogadjuk el a -t igaznak, ha a tudományos magatartás moduláris felépítésű?

c) Empirikus válasz az empirikus metaelméleti problémára: Azért, mert a -t M segítségével kaptuk. De miért alkalmaztuk M -et? Azért, mert az ember kognitív magatartását meghatározó modulokhoz tartozó univerzális elvek sajátos interakciója éppen azokat a metodológiai szabályokat adja meg, amelyekkel M azonosítható, és nem másokat.

A fenti megfontolások fényében plauzibilisnak látszik az igazságkritérium-probléma (18)-ban megadott empirikus újrafogalmazása és megoldása egy moduláris metaelmélet segítségével. (K)-val jelölt problémafelvetésünk értelmében azonban meg kell vizsgálnunk a megoldás korlátait is. A következő fejezetben az utóbbiakról lesz szó.

6. *A megoldás korlátai.* — A) Nemkonklúzív következtetések. — Az az érvelés, amely (6)-ból kiindulva egy sor áttételen keresztül (13c)-hez vezetett, többek között egy bizonyos, a rész tulajdonságaiból az egész tulajdonságaira következtető argumentációs séma ismételt alkalmazásán nyugszik (vö. (8)). Hangsúlyoztuk, hogy ez a séma tipikus eszköze a kognitív tudománynak. Ez a tény azért figyelemreméltó, mert (8) úgynevezett nemkonklúzív következtetési séma. Szemben a konklúzív következtetési sémákkal, amelyek jellemzője az, hogy igaz premisszákból igaz konklúzióhoz vezetnek, a nemkonklúzív következtetések még akkor sem garantálják a konklúzió igazságát, ha igaz premisszákra helyesen alkalmazzuk a következtetési eljárást: a következtetés csupán a konklúzió hihetőségét növeli. (8) ebben az értelemben nemkonklúzív: abból, hogy x része y -nak és x rendelkezik a P tulajdonsággal, következhet az, hogy y is rendelkezik P -vel, de nem következik szükségképpen. Az az érvelés, amely erre a sémára épül, komoly hibalehetőségeket tartalmaz. Tehát minden olyan problémamegoldás, amely (8)-at alkalmazza, támadható, bizonytalan, cáfolható.

Hasonlóan nemkonklúzív következtetési séma (14) is, ezért ugyanez a bizonytalanság és vitathatóság jellemző nem csupán arra, ahogy a kognitív tudomány (7)-ből vagy (10)-ből (8) alapján (9)-re következtet, hanem arra is, ahogy (11)-ből (14) alapján (13c)-t levezettük. A tudományos érvelés csupán igen csekély mértékben alkalmaz konklúzív következtetési sémákat. Egyik lényegi sajátossága az, hogy minél súlyosabb problémákat vizsgál, annál inkább be kell érnie nemkonklúzív következtetési eljárásokkal. Az igazságkritérium problémájának megoldására tett javaslatunk egy olyan következtetési sor utolsó lépéseként volt megfogalmazható, amely nemkonklúzív okoskodásra épül, ezért e következtetési sor minden egyes lépése újabb és újabb bizonytalansági tényezőket épít be az érvelésbe. A kognitív nyelvészeti érvelés minden releváns pontján szembe találjuk magunkat a nemkonklúzív érvelés természetéből fakadó bizonytalanságokkal.

B) *Egy antinómia*. — Tudjuk, hogy a kognitív nyelvészet távolról sem egységes: egymásnak ellentmondó, egymással rivalizáló, eltérő empirikus hipotézisekre épülő elméletekből áll. Ezek egyike sem tekinthető a mindenkor felvetett ismeretelméleti problémák megoldására eleve alkalmas eszköznek. Így például a modularista hipotézis helyett ugyanolyan joggal elfogadhattuk volna kiindulópontként a holista hipotézist vagy valamely egyéb feltevést. Megkísérelhettük volna az igazságkritérium problémájának megoldására a (15)-ben összefoglalt moduláris metaelmélet helyett egy a **II. 2.** fejezetben vázolt felfogáson nyugvó holista metaelmélet kidolgozását.

Amennyiben ezt belátjuk, kényes kérdések vetődnek fel. Milyen szempontok, milyen kritériumok, milyen empirikus vagy teoretikus érvelés alapján választjuk ki az egymással inkonzisztens, egymással konkuráló kognitív nyelvészeti elméletek közül azt, amely alapján egy — például az igazságkritérium klasszikus ismeretelméleti problémájának megoldására alkalmasnak tartott — metaelméletet konstruálunk? Ha, mint láttuk, a korábban körvonalazott metaelméletekhez a kognitív nyelvészet valamely empirikus hipotéziséből kiindulva nemkonklúzív argumentációval jutunk, akkor milyen módon tudunk az alternatív feltevések között dönteni?

Nem vitás, hogy ezeket a kérdéseket a tárgytudományos szinten — tehát a kognitív nyelvészeti hipotézisek, illetve a rájuk épülő kognitív nyelvészeti elméletek szintjén — nem tudjuk megválaszolni. De nem tudjuk megválaszolni őket a tárgytudományos szintnél eggyel magasabb, metaelméleti szinten sem. Ugyanis a válaszok megfogalmazásához arra van szükség, hogy metaelméletek teljesítőképességét összevegyük. Az összehasonlítás előfeltétele azonban az, hogy egyenként — egységes szempontok szerint — leírjuk őket. A metaelméletek leírása pedig azt jelenti, hogy eggyel még magasabb metaszintre kell lépnünk: olyan szaktudományos metaelméleteket kell konstruálnunk, amelyek alkalmasak a metaelméletek leírására és a közöttük fennálló viszonyok feltárására: és így tovább, regressus ad infinitum. Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy az igazságkritérium klasszikus ismeretelméleti problémájának a kognitív nyelvészet empirikus és szaktudományos eszközeivel való megoldása egy ugyanolyan típusú problémába torkollik, mint Sextus Empiricus kritérium-problémája. Azaz: egy klasszikus típusú antinómia empirikus megoldási kísérlete egy klasszikus típusú antinómiához vezet.

III. Következtetések

A **II.** pontban bemutatott esettanulmány kiindulópontja a (K') kérdés volt, amely úgy hangzott, hogy alkalmas-e a kognitív nyelvészet az igazságkritérium klasszikus problémájának empirikus megoldására. A modularista kognitív nyelvészet példáján azt láttuk, hogy a válasz egyértelműen igen: a modularitás kognitív nyelvészeti hipotéziséből kiindulva felépíthető egy olyan moduláris metaelmélet, amely nem csupán a kritérium-

problémára nyújt empirikus megoldást, hanem eredeti és hatékony módon képes kezelni a tudományfilozófia egyéb — a II. 4. pontban jelzett — centrális problémáit is. E megfontolások alapján úgy hihetjük, hogy szélesre tárhatjuk az ismeretelmélet kapuját a kognitív nyelvészet előtt. Az esettanulmány plauzibilissé teszi azt a feltevést, hogy a kognitív nyelvészet lehetőségei messze meghaladják a nyelvészet egyéb területeinek lehetőségeit. Részben a hagyományos ismeretelmélet, részben a jelenlegi tudományfilozófia súlyos és sokat tárgyalt problémáira nyújthatunk megoldást a kognitív nyelvészet egyik empirikus alaphipotéziséből konstruált metaelmélet segítségével. Ily módon a (K')-re adott válasz általánosításaként plauzibilisnak ítéelhetjük és — mindaddig, amíg az ellenkező következtetést sugalló érvek fel nem merülnek — fenntarthatjuk a (H) a) hipotézist:

(H) a) A kognitív nyelvészet lehetőségei abban rejlenek, hogy radikálisan bővíti a nyelvtudományi kutatás hatókörét: valóban alkalmas bizonyos klasszikus ismeretelméleti problémák empirikus újrafogalmazására és empirikus megoldására.

Azonban azt is láttuk az esettanulmány alapján, hogy noha a kognitív nyelvészet átlépheti a nyelvtudomány és az ismeretelmélet közötti határt, lehetőségei nem haladhatják meg a hagyományos ismeretelmélet lehetőségeit, mert szembe kell néznie részben a nemkonklúzív argumentáció, részben a klasszikus antinómiák korlátaival:

(H) b) A kognitív nyelvészet korlátai ugyanott húzódnak, ahol az ismeretelmélet korlátai: a kognitív nyelvészet alkalmazása az argumentáció nemkonklúzivitásába és klasszikus antinómiákba ütközhet.

(H) a) és (H) b) plauzibilitásának alátámasztásával választ kaptunk (K)-val jelölt alapkérdésünkre.

A kognitív nyelvész feladata ezek után az, hogy a lehetőségek határainak tágíthatóságát (H) a) szellemében kihasználva szisztematikusan felvessen és empirikus eszközeivel megkíséreljen megoldani olyan klasszikus ismeretelméleti, tudományfilozófiai problémákat is, amelyek kezelésére a nyelvészet egyéb területei nem vagy korlátozottabb mértékben képesek. Ennek a törekvésnek akár részleges megvalósítása is módosíthatja a tudományok rendszerét, a nyelvészet egyes területeinek e rendszerben elfoglalt helyét, és figyelemreméltó, bár szükségképpen vitatható meglátásokhoz vezethet.

Ugyanakkor (H) b) szerénységre int: a klasszikus ismeretelméleti problémák empirikus újrafogalmazására és megoldására tett kísérletek csupán lokálisan érvényes részeredményekkel járhatnak. Nem lehet szó arról, hogy a kognitív nyelvészet (vagy általánosságban a kognitív tudomány) elfoglalhatná az ismeretelmélet helyét és radikálisan átléphetné az utóbbi korlátait.

KERTÉSZ ANDRÁS

The prospects and limits of cognitive linguistics

Starting from an analysis of the cognitive turn in linguistics, the paper shows that the main concern of cognitive linguistics is the empirical reformulation and empirical solution of classic epistemological problems. In this respect the paper argues for two theses by putting forward a case study. First, due to the cognitive turn, the scope of linguistics can indeed be extended to grasping epistemological problems in general and metascientific problems in particular. Secondly, however, the limits of cognitive linguistics are the same as those of epistemology itself, for the former is confronted both with classic antinomies and with the consequences of non-conclusive argumentation.

ANDRÁS KERTÉSZ

Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban

1. Bevezetés. — A mai nyelvtudományban már egyáltalán nem számít újszerűnek a nyelvhasználat társadalom-lélektani alapokra támaszkodó kutatása. Nem is nélkülözhető ez a szemlélet abban az esetben, ha a társalgást irányító tényezőket, kommunikációs stratégiákat szeretnénk jobban megismerni, hiszen a legtöbb fölvetődő kérdésre a nyelvi viselkedés személyközi természetében találhatjuk meg a választ.

A szociálpszichológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a modern társadalmakban érvényesülő érintkezési gyakorlatot nagyban meghatározza az ún. *én megjelenítés* (self-presentation) vagy *benyomáskeltés* (impression management) motívuma. Feltehetően ezért, hogy léteznek olyan, a benyomáskeltés jelenlétére visszavezethető általános elvek, stratégiák, amelyek hatással vannak a társalgás menetére. Ezek természetesen nem annyira előírt, „szerződésszerű”, tudatosan alkalmazott szabályok, mint inkább ösztönös késztetések, amelyek mégis világosan kikövetkeztethetők egy szűkebb vagy tágabb beszélőközösség nyelvi produktójából. A jelen dolgozatnak három célja van: (1) a benyomáskeltésre vonatkozó szociálpszichológiai ismeretek nyelvészeti alkalmazása, illetve azoknak a pragmatika eredményeivel való ötvözése révén hozzájárulni a társalgás elveinek rendszerezéséhez, (2) elsősorban a mai magyar nyelvhasználat anyagából merítve adatokkal illusztrálni a benyomáskeltés jelentőségét a társalgásban, illetőleg (3) a szóban forgó szociálpszichológiai és pragmatikai elméletek fényében, a nyelvi példák elemzésével körvonalazni a nyelvi benyomáskeltés főbb stratégiáit.

A téma fölvetés, a megoldás keresésének módja és a terminológia egyaránt tudományközi. Az érvelés többek között azt igyekszik alátámasztani, hogy a nyelvhasználat foglalkozó tudományterületek fogalmai, eredményei között lehetséges és szükséges a kapcsolódási pontokat keresni, és ezeket a nyelvi benyomáskeltés vizsgálatakor meg is lehet találni.

2. A) A szociálpszichológiai alapok. — Az embert mint társas lényt szemlélő szociálpszichológia tudományában axiómának számít, hogy a viselkedés a személyiségi jegyeitől és a cselekvési szituációtól egyaránt függ. A cselekvési környezetet azonban nem vagyunk képesek a maga teljességében, objektív valójában látni, hanem állandóan értelmezni próbáljuk, így voltaképpen az adott szituáció egyéni észlelése, értelmezése határozza meg a reakcióinkat (ATKINSON, R. L. et al., *Pszichológia*. Osiris, Bp., 1997. 513). Minden cselekedet valamilyen benyomást vált ki azokban, akik megfigyelik. Ezt fölismerve az emberek egyéni és társas szükségleteikhez mérten kísérletet tehetnek a másokban kialakuló hatás befolyásolására. Az erre irányuló motiváció mértékét a közösségi létben formálódó személyiség és a társas helyzet milyensége határozza meg.

A külvilágból szerzett, önmagunkra vonatkozó információkat az *én* (self) szervezi egybe. Az *én*, illetőleg az *én* valamely rétege az interakcióban szükségképpen hozzáférhetővé válik a partnerek számára. Ennek tudatosulásával a viselkedő nem egyszerűen „elszenvedi” énjének megmutatkozását, hanem bizonyos mértékig *megjeleníti* azt. A kérdés módszeres tanulmányozása ERVING GOFFMAN szemléletformáló könyvének (*The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday Anchor, Garden City, New York, 1959.) kiadásával vette kezdetét. GOFFMAN előfeltevése szerint a társas viselkedés természetének jobb megismeréséhez nem a személyiségjegyek vagy a belső emberi motívumok spekulatív elemzésén keresztül vezet az út, hanem annak a felszíni képnek a mélyreható vizsgálatával, amelyet mások számára alkotunk meg nyilvános helyzetek-

ben. Érdeklődése a közösségi lét cselekvési gyakorlata iránt föltárta az én megmutatkozásának és a többé-kevésbé valamennyiünk által gyakorolt kapcsolatszervezési rituálénak a jelentőségét.

A hatékony, zavarmentes együttműködés megkívánja, hogy az interakcióba lépő felek rendelkezzenek bizonyos információkkal egymás szociális státusáról, világnézetéről, érdeklődéséről, szakértelméről, szavahihetőségéről és még számtalan egyéb tulajdonságáról.¹ Sokszor azonban igen nagy nehézségekbe ütközik szabatos kinyilatkoztatásuk, illetve fölismerésük — ezen a ponton jut stratégiai szerephez az é n m e g j e l e n í t é s . Segítségével vezérfonalat adhatunk és kaphatunk a szituáció értelmezéséhez, továbbá benyomásokat közvetíthetünk arra vonatkozólag, hogy mások hogyan kezeljenek bennünket, mi pedig mit vár(hat)unk el partnereinktől.

GOFFMAN neve szorosan összefonódott a társas viszonyok *dramaturgiai elemével* (szellemtörténeti analógiáira l. SCHLENKER, B. R., *Impression Management*. Brooks/Cole, Monterey, 1980. 33—4). A modell azt a hasonlatosságot kamatoztatja, amely a társas interakciók és a szerepjáték, illetőleg az interakciók körülményei és a színházi szituáció között fedezhető fel. A színházi kifejezések olyan jól illenek az emberi kölcsönviszonyok elemzéséhez, hogy GOFFMAN egész terminológiáját rájuk alapozza. A színi előadásokra emlékeztetnek nyilvános szerepléseink: begyakorolt „forgatókönyvek” biztosítják, hogy ne kelljen az ismétlődő szituációkat újraértelmezni, van lehetőség a „kellékek” előkészítésére, a „színpadra lépést” megelőző „próbára”. A legnagyobb hangsúlyt pedig a *homlokzat* (face) megmunkálására fordítjuk, amely a kontextusnak megfelelő (általában pozitív) társadalmi értékek bemutatását célozza. A homlokzat GOFFMANnál az ének egy — rendszerint rögzített formájú — képe: meghatározza a helyzetet a megfigyelők számára, akár szándékosan, akár akaratlanul közvetíti a szereplő (GOFFMAN, E., *A hétköznapi érintkezés szociálpszichológiája*. Gondolat, Bp., 1981. 109—11). Tartalmaz természetesen nyelvi fordulatokat is, hiszen a verbális föllépés erőteljesen befolyásolja a partnerek következtetéseit, válaszreakcióit.

Az egyén szerepjátékával rendszerint arra törekszik, hogy megfeleljen a közösségben elfogadott normáknak. Amennyiben valamely tulajdonsága, cselekedete önhibáján kívül, mulasztás miatt vagy más okból nincs összhangban az elvárásokkal, megpróbálja leplezni azt. GOFFMAN az illetlennek minősülő kedvtelések és megtakarítások eltitkolása mellett fölsorol hat olyan általános viselkedési stratégiát, amelyet az én megmutatásában az emberek akarva vagy akaratlanul követni látszanak (GOFFMAN i. m. 125—45; l. még CSEPELI példáit, kiegészítéseit: CSEPELI GY., *Szociálpszichológia*. Osiris, Bp., 1997. 306): (1) a tevékenységgel összeegyeztethetetlen motivációk eltitkolása, (2) a hibák elrejtése, (3) a végeredmény előtérbe helyezése a keletkezés folyamatának leplezésével, (4) a tisztátalan háttérmunkálatok elfedése, (5) egyes értékek fölláldozása mások javára, (6) nemes indítékok kinyilvánítása.

Mint az eddigiekből is kiderül, az én számos forrásból építkező, szerepek egész sorát magában foglaló képzetegyüttes. Nincs olyan interakció, amelyben minden aspektusa föltárulkozna. Ami egy-egy alkalommal megmutatkozik belőle, az — COOLEY fogalmával élve — a körülmények által meghatározott *tükr-én* (looking-glass-self) (l. PATAKI F., *Az én és a társadalmi azonosság*. Kossuth, Bp., 1982. 73). A fölsorolt stratégiák közös jegye, hogy — a hasonlatnál maradva — az emberek ígykeznek a tükröt úgy iga-

¹ A pragmatikai irodalom ezeket az információkat a kommunikációhoz szükséges háttérismertetek (background) jellemzése során tárgyalja (vö. SPERBER, D., WILSON, D., *Relevance. Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford—Cambridge, 1995²).

zítani, hogy a kibontakozó kép megfeleljen társas szükségleteiknek. Ez azonban nemcsak a szerephelyzetekre érvényes, hanem az érintkezés minden válfajára. A dramaturgiai keret, jóllehet kitűnően magyarázza a hétköznapi élet megannyi viselkedéses jelenségét, óhatatlanul szűkíti a vizsgálható kontextusok körét, ezért a mai szociálpszichológia nem ezen belül, hanem ennek az érvkészletét is fölhasználva vizsgálja az énmegjelenítés kérdését. GOFFMAN munkásságának a stratégiák szem előtt tartása mellett a továbbiakra nézve talán az a legfőbb tanulsága, hogy másokkal való kapcsolatainkban igyekszünk észrevétlenül irányítani a rólunk szerzett benyomásokat, mégpedig az előnyös oldalakra terelve a figyelmet.

Közel egy időben GOFFMAN könyvének megjelenésével EDWARD JONES az énmegjelenítés egy másik, szélesen értelmezett stratégiáját, a *híz el g é s t* kezdte el tanulmányozni gondosan megtervezett laboratóriumi kísérletsorozattal. Nézete szerint a híz el g é s „a társas viselkedés azon epizódjainak a sűrítése, amelyek célja a cselekvő vonzerejének növelése a célszemély szemében” (JONES, E. E., *Ingratiation*. Appleton-Century-Crofts, New York, 1964. 2). Ez a tág meghatározás a következő alstratégiákat fogja át: a másik ember feldicsérése (egyszerű híz el g é s), a vélemények, ítéletek és a viselkedés konformitása, a közvetlen öndicséret és a szívességek. A híz el g é s i stratégia kiválasztása erősen függ a partnerek közötti státusviszonyoktól. Háttérben nem föltétlenül valamilyen konkrét szerzemény elérésének reménye áll, hanem az elfogadtatás szükséglete: az a tény, hogy a társak elfogadnak bennünket, már önmagában is jutalmazó hatású.

Az első benyomáskeltésről szóló monográfia a témában BARRY SCHLENKER „Impression management” c. munkája (SCHLENKER i. m.), mely a következőképpen definiálja a kulcsfogalmat: a *b e n y o m á s k e l t é s* annak a tudatos vagy öntudatlan kísérlete, hogy ellenőrzésünk alatt tartjuk az általunk kivetített képzeteket a valóságos vagy elképzelt társas interakciókban. Ha ezek a képzetek én-vonatkozásúak, akkor a viselkedés *é n m e g j e l e n í t é s* nek nevezhető (i. m. 6). Kétséges persze, hogy vannak-e egyáltalán az általunk kivetített képzetek között olyanok, amelyeknek semmilyen éntartalmuk nincsen. Ezt fölismerve ma már inkább szinonimaként használják a két kifejezést (I. LEARY, M. R., *Self-Presentation. Impression Management and Interpersonal Behavior*. Brown & Benchmark, Madison, 1995. 2).

SCHLENKER szerint az emberi cselekvés nem véletlenszerű, hanem szükségszerűen bizonyos mintákat és terveket követ: ezek meghatározzák, hogyan látjuk önmagunkat, a minket körülvevő világot, és emellett kifejezik azzal kapcsolatos vágyainkat, hogy mások miként kezeljenek bennünket. Feltételezi egy általános viselkedésszabályozó törekvés, az *a s s z o c i á c i ó s a l a p e l v* (Association Principle, a továbbiakban: AP) létezését, amely mindenkit a vágyott képzetekkel való azonosulásra, illetőleg a nem vonzóaktól való elhatárolódásra készítet (SCHLENKER i. m. 105—10). Az AP emellett azt is jelenti, hogy az egyén maximalizálni próbálja a már magáévá tett tulajdonságok, kapcsolatok vonzerejét, illetve minimalizálni az általuk keltett esetleges ellenszenvet a partnerek előtt. SCHLENKER az asszociációk létrehozása mellett részletesen foglalkozik az énéírásokkal, az attitűdök és hiedelmek kifejezésével, a nem verbális magatartással, a külső eszközök (megjelenés, kellékek, díszletek) elrendezésével stb. A számos kísérleti eredménnyel igazolt általános énmegjelenítési eljárásokat (a szociálpszichológiában szokásos elnevezéssel: *taktikákat*) MARK LEARY újabb összefoglaló munkája az alábbiak szerint tárgyalja (LEARY i. m. 16—38): (1) énéírások: az egyén oly módon jellemzi önmagát, hogy ezzel az általa óhajtott benyomást közvetítse másoknak, (2) attitűdkinyilvánítások: olyan attitűdök hangoztatása, amelyek bizonyos tulajdonságok, érzelmek birtoklását sugallják, (3) attribúciós számadások: a benyomáskeltő úgy magyarázza a viselkedését, hogy fönn-tarthasson vele egy meghatározott szociális képet magáról, (4) emlékezteteli „találé-

konyság”: visszaemlékezés valóságos eseményekre, emlékek kitalálása vagy elhallgatása énbemutatósi megfontolásokból (ha valamilyen cselekedet nincs összhangban az egyén korábbi attitűdjével, a bizonytalanság látszatának elkerülése arra sarkallhatja, hogy új attitűdöt fogalmazzon meg, és azt régi meggyőződésének állítsa be²), (5) nem verbális viselkedés: a nyelvi üzenetek rendszerint a nem verbális jelzések gazdag készletével párosulnak, amelyek megerősítik, módosítják vagy teljesen fölváltják a szavak konvencionális jelentését, (6) társas azonosulás: nyilvánosság előtti közösségvállalás/elhatárolódás meghatározott személyekkel/személyektől (lényegében az AP-ről van szó), (7) konformitás és engedelmesség: viselkedéses alkalmazkodás a társas normákhoz és/vagy a mások által előnyben részesített választásokhoz, (8) díszletek, kellékek és a megvilágítás: a fizikai környezethez tartozó dolgok énmegjelenítési szándékú felhasználása, elrendezése, (9) egyéb stratégiák: proszociális viselkedés, agresszivitás, sport és testgyakorlás, kockázatvállalás (gyorshajtás, szenvedélyek), csoportmunka stb.

Az általánosan alkalmazott énmegjelenítési módszereken túl a szociálpszichológusok különös figyelmet szentelnek a kínos társas szituációk során alkalmazott viselkedési stratégiáknak. Kínos társas szituációval (social predicament) akkor találja magát szemben az egyén, amikor valamilyen esemény nem kívánatos következtetéseket válthat ki származását, jellemét, viselkedését, jártasságait vagy indítékait illetően (SCHLENER i. m. 125; TEDESCHI, J. T., REISS, M., *Verbal Strategies in Impression Management*. In: ANTAKI, C. (szerk.), *The Psychology of Ordinary Explanations of Social Behaviour*. Academic Press, London, 1981. 271). Ahhoz, hogy felismerje egy helyzet kínos voltát, mérlegelnie kell mások rá vonatkozó benyomásait, attribúcióit. Ennek megfelelően a benyomáskeltési folyamat kétféle értelmezést foglal magában. Az egyik a cselekvő saját helyzetmeghatározása (miért és mennyire kellemetlen a szituáció), a másik a kényelmetlenség elhárítására kiválasztott nyilvános magyarázat. A szóba jöhető verbális stratégiák (kifogások keresése, indoklások, kitérések, cáfolatok, bocsánatkérések, hibáztatások) számbavétele után TEDESCHI és REISS azt a hipotézist állítja föl, hogy az emberek sikeres vagy sikertelen produkcióikról olyan attribúciókat alakítanak ki, amelyek a lehető legkedvezőbb (vagy a legkevésbé kedvezőtlen) fényben mutatják be őket, és amelyek meggyőződésük szerint a jövőre nézve is feloldják a helyzet kínosságát (i. m. 308—9). A benyomáskeltés szemszögéből nézve a kinyilvánított attribúció arra szolgál, hogy általa megszerezzük mások helyeslését, mégpedig azáltal, hogy a nyilvánosság előtt saját érdemeinknek tudjuk be a jó dolgokat, és ezzel együtt csökkenteni próbáljuk a felelősségünket a rossz dolgokért (HEWSTONE, M. et al., *Szociálpszichológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1997. 155*).

Annak az alapvető kérdésnek a megválaszolásához, hogy voltaképpen mi a motivációs háttere a benyomáskeltés jelenségének, érdemes az egyén számára elsődleges funkcióiból kiindulni. Eszerint egyfelől segít kiváltani a kívánt hatást a partnerekből, létrehozza és fenntartja az énazonosságot és az énbecsülést, valamint szabályozza az élmények érzelmi vonatkozásait (LEARY i. m. 40—4). Néhány esetben mindemellett az elfogadtatás

² Ezen a gondolaton alapul a benyomáskeltés elmélete (impression management theory). Eszerint tehát az emberek törődnek azzal, hogy mások következetesnek tartsák őket, ezért attitűdválaszokat színlelhetnek a következetesség benyomásának kialakítása, fenntartása érdekében (TEDESCHI, J. T., ROSENFELD, P., *Impression Management Theory and the Forced Compliance Situation*. In: J. T. TEDESCHI (szerk.), *Impression Management Theory and Social Psychological Research*. Academic Press, New York, 1981. 147—80).

belső szükségletét is kielégíti. A nyereség, amelyet az egyén az én kíváncsi megjelenítésével megszerez, jótékony hatással van magára az interakcióra, sőt végső soron hasznos az egész társadalom számára.

Azt a motivációs bázist, amely arra ösztönzi az egyént, hogy kedvező képet igyekezzen kialakítani magáról másokban, LEARY *én megjelenítési motiváció* nak nevezi. Annak függvényében vagyunk motiválva mások rólunk szóló észleleteinek kontrollálására, hogy mennyire tartjuk céljaink elérése szempontjából relevánsnak mások benyomásait, céljaink mennyire értékesek, fontosak számunkra, és tapasztalunk-e valamilyen ellentmondást aktuális és ideálisnak gondolt megítélésünk között az adott szituációban (i. m. 54).

Általában véve mégiscsak tisztázhatatlannak látszik, hogy a benyomáskeltés, az én-megjelenítési stratégiák alkalmazása mennyiben tudatos és mennyiben önkéntelen viselkedés. Az emberek személyiségjegyeik szerint nyilvánvalóan különböznek egymástól az önfigyelés mértékében, továbbá olyan közösségi hatások, mint a mintakövetés, a divat, valamint a helyzeti tényezők (pl. egy kínos szituáció) valamelyest elfedik a reakciók hátterét. A társadalom egészét figyelembe véve azonban nem lehet véletlen a benyomáskeltés keretében tárgyalható jelenségek nagy száma és gyakori megnyilvánulása. Ennek megfelelően az énbemutatásra szolgáló nyelvi stratégiák elemzésében nem az egyes ember viselkedésbeli tudatosságát kívánom hangsúlyozni, hanem azt az egyéni és személyközi funkciót, amelyet a szóba kerülő kommunikációs eszközök betöltenek vagy betölthetnek.

B) A pragmatikai alapok. — Az előzőekben tárgyalt általános viselkedési stratégiákat az azonos lélektani motiváció köti össze. Ahhoz azonban, hogy teljesebb képet kapjunk az emberi interakciók természetéről és így magáról a társalgásról, ki kell egészíteni az elmondottakat a pragmatikai kutatások legfontosabb eredményeivel.

PAUL GRICE „Logika és társalgás” című cikkében (Logic and Conversation. In: COLE, P., MORGAN, J. L. szerk., Syntax and semantics, vol. 3. Academic Press, New York, 1975. 41—58) föl hívja a figyelmet azokra a körülményekre, amelyek a társalgást annak tárgyatól függetlenül irányítják. Feltételezése szerint bármilyen beszélgetés résztvevői közös célt vagy legalábbis egy közösen elfogadott és elvárt irányt követnek, s ezt együttműködési alapelvnek (Cooperative Principle, a továbbiakban: CP) nevezi el (i. m. 45). Ennek párhuzamait megtalálhatjuk a nem (vagy nem elsősorban) beszélgetéses jellegű érintkezésekben is, így a CP voltaképpen általános viselkedésszervező konvenció. A hatálya alá tartozó maximákat a szerző a társalgásra összpontosítva fogalmazza meg (i. m. 45—6, áttekintésükre l. a 2. ábrát). Rájuk támaszkodva fejti ki implikátúra-elméletét, amely szerint a CP betartása mellett valamely maxima megsértésével a beszélő egy olyan gondolatot akar partnere tudomására hozni, amely explicit módon nincs benne a megnyilatkozásban, de kikövetkeztethető együttesen a szavak konvencionális jelentéséből, a CP-ből és maximáiból, a megnyilatkozás nyelvi vagy egyéb kontextusából, más háttérismeretekből, valamint abból a kölcsönös feltevésből, hogy a fentiek minden résztvevő számára relevánsak és hozzáférhetők (i. m. 50).

GRICE társalgási elveivel kapcsolatban többféle bírálat fogalmazódott meg a szakirodalomban (vö. LEECH, G. N., Principles of Pragmatics. Longman, London—New York, 1983. 79—103; MEY, J. L., Pragmatics. Blackwell, Oxford—Cambridge, 1993. 67—82; BAŃCZEROWSKI, J., A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. Nyr. 1997: 49—62). Ezek egyik csoportja az ellentmondások, átfedések föloldására törekszik. HARNISH például a mennyiség és a minőség kategóriáját összevonhatónak tartja, és az így származtatott maximát ekképpen definiálja: „Tedd az evidenciád által igazolható legerősebb releváns állítást” (idézi: LEECH i. m. 85). SMITH és WILSON, majd őket bírálva LEECH

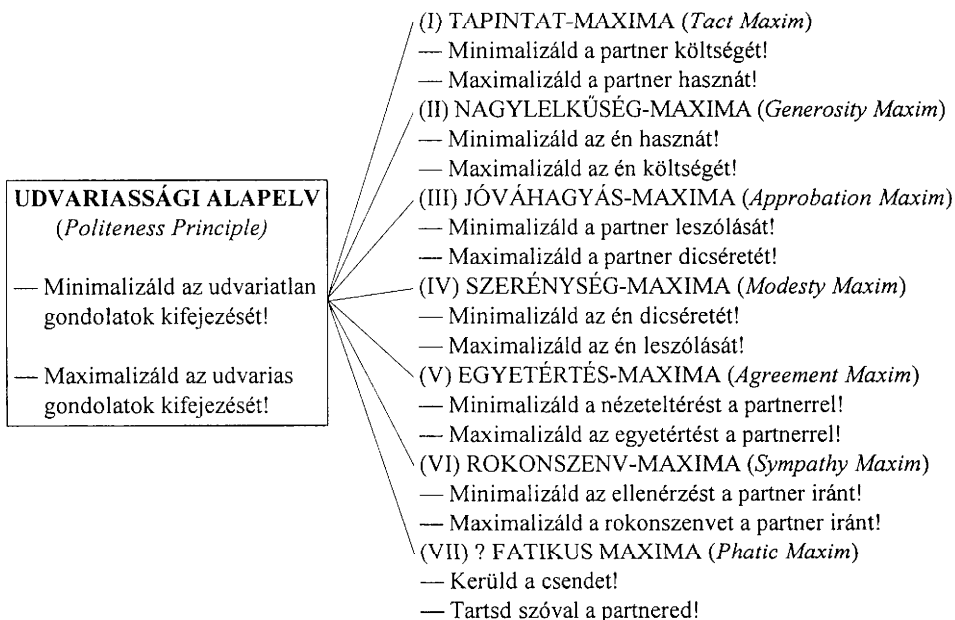
a GRICE által pontosan ki nem fejtett relevanciafogalmat igyekszik explicitté tenni: „egy U megnyilatkozás akkor releváns egy beszédhelyzetben, ha értelmezhető a beszélő vagy a hallgató valamilyen társalgási céljához való hozzájárulásként” (i. m. 94). Sokan úgy látják, hogy a grice-i maximák nem adnak számot a nyelvi kommunikáció minden aspektusáról, ezért kiegészítésre szorulnak (pl. LEECH i. m.), és vannak, akik másféle alapelvvel, illetve alapelvekkel magyarázzák a konverzáció jelenségeit (pl. SPERBER, D., WILSON, D. i. m.). Maga GRICE is elismeri, hogy egyes maximák megsértése nem ugyanolyan következményekkel jár az interakcióra nézve, mint másoké, illetőleg számos egyéb (esztétikai, szociális vagy erkölcsi) maxima létezik, amelyeket a társalgók rendszeren követnek, és modelljét általánosítani (bővíteni?) kellene annak érdekében, hogy például a nyelvi befolyásolás folyamata szintén értelmezhető legyen a keretein belül (GRICE i. m. 46–7). Mivel a társalgást célirányos, racionális viselkedésnek tekinti, rendeltetését pedig a lehető leghatékonyabb információcserében látja, maximái tulajdonképpen az ideális, adekvát nyelvhasználat iránti filozófiai kíváncsiságból fogannak (i. m. 47–8). Ez a dolgozat azonban több olyan nyelvhasználati jelenséggel kíván foglalkozni, amelyekre a grice-i elmélet csak áttételesen terjeszthető ki. Az implikátúra-modell azonkívül legfőképpen csak arra adhat választ, hogy *h o g y a n* sértik meg a megszólalók az együttműködés egyik-másik maximáját, következtetésre készítetve a hallgató(ságo)t, de arra nem, hogy tulajdonképpen *m i é r t* teszik ezt. Ebből a szempontból sok mindenre magyarázattal szolgálhat az énmegjelenítési motiváció és a benyomáskeltési stratégiák modellje, amely tehát nem pusztán a leírása, hanem a magyarázatra is törekszik (vö. SPERBER—WILSON i. m. 31–8).

LEECH úgy véli, hogy a GRICE által vázolt keret nem minden társalgási jelenség értelmezéséhez elegendő, ezért szükség van más, udvariassági maximák feltételezésére is (LEECH i. m. 131–9). Az udvariassági maximák a szerző által az együttműködési alapelvhez csatolt *u d v a r i a s s á g i a l a p e l v* (Politeness Principle, a továbbiakban: PP) alkategóriái, és a személyközi retorika formálásában kapnak szerepet. Az *u d v a r i a s s á g n a k* azonban nem kapjuk meg a pontos meghatározását LEECH-től, ugyanis csupán annyit mond, hogy bizonyos beszédteksterek inherensen udvariasságok, mások inherensen udvariatlanok, illetve, hogy a PP lényegében arra vonatkozik, hogy növeljük minél nagyobbra az előzékeny aktusok udvariasságát („pozitív udvariasság”), és csökkentjük a lehető legkisebbre az udvariatlan megnyilvánulások következményeit („negatív udvariasság”) (i. m. 83–4). Eltekintve attól, hogy az udvariasság erősen relatív (MEY i. m. 68) és kultúrafüggő (BÁNCZEROWSKI J., *A nyelvhasználat elvi és etikai dimenziói*. Nyr. 1998: 16–7) pragmatikai kategória, LEECH a PP-vel voltaképpen a társalgás szociális, interperszonális természetét hangsúlyozza. Figyelemre méltók azok a párhuzamok, amelyek a benyomáskeltés általános viselkedési stratégiái (pl. SCHLENKER asszociációs elve) és LEECH udvariassági szándékból eredeztetett maximái között ismerhetők fel. LEECH könyvében bevezet még két, ún. magasabb rendű elvet (az ironia és az ugratás elvét), valamint további két, az udvariasság körétől független maximát a túlzó és eufemisztikus megszólalások számára. LEECH udvariassági maximáit és egyéb elveit az 1. ábra foglalja össze.

Az énmegjelenítésről mondottakat LEECH konverzációs elveivel egybevetve világosan látszik, hogy az udvariasságnak nagyon sok köze van a benyomáskeltéshez. LEECH azonban nem tekinti céljának, hogy fölkutassa a konverzációs maximák szociálpszichológiai hátterét. Nem magyarázza meg, miért használnak a társalgók bizonyos nyelvi fordulatokat, hanem az adatokból pusztán általánosításokat tesz: olyan elveket vezet le, amelyek szerepet játszhatnak a kommunikátorok nyelvi választásaiban. Kérdéses marad viszont a kulcsfogalom, az *u d v a r i a s s á g* mibenléte már csak azért is, mert meghatározás hiányában nem ellenőrizhető, hogy a megfogalmazott maximák kiterjednek-e az

udvariasság valamennyi nyelvi jelenségére, és hogy a tárgyalt nyelvi jelenségek valóban (csak) az udvariasság megnyilvánulásai-e. Mindazonáltal LEECH megállapításai — ahogyan azt látni fogjuk — mindenképpen forrásértékűek a benyomáskeltő nyelvhasználat elemzésében.

1. ábra

Magasabb rendű elvek

IRÓNIA-ELV (*Irony Principle*)

- Ha már mindenképpen sértőt kell mondanod, az legalább ne legyen szembeütő konfliktusban a PP-vel, de indirekt módon, implikátúra segítségével megérthesse a partner megjegyzésed igazi szándékát!

UGRATÁS-ELV (*Banter Principle*)

- Fejezd ki a partnerrel való összetartozásodat rá nézve (I) nyilvánvalóan hamis és (II) nyilvánvalóan udvariatlan állítással!

Egyéb elvek

ÉRDEKESSÉG-ELV (*Interest Principle*)

- Mondj olyat, ami váratlan, ezért érdekes!

POLLYANNA-ELV (*Pollyanna Principle*)

- Kerüld a kellemetlen témákat!
- Részesítsd előnyben a kellemes témákat!

BROWN és LEVINSON udvariassági univerzáliai (BROWN, P., LEVINSON, S., *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.)

szociálpszichológiai alapozásúak. A szerzőpáros a goffmani homlokzat óvásával hozza kapcsolatba azokat az irracionálisnak tűnő egyezéseket, amelyek a legkülönbözőbb nyelvek között fennállnak, holott eltérést jelentenek a maximálisan hatékony kommunikációs módoktól. Elméletük nem a társalgás végső alapelvét vagy alapelveit próbálja körvonalazni, hanem nagy számú kommunikációs stratégia feltételezésével részeire bontja, aztán újra fölépíti a nyelvi udvariasság eszköztárát. Legfontosabb fogalmai a *negatív homlokzat* (minden embernek az a kívánsága, hogy cselekedeteiben mások ne akadályozzák), a *pozitív homlokzat* (minden embernek az a kívánsága, hogy vágyai legalább néhány más ember számára kívánatosak legyenek) és a *homlokzatfenyegető aktus* (a beszédaktusok azon típusa, amely lényegéből adódóan fenyegeti a homlokzatot). A stratégiák részletekbe menő tipológiájának bemutatására e helyütt nincs mód. Szintén hivatkozási alapjai lesznek viszont a nyelvi példák elemzésének, jóllehet a jelen dolgozat annyiban közelebb áll a grice-i és leech-i pragmatikai hagyományhoz, hogy a lehető legáltalánosabb magyarázatokat és a lehető legegyszerűbb, legszemléletesebb összefüggéseket keresi a társalgási jelenségek modellezésében.

3. A nyelvi benyomáskeltés stratégiái és főbb eszközeik.
— Mivel a nyelvészet számára csak abban az esetben lehet hasznos a benyomáskeltési elmélet és a benyomáskeltő stratégiák tanulmányozása, ha az kimutathatóan leképeződik a nyelvhasználatra (vagy akár a nyelvi rendszerre is), meg kell határozni a nyelvi benyomáskeltés jelentéstartalmát: olyan nyelvi elemek használata, amelyeknek a (illetőleg: nyelvi elemek olyan használata, amely) segítségével a beszélő mások róla alkotott képét igyekszik befolyásolni (NEMESI A. L., Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat: Nyr. 1997: 493). Ez a megfogalmazás illeszkedik a schlenkeri benyomáskeltés-értelmezéshez, és nyilvánvaló az összefüggése PÉTER MIHÁLY expresszivitás-definíciójával: „nyelvi expresszivitáson általánosságban a nyelvi eszközöknek olyan használatát (illetve: olyan nyelvi eszközök használatát) értjük, amely a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelvevő(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja” (PÉTER M., Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben: ANyT. 15: 231). Ez nem véletlen, hiszen a nyelvi benyomáskeltéshez legközelebb álló stilisztikai kategória éppen a *nyelvi expresszivitás*.

A nyelvi benyomáskeltésnek azért van nagyon nagy jelentősége a társalgásban, mert hatással van a hallgató(ság) nyelvi értékítéletére. A *nyelvi értékítélet*, mint bármiféle más értékítélet, szerves velejárója a társas interakcióknak: valamely nyelvi forma vagy formák használata alapján akarva-akaratlanul magáról a nyelvet használó egyénről — személyiségéről, státusáról, műveltségéről, származásáról stb. — gondolunk, feltételezünk bizonyos dolgokat (KISS J., Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 145). Ezzel a kommunikátor rendszerint tisztában van, és az énmegjelentési motiváció arra ösztönzi, hogy erőfeszítéseket tegyen a nyelvi értékítélet irányítására. Szociolingvisztikai vizsgálatok bizonyítják például, hogy az emberek általában igyekeznek korrigálni a nyelvjárásias beszédet, mert azt alacsony társadalmi állással, kisebb intelligenciával, fizikai munkakörrel szokta a köztudat gondolatban összetársítani (KISS: i. h.). A vélemény kialakítása persze mindig attól függ, milyen normához viszonyít a hallgató. Mégis, a nyilvános kommunikációban többnyire a tágabb közösség szokásrendszere (nyelvi tekintetben a standard) a mintaadó, ennek van a legnagyobb presztízse (KISS i. m. 136).

A nyelvi benyomáskeltés tehát szerepet játszik a nyelvi elemek, kifejezőmódok közötti választásban, így kutatása beletartozik a pragmatika VERSCHUEREN által fölvázolt

programjába (VERSCHUEREN, J., *Understanding Pragmatics*. Arnold, London—New York, 1999.). VERSCHUEREN szerint a nyelvhasználat nem más, mint szüntelen nyelvi választás (i. m. 55—69). Ezek a választások kiterjednek a nyelvi rendszer minden szintjére, a területi, társadalmi vagy funkcionális szempontból megosztott variációkra, és a tudatosság bármely fokát képviselhetik. Fontos megjegyezni, hogy nem csupán nyelvi formák szelekciójáról van szó, hanem stratégiáikról is. Nyelvhasználati stratégiákon pedig az explicit és implicit jelentésgenerálás közötti egymásra hatás kiaknázásának módozatai értendők (i. m. 156).

Feltételezhető, hogy a választások valamilyen mértékben kihatnak a nyelv életére oly módon, hogy változásokat indukálnak, illetve hozzájárulnak más tényezők (pl. az analógia, a gazdaságosságra törekvés, a más népekkel, nyelvekkel való érintkezés stb.) által megindított vagy támogatott folyamatok menetéhez, végkifejletéhez. Mind a szinkrón, mind a diakrón nyelvészetben több, a nyelvi benyomáskeltéssel érintkező magyarázó fogalom használatos (például a nyelvi attitűdök, a presztízs, a stigmatizáció, a hiperkorrekció, a sznobság, a mintakövetés, a divat). A kérdés alaposabb vizsgálata a nyelvtörténet és a pragmatika elméletének, módszertanának ötvöztését teszi szükségessé.

A) Ha a benyomáskeltő viselkedésformákat közös motivációs alaphól származtatjuk, a nyelvi benyomáskeltés stratégiáit is vissza kell tudnunk vezetni egy átfogó tapasztalati tézisére, amely mindannyiunk kommunikációs magatartásában tetten érhető. Nevezzük ezt nyelvi benyomáskeltési stratégiának, és fogalmazzuk meg ekképpen: az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyennek szeretnék, ha mások látnák őket (vö. NEMESI i. m. 492). A meghatározás nem mondja meg egészen pontosan, hogy milyennek is akarjuk mutatni magunkat a kommunikációban. Erről az érvényességi körébe rendelt „alstratégiák” adnak majd számot. Amit a nyelvi benyomáskeltési stratégia megfogalmazása kifejez, az a szociálpszichológiai tanulságokkal összhangban pusztán annyi, hogy az emberek tudatosan vagy öntudatlanul igyekeznek vágyaik szerint befolyásolni mások velük kapcsolatos képzeit. Ilyen értelemben a nyelvi benyomáskeltési stratégia kultúrától független, egyetemes konverzációs törekvés lehet, nyelvi és nem nyelvi eszközei viszont természetesen kultúrafüggőek.

Ha meg akarjuk határozni általánosságban azoknak a nyelvi jelenségeknek a halmazát, amelyek a nyelvi benyomáskeltési stratégiát tükrözik, nem találunk egyetlen olyan ismert nyelvészeti kategóriát, amelynek segítségével ezt maradéktalanul elvégezhetnénk. Mindazonáltal a nyelvhasználatlalt foglalkozó tudománysszakok több olyan terminus technicus-szal dolgoznak, amelyek — bár többé-kevésbé átfedik egymás jelölétét — alkalmasak a benyomáskeltő eszközök körülhatárolására. Vegyünk sorra közülük néhányat.

Inherensen benyomáskeltőek az expresszív nyelvi elemek. A nyelvi expresszivitás (PÉTER MIHÁLYTÓL idézett) fogalma adja a nyelvi benyomáskeltés legszorosabb megközelítését. Kiterjedésük mégsem teljesen azonos egymással. Tekintsük például a *Voltaképpen jól szerepelt az együttes* megnyilatkozást olyan közléshelyzetben, amikor például egy labdarúgócsapat edzője értékelést ad munkájának eredményeiről. Megnyilatkozása nem minősíthető expresszívnek, benyomáskeltőnek viszont igen, tudniillik eufemisztikus íze van: nem minden úgy sikerült, ahogyan azt a szakvezető szeretne volna (vö. HERMAN J., IMRE S., *Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon*: MTud. 32/7—8, 1987: 526). Az expresszivitás beépül a nyelvbe: nyilvánvalóan expresszívek az olyan minősítő szavak, mint a *gebe*, *mázolmány*, *némber*, *vihog* stb., az idiómák (*kereket old*, *bakot lő*, *olajra lép*, *pofüra esik* stb.), egyes képzők bizonyos jelentései (pl. a kicsinyítő képzőké: *mérnököcske*, *dolcsi* 'dollár', *színházadsi* — nem mint gyermekjáték, hanem mint felnőttek viselkedése — stb.), a túlzó értelmű összetételek (*hőféhér*, *koromfekete* stb.) és még sorolhatnánk (vö. PÉTER M., *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és*

módjai. Tankönyvkiadó, Bp., 1991.). Mindez arra vall, hogy érdemes az expresszivitás és a nyelvi benyomáskeltés összefüggéseit alaposabban tisztázni. Érdekes kutatási terület lehet a benyomáskeltés grammatikailizálódásának kérdése is.

Benyomáskeltők a stílus- és normatörések, mert az adott kontextushoz nem illő, ám valamilyen okból mégis követendőnek gondolt szándékokat, képzeteket tükröznek. A stílustörés egyik leggyakoribb esete, amikor a hivatalos ízü szavak bizalmasabb stílusú kifejezésekkel keverednek: *Végtelen megtiszteltetésnek érzem, hogy a kedves szülőket én köszönhetem gyermekük névadása alkalmával, mivel ezen b é b i élő bizonyítéka házasságkötésükkel elhangzott jókívánságaimnak* — mondja az anyakönyvvezető (MMNyünk. 81), vagy amikor túlságosan közvetlen, affektív nyelvi formát használ valaki nagyobb nyilvánosság előtt: *És hány évesek a m a n ó k á k ?* (ti. az óvodások) — kérdezi a vetélkedő műsorvezetője a játékostól, akinek a foglalkozása óvónő. Normatörő nyelvjárási vagy regionális köznyelvi kontextusban a standard formák használata a tájnyelvi megfelelő helyett (pl. Abaújban *lecet* tárgyragos alakváltozat él a standard *lécet* helyett, a *síkáló* az elterjedt megnevezése a *sodrófának*; a *kutacs* a *pizskavasnak*, a *műt/operál vmre* vonzat él a *vmvel* helyett stb.).

Benyomáskeltők a konvencionális jelentésekhez képest neológ (vagy alkalmi) kommunikációs jelentések, amennyiben újszerű viselkedésmódot jelentenek a szokásos beszédszituációban. Neológ jelentésárnyalata fejlődött ki napjainkban egyebek között a *szól* (pl. *az élet nem arról szól, hogy...*), a *lenyúl* (pl. *lenyúlták az összes pénzem*) és a *működik* (pl. *a politika nem úgy működik, hogy...*) igéknek (vö.: ZIMÁNYI Á., A *szól* jelentésváltozása: ÉAny. 18/4. 1996: 6; BÜKY L., Valaki *lenyúl* valamit: ÉAny. 19/1. 1997: 12; ÜÖ., Minden *működik*? ÉAny. 19/5. 1997: 14).

Benyomáskeltők a pragmatikában sokat tárgyalt társalgási implikaturák is, ha az implikált üzenet tartalmaz az énrre utaló információt. Benyomáskeltő lehet — GRICE egyik példáját idézve — a második beszélő a következő beszélgetésrészletben, ugyanis abbéli tájékozottságára is utal, hogy mi áll Smith New York-i utazásainak hátterében:

— *Úgy látszik, Smithnek mostanában nincs barátnője.*

— *Újabban sokat jár New Yorkba.*

Szintén benyomáskeltő implikatura a korábban említett *Voltaképpen jól szerepelt az együttes* nyilatkozat.

B) Számos kommunikációs jelenség utal arra, hogy az interakció során a felek általános törekvése a partner kíváncsiságának fölkelte, az érdekesség képzetének közvetítése a másik számára. Ennek legfőbb eszköze a nem verbális viselkedés mellett a beszédtema megválasztása és a nyelvi megformálás módja lehet. A mai tömegtársadalmakban a nyelvi érdeklődéskeltés azért kap különösen nagy hangsúlyt, mert az egyén gyakran kerül kapcsolatba másokkal, nagyon sok információt kap partnereitől, és közülük csak azokat jegyzi meg, amelyek valamilyen jelöltséggel bírnak számára. Az érdeklődéskeltés stratégiája vélhetően minden közösségben megmutatkozik valamilyen mértékben, legfőkébb a motiváció erőssége tér el aszerint, hogy mekkora az adott közösség, mennyire gyakori az interakció a tagjai között, milyenek a kulturális szokások stb. PÁTROVICS PÉTER áttekintése (Beszédaktusok — konverzációs stratégiák — kultúrák: Nyr. 1998: 142—50) például arra enged következtetni, hogy a nyugati világban jóval nagyobb az érdeklődéskeltés szerepe, mint, mondjuk, a távolkeleten, ahol az évszázados hagyományok a szerény, visszafogott magatartásban jelölik meg a követendő mintát.

A retorikai alakzatok közül a túlzás (hiperbola) a legközkeletűbb érdeklődéskeltő nyelvi jelenségcsoport. A túlzás igazságértékét, valóságtartalmát tekintve kétségtelenül téves (*Mérhetetlen magasak azok a fák!*) vagy ellenőrizhetetlen (*Felülmúlhatatlan*

volt abban a szerepben!) állításforma: a végletek megragadásával erősíti az ábrázolás elevenségét. A lexikai állományból például a *végtelen*, az *elenyésző*; az állandósult szerkezetek között az *égnek áll a haja*, *leissza magát a sárga földig*, *kiszívja a vérét* stb.; az „ijesztő” túlzások csoportjából a *borzalmasan tetszett*, *eszméletlen kedves*, *rettenetesen örül* stb. ad lehetőséget a „nagyotmondásra” a beszélgetésben.³ A túlzás érzelmi azonosulásra készíti a beszédpartnert, hiszen például a *Nekem iszonyúan tetszett!* Kinyilatkoztatásra rendszerint szokatlannak és tapintatlannak minősülne az olyasféle válasz, mint a *Szerintem meg csapnivalóan rossz volt* (vö.: VirLex. 4: 480—5; NEMESI A. L., Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában: Nyr. 1998: 25–9).

Erős stílushatást váltanak ki a kakofemisztikus beszédek, különösen az etikai-esztétikai tabuszavak (példákkal együtt l.: VirLex. 5: 863—4; DEME L. et al., Nyelvi illentan. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1987. 345—52). Terjedésük hátterében többek között a hatáskeltés mai standard eszközeinek konvencionizálódása, a kifejezés erősítésének, nyomósításának a szándéka áll. Érdeklődést lehet kelteni késleltető szövegépítéssel is: *Jövök le a lépcsőn, és mit gondolsz, mit látok? — óriási rendetlenséget, a telefonkagyló félretéve, és mindent szanaszét dobált ruhadarabok borítanak...* (BROWN—LEVINSON i. m. 106). Szintén van efféle funkciója a társalgási implikaturának, mert arra ösztönzi a hallgatót, hogy mélyebbre hatoljon a közlés jelentésrétegeiben, mint az explicit üzenetátadás esetében.

Az egyes nyelvekben az említetteken kívül további sajátos eszközei alakulhatnak ki a szóban forgó stratégiának. A mai magyar beszélt nyelvben például viszonylag új keletű a *ne tudd meg!* témaindító frázis, amelynek szó szerinti illokúciós értékét társalgási kulcsa szerint nem kell komolyan venni, ugyanis a kommunikátor várhatóan el fog mondani egy számára érdekes, szokatlan eseményt: *Ne tudd meg, kivel találkoztam: X. Y-nal!*, *Ne tudd meg, milyen rosszul sikerült a nyaram...*, *Ne tudd meg, milyen beteg voltam...* stb. (NEMESI 1997. i. m. 494—5). Egy másik példát említve, a *komoly* melléknévnek van olyan használata, amely inkább a 'figyelemre méltó, nagy, jelentős, súlyos' jelentések felé mutat: *komoly erő* képvisel, *komoly sikert arat*, *komoly eredményeket mutat fel* stb.

Az elmondottakat összegezve a következő benyomáskeltési stratégiát rögzíthetjük (vö. NEMESI i. m. 493): mások érdeklődésének, kíváncsiságának fölkelése, fenntartása, fokozása nyelvi eszközökkel. A szakirodalmi előzmények közül támogatja egy ilyen stratégia feltételezését LEECH érdekesség-elve, illetve BROWN és LEVINSON pozitív homlokzatról szóló elképzelése a modellükben kétféle összefüggésben is előkerülő „túlozz!” stratégiával.

C) Az interakció sikeréhez elengedhetetlen, hogy a felek minimalizálják a véleménykülönbségüket, és a kapcsolódási pontokat erősítsék meg egymás állításaira reagálva. Ellenkező esetben ugyanis könnyen feszültség, vita keletkezik, amelynek nyomán a résztvevőkben kedvezőtlen kép alakulhat ki a másikról. A jelenségre LEARY az attitűd-kinyilvánítások címszóval utalt, nyelvi leképeződései számára pedig LEECH a jóváhagyás-, értékes rokonszenv-maximát, míg BROWN és LEVINSON a „Törekedj egyetértésre!”, „Kerüld a nézeteltérést!” stratégiát állította föl. A jelentőségbeli különbségektől eltekintve az érzelmi azonosulásra törekvés is univerzális viselkedési elvnek látszik az emberi társadalmakban, hiszen az érintkezés konfliktusainak elkerülését, föloldását célozza. Egyszerű megfogalmazása ez lehet (vö. NEMESI i. m. 493): érzelmi azonosulás a partner állításával, attitűdjével.

Az egyetértésre, beleegyezésre vonatkozó elvárások az egyes kultúrákban természetesen más-más erősségűek (vö. PÁTROVICS i. m. 147—8). Különbőség van például az

³ Ugyanez a kifejezésforma más nyelvekben is megvan: l. PÉTER M. 1991. i. m. 77.

angol nyelv szigetországi és amerikai használata között: az amerikaiakra a direktség inkább jellemző; ezt többé-kevésbé egymástól is elvárják a partnerek, ellenben a brit angolban gyakoriak az ún. utókérdések (tag question), valamint az *I think* 'úgy gondolom', *it seems* 'úgy tűnik', *I'm afraid* 'attól tartok' típusú bevezetők. A spanyol nyelvterületen semmiképpen nem illik egy javaslatot látványosan elutasítani, hanem azt szokás felelni, hogy majd meglátjuk, vagy próbáljuk meg. Ezeket a válaszokat azonban nem lehet beleegyezésnek tekinteni. A görögök sem szívesen adnak kerek elutasítást tartalmazó választ, ehelyett homályos ígéreteket tesznek vagy témaváltást alkalmaznak. A japán kultúrában pedig annyira erős az egyetértésre való törekvés, hogy a beszélgetőpartnerek szinte soha nem mondanak ellent egymásnak, inkább többértelmű választ adnak. Az esetleges nemleges választ is az *igen* szócska vezeti be, ugyanis a társalgás során a harmónia fenntartását mindennél fontosabbnak tekintik, és akár a saját vélemény elhallgatásával is elősegítik.

Mivel a hallgatói szereppel függ össze, ez az a stratégia, amelynek létezése talán könnyebben igazolható a nem verbális kommunikáció elemzésével, mint konkrét nyelvi eszközeinek kimutatásával (gondoljunk a jól ismert „udvarias mosoly”-ra vagy a bólogatásra). Ide tartoznak azonban az igenlő, beleegyező, ráhagyó, megerősítő fordulatok (pl. *Szerintem is, Ahogy mondod, Hát ez az!, Ez az igazság, Ne mondd!* stb.), illetőleg az alábbihoz hasonló ismétlések, visszakérdezések:

— *Képzeld, annyian voltak a vonaton, hogy végig állnom kellett.*

— *Te jó ég, végigálltad az utat?!*

D) A társas lény csak akkor érvényesülhet a közösségben, ha alkalmazkodik a szociális szabályokhoz, tiszteletben tartja a csoportnormákat, és igyekszik eleget tenni nekik. Az ideális társadalmi céltételezések követése egyetemes emberi viselkedésforma. Az viszont, hogy egy-egy kultúrában mi számít értékesnek, követendőnek, már meglehetősen nagy eltéréseket mutathat. Ebből következően „a társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése” stratégiával különböző kommunikációs törekvéseket foglalhatunk össze, amelyek között lehetnek univerzálisak, de lehetnek olyanok is, amelyek csak meghatározott nyelvközösség(ek)ben érvényesek.

a) Talán az egyik legnagyobb közösségi érték a műveltség, tájékozottság, hiszen általa nemcsak eszmei elismerésre, de gyakorlati előnyökre is szert tehet az egyén. A nyilvánítására való túlzott, erőltetett törekvés azonban szinte minden kultúrában szemben áll a szerénység, mértékletesség kívánalmával, így „mutasd magad műveltnek, tájékozottnak” stratégiával a kommunikáció során általában óvatosan bántanak az emberek. Ennek ellenére elég sok példa igazolja jelenlétét a társalgásban.

Az idegen nyelvek tudása presztízsforrás. Bizonyos szöveghelyzetekben a műveltség, világlátottság, beavatottság képzetét idézhetik föl a beszédbe szőtt (nem közkeletű) idegen szavak, fordulatok. Ezek egyik csoportja görög-latin eredetű, a klasszikus műveltség körébe tartozik, és az egykori kötelező középiskolai latintanítás nyomán hódított teret a nyelvhasználatban: *mutatis mutandis* ('a szükséges változtatásokkal'), *de facto* ('valóságosan, ténylegesen'), *par excellence* ('valódi, igazi') stb. A mai társalgásban viszont már gyakorta keresettnek, hivatkozónak tűnnek, a latintudás visszaszorulásával jelentőségük egyre kevesebben ismerik, nemritkán más értelmet tulajdonítanak nekik. Az *anno* (lat. 'évben, évében') szó például az élőnyelvben magára vette az 'egykor, akkor(iban), valamikor, valaha, hajdanán, régen(te)' jelentést (*A magam részéről én vettem a nno a fáradtságot, és...; Ott vadásztak a nno az állami és pártvezetők...*), holott a latinban így csak szerkezettagként szerepelhetett (BÜKY L., Annó: ÉAny. 20/2. 1998: 4). A benyomáskeltő idegen szavak másik csoportjába az újabb keletű divatos idegen szavak sorolhatók: *image, project, tender, team, marketing, nonsense, feeling*, illetőleg idegen nevek, névalakok, becenevek, névadási minták, ejtésformák divatja: *Jennifer, Claudia*,

Lesley, Szőke Jánosné Kovács Anna → *Szőke Anna*, [E:]rópa, Hel[z]inki stb. (vö.: NymKk. 1: 924—5; BENKŐ L., Sznobság a nyelvhasználatban: Nyr. 1994: 381—4).

Természetesen nemcsak az általános műveltséget, hanem egy szűkebb szakterületen való jártasságot is sugalmazhatja valaki tudatosan vagy öntudatlanul szakszavak, zsar-gonelemek (*dzsídipí, szignifikáns, kontrasztív, index, korreláció, regiszter, homepage* stb.) használatával.

b) Az emberi társadalmak rétegződése során különféle tényezők hatására presztízs-viszonyok alakulnak ki a közösségen belül, és ennek megvannak a következményei a nyelvhasználatra nézve is, mégpedig az azonos funkciót betöltő elemek közötti választásban. Mivel nyílt presztízse a standard formáknak van, a választás rendszerint ezek javára érvényesül. Az abaúji regionális köznyelv például erőteljesen *e*-ző (*veder, cserep, tehen, fazek, kerek* 'kerék', *szeker, felé* 'fölé' stb.), de formális beszédhelyzetekben (pl. az iskolában) jellemző a standardhoz való igazodás. Az effajta viselkedési stratégia szorosan összefügg a műveltség bemutatásának szándékával. Fogalmazzuk meg így: *mu-tasd magad választékosnak*.

A nyelvi finomkodás, az alacsonyabb presztízstű társadalmi rétegekhez (valóan vagy tévesen) asszociált szavak ízlésesebbnek vélt formákra való kicserélése általános gyakorlat a vendéglátásban, kereskedelemben: *serpenyős rostélyos* ('paprikás krumpli'), *burgonyás hengerke* ('krumplinudli'), *bécsi szelet* ('rántott hús'), *fehérrepa* ('petrezselyem'), *borotvaecset* ('pacsma') stb. (BENKŐ L. i. m. 380). A stratégia emellett gyakran nyilvánul meg *túl helyesbítés* (hiperkorrektció) formájában (tulajdonképpen ez a választékosságra való törekvés hátulütője): a betűjtés (*l[á]tja, é[lj]en* stb.), a ragozási tévedés (*könyörgöm, jöjjék velem, elmegyek a templomba, halasztjátok el a döntést!* stb.), a hiperurbanisztikus hangbetoldás (*szolda, szölke*) stb. (vö. KISS i. m. 147) a leggyakoribb megnyilvánulása.

c) Nagy számú nyelvi példa igazolja a játékosság, könnyedség, szellemesség társas szerepét, főleg a bizalmas érintkezésben. Mindez alkalmasint arra vezethető vissza, hogy a barátságos, közvetlen, vidám föllépés általában pozitív visszajelzést vált ki, és ezáltal elősegíti az interakció sikerét. Nem minden kontextusban azonos viszont a megítélése (l. a stílustörés jelenségét).

A szellemesség (szellemeskedés) megnyilatkozási módjai egyes közhelyek, köz-helyszerű szólások, szótörzítések: *madárnak nézi, ha jól csalódom, fel vagyok homályosítva; elvan, mint a befőtt; agyilag zokni* 'ostoba'; *vagy megszokik, vagy megszökik; somolyog* stb. A hangutánzó *csörög* ige névátvitel útján '<több, egymáshoz ütődő kemény tárgy> éles, zörgő hangokat ad' → 'úgy mozgat valamit, hogy az csörögő hangot adjon' → 'működésbe hoz egy készüléket, amely ennek hatására csörögő hangot ad') a 'felhív, telefonál' jelentéssel bővült, és többféle igekötőt vehet maga mellé a viszony-mozzanatok kifejezésére (*felcsörög, odacsörög, átcörög, becsörög, visszacsörög*).

Körülbelül a rendszerváltozás óta megfigyelhető egyes egészen bizalmas vagy vul-gáris hangulatú ironizáló szleng kifejezés rendszeres fölbukkanása kevésbé közvetlen beszédhelyzetekben is: *megegyezt egy telefont, dugig vannak, balhézik, sumákol, kicsinálja magát, csaj, kajál, bukta* ('bukás, csőd, vereség'); a tabuszavak eufemizmusai: *balfék, basszus* (mint indulatszó), *elcseszi, elbaltázza* stb. (l. KÖVECSES Z., Magyar szlengszótár. Eötvös K., Bp., 1994.). A kicsinyítő képzők a gyermekkor, a gyermek- és ifjúsági nyelv, ezzel együtt a közvetlenség, bizalmasság, játékosság képzetét idézik föl. Napjainkban különösen a köznevek *-i* képzős (rövidítve továbbképzett) származékai szaporodtak meg a nyelvhasználatban: a *csoki, doki, pasi* stb. mintájára keletkezett a *zsepi* ('zsebkendő'), *kondi* ('kondíció'), *baci* ('bacillus'), *szoli* ('szolárium'), *baki* ('baklövés'), *poli* ('polgármester'), *pari* ('paradicsom'), *kovi ubi* ('kovászos uborka') stb. Egy másik kicsinyítő

képző, illetve képzőbokr, a *-di (-sdi)* jelentkezik az *igazándiból* alakban, valószínűleg a *szembekötősdí, háborúsdí, színházsdí, haragosdi, játszásiból* nyomán (SZENDE A., Nyelvi infantilizmus az *ovi-tól a ravi-ig*. ÉAny. 17/5. 1995: 4; NEMESI 1998. i. m. 33). Ezek a nyelvi jelenségek mindenképpen indokolják, hogy a „*mutasd magad játékosnak, szellemesnek*” stratégiával is számoljunk a mai magyar társalgásban.

d) A sikeres kommunikációs aktus előfeltételezi a felek közötti kapcsolattartást. Azt, hogy a társalgás folyamatosságának megőrzésére, a zavart okozó hallgatások elkerülésére való törekvés kívánatos (udvarias) kommunikációs viselkedés, LEECH is fölismerte (l. fatikus maximáját). A kettős (pozitív és negatív) megfogalmazást egybe lehet vonni: „*tartsd fenn a társalgás folyamatosságát a partnerrel*”. Amennyiben a kapcsolat főlvetelére és lezárására szolgáló fatikus eszközök (köszönési, üdvözlési, búcsúzó formulák) használatát is a főnti elvhez rendeljük (l. BALÁZS G., Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. NytudÉrt. 137. sz.), a stratégia leírását így lehetnek módosítani: „*ügyelj a kapcsolattartás konvencióinak betartására*”.

A kapcsolat fenntartására irányuló szándék verbális eszköztárába tartoznak a beszéd tárgyának megválasztása szintjén az általános, mindenkit érdeklő vagy viselkedéses szempontból tapintatos témafőlvetések (időjárás, család, munkahely), az érzelmi azonosulás stratégiájához is besorolt megerősítő, ráhagyó fordulatok (*Igaz, Valóban, Ahogy mondja, Hát ez az..., Igen, igen* stb.), továbbá a partner figyelmének, érdeklődésének biztosítását, ellenőrzését célzó visszakérdezések (*Figyelsz? Érted, amit mondom? Hallottad, amit mondtam?* stb.), előkészítések (*Na és most figyelj!, Képzeld csak el!, És akkor ne tudd meg, mit mondtam!* stb.). Jórészt a beszélgetésben keletkező hiátusok főloldásának az igénye áll a közhelyek számosságának és gyakoriságának háttérében (l. HERNÁDI M., Közhelyszótár. Gondolat, Bp., 1995³). Ezek a feltűnően sztereotip szerkezetek (*Ilyen az élet..., Ilyenek az emberek..., Mindenki olyan, amilyen..., Nem semmi..., Hogy milyen kicsi a világ..., Hiába: az ember holtig tanul* stb.) a társalgás során időt adnak a feleknek arra, hogy átgondolják a diskurzus folytatásának mikéntjét, esetleg a befejezés lehetőségét.

e) Az eddigi fől sorolással egészen biztosan nem merítettük ki a kívánatos társadalmi értékek követésének nyelvi stratégiáit, hiszen számtalan további viselkedésfajtaához tapadnak, illetve tapadhatnak pozitív értékmozzanatok. Közülük is fől tétlenül számolni kell a szerénység (l. LEECH szerénység-maximáját) és a nyelvi tiszteletadás kommunikációs jelentőségével. A szerénységnek azonban nem könnyű nyelvi eszközöket megfeleltetni: inkább az elhallgatások, esetleg bizonyos eufemisztikus megfogalmazások vagy implikaturák, indirekt aktusok (pl. *Nincs valami nagy rend nálunk* — holott a vendégnek nem lehet kifogása e tekintetben; stb.) jelzik a szerepét. A szerénység az énbemutató paradoxona: a nyelvi benyomáskeltéssel az a kommunikátor célja, hogy kiemelje pozitív tulajdonságait mások előtt, a szerénység pedig bizonyos határt szab ennek, noha maga is követendő tulajdonság (LEARY i. m. 68—70). Ami mármost a tiszteletadás, udvariasság nyelvi vonatkozásait illeti, meglehetősen összetett kérdésről van szó, amely az énmegjeleltetés szempontjából további árnyalt elemzéseket tesz szükségessé.

E) A mindennapi érintkezésben elkerülhetetlen, hogy állást foglaljunk, véleményt mondjunk a bennünket körülvevő viszonyokról, állapotokról. A benyomáskeltést kutató szociálpszichológusok arra hívják fől a figyelmet, hogy a kimondott értékítéletek gyakran eltérnek az igazi meggyőződéstől: a nyilvánosság előtt tekintetbe vesszük a partnernek, a közönségnek a beszéd témát érintő beállítottságát, és megpróbálunk a beszédhelyzetnek megfelelő értékítéletet megfogalmazni (l. GOFFMAN szereptaktikáit, JONES állásfoglalását a hízelgésről, LEARYét az attribúciós számadásokról). Ez az összefoglaló stratégia ere-

dendően énvédő: „értékeléseidet fordítsd a magad javára”. Ugyanakkor bizonyos szituációkban az szolgálhatja az egyén aktuális érdekeit, ha határozottnak mutatkozik, és hízlegés helyett nyílt kritikát fogalmaz meg valamiről vagy valakiről.

a) A szociálpszichológiai bevezetőben ismertetett stratégiák között több olyat is találunk, amely az egyéni cselekedetek, teljesítmények utólagos értelmezésének a befolyásolásával van kapcsolatban. Ennek bizonyos nyelvi módszereit fedi le LEECH Pollyanna-elve. A hibák, hiányosságok, vétségek beismerése érthetően ellenkezik azzal az ideális képpel, amelyet az emberek rendes körülmények között fölépíteni igyekeznek magukról partnereikben. Ezért nyelvi magatartásukat is nagyban (de persze nem kizárólagosan) meghatározza az általános viselkedési stratégia: „enyhítsd hibáid, mulasztásaid kellemetlen következményeit”.

Az enyhítés, szépítés jól ismert retorikai eszköze az *eufemizmus* (l. VirLex. 2: 1281—6). Első személyű logikai alany mellett ma a *nem igazán, nem igazából, igazándiból nem* stb. kifejezésekkel az emberek általában a 'nem' vagy 'egyáltalán nem' kimondását kerülik meg: *Nem igazán megy nekem a tanulás, Azon a versenyen nem igazán értünk el sikereket* stb. (BALÁZS G., *Én úgy gondolom; Nem igazán*: MNy. 1996: 88—9; NEMESI 1998. i. m. 31—4). Hasonló célt szolgálnak a mondathatározók némely esetben a megadott jelentések szerint: *lényegében kész* ('nincs teljesen készen'), *gyakorlatilag megfelel* ('nem vagy nem mindenben felel meg'), *alapvetően jó* ('nem elég jó vagy rossz') stb. (vö. HERMANN—IMRE i. m. 526).

A számadás kikerülésének módszere lehet a témaváltás. Mivel azonban látszólag (vö. LEECH relevancia-meghatározásával) megsérti a grice-i együttműködési alapelvet, alkalmazója számít a partner tapintatára, esetleg a figyelmének elterelődésére:

— *Na és hogy sikerült a bemutatkozás?*

— *Képzeld, a jövő héten három nap szabadságot veszek ki, tudod, a festés miatt...*

b) Egy-egy megnyilatkozásba foglalt tényállás forrása, érvénye, a cselekvő személye gyakran fontos információ a hallgató számára az állítás értékelése szempontjából. Van-nak azonban olyan közléshelyzetek, amikor a kommunikátornak nem elsődleges célja a lehető leghatékonyabb üzenetátadás, mert előnyösebbnek látszik számára, ha valamilyen módon biztosítja a mondottak ellenőrizhetőségét, a kinyilatkoztatás felelősségét. BROWN és LEVINSON (i. m. 145—73) a negatív udvariasság körébe vonja azt a kommunikációs stratégiát, amely a kijelentés igazságértékének részlegessé, bizonytalanná tételét célozza különféle módosító eszközökkel: *Ez a döntés valóban a személyiséget sérti. A frakció tagjai között egyfajta megosztottság tapasztalható a legutóbbi kormánydöntések kapcsán. Az idén a cég be szeretné hozni a tavalyi úgymond lemaradást* (vö. NymKk. 2: 1135). *Meglehetősen súlyos kritikákat kaptam. Gyakorlatilag ennyit sikerült tennünk az ön érdekében.* A rendelkezésre álló kifejezőeszközök száma igen nagy: *valahol, egyfajta, úgymond, gyakorlatilag, meglehetősen, többé-kevésbé, bizonyos mértékig, átlagosan, hovatovább, voltaképpen, mondhatni, lényegében/szigorúan/alapjában véve, alapvetően, a jelek szerint, eléggé, bizonyos tekintetben, sokak szerint, elvileg, elméletileg* stb. Mint a példák is mutatják, a szóban forgó viselkedésbeli törekvés szorosan összetartozik a hibák, mulasztások kellemetlenségeit enyhítő taktikával.

A hivatalos és jogi szaknyelv egyik karakterisztikus jellemzője az analitikus nyelvi szerkezetek (*bemutatásra, megrendezésre, elintézésre, foganatosításra* stb. *kerül; elintézés, bizonyítást, betekintést* stb. *nyer; módosítást, javítást, végrehajtást* stb. *eszközöl; tárgyát képezi; intézkedés történt; kifejezésre juttat* stb. — vö. MMNyünk. 79) alkalmazása a személytelenség és a cselekvés eredményének hangsúlyozása végett. A hivatal nyelvvel minden állampolgár érintkezésbe kerül, ennek hatására a társalgásban is sokszor fölbukkan a nyelvi biztosításnak ez a módja. A példák alapján

a stratégiát a következőképpen fogalmazhatjuk meg: „bizonyítsd megállapításaid érvényességét”.

c) Mások eredményeinek, szándékainak, indítékainak értékelésében különböző megfontolásoknak lehet szerepe. Általában a dicséret, a hízelgés vált ki kedvező visszajelzést, de lehet olyan célja is a kommunikátornak, hogy határozottságot, tekintélyt sugalljon elmarasztalva, fölülbírálv a partner viselkedését, véleményét. A beszélő érzelmi állapota, a felek státuszviszonya, a beszédtema és más tényezők együttesen határozzák meg, hogyan reagál a megszólaló mások (beszéd)tetteire.

A hízelgés egy fajtája az érzelmi azonosulás stratégiája is. A közvetlen dicséretnek azonban ugyanúgy megvannak a maga nyelvi eszközei, mindenekelőtt a pozitív konnotációjú érzelmi-minősítő szavak: *jó, remek, nagyszerű, zseniális, önzetlen, udvarias, tapintatos, lelkes, ügyes, szellemes, törekvő, rendszerető, segítőkész* stb., illetőleg a megfelelő mondattípusok: *Annyira kedves volt tőled! Olyan okos vagy! Nincs nálad szeretetreméblyebb ember! Ragyogóan csináltad! Felülmúlhatatlan voltál. Úgyesen szerepeltek, gratulálok!* Vannak tehát olyan beszédaktusok (például az elismerés, a gratuláció, a kitüntetés stb.), amelyek lényegileg hízelgők, míg mások (mint majd látjuk) inherensen elmarasztalóak. — Dicséretet nyilvánítani ugyanakkor közvetett nyelvi kifejezésmóddal (litotész, ill. implikátúra segítségével) is lehet: *Nem rossz, amit csinálsz. Nem is vagy te olyan ügyetlen! Más sem csinálta volna szebben.* stb. A társakra vonatkozó értékítélet megfogalmazását tehát elsősorban ez a stratégia határozza meg (vö. LEECH jóváhagyás-maximájával): „dicsérd a partnert”.

d) Bármennyire is erős az emberi társadalmakban a partnerekkel szembeni előzékenység, udvariasság kíváncsága, sok esetben felülbírálják azt egyéb kommunikációs törekvések (például a rendreutasítás, a határozottság, a hozzáértés stb. megjelenítése). A negatív árnyalatú érzelmi-értékelő szavak állománya legalább olyan gazdag, mint a kedvező asszociációt keltőké: *rossz, csapnivaló, pocsek, önző, goromba, ostoba, szerencsétlen; kuruzsló, főkolompos, pojáca, vihog, ténfereg* stb.: vö. *Gyenge teljesítményt nyújtottál..., Ezt nagyon rosszul tetted!, Csak álltak ott tehetetlenül ahelyett, hogy hozzákezdtek volna..., Csalódtam bennetek..., Elkapkodott munka...* stb. A szavak jelentésének kapcsolódása révén is előállhat a negatív értékelés-minősítés: *lustaságával megfertőzte társait* stb. (a nyelvi érzelemkifejezés kérdéseinek áttekintésére l. PÉTER 1991. i. m.), és természetesen litotész vagy implikátúra is kifejezheti a leszólást: *Hát nem valami fényes..., Volt már jobb..., Ezt nem tehetik ki az ablakba* stb. Az ironikus megnyilatkozás olykor nagyobb hatást vált ki, mint a direkt módon megfogalmazott kritika. Eredendően eufemisztikus elemek az irónia eszközeivé válhatnak: *Fiúk, ezzel a játékkal nem igazán hoztatok lázba a közönséget. Urbán búcsúja nem igazán volt emlékezetes, úgy is mondhatnánk, a könnyen feledhető kategóriába tartozott* stb. (NEMESI 1998. i. m. 33–4).

A partner véleményének lekicsinylésére, határozott felülbírálására, elutasítására használják a mai társalgásban a hangsúlyelcsúszással keletkezett „ez egy dolog/az egy dolog” fordulatot, amelynek kommunikációs jelentése kb. 'az semmi, nem érdekes': *az, hogy beteg voltál, az egy dolog; az egy dolog, hogy neked ez nem tetszik, de mi ragaszkodunk hozzá* stb. (HERNÁDI i. m. 70; NEMESI i. m. 29–31). Ezek a példák tehát engednek következtetni, hogy a dicsérettel ellentétes nyelvi viselkedés mögött is kommunikációs stratégia állhat: „ha nem előnyösebb hízelgően fogalmazni, kritizálj határozottan”.

4. Összegzés és kitekintés. — Az előzőekben a szociálpszichológia énről és benyomáskeltésről szóló főbb ismereteit a nyelvészeti pragmatika eredményeinek

fényében nyelvi kifejezések elemzéséhez használtam föl. A benyomáskeltés stratégiáinak a kommunikációban betöltött szerepét összefoglalásképpen az üzenetközvetítés információi rétegeihez való viszonyukban körvonalazom.

A nyelvi közlemény jelentésének tartományában különbséget kell tenni *tény- vagy tárgyi tartalom* és *szubjektív vagy éntartalom* között (l. LÁSZLÓ J., A személyre utaló kontextuális információ. In: RADICS K., LÁSZLÓ J. szerk., *Dialógus és interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1980. 200—19; SZENDE T., Megérthetjük-e egymást? Gondolat, Bp., 1987. 86—7*), ha a kommunikáció azon alaptípusát tartjuk szem előtt, amelyben a kettő nem fedi egymást. Eszerint az üzenetközvetítés⁴ a társalgásban egyrészt a *beszéd tárgyáról* adott és kapott tudatos információkat (erre nézve például GRICE maximái adhatnak számot a főbb ösztönzőkről vagy elvárásokról), másrészt a kommunikátorok *énjére* vonatkozó információkat foglalja magában (ennek pszichikai hátterével és nyelvi eszközeivel foglalkozott a jelen munka). Minden kontextusban létezik ezeknek valamiféle *ideális aránya*, amelynek a megsértése fölhívja a figyelmet az illető viselkedésére. A „rideg”, „száraz”, „tárgyilagos”, vagy a másik póluson az „affektált”, „bizalmaskodó”, „tolakodó” és még számos egyéb értékelő jelző éppen azt az érzetet (benyomást) önti nyelvi formába, amelyet a rendhagyó beszélői magatartás a hallgatóban kelt. Az említett „ideális arány”-on az emberek rendszerint a beszédtema dominanciáját, az én illedelmes háttérbe vonulását értik, következésképp az ezzel ellentétes, ezért odafigyelést kívánó nyelvi viselkedés többnyire a benyomáskeltés irányába tolódik el.

A nyelvi kommunikáció üzenetrétegeinek és stratégiáinak a vázlatát a 2. ábra tartalmazza. Ez az áttekintés természetesen nem tekintendő merev, kategorikus osztályozásnak és főleg nem zárt, kultúrafüggetlen taxonómiának.

A fölvázolt dichotómia illeszkedik az emberi kommunikáció kutatásának eredményeihez (vö.: SPERBER—WILSON i. m.; NÉMETH T. E., *Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése: NéprNytud. 33. 1989—1990: 43—55*), sőt fő vonalaiban kiterjeszthető a nem verbális kommunikációra is, amely szintén kódhasználatot feltételez. A nem verbális kommunikációt a benyomáskeltés monográfusai részletesen elemzik (GOFFMAN a homlokzat megmunkálásában nagy szerepet tulajdonít neki, SCHLENKER és LEARY külön fő-, illetve alfejezetben szólnak róla), az elnevezés azonban rendkívül kiterjedt jelenséggört ölel föl, ezért nem vállalkozhattam az áttekintésére. Mindenesetre a verbális és a nem verbális kommunikáció is kódolási-dekódolási, illetőleg osztenzív-következtetési kognitív folyamatot feltételez az interakciós felek részéről (NÉMETH T. i. m. 48—54). Közülük a kódolás-dekódolás alkalmasint a beszéd tárgyáról való üzenetközvetítésben, az osztenzív-következtetés pedig az én megjelenítésében játszhat nagyobb szerepet.

Ez utóbbi összefüggés pontosítása természetesen elmélyült kutatásokat igényel. Azt azonban összegzésül már most elmondhatjuk, hogy a nyelvhasználat adekvát elmélete nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvi benyomáskeltés jelenségét, mert az lépten-nyomon megnyilvánul a társalgásban.

⁴ Az üzenet, üzenetközvetítés eredendően az ún. kód-modell (pl. JAKOBSON, R., *Nyelvészet és poétika. In: Uő., Hang — jel — vers. Gondolat, Bp., 1969. 211—57*) terminusai, itt azonban másfajta mentális műveletek (pl. attribúció, nem logikai értelemben vett következtetés) eredményére/folyamatára is utalok velük (vö. SPERBER—WILSON i. m.).

2. ábra

A verbális kommunikáció üzenetrétegei és nyelvi stratégiái

ÜZENETKÖZVETÍTÉS A TÁRGYRÓL

együttműködési elv

Hozzájárulásod a társalgáshoz legyen olyan, amilyet az adott pillanatban a beszélgetés elfogadott célja vagy iránya megkíván!

I. Mennyiség

- Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív!
- Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges!

II. Minőség

- Próbáld hozzájárulásodat igazzá tenni!
 - Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis!
 - Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád!

III. Viszony (relevancia)

- Légy releváns!

IV. Mód

- Légy érthető!
 - Kerüld a kifejezés homályosságát!
 - Kerüld a kétértelműséget!
 - Légy tömör!
 - Tartsd be a sorrendet!

ÜZENETKÖZVETÍTÉS AZ ÉNRŐL

nyelvi benyomáskeltési stratégia

Az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyennek szeretnék, ha mások látnák őket.

I. Mások érdeklődésének, kíváncsiságának fölkeltése, fenntartása, fokozása.

II. Érzelmi azonosulás a partner állításával, attitűdjével.

III. A társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése.

- A műveltség, tájékozottság bemutatása.
- A választékosság bemutatása.
- A játékosság, szellemesség bemutatása.
- A társalgás folyamatosságának fenntartása a partnerrel.

?

IV. A beszélő kedvező énmegjelenítését szolgáló vélemény kinyilatkoztatása.

- A hibák, mulasztások kellemetlen következményeinek enyhítése.
- A megállapítás érvényességének biztosítása.
- Dicséret a partnernek.
- Elmarasztalás a partnernek.

V. (?) Az udvariassági konvenciók betartása.

.....

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Strategies of impression management in conversation

Social psychological studies have demonstrated that the practice of communication in modern societies is largely determined by what is called *self-presentation or impression management*. Therefore, we can assume that there are some communicative strategies, to be traced back to the presence of impression management, that have an impact on the course of conversation and can thus be inferred from the linguistic production of a smaller or larger speech community. The paper has three aims. First, to make a contribution to the systematisation of principles of conversation by a linguistic application of social psychological knowledge on impression management and its amalgamation with the results of linguistic pragmatics. Second,

to present illustrative data, primarily taken from current Hungarian usage, concerning the relevance of impression management in conversation. And third, to outline the major strategies of linguistic impression management on the basis of the social psychological and pragmatic theories concerned, by means of an analysis of linguistic examples.

ATTILA LÁSZLÓ NEMESI

Az expresszivitás változásai román eredetű kölcsönszavainkban

I. A kölcsönelemek, mint ismeretes, mind hangtani, alaktani és jelentéstani szempontból beilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe. Az ilyen irányú vizsgálatokban — a hangalaki és morfológiai kutatásokhoz képest — a jelentéstani elemzések bizonyos mértékben háttérbe szorultak. Egyrészt azért, mert a jelentéstannak nincs olyan pontosan kidolgozott, empirikus nyelvi anyagon alkalmazott és bevált fogalomrendszere, mint például a hangtannak és az alaktannak (vö. BAKOS FERENC, *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Bp., 1982. 85), másrészt a jelentéstani jelenségek jóval szórványosabb jellegűek, hiszen a kölcsönszavak többsége változatlanul megőrzi az átadó nyelvben meghonosodott jelentését (jelentéseit, ha poliszémia érvényesül). ZSEMLYEI JÁNOS gyűjtésében az esetek kilencven százalékában a kölcsönszavak jelentésében nem történt módosulás (*A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1979. 62—3). Hasonló eredményeket hozott a csángó nyelvjárás adatainak ilyen természetű vizsgálata is (MÁRTON GYULA, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972. 45—6).

Dolgozatomban a román kölcsönelemek jelentéstani beilleszkedésének egyetlen aspektusát vizsgálom: az expresszivitás változását a nyelvünkben működő szemantikai rendszer hatására. A vizsgált szóanyag alapját „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című könyv (RK.) képezi (MÁRTON GYULA — PÉNTEK JÁNOS — VÖÖ ISTVÁN, Bukarest, 1977.), de figyelembe vettem BAKOS FERENC huszadik századi szóanyagának azt a részét, amely nem szerepel az RK.-ban, valamint ZSEMLYEI JÁNOS és MÁRTON GYULA gyűjtését is.

Az expresszivitás fogalmának a szakirodalomban tágabb és szűkebb értelmezése is van. A tágabb megközelítésben az expresszivitás fogalomkörébe tartozik az *affektivitás* és a *stílusérték* is (l.: SZATHMÁRI ISTVÁN, *A nyelvi elemek stílusértékéről*: *Néprajz és Nyelvtudomány* XI. 1967: 35—6; SZABÓ ZOLTÁN, *Stylistic Remarks on the Romanian Loan Words of the Old Hungarian*: *Revue Roumaine de Linguistique*. Tome XX. Nr. 6. 1975; LIZANEC, P. M., *Az ukrán nyelvjárások hungarizmusai jelentésének kérdéséhez*: *NytdÉrt.* 83. sz. 1974. 338—43). A szűkebb értelmezésben az expresszivitás mereven elhatárolódik az előbbiektől (PÉTER MIHÁLY, *Érzelmkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben*: *ÁNyT.* XIV. 1984. 219—35). Az alábbiakban expresszivitáson olyan információs érték többletet értek, amely a kommunikáció hatékonyságának növelése érdekében jön létre. Ez az érték többlet összefüggésben van a másággal, a megszokottól való eltéréssel, valamint a beszélőknek azzal az igényével, hogy valamiféle belső kapcsolat legyen a jel és a jelölt között. Természetesen szem előtt tartom azt is, hogy a beszéd éppen azáltal válik hatékonyá, hogy lehetővé teszi a közlő tudati tartalmainak (gondolatainak, érzelmeinek és az ezekből fakadó attitűdjének) fokozottabb, intenzívebb kifejezését. Ez az igény a szubjektív viszonyulás kifejezésére megnyilvánul a nyelvhasználatban. Hiszen a nyelvnek nemcsak szimbolikus (ábrázoló), hanem emotív használata is van, és a kommunikációs folyamatban az utóbbi épp olyan

jelentős, mint az előbbi (OGDEN, E. K.—RICHARDS, I. A., *The Meaning of Meaning*, London, 1957. 149—60).

A nyelvi jel expresszivitása, ahogy az már Arisztotelész óta ismert, két forrásból ered: a hangalakból, illetve a jelentésből. A hangtestből fakadó expresszivitás esetén a két kommunikációs fél (vagy tágabb értelemben az adott nyelvközösség) szemantikai motivációt fedez fel a jel és a jelentés között. Ebbe az *inherens expresszivitás*-nak nevezett kategóriába (PÉTER i. m.) sorolom a szokatlan hangalakú, a hangutánzó, hangulatfestő és ikerített szavak mellett a népetimológia olyan eseteit, amelyekben a hangalak módosítása jelentésváltozással jár együtt. A jelentésből származó expresszivitást PÉTER MIHÁLY idézett tanulmánya alapján *adherens expresszivitás*-nak nevezem, és a metaforikus, metonimikus névátvitelek mellett ide sorolom azokat a kölcsőnelemeket, amelyek stílusértékbeli változáson nem hangalakjuk, hanem jelentésük miatt mentek át. (Olyan stílusértékbeli változásokra gondolok, mint a pejorizáció, ameliorizáció, gúnyos tréfás jelleg stb.) A továbbiakban az expresszivitás mindkét fentebb vázolt fajtáját megvizsgálom a kölcsönszóanyagban, utalva megnyilvánulásaira és részletezve változásaik irányát.

2. A) Az inherens expresszivitás olyan kérdést vet fel, amelyre ma még nem tudunk megnyugtató választ adni: mitől expresszív egy szó hangalakja? Miért érzünk bizonyos hangsorokat kifejezőbbnek, mint másokat? Hogy a kérdésre pontos választ kaphassunk, különböző szempontok szerint kell tárgyalni a belső keletkezésű expresszív szavakat és a kölcsőnelemeket. Hiszen az idegen és jövevényszóknak már önmagukban, pusztán idegen jellegüknél fogva evokatív erejük van, adott szociális, kulturális környezetre utalnak (ZOLNAI BÉLA, *Nyelv és stílus*. Bp., 1957. 11—53). Ehhez társul az, hogy az idegen nyelvi elemnek, de a már meghonosodott lexikális egységnek is eltérő, szokatlan hangsora folytán (például szó eleji mássalhangzó-torlódás) bizonyos hangulatot teremtő szerepe lehet, mivel a szóhangulat mindenekelőtt a hangalakhoz kapcsolódik (ZLINSZKI ALADÁR, *Művészi hangfestés és hangutánzás*. Bp., 1937. 3—17). Bizonyos szavak hangsorában akkor is érzünk valamilyen hangulatot, ha jelentésüket nem értjük (GOMBOCZ ZOLTÁN, *A magyar nyelv történeti vázlata*. IV. Jelentés. Pécs, 1926. 8—15.; VÉRTES O. ANDRÁS, *Bevezetés a magyar hangstiliztikába*. NytudÉrt. 124. sz. 1987. 53—4). Ilyen értelemben tekintjük expresszívnek a olyan kölcsönszavakat, mint: *kírtýál* ('tákol'), *virtýál* ('megkavar, spekulál'), *dranga* ('idétlen'), *prohogyál* ('sokat beszél'). Az ilyen jellegű átvételek természetes környezetükben, a román nyelvben semlegesek, vagy legalábbis nem expresszívek olyan mértékben, mint a magyarban. Ugyanezt tapasztaljuk a román sajátosságokat jelölő szavak esetében, amelyek már pusztán evokatív erejük folytán expresszívek. Ilyenek a különböző földrajzi tájegységek román lakóit jelölő szavak (*kri-zsány*, *móc*, *mokány*, *oltyán*, *padurány*), román személyeket jelölő lexémák (*ficsúr*, *fáta*), románokkal kapcsolatos foglalkozásnevek (*brinzár*, *berszán*, *dászkál*, *kalugyer*, *pópa*, *marzsinyán*), valamint a román népi kultúra sajátosságait jelölő kölcsőnelemek: táncnevek (*bétrineste*, *ficsorestye*, *floricása*, *gyánvirtýita*, *peszeritya*, *septye pás*), a különböző szokások szokincséhez kötődők (*bírgyjá*, *aparuga*, *szorkova*, *hájduk*). Az ilyen kölcsőnelemek többségének a románban általános jelentése van, és csak a magyarban válik — jelentésszűkülés révén — kimondottan román specifikusságot jelölővé.

B) Az esetek többségében azonban azok a kölcsőnelemek, amelyek a magyarban az inherens expresszivitás körébe sorolhatók, a románban is onomatopoétikus természetűek, és a legtöbb ezek közül megőrizte eredeti jelentését. Úgy tűnik, a kétnyelvű beszélő kifejezőnek, mondanivalójához adekvátnak itéli az olyan román eredetű onomatopoétikus szavakat, amelyeknek a magyarban általában szintén ilyen jellegű elemek felelnek meg,

de az elkoptatott és így kevésbé expresszívnek érzett anyanyelvi szóval szemben a kölcsönszó újszerűségében hatékonyabb hangalakúnak tetszhet. Ilyenek: *bīnzag* 'döngicsél', *bīlbijál* 'dadog', *gujicál* 'visit (a malac)', *hīrrag* 'morog', *nīnjējál* 'döng a méh', *tropotya* 'zajongó járás, dobogás', *kīkjijál* 'dadog'. A példák szemléltetik azt a különbséget is, amely az anyanyelvi és a kölcsönzött szó onomatopéitikus eleme között van: az utóbbi a valóságos hangjelenségnek más aspektusát emeli ki, másként értelmezi a hallás számára az adott ingert. És ez a másság az expresszivitás forrása lehet. A magyar *dadog* foghangok ismétlődésével (*d—d*) fejezi ki azt a hangélményt, amit a román *bīlbīi* ajakhangokkal (*b—b*) ad vissza.

C) Onomatopéitikus szavakat a románból azért is kölcsönzünk, mert egy részüknek nincs hangutánzó vagy hangulatfestő szinonimája a magyarban (vagy legalábbis nyelvérzékünk szerint már nem minősül annak), és inherens expresszivitásuk révén jobban betöltik a beszélő szimmetriaigényét. (BENCZE LÓRÁNT szerint az ember szimmetriaigénye abban is megmutatkozik, hogy motivációt akar látni a hangalak és jelentés kapcsolatában: „A szimmetria a természetes nyelvekben — így a magyarban is — egyúttal ikonizációt is jelent, azaz ikonikus viszonyt a beszéd és között, amiről beszélünk” (BENCZE LÓRÁNT, Mikor, miért, kinek, hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Bp., 1996. 95—6). BENCZE e szimmetria megnyilvánulásának tekinti a hangszimbolikát, a kettős kódolást, a népetimológiát, a prekonceptuális kommunikáció maradványait.) Gyakran éppen ezáltal a kölcsönszavak alkalmasnak tűnnek a megfelelő fogalom megnevezésére, mivel kifejezőbbek, mint a szemantikailag nem motivált magyar szinonimájuk. Íme néhány ezek közül: *hāujil* 'üvölt, vonít (a farkas)', *hucucál* 'hintáztat', *cikinyál* '(labdát) ütövel elüti', *bubojál* 'nagy lánanggal, robajjal ég (a tűz)', *ciknit* 'ütődött, félkótya', *bīnzaj* 'darázs'.

Természetes, hogy a hangalaki expresszivitás nem az egyetlen oka az ilyen jellegű szavak kölcsönzésének, mivel a két nyelv jelentésmezőinek különbözősége is szerepet játszik. A *bubojál* vagy a *cikinyál* jelentésének nincs a magyarban lexikalizálódott megfelelője. Így az ilyen szavak kölcsönzésének kettős motivációja van.

A román hangutánzó és hangulatfestő szavak átvételét kifejező hangtestük mellett az is elősegíti, hogy egy részük hangalaki felépítésében nagyon hasonlít a magyar szinonimájára: *huhura* — *huhog*, *cotcodăci* — *kotkodácsol*, *hīrīi* — *hörög*, *pocni* — *kopogni*, *bulbuca* — *buborékol*, *horcăi* — *horkol*. Az ilyen jellegű kölcsönzéseket a magyar onomatopéitikus szóképzés paradigmásora támogatja, de a jelenségre nagyobb mértékben a csángók nyelvében figyelhetünk föl. Az idegen hatás legerősebben mindig a hangszerkezeti módosulásra hajlamosabb szavakat érinti. BENKŐ LORÁND szerint a hangutánzó szók érzékenyebbek a változás iránt, erősen hajlamosak a hangalaki módosulásra, mivel a természeti jelenség hangjait a fonémarendszer csak megközelítőleg és ingadozóan adja vissza (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 89—90).

D) A hangutánzónak, hangulatfestőnek érzett kölcsönelemek — elsősorban hangalakjuk folytán — az etimon eredeti jelentésétől eltérő képzeteket is képesek felidézni, távoli asszociációs kapcsolatokat teremtenek, és ezáltal a jelentésváltozások motiválói lehetnek. Az ilyen jellegű jelentésmódosulásokat nem lehet szabályszerűen levezetni a román etimon eredeti jelentéséből, mivel az expresszívnek érzett hangalak az, ami a jelölési viszonyt megváltoztatja. Az ilyen jellegű jelentésváltozásban jelentős szerepe van a szóhangulatnak. Íme néhány példa erre a jelenségre: r. *troscăni* 'recseg, ropog' > m. *troszkenyál* 'bő csizmában cuppog a lába', r. *bīrīi* '„bīr” kiáltással tereli a juhokat' > m. *bīrijál* 'berreg a motor', r. *cloncăni* 'kotyog, károg' > m. *klonkonil* 'tök- vagy napraforgómagot rág, s közben e rágás jellegzetes hangját hallatja', r. *droangă* 'kolomp' > m. *dranga* 'idétlen ember', r. *zbîngăi* 'megcsendül' > m. *zbîngējál* 1. 'vessző végére szúrt

agyaggömböcskét elröpít', 2. 'megsodort zsinórra fűzött gombot húzogatóssal búgát', r. *tot am trudit* 'folyton dolgoztam' > m. *tetántrugyi* 'mamlasz, lágy ember', r. *bîzîi* 'döngicsél, zümmög' > m. *bîzzeg* 'pezseg, forr a víz'. Az ilyen jellegű jelentésváltozásokat a továbbiakban onomatopoétikus jelentésátvitelnek nevezem, mivel ilyen esetben a kölcsönszó hangtestéhez társítunk egy új jelentést. — Amint a fenti példákban is látható, azok a jelentésmezők, ahol érvényesül az onomatopoétikus jelentésátvitel, elég jól behatárolhatók: állatok hangja, a tűz ropogásának, a víz csobogásának, tárgyakkal végzett műveletek auditív élménye, és főleg a negatív emberi tulajdonságok. Itt említem meg a népetimológia azon eseteit is, ahol a módosított, 'értelmesített' hangalakhoz új jelentés társul. Mivel a hangalakhoz társul új jelentés, ezekben az esetekben jelentésátvitelről van szó. Ilyenkor az expresszivitás a megteremtett szemantikai motivációból származik: r. *fecior* 'legény' > m. *ficsúr* 'elökelösködő, piperkőc', r. *sarică* 'guba, szűr' > m. *szárika* 'nadrágszár', r. *zámurcă* 'híg lére eresztett étel' > m. *zemorda* 'zsendice', r. *cocleț* 'nyüsztem' > m. *koklanc* 'kendő szövésmintája'.

E) A fentebb vázolt szemantikai jelenséggel rokon az a folyamat, amelyet az alábbiakban onomatopoétikus névátvitelnek nevezek, és ez éppen abban különbözik az előbbtől, hogy nem annyira a hangalak, mint inkább az etimon jelentése irányítja a jelentésváltozást. Az új és az eredeti jelentés között világosan kimutatható hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló kapcsolat van. Az onomatopoétikus névátvitel esetében ezenkívül érvényesülhet a mezőösszefüggés, illetve az a mentális folyamat, amelyet SZILÁGYI N. SÁNDOR a szolidáris értékek vonzásának nevez, arra utalva, hogy a pozitív értékjelentésű szavak pozitívakat, a negatív értékjelentésűek pedig negatívakat vonzanak, mivel az emberi tudatban ezek szorosabban kötődnek egymáshoz. (SZILÁGYI az értékjelentést a beszélőközösségnek a jel tárgyához való értékelő viszonyulásaként értelmezi, a szolidáris értékek vonzását pedig az értékjelentések kapcsolathálózataként. SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, 1996. 11—2). Ez utóbbi jelenség főleg a negatív értékjelentésű melléknévek jelentésváltozásainál figyelhető meg. Így például a dadogó ember fogalma rendkívüli erővel vonzza az értelmi fogyatékoság és lelki gyengeség jelentésmezőit. Az onomatopoétikus névátvitelt szemléltetik a következő jelentésváltozások: r. *gîngav* 'dadogó' > m. *ganga* 'ügyetlen, esztelen', r. *a trata* 'megtárgyal, értekezik' > m. *taratyál* 'fecseg', r. *prohodi* 'egyházi szertartással temet' > m. *prohogyál* 'sokat beszél', r. *crancău* 'ügyetlen, fejtetlenkedő' > m. *kránkău* 'dologkerülő, naplopó', r. *javra* 'hitvány, semmiházi' > m. *zsávra* 'nagyszájú, fecsegő', r. *gîrla* 'folyó, patak' > m. *gîrla* 'örvény', r. *pricăjit* 'satnya, csenevész' > *prikăzîit* 'szerencsétlen, gyámoltalan'.

Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen fogalomkörökben érvényesül az onomatopoétikus névátvitel, akkor mennyiség szempontjából kiemelkednek a beszéd módjára és negatív emberi tulajdonságra vonatkozók. Sőt külön csoportként tárgyalandók az emberi beszédre vonatkozó kölcsönszók közül azok, amelyek a lexikális elemek hangalakját utánozzák. Itt a névátvitel alapja, az analógia nem szorul különösebb magyarázatra: r. *alduiască-te* (*Dumnezeu*) 'áldjon meg (az Isten)' > m. *áldojászketyézik* 'hálálkodik', r. *rună ziua* 'jó napot' > m. *bunezuál* 'karácsonyi köszöntőt mond'.

F) Az onomatopoétikus jelentésátvitelnek sajátos formája az, amely az anyanyelvi hangalakok paradigmasor hatására jön létre. Hangalakok paradigmasoron a következőkben a nyelvi rendszernek azt a memoriális összefüggéshálózatát értem, amelynek alapján a legkülönbözőbb lexikális egységek a hangalak hasonlósága folytán egymás mellé kerülnek, és asszociáció révén könnyen felidézik egymást. A hangalakok paradigmasort a legtágabban értelmezem, így a terminus magába foglalja mind az etimológiai és nyelvtani képzetsort (HORGER ANTAL, *A nyelvtudomány alapelvei*. Bp., 1926. 36—42),

mind a Saussure-féle asszociatív tengelyt (SAUSSURE, FERDINAND DE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 156—60). Hogy a szó kapcsolatban van hasonló hangzású szavakkal, azt a jelentésnek olyan változásai igazolják a nyelv történetében mint: összecsengés okozta jelentéscsere, jelentésbesugárzás, beleértés, alakvegyülés, népetimológia (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 74—94). A hangalaki paradigmásor hatásával azért is kell komolyan számolnunk, mert másképpen nem tudunk megmagyarázni bizonyos jelentésváltozásokat. Mivel indokolhatnánk a következő onomatopoeitikus jelentésváltozásokat, ha kihagynánk a paradigmásor valószínű hatását: r. *a se necăji* 'szomorkodik' > m. *nyekezsál* 'akadozva beszél, dadog', r. *geambaș* 'kupec' > m. *dzsámbás* 'rossz járású, sánta', r. *pui* 'fióka, kisgyerek' > m. *pulya* 'elpuhult, gyáva'.

A *nyekezsál* esetében valószínűleg a székely nyelvjárási *nyekeg* hangalaki hatásával van dolgunk. Ez abból látszik, hogy a Székelyföld több pontján 'dadog' jelentésben a *nyekeg* és *nyekezsál* igéket dublettként említik (GÁLFFY MÓZES — MÁRTON GYULA, Székely nyelvföldrajzi szótár. Bp., 1987. 106—7). A *dzsámbás* jelentésének változását vizsgálva a magyar *csámpás* alaki és jelentésbeli hatásával kell számolni, amint azt a RK. szerzői meg is jegyzik. A *pulya* új jelentése arra enged következtetni, hogy a *puha* melléknév paradigmatikussá válik és érvényesült. (A szófaji átcsapás is ezt látszik igazolni.) Az ilyen jellegű magarázatok azonban óvatosságot igényelnek az értelmező részéről, ugyanis nagy a belemagyarázás veszélye. Másrészt nem lehetünk egészen bizonyosak abban, hogy valóban és kizárólag a paradigmásor hatásának köszönhető-e az adott jelentésmódosulás. Így például a csángó *koponil* 'ütöget' gyakorító és a román *pocni* 'erősen odaütni' mozzanatos igék aspektusbeli különbségének magyarázatokor a *kopog* hatására is gondolhatunk, de ebben nem lehetünk biztosak.

De az onomatopoeitikus jelentésátvitelt nemcsak az anyanyelvi hangalaki paradigmásor irányíthatja, hanem a hasonló hangalakú kölcsönszavak sora is. Ilyenkor a kölcsönszók párhuzamos jelentésátfedését tapasztalhatjuk: r. *ciocoti* '1. zajosan eszik, 2. fagrazással zajt csap' > m. *csokotál* 'pirostojást összeütöget, összetör', r. *ciocni* 'összeüt (pirostojást)' > m. *csoknyál* 'ua.' (*csoknyál* → *csokotál*), r. *tanda-manda* 'lári-fári' > m. *tanda-manda* 'ügyetlen, szerencsétlen', r. *tântălău* 'szerencsétlen, ügyetlen' > m. *tándáló* 'ua.' (*tándáló* → *tándá-mándá*), r. *pupăză* 'búbosbanka' > m. *pupuza* 'katicabogár', r. *buburuză* 'katicabogár' > m. *buburuza* 'ua.' (*buburuza* → *pupuza*), r. *crac* 'láb- vagy nadrágszár' > m. *krák* 'görbe lábú', r. *cracăș* 'karikalábú' > m. *krákás* 'ua.' (*krákás* → *krák*), r. *tropotit* 'dobogás' > m. *tropotyit* 'félszeg, ügyetlen', r. *prăpadit* 'ügyetlen' > m. *prapagyit* 'ua.' (*prapagyit* → *tropotyit*), r. *gogoșea* 'fánk' > m. *gogosel* 'paradicsompaprika', r. *gogoșar* 'paradicsompaprika' > m. *gogosár* 'ua.' (*gogosár* → *gogosel*).

Tulajdonképpen a román hangalaki paradigmásor befolyását is figyelembe kell venni, mivel olyan román szavak hatása is kimutatható, amelyek kölcsönzés révén nem kerültek át a magyarba. A *kotingoj* például egyes romániai magyar nyelvjárásokban 'lusta kamasz' jelentésűvé lett. A román *cotîngoi*, *cotîngan* jelentése 'kamasz, suhanc'. Hajlamosak lennénk a jelentésváltozást a hangalakkal magyarázni, de itt nem erről van szó. Erdély északi román nyelvjárásában a *cătingan*, *cîtingan* határozószónak 'lassan, nehézkesen' jelentése van (Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania. I. Ed. GRIGORE RUSU, VIOREL BIDIAN, DUMITRU LOSONTI. București, 1992.). Így minden valószínűség szerint mind a *cotîngan*, mind a *cătingan* belejátszott a magyar *kotingoj* jelentésének alakulásába: {r. *cotîngan* 'kamasz' × r. *cătingan* 'lassan, nehézkesen'} > m. *kotingoj* 'lusta kamasz'.

Az is előfordul, hogy az expresszívnek érzett kölcsönszó jelentésének módosulására mindkét nyelvi rendszerből találunk magyarázatot, és akár kettős hatást is feltételezhet-

nénk. Jó példa erre a következő: r. *clefeti* 'csámcsog, cuppant' > m. *klefetyál* 'pletykál', r. *cleveti* 'pletykál' × m. *pletykál* > *klefetyál*.

Ilyen esetekben nehéz dönteni valamelyik nyelv paradigmasorának kizárólagos hatása mellett. Bár a magyar *pletykál* közelebb áll hangalakilag a *klefetyál* kölcsönszóhoz (talán az egyetlen olyan magyar ige, amely hangalakilag rokonítható vele), a román *cleveti* nyelvjárási ejtésben hangalakilag nagyon közel kerül a *klefetyál*-hoz, és így hatásával éppen úgy számolhatunk, mint a magyar ige esetében. (Ezért is tulajdonítják a RK. szerzői a *cleveti* hatásának a jelentésváltozást.) De ugyanakkor a fentebb említett kettős irányú befolyásoló erő gondolatát sem vethetjük el egészen.

Nemcsak a paradigmasorok hatásának eldöntése lehet problematikus, hanem annak a megítélése is, hogy egyáltalán paradigmahatással van-e dolgunk, vagy pedig névátvitellel. A *holbură* jelentésváltozása jó példa erre: r. *holbură* 'apró szulák' > m. *holbura* 1. 'apró szulák', 2. '(méh)fullánk'.

Az RK. (175) névátvitellel magyarázza a jelentésváltozást, BAKOS FERENC pedig a magyar *szulák* hangalaki hatásával (i. m. 97). Az utóbbi vélemény nagyon megkérdőjeleződik, ha figyelembe vesszük, hogy a székely nyelvjárásban a *fullánk* dublettjeként él a *szulák* hangalakú szó (GÁLFFY—MÁRTON i. m. 161). Itt vagy valóban arról van szó, hogy a székely nyelvjárásban a *fullánk* metaforikus viszonyban van a *szulák*-kal, vagy pedig téves jelentésértelmezés történt: a *holbura* 'szulák' jelentését 'fullánk'-nak értették, mivel a nyelvjárási közös jelentés összekapcsolja őket, és így nem feltételezhetünk a jelentéstől független hangalaki paradigmasor-hatást.

3. A) Az adherens expresszivitás körébe soroltam a stílusértékbeli változáson átment kölcsönelemeket, mivel itt a módosulásnak elsősorban a jelentés az oka, nem pedig a hangalak. Pontosabban az a jelentésviszony váltja ki a szó tartalmának ilyen irányú változását, amely létrejön a jelentésmezőt alkotó szinonimák között. Ismert dolog, hogy a kölcsönszók úgy illeszkednek valamely nyelv szinonimáinak sorába, hogy a stílusértékük pozitív vagy negatív irányba módosul, a nyelv régebbi szinonimáinak expresszív párhajai lesznek (WEINREICH, URIEL, Languages in Contact. Findings and Problems. New York, 1953. 60—1; BAKOS i. m. 88—9). Arra is felfigyeltek a gyűjtők, hogy egyes kölcsönszavakat (főleg az emberi tulajdonságra vonatkozókat) a beszélők erősebb intenzitásúnak, gúnyszerűbbnek, tréfásabbnak érzik, mint a megfelelő anyanyelvi szinonimáikat (BAKOS i. m. 89; PÉNTÉK JÁNOS, A magyar—román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása. In: KATONA JUDIT—VIGA GYULA szerk., Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Miskolc, 1996. 118). A románban semleges hangulatú szó a magyarban gyakran pejoratívvá vagy amelioratívvá válik, expresszivitás-többletet nyer. Erősebb intenzitásúnak érezték az adatközlők az olyanokat, mint: *amărit* 'boldogtalan', *bandura* 'rongy', *burduhosz* 'pocakos', *lokomosz* 'kapzsi, falánk', *virtyál* 'spekulál', *zgiburál* 'reszket', *hucucál* 'tákol' (BAKOS i. m. 81—9). LIZANEC szerint az ilyen kölcsönzések egyetlen oka az, hogy a kölcsönelemek expresszivitásukkal bővítik a már meglévő, megfelelő szinonimasort (i. m. 339—40). Arra is felfigyeltek, hogy a stílusértékbeli változás majdnem szabályszerűen pejoratív irányba történik (WEINREICH i. m. 58—9; ZOLNAI i. m. 45—51). SZILÁGYI N. SÁNDOR a RK. mellékeveit vizsgálta, és többek között azt állapította meg, hogy 83,4%-uk pejoratív jelentésű (Szociálpszichológiai tényezők a szókölcönzésben. 1994. Kézirat). WEINREICH előző kutatásokra hivatkozva írja, hogy bizonyos jelentésmezők valósággal vonzzák a szinonimákat, és ezek a jelentésmezők negatív emberi tulajdonságra vonatkoznak: lustaság, kapzsiság, értelmi vagy testi fogyatékoság, lelki gyengeség stb., jóllehet a nyelvek általában gazdagok szinonimákban ezekben a fogalmi körökben. Az általam vizsgált kölcsönszóanyagban nem

kis számú olyan lexéma található, amely a románban semleges, de a magyarban negatív értékjelentésűvé, pejoratívá vagy gúnyossá, esetleg (ritkábban) tréfássá változik. Például pejoratív: *ambiciosz* 'erőszakos', *babaló* 'tehetetlen', *básgulubás* 'ügyetlen', *berbécs* 'durva', *bibán* 'részes', *buzdugány* 'acsarkodó', *cimbora* 'cinkostárs', *nyimen* 'senkiházi', *gúnyos*: *murit* 'meghal', *nyám* 'rokon', *dajnál* 'részesen kornyikál', *mutra* 'arc, pofa', *tréfás*: *kumetra* 'keresztapa', *kotyec* 'has', *frekál* 'rendre utasít', *bátetye norokul* 'vigyen el a kánya'. A jelenség okát tekintve eddig egyetlen olyan kísérlettel találkoztam, amely megpróbál erre a kérdésre választ adni (SZILÁGYI i. m.). Az etnocentrikusságot szociálpszichológiai nézőpontból vizsgálva, SZILÁGYI N. SÁNDOR arra hívja fel a figyelmet, hogy itt tulajdonképpen egy védekező-távolító lelki mechanizmus működik a Mi és a Nem-Mi polarizált értékrendje szerint. Az etnocentrikusság folytán minden etnikai közösségnek pozitív képe van önmagáról, és a negatív tulajdonságokat inkább más etnikai közösségekre tartja jellemzőknek, így természetesnek érzi, hogy ezeket a tulajdonságokat a másik nyelvből kölcsönzött lexikális elemekkel jobban ki lehet fejezni.

B) A kölcsönelemek nemcsak a referenciális jelentés szempontjából illeszkednek be a jelentésmezőbe a szinonimák viszonyainak ismert szabályai szerint (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 235), hanem egy metaforikus–szimbolikus rendszerbe is integrálódnak. Az ilyen jellegű meghonosodás úgy történik, hogy a kölcsőnelem ugyanolyan metaforikus viszonyhálózatokat alakít ki, mint a jelentésmezőnek az az eleme, amely hozzá legközelebb áll a kognitív jelentés szempontjából. Ha a jelentésmezőnek a maga egészében van valamilyen metaforikus kapcsolata egy másik jelentésmezővel, akkor a jövevényszó ebbe a névátviteles kapcsolatrendszerbe illeszkedik be. Mind az előbbi, mind az utóbbi esetre egy-egy példát idézek PÉNTEK JÁNOS egyik tanulmányából (A román–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása: NyÍrK. XXV. 1981: 80–1). A román eredetű *mutuj* úgy integrálódott a megfelelő magyar jelentésmezőbe, hogy a jelentés szempontjából hozzá legközelebb álló szó (*néma*) mellékjelentését ('persely') is felvette. A 'fabödön, cseber' jelentésű *putina* a jelentésmező egészének névátviteles kapcsolatrendszeréhez alkalmazkodott. A magyar 'ember, fiatal legény' jelentésmezőhöz tartozó szavak nyelvjárásainkban metaforikus kapcsolatban állnak az ürmértéket jelölő szavakkal. Így alakulhatott ki a *putina* gúnyos, humoros 'kövér kisgyermek' jelentése. Ugyancsak ezzel a metaforikus mezőkapcsolattal magyarázható az, hogy a románban 'gyermek, legény' jelentésű *ficsúr* a magyarban 'kis vámszedő faedény a malomban' jelentése lett.

A jelentésváltozások és a nyelv metaforikus rendszerének együttes vizsgálata azért is elengedhetetlen, mert bizonyos „furcsának” tűnő névátviteleknek csak így juthatunk elfogadható magyarázatához. Hiszen viszonyokat teremtő, konvencionalizáló erejével a nyelv világképet formál a nyelvközösség számára. Ebben a viszonyteremtésben jelentős szerepe van a nyelv metaforarendszerének (l.: LAKOFF, GEORGE — JOHNSON, MARK, *Metaphors We Live By*. Chicago—London, 1980.; SWEETSER, EVE, *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge, 1990.; BENCZE i. m.; SZILÁGYI i. m. 1996.). A metaforarendszer megfigyelhető a mindennapi nyelvhasználatban (frazeológiai kapcsolatokban, szólásokban és közmondásokban egyaránt). A kölcsönelemek újonnan keletkezett jelentéseinek ilyen irányú magyarázata azonban nagy figyelmet és körültekintést igényel, mert gyakran kiderül, hogy az újnak minősített jelentés nem magyar fejlemény, még akkor sem, ha nyelvünk metaforáiból megmagyarázható volna ez a változás, hanem az átadó nyelv valamely változatának (például a nyelvjárásnak) sajátja. Ugyanakkor arra is tekintettel kell lenni, hogy a nyelv metaforakészlete egyszerre nyelvspecifikus és univerzális. A nyelvi közösség eltérő szociális környezete, történelme, hagyománya, kultúrája az előbbi jelleget erősíti. Az emberi faj közös bioló-

giai, pszichikai meghatározói az utóbbinak kedveznek. Ezért lehetnek minden nyelvben olyan metaforák, amelyek bizonyos mértékben nyelvi sajátosságok, és olyanok, amelyek univerzálisak. Az idő kifejezésére a térbeli viszonyok használata például (*előtte, utána, közepén, elején, végén*) mondhatni univerzális metaforikus sajátosság. Az emberi faj közös biológiai, pszichikai sajátosságai folytán két nyelvben egymástól függetlenül is kialakulhat metaforikus viszony két fogalom között. Két nyelv interferenciája befolyásolhatja a két metaforarendszert, jelentésváltozási tendenciákat teremthet, tendenciákat segíthet érvényesülni. A legtöbbször nehéz eldönteni, hogy melyik nyelv volt ilyen tekintetben hatással a másikra, mivel a különböző nyelvekben az asszociációk egybeeshetnek. Ennek az esetét látom azokban a párhuzamos jelentésátvitelekben, amelyre BAKOS FERENC felhívja a figyelmet (i. m. 98): r. *butuc* 'tuskó, tönk' > m. *butuk* 1. 'tuskó', 2. 'buta', r. *butură* 'tuskó, tönk' > m. *butura* 'idétlen, rút', r. *buștihan* 'tuskó' > m. *bustyhán* 'nagyfejű'.

Csak hogy a *butuc*-nak a románban is van 'buta, együgyű' jelentése. Ebben az esetben pedig mindkét nyelvben él a 'tuskó → emberi tulajdonság' névátvitel. (Bár elméletileg a magyar metaforarendszer románra tett hatását sem zárhatjuk ki, itt az asszociáció egybeesését valószínűbbnek tartom.)

Nyelvünkben a lágy anyag (pl. híg sár) és a negatív emberi tulajdonság (pl. akarati gyengeség) metaforikus kapcsolata általános. A gyenge akaratú, szándékait érvényesíteni nem tudó személyről azt mondjuk: *lágy ember*. A puliszka fogalmát jelölő román kölcsönszavaink ilyen irányú metaforikus jelentéseket vettek fel: r. *mălai* 'kukoricaliszt, puliszka' > m. *málé* 'együgyű, gyámoltalan', r. *mămăligă* 'puliszka' > *mamaliga* 1. puliszka, 2. mamlasz, ügyetlen, 3. híg sár', r. *tocan* 'pörköltfélé' > m. *tokány* 'pörköltfélé' → 'puliszka' → 'ügyetlen, élheterlen'.

De a jelenség nem értelmezhető csupán a magyar jelentésrendszer hatásaként. A román nyelv jelentésrendszerében is megfigyelhető ez a metaforikus kapcsolat a puliszka és az emberi gyengeség fogalma között. A román értelmező szótárak feltüntetik a *mălai mare* kifejezést 'málészájú' jelentésben (vö. az RK. *málé* szócikkével). A *mămăliga*-nak a románban is van 'élheterlen, lágy' jelentése. (A *tokány* 'puliszka' jelentése a magyarban alakult ki, így átvitt értelmű jelentése a románban nincs meg.) Más példák is igazolják, hogy mindkét nyelvben él az *emberi gyengeség : lágy anyag* metafora: r. *bucămălai* 'szerencsétlen, tutyimutyi' > m. *bukēměláj* 'ua.', r. *papălapte* 'tutyimutyi, nemtörődöm' > m. *păpalăptye* 1. tutyimutyi, 2. híg sár'.

Hogy a magyarban mennyire erős a két fogalomkör vonzása, azt jól mutatja az is, hogy a *mamaliga* és a *păpalăptye* kölcsönszavaink a 'híg sár' jelentést is felvették, jóllehet a román etimonoknak nincs ilyen jelentése. Az ilyen jellegű kölcsönszók kétszeresen expresszívek. Egyrészt, mert jól beilleszthetők a magyar metaforarendszerbe, másrészt azért, mert idegenszerűségük és az ebből fakadó hangulati értékük kedvez a negatív emberi tulajdonság kifejezésének és az etnocentrikus beállítódásunkkal is összhangban vannak.

Mіндеzen azonban nem jelenti azt, hogy nem állapíthatók meg, melyek azok a névátvitelű jelentésváltozások, amelyek a magyar metaforarendszer hatására jöttek létre. Ha a románban egyáltalán nem ismert az adott átvitt értelmű jelentés, akkor okkal feltételezhetjük a magyar jelentésrendszer érvényesülését. Az eddigi kutatások alapján a következő jelentésváltozásokat a magyar metaforarendszer termékeinek tekinthetjük, mivel a román etimonok esetében nem ismert az adott névátvitel: r. *berbec(i)* 'kos' > m. *berbécs* 'durva, goromba' (vö. m. *kos* 'buta' (gúnyos), amint ezt az 'okos, mint a tavalyi kos' szólásunk szemlélteti — ÉrtSz.) | r. *șap* 'bakkecske' > m. *cáp* 'öreg ember, aki fiatalságában kicsapongott' (ÉrtSz.: *vén kecske*: 'szerelmeskedni akaró, nők körül legyeskedő öreg ember') | r. *boteza* 'keresztel' > m. *botyézál* 'megszid, lehord' (ÉrtSz.: *leszedi vala-*

kiról a kereszvizet 'nagyon összeszid, mindennek elmond, lehord valakit') | r. *bufniță* 'bagoly' > m. *bufnica* 'hallgató ember' (ÉrtSz.: *bagoly* (átv.): 'otthon ülő, magának való ember') | r. *ceață* 'nyakcsigolya, a nyak hátsó része' > m. *csáfa* 'nyakleves' (itt a *nyakleves* átvitt értelmű összetett szavunk hatásával kell számolnunk, amely az ÉrtSz.-ban szerepel; metonimikus névátvitel.) | r. *buglan* '30–40 literes hordó' > m. *buglân* 'hordó (emberre vonatkoztatva)' (ÉrtSz.: *hordóhas* (tréf, gúny.) 'kövér, nagy has, pocak') | r. *fasole* 'bab' > m. *fuszulyka* 'penis' (ez a névátvitel azért is természetes a magyarban, mert a *paszuly*-nak is van ilyen névátviteles jelentése, vö. a TESz. megfelelő szócikkével, valamint BAKOS i. m. 431–2).

A *cěposz* jelentésváltozását ugyancsak a magyar metaforarendszer irányította, bár itt a téves jelentésértelmezés is szerepet játszott, és ilyenként ez a jelenség bizonyos mértékben eltér az előbbiektől: r. *țepos* 1. 'tüskés', 2. 'elviselhetetlen természetű' > m. *cěposz* 'peckes, egyenes járású'. Ennek a jelentésváltozásnak az a magyarázata, hogy a román *țepă* főnév többjelentésű szó: jelent karót, nyársat, tüskét, tövist. A *țepos* román melléknévnek nincs karóval kapcsolatos jelentése: *țepos*: 1. 'szúrós', 2. 'sörteszerű', 3. 'tövises', 4. 'szálkás' (Dicționarul limbii române. București, 1913/1967.). Mi azonban azt mondjuk a merev, egyenes testtartású személyre, hogy 'olyan, mintha karót nyelt volna'. A *karó* nyelvünk jelentésrendszerében metaforikus kapcsolatban van az egyenes, merev testtartás fogalomkörével, és a *cěposz* kölcsönszó beilleszkedett ebbe az asszociatív jelentésmezőbe.

Felvetődik a kérdés: a magyar névátviteles jelentésrendszer mellett érvényesül-e a román metaforarendszer a kölcsönszavak jelentésében? A kérdésre igennel válaszolhatok. A román metaforikus névátvitel hatása kétféle módon nyilvánul meg. Egyrészt úgy, hogy az etimon alapjelentésével együtt átvesszük az átvitt értelmű jelentést is, vagyis közvetlenül (mint például a fentebb idézett *bukēměláj* esetében), másrészt közvetve. A közvetett metaforikus hatás abban nyilvánul meg, hogy a névátvitel alapját képező asszociáció már nem kötődik egy bizonyos román etimonhoz, hanem annak mintájára a nyelv saját szókészletéből létrehozza az adott asszociációt. A r. *flutur* ('lepke, csillogó ruhadísz') Magyarszováton 'hópehely' jelentésű kölcsönszóként jelenik meg (l. az RK. *flutur* címszavát). De itt nem a magyar jelentésrendszer érvényesülésével van dolgunk. Ugyanis egyes erdélyi nyelvjárásokban a *flutur* román szónak 'hópehely' jelentése is van (Micul Atlas Lingvistic Român. Seria nouă. Red. EMIL PETROVICI. I—II. București, 1956.). Másrészt a székely nyelvjárásban is lejegyezték a hópehely *hólepké* megnevezését (GÁLFFY—MÁRTON i. m. 212). Hogy melyik nyelv hatott a másikra a jelentés szempontjából, azt a szót (illetve a metaforikus jelentés) földrajzi elterjedtsége mutatja meg. A székely nyelvjárásban egyetlenegy ponton jegyezték le a hópehely *hólepké* megnevezését. Az erdélyi román nyelvjárásban viszont elég elterjedt a *flutur* ilyen jelentése. Tehát k ö z v e t t t román metaforahatást feltételezhetünk.

C) Az eddigi névátvitelokban a magyar nyelv metaforarendszerének hatását hasonló vagy azonos jelentésű lexikális szerkezetekkel, szólásokkal igazoltam. Vannak azonban olyan, nyelvünkben létrejött metaforikus jelentések, amelyeknek eredetét, keletkezésének asszociációs alapját jóval nehezebb meghatározni, mivel csak közvetve nyilvánulnak meg a magyarban. Ilyenkor magyarázatért túl kell lépni a nyelvi rendszer szűkre szabott keretein, és a magyar kultúra szimbólumrendszerében kell tájékozódni. Már csak azért is, mert a nyelvi jel nem közvetlenül a jelőlre (vagy a jelölt fogalmára) utal, hanem arra a mentális képre, amelyben a jelölt él az adott kultúrközösség tudatában. Ezért is mondható, hogy a nyelvi jel jelöltje egy kultúregység (ECO, UMBERTO, *Tratat de semiotică generală*. București, 1982. 81–2). Bizonyos metaforikus névátvitelket úgy érthetünk meg, ha megvizsgáljuk, hogy az adott nyelvi jel által jelölt fogalom milyen kultúregység-

ként realizálódik az adott nemzeti közösség ismeretrendszerében. A névátvitelek nem véletlenszerűek, valamilyen analógia irányítja őket, és a jelentés változásait vizsgálónak föl kell derítenie az asszociáció alapját. A következő névátvitelek első látásra furcsának tűnhetnek: r. *prune* 'szilva' > m. *prunye* 'kislány szeméremteste', r. *farină* 'szántóföld' > m. *cărina* 'vagina' (BAKOS i. m. 431—2), r. *crinta* 'sajtnyomó teknő' > m. *krinta* 'női nemiszerv'.

A magyar népköltészet erotikus szimbólumrendszerében találjuk meg azokat az utalásokat, amelyek érthetővé teszik az ilyen jellegű névátviteleket. LÜKŐ GÁBOR, a magyar népi kultúra szimbólumrendszerének alapos ismerője és egyik úttörő elemzője írja, hogy a népköltészetünkben a szilvának szexuális vonatkozása van (A magyar lélek formái. Bp., 1942. 125—8). Ugyancsak az ő könyvében olvashatjuk: „Az eke és a föld viszonya a férfi és a nő viszonyát jelképezi. Somogyban és Baranyában a gyermektelen házasember életének »tudományos« meghatározására is ezt a jelképet használják a falusiak. Szánt, de nem vet, mondják. A népköltészetben a szántással kapcsolatos fogalmak jelképrendszerbe illeszkednek. Példának okáért a rét, a töretlen föld, amit ez évben fognak először eke alá, a szűz leány szimbóluma.” (i. m. 111—4). A *cărina* : *női nemi szerv* metafora ugyanakkor szervesen illeszkedik a jelentésrendszer aktív—passzív értékdimenziójába: férfi : aktív, nő : passzív (vö. SZILÁGYI i. m. 13). A *krinta* metaforizációját is csak ilyen alapon értelmezhetjük, még akkor is, ha éppen a sajtnyomó teknő a maga tárgyszerűségében nem jelenik is meg a jelképtárban, de az ilyen tárgyú kutatások alapján tudjuk, hogy bizonyos eszközök (edény, kanál, bot) és munkafolyamatok szexuális szimbólumok népi kultúránkban (LÜKŐ i. m. 152, l. még 111—8).

Az ilyen jellegű metaforikus névátviteleket azért különítettem el a korábbiaktól, mivel nemcsak hogy nyelvi szinten nem tudatos az asszociációk iránya, de a népi kultúrában is csak implicit módon mutathatók ki. Ámde amennyiben bizonyíthatóan megnyilvánulnak a népi alkotásokban, és láthatóan rendszerbe szerveződnek, a jelentésváltozások értelmezésében fel lehet és fel kell használni őket, már csak azért is, mert a nyelv és a kultúra jelenségei nem különülnek el mereven egymástól.

BENŐ ATTILA

Changes of expressivity in Hungarian borrowings from Romanian

The paper explores the set of Romanian loanwords in twentieth-century Hungarian from the point of view of expressivity. Expressivity is defined as added information value and its investigation has both phonological and semantic aspects. Phonological (or inherent) expressivity is instantiated in the suggestivity assigned to foreign sound structure, the increased evocative value of items that are quite neutral in Romanian, in folk etymological modifications, and in the large number of onomatopoeic items. Semantic (or adherent) expressivity includes value modification of a borrowed item in its respective semantic field, as well as the metaphor structures of these contact languages in a cognitive sense.

ATTILA BENŐ

Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben. III.*

1. A) A szlovák nyelv magyar eredetű tükörfordításainak különböző eseteit és típusait vizsgálva (l. StudSl. 32: 31—48; 34: 132—4; Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 180—8. = NyDt.; MNy. 1993: 189—95; 1999: 195—203) szép példákat találunk e jelenségre az adózással kapcsolatos kifejezések és szerkezetek között is. Röviden már rámutattam, hogy a szlovák *daňový* 'adó-' melléknév olyan magyar szerkezetek *adó-* előtagjának a mintájára keletkezett, mint például az *adóhivatal* 'Steuerbehörde' → szlovák *daňový úrad* 'ua.' (KÁLAL 87; SISJ. 1: 231), míg a *daňovník* 'Steuerzahler' (uo.; Linguistica Slovaca. Bratislava 1—6 [1939—48]. 1—2: 283. = LS.) a magyar *adózó* 'ua.' (1536: NySz. 1: 17), a *daňovať* 'Steuer zahlen' (KÁLAL 87; SISJ. 1: 231) a magyar *adózik* 'ua.' (1585: EWUng. 1: 7), a *daňovanie* 'Steuerzahlung' (MatSl. 301) a magyar *adózás* 'ua.' (1585: EWUng. 1: 7) származékszavak tükörfordításai. Az *adózik* → szlovák *daňovať* ige helyett ugyanis a szláv nyelvekben általában az *adót fizet*, *ad* 'Steuer zahlen, geben' típusú szerkezet járja (l. GREGOR: StudSl. 32: 32).

A magyar mintára keletkezett újabb keletű *daňovník* 'Steuerzahler' helyett a régebbi korokból azonban *danník* képződmény idézhető, melyre korábban csupán a XIX. századból hoztam példákat (l. uo.), de vö. 1598: „panem na nassich gruntech nebol, nez tolko *danikom* aneb waldburgarem” (Historický slovník slovenského jazyka. Vedecký redaktor MILAN MAJTÁN. Bratislava, 1991—. 1: 229. = HSSJ.), 1690: „*dannicz* brawowehe dawagy spoločne” (uo.). A ritkán jelentkező szlovák régi *danník* tehát nem szótárírói alkotás (ennek lehetőségére l. GREGOR: StudSl. 32: 32), mivel azonban a csehben nincs meg, ezért feltehető, hogy a régi szlovákban esetleg ukrán vagy lengyel jövevény-szó (a szlovák nyelv lengyel és ukrán eredetű elemeinek kérdésére l. JÁN DORULA, Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, 1977. 47—60), vö. óukrán *данникъ* 'ua.' (Словник староукраїнської мови. XIV—XV ст. 1—2. Київ, 1977—8. 1: 279), lengyel *dannik* 'ua.' (LINDE² 1: 411), orosz *данник* 'ua.' (UŠAKOV 1: 651).

B) Az egykori magyar *vet* 'auf(er)legen' igének igekötős *kivet* 'ua.' alakja napjainkban is általánosan használatos, vö. 1572: „*Adot* most eo k *Nem vetnek*” (SzT. 1: 100), 1574: *Adót vetę* (NySz. 3: 1131), 1681: „Ha mikor peniglen reajok *bort vetnek ki* ... minde-nik fálura...” (SzT. 6: 1114), *adót, bírságot, büntetést stb. vet ki valakire* (l. ÉrtSz. 4: 253) stb.

A magyar *kivet* 'auf(er)legen' pontos lefordítása a szlovák *hodit'* 'dob, vet, hajít' és *vrhať, vrhnúť* 'dob, dobál, hajít, hajigál, vet' igéknek igekötős származékai, például szlovák régi *navrhnutí, navrhať* 'auf(er)legen', vö. 1550 k.: „Item opiet *navrhli na nas* devat syrov kozich... [= ... *kivetettek ránk* kilenc kecskesajtot]” (RUDOLF KRAJČOVIČ, Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. Bratislava, 1979. 31), „Item *navrhali na nas* ... čtyristo penis... [= *kivetettek ránk* négyszáz pénzt is]” (uo.), illetve (*roz-, u-, vy-, za-*) *hodit'* 'ua.', amely a szlovák jogi, közigazgatási szóhasználat elemeként még a közelmúltból is idézhető, vö. 1683: „Mevše pak Průščane a Bohuničane mnohem vetši i lepši role, *na tych* ma neco vic *uhodit* [= ... sokkal nagyobb és jobb földjeik lévén, *rájuk* valamivel többet *vessen ki...*]” (RICHARD MARSINA — MICHAL KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. 1—2. Bratislava, 1959. 2: 345. = Urbáre), 1799: „...na tých podobne *taxu zahodili*, gich poraubili [= *rájuk* hasonlóan *taksát vetettek ki*, megrótták őket]” (HSSJ. 4: 130. *porubiť* alatt), 1848: *adót vetni* valamire, valakire, na porcie hore vzjať, *porcie zahodiť* (JANCS. 1: 3), *adókvetés, zahodeňja daňe* (uo.), 1876/1958: „*Na Slovensko vyhodená je daň* na vyše dvoch miliónov [= *Szlovákiára két millió felüli adót*]

* A II. számú közleményt l. MNy. 1999: 195—203.

vetettek ki]” (SAMUEL TOMÁŠIK, Bašovci na Muránskom zámku. Edične pripravil... JOZEF NIŽNANSKÝ. Bratislava, 1958. 174), *daň vyhodit'* [= adót kivet] helytelen (TVRDÝ² 78; l. még GREGOR: StudSl. 32: 32). A többi szláv nyelvben a *kivet* ige ilyen szerkezetben, illetve jelentésben nem használatos.

2. A tág értelemben vett 'adó' fogalmának kifejezésére a régebbi időkben a szlovákban egyebek közt a belső származású *daň* (1462: HSSJ. 1: 228), *dávka* (1555: uo. 236), *porub* (1541: Jazykovedné štúdie. Bratislava, 1— [1956—]. 6: 262 = JŠ.), *povrub* (1455: HSSJ. 4: 226), az ófn. eredetű *činž* (1569: uo. 1: 217; eredetére l. MACHEK, EtSlČ². 103 *činže* a.; JOSEF HOLUB — STANISLAV LYER, Stručný etymologický slovník jazyka českého... Praha, 1967. 118. = SESJČ.), a latin eredetű *kontribúcia* (1663: HSSJ. 2: 94), *taxa* (1799: uo. 4: 130. *porubit'* a.) mellett általánosan használatos volt a magyarból meghonosodott *rováš* is (az eredet kérdésére l. KIRÁLY: StudSl. 3: 100; MACHEK, EtSlČSl. 411, uő., EtSlČ². 503—4; HABOVŠTIAKOVÁ: StudSl. 25: 175; stb.).

A történelmi Magyarországon a közigazgatási számvitelben, az adózásban, s általában a nyilvántartás legkülönbözőbb területein komoly szerepe volt a *rovás* (szn. 1392?; hn. 1394; kn. 1508: EWUng. 2: 1273) származékszónak, amely főként 'Kerbbolz; Aufschreibung; Steuer; Liste' (MSzFgrE. 3: 533) jelentésben élt. Ugyanígy van ez — egyebek közt — a szlovákban is. Gyakoriságára és elterjedt használatára most csak néhány példát idézek: *rováš* 1. 'Kerbbolz; (eingeritztes) Zeichen, Kennzeichen; Register': 1543: „A czo se restu dotycze, czo na tabuli w piwnyczy stogy, y tez czo na/robassy...” (JŠ. 6: 263). — 2. 'Steuer, Abgabe': 1566: „pan hrosnowsky Rubyl na haysku drczawu porub veczu Sumu fl 3 d 32 sse prw Rowass Bol” (LS. 1—2: 321). — 3. 'Kredit': 1588: „Ponaiprwey Hans Weida odal geden rowass, czo se panom ... za gehu vradu v Tenuski piwo wselo...” (VINCENT BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961. 36. = BLANÁR). — 4. 'Quantität, Quantum': 1617: „Lowásowi na den dwa Rowasse chleba” (Magyar Országos Levéltár Budapest. Batthyány család körmendi levéltára. Illésházy család iratai. Rsz. 70. Lad. 27. Fasc. 10: 94). — 5. 'Konto; Schuld; Schuldner': 1789/1966: „...preto sa k ním nejdvejší hřišníci s velkýmá rováší zbíhali” (Bernolákovské polemiky. I. Anti-Fándly. II. Bajzove epigramy. Edične pripravil ... IMRICH KOTVAN. Bratislava, 1966. 48. = BernPol.); stb.

Magyarországon a XIX. század végéig megmaradt az az ősi szokás, hogy számszerű adatok és tények nyilvántartását botra vagy pálcára véssett bizonyos jelekkel oldották meg, azaz „egy fapálcikába jobbról balra haladva számjegyeknek megfelelő bevágásokat tettek, rovásokat metszettek. A fapálcikát azután kettéhasították, és a rovás egyik felét az tartotta meg, akinek tartoztak, a másik felét pedig az, aki tartozott” (O. NAGY³, Mi fán terem? 405—6; l. még Magyar néprajzi lexikon. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977—1982. 4: 375—6. = MNL.). A bevágásoknak ugyanis teljesen meg kellett egyezniük, a rovásokkal megjelölt mennyiség csak így volt hitelesnek mondható. A rováspálca vagy rovásbot ilyen jellegű használatára szemléletes példákat idézhetünk a szlovák nyelvű anyagból is, vö. 1648: „podle rowasse osciepaneho [= a széthasított rovás(bot) szerint]” (StudSl. 1: 218, 114. jegyzet), XVII. század első fele: „aby ... z poddanych jeden každý svuj vrub neb rováš štepany mal [= hogy ... hasított rovása legyen]” (Slovenský národopis. Bratislava, 1— [1953—]. 3: 19, 37. jegyzet), 1658: „a rowaše ma take šafar držeti štepane s krēmarmi [= a sáfár is tartson a kocsmárossal hasított rovást...]” (Urbáre 2: 285), 1768/1771: „aby... každý rowass nech ge na dvoze rosštepeny, s kterehe polowjca ma stat u rychtara polowjca pak u gazdu [= mindegyik rovás(bot) legyen kettéhasítva, s egyik felük a bírónál, a másik felük pedig a gazdánál maradjon]” (UDVARI ISTVÁN, A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Nyíregyháza, 1991. 312) stb.

A magyarban az 'adót kivet; Steuer, Abgabe auferlegen' fogalmat gyakran a *(meg)ró* (XV. sz.: TESz; EWUng.), a szlovákban a *rubiti'* (eredetére l. MACHEK, EtSlČSl. 426, Uő., EtSlČ². 522) ige és különböző igekötős származékai fejezték ki, vö. 1455: „kterak wassie wsy k wam (Bardejovčanom) przislussegicie *powrubeny* od pana Talaffusowich gsu a gednu gsu služebniczy pana meho *powrubili'*” (HSSJ. 4: 227), 1535: „na tento czas byl j[es]t poddany muy a ya sem je *porubyl*, yakoz v uherskey zemy pravo j[es]t” (BRANISLAV VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava, 1956. 168. = VARSÍK), XVI. sz. közepe: „Item *zarubali* pani na vidiek pre ryby na Tisu...” (P. HORVÁTH, Listy poddaných z rokov 1530—1848. Bratislava, 1955. 34. = Listy), XVI. sz. közepe: „Item gdy deżmu *rubili'*...” (uo. 35), 1566: „snamo czynim cze pan hrosnowsky *Rubyl* na haysku drczawu porub...” (LS. 1—2: 321), 1625: „V oddavani ryb tento sposob se ma zachovati: Totiš jeden každý rybar sam bude povinovat, co *zarubeno*, na Byttěu bud jinde prinašeti...” (Urbáre 2: 230), 1649: „*Rubeno jest* toto mesto skrze panuv rubcich...” (uo. 253), *porubiti'* daň (KÁLAL 504), *rubiti'* ritkán (SISJ. 3: 887), dane *vyrubiti'*, *vyrubovat'* (Tvrďý² 718; SISJ. 5: 286); stb.

Ha azonban valamit (adót, kötelezettséget, büntetést stb.) nyilvántartás céljából a rovásbotra véstek fel, azaz *felróttak* — vö. 1573: „... azt Twgia hogi fely Zette volt az adot es *Nem Rotta volt fely*, hanem Maganak tartotta volt, Az Rokonsaginak Marhaiokat penig Igazan *Nem rotta volt fely*” (SzT. 3: 1050), 1573: „Az falw adayat fely zette es kewesbet *rot fel* az Rowasra” (uo.), 1636: „Eszendő által penig a mennyi gabona belőlük jut, azt *felrójja* a molnár is s maga [a tisztartó] is, fele rovása egyiknél, s a fele másiknál állván” (OkISz. 272) — esetleg *metszettek fel*, vö. 1651: „... hogy azt rouassara *feöl meczuén*, tudjon relatiot á my uranak jarando dezmaiarul” (Ürészék 165) — vagy arról véstek, faragtak le, azaz *leróttak*, vö. 1626: „Jer, *rójuk-le* a ravásrúl adósságunkat” (NySz. 2: 1443) —, adott esetben róttak hozzá, akkor azt a régi szlovákban gyakran az általános használt *rezat'* 'vág, metsz' igével és származékaival nevezték meg. Bizonyára azért, mert a *rezat'* terminológiailag nem kötődött szorosan a *rubiti'* igéhez és származékaihoz. Csak néhány példa a sok közül: XVI. sz. közepe: „Item gdy deżmu rubili teda na každeho chudeho človeka *prirezovali* po luknu sbožia, ovsá neb jačmenia [= ...minden szegény emberre egy-egy mérő gabonát, zabot vagy árpát *róttak fel*]” (Listy 35), 1592: „Lužbeta dopustila *prirezeti* Martinowy na gehu rowaž cztwrt basstowsku [= ...megengedte Mártonnak *átróni* a saját rovásbotjára...]” (HSSJ. 4: 395), 1597: „Kowač pol kwentina zeme hnedki dal na swuog rowass *prirezeti* [= fél negyed földet azonnal a saját rovásbotjára *rovatott át*]” (uo.), 1609: „(role) tak potrhane byli, že se nemohli z rowasse *prire Zawati* [= (a földek) annyira szét voltak szedve, hogy nem lehetett őket a rovásbotról *átróni*]” (uo.), 1610: „...aby žagdłom maslo brala a na/rowass *rezala* [= ...hogy meszely-lével vaját vigyen és a rovásbotra *felrójja*]” (Pramene k dejinám slovenčiny. Zostavili MILAN MAJTÁN a JANA SKLADANÁ. Bratislava, 1992. 18. = PDS.), XVII. sz. első fele: „aby ... z poddaných jeden každý svůj vrub neb rovaš štepany mal a kdy chtet bude drivi na prodaj nesti, *dal hore narezati*... jestli by se který u richtare neohlasil a na rovaš *nedal narezat* a drevo ven vezol... [= ...ha fát akar eladásra vinni, azt *rovassa fel* ... ha valaki a bírónál nem jelentkezne és a rovásra *nem rovatná fel* és a fát elvinné ...]” (SN. 3: 19, 37. jegyzet), 1668: „kdy diewka ... prissla pro wyno ke čtjrom holbam patu *prire zala* [= ...amikor a lány borért jött, a négy iccéhez *hozzáróttá* az ötödiket]” (HSSJ. 4: 488), 1682: „(vrchnost) s porti *zrezala* a na bohatssu wes *narezala* [= ...*leróttá* és a gazdagabb falura *róttá fel*]” (HSSJ. 2: 447), 1683: „aby dvorsky s frumentariusom to, co se naspatek prinese, zasej z rovašu *dolu zrezal*, a tak jenem tolko, co spravdливо jest, do počtu aby položil [= ...amit visszahoznak, azt a rovásbotról *rója le*...]” (Urbáre 2: 342), 1716: „...ma

se na rowass narezat [= fölrovandó a rovásbotra]” (HSSJ. 2: 447), 1775 k.: „Rovátolom, Na rowaš režem, Incidendo” (StudSl. 3: 100); stb.

Valószínűnek látszik, hogy az ilyen esetekben a szlovák kifejezési mód a magyar *felró*, *leró* és társainak indukáló hatására alakult ki. Különösen a *hore narezat* és a *dolu zrezat* (l. fent) típusú megoldások támogatják a tükörfordítás feltételezésének a jogosságát. Itt ugyanis a *na-* 'rá-, fel-' és *z-* 'le-' igekötős alakok mellett a *hore* és *dolu* adverbiумok segítségével a magyar *fel* és *le* még külön is hangsúlyozva van (erre a jelenségre l. GREGOR: StudSl. 38: 78–81).

3. A feudális Magyarországon az egy portára, azaz kapura fizetett adóra vonatkozó többek között a *kapu rováspénz* (1573: OklSz. 453) vagy röviden a *rováspénz* (1589: MNy. 1912: 418) megnevezés. Ez a régi szlovákba részfordítással *rovášové peniaze* 'ua.' formában került át, vö. 1775 k.: „Rovás pénz, Rowassowe Penje, Pecunia vectigalis” (StudSl. 3: 100). Pillanatnyilag ugyan több adatom nincs rá, tekintettel azonban a *rováš* gazdag jelentéstartalmára és általános használatára is, nem biztos, hogy a *rovášové peniaze* alkalmi előfordulásnak minősítendő.

4. A) Ha egykoron valakinek komoly anyagi tartozása volt, vagyis sok volt neki felróva a rovásboton, azaz a rováson, akkor joggal mondták, hogy *sok van a rovásán*. Idővel a *sok van a rováson* — régebben *hosszú* vagy *nagy rovása van* (O. NAGY, SzólKm. 582) — szerkezet átvitt értelmet kapott és 'valakinek sok mindenről számot kell adnia' (l. O. NAGY, Mi fán terem?³ 406) jelentésben szólássá lett, amely azonban keletkezését illetően független az azonos jelentésű német *er hat zu viel auf dem Kerbholz* (l. uo.; KERTÉSZ, Szok.² 163) és a cseh *ten má u mne vroubek* (és változatai) 'valami rosszat tett nekem, ezt nem felejttem el neki, ezért még megfizetek stb.' (JAROSLAV ZAORÁLEK, Lidová rčení. Praha, 1963². 429), *mít u někoho vrub* 'vétkesként számon van tartva' (SISJČ. 4: 161) szólásoktól.

A *rovás* jelentése ez esetben 'jegyzék, lista; hitel; kontó', ehhez vö. 1544: „Az meszaros *rauasra* hordot hust” (OklSz. 817), 1575/1981: „És olyan szükségbe vala ezért, hogy a budai mézárásoktól *rovásra* hordottanak húst minden nap az ő konyhájára” (HELTAI GÁSPÁR, Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte KULCSÁR MARGIT. Magyar Helikon, Bp., 1981. 447–8), 1579: „credito et ad tesseram vulgo *rawasra*” (LÁSZLÓ HADROVICS, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 438); stb. Mai szóhasználatlál élve: *sok van (már) a számláján*.

A gyakran emlegetett magyar *sok van a rováson*, régebben *nagy rovása van* szólást átvette, illetve lefordította a szlovák, vö. nép- és köznyelvi *mať* (u *niekoho*, *niečo*, *toho*, *hodne*) *na rovási* 'ua.' (SISJ. 3: 765), *mať* u *niekoho* (vel'ký, *hodný*) *rováš* 'ua.' (uo.), Kesztlőc: *mož je na rovási* 'ua.' (StudSl. 13: 13), Pilisszántó: *mnoho máš na rovási* 'ua.' (uo.), Tótkomlós: *ti je veľa ~ máš veľa na rovási* 'ua.' (uo.), *ten má u mňa na rovási* (BLANÁR 270) stb. Korábbi példák: 1789/1966: „...preto sa k ním největší hřišníci s *velkým* *rovási* zbihali [= ezért a legnagyobb bűnösök *nagy rovással* szaladtak össze hozzájuk]” (BernPol. 48), 1896: *Uz más u mňa vel'ký rováš* [= Már *nagy rovásod* van nálam]” (A. P. ZÁTURECKÝ, Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví. V Praze, 1896. 255. = ZÁT.), *sok van a rovásán, má mnoho na rovási* (HVOZDIK 2: 741) stb.

Figyelmet érdemel, hogy a belső keletkezésű *vrub* 'rovásbot, rováspálca' (SISJ. 5: 178) segítségével sokkal korlátozottabb mértékben használatos ez a szólás. Míg a *mať* (*niečo*) *na rovási*, *mať* (*vel'ký*, *hodný*) *rováš* és változataik közkeletű szólásformák mind az irodalmi, mind a nép- és köznyelvben (l. még: ISAČENKO, SRPSI. 2: 257; BLANÁR 270; E. SMIEŠKOVÁ — SIMÁNÉ HAVAS ÉVA, Szlovák—magyar frazeológiai szótár. Bratislava,

1981. 105), ezzel szemben a *dať, pripísať, zazačiť atď. na vrub* 'valakinek a rovására ír', *mať na vrube* 'rovásán lenni' (I. SISJ. 5: 178; BLANÁR 270) inkább csak az irodalmi nyelvben van jelen. Mindez arra enged következtetni, hogy a *mať na rováši, mať u niekoho rováš* típusú szólás mind a történelmi háttér, mind a *rováš* szó széles körű jelenléte, mind a magyarral való pontos tartalmi és formai azonosság okán magyar eredetre mutat (I. még: JUHÁSZ: NyF. 79. sz. 10; GREGOR: StudSl. 13: 13).

B) Ha valaki valamit hitelben vett vagy fogyasztott, akkor azt a hitelező a rovásbotra róttta fel, ily módon a vásárlás, fogyasztás ténylegesen *rovásra* történt, mégpedig vagy a sajátjára, vagy a máséra. Ennek alapján azután a *rovásra vagy valakinek; valaminek a rovására* átvitt értelemben 'valakinek a számlájára, terhére, kárára' (I. BALLAGI 2: 488; ÉrtSz. 5: 1080) jelentésben általánosan használt fordulat lett.

Mindez hasonló módon fejeződik ki a szlovák nyelvben is, vö. 1795/1978: „Dobre pili na jeho rováš [= jól ittak a rovására]” (JOZEF IGNÁC BAJZA, Veselé príbehy a výroky. Translation and epilogue JOZEF MINÁRIK. Bratislava, 1978. 134), 1848: mások rovására, *na cudzí rováš* (JANCS. 1: 356), 1896: „Na druhého rováš to urobil [= Más rovására tetel]” (Zát. 136), „To všetko pôjde na tvoj rováš [= Ez mind a te rovásodra megy]” (uo. 257), *zabávali sa na môj rováš* [= az én kontómra szórakoztak/mulattak] (KÁLAL 577), *pije na môj rováš*, az én rovásomra iszik (HVOZDZIK 1: 1110), régi *piť, brať, kupovať ap. na rováš* 'rovásra, hitelbe iszik, vesz, vásárol stb.' (SISJ. 3: 765), régi *na rováš niekoho* 'valakinek a rovására, kontójára' (uo.) stb. Ezek a szlovák használati módok aligha lehetnek függetlenek a *rováš* szóval képletesen használt azonos jelentésű magyar szerkezetektől (I. KERTÉSZ, Szok. 164 is).

Ugyanez érvényes a szerbhorvát nyelv azonos jellegű szólásformáira is, vö. XIX. sz.: *na rovašu* 'valakinek a rovásán, kontóján' (HADROVICS, UngElskr. 438), mai *mnogo mu je na rabošu*, sok van a rovásán (PALICH EMIL, Magyar—szerbhorvát kéziszótár. Bp.², 1971. 763).

5. A) A feudalizmusban jellegzetes adóféleség volt a jobbagyságra kirótt *füstpénz*, latin nevén *fumagium* (BARTAL 285). A *füstpénz* összetétel *füst* előtagja a 'háztartás mint adózó egység a feudális korszakban' (Magyar történelmi fogalomtár. Szerk. BÁN PÉTER. 1—2. Bp., 1989. 1: 152. = MTF.) jelentés hordozója. Egykori használatára vö. 1240: „Item statuimus, quod iidem populi — nec bovem nec *Fystpénz* solvant” (TESz. 1: 1004 *füst* alatt), 1600: „*Fwst penzt* is adnak” (Oklsz. 285), 1621: „Császár adója *füst pénz* f. 45...” (uo. 1155), 1640: „...eghaztol kit *fwstpenz*nek hinak d. 25...” (SzT. 4: 476) stb. A *füstpénz* tehát a 'házdó' korabeli megnevezése; ez valójában „több adófajta neve a középkorban, melyek valamilyen kapcsolatban álltak a FÜSTtel (háztartással)” (MTF. 1: 152).

A magyar kifejezés pontos megfelelője a szlovák *dymové peniaze* szerkezet, melynek jelzői tagja a szlovák (szláv) nyelv szabályainak megfelelően főnevesülve önállósult is, vö. 1599—1600: *dymowych penezy* [= *füstpénz*] (HSSJ. 1: 337), 1616: „*dimoweho nebudem powynen dawati* [= *füstpénzt* nem leszek köteles adni]” (uo.).

A *füstpénz* megfelelője azonos jelentésben kimutatható az ócehből is, vö. *dimní halěř* (JAN GEBAUER, Slovník staročeský. 1—2. Praha, 1903—1916. 1: 371. = GEB.) — ez bizonyára az ónémet *rauchhaller* tükörfordítása (uo.) —, főnévként *dymné* 'ua.' (uo.), ill. *podymné* 'ua.' (Jungmann) alakban adatolható. S úgyszintén a lengyelből is: XVII. sz.: *podymne* 'ua.' (ST. RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 339).

Tekintettel a magyar *füstpénz* korai jelentkezésére, valamint arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy az egykori Magyarországon a közigazgatási eljárások, az adózási kötelezettségek az egész országban egyformán érvényesültek, ezért nagyon valószínűnek

látszik, hogy a szlovák *dymové peniaze* szerkezet létrejöttéhez a magyar *füstpénz* szolgált kiindulási mintául. A *dym* alapszó ugyanis 'ház, háztartás' jelentésben a szlovákból nincs kimutatva (HSSJ. 1: 337), az adatok tanúsága szerint azonban annak *dymové* származéka ezen adófajtával kapcsolatosan használatos volt. Továbbá: az öcsehtől eltérően nem a *halier* 'fillér' (1520: HSSJ. 1: 393), átvitt értelemben 'pénz' (1569: uo.) főnév a magyar *pénz* utótag azonos, mint az öcsehből, hanem annak pontos szlovák megfelelője, a *peniaze*. Mindezt megalapozottnak látszik a vélekedés, hogy a *dymové peniaze* a magyar *füstpénz* tükörfordítása, s nem önálló, független alakulás.

B) A magyar *egy füst alatt* 'egy fáradsággal, egyúttal' (1851: MARGALITS EDE, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1900². 270) szólás keletkezését szokták a régi adózási rendszerrel összefüggésbe hozni (l. KERTÉSZ, Szok. 212—3; GYAPAY—MEGYER—RITÓÓK, Ki mondta? Miért mondta? Minerva, Bp., 1989. 88—94), O. NAGY GÁBOR szerint azonban inkább az egykori lakás, illetve főzési körülményekben rejlik a helyes magyarázat: „Ha ugyanis a házban való tüzelés, különösen a főzés régen azzal járt, hogy sok füstöt kellett a háziasszonynak nyelnie, és mert a modern tűzgyújtó szerszámok hiányában sok bajjal járt a tűzgyújtás is, érthető, hogy a régi idők parasztság-szonya iparkodott többféle főznivalóját lehetőleg *egy füst alatt*, azaz 'egy bajjal, egy fáradsággal' elvégezni. Emellett jelenthette az *egy füst alatt* természetesen azt is, hogy 'egy konyhán', különösen abban az esetben, ha több háziasszony konyhájáról volt szó...” (O. NAGY, Mi fán terem?³ 190). Megjegyi még: „...sem az *egy füst alatt* szólás, sem pedig a *füst* szó régi 'háztartás' jelentése nem sajátosan magyar alakulat, hasonló szólásra, hasonló átvitt jelentésre van példa a szlovákban, a németben, a középkori latinban és a finn nyelvben is” (uo. 191). Nos, mint láttuk, a szlovák *dym* szónak a szlovákból 'háztartás' jelentése nincs kimutatva, az *egy füst alatt* szólás megfelelője azonban mégis él a szlovák népnyelvben, részben teljesen azonos módon a magyarral, részben *egy füst mellett*, *egy füstnél*, illetve *egy kémény alatt* formában, vö. 1896: „Dve svatby »pri jednom dyme« odbaviť [= két menyegzőt egy füst alatt elintézt]” (ZAT. 91), „Pod jenným komínom odbavil dve starosci [= Egy kémény alatt két gondot elintézt]” (uo.), Tótkomlós: *Pod enin dimon* 'egy füst alatt' (saját gyűjtés), Nagybanhegyes: *Pod enim ked'ikom* 'ua.' (saját gyűjtés). A *ked'ik* diminutivum az irodalmi *kad* 'füst, korom' (SISJ. 1: 659; MACHEK, EtSÍČSÍ. 156: *kaditi* a.) nyelvjárási változata. HVOZDIK (2: 256) szerint az *egy füst alatt* szólást a szlovák csupán *pod jedným* — szó szerint: *egy alatt* — szerkezettel fejezi ki. A SISJ. azonban ezt a megoldást nem közli. A szokásos használati mód a *jeden* 'egy' szóhoz kapcsolódik: *jedným vrzom ~ na jeden vrz* 'egyszerre, egy csapásra, egy időben' (SISJ. 5: 180), *jedným ťahom* 'egyszerre, megszakítás nélkül' (uo. 1: 648) stb. A nyelvjárási *pod jenným komínom* változatban a *komín* 'kémény' szó ez esetben átvitt értelemben szerepel, s megegyezik a *dym*-mel, noha a *komín* ilyen jelentésben szintén nincs számon tartva. Vö. azonban cseh *jedním komínem* [*dvě věci*] *hnát* 'egyszerre [szó szerint *egy kémény alatt*] csinál valamit' (Lidř. 170).

JUHÁSZ JÁNOS (NyF. 79. sz. 12) a szlovák szólást helyesen a magyar átvételének tartja. ZÁTURECKÝ adatát azonban pontatlanul, *Pod jedným dyme* alakban idézi.

6. A feudális korban a jobbágyok természetbeni szolgáltatásának a magyarban *élés* volt a neve (l. Úriszék 1002). Ez a kifejezés korán honos lett a szlovák nyelvben is, vö. 1478: „...a ten plat a illess dlužny su daty na Swat[eho] Gyura a Sw[ateho] Michala [= azt a fizetséget és élést kötelesek Szent György és Szent Mihály napra adni]” (ŠT. KNIEZSA, Stredoveké české listiny — Középkori cseh oklevelek. Bp., 1952. 28. = SČL.), 1520: „Dluhy y llesse, aby take napoly se dielili [= hogy az adósságok és az élések szintén el legyenek felezve]” (uo. 109), 1610: „Illesse pssenjcze, kde kolwek poddanj su

dlužnj, aby čiste wyberal [= a búza élést, bárhol adósak vele a jobbágyok, tisztán beszédje]” (PDS. 17) stb. (l. még NyK. 68: 405; DORULA 68; HSSJ. 1: 491).

Az *élés* különböző fajtáit az *ilešný*, *ilešový*, *ilešský* képződmények segítségével határozták meg, vö. 1569: „ylessneho (ovsa) bilo cub. 50 [= *élés*zab 50 köb. volt]” (HSSJ. 1: 491), 1610: „illésny yeczmen cub. 1/2 [= *élésárpa* 1/2 köb.]” (PDS. 61), 1611: *Woly illessne... Telcze illessne...* [= *élésökrök... élésborjak...*] (JŠ. 2: 281), 1625: „Obili illesove aneb osypy [= *Élészgabona* avagy...]” (Urbáre 2: 136), 1754: *owsa illeskeho* [= *élés*zab] (HSSJ 1: 491); stb.

Adott esetben ezt a fajta szolgáltatást a jobbágyok pénzben fizethették meg, az ilyen „váltságdíjat éléspénznek nevezik” (Úriszék 1002). Vö. 1538: „Az war *élés pénz* Kapw tartomanban” (Oklsz. 175), 1608: „Vaar *eles penzt* ... adnak f. 4.” (Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. MAKSAY FERENC. Bp., 1959. 112); stb. A fentiek alapján várható volna, hogy ez a magyar terminus a szlovákban tükörfordítással *ilešné peniaze* formában jelentkezik. Annál is inkább, mivel a *pénz* szó felhasználásával keletkezett számos adózáshoz kapcsolódó magyar kifejezés a szlovák nyelvben is a *peniaze* segítségével fejeződik ki. A már említett *füstpénz*, *rováspénz* esetein kívül l. még például magyar *adó*pénz ’Geldsteuer’ (1416u./1466: NySz. 2: 1268) — szlovák *daňové ~ dānkové ~ činžové ~ porubné peniaze* ’ua.’, vö. 1624: *danowe penize* (HSSJ. 1: 228), 1712: *dostalo se činžowych penez* (uo. 217), 1763: *dānkowy penjz* (uo. 229), 1767: *Porubnich penez* zl. 142 d. 05 1/2 (UDVARI ISTVÁN, Szlovák mezővárosok népélete Mária Terézia korában. Adatok Pozsony vármegye XVIII. századi történetéhez. Nyiregyháza, 1994. 38), 1768: „...dati *porubnjch penez*, to gest domownj čins d. 64...” (uo. 82; téves fordítással: „írtáspénzt”: uo.) stb.; magyar *ártánpénz* ’Barch-, Schweingeld’ (1437: Oklsz. 31) — szlovák *bravové peniaze*, főnevesülve: *bravové* ’ua.’, vö. 1658: „*Bravoveho* spoločne davaji fl. 3” (Urbáre 2: 291), 1690: „dannicy *brawoveho* dawagy spoločne” (HSSJ. 1: 229 *dannik* a.); magyar *kunapénz* ’Mardersteuer, -geld’ (1564: Oklsz. 556) ~ *nyestpénz* ’ua.’ (1648: Urbáriumok 529) — szlovák *kunové peniaze* ’ua.’, vö. 1690: „*kunowich penez* dawagy spoločne” (HSSJ. 2: 160); stb. Ez aligha jelenti minden esetben azt, hogy ezen szlovák kifejezések keletkezését a magyar megnevezés indukálta, kétségtelen azonban, hogy alkalomadtán ezzel a lehetőséggel is számolni kell.

Érdekes azonban, hogy mindennek ellenére a feltételezhető *ilešné* (~ *ilešové ~ ilešské*) *peniaze* helyett az ’*éléspénz*’ fogalma a szlovákban körülírással fejeződik ki, vö. 1625: „na kravy *illešne fl. 12 d. 39 1/2* ..., na sol *illešnu fl. 3 d. 21 1/2* ..., za chmel *illešny* [dávájú] *fl. 11 d. 78* [= *élés*marhákra 12. fl. 39 1/2 d.-t ..., *élés*sóra 3 fl. 21 1/2 d.-t..., *élés*komlóért 11 fl. 78 d.-t adnak]” (Urbáre 2: 155), 1658: „Za *ilešoveho* brava dava spoločne fl. 4. [= *élés*sertésért közösen 4. fl.-t ad]” (uo. 302), 1673: „za *illješne telce* platime ... [= *élés*borjakért fizetünk...]” (Listy 63) stb. Mindazonáltal feltehető, hogy a továbbiak során a nyelvtörténeti anyag gazdagodásával az **ilešné peniaze* is fölbukkan majd.

7. A most bemutatott anyagból is egyértelműen kiderül, hogy a korábbi évszázadokban a szoros együttélés és a közös államiság következményeként a magyar nyelvnek szembeötlő hatása volt az egykori szlovák jogi, közigazgatási szóhasználat formálódására. E nyelvi hatás nyomai azonban a későbbiek során nagy mértékben elhalványultak, el is törlődtek. Napjainkig inkább már csak az állandósult szókapcsolatok, szólások vagy szólásszerű fordulatok őrződtek meg. Ilyen jellegű tükörfordításokra — egyebek közt — példák sokasága idézhető nemcsak a nyelvtörténeti anyagból, de az élő nyelvből is. További feladat ezek számbavétele és elemző bemutatása.

Loan translations of Hungarian origin in Slovak. Part 3

A natural consequence of long centuries of close Hungarian–Slovakian social and economic contacts has been a mutual influence of the two languages on one another. Investigating the impact of Hungarian on Slovak against the backdrop of those historical considerations, one can conclude that, along with numerous Hungarian loanwords occurring in various layers of the Slovak word stock, quite a few calques and semi-calques of Hungarian origin can also be found there. The present paper points out some loan translations having to do with taxation. Slovak cognates of *adózik* ‘pay tax’, *adót kivet* ‘assess taxes’, *adót kiró* ‘levy tax (on sg)’ etc. are dealt with on the basis of historical material. Furthermore, with respect to *rovás* ‘account’, a Hungarian loanword in Slovak, a number of concrete and figurative expressions like *fölró* ‘score; blame (sy for sg)’, *leró* ‘pay off; carry out (obligation)’, *sok van a rovásán* ‘have much to answer for’, *valakinak/valaminek a rovására* ‘at the expense of sy/sg’, etc. are discussed. Of former tax categories, Slovak cognates of *rováspénz* ‘rates’, *füstpénz* ‘hearth-tax’, as well as the set phrase *egy füst alatt* ‘at one go; lit. under the same smoke’ are mentioned. Finally, some Slovak phrases connected with former tax categories like *éléspénz* ‘excise tax’ are discussed.

FERENC GREGOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kérdőszó és hatókör

Dolgozatomban SZABOLCSI ANNA három állításával szeretnék vitába szállni. A három állítást SZABOLCSI akadémiai doktori értekezése tartalmazza. (A kvantorok hatókörének logikai szemantikája, 1997.)

1. SZABOLCSI szerint „a mennyiségekre és kollektívákra vonatkozó kérdőszó nem vesz föl a tagadásnál nagyobb hatókört” (Doktori értekezés tézisei, 12). Nézzük az alábbi mondatokat:

(1) a) *Kit nem láttál?*

b) **Mekkora fájdalmat nem éreztél?*

c) **Ki nem kapta ezt a gyűrűt?* (SZABOLCSI ANNA példái.)

Az (1)-es „mondatokban a kérdőszónak a tagadásnál [...] kell nagyobb hatókört felvennie. Az (a)-beli kérdőszó egyedekre kérdez, a (b)-beli mennyiségekre, a (c)-beli kollektívákra. (Vö. ha X és Y kapta a gyűrűt, akkor csak kettőjük együttesére igaz, hogy birtokos lett, míg ha X és Y látta a gyűrűt, akkor a predikátum külön-külön is igaz rájuk.)”, továbbá: az (1b, c) „azt mutatja, hogy a mennyiségekre és kollektívákra vonatkozó kérdőszó nem vesz föl a tagadásnál nagyobb hatókört” (Tézisek, 12). — Az (1b) kétségtől furcsa mondat, de interpretálható. Az interpretálhatóság attól függ, hogy hol a mondat főhangsúlyja: ha a tagadáson van, akkor egy ilyen típusú kérdésre lehetséges válasz például:

(2) *Akkora fájdalmat (azért) nem éreztem, hogy fájdalomcsillapítót kellett volna bevennem.*

A (2) jólformált válasz lehet az (1b) nem negált változatára is: *Mekkora fájdalmat éreztél?* Kérdés, hogy az (1b) furcsaságának mi az oka. Nézzük az alábbi mondatokat:

(3) a) ?? *Mekkora fájdalmat érzek/érezünk?*

b) *Mekkora fájdalmat érzél/éreztek?*

c) *Mekkora fájdalmat érez János/éreznek Jánosék?*

d) **Fájdalmat érzel/éreztek.*

e) *Fájdalmat érzek/érez/érezünk/éreznek.*

Az *érez* ige az úgynevezett szubjektív predikátumok csoportjába tartozik. R. JACKENDOFF megfigyelése nyomán J. R. ROSS (On declarative sentences, 1970.) a (3d) típusú mondatok rosszulformáltságát azzal magyarázza, hogy a szubjektív predikátumok alanya nem lehet azonos a performatív elemzés által feltételezett, a mélyszerkezeti ágrajzon eggyel magasabban elhelyezkedő mondat igéjének tárgyával (direct/indirect object); mivel a ROSS által javasolt performatív elemzés a tárgy pozíciójában a *you-t ((te)neked)* feltételezi és bizonyítja, a (3d)-ben az alany éppen második személyű nem lehet. Mármint a transzformációs/generatív grammatika a kérdő mondatot a kijelentő mondatból vezeti le. Ha a szubjektív predikátumnak második személyű alanya van, a kijelentő mondat nem lehet a levezetés kiindulópontja, csak a kérdő változat jólformált: *Érzel/éreztek fájdalmat?* Ugyanakkor a (3a, b, c) egybevetése azt mutatja, hogy a szubjektív predikátumot tartalmazó kérdő mondat első személyű alannal furcsa. A (3a)-nak két értelmezése lehetséges:

(4) a) ?? 'Én azt kérdezem magamtól, hogy mekkora az a fájdalom, amit érzek.'

b) 'Én azt kérdezem tőled, hogy el tudod-e képzelni, hogy mekkora az a fájdalom, amit érzek.'

Hasonlóképpen a (3c) értelmezése:

(5) 'Én azt kérdezem ?? magamtól, hogy el tudom-e képzelni/* Jánostól, hogy el tudja-e képzelni/tőled, hogy el tudod-e képzelni, hogy mekkora az a fájdalom, amit János érez.'

A (3b) értelmezése markánsan különbözik a (3a, c)-étől:

(6) a) **'Én azt kérdezem tőled, hogy el tudod-e képzelni, hogy mekkora az a fájdalom, amit érzek.'

b) 'Én azt kérdezem tőled, hogy mekkora az a fájdalom, amit érzek.'

(A performatív elemzés analógiájaként feltételezhetnénk, hogy a kérdő mondatok mélyszerkezete tartalmaz egy [*én + kérdezem + tőled*]-szerű mondatot, amely a mélyszerkezeti ágrajzon a legmagasabban helyezkedik el. Ennek a mondatnak első személyű alanya, a *kérdez* igéhez hasonló igéje és második személyű tárgya van.) Megállapíthatjuk, hogy a (3d) tagadó változata sem jólformált:

(7) a) **Nem érzel/éreztek fájdalmat.*

b) *Nem érzel/éreztek fájdalmat?*

(A (7a) egyedüli lehetséges interpretációja a hipnotizálást követelné meg kontextusként: egy ilyen mondatot csak egy hipnotizőr használhatna performatív megnyilatkozásként.) A (3d)-nek csak a kérdő tagadó változata ((7b)) jólformált. A (7b): eldöntendő kérdés. A jólformált válaszok erre a kérdésre:

(8) a) *Nem/nem érzek.*

b) *De igen/de igen, érzek/* igen/* igen, érzek.*

Vegyük észre, hogy a (8b) a fájdalom érzésének egy bizonyos mértékét engedi meg: 'De/de igen, érzek fájdalmat/egy kis fájdalmat/nagy fájdalmat érzek.'

Ezek után térjünk vissza az (1b)-hez. Különbséget tudunk tenni az (1b) alábbi változatainak interpretációi között:

(9) a) **Mekkora fájdalmat nem éreztél?*

b) *Mekkora fájdalmat 'nem éreztél?'*

A (9a) rosszulformált mondat. Jelentése: **'Mekkora volt (az) a fájdalom, amit nem éreztél?'' Ezzel szemben a (9b) interpretálható: 'Mekkora 'nem volt (az) a fájdalom, amit éreztél?'' A (9a) valóban azt mutatja, hogy a mennyiségre vonatkozó kérdőszó nem vehet fel a tagadásnál nagyobb hatókört, míg a (9b)-ben a tagadás felvehet a mennyiségre vonatkozó kérdőszónál nagyobb hatókört. Nézzük azonban a következő mondatokat:

(10) a) *'Mekkora fájdalmat nem képes elviselni az anyai szív?'*

b) *Mekkora fájdalmat 'nem képes elviselni az anyai szív?'*

A (10a) jelentése: 'Mekkora az a fájdalom, amit az anyai szív (már) nem képes elviselni?', míg a (10b)-é: 'Mekkora az a fájdalom, amit az anyai szív (már) 'nem képes elviselni?'. Elemzésünk helyességét megerősítik az alábbi példamondatok interpretációi is:

(11) a) *'Mekkora árvíznek nem tudnak a Tisza gátjai ellenállni?*

b) *Mekkora árvíznek 'nem tudnak a Tisza gátjai ellenállni?*

A (11a) jelentése: 'Mekkora az az árvíz, aminek a Tisza gátjai (már) nem tudnak ellenállni?', míg a (11b)-é: 'Mekkora az az árvíz, aminek a Tisza gátjai (már) 'nem tudnak ellenállni?'. Sejtésünk az, hogy a (10a)–(11a) típusú mondatokban a mennyiségre vonatkozó kérdőszó felvehető a tagadásnál nagyobb hatókört, míg a (10b)–(11b) típusúakban a tagadás nem vehet fel a mennyiségre vonatkozó kérdőszónál nagyobb hatókört. A (10)–(11) típusú mondatok köre bővíthető:

(12) a) *'Mekkora nagylelkűség nem hatotta meg Javert felügyelőt?*

b) *Mekkora nagylelkűség 'nem hatotta meg Javert felügyelőt?*

A (12a, b) lehetséges interpretációi:

(13) a) 'Mekkora volt az a nagylelkűség, ami (?? már/még) nem hatotta meg Javert felügyelőt?'

b) 'Mekkora volt az a nagylelkűség, ami (?? már/még) 'nem hatotta meg Javert felügyelőt?'

Más viszonya a mértéknek és a tagadásnak a (14)-ben:

(14) a) *'Mekkora szerelmet nem hagyta viszonzatlanul?*

b) *Mekkora szerelmet 'nem hagyta viszonzatlanul?*

A (14a) jelentése: 'Mekkora volt az a szerelem, amelyet (?? még/már) nem hagyta viszonzatlanul?', míg a (14b)-é: 'Mekkora volt az a szerelem, amelyet (?? még/már) 'nem hagyta viszonzatlanul?'.

Könnyen belátható, hogy a (9a) típusú mondatokban a mennyiségre vonatkozó kérdőszó nem vehet fel a tagadásnál nagyobb hatókört (az ilyen mondatok rosszulformáltak), ugyanakkor a (9b) típusúakban a tagadásnak nagyobb hatókört kell felvennie a mennyiségre vonatkozó kérdőszónál. (Lásd a (9b) következő, elfogadhatatlan interpretációját, ami megegyezik a (9a)-éval: *'Mekkora volt az a fájdalom, amit 'nem éreztél?') A (10a), (11a), (12a) és (14a) típusú mondatokban azonban a mennyiségre vonatkozó kérdőszó felvehető a tagadásnál nagyobb hatókört, de az ennek a típusnak megfelelő (b) változatokban a tagadás nem vehet fel a kérdőszónál nagyobb hatókört. Nem fogadhatjuk el tehát SZABOLCSI ANNA kategorikus megállapítását a mennyiségre vonatkozó kérdőszó és a tagadás hatóköri viszonyát illetően.

Miért nem vehet fel a mennyiségre vonatkozó kérdőszó a tagadásnál nagyobb hatókört a (9a)-ban, és miért vesz fel a tagadásnál nagyobb hatókört a (10a)-ban? A (9a) jelentése — a jelentést alkotó két mondat hierarchikus kapcsolata — logikai ellentmondást tartalmaz. Ha valaki nem érzett fájdalmat, akkor a fájdalomnak mértéke sem lehetett. A probléma mélyebb megértése szempontjából tehát nem az az érdekes, hogy a mennyiségre vonatkozó kérdőszó felvehető-e a tagadásnál nagyobb hatókört, hanem az, hogy a (9a)-ban *n i n c s* mennyiség! (Legalábbis a szubjektív predikátum alányának a szempontjából.) A (10a) jelentésében azonban a fájdalomnak *v a n* egy bizonyos mértéke, amelyet az anyai szív (már) nem képes elviselni. Ebben a mondattípusban a mennyiségre vonatkozó kérdőszó felvehető a tagadásnál nagyobb hatókört; valószínűleg ezt erősebb állításnak tartjuk SZABOLCSINÁL, hiszen a (9a) mondattípusban a kérdőszó olyan mennyiségre vonatkozhat csak, ami *n i n c s*, aminek tehát nincs mértéke! Mennyiségekre, pontosabban: mennyiségekre *m é r t é k e* a beszélő (általában) akkor kérdez rá, ha az adott mennyiség *l é t e z i k*, vö. (15):

(15) a) *'Mekkora öröm nem érte Jánost?

b) *'Mekkora tekintélyt nem tart a tanár?

c) *'Mekkora áldást nem oszt a püspök? Stb.

A (15a) jelentése: *'Mekkora volt az öröm, ami nem érte Jánost?', a (15b)-é: *'Mekkora az a tekintély, amelyet nem tart a tanár?', míg a (15c)-é: *'Mekkora az az áldás, amit nem oszt a püspök?'.

2. Igaz-e az az állítás, hogy a kollektívákra vonatkozó kérdőszó nem vesz fel a tagadásnál nagyobb hatókört? Az (1c) ezt látszik sugallni. Azonban vegyük észre, hogy az (1c) típusú mondatban a kérdőszó nem feltétlenül kollektívákra vonatkozik. A *Ki kapta ezt a gyűrűt?* kérdés egyik lehetséges interpretációja: 'Ki kapta azt a (jegy)gyűrűt, amelyet Charles walesi herceg ajándékozott a menyasszonyának?' (A válasz: *Diana hercegnő*; a gyűrű neve pedig: *Lady Di-gyűrű*.) Ha a kérdőszó nem kollektívákra, hanem individuumokra vonatkozik, a kérdés negált változata továbbra sem jólformált: **Ki nem kapta ezt a gyűrűt?* (A fenti interpretáció csak *Camilla Parker-Bowles*-t engedhetné meg válaszul.) Ebből arra kell következtetnünk, hogy az (1c) típusú negált kérdés rosszulformáltságának nem lehet az oka, hogy a kollektívákra vonatkozó kérdőszó nem vehet fel a tagadásnál nagyobb hatókört. Még világosabbá válik SZABOLCSI állításának tartathatatlansága, ha a következő mondatot nézzük:

(16) **Ki nem írta ezt a házi feladatot?*

A (16) rosszulformált mondat. A kérdőszó egy individuumra és nem egy kollektívára/kollektívákra vonatkozik. (Legalábbis a tanárok elvárása szerint.) Ezek után mivel magyarázhatjuk az (1c) és a (16) rosszulformáltságát? Az (1c) nem negált változata:

(17) *Ki kapta ezt a gyűrűt?*

A (17) parafrázisa: *Kinek adták ezt a gyűrűt?* (Az *ad*—*kap* jelentésszefüggésre ZSILKA JÁNOS mutatott rá, kimerítő elemzését adva a két ige jelentéseinek, a jelentések egymáshoz való viszonyának.) Ennek a parafrázisnak a negált változata sem jólformált: **Kinek nem adták ezt a gyűrűt?* Mármint a (17) kijelentő változata például:

(18) **János 'kapta ezt a gyűrűt.*

A (18) negált változata sem jólformált: **János 'nem kapta ezt a gyűrűt.* Ez azt bizonyítja, hogy az (1c) rosszulformáltságának nem lehet az oka az sem, hogy a — kollektívákra (?) vonatkozó — *ki kérdőszó* nem tud felvenni a tagadásnál nagyobb hatókört. A *ki* kérdőszó fel tud venni a tagadásnál nagyobb hatókört:

(19) **Ki nem kapta meg ezt a gyűrűt?*

Illetve, a (16) ennek megfelelő átalakítása:

(20) **Ki nem írta meg ezt a házi feladatot?*

A (19) és a (20) jólformáltsága azt sugallja, hogy a nem negált változatok is jólformáltak lesznek:

(21) a) **Ki kapta meg ezt a gyűrűt?*

b) **Ki írta meg ezt a házi feladatot?*

Mi a különbség a (17) és a (21a) jelentése között? A (17) jelentését a *Kinek adták ezt a gyűrűt?* parafrázissal adtuk meg. A jelentés centruma (amin keresztül értem az adott jelentést): az *ad* — *kap* viszony. Ezzel szemben a (21a) jelentésének parafrázisa: *Kinek adták oda, azaz kié lett ez a gyűrű?* A jelentés centruma ebben az esetben a *kié* kérdőszóval jelölt birtokviszony, amelynek hátterében periferikusan ott van az (*oda*)*ad* — (*meg*)*kap* viszony is. A (17) jelentését a cselekvő, az *adó* pólusa felől, míg a (21a)-ét a cselekvés címzettje, a *fogadó* pólusa felől értjük. Miért kell a (21) típusú kérdésben az igemódosítónak (igekötőnek) megjelennie a jólformáltság biztosítása érdekében? Nézzük az alábbi mondatokat:

(22) a) *JÁNOS kapta meg ezt a gyűrűt.*

b) *János 'megkapta ezt a gyűrűt.*

c) **JÁNOS kapta ezt a gyűrűt.*

d) **János 'nem kapta ezt a gyűrűt.*

e) *János 'nem kapta meg ezt a gyűrűt.*

f) [*Nem 'JÁNOS*] kapta meg ezt a gyűrűt.

g) [*Nem 'JÁNOS*] kapta ezt a gyűrűt.

Könnyű belátni, hogy a (22b) jólformált negált változata a (22e). Ebből arra kell következtetnünk, hogy a — rosszulformált — (22d) nem negált változata a következő mondat lenne:

(23) **János 'kapta ezt a gyűrűt.*

A (23) azonban csak akkor jólformált mondat, ha a *kapta* fókuszpozícióban van, szemben a (24)-gyel:

(24) *János 'látta ezt a gyűrűt.*

A (23)-ban a *kapta* fókuszpozícióban kell hogy legyen: *János ['KAPTA] ezt a gyűrűt.* A (23) interpretációja például: 'János ['KAPTA], és nem ['VÁSÁROLTA] ezt a gyűrűt.'. A *János* topikról tehát FP-vel, míg a (24)-ben VP-vel állítok valamit. Ezek után mi a mélyebb magyarázata annak, hogy a (23) rosszulformált mondat? Nézzük az alábbi példákat:

(25) a) *János 'lőtte a rókát.*

b) *János ['LŐTTE] a rókát.*

A (25a) jólformált mondat. Jelentése: 'János folyamatosan lőtt a rókára/lőtte a rókát.'. A (25b) is jólformált mondat, amelynek interpretációja például: 'János ['LŐTTE] a rókát, és nem ['KELEPCÉVEL] ejtette el.' A (25a) egyedüli lehetséges értelmezése tehát megköveteli, hogy a VP-ben az ige folyamatos aspektusú legyen. A (23)-ban azonban a VP feje, a *kapta* ige lexikális jelentésénél fogva nem lehet folyamatos aspektusú: a *kapás* pontszerű. (Egy dolgot/valamit nem lehet folyamatosan kapni, csak több dolgot/valamit — ilyenkor a folyamatosság a pontszerűségek folyamatosságában manifesztálódik, vö. **János folyamatosan/állandóan kapta ezt a gyűrűt*, de: *János folyamatosan/állandóan kapta a pofonokat az élettől.*) A (22b) — szemben a (23)-mal — jólformált, mert az igemódosító (igekötő) befejezett aspektusúvá teszi az igét, azaz a *megkapta* ige adott használata pontszerű, ami összhangban van lexikális jelentésével.

Fenti példamondatainkban a tárgyias ige tárgyias ragozását és az ezzel kompatibilis határozott tárgyat választottuk. Vizsgáljuk most meg, hogy megoldandó problémánk szempontjából hogyan viselkedik a tárgyias ige alanyi ragozása és a határozatlan tárgy:

(26) a) *János 'kapott egy gyűrűt.*

b) *János 'nem kapott gyűrűt.*

c) 'Ki kapott gyűrűt?

d) 'Ki nem kapott gyűrűt?

e) *János 'írt egy levelet.*

f) *János 'nem írt levelet.*

g) 'Ki írt levelet?

h) 'Ki nem írt levelet?

i) *János 'lőtt egy rókát.*

j) *János 'nem lőtt rókát.*

k) 'Ki lőtt rókát?

l) 'Ki nem lőtt rókát?

Az (1c) alanyi ragozású és határozatlan tárgyú megfelelője a (26d). Ha a (26d)-ben a kérdőszó egy kollektívára vonatkozna, könnyen beláthatjuk, hogy a kérdőszó felvehet a tagadásnál nagyobb hatókört. A (26d)-re adható válasz például: [*János és Mária*] nem kapott gyűrűt, de [*Péter és Pál*] kapott. (Ez a válasz mindazonáltal kétértelmű: van egy kollektív és van egy individuális interpretációja.) Mivel magyarázhatjuk a (26d, h, l) jólformáltságát? Ezeket a mondatokat a (26a, e, i)-ből vezethetjük le, amelyek jólformáltak. Ezekben a mondatokban a határozatlan tárgynak és a tárgyias ige ennek megfelelő alanyi ragozásának választásával valamilyen ténnyel konstatació: a „gyűrűkapás”, a „levélírás” és a „rókalövés” tényét. A fenti mondatok értelmezésünk szerint konstatív aspektusúak: nem az ige által ábrázolt cselekvés/történet folyamatos-

sága, illetve befejezettsége érdekes a beszélő számára, hanem a cselekvés/történés ténye. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a konstatív aspektussal magát a cselekvést/történést nevezzük meg.

Összegezve a fentieket, megállapíthatjuk, hogy az (1c) problematikája nem függ össze a) a kollektívákra vonatkozó kérdőszó hatókörével a tagadásra nézve; b) a kérdőmondatdal (a kérdőszóval); c) a tagadással a kijelentő mondatban. Az (1c) rosszulformáltsága a s p e k t u á l i s természetű. Ha a tárgyias ige tárgyias ragozása és a határozott tárgy helyett az alanyi ragozást és a határozatlan tárgyat választjuk, a probléma eliminálódik.

3. Dolgozatom utolsó részében ismét SZABOLCSI ANNÁT idézem: „S z i n t a x i s v a g y s z e m a n t i k a ? »Gyenge szigetnek« nevezi az irodalom azokat az S kontextusokat, amelyekből mennyiségre, módra stb. vonatkozó kérdőszót nem lehet kimozdítani (az »erős szigetektől« semmilyen nem lehet). A gyenge szigetek jelenségét a legutóbbi időig tisztán szintaktikai természetűnek tartották [...]. A közelmúltban többen [...] amellet érveltek, hogy a jelenség szemantikai természetű és a hatókörökkel kapcsolatos: az okozza, hogy az adott kérdőszó nem képes nagyobb hatókört felvenni S egy olyan eleménél, amelynek a kérdőszó-mozgítás fölébe kényszeríti.” (Tézisek, 13). Ezek után igaz-e az, hogy a szerző által megadott alábbi példamondatok rosszulformáltsága a „gyenge szigetek” problematikájára vezethető vissza?

(27) a) **How much pain did fewer than five boys feel?*

'Mekkora fájdalmat érzett ötnél kevesebb fiú?'

b) **I wonder how much pain fewer than five boys felt.*

'Szeretném tudni, mekkora fájdalmat érzett ötnél kevesebb fiú.'

c) *I only found out how much pain fewer than five boys felt.*

'Csak ötnél kevesebb fiúról tudtam meg, mekkora fájdalmat érzett.'

Azt gondolhatnánk, hogy az *ötnél kevesebb fiú* kvantoros kifejezés nem engedi meg a mennyiségre vonatkozó kérdőszó mozgását eredeti pozíciójából a (27a, b)-ben. Mi azonban azt fogjuk bizonyítani, hogy a kvantifikáció ebben nem játszik szerepet. Nézzük a következő mondatokat:

(28) a) **Ötnél kevesebb fiú fájdalmat érzett.*

b) **Két fiú fájdalmat érzett.*

c) **Egy fiú fájdalmat érzett.*

A (28a–c) rosszulformált mondatok. Ezekben a mondatokban nincs fókusz, vö. (29):

(29) *Két fiú ['FÁJDALMAT] érzett, egy pedig ['CSALÓDÁST].*

Hasonlóképpen:

(30) *['KÉT] fiú érzett fájdalmat, ['EGY] érzett csalódást.*

Vegyük észre, hogy a (27a)-t a (28a)-ból vezethetjük le, azonban a kiinduló mondat már maga sem jólformált. Miért? Kérdésünkre a választ a (28) alábbi, határozott státusú alanyt tartalmazó változatai adják meg:

(31) a) **Az ötnél kevesebb fiú fájdalmat érzett.*

b) *A két fiú fájdalmat érzett.*

c) *A fiú fájdalmat érzett.*

A (28) és a (31) egybevetése azt mutatja, hogy az *érez* ige (szubjektív predikátum) alánya a topik pozíciójában határozott státusú kell hogy legyen, a fókusz pozíciójában azonban lehet mind határozatlan, mind határozott státusú, vö. *A két ['FIÚ] érzett fájdalmat, a két ['LÁNY] érzett csalódást.* a (31a) azért nem jólformált, mert az *ötnél kevesebb fiú* kvantoros kifejezést nem lehet határozott státusúvá tenni, hiszen ez a kvantoros kifejezés a kvantált főnév (*fiú*) pontos számát tekintve meghatározhatatlan. A (27a) nem-jólformáltságának tehát nincs köze a „gyenge szigetek” problémakörhöz.

A (31b, c) megfelelő kérdő változataiban a mennyiségre vonatkozó kérdőszó képes nagyobb hatókört felvenni annál a kvantoros kifejezésnél, amelynek a kérdőszó-mozgítás fölébe kényszeríti:

(32) a) **Mekkora fájdalmat érzett a két fiú?*

b) **Mekkora fájdalmat érzett a fiú?*

Sőt, a mennyiségre vonatkozó kérdőszó a határozatlan státusú kvantoros kifejezésnél is képes nagyobb hatókört felvenni:

(33) *'Mekkora árvíznek nem tud ötnél kevesebb gát ellenállni?'*

Ha azonban a (33) jelentését mélyebben kíséreljük meg feltárni, világossá válik számunkra, hogy 'egy adott nagyságú árvíznek legálább öt gát tud csak ellenállni', vagyis a gátak száma implicite meghatározható/határozott.

Adósak maradtunk még a (27b, c) rosszulformáltságának, illetve jólformáltságának a magyarázatával. SZABOLCSI a megoldást itt az intenzionális ('tudni szeretné'-típusú) és az extenzionális ('megtudja'-típusú) igék használatának különbségében látja. Ezzel nem érthetünk egyet. Nézzük az alábbi mondatokat:

(34) a) *Csak ötnél kevesebb fiúról szeretném tudni, hogy mekkora fájdalmat érzett.*

b) **Megtudtam, hogy mekkora fájdalmat érzett ötnél kevesebb fiú.*

Vegyük észre, hogy a (27c) és a (34a) azért jólformált, mert a határozatlan státusú kvantoros kifejezés, vagyis az *érez* ige (szubjektív predikátum) alanya és a szubjektív predikátum nem ugyanabban a tagmondatban vannak. Továbbá: a (27c)-ben és a (34a)-ban nem azt tudtam meg, illetve nem azt szeretném tudni, hogy mekkora fájdalmat érzett ötnél kevesebb fiú, hanem azt tudtam meg, illetve azt szeretném tudni, hogy hányszor érzett egy bizonyos nagyságú fájdalmat. Tehát: a kvantoros kifejezésben található főnév (*fiú*) száma implicite határozott, azaz 'öt fiúnál többről nem tudtam meg, illetve szeretném tudni, hogy mekkora fájdalmat érzett'. Még pontosabban: nem a fiúk száma határozott, hanem az a mérték/cezúra, amelyet a fiúk száma nem haladhat meg, illetve amelynél a (33)-ban a gátak száma nem lehet kevesebb.

A dolgozat első részében foglaltakkal megegyezően, itt is megállapíthatjuk, hogy a szerző adott példamondatainak rosszulformáltsága, illetve jólformáltsága csak látszólag hatóköri probléma: valójában az *érez*-hez hasonló szubjektív predikátumok szemantikai és szintaktikai tulajdonságait kellene mélyebben megértenünk.

GECSŐ TAMÁS

Határozószóink szótári világa (Alaktani sokféleségük)

1. Régebbi és újabb nyelvtanaink egyaránt sokat foglalkoznak szófajainkkal és közöttük a határozószókkal, ám kevesebb figyelem fordul ezeknek a szótárakban megmutatkozó alaktani problémái felé. „Szótárat lapozgatók...” — írta 1929-ben egyik Pesti Hírlap-beli kis cikkében Kosztolányi Dezső. Nekem is szinte mindennapos kedvtelésem, hogy lapozgatók értelmező szótárainkban. „Van-e a szótárnál gazdagabb, előbb, lelkesebb valami?” — kérdezi a költő. Kosztolányi természetesen az egész szótározott szókincsre s benne elsősorban a főnevekre, az igékre és a melléknevekre gondol, amikor ezt írja a szótárról: „Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.” Úgy gondolom, ez a megállapítás érvényes lehet az egyik, a szótárhasználók szemében kevésbé látványos szófajunkra, határozószóink nagy együttesére is. Nos, az utóbbi időben a Kosztolányitól említett nyelvi gazdagságot főképp a határozószóink alaktani sokféleségében figyeltem meg.

A következőkben csak azokkal a szavakkal foglalkozom, amelyek benne vannak a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) címszóállományában, s amelyeket ez a szótár határozószónak (hsz) minősít. Nem vizsgálom azokat a szavakat, amelyeket az ÉKsz. határozóragos főnévként vagy ilyen melléknévként, számnévként, határozóragos névmásként tart számon (pl. *cigányútra, könnyen, sokszor, abban, ennél* stb.). Viszont természetesen ide tartoznak a több szófajú

szavak határozószói előfordulásai (pl. *jelen*: I. melléknév, II. főnév, III. határozószó, IV. mondatzó; *külön*: I. határozószó, II. igekötő, III. melléknév; *vasárnap*: I. főnév, II. határozószó).

Vajon hány határozószó van a magyar nyelvben? Csak azt mondhatom, hogy meglepően sok. A szótári címszavak között a főnevek, az igék és a melléktnevek után a határozószók száma a legnagyobb. A különféle szövegekben pedig a határozószók felhasználási gyakorisága még jelentősebb. Ehhez figyelembe vehetjük „A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965—1977)”-nek azt az adatát, hogy a feldolgozott szövegekben 7,62 százalék volt a határozószók és 5,73 százalék a módosítószók részesedése. Minthogy az ÉKsz.-ban nincs külön módosítószói kategória, hanem a módosítószók (pl. *bezzeg, bizony, dehogy, nem*) is a határozószók szófaji kategóriájába tartoznak, azt mondhatjuk, hogy együttesen számítva a mai szépprózai szövegekben 13,35 százalék a határozószók aránya. Persze az értelmező szótárak határozószói címszavainak, illetve szócikkeinek száma ennél okvetlenül sokkal kisebb arányú.

Határozószóink alakijelzőségeit némileg előre is érzékeltethetem az ÉKsz. *mind-* és *minden-* kezdetű határozószóinak felsorolásával. Itt a 20 *mind*-es határozószó (címszó) a következő: *mind* (pl. *mind szebb a táj*), *mindaddig, mindamellet, mindeddig, mindegyre, mindéig, mindhalálig, mindhiába, mindig ~ mindég, mindinkább, mindjárt, mindjobban, mindkétfelől, mindmáig, mindörökké, mindörökre, mindöröktől, mindössze, minduntalan, mindvégig*. Folytatom a sort a szótár 19 *minden*-es határozószójával: *mindenáron, mindenekelőtt, mindenekfölött, mindenestre, mindenestül, mindenfelé, mindenfelől, mindenha, mindenhogyan ~ mindenhogy, mindenhol, mindenhonnan, mindenhova, mindenképpen ~ mindenképp, mindenkor, mindennap, mindenünnen, mindenünnét, mindenütt, mindenüvé*.

Az ÉKsz. határozószóit sokféle alaktani csoportba lehet sorolni. A következőkben ezt próbálom meg, arra törekedve, hogy minél jobban érzékeltessem határozószóink alaktani típusainak változatosságát, gazdagságát. (Nyelvtanaink a határozószóknak inkább csak a jelentéstani jellemzőivel foglalkoznak!)

Alakjuk szerint a magyar határozószók lehetnek egyszerű (*itt, rögtön, úgy* stb.) és összetett szavak (*idebenn, mielőbb, ugyanúgy* stb.). Ilyen szempontú osztályozásuk azonban nem könnyű, mert némelyikük (pl. *mindjárt, néhol, valahogy*) csak történetileg nézve igazi összetétel.

Szótári alakjuk (címszavak) elemei szerint a határozószók hatfélék: 1. leíró szempontból elemezhetetlenek (*ma, még* stb.), 2. határozóragosak (*hátul, önként* stb.), 3. személyragosak (*általa, vele* stb.), 4. jellel vagy képzővel alkotottak (*errébb, fordítva* stb.), 5. névutósak (*azelőtt, naphosszat* stb.), 6. másféle utótaggal alkotottak (*igencsak, mindenhova* stb.). Az ilyenfajta osztályozásnak is vannak nehézségei, mert például a *miközben* vonatkozó határozószót *-ben* ragosnak is, *-közben* névutósnak is elemezhetjük.

Egy harmadik osztályozás szerint a határozószók a szótári alakjukban egy szótagosak (pl. *most*) vagy több szótagosak (*nagyon, némileg* stb.).

Egy negyedikfajta osztályozás csak azt veszi figyelembe, hogy a határozószó a szótári alakjában magánhangzóra végződik-e (pl. *ide*), vagy mássalhangzóra (pl. *idáig*).

Ha alaktani szempontból határozószóink egész rendszerét át akarjuk tekinteni, alighanem akkor járunk el helyesen, hogyha kombináljuk a fenti négyféle osztályozást, így állapítva meg a határozószók alakijelzőségeit. Az itt következő részletezés határozószóink alaktani típusait mindig az ÉKsz. *hsz* minősítésű címszavaival szemlélteti. A típusok példáiban a homonimákat a szótári címszóhoz illesztett arab indexszám jelöli. A határozószói címszók szótárbeli alakváltozataira ~ jel utal (pl. *mindig ~ mindég*). Megjegyzem még, hogy határozószóink némelyike persze több alaktani típusba is besorolható.

2. 1. Alakilag legegyszerűbbek az egy szótagos határozószók. Az ÉKsz.-ban ötvennél több ilyen határozószói szócikket találtam. Felsorolom egy részüket: *ám* (pl. *én is voltam ám ott!*), *csak, -e* (pl. *szép-e?*), *egy²* (*körülbelül*), *épp, fenn ~ fönn, fent ~ fönt, hadd, hát²* (pl. *hát*

nem tudom), *hogy*¹ (pl. *hogy vagy?*), *honn*, *is* (pl. *ne is törődj vele!*), *jól*, *kinn* ~ *künn*, *már*, *mind*¹ (pl. *mind a mai napig*), *ne*¹ (pl. *ne félj!*), *nem*² (pl. *nem láttam*), *ott*, *rég*, *úgy*.

2. Személyragos határozószók. Ilyen szócikkből is több mint ötvenet sikerült összegyűjtenem. ÉKsz.-beli címszavaiknak csak egy részét idézem: *alája*, *alatta*, *alóla*, *bele* ~ *belé*, *ellenére*, *előtte*, *érte* ~ *érette*, *fölébe* ~ *fölibe*, *hozzá*, *iránta*, *közte* ~ *közötte*, *mellőle*, *miatta*, *nála*, *neki* ~ *néki*, *nélküle*, *rá*, *rajta*, *reá*, *róla*, *szerinte*.

A továbbiakban először (3—13. számmal) a magánhangzós végű határozószók alaktani csoportjait veszem számba:

3. *-ba/-be* ragosak: *agyba-főbe*, *félbe-szerbe*, *felibe-harmadába* ~ *felében-harmadában*, *hébe-hóba*, *ízbe* ~ *ízben* ('azonnal'), *szembe* (pl. *szembe dicsér*) stb. Történeti szempontból ide tartozik a *hiába* s a *nemhiába* is.

4. *-ra/-re* ragosak. Igen sok ilyen határozószónk van, csak egy részüket idézhetem: *annyira-amennyire*, *bizonyára*, *egyelőre*, *egykedőre*, *egyre-másra*, *elvégre*, *félre* (pl. *félre az útból!*), *hátra* (pl. *hátra arc!*), *hozomra*, *jobbára*, *jövőre*, *másodjára*, *nemsokára*, *nyakra-főre*, *olyannyira*, *örök-re*, *sorra-rendre*, *szabadlára*, *szégyenszemre*, *szerencsére*, *télire*, *találomra*, *többnyire*, *újra*, *utoljára*, *valamennyire* ('egy kissé'). Történeti szempontból ide sorolhatjuk a következőket is: *arra*, *erre*, *merre* (s az összetételeiket is: *akármerre*, *amerre*, *valamerre* stb.). A példákban ebben a változatosságában a magyar nyelv gazdagsága is tükröződik.

5. *-nta/-nte* ragosak: *eleinte*, *évente*, *havonta*, *hetente*, *naponta*, *nyaranta*, *régente*, *reggelente* stb.

6. *-va/-ve* képzősek. Határozói igenéből az eredeti jelentés megváltozásával gyakran származik határozószó. Egy részüknek egyszerű vagy igeiktőző ige az alapja: *elvéve* ('nagyon ritkán'), *felváltva* ('hol az egyik, hol a másik'), *fordítva* ('ellenkezőleg'), *lopva* ('titokban, észrevétlenül'), *tömvé* ('valamivel teletömött állapotban') stb. Különösen az ilyen összetett szavak érdekesek: *bérmertve*, *együttvéve*, *fejcsóválva*, *fogszikorgatva*, *fogvacogva*, *kalaplevéve*, *karonfogva*, *karöltve*, *kisvártatva*, *lélegzet-visszafojtva*, *lélekszakadva*, *örömrepesve*, *rangrejtve*, *sülve-főve* (pl. *sülve-főve együtt vannak*), *szájtátva*, *szemlesítve*, *tárva-nyitva*, *válllelve* ('közös erőfeszítéssel') stb.

7. A *hova* „családja”: *ahova*, *akárhova*, *bárhova*, *hova* ~ *hová*, *máshova*, *mindenhova*, *sehova*, *valahova*.

8. A *szerte* „családja”. Az ÉKsz.-ban mindössze hat ilyen határozószót találtam: *faluszerte*, *országszerte*, *szerte* (pl. *szerte a határban*), *városszerte*, *világszerte*; a hatodik az *ezerszerte*, amely nem hely-, hanem számhatározó.

9. A *ha* „családja”: *aligha*, *bárho* ('bárcsak'), *ha* ('vajon'), *hátha*, *mindenha*, *néha*, *néhanéha*, *soha*, *valaha*.

10. Egyéb *-a/-e* végűek: *azóta*, *éjszaka*, *eleve*, *este*, *gyakorta*, *hogyne*, *ide*, *idehaza*, *idestova*, *le* (pl. *le a kalappal!*), *ma*, *máma*, *messze*, *mindössze*, *nemde* ('ugye?'), *oda*, *összevissza*, *persze* (pl. *ő persze megteheti!*), *régente*, *sohase* ~ *sose* ~ *sohse*, *sokszorta*, *szinte*, *telis-tele*, *ugye* (pl. *ugye jó?*) stb.

11. *-felé* utótagúak: *arrafelé*, *egyfelé*, *estefelé*, *hátrafelé*, *hazafelé*, *idefelé*, *lefelé*, *másfelé*, *merrefelé*, *mindenfelé*, *sokfelé*, *százfélé* stb.

12. Egyéb *-á/-é* végűek: *amögé*, *együvé*, *eléggé*, *izzé-porrá*, *kevésbé*, *kissé*, *méghezó*, *örök-ké*, *soká*, *továbbá*, *többé* stb.

13. Egyéb magánhangzóra végződők. Ilyen határozószó a *ki* (pl. *ki innen!*), a *kissé* népies *messzi*, a választékos *vajmi* (pl. *vajmi kevés*). Ilyen továbbá néhány idegen szavunk: *bruttó*, *fortissimo*, *nettó*, *pró* (pl. *pró és kontra*), *uniszónó*. A felsorolást még bizonyára lehetne folytatni.

Ezek után következzenek a mássalhangzós végű határozószók alaktani csoportjai (14—46. számmal):

14. *-n* ragosak: *alkalomadtán*, *gondolomformán*, *idejekorán*, *kurtán-furcsán*, *midőn* (tkp. *mi+idő+n*), *néhanapján*, *nemritkán*, *olyanformán*, *pusztán*, *sohanapján*, *szőrén-szálán* stb.

15. *-ban/-ben* ragosak. Igen sok ilyen határozószóunk van. E g y s z e r ű szavak, melyekben a határozóragot nem előzi meg 3. személyű személyrag: *alattomban, keresztben, merőben, nyomban, részben, suttymban, szemben* (pl. a *szemben levő épület*), *valóban* stb. Személyragos és határozóragos e g y s z e r ű szavak: *általában, frissiben, futtában, hamarjában, hirtelenében, igazában, javában, mostanában, sebtében, sorjában, valójában* stb. Ö s s z e t e t t határozószók: *akkortájban, átellenben, egyáltalában, egyfolytában, egyvégtében, elsősorban, istenigazában, jórésztben, kutyafuttában, lóhalálában, másodízben, nagyjában-egészében, nemrégiben, széltében-hosszában, szőrmentében, válófélben* stb.

16. *-képp(en)* ragosak: *akképpen ~ akképp, egyképpen, főképpen, ilyenképpen, másképpen, miképpen ~ miképp, némiképpen ~ némiképp, semmiképpen ~ semmiképp, tulajdonképpen ~ tulajdonképp, végképpen ~ végképp* stb.

17. A *-nnan/-nnen* végű szavak legtöbbje ablativusi helyhatározó: *ahonnan, akárhonnan, amonnan, egyebünnen, honnan, innen, innen-onnan, máshonnan, messzünnen, onnan, sehonnan, ugyaninnen, valahonnan* stb. Két másfajta határozói szerepű tagja is van ennek a csoportnak: *fennen, újonnan*.

18. Az egyéb *-an/-en* végű határozószóink végső eleme többnyire az *-n* locativusrag: *csakugyan, ébren, egészen, egykönnyen, étlen-szomjan, gyakran, hogyan, jobban, különösen, ottan, összesen, régen, ugyan, úton-útfélen* stb. Nehezebben elemezhetők: *éppen, hajdan, hetediziglen* (ennek végső eleme a régies *-len* rag), *igen*¹ ('nagyon'), *ingyen, jelen, majdan, menten* ('azonnal'), *túl* stb.

19. *-on/-ön* végűek: *folyton, itthon, külön, otthon, rögtön, vajon* (pl. *vajon mit akarnak?*) stb. Egy részük végén világosan felismerhető az előhangzós *-n* határozórag: *ezúton, fennhangon, kézen-közön, lépten-nyomon, mikoron, mindenáron, nagyon, pofon* (pl. *pofon üt valakit*), *szabadlábon, télen-nyáron, titkon* stb.

20. *-cskán/-cskén* végűek: *jócskán, kettecskén* ('kettesben'), *lassacskán, szépecskén* (pl. *szépecskén megegyezünk*), *szűkecskén* ('kis helyen összeszorulva; szűkösén').

21. Egyéb *-án/-én* végűek: *asztán, azután, csupán, egyáltalán, hagyján, idén, igazán, könnyedén, magyarán, méltán, talán ~ tán* stb. Ide tartozik a határozói igenévből eredő nyilván és úgyszólván is.

22. *-talan/-telen* vagy *-tlan/-tlen* képzősek: *akaratlan* (pl. Arany J. Toldijában: „Karja ölelésre nyílik *akaratlan*”), *étlen* ('éves nélkül, éhesen'), *hirtelen, minduntalan, szüntelen* stb.

23. *-ból/-ből* vagy *-ról/-ről* vagy *-tól/-től* ragosak: *egyből* ('előkészület nélkül, rögtön'), *istenigazából, másodkézből, nagyjából, torkaszakadtából, újból* stb.; *amarról, balkézről* ('nem becsületes úton-módon'), *félvállról, foghegyről, hazulról, közelebből* ('pontosabban, részletesebben'), *merről, szegről-végről* stb.; *attól, ettől, mettől* stb.

24. Az *-ul/-ül* ragos határozószók többsége e g y s z e r ű szó: *alul, belül, egyedül, elül ~ elől, feltétlenül, felül*² *~ fölül, hátul, jelesül* ('főként, különösen'), *okvetlenül, orvul, például, végül, véletlenül* stb. Tartoznak ebbe a csoportba ö s s z e t e t t szavak is: *dolgavégezetlenül, jól-rosszul, kívül-belül, körülbelül* (pl. *körülbelül hetven*) stb.

25. *-stul/-stül* ragosak: *csapatostul, csőstül* ('tömegestül, nagyon is bőségesen'), *fenekestül* (pl. *fenekestül felfordítja a lakást*), *mindenestül, szőröstül-bőröstül, testestül-lelestül*.

26. Számos határozószóunk végén ismerünk rá a *-val/-vel* ragra. Ilyen e g y s z e r ű szavak: *azzal ~ avval* (pl. Arany J. Toldijában: „Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja”, és „Avval oda adta az edényt Bencének”), *bizonnyal, éjjel, éppenséggel, ezennel, idővel, nappal* stb. Ö s s z e t e t t e k: *együttal, fennszóval, gyalogszerrel, hajadonfővel, helyel-közzel, immel-ámmal, jószerével ~ jószerivel, okkal-móddal, sebbel-lobbal* ('izgatott sietséggel'), *tűzzel-vassal* (pl. *tűzzel-vassal harcol a hibák ellen*) stb.

27. Egyéb *-l* végű határozószóink is vannak. E g y s z e r ű e k: *kívül, közel, minél* (pl. *minél előbb*), *reggel, széjjel, távol* stb. Több az ilyen ö s s z e t e t t szó: *akörül, anélkül, azonkívül, ezalól,*

ezáltal, ezelől, ezenfelül, ezentúl, rendkívül, szanaszéjjel, szerteséjjel, túlontúl stb. Ide tartoznak a *-felől* utótagúak is: *afelől, efelől, egyfelől, kétfelől, másfelől, mindenfelől, túlfelől*.

28. *-ig* ragosak. Jól felismerhető az *-ig* rag a következő határozószók végén: *addig, alig, ameddig, csordultig, eddig, életfogytig, félíg, félíg-meddig, idáig, ideig-óráig, ízíg-véríg, körömszakadtáig, mindig ~ mindég, mostanáig, napestig, sokáig, színültig, váltig, végig* stb.

29. A *-kor* raggal alkotott határozószók ma is elsősorban időjelölésre használatosak: *akármikor, akkor, egykor* (pl. Petőfi egyik verse így kezdődik: „Én láttam-e egykor / Átoknak az éltet?”), *ilyenkor, jókor* (pl. épp jókor jöttél), *máskor, némelykor, olykor, semmikor, ugyanekkor, valamikor* stb.

30. Gyakran használjuk a *-lag/-leg* raggal alkotott határozószókat: *állítólag, aránylag, előreláthatólag, előzőleg, esetleg, futólag, hozzátétőleg, jelenleg, kizárólag, látszólag, lehetőleg, némileg, pillanatnyilag, pótlólag, tényleg, utólag, valószínűleg, végleg, visszamenőleg* stb. (Mind ezekben szóalkotó elem a rag!)

31. Olyan határozószót, amelynek ma már szóalkotó és szófaj-meghatározó eleme a *-szor/-szer/-ször* rag, csak hetet találtam az ÉKsz.-ban: *egyszer* (pl. *majd egyszer megpróbálom*), *egyszer-egyszer* ('nagy néha'), *egyszer-kétszer* ('egy-két ízben'), *egyszer-másszor* ('néha'), *először, nemegyszer* ('többször, több ízben'), *utolszor ~ utószor*. (A határozóragos *s z á m n e v e k* és *n é v m á s o k* — pl. *harmadszor, többször, valahányszor* — más szófaji kategóriába tartoznak!)

32. Jellegzetes a *-bb* végű, tulajdonképp középfokú határozószók csoportja: *alább, arrább ~ arrebb, beljebb, előbb-utóbb, felettébb, feljebb ~ följebb ~ fellebb, hátrább ~ hátrébb, hovatavább, inkább, később, kijjebb, lejjebb, mihamarabb ~ mihamarább, összebb, széjjelebb, tovább* stb. Van néhány felsőfokú határozószónk is: *legalább, legfeljebb, legközelebb, legutóbb*.

33. Külön csoportot alkotnak a *-ként* raggal végződő határozószók: *akként, egyébként, főként, másként, miként, önként, valamiként* stb.

34. Figyelmet érdemelnek az alakilag az előzőekkel rokon *-nként* ragosak: *apránként, apródonként, egyenként, fejenként, helyenként, időnként, lassanként, reggelenként*. Több ilyen határozószót nem találtam az ÉKsz.-ban, az *évenként, naponként* stb. ugyanis nem tekinthető határozószónak: ezek határozóragos *f ő n e v e k*.

35. *-nn* vagy *-nt* végűek: *benn, bent, fenn ~ fönn, fent ~ fönt, idekinn ~ idekint, ideleenn ~ ideleint, kinn ~ künn, kint, lenn, lent, odabenn ~ odabent, odafenn ~ odafent* stb.

36. Egyéb *-nt* végű határozószóink: *alant* (pl. Petőfi írja, hogy télen „*Alant* röpül a nap, mint a fáradt madár”), *alkalmasint* ('valószínűleg, hihetőleg'), *egyaránt, egyébiránt, hogymint, hoszszant, imént, koránt* (pl. még koránt sincs rendben), *megint, részint, tüstént, újfent* ('újra'), *viszont* stb.

37. *-st* végűek: *bízást, egyenest, folyvást, homlokegyenest, most* (ez a *ma* származéka!), *oldalvást, örömet, rögvést, szemlátomást* ('szemmel is láthatóan'), *valamelyest* stb.

38. Sok a *-tt* végű határozószó, többségükben a régies *-tt* határozóraggal: *ahelyett, amott, délelőtt, együtt, emiatt, ezalatt, hajadonfőtt, hanyatt, imitt-amott, itt, középtűt, legott ~ legottan, másutt, módfelett, szerfölött* stb.

39. Számos egyéb *-t* végű határozószónknak is csak egy részét idézhetem: *akkortájt, azért, féloldalt, hátramenet, hazajövet, ismét, jórészt, kétrét* (pl. kétrét görnyed), *kivált²* ('főként'), *máshonnét, miért ~ mért, mindjárt, részt, szemközti, többet* (pl. többet nem megyek oda).

40. A *csak* „családjába” — ha a *csak*- előtagúakat nem számítjuk — kevés határozószó tartozik: *bárcsak* (pl. *bárcsak én is mehetnék!*), *csak* (pl. *csak őt vártuk*), *csupáncsak, igencsak* ('nagyon; valószínűleg'), *mégiscsak, ugyancsak* ('nagymértékben, nagyon is').

41. A *hogy* „családjá” kiterjedtebb: *ahogy, akárhogy ~ akárhogyan, alighogy, bárhog, csakhogy* (pl. *csakhogy megjöttél!*), *dehog, hogy¹* (pl. *hogy vagy?*), *hogyhogy* (pl. *hogyhogy nem tudsz róla?*), *majdhogy* ('majdnem'), *sehogy, úgy-ahogy, valahogy*.

42. A *hol* „családjá”: *akárhol, bárhol, ehol* ('itt, ihol'), *hol, imhol, máshol, mindenhol, néhol, sehol, valahol* stb.

43. Az is határozószói „családja”: *csakis, dehogyis, igenis, is* (pl. *de jó is volna!*), *legalábbis, máris, mégis* (pl. *ez már mégis sok!*), *úgyis* (pl. *most már úgyis mindegy*).

44. Aránylag szép számmal találunk az ÉKsz.-ban *-nap* utótagú időhatározó-szókat (amelyek mind a *mikor?* kérdésre felelnek): *akkornap, aznap, harmadnap, holnap, maholnap* ('nemsokára, előbb-utóbb'), *másnap, másodnap* (pl. *minden másodnap találkozunk*), *minap* ('nemrég'), *mindennap, tegnap, ugyanaznap, vasárnap* stb.

45. *-nem* vagy *-sem* utótagúak: *alighanem, csaknem, dehogynem, majdhogynem, majdnem; korántsem* ('egyáltalán nem'), *mégsem* (pl. *hátha mégsem igaz?*), *sohasem ~ sohase ~ sose ~ sosem ~ sohse ~ sohsem, úgysem*. A magában álló *nem*-mel és *sem*-mel már találkozunk az egy szótagos határozószóink csoportjának példatárában (1. sz.).

Megjegyzendő, hogy a *nem* határozószó a magyar nyelv leggyakrabban használt szavai közé tartozik. Arany J. Toldijában — a „Toldi-szótár” (Bp., 1986.) adatösszesítője szerint — ez a második leggyakoribb szövegszó, Petőfi életművében pedig — amint a „Petőfi-szótár” IV. kötetének (Bp., 1987.) függeléke tanúsítja — a harmadik. „A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára” (Bp., 1989.) is azt állapította meg, hogy ez a szavunk áll a használati gyakoriságban — a vizsgált hatalmas szóanyagban — a harmadik helyen. A *nem* határozószó rendkívüli fontosságát jelzi az is, hogy az ÉKsz.-ban tíznél több összetett határozószónk kezdődik vele mint előtaggal: *nemigen, nemkülönben, nemrég, nemrégen, nemsoká* stb.

46. Az eddig említettekén kívül egyéb mássalhangzókra végződő határozószóink is vannak: *akár* (pl. *akár most is indulhatsz*), *amúgy, azonmód, bezzeg, bizony, csakúgy, egész* (pl. *egész kicsi*), *egyszersmind, gyalog, hamar, immár, manapság, meztőláb, minek* (pl. *minek mentél oda?*), *minimum* ('legalább'), *mintegy* ('körülbelül; szinte'), *ripsz-ropsz, tavaly, tessék-lássék* (pl. *csak úgy tessék-lássék csinálta meg*), *ugyanígy, veszteg* stb.

Figyelmet érdemel azután az összetett határozószóknak néhány olyan alaktani csoportja, melyeknek tagjait tulajdonképpen az eddig felsorolt típusok egyikébe-másikába is be lehetne sorolni, ám külön is érdekes kategóriákat alkotnak:

47. Ilyen a névutós utótagú határozószók csoportja. Egy kis példatár belőlük: *afelett, amiatt, azontúl, délután, ehelyett, emögött, enélkül, evégett, ezenkívül, ezután, hat-szemközt, holnapután, kétségekívül, mindenekfölött, mióta, naphosszat, rendszerint, útközben* stb.

Végül azokat a típusokat említem, amelyeknek sajátos stílusértékük van, illetve lehet szövegeinkben:

48. Szóismétléses határozószók. Az ÉKsz.-ban ezeket találtam: *addig-addig, alig-alig, csak-csak, egyszer-egyszer, hogyhogy* (pl. *hogyhogy nem unod ezt?*), *igen-igen* ('nagyon'), *közbe-közbe, külön-külön* ('egyenként, egyedenként'), *lassan-lassan, már-már* ('már majdnem, már szinte'), *nagyon-nagyon, néha-néha* ('hosszú időközönként, ritkán'), *olykor-olykor, ottan-ottan* ('néha-néha').

49. Figura etymologicás (tőismétléses) határozószók: *egyes-egyedül, folyton-folyvást, körös-körül, örökkön-örökké, régestelen-régen, szántszándékkal, szünös-szüntelen, telis-tele, túlontúl* ('túláságosan'), *ugyamúgy, unos-untalan* ('kellemetlenül gyakran, örökösen ismételve'), *véges-végig* stb.

50. Alliteráló határozószók, melyekben az elő- és utótag kezdő hangja alliterációban összecseng: *hanyatt-homlok* (pl. *hanyatt-homlok menekül*), *hébe-hóba* (pl. *csak hébe-hóba találkozunk*), *kénytelen-kelletlen, keresztül-kasul* ('több egymást keresztező irányban, összevisz-sza'), *kézen-közön* (pl. *kézen-közön elveszett*), *szépszerével, szertesztét, szórén-szálán* (pl. *szórén-szálán eltűnt*), *végre-valahára* stb.

51. Ellentétre épülő határozószók (melyeknek elő- és utótagja egymással ellentétes értelmű): *akarva-akaratlanul ~ akarva-akaratlan, derűre-borúra* ('szükségtelenül gyakran, egyre-másra'), *éjjel-nappal, előbb-utóbb, előre-hátra, erre-arra, fel-alá, föl-le ~ fel-le, ide-oda, így-úgy, innen-onnan, itt-ott, jobbra-balra, jól-rosszul* (pl. *jól-rosszul lefordította a szöve-*

get), jövet-menet (pl. *jövet-menet esett az eső*), *ki-be*, *kívül-belül*, *le-föl*, *oda-vissza*, *télen-nyáron* ('egész évben, mindig'), *többé-kevésbé* stb.

3. A magyar határozószók egész alaktani rendszerének áttekintése után azt mondhatjuk, hogy határozószóinknak nemcsak a jelentésbeli, hanem az alaki változatossága is csodálatos, és csupán e szófajra való tekintettel is érdemes lapozgatnunk a szótárt. Ez a gazdagság természetesen az ÉKsz. keretein is túl terjed, hiszen szövegeinkben gyakran találkozunk olyan határozószókkal, melyeket az 1972-ben megjelent ÉKsz. (még) nem szótározott. Ilyen szavunk például a *szívvel-lélekkel* és a 'magától értetődően' jelentésű *természetesen*. Az *idejében* is megérdemelné, hogy ne csak az *idő* főnév szócikkében említették meg, hanem saját címszáva és szócikke legyen a szótárban.

Költőink egyéni szóalkotásokkal is bővítik a határozószók körét. Arany Jánosnak legismertebb nagy művében, a Toldiban különösebb keresgélés nélkül nyolc olyan határozószót találtam, amely nem címszó az ÉKsz.-ban: *bizony-bizony* (10: 6), *erős-kegyetlenül* (10: 9), *iszonyatosképpen* (3: 6), *jobban-jobban* (5: 2), *legislegjobban* (4: 4), *nagy-le* („Szarvát [a bika] öklelőre nagy-le bocsátotta” — 9: 9), *nemdenem* („Nemdenem a Toldi Lőrinc fia volnál?” — 12: 6), *töves-tül* (6: 18). A Toldi-szótár segítségével még bizonyára bővíteni lehetne ezt a felsorolást. (Csak zárójelben utalok itt a nyelvi gazdagságnak arra az érdekes megnyilvánulására, hogy — e szótár tanúsága szerint — Arany a *nem* határozószót a Toldiban tizenötféle használati móddal alkalmazta.) Lapozgassuk tehát általános értelmező szótáraink — az ÉrtSz. és az ÉKsz. — mellett írói szótárainkat is! Ha ma élne Kosztolányi Dezső, minden bizonnyal figyelmeztetne bennünket: ezekben is benne van a múltunk, a jelenünk és a jövőnk.

PÁSZTOR EMIL

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Mézes kendermag fossa. A SzT. *mézes* szócikkében (egyebek között) ez olvasható: „4. *bab* vmilyen gyógyító főzet; un fel de decoct; irgendein Heilsund. 1588: Kendi Sandor rea kwldeoth feleségemet meg fogatta, ell vitette vydahazara ... az fiam crte ment az anyaert eo magan valtotta ky Ki olyan nagy fogsagban ehezesben tartotha hogj czyak ehel nem holth meg, vgy Annira hogy zawat sem vehettek az nagy Ehseg mia hanem egy io Azzony Jstenert czelekdedte ezt velle hogy *mezes Kender mag fossath*^a czinalt az zayat azzal kente meg zaiaba ereztwen benne vgy zolalt meg nehezen az wtan vgy adhatoth kenyeret enny [Zsákfalva Sz; WLt Lucas Barlas jb vall. — ^aBizonytalan olvasat. Egy egykorú másolatban *fussatt*-nak olvasható alak van.]” — A *fogság* szócikkében ugyanez a szövegdarab van idézve, a *Kendi Sandor* név után három pont van, az *ehezésben tartotha* helyett „ehezésben tartoth (így!)” olvasható; az *éh* főnév szócikkében ugyanígy van, tehát *tartoth*; az *ehezés* adatai között egy zárójeles figyelmeztető felkiáltójellel: „ehezésben tartoth (!)”. Egyébként a *kender* szócikkének 3. pontja a *kendermag*, ám a *mézes* alatti adat abban nem szerepel, hasonlóképpen nincsen meg a *kendermag* szócikkében sem. Ebben azonban van figyelemreméltó adat arról, hogy a kendermag szükséges volt a háztartáshoz: „1621: gazdalkotta(m) az kohniara ... Kender magot Suffanak 2 Ejtelt ... d 6”; a *kendermag-olaj* szócikke ugyanezt bizonyítva ezt írja „ulei (de sãmîntã) de â nepã; Hanfsamen-Öl. 1634: Várunkat ... vagy Uduarhá-zunkat egyszer maszor vayal ... kender es len magh olayall ... bövuön megh takarya 'ellátja' [...]” A (*zsuffa* ~) *zsufa* levesfélé, az OklSz. is tartalmazza: „jus, jurulentum crocatum; gesafferte [mit saffran zubereitete] brühe NySz. (1. jel.) 1447: Gregorium *Zwfa* (Múz.), 1548: Tikmonat *sufahoz* (OL. Nád. 40)”. Van a RMGt.-ben egy „*zsufa* 'wachsgelb'”. — V. [= Verancsics: Dictionarium] 42: Giluus: Falb vvachsgelb: *Xufa-szineü*”. A *zsufa* ~ *zsuffa* leves sárgás színezetét a sáfránytól kaphatta, ezt a színt vitték át a 'wachsgelb' jelentésre *Xufa-szineü*-ben, vö. TESz. *zsufa* a.; EWUng. *zsufa* a.

Ugyancsak konyhai felhasználásról van szó abban az adatban, amely azt mondja el, „Kender mag zakot mint kell csinálni” (Radv: Csal. 46). A szak ’pép’, mely több mindenből készíthető, l. CzF. *szak* a. A TESz.-ben a *szak*¹-ra 1600 körüli adatot idéznek a szerzők (szintén RADVÁNSZKY-kiadványból): „*Borsó szak*”, amelyhez ’kása, pép; Brei’ jelentést adnak meg. Az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmesterének leírását a kendermagszak készítéséről az 1600 körüli időkből ugyancsak RADVÁNSZKY BÉLA közli (Radv: Szak. 233—4). Az olajos növényi magok étolajja vagy világitóolajja való feldolgozásának Erdélyben szokásos módja a magok összetörése, majd a folyamat után keletkezett lisztet, darát vízzel összegyúrták és ruhaanyagba göngyölve tették a sajtóba. A visszamaradt anyagot ugyancsak *szak*-nak nevezték, illetőleg alakja után pogácsának (KISBÁN ESZTER: olajkészítés. In: ORTUTAY GYULA főszerk., Magyar néprajzi lexikon IV, Bp., 1981. 84). A XVIII. századig általános volt hazánkban az olajnyerés hidegen való eljárása; a len- és kendermag hevítése, pörkölése után kinyerhető olaj rendkívül kellemetlen ízű (SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Húsipar, vegyipar, sóbányászat. Olajútés. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk., Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség, Bp., 1991. 228), étkezési célokra nem alkalmas. Van tájszótár, amelyikben a *kendermagolaj* „kendermagból égetett kellemetlen szagú, sötétszínű [Sic!] olaj, mellyel az ókrót szokták nyáron bekenni, hogy ne csipje a légy” (Szamsz.).

Az étkezési célokra használatos olajok vagy olajos magok, köztük a kendermagolaj — vö. OklSz. *kendermag-olaj* — a régiségben például bizonyos levesek kapcsán említődnek. Ezek közé tartozik a zsufa, amelyet ma már csupán a néprajz tart számon: „[...] különböző összetételű, színükben közös (fakó sárga) leveket foglalt össze a *zsufa* (az átadó nyelvben egyszerűen ’lé’ jelentésű) elnevezés. A 20. századi paraszti használatban megtört olajos magvakból (kender, tők) készült fakó sárga színű leves[...]” (KISBÁN ESZTER, Táplálkozáskultúra. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk., Magyar néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség, Bp., 1997. 502). A Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából származó, XVII. század végi szakácskönyv alapján a kenyéren talált levesek között említi KISBÁN ESZTER (i. m. 492) a kendermaglevest, vö. SzT. *leves* I. a.: *leves kenyér*; *leves* II. a.: *faolajos leves*, *ordás leves*, *sóstejes leves*, *sárga leves*. — A „lehántolt, összezúzott kendermagból főzött szegényes étel” a *kendermagos cibre*, amelynek ez az adata egyébként (Háromszék vármegyéből különböző gyűjtőktől) a Nagyszótár cédulaanyagából való: ÚMTsz. *kendermagos* a.; vö. CzF. *zsufa*. — A Radv: Szak. 232—3 közli a már említett szakácskönyv „Kender mag suffa” elkészítésének módját. Az ételről ez olvasható: „Fő udvarokban első fogásban adják öreg tátra, Pénteken. Mert ez az éték nemcsak az gyomornak használ, hanem az agyvelőnek is. Használt azt láttam; egy elméjében megfordult ifjút a lengyel király doctora evvel gyógyított vala meg.” — A zsufalevesről mint a moldvai magyarok régi ételéről részletesen ír HALÁSZ PÉTER, A moldvai magyarok egy régi étel. Zsufa. (Ethnographia LXXXIV. 1973: 341—5). A gyógyító hatású zsufáról szólva szintén Radv: Szak. iménti részletét közli, de megemlíti: „A megtört kendermagból rongyon át kinyomkodott levet a Nógrád megyei Béren még ma is kelések gyógyítására használják” (HALÁSZ i. h. 342). — A különféle zsufalevesek leírásaiban HALÁSZ PÉTER többször elmondja, hogy vízben, esetleg tejben addig főzik a kendermagot, amelyet előzőleg megtisztítottak, illetőleg megtörtek, amíg „[...]a szilárd részek túrószerű anyag formájában fel nem jönnek a folyadék felszínére, ahonnan kanállal lemerhető a zsufa”; „Főzték, és mikor fölforrt a víz, felgyúlt a tetejére kétujjnyi vastagon a szilárd anyag, ez volt a zsufa” stb. (HALÁSZ i. h. 344). Egyébként ugyanitt a szónak *zsulfa*, *zulfa*, *zolfá* alakváltozatairól is szót ejt a szerző, ezt írja: „Ma már [a Román-vidéken] csak a *zsulfa* vagy *zulfa* elnevezés járja [a zsufafőzés után visszamaradó olajos lére, amelyet *kakastej*-nek is neveznek helyenként].” Az ÚMTsz. a *kakastej*-nek ezt a jelentését nem említi.

A kellemetlen szagú, sötétbarnás színű képlékeny anyagnak, amelyet a már említettem olajútési eljárással készítettek, némely tulajdonsága hasonlatos a *fos* szóval jelölt anyaggal, vö. ÉrtSz.: „Híg bélsár, ürülék, folyós széklet”; SzamSz.: ’híg szar’; TESz. A legyek, rovarok ellen használatos masszát, kenőcsöt kézenfekvő lehetett betegség(ek) ellen is használni, miként más (emberi) excrementumot is, a szóban forgó anyagok szaga, külleme alapján azután — esetleg csupán alkal-

milag — lehetett *kendermag fossá*-nak nevezni a gyógycélra előállított kenetet. Valószínű a SzT. szövegmeteszében szereplő anyagnak éppen a betegség kezelésére való előállítása, a szükségletnek megfelelő alkalmi elkészítése kendermagból, esetleg kendermagolajból vagy mindkettőből. Az unguentum nyilvánvaló rossz ízét igyekezhetett a forrásban szereplő „io Azzony” méz hozzáadásával enyhíteni, nem is szólva arról, hogy a népi gyógyászatban a méz orvosló anyag.

A *fossá*-hoz hasonló elnevezés a *pöse*, amely ’piszkos, büzhödött, mocsaras állóvíz’ (Ballagi 1867: *pös* a.), ’Göcsejben am. berkekben levő sárgás posvány, mely a fehér ruhát sárgára festi’ (CzF. *pöse* a.), ’berkekben lévő sárgás posvány’ (MTsz.), ’láp; vizes, vizenyős talaj’ (VÁRKONYI IMRE, Büssüi tájszótár. Bp., 1988.). Van adat a *pösös* származékra is: ’poshadt, frissességét elvesztett (gyümölcs)’ (HEGEDÜS ATTILA, Kisémedi tájszótár. Bp., 1992.), az ilyesmire, főként gyümölcsre a kiskánizsai nyelvjárásban (Zala megye) a *szakút* vagy a *megszakút* kifejezés járta, ezt gyerekkoromból magam is ismerem; a *szakul* ’szétnyomódik’ ige szerepel az e nyelvjárás szóhasználatát tartalmazó KiskSz.-ban. A *pöse* szót és a ’berkekben lévő sárgás posvány’ jelentését az 1959. év nyarán a Kilimán (Zala m.) környéki vizenyős rétek lecsapolási munkálatain dolgozva ismertem meg. A vizesárok ásása közben a velünk, gimnazistákkal lévő és irányító környékbeli kubikosok állandó utasítása volt: „Fiúk, csak a *pössét*, csak a *pössét*!”. Ugyanis a barna latyakot nem volt tanácsos benne hagyni az újonnan ásott árokreszben még rövid ideig tartó pihenőnkre sem, mert azalatt az egész árok elmocsarasodott, megtelt pösével, s a további árokmélyítést csaknem lehetetlenné tette, ezért néhányan állandóan pösét mertünk. — A *pöse*, amint a szótárak is tanúsítják, nem egyszeri előfordulású, amint esetleg a *kendermag fossa* (~*fussa*), a *pöse* véghangzója elhomályosulóban lévő birtokos személyjel lehet: **árok pös(s)e* > *pös(s)e*. Hasonlóképpen alakulhatott a *fossa* is: **vkinek* ~ *vminek fos(s)a* > *fossa*; a -ss- nyilván a magánhangzók között szokásos nyúlás eredménye.

Lehetséges persze az is, hogy a jóasszony a moldvai magyaroknál is szokásos eljárással olyanféle mézes kendermagzsufát (*mezes Kender mag* [oʃʃath ~ [uʃʃath] csinált, amelyet a folyadék felszínéről lehetett leszedni. Úgylehet a forrás [oʃʃá-nak írja a kérdéses szót ([oʃʃa ~ [uʃʃa]), vagy a forrásban megkülönböztethetetlen az [és az f betűk képe. A *föveg* szó CALEPINUS szótárának sajtóhibás írásképe alapján jött létre: a *Sôueg*-et nyomtatták tévesen f betűvel, l. TESz. Efféle tévedés lehetne itt is a háttérben, talán rosszul írták le a *zsufá*-t vagy legalábbis a szókezdő betűjét, hiszen — amint a SzT. írja —: „Bizonytalan olvasat. Egy egykorú másolatban *fussatt*-nak olvasható alak van.” S gondolhatni arra is, hogy valamelyik *zsulfa* ~ *zulfa* szóalak elírásáról (vagy kiolvashatatlanságáról) van szó.

A kendermagzsufa és a kendermagleves, amint a régi szakácskönyv is tanúsítja, gyógyerejűnek tartott, s a SzT.-ban közölt szövegdarabban éppen ilyen hatású a *mezes Kender mag fossa*, hiszen a fogságban és éhezésben tartott asszonyosság állapotát annyira javította, hogy kenyeret is ehetett utána.

BÜKY LÁSZLÓ

Az „Északi”-Donyec. Most megjelent kitűnő munkájában a Dontól nyugatra előkerült dirhem-kincsletelekről írja BÓNA ISTVÁN: „A legkorábbi az Északi Donyec (Severskij Donyec) vidékén Krivjanskaja Stanicából való a 805/806. évek utánról.” (A magyarok és Európa a 9—10. században. História Könyvtár. Bp., 2000. 10.) Később ugyanezt a folyónevet *Észak-Donyec* alakban szerepelteti. (Uo. 19.)

E folyónévvel kapcsolatban már első pillantásra gyanút ébreszt, hogy „*Déli-Donyec*” nincsen, így az *északi* jelző értelmetlen. Valójában a jeles szerzőt az orosz *северский* és *северный* melléknevek közelsége téveszthette meg, amelyek közül az utóbbi valóban ’északi’-t jelent, az előbbi azonban a *szeverján* népnév melléknévi alakja. (KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978. 185; V. A. НИКОНОВ, Краткий топонимический словарь. Москва, 1966. 374.)

A Donba szakadó *Donyec* neve egyébként a *Don* nevéből származik az ószláv *-ec* kicsinyítő képzővel ellátva (V. A. NIKONOV i. m. 374—5). A hozzá tapadó *szeverszkij* jelző már kissé bővebb történeti magyarázatra szorul.

A szeverjánok nevének melléknévi alakja nyilvánvalóan úgy tapadhatott a Donyec nevéhez, hogy valaha a keleti szláv népcsoport a folyó mellékén élt. A XII. század eleji orosz őskronika a szeverjánok lakóhelyét a Dnyepertől keletre, a Gyeszna, Szejm és Szula folyók vidékére lokalizálja. (Повесть временных лет. том 1. Москва—Ленинград, 1950. 11. — A továbbiakban: PVL.) Az ő városuk volt a Csernyigovtól északkeletre, a Gyeszna jobb partján fekvő Novgorod Szeverszkij. (Amely természetesen szintén nem „Északi” Novgorod volt, hiszen innen jóval északabbra található a „Nagy” jelzőt viselő hasonló nevű város, Novgorod Velikij.)

A szeverjánok településtörténetéről azonban az őskronika szűkszavú utalásánál sokkal többet elárulnak a régészeti leletek. Kétségtelen ugyanis, hogy az ő hagyatékuk a VIII—X. századi ún. romni régészeti műveltség. Eszerint e keleti szláv népcsoport valamikor a VIII. század első felében telepedett meg a Dnyeper bal parti vidékein, s szállásterülete kiterjedt a Donyec felső és középső szakaszának területére is, nagyjából a mai Harkov város tágabb körzetére. (M. P. KUCSERA, Переяславское княжество. In: Древнерусские княжества X—XIII вв. Szerk. L. G. BESZKROVNIJ et al. Москва, 1975. 118—20, további irodalommal.) A Donyec név *szeverszkij* jelzője tehát egykor azt jelölhette, hogy a folyó az ő földjükön halad át, vagy ott ered.

A településtörténeti adatokat szem előtt tartva nem kis nehézséget okoz a *szeverján* népnév (vagy törzsnév) eredetének magyarázata. A közkeletű felfogás szerint ugyan e népnév az 'észak' jelentésű *север* szóból származik (az őskronikában nevük ilyen alakban is előfordul), s jelentése 'északi', 'északi nép' lenne. (M. VASMER, Этимологический словарь русского языка, 3. Москва, 1987. 589; FONT MÁRTA, Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. 4; 2. kiad. Pécs—Bp., 1998. 10) E kézenfekvőnek látszó magyarázat gyengéje azonban az, hogy sem az őskronika keletkezésének idején, sem a régészeti leletek által meghatározott korban semmi jel sem mutat arra, hogy a szeverjánok a keleti szlávság által lakott terület északi övezetében éltek volna. (Tőlük északabbra helyezkedtek el a krivicsek s még távolabb a novgorodi szlovének.) Maradna ugyan még egy magyarázati lehetőség, hogy tudniillik a VI. századi nagy szláv szétvándorlást megelőző időben a szláv szállásterület északi peremén helyezkedtek volna el, s nevük innen eredne. Ez azonban már nem több egyszerű találgatásnál, hiszen semmiféle bizonyítékkal nem támogatható.

Magam jóval valószínűbbnek tartom azt a feltevést, amely szerint a *szeverján*, illetve *szever* népnév és az égtájat jelölő szláv *север* szó egyező alakja merő véletlen csupán, s a népnév a 'fekete' jelentésű iráni *sēu* szóból ered. (V. V. SZEDOV, Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. МИА, 163. Москва, 1970. 130, Uő., Восточные славяне VI—XIII вв. Археология СССР. Москва, 1982. 138. Vö. oszét *sau* 'черный': KORENCHY ÉVA, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Bp., 1972. 95.) Eszerint e népnevet korábban a Dnyeper bal parti vidékein, a ligetes steppe övezetében élő iráni nyelvű nép viselte, akiket a szállásterületekre költöző szlávok ugyan nyelvileg asszimiláltak, de a korábbi népnevet a hosszú ideig még vegyes népiségű lakosság megőrizte. (Ez abban az esetben történhetett meg, ha a társadalom vezető rétegét az iráni nyelvűek alkották.) E feltevést támogatja, hogy az említett területen igen sok iráni eredetű földrajzi név található, továbbá az is, hogy a 'fekete' jelentésű iráni szó a korábbi szkita-szarmata korban több iráni eredetű népnévben is fellelhető. (V. I. АБАЕВ, Историко-этимологический словарь осетинского языка, 3. Ленинград, 1979. 43.) Végezetül az egykori szláv népnevek kialakulása szempontjából korántsem elhanyagolható körülmény, hogy tudomásom szerint egyetlen népcsoportjuk (vagy törzsük) sem viselt égtájat jelölő szóból eredeztethető népnevet. A közkeletű felfogás szerint a szeverjánok képezték volna az egyetlen kivételt, ami nézetem szerint fölöttebb valószínűtlen.

A Kijevi Oroszország kialakulásával az egyes keleti szláv népcsoportok elveszítették önállóságukat, később etnikai tudatukat is, lassanként népnévük is feledésbe merült. Az orosz őskronika a 884. év alatt említi: „...elmenye Oleg a szeverjánok ellen és meggyőzvén őket, könnyű adót vetett rájuk és nem engedte, hogy a kozároknak fizessenek...” (PVL. 20.: HODINKA ANTAL, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916. 39). Valószínű azonban, hogy a szeverjánok Oleg idejében még nem veszítették el viszonylagos önállóságukat, csupán ezentúl nemcsak a kazároknak, hanem Olegnek is kellett adót fizetniük. A kijevi állam népei közé minden bizonnyal jóval később, Szvjatoszláv 965-ös, kazárok elleni győztes hadjárata után voltak kénytelenek betagozódni. (M. P. KUCSERA: i. m. 119. Vö. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Szerk. L. V. ZABOROVSKIJ et al. Moszkva, 1982. 96—120.) Önállóságukat valószínűleg a keresztény hitet terjesztő Vlagyimir fejedelem (980—1015) számolta fel véglegesen. Nevük 1024-ben szerepel utoljára az orosz őskronikában, amikor arról értesülünk, hogy Vlagyimir fiának, Msztyiszláv tmutarakani hercegnek a seregében harcolnak, nyilvánvalóan orosz fennhatóság alatt. (Vö. A. V. GRIGORJEV, Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. Tula, 2000. 217—9.) A *szeverján* népnév bizonyára csak ezt követően kezdett kikopni a használatból, bár a népi emlékezet még több nemzedéken át megőrizhette. A XVI. századra azonban értelme már végleg elhomályosulhatott. Erre utal, hogy az akkoriban önállósuló ukrán nyelvben már nem kapott helyet. A *Szeverszkij Donyec* folyónevet az ukránok 'Північний Донец'-nek fordították nyelvükre, s ma is ez a folyó hivatalos elnevezése. (V. A. NIKONOV i. m. 375.)

Természetesen e rövid megjegyzés semmit sem von le Bóna István könyvének értékéből. Talán csak azért volt érdemes előhozakodni vele, mert e folyónév eléggé gyakran szerepel a magyar őstörténeti szakirodalomban, s félő, hogy helytelen magyarítása követőkre talál. (Ugyancsak a későbbi félreértések elkerülése végett jegyzem meg: a könyv címlapján látható palmettadíszes, aranyozott ezüst tarsolylemez nem Püspökladányból való, hanem két éve került elő a Bihar megyei Bárándon az egyik régi épület bontásakor. A ház egykori gazdája lelhetne valahol, s mint különleges „kincset” házába falazta. A pontos lelőhely így alighanem örök rejtély marad. A tárgyat elsőként NEPPER IBOLYA közölte a brüsszeli „Europalia '99” alkalmával rendezett magyar kiállítás katalógusában, az előkerülési hely megjelölése nélkül: Hungaria Regia 1000—1800. Fastes et défis. Szerk. ÖZE SÁNDOR — LUC DUERLOO. Bruxelles, 1999. 107.)

FODOR ISTVÁN

ÉLŐ NYELV

A hármas határ mentén végzett nyelvjárási gyűjtések orvadatainak tanulságaiból*

1. A nyelvjárási jelenségek feltérképezésének, gyűjtésének mikéntje számos problémát vetett fel és vet fel ma is. A szociológiai, szociolingvisztikai kutatások — megújítva a hagyományos dialektológiát is — több kérdésre ráirányították a figyelmet. (A kölcsönhatásról pl. KISS JENŐ, A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz: MNy. 1999: 418—25.) Az egyik ilyen lényeges kérdés a szociolingvisztikában LABOV nyomán megfigyelői paradoxonnak nevezett helyzet, vagyis az abból fakadó ellentmondás, hogy azt akarjuk tudni, megfigyelni, hogyan beszélnek az emberek, amikor nem figyeljük őket. Tény, hogy nem megszokott, nem mindennapi kör-

* A gyűjtést az FKFP 0890/1997. és az OTKA T 025 237. sz. pályázat támogatja.

nyezetünkben, nem megszokott partnereinkkel nyelvileg is másként viselkedünk. DEZSÉRY JUDIT és TERESTYÉNI TAMÁS kísérleteikkel már a 70-es években meggyőzően bizonyították az ún. „s t ú - d i ó - s z ö v e g” és az „é l ő s z ö v e g” közötti különbségeket. (ÁltNyTan. XI. 1976. 51—77; l. még pl. BÀNFI BEÁTA, BODOR PÉTER és PLÉH CSABA kísérletének tanulságait: A megítélési helyzet hatása a nyelvhelyességi ítéletekre: Nyr. 1987: 20—8.) KISS JENŐ a következőképpen fogalmaz: „Minél jobban biztosítjuk ... az adat-, illetőleg a szövegrögzítés technikai föltételeit ... a kísérleti effektus miatt annál inkább eltávolodnak az adatközlők a megszokott nyelvhasználatuktól, a kutatók pedig egyre távolabb kerülnek eredeti céljuk elérésétől” (Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 37).

PAPP LAJOS „A nyelvjárási anyaggyűjtés szociológiai kérdéseihez” (In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 736—51) című munkájában egy másik reális problémára hívja fel a figyelmet: „El kell gondolkodnunk azonban, hogy vajon milyen eredményt hozhat ma már az olyan jellegű gyűjtés, amikor mindössze egy alkalommal találkozunk adatközlőinkkel. Nem arról van szó, hogy ezek az anyaggyűjtések haszontalanok volnának, csupán arról, hogy más nyelvhasználatot tükröznek, mint amilyet várnánk, ezért ennek megfelelően kell őket értékelnünk” (i. m. 757). Arról van szó tehát, hogy „... a gyűjtő, aki egy működő kommunikációs rendszer természetes struktúráját akarja megfigyelni és leírni, a maga megfigyelői beavatkozással éppen ezt a természetes struktúrát változtatja meg” (KISS JENŐ i. m. 36).

2. Mindezekből következik, hogy sem a gyűjtési helyzet, sem a gyűjtési módszer megválasztása nem egyszerű feladat. Mind a passzív, illetőleg aktív, mind az aktívon belüli direkt vagy indirekt módszernek megvannak az előnyei és hátrányai (erről l. pl. KISS JENŐ i. m. 41—57). Nálunk a hagyományos nyelvjáráskutatásban (vö. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjáráások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 167—202) és napjaink ezt kiegészítő szociolingvisztikai és változásvizsgálataiban is a különböző kérdőívekkel (pl. produktív (kiegészítéssel) tesztek, megítéléses kérdőívek, választásos feladatok stb.) általában az aktív indirekt módszerrel végzett s az — újabb terminológiával élve — irányított vagy nem irányított interjúval kiegészített gyűjtés a legjellemzőbb. A különböző módszerek szükségszerűen kiegészítik egymást (erről l. még pl.: KISS JENŐ, Helyes és helytelen: MNy. 1998: 258; KONTRA MIKLÓS, Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyról és módszereiről. In: SZABÓ GÉZA szerk., II. DialSzimp. Veszprém, 1990. 131—8; VÁRADI TAMÁS: uo.: 143—55).

A nem tudatosan közölt objektív nyelvi adatokat biztosító passzív gyűjtés, illetve a „gyors és anonim gyűjtés” (LABOV, VÁRADI TAMÁS) nehezen megvalósítható és igen esetleges volta miatt talán az interjú (a hagyományos dialektológiában a folyamatos szöveg) teremti meg leginkább azt a lehetőséget, amelyet DEME LÁSZLÓ a megfigyelői paradoxon feloldására ajánl: „meg kell próbálnunk visszacsalogatnunk adatközlőinket a velük való abnormis kommunikációs szituációból a saját kommunikációs szituációjuk érzetébe, illúziójába” (idézi KISS JENŐ i. m. 36).

A valós nyelvhasználathoz minden bizonnyal akkor kerülhetünk legközelebb, ha többféle módszerrel, különböző módon gyűjtünk. BELLNél, aki 8 elvet dolgoz ki a szociolingvisztikai kutatásokhoz, ez a konvergencia elvét jelenti („az új adatok annál értékeesebbek a régi eredmények megerősítése vagy értelmezése szempontjából, minél eltérőbb módon gyűjtötték őket”: WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 22). A helyzet, a gyűjtendő anyag módszert befolyásoló szerepéről l. még pl. KISS JENŐ: MNy. 1998: 258. Bármennyire törekszünk is a fenti problémák kiküszöbölésére, számolnunk kell az adatok megbízhatóságának problémájával (vö. WARDHAUGH i. m. 137).

3. E probléma miatt kerülnek előtérbe és érdemelnek nagyobb figyelmet az ún. o r v - a d a t o k. Az orvanyag azt a nyelvi anyagot jelenti, amelyet a gyűjtés (elsősorban a kérdőívek ki-

kérdése, az ún. „nem hivatalos beszélgetések”) alatt, „melléktermékként” feljegyezhetünk. Ide-sorolhatjuk a gyűjtőút során az egyébként nem kiválasztott adatközlőktől (pl. utcai, bolti beszélgetések alkalmával) „elkapott adatot” is. Nem új keletű ez a felfedezés, már a nyelvatlasz munkatársai is igyekeztek minél több orvadatot lejegyezni mondván: „... a kutatóknak esetleg fontos tanulságul szolgálhat, mert kiegészíti a térképre került »hivatalos« adatot, jobban megvilágítva, árnyaltabban bemutatva a nyelvi valóságot” (DEME—IMRE szerk. i. m. 1975. 203). S tegyük hozzá: spontánabb módon, kevésbé tudatosan közölt nyelvi adatokkal. (Vö.: „...minél kisebb az adatközlők saját produkcióját követő figyelme, annál valószínűbb, hogy normális nyelvhasználatukat figyelhetjük meg”: KONTRA MIKLÓS i. m. 136).

4. Jelen munkámban a hármas határ mentén végzett gyűjtéseink melléktermékeiből, orvanyagából válogattam. (A FKFP 0890/1997. sz. és az OTKA T 025 237. számú pályázatok támogatásával végzett kutatás célkitűzéseiről, tematikájáról, első eredményeiről a X. Élőnyelvi Konferencián, Bécsben számoltam be. A konferencia anyaga megjelenőben van.) Öt községből, az északkeleti nyelvjárástípusba sorolható Lónyáról és a vele szomszédos ukrainai Bótrágyból, illetőleg Csengersimából és romániai szomszédközségből, Szamosdaráról és Börvelyből származó orvadatokat dolgoztam fel. Természetesen a teljesség igényéről nem beszélhetünk, hiszen a gyűjtés előtt próbáló pillanataiban nem könnyű az eltervezetten, a várt nyelvi adaton kívül másra is figyelni, észrevenni, hogy a kérdőívben is előforduló lexémát, morfémát, morfémakapcsolatot a spontánabb megnyilatkozásban eltérő, más változatban közlik. Előfordul, hogy olyan nyelvjárási jelenségre kapunk adatot, amelyet nem terveztünk vizsgálni, vagy a korábbi szakirodalom sem említi.

Egyelőre nem nyílt arra lehetőségünk, hogy az orvadatok tanulságait részletesen elemezzük, azok szociális érvényességét vizsgáljuk, ellenőrizzük, arra azonban alkalmasak ezek az adatok, hogy újra felhívják a figyelmünket a nagyobb mozgásban lévő jelenségekre, a standard és a dialektális formák közötti ingadozásra (vö. BELL: „a m á s o d l a g o s v á l t á s e l v e”), az implicit és explicit norma viszonyára, a beszédsszituáció meghatározó szerepére, a kódváltás lehetőségeire stb. Az orvadatok másik típusa (tehát amelyek nem kapcsolódnak a kérdőívek anyagához) új, eddig kevésbé vagy egyáltalán nem tanulmányozott nyelvjárási jelenségre is ráirányíthatják a figyelmet, így esetleg már későbbi kutatási feladatokat is kijelölhetnek. Adalékokat adhatnak a nyelvi intuício tanulmányozásához, hiszen „szociális és dialektális tényezők is befolyásolhatják annak alakulását” (KISS JENŐ, Nyelvi intuício és elfogadhatósági ítéletek: MNy. 1999: 129). Úgy gondolom tehát, hogy nem érdemtelen egy rövid összegezés. (A nyelvi orvadatok felhasználhatóságáról l. még BOKOR JÓZSEF: MNy. 1986: 470—4.)

5. a) A h a n g t a n i jelenségekhez kapcsolódó orvanyag a szakirodalomból ismertnél változatosabb képet ígér. A köznyelvi *ó, ő, é* különböző és igen sokszínű diftongusos realizációi, az intervokális helyzetben lévő mássalhangzónyúlás (pl. *katollikus, becsülletes*), az *l, r, j* nyújtó hatása és pótlónyúlásos kiesése (*āma, szíva*), a köznyelvinél rövidebb (*sűrű, tiz, husz*) és a köznyelvivel megegyező, sőt bizonyos lexémákban annál hosszabb magánhangzók egymásmellettisége mindegyik kutatóponton megfigyelhető jelenség (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 362—3). Az orvadatok tanulsága szerint a magyar—román határnál (Csengersima, Szamosdara) a palatalizáció jelenségét is érdemes vizsgálni: *paplany, kartonnyal (hordták a lisztet), igény*. Bótrágyból (Ukraina) szintén kaptunk orvadatot (*penyész*); a vele szomszédos magyarországi Lónyán a palatalizációra (*penyeszedett, térgy*), de a depalatalizációra is van példa (*víllankörte*).

A csak fonemikusan lejegyzett orvadatokból az alábbi fonémák gyakoriságát emelhetjük ki.

b) Köznyelvi *o* : nyelvjárási *u*: *dubunk, itthunk, humok, mangurul*. Ez a megfelelés valamennyi most említett kutatóponton jelentkezett ugyanúgy, mint a *lú, lu* (köznyelvi *lő*), illetve a *-ból, -tól* rag *-bul, -bu, -tul* realizációja is.

c) Az *ü* a következő köznyelvi hangok helyén áll orvadatainkban:

ő: ük, hétfün, tülle, egybül, szüvünk

i: üdő (Szamosdara)

e: szümölcs (Börvely)

é: füsü (Szamosdara)

d) A hosszú *ü* főleg bizonyos morfémákban jelentkezik a köznyelvi *ő* helyén valamennyi gyűjtőhelyen: *kű, szű, bű, csű, szűttes, lűni, űköt*. A *-ből* esetrag, az *ők* személyes névmás hosszabb és rövidebb realizációkban is használatos: *-bül, -bűl; űk, űk*.

e) Nyelvterületünk *e*-ző. Ezt igazolják az alábbi megfelelések is.

	Köznyelvi
	— <i>ő: szűkesen, veder, veres, setét</i>
	— <i>ü: csetörtök, sűrejen</i> (vetették), <i>sűrvebben</i>
Nyelvjárási <i>e</i>	— <i>o: fodermintá, berena, beretva</i>
	— <i>a: gelegonya</i>
	— <i>i: rezsa, kelincs, mik es</i> (= mi is)
	— <i>é: fazekba, közepső, tehen</i>

f) Az *i*-zés (*i*-zés) a korábbi szakirodalom szerint nem tartozik a vizsgált terület jellemző sajátosságai közé (vö. IMRE SAMU i. m. 362: „az *i*-zés ismeretlen”; de máshol ő is megemlíti, hogy a volt Bereg és Ugocsa megye egyes részein megtalálható: i. m. 112). Mivel azonban Szamosdara kivételével a többi négy településről van *i* (*i*)-ző adatunk, a jelenség feltérképezését fontos feladatnak kell tekintenünk. A hosszú *i* a köznyelvi *é* helyén jelenik meg főleg hangsúlyos szótagban (*rígi, szíjjel, íppen*); hangsúlytalan helyzetben már inkább a félhosszú, illetve rövid *i* megfelelés a jellemző: *kötiny, elíg, vetillő*.

Egyéb *i*-s realizációkra csak néhány adatot kaptunk: köznyelvi *ü* : nyelvjárási *i*: *fiřednek* (Bótrágy); köznyelvi *ő* : nyelvjárási *i*: *vidér* (Csengersima); köznyelvi *e* : nyelvjárási *i*: *körti* (Bótrágy). Az orvadtatok alapján Csengersima és Börvely mutatkozik erősebben *i*-zőnek.

g) Majd a további kutatások derítik ki, hogy mennyire gyakoriak, milyen nyelvföldrajzi, illetve szociolingvisztikai megoszlást mutatnak, illetőleg egyáltalán mutatnak-e az alábbi jelenségek: köznyelvi *á*: nyelvjárási *a*: *mangurul, lang, hozza* (Lónya, Börvely, Szamosdara); köznyelvi *a*: nyelvjárási *o*: *magos, kokas, villony* (Szamosdara); köznyelvi *u*: nyelvjárási *o*: *csoklik* (Szamosdara); köznyelvi *i*: nyelvjárási *é*: *mindég, irégy, megént, készetsen* (Lónya).

6. a) A kérdőívben is vizsgált *a l a k t a n i* jelenségek legtöbbje orvadtaként is megtalálható gyűjtött anyagunkban. Az így kapott adatok a kérdőíves módszer problémáira is ráirányítják a figyelmet, hiszen megfigyelhető, hogy a kérdőíves gyűjtés eredményei alapján már kizszorulóban lévő, pontosabban így értékelhető, de eredetileg a nyelvjárási normába tartozó jelenségek orvadtaként többször előfordulnak. Valamennyi említett kutatóponton igaz ez az egyes szám 2. személyű általános ragozású dialektális *-l* személyrag és bizonyos lexémákban az egyes szám 3. személyű alanyi ragozású *-n* használatára (*Hogy vagyol?, Hová megyel?, tudol, fogol tanulni, szeretel* stb., illetve *megyen, veszen, teszen, viszen*). Ugyanezt mondhatjuk el a *kell* paradigmájának néhány tagjáról is (*El kellesz/kelletett menni*).

A passzív megfigyelés és a nagy számú orvadtat bizonyította a többes szám 3. személyű *vagnak* normatív voltát Lónya község nyelvjárásában. Adatközlőink többsége a fenti jelenségek dialektális jellegével tisztában van, a kérdőívbeli hívómondatokra adott válaszaiban pedig ügyel arra (tud ügyelni arra), hogy az általa is köznyelvinek tartott változatot adja meg.

Kérdőíves módszerrel már nem gyűjthető a nyelvterület egyes részeit jellemző, a mély hangrendű szavakhoz járuló egyes szám 3. személyű határozott ragozású *-i* igei személyrag. Orvadtaként azonban (igaz, csak idős adatközlőktől) Lónyán és a vele szomszédos ukrainai Bótrágyban is lejegyezhetjük: *duraboli, mecsináli, olvasi, találí, kapáli, megkapi*.

Egyelőre szintén csak orvadatunk van a *-nó/-nő* feltételes módjel használatára a romániai Börvely községből (*Ha nem akarnók, nem értenők*) és a *-val/-vel* esetrag nem hasonulására (*késvel*) az ukrainai Bótrágyból.

b) A régebbi szakirodalom és saját korábbi kutatásaink is mutatták, hogy a vizsgált nyelvterületen sajátos, a köznyelvi használattól jelentősen különböző az egyes szám 3. személyű alakokban az ikésítés és az iktelenítés is (vö. P. LAKATOS ILONA — T. KÁROLYI MARGIT, Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: Hungarológia 3. Bp., 1993. 104—11). A köznyelvi norma erős hatása miatt ezeket a dialektális igeragozási jelenségeket kérdőívvel kevésbé tudjuk gyűjteni, orvadatok azonban elég jelentős mennyiségben vannak mindegyik most említett kutatópontról, pl. *dőlík, reklámozík, fogyík, vigyázík, veszliík, illetve megszók*.

c) A névszóragozásból a nyelvjárási szakirodalomban is említett, jelenlegi kérdőívünkkel nem vizsgált két jelenségre kaptunk több orvadatot: az egyes szám 3. személyű palatális hangrendű szavakban megtalálható *i* birtokos személyjelre, és a többes szám 3. személyű birtokos személyjelles alakok relatív töveiben felbukkanó, a standard alakoknál nyílabb realizációkra, pl. *kérgi* (a fának), *közepi, kezibe, tetején, nevire iratom*; illetve *pénztárcájók, kötőjök alatt, családjók, van tehenek, egy gyerekek van, velek vagyok*. Az orvadatok alapján előzetesen azt mondhatjuk, hogy e két jelenség nyelvöldrajzi megoszlást a vizsgált területen nem mutat (szociolingvisztikait azonban igen). A második jelenség élő voltát bizonyítja az is, hogy a romániai Börvely község temetőjének új sírkövein is így olvashatjuk: *Állíttatta fiók/anyjók*.

d) A kérdőíves kikérdezés alapján a ténylegesnél kisebb megterheltségűnek mutatkozik a nyelvterületet jellemző *-nál/-nél* esetrag hová? kérdésre felelő latívuszi használata. Az orvadatok ellentmondanak az aktív indirekt módszer eredményeinek. A *Kovácséknál megyek* típus ma is a nyelvjárási norma része valamennyi kiemelt kutatóponton. — A magyarországi Lónya községből és a romániai Szamosdarából a *-nul/-nül* honnan? kérdésre felelő ablatívuszi esetragra is kaptunk orvadatot, igaz, csak egy-egy idős adatközlőtől: *Sándoréknul, birónul, édenül hoztam* (= édesanyámtól hoztam: Szamosdara).

e) A funkciótülbiztosításból adódó toldalékkettőzés orvadatként rendkívül gyakori: *itten, aztat, ezet, ütet, nekijek*. A kérdőív hívómondataira adott válaszok sokkal inkább a köznyelvi normakövetésről vallanak.

f) Egyelőre csak az orvadatok alapján beszélhetünk arról, hogy a *fele* névutó kezdő vagy folyamatban lévő cselekvés kifejezésére általánosabbnak tűnik a területileg is összetartozó Csenegersima, Szamosdara, Börvely községekben, mint a többi kutatóponton. A legtöbb adatot a legarchaikusabb nyelvhasználatú romániai Szamosdarán jegyezhetjük le: *szakadók összefele, mentek elfele, Nem jut eszembe fele, Alakulnak helyre fele*. (Vö. RÉVAY VALÉRIA szerk., Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához. Nyíregyháza, 1999. 24.)

g) A kérdőívvel vizsgált jelenségek összeállításakor is fontosnak tartottuk a különböző tőtípusba tartozó lexémák realizációinak vizsgálatát. A realisabb állapotelemzést segíthetik az alábbi orvadatok: *híjják, szíjja, szüleje, megy a jegen* (Szamosdara), *level, cserepkályha, penesz, penyeszedett* (Lónya), *Moszkvaig* (Bótrágy).

7. A vizsgált l e x é m á k közül egyetlenről, illetve a hozzá kapcsolódó orvadról szólnék. A *disznó*, illetőleg toldalékos alakjainak a nyelvátlaszban és a SzamSz.-ban megtalálható realizációi (*disztó, disztója, diszta, diszna*) már annyira archaikus jelenségnek tűnnek, hogy kérdőíves módszerrel nem gyűjthetők. Orvadatként azonban Lónyán még sikerült *disztó* alakot rögzítenünk egy 80 éves férfi adatközlőtől (vö. P. LAKATOS — T. KÁROLYI, Adalékok a *mező* : *mezeje* tőtípus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei használatához: Névtani Értesítő 21. 1999: 393).

8. A legjobb szándékkal sem mondhatjuk, hogy a nyelvjárási frazeologizmusok kutatása a dialektológia kedvelt területei közé tartozna, pedig tény, hogy a szókészlet és a hangtan változása mellett a frazeologizmusok mozgása a leggyorsabb (vö. KISS JENŐ: MNyTK. 195. sz. 1990. 90). Ezért szóföldrajzi szempontból és a változásvizsgálat szempontjából, illetve szociolingvisztikai vetületben is érdemes vizsgálni őket (vö.: P. LAKATOS ILONA — T. KÁROLYI MARGIT, Szóföldrajzi és változásvizsgálatok a tájnyelvi frazeologizmusok köréből. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., Nyelvi változó — nyelvi változás. Szeged, 1998. 219—27; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, Nyelvöldrajzi—szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban. Szombathely, 1999. 50).

A tájnyelvi frazeologizmusok vizsgálatát nehezíti a megfelelő gyűjtési módszer kiválasztásának nehézsége, hiszen „bizonyos szókapcsolatok annyira beszédhelyezethez kötődnek, hogy azokat előcsalogatni szinte lehetetlen, vagy eredeti közegükben halljuk őket, vagy sehogy” (KISS JENŐ, A nyelvjárási szólások és közmondások. Nyr. 1986: 95). Ezért lesznek különösen értékesek az orvadtaként kapott szólások. Befejezésül álljon itt néhány: *Addig lú döglük, hám marad* (= Nem lehet tudni, mi lesz még addig; majd meglátjuk, mi történik) (Lónya); *A beszéd megeszi a dögöt* (Börvely); *Aki nagyon bogaras, az a kákán is talál göböt.* (Csengersima); *A leves só nélkül, a szerelem csók nélkül sajgtalan* (= sóltan) (Csengersima).

9. Korábban is említettem, hogy egyelőre csak tényszerű felsorolásra vállalkozhattam, az adatok általánosságát, szociális érvényességét nem vizsgálhattam. Valamennyi adatközlőtől azonban a különböző típusú kérdőíves adatok mellett jelentős folyamatos szöveg áll rendelkezésünkre, ezek feldolgozásával a most csak jelzett jelenségek elmélyültebb vizsgálatára nyílik lehetőségünk.

P. LAKATOS ILONA

SZEMLE

É. Kiss Katalin — Kiefer Ferenc — Siptár Péter, Új magyar nyelvtan

Osiris, Budapest, 1999. 412 lap

1. A következőkben az „Új magyar nyelvtan”-nak (a továbbiakban ÚMNyt.) kritikai szempontú ismertetésére vállalkozom, lehetőség szerint tárgyilagos értékelést adva a kötet eredményeiről és esetleges gyengeségeiről, fogyatékoságairól. Csakis erre a kötetre mint egészre koncentrálok, hiszen ennek a tanároknak szánt kézikönyvnek önmagában kell megállnia; az előtanulmányokkal, a korábbi modellekkel, publikációkkal most nem vetem egybe a kötetbeli megállapításokat. A szó-kas ismertetésektől némileg eltérve nem adok részletes listát a munka felépítéséről, inkább — sorban haladva — néhány meggyőző vagy támadható kidolgozású részletet elemzek, illetőleg bizonyos problémákat mutatok be közelebbről. Alapvető kérdések, melyek minden nyelvtannal kapcsolatban felvetendők: 1. az adott megközelítés, keret mennyire képes új eredményeket hozni; 2. mennyire sikerült valóban új eredményeket kidolgozni; 3. mennyire sikerült elérniük a szerzőknek a kitűzött szakmai célokat — azaz a belső összhang, arány kérdése.

1. Véleményem szerint a generatív nyelvleírási irányok és próbálkozások sok, valóban figyelemre méltó új nézőpontot hoztak, hoznak felszínre, így egy efféle vállalkozás időszerű és hasznos a magyar nyelvtudomány és nyelvtanoktatás számára.

2. Hogy valójában mennyi az új eredmény, ez már — azt hiszem — több vitára adhat okot. Alább kifejttem, hogy mely részleteket tartom újnak, eredményesnek, és melyeket nem. Az önérté-

kelés és a külső szemlélő megítélése persze nem mindig esik egybe. (Az ÚMNyt. Szerzői előszava és önminősítő, önértékelő megjegyzései — pl. utalások a hagyományos, eddigi nyelvtaníráásra és az itt közölt eredményekre, fölfogásokra stb. — is több újdonságot és eredményt látnak saját munkájukban, mint ahogyan azt például én megítélem. Ennek indoklása, példázása alább következik.) Itt tárgyalandó a korpusz kérdése is: milyenek a felhasznált példák, hogyan oszlanak meg a tipikus és nem tipikus esetekből levont szabályok, van-e a normativitás, a regiszterbeli különbségek szempontjából distinkció a levont következtetésekből; és egyáltalán: mit is ír le valójában az adott nyelvtan?

3. Vizsgálatra érdemes a belső szerkezet, az arányok és súlypontok kijelölése, a nagyobb szerkezeti elemek összeillesztése, illetve a mag és periféria kérdése. Az adott terjedelmi lehetőségeket figyelembe véve a szerzők főbb vonalakban jól oldották meg vállalt feladatukat, de minden említett pontban maradtak újragondolandó részletek. — Külön foglalkoznunk kell a nyelvi és stílusbeli jellemzőkkel, hiszen a kötet tanári kézikönyvként való használhatóságát ez is befolyásolja.

2. Cím, cél meghatározás; egységesség. — A cím már maga is egyértelműen jelzi, hogy egészen új szemléletű grammatikát tartunk a kezünkben. Az új szemlélet kiemelése valóban indokolt: a generatív, illetve strukturális nyelvtani irányzatok kiváló hazai képviselői írták ezt a könyvet; ők a szerzői többek között a „Strukturális magyar nyelvtan” egyes köteteinek, illetőleg fejezeteinek is. Sok tanulmány és részletkutatás fűződik a nevükhöz a magyar nyelv generatív és funkcionális-strukturális szemléletű leírásában. A bibliográfia és az olvasnivalók is egyértelműen mutatják, hogy valóban egy egységes szemléleti háttérből kiinduló kutatási irányzat képviselőinek együttműködéséből származnak az élénk tárt eredmények. — A kötet előszavából megtudjuk: a szerzők célja a modern nyelvészeti gondolkodás magyar nyelvre vonatkozatható és már eddig kidolgozott kutatási eredményeinek közzététele, a megcélzott olvasóközönség pedig: a magyartanárok köre. További fontos szerzői szándék, hogy a magyar nyelv magjáról, központi jelentőségű rendszeréről adjanak leírást, modellt, s a perifériával csak esetlegesen foglalkozzanak. Nem törekedtek teljességre sem, a már kidolgozott vagy kidolgozottabb részfejezeteket és részmodelleket kívánták egybeszerkesztve bemutatni. A szerzők szándéka szerint nemcsak az eredmények tényszerű közlése fontos, hanem az is, hogy a kialakult szerkezeti modellezés és a megállapított szabályhierarchiák elvi-érvelésszerű háttérébe is bepillantassunk.

3. A szerkezet, az elvi alapvetés, az alapozó fejezetek. — Ha áttekintjük a könyv felépítését, valóban beszédesül az újdonságként nyugtázhatjuk, hogy a hagyományos nyelvtanainkkal szemben mondattannal kezdünk, majd alaktannal folytatjuk, s végül hangtannal zárunk. A sorrend jól indokolható, és magam is célszerűnek látom ezt a fajta tárgyalást: a magasabb szintek felől haladunk lefelé. Az azonban már nem ilyen egyértelmű (s a könyvben nincs is kellőképpen megindokolva), hogy miért hiányzik például a szófajtan mint modul. Aggályaimat megpróbálom a következőkben összefoglalni.

Noha az említett kérdésre nem kapunk külön indoklásban választ, több helyen is nyomát láthatjuk annak, hogy a szerzőket foglalkoztatta nyelvtanuk felépítésének indokolhatósága (l. pl. mondattan: alaki kategóriák; alaktan: bevezető megjegyzés és a szófogalom típusainak tárgyalása stb.). Nem is lenne szükség megindokolni ezt a régebbi grammatikákkal szembeni különbséget, ha a vázolt modell meggyőzően leképezné az egész nyelvtan rendszerét — az eddigi problematikus területeket is ideértve, hisz egy új nyelvtan ezzel bizonyíthatja leginkább, hogy a régebbi grammatikáknál sikeresebb. Ez azonban nem teljes mértékben valósul meg. A következők mutatják, hogy a szerzők a modulokat nem illesztették eléggé gondosan (talán erre van hivatva például az a többször ismételt megjegyzéstípus is, hogy nem törekedtek teljességre, illetve hogy akkor is jó ez a nyelvtan, ha sok hiány és hiba van benne stb., valamint hogy a modulok háromféle illesztési lehetőség közül a választás a szerzők számára sem eléggé világos — 1. az Alaktan bevezető része):

A mondattani kategóriák (17—20. lap) megállapítása, az ún. *alaki és kifejezőskategóriák* megkülönböztetésének szükségessége az egyik legkevésbé sikerült fejezet, holott egy elméleti alapozású nyelvtannak ebben kellene a legerősebbnek lennie. Sikerületlenségét az a sok homályos, zavaró vagy félrevezető érvelés okozza, amely a szakkifejezéseknek sem a régebbi nyelvtanok kategóriáival való viszonyát nem tisztázza — noha használja a terminológiájukat —, sem az újakat nem tudja logikusan és meggyőző világossággal felvezetni. Nem látszik, hogy mi ennek a zavarnak az oka, de már a kiindulópontban elbizonytalaníthatja az olvasót. Néhány példa a szövegből: „A mondatösszetevők osztályait alaki kategóriájuk és funkciójuk szerint is megnevezhetjük: pl. a *piros kendő piros* elemét hívhatjuk melléknévnek és jelzőnek is. (Az 'alaki kategória' tágabb értelmű, mint a hagyományos 'szófaj' elnevezés; ...)” (17). Itt hiányzik a definíció: mit és milyen értelemben hívhatunk így vagy amúgy. Pedig még az egyetemi oktatásban is ez az egyik legnehezebb feladat: annak a szempontnak a teljes körüljárása és megértetése, hogy noha a szófaj a mondatbeli, szintaktikai, alaki és jelentésbeli viselkedések alapján elvont kategóriafejeség, illetőleg absztrakció, nem mindegy, hogy jelzőről vagy melléknévről beszélünk-e. Az egyik ugyanis szintaktikai kategória, a másik lexikális, ha úgy tetszik: alaki kategória. A fejezet sehol sem jut el ennek kimondásáig, világos definícióig. A 19. lapnak több helye didaktikai kívánnivalókat hagy maga után, l. pl.: „Számos érv szól amellett, hogy (2a) *Péter* összetevőjét a (3a, b) alatt ábrázolt módon, főneves kifejezőként elemezzük.” Az az olvasó, aki nem ismeri a generatív nyelvtant — s a könyv szándék szerint éppen nekik szól —, nem kap sem itt, sem a későbbiekben tiszta meghatározást a *kategória*, *kifejezőskategória*, *alaki kategória* terminusokra. Visszatérve az idézett helyre: az {NP {N Péter}} egységnek összetevőként való megnevezése már per definitionem mondatkategória, kifejezőskategória, ezért ezt már előbb közölni kellene, másrészt nem kell amellett „érvelni”, hogy ezt főneves kifejezőként elemezzük mint összetevőt, hiszen nem is tehetünk mást: ez definítív kérdés (lenne). Ebben a formában ingataggá válik az elvi alapozás. Ráadásul nélkülözhetetlen lenne épp a generatív szemlélet jegyében, a modulok efféle illesztése esetében, hogy a lexikonnal megteremtjük a kapcsolatot: azaz már itt megmutassuk, hogy az NP miféle lexikonkategóriákkal tölthető ki (tulajdonnév, névelő, determinált köznév stb.). Ezzel ugyanis segítséget nyújtanának a szerzők a magyartanár olvasónak, aki eddig nyilvánvalóan csak a hagyományos kategóriákat és azok logikáját, összefüggéseit ismerte, abban gondolkodott. — Ugyanílyen homályos az elmozdított kifejezések eredeti helyének emlegetése, mert sehol sem térnek ki arra a szerzők, hogy mit és miért tekintenek eredeti helynek (ez is pusztán a példákból következtethető ki — a későbbiekben). Az alaki kategóriák felsorolása is fokozza a zavart: egybemossa az eddig kétféleképpen emlegetett kategória-fajtát: a mondat- vagy kifejező- vagy összetevőkategóriát és a szófaji, lexikonbeli vagy alaki kategóriát.

A másik tipikus példa a kérdés tisztázatlanságára a *határozószó* — *határozó* terminuspár ötletszerű használata. A pontos különbségtétel az oktatásban szintén alapvető fontosságú, éppen a kategóriális elvi alapozás, az elméleti grammatikai szempontok tisztán látása, láttatása érdekében. Az ÚMNyt. alaktani és mondattani fejezetében is keverednek ezek a terminusok, s a szerzők sajnos nem tulajdonítanak ennek jelentőséget. Pedig erre a kategóriabeli buktatóra vezethető vissza az a sarkalatos megállapítás és egyben újdonság, hogy az *-An*, *-Ul* nem rag, hanem képző. — Az alaktani rész 3.4.2.4. fejezete egyszer határozószó-képzésről, máskor határozóképzésről beszél. Ez jelentős módszerbeli, elvi pontatlanság. Mert milyen is az a határozóképző? Minekutána egyetlen szóval sem rögzíti a könyv a határozót mint terminust, sem pedig a határozószót, csakis a hagyományos értelmezés nyomán indulhatunk el. A határozó mondatkategória, szintaktikai összetevő, ám a szerző amellett kardoskodik — az ellenérveket bagatellizálva —, hogy e két elem képző, és „semmi sem indokolja” ragként való tárgyalásukat. Ha most ehhez hozzávesszük azt az alaktani szempontú érvelést, amely az 1.5. fejezetben (192—7) található a jel—rag—képző kritériumaira vonatkozóan, ahol a szófaj magától értetődő terminusként használtatik és kritériumok alapjául szolgál, akkor a következő kérdésünk adódik: hogyan lehet egyértelműen képző, azaz szófajváltást

tipikusan előidéző elem e két említett rag, ha határozót képeznek, azaz nem szófajt, hanem össze-tevőt? Vagy a határozó mégiscsak szófajként értendő? Ez tisztázatlan marad. S továbbmenve: ha az esetragokra vonatkozó érvelési részben hangoztatott szilárd elviséggel és kritikai hajlandósággal alkalmazzuk a *határozóképzés* megnevezést az esetragok sorából kizárt *-stUl*, *-képpen*, *-ként* és *-kor* ragra (az esetragok megrostálásakor e ragok képzőkké lettek minősítve, l. 199), akkor nem érthető, miért maradtak ki mégis a képzőfelsorolásból (l. 224—5).

Az eddigieket summázva: jó lett volna egy bevezető áttekintésben az elvi alapozást érthetően elvégezni, tisztázni a modell elemeit, a modulok illesztését és szerepét, a hagyományos nyelvtannal szembeni előnyöket és esetleges hátrányokat, a terminológiát. — Indoklást kívánna többek között a jelentésmódul hiánya — tudjuk, ez a generatív nyelvtanoknak nem erősségük —, továbbá az a vitatható módszer, hogy a mondatfonetikai eszközök leírása a hangtanban kapott helyett — holott szerintem ezt inkább a mondattanban kellene tárgyalni. A nyelvtan felépítése tehát néhány ponton nem meggyőző, s kellő indoklást sem kapunk.

4. A következőkben az egyes fejezetek eredményeiből és vitatható pontjaiból emelek ki és mutatok be néhányat.

A) M o n d a t t a n . — Az indító fejezetről már szoltam. A 2—11. rész jól hasznosítható eredményeket tartalmaz, a tárgyalásmód többnyire világos, jól szerkesztett.

1. T e r m é k e n y s z e m p o n t o k é s m e g g y ő z ő m e g o l d á s o k . — A topik és főleg a fókuszos kifejezés kérdéseinek körüljárása általában érthető, logikusak a megoldási javaslatok (bár néha bonyolult a szabályozás, pl. 39, 44. l.); jól használják a kiterjesztés elvét (pl. 48. lap (57), (58)-ban): a kiterjesztés a hierarchizálódás, színteződés, ártérkelődés, kategóriaátlépés stb. kifejezéseknek megfelelően univerzálisan alkalmas a grammatikai jelenségek leírására is, és közvetlenül kapcsolható a hagyományos grammatikai eredmények terminológiájához (erre egyébként itt semmilyen törekvést nem látunk). — Az igemódosító elkülönítése hasznos lépés, kár azonban, hogy nem térnek ki a vonzat—bővítmény terminusokra, legalább röviden, tisztázólag. Különösen problematikus a 36—7. lap érvelése. — A névszói állítmány elemzése jó. — A tagadás fejezete is jól sikerült; érthető, logikus. — A *nem ... hanem*-ről mondtak viszont érthetetlenek: miért a metanyelvi használatú példa az egyetlen, amelyből a szabályt megállapítjuk (az eredmény így nem is lehet helyes: „a *nem ... hanem*-mel összekapcsolt mellérendelő szerkezetben nem történik *nem* utáni hangsúlytörles”)? Hiszen a tipikus használatok között ott van a *János nem ment el, hanem itt maradt*-féle esetek sora. — Biztató, hogy a különböző (pl. a nyelvjárási) regiszterek kérdése, szempontja itt — legalább egy helyen — előkerül (a 84. lap (51)-ben). — A birtokos szerkezet egységes szemléletű áttekintése jól sikerült. — Az összetett mondat és a mondatátszövődés tárgyalása a már jelzett nehézségek mellett eredményes és egészében meggyőző.

2. V i t á s p o n t o k . M ó d s z e r e k , é r v e l é s . — A *specifikus* jegy definiálása metodikailag nem kielégítő (már a 22. laptól folyamatosan használatban van, de csak a 91. lapon jelenik meg valamilyen kifejtése). — „Ha a *felolvas* mondattanilag összetett szó volna, nem tudnánk megmagyarázni, hogyan távolodhatnak el a részei egymástól, hogyan kerülhetnek akár más-más tagmondatba is...” Most csak az utóbbi állításra figyeljünk: a (8) d. nem a külön tagmondat megjelenését bizonyítja: a *kell*, *hogy* önálló összetevő, és nem egy tagmondathatár két különböző tagmondathatár beágyazott eleme, a funkció, a szinkronia szempontjából (vö. pl.: **fel kellene, hogy időnként olvasd a verset*). Erre a példára épül azután az igező ADVP besorolása (34. lap), valamint a pusztá névszói vonzatok NP, ADJP kategorizálása is (35. lap: (12)).

A nyelv átalakulási, mozgási pályáinak megfigyeléséhez, a tipikus és gyakori használat, a praxis, a pragmatika kérdéséhez a mondat szerkezetben nem a lehetetlen—lehetséges oppozíció vezet el, hanem a szokásos—szokatlan, gyakori—ritka, tipikus—atipikus, köznyelvi—rétegnyelvi—egyedi, rendszeres—egyszeri, esetleg művészi (itt beléphet a stílus és a műfaj kérdése, a szöveg tan, a hermeneutika és a szemantika). S éppen ezért nem értek egyet azzal a módszerrel, hogy az

ÚMNYt. mintegy ömlesztve sorolja egy helyre a prototipikusait, a kifogástalan grammatikalitását, az írásbelileg is normatívát és a beszélt nyelvre jellemzőt, a pongyolaságokat, ellipsziseket, fél-grammatikusságokat. Nem arról van szó, hogy a szabályok hitelesítéséhez ezek vallomása ne lenne felhasználható és számba veendő (nagyon is igaz az a megállapítás, hogy: „pl. a mondatátszövődés ... a korábban megállapított nyelvtani szabályok működésének ... eredménye, ugyanazok a nyelvtani elvek ... korlátozzák...”: a 10.6. alfejezet összefoglalásában, 167.1.), hanem arról, hogy nem szabad a mag szabályait a perifériára alapozni. Ez a disztinkválatlan megközelítés éppen a nyelv dinamizmusát, a nyelvi működés lényegét hagyja figyelmen kívül: a változat és változás, az állandóság és mozgás kapcsolatát, újabb dimenzióját. Pedig ezt egy modern szemléletű nyelvtantól én feltétlenül elvárom. (Például a *Gyakran/sokszor a diákok nem jelennek meg az órán* szerkezet kevéssé grammatikus, nyelvhelyességi szempontból kifogásolható: az élőnyelv jelensége, és ellipszissel illeszthető, illesztendő a rendszerbe: *gyakran/sokszor megesik, hogy...*; úgy, mint például a mégis *Peti azt mondta, hogy...* típusú mindennapos pongyola fogalmazási megoldásokban. Hasonlóképpen a *Gyakran a tanárok nem tudják minden diákjuk nevét* sem hibátlan konstrukció a (87)-ben stb.).

Kevésbé sikerültek: a határozottság és a határozatlanság bemutatása, valamint a birtokos szerkezet leírásának egyes elemei. Például: A (30)-ban helytelenül a *valamilyen* is a NUMP kategóriájú számnévi bővítmények közé kerül. Nem lehet egyetérténi a *minden* szóval kapcsolatos okoskodással sem: a *minden* viselkedése jól van leírva, de ez nem a számnévi kategóriáról győz meg bennünket, hanem inkább a [–specifikus] jegyű determináns(féle) kategóriáról (oppozícióban a [+spec.] jegyű (az) *összes...* determinánssal). — A (36)-ban vázolt hierarchiához alkotott a *János ezen kérdése* szerkezet számomra már csak kiagyalt konstrukció, semmiről nem győz meg. A (39)-ben az a) **egyik fiú* megcsillagozása nem evidens (vö. mindennapos és költői példákkal: *Egyik kezében eke szarva, másik kezében kard...* stb.).

Az *értelmező szerkezet* terminusnak a könyvben található definíciótlán „kisajátítása”, önkényes alkalmazása az *azokban a könyvekben* típusú szerkezetekre már elvi hiba. Azért sem célszerű és helyes itt értelmezőt emlegetni, mert *expressis verbis* mellérendelőnek tartják a szerzők is ezt a szerkezetet, noha mind a hátravetett valódi értelmezőnél, mind a magyarázó értelmező szerkezeténél más, a bemutatott példától eltérő szabályok érvényesülnek, és más a jelentés is. (Vö. pl. a rákérdezés próbáját: *mely/melyik könyvben/könyvekben?* — *mikben, kicsodákban?*, illetőleg a következő, szemantikailag—grammatikailag párhuzamosan érdemi különbözést mutató szerkezettípusok oppozícióját: *Ezt a barátomat* — *ezt, a barátomat / őt, a barátomat* stb.) — A birtokos szerkezet egységes szemléletű tárgyalása szerencsés. De miért hiányzik a (44)-ben a *János könyve* névelőtlen szerkezet? Később elcsúszást találunk az érvelésben: a számban, személyben való egyeztetési érv itt gyenge, mert elfedi, elhallgatja a lényeges különbséget: éppen azt, hogy tipikusan eltér az egyeztetés a két esetben. A 1. dativus possessivus típusú *Pistáéknak [van/elveszett stb.] a füzetük* és a 2. birtokos jelzői *Pistáék fürete / Pistáéknak a fürete* szerkezet áll szemben egymással.

A melléknéves kifejezés tárgyalása ismét sok kérdést hagy nyitva. — Hogy az (5)—(7) példában bemutatott két-három szórend különböző, azt az állítmány—jelző transzform tengely alaposabb vizsgálata megmagyarázhatná; miként a „Logikus volna..., hogy a jelzői ... melléknéves kifejezésben is ... a melléknév mögött van a helye” (94—5) [az alaptag bővítményének, H. T. T.] megállapítás logikája sem fogadható el, hiszen az állítmány—jelző tengelyviszonyban éppen kontraszt mutatkozik (tudniillik a melléknév jelzőként „jobbra zár”, míg állítmányként nem). A (9)-ben az ágrajz címkéiben a felülről második ADJP csak Pred(Adj)P lehet — az alsó soron beírt, nyommal indexált eredeti szórend miatt. — Az (1), (2)-ben hozott példákhoz (6.1. fejezet, 99. l.) fűzött bevezetés és magyarázat nem helyes: ez nem a határozószói bővíthetőség köre, a bővítményeket — ahogyan azt jelzik is — a középfokú melléknév köti meg, zárja be.

A 8.2.2. alfejezetben megtudjuk, hogy a *Jánosnak el kell utaznia Kínába*-féle mondatok részes esetű összetevője nem lehet a mondat állítmányának részeshatározója: „Ez az álláspont mind jelentéstani, mind alaki szempontból tarthatatlan”. A (26)–(27)-ben alkalmazott jelentésbeli próba kissé kezdetleges, és a nyelvtanban számos esetben kétes eredményre vezet: gondoljunk például a mód- és az állapothatározó megkülönböztetésére! A szemantikai hovatartozással nem mindig áll párhuzamban a grammatikai kapcsolódás: *Forrón szeretem a levest* ‘szeretem, ha forró a leves’ (→ *a levest forrón*), tehát a *forrón* állapothatározó; ám az előbbi predikatív — szemantikailag releváns — transzformáció még nem jelenti a kiinduló mondat grammatikai elemzésének olyan lehetőségét, hogy a *forrón a levest* tárgy szerepű főnévnek lenne a határozója, mert a határozó itt is az állítmányhoz tartozik: határozó csak igei természetű (vagy értékű) elemhez járulhat. A *Jánosnak kell* szerkezet diszszemantikája csak a felületes grammatikai vizsgálatból ered (vö. ZSILKA homoszintaktikai struktúrák fogalmával), hiszen az úgynevezett teljes struktúra vizsgálata megmutatja az eltérést. Azaz nemcsak szemantikailag, hanem grammatikailag is más a *Jánosnak kell* (‘neki szüksége van rá’) és a *Jánosnak csinálnia kell* (vmit) szerkezet: *Jánosnak kell vmi/az, hogy...* (tipikusan nem fókuszos helyzetben) — *Jánosnak kell + inf.* (tipikusan fókuszos helyzetben). Tipikus használatok (fókuszatlan esetben): *Jánosnak kell vmi / Kell vmi Jánosnak* — *Jánosnak* {Igeköti} *kell* {Igető + [-ni]}. Vö. továbbá: *Jánosnak kell {vmi/vki/az/olyan}* — *Jánosnak kell + {tilos a főnévi környezet}* (azaz: *Jánosnak kell + fn. (NP)* — *Jánosnak kell + inf.*).

B) A l a k t a n . — Az alaktani fejezet alapvető helyét, kidolgozottságát érintő véleményemet fentebb már ismerttettem. A részletekre alább keríték sort néhány kiemelt pontban. — A szófogalom négyféle értelmezése logikus, segíti a grammatikai gondolkodás fejlesztését; viszont nem teszi a modellt zárttá. — A toldalékekezdő magánhangzó és a kötőhangzó elválasztásával egyetérthetünk. — A képző—jel—rag elméleti elkülönítése és érvelérendszere segít elmélyülni a magyartanárnak is a nyelvten rejtelmeiben. Különösen jó, kellően rugalmas, dinamikus és használható meghatározásnak, elvnek tartom a (21)-ben megfogalmazott viszonylagosságot, a tipikus rag, tipikus képző polarizálást. Belső ellentmondás azonban a rugalmas, pontos, körültekintő állásfoglalás után például a következő kategorikus kijelentés: a vele (mármost a tárgy ragjával) toldalékkolt szó sohasem lexikalizálódik. Tudvalevő, hogy a ragok, képzők azonos gyökből való szétágazása mennyire fontos grammatikai folyamat a magyarban (ez még valóban nem mondana ellent a kiemelt megállapításnak), de a jelenben is folyamatosan zajlanak — például épp a tárgy ragjával kapcsolatban is — efféle átértékelődések, rögzülések (vö. a *kicsit/picit, keveset* típusú határozószókat, továbbá a határozó értékű tárgyak egyik produktív és gyakran használt altípusát, a *hatalmasat ásitott, óriásit pihent; egy órát nézte a tévét, két napot beszélt egyfolytában* típusúakat). — A tőtipusok tárgyalása jó összefoglalást ad, érdemes felhasználni az oktatásban. A feltételes mód jelének elkülönítése logikus lépés, ezzel következetesebbé tehető a hagyományos nyelvten is. — Az ikés ragozásról sajnos nagyon keveset találunk a fejezetben, pedig ennek a paradigmának a jelenlegi problémái ennél nagyobb figyelmet és terjedelmet is megérdemelnének. — A mértéktartó megjegyzések erősítik a tárgyilagosságot, pl. a „fokozás nem tekinthető tipikus ragozásnak” (221). — Az igékről, igenevekről írt fejezet, valamint az összetételek tárgyalása jó összefoglalást ad a kérdésekről.

Néhány vitás pont. — A ragos és névutós szerkezet összetevős és funkcionális szerkezetéről való elmélkedés homályos és bonyolult. A lényegi kritérium a két szembeállított szempont elkülönítésére ugyanis csak későn válik egyértelművé az olvasó számára (a 196. lap utolsó sorában: az önálló szóság mint kritérium). Az így nyert végmegállapítások egyáltalán nem mind evidensek, sokszor indokolatlannak, bizonyítatlannak érzem őket. Az esetenkénti kategorikus hangvétel ezt a benyomást tovább erősíti az olvasóban (a 197. lap utolsó három bekezdése). — Az esetragok, a főnévragozás és a képzés leírásában több vitatható pont, megállapítás is van. A *-lAg*, a *-szOr*, az *-An* képző (198), a *-kor*, a *-stUl*, a *-nA*, a *-nként*, a *-képpen* szintén (199) — ám a képzők felsorolásában nem találjuk meg őket. Indoklást nem kapunk.

A *-nAk* ragot nem tartják a genitívus esetragjának, mert az egyezik a datívusszal. Ez sem kap elvi indoklást. Ugyanakkor például — csak maradjunk a *-nAk* ragnál — nem kerül elő annak irányfunkciójű, harmadik, legkonkrétabb esetszerepe: *nekimegy a falnak, falnak rohan* stb. — A (30)-ban pl. a d), e) és g) példák nem olyan egyértelműen helytelenek (*-osak): vö. *két házanként adtak egyet; a telkeket régi házastul sajátították ki*, legfeljebb kérdőjeles alakok, de nem agrammatikusak, hiszen az igét változtatva különböző elfogadhatóságú, szokottságú mondatokat kapunk: *elment otthonról nagy táskástul, kis bőröndöstül, mindenestül* stb., vagy: *a mi munkaidőnk kezdetekor, az aratás befejeztekor, bevégezésekor* stb. — A vonzatkeretek felsorolása, melyre mint kritériumra az esetragok meghatározása épül, nem történik eléggé körültekintően: a példák egyike-másika nem vonzatban tartalmazza az adott ragmorfémát (morfót), pl. *alkalmaz vki vkit vminek/vmiül/vmiként*; ez esetben nem egyértelműen kívántatik meg egyik vagy másik rag, vagyis ez a példa nem jó az említett *-Ul* és *-ként* esetragságára (jobb példa a *vmiül fogad*, pl. *fiául fogad*); továbbá a *mint* is esetrag lehetne az említett példában: *alkalmaz vkit mint vmit* stb. — Érdekesnek tartom, hogy a szerzők a birtokos személyjelezés-személyragozás kérdésében a probléma logikus áttekintése után az általános birtokviszonyjeles megoldást választják. „A toldaléktömbös megoldást azonban semmiféle érv nem támasztja alá.” Ez a kijelentés ismét alaptalanul kategorikus. Jobb lenne itt abban megegyezni, hogy a megoldás lehet nézőpont és választás kérdése. „A toldalékok sorrendje” fejezet nyitása rögtön négyféle kifejezést használ a magyar birtokviszonymorfok (-morfémák) megnevezésére anélkül, hogy azonosítaná, melyiken mit ért; ez tankönyvben nem szerencsés. A (45)-beli ábrával együtt ez még a szakember fejében is zavart kelt. — Az igeragozás leírása egészében véve jó és tömör, segíti a logikus, rendszerszerű nyelvtanoktatást. (Ám a (48b) nem egyértelműen jó vagy kifogástalan, s alatta találjuk a következő mondatot is: „Végül a (49)—(50) talán a legnagyobb rejtély...”. Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a szerzők figyelmét a már meglevő és igen jó, a determináltsággal foglalkozó tanulmányokra (l. pl. M. KORCHMÁROS VALÉRIA idevágó munkáit; egyébként a szerző nevét helytelenül találjuk a bibliográfiában: M. KORCSMÁROS).

A képzők felsoroló, táblázatos jellegű áttekintése nem illeszkedik pontosan a korábban mondottakhoz (l. fentebb). — Helytelennek tartom, hogy a *-hatÓ* képzőt melléknévképzőként tartja számon a nyelvtan (vö. H. TÓTH, Az állítmány—jelző tengelypozícióból kiváló elemtípusok, különös tekintettel a *-ható/-hető* képzőre. In: BÜKY L. — FORGÁCS T. szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Szeged, 1999. 163—74). Annál inkább érthetetlen eleme ez a nyelvtannak, mivel a 229. lap közepén kifogástalanul rögzítik a melléknév és a melléknévi igenév közötti különbséget, annak lényegét és kritériumát. — Igen hasznos és jó új fejezet például a becenevek képzését tárgyaló rész. Az eddigi morfológiai kutatások egy részének figyelmen kívül hagyását mutatja a (107)-ben használt *fantomtő* terminus, az idevágó problematika éppen egyike a korábbi nyelvtanirodalom kidolgozott fejezeteinek (l. pl. BERRÁR képzőtanulmányait vagy BENKŐ könyvét a fiktív (passzív) tövű igékről). — Gyengébben sikerült az *-i* képzőről szóló fejezetrész. Sem példanyaga nem fedi le a teljes spektrumot (típusok tekintetében sem), sem szemantikai magyarázata nem eléggé mélyreható, sem pedig megállapításai nem kifogástalanok. Például: nem érthető, hogy legalább a példák szintjén miért maradt ki a 'tájék' értelmű funkció/jelentés (csak helységnevek, földrajzi nevek szerepelnek, a *gerinci, nyaki, hasi, térdizületi, halántéki* stb. szintén termékeny ebben a funkcióban). Hiányzik a felsorolásból a tulajdonnévi stb. *homéroszi, Arany János-i, bachi, bismarcki* stb. Továbbá nem a legáltalánosabbat ragadja meg a jelentésmegadás: van egy olyan vonatkozás — a képző történetét ismerve szinte kézenfekvő a szemantikai leírás —, amely ma is általánosan érvényes: a 'vhová tartozó, vmire, vkire stb. jellemző, hozzá mérhető, hasonlító' stb. jelentésmozzanat (vö.: történetileg az *-é* latívuszraggal és a birtokjellel egyező eredetű). Nem került sor a melléknévképzők szinte magát kínáló strukturálására sem, például az *-i* és az *-s* oppozíciójának bemutatására. — A kellően meg nem alapozott szemantikai meghatározás azután oda vezet, hogy bizonyos, csillaggal jelölt elemek teljesen jók és produktívak lesznek, pl. *elefánti*

méretek, hiénai tolakodás stb. Nem fogadható el a nyelvtantól az sem, hogy kategorikus nemet mond és szabályba is foglalja: a főnév nem végződhet *-i*-re (pl. *lentii* stb.). A mindennapi kiejtésben a helynevek tulajdonnévi *-i* végződéséhez többnyire hozzá szoktuk illeszteni az *-i*-t; a *lentii*, *apátii* alakok számomra a magyarban nem kaphatnak csillagot.

A határozószó-képzésről már szoltam, most kiegészítem azzal, hogy itt is tapasztalhatók pontatlanságok: az *istenien*, *szolgaian* például megszokott és produktívan előálló alakok, a *tucatnyian*, *seregnnyien* szintén, ám ezek a nyelvtan szerint nem létezhetnének („Határozószó nem képezhető az *-i*, *-beli*, *-nyi*, *-féle*, *-fajta* képzős melléknevekből...”). — Az *-Ul* rag homonimáját vonzatpróbával megkeresve ilyen vonzatszerkezeteket találunk a példák közt: *jutalmul kap*, *lobogóul használ*, *vezérül választ*, *feleségül vesz*. Ezek az utolsó példa kivételével nem igazi vonzatok: nem csupán ebben az alakban járulhat az igéhez a határozó; pusztán a predikatívuszi—állapothatározói jelentés és a ragváltozatok vagylagossága tekinthető egyértelműnek, a konkrét morfok azonban nem: lehet például *-nak/-nek* vagy *-ként*, *-képpen* stb. — Nem meggyőző a 3.4.3.4.-ben (256) az ún. nonszensz tövek műveltető képzős formáinak megítélése. A következőt olvassuk: „ezeknek a potenciális igéknek a műveltető alakjuk mind a *-tat* képzőt tartalmazza: *vúr+tat*, *féz+tet*, *mak+tat*, *gon+tat*, *zság+tat*”. Érzésem szerint ugyanilyen jó lehet a *vúrat*, *fézet*, *zságat* is, csak a *makat*, *gonat* formát tartom rossznak. Ennek szintén mélyebben fekvő oka van, érdemes lenne megvizsgálni. — Nem helyeslem az efféle érvelést: „Az *-ék* is törölhető a képzők listájáról, mert felvételét a képzők közé semmi sem indokolja”; ennek ellentmondva — egyébként helyesen — 15 sorral lejjebb a következőt olvashatjuk: „ennek alapján válik igen kétséggé az *-ék* képző volta...” Az utóbbi idézett esetben kétségekről, érvekről—ellenérvekről van szó, míg az előbbi idézetben kategorikus elutasítást találunk. Ez a fajta megfogalmazásmód többször is megjelenik a nyelvtan lapjain, rontva az érvek meggyőzőerejét. — Hasonlóan kategorikus a záró bekezdés megfogalmazása is: „A morfológiai elméletek alkalmazása, úgy gondoljuk, egyértelműen hasznosnak bizonyult. Ezen az a körülmény sem változtat, hogy több esetben meg kellett elégednünk vázlatos, és talán nem mindenben helytálló megállapításokkal.” Ezt — a nyelvtan egészének stílusát, valamint az eredményeit is tekintve — csak akkor tudnám elfogadni, ha a könyv valamivel szerényebb igényeket fogalmazna meg saját magával, jelentőségével kapcsolatban.

C) H a n g t a n . — A legnagyobb újdonságot a mondatban mellett a hangtan jelenti: egységes elvek szerinti megalapozottsága és relatív teljessége révén ezt tartom a legsikeresebb modulnak. Általában a részletek is meggyőzők, érthetők; bár néha kissé bonyolult a levezetés. — A *dz* mássalhangzó-kapcsolatként való felfogását teljes mértékben helyeslem, jónak tartom a megközelítést. Az eredmény új és meggyőző.

A mássalhangzó-szabályok tárgyalásában helyenként a nyelvtannak azt a már említett gyengeségét érhetjük tetten, hogy a periférikus és a tipikus, a pongyola és a választékos regiszter kiejtése egymástól elválaszthatatlanul jelenik meg és szolgál következtetések, szabályok alapjául. Így nem a normatív alapot, nem az egységes változatot írjuk le, hanem az összes jelenséget, egyszerre soha nem működő, funkcionálisan, szituatíve tagolt rendszereket mosunk egybe. Például szabadon választottként tűnnek föl a *j* előtti nazális *n* következő hasonulásai: *bűnjel*, *van jobb* — *bűnyjel*, *vanyjobb* — *büüjjel*, *vaajobb* (nazális magánhangzókkal) — *büüjjel*, *vajjobb* (339), noha az utóbbi egyértelműen igénytelen, stigmatizált vagy népnyelvi, nyelvjárási kötöttségű. A normához az első kettő(-három) tartozik, az első a választékos. Emellett megjegyzem, hogy a *büüjjel* (nazális magánhangzókkal)-féle ábrázolás nem tükrözi hűen a jelenséget: ha valóban ez az ejtés, az renyhe. Ami a köznyelvben előfordul, az nagyjából folyamatos áthajlás a *j*-be, ahol a *j* képzése már korábban elkezdődik, és az összes időtartamot nagyjából egy [hosszú magánhangzó + hosszú mássalhangzó (*jj*)] jelölés adná vissza. Hasonlóan: a 3.3.3.-ban az *l* teljes hasonulását bemutató *feljön*, *hiteljuttatás*, *hol jelent meg* példákban szabadon választottnak minősítik az *-lj-* és a *-jj-* változatot, holott az utóbbi csakis pongyola beszédkörnyezetben/regiszterben fordulhat elő (főként az összetett szavak és a szókapcsolatok határán). Még erőteljesebben áll elő a regiszterek közötti differenciálatlan

megközelítés a hiátustöltés leírásában (csupán efféle utalásokat találunk az ejtésbeli különbségekre: van, aki így mondja; vagy: a beszélők viselkedése nem egységes stb. — 373). Pedig: a *kiüz*, *siugrás*, *műintézet*, *adóív*, *rárér* stb. *j*-s kapcsolása nem választékos, nem igényes (373). Egyformán bekövetkezőnek mondja a fejezet pl. a *műintézet* hiátusának kitöltését, ingadozóknak minősíti a *kettéjoszt*, *melléjáll*-féléket, s példátlanul tartja a *rájadás*, *belejad* esetét. Pedig ez nem helytálló: a *műintézet* esetében is regiszterbeli függés szabályozza a jelenséget, a *kettéosztban* ugyanígy, s ha jóval kisebb hatókörben is, de a népnyelvi alrendszerekben a harmadik esetben is. A magyar regiszterekre való utalás nélkül egy ilyenféle csoportosítást véleményem szerint nem lehet kellőképpen megalapozni.

A legproblematisabb számomra a hangsúly és a hanglejtés fejezete. Néhány nem tipikus hanglejtésforma tipikusként való tárgyalásától most eltekintve szembeszökő, hogy mennyire határozott számértéket kapunk a magyar dallammenetek mennyiségére nézve: „A magyarban tizenegyféle dallammenetet különböztethetünk meg” (384). Nem látom indokoltnak ezt a határozott kijelentést és számszerűsítést, s az sem biztos, hogy ezt a hangtanba amúgy sem szervesen illeszkedő fejezetet — nem egészen hat oldalban elnagyolva — ide kellett függeszteni. Jobb lett volna ezt a részt valóban újszerűen és adekvát módon a mondattanhoz kapcsolva, azzal szoros összefüggésben tárgyalni.

4. Stílus, nyelvhasználat, szerkesztés. — Örömmel állapítottam meg, hogy a szerzők valóban sokat tettek az érthetőbb, egyszerűbb, áttekinthetőbb szerkesztés, magyarázat és érvelés érdekében (pl. elég csak a Strukturális magyar nyelvtannal összevetnünk a nyelvezetet és a szerkesztést). Másrészt viszont több esetben didaktikailag, módszertanilag homályos vagy zavaros, bonyolult vagy kellőképpen meg nem indokolt magyarázatokkal is találkoztam, s a következetes felépítést is többször hiányoltam. Ami a nyelvhasználatot illeti: dicsérendő az idegen szavak és a szakmailag túlzottan speciális kifejezések mellőzése, az érthető, áttekinthető mondatszerkesztés. Hibáztatható viszont az itt-ott felbukkanó, szerzőnként is különböző mértékű magyartalan szóhasználat és szórendi pongyolaság. Néhány pongyola nyelvhasználatú példa: „hangtanilag üres határozatlan névelő” (78); „a birtokos jelző számjelzője hordozza a...” (3.4.4. alfeje. 54. l.); ködös vagy pontatlan megfogalmazások: „A levést, létrejövést, elérhetővé válást jelentő igék alanya, valamint a létrehozást, megszerzést jelentő igék tárgya olyan individuumra utal, mely az igével kifejezett történés vagy cselekvés által válik a beszélgetés résztvevői számára létezővé” (75); „tárgyatlan igeragozás” (79); „új szavakat is állítunk elő” (188. l. 17. sor); „*de Zolínál* marginálisabb...” (227. l. 11. sor); egy szemantikailag jól körülhatárolt osztály minden eleméhez hozzájárulhatnak (260); „ez azt látszik valószínűsíteni” (279. l. 22. sor); „lokativus” (fejezetcímként, 280). A hangtani fejezetben: „nem elhagyható”, „fel szokás tételezni”, „nem megjósolható”, „szabályban nem megragadható”, „fel szokás osztani”; stb.

5. Összegzés. — A kötet időszzerű feladatra vállalkozik és jelentős hiányt pótol a magyar nyelvtanírásban. Sok gondolatébresztő, valóban újdonságot tartalmazó részlete van, és egyes részei az oktatás felfrissítésére kézikönyvként is jól használhatók. A kötet mérete nem riasztja el az olvasót, hasonlóképpen a nyelvhasználat túlzott szakmaisága sem. A cím azonban nagyobb igényű, mint amilyen elvárásnak ez a változat meg tud felelni. A modulok nem illeszkednek eléggé, a hagyományos terminológiához és rendszerezéshez való viszony nincs kellő módszerességgel tisztázva, s az új megoldás esetenként kevésbé meggyőző, mint egy már bevált magyarázati javaslat. A tudományos szemléleti újdonság néha csak a szándékban van jelen, az eredmények a „feltétlenül másképpen csinálni” szándékát nem mindig igazolják. Itt említem meg az eddigi magyar nyelvészeti eredményekkel való párbeszéd gyengeségét: néha a hivatkozások is egyoldalúak, nem eléggé tárgyilagosak. Ellenérzést válthat ki az olvasóból a nyelvhasználat helyenkénti pongyolasága vagy „ex cathedra” kinyilatkoztatású hangneme, illetőleg az eddigi nyelvészeti kutatási eredmények

érezhető lebecsülése. (Pedig a tudományos eredményekhez való közeledésnek mindig elfogulatlanak kell lennie; és csak annyi méltánylást várhatunk el másoktól a tudományban is, amennyit magunk is tanúsítunk mások irányában.)

Szerencsésnek tartottam volna, ha a szerzők a külföldi és a magyar generatív iskolákra való hivatkozásaik egyoldalúságát legalább a nagy nyelvtanaink, leíró tankönyveink (melyek egyébként a bibliográfiában szerepelnek) tekintetbevételével, hivatkozásával kiegyensúlyozták volna. Jó lett volna az is, ha külső lektor segítségével egységesebb stílusúra, nyelvileg gondosabbra egyengették volna a könyv szövegét. Ebben a formában inkább tanulmánykötet, kísérleti könyv címet érdemelhet ki (pl. a „Fejezzetek egy újabb magyar nyelvtanból/nyelvtanhoz” cím megfelelőbb lenne).

Természetesen az újra való törekvés lendületében mindez érthető. Remélem, ennek a kötetnek az újdonságai is segítik majd a tanárokat abban, hogy érdeklődést tudjanak kelteni a modern kutatási irányok és egyáltalán a magyar nyelvészet és a magyar nyelv iránt. Ez már önmagában sikeressé teheti ezt a munkát. A magam részéről a kötetet úgy értékelem, hogy az a magyar nyelvtan megújításának útján a jó irányba tett egyik jelentős lépés. Bizakodva várom a könyv serkentő hatásának jeleit, eredményeit és a munka folytatását.

H. TÓTH TIBOR

A XIX. és XX. századi nyelvtudomány történetéről (Jegyzetek Máté Jakab kétkötetes művéről)

I. A művet egy évtizedes huzavona után a budapesti Nemzeti Tankönyvkiadó publikálta két kötetben: „I. A 19. századi nyelvtudomány rövid története” (1997. 216 l.), „II. A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai” (1998. 360 l.). A kötetek címei elég hűen tükrözik a tartalmat. Jegyzeteimben nem dicsérgetem a szerzőt, előre megmondom, hogy a munka jó és megbízható. Természetesen én több mindent másképpen látok, másutt már kifejtettem, hogyan, ha nem, majd megteszem. Két kérdéskörrel szólok csak: az egyik a tudománytörténet elvi kérdései, amivel a szerző a Bevezetésben foglalkozott, a másik a XX. századi leíró és történeti módszer problémája, amivel én foglalkoztam volna.

GREENBERG mondta egyszer saját tudományos önéletrajzírásáról, hogy az *fiction*: igaznak igaz, de a valóságban másképpen történt, nem olyan sorjába szedve, ahogy leírta. Ezzel a problémával lépten-nyomon találkozunk e két évszázad tudománytörténetét olvasva. Lehetne ezt a művek kronológiájába is szedni, de hübb képet kap az olvasó, ha a témák és irányzatok szerint rendezi el neki a szerző. Olykor a témák és a kronológia egyeztetéséből nehézségek is adódnak, ezekről majd szólok is. Az Előszóból megtudjuk, hogy a XIX. századi rész feladata eredetileg az volt, hogy előzményét adja a XX. századnak. Ez érzékelhető is az I. kötetben: a század főszereplőjéről, a történeti nyelvészetről lényegesen kevesebb szó esik (47–107), mint az új utak keresőiről a századforduló évtizedeiben (109–97).

A „Bevezetés (A nyelvtudománytörténet-írás néhány elméleti és módszertani kérdése)” (9–33) szerves része a kötetnek, és az olvasó számára igen lényeges, mert a szerzőnek és történész kortársainak nézeteiről szól. A 60-as, 70-es évek tudománytörténetének egyik főszereplője KUHN paradigmafelfogása volt, amelyet a szerző kifejt, megbírál és összegezi saját paradigmaértelmezését (13–6, 27–9). Szerintünk KUHN paradigmaelmélete a tudománytörténet lényeges komponense, és MÁTÉ értelmezésében még használhatóbb formát ölt. A nyelvtudomány történetírói, köztük magam is, csak a 90-es években kezdték alkalmazni LAKATOS tudományos programelméletét, amely kiegészíti KUHN koncepcióját, arra való reakcióként jött létre. Egyébként a kettő együtt sem képes megmagyarázni egy tudomány fejlődésének teljességét, ahogy például a generatív, poszt-

generatív elméletek és a mai tipológiák sem képesek feltárni a nyelv általános jellemzőit. Ami a XIX. századi nyelvészetet illeti, az újgrammatikusok paradigmát teremtettek, amelyet a kutatók százai alkalmaztak a nyelvtörténetben. Humboldtnek egyetlen közvetlen követője sem volt, de tudományos programot adott, amelyhez Steinhaltól Mathesiusig, Chomskyig és mindmáig visszavisszatérnek a nyelvelmélet szakemberei. Az I. kötet második részében szereplő nyelvészek Baudouin, Schuhardt, Vossler, Whitney és G. Gabelentz más-más formában, de programot adva hozzájárultak a nyelvelmélet és a nyelvtudomány különböző területeinek fejlődéséhez anélkül, hogy valamely paradigma hadoszlopa követte volna őket.

Máté felfogásának sarkköve a nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatának hangsúlyozása, ha nem túlhangsúlyozása. Ez magyarázza, hogy a II. kötet jelentős részét (209—324) ennek szenteli. A nyelvvel foglalkozó tudományok viszonya a nyelvelmélet alapkérdése. Humboldt nál ezek még együtt jelennek meg, nem kis nehézséget okozva a szerzőnek és főleg olvasóinak. Azóta e tudományok száma nőtt, vizsgálati területük terebélyesedett, szakosodott, és elméleti alapjaik inkább távolodtak, mint közeledtek, ahogy én látom. LOVEJOY elképzelése alapján Máté fölveti a tudományos „eszmék historiográfiájának” lehetőségét, hivatkozva NÉMETH LÁSZLÓ tudomány- és szellemtörténeti szintézistörékvéseire, valamint HJELMSLEVRE (23—6). Én Németh Lászlónak tanítványa voltam, mindkettőnek tisztelője vagyok, és nagyon örülnék, ha az elképzelés valósággá válna — valamikor. Úgy tűnik, a nyelvi tudományok anyaga kisebb problémát jelent e tekintetben, mint kutatóik.

2. Az I. kötet összehasonlító-történeti részének felépítéséről a szerző pontos és motivált elképzelést ad a megelőző szövegben (44—5): Bopp és Humboldt kora, Schleicher és Steinthal tevékenysége, majd az újgrammatikusok. A fejezetcímek némelyike viszont zavaró, nem felel meg a tartalomnak. Nem szerencsés az első nagy rész címe „Az összehasonlító-történeti nyelvészet mibenléte”, a *mibenlét* elhagyandó, mert egy egész korszakról van szó, amely 1816-tól az 1870-es évekig tartott. A részen belül van egy fejezet „A Schleicher—Steinthal-korszak”, de az egyik címszereplő, Steinthal tevékenységét egy másik fejezet elemzi.

A következő részben „Az újgrammatikus irányzat kialakulása, elméleti és módszertani alapelvei” viszonylag kevés szó esik az irányzat magváról, a lipcei nyelvészekről, erre utaló alcím nincs is, viszont az újgrammatikus elvek és módszerek kifejtése jó. Öröndetes, hogy a moszkvai és kazanyi iskola külön fejezetben szerepel, mert Fortunatov, Kruszewski és Baudouin de Courtenay tevékenysége ehhez az irányzathoz tartozik, de meghaladja azt. Csak így érthető, hogy az utolsó rész „Új utak a századforduló éveiben. (Az újgrammatikus irányzat bírálata.)” (109—96) első témája Baudouin munkássága (115—31). Ez után, és nem a rész végére tettem volna én a Whitney és G. Gabelentz nézeteiről szóló két szűkre szabott fejezetet (190—6), mivel ők a történeti nyelvészet fő sodrában maradvák, azt teoretikusan meghaladva készítették elő a Saussure-i fordulatot. Ezután következett volna a nyelvföldrajz, a Wörter und Sachen módszer és a neolingvisztika tárgyalása. Ezek ugyanis viszonylag komplex egységet alkotnak. Egészükben az újgrammatikus iskola meghaladását jelentik és szerves részévé váltak a XX. század történeti nyelvészetének, megalapozták a dialektológiát, az areális nyelvészetet. Az esztétikai irányzat a rész végére került volna, mert tematikája sajátos, nem kapcsolódik a történeti nyelvészethez. „Az új utak keresése...” rész egyébként igen jól sikerült: olyan témákkal, kutatókkal ismertem meg, amelyekkel a nyelvtudomány-történet sablonjait követő szerzők keveset foglalkoztak, holott nélkülük a XX. század nyelvészete nem érzékelhető a kellő történeti perspektívában. Nem szabad, hogy a hallgatók, a majdani nyelvészek, a történeti nyelvészet — strukturalizmus — generatív nyelvtan sablonra leegyszerűsítve lássák tudományuk történetét.

3. A második kötet (A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai) három fő részre oszlik. Az elsőben a strukturális nyelvészettel (21—174), a másodikban a generatív

grammatikával (175—207), a harmadikban a tudományközi kapcsolatokkal foglalkozik a szerző a század utolsó három évtizedében (209—324). A címben a *főbb* jelző utal arra, hogy a kötet nem mutatja be a század tudományát teljességében, az Epilógusban pedig a szerző felsorolja, mi hiányzik: szemiotika, szemantika, tipológia, nyelvfilozófia, a logika és nyelvészet kapcsolata (325—7). Szerintem a szemiotika, a nyelvfilozófia, a logika tárgyalása nem vagy csak részben tartozik ide; ez nem mondható el a nyelvtipológiáról. A szerző azonban gyakran hivatkozik e tudományterületekre, ha kapcsolódnak a vizsgált témához. E sorok írója mint tipológiailag orientált leíró és történeti nyelvész csak azért fogadja el a szerző elnézés-kérését, mert nincs tipológiatörténet, és a jelenben tájékozódni csak szakember tud, de ő sem könnyen.

A kötetről alig lehet rosszat mondani, ami a benne foglaltakat illeti. Minden történetírónak megengedtetik, hogy részletesebben írjon azon tudományterületekről, amelyekkel maga is foglalkozik. Máté él is ezzel a szabadsággal: a szövegten, stilisztika, szociolingvisztika, a korai matematikai nyelvészet tárgyalása majd száz lapot tesz ki, közel a kötet egyharmadát. Én, és gondolom, sokan mások ezt nem különösen bánják, mert a strukturalizmusról és a generatív nyelvtan kezdeti szakaszáról sokan és sokat írtak, viszont szakszerű tájékoztatás az említett területekről jól jön.

Problematikussá válik a kötet felépítése, amikor azt látja az olvasó, hogy Saussure és a strukturalis irányzatok tárgyalását a korai generatív grammatika követi, a század második felének bemutatása pedig csak a tudományközi kapcsolatokra terjed ki. Ez utóbbi elemzése igen hasznos volt az első kötetben, itt is az, de hol maradt a nem generatív nem határtudományos nyelvészet? Úgy tűnik, ez a szerző paradigmátikus gondolkodásmódjából következik: az újgrammatikus paradigmát felváltja a strukturalis, majd a generatív és kvázi paradigmaként előtérbe kerül a határtudományok halmaza. Ezt én mondom, nem a szerző, de ha paradigmákban gondolkozunk, ez vagy ilyesmi következik. Én viszont nem így gondolkodom, ráadásul gyakorló leíró és történeti nyelvész vagyok, ezért nem hagyhatom szó nélkül. Előre kell bocsátanom, hogy számomra az orosz, majd prágai leíró általános nyelvészeti hagyomány (Fortunatov, Baudouin, Jakobson) volt meghatározó, Tegledi volt mesterem az általános nyelvészetben és a tudománytörténetben, Kniezsa és Lehmann a nyelvtörténetben, Greenberg és Kholodovics a tipológiában. Amiről majd írok, azt másféleképpen is lehet látni és, lehet, úgyis helyesen. Először a leíró nyelvészetről szólok, de mivel a nyelvtörténet a jakobsoni felfogás szerint a leíró „metszetekből” és az őket szervesen összekapcsoló történeti folyamatokból áll, a leírás a történeti nyelvészet komponense is.

4. A XX. században Saussure elfogadtatta a leíró nyelvészet „függetlenségét”, de nem adott konkrét elemzési módszertant, amelyet egy gyakorló nyelvész megtanulhat és alkalmazhat. A prágai iskolának volt fonológiai módszere, amelyet a nyelvtanra is kezdett kiterjeszteni. Hjelmslev is a jegytechnikát használta az esettani tipológiában, de a módszer nála háttérbe szorult. Pontos módszertana csak az amerikai strukturalizmusnak volt. Jellemző, amit Greenberg mondott nekem arról az időszakról, amikor a New York-i Körben együtt dolgozott Jakobsonnal és Martinet-vel. Greenberg egyetemi képzettségét tekintve antropológus, Boas tanítványa, de nyelvészeti módszertanának akkori alapja az amerikai strukturalizmus volt. A „new yorki prágaiak” nem tisztelték az Újvilág standard nyelvészetét, Greenberg viszont megütöközött azon, hogy ezeknek az európaiaknak nincsen módszerük; csak idővel értette meg, mi a prágai strukturalizmus lényege, sőt módszertani újdonsága. Hatásának titka éppen a két hagyomány ötvözésében van, teszem én hozzá. Itt nálunk, a kelet-európai posztstrukturalizmus korai szakaszában, csak az amerikai alapon álló Antal László tudott részletekbe menő vitába szállni a hagyományos grammatikusokkal; a prágai orientációjú nyelvészek, köztük magam, nem tehettem ezt módszer hiányában.

Tudománytörténeti tévedés azt hinni, hogy nem létezett leíró nyelvészeti módszertan: a század végén alaktancentrikus felfogásból a mondatcentrikus felé változott. Ez jól követhető maguknál a történeti nyelvészeknél, akik azonban csak követték a leíró módszertan változásait. Később az önállósult leíró nyelvészet ment a maga útján, a tanulmányozott nyelv szerkezete és az — ettől

nem független — hagyomány jelölte ki útját. A Kelet-Európában kialakuló új strukturális irányzatok, köztük a tiszavirág életű magyar, a hagyományra épültek, de túlmentek rajta. Például én a szórend és hangsúlyozás vizsgálatában a tipológiában általános kalkulust használtam, a névelő és esetrendszer elemzésében a prágai jegytechnikát, a mondattanban a szemantikai szerepeket és a grammatikai viszonyokat vettem egybe. Ezek az eljárások mind használatosak voltak a tipológiában, és oda a hagyományos vagy strukturális nyelvészetből kerültek, de nem voltak részei a magyar hagyománynak. Az orosz, cseh, lengyel, szerb strukturális irányzatoknak volt módjuk és idejük, hogy egységes elveket és módszereket alakítsanak ki, nekünk három év alatt ez nem sikerülhetett. Sokkal kedvezőbb helyzetben volt a generatív nyelvtan, amelynek előzménye az amerikai deskriptív módszertan volt, és sikerének egyik titka egy nyelvelemző, pontosabban generáló módszertan meglétében keresendő. Itt kell elosztatni egy közkeletű félreértést, amely Máté könyvében is megtalálható. Az 1965 és 1969 között létező strukturális nyelvészeti csoport a strukturalizmus egyik késői képviselője volt, köztünk csak Szépe György volt valóban generativista.

A szinkrón és vele a diakrón tipológiában az elméleti alapok és a leírás módszere igen lényeges, ahogy ezt a XIX. századi tipológia kritikája megmutatta. A tipológiai egybevetés „kihozza” a módszer gyengeségeit. A XX. századi tipológia ebből okult, és a főbb megközelítések elmélete, de főleg módszertana gondosan kidolgozott. Napjaink tipológiája részrendszerekre épül és elvben találkozhat a posztgeneratív elméletekkel, főleg ha azok tipológiailag következetesek. Hasonló közeledés elképzelhető a tipológia és a leíró nyelvészet között is. Ami a leírásban desiderátum, a történeti nyelvészetben — főleg a rekonstrukcióban és a belső rekonstrukcióban — már valóság az indoeuropanisztikában, és azzá válhat, sőt válik az uralisztikában. Például ha a késői uralítól visszafelé a korai urali, illetőleg előre az ősmagyar irányában és tovább a mai magyar felé vezető változást tipológiailag jellemezzük. A tipológiai általánosítások számításba vétele elengedhetetlenül fontos ott, ahol típusváltozások történtek, mint a korai és késői indoeurópai között vagy éppen az indoeurópai leánynyelvekben, de a magyar nyelv hosszú távú életrajzához is hasznos komponensként járulhat hozzá.

A fentiekben már eljutottunk a történeti nyelvészet problémáihoz, amelynek Máté igen kevés teret szentelt (156—74). Meillet munkásságát kellően bemutatta (165—71), de nem jutott tovább a század közepénél. Egy félévszázadnyi úr itt pár mondattal nem tölthető ki. A szerzőnek ezt is fel kellett volna vennie a hiánylistára.

A szerző a magyar általános nyelvészekről csak utalásszerűen szólt, mást nem is tehetett. E sorok olvasója előveheti LAZICZIUS, BÁRCZI és TELEGDÍ bevezetéseit, hogy meggyőződjön arról, hogyan változtak az alapismeretek a XX. század közepén. A külföldi irányzatok megismertetése egyébként a magyar nyelvészet erős oldala volt a XX. század folyamán. Ne vezessen félre senkit, hogy Paul és Saussure műveit nem fordították le, minden nyelvésznek illett németül és franciául tudnia. A század hetvenes éveitől bővében voltunk a gyűjteményes köteteknek; kár, hogy Máté néhányról elfeledkezett a bibliográfiában, pedig ha a szerzőkről olvastunk, kell a szerzőket is olvasnunk, legalább magyarul.

Megtartottam az ígéreteimet: nemigen dicsértem a szerzőt a mű sikeres fejezeteiért. Summázva hadd mondjam meg, hogy ilyen művet a nyelvtudomány utolsó két századáról aligha írhatott volna más magyar nyelvész. Kár, hogy Máténak sokat ki kellett húznia szövegéből, hogy ne lépje túl a terjedelmet. Még nagyobb kár, hogy nem jelenhetett meg a munka még a 80-as évek végén, és nem lett lefordítva angolra a teljes szöveg, mert számos olyan információ van benne, amit csak „itteni” szerző ismerhet.

DEZSŐ LÁSZLÓ

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondattörténet

1998. szeptember 23—24. József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék.

Szerk. BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS. Szeged, 1999. 188 lap

1. A nyelvtudomány szegedi műhelye már több periodikus rendezvényt indított útjára, alkalmat adva a nyelvészet különböző ágait művelő szakembereknek az eszmecserére tudományterületük aktuális elvi és módszertani kérdéseiről, alkalmazási lehetőségeiről és konkrét eredményeiről.

A JATE magyar nyelvészeti és finnugristikai tanszékei rendezésében 1998. szeptember 23—24-én tartott tudományos ülésszak a finnugor összehasonlító és a magyar történeti nyelvészetben kívánt egy ilyen kezdeményezést elindítani, melyen az ország egyetemein, finnugor vonatkozásban külföldi tanszékeken is, illetve a Nyelvtudományi Intézetben e téren működő szakemberek vettek részt és tartottak (korlátozott számban) előadást. Az ülésszak házigazdái e tanszékek vezetői: MIKOLA TIBOR és BÜKY LÁSZLÓ, valamint FORGÁCS TAMÁS voltak. Az elhangzott előadásokat BÜKY LÁSZLÓ és FORGÁCS TAMÁS szerkesztésében e tanulmánykötet tartalmazza.

A periodikusra tervezett szakmai találkozóknak természetesen tematikusnak kell lenniük az ilyen nagy múltú és sok részterületre tagolódó tudományágakban. Ezt az első tanácskozást a magyar és finnugor mondattörténetnek szentelték, tekintettel a nyelvtörténet többi ágához, a szó-, hang- és morfológiatörténethez képest viszonylag kevésbé kimunkált voltára.

Előljáróban már ki kell emelnünk, hogy az elhangzott előadások a nyelvi változásvizsgálat legkorszerűbb elméleti és módszerbeli szintjéről közelítették meg a vizsgált mondattani jelenségek történeti vonatkozásait magyar és általános nyelvészeti előzményekre építve, és konkrét mondattörténeti változások feltárására használva fel őket. A tárgyalt témák az alapnyelv(ek)től több finnugor nyelv, természetesen leginkább a magyar nyelv mondat- és szövegtörténetének állapotot és változásfolyamatot követő feltárásáig, valamint még tisztázatlan vagy további kutatást igénylő kérdéseinek felvetéséig terjedtek.

Két plenáris előadás képviselte a két tudományszakot. MIKOLA TIBOR plenáris előadásának tárgya és címe: „A magyar műveltető szerkezet története és finnugor háttere”, a FORGÁCS TAMÁSé pedig: „Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből.” Ezt a történeti mondattan számos részletét tárgyaló, módszertani vonatkozásban is sokszínű tizenhat előadás követte sok hozzászólással, élénk vitákkal. A magyar nyelvi témák előadói közt többségben — érthetően — „A magyar nyelv történeti nyelvtana” szerzőgárdájának tagjai szerepeltek többnyire az ebben kidolgozott témáik egy-egy mondattani vonatkozását elmélyítő, továbbgondoló, részletező dolgozatokkal. A kötetben az összes előadás szerzője nevének betűrendjében következik, az ismertetés rendjén viszont, amennyire lehetséges, tematikusan csoportosítva mutatom be őket. Ez viszont azzal jár, hogy szükségképpen ki kell emelnem egyet — lehetőleg a dominánsat — abból a tanulmányokra általában jellemző komplex látás- és tárgyalásmódból, ahogyan a szerzők a struktúra, a funkciók, a különböző nyelvi és nyelvhasználati szintek és rendszercapcsolatok felől megközelítik a vizsgált változásjelenségeket. Ismerve a nyelvi, de különösen a mondattani változásfolyamatok komplexitását, alábbi csoportosításuk akár önkényesnek is tetszhetik, és talán máshová sorolásuk is lehetséges lett volna.

2. A mondatstruktúrát építő szerkezetekkel főleg a finnugristák dolgozatai foglalkoztak, mert ahogyan erre mindenikük utalt, az uralisztikában e téren jelentős a kutatások lemaradása. MIKOLA TIBOR plenáris előadása (címét l. fentebb) a műveltető (kauzatív) szerkezetek közül a „tipológiailag legérdekesebb”-nek: a tárgyi bővítménnyel rendelkező faktitív ígét tartalmazó szerkezeteknek finnugor összehasonlító, sőt más nyelvekre is kiterjesztett tipológiai

vizsgálata során kiemelten foglalkozik a magyar nyelv e szerkezetének strukturális és funkcionális jellemzőivel is, melyek eltérnek a legtöbb rokon nyelvtől. A magyar az ágenst (-*val/-vel* ~ -*tól/-től* ragos) instrumentálissal fejezi ki a műveltető szerkezetekben, a legtöbb uráli nyelv viszont itt dativust használ. Megállapítja továbbá, hogy az ágens esetkülönbségei a szenvedő szerkezetekre is jellemzőek (N, D, Inst.). Az okot — végkövetkeztetésként — funkcionális különbségben látja: az instrumentális esetű ágens cselekvésének intenzitása erősebb, egyes nyelvek azonban ezt az igén jelzik. További kutatást igénylő kérdésként veti fel a magyar műveltető és szenvedő szerkezetek egymásra hatását, mely egyelőre kronológiailag ugyan ellentmondásosnak látszik, de a -*tól/-től* ragos szenvedő szerkezetnek műveltetőbe való átféjlődését MIKOLA meggyőzően fejt ki.

A kauzatív és dekauzatív szerkezetek szembenállását az ugor nyelvek mondatserkesztésének lényeges tipológiai vonásaként GULYA JÁNOS előadása is (Mondatszerkezettan) kiemeli abban az átfogó mondatserkezeti leírásban, amely — megítélése szerint — jóval alkalmasabb az összehasonlító mondatan kidolgozására, mint egyes kiragadott mondatnani jelenségek eddigi vizsgálata. Egy-egy mondatserkezeti modelt mutat be és vet össze a három ugor nyelvből, a magyarhoz viszonyított szerkezeti különbségeket (osztják: ergatív, vogul: teljesebb kauzatív) pedig a következőképpen értékeli: „E nyelvek szemléletében mintha létezne egy kauzativitásbeli »ő végez«/nem végez, hanem »végeztet« megoszlás.” A mondatserkezeti modellek egybevetéséből természetesen történeti következtetések is levonhatók, „valahogyan az itt vázolt módon lehetne valóban »ősi« mondatnani viszonyokba tekinteni” (57). E minden bizonnyal gyümölcsöző kezdeményezéshez esetleg hozzáfűzhető, hogy a tipológiai és genetikai (nyelvrokonságbeli) sajátosságok szétválasztása a mondatserkezeti modellek esetében bizonyára még problematikusabb, mint más nyelvi szinteken.

CSÜCS SÁNDOR előadása (A birtokos személyragok és funkcióik az őspirmiben) egyrészt konkrét eredményeket hoz a birtokos szerkezet alaktörténetében az őspirmi idején, illetve e nyelvek külön életében végbement változásokra vonatkozólag, másrészt új magyarázati lehetőséget vet fel az uráli nyelvekben váltakozva, a permii nyelvekben meg együtt érvényesülő $C_xP_x \sim P_xC_x$ morfémakapcsolási kettős sorrend kialakulására. Szerinte a C_xP_x sorrend már az uráli/finnugor alanyelvben sem volt kizárólagos, legfeljebb domináns, a két morfématípus kapcsolatát pedig e korokban ritkának véli (?), s ez fokozhatta a sorrendi ingadozást, mely később az egyes finnugor nyelvekben egyik vagy másik irányba kiegyenlítődött, a permiben meg mindkettő fennmaradt.

A magyar nyelvtörténeti előadások közül kettőt sorolhatunk e témakörbe. HORVÁTH LÁSZLÓ „Felderítetlen részletek a szószerkezetek körében” című előadásának kiindulópontja az, hogy a szószerkezetek történeti kutatása még ma sem kapta meg a megillető helyet a nyelvtörténet más ágaihoz mérve. Az objektív okokat (pl. szöveghiány az ő- és korai ómagyar korban) tetőzi — s ezzel messzemenően egyet lehet érteni —, hogy a kutatók egy része a magyar nyelvtörténetet a kódexek korával lezártak tekinti, a szerkezetkutatásra legtöbb lehetőséget nyújtó középmagyar kor a nyelvtörténet „mostohagyermeké”. A kutatásra váró kérdések sokaságát sorolja fel két vizsgálati szempont köré csoportosítva: 1. kronológiai vonatkozásban főként az egyes szerkezeti formák feltűnési és/vagy eltűnési idejének felderítését sürgeti; 2. a szerkezeti variációk küzdelmének feltárását szorgalmazza, erre legmegfelelőbbnek a szinkron statisztikai felmérések egybevető módszerét tartja. A szerkezettörténet újabb eredményeit nagy terjedelmű újabb szövegtörzsek bevonásától reméli. (Közülük a SzT.-at csak kronológiai vonatkozásban emeli ki, pedig e szótár a szerkezetek teljes körű vizsgálatára nyújt óriási nyelvi anyagot, épp a mostohán kezelt középmagyar korból.)

A mondat-, illetőleg szerkezetkeveredés fejlődéstörténeti hatását vizsgálja NYÍRKOS ISTVÁN előadása (A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében). Egyrészt a nyelv különböző szintjein érvényesülő alakkeveredések (kontaminációs) jelenségeket fogja össze a változástípus azonossága alapján, fogalomtisztázást is sürgetve, másrészt a szintaktikai alakkeveredés szerepét hangsúlyozza a mondatfejlődésben a bináris szerkezetű mondat továbbtagolódásától a (jelzői és határozói) bővítések kialakulásától kezdve a nyelvméltékes korig, kiemelve, hogy „különösen a XVI. században a mondatkeveredések formák bősége szembetűnő” (137). Az ezt igazoló gazdag — főleg a korábbi

szakirodalomból merített — példaanyag talán még tovább is bővíthető a SzT. beszélt nyelvi szint-ről való anyagából, mely a mondatkeveredésre a legtöbb lehetőséget nyújtja. Ezzel kapcsolatban felvethető még az is, hogy vajon a XVI. századtól valóban a mondatkeveredés válik gyakoribbá és sokszínűbbé, vagy azok a nyelvmélek- és szövegtípusok, amelyekben e jelenség inkább tetten érhető. NYÍRKOS ISTVÁN okfejtése is erősen hangsúlyozza a keveredésnek mint mondatformáló tényezőnek időbeli függetlenségét, és azok a szerkezetkeveredések (a TNyt.-tól némileg eltérően) magyarázott morfémaváltozások is, amelyeket szintén tárgyal, időbeliségükkel ezt erősíti meg.

3. Az előadások következő csoportjának a központi témájaként a szintaktikai szinten végbemenő funkcionális átértékelődési folyamatokat jelölhetjük meg. FORGÁCS TAMÁS plenáris előadása (címét l. fentebb) a valencia keletkezés- és fejlődéstörténetének általános szabályszerűségeit kívánja megállapítani a szabad határozók vonzattá rögzülése (grammatikalizálódás), a szabad szókapcsolatok frazémává alakulása (lexikalizálódás), illetve a vonzatrealizáció mennyiségi és minőségi változásainak terén. Amit a valenciaváltozás elméleti kidolgozói nem tettek meg, Forgács konkrét nyelvtörténeti adatok során elemzésével igazolja: „mennyire komplex folyamatokról van itt szó, s mennyire szorosan kapcsolódnak egymáshoz annak egyes állomásai: a jelentés absztrahálódása, ebből fakadó és ezzel szorosan összetartozó igenemváltozás, az ehhez kapcsolódó argumentumhely létrejötte, kötelezővé válása, végül formai rögzülése, »megkövesedések«” (31). FORGÁCS szerencsésen fejleszti tovább, illetve hasznosítja a valenciatörténetben a HADROVICS történeti jelentéstanában és frazeológia-történetében központi helyre állított konkrét → absztrakt szemantikai változásvonalat, s feltárja ennek kihatását a valenciaviszonyokra. Pl. megállapítja, hogy a grammatikalizálódás során az eredeti vonzatforma még az ige konkrét jelentéséből következik (pl. *törődik, esküszik vmin*), a konkrét → absztrakt jelentésváltozás nyit utat az új jelentéssel analóg igék vonzatváltást előidéző hatásának (pl. *gondol vmivel* → *törődik vmivel*). A különböző fokozatú frazémák valenciaviszonyai mennyiségileg, szemantikai és morfoszintaktikai tekintetben is aszerint különböznek, hogy az idióma „feje”: az ige és a frazéma jelentése a konkrét — elvont tengelyen mennyire távolodott el egymástól. Végül a vonzatszerkezet mennyiségi változásaival foglalkozik még. Ezt a nyelvhasználatban megnyilatkozó valenciakreativitásnak tulajdonítja, mely újabb és újabb valenciarealizációkat produkálhat. Ebből mutat be változatos példákat, többek közt az érzelemkifejező igék accusativusi vonzattal való bővülését. Az idézett nyelvtörténeti példák közül azonban egyik-másik (pl. „felyok az halalt” stb.) talán inkább latinizmus (tükörfordítás), mintsem belső fejlődés eredménye. Ez (is) jobban megvilágosodott volna, ha a nyelvtörténetben igényelt kronológiai szempont (pl. a felhasznált nyelvtörténeti adatok évszáma) is helyet kapott volna az elemzésekben.

Öröndötes, hogy egy egészen fiatal kutató is szerepelt az előadók közt. KATONA KRISZTINA készülő doktori dolgozatából mutatott be egy részletet (A névutós szerkezet mint igei bővítmény a Bécsi Kódexben, különös tekintettel az *ellen* névutóra). A valenciaelmélet ismeretében és alapján minősíti az első bibliafordításunk e részében előforduló *ellen* névutós szerkezeteket szabad határozóknak, illetőleg igei vonzatnak (az átmenetinek minősített egyetlen példában az *ellen* ’szemben’ jelentésű és — szerintem — szabad határozós szerkezet). Az igei vonzattá válás okai között — nagyon is helyesülhetően — a fordításszöveg latin mintáit is számba veszi. Még világosabban láthatott volna azonban e kérdésben, ha az elemzett nyolc ige vonzatstruktúráját összevetette volna nem fordításszövegekkel is (pl. a NySz., SzT. megfelelő címszavai alapján).

A mondat állítmány—jelző tengelypozíciójából funkcióátértékelődéssel kiváló elemek történetével két előadás is foglalkozott: egy finnugor és egy magyar nyelvtörténeti tárgyú.

A pécsi finnugrista: SZÉKELY GÁBOR — mint már annyiszor, egy MÉSZÖLYTől felvetett hipotézis nyomán — az ősi igenévképzők, időjelek és határozóragok etimológiai összekapcsolhatóságát és funkcionális szétválásuk feltehető folyamatát kívánta előadásában bemutatni (Participiumok jelzőként — participiumok állítmányként). Ha osztatlan egyetértésre nem számíthat is nézeteinek

minden részlete, e morfémacsoportok mai uráli nyelvekbeli teljes bemutatása, egyes morfémakat (pl. a magyar elbeszélő múltat, esetlegesen az *-sz* praesens-jelet) érintő új eredeztetési lehetőségek felvetése nyilván továbbgondolásra késztetik a kérdéskör más kutatóit is, annál is inkább, mint-hogy az igenevek mondatbeli kettős (jelzői és állítmányi) szerepkörét már eddig is többféle nyelvi változás indukátoraként számításba vették.

Erre épül H. TÓTH TIBOR előadása is (Az állítmány — jelző tengelypozícióból kiváló elemtípusok, különös tekintettel a *-ható* képzőre), mely a *-ható/-hető* képző és származékai napjainkban folyó funkcionális ártértékelődésével: az igenévi kategóriából a melléknévi kategória irányába való fejlődésével foglalkozik. A többesjel előtti előhangzós és előhangzó nélküli (*-hatók ~ -hatóak*) változatok kialakulása az e kategóriákhoz kötött szófaji/szemantikai különbségtétel megnyilvánulása, és abba a széles körű változási tendenciába kapcsolódik, mely a szerepelkülönülést jelölő alakváltozatokat, majd a végleges alaki elkülönülést is létrehozza. Napjaink szinkroniájában e változás az alakváltozatoknak a kategóriahatárokat átlépő nyelvhasználati ingadozásában jelentkezik. A szerző a helyes nyelvhasználat szempontjából is értékeli e változatok küzdelmét, az előhangzós változat észlelhető túlterjedését az uniformizáló „panelgondolkodás” nyelvi következményének tartja.

Ugyancsak e tematikai csoportba lehet illeszteni két olyan előadást, mely nyelvjárástörténeti szempontokat helyez előtérbe a tárgyalt mondattani jelenségekkel kapcsolatban. JUHÁSZ DEZSŐ előadása (A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből) arra keres választ, hogyan került sor még az ősmagyarban az általános és határozott igeragozás többes számú paradigmájában — elsősorban a T/1.-ben — az igei személyragok keletkezéstörténetileg „rendhagyó” helycseréjére (a névmási eredetű *-unk/-ünk* indeterminatív, a más eredetű *-uk/-ük* determinatív irányú funkcióváltására). Az ezt megelőző „szabályos” állapot máig fellelhető nyomait mutatja be egyes perem-, illetve szigethelyzetű nyelvjárásokból a magyar nyelvatlaszok (a magyarországi mellett a JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztésében megjelenő romániai magyar nyelvatlasz) anyaga alapján, mely egyszerre mutatja e távoli korokban lezajlott funkcionális átrendeződések fokozatait és a belőlük rekonstruálható településtörténeti mozgásokat.

HEGEDŰS ATTILA (Az *-ék* képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése) gazdag mai és nyelvjárástörténeti tényanyagra alapozva foglal állást e vitatott eredetű toldalékunk keletkezéstörténetét illetően, cáfolva a latívuszragos eredeztetést. „Az ómagyar korszak végén (16. sz. első fele) kialakul a heterogén csoportok többesszámjele: az *-ék*. Ennek kialakulása a valahová való tartozást jelölő *-é* birtokjelből és a többséget jelölő *-k* többesjelből történt” (72). Pár sorral alább viszont ezt olvashatjuk: „egyes keleti nyelvjárásokban a benne levő *-é* latívuszi jellegének felerősödésével (!) helyettesíti az *ékhoz-t*” (72). Az *-ék* fejlődéstörténetét a *-hoz*, illetve a *-ni* ragokkal összefüggő funkcionális rendszerkapcsolatokban vizsgálja. Középmagyar kori adatokat ehhez a SzT.-ből, az *-ék* első előfordulásaira pedig a Székely Oklevéltárból 1569-től kezdődően gazdagon idéz. Ezután igazán meglepődünk azon a megállapításán, hogy „A 19—20. századra (!) az *-ék* is egyre inkább benyomul a keleti nyelvjárásokba” (72). Az *-ék* funkcionális rendszerkapcsolatainak nyomvonalát követve a *-ni*, *-nitt*, *-nül* ragscsoport középmagyar kori történetéhez is nyújt újat e tanulmány.

Az írott szöveg ártértelmezéséből fakadó ártértékelődés egy esetét: a credoból és más vallási szövegekből ismert *halottaiból* (*feltámadá*) kifejezés jelentésének és morfémaszerkezetének ellen-tétét magyarázza A. MOLNÁR FERENC (A mondatbeli ártértékelődés egy esete az ómagyar korban (*halottaiból*) azzal a szövegegybevető filológiai módszerrel, amelyet számos korábbi nyelvtörténeti szövegértelmezésében is alkalmazott. A szóalak szövegbeli ’halott állapotából, holtából’ jelentéshez nem illő birtoktöbbséítő jeles nyelvtani alak eredetileg az ’alvilág’ jelentésű *pokol* szóval állhatott morfémaszerkezetének megfelelő szemantikai viszonyban: ’az alvilág halottai közül’. A credo megfelelő szövegrészletében (*szálla alá a poklokra, harmadnapon halottaiból feltámadá*) a közbeékelődött határozó a két szó közvetlen kapcsolatát fellazította, sőt meg is szüntette. Így a mondat egésze és benne a *halottaiból* ártértelmeződött, és így is hagyományozódott tovább.

4. A határozottság kategóriája három előadás központi témája volt. A magyarnál jóval bonyolultabb mordvin determinatív igeragozás alakulásának történeti folyamatát rajzolja meg KERESZTES LÁSZLÓ előadása (Az igenevek szerepe a mordvin determinatív igeragozásban). „A különböző alapnyelvi szinteken nem számolok szabályos, kész paradigmákkal. Ebből következik, teljesen valószínűtlennek tartom, hogy a mai mordvin determinatív paradigmák valamilyen lebomlás eredményeképpen jöttek létre. Ellenkezőleg, úgy látom, hogy néhány alappillérre támaszkodva indult meg a paradigmaépítkezés, amely lassan és fokozatosan épült” (105). Megállapítja, milyen igenévfajták szerepeltek alappillérként és melyek nem, hogyan járult hozzá az agglutináció és a továbbragozás, valamint az igenévképző funkcionális átértékelődése a determinatív ragozás morfoszintaktikai jelölőinek kialakulásához; mindezeknek (és még igen sok más részletnek) a komplex vizsgálatával bontja ki a szerző a paradigmarendszer kiépülésének fokozatait és kronológiai szakaszait.

A határozottság nyelvi kifejezőkészszetének kiépülésében — KERESZTES LÁSZLÓ kifejezésénél maradva — egy másik alappillérre építkezés: a jelzős szerkezetek mentén megerősödő határozottságnak és eszközeinek változásait tárja fel a magyar nyelvtörténet ómagyar szakaszában GALLASY MAGDOLNA előadása (Jelzős szerkezetek és a határozottság). A két előadás koncepciójában is találunk rokon vonást — bár vizsgálatuk tárgya más nyelv és korszak —, éspedig azt az új szemléletet, hogy a határozottság szempontjából nincs eleve kiemelt mondatrész vagy szerkezet, hanem a megnövekedett közlésbeli igények hozzák mozgásba egy-egy korban — hullámszerűen — a nyelvhasználatnak azokat a pontjait, amelyekből a határozottság nyelvi kifejezésrendszerének újabb eszközei kiépülhetnek. Nyelvünk életének ilyen szakasza az ómagyar kor, amikor az írott magyar szövegek szerkesztésmódja megalapozódott, és ebben a korreferens — többnyire különféle jelzős — szerkezetek szerepe megnőtt. A továbbiakban sorra veszi a jelző és a határozottság kapcsolási pontjait és bemutatja a határozottság eszközrendszerét kiépítő, szélesítő változásokat mind a szöveg, mind a szintagmatikus és szintaktikai szerkezetek szintjén, mind pedig a szófajisággal és toldalékolhatósággal összefüggésben.

A határozott névelőnek a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetben való elterjedéséhez — amely a névelő „leglátványosabb” terjedése a késői ómagyarban — sorakoztat fel szemantikai érveket BAKRÓ-NAGY MARIANNE előadása (A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai). Az eddigi szövegszempontú (főrikus jellegű) és grammatikai (határjelző szerepű) magyarázat mellé bizonyos szemantikailag nem egyértelmű mondatok (pl. Marg L.: *meg tyztehgya vala az betegeknek ev ruhayokat*) esetében szemantikai okot lát elsődlegesnek: a határozott névelő elsősorban azért jelent meg a személyes névmási birtokos előtt, hogy a kétértelműség feloldódjék (*Megtisztítja a betegeknek az ő ruhájukat*), a névmás grammatikai minőségének (alany vagy birtokos jelző) kijelölése ebből csak másodlagosan következik.

5. Néhány előadást nem tudtunk volna besorolni erőltetés nélkül a fentebbi tematikus csoportokba, ezért kerültek ismertetésünk végére.

HAADER LEA előadása (Részrendszerátváltás az összetett mondatokban) az oksági viszonyokat kifejező mondat szerkezeti típusok kialakulását kronológiai és rendszerbeli összefüggéseinek oldaláról világítja meg. Az alá- és mellérendelő típusok megjelenésének időrendjében ugyanis nem érvényesült mechanikusan a mellérendelés elsődlegessége. E részrendszerben bizonyíthatóan az alárendelő típus alakult ki hamarabb, a mellérendelő típusok és speciális kötőszavaik fejlődése átnyúlt a középmagyar korba. E változásfolyamatok mozgási irányától egyedül a „fonák okság” mondat típusai tértek el, itt az alárendelő megengedő típus alakult ki a legkésőbb. Az alá- és mellérendelések szabályos párhuzamát kiépítő belső nyelvi okokat a szerző a következőképpen összegezi: „Az ómagyar kor összetett mondatainak változásaiban a rendszer szimmetriára való törekvését láttuk, amely mondat típusok kettéválását: ugyanazon tartalmi–logikai viszonynak alá- és mellérendelő grammatikai formában való megjelenését eredményezte” (65).

Bár a szövegpszemponútáság a legtöbb előadásban — kifejtetten vagy a háttérben — jelen van, s ez a szintaktikai kutatásokban, a történeti jellegűekben is ma már természetes, teljes egészében a történeti szöveggrammatikának szentelt előadás egyedül PAPP ZSUZSANNÁTÓL hangzott el (Vizsgálati szempontok és eredmények ómagyar kori emlékeink szöveggrammatikájában). E fiatal tudományágat a TNyt. munkálatai során KÁROLY SÁNDOR és előadónk vette művelésbe. A jelen előadás egyfelől módszerbeli eljárásaikba nyújt bepillantást: egy referenciális táblázat alkalmazási módját és az így elérhető szövegkohéziós felmérés eredményeit mutatja be, kiemelve, hogy e módszer „a minőségi jellemzéseknel egzaktabb megállapításokra vezet” (148). Ezután a szintaktikai kohézió egyik jelenségét: a kötőszavas és kötőszó nélküli szövegmondatok előfordulási arányait ismerteti, amelyek a különböző műfajú és korú kódex- és más (világi) szövegeket eltérő módon jellemzik. A fejlődés tendenciájáról pedig azt állapítja meg, hogy az összes kapcsolóelemre kiterjedő szintaktikai kohézió a késői ómagyarban csökkenő tendenciát mutat.

WACHA BALÁZSNak a mondatrendi formákról szóló előadása (Az Érdy-kódexről és a magyar szórendi formákról) a címben jelzett nyelvműlék mondatrendi elemzését széles keretbe ágyazza: átfogó képet nyújt a magyar szórend általános fejlődési irányairól és a S,O,V hatféle kombinációs variánsának gyakorisági statisztikájáról. WACHA kutatási eredményei a magyar mondatrendre vonatkozó hagyományos nézeteket nemegye lényeges vonatkozásban módosították (pl. a mondat fókusz és főhíre nem esik automatikusan, mindig egybe). Az Érdy-kódexre irányuló vizsgálatában is ez hangsúlyozódik, tudniillik főként olyan szórendű mondatokra irányítja a figyelmet, amelyekben a főhírt nem a mondat fókuszában levő mondatrész hordozza.

E hosszúra nyúlt ismertetés végén a recenziens mentségére, de összegezeként is következnek néhány zárógondolat: 1. Hosszú idő óta ez az első kizárólag nyelvtörténeti kérdésekkel foglalkozó, sokszerzős, finnugristák és magyar nyelvtörténészek kutatási módszereit és eredményeit együtt bemutató tanulmánykötet. 2. A kötet tanulmányai külön-külön és együttesen is bizonyítják e tudományágak magyar szakembereinek korszerű elméleti, módszerbeli felkészültségét és eredményes alkalmazását konkrét nyelvtörténeti kérdések megoldásában. 3. Végül bizonyosság e kötet is arra, hogy a nagy és modern szintézisek — pl. a TNyt. vaskos kötetei — nemhogy nem jelentenek akár-csak ideiglenes megállást a kutatásban, hanem további ösztönzést adnak az eddig elért eredmények elmélyítésére, kiegészítésére, sőt a továbbhaladásra is.

B. GERGELY PIROSKA

Balázs Géza, A magyar pálinka

Aula Kiadó, Budapest, 1998. 168 lap

Egy évtizedes könyvtári és levéltári kutatás, a magyar nyelvterület különböző pontjain végzett néprajzi gyűjtések eredményeként látott napvilágot a kötet. A címlapján szereplő versrészlet, a szerző és a cím, a kapcsolódó fénykép önmagában is felkeltheti a téma iránt érdeklődő szakemberek kíváncsiságát, de a pálinka barátainak és ellenségeinek érdeklődését is. Már a bevezető gondolatokból kiderül, hogy a szerző munkájával egy szaktudományi hagyomány folytatója, hiszen a néprajzi és a nyelvtudományi, elsődlegesen nyelvjárási kutatások összekapcsolásával írta meg munkáját. Ez a szemlélet különösen érvényesült a Szegedi Egyetemen, az itt megjelenő Néprajz és Nyelvtudomány címet viselő sorozat köteteiben. BALÁZS GÉZA azonban nemcsak a hagyományt folytatja, hanem rámutat azokra a feladatokra is, amelyek a múlt feltárása mellett a jelenkutatásra hárulnak.

Ezt írja: „A témához a néprajzi és nyelvészeti jelenkutatásba vetett hitem, illetve elkötelezettségem vezetett. A néprajz és a nyelvészet a *hagyomány* kategóriájával természetszerűen kötő-

dik a múlthoz, de kutatásaink igazi értelmét, célját mindig abban láttam, ha a jelenhez is szólni tudunk, sőt, ha a jelent is dokumentáljuk.” (6). A magyar pálinka kérdésköre is a jelenkutatás része, „amikor a néprajzkutató, nyelvész nem tehet mást, mint tudása szerint dokumentál, megért, elemez és bemutat.” (6). Kétségtelen tény: „A magyar nép pálinkakészítése és — fogyasztása olyan nagyszabású téma, melyet minden részletre kiterjedően még ekkora könyvben sem lehet feldolgozni.” (6). Az azonban mindenképpen elismerésre méltó, hogy a téma előzményeit tartalmazó szakirodalomra építve, valamint a saját adatgyűjtések alapján elkészült ez az összefoglalás, amely előzményeiben, történeti múltjában, jelen helyzetében néprajzi, nyelvjárási, gazdasági és más szempontokat követően részletes feldolgozása a témának.

A népi italok kutatástörténete fejezetben a *lóser* (kumis, kancatej, lótej) és a *boza* ősi magyar italok szerepét és elterjedtségét részletezi. A *boza* szavunk a kölesből erjesztett italt jelentette. Maga a szó kun (török) eredetű. A szóval kapcsolatosan kialakult a frazeológia is. Ezt láthatjuk a *Föléled, mint a bozacibere* szóláshasonlatban. A szó újabb összetétel részévé vált a *bozaser* alakban, amely már a megcsapolt csertölgly iható levét jelentette, s *virics* változatban is használatos volt. A megcsapolt nyírfából nyert folyadék a *nyírlé*, *nyírvíz*, *csiger* a Székelyföldön és a Palócságban terjedt el. *Édös virics folyik a fából* sor szerepel az egyik székely népdalban.

A bor és a sör mint kedvelt italok története, terminológiája gazdag. Különösen a bor terminológiája részletes, ami a nyelvészeti szakirodalomban is nyomon követhető. Ezt megerősítik még az irodalmi alkotások is, például a bortalok, borkönyvek, az utóbbi években a borkalauzok, amelyeknek már idegenforgalmi szerepe is van. Mindez a sörről már nem mondható el, a pálinkáról még inkább nem. A pálinkafogyasztás a Kárpát-medence északi és keleti vidékén az első helyen állt a XIX. század végi statisztikák alapján. A XX. század 30-as, 40-es éveiben gyakoribb néprajzi leírások jelentek meg a pálinkáról. A népi írók és a falukutatók munkája nyomán is gazdagodott a pálinkáról szóló irodalom. A népi táplálkozás kutatása kapcsán a pálinkakészítés és -fogyasztás szokásaiba is betekintést nyerhetünk például KARDOS LÁSZLÓ őrségi kutatásai alapján. Pálinkakönyv, pálinkakalauz azonban máig nincs, pálinkadal is csak néhány.

Indokolt tehát a téma kutatása. Forrásai másodlagosak: sajtó, statisztikák, propaganda és a szépirodalom. A téma fölfedezetlen, jelenkutatása elhanyagolt, az alkoholizmus és a pálinkafogyasztás közötti kapcsolat is háttérbe szorította a terület kutatását. A világ égetett szeszes italai fejezetben a különböző gyümölcsalapú pálinkafajták bemutatása a változatos névadási formákra, nemzeti sajátosságokra is rámutatnak. A szilvapálinka *slivovica* bosnyák, *tuika* orosz, *zuika* ~ *cujka* román, *sligovica* cseh megnevezése híressé vált márkanévnek éppen úgy, mint a Vilmos körtepálinka, amelynek származási helye Svájc, s egy helyi William nevű körtetermesztőről kapta nevét.

A szeszes lepárlás rövid történetét bemutató részben a primitív népektől máig bemutatja az erjesztés és lepárlás fejlődését. A legősibb tejpálinka — a kalmüköknél *arki*, *araki*, *raki* — mellett szibériai és kaukázusi népeknél (örmény, grúz) is folyt lepárlás, desztilláció. A VIII. században a bor lepárlásával foglalkozó araboktól származik az *alkohol* alkímista műszó, amely ’finom por’-t jelentett. A mai borszesz a középlelatin *alcohol vini* szókapcsolatból jött létre, s Paracelsus nevéhez fűződik 1789-től. A kelták 1170-ben Skóciában gabonapálinkát készítettek. A XVI. századig az égetett szesz gyógyszernek számított. A gyógyszer szerepet igazolja az európai terminológiában az *aqua vitae* (élet vize) és az *aqua vini* megnevezések, s ennek változatai a különböző nyelvtérleteken. Az égettbor készítése arab eredetű, görög, olasz közvetítéssel terjedt el, de Magyarországon számolnunk kell a keleti, szibériai hatásokkal is.

A pálinkafélék hazai elterjedése a XIV. századi királyi udvarhoz kötődik. Károly Róbert felesége, Erzsébet királyné köszvényét gyógyították *aqua vitae*-vel, azaz *aqua vitae reginae Hungarie* ’magyar királyné életvize’. A tény olasz kapcsolatra utal. Mátyás korában a borszesztől megkülönböztetve *crematum*, *crematura* nevekkel nevezték meg a gabonából készült párlatokat. A XVII. századtól használják a szlovákából átvett *pálinka* szót a gabonaalapú párlatok kifejezésére. Változatai *gorolyka*, *gorelyka*, *guruylka*, *goselka*, *rabasunka*, *brabasunka* is szláv eredetű válto-

zatok. A *pálinka*, *babinka* változatban 1572-ben fordul elő Debrecenben. A TESz. 1630-tól jegyzi. A szlovák eredetre utal a *tótpálinka* megnevezés is. Gyulafehérváron 1698-ban előforduló *dühütke*, *dühöttke* szavak nem terjedtek el a nyelvterületen.

A XV. században működő sernevelőházak és a pálinkafőzdék együtt működtek. Comenius Sárospatakon írt „*Orbis sensualium pictus*” című munkájában a serház didaktikai ábrázolásával már bemutatja a pálinkafőzés eszközeit is. Maga a főzés földesúri előjog volt, a paraszti főzést ezért korlátozták. Tilalmak is megfogalmazódtak a pálinkafőzéssel kapcsolatban. Tiltották a kenyérgabona felhasználását a főzés céljaira, féltették az erdőket a fapelhasználás nagysága miatt, istentiszteletek idején is tilos volt a főzés. Pesten 1815-ben kiköltöztették a serfőzőt a *hóstatba*, a külvárosba a kellemetlen szaga miatt. Az egyház felügyelete alatt is folyt a főzés. A ciszterciek Heves megyében, 1715-ben működtettek serfőzőházat (*braxatóriumot*) és pálinkafőző házat (*domus crematoria*). A szesztermeléssel együtt a zsidó bérlők és kereskedők szerepe is megnövekedett. A főzés védőszentje Szent Miklós volt. 1851-től a pálinkafőző mester remekének bemutatását kötelezővé tették a városi Physicus, vagyis a főorvos előtt. Ez idő tájt már tankönyvek, kiadványok is megjelentek a pálinkafőzésről. Mitterpacher Lajos volt az egyik legjelesebb szerzője e tankönyveknek. Kerekes Szerén (1839) szerint: „Ahol nincsen bor, ott pálinkát isznak az emberek. A pálinka északi találmány. A régi görögök, rómaiak nem ismerték. A magyarok az arab(!) kémikusoktól tanulták meg készítését.” Itt legfőljebb felvetődik a kérdés: az arabok vallásának szigorú törvényei hogyan engedték meg a szeszkészítést?

Az 1799-től kialakult kisüzemek, szesz-, pálinka- és likörgyárak termelése elvezetett a pálinkafőzés központi szabályozásához. 1836-ban a földesúri előjog gyakorlatát törvényerőre emelték, majd bevezették a pálinkaadót, s 1850-től a szesz állami monopólium lett. 1920-ban 260, 1970-ben 1.070, 1982-ben 815 főzde működött az országban. Közben olyan intézkedések kapcsolódtak a főzéshez, mint a szesztilalom a Tanácsköztársaság idején, a feles főzés — a termés fele a gazdáé, fele az államé — 1952—1970 között.

A kötet eddigi fejezeteinek ismertetése is igazolja, hogy a pálinka, s a vele kapcsolatos tevékenység, a történeti anyag egy sajátos szakszókincs kialakulását tette lehetővé az elmúlt évszázadokban. A magyar népi pálinkafőzés gyakorlata fejezetben ez a szókincs tovább bővül. A pálinka alapanyagainak felsorolásából kiemelve a borókat s a belőle készült ital megnevezéseit: *borókapálinka*, *borovicska*, *borovica*, *fenyővíz*, *fenyőmagpálinka*, *bossikapálinka* a nyelvterülethez kötődő megnevezések változatosságának bizonyítékai. A nyelvi érintkezés jelenik meg az eperfa terméséből készült *eperpálinka* vajdasági nevében: *dudibrendi*. A szerb *dud* 'eper' szóból származtatva alkotta meg a magyar lakosság. Az eperfa *epörnnyefa* alakban is él, terméséből készült ital az *epörnnyepálinka*.

A különböző gyümölcsökből készült alapanyag neve a *cefre*, amely *csóré*, *cibere*, *moslák*, *csömöge*, *dara*, *keverés*, *kugyi* 'seprőcefre', *brecska* 'szilvacefre' változatokban is előfordul. A Bácskában *zumicskuló* segítségével zúzzák össze a cefrének szánt gyümölcsöt. A kifőzött cefre neve *moslák*, *moszt*, Erdélyben *bráha*, amelyet az állatok etetésére is használtak a trágyázás mellett.

A pálinkafőzés nem hivatalos, népi gyakorlata az egész nyelvterületen ismert és napjainkig gyakorolt tevékenység. Történeti emlékei biztosan követhetők nyomon az egyes megyék földrajzi neveinek gazdag adattárában. A 60—110 literes kis üstökben főzött pálinkát a *pálinkafőző házakban* (Erdély), a *pálinkafőző kunyhókban* (Nyugat-Dunántúl) és a *kukollákban* ~ *kukullókban* (Balaton-felvidék) végezték. Az első főzés volt az öregelés, aminek eredménye a *plávis*, *pelávis*, *peláviz*. Saját gyűjtéseimben a Muravidéken *plávics*, Somogyban *vogyka* alak is előfordult. A főzést bérben végző személy a legelőször lefolyt léből szeretett ellopni egy-két litert, amely nagyon erős szeszfokú volt. Odahaza felhigította, így több jövedelemre tett szert. Az első 2—3 dl méreg-erős pálinka neve: *leves*, *sárkány*. A zugpálinkafőzés a XVIII. században a paraszti serfőzők megszűnésekor alakult ki.

A paraszti gazdálkodásra jellemző takarékoság és gazdaságosság ebben fontos szerepet játszott. Törekedtek arra, hogy ne vesszen kárba az elhullott gyümölcs, s nem utolsó sorban az is, hogy otthon sokkal olcsóbban történjen a kifőzés, mint a főzdében, ha az ital minősége nem is volt kifogástalan. Saját szükségletre, szomszédok, barátok, vendégek kínálására használták. Napjainkban a kereskedelmi forgalomnak szánt zugfőzések az Alföldön szükségessé tették az ellenőrzés fokozását. Az ellenőrzéseket végző pénzügyőröket *spenótbakter*, *musicakergető* névvel illeti a lakosság.

A kifőzött pálinkát fahordóban tárolták. Erdélyben *berbence* volt a neve. Használták még a *csobolyót* is (lapos fahordó). Zalában a *bucska* ~ *bucsku* (9 literes hordó), Zemplénben *berbence* volt használatos. A *butykoskorsó*, a *votyásfazék*, különböző *üvegek* és *kannák* mellett a *kobak*, *kobaktők*, *butykos*, *butella* ~ *butélia* is a tárolás céljait szolgálták. A *butella* ajándéktárgy, presztízstárgy lett a XX. században. Tiszafüreden, Hódmezővásárhelyen készültek azok a butellák, amelyeken a feliratköltészet sajátos alkotásai olvashatók. Ezek a szövegek a butella tulajdonosáról, magáról a butelláról, pajzánságról, búfelejtésről, jókívánságokról, tréfás átkokról, az ivás dicséretéről, bölcsességéről, barátságáról, munkáról, a pálinkáról mint orvosságról stb. szólnak. A szövegekben tükröződnek a pálinkázás szokásai is.

A pálinka mértékegységei és árusítása is egyedi szakszókincset kívánt. A XVII–XVIII. századtól északra beáramló olcsó pálinka miatt a földesúri jogok csorbultak. A XIX. századtól kialakultak a pálinkaárusító helyek, üzletek. Az üzlet neve *butik* volt, amelynek népies változatai: *butika*, *budik*, *bugyik*, *butyika*, *putik*, *putyik*. A *pitli bárók* alkalmi pálinkamérések voltak Pesten a bérkocsállomásokon. Ma kocs mák, zugkocs mák, bögrecsárdák árusítják az italt. Alkalmi népi feliratok a hitelre, italra és a részegsége utalnak. A *pitli bár* szerkezetben előforduló *pitli* Nyugat-Dunántúlon a lovak itatására szolgáló, kádár által készített, egy fülű itatóedény volt. Bizonyára ez is szerepet játszott a alkalmi pálinkamérés megnevezésében.

A pálinka mérésére szolgáló edények és ezek ürtartalma is változatos képet mutat. A *veder* ~ *vödör* ~ *ejtel* 50 litert tartalmazott, *felfertály* 1,25 litert, a *verdung* Somogyban 0,5 dl volt, de 2 dl-es is előfordul, az *occa* ~ *okka* török jövevényszóként Bukovinában volt használatos, mint mértékegység 1,26 — 1,57 liter. A jugoszláviai magyarok nyelvében a szláv hatás ismételtén érvényesül, *dumpingu*-nak nevezik a deci mértékegységet. A pálinka fogyasztásakor a *stampedli* népies formája *stamm*, a *kupica* és a *feles* használata gyakori. Népies változatok a *fityók*, a *csosza* és a *nyelet*, a szlengben a *kumma*, *kummányi pálinka* fordul elő. A *nyelet*, *gyűszűnyi*, *korty* napjainkban szinte általános a fogyasztók körében.

A mindennapi pálinkafogyasztás szokásai kialakultak a lakosság körében. Nyugat-dunántúli élőnyelvi gyűjtéseim során jegyeztem fel: A *pálinka gonosz ital, aki issza korán ehal*. A szólás figyelmeztető tartalma ellenére általános a fogyasztása. A reggeli fogyasztás a paraszti lakosság körében elmaradhatatlan volt. Somogyi adatközlőim a somogyias hajnali reggelizés egészséges voltát hangsúlyozták, ami abból állt, hogy reggel éhgyomorra megettek egy almát, s ittak rá egy *stampedli* pálinkát. Elvégezték a munkát az istállóban, s utána jóízűen tudtak reggelizni, mert a hajnali pálinkázás ehhez jó alapot teremtett. A BÁLINT SÁNDORTÓL vett gondolatok hitelesen fejezik ki a falusi szokásokat: „... rendes, józan életű parasztember sem vet meg télidőben »éhomra« egy kis pálinkát.” „Úgy érzi, hogy ez az egészséghez tartozik. Nehéz munkában: aratás, kubikolás, halászat, kútásás idején a lankadás ellenszerének, szinte orvosságnak tartja.” (117). A pálinkafogyasztás a reggeli alkalmakon kívül az emberi élet fordulóihoz (születés, keresztelő, lakodalom, temetés, halotti tor, név- és születésnap), valamint az esztendő ünnepeihez kötődik.

A pálinkához kapcsolódó népi jóslások, hiedelmek, gyógyítások változatos formáit ismerhetjük meg. Időjárásjóslás, termékenységarázkodás, építőáldozat, a különböző betegségek, az állatgyógyászat stb. területein alkalmazott tevékenységeket a valóság és a misztikum jellemzi.

A magyar pálinka történelmi évszázadai során kialakította saját folklórját is. Ez megmutatkozik terminológiájában. Az *égettbor*, *égedbor*, *igedbor* helyébe lépett a *pálinka*, *pályinka*,

pájunka, páinka. Az ÚMTsz. a pálinkaféleségek neveinek számos formáját tartalmazza. A különleges, tréfás elnevezések gyakoriak: *kugyi, bugyi, lámpás, szemvíz, nerángass, papramorgó*. Szegedről és környékéről származik: *anyatej, boszorkányfing, keritésszagató, lacibetyárköpés, majomtej, nyakolaj, piaclegyköpés, geberdusz, papramorgó, gyűlölőmital*. Megismerhetjük a rossz minőségű ital neveit, a városi környezetben használt változatokat. A pálinkához kötődő szólások szegényesebb, mint a boré. BÁLINT SÁNDOR szótárában több található, mint az összes többi nyelvjárási anyagban. Ebben talán az is szerepet játszik, hogy a magyar inkább borivó volt, ahogy az egyik szólás is közli: *Hozz bort a magyarnak, pájinkát a tótnak*. Ivórigmusok, mesék, anekdoták, mondák is tartalmaznak pálinkázással kapcsolatos folklóranyagot. Népdalokban kevésbé szerepel.

BALÁZS GÉZA könyve nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti stb. szempontból egyaránt alapos összefoglalása a témának. A nyelvészeti aspektusú tanulmányozása során megállapítható, hogy a szakszókincs, szaknyelv történeti, területi és szinkron anyagának feldolgozása a lexikológia és a lexikográfia számára szolgáltat adatokat, tanulságokat. A frazeológia-kutatás sem nélkülözheti eredményeit. Folklóranyagának elemzése dialektológiai, irodalomtudományi szempontból érdemel figyelmet. A szerző hiánytöplő kötetet tett a tudomány asztalára.

GUTTMANN MIKLÓS

A szlovén dialektológiáról egy gyűjteményes kötet kapcsán

Logarjev zbornik [Logar-Emlékkönyv].

Uredili: ZINKA ZORKO, MIHAELA KOLETNIK. Maribor, 1999. 414 lap

1. A szlovén dialektológia újabb megpezsztülését jelzi, hogy két nemzetközi dialektológiai szimpóziumot is rendeztek az utóbbi években a Maribori Egyetem Pedagógiai Karán. Az első 1996. febr. 9—10-én, a másodikat kerekén három évvel később. Az érdem mindkét tanácskozással esetében a maribori szlavisztikai tanszéké, személy szerint ZINKA ZORKÓÉ.

Ismeretes, hogy a szlovén nyelv a beszélők lélekszáma szerint ugyan az egyik legkisebb szláv nyelv, nyelvjárási tekintetben viszont talán a legtagoltabb. Már FRAN RAMOVŠ, a szlovén nyelvjárások első nemzetközi hírű kutatója 1936-ban Ljubljánában megjelent *Dialektusok* c. könyvében több mint 40 néven nevezett szlovén nyelvjárási egységről beszél, 7 nagyobb nyelvjárástípusra osztva a szlovén nyelvterületet. E 7 nyelvjárási régió azóta is az alábbi: a koroškói (koroška = a szlovén karintiai), a tengeremelléki (primorska), a rovtarskói (rovtarska), a gorenjskói (gorenjska), a dolénjskói (dolenjska), a stájer (štajerska = Stájerország szlovéniai része) és a pannon (panonska).

A szlovén nyelvnek a szerfelett tarka mai nyelvjárási állapota ezeréves fejlődés eredménye. Ezt számos külső, nem nyelvi és belső, nyelvi tényező idézte elő. A külsők közül kiemelendő az alpesi szlávoknak a két irányból való betelepülése (részint északról a Kárpátokon keresztül, részint délkelet felől a Dráva és a Száva mentén), más népeknek (bajoroknak, tiroliaknak stb.) a XI—XII. századtól kezdődő területfoglalásai, a törökök elől menekülő horvátokkal, szerbekkel való keveredés, illetve a szomszédos nyelveknek (olasz, furlán, német, magyar) a szlovénre gyakorolt hatása. A belső, nyelvi tényezők közül a hangsúlyos hosszú magánhangzók változásai és még inkább a rövid hangsúlyos és a rövid hangsúlytalan magánhangzók szétkülönülései, továbbá a szóhangsúly sűrű eltolódásai idéztek elő a szokásosnál nagyobb differenciáltságot (nem is szólva a hosszú magánhangzók körében végbement diftongizációról, a zenei hangsúlyok maradványairól vagy pl. a más-salhangzók denazalizációjáról).

2. Az I. maribori nemzetközi dialektológiai szimpóziumot TINE LOGAR akadémikus 80. születésnapja tiszteletére rendezték meg, s magát a szóban forgó kötetet is neki szentelték (címlapján fényképével). Életútját, munkásságát a tanítvány, ZINKA ZORKO méltatta. Az ünnepelt a konferencián családjával együtt részt vett.

TINE LOGAR — a bevezető szerint — a szlovén nyelvtörténet és dialektológia érdemes tanára. Nevéhez fűződik a FRAN RAMOVŠ utáni szlovén dialektológia megújítása. Vele és kortársával, JAKOB RIGLERREL emelkedett a szlovén nyelvjárási fonológia a nemzetközi elismertség szintjére. Munkásságában a szlovén nyelvjárásban strukturális alapokra helyezkedett. Az ünnepelt a legtöbb újat talán a nyelvjárások alaktanának leírásában nyújtotta, de szorgos atlaszgyűjtő és tekintélyes szótárszerkesztő is volt. Munkásságát egyébként egykori szülőhelye, Horjul nyelvének vizsgálatával kezdte. A horjuli nyelvjárásból 1941-ben doktorált. A háborút követően a hadifogság és számos más viszontagság után került vissza a tudományos életbe. 1958-tól 1978-ig tanított a Ljubljana-i Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Volt dékánhelyettes, sőt 1968 és 70 között dékán is. Egy ideig a Szlavisztikai Folyóiratot szerkesztette. 1972 óta a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia levelező, 1981 óta pedig rendes tagja.

3. Maga a Logar-Emlékkönyv 34 cikket, tanulmányt tartalmaz, hét nagyobb fejezetre bontva anyagát (általános dialektológiai, hang-, alak- vagy szóképzéstan kérdések, névtani, kapcsolat-, illetve nyelvtörténeti, oktatás- és kutatómódszertani problémák köré csoportosítva a referátumokat). Ezeket zömmel szlovén, kisebb részben osztrák, horvát, olasz, német és amerikai dialektológusok írták (többnyire szlovénül, néhány esetben horvát vagy német nyelven, de minden alkalommal angol nyelvű rezümével kísérve). Noha az anyag jól láthatóan a szlovén nyelvjárásoknak az élő problémáira összpontosít, egyebek is előkerülnek benne.

MARC L. GREENBERG (Kansasi Egyetem) például a délszláv nyelvekben érvényesülő *že > re* hangváltozás nyelvjárási elterjedésének, illetve visszafejlődésének okairól beszél. Referátuma a korábbi megoldásokhoz képest főleg abban hoz újat, hogy felteszi a jelenség hang- és alaktani motiváltságát. A zágrábi M. LONČARIĆ a horvát—szlovén határ menti nyelvi helyzetről, J. LISAC (Zadar) és V. ZEČEVIĆ (Zágráb) a szlovén—horvát nyelvi párhuzamokról, P. ŽDOVC (Bécs) és L. KARNIČAR (Klagenfurt) a szlovén—német együttélés nyelvi vetületeiről, P. MERKU (Trieszt) pedig az újlatin nyelveknek a szlovénre gyakorolt hatásáról ír. Több tanulmány foglalkozik ugyanakkor a nyelvjárások és az irodalmi nyelv kapcsolatával, illetőleg a tájnyelvtől az irodalmi nyelvhez vezető út jellemzésével: ilyen M. POTRATÁÉ, M. STANONIKÉ vagy K. KENDA JEŽÉ. Amíg a ljubljana-i M. DOLGAN a nyelvjárásoktatás didaktikai problémáit veti fel, addig a klagenfurti H. MAURER-LAUSEGGER újabb videofelvételek gyűjtésmódszertani tanulságait fogalmazza meg, a ljubljana-i P. WEISS viszont egy múlt század végi szlovén dialektológus, J. TOMINŠEK vitatható munkásságát elemzi. Mintegy kitekintésként szerepel a kötetben a muravidéki magyar, illetve a rábavidéki szlovén nyelvjárásokról szóló néhány írás magyar vagy magyarországi szakemberek (BOKOR JÓZSEF, KOLLÁTH ANNA, VARGA JÓZSEF, illetőleg ELIZABETA EMBERŠIĆ ŠKAPER) tollából.

4. A nyelvjárásoknak a máig vitatott osztályozásával, konkrétan pedig a koroskói (karintiai) nyelvjárások kategorizálásával foglalkozik az ismert szlavista, GERHARD NEWEKLOWSKY (Klagenfurt). Kiindulva az orosz IZMAIL I. SREZNEVSKIJ-nek 1841-es és a szlovén URBAN JARNIK-nak az 1842-es osztályozásából, a mai feladatok sorában arra hívja fel a figyelmet, hogy a szlovén és a német nyelv évszázadok óta tartó kölcsönhatásai miatt a nyelvjárásoknak a korszerű osztályozásában ma már nem szabad figyelmen kívül hagyni a kontaktusnyelvészet tanulságait. Szóvá teszi egyébként a dialektológia erősen konzervatív jellegét is.

Több tanulmány foglalkozik egyébként a korábbi kategorizálások, elnagyoltabb besorolások finomításával, pontosításával. HAN STEENWIJK (Cottbus), aki egyébként a resiai nyelvjárások kitűnő ismerője, terjedelmes anyagon bizonyítja, hogy a ma Olaszországhoz tartozó kétnyelvű Resia-

vidék nyelvújítását, amelyet már BAUDOUIN DE COURTENAY is tanulmányozott a múlt század 70-es éveiben, nem három részre lehet bontani, mint ahogyan az elődök tették, hanem csak kettőre, még-hozzá egy innovatívabb jellegű nyugatira és egy viszonylag konzervatív jellegű keletire.

A referátumok többsége persze hang-, alak- és szóképzéstan szempontról kísérli meg bemutatni vagy az egyes szlovén nyelvújításokat, vagy a nagyobb nyelvújási csoportokat. Tipikusan egy-egy helyi nyelvújítást vagy annak egy nagyobb részlegét mutatja be JOŽICA KOFIC (Ljubljana) és BERNARD RAJH (Maribor). KOFIC a gorenjskói Kropa nyelvéről ír, s azt deríti ki, hogy hangtana több tekintetben eltér még a közvetlenül szomszédos nyelvújításokétól is. RAJH pedig a különböző nemű főnevek esetalakjainak és néhány igealaknak a hangsúlyváltozásait ecseteli egy kevésbé vizsgált nyelvújításnak, a Maribortól nem túl messze eső Brengovának a nyelvhasználata alapján. Több azonban az olyan tanulmány, amely kisebb-nagyobb nyelvújáscsoportot mutat be. Ilyen például DRAGO UNUK vagy MIHAELA KOLETNIK munkája. Az előbbi a Dráva jobb partja mentén húzódó síkság, Nyugat-Prlekia nyelvújási jellegzetességeit elemzi. Kiemeli közülük az irodalmi nyelvvel és a szomszédos nyelvújási egységekkel megegyező jelenségeket, de rámutat egyúttal a hangtani rendszer elemeinek eredetére is. M. KOLETNIK pedig a Szlovén-dombság nyugati nyelvújításainak hangtanát elemzi, a korábbinál differenciáltabb képet tárva fel azzal, hogy éles különbséget tesz a vizsgált nyelvújási terület középső és keleti része között. Érdekes még a fentiek mellett VERA SMOLE tanulmánya, amely a Krka menti Kostanjevica nyelvújási hovatartozásáról vitázik, s arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy a szóban forgó helyi nyelvújításnak a korábbi besorolása nem felel meg a valóságos nyelvi képnek, azaz helye nem a kelet-dolenjskói nyelvújáscsoportban, hanem a Száva menti nyelvújítások sevniki-krkai alcsoportjában volna.

Az alaktani témájú előadások sorából kettő emelkedik ki: a ljubljana MARTINA OROŽENÉ és az udinei LILIANA SPINOZZI MONAIÉ. Az előbbi V. OBLAKTÓL T. LOGARIG tekinti át a szlovén nyelvújítási alaktan csaknem százéves történetét. Megtudjuk tőle, hogy szinte minden szlovén dialektológus hangsúlyozza a morfológiának a hangtani-prozódiai tényezőktől való függőségét. Amíg V. OBLAK még kizárólag történeti alapon mutatta be a szlovén névszóragerendezést, addig K. ŠTRELJ vagy T. LOGAR már szinkrón leírásokat ad róla. OROŽEN LOGAR szerepét külön aláhúzza: szerinte leltározásai és elemző magyarázatai egyaránt az eddigi legteljesebb alaktani bemutatásai a szlovén nyelv deklináló/hajlító szófajainak. LILIANA SPINOZZI MONAI pedig egész konkrétan beszél azokról az olasz nyelvterülettel érintkező szlovén nyelvújításokról, amelyek kezdik elveszíteni többes számú főneveiknek és 3. személyű személyes névmásaiknak a nemét.

A szóföldrajzi tárgyú előadások közül kiemelésre méltó RADA COSSUTTA referátuma, amely a szlovén–olasz határ mentéről származó nyelvújítási atlaszokat mutatja be. A Mura-vidéki Belitinci tájszótárát elemzi ugyanakkor a szóalkotás módjai szempontjából IRENA STRAMLJIČ BREZNIK cikke. A tanulmány felhívja a figyelmet az irodalmi nyelvi és a nyelvújítási szóalkotás különbözőségeire (arra pl., hogy a nyelvújítások szóalkotásában mennyivel gyakrabban tűnnek el a morféma határai, mint az írott nyelvében). De megjelöli azt is, hogyan válhatnának egyes expresszív nyelvújítási alakok az irodalmi nyelvben a különböző stilisztikai formák forrásává. A névtant képviseli a kötetben a pulai G. FILIPI, aki Isztria szlovén részének madárneveiről értekezett, és a ljubljana V. NARTNIK, aki két kisebb Ljubljana közeli település dűlőneveinek sajátosságait veszi szemügyre, kitekintve a történeti adatokra is. A lexikai jellegű írások közé sorolható a ljubljana MILENA HAJNŠEK HOLZ referátuma, amelyben a szlovén irodalmi nyelv szótárának a terepmunkán és a publikált forrásokon nyugvó tájnyelvi eredetű lexémáiról és frazémáiról esik szó.

Sok egyéb mellett főként nyelvújástörténeti vonatkozásban érdekes MARKO JESENŠEK (Maribor) előadása, amely a múlt század 70-es éveiben a Budapesten, IMRE AGUSTIČ szerkesztésében megjelent Prijatelj c. szlovén nyelvű folyóirat nyelvezetét elemzi. A tanulmány azt ecseteli meggyőzően, hogy a Mura és a Rába között élő magyarországi szlovéneknek a szerkesztő még akkor is azon a Mura-vidéki irodalmi nyelven ír, amelyet mintegy 100 esztendeje közvetítettek különböző protestáns és római katolikus fordítások, ima- és más vallásos tárgyú könyvek, amikor a szlovén

nyelv a XIX. század közepétől már sokat egységesedett, egyesítve magában a középső és a kelet-szlovén — lényegében a Mura-vidéki — írott nyelvnek a sajátosságait. IRENA OREL (Ljubljana) referátuma szintén történeti alaktani tárgyú: azonos tartalmú szövegekben veti egybe négy területi írott nyelvnek a XVIII—XIX. századi előljárósós szerkezeteit.

5. Gazdag és változatos a szlovén nyelvjárásban. Ezt tükrözi a Logar-Emlékkönyv is. De tervezett ismertetése máris hosszabbra nyúlt a vártnál. Remélem azonban, hogy az érdeklődőknek nyújtott valamit a mai szlovéniai dialektológiáról. S meggyőződésem, hogy némileg talán a magyar—szlovén kapcsolatok erősítéséhez is hozzájárult.

BOKOR JÓZSEF

KÜLÖNFÉLÉK

Reflexiók az „Új magyar nyelvtan” ismertetésére

Örömmel vesszük a Magyar Nyelv jelen számában H. TÓTH TIBOR alapos, jóindulatú kritikáját, még akkor is, ha számos megállapítása félreértésen alapszik — hiszen az ilyen megállapításai is tanulságosak számunkra: az egyértelműbb fogalmazás szükségességére figyelmeztetnek bennünket. Ugyanakkor az olvasók tájékoztatása végett fontosnak tartjuk, hogy rámutassunk a kritika félreértéseire, tévedéseire, valamint, hogy több pontja esetében tisztázzuk: a kifogásolt álláspont az általunk választott elméleti-módszertani keret lényegi eleme, melyen nem áll sem módunkban, sem szándékunkban változtatni.

Ami az általános, elvi megjegyzéseket illeti: elsőként egy olyan megállapításra hadd reflektáljunk, melyet a recenzens nekünk tulajdonít, de amely valójában csak igen kevésbé emlékeztet a mi álláspontunkra. A szerzők többször ismételt megjegyzéstípusa — írja a recenzens — hogy „akkor is jó ez a nyelvtan, ha sok hiány és hiba van benne”. Idevágó mondataink nem nyelvtanunk érvényességét akarták visszavonni, hanem arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy nyelvtanunk a nyelv működésének deduktív eljárással készült modellje. Az induktív módszerrel készült, egy meghatározott korpuszt rendszerező-osztályozó, taxonomikus leírásokkal szemben tehát nem állíthatja magáról, hogy teljes és végleges, azaz hogy a modell teljesen és tökéletesen fedi a nyelvi valóságot. Ha egy modell eléri ezt az állapotot (ahogy például a newtoni fizika elérte), többé már nem képezi tudományos kutatás tárgyát. A magyar nyelv leírása és általában az emberi nyelvek leírása ettől még távol áll, ezért nem is óhajtjuk modellünket teljesnek és véglegesnek deklarálni, hanem tovább akarjuk finomítani, pontosítani.

A recenzens két lényegbe vágó hiányt fogalmaz meg az „Új magyar nyelvtan”-nal kapcsolatban. Az egyik a modulok illesztésére vonatkozik. Ha jól értjük, akkor a modulok kapcsolatrendszeréről van szó. A morfológia és a szintaxis, a szintaxis és a fonológia vagy a fonológia és a morfológia kapcsolatrendszerének vizsgálata fontos feladat, ennek a feladatnak a megoldására azonban nem vállalkozhattunk.

A másik: a recenzens a „jelentésmódult” hiányolja. Véleményünk szerint — s ebben a hagyományt követjük — a nyelvtan (a grammatika), s ez nemcsak a generatív nyelvtanra vonatkozik, ilyen módult nem tartalmaz. A nyelvtan (a grammatika) a nyelvi jelek formai oldalával foglalkozik, a nyelvi jelek jelentését a szemantika, a nyelvi jelek használatának szabályszerűségeit a pragmatika vizsgálja. A grammatika szűkebb értelemben csak az alaktant és a mondatant foglalja magában, a hagyományos meghatározás szerint ugyanis a grammatika a morféim nagyobb egységekké való szerveződésének szabályszerűségeit írja le. Tágabb értelemben azonban a fonológia is része a grammatikának.

A recenzens felveti a kérdést, hogy „mit is ír le a nyelvtan”; vajon a megfogalmazott szabályoknak nem a legtipikusabb példákon kellene-e alapulniuk. Nyelvtanunk azoknak a mondatoknak (illetve szavaknak, morfémáknak) a teljes körét kívánja leírni, melyeket egy magyar anyanyelvű beszélő lehetséges magyar mondatoknak (illetve lehetséges magyar szavaknak, morfémáknak) fogad el. Az általunk választott elméleti-módszertani keret sajátossága, hogy csak lehetséges és nem lehetséges, azaz helyes és helytelen változatokat ismer el, közbülső eseteket nem. A szokatlannak, marginálisnak tűnő változatok esetében a nyelvtanírónak el kell döntenie, hogy szabályrendszerét úgy fogalmazza-e meg, hogy az generálja az adott példákat, vagy úgy, hogy kizárja őket a lehetséges magyar mondatok köréből. A lehetségesnek elfogadott, azaz a szabályokkal levezethető esetek regiszter, stílus, gyakoriság stb. szerinti minősítése nem a szorosan vett nyelvtan (hanem például a stilisztika vagy szociolingvisztika) feladata. A szabályok megfogalmazása során többnyire nem elég csak a tipikus eseteket figyelembe vennünk; csak a határesetek megfigyelése után tudjuk megfogalmazni azt a pontos algoritmust, melynek segítségével a jelenségkör lehetséges változatai generálhatók, nem lehetséges változatai pedig kizárhatók. Például ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a visszaható névmás mikor lehet egy főnévi kifejezéssel korreferens és mikor nem, szabályunk megfogalmazásakor nem hagyatkozhatunk kizárólag az egyértelműen kifogástalan *János bizik önmagában*, illetve az egyértelműen kizárandó **Jánosban bizik önmaga* típusú mondatokra, hiszen ezek alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a visszaható névmás előzményét kijelölő szabálynak az előzmény lehetséges esetét, mondatrészi funkcióját vagy fogalmi-jelentéstani szerepét kell-e korlátoznia. Hogy ezek között az alternatívák között választathassunk, az efféle mondatokat is tekintetbe kell vennünk: *János érdekli önmagát*; *Jánost érdekli önmaga*; *Jánossal levelet írtam önmagának* stb.

A hangtani fejezettel kapcsolatban a recenzens két fő problémát vet fel: az alakváltozatok nyelvhelyességi minősítésének hiányát és a hanglejtés tárgyalásának túlságosan határozott, ámde rövid voltát.

A minősítések kérdéséről már szoltunk. Itt hadd ismételjük meg, hogy az „Új magyar nyelvtan” nem kiejtési tanácsadó, nem beszédtechnikai kézikönyv, és nem is szociolingvisztikai vagy dialektológiai értekezés. Nem éreztük feladatunknak, hogy az egyes ejtészváltozatokat „igénytelen”, „pongyola”, „renyhe” és hasonló jelzőkkel illessük, normatív szempontból minősítsük. Ahol a változatok regiszterbeli eltéréseit valóban fontosnak tartottuk megemlíteni, ezt meg is tettük (pl. 349. lap). Azonban a példaként felhozott *bűnjel*, *van jobb* típusú esetekben megítélésünk szerint mindegyik felsorolt változat belül van a művelt anyanyelvi beszélők ejtési repertoárján, bár igaz, hogy ezt nem kiterjedt szociolingvisztikai kutatásokra, hanem — akárcsak a recenzens a maga ítéleteit — egyszerűen saját anyanyelvi intuíciónkra alapozzuk. Ráadásul a recenzens egyfelől igénytelen, stigmatizált változatnak minősíti a teljes hasonulásos [bűj]el ejtést, és renyhének a magánhangzó-nazalizációs [bűj]el-t, másfelől éppen egy ezekről csak minimálisan eltérő (nazalizált magánhangzóval és hosszú [j]-vel ejtett) változatot hiányol, mint szerinte köznyelvi megoldást.

Általában is félreértés szokta övezni a „szabadon választott” (fakultatív) fonológiai szabályok, illetve az ejtésbeli „szabad váltakozás” fogalmát. Ez ugyanis csak annyit jelent, hogy a különféle változatok egyaránt előfordulnak, nem nyelvtaniatlan (agrammatikus) egyikük sem; de a választékos/stigmatizált skálán való elhelyezkedésükre nem feltétlenül utal, ezzel kapcsolatban nem minősíti a változatokat kifejezetten egyenrangúnak. A hiátustöltéssel kapcsolatban: annyiban igaza van a recenzensnek, hogy ezúttal folyamatos elfogadhatósági skáláról van szó, amelyet csak némi egyszerűsítés árán lehet mindig bekövetkező — ingadozó — lehetetlen szakaszokra osztani; azonban a **ráadás*, **belejad* minden bizonnyal ez utóbbi (a recenzens szavával: „példátlan”) kategóriába tartozik: nincs tudomásunk olyan „népnyelvi alrendszeréről”, amelyben ez előfordulna.

A mondattan alaki kategóriákról szóló részének bírálata félreértésen alapul. A recenzens úgy értelmezi a fejezetet, hogy az „az alaki és a kifejezéskategóriákat” állítja szembe egymással, melyek közül az előbbieket a recenzens a szófajokkal, az utóbbiakat a mondatrészekkel azonosítja.

Értelmezésében az előbbiek lexikális, az utóbbiak szintaktikai kategóriák. Ha a fejezetet ezekkel az előfeltevésekkel olvassuk, természetesen nincs semmi értelme. Valójában a fejezet az „elemi alaki kategóriák” és a „kifejezés kategóriák” megkülönböztetésével foglalkozik. (Az utóbbiakon a nem-elemi alaki kategóriákat, azaz a kifejezés értékű alaki kategóriákat érti.) A fejezet tehát nem például a ’főnév’ és az ’alany’ fogalmakat, hanem a ’főnév’ és a ’főnévi kifejezés’ fogalmakat állítja szembe. A választott elméleti-módszertani keretben az alaki kategóriák a szintaxis alapkategóriái. (Az alaki kategóriák tehát nem lexikai kategóriák; hiába jelöli a szótár például a *pápa* szót főnévként; a *pápább* (a *pápánál*) kifejezésben melléknévként funkcionál.) A *kategória* szót a fejezet a hétköznapi ’osztály’ értelemben használja, s a szavak, illetve kifejezések szintaktikai osztályait a választott elméleti-módszertani keretnek megfelelően nem definiálja, hanem egy eljárással: a helyettesítés módszerével megállapítja. (Két szó vagy kifejezés akkor tartozik azonos osztályba/kategóriába, ha adott mondattani környezetben felcserélhető egymással.)

Az alaki kategóriák elsődlegességéből kiindulva az „Új magyar nyelvtan” mondattana ritkán él a *határozó* terminussal; helyette *határozószó*-ról és *határozószós kifejezés*-ről, (*határozóragos*) *főnév*-ről és (*határozóragos*) *főnévi kifejezés*-ről stb. beszél. Ha olykor mégis *határozó*-ként utal a határozószós kifejezésre, ez inkább szóhasználati, mint elméleti következetlenség, hiszen — mint az alaktani fejezet tisztázza — a választott elméleti-módszertani keretben ugyanazon mondatösszetevő megnevezhető akár alaki kategóriája, akár funkciója szerint. Tehát például az *A gyerekek jól viselkedtek* mondat a *gyerekek* összetevője megnevezhető akár nominativusban álló főneves kifejezésként, akár alanyként, és a *jól* is megnevezhető akár (egyetlen határozószóból álló) határozószós kifejezésként, akár határozóként.

A mondatösszetevők eredeti helyének kérdése a mondattan majd minden fejezetében felmerül — bár bizonyára nem elég hangsúlyozottan. Mint újra meg újra elmondjuk, a kifejezésekben a bővítményeket mindig az alaptag mögött vesszük fel (egymáshoz képest tetszőleges sorrendben), a módosító elemeket pedig az általuk módosított összetevő előtt. Ebből fakad az a recenszens által kifogásolt megoldás is, hogy a jelzői és a predikatív mellékneges kifejezésnek egyforma alapszerkezetet (azaz eredeti szerkezetet) tulajdonítunk. Bár a jelzői szerepű mellékneges kifejezésben a melléknév bővítménye megelőzi az alaptagot, az ilyen, alaptag előtti bővítmény szerintiünk nem eredeti helyén áll. Az a megszorítás kényszerítette az alaptag elé, mely szerint a jelzői kifejezésnek alaptagra kell végződnie.

A főneves kifejezés tárgyalása során talán nem hangsúlyoztuk eléggé, hogy a *Num* szimbólum nem a szorosan vett számnevek osztályát jelöli; az összes határozatlan determinánst a *Num* kategóriába soroljuk, tehát a *valamilyen-t* és a *minden-t* is.

Az **Egyik fiú megérkezett* mondat helytelenségét nem cáfolja az *Egyik kezében eke szarva* mondat helyessége, ugyanis az *egyik kezében* kifejezés rejtett, a személyjelölő toldalékból kikövetkeztethető birtokos determinánst tartalmaz. Nyelvtanunk pontosan azt állítja, hogy az *egyik* megkívánja egy határozott determinánst (például birtokos) jelenlétét is. Az ún. birtokos dativus esetében tapasztalt szám- és személybeli egyezés csak eltérhet, de nem szükségszerűen tér el a birtokos jelző esetében tapasztalt egyezéstől (azaz a *Pistáéknak a füzete*-hez hasonlóan a *Pistáéknak elveszett a füzete* változat is lehetséges, a *Pistáéknak elveszett a füzetük* mellett). Az „Új magyar nyelvtan” megjelenése óta egyébként már e lehetséges eltérés oka is ismertté vált — 1. a „Strukturális magyar nyelvtan” 3. kötetének (Morfológia) 681—2. lapjait.

A recenszens azt állítja, hogy a *Fel kell, hogy olvasd a verset* nem összetett mondat; a *kell, hogy* egyetlen összetevőt alkot benne. Bizonyára lehetne érvelni e mellett az álláspont mellett is — bár a recenszens nem teszi. Például érvül szolgálna, ha a *kell* és a *hogy* közé nem ékelődhetne egyéb összetevő, azaz ha az alábbi mondat helytelen volna: *Fel kell majd, hogy olvasd a verset*.

A recenszens „kissé kezdetleges”-nek tartja a jelentéstani próbát annak eldöntéséhez, hogy a *Jánosnak el kell utaznia Kínába*-féle mondatokban a *Jánosnak a kell* részeshatározója vagy az *elutazni* alanya. Bár az „Új magyar nyelvtan” egyéb próbát is tartalmaz, a jelentéstani próba ered-

ménye megkerülhetetlen, ugyanis a választott keretben a kifejezések kiinduló (eredeti) szerkezete pontosan a jelentéstani viszonyok (a predikátum—argumentum, illetve a módosító—módosított viszonyok) rögzítésére szolgál. Egyetértünk a recensenzsel ennek az álláspontnak a következményeit illetően. Bár a *Forrón szeretem a levest* típusú mondatokat nem elemeztük, felfogásunkban a *levest forrón* mindenképpen predikatív szintagmát alkotna.

Az „Új magyar nyelvtan” alaktani fejezetében a recensens a következő dolgokat kifogásolja.

Határozóképző — *határozószó-képző*: természetesen az utóbbi a helyes. A terminusok keveredése ebben az esetben valószínűleg abból fakad, hogy egyes nyugati nyelvek nyelvtani hagyományaiiban az *adverbium* határozót és határozószót egyaránt jelenthet. (Vö. pl. Terminologie zur neueren Linguistik. Niemeyer, 1974.) Egyébként a szófajváltás kritériumként való használata egyértelműen a határozószó-képző értelmezést sugallja abban az esetben is, amikor tévedésből *határozóképző* szerepel a szövegben.

A ragos és névutós szerkezet összetevős és funkcionális szerkezetének egybevetésekor az olvasónak először csak annyit kell megértenie, hogy két különböző szerkezetről van szó. Számunkra ez a különbség egyértelmű és világos. A kétféle szerkezetet használjuk fel arra, hogy megmutassuk, hogy a jel és a rag megkülönböztetése nem alapulhat jelentéstani-funkcionális kritériumon. Azt vizsgáltuk, hogy a két szerkezet között mikor beszélhetünk párhuzamosságról. Megmutattuk, hogy abból, hogy a funkcionális szerkezet azonos, még nem következik, hogy az összetevős szerkezet is az.

A képzőfelsorolásból kimaradt képzők kérdéséhez: Az *-An* a képzőfelsorolásban is szerepel (224). A többi képzőről valóban részletesebben kellett volna szólni, és némelyiküket a képzőfelsorolásban is meg kellett volna említeni. Ilyen a *-Iag* képző, amely *-i* képzős mellénevekhez járul, a *-kor*, amely termékenyen csak *-As* képzős főnevekhez kapcsolódhat, a *-stUl*, amely konkrét főnevekhez társulhat. Az *-ntA* és a *-képpen* nem termékeny, és mivel a szóképzés tárgyalásakor csak a négy alapkategóriára (a főnévre, igére, melléknévre és határozószóra) szorítkoztunk, nem jöhetett szóba sem a *-szOr*, sem pedig az *-nként*. A recensens kifogása tehát csak részben jogos.

A *-nAk* rag természetesen kifejezheti a genitivusi esetviszonyt (198), de ebből még nem következik, hogy esetrag. Az, hogy a dativus genitivusi viszonyt fejezhet ki, más nyelvekből is ismert. A délnémetben 'a lány kalapja' így hangzik: *dem Mädchen sein Hut*. A német *dem* éppúgy egyértelműen dativus, mint a magyar *-nAk*. Az elvi indoklásra vonatkozóan l. az esetragok megállapítására felhasznált (34) alatti kritériumot. Az esetragok tárgyalásakor sem szintaktikai, sem pedig szemantikai szerepei vizsgálatát nem tekintettük feladatunknak. Az, hogy például a *-nAk* ragnál nem történik említés az irányfunkciójú jelentésről, csak abban az esetben lenne kritikai megjegyzésnek tekinthető, ha a rag egyéb funkcióiról szoltunk volna.

A *mi munkaidőnk kezdetekor*, az *aratás befejeztekor* nem érvényteleníti a (30g) alatti szerkezetről mondottakat. Az *elment otthonról nagy táskástul*, *kis bőröndöstül* számunkra egyértelműen agrammatikus, az *elment mindenestül* természetesen jó, de a *minden* nem főnév. Szintén agrammatikusnak ítéljük a *telkeket régi házastul sajátították ki* mondatot. Egyébként azonban kritériumunk akkor is működik, ha ezek az alakok csak kérdőjelesek.

A (34) kritérium toldalékolásról szól, a *mint* tehát semmiképpen sem jöhetne szóba esetragként. A *vmiül fogad* viszont kétségtelenül jobb példa az *alkalmaz vminek/vmiként/vmiül* igénél, mert a vonzat alakilag is egyértelműen meg van határozva. Utóbbi azonban nem a (34), hanem a (33) kritériumra volt példa!

Igaz, az *-i* melléknévképzőnek az „Új magyar nyelvtan”-ban található leírása korrekcióra és kiegészítésre szorul, megállapításaink közül azonban változatlanul érvényesnek találjuk azt a megfontolást, mely szerint állatok és növények nevéből nem képezhető *-i* képzővel melléknév. Szerintünk tehát a recensens által jónak ítélt *elefánti (méretek)*, *hiénai (tolakodás)* alakok helytelenek. Ami pedig az *-i*-re végződő főneveket illeti, ilyen végződésű köznevek után nem állhat az *-i* képző: a *rabbii*, *zsűrii*, *síricii* minden kétséget kizáróan helytelen alakok. A recensens által említett *lentii*,

apátii helynévből képzett alakok esetében azonban valóban más a helyzet. Ezek az alakok lehetőségek, bár fonológiaiag „rendhagyóak”: a két *i* között vagy *j*, vagy hangszalagzár hiátustöltő szerepel.

Az *-(A)n* képzővel történő határozószó-képzésről a recenzens megjegyzi, hogy az „Új magyar nyelvtan” állításával ellentétben a képzővel az *-i* és a *-nyi* képzős melléktnevekből is termékenyen képezhető határozószó. Elegendő azonban végignéznünk az *-i* képzős melléktnevek különböző osztályait ahhoz, hogy állításunk helyességéről meggyőződhesünk: nincs ugyanis sem az *-i*, sem pedig a *-nyi* képzős melléktneveknek olyan szemantikai osztálya, amelyhez az *-(A)n* képző termékeny módon járulhatna. Az *istenien*, *szolgaian*, *tucatnyian*, *seregnyien* alakok nem termékeny morfológiai szabály révén jöttek létre.

A hanglejtés tárgyalásával kapcsolatban ismét igazat kell adnunk a recenzensnek abban, hogy ez túlságosan rövid: nem más, mint VARGA LÁSZLÓ idevágó munkásságának (pontos hivatkozások a könyv 390. lapján) minimális felvillantása, abból a célból, hogy a kérdés iránt érdeklődő olvasó megtudja, hová kell fordulnia, ha részletekre kíváncsi. Ebből adódik az a sommásnak érzett megállapítás is, hogy „A magyarban tizenegyfélé *dallam* *elemet* különböztetünk meg.” Mi ugyanis a könyvben ezt írtuk (mégpedig a szakirodalom „karakterdallam” terminusa mögött álló, ott pontosan definiált fogalomra gondolva), nem pedig a recenzens által idézett, nem túl értelmes „tizenegyfélé dallammenetet”. A határozott kijelentés mögött VARGA LÁSZLÓ több évtizedes, szakmai körökben közzismert és nagyra becsült kutatómunkája áll fedezetként.

Ami pedig a recenzensnek azt a tanácsát illeti, hogy a hangsúlyt és a hanglejtést mint „mondatfonetikai eszközöket” a mondatnyi fejezetben kellett volna tárgyalni, véleményünk szerint e kérdéseknek vajmi kevés közük van akár a mondathoz, akár a fonetikához. A megnyilatkozások szupraszegmentális fonológiai jellemzői természetesen „mondat nagyságú” megnyilatkozásokon tanulmányozhatók a legkézenfekvőbb módon, és a hangsúlyviszonyok (a hanglejtés nem annyira) fontos empirikus adatokat szolgáltatnak a szintaktikai leírás számára is, de ez még nem jelenti azt, hogy a hangsúly és hanglejtés mindenestül a mondatnyi területére tartozó kérdés volna. Ez olyan, mintha a grammatikai leírást teljes egészében a szociológia tudományterületére utalnánk azon az alapon, hogy a beszélésre a társadalomban kerül sor.

É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER

A Dialektológusok és Geolingvisták 3. Nemzetközi Kongresszusa

Lublin, 2000. július 24—29.

Az 1993. évi budapesti és az 1997. évi amszterdami kongresszus után a lengyelországi Lublinban rendezték meg a Dialektológusok és Geolingvisták Nemzetközi Társasága (ISDG) 3. kongresszusát. A rendezvény szervezője és házigazdája a Maria-Curie Skłodowskáról elnevezett egyetem szlavisztikai intézete volt. Részben ennek köszönhető, hogy a rendezvényen igen sok szlavista jelent meg. A résztvevők nagyobb hányadát ezúttal a kelet-európai országokból érkező kutatók tették ki. Különösen népes küldöttséggel képviseltették magukat a volt Szovjetunió utód-államai. A kongresszuson egyébként a rendező lengyeleken kívül 24 ország tudósai jelentek meg. A kongresszusi nyelvek sorrendje (az előadások száma szerint, a rezümékötet alapján): orosz (91), angol (62), német (20), francia (13). A leggyakrabban használt nyelv tehát az orosz volt, és — arányaira is figyelve — azt jósolhatjuk, hogy a közép- és kelet-európai térségben az angol (és részben a német) mellett a jövőben is komoly szerepet fog játszani.

Magyarországot három résztvevő képviselte: Posgay Ildikó (MTA Nyelvtudományi Intézet), Kiss Jenő és Juhász Dezső (ELTE). Előadásaik címe: „Hungarian Lexical Elements in the Dialect

Atlas of Carpathian Region” (Posgay I.), „Dialektsprecher, Sprachwertsystem und Dialektveränderung” (Kiss J.), „Die ungarische Dialektgeographie in der zweiten Hälfte des XX. Jahrhunderts” (Juhász D.). A magyar résztvevők viszonylag alacsony számában az — immár szokásosan — magyar költségeken kívül nyilván szerepet játszottak más, párhuzamosan rendezett nemzetközi (pl. finnugor) kongresszusok is, meg talán az a rejtett aggodalom, hogy Lublin városa nem versenyezhet a világvárosi kulturális attrakciókat kínáló korábbi helyszínekkel. Ebben persze van némi igazság, de a szervezés jó színvonala, a beiktatott programok, a rendezők figyelmessége, a családias hangulat meggyőzhetett mindenkit az esetleges féltelmek alaptalanságáról. (Sajnos a nyugat-európaiak is kevesebben voltak a szokásosnál.)

A kongresszus tudományos programja plenáris és szekcióelőadásokban zajlott, továbbá ülést tartott az Európai Nyelvatlasz szerkesztőbizottsága, valamint a Dialektológusok és Geolingvisták Nemzetközi Társasága. Az utóbbi tisztújító közgyűlésén a vezetőség tagjai közé választotta Kiss Jenő professzort is. (Az elnök továbbra is a német Wolfgang Viereck, aki a társaság folyóiratát, a *Dialectologia et Geolinguisticát* is főszerkeszti.) Néhány téma a plenáris előadások köréből: Az Európai Nyelvatlasz az uráli nyelvjárástanulmányokban (Sirkka Saarinen, Turku), A kevert és átmeneti nyelvjáráások tanulmányozásának módszereiről (a lengyel nyelvjáráások példáján a keleti szláv és balti nyelvekkel érintkező zónában) (Natalia E. Ananyeva, Moszkva), A személynévgyűjtemények mint a nyelvföldrajz forrásai (Anatolij Nyepokupnij, Kijev), Geolingvisztikai tanulmány a japán köszönésformákról (Yoshio Ebata, Japán); stb. — A nyolc szekció cím szerint a következő volt: 1. Történeti dialektológia és a nyelvi változások; 2. A nyelvjáráások táji tagolódása és az irodalmi nyelv; 3. Bilingvizmus, multilingvizmus, nyelvek az interakcióban, nyelvi analógiák; 4. Nyelvi interferencia és nyelvi integráció a határzónákban; 5. A nyelvjáráskutatás új módszerei; 6. A nyelvjáráások strukturális jegyei és osztályozásuk; 7. Atlaszok és tájszótárak; 8. Dialektológia, onomasztika, etnolingvisztika.

A plenáris előadások az egyetem nagyelőadóijában, a szekcióelőadások a vele szemben levő szemináriumi termekben voltak. Az aulában állandó büfé, könyvkiállítás és -vásár, ahol főleg a lengyel dialektológia legfrissebb kiadványaival ismerkedhettek meg az érdeklődők. Már az előadások közti szünetek, illetve a reggeli, ebéd, vacsora fehér asztal mellett beszélgetései is jó alkalmat adtak a kapcsolatfelvételre és kötetlen eszmecsereire, de a résztvevők számára alighanem a közös kultúrprogramok maradnak meg legszebb élményként. A szervezőbizottság az egyik délután ingyenes város- és múzeumlátogatással örvendeztette meg a vendégeket. Lublin szép város, különösen az óváros hangulatos, múzeuma pedig gazdag művészeti, történeti és néprajzi anyagot tartalmaz. Nem messze a várostól egy lankás, dombos területen, festői környezetben skanzen található (Muzeum Wsi Lubelskiej), ahol a fárasztó tudományos programok után nemcsak néprajzi ingyencégek vártak a sokféle országból összesereglett nyelvészekre, hanem malacsütés nyáron és élő lengyel népzene. A tábortűz körül éneklés és körtánc, nagy beszélgetések és barátkozás, remek hangulat volt. A lengyel házigazdák meleg vendégszeretettel fogadták a résztvevőket. Velünk, magyarokkal különös figyelmességgel bántak: Stefan Warchoł professzor, a szervezőbizottság elnöke, miközben hivatalos ügyeink elintézésében segédkezett, szíves barátsággal mutatta be szűkebb munkahelyét, a szlavisztikai intézetet és annak könyvtárát, majd az általa szerkesztett kiadványokból névre szóló dedikációval egy-egy példányt nyújtott át nekünk. — Emlékezetes volt az az egész napos kirándulás is, amelyet a világörökség listáján szereplő gyönyörű délkelet-lengyelországi kisvárosban, Zamośćban tettünk.

A következő kongresszusi helyszín Lettország fővárosa, Riga lesz. Lublin után (ill. azzal együtt) Riga a kis népek kultúrájának és tudományának további elismerését, ezen belül Közép- és Kelet-Európa fölértékelődését, presztízsének emelkedését is jelenti. Jó lenne, ha a magyar dialektológusok minél nagyobb arányú jelenlétel, minél színvonalasabb előadásokkal maguk is erősíték ezt a folyamatot.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A 80 éves Elekfi László köszöntése*

Ha nem is születésének 80. évfordulóján, mivel az egy hónappal korábban volt, de annál nagyobb, úgy is mondhatom, azóta egyre érlelődő tisztelettel és szeretettel köszöntöm a Magyar Nyelvi Szakosztály mai felolvasó ülésének egyik megszólalójaként egykori kollégámat, akivel bő két évtizeden át együtt munkálkodtunk, s akire azóta is — immár másfél évtizede, hogy megszaktadt a közvetlen munkakapcsolatunk — csak elismerően s baráti érzésekkel tudok gondolni. Ezért is mondtam őszinte örömmel igent, amikor jó néhány hónappal ezelőtt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik választmányi ülésén vaglyagosan Máté Jakab neve és az én nevem hangzott el mint olyan valakié, aki az évforduló alkalmából köszönheti majd Elekfi Lászlót, de már akkor is mondtam, hogy a majdan ünnepeltnek a tevékenységét valójában nem Máté Jakab vagy Grétsy László, hanem Máté Jakab és Grétsy László tudná áttekinteni, annyira szerteágazó. Mondtam, ám azóta senki sem kérdezett, időpontot sem egyeztetett, hanem egyszer csak megkaptam a tavaszi felolvasó ülésekre invitáló meghívót, s azon azt, hogy május 23-án — gondolom, nem csupán a magam s a Szakosztály, hanem a Társaság nevében is — én köszöntöm az ünnepeltet. Természetesen a legnagyobb örömmel teszem ezt, de hangsúlyozom, hogy ez valójában nem áttekintő méltatás, mert ahhoz sokkal jobban kellene ismernem Elekfi gazdag tevékenységi körének mindegyik részét, mint ahogy én ismerem, hanem elsősorban csakugyan köszöntés: salutatio, sőt celebratio. Egyébként úgy gondolom, ez nem is baj, hiszen valakinek a pályaképét akkor kell igazán megrajzolni, amikor az a pálya már lezárult vagy legalábbis lezárulóban van. Elekfi László esetében azonban szó sincs erről! Aki csak egy kicsit is ismeri tevékenységét — márpedig azért magamat is ezek közé sorolom —, az jól tudja, hogy legtermékenyebb időszaka éppen a hetvenes évek kora utáni esztendőkre tehető! Akkor, vagyis az utóbbi években jelentek meg — igaz, évtizedes vagy több évtizedre kiterjedő előkészítő munkálatok után — az olyan összegező munkák, könyvek vagy könyv méretű, nagy lélegzetű tanulmányok, mint például „A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai” (Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992.), „Magyar ragozási szótár” (Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.), „Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan” (ismertető tanulmány, MNy. 1995: 385—401), „Részleges szóhasadások mint határesetek” (MNy. 1996: 151—8 és 286—96), „Nagyszótári tervek és lehetőségek” (MNy. 1997: 183—99, 296—311, valamint MNy. 1998: 233—53, 374—8), „Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban” (Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1998.). Aki élete nyolcadik évtizedében ilyen termékeny, ilyen „sokoldalú és töretlen munkakedvű” — az idézet Hexendorf Edit egyik cikkéből való (MNy. 1997: 496) —, azt valóban elég csupán köszönteni, s a pályakép megrajzolását eltenni azokra az időkre, amikor már itt az ideje a számvetésnek. Talán majd újabb tíz év múlva, feltéve, hogy *mi* megérjük.

Ha az áttekintő értékelést nem is tartom sem időszerűnek, sem általam az ünnepelthez illő alapossággal megvalósíthatónak, arra szívesen vállalkozom, hogy jellemezzem Elekfi Lászlót mint embert és tudóst, együttesen. Felsorolom, hogy szerintem mik is jellemzik őt legjobban.

Először is a s o k o l d a l ú s á g, ahogy erre voltaképpen már az eddigiekben is utaltam. Aligha véletlen, hogy egyik fiatalkori, általános iskolai tanár korában írott tanulmánya Brassai Sámuelről, a nyelvészetten kívül matematikával, földrajzzal, természettudománnyal, filozófiával, sőt zenekritikával is foglalkozó sokoldalú tudósról szól (A százötven éves Brassai Sámuel: MNy. 1950: 351—9); arról a Brassairól, akit Elekfi ebben a tanulmányában „az utolsó magyar polihisztor”-ként jellemez (i. m. 351). Csak érdekességképpen: Elekfi sem csupán amatőr zenekedvelő!

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2000. május 23-i felolvasó ülésén.

A Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatott tanulmányai közben zeneművészeti főiskolai tanulmányokat is folytatott, és 1943—44-ben a Pester Lloyd zenekritikusa volt! Ami pedig nyelvészeti érdeklődését illeti, az valóban olyan széles körű, hogy nyelvész a talpán, aki mindegyikhez érdemben hozzá tud szólni. Főbb kutatási területei: magyar, német és általános nyelvészet, fonetika, verstan, mondattan, lexikográfia. És ez nem túlzás! Mindegyik megjelölt területen maradandót is produkált. Az általa a „Ki kicsoda?”-ban adott felsoroláshoz én még hozzátenném a nyelv-művelést és a helyesírást, amelyet ő nyilván a magyar nyelvészetbe sorolt be — és persze, jogosan —, de amelyet olyan eredményesen művelt és művel, hogy ezt külön is kiemelendőnek érzem.

A második olyan jellemvonása Elekfi Lászlónak, amely tollamra, illetve ajkamra kívánczik, az *elmélyültség*e. Bármivel foglalkozik is, azt nemcsak tudományos éleslátással teszi — ami persze nagyon fontos, sőt nélkülözhetetlen —, hanem tudományos alapossággal is. Ez a magyarázata annak is, hogy tanulmányai között jó néhány két, sőt még több részből álló is van. Elekfi László tanulmányai egyike-másika könyv értékű, egyik-másik könyvének előszavában viszont művét ő maga is tanulmánynak nevezi, nem könyvnek.

A harmadik jellemvonás, amelyre mindenképpen utalnom kell, hihetetlenül *pon-tossá-g*a, adatainak *megbízhatósá-g*a. Azok közé tartozom, akik több munkájának általa dedikált példányával is büszkélkedhetnek. Valóban büszke is vagyok rájuk, hiszen mindegyik dedikáció más és más. Egyik sem sablonos, mindegyikben van valami kedves figyelmesség, utalás valamilyen közös élményre, együtt végzett munkára; olyan eseményre, amelynek egyaránt részesei voltunk; stb. De mondandóm szempontjából most nem is ez a lényeg, hanem az, hogy mindegyik példány a dedikáción túl is őrzi a szerző keze nyomát. Ünnepeztünk annyira megbecsüli kollégáit, munkatársait, hogy akár értelemzavaró hibát, akár csupán egyszerű sajtóhibát tartalmazó munkát javítatlanul nem ad ki a kezéből. Bármelyik könyvére hivatkozhatnék, de szolgáljon erre például egyik legfrissebb kötete, a „Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban”. Azon ő nyilván nem változtathatott, hogy a külső és a belső címlapon 1997 olvasható a megjelenés időpontjaként, de a belső címlap hátoldalán 1998. Ám az már a szerzőnek szinte párját ritkító pontosságát, rendszeretétét, egyúttal pedig az olvasója iránti mérhetetlen udvariasságát mutatja, hogy nemcsak mellékel 170 oldalas könyvéhez egy pótlapot, amelynek tetején ez áll: „Hibaigazítás (Elekfi L. „Tagmondatok szubjektív igazságértéke” c. könyvéhez)”; hanem a munkában a mintegy harminc hiba közül a zavaróbbakat ő maga tollal még gondosan ki is javítja a megfelelő oldalakon; még egy-két olyat is, amely a pótlapon sincs feltüntetve! Az ilyen kedves gesztus, amely a szerzőtől persze nem kevés időt rabol el, fehér holló a tudományos életben. Napjainkban különösen az.

Negyedik vonása, amelyet úgy érzem, nem hagyhatok említés nélkül, nagyfokú *szerénység*e. Manapság a tudományban is, csakúgy, mint az élet minden területén, divat a nagyotmondás, a túlzott, elhamarkodott általánosítás, a tudományosság látszatának fokozására szolgáló, öntelt, fölényeskedő hang, a „tudósi” gög. Elekfi Lászlótól semmi sem áll távolabb ennél. Szerencsére régebben is volt és napjainkban is van szerencsém ismerni óriási ismeretanyaggal rendelkező, ugyanakkor pedig rendkívül szerény tudósokat, ünnepeztünk azonban közülük is a legszerényebbek közé tartozik. Legalább egy példával hadd szemléltessem ezt is! 1994-ben jelent meg Elekfi-nek több évtizedes munkával készült nagy munkája, a „Magyar ragozási szótár”. Nekem rendszeresen használt, kiváló munkaeszközöm ez a rendkívül hasznos mű. Kérem, engedjék meg, hogy a munka előszavából idézzem a szerzőnek a könyv címére vonatkozó sorait! „Szótárunk többet ad, mint pusztán a címszavaknak ragos alakjait. Mégsem illenék rá a »Magyar alaktani szótár« cím, mert sok egyéb tartozik az alaktanba, ami ebbe a szótárba már nem fért bele: képzett szók elemeinek rendszeres feltüntetése, összetételek jelentéstípusainak bővebb részletezése, a nyelvtani jelek jelentés szerinti csoportosítása, szóvonzatok és állandó szókapcsolatok felsorolása stb. Inkább megmaradtunk a szerényebb címnél, hiszen e szótár középpontjában a magyar ragozási rendszer áll, a többletinformáció ezzel összefüggő ráadásnak tekinthető.” — Hát igen, így is lehet. Mások a hiányzó információkról hallgatának, Elekfi a többletekről hallgat, s a címben sem utal rájuk.

Végezetül még egyetlen jellemvonásáról szólok egészen röviden: szókimondó, szinte kegyetlen őszinteségről. Már eddig is több mint fél évszázados pályafutása során nemegyszer keveredett vitákba, régen is, újabban is, a legkülönfélébb témakörökben. Egyértelműen elismerést érdemlő, ritka emberi tulajdonsága, hogy véleményét sohasem rejtette, s — bár jó egy évtized óta, mióta ritkábban találkozunk, kevesebb az ilyen irányú tapasztalatom, azt hiszem, kijelenthetem — ma sem rejtí véka alá. Két évtizedig dolgoztunk egy osztályon, volt elég alkalmam erről meggyőződni. De azt is hozzá kell tennem, hogy indulat sohas vezérelte szavait. Ha egy kollégájának véleményét, állásfoglalását megbírált, mivel nem értett vele egyet, attól a kollégát mint embert, mint munkatársat még ugyanúgy becsülte, ugyanúgy tisztelte. Csupán szónoki kérdésként fölvetem: a nyelvtudomány háza táján ma tevékenykedők jelentős részéről vajon elmondhatjuk ugyanezt?

Sebestyén Gábor, az 1794 és 1864 között élt neves jogász és író, aki olvasottságáért és briliáns szójátékos rögtönzéseikért kortársaitól a *magyar Demokritos* nevet kapta, 1863. november 30-án ott volt a meghívottak között azon a kedves ünnepségen, amelyen Fáy András író, politikust, egyébként az MTA tagját köszöntötték barátai, tisztelői 78. születésnapja alkalmából. Csakhogy Sebestyén nem üres kézzel ment ám, hanem 78 anagrammával, amelyet a köszöntött személy nevéből meszterkedett össze. A feladat iszonyú nehéz volt, hiszen a rövid név — összesen 9 betű! — nem ad elég lehetőséget a név betűivel való játszadozásra. Ám Sebestyéennek semmi sem volt lehetetlen! Persze, a nehézségeket érzékeltette azáltal, hogy elmondta a következő kis versikét: „Kilenc betű szűk csizma | És kis kör táncolásra. | Elég pedig a tiszta | Örömnnyilvánításra”, ezek után azonban csak kivágta a rezet, s nem kevesebb, mint 78 anagrammát sorolt fel Fáy András nevéből; olyanokat, mint *Fárad inas — A findsára — S Dani, fára! — Fán riadás — Farán is ad — Ín-fáradás* stb.

Én korántsem óhajtok — nem is tudnék — Sebestyénnel versenyre kelni, de most itt, a 80. évforduló ünnepelésekor egy anagrammát mégis ideiktatok Elekfi László jellemzésére. Mint köz tudomású, a fiatalok egyik legkedvesebb s legdivatosabb szava újabban a *filózás*. Töprengést, gondolkodást jelent. („Napok óta azon *filózom*, hogy...”) A diáknyelvi szótárak természetesen rögzítik is a szót. Nos, én Elekfi Lászlót, akinek életeleme, mindene az alkotó gondolkodás, saját nevének betűivel így jellemezném: *Lelke filózás*.

Kedves Laci, kedves jó barátom, akitől életem során rengeteg jót — pl. sok száz újságkivágot, átgondolásra és cikkben, rádióban, televízióban való felhasználásra érdemes nyelvi adatot — kaptam, még akkor is, amikor már csak ritkán, előadásokon, választmányi üléseken találkozunk, kérlek, tartsd meg azt a töretlen lendületet, amely mást ilyen korban már nem hevít, téged azonban ugyanúgy fűt, mint harminc vagy ötven évvel ezelőtt. Írd meg, illetve fejezd be s legyen is módod megjelentetni azt a Magyar ragozási szótárnál is jóval gazdagabb és több szempontú munkát, amely már szerinted is „megérdemli” a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” címet, továbbá érde meg a következő helyesírási szabályzat megjelenését, amely szabályzat majdani előkészítőinek már jó másfél évtizede adtál számos, nem okvetlenül elfogadandó, de mindenképpen figyelmet érdemlő gondolatot (Hangjelek és ideogrammak helyesírásunkban: MNy. 1983: 200—11). Egyébként nem kell nagyon sietnünk azzal a szabályzattal...

GRÉTSY LÁSZLÓ

Bolla Kálmán 70 éves*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének határozata nyomán az a megtiszteltetés ért, hogy Bolla Kálmánt, a nemzetközi hírű tudóst, közismert egyetemi tanárt, sokoldalú tudományszervezőt és közéleti szereplőt köszönhetem hetvenedik születésnapján. Idő hiányában lehe-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2000. június 6-i felolvasó ülésén.

tetlenség ismerteti teljes munkásságát, sokoldalú tudományos tevékenységét, valamennyi tiszttségét és érdemét, amely fölhalmozódott e termékeny élet folyamán. Minden bizonnyal főlegesen is, hiszen mindvégig a tudományos érdeklődés, a nyelvet és a nyelvtudományt megbecsülők figyelmének és elismerésének előterében dolgozott, alkotott. Ki kell mégis emelnem életéből néhány olyan mozzanatot, amely indokolja azt, hogy nem csupán a hazai nyelvészek megbecsülésének és elismerésének birtokosa, hanem a nemzetközi nyelvtudomány is számon tartja munkájának eredményeit.

Indulásának és iskoláinak körülményei érthetővé teszik számunkra érdeklődési körének kialakulását, a fonetika tudományában való elmélyedésének okait, tudósi pályájának alakulását, ugyanakkor megmagyarázzák a magyar nyelvért, elsősorban a helyes és szép magyar kiejtésért vívott több évtizedes küzdelmét, amely remélhetőleg nem marad szélmalomharc, s hosszabb távon meghozza a mindenki által várt eredményt.

Szülőfaluja, a Vas megyei Gérce, majd középiskoláinak színhelye, Szombathely is az egyik legkülönösebb magyar nyelvjárással ismertette meg fiatal és fogékony elméjét, s kétségtelenül felhívta figyelmét a köznyelvtől való eltérésekre, a nyelvjárások szépségére és értékeire. Természetesen ez nem lett volna elegendő a nyelvészeti kutatások megkezdéséhez, hiszen akkor minden nyugat-dunántúli középiskolából fonetikus lenne, de Bolla Kálmán az egyetemen találkozott Bárczi Gézával és másokkal, akik szerencsés módon irányították érdeklődését a dialektológiai kutatás irányába. Első tudományos dolgozata is e témakörben készült (A zárt *i*-zés esetei a gércei népnyelvben), s ma is példamutató rendszerezésével, gazdag adattárával elnyerte a Magyar Nyelvőr népnyelvgyűjtő pályázatának kiemelt díját, majd meg is jelent e folyóirat hasábjain (Nyr. 1960: 83–96). A nyelvjáráskutatáshoz később sem lett hűtlen: évtizedeken keresztül részt vett az egyetem által szervezett nyelvjárásgyűjtő utakon, ahol kiváló magnófelvételeket készített, amelyeket bemutatás, tanulmányozás, lejegyzés céljából a magyar szakos hallgatóknak rendelkezésére bocsájtott.

Sokirányú képzettségét bizonyítják orosz nyelvi tanulmányai, amelyeket a budapesti orosz intézetben, majd aspiránsként a moszkvai egyetemen végzett, s amelynek eredménye a számtalan orosz hangtani témájú tanulmány mellett az orosz hangtani atlasz (A Conspectus of Russian Speech Sounds. Budapest—Köln—Wien, 1981.) és az „Orosz hangalbum” (Bp., 1982.). Sokoldalúságára jellemző, hogy egyrészt önállóan elkészítette az orosz, az angol, az amerikai angol beszédhangok atlaszát, társszerzőként pedig részt vett a lengyel és a német fonetikai atlasz megszerkesztésében.

Legfontosabb kutatási területe azonban mindvégig a magyar hangrendszer vizsgálata volt, ezt bizonyítja a „Magyar hangalbum” (Bp., 1980.), „Szupraszegmentális elemzések” (Bp., 1992.), „A magyar beszéd szegmentális elemei 1—2.” (Bp., 1993., 1994.), „A magyar beszédhangok akusztikus jellemzői” (Bp., 1994.) és a tankönyvként is használatos „Magyar fonetikai atlasz” (Bp., 1995.) című önálló kötete, valamint nagy számú cikke, tanulmánya. Itt kell még megemlékeznünk bibliográfiai tevékenységéről is, amely előbb a MOLNÁR JÓZSEFFel együtt szerkesztett „A magyar hangtan válogatott bibliográfiája 1970-ig” (Bp., 1977.), majd az önállóan összeállított folytatásban, az 1971 és 1995 között megjelent anyag bemutatásával (Bp., 1996.) került publikálásra.

Bolla Kálmán tudományos munkái mellett értékelnünk kell azt a kiváló szervezőképességet, amelynek Magyarország két fonetikai laboratóriuma köszönheti meglétét (egyik a Nyelvtudományi Intézetben, másik az ELTE Fonetikai Tanszéken). Ugyanakkor több könyvsorozatot is megindított és szerkesztett vagy szerkeszt még most is. Ezek egyike a Magyar Fonetikai Füzetek, amelynek első 20 kötete, másik pedig az Egyetemi Fonetikai Füzetek, amelynek immár 26 száma ünnepeltünk szervezőkészségének eredményeként jelent meg. Hasonló jelentős vállalkozás „A hetvenes évek magyar nyelvészei (Pályaképek és önvallomások)” címmel megindított sorozat, amely közben átalakult „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” cíművé, s 1994-től jelenik meg folyamatosan. Ezek a sorozatok azokra a videófelvételekre épülnek, amelyeket a jelentősebb magyar nyelvészekről készített ünnepeltünk az 1970-es évek elejétől kezdődően egészen máig. Ezeknek a képes-hangos visszaemlékezéseknek és ars poetikáknak a száma már eléri a hetvenet, s éppen

fele, harmincöt a kortársak, pályatársak méltatásaival és a lehetőségek szerinti teljes bibliográfiákkal kiegészülve már igen mutatós kiadványként meg is jelent.

Bolla Kálmán tudományos és szervező tevékenysége mellett mindig kivette részét a közéletből, a felsőoktatás irányításából és a nyelvtudomány, elsősorban természetesen a fonetikához kapcsolódó helyes beszéd védelméért, népszerűsítéséért folyó küzdelemből is. Egy ciklusban dékánhelyettese volt az ELTE Bölcsészettudományi Karának, két évig dolgozott az Oktatási Minisztérium osztályvezetőjeként, s hosszú éveken keresztül volt a Fonetikai Tanszék vezetője. Ugyanakkor a Kazinczyról elnevezett kiejtési verseny, az Anyanyelvápolók Szövetsége, az Egyetemi Anyanyelvi Napok szervezésében, kuratóriumi munkájában, zsűrijében végzett eredményes és maradandó hatású munkát. Tagja a Permanent Council of the International Congresses of Phonetic Sciences-nek, s nem utolsósorban választmányi tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, amelynek nevében kívánok most Bolla Kálmán professzor úrnak további eredményes munkát és hozzá jó egészséget.

HAJDÚ MIHÁLY

Gáldi László emléktáblájánál*

Mélyen tisztelt ünneplő közönség! Hölgyeim és Uraim!

Kereken kilencven évvel ezelőtt, 1910. május 23-án született Miskolcon Gáldi László, akit a huszadik század magyar nyelv- és irodalomtudományának története a legsokoldalúbb, legegységesebb érdeklődésű, legeredményesebb tudósaink sorában tart nyilván, s aki 1941-től haláláig lakott ebben a házban, amelynek falát kegyeletes tisztelete kinyilvánításaként emléktáblával jelöli most meg Budapest XI. kerületének Önkormányzata. E nemes gesztust örömmel üdvözlö a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, valamint a magyar nyelvészek széles körét felölelő Magyar Nyelvtudományi Társaság. E két testületet képviselve emlékezem meg röviden Gáldi László tudományos tevékenységéről és maradandó érdemeiről.

Gáldi László Isten kivételes ajándéka volt. Zsenialitását rendkívüli sokoldalúság teljesítette ki. Elsősorban mint romanista és szlavista szerzett magának nemzetközi elismerést. Idehaza úgy szólván mindenkit tanított, aki francia, olasz vagy román szakra járt az egyetemen. Páratlan volt nyelvtudása és művészi, különösen zenei fogékonysága. Maga is írt gazdag gondolati tartalmú verseket, készített műfordításokat. Mindez képessé tette arra a ritka teljesítményre, hogy idegen nyelvű: francia, olasz és román stilisztikákat írjon, költői stílusokat elemezzon, verstani kutatásokat végezzen az említett három újlatin nyelven kívül a magyarban, az oroszban, az újjörögben és rokon finnugor nyelvekben is. Az „Ismerjük meg a versformákat” című könyve szélesebb olvasóközönséghez szól, és arról tanúskodik, hogy az igazi tudós, még ha idegenkedik is az úgynevezett tudományos ismeretterjesztéstől, ebben a műfajban is tud kimagaslót alkotni. Foglalkozott román és francia nyelvtörténettel, a magyarországi latinság szókincsének etimológiai kérdéseivel és számos más bonyolult problémával is.

A lexikográfia elméletét és történetét egyaránt elmélyülten művelte. A szótárírás történetéből választotta már egyetemi doktori értekezésének tárgyát is (A magyar szótárirodalom hatása a románra. 1932.), majd évtizedekkel később azét a nagy művéét, amellyel elnyerte az akadémiai doktori fokozatot (A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1957.). Gáldi László gyakorlati szótárírói tevékenységének fő dokumentuma, az egykori kollégiumi diák-társával és mindvégig hű barátjával, Hadrovics Lászlóval együtt szerkesztett, több terjedelmi változatban és számos kiadásban, milliós példányszámban közkezen forgó orosz–magyar és ma-

* Elhangzott 2000. május 23-án a Budapest XI. Karinthy Frigyes út 13. számú ház falán elhelyezett emléktábla avatási ünnepségén.

gyar—orosz szótár nem szorul méltatásra. Emellett még spanyol—magyar és magyar—spanyol szótárt is szerkesztett. Legnagyobb szótárszerkesztői megbízatása az úgynevezett Akadémiai Nagyszótár elkészítése volt. Gáldi László terveket készített a szótár koncepciójára, Wacha Imrével közöztette a Nagyszótár próbaszócikkait. Nem rajta múltott, hogy ez a roppant vállalkozás nem jutott el a megvalósulás stádiumába. Eredetileg az Akadémiai Nagyszótár „fiókvállalkozásaként” indult a Petőfi-szótár. Ennek a munkálatait is Gáldi László irányította, amíg csak egészsége engedte. A második kötet egy megszerkesztett anyagrészt még ellenőrizni tudta, de két hét múlva, 1974. február 5-én, hatvannegyedik életévében meghalt.

Gáldi László munkássága, személyisége nemcsak a nyelvtudomány különböző ágazatait, hanem a nyelvtudományt és az irodalomtudományt is összekapcsolta. A nyelvészetet alkalmazott művelődéstörténeteként fogta fel, szüntelenül hangoztatta az európai horizont fontosságát, s a „Dunának, Oltnak egy a hangja” sugallata szerint kereste azt, ami bennünket szomszédainkkal összeköt. Programot hirdetett a „Dunatáj nyelvi alkata. A Dunatáj irodalmi fejlődése” (1947.) című korszakos jelentőségű értekezésével. Igényességét jól jellemzi, hogy egyszer valakihez tréfásan-patetikusán így szólt: „Nem olvas franciául? Hogyan tud Maga létezni?”

Gáldi Lászlót erős szálak fűzték a XI. kerülethez, közelebből a Gellért-hegyhez és a Lágmányoshoz. Osztozott vele jóban-rosszban. Az 1929-es tanévvel kezdődően ifjúságának legszebb éveit a Ménesi úton töltötte, a francia mintára alapított és működtetett, az ország szellemi elitjét nevelő Eötvös Collegiumban, s később annak volt legendás tanára mindaddig, amíg csak ezt a nagyszerű intézményt 1950-ben fel nem oszlatták. S itt, az akkor még Verpeléti útnak hívott utca 13. számú házában vészelte át 1956 októberének—novemberének válságos napjait, amikor a Körtéren barikádok magasodtak, tankágyúk és páncéltörők dörögtek, épületek omladoztak. De Gáldi László, sztoikus nyugalomával cáfolva az „inter arma silent musae” érvényét, az óvóhelyül szolgáló pincében is rendíthetetlenül dolgozott. Ahhoz a nagyívű előadáshoz gyűjtötte akkor is a szóanyagot, amelyet az orosz szókincs újlatin nyelvi elemeiről 1958-ban tartott egy nemzetközi szakmai kongresszuson. Megindító jelenet: az utcákon az Apokalipszis rémségei tombolnak, az itteni pince félhomályában pedig egy olvasmányából cédulázgató szemüveges nagy magyar tudós végzi a magára rótt napi penzumot.

Hölgyeim és Uraim! Hajtsunk fejet Gáldi László nem halványodó emléke előtt! Töltsön el bennünket megelégedettséggel annak tudata, hogy mától fogva a zseniknek, a tudományos és művészeti világ tündöklő csillagainak kijáró emléktábla örökíti meg az ő alkotó pályája fontos állomáshelyét is!

KISS LAJOS

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448 Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380 Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286 Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450 Ft.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998. 750 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I–II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legendá. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

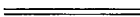

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. 1990. 336 Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500 Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
 Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200 Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500 Ft., V. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600 Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600 Ft.
 Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
 Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400 Ft.
 A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
 Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
 Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
 T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
 Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt gépelt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített normál betűtípus
	ritkített dőlt betű

A szövegszerkesztővel készült kéziratokban 12 pontos betűt, másfeles vagy kettes sorközt, 3 cm-es margót kérünk. A korrektúrában a kéziratától eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is. Szerkesztőségünk címe: 1052 Budapest, Piarista köz 1. E-mail: magyarnyelv@c3.hu.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Piarista köz 1., H-1052 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft, Budapest, Hajdú u. 42-44., H-1139 Hungary. Tel.: (36-1) 349-4152.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, FERENC KIEFER, JENŐ KISS, LAJOS KISS,
ANDRÁS MEZŐ, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

CONTENTS

<i>Pusztai, Ferenc</i> : Cultural shifts and linguistic changes in the 20 th century	385
<i>Bañcerowski, Janusz</i> : Issues in language community and language policy — challenges and possibilities	391
<i>Kertész, András</i> : The prospects and limits of cognitive linguistics	402
<i>Nemesi, Attila László</i> : Strategies of impression management in conversation	418
<i>Benő, Attila</i> : Changes of expressivity in Hungarian borrowings from Romanian	436
<i>Gregor, Ferenc</i> : Loan translations of Hungarian origin in Slovak. Part 3.	446
Minor Contributions. <i>Gecső, Tamás</i> : Question words and scope.	
— <i>Pásztor, Emil</i> : The lexical world of Hungarian adverbs	453
Etymologies. <i>Büky, László</i> : Mézes kendermag fossa 'hempseed soup'. —	
<i>Fodor, István</i> : „Northern” Donets	465
Spoken Hungarian. <i>P. Lakatos, Ilona</i> : Lessons drawn from poached	
dialect data collected near the Hungarian-Ukrainian-Romanian border	469
Reviews. <i>É. Kiss Katalin</i> — <i>Kiefer Ferenc</i> — <i>Siptár Péter</i> : Új magyar nyelvtan.	
New Hungarian Grammar (<i>H. Tóth, Tibor</i>). — On the history of linguistics in	
the 19 th and 20 th centuries (<i>Dezső, László</i>). — A nyelvtörténeti kutatások	
újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondattörténet. Recent results in	
historical linguistics. Part I. Hungarian and Finno-Ugric historical syntax	
(<i>B. Gergely, Piroksa</i>). — <i>Balázs Géza</i> : A magyar pálinka. Hungarian fruit	
brandy (<i>Guttmann, Miklós</i>). — On Slovenian dialectology, with particular	
reference to a new collection of papers (<i>Bokor, József</i>)	474
Miscellaneous. <i>É. Kiss, Katalin</i> — <i>Kiefer, Ferenc</i> — <i>Siptár, Péter</i> : Reflections	
on the review of Új magyar nyelvtan [New Hungarian Grammar] — <i>Juhász,</i>	
<i>Dezső</i> : The Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists	499
Society News. <i>Grétsy, László</i> : László Elekfi is 80. — <i>Hajdú, Mihály</i> :	
Kálmán Bolla is 70. — <i>Kiss, Lajos</i> : At the inauguration of László Gáldi's	
commemorative plaque	505

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ
JUHÁSZ DEZSŐ

XCVI. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2000

P98792/02

TARTALOM

BAKRÓ-NAGY MARIANNE: D. Abondolo (ed.), The Uralic Languages	97
BALÁZS GÉZA: Nyelvmentés vagy nyelvárulás?	228
BÁN ERVIN: Kelemen Tiborné — Pap Gábor szerk., Magyar—francia rag- és név- utószótár	383
BAŇCZEROWSKI JANUSZ: A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben 35. — Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések — kihívások és lehetőségek	391
BÉKESI IMRE: Az érvelés okozati—oki láncolódása	27
BENŐ ATTILA: Az expresszivitás változásai román kölcsönszavainkban	436
BÓDI ZOLTÁN: Az informatika nyelvhasználatának hatásai és nyelvstratégiai háttere	218
BOKOR JÓZSEF: A szlovén dialektológiáról egy gyűjteményes kötet kapcsán	496
BORZSÁK ISTVÁN: Nyelvi energia?	81
BÜKY LÁSZLÓ: Fónagy Iván, A költői nyelvről 373. — Mézes kendermag fossa	465
DEZSŐ LÁSZLÓ: A XIX. és XX. századi nyelvtudomány történetéről	483
DEZSŐNÉ ZEMPLÉNYI VERA — DOBÓ ATTILA: A magyar nyelvtörténet és a finnugor összehasonlító nyelvészet oktatása Pécssett (1923—1998)	244
DÖMÖTÖR ADRIENNE: A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban	193
ÉDER ZOLTÁN: Lőrinczi Réka, Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Gramma- tika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század	377
FEHÉRTÓI KATALIN: Ördög Ferenc, Zala megye népességösszeírásai és egyházláto- gatási jegyzőkönyvei (1745—1771) 101. — A magyarországi középkori latin- ság szótára	239
FODOR ISTVÁN: Az „Északi”-Donyec	467
FUTAKY ISTVÁN: Szótörténeti adalékok az Árpád-kori <i>börtön</i> eredetéhez	351
GECSŐ TAMÁS: Kvantorok, fókuszpozíció és kontrasztív topik a magyar nyelvben 139. — Kérdőszó és hatókör	453
B. GERGELY PIROSKA: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I. Magyar és finnugor mondattörténet	487
GÓSY MÁRIA: Állandóság és változás a beszédben	1
GREGOR FERENC: Magyar eredetű tükröfordítások a szlovák nyelvben. III.	446
GRÉTSY LÁSZLÓ: A 80 éves Elekfi László köszöntése	505
GUTTMANN MIKLÓS: Balázs Géza, A magyar pálinka	492
HAJDÚ MIHÁLY: Bolla Kálmán 70 éves	507
HÉDER ÁGNES: „Jó bornak nem kell cégér...” — és a mai vállalkozásoknak?	359
HEGEDÜS JÓZSEF: „Nyelvi világkép” — magyar nyelv — idegen nyelv	129
HORVÁTH LÁSZLÓ: Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben	170, 316
HORVÁTH MÁRIA: Anna örök	213

JUHÁSZ DEZSŐ: A <i>hurok</i> történetéhez, különös tekintettel a nyelvföldrajzra 209. — A Dialektológusok és Geolingvisták 3. Nemzetközi Kongresszusa 503. — (Radványi Péterrel és Vékás Domokossal) Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése	47
KERÉNYI FERENC: Petőfi Sándor művészi névhasználatáról	74
KERTÉSZ ANDRÁS: A szabálykövetés mint tudásszociológiai probléma 14. — A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai	402
KIRÁLY PÉTER: Gondolatok a kalandozásokról	59, 181
KISS JENŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 95. közgyűlése 120. — A gram- matikai és a lexikológiai nyelvjárások kérdéséhez	155
KISS LAJOS: Gáldi László emléktáblájánál	509
É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER: Reflexiók az „Új magyar nyelvtan” ismertetésére	499
KOMLÓSINÉ KNIPF ERZSÉBET: Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderhei- ten	379
KRISTÓ GYULA: Imre herceg (és király) nevééről	355
KUN PÉTER: A nagykunsági <i>megkijecsedett</i> szavunkról	215
P. LAKATOS ILONA: A hármashatár mentén végzett nyelvjárási gyűjtések orvadatai- nak tanulságaiból	469
LŐRINCZI RÉKA: Jakó Zsigmond, Erdélyi okmánytár	89
A Magyar Nyelvtudományi Társaság közleménye	126
MÁTAI MÁRIA: Szombathelyi tudós tanárok	107
MEZŐ KRISZTINA: Megfakult az <i>elfakul</i> ?	215
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Nyelvjárási szöveg Hosszúfaluból	223
A. MOLNÁR FERENC: Ország Lászlóról egy amerikai professzor — és egy volt Or- szágdiák	252
NAGY LEVENTE: Bethlen Miklós „ezer vagy kétezer szavas” latin—román—magyar szójegyzéke	332
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ: Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban	418
NYOMÁRKAY ISTVÁN: A magyar szlavisztika hagyományai	206
PÁSZTOR EMIL: Határozószóink szótári világa	459
PETE ISTVÁN: Szófajaink rendszere és hierarchiája	257
POSGAY ILDIKÓ: A Kárpát nyelvterület magyar lexikai elemei	368
PUSZTAI FERENC: A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai	385
RADVÁNYI PÉTER (Juhász Dezsővel és Vékás Domokossal): Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése	47
RÓNA-TAS ANDRÁS: Búcsú Schütz Ödöntől	124
RUZSICZKY ÉVA: Kell-e új magyar szinonimaszótár?	163
SZABÓ JÓZSEF: Nyelvek és nyelvjárások Svájcban 109. — A német—magyar nyelvi kölcönhatás vizsgálata három Nagykaroly környéki községben (Románia)	363
SZABÓ ZOLTÁN: <u>Vámszer Márta</u> 255. — Nagy L. János, Szavak és világok Weöres Sándor verseiben	372
SZABÓ G. FERENC: A <i>Vásáros</i> jelző középkori helységneveinkben	345
SZATHMÁRI ISTVÁN: Németh László költői nyelvéről 68. — Szabó Zoltán, A magyar szépprózai stílus történetének fő irányai 237. — Vörösmarty és a magyar nyelvtudomány	310
SZÉKELY GÁBOR: A lexikai fokozás általános kérdéseiről	296
SZILI KATALIN: A magyar időhatározók rendszere	272

TAMÁSNE SZABÓ CSILLA: Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeeképzőkével?	342
TERBE ERIKA: A Batthyány család levelesládájából	126
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Vázlat az ő — az anaforikus megoszlásról	282
H. TÓTH TIBOR: <i>Észrevehető/észrevehetőek</i> avagy „nem vehetőek észre”? 82. — É. Kiss Katalin — Kiefer Ferenc — Siptár Péter, Új magyar nyelvtan	474
VÉKÁS DOMOKOS (Juhász Dezsővel és Radványi Péterrel): Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése	47
Élő nyelv	223, 363, 469
Kisebb közlemények	81, 206, 342, 453
Különfélék	109, 244, 499
Nyelvművelés	82, 218, 359
Nyelvtörténeti adatok	126
Szemle	89, 228, 372, 474
Szó- és szólásmagyarázatok	215, 351, 465
Társasági ügyek	120, 255, 505

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

alaki motiváltság a nyelvjárásokban 155—62	Gáldi László 509—10
állandóság és változás a beszédben 1—14	grammatikai és lexikológiai nyelvjárások 155—62
Anna örök 213—5	Gyökerez 357—9
Batthyány-család levelei 126—7	Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderheiten 379—82
Bethlen Miklós latin—román—magyar szójegyzéke 332—41	hármás határ mentén végzett nyelvjárási gyűjtések orvadatai 469—74
Bolla Kálmán 507—9	határon túli magyar nyelvhasználat 228—37
börtön 351—4	határozószók 459—65
dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer 47	-ható/-hető képzős igenevek és melléknevek 82—9
Dialektológusok és Geolingvisták 3. Nemzetközi Kongresszusa 503—4	hurok 209—12
Elefki László 505—7	XX. századi magyar nyelvi változások 385—91
elfakul 215—7	időhatározók rendszere 272—81
Erdélyi magyar szótörténeti tár igeeképzői 342—51	Imre herceg 355—7
Erdélyi okmánytár 89—97	informatika nyelvhasználata 218—23
érvelés okozati—oki láncolódása 27—35	intézménynevek 359—63
„Északi”-Donyec 467—9	kalandozások 59—67, 281—93
etimológiai csoportok mai elbeszélések nyelvében 170—81, 316—33	Kárpát nyelvatlasz magyar elemei 368—71
Fejérvári Sámuel, Institutiones 377—9	kategorizáció és jelentés a kognitív nyelv-elméletben 35—47
Fónagy Iván, A költői nyelv 373—6	kérdőszó 453—9

kognitív nyelvészet 402—17
 Kolozsvári Grammatika 377—9
 költői nyelv 373—6
 kvantorok és a fókuszpozíció 139—55
 láncszerű témafejlődés 27—35
 lexikai fokozás 296—310

magyar eredetű tükörfordítások
 a szlovákban 446—52
 magyar és finnugor mondattörténet
 487—92
 magyar—francia rag- és névutószótár
 383—4
 magyar nyelv — idegen nyelv 129—39
 magyar nyelv művelés 228—37
 magyar nyelvtörténet és finnugor összeha-
 sonlító nyelvészet oktatása Pécsen
 244—52
 Magyar Nyelvtudományi Társaság
 közgyűlése 120—4
 A magyarországi középkori latinság
 szótára 239—44
 magyar szlavisztika 206—9
 Magyar Szókincstár 163—70
 Máté Jakab tudománytörténeti munkái
 483—6
 megkijecsedett 215
 mézes kendermag fossa 465—7
 minőségjelzői mellékmondatok a
 közép magyar korban 193—206

Németh László költői nyelve 68—74
 német—magyar nyelvi kölcsönhatás
 Nagykároly környékén 363—8
 nyelvhasználat 129—39
 nyelvi benyomáskeltés 418—36
 nyelvi norma 228—37
 nyelvi relativizmus 129—39
 nyelvi világkép 129—39
 nyelvjárási hangarchívum 47—58
 nyelvjárási szöveg Hosszúfaluból
 (Szlovénia) 223—8
 nyelv kifejezésbeli ereje (nyelvi energia?)
 81—2
 nyelvközösség és nyelvpolitika 341—402

Ország László 252—4

ő — az anaforikus megoszlás 282—95

pálinka a magyar nyelvben 492—6
 Petőfi művészi névhasználata 74—80

román eredetű kölcsönszavaink
 expresszivitása 436—45

Schütz Ödön 124—6
 Svájc nyelvei és nyelvjárásai 109—20
 szabálykövetés 5—27
 számítógépes dialektológia 47—58
 szépirói stílus 237—9
 szlovén dialektológia 496—9
 szófajok rendszere 257—71
 szombathelyi tudós tanárok 107—9

társalgási nyelv 418—36
 XVI. századi levelek 126—7
 XVII. és XVIII. századi kéziratok
 nyelvtanok 377—9
 XIX. és XX. századi nyelvtudomány
 története 483—63, 499—50

Új magyar nyelvtan (É. Kiss Katalin —
 Kiefer Ferenc — Siptár Péter)
 474—83, 499—503
 Új szinonimaszótár 163—70
 uráli nyelvek 97—101

Vámszer Márta 255
 Vörösmarty nyelvtudományi tevékenysége
 310—6
 Weöres Sándor verselemző kötet
 372—3
 Wittgenstein nézetei a szabálykövetésről
 5—27

Zala megye XVIII. századi
 népességösszeírásai és egyházlato-
 gatási jegyzőkönyvei 101—7

KISS GABRIELLA